

8^ο ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

της Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας

8TH PAN-HELLENIC GEOGRAPHICAL CONFERENCE
of the Greek Geographical Society

Διοργάνωση - Host
Τμήμα Γεωλογίας και Γεωπεριβάλλοντος
Faculty of Geology and Geoenvironment

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
National and Kapodistrian University of Athens

8^ο ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ της Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας • Τόμος 3

4-7
Οκτωβρίου
Αθήνα, 2007

Τόμος 3

Ανθρωπογεωγραφία

Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Θεόφραστος - Τμήμα Γεωλογίας, Α.Π.Θ.

designed by Zeta Konstantopoulou

**ΕΘΝΙΚΟ & ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΓΕΩΛΟΓΙΑΣ & ΓΕΩΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ**

NATIONAL & KAPODISTRIAN UNIVERSITY OF ATHENS
FACULTY OF GEOLOGY & GEOENVIRONMENT

**8^ο ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
της Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας**

8TH PAN-HELLENIC GEOGRAPHICAL CONFERENCE
of the Greek Geographical Society

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ / ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

Πρόεδρος: Αθηνά Παπαπέτρου-Ζαμάνη, Ομ. Καθηγήτρια, Παν/μιο Αθηνών

Β' Αντιπρόεδρος: Νικόλαος Συμεωνίδης, Ομ. Καθηγητής, Παν/μιο Αθηνών

Γ' Αντιπρόεδρος: Σπυρίδων Φασούλας, Δικηγόρος

Γεν. Γραμματέας: Γεώργιος Λειβαδίτης, Καθηγητής, Παν/μιο Αθηνών

Ειδ. Γραμματέας: Ευθύμιος Καρύμπαλης, Επ. Καθηγητής, Χαροκόπειο Παν/μιο

Ταμίας: Κοσμάς Παυλόπουλος, Επ. Καθηγητής, Χαροκόπειο Παν/μιο

Μέλος Δ.Σ.: Αλίκη Αλεξούλη-Λειβαδίτη, Καθηγήτρια, Ε.Μ.Π.

Μέλος Δ.Σ.: Κωνσταντίνος Κουτσόπουλος, Καθηγητής, Ε.Μ.Π.

Μέλος Δ.Σ.: Χαμπίκ Μαρουκιάν, Αν. Καθηγητής, Παν/μιο Αθηνών

Μέλος Δ.Σ.: Καλλιόπη Γάκη-Παπαναστασίου, Αν. Καθηγήτρια, Παν/μιο Αθηνών

Μέλος Δ.Σ.: Ευθυμία Βερυκίου-Παπασπυριδάκου, Επικ. Καθηγήτρια, Παν/μιο Αθηνών

Μέλος Δ.Σ.: Γεώργιος Δουζίνας, Υποστράτηγος ε.α., τ. Καθηγητής Σ.Σ.Ε.

Μέλος Δ.Σ.: Δημήτριος Παπαγιαννάκης, Γεωλόγος, Παν/μιο Αθηνών

Μέλος Δ.Σ.: Χαρίκλεια Σκυλοδήμου, Δρ. Γεωλόγος, Παν/μιο Αθηνών

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ / ORGANISING COMMITTEE

Πρόεδρος: Λειβαδίτης Γ., Καθηγητής, ΕΚΠΑ

President: Livaditis G., Professor, UoA

Αντιπρόεδρος: Μαρουκιάν Χ., Αναπλ. Καθηγητής, ΕΚΠΑ

Vice-president: Maroukian H., Associate Professor, UoA

Γενικός Γραμματέας: Παυλόπουλος Κ., Επ. Καθηγητής, ΧΠΑ

General Secretary: Pavlopoulos K., Assistant Professor, HUA

Ταμίας: Καρύμπαλης Ευθ., Επ. Καθηγητής, ΧΠΑ

Treasurer: Karymbalis E., Lecturer, HUA

Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Θεόφραστος - Τμήμα Γεωλογίας. Α.Π.Θ.

ΕΙΔΙΚΟΙ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΣ / SPECIAL SECRETERIAT

Κουτσόπουλος Κ., Καθηγητής, ΕΜΠ

Koutsopoulos K., Professor, NTUA

Λειβαδίτη - Αλεξούλη Αλ., Καθηγήτρια, ΕΜΠ

Livaditi - Alexouli Al., Professor, NTUA

Χατζημιχάλης Κ., Καθηγητής, ΧΠΑ

Hadjimichalis K., Professor, HUA

Πούλος Σ., Επ. Καθηγητής, ΕΚΠΑ

Poulos S., Assistant Professor, UoA

Σκιάνης Γ., Λέκτορας, ΕΚΠΑ

Skianis G., Lecturer, UoA

Ευελπίδου Ν., Λέκτορας, ΕΚΠΑ

Evelpidou N., Lecturer, UoA

ΜΕΛΗ / MEMBERS

Βαϊόπουλος Δ., Καθηγητής, ΕΚΠΑ

Vaiopoulos D., Professor, UoA

Γάκη – Παπαναστασίου Κ., Αναπλ. Καθηγήτρια, ΕΚΠΑ

Gaki – Papanastasiou K., Assistant Professor, UoA

Βερικίου – Παπασπυριδάκου Ευθ., Επ. Καθηγήτρια, ΕΚΠΑ

Verikiou – Papaspiridakou Efth., Assistant Professor, UoA

Μπαθρέλλος Γ., Διδάκτωρ, ΕΚΠΑ-ΓΕΩΤΕΕ

Bathrellos G., Doctor, UoA - Geot.C.G6

ΚΡΙΤΕΣ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Βασενχόβεν, Ομ. Καθηγητής, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, ΕΜΠ

Χατζημιχάλης, Καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Κοκκώσης, Καθηγητής, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Ακριώτης, Επ. Καθηγητής, Τμήμα Περιβάλλοντος, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Βαΐτης, Επ. Καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Δελής, Δρ. Μηχανικός Η/Υ & Πληροφορικής, Ε.Α. Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών

Θεοδωρίδης, Επ. Καθηγητής, Τμήμα Πληροφορικής, Πανεπιστήμιο Πειραιώς

Μαμουλής, Αν. Καθηγητής, Τμήμα Πληροφορικής, Πανεπιστήμιο Hong Kong

Στεφανάκης, Επ. Καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Σουλακέλλης, Επ. Καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

**Χάλαρης, Αγρονόμος-Τοπογράφος Μηχανικός Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού
Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Θεόφραστος - Τμήμα Γεωλογίας, Α.Π.Θ.**

Χαράλαμπος, Καθηγητής, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Αγροτικής Οικονομίας και Ανάπτυξης

Παπαδόπουλος, Επ. Καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Καραλή, Αν. Καθηγήτρια, ΕΜΠ

Καΐκα, Λέκτορας, Τμήμα Γεωγραφίας, Πανεπιστήμιο Οξφόρδης

Χατάογλου, Καθηγήτρια, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Στρατηγάκη, Επ. Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστημίου

Χατζημιάλης, Καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Λαμπριανίδης, Καθηγητής, Τμ. Οικονομικών Επιστημών, Παν. Μακεδονίας

Σκορδίλη, Λέκτορας, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Τσαρδανίδης, Διευθυντής Ινστιτούτου Διεθνών Οικονομικών Σχέσεων

Χουλιάρης, Επ. Καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Τζιφάκης, Λέκτορας, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Σαγιάς, Λέκτορας, Σχολή Αγρονόμων-Τοπογράφων Μηχανικών, ΕΜΠ

Τμήμα Γεωλογίας & Γεωπεριβάλλοντος, 4-7 Οκτωβρίου 2007, Αθήνα
Faculty of Geology & Geoenvironment, 4-7 October 2007, Athens

Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Θεόφραστος - Τμήμα Γεωλογίας, Α.Π.Θ.

**8^ο ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
της Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας**

8TH PAN-HELLENIC GEOGRAPHICAL CONFERENCE
of the Greek Geographical Society

Ανθρωπογεωγραφία

ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ*

Αρβανιτίδης Π.^{1,2}, Παυλέας Σ.¹, Πετράκος Γ.¹

¹ Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης

² Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών

Περίληψη

Τα τελευταία χρόνια ένας μεγάλος αριθμός μελετών έχει ασχοληθεί με το ζήτημα της οικονομικής ανάπτυξης. Ωστόσο υπάρχουν πολλά ερωτηματικά και διαφωνίες μεταξύ των ερευνητών σχετικά με τους μηχανισμούς της ανάπτυξης αλλά και με το ποιοι είναι αυτοί οι παράγοντες που καθορίζουν την ανάπτυξη σε ένα τόπο. Η συγκεκριμένη εργασία χρησιμοποιεί πρωτογενή στοιχεία από μια διεθνή δημοσκόπηση που έγινε με ερωτηματολόγιο, για να διερευνήσει τις απόψεις των 'ειδικών' (ακαδημαϊκών, περιφερειολόγων, στελεχών πολυεθνικών επιχειρήσεων και φορέων άσκησης πολιτικής) σχετικά με τις δυναμικές και τους παράγοντες που επιδρούν στην οικονομική ανάπτυξη μιας περιοχής. Έτσι εξετάζονται μια σειρά από ερωτήματα που αφορούν την οικονομική δυναμικότητα των διάφορων περιοχών του πλανήτη, τους παράγοντες που προάγουν την οικονομική ανάπτυξη σε παγκόσμιο επίπεδο και την ικανότητα των διαφόρων θεωρητικών πλαισίων και μεθοδολογιών να εξηγήσουν τον συγκεκριμένο δυναμισμό και να αναλύσουν την ανάπτυξη. Τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας συμβάλλουν στην αποτίμηση της υπάρχουσας γνώσης, στον εντοπισμό γνωστικών κενών και παρανοήσεων και έτσι στην υπόδειξη κατευθύνσεων για περαιτέρω έρευνα πάνω στα ζητήματα της οικονομικής ανάπτυξης.

* Η παρούσα έρευνα αντλεί στοιχεία από το ερευνητικό πρόγραμμα DynReg 'Dynamic Regions in a Knowledge - Driven Global Economy: Lessons and Policy Implications for the E.U.', το οποίο χρηματοδοτείται από το 6ο Κοινωνικό Πλαίσιο.

THE GEOGRAPHY OF ECONOMIC DEVELOPMENT*

Arvanitidis P.^{1,2}, Pavleas S.¹, Petrakos G.¹

¹ University of Thessaly, Department of Planning and Regional Development

² University of Thessaly, Department of Economics

Abstract

Over the last two decades a wide range of studies has investigated the factors underlying economic growth. Using differing conceptual and methodological viewpoints, these studies have placed emphasis on a different set of explanatory parameters and offered various insights to the sources of economic growth. This paper draws on a questionnaire survey addressed to various experts (academics, regional scientists, policy makers and business people), to explore their views on a number of issues underlying economic development. **Specific questions raised include an evaluation of the world's most dynamic areas (in the near future), the factors that advance economic growth, the significance attached to a number of elements in terms of their influence to economic performance and an evaluation of the ability of each theoretical background and methodological technique to explain economic dynamism and to study growth.** The results of this research enable to assess our current knowledgebase, to identify misconceptions and knowledge gaps and to indicate directions for further research on the issue.

Λέξεις κλειδιά: οικονομική μεγέθυνση, ανάπτυξη, οικονομικός δυναμισμός, δημοσκόπηση.

Key words: economic development, growth, dynamism, determinants, survey.

* Η παρούσα έρευνα αντλεί στοιχεία από το ερευνητικό πρόγραμμα DynReg 'Dynamic Regions in a Knowledge - Driven Global Economy: Lessons and Policy Implications for the E.U.', το οποίο χρηματοδοτείται από το 6ο Κοινοτικό Πλαίσιο.

1. Εισαγωγή

Από τα τέλη της δεκαετίας του 50 και μετά ένας μεγάλος αριθμός μελετών έχει ασχοληθεί με το ζήτημα της οικονομικής ανάπτυξης. Ωστόσο ακόμα και σήμερα υπάρχουν πολλά ερωτηματικά και διαφωνίες μεταξύ των επιστημόνων σχετικά με τους μηχανισμούς της ανάπτυξης αλλά και με το ποιοι παράγοντες είναι αυτοί που καθορίζουν την ανάπτυξη σε ένα τόπο. Έτσι μπορούμε να πούμε ότι αν και έχουν περάσει περισσότερο από 50 χρόνια επιστημονικής έρευνας στο αντικείμενο δεν υπάρχει ένα κοινά αποδεκτό θεωρητικό πλαίσιο που να εξηγεί τους μηχανισμούς και διαδικασίες της ανάπτυξης στο σύνολό τους (Artelaris et al., 2007).

Ωστόσο, παρά την απουσία ενός ενιαίου θεωρητικού πλαισίου, υπάρχουν αρκετές σημαντικές θεωρίες οι οποίες εξηγούν το ρόλο που διάφοροι οικονομικοί και μη παράγοντες παίζουν ως προς το ζήτημα της οικονομικής μεγέθυνσης και ανάπτυξης. Για παράδειγμα, η νεοκλασική θεωρία επισημαίνει τη σημασία των επενδύσεων, ενώ η θεωρία της ενδογενούς ανάπτυξης υπογραμμίζει το ρόλο του ανθρώπινου κεφαλαίου και της δυνατότητας για καινοτομία. Παράλληλα, άλλες προσεγγίσεις δίνουν έμφαση σε μη οικονομικούς (τουλάχιστον με τη συμβατική έννοια), παράγοντες που φαίνεται να επηρεάζουν την ανάπτυξη μιας περιοχής. Τέτοιοι παράγοντες αφορούν στο θεσμικό, κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο, τη γεωγραφία και το δημογραφικό προφίλ μιας περιοχής.

Παράλληλα με την ανάπτυξη διάφορων θεωριών, στη βιβλιογραφία συναντά κανείς έναν τεράστιο όγκο εμπειρικών ερευνών. Στην πλειονότητα τους αυτές τις εργασίες δεν διέπονται από ένα και μοναδικό θεωρητικό πλαίσιο αλλά αντλούν έμπνευση από διάφορες θεωρίες και χρησιμοποιούν πολλαπλά μεθοδολογικά εργαλεία. Βέβαια αυτό δε σημαίνει ότι καταλήγουν απαραίτητα και σε κοινά συμπεράσματα. Έτσι, τα ευρήματα των μελετών αυτών είναι πολλές φορές αντιφατικά και εμποδίζουν την ανάδειξη ασφαλών συμπερασμάτων.

Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο, η παρούσα εργασία χρησιμοποιεί πρωτογενή στοιχεία από μια διεθνή δημοσκόπηση που έγινε με τη μέθοδο του ερωτηματολογίου, για να διερευνήσει ποιες είναι οι απόψεις και θέσεις των 'ειδικών' (ακαδημαϊκών, περιφερειολόγων, επενδυτών και φορέων άσκησης πολιτικής) σε ζητήματα οικονομικής ανάπτυξης και δυναμισμού μιας περιοχής. Πιο συγκεκριμένα, οι στόχοι της εργασίας είναι:

- 1) να προσδιορίσει ποιες είναι οι οικονομικά δυναμικές περιοχές στον πλανήτη,
- 2) να προσδιορίσει τους βασικούς παράγοντες ανάπτυξης και να εξετάσει τη σχετική σημαντικότητά τους,
- 3) να εκτιμήσει την ερμηνευτική αξία των κυριότερων θεωριών και την αναλυτική δύναμη των μεθοδολογιών τους.

Τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας αναμένεται να συμβάλλουν στην αποτίμηση της υπάρχουσας γνώσης μας, στον εντοπισμό γνωστικών κενών και παρανοήσεων και τέλος στην υπόδειξη κατευθύνσεων για περαιτέρω έρευνα πάνω στο ζήτημα της οικονομικής ανάπτυξης.

Η δομή της εργασίας έχει ως εξής. Οι επόμενες δυο ενότητες συζητούν επιγραμματικά τις βασικές οικονομικές θεωρίες ανάπτυξης και τους παράγοντες που η βιβλιογραφία προσδιορίζει ως σημαντικούς για την ανάπτυξη μιας περιοχής. Στην τρίτη ενότητα της εργασίας γίνεται μια σύντομη περιγραφή της μεθοδολογίας που ακολούθησε η έρευνα. Η ενότητα που ακολουθεί περιγράφει τα ευρήματα της έρευνας και απαντά στα ερευνητικά ερωτήματα που τέθηκαν πιο πάνω, ενώ η τελευταία ενότητα ολοκληρώνει την εργασία παραθέτοντας τα βασικά συμπεράσματα.

2. Βασικές θεωρίες οικονομικής ανάπτυξης

Το σημείο εκκίνησης των συμβατικών θεωριών οικονομικής μεγέθυνσης αποτελεί το νεοκλασικό μοντέλο του Solow (1956) που στηρίζεται σε μια σειρά υποθέσεις: σταθερές αποδόσεις κλίμακας, φθίνουσα οριακή παραγωγικότητα του κεφαλαίου, εξωγενώς προσδιοριζόμενη τεχνολογική πρόοδος, και υποκατάσταση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. Το μοντέλο αυτό υπογραμμίζει τη σημασία των αποταμιεύσεων και των επενδύσεων ως τους πιο σημαντικούς παράγοντες για βραχυπρόθεσμη οικονομική μεγέθυνση. Η τεχνολογική πρόοδος, αν και σημαντική μακροπρόθεσμα θεωρείται ως εξωγενής στο οικονομικό σύστημα και έτσι δεν εξετάζεται.

Ο ρόλος της τεχνολογικής προόδου ως βασικός συντελεστής μακροχρόνιας οικονομικής μεγέθυνσης έχει εξετασθεί από κάποιες πιο σύγχρονες μελέτες οι οποίες υποθέτουν σταθερές και αυξανόμενες αποδόσεις κλίμακας. Αυτές οι θεωρίες, που είναι γνωστές ως θεωρίες ενδογενούς μεγέθυνσης, θεωρούν ότι η συσσώρευση κάποιων χαρακτηριστικών μπορούν να επιφέρουν αυτοτροφοδοτούμενη οικονομική μεγέθυνση. Έρευνα μέσα σε αυτό το πλαίσιο, που ουσιαστικά ξεκινά μετά τη δημοσίευση των εργασιών των Romer (1986) και Lucas (1988), αναδεικνύει τρεις βασικές πηγές μεγέθυνσης: νέα γνώση (Romer, 1990; Grossman and Helpman 1991), καινοτομία (Aghion and Howitt, 1992) και δημόσιες υποδομές (Barro, 1990), οι οποίες είναι δυνατόν να αναπτυχθούν μέσω κατάλληλων πολιτικών.

Μια άλλη σημαντική θεωρία ανάπτυξης είναι η θεωρία της σωρευτικής αιτιότητας του Myrdal (1957). Ο Myrdal υποστηρίζει ότι η μεγέθυνση τείνει να συσσωρεύεται στις περιοχές που στο παρελθόν επέδειξαν κάποιο φυσικό ή επίκτητο πλεονέκτημα, εξ αιτίας των οικονομικών συγκέντρωσης και του επιλεκτικού χαρακτήρα των διαπεριφερειακών ροών κεφαλαίου, εργασίας, αγαθών και υπηρεσιών. Έτσι, η ανεμπόδιστη λειτουργία των δυνάμεων της αγοράς θα οδηγήσει σε οικονομικές ανισότητες και απόκλιση μεταξύ των περιφερειών.

Παρόμοια με τη θεωρία σωρευτικής αιτιότητας, η Νέα Οικονομική Γεωγραφία (NOG) ισχυρίζεται ότι η οικονομική μεγέθυνση είναι μια ανισόρροπη διαδικασία που ευνοεί τις αρχικά αναπτυγμένες οικονομίες (Krugman, 1991; Fujita et al., 1999). Ωστόσο σε αντίθεση με την προηγούμενη προσέγγιση, η NOG αναπτύσσει ένα φορμαλιστικό ερμηνευτικό σύστημα το οποίο δίνει έμφαση στις συνδυασμένες επιδράσεις αυξανόμενων αποδόσεων κλίμακας, ατελούς ανταγωνισμού και μη-μηδενικά μεταφορικά κόστη. Κεντρικό στοιχείο της θεωρίας αυτής είναι ότι οι οικονομικές δραστηριότητες τείνουν να συγκεντρώνονται στο χώρο σε μια αυτοτροφοδοτούμενη διαδικασία. Η χωρική κατανομή των οικονομικών δραστηριοτήτων εξηγείται βάσει οικονομιών και αντι-οικονομιών χωρικής συγκέντρωσης. Οι πρώτες αφορούν σχέσεις μεταξύ επιχειρήσεων, θετικές εξωτερικότητες (externalities) και οικονομίες κλίμακας, ενώ οι δεύτερες αναφέρονται σε αρνητικές εξωτερικότητες, μεταφορικά κόστη και αυξημένο ανταγωνισμό.

Τέλος, κάποιες λιγότερο συμβατικές προσεγγίσεις δίνουν έμφαση στο ρόλο που άλλοι, μη-οικονομικοί (με τη συμβατική έννοια) παράγοντες παίζουν ως προς την οικονομική επίδοση. Πιο συγκεκριμένα, τα νέα θεσμικά οικονομικά τονίζουν τη σημασία των τυπικών θεσμών και των περιουσιακών δικαιωμάτων (Matthews, 1986; North, 1990; Jutting, 2003), τα γνήσια (original) θεσμικά οικονομικά και η οικονομική κοινωνιολογία υπογραμμίζουν τη σπουδαιότητα των κοινωνικο-πολιτισμικών παραγόντων (Granovetter, 1985; Knack and Keefer, 1997), ενώ η πολιτική επιστήμη (με κάποιες ομάδες θεσμικών οικονομολόγων) δίνει βάρος σε πολιτικούς παράγοντες και θεσμούς (Lipset, 1959; Brunetti, 1997).

3. Παράγοντες οικονομικής ανάπτυξης

Όπως ειπώθηκε, ένας μεγάλος αριθμός ερευνών έχει μελετήσει τους παράγοντες που επηρεάζουν την οικονομική επίδοση και ανάπτυξη. Οι επενδύσεις αποτελούν το πιο βασικό παράγοντα οικονομικής ανάπτυξης όπως υποστηρίζουν από κοινού η νεοκλασική θεωρία και η θεωρία ενδογενούς μεγέθυνσης. Αν και ένας τεράστιος όγκος μελετών έχει εξετάσει τη σχέση μεταξύ επενδύσεων και οικονομικής επίδοσης (π.χ. Kormendi and Meguire, 1985; De Long and Summers, 1991; Levine and Renelt, 1992; Mankiw, 1992; Auerbach et al., 1994; Barro and

Sala-i-Martin, 1995; Sala-i-Martin, 1997; Easterly, 1997; Bond et al., 2001; Podrecca and Carmeci, 2001) τα ευρήματα δεν συμφωνούν και τα συμπεράσματα δεν είναι τελειωτικά (Artelaris et al., 2007).

Το ανθρώπινο κεφάλαιο αποτελεί τη βασικότερη αιτία μεγέθυνσης στα διάφορα μοντέλα ενδογενούς μεγέθυνσης, καθώς και ένα από τους συντελεστές κλειδιά στην νεοκλασική οικονομική θεωρία. Καθώς ο όρος αναφέρεται στην απόκτηση δεξιοτήτων και τεχνογνωσίας μέσω εκπαίδευσης, οι περισσότερες μελέτες μετρούν το ανθρώπινο κεφάλαιο με μεταβλητές που αναφέρονται στην εκπαίδευση (π.χ. χρόνια σχολικής εκπαίδευσης, κτλ.) και αποδεικνύουν ότι η εκπαίδευση είναι κλειδί για την οικονομική μεγέθυνση και ανάπτυξη (βλέπε π.χ. Barro, 1991; Mankiw et al., 1992; Barro and Sala-i-Martin, 1995; Brunetti et al., 1998; Hanushek and Kimko, 2000). Ωστόσο, υπάρχουν και άλλοι οι οποίοι αμφισβητούν τα ευρήματα αυτά (π.χ. Levine and Renelt, 1992; Benhabib and Spiegel, 1994; Topel, 1999; Krueger and Lindahl, 2001; Pritchett, 2001).

Η καινοτομία και οι δραστηριότητες Έρευνας και Ανάπτυξης (R&D) αυξάνουν την παραγωγικότητα, συμβάλουν στη δημιουργία καλύτερων προϊόντων και παραγωγικών διαδικασιών και παίζουν σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη. Ο ρόλος τους έχει υπογραμμισθεί από τις θεωρίες ενδογενούς μεγέθυνσης και η ισχυρή συσχέτιση μεταξύ καινοτομίας/ R&D και οικονομικής επίδοσης έχει εμπειρικά επιβεβαιωθεί από αρκετές μελέτες (π.χ. Fagerberg, 1987; Lichtenberg, 1992; Ulku, 2004).

Άλλοι παράγοντες που η βιβλιογραφία μελετά ως προς τη σχέση τους με την ανάπτυξη είναι οι αναπτυξιακές πολιτικές και μακρο-οικονομικές συνθήκες (βλέπε Kormendi and Meguire, 1985; Grierand and Tullock, 1989; Barro, 1991, 1997; Fischer, 1993; Easterly and Rebelo, 1993; Barro and Sala-i-Martin, 1995). Οι αναπτυξιακές πολιτικές επηρεάζουν διάφορες πλευρές της οικονομίας μέσω των επενδύσεων που προωθούν σε ανθρώπινο κεφάλαιο και υποδομές, όσο και σε βελτιώσεις στο θεσμικό και νομικό πλαίσιο. Ωστόσο δεν φαίνεται να υπάρχει συμφωνία σχετικά με το ποιες πολιτικές είναι αυτές που προάγουν την οικονομική ανάπτυξη. Οι ευνοϊκές μακρο-οικονομικές συνθήκες από την άλλη, είναι αναγκαία αλλά όχι ικανή συνθήκη για οικονομική ανάπτυξη (Fischer, 1993). Γενικά μπορούμε να πούμε ότι ένα σταθερό μακροοικονομικό περιβάλλον προάγει την οικονομική μεγέθυνση (γιατί μειώνει την αβεβαιότητα και προάγει τις επενδύσεις), ενώ η μακροοικονομική αστάθεια έχει αρνητικό αντίκτυπο.

Η σχέση της οικονομικής μεγέθυνσης με τον βαθμό που μια οικονομία είναι ανοιχτή έχει εκτεταμένα συζητηθεί στη βιβλιογραφία. Κάποιες έρευνες υποστηρίζουν ότι οι ανοιχτές οικονομίες είναι δεκτικές στην εισροή κεφαλαίου και αναπτύσσονται ταχύτερα (Dollar, 1992; Sachs and Warner, 1995; Edwards, 1998; Dollar and Kraay, 2000), ενώ υπάρχουν άλλες που αμφισβητούν τα ευρήματα αυτά (Levine and Renelt, 1992; Rodriguez and Rodrik, 1999; Vamvakidis, 2002).

Οι άμεσες ξένες επενδύσεις (FDI) παίζουν σημαντικό ρόλο στην διεθνοποίηση της οικονομίας και αποτελούν σημαντική πηγή οικονομικής ανάπτυξης. Αυτό είναι το συμπέρασμα που καταλήγουν οι περισσότερες μελέτες (π.χ. Borensztein et al., 1998; Hermes and Lensink, 2000; Lensink and Morrissey, 2006).

Ένας άλλος σημαντικός παράγοντας οικονομικής μεγέθυνσης είναι το θεσμικό πλαίσιο (Lewis, 1955; Ayres, 1962; Knack and Keefer, 1995; Mauro, 1995; Hall and Jones, 1999; Rodrik, 1999; Acemoglu et al., 2002). Ο Rodrik (2000) υπογραμμίζει 5 βασικούς θεσμούς (περιουσιακά δικαιώματα, θεσμοί μακροοικονομικής σταθερότητας, θεσμοί κοινωνικής ασφάλειας και θεσμοί διαχείρισης κρίσεων), οι οποίοι επηρεάζουν σημαντικά όχι μόνο την οικονομική επίδοση αλλά και άλλους παράγοντες ανάπτυξης όπως το ανθρώπινο κεφάλαιο, τις επενδύσεις, και την τεχνολογία. Σε αυτή τη βάση ο Easterly (2001) υποστηρίζει ότι χωρίς ένα σταθερό και φερέγγυο θεσμικό πλαίσιο κανένας από τους παραδοσιακούς παράγοντες δεν θα μπορούσε να επηρεάσει την οικονομία.

Η ανάλυση της σχέσης μεταξύ πολιτικών παραγόντων και οικονομικής επίδοσης έχει ξεκινήσει με τον Lipset (1959) ενώ πιο πρόσφατα μια σειρά νεότερων ερευνητών (Kormendi

and Meguire, 1985; Scully, 1988; Grier and Tullock, 1989; Lensink et al., 1999; Lensink 2001) καθιστούν ξεκάθαρο ότι το πολιτικό περιβάλλον παίζει έναν πολύ σημαντικό ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη. Στην πιο απλή περίπτωση, η πολιτική αστάθεια αυξάνει των αβεβαιότητα, αποθαρρύνει τις επενδύσεις και εμποδίζει την οικονομική ανάπτυξη. Άλλοι πολιτικοί παράγοντες που επιδρούν στην ανάπτυξη είναι η δημοκρατία (Alesina et al., 1994), η πολιτική αστάθεια, η πολιτική βία, κ.α. (Brunetti, 1997)

Τα τελευταία χρόνια υπάρχει ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς τη σχέση μεταξύ κοινωνικο-πολιτισμικών παραγόντων και ανάπτυξης (βλέπε π.χ. Granato et al., 1996; Huntington, 1996; Temple and Johnson, 1998; Landes, 2000; Inglehart and Baker, 2000; Zak and Knack, 2001; Barro and McCleary, 2003). Ένα από τα πιο ζητημένα τέτοια χαρακτηριστικά είναι η εμπιστοσύνη (trust). Οι οικονομίες που την έχουν αναμένεται να παρουσιάζουν περισσότερη καινοτομία, καλύτερο ανθρώπινο κεφάλαιο, και έτσι να επιδεικνύουν υψηλότερη ανάπτυξη (Knack and Keefer, 1997). Πέραν της εμπιστοσύνης, κάποιοι άλλοι κοινωνικο-πολιτισμικοί παράγοντες που έχει ερευνηθεί η βιβλιογραφία είναι η φυλετική ποικιλία, ο κοινωνικός ή κατακερματισμός, η γλώσσα, η θρησκεία, τα πιστεύω, η νοοτροπία, κτλ. αλλά δεν έχει βρεθεί ισχυρή συσχέτιση αυτών και οικονομικής επίδοσης.

Ο σημαντικός ρόλος της γεωγραφίας στην οικονομική ανάπτυξη είναι κάτι που χωρά λίγη αμφισβήτηση. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια οι μελετητές έχουν δείξει ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην ανάλυση αυτών των παραγόντων (Gallup et al., 1999). Πολλές μεταβλητές έχουν χρησιμοποιηθεί ως υποκατάστατα (proxies) για τη γεωγραφία όπως γεωγραφικό πλάτος, ποσοστό γης σε απόσταση 100χλμ από τη θάλασσα, θερμοκρασία, βροχόπτωση, κ.α. (Hall and Jones, 1999; Rodrik et al., 2002; Easterly and Levine, 2003). Ένας σημαντικό αριθμός εμπειρικών μελετών (Sachs and Warner, 1997; Bloom and Sachs, 1998; Masters and McMillan, 2001; Armstrong and Read, 2004) πιστοποιούν ότι οι φυσικοί πόροι, το κλίμα, η τοπογραφία, κ.α. επηρεάζουν την (αγροτική) παραγωγικότητα, την οικονομική δομή, τα μεταφορικά κόστη, και συνεπώς την οικονομική επίδοση μιας περιοχής. Ωστόσο υπάρχουν άλλοι (π.χ. Rodrik et al., 2002; Easterly and Levine, 2003) οι οποίοι δεν βρίσκουν καμιά συστηματική επιρροή της γεωγραφίας στην μεγέθυνση όταν αφαιρεθεί η επίδραση των θεσμών.

Η σχέση μεταξύ δημογραφίας και οικονομικής επίδοσης έχει επίσης τραβήξει το ενδιαφέρον των ερευνητών τα τελευταία χρόνια, ωστόσο λίγα δημογραφικά χαρακτηριστικά έχουν ερευνηθεί. Από αυτά, η πληθυσμιακή αύξηση/μείωση, η πληθυσμιακή πυκνότητα, η μετανάστευση και η ηλικία του πληθυσμού φαίνεται να παίζουν σημαντικό ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη (Kormendi and Meguire, 1985; Brander and Dowrick, 1994; Dowrick, 1994; Kelley and Schmidt, 1995; Barro, 1997; Bloom and Williamson, 1998; Kelley and Schmidt, 2000; Kalemli-Ozcan, 2002). Η πληθυσμιακή μεγέθυνση για παράδειγμα, μπορεί να έχει αρνητική επίδραση στην οικονομική επίδοση γιατί επηρεάζει το βαθμό εξάρτησης, τις επενδύσεις, τις αποταμιεύσεις και την ποιότητα του ανθρώπινου κεφαλαίου. Γενικά μπορούμε να πούμε ότι η βιβλιογραφία δεν καταλήγει σε οριστικές αποφάσεις σχετικά με την επιρροή των δημογραφικών παραγόντων στην οικονομία., ενώ υπάρχουν και κάποιοι που δηλώνουν ότι δεν υπάρχει συσχέτιση μεταξύ των (π.χ. Grier and Tullock, 1989; Pritchett, 2001).

3. Σχεδιασμός και χαρακτηριστικά έρευνας

Η παρούσα έρευνα αντλεί στοιχεία από μια δημοσκόπηση που έγινε στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος DynReg. Το εργαλείο της έρευνας είναι ένα ερωτηματολόγιο το οποίο απευθύνθηκε σε 'ειδικούς' επί των θεμάτων ανάπτυξης. Ο σχεδιασμός του ερωτηματολογίου έγινε από το Εργαστήριο Περιφερειακών Οικονομικών Αναλύσεων και Προβλέψεων του Τμήματος Μηχανικών Χωροταξίας Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Μετά τον αρχικό σχεδιασμό, το ερωτηματολόγιο δοκιμάστηκε πιλοτικά στο Βόλο επιτρέποντας τη βελτίωση της δομής του. Το τελικό ερωτηματολόγιο αποτελείται από 5 μέρη. Το πρώτο παρέχει οδηγίες συμπλήρωσης και ορισμούς. Το δεύτερο ζητά να προσδιορισθούν οι 5 πιο δυναμικές οικονομικά περιοχές του πλανήτη στην επόμενη 15-ετία (από μια λίστα με 20 ευρείες περιοχές). Το τρίτο εκτιμά ποιοι παράγοντες θεωρούνται σημαντικοί

ως προς τον οικονομικό δυναμισμό χρησιμοποιώντας ερωτήσεις τύπου Likert. Ιδιαίτερης σημασίας εδώ είναι η τελευταία από τις 4 ερωτήσεις, η οποία ερευνά ποιος συνδυασμός αντίθετων χαρακτηριστικών προάγει τον οικονομικό δυναμισμό. Το τέταρτο μέρος του ερωτηματολογίου αποτιμά την ερμηνευτική δύναμη των θεωριών και την αναλυτική ικανότητα των ερευνητικών μεθόδων να μελετήσουν την ανάπτυξη σε οποιαδήποτε χωρική κλίμακα. Τέλος, το πέμπτο μέρος συλλέγει πληροφορίες για τους ερωτώμενους (ηλικία, φύλο, εκπαίδευση και χώρα κατοικίας).

Η έρευνα έλαβε χώρα το δεύτερο εξάμηνο του 2006. Ερωτηματολόγια διανεμήθηκαν από όλους τους φορείς που συμμετέχουν στο ερευνητικό πρόγραμμα¹ σε 30 'ειδικούς' στη χώρα τους: 10 ακαδημαϊκούς, 10 υψηλά ιστάμενους κρατικούς λειτουργούς που ασκούν πολιτική, και 10 ανώτατα στελέχη πολυεθνικών επιχειρήσεων. Θεωρούμε ότι, λόγω της θέσης τους, τα άτομα αυτά έχουν μια πληροφορημένη άποψη σε ζητήματα ανάπτυξης, και αντιπροσωπεύουν διάφορες τάσεις και θέσεις (ακαδημαϊκή, δημόσιος τομέας και ιδιωτικός τομέας). Επιπλέον, ερωτηματολόγια συμπληρώθηκαν από τους συμμετέχοντες στο 46ο Συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Περιφερειακής Επιστήμης (ERSA) το οποίο πραγματοποιήθηκε στο Βόλο στις 30 Αυγούστου ως 3 Σεπτεμβρίου 2006. Οι απαντήσεις συλλέχθηκαν, ελέγχθηκαν (τόσο από τους τοπικούς εταίρους όσο και από τους συγγραφείς), κωδικοποιήθηκαν και αναλύθηκαν χρησιμοποιώντας κυρίως περιγραφική στατιστική.

4. Ανάλυση

4.1 Ποσοστό ανταπόκρισης και σύνθεση των ερωτηθέντων

Από τα 500 περίπου που διανεμήθηκαν προέκυψαν 313 έγκυρα ερωτηματολόγια, ένα ποσοστό ανταπόκρισης της τάξης του 63%. Το δείγμα μας αποτελείται κυρίως από άνδρες (72%) επιβεβαιώνοντας το μικρό ποσοστό γυναικών που κατέχουν υψηλές διοικητικές θέσεις τόσο στον ιδιωτικό όσο και στο δημόσιο τομέα. Ο μέσος όρος ηλικίας του δείγματος ήταν περίπου 39 χρόνια. Οι περισσότεροι από τους ερωτώμενους (37%) είναι διδάκτορες, ενώ ένα 35% έχουν μεταπτυχιακό. Το δείγμα ήταν περίπου ίσα καταμεμημένο μεταξύ ακαδημαϊκών (33%), εργαζόμενων στον ιδιωτικό τομέας (33%) και εργαζόμενων στο δημόσιο τομέα (30%) (Πίνακας 1).

Πίνακας 1. Χαρακτηριστικά του δείγματος.

	Μέση ηλικία (χρόνια)	39
Φύλο	Άντρες	226
	Γυναίκες	81
	δ/α	6
	Εκπαίδευση	Λιγότερο από 12 χρόνια
	Απόφοιτος β-βαθμιας	12
	Τριτοβάθμια	71
	Μεταπτυχιακό	109
	Διδακτορικό	115
	δ/α	5
Απασχόλ.	Δημόσιος τομέας	91
	Ιδιωτικός τομέας	104
	Ακαδημαϊκός	104
	δ/α	14

¹ University of Cambridge (HB), London School of Economics (HB), The Economic and Social Research Institute (Ιρλανδία), University of Bonn (Γερμανία), Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας (Ελλάδα), Free University Amsterdam (Ολλανδία), Free University Brussels (Βέλγιο), University of Economics and Business Administration (Αυστρία), Πανεπιστήμιο "Luigi Bocconi" (Ιταλία) και University of Ljubljana (Σλοβενία).

4.2 Περιοχές με δυναμισμό ανάπτυξης

Η μεγάλη πλειονότητα των ερωτώμενων (86%) θεωρεί πως η Κίνα είναι η δυναμικότερη οικονομικά περιοχή, ακολουθούμενη από την Ινδία (71%). Τρίτη στην κατάταξη φτάνει η περιοχή που περιλαμβάνει τα νέα μέλη της ΕΕ, όπως πιστεύει το 49% από αυτούς που ερωτήθηκαν. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι η αναπτυσσόμενη Ευρωπαϊκή χώρα έρχονται έβδομες στην κατάταξη ενώ οι χώρες της Νότιας Ευρώπης (ΕΕ) βρίσκονται στην 13η θέση πάνω από τις χώρες της Κεντρικής Αμερικής. Όπως ήταν αναμενόμενο, οι αφρικανικές χώρες βρίσκονται στο τέλος της κατάταξης (Πίνακας 2).

Πίνακας 2. Περιοχές με οικονομικό δυναμισμό σε διάστημα 15 έτη.

σειρά	Περιοχές	%
1	Κίνα	86,26
2	Ινδία	71,25
3	Ευρωπαϊκή Ένωση νέα κράτη μέλη	48,56
4	Νοτιοανατολική Ασία	37,06
5	Βόρεια Αμερική	36,42
6	Ρωσία	35,14
7	Δυτική Ευρώπη	31,63
8	Ανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη	28,75
9	Νότια Αμερική	22,04
10	Ιαπωνία	15,65
11	Μέση Ανατολή	8,63
12	Κεντρική Ασία	8,31
13	Νότια Ευρωπαϊκή Ένωση	7,03
14	Κεντρική Αμερική	6,71
15	Νότια Αφρική	6,07
16	Βόρεια Αφρική	5,11
17	Ωκεανία	4,79
18	Ανατολική Αφρική	2,24
19	Δυτική Αφρική	1,28
20	Κεντρική Αφρική	0,96

4.3 Παράγοντες που προάγουν τον οικονομικό δυναμισμό

Πάνω από το 50% του δείγματος πιστεύει ότι η ποιότητα του ανθρώπινου κεφαλαίου (54% των ερωτηθέντων) και η υψηλή τεχνολογία, σε συνδυασμό με καινοτομία και έρευνα (R&D) (50% των ερωτηθέντων) είναι οι δυο πιο καθοριστικοί παράγοντες οικονομικής ανάπτυξης μιας περιοχής. Οι επόμενοι 6 παράγοντες, οι οποίοι ψηφίστηκαν από το 25% και πάνω των ερωτηθέντων, αφορούν την πολιτική σταθερότητα (41%), το πόσο 'ανοιχτή' είναι η οικονομία (39%), τη φερεγγυότητα του θεσμικού πλαισίου (δηλ. ισχυρό νομικό σύστημα, ασφαλή περιουσιακά δικαιώματα, κτλ) (37%), την ύπαρξη κατάλληλων υποδομών (33%), την ευελιξία και ικανότητα της οικονομίας να προσαρμόζεται (32%), και την εξειδίκευση της οικονομίας σε τομείς εντάσεως γνώσης και κεφαλαίου (30%). Επιπλέον, μέσα στους 10 πρώτους παράγοντες συγκαταλέγονται και η ύπαρξη ξένων επενδύσεων (FDI) (23%), και μικρός βαθμός κρατικού παρεμβατισμού (δηλ. ελεύθερη οικονομία) (22%). Ο Πίνακας 3 παρουσιάζει τα αποτελέσματα.

Πίνακας 3. Παράγοντες που προάγουν την οικονομική ανάπτυξη.

σειρά	Παράγοντες	%
1	Ποιότητα ανθρώπινου κεφαλαίου	53,67
2	Υψηλή τεχνολογία, καινοτομία και R&D	50,16
3	Σταθερό πολιτικό περιβάλλον	40,58
4	Ανοιχτή οικονομία	38,98
5	Ισχυρό θεσμικό πλαίσιο	36,74
6	Καλές υποδομές	32,91
7	Ικανότητα για προσαρμογή (ευελιξία)	31,63
8	Εξειδίκευση σε τομείς εντάσεως γνώσης και κεφαλαίου	29,71
9	Άμεσες ξένες επενδύσεις (FDI)	23,32
10	Ελεύθερη οικονομία	22,36
11	Πλούσιοι φυσικοί πόροι	22,04
12	Αποτελεσματική μακροοικονομική διαχείριση	21,73
13	Χαμηλά επίπεδα γραφειοκρατίας	18,21
14	Ευνοϊκές δημογραφικές συνθήκες	18,21
15	Ευνοϊκή γεωγραφία (θέση, κλίμα, κτλ.)	13,10
16	Ισχυροί άτυποι θεσμοί (κουλτούρα, κοινωνικές σχέσεις, νοοτροπία, θρησκεία)	12,46
17	Μεγάλα αστικά κέντρα και οικονομίες συγκέντρωσης	11,82
18	Δυνατότητα για συλλογική δράση (συμμετοχική δημοκρατία, αποκέντρωση, κτλ.)	8,31
19	Τυχαίοι παράγοντες	4,79
20	Άλλο	2,56

Είναι πιθανό, ωστόσο, η επιρροή που ασκεί κάθε ένας από τους παραπάνω παράγοντες να εξαρτάτε από το επίπεδο ανάπτυξης της περιοχής. Ζητήσαμε λοιπόν από το δείγμα να βαθμολογήσει από 1 ως 10 την επιρροή του κάθε παράγοντα τόσο σε αναπτυγμένες όσο και σε αναπτυσσόμενες περιοχές. Όσον αφορά τις αναπτυγμένες οικονομίες οι παραπάνω παράγοντες κατατάσσονται σε σειρά σημαντικότητας ως εξής (οι αριθμοί στην παρένθεση είναι η βαθμολογία τους): υψηλή τεχνολογία, καινοτομία και R&D (7,9), ποιότητα ανθρώπινου κεφαλαίου (7,8), εξειδίκευση σε τομείς εντάσεως γνώσης και κεφαλαίου (7,4), καλές υποδομές (7,1), ανοιχτή οικονομία (7,1), ισχυρό θεσμικό πλαίσιο (7,0), ικανότητα για προσαρμογή και ευελιξία (6,7), σταθερό πολιτικό περιβάλλον (6,6), ελεύθερη οικονομία (6,4), αποτελεσματική μακροοικονομική διαχείριση (6,2), χαμηλά επίπεδα γραφειοκρατίας (6,1), δυνατότητα για συλλογική δράση (5,7), ύπαρξη ισχυρών οικονομικών συγκέντρωσης (5,7), ύπαρξη ισχυρών κοινωνικών/άτυπων θεσμών (5,5), ευνοϊκές δημογραφικές συνθήκες (5,3), ύπαρξη άμεσων ξένων επενδύσεων (FDI) (5,3), πλούσιοι φυσικοί πόροι (4,1), ευνοϊκή γεωγραφία (4,0), και τυχαίοι παράγοντες (3,8) (Πίνακας 4).

Αντίστοιχα για τις αναπτυσσόμενες περιοχές οι εν λόγω παράγοντες κατατάσσονται ως εξής (Πίνακας 4): σταθερό πολιτικό περιβάλλον (7,0), σημαντικές άμεσες ξένες επενδύσεις (FDI) (6,9), ισχυρό θεσμικό πλαίσιο (6,7), πλούσιοι φυσικοί πόροι (6,5), ανοιχτή οικονομία (6,3), καλές υποδομές (6,3), ευνοϊκή γεωγραφία (6,1), αποτελεσματική μακροοικονομική διαχείριση (6,1), ικανότητα για προσαρμογή και ευελιξία (6,0), χαμηλά επίπεδα γραφειοκρατίας (6,0), ευνοϊκές δημογραφικές συνθήκες (5,9), ποιότητα ανθρώπινου κεφαλαίου (5,9), ισχυρές οικονομίες συγκέντρωσης (5,8), ισχυροί κοινωνικοί/άτυποι θεσμοί (5,6), ελεύθερη οικονομία

(5,4), υψηλή τεχνολογία, καινοτομία και R&D (5,3), δυνατότητα για συλλογική δράση (5,1), εξειδίκευση σε τομείς εντάσεως γνώσης και κεφαλαίου (4,8), και τυχαίοι παράγοντες (4,8).

Πίνακας 4. Βαθμός επιρροής κάθε παράγοντα.

Παράγοντες	Αναπτυγμένες περιοχές (α)	Αναπτυσσόμενες περιοχές (β)	Διαφορά (α)-(β)
Υψηλή τεχνολογία, καινοτομία και R&D	7,89	5,31	2,58
Ποιότητα ανθρώπινου κεφαλαίου	7,78	5,91	1,87
Εξειδίκευση σε τομείς εντάσεως γνώσης και κεφαλαίου	7,37	4,81	2,56
Καλές υποδομές	7,13	6,28	0,85
Ανοιχτή οικονομία	7,09	6,31	0,78
Ισχυρό θεσμικό πλαίσιο	6,97	6,71	0,26
Ικανότητα για προσαρμογή (ευελιξία)	6,70	5,98	0,72
Σταθερό πολιτικό περιβάλλον	6,61	7,02	-0,41
Ελεύθερη οικονομία	6,38	5,42	0,96
Αποτελεσματική μακροοικονομική διαχείριση	6,22	6,06	0,16
Χαμηλά επίπεδα γραφειοκρατίας	6,12	5,96	0,16
Μεγάλα αστικά κέντρα και οικονομίες συγκέντρωσης	5,71	5,77	-0,06
Δυνατότητα για συλλογική δράση (συμμετοχική δημοκρατία, αποκέντρωση, κτλ.)	5,71	5,12	0,59
Ισχυροί άτυποι θεσμοί (κουλτούρα, κοινωνικές σχέσεις, νοοτροπία, θρησκεία)	5,47	5,58	-0,11
Ευνοϊκές δημογραφικές συνθήκες	5,35	5,93	-0,58
Άμεσες ξένες επενδύσεις (FDI)	5,28	6,90	-1,62
Πλούσιοι φυσικοί πόροι	4,13	6,52	-2,39
Ευνοϊκή γεωγραφία (θέση, κλίμα, κτλ.)	4,00	6,07	-2,07
Τυχαίοι παράγοντες	3,80	4,75	-0,95

Είναι εμφανές από τα παραπάνω ότι διαφορετικά επηρεάζει ένας παράγοντας μια αναπτυγμένη οικονομία από ότι μια αναπτυσσόμενη. Η διαφορά στο βαθμό επιρροής κάθε παράγοντα (μεταξύ αναπτυγμένης και αναπτυσσόμενης οικονομίας) που παρουσιάζεται στην τέταρτη στήλη του Πίνακα 4 προσδιορίζει ποιοι παράγοντες θεωρούνται ιδιαίτερα σημαντικοί για κάθε συγκεκριμένο επίπεδο ανάπτυξης. Βλέπουμε λοιπόν ότι η υψηλή τεχνολογία σε συνδυασμό με καινοτομία και έρευνα, το ανθρώπινο κεφαλαίο και η εξειδίκευση της οικονομίας σε τομείς έντασης γνώσης και κεφαλαίου είναι παράγοντες που θεωρούνται ιδιαίτερα σημαντικοί στις ανεπτυγμένες περιοχές και ελάχιστα σημαντικοί στις αναπτυσσόμενες περιοχές. Οι δεύτερες θεωρείται ότι στηρίζουν την ανάπτυξή τους στις άμεσες ξένες επενδύσεις στην ύπαρξη πλούσιων φυσικών πόρων και την ευνοϊκή γεωγραφία τους, παράγοντες που θεωρούνται μικρής σπουδαιότητας για την περαιτέρω ανάπτυξη των ήδη αναπτυγμένων περιοχών.

Το ίδιο προκύπτει και από τον Πίνακα 5 ο οποίος παραθέτει τους 10 πιο σημαντικούς παράγοντες για κάθε επίπεδο ανάπτυξης. Με έντονα γράμματα παρουσιάζονται αυτοί που είναι κοινοί και στα 2 επίπεδα. Βλέπουμε λοιπόν ότι η πολιτική σταθερότητα, η θεσμική φερεγγυότητα, η αποτελεσματική μακροοικονομική διαχείριση, η ευελιξία και προσαρμοστικότητα, οι καλές υποδομές και η ανοιχτή οικονομία θεωρούνται ως βασικοί παράγοντες που προάγουν την ανάπτυξη ανεξάρτητα από το επίπεδο ανάπτυξης που βρίσκεται κάθε περιοχή. Εδώ είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι οι 3 κορυφαιοί παράγοντες ανάπτυξης για τις αναπτυγμένες χώρες δεν εμφανίζονται καν στη λίστα των 10 πιο σημαντικών παραγόντων για τις αναπτυσσόμενες περιοχές.

Πίνακας 5. Οι 10 πιο σημαντικοί παράγοντες ανάπτυξης ανά επίπεδο ανάπτυξης.

σειρά	Αναπτυγμένες περιοχές	Αναπτυσσόμενες περιοχές
1	Υψηλή τεχνολογία, καινοτομία και R&D (7,89)	Σταθερό πολιτικό περιβάλλον (7,02)
2	Ποιότητα ανθρώπινου κεφαλαίου (7,78)	Άμεσες ξένες επενδύσεις (FDI) (6,90)
3	Εξειδίκευση σε τομείς εντάσεως γνώσης και κεφαλαίου (7,37)	Ισχυρό θεσμικό πλαίσιο (6,71)
4	Καλές υποδομές (7,13)	Πλούσιοι φυσικοί πόροι (6,52)
5	Ανοιχτή οικονομία (7,09)	Ανοιχτή οικονομία (6,31)
6	Ισχυρό θεσμικό πλαίσιο (6,97)	Καλές υποδομές (6,28)
7	Ικανότητα για προσαρμογή (ευελιξία) (6,70)	Ευνοϊκή γεωγραφία (6,07)
8	Σταθερό πολιτικό περιβάλλον (6,61)	Αποτελεσματική μακροοικονομική διαχείριση (6,06)
9	Ελεύθερη οικονομία (6,38)	Ικανότητα για προσαρμογή (ευελιξία) (5,98)
10	Αποτελεσματική μακροοικονομική διαχείριση (6,22)	Χαμηλά επίπεδα γραφειοκρατίας (5,96)

4.4 Θεωρητικά πλαίσια και μεθοδολογίες διερεύνησης ανάπτυξης

Η υπο-ενότητα αυτή αποτιμά την ερμηνευτική αξία των θεωριών και την αναλυτική δύναμη των διαφόρων μεθοδολογιών όπως τα κρίνουν οι ερωτώμενοι. Τα αποτελέσματα της δημοσκοπήσης παρουσιάζονται στον Πίνακα 6 τόσο για το σύνολο των ερωτηθέντων, όσο και για κάθε ομάδα ξεχωριστά. Στο σύνολό του το δείγμα θεωρεί την ΝΟΓ ως το πιο κατάλληλο θεωρητικό πλαίσιο ερμηνείας των μηχανισμών της ανάπτυξης ακολουθούμενη από το νεοκλασικό μοντέλο, τις θεσμικές προσεγγίσεις, τη θεωρία ενδογενούς μεγέθυνσης και τέλος από τη θεωρία σωρευτικής αιτιότητας. Ωστόσο οι τρεις ομάδες ερωτηθέντων διαφωνούν μεταξύ τους ως προς την ερμηνευτική αξία των θεωριών. Οι ακαδημαϊκοί κατατάσσουν την θεωρία σωρευτικής αιτιότητας πρώτη, ακολουθούμενη από την θεωρία ενδογενούς μεγέθυνσης, τα στελέχη του ιδιωτικού τομέα εμπιστεύονται περισσότερο τις συμβατικές οικονομικές θεωρίες ιεραρχώντας πρώτη τη θεωρία ενδογενούς μεγέθυνσης και δεύτερη τη νεοκλασική προσέγγιση, ενώ αυτοί που ασκούν πολιτική υποστηρίζουν την ανωτερότητα της θεωρίας ενδογενούς μεγέθυνσης και της ΝΟΓ.

Όσον αφορά στα μεθοδολογικά πλαίσια, οι εις-βάθος μελέτη περίπτωσης (case study) φαίνεται να είναι η μέθοδος που οι ερωτώμενοι στο σύνολό τους θεωρούν ως την πιο ικανή να αναλύσει την ανάπτυξη, ακολουθούμενη από την ιστορική ανάλυση. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ο φορμαλισμός και η ανάπτυξη υποδειγμάτων θεωρούνται μικρότερης αναλυτικής δύναμης ως προς τα ζητήματα ανάπτυξης.

Πίνακας 6. Θεωρητικά πλαίσια ερμηνείας της ανάπτυξης.

	Σύνολο		Ακαδημαϊκοί	Ιδιωτικός τομέας	Δημόσιος τομέας
	σειρά	1η επιλογή για	σειρά	σειρά	σειρά
Νέα Οικονομική Γεωγραφία	1	23,4 %	3	5	2
Νεοκλασικό μοντέλο	2	22,7 %	5	2	5
Θεσμικές προσεγγίσεις	3	16,1 %	4	3	3
Θεωρία ενδογενούς μεγέθυνσης	4	13,0 %	2	1	1
Θεωρία σωρευτικής αιτιότητας	5	9,6 %	1	4	4

Πίνακας 7. Μεθοδολογικά πλαίσια ανάλυσης ανάπτυξης.

	σειρά
Εις-βάθος μελέτες περίπτωσης	1
Ιστορική ανάλυση	2
Φορμαλισμός και υποδείγματα	3

5. Συμπεράσματα

Η εργασία αυτή αντλεί στοιχεία από μια διεθνή έρευνα που έγινε με ερωτηματολόγιο, για να διερευνήσει τις απόψεις των 'ειδικών' (ακαδημαϊκών, περιφερειολόγων, στελεχών πολυεθνικών επιχειρήσεων και φορέων άσκησης πολιτικής) σχετικά με τις δυναμικές και τους παράγοντες που επιδρούν στην οικονομική ανάπτυξη μιας περιοχής. Τα ευρήματα της έρευνας παρέχουν εμπειρική στήριξη σε τρία ερευνητικά ερωτήματα, συμβάλλοντας έτσι στην αποτίμηση της υπάρχουσας γνώσης, στον εντοπισμό γνωστικών ελλείψεων και στην υπόδειξη κατευθύνσεων για περαιτέρω έρευνα πάνω στο αντικείμενο.

Πρώτον, η έρευνα ανέδειξε μια σειρά από σημαντικούς παράγοντες που επιδρούν στην οικονομική ανάπτυξη σε παγκόσμιο επίπεδο. Αυτοί οι παράγοντες αντικατοπτρίζουν τις θέσεις των συμβατικών οικονομικών θεωριών ανάπτυξης ενώ παράλληλα λαμβάνουν υπόψη τους πιο σύγχρονες προσεγγίσεις, τονίζοντας τον κρίσιμο ρόλο που το θεσμικό και πολιτικό πλαίσιο παίζουν. Σε ένα δεύτερο επίπεδο η έρευνα κατέστησε φανερό ότι η επιρροή που ασκεί κάθε ένας από τους παράγοντες αυτούς εξαρτάται από το επίπεδο ανάπτυξης της περιοχής. Με άλλα λόγια, κάθε παράγοντας επηρεάζει με διαφορετική ένταση μια αναπτυγμένη οικονομία από ότι μια αναπτυσσόμενη. Το συμπέρασμα αυτό εγείρει προβληματισμούς σχετικά με την αποτελεσματικότητα στην εφαρμογή κάποιων πολιτικών που προτείνονται ως πανάκεια, αλλά και την επιτυχία 'μεταμόσχευσης' δομών και θεσμών από μια περιοχή σε μια άλλη χωρίς προηγούμενου ελέγχου των ιδιαιτεροτήτων και του βαθμού συνάφειάς των. Οι παράγοντες που θεωρούνται ιδιαίτερα σημαντικοί για στις αναπτυγμένες περιοχές είναι η υψηλή τεχνολογία σε συνδυασμό με καινοτομία και έρευνα, η εξειδίκευση σε τομείς έντασης γνώσης και κεφαλαίου και η υψηλή ποιότητα ανθρώπινου κεφαλαίου, ενώ η εισροή άμεσων ξένων επενδύσεων, η ύπαρξη πλούσιων φυσικών πόρων και η ευνοϊκή γεωγραφία θεωρούνται παράγοντες που εξυπηρετούν ιδιαίτερα τις αναπτυσσόμενες περιοχές. Ωστόσο, είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι υπάρχουν και κάποια χαρακτηριστικά που θεωρούνται ότι αποτελούν τη βάση της ανάπτυξης ανεξάρτητα από το επίπεδο στο οποίο βρίσκεται κάθε περιοχή. Αυτά σχετίζονται με το θεσμικό και πολιτικό πλαίσιο, την αποτελεσματική διαχείριση, την ευελιξία και προσαρμοστικότητα της οικονομίας αλλά και την ύπαρξη κατάλληλων υποδομών.

Δεύτερον, όσων αφορά στο ερώτημα ποιες είναι οι πιο οικονομικά δυναμικές περιοχές του πλανήτη, οι ερωτώμενοι επεσήμαναν ότι η Κίνα και Ινδία παρουσιάζουν ένα πολύ υψηλό δυναμικό ανάπτυξης, ενώ τόσο η νότια Ευρώπη (στη οποία ανήκει η χώρα μας) όσο και η Αφρική βρίσκονται στις τελευταίες θέσεις της κατάταξης. Αυτό υποδηλώνει την ανάγκη παρέμβασης και λήψης μέτρων στις περιοχές αυτές, ώστε να μπορέσουν να εκμεταλλευτούν τις δυνατότητές τους και να μπουν σε μια σταθερή πορεία οικονομικής ανάπτυξης.

Τέλος, πρέπει να επισημάνουμε ότι η ικανοποίηση των ερωτηθέντων από τα διάφορα θεωρητικά πλαίσια είναι ποικίλη και εξαρτάτε από τις ανάγκες τους και την οπτική γωνία υπό την οποία τα προσεγγίζουν. Ένα είναι σίγουρο πάντως, ότι η μεγάλη διαφοροποίηση στις θέσεις των 3 ομάδων και η αδυναμία συμφωνίας ως προς την ανωτερότητα κάποιας (ή κάποιων) θεωρητικής και αναλυτικής προσέγγισης σημαίνει ότι η πολυφωνία στο αντικείμενο θα συνεχισθεί.

Βιβλιογραφία

Acemoglu D., Johnson S. and Robinson J. (2002) "Reversal of fortune: geography and institutions in the making of the modern world income distribution" *Quarterly Journal of Economics*, 117(4), 1231-94.

Aghion P. and Howitt P. (1992) "A Model of Growth through Creative Destruction" *Econometrica*, 60(2), 323-51.

Alesina A. and Rodrik D. (1994) "Distributive politics and economic growth" *Quarterly Journal of Economics*, 109, 465-490.

Armstrong H. and Read R. (2004) "The Economic Performance of Small States and Islands: The Importance of Geography" Paper presented at Islands of the World VIII International Conference, Taiwan.

Artelaris P., Arvanitidis P. and Petrakos G. (2007) "Theoretical and methodological study on dynamic growth regions and factors explaining their growth performance" Paper presented at the 2nd Workshop of DYNREG in Athens, 9-10 March.

Auerbach A., Hassett K. and Oliner S. (1994) "Reassessing the social returns to equipment investment" *Quarterly Journal of Economics*, 109, 789-802.

Ayres C. (1962) *The theory of economic progress: A study of the Fundamental Economic Development and Cultural Change*, Schocken, New York.

Barro R. (1990) "Government Spending in a Simple Model of Endogenous Growth" *Journal of Political Economy* 98, S103-S125.

Barro R. (1991) "Economic Growth in a Cross Section of Countries" *Quarterly Journal of Economics*, 106(2), 407-43.

Barro R. and McCleary, R. (2003) "Religion and Economic Growth" NBER Working Paper no. 9682.

Barro R. and Sala-i-Martin X. (1995) *Economic Growth*, New York, McGraw-Hill.

Benhabib J. and Spiegel M. (1994) "The Role of Human Capital in Economic Development: Evidence from Aggregate Cross-Country Data" *Journal of Monetary Economics*, 34, 143-173.

Bloom D. and Sachs J. (1998) "Geography, Demography and Economic Growth in Africa" *Brookings Papers on Economic Activity*, 2, 207-295.

Bloom D. and Williamson J. (1998) "Demographic Transitions and Economic Miracles in Emerging Asia" *World Bank Economic Review*, 12, 419-56.

Borensztein E., De Gregorio J. and Lee J. (1998) "How does Foreign Direct Investment affect Economic Growth?" *Journal of International Economics*, 45, 115-135.

Brander J. and Dowrick S. (1994) "The Role of Fertility and Population in Economic Growth: Empirical Results from Aggregate Cross-National Data" *Journal of Population Economics*, 7, 1-25.

Brunetti A. (1997) "Political variables in cross-country growth analysis" *Journal of Economic Surveys*, 11(2), 163-190

Brunetti A., Kisunko G. and Weder B. (1998) "Credibility of Rules and Economic Growth: Evidence from a Worldwide Survey of the Private Sector" *The World Bank Economic Review*, 12(3), 353-84.

Dollar D. (1992) "Outward-Oriented Developing Economies Really Do Grow More Rapidly: Evidence from 95 LDCs, 1976-1985" *Economic Development and Cultural Change*, 40(3), 523-44.

Dollar D. and Kraay A. (2000) *Trade, Growth and Poverty* The World Bank Development Research Group, Washington, (mimeo).

Easterly W. (2001) *The elusive quest for growth: economists' adventures and misadventures in the tropics*, Cambridge MA: MIT Press.

Easterly W. and Levine R. (1997) "Africa's Growth Tragedy: Policies and Ethnic Divisions" *Quarterly Journal of Economics*, 112(4), 1203-50.

Easterly W. and Levine R. (2003) "Tropics, germs and crops: how endowments influence economic development" *Journal of Monetary Economics*, 50(1), 3-39.

Easterly W. and Rebelo S. (1993) "Fiscal policy and economic growth: an empirical investigation" *Journal of Monetary Economics*, 32(3), 417-458.

Edwards S. (1998) "Openness, Productivity and Growth: What Do We Really Know?" *Economic Journal*, 108(447), 383-398.

Fagerberg J. (1987) "A Technology Gap Approach to Why Growth Rates Differ" *Research Policy*, 16(2-4), 87-99.

Fisher S. (1993) "The Role of Macroeconomic Factors in Growth" *Journal of Monetary Economics*, 32, 485-512.

Fujita M., Krugman P. and Venables A. (1999) *The Spatial Economy: Cities, Regions, and International Trade*, MIT Press, Cambridge.

Gallup, J., Sachs, J. and Mellinger, A. (1999) "Geography and Economic Development" *International Regional Science Review*, 22(2), pp. 179-232.

Granato J. Inglehart R. and Leblang D. (1996) "The effect of cultural values on economic development: theory, hypotheses, and some empirical tests" *American Journal of Political Science*, 40(3), 607-631.

Granovetter, M. (1985) "Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness" *American Journal of Sociology*, 91(3), pp. 481-510.

Grier K. and Tullock G. (1989) "An empirical analysis of cross-national economic growth, 1951-1980" *Journal of Monetary Economics*, 24(1), 259-276.

Grossman G. and Helpman E. (1991) *Innovation and Growth in the Global Economy*, MIT Press, Cambridge, Mass.

Hall R. and Jones C. (1998) "Why do Some Countries Produce so Much More Output than Others?" *The Quarterly Journal of Economics*, 114(1), 83-116.

Hanushek E. and Kimko D. (2000) "Schooling, Labor-Force Quality, and the Growth of Nations", *American Economic Review*, 90, 1184-1200.

Hermes N. and Lensink R. (2000) "Foreign direct investment, financial development and economic growth" *Journal of development studies*, 40(1), 142-163.

Huntington S. (1996) *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Simon and Schuster, New York.

Inglehart R and Baker W. (2000) "Modernization, cultural change and the persistence of traditional values" *American sociological review*, 65, 19-51.

Jutting J. (2003) "Institutions and Development: A Critical Review" *OECD Development Center, Working Paper 210*.

Kaldor N. (1970) "The Case for Regional Policies" *Scottish Journal of Political Economy*, 17, 337-348.

Kalemli-Ozcan, S. (2002) "Does the Mortality Decline Promote Economic Growth?" *Journal of Economic Growth*, 7, pp. 411-439.

Kelley A. and Schmidt R. (1995) "Aggregate Population and Economic Growth Correlations: The Role of the Components of Demographic Change" *Demography*, 32, 543-55.

Knack S. and Keefer P. (1995) "Institutions and Economic Performance: Cross-Country Tests Using Alternative Institutional Measures" *Economics and Politics*, 7(3), 207-227.

Knack S. and Keefer P. (1997) "Does social capital have an economic impact? A cross-country investigation" *Quarterly Journal of Economics*, 112(4), 1252-88.

Kormendi R. and Meguire P. (1985) "Macroeconomic determinants of growth: cross-country evidence" *Journal of Monetary Economics*, 16(4), 141-63.

Krueger A. and Lindhal M. (2001) "Education for Growth: Why and For Whom?" *Journal of Economic Literature*, 39(4), 1101-36.

Krugman P. (1991) "Increasing returns and economic geography" *Journal of Political Economy*, 99, 183-99.

Landes D. (2000) "Culture Makes Almost all the Difference" in Harrison E. L. and Huntington P. S. (eds.) *Culture Matters: How Values Shape Human Progress*, Basic Books, New York, pp. 2-13.

Lensink R. (2001) "Financial development, uncertainty and economic growth" *De Economist*, 149(3), 299-312.

Lensink R., Bo H. and Sterken E. (1999) "Does Uncertainty Affect Economic Growth? An Empirical Analysis", *Weltwirtschaftliches Archiv*, 135, 379-396.

Lensink W. and Morrissey O. (2006) "Foreign Direct Investment: Flows, Volatility and the Impact on Growth" *Review of International Economics*, 14(3), 478-493.

Levine, R. and D. Renelt (1992) "A Sensitivity Analysis of Cross-Country Growth Regressions" *American Economic Review*, 82(4), 942-963.

Lewis A. (1955) *The Theory of Economic Growth*, George Allen and Unwin, London.

Lichtenberg F. (1992) "R&D Investment and International Productivity Differences", NBER Working Paper, No. 4161.

Lipset S. M. (1959) "Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy" *American Political Science Review*, 53(1), 69-105.

Lucas R. (1988) "On the Mechanics of Economic Development" *Journal of Monetary Economics*, 22, 3- 42.

Mankiw N., Romer D. and Weil D. (1992) "A Contribution to the Empirics of Economic Growth." *Quarterly Journal of Economics* 107(2), 407-437.

Masters W. and McMillan M. (2001) "Climate and Scale in Economic Growth" *Journal of Economic Growth*, 6, 167-186.

Matthews R. (1986) "The economics of institutions and the sources of growth" *The Economic Journal*, 96, 903-18.

Mauro P. (1995) "Corruption and growth" *Quarterly Journal of Economics*, 110(3), 681-712.

Myrdal G. (1957) *Economic theory and underdeveloped regions*, Hutchinson, London.

North D. (1990) *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press, Cambridge.

Podrecca E. and Carmeci G. (2001), "Fixed Investment and Economic Growth: New results on Causality" *Applied Economics*, 33, 177-182.

Pritchett L. (2001) "Where has all the education gone?" *World Bank Economic Review*, 15, 367-91.

Rodriguez F. and Rodrik D. (1999) "Trade Policy and Economic Growth: a Skeptic's Guide to the Cross-national Evidence" NBER Working Paper 7081.

Rodrik D. (1999) "Where did all the growth go? External shocks, social conflict and Growth collapses" *Journal of Economic Growth*, 4(4), 385-412.

Rodrik D. (2000) "Institutions for High-quality Growth: What they are and How to Acquire them" *Studies in Comparative International Development*, 35, 3-31.

Rodrik D. Subramanian A. and Trebbi F. (2002) "Institutions rule: the primacy of institutions over geography and integration in economic development" NBER Working Paper no. 9305.

Romer P. (1986) "Increasing Returns and Long Run Growth" *Journal of Political Economy*, 94(2), 1002-1037.

Romer P. (1990), "Endogenous Technological Change" *Journal of Political Economy*, 98(5), S71-S102.

Sachs J. and Warner A. (1995) "Economic Reform and the Process of Global Integration" *Brooking Papers on Economic Activity*, 1, 1-118.

Sachs J. and Warner A. (1997) "Sources of slow growth in African economies" *Journal of African Economies*, 6(3), 335-76.

Sala-i-Martin X. (1997) "I Just Ran Two Million Regressions" *American Economic Review, Papers and Proceedings*, 87(2), 178-183.

Scully G. (1988) "The Institutional Framework and Economic Development" *Journal of Political Economy*, 96(3), 652-62.

Solow R. (1956) "A Contribution to the Theory of Economic Growth" *Quarterly Journal of Economics*, 70, 65-94.

Temple J. and Johnson P. (1998) "Social Capability and Economic Growth" *Quarterly Journal of Economics*, 113(3), 965-990.

Topel R. (1999) "Labor Markets and Economic Growth" in Ashenfelter O. and Card D. (eds.) *Handbook of Labor Economics*, Elsevier, Amsterdam, 2943-2984.

Ulku H (2004) "R&D Innovation and Economic Growth: An Empirical Analysis", IMF Working Paper 185.

Vamvakidis A. (2002) "How Robust is the Growth-Openness Connection? Historical Evidence" *Journal of Economic Growth*, 7, 57-80.

Zak P. and Knack S. (2001) "Trust and growth" *The Economic Journal*, 111, 295-32.

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΗΣ ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΑΣ ΣΤΙΣ ΝΕΕΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΕΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΤΟΥ ΒΟΡΕΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ

Καρδάτος Γ., Κουρλιούρος Η., Ιωσηφίδης Θ.
Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Γεωγραφίας

Περίληψη

Αυτή η έρευνα εξετάζει τους καθοριστικούς παράγοντες για την ανάπτυξη καινοτόμων δράσεων στην πληροφορική και τις νέες τεχνολογίες από τις επιχειρήσεις του Β. Αιγαίου. Ένα δείγμα 51 επιχειρήσεων που αντιστοιχεί στο 18,82% του συνολικού πληθυσμού συμμετέχει στην έρευνα. Καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι οι καθοριστικοί παράγοντες για την ανάπτυξη καινοτόμων δράσεων στις νέες τεχνολογίες από τις επιχειρήσεις του Β. Αιγαίου είναι η παρουσία σημαντικών πόρων και τεχνολογικών ικανοτήτων που βρίσκονται όχι μόνο μέσα στην ίδια την επιχείρηση αλλά και έξω απ' αυτήν, στο άμεσο τοπικό περιφερειακό της περιβάλλον.

FACTORS OF ENTREPRENEURIAL INNOVATION IN NEW TECHNOLOGIES IN NORTH AEGEAN REGION

Kardatos G., Kourliouros E., Iosifides T.
University of the Aegean, Department of Geography

Abstract

This research investigates the determinants for the development of innovative actions concerning informatics and new technologies for the North Aegean enterprises. The research covers a sample of 51 enterprises which corresponds to a percentage of 18,82% of the overall population. It is concluded that the important parameters for the development of innovative actions in new technologies as regards the North Aegean enterprises concerns the existence of outstanding resources and technological competence within the enterprise itself and also out of it, in the topic and peripheral environment.

Λέξεις κλειδιά: Καινοτομία, πληροφορική, παράγοντες επιχειρηματικής καινοτομίας.

Key words: Innovation, informatics, factors of entrepreneurial innovation.

1. Εισαγωγή

Είναι ευρέως γνωστό ότι η αύξηση της ανταγωνιστικότητας είναι η συνθήκη που έχουν να αντιμετωπίσουν σήμερα όλες οι οικονομίες. Σ' αυτό το πλαίσιο η καινοτομία είναι η βασική αιτία και συνέπεια επειδή είναι ταυτόχρονα ένα ισχυρό ανταγωνιστικό όπλο και μια κοινωνική διαδικασία αλληλεπίδρασης Cooke (2001). Γενικότερα δεν υπάρχει σταθερός ορισμός του τι είναι τεχνολογική καινοτομία και γενικότερα καινοτομία. Μια νέα ή βελτιωμένη υπηρεσία θεωρείται ότι είναι μια τεχνολογική καινοτομία όταν τα χαρακτηριστικά της και οι τρόποι χρήσης είτε είναι εντελώς νέοι, είτε σημαντικά βελτιωμένοι, ποιοτικά ή σε σχέση με την απόδοση και την χρησιμοποιούμενη τεχνολογία ΓΓΕΤ (2001). Ο ορισμός της καινοτομίας στην πληροφορική και τηλεματική που υιοθετείται σ' αυτήν την έρευνα είναι: Μια επιχείρηση είναι καινοτόμα όταν δημιουργεί ή όταν υιοθετεί ένα νέο προϊόν ή μια νέα διαδικασία στο χώρο της πληροφορικής ή της τηλεματικής ακόμα κι αν αυτό έχει ήδη υλοποιηθεί από άλλες επιχειρήσεις. Ο στόχος της παρούσας έρευνας είναι, η εξακρίβωση του κύριου συνόλου των καθοριστικών παραγόντων που επηρεάζουν την καινοτομική δραστηριότητα των επιχειρήσεων σε θέματα νέων τεχνολογιών.

2. Μεθοδολογία

Στη συγκεκριμένη έρευνα επιλέχθηκε η χρήση ερωτηματολογίου σε συνδυασμό με συνεντεύξεις σε ένα σχετικά μεγάλο μέρος των επιχειρήσεων στη Λέσβο την Χίο και την Σάμο. Η δειγματοληπτική τεχνική που χρησιμοποιήθηκε ήταν η τεχνική της "χιανοστιβάδας" (snowball). Το ερωτηματολόγιο απαντήθηκε από 51 επιχειρήσεις Α.Ε. του Βορείου Αιγαίου από ένα σύνολο 271 επιχειρήσεων Α.Ε. (δηλαδή ποσοστό 18,82%) Αυτό το ποσοστό είναι αρκετά υψηλό έτσι ώστε από την μελέτη του δείγματος να εξαγάμουμε συμπεράσματα για όλο τον πληθυσμό Hair(1995).

Συνολικά 75 ανεξάρτητες και 2 εξαρτημένες μεταβλητές (καινοτομία διαδικασίας, καινοτομία προϊόντων) που χρησιμοποιούνται στο ερωτηματολόγιο μελετώνται στην έρευνα. Κάθε μια ανεξάρτητη μεταβλητή (δηλ. ερευνητική υπόθεση (ΕΥ)) ελέγχεται, εξετάζοντας την σχέση της με το βαθμό της καινοτομίας.

3. Ανάλυση Αποτελεσμάτων

Η έρευνα έδειξε ότι 31 από τις 51 επιχειρήσεις, δηλ. ποσοστό 60,8% δήλωσαν ότι είναι καινοτόμες. Καινοτομία διαδικασίας δήλωσαν 30 επιχειρήσεις και 5 δήλωσαν καινοτομία προϊόντος. Είναι χαρακτηριστικό ότι από τις 5 επιχειρήσεις που δήλωσαν καινοτομία προϊόντος οι 4 δήλωσαν και καινοτομία διαδικασίας (πίνακας 1).

Πίνακας 1. Καινοτομία προϊόντος * Καινοτομία Διαδικασίας

			Καινοτομία διαδικασίας		Σύνολο
			Όχι	Ναι	
Καινοτομία προϊόντος	Όχι	Μέτρηση % του συνόλου	20 39,2%	26 51,0%	46 90,2%
	Ναι	Μέτρηση % του συνόλου	1 2,0%	4 7,8%	5 9,8%
Σύνολο		Μέτρηση % του συνόλου	21 41,2%	30 58,8%	51 100,0%

Σημαντικά συμπεράσματα εξαγάμουμε από τον πίνακα 2, που δείχνει καθαρά ότι οι καινοτόμες επιχειρήσεις χρησιμοποιούν συμβούλους επιχειρήσεων (πολύ και πάρα πολύ) σε ποσοστό 48,4% έναντι 10% των μη καινοτόμων.

Πίνακας 2. Καινοτομία * Ανταλλαγή πληρ. με συμβούλους επιχειρήσεων

			Ανταλλαγή πληρ. με συμβούλους επιχειρήσεων					Σύνολο
			Καθόλου	Ελάχιστα	Μερικές φορές	Πολύ	Πάρα πολύ	
Καινοτομία	Όχι	Μέτρηση % της καινοτομίας % του συνόλου	8 40,0% 15,7%	5 25,0% 9,8%	5 25,0% 9,8%	2 10,0% 3,9%		20 100,0% 39,2%
		Ναι	Μέτρηση % της καινοτομίας % του συνόλου		6 19,4% 11,8%	10 32,3% 19,6%	8 25,8% 15,7%	7 22,6% 13,7%
Σύνολο		Μέτρηση % της καινοτομίας % του συνόλου	8 15,7% 15,7%	11 21,6% 21,6%	15 29,4% 29,4%	10 19,6% 19,6%	7 13,7% 13,7%	51 100,0% 100,0%

Κύριες πηγές ενημέρωσης συχνά και πολύ συχνά με ποσοστό 66,7% αποτελούν το Internet και τα περιοδικά με ποσοστό 41,2% και ακολουθούν οι αντιπρόσωποι (31,4%) και οι εκθέσεις (25,5%). Είναι χαρακτηριστικό ότι το 47,1% των επιχειρήσεων δεν λαμβάνει καμία ενημέρωση από Πανεπιστήμια (πίνακας 3).

Πίνακας 3. Πηγές ενημέρωσης

	Πελάτες		Εκθέσεις		Αντιπρόσωποι		Πανεπιστήμια		Internet		Περιοδικά		Άλλες επιχειρήσεις	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Καθόλου	17	33,3	9	17,6	6	11,8	24	47,1	4	7,8	7	13,7	12	23,5
Ελάχιστα	17	33,3	12	23,5	10	19,6	14	27,5	8	15,7	10	19,6	14	27,5
Μερικές φορές	14	27,5	17	33,3	19	37,3	8	15,7	5	9,8	13	25,5	15	29,4
Συχνά	2	3,9	8	15,7	6	11,8	2	3,9	19	37,3	16	31,4	8	15,7
Πολύ συχνά	1	2,0	5	9,8	10	19,6	3	5,9	15	29,4	5	9,8	2	3,9
Σύνολο	51	100,0	51	100,0	51	100,0	51	100,0	51	100,0	51	100,0	51	100,0

Στην συνέχεια ελέγχουμε την επίδραση των εσωτερικών παραγόντων στην καινοτομική συμπεριφορά της επιχείρησης. Οι κυριότερες παρατηρήσεις για τον επόμενο πίνακα 4 είναι:

α) Το πολύ χαμηλό ποσοστό έρευνας, κάτι που ήταν αναμενόμενο αφού πρόκειται κυρίως για μικρές επιχειρήσεις που δεν έχουν την οικονομική δυνατότητα για έρευνα.

β) Μια ενδιαμέση κατάσταση (μερικές φορές) συγκεντρώνει το μεγαλύτερο ποσοστό (27,5%) όσον αφορά την εμπειρία στην υιοθέτηση νέων τεχνολογιών και στην τάση να υιοθετούν γρήγορα νέα υπολογιστικά συστήματα (35,3%).

Πίνακας 4. Πίνακας συχνότητας εσωτερικών μεταβλητών

	Εμπειρία στην υιοθέτηση νέων τεχνολογιών		Υιοθέτηση νέων υπολογ. συστημάτων		Διεξάγει έρευνα	
	Συχνότ.	%	Συχνότ.	%	Συχνότ.	%
Καθόλου	8	15,7	4	7,8	24	47,1
Ελάχιστα	12	23,5	9	17,6	14	27,5
Μερικές φορές	14	27,5	18	35,3	8	15,7
Πολύ	6	11,8	12	23,5	3	5,9
Πάρα πολύ	11	21,6	8	15,7	2	3,9
Σύνολο	51	100,0	51	100,0	51	100,0

Από τον παρακάτω πίνακα 5, γίνεται φανερό το αρνητικό περιφερειακό περιβάλλον για την καινοτομία. Το 58,8% απάντησε ότι το τοπικό περιφερειακό και κοινωνικό/πολιτιστικό περιβάλλον δεν υποστηρίζει την καινοτομία. Το ποσοστό αυτό ανέρχεται στο 80% για τις μη καινοτόμες επιχειρήσεις, ενώ αντίθετα οι καινοτόμες επιχειρήσεις αξιολόγησαν κατά 54,9% θετικό το τοπικό περιφερειακό περιβάλλον. Αυτό σημαίνει ότι ένα ποσοστό επιχειρήσεων δρουν "αυτόνομα" χωρίς να έχουν επαφές με το ευρύτερο περιφερειακό περιβάλλον τους πράγμα που τις τοποθετεί σε μειονεκτικότερη θέση όσον αφορά την καινοτομική τους δραστηριότητα.

Πίνακας 5. Το περιφερειακό περιβ. υποστηρίζει την καινοτομία * Καινοτομία

			Καινοτομία		Σύνολο
			Όχι	Ναι	
Το περιφερειακό περιβ. υποστηρίζει την καινοτομία	Καθόλου	Μέτρηση	16	14	30
		% της καινοτομίας	80,0%	45,2%	58,8%
		% του συνόλου	31,4%	27,5%	58,8%
	Πολύ	Μέτρηση	1	11	12
		% της καινοτομίας	5,0%	35,5%	23,5%
		% του συνόλου	2,0%	21,6%	23,5%
	Πάρα πολύ	Μέτρηση	3	6	9
		% της καινοτομίας	15,0%	19,4%	17,6%
		% του συνόλου	5,9%	11,8%	17,6%
Σύνολο	Μέτρηση	20	31	51	
	% της καινοτομίας	100,0%	100,0%	100,0%	
	% του συνόλου	39,2%	60,8%	100,0%	

4. Ποσοτική ανάλυση

Η ποσοτική ανάλυση ερευνά την σχέση μεταξύ των ανεξάρτητων μεταβλητών και των εξαρτημένων 'μια προς μια'. Πρώτα ελέγχουμε την σχέση μεταξύ της εξαρτημένης μεταβλητής «καινοτομία» και όλων των ανεξάρτητων μεταβλητών. Το στατιστικό τεστ που χρησιμοποιείται είναι ο συντελεστής συσχέτισης Pearson. Ο συντελεστής συσχέτισης (r) είναι ένας δείκτης που εκφράζει το βαθμό στο οποίο δύο μεταβλητές συνδέονται. Οι τιμές του r κυμαίνονται μεταξύ -1 και 1. Υψηλή θετική τιμή του r δηλώνει ισχυρή σχέση μεταξύ των δύο μεταβλητών, δηλαδή όταν η μια μεταβλητή αυξάνει την τιμή της, η άλλη ομοίως αυξάνει ή αντίστροφα Διαπιστώνουμε ισχυρή σύνδεση για τις παρακάτω μεταβλητές (Πίνακες 6,7,8).

Πίνακας 6. Σημαντικές συσχετίσεις ανεξάρτητων μεταβλητών με την εξαρτημένη μεταβλητή «καινοτομία»

Ανεξάρτητη μεταβλητή	Καινοτομία Pearson Correlation	Καινοτομία διαδικασίας	Καινοτομία προϊόντων
Ανταλλαγή πληροφοριών με συμβούλους επιχειρήσεων	,563**	,499**	,330*
Χρήση ηλεκτρονικών πηγών πληροφόρησης	,519**	,433**	,348*
Υιοθέτηση νέων συστημάτων πληροφορικής	,453**	,436**	
Εμπειρία στην υιοθ. νέων τεχνολογιών	,426**	,381**	
Το περιφερ. περιβ. υποστηρίζει την καινοτομία	,423**	,340*	,305*
Χρήση ηλεκτρονικού εμπορίου	,414**		,471**
Χρήση του Internet	,413**	,371**	
Ηλεκτρονική δικτύωση	,399**	,383**	
Ενημέρωση για νέα της πληροφορικής	,377**	,319*	
Η επιχείρηση δεν ρισκάρει	-,366**	-,393**	
Συζήτηση με προμηθευτές	,365**	,299*	
Οργάνωση συναντήσεων	,359**	,340*	

Πίνακας 6. (συνέχεια)

Ανεξάρτητη μεταβλητή	Καινοτομία Pearson Correlation	Καινοτομία διαδικασίας	Καινοτομία προϊόντων
Ανταλλαγή ιδεών	,336**	,339*	
Ανταλλαγή πληροφοριών με άλλες επιχειρήσεις	,326**	,310*	
Ανταγωνισμός με έμφαση στην πληροφορική	,352*	,308*	
Υιοθέτηση νέων υπολογ. συστημάτων	,350*		,284*
Άμεση αποδοχή των νέων τεχνολογιών	,336*	,330*	
Ενημέρωση από εκθέσεις	,301*		
Γρηγορότερη εισαγωγή προϊόντ. πληρ. έναντι των ανταγωνιστών	,283*		
Διαρκής έρευνα		,328*	
Ενθάρρυνση στελεχών στη λήψη αποφάσεων		,282*	
Ανάγκες πελατών		,281*	
Συζήτηση με πελάτες			,314*
Τεχνολογικό περιβάλλον στο οποίο λειτουργεί η επιχείρηση			,291*

* Η συσχέτιση είναι σημαντική μέχρι το επίπεδο 0.05

** Η συσχέτιση είναι σημαντική μέχρι το επίπεδο 0.01

Πίνακας 7. Σημαντικές συσχετίσεις ανεξάρτητων μεταβλητών με την εξαρτημένη μεταβλητή «καινοτομία διαδικασίας»

Ανεξάρτητη μεταβλητή	Pearson Correlation
Ανταλλαγή πληρ. με συμβούλους επιχειρήσεων	,499**
Υιοθέτηση νέων συστημάτων πληροφορικής	,436**
Χρήση ηλεκτρονικών πηγών ενημέρωσης	,433**
Η επιχείρηση δεν ρισκάρει	-,393**
Ηλεκτρονική δικτύωση	,383**
Εμπειρία στην υιοθ. νέων τεχνολογιών	,381**
Χρήση του Internet	,371**
Οργάνωση συναντήσεων	,340*
Το περιφερειακό περιβ. υποστηρίζει την καινοτομία	,340*
Ανταλλαγή ιδεών	,339*
Ηλεκτρονικές πηγές πληροφόρησης	,333*
Άμεση αποδοχή των νέων τεχνολογιών	,330*
Διαρκής έρευνα	,328*
Ενημέρωση για νέα πληροφορικής	,319*
Ανταλλαγή πληροφοριών με άλλες επιχειρήσεις	,310*

Πίνακας 7. (συνέχεια)

Ανεξάρτητη μεταβλητή	Pearson Correlation
Ανταγωνισμός με έμφαση στην πληροφορική	,308*
Συζήτηση με προμηθευτές	,299*
Μελλοντική υιοθέτηση καινοτομιών	,295*
Ενθαρρύνεται τα στελέχη να παίρνουν αποφάσεις	,282*
Ανάγκες πελατών	,281*

* Η συσχέτιση είναι σημαντική μέχρι το επίπεδο 0.05

** Η συσχέτιση είναι σημαντική μέχρι το επίπεδο 0.01

Πίνακας 8. Σημαντικές συσχετίσεις ανεξάρτητων μεταβλητών με την εξαρτημένη μεταβλητή «καινοτομία προϊόντων»

Ανεξάρτητη μεταβλητή	Pearson Correlation
Χρήση ηλεκτρονικού εμπορίου	,471**
Χρήση ηλεκτρονικών πηγών πληροφόρησης	,348*
Ανταλλαγή πληρ. συμβούλους επιχειρήσεων	,330*
Συζήτηση με πελάτες	,314*
Το περιφερειακό περιβάλλον υποστηρίζει την καινοτομία	,305*
Τεχνολογικό περιβάλλον στο οποίο λειτουργεί η επιχείρηση	,291*
Υιοθέτηση νέων υπολογιστικών συστημάτων	,284*

* Η συσχέτιση είναι σημαντική μέχρι το επίπεδο 0.05

** Η συσχέτιση είναι σημαντική μέχρι το επίπεδο 0.01

Στη συνέχεια χρησιμοποιείται η βηματική πολλαπλή παλινδρόμηση (stepwise multiple regression) για την επιλογή παραγόντων πρόβλεψης (predictors) της εξαρτημένης μεταβλητής «καινοτομία» Norusis (2002). Στόχος μας είναι να φτάσουμε σε ένα καλό μοντέλο με τη χρήση ενός συνόλου από ανεξάρτητες μεταβλητές με σημαντική προγνωστική δύναμη. Δεν χρησιμοποιούνται όλες οι ανεξάρτητες μεταβλητές αλλά ένα υποσύνολο 19 μεταβλητών που είχαν σημαντικό συντελεστή συσχέτισης με την εξαρτημένη μεταβλητή «καινοτομία» σε επίπεδο .01 και .05. Τα αποτελέσματα της ανάλυσης παλινδρόμησης παρουσιάζονται στον πίνακα 8.

Το μοντέλο παλινδρόμησης στο οποίο καταλήγουμε είναι:

$$\text{innovat} = -0,22 + 0,32 * \text{consult} + 0,14 * \text{regenv} - 0,24 * \text{adopt} + 0,13 * \text{useinf}$$

Καταλήγουμε έτσι στα εξής συμπεράσματα:

Υπάρχουν 4 μεταβλητές πρόβλεψης για την καινοτομία: ανταλλαγή πληροφοριών με συμβούλους επιχειρήσεων, η υποστήριξη του περιφερειακού περιβάλλοντος, η υιοθέτηση νέων υπολογιστικών συστημάτων και η χρήση ηλεκτρονικών πηγών πληροφόρησης.

Ο συντελεστής παλινδρόμησης R² ανέρχεται στο ,538 που σημαίνει ότι το μισό και πλέον της μεταβλητότητας της καινοτομικής δραστηριότητας των επιχειρήσεων ερμηνεύεται από το παραπάνω μοντέλο παλινδρόμησης.

Το αρνητικό πρόσημο για την μεταβλητή adopt είναι αντικείμενο των επιδράσεων της πολυσυγγραμικότητας (multicollinearity) και δεν είναι τόσο αξιόπιστος δείκτης της κατεύθυνσης της σχέσης Hair (1995) όπως είναι ο διδιάστατος συντελεστής συσχέτισης ο οποίος αποδείχθηκε θετικός στην ανάλυση Pearson (,350*).

Πίνακας 9. Ανάλυση παλινδρόμησης
Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	-,116	,183		-,636	,528
	Ανταλλαγή πληρ. με συμβούλους επιχειρήσεων (consult)	,273	,057	,563	4,771	,000
2	(Constant)	-,356	,182		-1,951	,057
	Ανταλλαγή πληρ. με συμβούλους επιχειρήσεων (consult)	,251	,053	,517	4,756	,000
	Το περιφερειακό περιβ. υποστηρίζει την καινοτομία (regenv)	,127	,039	,356	3,274	,002
3	(Constant)	-,184	,197		-,936	,354
	Ανταλλαγή πληρ. με συμβούλους επιχειρήσεων (consult)	,361	,075	,745	4,812	,000
	Το περιφερειακό περιβ. υποστηρίζει την καινοτομία (regenv)	,151	,039	,425	3,834	,000
	Υιοθέτηση νέων υπολογ. συστημάτων (adopt)	-,173	,086	-,324	-2,011	,050
4	(Constant)	-,222	,189		-1,173	,247
	Ανταλλαγή πληρ. με συμβούλους επιχειρήσεων (consult)	,321	,074	,662	4,332	,000
	Το περιφερειακό περιβ. υποστηρίζει την καινοτομία (regenv)	,136	,038	,382	3,534	,001
	Υιοθέτηση νέων υπολογ. συστημάτων (adopt)	-,237	,087	-,444	-2,718	,009
	Χρήση των ηλεκτρονικών πηγών πληροφόρησης (useinf)	,130	,057	,306	2,269	,028

a. Dependent Variable: Καινοτομία

5. Ταξινόμηση των μεταβλητών

Τώρα μπορεί να γίνει ταξινόμηση των ανεξάρτητων μεταβλητών, όσον αφορά την σημαντικότητα τους, ως καθοριστικών παραγόντων καινοτομίας.

Για να αποδοθεί σε μια μεταβλητή η ιδιότητα του “καθοριστικού παράγοντα” θα πρέπει να συμμετάσχει στο τελικό μοντέλο ενώ αν έχει μόνο σημαντικό συντελεστή συσχέτισης σε επίπεδο ,01 ή ,05 είναι δευτερεύουσας σημασίας. Σύμφωνα με τα παραπάνω έχουμε τους παρακάτω πίνακες 10 και 11:

Πίνακας 10. Σημαντικοί καθοριστικοί παράγοντες για την ανάπτυξη καινοτόμων δράσεων στις νέες τεχνολογίες.

Όνομα μεταβλητής	Μεταβλητές
consult	Ανταλλαγή πληροφοριών με συμβούλους επιχειρήσεων
regenv	Το περιφερειακό περιβάλλον υποστηρίζει την καινοτομία
adopt	Υιοθέτηση νέων υπολογιστικών συστημάτων
useinf	Χρήση ηλεκτρονικών πηγών πληροφόρησης

Πίνακας 11. Μικρότερης σημασίας καθοριστικοί παράγοντες για την ανάπτυξη καινοτομιών στην πληροφορική.

Ανεξάρτητες μεταβλητές
Χρήση ηλεκτρονικού εμπορίου
Χρήση του Internet
Ηλεκτρονική δικτύωση
Ενημέρωση για νέα της πληροφορικής
Συζήτηση με προμηθευτές
Οργάνωση συναντήσεων
Ανταλλαγή ιδεών για βελτίωση της εταιρείας
Ανταλλαγή πληροφοριών με άλλες επιχειρήσεις
Ανταγωνισμός με έμφαση στην πληροφορική
Ενημέρωση από εκθέσεις
Γρήγορη εισαγωγή προϊόντων πληροφορικής έναντι των ανταγωνιστών
Διαρκής έρευνα
Ανάγκες πελατών
Συζήτηση με πελάτες

Το συμπέρασμα που απορρέει μετά την διερεύνηση των δεδομένων και τις στατιστικές μεθόδους που χρησιμοποιήθηκαν είναι η αποδοχή τεσσάρων μεταβλητών ως των πλέον καθοριστικών παραγόντων για την ανάπτυξη καινοτομικών δράσεων στην πληροφορική από επιχειρήσεις στο Β. Αιγαίο, και 14 μεταβλητών δευτερεύουσας σημασίας. Είναι σημαντικό ότι πραγματικά καινοτόμα επιχείρηση είναι αυτή που υιοθετεί την αιχμή της τεχνολογίας. Για να την υιοθετήσει όμως πρέπει να την γνωρίζει. Πως θα γίνει αυτό; Με ροή πληροφοριών προς την επιχείρηση. Αυτός είναι ο βασικός άξονας γύρω από τον οποίο συμπλέκονται και αλληλεπιδρούν οι βασικοί καθοριστικοί παράγοντες δημιουργίας ή υιοθέτησης των καινοτομιών.

6. Συμπεράσματα για το τελικό μοντέλο

Από το τελικό μοντέλο παλινδρόμησης για την καινοτομία συμπεραίνουμε ότι η χρήση συμβούλων επιχειρήσεων σε θέματα πληροφορικής και νέων τεχνολογιών παίζει καθοριστικό ρόλο. Αυτό αποτελεί μια απόδειξη του γενικότερου κλίματος που επικρατεί και συμφωνεί με τα βασικά αποτελέσματα της απογραφής για την καινοτομία στον Ελληνικό χώρο. Η ανάπτυξη συμβουλευτικών κέντρων, όπως είναι τα BIC (Business Innovation Centers) τα IRC (Innovation Relay Centers) κ.α. είναι βασικής σημασίας. Από την πραγματοποιηθείσα έρευνα πεδίου εξάγεται το συμπέρασμα ότι η καινοτομία επιδιώκεται όχι μόνο για τα γνωστά οφέλη της, αλλά καθίσταται επιτακτική ανάγκη για την επιβίωση των επιχειρήσεων και την τοπική οικονομική ανάπτυξη. Η αναζήτηση της γνώσης, της τεχνογνωσίας, της ενημέρωσης είναι βασικοί παράγοντες για να ξεκινήσουν τα πρώτα στάδια δημιουργίας ή υιοθέτησης καινοτομιών. Έτσι η χρήση συμβούλων επιχειρήσεων σε θέματα πληροφορικής γίνεται απαραίτητη.

Το περιφερειακό κοινωνικο/πολιτιστικό περιβάλλον είναι κι αυτό καθοριστικής σημασίας αφού επηρεάζει άμεσα όλη την πορεία της επιχείρησης. Η βοήθεια που μπορεί να αντλήσει η επιχείρηση από επιμελητήρια, ενώσεις επιχειρήσεων, τοπική αυτοδιοίκηση κ.α. είναι πολύ σημαντική.

Οι επόμενος καθοριστικός παράγοντας αφορά την υιοθέτηση νέων υπολογιστικών συστημάτων. Η επιχείρηση θα πρέπει να «ρискάρει» υιοθετώντας νέα υπολογιστικά συστήματα και νέες τεχνολογικές τεχνικές, γιατί στην σημερινή εποχή, στον κόσμο της πληροφορικής φαίνεται να ανήκει μόνο αυτός που υιοθετεί την αιχμή της τεχνολογίας στην παραγωγή των προϊόντων αλλά και στις άλλες παραγωγικές διαδικασίες της επιχείρησης.

Οι καινοτόμες επιχειρήσεις δείχνουν να μην σταθεροποιούνται σ' αυτό που έχουν υιοθετήσει μια φορά, αλλά κινούνται με ανοικτό μυαλό προς εύρεση νέων μεθόδων που θα τους δώσουν ώθηση εξασφαλίζοντας τους ένα σημαντικό πλεονέκτημα έναντι των ανταγωνιστών τους. Η κινητήρια δύναμη όλων αυτών αποτελεί η διοίκηση της επιχείρησης που όπως έδειξε η έρευνα μας ήταν η πηγή της καινοτομίας σε ποσοστό 80,6%.

Άμεση σχέση με τον προηγούμενο παράγοντα έχει η ενημέρωση με την χρήση ηλεκτρονικών πηγών πληροφόρησης. Για την δημιουργία μιας καινοτομίας καθοριστικής σημασίας παράγοντας αποτελεί η ενημέρωση για τις νέες τεχνολογίες και εξελίξεις. Ο πιο πρόσφορος τρόπος είναι η άμεση ηλεκτρονική ενημέρωση μέσω Internet και άλλων βάσεων δεδομένων.

Η παραπάνω προσέγγιση καταλήγει στην θεώρηση ότι: οι τεχνολογικές καινοτομίες που αναπτύσσονται από επιχειρήσεις του Β. Αιγαίου είναι αποτέλεσμα ενός συνόλου σύνθετων διασυνδέσεων ανάμεσα σε φορείς που μεταφέρουν (σύμβουλοι επιχειρήσεων), υποστηρίζουν (περιφερειακό περιβάλλον), ενημερώνουν (ηλεκτρονικές πηγές πληροφόρησης) και αξιοποιούν (διοίκηση με αντιλήψεις και νοοτροπίες ανοικτές σε ιδέες) διάφορες μορφές τεχνολογικής γνώσης. Για να στηριχτεί η δυνατότητα για καινοτομίες σε ένα δυναμικό περιβάλλον, η επιχείρηση πρέπει να έχει τη δυνατότητα να ανανεώνει τη βάση των γνώσεών της. Αυτή η θεώρηση εντάσσει την καινοτόμα επιχείρηση όχι απλώς σε ένα «τεχνολογικό δίκτυο» αλλά σε ένα ανθρωπο-δίκτυο υποστήριξης – διάχυσης τεχνολογίας και γνώσεων. Τα παραπάνω συνθέτουν ένα μηχανισμό ανάπτυξης καινοτομιών που δεν σχετίζεται με την «ικανότητα» και μόνο της επιχείρησης, αλλά με όλο το περιβάλλον στο οποίο αυτή λειτουργεί και αναπτύσσεται.

Απαιτείται συνεπώς η συγκρότηση ενός συστήματος που να προωθεί το περιβάλλον της καινοτομίας.

Καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι γενικότερα οι καθοριστικοί παράγοντες για την ανάπτυξη καινοτόμων δράσεων στις νέες τεχνολογίες είναι η παρουσία σημαντικών πόρων και τεχνολογικών ικανοτήτων που βρίσκονται όχι μόνο μέσα αλλά και έξω, στο άμεσο περιβάλλον της επιχείρησης. Η άποψη αυτή ανατρέπει το γραμμικό Σουμπεριανό μοντέλο αποδεικνύοντας ότι η 'γένεση' των καινοτομικών δράσεων διευρύνεται πέρα από το εσωτερικό των επιχειρήσεων σε ένα ευρύτερο περιφερειακό χώρο. Σ' ένα πολυσύνθετο περιβάλλον οι πιθανότητες ανάπτυξης καινοτομιών είναι πολλαπλάσιες. Τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας υποστηρίζουν την 'μη συμβατική' ή 'συστημική προσέγγιση', σύμφωνα με την οποία η καινοτομία είναι οργανικό στοιχείο της κοινωνίας. Η σχολή αυτή υποστηρίζει την θέση Morgan (1997) ότι : α) η καινοτομία είναι μια διαδικασία αλληλεπίδρασης ενός ευρύτερου συστήματος παραγόντων και ότι β) η καινοτομία διαμορφώνεται από μια ποικιλία θεσμικών ρουτινών και κοινωνικών τύπων.

Βιβλιογραφία

Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας, 2001: Εθνική Απογραφή Καινοτομίας των Επιχειρήσεων 1994-1998, Αθήνα.

Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας, 2004: Μέτρηση της καινοτομίας των επιχειρήσεων στην Ελλάδα (1998-2000), στο πλαίσιο της 3ης Κοινοτικής Απογραφής για την Καινοτομία (CIS III), Αθήνα.

Bryman, A. and Cramer D., 1997: Quantative data analysis with SPSS. Routledge, London.

Cooke, P., 2001: Regional Innovation and Learning Systems, Clusters, and local and global chains, International Workshop for Innovation Clusters and Interregional Competition, November 12-13, Cardiff University.

Cooke, P. and Morgan K., 1998: The Associational Economy : Firms, Regions and Innovations. Oxford University Press, Oxford.

Eurostat, 1997: Proposed guidelines for collecting and interpreting technological innovation data. Oslo Manual. OECD/Eurostat 1997.

Hair, F.J., 1995 : Multivariate data analysis : with Readings. 4th Edition, Prentice-Hall, London.

Howitt, D. and Cramer, D., 2003 : Στατιστική με το SPSS 11 για Windows. Εκδόσεις Κλειδάριθμος, Αθήνα.

Morgan, K., 1997 : The learning region: Institutions, innovation and regional renewal. Research Policy 31: 491-503.

Norusis, M., 2002 : Guide to Data Analysis SPSS 11.0. Prentice Hall, N. Jersey.

ΠΟΛΥ-ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΤΗΤΑ; ΕΜΠΕΙΡΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΓΙΑ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ ΣΕ ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Κίζος Θ., Καρατσώλης Ε., Κεχαγιά Α., Μπάρτζας Α., Μπελάλη Α., Παπαϊωάννου Σ.
Τμήμα Γεωγραφίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Λόφος Πανεπιστημίου, Μυτιλήνη 81100, akizos@aegean.gr

Περίληψη

Η πολύ-λειτουργικότητα των αγροτικών νοικοκυριών είναι ένας στόχος της πολιτικής ανάπτυξης της υπαίθρου της ΕΕ και θεωρείται μέσο για την επίτευξη ολοκληρωμένης και βιώσιμης ανάπτυξης της υπαίθρου. Πρόσφατες προσπάθειες ορισμού των πολύ-λειτουργικών πρακτικών των αγροτικών νοικοκυριών της υπαίθρου (διαφορετικών από αυτές της «συμβατικής» γεωργίας) ανάλογα με τη χρήση των πόρων τους καταλήγουν σε τρεις διαστάσεις: εμπάθυνση, διεύρυνση και αναδιάρθρωση. Σε αυτή την εργασία, η έκταση των πολύ-λειτουργικών πρακτικών των αγροτικών νοικοκυριών της υπαίθρου εξετάζεται σε 4 περιοχές της Ελλάδας με διαφορετικά χαρακτηριστικά γεωργικής παραγωγής, με χρήση ευρημάτων από συνεντεύξεις με αρχηγούς αγροτικών εκμεταλλεύσεων για τις πρακτικές των νοικοκυριών τους. Τα ευρήματα δείχνουν ότι οι πρακτικές αναδιάρθρωσης των πόρων του νοικοκυριού είναι αυτές που απαντώνται συχνότερα σε όλες τις περιοχές και φαίνεται να μην εξαρτώνται από το βαθμό «επαγγελματοποίησης» της αγροτικής παραγωγής στην περιοχή. Πρακτικές εμπάθυνσης και διεύρυνσης είναι σπανιότερες για δύο λόγους: (α) κάποιες από αυτές τις πρακτικές πραγματοποιούνται σε επίπεδο ανεξάρτητο από τη πλειοψηφία των παραγωγών στην Ελλάδα και (β) η ζήτηση φαίνεται να καθορίζει κάποιες από αυτές τις πρακτικές.

MULTI-FUNCTIONALITY? RESEARCH FINDINGS OF FARM HOUSEHOLDS' STRATEGIES IN GREEK AREAS

Kizos T., Karatsolis E., Kechagia A., Mpartzas A., Mpelali A., Papaioannou S.
University of the Aegean, Department of Geography, akizos@aegean.gr

Abstract

Multifunctionality of farm households is a goal of EU rural policy and considered as a tool for integrated and sustainable rural development. Recent approaches to define multifunctional practices of rural farm households (different from those of 'conventional' agriculture) according to the use of their resources result in three dimensions: deepening, broadening and regrouping. In this paper, the extend of the multifunctional practices of farm households in 4 rural areas of Greece with different characteristics of agricultural production is examined, with the use of data obtained from interviews with farmers regarding the practices of their households. The findings indicate that regrouping practices are encountered more often in all areas and are not connected with the degree of the "professionalisation" of agriculture in each area. Broadening and deepening practices are less common for two reasons: (a) some of these practices take place in a level independent from most Greek farmers and (b) demand appears to shape some of these practices.

Λέξεις κλειδιά: Ανάπτυξη της υπαίθρου, πολύ-λειτουργικότητα, αγροτικά κοινονυριά, Ελλάδα.

Key words: Rural development, multifunctionality, farm households, Greece.

1. Εισαγωγή: Πολύ-λειτουργικότητα των αγροτικών νοικοκυριών και ανάπτυξη της Υπαιθρου στην ΕΕ

Η πολύ-λειτουργικότητα των αγροτικών νοικοκυριών αποτελεί μια έννοια που έχει εισαχθεί σχετικά πρόσφατα στο λεξιλόγιο των επιστημών και των πολιτικών που ασχολούνται με την ύπαιθρο και την ανάπτυξη της. Γενικά, το «παραγωγικό» υπόδειγμα ανάπτυξη της υπαίθρου που κυριάρχησε στην Ευρώπη και στο Δυτικό κόσμο, επεφύλαξε στην ύπαιθρο το ρόλο της 'περιφέρειας' στους πολιτικούς, πληθυσμιακούς και κοινωνικούς 'πόλους' των αστικών κέντρων. Αν και το υπόδειγμα αυτό κυριαρχεί σήμερα σε πολλές περιοχές του κόσμου (Evans et al., 2002) σταδιακά, από τη δεκαετία του 1980 άρχισαν να αναδύονται διαφορετικά υποδείγματα ανάπτυξης της υπαίθρου: το «μετα-παραγωγικό» υπόδειγμα και το υπόδειγμα «ανάπτυξης της υπαίθρου» (Marsden, 2003). Στο «μετα-παραγωγικό» υπόδειγμα η αύξηση και εντατικοποίηση της παραγωγής στην ύπαιθρο αντικαταστάθηκε από την κατανάλωση, με τη βασική λειτουργία των αγροτικών περιοχών να είναι όχι η αγροτική παραγωγή, αλλά η ικανοποίηση αναγκών αναψυχής και κατανάλωσης αστικών πληθυσμών (Wilson, 2001). Το υπόδειγμα «ανάπτυξης της υπαίθρου» από την άλλη, επιδίωξε την κινητοποίηση τοπικών φυσικών, ανθρώπινων και πολιτισμικών πόρων (Murdoch, 2000). Το μοντέλο επιδιώχθηκε να ενσωματωθεί στην Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ) της ΕΕ από τη δεκαετία του 1990, στην προσπάθεια αυτή να εξυπηρετήσει και να επιταχύνει μια σειρά από εξελίξεις στην Ευρωπαϊκή ύπαιθρο (van der Ploeg et al., 2000; Marsden et al., 2001; Renting et al., 2003; Hadjimichalis, 2003):

(α) Την αναδιάρθρωση των εκμεταλλεύσεων και της αγροτικής παραγωγής με σκοπό να αντιμετωπιστούν νέα κόστη, με αποτέλεσμα πολλά αγροτικά νοικοκυριά να υποχρεωθούν να 'ανακαλύψουν' ή να υιοθετήσουν εναλλακτικές πηγές προσόδων.

(β) Το ότι η ύπαιθρος δεν αποτελεί πλέον μονοπώλιο της αγροτικής παραγωγής ή των αγροτών.

(γ) Την αύξηση της σημασίας του 'τοπικού' στη διαμόρφωση και εφαρμογή πολιτικών, στην παραγωγή και στην κατανάλωση στην ύπαιθρο.

(δ) Τη μεταβολή της αγρο-διατροφικής αλυσίδας με δύο τάσεις: την τυποποίηση της παραγωγής από τη μια και την αυξανόμενη προτίμηση των καταναλωτών σε προϊόντα ποιότητας από την άλλη.

(ε) Τη δημιουργία νέων δικτύων μεταξύ διαφορετικών πρωταγωνιστών της υπαίθρου (αγροτών, επιχειρήσεων, καταναλωτών, πολιτών, διοίκησης).

Οι εξελίξεις αυτές αναφέρονται σε διαφορετικές κοινωνικές ή οικονομικές μονάδες, από αγροτικά νοικοκυριά σε ΜΜΕ της υπαίθρου, από παραγωγούς σε καταναλωτές, από άτομα σε δίκτυα. Πολλές αποτελούν διαφορετικές όψεις μιας διαδικασίας σε πολλά επίπεδα (van der Ploeg et al., 2000).

Ως πολυλειτουργικότητα (ΠΛ) των αγροτικών νοικοκυριών θεωρούνται οι διαφορετικές πρακτικές που υιοθετούν τα μέλη τους προκειμένου να ανταποκριθούν σε εξωτερικές προκλήσεις και σε εσωτερικές ανάγκες τους, οι οποίες πρακτικές αυξάνουν τις λειτουργίες των νοικοκυριών στην ύπαιθρο. Οι Van der Ploeg and Renting (2004) διακρίνουν τρεις διόδους αύξησης της πολυλειτουργικότητας των αγροτικών νοικοκυριών: τη 'διεύρυνση' (broadening), την 'εμβάθυνση' (deepening) και την 'αναδιάρθρωση' (regrounding) των «συμβατικών» αγροτικών παραγωγικών τους δραστηριοτήτων. Η διεύρυνση αφορά στη στην εισαγωγή νέων παραγωγικών δραστηριοτήτων που όμως σχετίζονται με τις «συμβατικές» (πχ. αγροτουρισμός, διαχείριση τοπίου-φύσης, κτλ.). Η εμβάθυνση περιλαμβάνει τη διαφοροποίηση «συμβατικών» παραγωγικών δραστηριοτήτων (πχ. παραγωγή διαφοροποιημένων (βιολογικά, ιδιότυπα, κτλ.) ή μεταποιημένων προϊόντων, στην υιοθέτηση εναλλακτικών αλυσίδων διακίνησης, κτλ.). Η αναδιάρθρωση τέλος, αφορά στην κινητοποίηση των πόρων των νοικοκυριών εκτός εκμετάλλευσης ή αγροτικής δραστηριότητας (πολυαπασχόληση, νέες μορφές μείωσης κόστους).

Η πολύ-λειτουργικότητα των αγροτικών νοικοκυριών που χρησιμοποιείται εδώ, είναι διαφορετική από την αντίστοιχη της αγροτικής παραγωγής ή αυτή της υπαίθρου. Η πρώτη αφορά σε εξωτερικότητες (θετικές και αρνητικές) της αγροτικής παραγωγής (OECD, 2001) στο γενικό πλαίσιο του διεθνούς εμπορίου, των διαπραγματεύσεων στον ΠΟΕ και πολιτικών ανάπτυξης σε λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες (Losch, 2004). Η δεύτερη, αυτή της υπαίθρου αναφέρεται σε αρκετές από τις εξελίξεις που έχουν ήδη αναφερθεί (κυρίως στη μείωση της σημασίας της αγροτικής παραγωγής στην υπαίθρο). Οι τρεις αυτές διαφορετικές χρήσεις της έννοιας συνδέονται, αλλά αναφέρονται σε διαφορετικές μονάδες ανάλυσης: η ΠΛ των αγροτικών νοικοκυριών σε νοικοκυριά, αυτή της αγροτικής παραγωγής σε παραγωγικές δραστηριότητες και αυτή της υπαίθρου σε περιοχές. Η σύνδεση τους είναι ένα 'Ευρωπαϊκό μοντέλο γεωργίας', σύμφωνα με το οποίο τα νοικοκυριά κατοικούν σε μια ζωντανή υπαίθρο, διατηρούν βιώσιμες εκμεταλλεύσεις με πολλές δραστηριότητες, παράγουν ποιοτικά προϊόντα και προστατεύουν τη φύση και τους φυσικούς πόρους (CEC, 1999). Οι διαφορετικές προσεγγίσεις έτσι συνδυάζονται και η ΠΛ μπορεί να οριστεί ως «η ικανότητα των αγροτικών νοικοκυριών και άλλων πρωταγωνιστών της υπαίθρου που εμπλέκονται με την αγροτική παραγωγή να αποκριθούν επαρκώς σε απαιτήσεις της κοινωνίας και των καταναλωτών με την παραγωγή ποικιλίας αγαθών, υπηρεσιών και λειτουργιών εκτός αγοράς» (Renting et al. 2005, p.11).

Στο πλαίσιο της ΠΛ, η πολυαπασχόληση είναι κεντρική, καθώς συνδέει πολλές από τις διαφορετικές επιλογές των νοικοκυριών από τις παραπάνω διόδους. Οι περισσότερες από τις επιλογές αυτές περιλαμβάνουν πολυαπασχόληση ενός τουλάχιστον μέλους του νοικοκυριού, στην εκμετάλλευση ή εκτός αυτής. Γενικά, η πολυαπασχόληση ορίζεται ως ο συνδυασμός της εργασίας στην οικογενειακή εκμετάλλευση με άλλες αγροτικές δραστηριότητες εκτός εκμετάλλευσης ή με δραστηριότητες εκτός γεωργίας (Gasson and Errington, 1993). Έτσι, ως πολυαπασχόληση στην εκμετάλλευση εννοούνται δραστηριότητες πέρα από τις «συμβατικές», όπως ο αγροτουρισμός, οι σύντομες αλυσίδες διακίνησης, κτλ., ενώ ως πολυαπασχόληση εκτός εκμετάλλευσης εννοούνται εργασίες εκτός αγροτικού τομέα ή σε άλλες εκμεταλλεύσεις. Τα παραδείγματα ερευνών για την ένταση και την έκταση του φαινομένου της πολυαπασχόλησης στην Ελλάδα (κυρίως Σαμαράς et al., 1995; Ζακοπούλου, 1999) και στην Ευρώπη (Jervell, 1999; Kinsella et al., 2000) δείχνουν ότι αυτή μεταβάλλεται ανάλογα με: (α) τα χαρακτηριστικά της οικονομίας της περιοχής (είδος δραστηριότητας, ύπαρξη θέσεων απασχόλησης), (β) το είδος των καλλιεργειών ή/και εκτροφών και (γ) τοπικές παραδόσεις απασχόλησης σε συγκεκριμένες εργασίες. Η χρήση του όρου αφορούσε αρχικά περισσότερο στον αρχηγό της εκμετάλλευσης, αλλά τελευταία και για τα υπόλοιπα μέλη του νοικοκυριού (Eikeland and Lie 1999), με μετατόπιση της έμφασης από την πολυαπασχόληση στις πολλές πηγές εισοδημάτων (pluri-income, Sofer 2001) ή στις στρατηγικές επιβίωσης του νοικοκυριού (Meert et al. 2005).

Στην εργασία αυτή, από 4 έρευνες για τις πρακτικές ΠΛ σε διαφορετικές περιοχές της Ελλάδας και με βάση την παραπάνω τυπολογία, γίνεται μια προσπάθεια διερεύνησης της έκτασης των διαφόρων πρακτικών σε διαφορετικές συνθήκες αγροτικής παραγωγής. Οι μελέτες αυτές περίπτωσης επιχειρούν να αποδώσουν ορισμένες όψεις της πραγματικότητας της Ελληνικής υπαίθρου σήμερα και δε φιλοδοξούν να είναι 'αντιπροσωπευτικές', αν και ορισμένα από τα ευρήματα είναι κοινά σε αρκετές περιοχές.

2. Πολύ-λειτουργικότητα των αγροτικών νοικοκυριών στην Ελλάδα?

Τα επίσημα δεδομένα για την αγροτική παραγωγή και τα αγροτικά νοικοκυριά στην Ελλάδα δεν καλύπτουν τις περισσότερες από τις δραστηριότητες της ΠΛ. Μόνο για ορισμένες πρακτικές που η υιοθέτηση τους χρηματοδοτείται από μέτρα της ΚΑΠ κάποια δεδομένα είναι διαθέσιμα, όπως για την βιολογική γεωργία και τον αγροτουρισμό. Για τη βιολογική γεωργία (μια πρακτική 'εμβάθυνσης'), τα δεδομένα του Υπουργείου Γεωργίας για το 2003 δίνουν μέση τιμή 9,5 εκμεταλλεύσεις με βιολογικές εκτάσεις / 1000 εκμεταλλεύσεις, αλλά με πολύ μεγάλες χωρικές διαφοροποιήσεις, ανάλογα με το είδος των καλλιεργειών. Για τον αγροτουρισμό (μια πρακτική 'διεύρυνσης'), τα δεδομένα αφορούν μόνο τις εκμεταλλεύσεις που έχουν λάβει επιδότηση (με

τους Κανονισμούς 797/85, 2328/91, 950/97 και 1257/99) και δείχνουν ότι σε 20 Νομούς δεν υπάρχουν καθόλου αγροτουριστικές εκμεταλλεύσεις και ο συνολικός μέσος όρος είναι ιδιαίτερα χαμηλός (περίπου 1 / 1000 εκμεταλλεύσεις), με μικρότερες από τις αντίστοιχες των βιολογικών εκμεταλλεύσεων διαφοροποιήσεις. Για την πολυαπασχόληση (μια πρακτική 'αναδιάταξης') ο συνδυασμός των δεδομένων των απασχολούμενων στη γεωργία από την απογραφή του πληθυσμού του 2001 και του αριθμού των εκμεταλλεύσεων από την απογραφή γεωργίας - κτηνοτροφίας 2001 προσφέρει ένα δείκτη 'απασχολούμενοι σε γεωργία / εκμεταλλεύσεις' που δίνει ένα μέτρο εκτίμησης του 'επαγγελματισμού' των εκμεταλλεύσεων μιας περιοχής (πόσο δηλαδή η απασχόληση και τα εισοδήματα εξαρτώνται από τη γεωργία), καθώς όσο οι τιμές του δείκτη αυξάνονται, τόσο περισσότεροι 'επαγγελματίες' βρίσκονται στην περιοχή και άρα θεωρητικά και χαμηλότερη πολυαπασχόληση. Ο μέσος όρος των τιμών για τη χώρα είναι 72,5% (ελάχιστη τιμή 26,1% και μέγιστη 133,1%). Αν οι εργάτες (7% από τους απασχολούμενους στη γεωργία) και τα συμβοηθούντα μέλη αποκλειστούν, η τιμή μειώνεται στο 51,4%, που αποτελεί τη χαμηλότερη τιμή από το 1951 (77,3, το 1951, 69,4 το 1961, 66,4 το 1971 59,9 το 1981 και 53,6 το 1991, Μωυσίδης, 2001). Οι περιφερειακές διακυμάνσεις είναι πολύ σημαντικές και συσχετίζονται θετικά με δείκτες έντασης της αγροτικής παραγωγής (όπως το ποσοστό της ΧΓΓ που καταλαμβάνεται από αροτραίες καλλιέργειες και το ποσοστό νέων αγρωτών) και αντίστοιχα αρνητικά με δείκτες μικρότερης έντασης (όπως το ποσοστό αγρωτών άνω των 65 ετών).

2.1. Μελέτες Περίπτωσης: Μέθοδοι και Δεδομένα

Στην συγκεκριμένη εργασία, παρουσιάζονται ευρήματα από 4 περιοχές για τις πρακτικές ΠΛ αγροτικών νοικοκυριών. Οι περιοχές αυτές είναι Δήμοι από 4 Νομούς της χώρας (Εικόνα 1), με ομοιότητες αλλά και σημαντικές διαφορές όσον αφορά στη σύνθεση και διάρθρωση της αγροτικής παραγωγής τους, οι Δήμοι Νιγρίτας (Ν. Σερρών), Χαιρώνειας (Ν. Βοιωτίας), Μανταμάδου (Ν. Λέσβου) και Ξηροβουνίου (Ν. Άρτας).

Όσον αφορά στις ομοιότητες, σε όλους τους Δήμους η γεωργία και κτηνοτροφία είναι σημαντικές για εργασία και εισοδήματα, ενώ επίσης σε όλους ο πληθυσμός έχει μειωθεί την τελευταία δεκαετία (Πίνακας 1). Ταυτόχρονα όμως, παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές ως προς το είδος των χρήσεων γης, με ετήσιες καλλιέργειες (βαμβάκι, κτηνοτροφικά) να κυριαρχούν στη Νιγρίτα και στη Χαιρώνεια, ενώ αντίθετα οι δενδρώνες και οι βοσκότοποι είναι σημαντικότεροι στο Μανταμάδο και στο Ξηροβούνι (Πίνακας 2). Οι διαφορές είναι επίσης σημαντικές αναφορικά με τη ηλικιακή σύνθεση των αρχηγών αγροτικών εκμεταλλεύσεων, καθώς στη Νιγρίτα οι αγρότες είναι νεότεροι σε σημαντικό ποσοστό, ενώ αντίθετα στους υπόλοιπους Δήμους τα ποσοστά των ηλικιωμένων αρχηγών είναι πολύ υψηλά (Πίνακας 1). Οι διαφορές αυτές είναι σημαντικές και στο εσωτερικό των Δήμων, με περιπτώσεις χωριών όπου σχεδόν όλοι οι αρχηγοί είναι ηλικιωμένοι (71% είναι > 65 ετών στο ΔΔ Σκουπάς του Δήμου Ξηροβουνίου). Οι διαφορές αυτές φαίνεται να υποδεικνύουν και διαφορές στις στρατηγικές των αγροτικών νοικοκυριών. Έτσι, οι τιμές του δείκτη 'απασχολούμενοι στον πρωτογενή / αρχηγοί' είναι σημαντικά υψηλότερες στη Νιγρίτα και μειώνονται στους άλλους Δήμους (με φθίνουσα σειρά Χαιρώνεια, Μανταμάδος και Ξηροβούνι, Πίνακας 1).

Πίνακας 1. Οι Περιοχές έρευνας (Δήμοι και Δημοτικά Διαμερίσματα)

	Πραγματικός πληθυσμός 2001	Μεταβολή πληθυσμού 1991 - 2001 %	Σύνολο αρχηγών	Αρχηγοί > 65 ετών % αρχηγών	Αρχηγοί < 40 ετών % αρχηγών	Αρχηγοί / 100 κατοίκους	Απασχολούμενοι σε πρωτογενή τομέα	Απασχολούμενοι σε πρωτογενή τομέα / Αρχηγοί %
ΣΥΝΟΛΟ ΧΩΡΑΣ	10.964.020	6,9	816.534	31,0	15,7	7,4	591.666	72,5
ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ	200.916	4,5	22.775	20,5	19,4	11,3	23.722	104,2
ΔΗΜΟΣ ΝΙΓΡΙΤΗΣ	9.783	-8,3	1.504	18,8	24,8	15,4	1.282	85,2
Δ.Δ Νιγρίτης	5.566	-10,0	711	23,5	16,6	12,8	508	71,4
Δ.Δ Ανθής	625	2,6	81	1,3	25,9	13,0	87	107,4
Δ.Δ Θερμών	574	7,7	61	18,0	16,4	10,6	67	109,8
Δ.Δ Τερπνής	2.189	-5,5	516	15,3	38,6	23,6	479	92,8
Δ.Δ. Φλαμπούρου	829	-19,0	135	18,5	18,5	16,3	141	104,4
ΝΟΜΟΣ ΒΟΙΩΤΙΑΣ	131.085	-2,2	18.789	35,5	14,4	14,3	12.369	65,8
ΔΗΜΟΣ ΧΑΙΡΩΝΕΙΑΣ	2.218	-2,2	545	42,8	13,2	24,6	377	69,2
Δ.Δ. Χαϊρωνείας	762	2,0	173	31,8	13,3	22,7	98	56,6
Δ.Δ. Αγίου Βλασίου	410	7,6	121	48,8	14,0	29,5	71	58,7
Δ.Δ. Ακοντίου	174	-7,0	40	52,5	5,0	23,0	24	60,0
Δ.Δ. Ανθοχωρίου	308	-5,8	70	42,9	21,4	22,7	72	102,9
Δ.Δ. Βασιλικών	69	-43,4	26	46,2	3,8	37,7	14	53,8
Δ.Δ. Θουρίου	259	8,8	55	47,3	9,1	21,2	43	78,2
Δ.Δ. Προσπηλίου	112	21,7	28	42,9	25,0	25,0	23	82,1
Δ.Δ. Προφήτου Ηλία	124	-28,3	32	56,3	6,3	25,8	32	100,0
ΝΟΜΟΣ ΛΕΣΒΟΥ	109.118	3,9	18.120	35,7	15,8	16,6	10.074	55,6

Πίνακας 1. (συνέχεια) Οι Περιοχές έρευνας (Δήμοι και Δημοτικά Διαμερίσματα)

	Πραγματικός πληθυσμός 2001	Μεταβολή πληθυσμού 1991 - 2001 %	Σύνολο αρχηγών	Αρχηγοί > 65 ετών % αρχηγών	Αρχηγοί < 40 ετών % αρχηγών	Αρχηγοί / 100 κατοίκους	Απασχολούμενοι σε πρωτογενή τομέα	Απασχολούμενοι σε πρωτογενή τομέα / Αρχηγοί %
ΔΗΜΟΣ ΜΑΝΤΑΜΑΔΟΥ	3.210	-0,5	892	38,5	17,7	27,8	565	63,3
Δ.Δ. Μανταμάδου	1.452	2,4	364	33,0	20,6	25,1	218	59,9
Δ.Δ. Κάπης	654	-9,4	200	39,5	17,0	30,6	106	53,0
Δ.Δ. Κλειούς	592	2,1	165	52,1	10,3	27,9	103	62,4
Δ.Δ. Πελόπης	512	1,2	163	35,6	19,6	31,8	138	84,7
ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΗΣ	78.134	-0,7	14.627	39,2	8,7	18,7	7.809	53,4
ΔΗΜΟΣ ΞΗΡΟΒΟΥΝΙΟΥ	4.083	-8,5	973	40,1	10,0	23,8	454	46,7
Δ.Δ. Αμμοτόπου	1.229	-0,9	255	23,5	20,4	20,7	215	84,3
Δ.Δ. Δαφνωτής	221	-8,3	71	69,0	0,0	32,1	6	8,5
Δ.Δ. Καμπής	1.012	4,9	250	23,6	11,6	24,7	100	40,0
Δ.Δ. Παντανάσσης	379	-26,6	111	36,0	7,2	29,3	49	44,1
Δ.Δ. Πιστιανών	325	-26,6	81	53,1	4,9	24,9	31	38,3
Δ.Δ. Ροδαυγής	557	-13,1	146	66,4	2,7	26,2	28	19,2
Δ.Δ. Σκούπας	201	-31,4	59	71,2	0,0	29,4	8	13,6
Δ.Δ. Φανερωμένης	159	30,3	0	0,0	0,0	0,0	17	

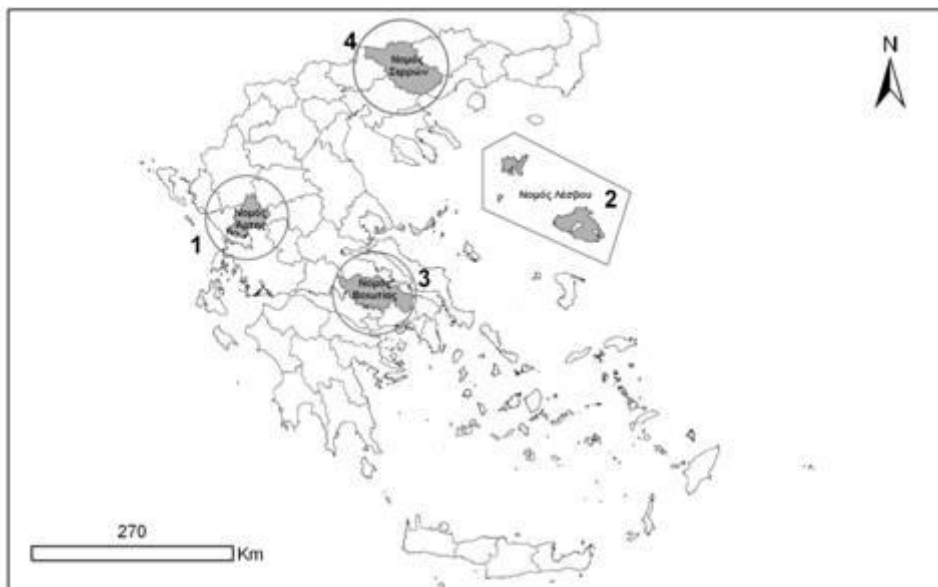
Πηγή: Απογραφή Γεωργίας -Κτηνοτροφίας 2001 και Απογραφές πληθυσμού 1991 2001, επεξεργασία των συγγραφέων.

Πίνακας 2. Επιλεγμένοι δείκτες αγροτικής παραγωγής για τις περιοχές έρευνας

	Εκμεταλλεύσεις με ΧΓΓ	ΧΓΓ	Μέση έκταση	Ετήσιες % ΧΓΓ	Δενδρώμενες % ΧΓΓ	Αμπέλια % ΧΓΓ	Βοσκότοποι % ΧΓΓ
ΣΥΝΟΛΟ ΧΩΡΑΣ	811.318	35.831.853	44,2	52,2	25,2	2,7	16,9
ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ	22.535	1.451.002	64,4	91,6	3,2	0,3	4,3
ΔΗΜΟΣ ΝΙΓΡΙΤΗΣ	1.490	69.089	46,4	92,3	6,2	0,9	0,0
ΝΟΜΟΣ ΒΟΙΩΤΙΑΣ	18.626	976.677	52,4	75,0	19,2	3,2	1,4
ΔΗΜΟΣ ΧΑΙΡΩΝΕΙΑΣ	541	33.896	62,7	86,9	7,8	0,3	4,4
ΝΟΜΟΣ ΛΕΣΒΟΥ	18.127	1.197.525	66,1	14,5	34,5	0,7	49,8
ΔΗΜΟΣ ΜΑΝΤΑΜΑΔΟΥ	891	68.493	76,9	0,2	32,5	0,0	67,1
ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΗΣ	14.612	265.131	18,1	33,8	40,2	0,5	19,8
ΔΗΜΟΣ ΞΗΡΟΒΟΥΝΙΟΥ	970	14.842	15,3	53,5	17,4	1,8	24,9

Πηγή: Απογραφή Γεωργίας –Κτηνοτροφίας 2001 και Απογραφές πληθυσμού 1991 2001, επεξεργασία των συγγραφέων

Τα δεδομένα που παρουσιάζονται προέρχονται (α) από τις Απογραφές γεωργίας – κτηνοτροφίας και πληθυσμού της ΕΣΥΕ του 2001 και του 1991 και (β) από έρευνες με χρήση δομημένων ερωτηματολογίων σε κατόχους αγροτικών εκμεταλλεύσεων στα Δημοτικά Διαμερίσματα (Δ.Δ) των 4 Δήμων. Ο αριθμός των ερωτηματολογίων σε κάθε Δ.Δ. προέρχεται από το συνολικό αριθμό εκμεταλλεύσεων από την Απογραφή του 2001 με τυχαία επιλογή του δείγματος σε κάθε Δ.Δ. και συνολικό αριθμό ερωτηματολογίων διαφορετικό σε κάθε έρευνα: 55 νοικοκυριά στο Δήμο Νιγρίτας (2005), 50 στο Δήμο Χαϊρώνειας (2005), 60 στο Δήμο Μανταμάδου (2005) και 80 στον Δήμο Ξηροβουνίου (2004) για τη συλλογή πληροφοριών σχετικά με την εκμετάλλευση και τις πρακτικές διαχείρισης της, τα μέλη του νοικοκυριού, την απασχόληση στην εκμετάλλευση και εκτός αυτής όλων των μελών και τα εισοδήματά τους. Ταυτόχρονα, πραγματοποιήθηκε έρευνα και στα αρχεία της Διεύθυνσης Αγροτικής Ανάπτυξης του Ν. Λέσβου για τη συλλογή δεδομένων για μέτρα της ΚΑΠ (Σχέδια Βελτίωσης (ΣΒ), Βιολογική Γεωργία και Αγροτουρισμό) με σκοπό τη διερεύνηση της σύνδεσής τους με πρακτικές των νοικοκυριών. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε δύο στάδια: (α) τη συλλογή δεδομένων για το πλήθος και τα χαρακτηριστικά των εκμεταλλεύσεων που συμμετείχαν σε τέτοιες δράσεις από τα αρχεία της Διεύθυνσης Αγροτικής Ανάπτυξης και (β) τη συμπλήρωση ερωτηματολογίων για πρακτικές ΠΛ από το δείγμα της πρώτης φάσης. Έτσι, με χρήση συστηματικής δειγματοληψίας (1 καταγραφή κάθε 3 περιπτώσεις), καταγράφηκαν 395 ΣΒ (από τα 1975) και 27 ΣΒ Αγροτουρισμού (από τα 135) και δεδομένα εφαρμογής βιολογικής γεωργίας – κτηνοτροφίας για τα έτη 2002, 2004 και 2005. Τέλος, ξανά με συστηματική δειγματοληψία (1 ερωτηματολόγιο ανά 10 ΣΒ) έγινε έρευνα με ερωτηματολόγια σε γεωργούς που έχουν πραγματοποιήσει ΣΒ και περιλαμβάνονται στο δείγμα του 1ου σταδίου, με συνολικά 40 ερωτηματολόγια (2005).

1. Δήμος Ξηροβουνίου

2. Δήμος Μανταμάδου

3. Δήμος Χαιρώνειας

4. Δήμος Νιγρίτας

2.2. Ευρήματα

Αρχικά, παρουσιάζεται μια σύνοψη των ευρημάτων για κάθε Δήμο και στη συνέχεια συγκρίνονται τα ευρήματα συνολικά.

1. Λέσβος: Δήμος Μανταμάδου: Η Λέσβος είναι το τρίτο σε μέγεθος ελληνικό νησί μετά την Κρήτη και την Εύβοια (1.632,8 km²), με πρωτεύουσα τη Μυτιλήνη. Η αγροτική παραγωγή είναι σημαντική, με κύριες δραστηριότητες την ελαιοκομία και την αιγοπροβατοτροφία. Ο Δήμος Μανταμάδου είναι ένας ημιορεινός Δήμος που αποτελείται από 4 Δημοτικά Διαμερίσματα, χαρακτηρίζεται ως ΛΕΠ, έχει έντονη κτηνοτροφία και το ποσοστό των απασχολούμενων στην αγροτική παραγωγή φτάνει το 30% των απασχολούμενων. Οι εκμεταλλεύσεις στο δείγμα έχουν όλες ελαιώνες, το 83% έχει και βοσκότοπους και μόνο 25% δηλώνει και άλλη χρήση γης (θερμοκήπιο, αμπελώνες κ.ά.). Τα αγροτικά νοικοκυριά έχουν κατά μέσο όρο 3,5 άτομα, με μέσο όρο ηλικίας του αρχηγού τα 53 έτη. Όλα τα νοικοκυριά είναι ενεργά στη γεωργία, συνήθως το ζευγάρι, αλλά στα μισά νοικοκυριά και ένα από τα παιδιά. Όσον αφορά σε πρακτικές ΠΛ των νοικοκυριών, αυτές αφορούν κυρίως σε δραστηριότητες εκτός γεωργίας, κυρίως για τον/την αρχηγό, με έμφαση σε παροχή υπηρεσιών και στα παιδιά ως ιδιωτικοί ή δημόσιοι υπάλληλοι κυρίως, ενώ περίπου 20% των αρχηγών είναι και συνταξιούχοι. Συνολικά, το 41,6% των νοικοκυριών δηλώνει απασχόληση τουλάχιστον ενός μέλους σε υπηρεσίες, το 13,3% σε υπηρεσίες και εισόδημα από συντάξεις και το 8,3% σε κατασκευές, ενώ μόνο το 10% των νοικοκυριών έχει δηλώσει μόνο γεωργικά εισοδήματα. Για τις υπόλοιπες πρακτικές ΠΛ, αυτές αφορούν κυρίως τη βιολογική καλλιέργεια σε ποσοστό 20%, ενώ καταγράφηκε και μια περίπτωση μικρής αγροβιοτεχνίας, με παραγωγή τυριού από το γάλα των ζώων της εκμετάλλευσης και άλλων εκμεταλλεύσεων. Τα εισοδήματα που έχουν δηλωθεί είναι σε γενικές γραμμές χαμηλά, ιδιαίτερα τα γεωργικά, με αποτέλεσμα οι δραστηριότητες εκτός γεωργίας να αντιπροσωπεύουν σημαντικό μέρος του οικογενειακού εισοδήματος, ιδιαίτερα η παροχή υπηρεσιών (για οικογενειακό εισόδημα και εισόδημα από υπηρεσίες Spearman's $\rho = 0,726$, $p = 0,000$). Τα υψηλότερα εισοδήματα δηλώθηκαν από νοικοκυριά 4 και 5 μελών μέσης ηλικίας (Spearman's $r = 0,324$, $p = 0,011$ για αριθμό μελών του νοικοκυριού και εισοδήματος από γεωργία), με δραστηριότητες περισσότερων του ενός μελών εκτός γεωργίας. Τα χαμηλότερα εισοδήματα δηλώνονται από νοικοκυριά 2 μελών. Αξίζει τέλος να σημειωθεί ότι δεν παρατηρούνται σημαντικές διαφορές μεταξύ των 4 Δ.Δ.

2. Σέρρες: Δήμος Νιγρίτας: Ο Δήμος Νιγρίτας ανήκει στον Νομό Σερρών με πληθυσμό 9.783 κατοίκους και 5 Δ.Δ. δημοτικά διαμερίσματα. Είναι ένας κατ' εξοχήν αγροτικός Δήμος με το 40% των απασχολούμενων να δηλώνουν γεωργοί, ενώ σε πολλά Δ.Δ. ξεπερνά το 50%. Τα αγροτικά νοικοκυριά έχουν 3,5 μέλη κατά μέσο όρο, με πολύ μικρές διαφοροποιήσεις στα Δ.Δ.. Οι εκμεταλλεύσεις είναι μεσαίου ή μεγάλου μεγέθους, κυριαρχούν οι αροτραίες καλλιέργειες, ενώ στο ζωικό κεφάλαιο καταγράφηκαν αιγοπρόβατα και βοοειδή. Όλα τα νοικοκυριά διατηρούν ενεργές εκμεταλλεύσεις, με πολύ σημαντική απασχόληση στην εκμετάλλευση εκτός του ζευγαριού και 1 ή 2 ακόμη μελών για τις μισές περίπου περιπτώσεις, βρέθηκαν όμως και λίγα νοικοκυριά με μόνιμες απασχολήσεις εκτός γεωργίας και «ερασιτεχνική» ενασχόληση με μικρές εκμεταλλεύσεις. Όσον αφορά στις απασχολήσεις εκτός γεωργίας, αυτές αφορούν κυρίως τη/το σύζυγο και τα παιδιά της οικογένειας, με έμφαση στην απασχόληση στον ιδιωτικό τομέα και έπειτα στο δημόσιο. Για τις πρακτικές ΠΛ, εκτός πολυαπασχόλησης, οι πιο διαδεδομένες είναι η απ' ευθείας πώληση προϊόντων (που αφορά ζωικά (κρέας, αυγά, γάλα) και φυτικά προϊόντα και πώληση σε καταστήματα ή σε καταναλωτές για το 51% των νοικοκυριών), η βιολογική καλλιέργεια (24% του συνόλου), και δύο περιπτώσεις αγροβιοτεχνίας (τυρί). Αξίζει να σημειωθεί ότι ακόμη και «ερασιτεχνικές» εκμεταλλεύσεις διατηρούν βιολογικές καλλιέργειες για λόγους ποιότητας των προϊόντων και υψηλότερης τιμής. Σχεδόν τα μισά νοικοκυριά δηλώνουν εισόδημα από συντάξεις, ενώ συνολικά 85% των νοικοκυριών δηλώνει τουλάχιστον μια πηγή εισοδήματος (μαζί με συντάξεις). Τα εισοδήματα που δηλώθηκαν είναι μέσα προς υψηλά (45% δήλωσαν εισόδημα υψηλότερο των 20.000 €), χωρίς σημαντικές διαφοροποιήσεις στα Δ.Δ. Τα μικρότερα εισοδήματα έχουν δηλωθεί από νοικοκυριά με 2 μέλη, αν και δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική σχέση μεταξύ αριθμού μελών και εισοδηματικής κατηγορίας.

3. Βοιωτία: Δήμος Χαιρώνειας: Ο Δήμος Χαιρώνειας ανήκει στο Νομό Βοιωτίας και αποτελείται από 8 Δ.Δ., με σημαντική εξάρτηση από την αγροτική παραγωγή για απασχόληση. Τα αγροτικά νοικοκυριά έχουν κατά μέσο όρο 3,8 μέλη, με μικρές διαφοροποιήσεις στα Δ.Δ. και η αύξηση του αριθμού των μελών συσχετίζεται με την αύξηση των στρεμμάτων βαμβακιού. Οι εκμεταλλεύσεις είναι γενικά μεγάλες σε μέγεθος με κυριαρχία αροτραίων καλλιεργειών και η κτηνοτροφία είναι περιορισμένη. Όλα τα νοικοκυριά διατηρούν ενεργές εκμεταλλεύσεις, με πολύ σημαντική απασχόληση στην εκμετάλλευση εκτός του ζευγαριού και 1 ή 2 ακόμη μελών για περισσότερες από τις μισές περιπτώσεις. Όσον αφορά στις απασχολήσεις εκτός γεωργίας, αυτές αφορούν κυρίως τη/το σύζυγο και σε μικρότερο βαθμό τα υπόλοιπα μέλη του νοικοκυριού, με έμφαση στην απασχόληση στο δημόσιο και έπειτα στον ιδιωτικό τομέα. Περισσότερα από τα μισά νοικοκυριά δηλώνουν εισόδημα από συντάξεις, ενώ συνολικά 74% των νοικοκυριών δηλώνει τουλάχιστον μια πηγή εισοδήματος εκτός γεωργίας (μαζί με συντάξεις). Τα εισοδήματα που δηλώθηκαν είναι μέσα προς υψηλά (56% δήλωσαν εισόδημα υψηλότερο των 20.000 €), χωρίς σημαντικές διαφοροποιήσεις στα Δ.Δ., αλλά και με υψηλά γεωργικά εισοδήματα (40% δήλωσαν γεωργικό εισόδημα υψηλότερο των 20.000 €). Τα μικρότερα εισοδήματα έχουν δηλωθεί από νοικοκυριά με 2 μέλη, ενώ το γεωργικό εισόδημα αυξάνεται με τους μήνες ενασχόλησης με τη γεωργία του αρχηγού. Όσον αφορά σε πρακτικές ΠΛ, εκτός πολυαπασχόλησης, οι πιο διαδεδομένες είναι η απ' ευθείας πώληση προϊόντων (που αφορά πώληση σε λαϊκές αγορές για το 4% των νοικοκυριών) και η παραγωγή ιδιότυπων προϊόντων (οίνου, 6% του συνόλου σε συνδυασμό με αγροβιοτεχνία στις 2 από τις 3 περιπτώσεις). Αξίζει τέλος να σημειωθεί ότι δεν παρατηρούνται πολύ σημαντικές διαφορές μεταξύ των 4 Δ.Δ.

4. Άρτα: Δήμος Ξηροβουνίου: Ο Δήμος Ξηροβουνίου είναι χαρακτηρισμένος ως ΛΕΠ και περιλαμβάνει 8 οικισμούς (Πίνακας 1), 5 από τους οποίους είναι ορεινοί. Ο πληθυσμός μειώνεται, ιδιαίτερα στους ορεινούς οικισμούς και εμφανίζεται γηρασμένος (25,5% του συνόλου είναι άνω των 65 ετών, με τον εθνικό μέσο όρο στο 16,7%). Οι απασχολούμενοι στη γεωργία φτάνουν το 41% του συνόλου των απασχολούμενων. Οι εκμεταλλεύσεις είναι μικρές με αροτραίες καλλιέργειες στα πεδινά και δενδρώνες μαζί με βοσκότοπους για πρόβατα στα ορεινά. Όλα τα νοικοκυριά στο δείγμα ασχολούνται ενεργά με τη γεωργία και αν και μόνο 15% των αρχηγών δηλώνουν απασχόληση εκτός γεωργίας, 60% των νοικοκυριών δηλώνουν εισοδήματα εκτός της εκμετάλλευσης (μαζί με συντάξεις). Παρατηρούνται σημαντικές διαφορές μεταξύ νοικοκυριών σε ορεινούς και πεδινούς οικισμούς: στους ορεινούς οικισμούς κυριαρχούν μικρότερα νοικοκυριά (2,4 μέλη κατά μέσο όρο), ηλικιωμένα, με περιορισμένα εισοδήματα και απασχόληση εκτός γεωργίας (32%, κυρίως συντάξεις) και χαμηλά εισοδήματα. Αντίθετα, στους πεδινούς οικισμούς, τα νοικοκυριά έχουν μεγαλύτερο μέγεθος (3,9 μέλη κατά μέσο όρο), είναι μέσης ηλικίας και το σύνολο σχεδόν δηλώνει εξωγεωργικά εισοδήματα (85%), με αποτέλεσμα υψηλότερα γενικά εισοδήματα και πολύπλοκες οικογενειακές στρατηγικές, καθώς σε αυτούς τους οικισμούς περισσότερες ευκαιρίες απασχόλησης εκτός γεωργίας είναι διαθέσιμες. Η πολυπλοκότητα αυτή δεν αφορά τις λοιπές πρακτικές ΠΛ εκτός της αναδιάταξης, καθώς τα νοικοκυριά είναι προσανατολισμένα προς την παροχή υπηρεσιών εκτός γεωργίας (1 στα 2 νοικοκυριά έχει μέλος που απασχολείται στο δημόσιο και 1 στα 4 στην παροχή υπηρεσιών στον ιδιωτικό τομέα). Παρά τη μικρή κλίμακα πάντως, οι διαφορές στο εσωτερικό του Δήμου είναι σημαντικές.

5. Σύνθεση των Ευρημάτων: Σχετικά με την ηλικιακή σύνθεση των νοικοκυριών στο δείγμα, είναι αξιοσημείωτο ότι οι μέσοι όροι των ηλικιών τους παρουσιάζουν σημαντικές ομοιότητες στις διαφορετικές περιοχές. Έτσι, οι μέσοι όροι για τους αρχηγούς κυμαίνονται από 53 ως 55 έτη, για συζύγους από 48 ως 51 έτη, για τους γονείς από 71 ως 77 και 57 ως 70 έτη και για τα παιδιά από 23 ως 24 έτη για το 1ο, από 20 ως 23 για το 2ο, 16 με 31 για το 3ο, 20 με 29 για το 4ο και 19 με 28 για το 5ο. Οι ομοιότητες αυτές κρύβουν σημαντική ετερογένεια, δείχνουν όμως και μια σύγκλιση των επιμέρους ευρημάτων, παρά τις πολύ σημαντικές διαφορές που αυτές παρουσιάζουν, αλλά και παρά τις πολύ μεγάλες διαφορές των νοικοκυριών μεταξύ τους σε πρακτικές και εισοδήματα.

Οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις στις 4 περιοχές είναι ετερογενείς στη σύνθεση των καλλιεργειών-εκτροφών, στις εκτάσεις και στον πολυτεμαχισμό. Η μοναδική καλλιέργεια σε

όλες τις περιοχές είναι η ελαιοκαλλιέργεια, με μεγάλες όμως εκμεταλλεύσεις μόνο στο Μανταμάδο (49,2 στρ./εκμ., στις άλλες περιοχές από 3,3 ως 9 στρ./εκμ.). Κτηνοτροφικά φυτά, σιτηρά και καπνός απαντώνται σε όλες τις περιοχές εκτός από το Μανταμάδο, με σημαντική παρουσία σε Νιγρίτα και Χαιρώνεια (οι εκτάσεις των κτηνοτροφικών ξεπερνούν τα 190 στρ./εκμ. στη Νιγρίτα), όπου αναφέρθηκε και καλλιέργεια βαμβακιού (61,6 και 112 στρ./εκμ. σε Νιγρίτα και Χαιρώνεια αντίστοιχα) και κηπευτικών (32,8 και 55,8 στρ./εκμ. σε Νιγρίτα και Χαιρώνεια αντίστοιχα). Οι βοσκότοποι αντίθετα είναι σημαντικοί μόνο στο Μανταμάδο (με 123,8 στρ./εκμ.). Αναφέρθηκαν τέλος και άλλοι δένδρωνες (κερασιές, μηλιές, κτλ.) σε περιορισμένη έκταση σε Χαιρώνεια και Ξηροβούνι και αμπελώνες σε Νιγρίτα και Χαιρώνεια. Συνολικά, η μέση έκταση είναι υψηλή, με εξαίρεση το Ξηροβούνι (21,9 στρ./εκμ., ενώ είναι 141,8 στρ./εκμ. στη Χαιρώνεια, 139,1 στρ./εκμ. στο Μανταμάδο και 121,8 στρ./εκμ. στη Νιγρίτα). Όμως στην περίπτωση του Μανταμάδου ο υψηλός μέσος όρος οφείλεται σε παρουσία εκτεταμένων άγονων βοσκότοπων και έτσι εμφανίζεται και σχετικά χαμηλός αριθμός τεμαχίων ανά εκμετάλλευση με 6,5, ενώ στη Χαιρώνεια και στη Νιγρίτα με πολλές διαφορετικές καλλιέργειες ο μέσος όρος τεμαχίων είναι 9,6 και 8 τεμάχια /εκμ. αντίστοιχα. Η κτηνοτροφία είναι πολύ σημαντική στο Μανταμάδο με αιγοπρόβατα (124 πρόβατα και 10 αίγες /εκμ.) και βοοειδή (18 ζώα/εκμ.), ενώ στη Νιγρίτα η βοοτροφία είναι περιορισμένη σε έκταση αλλά εντατική (92 ζώα/εκμ για 7 εκμεταλλεύσεις). Στο Ξηροβούνι η κτηνοτροφία αφορά αιγοπρόβατα μόνο και είναι περιορισμένη, ενώ στη Χαιρώνεια δεν εμφανίστηκε καθόλου στο δείγμα. Οι διαφορές μεταξύ των περιοχών είναι ξεκάθαρες, με πολύ περισσότερο «επαγγελματική» με βάση τις καλλιέργειες και τις εκτάσεις γεωργία στη Χαιρώνεια και στη Νιγρίτα και λιγότερο στο Μανταμάδο και στο Ξηροβούνι.

Όσον αφορά στις πρακτικές ΠΛ, τα ευρήματα δείχνουν ότι, με εξαίρεση την εξωγεωργική απασχόληση, οι υπόλοιπες πρακτικές που συζητήθηκαν παραπάνω είναι μάλλον περιορισμένες, με περισσότερες αναφορές στη βιολογική γεωργία (πρακτική `εμβάθυνσης`) και έπειτα στην απ' ευθείας πώληση προϊόντων (πρακτική `διεύρυνσης`). Αντίθετα, η απασχόληση εκτός γεωργίας (πρακτική `αναδιάταξης`) και η απόκτηση εισοδημάτων εκτός γεωργίας αφορά στη πλειοψηφία των νοικοκυριών, καθώς μόνο 24% των νοικοκυριών συνολικά δε διαθέτουν μια πηγή εισοδήματος εκτός γεωργίας (Πίνακας 3). Το ποσοστό αυτό είναι πολύ μεγάλο, ιδιαίτερα αν ληφθούν υπόψη οι διαφορές στη σύνθεση των εκμεταλλεύσεων στις 4 περιοχές. Τα εισοδήματα αυτά αφορά τις περισσότερες φορές στον/στην αρχηγό της εκμετάλλευσης (52% των αρχηγών έχουν εισόδημα εκτός γεωργίας), αλλά πολύ σημαντικό ποσοστό και των υπόλοιπων μελών (34% των συζύγων, 40% του πρώτου παιδιού και 28% του δεύτερου). Όσον αφορά στο οικογενειακό εισόδημα, η σύγκριση των εισοδηματικών κλάσεων ανά περιοχή και λαμβάνοντας υπόψη την εξάρτηση από γεωργικά εισοδήματα (Πίνακας 3), δείχνει ότι η αύξηση της εξάρτησης από αυτά συνδέεται με χαμηλότερα οικογενειακά εισοδήματα (η σχέση μεταξύ περιοχής και εισοδηματικής κλάσης είναι στατιστικά σημαντική, Pearson Chi-Square = 175,1, p = 0,000).

Πίνακας 3. Νοικοκυριά με οικογενειακό εισόδημα μόνο από γεωργία και διάκριση του οικογενειακού εισοδήματος σε κλάσεις ανά περιοχή.

	Νοικοκυριά με οικογενειακό εισόδημα μόνο από γεωργία (%)	< 5.000 € % (N=30)	5.000-10.000 € % (N=65)	10.000-15.000 € % (N=32)	15.000-20.000 € % (N=65)	> 20.000 € % (N=53)	Σύνολο % (N=245)
Μανταμάδος (N=59)	10,0	5,1	47,5	22,0	25,4	0,0	100,0
Νιγρίτα (N=56)	14,3	0,0	0,0	5,4	50,0	44,6	100,0
Χαιρώνεια (N=50)	26,0	2,0	8,0	8,0	26,0	56,0	100,0
Ξηροβούνι (N=80)	41,3	32,5	41,3	15,0	11,3	0,0	100,0
Σύνολο (N=245)	24,4	12,2	26,5	13,1	26,5	21,6	100,0

3. Συζήτηση και Συμπεράσματα

Στην εργασία αυτή, εξετάστηκαν οι στρατηγικές των αγροτικών νοικοκυριών σε τέσσερις περιοχές της Ελληνικής υπαίθρου με τη χρήση της τυπολογίας των πρακτικών ΠΛ που έχει αναπτυχθεί από τους van der Ploeg and Renting (2004). Τα ευρήματα φαίνεται να δείχνουν ότι τα αγροτικά νοικοκυριά διαμορφώνουν τις πρακτικές τους με βάση το τι είναι διαθέσιμο στην περιοχή, που φαίνεται να συμφωνεί με ευρήματα από άλλες εμπειρικές εργασίες στην Ελλάδα (Σαμαράς κ.α. 1995, Δαμιανάκος 2002; Σαφιλιού και Παπαδόπουλος 2004, Λουλούδης κ.α. 2004, Κίζος και Σπιλάνης 2004). Έτσι, αν υπάρχουν ευκαιρίες εκτός γεωργίας, τα περισσότερα νοικοκυριά επιδιώκουν την απόκτηση τέτοιων εισοδημάτων. Πάντα όμως υπάρχουν και 'επαγγελματίες' αγρότες, αλλά στην Ελλάδα η στενότητα των πόρων και των δομών είναι τέτοια ώστε να καθίσταται δυσκολότερη η 'αποκλειστική' ενασχόληση με τη γεωργία.

Σε σχέση με την τυπολογία των πρακτικών ΠΛ, τα ευρήματα δείχνουν ότι τα περισσότερα νοικοκυριά επιλέγουν πρακτικές «αναδιάρθρωσης», ουσιαστικά πολυδραστηριότητα των μελών τους. Οι λόγοι για αυτό το φαινόμενο είναι αρκετοί. Ένας από τους σημαντικότερους λόγους είναι ότι οι πρακτικές «εμβάθυνσης» και «διεύρυνσης» φαίνεται να συνδέονται με τη ζήτηση των προϊόντων και υπηρεσιών που παράγονται από κατοίκους σχετικά μεγάλων αστικών κέντρων. Καθώς στην Ελλάδα μόνο ένα μεγάλο αστικό κέντρο υπάρχει (της Αθήνας), οι περισσότερες από τις υπόλοιπες πόλεις είναι ακόμη σχετικά στενά συνδεδεμένες με την ύπαιθρο που τις περιβάλλει και η ζήτηση αυτή δεν είναι πολύ υψηλή. Ένας άλλος πολύ σημαντικός λόγος είναι ότι οι περισσότερες από τις πρακτικές «εμβάθυνσης» και «διεύρυνσης» είναι σχετικά νέες στην Ελλάδα, με εξαίρεση δραστηριότητες όπως η απευθείας πώληση προϊόντων σε «λαϊκές αγορές» ή λαμβάνουν χώρα σε επίπεδα όπου μεμονωμένοι παραγωγοί και νοικοκυριά δεν μπορούν εύκολα να συμμετάσχουν. Τέτοιες πρακτικές περιλαμβάνουν την αγροβιοτεχνία, την παροχή υπηρεσιών, την παραγωγή προϊόντων ονομασίας προέλευσης και ποιότητας. Συνήθως νομοθετικές (ως περιορισμοί λειτουργίας) και παραγωγικές (ως αναγκαιότητα παραγωγής σημαντικών ποσοτήτων πρώτων υλών και μεταποιημένων προϊόντων) προϋποθέσεις επιτρέπουν σε πολύ λίγα νοικοκυριά να επενδύσουν σε μια τέτοια δραστηριότητα, ενώ ταυτόχρονα η αγορά είναι ιδιαίτερα ανταγωνιστική με ισχυρούς «παίκτες» να κυριαρχούν. Το γεγονός αυτό είναι αρνητικό για τα νοικοκυριά και τους μικρούς παραγωγούς και η λύση της λειτουργίας συνεταιρισμών ή ομάδων έχει αποδώσει ικανοποιητικά αποτελέσματα μόνο σε περιορισμένο αριθμό περιπτώσεων που έχουν επιτύχει να αποφύγουν εσωτερικές δυσλειτουργίες, προβλήματα διαχείρισης και ανεπαρκή γνώση της αγοράς. Τίθεται ένα ερώτημα, αν τέτοιες πρακτικές θα πρέπει να θεωρούνται ως πρακτικές ΠΛ για τα νοικοκυριά και όχι για την περιοχή, το οποίο δεν μπορεί να απαντηθεί με τα ευρήματα της εργασίας αυτής.

Συμπερασματικά, το σημαντικότερο εύρημα αυτής της εργασίας είναι ότι οι ΠΛ πρακτικές των αγροτικών νοικοκυριών της Ελληνικής υπαίθρου είναι μια πραγματικότητα. Ο αριθμός των διαφορετικών πρακτικών μπορεί να είναι περιορισμένος σε σχέση με την τυπολογία που χρησιμοποιήθηκε ή με άλλες περιοχές της Ευρώπης, αλλά οι περιορισμένες αυτές σε αριθμό πρακτικές αφορούν πολύ μεγάλο ποσοστό των νοικοκυριών σε πολύ διαφορετικές περιοχές όσον αφορά στα χαρακτηριστικά της αγροτικής παραγωγής και της οικονομίας της περιοχής γενικότερα.

Βιβλιογραφία

Δαμιανάκος, Σ., 2002: Από τον Χωρικό στον Αγρότη: Η ελληνική Αγροτική Κοινωνία Ανέναντι στην Παγκοσμιοποίηση. Εκδόσεις Εξάντας – ΕΚΚΕ, Αθήνα.

Ζακοπούλου, Ε., 1999: Πολυαπασχολούμενοι και Γεωργία: Προς μια νέα ανίχνευση ενός πολυδιάστατου φαινομένου. Στο Κασίμης Χ. και Λ. Λουλούδης (επιμ.) Ύπαιθρος Χώρα: Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του 20ου αιώνα. ΕΚΚΕ και Πλέθρον, Αθήνα.

Κίζος, Θ. και Ι. Σπιλάνης, 2004: Στρατηγικές Επιβίωσης Αγροτικών Νοικοκυριών σε Λιγότερο Ευνοημένες Περιοχές (LFAs): Η Περίπτωση Της Λέσβου. Στο Γιδάρáκου Ι., Λ.

Καζακόπουλος και Α. Κουτσούρης (επιμ.) Η κοινωνία της υπαίθρου σε ένα μεταβαλλόμενο αγροτικό χώρο. ΕΤΑΓΡΟ, Αθήνα, σελ. 588-602.

Λουλούδης, Λ., Γ. Βλάχος, και Σ. Χριστόπουλος, 2004: Η δυναμική της τοπικής επιβίωσης στις ελληνικές λιγότερο ευνοημένες περιοχές. Στο Σπιλάνης, Ι., Θ. Ιωσηφίδης, και Θ. Κίζος. (επιμ.) Στρατηγικές Ανάπτυξης σε Λιγότερο Ευνοημένες Περιοχές. Gutenberg, Αθήνα.

Μωυσίδης, Α., 2001: Σύγχρονα διαρθρωτικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά του αγροτικού χώρου: σε αναζήτηση ενός νέου ρόλου για τις αγροτικές εκμεταλλεύσεις. Στο Μωυσίδης Α., Θ. Ανθοπούλου (επιμ.) Από τον Αγροτικό χώρο στην Ύπαιθρο Χώρα: Μετασχηματισμοί και σύγχρονα δεδομένα του αγροτικού κόσμου στην Ελλάδα, Αθήνα, Gutenberg, σ. 53-102.

Σαμαράς, Γ., Δ. Δαμιανός, Χ. Κασίμης, Α. Μωυσίδης, και Μ. Ντεμούσης, 1995, Η Πολυασπασχόληση στον Αγροτικό Τομέα και η Αναπτυξιακή Πολιτική στην Ελλάδα. Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών και Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα.

Σαφιλιού, Κ. και Α. Γ. Παπαδόπουλος, 2004: Οι μικροί Γεωργοί στην Ελλάδα: Ποιοι θα Επιβιώσουν και Πως. Gutenberg, Αθήνα.

CEC, 1999: Agriculture, Environment, Rural Development: Facts and Figures. CEC, Luxembourg.

Eikeland, S. and I. Lie, 1999: Pluriactivity in rural Norway. Journal of Rural Studies, 15(4), 405-415.

Evans, N., C. Morris and M. Winter, 2002: Conceptualizing agriculture: a critique of post-productivism as the new orthodoxy. Progress in Human Geography, 26(3), 313-332.

Gasson, R. and A. Errington, 1993: The farm family business. CAB International, Exeter.

Hadjimichalis, C. 2003: Imagining rurality in the new Europe and dilemmas for spatial policy. European Planning Studies, 11(2), 103-113.

Jervell, A., 1999: Changing patterns of family farming and pluriactivity. Sociologica Ruralis, 39, 100-116.

Kinsella, J., S. Wilson, F. de Jong. and H. Renting, 2000: Pluriactivity as a Livelihood Strategy in Irish Farm Households and its Role in Rural Development. Sociologia Ruralis, 40(4), 481-496.

Losch, B. 2004: Debating the multifunctionality of agriculture: from trade negotiations to development policies by the South. Journal of Agrarian Change, 4(3), 336-360.

Marsden, T., 2003: The condition of rural sustainability. Van Gorcum, The Netherlands.

Marsden, T., J. Banks, H. Renting and J. D. Van Der Ploeg, 2001: The Road Towards Sustainable Rural Development: Issues Of Theory, Policy And Research Practice. Journal Of Environmental Policy And Planning, 22, 75-83.

Meert, H., G. van Huylbroeck, T. Vernimmen, M. Bourgeois and E. van Hecke, 2005: Farm household survival strategies and diversification on marginal farms. Journal of Rural Studies, 21(1), 81-97.

Murdoch, J. 2000: Networks – a paradigm of rural development? Journal of Rural Studies, 16, 407-419.

OECD, 2001: Multifunctionality: towards an analytical framework. OECD, Paris.

Renting, H., T. Marsden and J. Banks, 2003: Understanding alternative food networks:

exploring the role of short supply chains in rural development. *Environment and Planning A*, 35, 393-411.

Renting, H., H. Oostindie, C. Laurent, G. Brunori, A. Rossi, M. Charollais, D. Barjolle, S. Prestegard, A. Jervell, L. Granberg and M. Heinonen, 2005: Multifunctionality of Activities, Plurality of Identities and New Institutional Arrangements: Synthesis Report. Multagri Project WP4, D4.5. Available www.multagri.net, accessed 30/04/2007.

Sofer, M., 2001: Pluriactivity in the Moshav: family farming in Israel. *Journal of Rural Studies*, 17, 363-375.

Van der Ploeg, J.D. and H. Renting, 2004: Behind the redux: a rejoinder to David Goodman. *Sociologia Ruralis*, 44(2), 233-242.

Van der Ploeg, J.D., H. Renting, G. Brunori, K. Knickel, J. Mannion, T. Marsden, K. de Roest, E. Sevilla-Guzmán, and F. Ventura, 2000: **Rural development: from practices and policies towards theory**. *Sociologia Ruralis*, 40(4), 391-408.

Wilson, G. A., 2001: From productivism to post-productivism... and back again? Exploring the unchanged natural and mental landscapes of European agriculture. *Transaction of the Institute of British Geographers*, 26, 77-102.

ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΤΩΝ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΩΝ ΠΟΛΛΑΠΛΑΣΙΑΣΤΩΝ ΣΕ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ

Λαγός Δ.

Επίκουρος Καθηγητής, Τουριστικής Οικονομικής και Διοίκησης Τουριστικών Επιχειρήσεων, Τμήματος Διοίκησης Επιχειρήσεων Πανεπιστημίου Αιγαίου, Μιχάλων 8, 821.00 Χίος, d.lagos@aegean.gr, 6974500555

Περίληψη

Η τουριστική δαπάνη (καταναλωτική ή επενδυτική) αποτελεί εισόδημα των νοικοκυριών, του δημοσίου και κυρίως των εμπορικών και τουριστικών επιχειρήσεων. Το εισόδημα αυτό εισέρχεται στο κύκλωμα της εθνικής ή περιφερειακής οικονομίας και προκαλεί πολλαπλασιαστικές επιδράσεις που επηρεάζουν όλα τα μακροοικονομικά μεγέθη της τουριστικής οικονομίας. Η εκτίμηση αυτών επιδράσεων γίνεται με τη βοήθεια των τουριστικών πολλαπλασιαστών.

Τα τελευταία χρόνια έχουν γίνει αξιολογες προσπάθειες να προσαρμοστεί το εννοιολογικό περιεχόμενο των τουριστικών πολλαπλασιαστών και να χρησιμοποιηθούν στον περιφερειακό οικονομικό προγραμματισμό και στην πολιτική ανάπτυξης. Οι ερευνητές χρησιμοποιούν διάφορα μοντέλα τουριστικών πολλαπλασιαστών με στατιστικά δεδομένα εθνικού επιπέδου για την επίλυση περιφερειακών προβλημάτων. Όμως, τα αποτελέσματα αυτών των ερευνών δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, διότι οι τιμές των τουριστικών πολλαπλασιαστών σε περιφερειακό επίπεδο παρουσιάζουν πτωτική τάση που οφείλεται στη μεγαλύτερη ροπή για διαρροές εκτός του οικονομικού κυκλώματος της τουριστικής οικονομίας των μικρότερων περιοχών.

Η ανάλυση των τουριστικών πολλαπλασιαστών σε περιφερειακό επίπεδο ανέδειξε τις δυνατότητες που έχουν τα διάφορα μοντέλα για την εκτίμηση των επιδράσεων των τουριστικών δαπανών στην οικονομία κάθε περιφέρειας, καθώς και τα προβλήματα που υπάρχουν στην ερμηνεία τους, κυρίως, όταν γίνονται συγκρίσεις με τις τιμές των πολλαπλασιαστών που έχουν προκύψει από διαφορετικά μοντέλα και αφορούν ανόμοιες οικονομικά τουριστικές περιοχές.

Λέξεις κλειδιά: περιφερειακοί τουριστικοί πολλαπλασιαστές, τουριστική δαπάνη, τουριστικές επιπτώσεις, κατηγορίες πολλαπλασιαστών, μοντέλα τουριστικών πολλαπλασιαστών.

Εισαγωγή

Ο υπολογισμός των τουριστικών πολλαπλασιαστών γίνεται προκειμένου να εκτιμηθούν οι οικονομικές επιδράσεις των τουριστικών δαπανών στην οικονομία. Οι σχετικές επιδράσεις του τουρισμού σε μια περιοχή παράγονται, κύρια, από τη δαπάνη των τουριστών (ντόπιων και ξένων) κατά τη διάρκεια των διακοπών τους. Η τουριστική δαπάνη δεν αποτελεί, από μόνη της, το μέτρο της δημιουργίας ευημερίας στην περιοχή, δεδομένου ότι οι επιχειρήσεις (τουριστικές ή μη), που λαμβάνουν ένα μεγάλο ποσοστό αυτής, δαπανούν χρήματα και εκτός περιοχής. Μόνο τα χρήματα που δαπανούνται ή επενδύονται εντός της περιοχής δημιουργούν εισόδημα, δημόσια έσοδα και απασχόληση. Για παράδειγμα, όταν ο τουρίστας δαπανά τα χρήματά του σε ένα ξενοδοχείο, τμήμα αυτού του ποσού σύντομα γίνεται εισόδημα για τους ντόπιους κατοίκους (νοικοκυριά) με τη μορφή μισθών, κερδών ή ενοικίων, το υπόλοιπο του ποσού δαπανάται για τις απαραίτητες καλύψεις αναγκών σε προμήθειες και υπηρεσίες για τη λειτουργία του ξενοδοχείου (π.χ. τρόφιμα, ηλεκτρικό ρεύμα, διαφήμιση κ.λπ.). Έτσι, το ποσό αυτό μεταβιβάζεται και γίνεται εισόδημα για τους προμηθευτές (επιχειρήσεις) αυτών των ειδών. Αν οι

προμηθευτές είναι εγκατεστημένοι μέσα στην περιοχή τότε αυτοί θα δημιουργήσουν ένα πρόσθετο εισόδημα στους ντόπιους κατοίκους. Κατά τον ίδιο τρόπο, όταν οι ντόπιοι κάτοικοι γίνονται αποδέκτες αυτού του εισοδήματος και δαπανούν τα χρήματά τους μέσα στην περιοχή, τότε δημιουργείται ένας πρόσθετος κύκλος παραγωγής εισοδήματος μέσω των αναφερομένων επιχειρήσεων. Όταν πραγματοποιούνται πληρωμές από τις επιχειρήσεις ή τους κατοίκους προς τους προμηθευτές που βρίσκονται εκτός περιοχής, δεν δημιουργείται πρόσθετο εισόδημα στην περιοχή.

Ο Keynes υποστηρίζει ότι η οικονομική ανάπτυξη προσδιορίζεται από δύο ομάδες δραστηριοτήτων μέσα στο οικονομικό κύκλωμα. Την ομάδα των διαρροών (leakages) που αποτελείται από την αποταμίευση, τη φορολογία, τις επενδύσεις στο εξωτερικό και τις εισαγωγές. Την ομάδα των διεισδύσεων (injections) που αποτελείται από τις επενδύσεις, εξαγωγές και τις δημόσιες δαπάνες. Η οικονομική ανάπτυξη δημιουργείται περισσότερο με τη διαδικασία των ροών της ομάδας των διεισδύσεων παρά με την ομάδα των διαρροών. Τούτο οφείλεται στο γεγονός ότι οι διαρροές απομακρύνουν τα χρηματικά ποσά από το εισοδηματικό κύκλωμα. Οι διαρροές αυτές δρουν αντίθετα των πολλαπλασιαστών, δηλαδή δεν προκαλούν θετικές επιδράσεις στο συναλλακτικό και παραγωγικό κύκλωμα της οικονομίας.

Μέσα στο οικονομικό κύκλωμα, η αρχική τουριστική δαπάνη δεν περιορίζεται σε μία μόνο συναλλαγή αλλά κυκλοφορεί πολλές φορές και έχει, συνεπώς, πολλές συναλλαγές. Όσο δε περισσότερο κυκλοφορεί τόσο μεγαλύτερη είναι και η επίδρασή της στα μακροοικονομικά μεγέθη της εθνικής και περιφερειακής οικονομίας. Η πολλαπλασιαστική επίδραση (multiplier effect) της τουριστικής δαπάνης δεν είναι σταθερή αλλά ποικίλλει ανάλογα των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της οικονομίας κάθε χώρας.

Η έννοια του πολλαπλασιαστή αρχικά μελετήθηκε από τον Bagehot (1882), ο οποίος εξέτασε τα αρνητικά αποτελέσματα που είχαν οι συνεργαζόμενες βιομηχανίες μέσα σε μια οικονομία. Το όνομα πολλαπλασιαστής ή συγγενή παράγωγα αυτού, χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει τα αποτελέσματα των επιδράσεων που είχαν οι συνεργαζόμενες βιομηχανίες σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Λεπτομέρειες σχετικά με την ιστορία του πολλαπλασιαστή παρέχουν οι συγγραφείς Shackle (1951), Wright (1956), και Archer (1977). Αν και συγγραφείς, όπως ο Ρίγου (1929) και ο Mund (1930), είχαν εξερευνήσει πολλά από τα ουσιαστικά στοιχεία της ανάλυσης του πολλαπλασιαστή στη δεκαετία του '30, ωστόσο, καταλυτικές ήταν οι εργασίες του R.F Kahn (1931) και του J.M Keynes (1933), οι οποίοι εισήγαγαν το θεωρητικό πλαίσιο πάνω στο οποίο μέχρι σήμερα στηρίζονται όλα τα σύγχρονα μοντέλα των πολλαπλασιαστών. Αυτή η συνεισφορά για την ανάπτυξη της θεωρίας των πολλαπλασιαστών, είχε ως αποτέλεσμα τα ονόματα του Kahn και του Keynes να είναι απόλυτα συνδεδεμένα με το εννοιολογικό και μεθοδολογικό πλαίσιο αυτών.

Στόχος της εισήγησης είναι να εντοπιστούν οι δυνατότητες και οι περιορισμοί της ανάλυσης των τουριστικών πολλαπλασιαστών σε περιφερειακό επίπεδο και να γίνει κριτική αξιολόγηση αυτών με βάση τις διεθνείς εμπειρικές έρευνες.

1. Κατηγορίες τουριστικών πολλαπλασιαστών

Οι τουριστικοί πολλαπλασιαστές παρέχουν τη δυνατότητα στους ερευνητές να εκτιμήσουν τις άμεσες, έμμεσες και επαγωγικές επιδράσεις ή συνέπειες που προκαλούνται στην τουριστική οικονομία μιας περιοχής από μια μονάδα πρόσθετης τουριστικής δαπάνης.

Οι *άμεσες τουριστικές συνέπειες* (direct tourism effects) μιας μεταβολής στην τελική τουριστική ζήτηση επέρχονται από μια πρόσθετη μονάδα τουριστικής δαπάνης και έχουν επιδράσεις σε όλο το κύκλωμα της τουριστικής οικονομίας. Οι άμεσες τουριστικές συνέπειες σχετίζονται με τον «πρώτο γύρο αποτελεσμάτων» της τουριστικής δαπάνης και αφορούν την άμεση μεταβολή στο εισόδημα, στην παραγωγή στην απασχόληση κ.λπ.

Οι *έμμεσες τουριστικές συνέπειες* (indirect tourism effects) σχετίζονται με τις ανάγκες της τουριστικής βιομηχανίας να κάνει αγορές και από άλλους κλάδους της οικονομικής

δραστηριότητας προκειμένου να παράγει συγκεκριμένες ποσότητες τουριστικών αγαθών ή υπηρεσιών.

Οι *επαγωγικές τουριστικές συνέπειες* (induced tourism effects) σχετίζονται με τα επιπρόσθετα αποτελέσματα της τουριστικής δαπάνης στην περιφερειακή / τοπική οικονομία, που είναι η δημιουργία επιπρόσθετου εισοδήματος, μισθών, ημερομισθίων, κερδών, ενοικίων και τόκων, πέραν αυτών που δημιουργούνται στον πρώτο και δεύτερο γύρο αποτελεσμάτων της τουριστικής δαπάνης.

Η αναπτυξιακή συμβολή της τουριστικής δαπάνης εκτιμάται με τον υπολογισμό των παρακάτω κατηγοριών τουριστικών πολλαπλασιαστών (Ryan 1991:76, Witt-Brooke-Buckley 1991: 15, Lickorish-Jenkins 2004: 107):

Τον *πολλαπλασιαστή τουριστικής παραγωγής* (Output tourism multiplier) που μετρά την επιπλέον παραγωγή (πρωτογενή και δευτερογενή) που δημιουργείται στην τουριστική οικονομία από μία μονάδα πρόσθετης τουριστικής δαπάνης.

Τον *πολλαπλασιαστή τουριστικού εισοδήματος* (income tourism multiplier) που δείχνει το ποσό του πρόσθετου τουριστικού εισοδήματος που δημιουργείται σε μια οικονομία, ως αποτέλεσμα μιας αύξησης στην αρχική τουριστική δαπάνη που σχετίζεται με τις αλλαγές στα πραγματικά επίπεδα τουριστικής παραγωγής. Ο πολλαπλασιαστής του τουριστικού εισοδήματος υπολογίζεται από το λόγο των μεταβολών στην παραγωγή, στην απασχόληση και στα δημόσια έσοδα από την αρχική αύξηση της τουριστικής δαπάνης.

Τον *πολλαπλασιαστή τουριστικής απασχόλησης* (employment tourism multiplier) που δείχνει τη σχέση μεταξύ μιας πρόσθετης τουριστικής δαπάνης και του αριθμού των νέων θέσεων εργασίας (άμεση ή έμμεση απασχόληση) που δημιουργούνται στην τουριστική οικονομία.

Ο *πολλαπλασιαστής τουριστικών πωλήσεων ή συναλλαγών* (sales or transaction tourism multiplier) που μετρά τον επιπλέον εμπορικό κύκλο εργασιών (πρωτογενή και δευτερογενή) ο οποίος δημιουργείται από μια μονάδα πρόσθετης τουριστικής δαπάνης.

Ο *πολλαπλασιαστής των δημοσίων τουριστικών εσόδων* (government revenue tourism multiplier) που μετρά τα επιπλέον καθαρά δημόσια έσοδα (πρωτογενή και δευτερογενή) τα οποία δημιουργούνται από μια μονάδα πρόσθετης τουριστικής δαπάνης. Ο υπόψη πολλαπλασιαστής εκφράζεται σε όρους καθαρών ή ακαθάριστων εσόδων.

Ο *πολλαπλασιαστής των τουριστικών εισαγωγών* (import tourism multiplier) που μετρά την αξία των εισαγόμενων αγαθών και υπηρεσιών (πρωτογενών και δευτερογενών) τα οποία δημιουργούνται από μια μονάδα πρόσθετης τουριστικής δαπάνης.

2. Μέθοδοι εκτίμησης των τουριστικών πολλαπλασιαστών σε περιφερειακό επίπεδο

Υπάρχουν τέσσερις βασικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις που χρησιμοποιούνται για την εκτίμηση των επιδράσεων των τουριστικών δαπανών. Αυτές είναι τα μοντέλα του Keynes, τα μοντέλα εισροών – εκροών του Leontief, τα μοντέλα οικονομικής βάσης και τα ad hoc μοντέλα. Αναλυτικότερα:

2.1. Τα Μοντέλα του Keynes

Τα μοντέλα του Keynes βασίζονται στην άποψη ότι μια μεταβολή (αύξηση ή μείωση) της επενδυτικής δαπάνης ή της δημόσιας δαπάνης στην οικονομία προκαλεί πολλαπλασιαστικές επιδράσεις (αυξητικές ή μειωτικές) στο εθνικό προϊόν και το εθνικό εισόδημα, γιατί την αρχική αύξηση ή μείωση της δαπάνης ακολουθούν και άλλες φάσεις αυξήσεων ή μειώσεων, οι οποίες όμως γίνονται συνεχώς μικρότερες. Τα παραπάνω ισχύουν και στην περίπτωση της τουριστικής οικονομίας.

Η τιμή του τουριστικού πολλαπλασιαστή υπολογίζεται από τη σχέση των εξωγενών δαπανών (π.χ. τουριστικές επενδύσεις, δημόσιες τουριστικές δαπάνες) προς το ποσοστό διαρροών (π.χ. τουριστικές αποταμιεύσεις, τουριστικής εισαγωγές) της τουριστικής οικονομίας.

Επισημαίνεται ότι ο κενύσιανός τουριστικός πολλαπλασιαστής σε αυτή τη μορφή αγνοεί τις αλληλεξαρτήσεις και διαρροές που γίνονται κατά τη διάρκεια των διαδοχικών γύρων της τουριστικής δραστηριότητας. Παρόλο που το μοντέλο είναι απλό και σαφές και θέτει τη βάση για την εκτίμηση πολλών από τα πιο πρόσφατα μοντέλα τουριστικών πολλαπλασιαστών σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο, όμως δεν δίνει αξιόπιστα αποτελέσματα σε αυτή τη μορφή. Κι' αυτό γιατί υπάρχουν διάφορα μειονεκτήματα που σχετίζονται με τον υπόψη πολλαπλασιαστή (Fletcher 1999:10). Το μειονέκτημα είναι ότι το σύστημα γενικής ισορροπίας του Keynes που υιοθετεί την συναθροιστική προσέγγιση, η οποία υποθέτει απλουστευμένα ότι όλοι οι τομείς της οικονομίας υπόκεινται στην ίδια οριακή ροπή για κατανάλωση και στην μέση ροπή για κατανάλωση, ανεξάρτητα από τις δαπάνες της τελικής ζήτησης. Παρομοίως, θεωρεί ότι υπάρχουν μέσες τάσεις εισαγωγών και επενδύσεων που εφαρμόζονται σε όλους τους κλάδους της οικονομικής δραστηριότητας.

2.2. Τα Μοντέλα Εισροών - Εκροών

Τα μοντέλα εισροών - εκροών είναι ένα μέσο ανάλυσης των διακλαδικών ή διατομεακών σχέσεων στην παραγωγική διαδικασία της οικονομίας μιας περιοχής. Η ανάλυση εισροών - εκροών, που στηρίζεται τα υπόψη μοντέλα, θεμελιώνεται πάνω στην πεποίθηση ότι παραγωγικός τομέας της οικονομίας μπορεί να διαιρεθεί σε ένα αριθμό ομοιογενών κλάδων παραγωγής και ότι η ακαθάριστη αξία παραγωγής ενός κλάδου ισούται με τη συνολική ζήτηση του προϊόντος του κλάδου (WTO, αχρον:25-27). Η δομή ενός τυπικού πίνακα εισροών - εκροών ξεκινάει με την κατασκευή του πίνακα των διακλαδικών ή ενδιάμεσων συναλλαγών (inter-industry transaction flows). Αυτός δείχνει τις πωλήσεις σε χρήματα της συνολικής παραγωγής ενός κλάδου προς τους άλλους κλάδους και προς την τελική ζήτηση, τις επενδύσεις, τους φόρους και τις εξαγωγές. Στις γραμμές του πίνακα αναπαρίστανται οι πωλήσεις κατά κλάδο προς τους άλλους κλάδους, με τον κλάδο που ικανοποιεί την τελική ζήτηση να βρίσκεται στο πάνω μέρος των στηλών. Διαβάζοντας τις στήλες προς τα κάτω, φαίνεται πόση εισροή απαιτεί κάθε κλάδος από τους υπόλοιπους.

Το παραπάνω μοντέλο εκτίμησης των τουριστικών πολλαπλασιαστών έχει και τα μειονεκτήματά του (Archer 1977, Milne 1987 Cooper et. al. 1993:123-124, Gartner 2001:114-115). Το μοντέλο υποθέτει γραμμικές παραγωγικές λειτουργίες, με την έννοια ότι κάθε μεταβολή στη ζήτηση αντιμετωπίζεται με τη μεταβολή κατά την τρέχουσα αναλογία των υπάρχοντων σχέσεων αγορών - προμηθειών με συμμετοχή των ίδιων κλάδων και επιχειρήσεων. Αυτό δημιουργεί προβλήματα, ιδίως όταν η προσφορά κάποιου τουριστικού αγαθού είναι περιορισμένη. Επίσης, κάθε πρόσθετο τουριστικό εισόδημα που προκύπτει από την αύξηση της τελικής τουριστικής ζήτησης, διατίθεται με την ίδια αναλογία στις ίδιες προμήθειες, με την ίδια κατανομή μεταξύ εισαγωγών και τοπικών αγορών. Αυτό είναι ανάλογο με την υπόθεση της γραμμικής παραγωγής. Ακόμα, οι διακλαδικές σχέσεις μεταβάλλονται σημαντικά με την πάροδο του χρόνου. Οι τουριστικές δαπάνες μπορεί να μην αντιστοιχούν στα αγαθά, όπως αυτά έχουν ταξινομηθεί στους πίνακες εισροών-εκροών. Τέλος, τα περισσότερα μοντέλα αυτού του είδους είναι στατικά και δεν αναγνωρίζουν τη χρονική υστέρηση μεταξύ της αρχικής τουριστικής δαπάνης και των πολλαπλασιαστικών επιδράσεων.

2.3. Τα Μοντέλα Οικονομικής Βάσης

Η θεωρητική αυτή προσέγγιση αναγνωρίζει ότι οι επιχειρήσεις και οι κλάδοι μπορούν να πωλούν τα αγαθά τους τόσο σε τοπικές αγορές όσο και να τα εξάγουν. Για κάθε κλάδο στην περιοχή, οι εκροές, οι αμοιβές και η απασχόληση χωρίζονται μεταξύ των βασικών (εξαγωγικών) και των μη βασικών (τοπικών) αγορών. Ο υπολογισμός του πολλαπλασιαστικού οικονομικής βάσης γίνεται με τη χρήση δεδομένων εισοδήματος. Όμως, όταν αυτά δεν είναι διαθέσιμα, τότε χρησιμοποιούνται δεδομένα απασχόλησης. Στην περίπτωση αυτή διακρίνουμε την συνολική

απασχόληση μιας περιφέρειας στο τμήμα εκείνο που παράγει αγαθά για εξαγωγές (βασική απασχόληση) και στο τμήμα που παράγει αγαθά για τοπική κατανάλωση (μη βασική απασχόληση). Υπολογίζεται η συνολική απασχόληση (T) στην περιοχή που είναι το άθροισμα της απασχόλησης στο βασικό τομέα (B) και της απασχόλησης στον μη βασικό τομέα (N). Στην προσέγγιση αυτή υποθέτουμε ότι το προϊόν του βασικού τομέα καθορίζεται από την επίδοση της τοπικής οικονομίας στο σύνολό της, ενώ η επίδοση του βασικού τομέα εξαρτάται από παράγοντες εξωγενείς προς την τοπική οικονομία (McCann 2002:222-223, Λαγός 2006:60-63). Έτσι, έχουμε $N=nT$, όπου n είναι ένας συντελεστής μεταξύ του μηδενός και του 1, που αντιπροσωπεύει την ευαισθησία της δημιουργίας απασχόλησης στο μη βασικό τομέα, σε σχέση με το συνολικό επίπεδο της απασχόλησης που δημιουργείται στην περιοχή.

Το πλεονέκτημα αυτής της μεθόδου είναι ότι αυτή είναι απλή και αξιοποιεί δεδομένα που είναι εύκολα διαθέσιμα ακόμα και σε μικρή κλίμακα. Τα μειονεκτήματα περιλαμβάνουν τη συχνά υποκειμενική κατανομή μεταξύ βασικών και μη βασικών κλάδων, την υπόθεση ότι όλες οι μορφές εξαγωγών έχουν την ίδια πολλαπλασιαστική επίδραση και την υπόθεση ότι η ανάπτυξη σε μια περιοχή εξαρτάται πρώτιστα από τις εξαγωγές. Υπάρχουν ακόμα μια πληθώρα από μεταβλητές που δεν εξετάζονται από το μοντέλο.

2.4. Τα AD HOC Μοντέλα

Οι ήταν οι πρώτοι που υιοθέτησαν τη μεθοδολογική προσέγγιση του κεϋνσιανού πολλαπλασιαστή για τον υπολογισμό των συνολικών επιδράσεων των τουριστικών δαπανών σε μία περιοχή. Ανέπτυξαν ένα μοντέλο που το ονόμασαν Ad Hoc μοντέλο επειδή αναπτύχθηκε μεμονωμένα για κάθε περιοχή μελέτης.

Το Ad Hoc μοντέλο επικεντρώνεται (Archer και Owen 1971) στο εισόδημα που δημιουργείται σε μια περιοχή, λόγω μιας αρχικής μεταβολής της τουριστικής δαπάνης. Το μοντέλο απαιτεί ένα μεγάλο αριθμό δεδομένων που θα πρέπει να συγκεντρωθούν μέσω πρωτογενούς έρευνας. Εκτός από τα οικονομικά δεδομένα για το εισόδημα που δημιουργείται από τις τουριστικές δαπάνες σε κάθε κατηγορία τουριστικής επιχείρησης, απαιτείται και συλλογή στοιχείων για την κατανομή των δαπανών των μόνιμων κατοίκων μεταξύ των διαφόρων επιχειρήσεων, καθώς και για το ποσοστό των δαπανών που λαμβάνουν χώρα μέσα και έξω από την τοπική οικονομία.

Με βάση τη βιβλιογραφία, δεν είναι σαφές πως εκτιμάται το έμμεσο εισόδημα που παράγεται από τις δαπάνες σε κάθε κατηγορία επιχειρήσεων. Οι Liu και Var (1982) δίνουν μια λύση, χρησιμοποιώντας μια μήτρα εισροών - εκροών για των υπολογισμό του άμεσου και του έμμεσου εισοδήματος. Από την άλλη πλευρά, το Ad Hoc μοντέλο είναι κατάλληλο για περιοχές όπου η κατασκευή μεμονωμένων μοντέλων εισροών - εκροών έχει αυξημένο κόστος ή είναι μη πρακτική.

3. Εφαρμογές της ανάλυσης των τουριστικών πολλαπλασιαστών σε περιφερειακό επίπεδο

Στην τουριστική έρευνα έχουν κατασκευαστεί αρκετά υποδείγματα, τα οποία στηριζόμενα στο θεωρητικό υπόβαθρο της κεϋνσιανής αντίληψης των πολλαπλασιαστών, εκτιμούν, σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο, τις επιδράσεις της τουριστικής δαπάνης στα σημαντικότερα μακροοικονομικά μεγέθη της τουριστικής οικονομίας (Clement 1961, Archer and Owen 1971, Richards 1972, Bryden 1973).

Στον πίνακα 1 παρουσιάζονται μία σειρά από πολλαπλασιαστές τουριστικού εισοδήματος, οι οποίοι καλύπτουν διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές.

Τα παραδείγματα αυτά δείχνουν ότι όσο μικρότερη είναι μια περιοχή και κατά συνέπεια, όσο λιγότερο ανεπτυγμένη, τόσο μικρότερος τείνει να είναι ο πολλαπλασιαστής τουριστικού εισοδήματος. Οι εθνικοί πολλαπλασιαστές τουριστικού εισοδήματος σπάνια υπερβαίνουν το 2, ενώ οι αντίστοιχοι περιφερειακοί πολλαπλασιαστές είναι πάντα μικρότεροι (κοντά στο 0.5). Οι πολλαπλασιαστές τουριστικού εισοδήματος εξαρτώνται άμεσα από την περιοχή και κατά

συνέπεια δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν αλλού, ακόμα και αν οι περιοχές έχουν παρόμοια οικονομικά χαρακτηριστικά. Ωστόσο, οι τιμές αυτές αποτελούν ένα καλό μέτρο σύγκρισης για τους μελετητές - ερευνητές κατά τον υπολογισμό των νέων τουριστικών πολλαπλασιαστών.

Πίνακας 1. Πολλαπλασιαστές τουριστικού εισοδήματος διαφόρων περιοχών του Κόσμου.

Περιοχές	Πολλαπλασιαστής τουριστικού εισοδήματος
<i>Ανεπτυγμένες Χώρες</i>	
Τουρκία	1,96
Ηνωμένο Βασίλειο	1,73
Ιρλανδία	1,72
Αίγυπτος	1,23
<i>Νησιωτικά Κράτη</i>	
Τζαμάικα	1,23
Κύπρος	1,14
Φίτζι	0,65
Ισλανδία	0,64
<i>Ευρύτερες Περιοχές</i>	
Χαβήη	0,90 - 1,30
Μισούρι	0,88
ΝΔ Γουαϊόμινγκ	0,39 - 0,53
<i>Μικρά Κράτη και Περιοχές</i>	
Μητροπολιτική περιοχή Βικτώριας (CA)	0,50
Νήσος Skye, UK	0,25 - 0,41
Γουίντσεστερ, UK	0,19

Αντίθετα, οι πολλαπλασιαστές τουριστικής παραγωγής και απασχόλησης έχουν τιμές μεγαλύτερες. Για παράδειγμα, ο πολλαπλασιαστής τουριστικής παραγωγής είναι 1,16 στην περιφερειακή οικονομία της Μ. Βρετανίας και 3,198 για το σύνολο της οικονομίας της Τουρκίας. Αντίστοιχα οι τυποποιημένοι πολλαπλασιαστές τουριστικής απασχόλησης κυμαίνονται από 1,67 έως 4,61 (Τζαμάικα) και εκφράζονται σε χιλιάδες δολάρια εσόδων για τη δημιουργία μιας θέσης απασχόλησης (Cooper et. al. 1993:124-126).

Ειδικότερα, στην Ελλάδα έχουν γίνει δύο μελέτες (Παπαδόπουλος 1964 και Suits 1965) για το σύνολο των οικονομικών επιπτώσεων του τουρισμού, καθώς και μια μελέτη για την περιφέρεια της Κρήτης (Basil 1964) για την εκτίμηση των επιπτώσεων του τουρισμού από την εκτέλεση του προγράμματος ανάπτυξης της. Παρά το γεγονός ότι οι παραπάνω μελέτες έγιναν στο χρονικό διάστημα 1964-1965, παρατηρούμε ότι υπάρχει σημαντική απόκλιση μεταξύ του μεγέθους των εκτιμώμενων τουριστικών πολλαπλασιαστών εισοδήματος. Τουτό οφείλεται στη μέθοδο που χρησιμοποίησαν οι μελετητές. Ο Suits χρησιμοποίησε οικονομετρικό υπόδειγμα για την εκτίμηση του τουριστικού πολλαπλασιαστή, ενώ οι Παπαδόπουλος και Basil στηρίχθηκαν στα αποτελέσματα των εργασιών των εμπειρογνομώνων του Οίκου Checchi and Company για τις δυνατότητες ανάπτυξης ορισμένων περιοχών της Απω Ανατολής και του Ειρηνικού (U.S. Department of Commerce: The future of Tourism in the Pacific and the Far East, June 1961, U.S. Government Printing Office, Washington 25, D.C.), απ' όπου υιοθέτησαν τους πολλαπλασιαστές εισοδήματος αντίστοιχα, ο μεν Παπαδόπουλος για το σύνολο της χώρας, ο δε Basil για την περιοχή της Κρήτης. Συγκεκριμένα, ο Παπαδόπουλος (1964:232) εκτίμησε τον τουριστικό πολλαπλασιαστή εισοδήματος σε 1,35 και ο Basil (1964:110) σε 4,0.

Η εκτίμηση του Suits (1965) για τον πολλαπλασιαστή τουριστικής δαπάνης, με βάση οικονομετρικό υπόδειγμα της ελληνικής οικονομίας, έδωσε τιμή περίπου 1,2 που θεωρείται μάλλον χαμηλή. Μια άλλη εκτίμηση του ΚΕΠΕ με βάση το μακροοικονομικό υπόδειγμα ΚΕΠΕ-LINK (ΜΥΚΛ) και με βάση τα οικονομικά δεδομένα του 1990, ο πολλαπλασιαστής τουριστικού εισοδήματος εκτιμήθηκε σε 1,9. Με το ίδιο υπόδειγμα, ο Κουζέλης (1997:103) εκτίμησε τον

πολλαπλασιαστή τουριστικού εισοδήματος σε 2,184 που αποτελεί και το άνω όριο της τιμής του.

4. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η ανάλυση των τουριστικών πολλαπλασιαστών είναι ένα χρήσιμο εργαλείο για τον τουριστικό σχεδιασμό. Παρόλα αυτά, η ερμηνεία των τιμών των διαφόρων τουριστικών πολλαπλασιαστικών που προκύπτουν από τα διάφορα μοντέλα, τα οποία εκτιμούνται με οικονομικά δεδομένα από διαφορετικές περιοχές του κόσμου, πρέπει να γίνεται με μεγάλη προσοχή για να αποφευχθούν παραπλανητικές θεωρήσεις ή εκτιμήσεις. Η επιλογή του καταλληλότερου μοντέλου βρίσκεται ανάμεσα στα μοντέλα ad hoc και στα μοντέλα που προκύπτουν από την ανάλυση εισροών-εκροών. Αυτή η επιλογή, συνήθως, καθορίζεται, από τον προϋπολογισμό της έρευνας και από την ειδίκευση των ερευνητών.

Οι τουριστικοί πολλαπλασιαστές μπορούν να εκτιμηθούν για μια χώρα ως σύνολο, για μια περιοχή της χώρας ή ακόμα και για μια τοπική κοινωνία. Γενικά, το μέγεθος της οικονομίας είναι δυνατό να επηρεάσει το μέγεθος του πολλαπλασιαστή. Για παράδειγμα, ο πολλαπλασιαστής του τουριστικού εισοδήματος είναι πιθανό να είναι πολύ μεγαλύτερος σε μια μικρή περιοχή παρά σε μια χώρα. Αυτό δικαιολογείται από την υψηλότερη αναλογία αγαθών και υπηρεσιών που είναι αναγκαία να εισαχθούν στην περιοχή (δηλ. έχουμε μικρότερες διαρροές εισαγωγών στην οικονομία της χώρας παρά της περιοχής) ως αποτέλεσμα της αρχικής αύξησης στην τουριστική δαπάνη. Επίσης, μια μικρής έκτασης οικονομική δραστηριότητα εντός περιοχής είναι δυνατό να οδηγήσει σε ένα μικρό μέγεθος εμπορίας που λαμβάνει χώρα μεταξύ αυτών των δραστηριοτήτων και συνεπώς να έχουμε μια μικρή τιμή για τον πολλαπλασιαστή της περιοχής (δηλ. δεν έχουμε διαρροές στην οικονομία της περιοχής). Επισημαίνεται ότι πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα προσεκτικοί όταν κάνουμε συγκρίσεις των πολλαπλασιαστών μεταξύ διαφόρων χωρών, γιατί μπορεί να μας οδηγήσουν σε παραπλανητικές συγκρίσεις.

Τέλος, από πολλούς συγγραφείς και ερευνητές (Ζαχαράτος 1985, 1999:126-128 Cooper et. al. 1993:123-124) έχει ασκηθεί έντονη κριτική ως προς το μέγεθος των διαφόρων κατηγοριών πολλαπλασιαστών, που δεν μπορεί να είναι συγκρίσιμοι μεταξύ τους, λόγω μεθοδολογικών σφαλμάτων, ποσοτικών μεγεθών (π.χ. άμεσων και έμμεσων εισαγωγών) και του επιπέδου ανάπτυξης κάθε περιοχής, που αναιρούν σε μεγάλο βαθμό τη χρησιμότητά τους ως αξιόπιστων εργαλείων που θα προσδιορίσουν και θα αξιολογήσουν το ρόλο και τη σημασία του τουρισμού στην περιφερειακή οικονομία.

Βιβλιογραφία

Archer B.H., (1977), "Tourism Multipliers: The State of the Art". Occasional Papers in Economics 11. University of Wales Press: Bangor.

Archer, B.H., Owen, C. (1971), "Towards a tourist regional multiplier", *Regional Studies*, 5: 289-294.

Basil F. (1964), "Κρήτη: Μελέτη Τουριστικής Αναπτύξεως". Τόμοι Α,Β,Γ,Δ. Αθήνα.

Bogehot, W.. (1882) in Wright, A.U., 1956, "The genesis of the multiplier theory".

Bryden J. (1973), "Tourism and Development: A Case Study of the Commonwealth Caribbean". Cambridge University.

Clement H.G., (1961), "The Future of tourism in the Pacific and Far East". A Report Prepared by Checchi and Company Under Contract with the United States Department of Commerce and Co-Sponsored by the Pacific Area Travel Association.

Cooper C., Fletcher J., Gilbert D. ana Wanhill S. (1993), "Tourism: Principles & Practice". Pitman Publishing.

Fletcher J. (1999), "Input – Output Models". In Economic and Management Methods for Tourism and Hospitality Research, Edited by Thomas Baum and Ram Mudambi, John Wiley &

Sons Ltd, pp.7-24.

Gartner W. (2001) "Τουριστική Ανάπτυξη: Αρχές, Διαδικασίες και πολιτικές". (επιμέλεια Μ. Κορρές – Σ. Δρακόπουλος). Εκδόσεις ΕΛΛΗΝ. Αθήνα.

Kahn, R.F., (1931), "The relation of home investment to employment", *Economic Journal*, 41: 173-198.

Keynes, J.M., (1933), "The multiplier", *New Statesman and Nation*, April, pp. 405-407.

Lickorish L., Jenkins C. (2004), "Μια Εισαγωγή στον Τουρισμό". Εκδόσεις Κριτική. Αθήνα.

Liu J. and T. Var (1982), "Differential Multipliers for the Accommodation Sector.", *International Journal of Tourism Management*. 3(3). pp. 117-87.

McCann Ph. (2002), "Αστική και Περιφερειακή Οικονομική". Εκδόσεις Κριτική. Αθήνα.

Milne S. (1987) "The Economic Impact of Tourism in the Cook Islands". University of Auckland.

Mund, V. A. (1930), "Prosperity reserves of public works", *Annals of American Academy of Political and Social Science*, Vol. 149, pp. 16.

Murphy P. (1985), "Tourism-A Community Approach". Methuen, New York.

Pigou, A. C., (1929), "The monetary theory of the trade cycle", *Economic Journal*, 39: 183-194

Richards G. (1972), "Tourism and the Economy: An Examination of Methods for Evaluating the Contribution and Effects of Tourism in Economy". Unpublished Thesis. University of Surrey, Guilford, England.

Ryan Ch. (1991), "Recreational Tourism: A Social Science Perspective". Routledge.

Shackle, G.L.S. (1951), "Twenty years on: a survey of the theory of the multiplier", *Economic Journal*, Vol. 61, pp. 241-260.

Suits D. (1965), "An Econometric Model of the Greek Economy". C.P.E.R.: Athens.

Witts S., Brooke M., Buckley P. (1991), "The Management of International Tourism", London. Unwin Hyman.

World Tourism Organization (αχρονολόγητο), "Tourism's place in the input - output: Tables of the national economy". W.T.O., Madrid/Spain.

Wright, A.U., (1956), "The genesis of the multiplier theory". *Oxford Economic Papers*, 8: 181-193.

Ζαχαράτος Γ. (1986), "Η τουριστική κατανάλωση: Μέθοδοι υπολογισμού και η χρησιμότητα της για την έρευνα των επιδράσεων του τουρισμού στην εθνική οικονομία". Μελέτες 25, Εκδόσεις ΚΕΠΕ, Αθήνα.

Ζαχαράτος Γ. (1999), "Οικονομική του τουρισμού και οργάνωση των τουριστικών ταξιδιών". ΕΑΠ.

Κουζέλης Α. (1997), "Επιπτώσεις της Συναλλαγματικής Πολιτικής στις πρόσφατες επιδόσεις του τουριστικού τομέα". Ι.Τ.Ε.Π. Μελέτες: 1. Αθήνα.

Λαγός Δ. (2006), "Θεωρίες Περιφερειακής Οικονομικής Ανάπτυξης". Εκδόσεις Κριτική. Αθήνα.

Παπαδόπουλος Λ. (1964.), "Επίδρασις της Τουριστικής Δαπάνης επί των κυριότερων Οικονομικών Μεγεθών". Επιθεώρηση Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών. Τεύχη 3-4.

ΤΑ ΤΟΠΙΑ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ. Η ΚΛΑΣΣΙΚΗ ΠΟΛΙΣ ΚΑΙ Η ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΑΣΤΙΚΩΝ ΟΙΚΟΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ

Λαούπη Α.

Κέντρο Εκτίμησης Φυσικών Κινδύνων και Προληπτικού Σχεδιασμού - Ε.Μ.Π.

Περίληψη

Ο στόχος της παρούσας εργασίας είναι διττός: α) η επεξεργασία ενός μεθοδολογικού και ιδεολογικού πλαισίου το οποίο ασχολείται με τις ποικίλες εκφάνσεις της ανάλυσης των αρχαιοπεριβαλλόντων, και β) η αξιολόγηση των αστικών οικοσυστημάτων με σημείο αναφοράς την αρχαία πόλι της Κλασσικής Περιόδου (5ος & 4ος αι. π.Χ.). Οι περιβαλλοντικές οντότητες που σχετίζονται με τη μελέτη των αρχαίων κοινωνιών, βιολογικών και πολιτισμικών, είναι τρεις: το οικοσύστημα (φυσικό & ανθρωπογενές), το περιβάλλον (γεωγραφικό, λειτουργικό, διαμορφωμένο & αντιληπτό), και το τοπίο (φυσικό, πολιτισμικό, αρχαιολογικό, 'παγμένο στο χρόνο' ή μη οικείο). Ουδόλως περίεργα, τα πολιτισμικά τοπία αναγνωρίζονται σήμερα ως αναντικατάστατες πόροι με εξέχουσα παγκόσμια αξία. Προστασία των φυσικών και ανθρωπογενών οικοσυστημάτων σημαίνει, συνεπώς, την υπεράσπιση της πολυπολιτισμικότητας και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Η συγκεκριμένη διεθνής αυτή τάση εκφράζεται πλέον ανοικτά από την παγκόσμια επιστημονική κοινότητα και την πλειοψηφία των εθνών, των οργανισμών, των φορέων και των τοπικών κοινοτήτων. Όλες οι επιστημονικές δραστηριότητες, θα έπρεπε, λοιπόν, να συμβάλλουν συνεργατικά και με τον καλύτερο δυνατό τρόπο, ώστε να διασφαλίζεται η κοινωνική συνείδηση και ευαισθητοποίηση για την αξιολόγηση και σωτηρία των Τοπίων της Μνήμης. Αντιστοίχως, η ανάλυση των τοπίων είναι παρούσα στα φιλοσοφικά έργα του Αριστοτέλη & Θεόφραστου, και ενσωματωμένη στη γεωγραφική, κοινωνική, οικονομική, πολιτική και πολιτιστική πραγματικότητα της Κλασσικής πόλεως, διότι, αφ' ενός η πόλις αντιμετωπιζόταν ως ένας ζωντανός οργανισμός, αφ' ετέρου η έννοια της διαχείρισης των οικοσυστημάτων λειτουργούσε ως άξονας αναφοράς στην καθημερινή ζωή των αρχαίων πολιτών. Στις πολυδιάστατες παραμέτρους της προαναφερθείσας ανάλυσης συγκαταλλέγονται οι έννοιες της Φέρουσας Ικανότητας και της Πληθυσμιακής Πίεσης, καθώς και ποικίλες κατηγοριοποιήσεις των γεωπολιτικών ενοτήτων, η ανάλυση του 'κύκλου ζωής', η αειφόρος ανάπτυξη, ο αστικός μεταβολισμός, τα όρια των συστημάτων και οι αστική ροή.

THE LANDSCAPES OF MEMORY. CLASSICAL POLIS AND THE URBAN ECOSYSTEM ANALYSIS

Laoupi A.

Center for the Assessment of Natural Hazards and Proactive Planning - NTUA

Abstract

The aim of this paper is twofold: a) the elaboration of a methodological and conceptual framework which deals with the various aspects of archaeoenvironments' analysis, and b) the urban ecosystems' assessment, a procedure referring to the Greek Classical Era (5th & 4th cent. B.C.). The environmental entities which are interrelated to the study of past communities, both biological and cultural, are three: the ecosystem (natural & human), the environment (geographical, operational, modified, perceived) and the landscape (natural, cultural, archaeological, 'fossil', unfamiliar). Not surprisingly, Heritage Landscapes are today acknowledged as irreplaceable sources with outstanding universal value. Protecting the natural and human ecosystems means, consequently, defending cultural diversity and human dignity. This worldwide need is now openly expressed by the international scientific community

and the majority of nations, organizations, agents and local societies. All scientific activities should coordinate in the best possible way, in order to insure the contribution of research to public awareness and sensitivity towards the evaluation and salvation of the Landscapes of Memory. **On the other hand, landscapes' analysis is already present in the philosophical works of Aristotle & Theophrastos and integrated into the geographical, social, economic, political and cultural reality of the Classical polis, for the polis is treated as a living organism and the ecosystems' management functions as a pivotal axis of the daily life. Among the multi-dimensional parameters of analysis are the concepts of Carrying Capacity and Population Pressure, along with various categorizations within the geopolitical structures, the life-cycle analysis, the sustainable development, urban metabolism, system limits and urban flows.**

Λέξεις κλειδιά: σύνθετα συστήματα, Οικοφιλοσοφία, πολυ-τοπία, αστικός μεταβολισμός

Key words: complex systems, Ecophilosophy, multi-landscapes, urban metabolism

1. Introduction: The systematic approach of Culture and Nature

The first attempt to tame topics that cross biological, ecological, physical and socio-cultural concepts is dated back to the 1990's, when a PhD. thesis under the general title "Attica of Classical Era as Human Ecosystem. The Eco-philosophy of Aristotle and various methodological issues of Environmental Archaeology" (unpublished, Athens University) began to take shape. This attempt had firstly to confront many misconceptions, for example that **cities are separate from nature and not participating in the ecosystems' analysis, along with various methodological and practical issues, such as the lack of a framework within which to interpret empirical studies, if any. The lack of a comparative or reference framework ended when a systematic methodology had been chosen.**

Main target was the analysis of the Classical city-state of Attica (due to the plentifulness of archaeological and philological evidence), within the schema of its natural, rural, urban and peri-urban landscapes. The works of Aristotle and Theophrastos offered an enormous help, because these philosophers filled the methodological gap between the physical and cultural systems. As it will be discussed at length in a later section of this paper, cosmos was considered as a unified, but diverse whole, whose inseparable aspects were the dualistic pairs (order/chaos, culture/nature). Landscape histories interest a wide range of social scientists, but particularly archaeologists, who are compelled to read the paleoecological records (i.e. Dalton, 1975; Hughes, 1976; Butzer, 1982; Wagstaff, 1987; Durham, 1991; Hughes, 1994, Lalland et al., 1999). Furthermore, the exploration of historical records may explain the growth and collapse of specific spatio-temporal structures, as it has been demonstrated by Tainter et al. (2003) in the case study of Roman Empire.

2. The concept of landscape, niche & hierarchy: Levels of complexity

International conferences have defined the term 'landscape' as 'the visualization' of abiotic and biotic elements and parameters within the environment, that exist in a given geographical area and have a strong relation to each other, the natural place of ecosystem's expression, an area, as perceived by people, whose character is the result of the action and interaction of natural and/or human factors (European Convention, 2000; Palermo Declaration, 14-16 November 2003). This is only a glimpse into the vast world of landscapes, extended from **Neurobiology to Astrophysics, for landscapes are created out of people's understanding and engagement with the world around them, constantly shaped and reshaped, always temporal, polyvalent and multivocal. They are not a 'record' but a 'recording' as they provoke memory and facilitate or impede action. They embrace both the untidiness of spatial temporalities and structural inequalities, as well as the past embedded in them (Bender, 2002).**

The complex intersections of memory and landscape (e.g. material or idealized, mental, inner, symbolic, gendered, sacred, familiar, of diaspora, of loss, of silence) are registered on

the pathways of power, fiction, architecture, symbolism, gender, art, **space's organization and death's** reality. Thus, landscapes are no longer to be separated from human experience or seen as purely visual, instead they include movements, relationships, memories and histories through space and time (Feld and Basso, 1996). Modern archaeologists try to understand the landscapes that work and are worked on many different scales (Tilley 1994; Bender, 2001).

Respectively, complex systems are systems composed of many heterogeneous components that interact with each other in parallel. Natural complex systems self organize spontaneously to produce global patterns of behaviour that emerge from simple rules. The link between abstract computational models and physical, chemical, and biological systems is through non-equilibrium thermodynamics (Prigogine, 1980 & 1997). Natural open systems self organize by the dissipation of energy according to the second law of thermodynamics (Odum, 1983). Once conceived as a bleak process, energy dissipation is now known to create **'dissipative structures' that hasten dissipation (Prigogine, 1980)**. In open systems, dissipative structures may appear spontaneously in hierarchies of larger and smaller spatial and temporal scales. They are autocatalytic, meaning that the structure they form feeds back to capture and dissipate more energy. All the same, the study of complex human ecosystems is not necessarily human -centred, but rather focuses on the whole system complex dynamics of matter, energy, and information from all temporal and spatial scales, including those that are uniquely human.

Primary niche dimension may be analyzed into three major 'coordinates': time, habitat (space of habitation, action & reproduction) and resources. 'Niches' vary over time and form the landscapes of power, because some centres are more powerful (in population dynamics, sufficiency of resources, environmental parameters, settlements' organization, transportation lanes, urbanization's level, e.t.c.) than others. Human societies reflect environmental complexity, being **'hierarchical'** in their nature (Kirsch in Schiffer, 1980; Renfrew, 1984).

Let us go back and examine thoroughly the ancient Greek authors. **The term 'system' is used in ancient Greek language at least 2.500 years before our era.** Demokritos (D.K. 135-136, Testimonia B5:Diodorus I.8.1 ff.) refers to the human societies as cultural systems analyzed into the subsystems of communication and symbolism. Aristotle analyzes the **concept of system through spatial & temporal variations, along with observer's view.** He also understands **system's variables, the input of energy, the flow of energy and the transformation of matter, the concept of reversibility, the organization of space and information.**

Furthermore, structural concepts/**'laws' of Biogeography, Ecology, Bioclimatology, Meteorobiology Historical-geographical Pathology** and other modern scientific fields already exist in the texts of Hesiod (e.g. Works & Days, 383-694), Herodotos (III.108) and the Hippocratic School (e.g. On winds, waters and places). Aristotle and Theophrastos were the founders of Human Ecology (i.e. concept of niche, ecosystem, agricultural systems). It is noteworthy that the teacher wrote an atlas of socio-political schemata, while the pupil wrote an environmental atlas of the ancient Greek world, combining, in this way, the methodological framework of socio-economic and ecological analyses.

Moreover, the Mycenaean city-states were autonomous physical, socio-economic and cultural entities dispersed within the Greek landscapes, with their city-centre, the rural and peri-urban space, the acropolis and the sanctuaries, the established political alliances and the commercial network. Later on, Homer describes the natural environments that characterized those centres, by giving different ecological elements for each of them (i.e. Catalogue of the Ships in II., 494 ff.). In the Homeric narration about **Achilles' shield (II., XVIII.474-617)**, there is also a description of city's landscapes. Even the small rural communities of the Archaic Period, like the ones described in the Works and Days of Hesiod, maintain the basic functional elements of the periphery which refers to a core -nodal city (Scully, 1990: 2-3; Adams, 2001).

From the Homeric terms (polis, acropolis, asty, agora, gaia, aroura), gradually, the

perception of urban and peri-urban landscapes gets more and more differentiated (Pritchett, 1953 & 1956), including various spaces that reflect human management of the natural and modified environments: A. (1) soil that is appropriate for cultivation (agros), (2) cultivated field with cereals, vineyards and other vegetables (ge psile), (3) plot (gepedon), (4) forest of oaks (dryinon), (5) forest of pines (pityinon), (6) mountainous woody area (orgas), (7) cultivated area (aroura), (8) pasture land (nomos/nome), (9) woods (hyle), untouched, aboriginal landscape in the extremity of the city-state (eremia) and B. (1) sacred space / sanctuary (temenos), (2) city-center (asty around acropolis), (3) 'market place' (agora), (4) city as centre of the periphery (polis), (5) land property (chorion), (6) garden (kepos), (7) house (oikia), (8) plot above which a house is built (oikopedon), (9) cheap & quickly constructed building (synoikia).

Consequently, the categorization of resources and the relevant human activities within the ecosystems of the polis in the form of balance: input/output (water supply, timber supply, agriculture, pastoralism, hunting, mining, energy sources, sewage disposal, climate exposure, pollution rates), along with the hierarchies within human society at geopolitical, religious, socio-economic, biological, cultural and administrative level, formed the complexity of ancient cities.

3. The many landscapes of the polis

Landscapes are not only natural but also very much cultural, shaping **people's experiences** of both time and space. In addition, they are multi-temporal echoing collective memories (Tuan, 1974; Penning-Rowsell and Lowenthal, 1986; Cosgrove and Daniels, 1988; Gregory and Walford, 1989; Bender, 1993; Ingold, 1993; Fleming and Hamilakis, 1997). The landscapes of memory have always been multi-cultural and mutable intersecting landscapes. Homer, Aristotle and Pausanias, as well as the majority of ancient writers described such units (astea). Their words reflect the richness of physical and human worlds in a vibrating chorus that encompasses a variety of components, characteristics, functions and levels. The following categories are not exhaustive but rather indicative.

3.1 Natural & Human Landscapes

Urban environments include both physical and human landscapes. The physical landscapes (soil, hydrology, topography, vegetation, climate, animal communities) dictate the kind, rates and limits of human exploitation over the natural resources, by enhancing some strategies / choices against some others. In addition, the landscapes of human activities (humanscapes) play a prominent role within urban environments and are divided into three categories of human-made '**constructions**' / **mechanisms**: (1) hardware, (2) software and (3) heartware (Harashina, 1996).

3.2 Landscapes of Identity

a. Unfamiliar, alien or hostile landscape: it is characterized as landscape of separation. **Ancient cities hosted a variety of 'moving' or 'alien' population which had its own particularities and experienced the deprivation of 'home'**, e.g. slaves, metoikoi, political/economic refugees, orphans, very poor, aged or handicapped people, victims of war. The reverse procedure includes the merchants, the soldiers, people in exile or the nomads, the emigrants and the colonists. These landscapes of loss may have been originated in environmental (catastrophic phenomena such as earthquakes, soil liquefaction, volcanic eruptions, tsunami, landslides), or human-induced causes and experienced by individuals (e.g. heroes, philosophers, geographers, historians, groups of people (e.g. masters with their **pupils, artistic workshops**), '**houses/families (homeric oikos)**', **clans & tribes, or even whole cities**). Finally, other rupturing parameters may function on a real or metaphoric level. For example the geographical distance, created the concept of borderlands, as many Greek colonies were built at the margins of the circum-Mediterranean world. Equally, alienating forces of modernity may rework a landscape, or a person may at the same time feel at home

and powerful within a local landscape but marginal in terms of a larger political and economic landscape. The case of the first years of the Peloponnesian War, when the peasants of Attica were forced to move within the Athenian Walls (Aristophanes Peace, 306-8, 551-5 & 582-600; Thucydides, II.xiii & xiv; Aristotle Ath. Pol.XXII.24.1), having as a result the disturbance of the socio-economic and sentimental equilibrium of the Athenian society, is quite indicative of the stress experienced in similar cases by people who move violently away from their 'homeland', even if they still live within the larger geopolitical boundaries of the same state.

b. Landscape of return, reconciliation, unification: places of commemoration, of socio-cultural identity (e.g. cemeteries, agora, monuments), familiar paths/strategies/reactions, social bonds, myths & memories of homeland, genealogies & stories for the ancestors, the sense of self and belonging, shared language (idioms), familiar topography, familiar places within the landscape, feeling of safety. **Homesickness (homeric 'nostos') of Odysseus and the Oath of young Athenians Ephebi** (Herodotos, VIII.53; Euripides Ion, 495; Aristophanes Thesm., 533; Lykourgos Against Leocr., 76; Ploutarchos Alc., 15.4; Hesychios, s.v. Aglauros. Dumont, I, 1876: 8-15; Farnell, 1907: 19; Pelekides, 1962: 76; Der Kleine Pauly, 1967: 287-291) reflect in the best way the multi-sensory elements that forge the concept of landscape in the mind and heart of ancient people, as sight, sound, smell and touch, mind and body acted inseparably.

3.3 Functional Landscapes

Landscapes of 'power'/production/maintenance/disposal/redistribution: natural features that provide resources for humans (e.g. woods, drinkable water, mines, cereal fields), areas where production takes place (e.g. industrial zones), conflict zones, communication network (harbours, lanes of transport, coastal settlements, nodal points), places where decisions are made (e.g. oracles, temples, agora), space of information/knowledge sharing (e.g. technological achievements, education, healing).

3.4 Landscapes of human-made boundaries

Ancient poleis recognized various physical elements (e.g. shorelines, rivers, mountain heights and other natural features) as natural boundaries or characteristic points of reference within their landscapes. On the other hand, the human landscape was always segmented and shaped by the needs of daily life and the conventions of political organization (Cole, 2004: 7-8). Although the word '**extremity**' (Greek *eschatia*) has not yet been found in the Mycenaean Greek (Casevitz in Rousselle, 1995: 19-30), the Ionian word with its derivatives already exist in the Homeric Poems, where they belong to an agricultural terminology (i.e. II. II, 508 & 616; IX, 84; X, 206. Od. iv, 515-6; v, 488-491; xiv, 104). Later on, they are found in the majority of Greek authors (i.e. Hesiod, Archilochos, Pindar, Plato, Xenophon, Aristotle, Suidas). Moreover, human societies are characterized by a number of human -made '**boundaries**' reflected to the landscape, political (citizen/foreigners or cast off), religious (people of the same or another religion), economic (rich /poor), biological (young/old, healthy/sick or crippled), social (private / public), within which the various groups have their own role and function. Three of them deserve special mention:

a. Core/periphery & geopolitical boundaries: territorial organization depended on the terrain and other geomorphological & natural features. Greek literature, which is notoriously centred on cities, recognizes 6 ecological zones (plains, cultivable hill-slopes, uncultivated hill-slopes, mountains, fens & sea). Their character varied with climate, geology and time, as did the ancient Greek cities, which varied hugely in size, territory and resources (Rackham in Murray and Price, 1990: 101-109). Most Greeks played out their roles living and working in the countryside. The archaeological evidence suggests a wide variety of settlement patterns, while many people lived in the urban centre and commuted daily to work in their fields. Especially where a family's parcel of land was located further from the urban unit, the preferred ekistic mode was living in farmsteads during seasons of high agricultural demands. Labourers who did not own their own land could hire out themselves to those who did, at least

on a seasonal basis. Even more, most social levels of society were involved in the production of food that was needed to support the population inhabiting the urban unit.

Although the population levels in the demes were constantly fluctuated, there was a standard per deme, perhaps of 65 men and of 130-1.500 inhabitants in average. In a total of 127 (+3?) demes of Classical Attica, 683 rich families and 491 members of the parliament (Boule) are registered (Osborne, 1987: 38-46 & Table 2 a, 197-200). The anatomy of Athenian society and the archaeological evidence show a powerful periphery with a high level of autonomy and various strong local profiles (Osborne in Murray and Price, 1990: 265-293). This observation is detected in the local geographical differentiation of the attic landscapes that encouraged the geopolitical system (Eliot, 1962; Langdon, 1985) and in many political/social conflicts between the members of different demes/clans (Glotz, 1953). Finally, some areas of the ancient poleis were shielded from human contact because they were sharply disputed by neighbouring states, for example the plain of Eleusis (hiera orgas) between Megara and Attica, sacred to Demeter, while others were artificially marked for communal institutions needed protection, for example the Athenian agora (Cole, 2004: 57-65).

b. Gendered landscape (Cole, 2004: 21-29): the hierarchies of divine authorities and the language used, reflected the human categorization of population (e.g. as feminine were considered the Earth, the continents, the countries & cities, the lakes & springs, many fixed locations, e.t.c., while the Sky, the oceans, most rivers & streams, the winds, the flowers, and the long-distance movement were considered as masculine).

c. Ritual space (Cole, 2004: 35-36, 136): the Greek ideology of pollution recognized three categories of existence, the dead, the living and the immortal. There was also an internal categorization of sacred space within the hieron, for example, the boundary stones (horoi), the fenced enclosure (peribolos) and the basins of water (perirrhanteria) or the temenos (a place cut off). Furthermore, differences in ritual standards for males and females reflect the existing social differentiations. On the other hand, sacred landscapes were acting as protective **shields against nature's over-exploitation** by individuals (Dillon 1997: 212-4; Sinn in Hägg 1992: 177-187). Political, and other kind of borders were always subject to challenge and change.

3.5 Landscapes of Perception

a. Material Landscape (modified or built environment): urban and peri-urban (transitional zones) habitats are often fragmented and disrupted reflecting human activities, roles & hierarchies. In every built environment three variables can be determined (Wilk in Kent, 1990: 34-5 & 44), the naturally fixed (by the environmental surroundings and the climatic conditions), the flexibly interrelated (from the existent resources, the technical level and the economic subsystem, meaning the time, the capital invested and the energy consumed) and the culturally fixed (by the behavioural conventions and the cultural functions of the space).

b. Symbolic landscape (belief system, worldviews, cultural configurations, habitus): landscapes are reflections of cultural identities, rather than of the natural environment. The physical environment is transformed into landscapes, and cultural groups transform it through the use of different symbols, symbols that bestow different meanings on the same physical objects (Abrahamsson, 1999): i. Imagined landscape had many forms: cosmic environments recognized by the gods themselves (Earth, Sky, river Styx), residence of fantastic/mythical creatures (e.g. Amazons, Centaurs), sinister / shadowy transitional place where weird beings were said to dwell (e.g. Sirens, Gorgons, Geryon, Cerberus), or on the contrary, places which act as shelter, nest and purgatory (e.g. caves). **There are not 'non-places' but places around which imagination weaves itself** (Bender, 2001). ii. Sacred landscape had many forms: **Mycenaean ruler's residence** which integrated sacred activities within political authority and decentralized new authorities dispersed in the territory of Classical cities, where the gods were substituted for the rulers by guarding the surplus wealth and by serving as moderators of human competition (Cole, 2004: 14-15). The sanctuaries protected the landscapes and served

as 'markers', for they were placed at or near natural borders indicating the limits the community's political reach. Particular divinities were associated with certain kinds of space or land, for example Hermes was associated with caves, Hephaistos with the island of Lemnos, Demeter with hills and springs, Apollo, Artemis and Hera with the marginal landscapes of the polis outside the settlements (Cole, 2004: 16-21). iii. Educational/spiritual landscape: ordered or magical, centred or marginal, where exploration of ideas and expression of learning took place (agora as the nucleus of the socio-political life, stadium, academia, theatre). iv. **Therapeutic landscape: ideal (e.g. the various 'utopias' of ancient writers), mental or religious (e.g. temple, sanctuary, oracle, physical feature with a 'healing' energy).** v. **Cognitive landscape:** "a more or less coherent, geographically grounded frame, through which we interpret the meaning of objects and events that can be connected to a specific area". Such landscapes have an emotive charge that allows us to organize them into elements that we like and elements that we dislike.

All the afore-mentioned landscapes coexisted and merged with one another dynamically.

4. Life-cycle Analysis (LCA) of urban landscapes

4.1 City as a living organism

The holistic view of universe and all its parts and elements allowed ancient Greek scholars to conceive the analogies between the microcosm and the macrocosm. In the Homeric Iliad, metaphoric expressions echo the common perception that a city has the characteristics of a living organism (Posner, 1979: 28-46; Lévy 1983: 55-73; Γιατρομανωλάκης, 1991: 82-109). In addition, the city is treated as a whole, within the prospect of an external observer (Cole, 1976; Scully, 1990: 8-9, 103 & 105, 109). The analysis of the structure of organic nature appeared initially in the mythical narrations and gradually transformed into a scientific/stochastic framework. Bodily-like terms and expressions in the Homeric Epics (i.e. II. , I.254, 481-2; II. 84, 159, 167, 560; XIV.36; XVI.34, 390-1) and many words that describe abstracted ideas in Greek language unify the physical, biological and intellectual worlds, humans lived in. Ionian philosophers (e.g. Anaximander, Empedocles & Heracleitos), as well as the Pythagorians tried to conceive the inner common mechanisms that underlay the natural and human world. Parmenides, first, poses the question about the function of cosmos as a living organism (DK. fr. 6,8,9). Plato, by using various linguistic schemata, establishes an integrated philosophical system, according to which myth, art and logic are three powerful intellectual expressions of the human brain. On the other hand, the perception of the universe as being created from a cosmic womb, forged the cosmogenic mentality from the Presocratic philosophers to the Stoics. Universe is a 'body' made of various wholes, it is a complex system analyzed into different autonomous subsystems (Plato Phil. 29e 1-3). In Hesiod, the phenomenon of disease is not only biological but also cosmological, as a manifestation of disequilibrium and malfunction (i.e. Works and Days, 91-2, 102-4, 189, 255, 269). Moreover, the citizen of the polis may feel that their city is sick, because the moral, intellectual and **political aspect of city's life is strongly interrelated to its biological and environmental situation** (Herodotos., V. 28; Thucydides, II. 31, 49 & 53; Aristophanes Peace, 539; Euripides, Hel., 370 ff.; Demosthenes, VI. 9. 39 & XVIII. 13.45). After Plato, Aristotle uses the biological/socio-cultural analogies in the analysis of complex living systems (i.e. Plato Theaet., 153B-C; Gorg, 524B; Phaed., 241 C; Phil., 11 D & 41C. Aristotle Eth. Nic. A6, 1097 b 22 ff., B5, 1106 a 10-14 , Γ7, 1114 a 21 ff. , E15, 1138 a 29-31; Pol. Πολ. Δ4, 1290 b 26 ff., E9, 1309, 26 ff., H1, 1145 a 30 ff.). Consequently, polis lives, transforms itself and dies like any other living organism in the Universe.

4.2 Life-cycle Analysis (LCA)

Ancient Greek thought is constantly preoccupied with the detection of a universal behaviour in cosmic, planetary, social and cultural level. **Earth and humans' communities live** as a global entity, for the mechanical, chemical and organic realities interrelate to each other

in 'cyclic' patterns. In fact, the word 'cycle' is used in order to describe the cycles of life in our planet, for example the hydrological, biological, of solar energy, e.t.c. (Met. A9, 346 b 16-347a 12; A13, 349b 3-19; H5, 1044b 29-1045a 5. Phys. D14, 223b 23-26.). In addition, the cycle of people effecting environment and nature limiting human continues spiralling through time, leaving its traces on the modern landscape. On the other hand, Greece is a varied country that presents opportunities for survival, subsistence and livelihood but in different ways as echo the exploitative strategies of ancient inhabitants. Many modern scholars of ecological anthropology have sought to understand the influences of landscape and energy flows on human land use and socio-political organization, although anthropologists rarely venture to compare human organization with that of other living systems (Tainter et al., 2003). Despite this fact, systems theorists (e.g. Miller, 1978), biophysical scientists (e.g. Holling, 2001) and Howard Odum (1996) were pioneering thinkers on the relationship of energy to society. Our increasingly urbanized world deals with the same major problems that ancient writers (politicians, philosophers, historians, poets) had pointed out many centuries before our era, the conversion of land to urban uses, the extraction and depletion of natural resources, the limited absorptive capacity-disposal of urban wastes, the sanitation, water supply, air pollution and cultural identity. Beyond Urban Ecology, according to which the interaction between living things and their environment in the city is studied (Douglas, 1981; Gilbert, 1989), contemporary Urban Ecosystems Analysis re-discovers the blending of socio-economic and bio-physical factors within urban dynamics (energy, materials, nutrients, genetic & non genetic information, population, labour, capital organization, beliefs & myths), by understanding the city as an ecosystem or an organism with its own metabolic processes (Wolman, 1965; Douglas, 1983; UNU/IAS report, 2003). Especially, the five main methods (UNU/IAS report, 2003) are all registered, analyzed and present in the texts of ancient Greek authors: (1) Systems Approach (detection of linkages between particular environmental phenomena and the social & natural systems + hierarchical method of clarifying the relationship of each part to the whole, (2) Biological Analysis (balance, competition, invasion, succession, dominance, hierarchies, perturbation, resilience, resistance, persistence, variability), (3) Spatial Analysis (spatial heterogeneity, scale differentiation, landscape analysis, urban land-cover models), (4) Material Flow Analyses (material flow, energy flow, metabolism, ecological footprint) and (5) Social Analysis (social morphology, social identity, socio-cultural hierarchy, access & allocation of resources such as wealth, power, status and knowledge).

5. Carrying Capacity & Ecological Footprint Analysis

The concept of sustainable development and self-sufficiency are specially highlighted by the ancient Greek authors, as they are considered 'conditio sine qua non' for the existence and survival of the poleis (i.e. Thucydides, II. 36.3 & II.41.1; Xenophon Ath. Pol., II.7 & 11-12; Aristotle Pol., A2, 1253a 1ff.). The wise exploitation of the environmental resources, the assessment of the natural and human-made structures (modern managers call it SWOT analysis), the rational management of the political and socio-economic powers within the city-state define the human role, action and responsibility. On the other hand, there is a maximum potential for environmental 'productivity', apart from the Population Pressure (Pp), which is an inherent phenomenon in the communities of living organisms. Consequently, the subsystems of population dynamics, production rates, technology, strategies for survival and natural resources are in mutual interrelation. Human societies organize the annual cycle of their activities according to these parameters, in order to protect their feeding, maintaining and restoring processes (Sallares, 1991, Ch. II, par. 2: 73-84 & 100).

For non-human species, Carrying Capacity (indicated by 'K' in the logistic equation, otherwise known as Cc or Kk) is typically defined as the maximum population that can be supported indefinitely in a defined habitat without permanently damaging the habitat (Gever et al, 1991; Meadows et al., 1992). In fact, according to some scholars, human ingenuity has been so successful historically in pushing back the limits to growth that "this term has by now no useful meaning" (Simon & Kahn 1984). Plato in the Laws (E, 737 C 1- D5; 737 E-738 B)

recognizes the afore-mentioned parameters that function as a limit between human 'expansion' and environmental equilibrium. Aristotle in the Politics (B6, 1265a 39 ff.; H4, 1326a 1- b2; H6, 1327a) analyzes the population dynamics and re-defines the concept of self-sufficiency not only in terms of economic management, but of biological/ecological spectrum, too.

In reverse, Eco-footprinting is an analytic tool designed to estimate the 'load' imposed on the ecosphere by any specified human population. The metric used is the total area of productive land- and waterscape required to support that population (Rees, 1996; Wackernagel and Rees, 1996). Eco-footprinting recognizes that humans remain a part of nature and that the economic production/consumption process interrelates with the biophysical output of a finite area of terrestrial and aquatic ecosystems. It is also emphasizes biophysical (rather than monetary) measures of humankind-ecosystems relationships. Furthermore, Eco-footprint analysis has helped to reopen the controversial issue of human 'Carrying Capacity.'

But rather than asking how large population can live in a given area, eco-footprinting estimates how much area is needed to support a given population, wherever the relevant land is located. While trade enables increases in local populations, those populations are now dependent, in part, on the productivity of distant ecosystems. Thus, by shuffling resources around, trade increases total human load but does not increase total Carrying Capacity. Similarly, increasing technological sophistication has not decoupled the economy from the land. On the contrary, as history has proven, humans are more and more land-dependent. Thus, the ecological footprint of a specified population is the area of land and water ecosystems required on a continuous basis to produce the resources that the population consumes, and to assimilate the wastes that the population produces (Rees, 1992, 1995 & 1996; Rees & Wackernagel, 1994 & 1996; Wackernagel and Rees, 1996).

6. Vulnerability/Disaster/Collapse

The terms Vulnerability, Resilience and Adaptive Capacity, are relevant in the biophysical realm as well as in the social realm. In addition, they are widely used by the life sciences and social sciences with different foci and often with different meanings, blocking the communication across disciplines. **Depending on the research area, Vulnerability's concept has been applied exclusively to the societal subsystem, to the ecological, natural, or biophysical subsystem, or to the coupled SES (socio-economic systems), variously referred also as target system, unit exposed, or system of reference.** Vulnerability, according to Adger (2006) is most often conceptualized as being constituted by components that include exposure to multi-scaled perturbations or external stresses, sensitivity to perturbation, and the capacity to adapt. Vulnerability is also thought of as a susceptibility to harm, a potential for a change or transformation of the system when confronted with a perturbation, rather than as the outcome of this confrontation (Gallopín, 2006). A system (i.e., a city, a human community, an ecosystem) may be very vulnerable to a certain perturbation, but persist without problems insofar as it is not exposed to it. The ancient writers recognized the importance of environmental and cultural parameters in the longevity and prosperity of the cities. Vulnerable places existed within the geopolitical boundaries of the city-states, prone either to physical hazards or to socio-political structures.

Generally speaking, the 'lifecycle' of hazards includes several phases, dynamically interrelated (Prevention-Preparedness-Response-Mitigation-Recovery). Urban management is present in the works of Hesiod, Aristotle, Plato, Xenophon and other ancient authors, where a serious attempt to categorize the causes of natural and man-induced changes both in the environment and human societies, is easily recognizable (de Romilly, 1977). Moreover, ancient Greeks were fully aware of the crucial role of natural phenomena and human-induced hazards that may cause perturbations in the equilibrium of ecosystems and the life of the cities. Thucydides refers to a severe drought spell (II.47-48) and describes the notorious Athenian plague (II. 48.1-54.5, 57-58.3, 64.1; III.87.1-3). Xenophon observes that settled

areas undergo climatic changes due to the human presence and action, by using the example of snowfall ratio between unpopulated and populated areas (Cyn., IV.9). Aristotle notifies the dynamics of natural subsystems (weather, water, soil and subsoil, plant & animal communities) which exercise strong influence on human societies (On cosmos 6, 339 a 18-30. Met.A14, 351a 19-351b 8), observes the severity of several geological phenomena such as the soil liquefaction (Met. B8, 366a 23-28) and high sedimentation rates (A14, 352 a 6-18). Theophrastos writes on the various causes of soil erosion, describes the deforestation effects on the landscapes by using the example of Crete (De plant caus., I.v.ii-iii. On winds,13). Finally, Strabon (XIV.6.v cap. 684) refers to an observation made by Eratosthenes on the irreversible results of forest's over-exploitation in Cyprus.

Apart from studying the causes of societal and environmental collapse in the civilizations of the past (Laoupi, 2006: refers in length to relevant bibliography), modern approaches differentiate, also, the criteria of disaster analysis. When referring to ecological degradation, we speak about a number of indices, such as the catastrophe of the biotopes, the exhaustion of natural resources, excessive mass of waste, various forms of pollution, over-exploitation of the environment, degradation of life's quality, expenses for ecological 'rehabilitation', e.t.c. (Hern, 1979; Harris and Thomas, 1991). When referring to societal transformations, we speak about a number of parameters, such as the restriction of social differentiations, minor specialization-economic, professional, territorial-, fainter control executed by central authorities, looser administrative bonds, lesser investment on the cultural subsystems-monumental architecture, literature, artistic works-, minor information's flow through several human groups between the centre and the periphery, looser redistributive network of resources, minor cooperation among people, minor territorial sovereignty (Tainter, 1988; Torrence and Grattan, 2002). So, the vulnerability to natural and human-induced hazards is the first step before disaster manifestation, and includes three interdependent parameters (exposure to stress, high potential risks and limited coping capacity) referring both to the environmental and cultural status of past human ecosystems.

7. Conclusions

The parallel developments within all the modern scientific fields are hardly accidental. Not only are the disciplinary boundaries highly porous and open to question, but also, we have come to recognize that the questions posed and answers posited have a very long history within the philosophical itinerary of the ancient Greek thought. The scholars of ancient Greece, and specially the philosophers, succeeded in the working of integrated philosophical schemata that allowed the understanding, analysis and anasynthesis of the mechanisms behind the cosmos. The prolific language (terminology and linguistic flexibility), the logical argumentation and the thorough detection of common structures, functions and analogies in the planetary, physical, biological, abiotic and socio-economic systems have opened a doorway to new concepts, challenges and perspectives in Science. This huge step was reinforced also by the geographical and environmental reality of Greek landscapes. Mediterranean world is composed of scores of thousand physically differentiated microregions, the local ecologies of which have separable identities that continually interact each other. Their evolution and transformation had to take into account longer time frames, in particular intergenerational and historical dimensions, along with other socio-cultural parameters, such as the urban hierarchies and the shift of populations, ideas and products. Human existence holds centre place in the urban ecosystems of ancient Greece. The ideals of democracy, spiritual freedom and scientific progress were forged in the physical and cultural landscapes of Eastern Mediterranean, so richly varied and contradictory.

References

Γιατρομανωλάκης, Γ., 1991: Πόλεως Σώμα. Μία πρώιμη Ελληνική Μεταφορά και Προσωποποιία. Εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα.

- Abrahamsson, K.V., 1999: Landscapes lost and gained: on changes of semiotic resources. *Human Ecology Review*, 6 (2), 51-61.
- Adams, R. McM., 2001: Complexity in archaic states. *Journal of Anthropological Archaeology*, 20, 345-360.
- Adger, W.N., 2006: Vulnerability. *Global Environmental Change*, 16 (3), 268-281.
- Bender, Barbara (ed.), 1993: *Landscape: Politics and Perspectives*. Berg, Providence and Oxford.
- Bender, Barbara, 2001: Landscapes on the move. *Journal of Social Archaeology*, 1 (1), 75-89.
- Bender, Barbara, 2002: Time and Landscape. *Current Anthropology*, 43, 103 - 112.
- Bentley, R. A. and H. D. G. Maschner (eds), 2003: *Complex systems and Archaeology*. The University of Utah Press, Salt Lake City, Utah, USA.
- Butzer, K. W., 1982: *Archaeology as Human Ecology: Method and Theory for a Contextual Approach*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Cole, D.R., 1976: *Asty and Polis. City in Early Greek*. Ph.D. Thesis, XIM Michigan.
- Cole, Susan G., 2004: *Landscapes, Gender and Ritual Space*. University of California Press, USA.
- Cossgrove, D. and St. Daniels (eds), 1988: *The Iconography of Landscape*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Dalton, G.E. (ed.), 1975: *The Study of Agricultural Systems*. International Ideas, Philadelphia. Esp.: G. van Dyne & Z. Abramsky, "Agricultural systems models and modelling: an overview", pp. 23-106.
- de Romilly, Jacqueline, 1977: *The Rise and Fall of States According to Greek Authors*. The University of Michigan Press, Michigan.
- Der Kleine Pauly, 1967: *Lexikon der Antike, Zweiter Band*. Alfred Druckenmüller Verlag, Stuttgart.
- Dillon, M., 1997: *Pilgrims and Pilgrimage in Ancient Greece*. Routledge, London and New York.
- Douglas, I., 1981: The city as ecosystem. *Progress in Physical Geography*, 5 (3), 315-367.
- Douglas, I., 1983: *The Urban Environment*. Edward Arnold, London.
- Dumont, A., 1876: *Essai sur l'Éphébie Attique, Tome I*. Éds Firmin-Didot, Paris .
- Durham, W. H., 1991: *Coevolution: genes, culture, and human diversity*. Stanford University Press, Stanford, California, USA.
- Eliot, W.J., 1962: *Coastal Demes of Attica. A Study of the policy of Kleisthenes*. University of Toronto Press, Toronto.
- Farnell, L. R., 1907: *The Cults of the Greek States, vol. III*. At the Clarendon Press, Oxford.
- Feld, S. and K. Basso, 1996: *Senses of place*. School of American Research Press, Santa Fe, N.M.

- Fleming, A. and K. Hamilakis, 1997: Peopling the landscape. *Antiquity*, 71, 765-767.
- Gallopin, G.C., 2006: Linkages between vulnerability, resilience, and adaptive capacity. *Global Environmental Change*, 16, 293-303.
- Gever, J., R. Kaufmann, D. Skloe and C. Vörösmarty, 1991: *Beyond Oil: The Threat to Food and Fuel in the Coming Decades* (3 rd ed.). The University Press of Colorado, Niwot.
- Gilbert, O.L., 1989: *The ecology of urban habitats*. Chapman and Hall, New York.
- Glötz, G., 1953: *La cité grecque*. Éd. Albin Michel, Paris.
- Gregory, D. and R. Walford (eds), 1989: *Horizons in Human Geography*. MacMillan, Basingstoke.
- Hägg, R. (ed.), 1992. *The Iconography of Greek Cult in the Archaic and Classical Period*. Kernos, Supplement 1. **Centre d' Étude de la Religion Grecque Antique, Athènes/Liège**.
- Harashina, S., 1996: *Environmental Planning on Urban Level*. Discussion Paper 96-6, Tokyo Institute of Technology, Department of Social Engineering, Tokyo.
- Harris, D. and K. Thomas (eds.), 1991: *Modelling Ecological Change*. Institute of Archaeology, University College, London.
- Hern, D. F. (ed.), 1979: *Analysis of Ecological Systems*. Ohio State University Press, Columbus-Ohio.
- Holling, C. S., 2001: Understanding the complexity of economic, ecological, and social systems. *Ecosystems*, 4, 390-405.
- Hughes, D., 1976: The effect of classical cities on the Mediterranean Landscape. *Ecistics*, 42, 332-342.
- Hughes, D., 1994 **Pan's Travail: Environmental problems of the ancient Greeks and Romans**. Johns Hopkins University, USA.
- Ingold, T., 1993: The temporality of landscape. *World Archaeology*, 25 (2), 152-174.
- Kent, Susan (ed.), 1990: *Domestic Architecture and the Use of Space*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kirsch, P.V., 1980: The Archaeological Study of Adaptation: Theoretical and Methodological Issues. In M.B. Schiffer (ed.), *Advances in Archaeological Method and Theory*, Academic Press, London, vol. 3, pp. 101-156.
- Laland, K.N., F.J. Odling-Smee and M.W. Feldman, 1999: Niche construction, biological evolution and cultural change. *Behavioral and Brain Sciences*, 23, 131-175.
- Langdon, M.K., 1985: The Territorial Basis of the Attic Demes. *SO*, 60, 5 - 15.
- Laoupi, Amanda, 2006: The socio-cultural profile of Hazards. *Disaster Archaeology and the risk assessment of past catastrophic events*. 11th International Symposium on Natural and Human-induced Hazards, 22-25 June 2006, University of Patras, Greece. Available online at: <<http://drgeorgepc.com/DisasterArchSocCultLaoupi.html>>.
- Lévy, E., 1983: *Asty et polis dans l' Iliade*. *Ktéma*, 8, 55-73.
- Meadows, D. H., D. L. Meadows and J. Randers, 1992: *Beyond the Limits: Global Collapse or a Sustainable Future*. Earthscan Publications, London.

- Miller, J. G., 1978: Living systems. McGraw-Hill, New York, USA.
- Murray O. and S. Price (eds), 1990: The Greek City from Homer to Alexander. Oxford University Press, Oxford.
- Odum, H. T., 1983: Systems Ecology. John Wiley., New York, USA.
- Odum, H. T., 1996: Environmental accounting: EMERGY and environmental decision making. Wiley, New York, USA.
- Osborne, R., 1987: Classical Landscape with Figures. The Ancient Greek City and its Countryside. George Philip, London.
- Pelekides, Chr., 1962: Histoire de l'Éparchie Attique. Des Origines à 31 a. J. C. Éd. Bocard, Paris.**
- Penning-Rowsell, E.C. and D. Lowenthal (eds), 1986: Landscape Meanings and Values. Allen and Unwin, London.
- Posner, P.A., 1979: The Homeric Version of the Minimal State. *Ethics*, 90, 28-46.
- Prigogine, I., 1980: From being to becoming: time and complexity in the physical sciences. W. H. Freeman and Company., New York, USA.
- Prigogine, I., 1997: The End of Certainty: Time, Chaos, and the New Laws of Nature. The Free Press, New York.
- Pritchett, W.K., 1953: The Attic Stelai, Part I. *Hesperia*, XXII, 225-299.
- Pritchett, W.K., 1956: The Attic Stelai, Part II. *Hesperia*, XXV, 178-328.
- Rees, W. E., 1992: Ecological footprints and appropriated carrying capacity: What urban economics leaves out. *Environment and Urbanization*, 4 (2), 120-130.
- Rees, W. E., 1995: Achieving sustainability: Reform or transformation? *Journal of Planning Literature*, 9, 343-361.
- Rees, W. E., 1996: Revisiting carrying capacity: Area-based indicators of sustainability. *Population and Environment*, 17, 195-215.
- Rees, W. E. and M. Wackernagel, 1994: Ecological footprints and appropriated carrying capacity: Measuring the natural capital requirements of the human economy. In A-M. Jansson, M. Hammer, C.Folke, & R. Costanza (eds.), *Investing in Natural Capital: The Ecological Economics Approach to Sustainability*, Island Press, Washington, pp.362-390.
- Rees, W. E. and M. Wackernagel, 1996: Urban ecological footprints: Why cities cannot be sustainable and why they are a key to sustainability. *Environ. Impact Assess. Rev.*, 16, 223-248.
- Renfrew, C., 1984: Approaches to Social Archaeology. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Rousselle, Aline (ed.), 1995: **Frontières Terrestres, Frontières Célestes dans l'Antiquité.** Presses Universitaires de Perpignan, Paris.
- Sallares, R., 1991: The Ecology of the Ancient Greek World. Cornell University Press, Ithaca, New York.
- Scully, St., 1990: Homer and the Sacred City. Cornell University Press, Ithaca and London.
- Tainter, J., 1988: The collapse of complex societies. Cambridge University Press,

Cambridge, UK.

Tainter, J., T. F. H. Allen, A. Little and T.W. Hoekstra, 2003: Resource transitions and energy gain: contexts of organization. *Conservation Ecology*, 7(3): available online at : <<http://www.consecol.org/vol7/iss3/art4>>.

Tilley, C., 1984: *A Phaenomenology of Landscape: Places, paths and monuments*. Berg, Oxford.

Torrence, R. and J. Grattan (eds), 2002: *Natural Disasters and Cultural Change*. *One World Archaeology* 45, Routledge, London and New York.

Tuan, Y.F., 1974: *Topophilia: A study of environmental perception, attitudes and values*. Prentice -Hall, Englewood Cliffs.

UN, 1992: *Internationally Agreed Glossary of Basic Terms Related to Disaster Management*. United Nations Department of Humanitarian Affairs, Geneva.

UNU / IAS Report, 2003: *Urban Ecosystem Analysis*. United nations University / Institute of Advanced Studies, Tokyo, Japan.

Wackernagel, M. and W.E. Rees, 1996: *Our Ecological Footprint: Reducing Human Impact on the Earth*. New Society Publishers, Gabriola Island, BC and Philadelphia, PA.

Wagstaff, J.M. (ed.), 1987: *Landscape and Culture: geographical and archaeological perspectives*. Blackwell, Oxford/New York.

Wolman, A., 1965: The metabolism of cities. *Scientific American*, In *Cities*, New York.

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΩΝ ΣΥΝΟΡΩΝ. ΜΙΑ ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

Τοπάλογλου Λ., Πετράκος Γ.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης

Περίληψη

Η ανάλυση των επιπτώσεων της ολοκλήρωσης στις συνοριακές περιοχές έχει ως ζήτημα ενδιαφέρον, όχι μόνο γιατί ο επιστημονικός διάλογος για το θέμα δεν έχει ολοκληρωθεί, αλλά και γιατί συσχετίζεται με το ίδιο το περιεχόμενο των χωρικών πολιτικών. Ειδικότερα στην Ευρωπαϊκή Ένωση μετά τη διεύρυνση παρατηρείται μια αναζωπύρωση των θεωρητικών και εμπειρικών αναλύσεων από τη μια, αλλά και των επίσημων κοινοτικών εγγράφων από την άλλη, σχετικά με τον αντίκτυπο της εξάλειψης των συνοριακών φραγμών στο χώρο και στην οικονομία. Στο παρόν άρθρο επιχειρείται μέσα από μια θεωρητική και εμπειρική επισκόπηση της βιβλιογραφίας να διερευνηθούν τα παρακάτω ερωτήματα: Ποιες χωρικές δυναμικές αναπτύσσονται όταν τα σύνορα είναι κλειστά; Τι συμβαίνει στο χώρο και στην οικονομία όταν οι οικονομικοί φραγμοί στα σύνορα καταργούνται;

Abstract

The analysis of the impact of integration on border regions is an issue of interest in itself not only because there is an ongoing scientific discussion, but also due to the fact that the issue is related with the context of spatial politics. In particular, there has been a revival of theoretical and empirical analyses in the European Union following the enlargement on the one hand and that of community documents on the other in relation to the impact of the abolition of borders on space and economy. This article attempts to expand through an empirical and theoretical review of the bibliography on the following questions: What kind of spatial dynamics are developed when borders are closed? What happens to space and economy when economic obstacles at the borders are abolished?

Λέξεις κλειδιά: Σύνορα, οικονομική γεωγραφία, ολοκλήρωση.

Key words: Borders, economic geography, integration.

1. Εισαγωγή

Η ανάλυση των επιπτώσεων της ολοκλήρωσης στις συνοριακές περιοχές έχει ως ζήτημα ενδιαφέρον, όχι μόνο γιατί ο επιστημονικός διάλογος για το θέμα δεν έχει ολοκληρωθεί, αλλά και γιατί συσχετίζεται με το ίδιο το περιεχόμενο των χωρικών πολιτικών. Ειδικότερα στην Ευρωπαϊκή Ένωση μετά τη διεύρυνση παρατηρείται μια αναζωπύρωση των θεωρητικών και εμπειρικών αναλύσεων από τη μια, αλλά και των επίσημων κοινοτικών εγγράφων από την άλλη, σχετικά με τον αντίκτυπο της εξάλειψης των συνοριακών φραγμών στο χώρο και στην οικονομία. Η εντατική ωστόσο ενασχόληση με τα ζητήματα του συνοριακού χώρου, δεν προσέφερε μέχρι σήμερα σαφείς απαντήσεις στα ερωτήματα περί των χωρικών δυναμικών που αναπτύσσονται στις συνοριακές περιφέρειες όταν τα οικονομικά σύνορα καταργούνται (Niebuhr και Stiller, 2002).

Η κινητικότητα του κεφαλαίου και της εργασίας κατά μήκος ειδικότερα των συνόρων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, έχει συνδεθεί με ευκαιρίες, αλλά και κινδύνους που φέρνει η διαδικασία της ολοκλήρωσης. Μια σειρά επίσης από μέτρα πολιτικής στοχεύουν στην εξάλειψη των φυσικών, νομικών ή θεσμικών εμποδίων, με στόχο την ενθάρρυνση της κινητικότητας των συντελεστών της παραγωγής. Ωστόσο, τα μέχρι τώρα εμπειρικά ευρήματα δε δείχνουν ότι η

σημαντική μείωση των οικονομικών συνοριακών φραγμών συνοδεύεται από ανάλογη εντατικοποίηση στη μετακίνηση του κεφαλαίου και της εργασίας (Collier και Vickerman, 2001).

Στα τμήματα που ακολουθούν επιχειρείται μέσα από μια θεωρητική και εμπειρική επισκόπηση της βιβλιογραφίας να διερευνηθούν τα παρακάτω ερωτήματα: Ποιες χωρικές δυναμικές αναπτύσσονται όταν τα σύνορα είναι κλειστά; Τί συμβαίνει στο χώρο και στην οικονομία όταν οι οικονομικοί φραγμοί στα σύνορα καταργούνται;

2. Χωρικές δυναμικές όταν τα σύνορα είναι κλειστά

Ως προς το επίπεδο της αλληλεπίδρασης μεταξύ δύο γειτονικών χωρών, τα σύνορα λειτουργούν ως εμπόδια στη διακίνηση ανθρώπων, αγαθών, υπηρεσιών, κεφαλαίων αλλά και ιδεών, πληροφοριών και δραστηριοτήτων (Kamann, 1993, Ratti, 1993, Suarez- Villa, 1992). Αυτό που κάνουν με άλλα λόγια τα σύνορα, είναι να περιορίζουν την ελευθερία στη μετακίνηση από τη μια πλευρά των συνόρων στην άλλη (Clark, 1994). Η μελέτη των συνοριακών οικονομικών εμποδίων ειδικότερα έχει συνδεθεί με την επιβολή δασμών, ποσοστώσεων ή άλλων περιορισμών στο πλαίσιο της συζήτησης περί ελεύθερου ή προστατευτικού εμπορίου (Balassa, 1961; Di Tella, 1982). Μέσα από την οπτική της παραδοσιακής θεωρίας χωροθέτησης, οι φραγμοί στα σύνορα αποτελούν αιτία αύξησης του κόστους του διεθνούς εμπορίου, διαστρέβλωσης της αγοράς και αύξησης του παραγωγικού κόστους των επιχειρήσεων που είναι εγκαταστημένες κοντά στα σύνορα.

Τα κλειστά σύνορα προκαλούν κεντρομόλες χωρικές δυναμικές στο πλαίσιο της κάθε χώρας, επηρεάζοντας τη μορφή και το επίπεδο της διασυνοριακής αλληλεπίδρασης μεταξύ των χωρών. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, οι συνοριακές περιφέρειες λογίζονται με όρους κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής γεωγραφίας ως περιφερειακού χαρακτήρα περιοχές σε σχέση με το κέντρο (Gottmann, 1980, Rumley, 1991, Rokkan και Urwin, 1983, Crush, 1980, Hansen, 1977, 1983). Σε μια κλειστή οικονομία ειδικότερα, οι συνοριακές περιφέρειες θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν ως περιοχές χαμηλής ελκυστικότητας με δυσμενείς προοπτικές ανάπτυξης, λόγω της μεγάλης απόστασης από το κέντρο (Dimitron κ.α., 2002).

Ο Giersch (1940) από πολύ νωρίς, ανέλυσε μέσα από μια θεωρία χωροθέτησης τις επιπτώσεις της ύπαρξης συνόρων στην εγκατάσταση των επιχειρήσεων. Υποστήριξε ειδικότερα, ότι η μείωση του μεταφορικού κόστους και οι εσωτερικές οικονομίες κλίμακας στην παραγωγή, ωθούν τις επιχειρήσεις να εγκατασταθούν στο κέντρο και όχι κοντά στα σύνορα, καθώς έχουν τη δυνατότητα λόγω κεντρικότητας να ελέγχουν μεγαλύτερη αγορά. Τόνισε μάλιστα ότι όσο πιο μεγάλη είναι μια αγορά, τόσο πιο μικρές είναι οι πιθανότητες μια επιχείρηση να εγκατασταθεί κοντά στα σύνορα. Το πυκνό δίκτυο των επιχειρήσεων με τη σειρά του επηρεάζει τη δομή του αστικού συστήματος. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι οι μεγάλες πόλεις βρίσκονται συνήθως μακριά από τα σύνορα.

Ο Lösch (1944/1954), στην περίφημη εργασία του *The Economics of Location* βλέπει τα σύνορα ως μια έρημο στην οποία ένα προϊόν ή ένα αγαθό μπορεί να αποκτηθεί μόνο αν διανύσει κανείς μια απόσταση. Υποστηρίζει ακόμη ότι τα σύνορα διακόπτουν τη συνέχεια των περιοχών αγοράς (τα γνωστά του εξάγωνα) επιφέροντας στις επιχειρήσεις οικονομικές απώλειες. Τους δασμούς μάλιστα τους παραλληλίζει με ένα ποτάμι που όσο πιο μεγάλο είναι το πλάτος του τόσο περισσότερο χωρίζει μια περιοχή στα δύο. Επισημαίνουν με άλλα λόγια οι δασμοί την απόσταση της μεταφορικής διαδρομής για την μεταφορά των αγαθών. Λίγο νωρίτερα ο Boggs (1940) κατέληξε σε παρόμοια συμπεράσματα υπογραμμίζοντας τις σοβαρές επιπτώσεις των οικονομικών συνόρων στην ομαλή ροή των οικονομικών ανταλλαγών.

Γίνεται από τα παραπάνω φανερό, ότι η θέληση των κοινωνιών και των κρατών να καθορίσουν σύνορα μεταξύ τους, συνοδεύεται και από ένα κόστος που εκτός των άλλων, έχει και χωρική διάσταση. Αξιόλογες προσπάθειες για τον υπολογισμό του κόστους διασυνοριακής αλληλεπίδρασης έχουν γίνει κατά καιρούς. Παρακάτω παραθέτουμε ορισμένες από αυτές.

Ο Mackay (1958), ήταν από τους πρώτους που επιχειρήσε να μετρήσει ποσοτικά τις

επιπτώσεις των συνόρων. Χρησιμοποιώντας ένα μοντέλο βαρύτητας (gravity model) εξέτασε τη ροή των τηλεφωνικών κινήσεων από τη μια μεριά μεταξύ τριών πόλεων του Κεμπέκ (Montreal, Quebec city, Sherbrooke) και από την άλλη μεταξύ 50 Καναδικών και 20 Αμερικάνικων πόλεων. Διαπίστωσε ότι οι τηλεφωνικές κινήσεις μεταξύ των δύο πλευρών των συνόρων ήταν συστηματικά λιγότερες από τις αναμενόμενες με βάση την απόσταση μεταξύ των πόλεων. Συγκεκριμένα, διαπίστωσε ότι τα σύνορα είναι σαν να αυξάνουν την απόσταση μεταξύ πόλεων διαφορετικών διοικητικών περιοχών πέντε έως δέκα φορές, ενώ η απόσταση ανάμεσα στο Κεμπέκ και στις ΗΠΑ ήταν σαν να αυξάνονταν 50 φορές.

Πολύ ενδιαφέρουσα στο ζήτημα αυτό είναι η εργασία του Bröcker (1984), ο οποίος επιχείρησε να εκτιμήσει τις επιπτώσεις της ύπαρξης εθνικών συνόρων στο διεθνές εμπόριο, κατασκευάζοντας και αυτός ένα μοντέλο βαρύτητας (gravity model). Στην ανάλυσή του χρησιμοποίησε δύο παραμέτρους που εμποδίζουν το διεθνές εμπόριο: το κόστος κάλυψης μιας γεωγραφικής απόστασης και το κόστος διάσχισης των συνόρων. Τα αποτελέσματα του μοντέλου έδειξαν ότι το κόστος διάσχισης των συνόρων στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης ισούται με το κόστος κάλυψης 375 χιλιομέτρων, επιφέροντας μια μείωση του όγκου του διεθνούς εμπορίου στο ένα έκτο (1/6). Ερμηνεύοντας την προσέγγιση του Bröcker, θα μπορούσαμε να πούμε ότι δύο συνοριακές περιφέρειες παρά το γεγονός ότι είναι όμορες είναι σαν να απέχουν μεταξύ τους 375 χιλιόμετρα λόγω της παρεμβολής των συνόρων! Επιπλέον υπολογίστηκε στην ίδια μελέτη ότι η ροή αγαθών μεταξύ πόλεων ομοειδούς μεγέθους από τις δύο πλευρές των συνόρων είναι 75% χαμηλότερη σε σχέση τις αντίστοιχες ροές στο εσωτερικό της κάθε χώρας.

Στην ίδια κατεύθυνση με το τελευταίο συμπέρασμα του Bröcker, κινείται και ο Nuesser (1985) ο οποίος υπολογίζει ότι η ένταση της αλληλεπίδρασης μεταξύ των πόλεων είναι 25% χαμηλότερη λόγω της παρεμβολής της συνοριακής γραμμής. Οι Rietveld και Janssen (1990), εξέτασαν την πυκνότητα των τηλεφωνικών συνδιαλέξεων της Ολλανδίας με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες και επιχείρησαν να τις συσχετίσουν με τη διάρθρωση των εμπορικών ροών. Τα αποτελέσματα της έρευνάς τους έδειξαν ότι οι συνδιαλέξεις με τις ευρωπαϊκές χώρες αντιπροσώπευαν το 30% αυτών που θα μπορούσαν να πραγματοποιηθούν εάν η περιοχή αναφοράς ήταν μόνο το εσωτερικό μιας χώρας. Οι Rose και Wincoop (2001) υποστηρίζουν ότι τα εθνικά νομίσματα αποτελούν σημαντικά εμπόδια στο εμπόριο σε τέτοιο μάλιστα βαθμό, που η καθιέρωση ενός κοινού νομίσματος ανάμεσα σε δύο χώρες, θα μειώσουν στο μισό τα εμπόδια του εμπορίου σε σχέση με τα εθνικά σύνορα. Ο Rose (2000) μελετώντας στοιχεία τα οποία εκτείνονται στην περίοδο 1970-1990 και αναφέρονται σε 186 κράτη, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι τα κράτη τα οποία έχουν κοινό νόμισμα εμπορεύονται μεταξύ τους τρεις φορές περισσότερο απ' ό,τι με τα υπόλοιπα.

Ο McCallum (1995) έδειξε ότι το εμπόριο μεταξύ επαρχιών του Καναδά είναι 2200% μεγαλύτερο συγκριτικά με το εμπόριο μεταξύ Καναδικών και Αμερικανικών επαρχιών, παρόλο που οι επαρχίες αυτές είχαν την ίδια απόσταση και μέγεθος σε σχέση με τις Καναδικές επαρχίες. Αυτού του είδους τα εμπειρικά αποτελέσματα φανερώνουν ότι τα σύνορα εξακολουθούν να παίζουν σημαντικό ρόλο στις εμπορικές σχέσεις. Επιπλέον του οικονομικού κόστους, τα σύνορα πολύ συχνά συνδέονται με την ύπαρξη διαφορετικών εθνικοτήτων, γλωσσών, πολιτισμών και αντιλήψεων, που επηρεάζουν τη μορφή και την ένταση της διασυνοριακής οικονομικής αλληλεπίδρασης (Topaloglou κ.α., 2005).

Ο Bruinsma (1994) αναλύει ειδικότερα τα σύνορα ως εμπόδιο στο δίκτυο υποδομών της Ευρωπαϊκής Ηπείρου. Δεν είναι τυχαίο, τονίζει, ότι η πυκνότητα υποδομών και η προσβασιμότητα των πόλεων κοντά στα σύνορα, είναι πολύ χαμηλότερη σε σχέση με άλλες περιοχές στην ενδοχώρα των κρατών. Στην ίδια κατεύθυνση, πολλές άλλες μελέτες συνδέαν τον παράγοντα της προσβασιμότητας με την προοπτική της περιφερειακής ανάπτυξης, με αποτέλεσμα τα σύνορα να γίνουν συνώνυμο της λέξης εμπόδιο (Keeble κ.α., 1982, Chesire, 1990). Άρα σε μια ευρύτερη χωρική ενότητα όπου τα σύνορα λειτουργούν ως φραγμοί, η ανάπτυξη των συνοριακών περιοχών αποτελεί περισσότερο αντικείμενο της περιφερειακής πολιτικής και λιγότερο της οικονομίας per se.

Τα κλειστά σύνορα μπορεί να δημιουργήσουν προβλήματα ασφάλειας καθώς καλλιεργούν την καχυποψία και την αίσθηση του αποκλεισμού (Zienionka, 2001, Hill, 1993). Όταν τα σύνορα είναι κλειστά, συνήθως οι αντιλήψεις για τον απέναντι είναι πιο επιρρεπείς στην υπερβολή, στη φαντασίωση ή στο φόβο. Με αυτή την έννοια ένα «σύνορο-τείχος» δεν εμποδίζει μόνο τη μετακίνηση και την επικοινωνία, αλλά κάνει την απέναντι πλευρά αθέατη και άγνωστη. Χαρακτηριστική περίπτωση εδώ αποτελούν τα σύνορα Ανατολής-Δύσης στην εποχή του ψυχρού πολέμου, τα οποία λειτούργησαν ως «παραμορφωτικός φακός» στις αντιλήψεις για την απέναντι πλευρά, λόγω παντελούς σχεδόν έλλειψης επικοινωνίας.

Σε κάθε περίπτωση, η συζήτηση για εντελώς ανοικτά ή απολύτως κλειστά σύνορα, παραμένει θεωρητική μεταξύ των φιλελεύθερων οικονομικών προσεγγίσεων (ανοικτά σύνορα) από τη μία και των φόβων μαζικής μετανάστευσης (κλειστά σύνορα) από την άλλη. Συχνά η αντίθεση αυτή βρίσκει πρακτική εφαρμογή στα σύνορα μέσα από ένα επιλεκτικό άνοιγμα για κάποιους και ένα επιλεκτικό κλείσιμο για κάποιους άλλους (Sassen, 2000, van Houtum και Naerssen, 2002).

3. Τι συμβαίνει στο χώρο και στην οικονομία όταν τα εμπόδια στα σύνορα καταργούνται;

Διευκρινίζεται καταρχάς ότι η χρησιμοποίηση του όρου κατάργηση των συνόρων δεν παραπέμπει στην απάλειψη των συνόρων *per se*, αλλά στην απάλειψη κάθε εμποδίου διάσχισης των συνόρων. Όταν λοιπόν τα σύνορα μεταξύ δύο χωρών καταργούνται, νέες χωρικές δυναμικές κάνουν την εμφάνισή τους στο εσωτερικό των χωρών, ενώ ταυτόχρονα δημιουργούνται ευνοϊκές συνθήκες να μετατραπεί η συνοριακή ζώνη από ζώνη διαχωρισμού σε ζώνη επαφής (Van Houtum, 1998). Οι δυναμικές αυτές μπορεί να αφορούν κοινωνικές, πολιτιστικές, μεταναστευτικές ή οικονομικές ροές.

Στη σφαίρα της οικονομίας, η οικονομική ολοκλήρωση ανάμεσα σε δύο χώρες σημαίνει κατάργηση των οικονομικών φραγμών και των εμποδίων στα σύνορα. Σημαίνει με άλλα λόγια, κατάργηση της συνοριακής γραμμής ως παράγοντα που επιδρά στο κόστος του εμπορίου. Η εξέλιξη αυτή αναμφίβολα προκαλεί επιπτώσεις στο χώρο και στην οικονομία. Το ερώτημα που προκύπτει ωστόσο είναι ποιες είναι οι χωρικές επιπτώσεις της ολοκλήρωσης στις συνοριακές περιφέρειες και ποιοι είναι οι καθοριστικοί παράγοντες που επιδρούν στη διαμόρφωση της νέας οικονομικής γεωγραφίας στο χώρο.

Η επίδραση της ολοκλήρωσης στο συνοριακό χώρο, έχει απασχολήσει ως ζήτημα τη βιβλιογραφία τα τελευταία χρόνια. Αν και τα συμπεράσματα ποικίλουν ως προς το βαθμό της επίδρασης των συνόρων, σχεδόν όλες οι μελέτες καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η διασυνοριακή οικονομική αλληλεπίδραση μεταξύ δύο χωρών θα ήταν πολύ πιο έντονη εάν δεν υπήρχαν τα σύνορα (McCallum, 1995, Helliwell, 1998, Bröcker, 1998, Wei, 1996). Αν και παίρνουμε μια σχετικά καθαρή εικόνα μέσα από τη βιβλιογραφία, σχετικά με τη χωρική κατανομή των δραστηριοτήτων όταν τα σύνορα είναι κλειστά, εντούτοις η εικόνα αυτή γίνεται αρκετά θαμπή στην περίπτωση που τα εμπόδια στα σύνορα εξαλείφονται.

Από τις αρχές της δεκαετίας του '90, έκανε την εμφάνισή του ένα ρεύμα περιφερειακών οικονομικών αναλύσεων που έδινε ιδιαίτερη έμφαση στις έννοιες της παγκοσμιοποίησης, της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, αλλά και της περιφερειακής ή διασυνοριακής συνεργασίας (Ratti, 1993; Den Boer, 1996; Giaoutzi, κ.α., 1993). Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, όροι όπως δίκτυα, συμμαχίες, συνεργασίες, clusters κλπ. έγιναν ιδιαίτερα δημοφιλείς. Η επικρατούσα τάση μάλιστα προέβλεπε την βελτίωση της θέσης των συνοριακών περιφερειών μέσα από την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση.

Μέσα στο παραπάνω περίγραμμα, ο Nijkamp (1993) προβλέπει ότι η κατάργηση των συνόρων θα αντικαταστήσει τον παραδοσιακό ανταγωνισμό εντός των εθνικών συνόρων. Ως αποτέλεσμα, περιφέρειες που ανήκουν σε διαφορετικά κράτη αναπτύσσουν την "Ευρώπη των δικτύων". Ωστόσο μεταγενέστερες έρευνες που εστίασαν στην αξιολόγηση των πολιτικών

διασυνοριακής συνεργασίας, καταλήγουν σε μάλλον σκεπτικιστικά παρά αισιόδοξα συμπεράσματα (Beek, 1996, Convers κ.α., 1994, Van Houtum κ.α., 1996).

Η εξάλειψη των συνοριακών φραγμών προκαλεί μείωση του διασυνοριακού μεταφορικού κόστους και αύξηση της προσβασιμότητας και στις δύο πλευρές των συνόρων. Σύμφωνα με τους Brühlhart κ.α., (2004), οι εγχώριες επιχειρήσεις της μιας πλευράς, έχουν αυξημένο κίνητρο να εγκατασταθούν κοντά στα σύνορα για να βρίσκονται κοντά στους καταναλωτές της γειτονικής αγοράς. Κατά συνέπεια, οι κεντρομόλες δυναμικές που σχετίζονται με την εγχώρια αγοραστική δύναμη αποδυναμώνονται, λόγω της αυξανόμενης καταναλωτικής ζήτησης από τη γειτονική χώρα. Οι παραπάνω διεργασίες φαίνεται ότι αυξάνουν την ελκυστικότητα των συνοριακών περιφερειών. Ταυτόχρονα όμως, οι επιχειρήσεις κοντά στα σύνορα είναι εκτεθειμένες στο ανταγωνισμό από τις επιχειρήσεις της απέναντι πλευράς στην περίπτωση που το κόστος παραγωγής είναι χαμηλότερο. Το γεγονός αυτό ωθεί τις επιχειρήσεις ή να μετακινηθούν στο εσωτερικό της χώρας μακριά από τον ανταγωνισμό, ή να μετεγκατασταθούν στην άλλη πλευρά της γειτονικής χώρας.

Από αυτή τη σκοπιά, η ολοκλήρωση προκαλεί ταυτόχρονα τόσο κεντρομόλες, όσο και φυγόκεντρες δυναμικές στα σύνορα, προκαλώντας το ερώτημα για το σημείο στο οποίο ισορροπούν οι δύο τάσεις. Οι Brühlhart κ.α., (2004), μέσα από την ανάλυση ενός σχετικού μοντέλου, υποστηρίζουν ότι η ελκυστικότητα των συνοριακών περιοχών θα υπερκεράσει τελικά τα αρνητικά αποτελέσματα από τον έντονο ανταγωνισμό, λόγω βελτίωσης της προσβασιμότητας.

Ένα ζήτημα που έχει ενδιαφέρον σε σχέση με τις επιπτώσεις της ολοκλήρωσης στις συνοριακές περιφέρειες είναι ο χαρακτήρας του εμπορίου που αναπτύσσεται μεταξύ δύο γειτονικών χωρών. Πιο συγκεκριμένα, εάν το εμπόριο έχει διακλαδικό χαρακτήρα (π.χ. η ανταλλαγή αφορά από τη μια μεριά σε προϊόντα έντασης κεφαλαίου και από την άλλη μεριά σε προϊόντα έντασης εργασίας) επιφοχωρεί ο κίνδυνος «εγκλωβισμού» της μιας πλευράς σε εξειδικεύσεις έντασης εργασίας. Υπό το πρίσμα της νεοκλασικής οπτικής, αυτή η εξέλιξη θεωρείται εξορθολογισμός της παραγωγικής διαδικασίας και αξιοποίηση των συγκριτικών πλεονεκτημάτων. Η αντίθετη άποψη υποστηρίζει ότι οι ανεπτυγμένες περιοχές με εξειδίκευση στα προϊόντα έντασης κεφαλαίου και τεχνολογίας, έχουν μεγάλα περιθώρια πολιτικής τιμών και την ικανότητα να μετακυλιούν και να απορροφήσουν το αυξανόμενο κόστος εργασίας (Panteladis, 2002). Ως αποτέλεσμα, οι πιο ανεπτυγμένες συνοριακές περιφέρειες, διατηρούν ευνοϊκότερους όρους εμπορίου που οδηγούν σε μια άνιση και ασύμμετρη ολοκλήρωση.

Η προσέγγιση της νέας οικονομικής γεωγραφίας, υποστηρίζει την υπόθεση ότι οι κεντρικές συνοριακές περιφέρειες αποκτούν ένα γεωγραφικό πλεονέκτημα στα πλαίσια μιας οικονομικής ένωσης. Η ολοκλήρωση προσδίδει στις συνοριακές περιφέρειες αυτού του τύπου, έναν κεντρικό χαρακτήρα (central border region), καθώς προσελκύουν επιχειρήσεις και καταναλωτές. Όταν μάλιστα οι επιχειρήσεις είναι κάθετα διασυνδεδεμένες, τότε το κίνητρο της χωρικής συγκέντρωσης είναι ισχυρό (Niebuhr και Stiler, 2002). Με αυτήν την έννοια, οι συνοριακές περιφέρειες στον πυρήνα ή κοντά στον πυρήνα των αναπτυγμένων περιοχών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, φαίνονται πιο ευνοημένες. Υπάρχει λοιπόν η πιθανότητα η ολοκλήρωση να αναδείξει νέα οικονομικά κέντρα στις συνοριακές ζώνες, στο βαθμό που ανταποκριθούν θετικά στις νέες προκλήσεις.

Στο ερώτημα λοιπόν εάν η ολοκλήρωση προκαλεί φυγόκεντρες ή κεντρομόλες δυναμικές στις διασυνοριακές ζώνες, τα υπάρχοντα θεωρητικά μοντέλα δεν είναι σε θέση να δώσουν ευκρινείς απαντήσεις. Είναι επίσης παρακινδυνευμένο και ασαφές να ισχυριστεί κανείς και να προβλέψει θεωρητικά ποιες περιφέρειες μπορούν να κερδίσουν από τον ανασχεδιασμό των πόρων μέσα σε μια οικονομική ένωση (Niebuhr και Stiler, 2002). Μια παράμετρος, επίσης η οποία θα πρέπει να συνυπολογισθεί, είναι ότι η άρση των συνοριακών φραγμών θα είχε ελάχιστη οικονομική σημασία, εφόσον η γειτονική αγορά (ανεξαρτήτως μεγέθους) παρουσίαζε στην πράξη χαμηλό βαθμό οικονομικής ολοκλήρωσης με τη συνοριακή περιφέρεια (Monfort και Ypersele, 2003). Οι απαντήσεις στα ζητήματα αυτά παραπέμπουν περισσότερο στην εμπειρική

έρευνα και μελέτη, στην ανάλυση του ιστορικού παράγοντα και των «αρχικών συνθηκών», καθώς και στις πολιτικές που αντιπαράτιθενται με τις δυνάμεις της αγοράς (Πετράκος, 2000). Το μίγμα των παραπάνω παραγόντων, θα προσδιορίσει το σημείο ισορροπίας μεταξύ φυγόκεντρων και κεντρομόλων δυναμικών.

Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι οι οικονομικές ανταλλαγές ανάμεσα σε δύο συνοριακές περιφέρειες, δεν είναι μόνο ζήτημα φιλελευθροποίησης στο θεσμικό πλαίσιο. Διαφορές στη γλώσσα, στην κουλτούρα, στις επιχειρηματικές πρακτικές, στα νομικά συστήματα, και στις αντιλήψεις, μπορούν ν' αποδειχθούν καθοριστικοί παράγοντες οικονομικής αλληλεπίδρασης ακόμη και σ' ένα κόσμο χωρίς δασμούς ή άλλες εμπορικές επιβαρύνσεις (Galasinska και Galasinski, 2003, Meinhof κ.α., 2003). Ακόμη και ανάμεσα στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης που έχουν πετύχει υψηλό βαθμό ολοκλήρωσης τα εμπορικά εμπόδια στα σύνορα παραμένουν σημαντικά (Helliwell, 1998, Bröcker, 1998). Άρα η κατάργηση των εμπορικών φραγμών δεν επιφέρει αυτόματα ανάπτυξη του διασυνοριακού εμπορίου.

Τα μοντέλα ανάλυσης κατά συνέπεια των επιπτώσεων της ολοκλήρωσης στα σύνορα, δε μπορούν να αγνοούν τους μη οικονομικούς φραγμούς στα σύνορα όπως είναι οι πολιτισμικές, ιστορικές ή κοινωνικές διαφορές. Με άλλα λόγια ακόμη και αν τα εμπόδια εξαλειφθούν ολοκληρωτικά, η διασυνοριακή οικονομική αλληλεπίδραση θα είναι μικρότερη σε σχέση με την οικονομική αλληλεπίδραση στο εσωτερικό των χωρών λόγω της «παρέισφρησης» διάφορων «εθνικών παραγόντων» (Brenton και Vancauteran 2001).

6. Συμπεράσματα

Μέσα από την ανάλυση που προηγήθηκε, επιχειρήθηκε μια θεωρητική επισκόπηση της βιβλιογραφίας αναφορικά με την οικονομική γεωγραφία των συνόρων. Ειδικότερα, τα ζητήματα που εξετάστηκαν αφορούσαν στις χωρικές δυναμικές που αναπτύσσονται υπό καθεστώς κλειστών συνόρων και οι δυναμικές που αναπτύσσονται όταν οι συνοριακοί φραγμοί καταργούνται.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα κλειστά σύνορα ασκούν σημαντική επίδραση στην εγκατάσταση των οικονομικών δραστηριοτήτων στο χώρο, διαστρεβλώνοντας την αγορά και αυξάνοντας το κόστος του διεθνούς εμπορίου. Ως αποτέλεσμα, σε μια χώρα με κλειστά σύνορα, οι κεντρομόλες χωρικές δυναμικές φαίνονται να επικρατούν, αναπαράγοντας το μοντέλο κέντρο-περιφέρεια (core-periphery), με τις συνοριακές περιφέρειες να χαρακτηρίζονται ως περιοχές μειωμένων ευκαιριών. Στο πλαίσιο αυτό, η αναπτυξιακή προοπτική του συνοριακού χώρου, επαφίεται περισσότερο σε πολιτικές περιφερειακής ανάπτυξης και λιγότερο σε δυναμικές της αγοράς. Επιπλέον ένα σύνορο «τείχος» που δεν επιτρέπει την επικοινωνία, διαστρεβλώνει όχι μόνο την αγορά αλλά και τις αντιλήψεις για τους απέναντι, επιδρώντας αρνητικά στην προοπτική της διασυνοριακής συνεργασίας.

Όταν τα σύνορα ανοίγουν, το κόστος του εμπορίου μειώνεται, η προσβασιμότητα δύο γειτονικών χωρών αυξάνεται, μεταναστευτικές ροές εμφανίζονται και η διασυνοριακή οικονομική αλληλεπίδραση γίνεται γενικότερα πιο έντονη. Η επιπλέον ζήτηση που προκαλείται από μια νέα αγορά και οι ευκαιρίες χαμηλού παραγωγικού κόστους, κινητοποιούν φυγόκεντρες δυναμικές. Οι συνοριακές περιφέρειες μέσα σ' αυτό το περίγραμμα, μπορεί να μετατραπούν είτε σε περιοχές σημαντικών ευκαιριών, είτε σε περιοχές μεγάλων κινδύνων. Ευκαιριών, στην περίπτωση πρόσβασης σε μια μεγάλη αγορά και εκμετάλλευσης μεγάλων κοστολογικών διαφορών. Κινδύνων, στην περίπτωση αδυναμίας των παραγωγικών δομών να διατηρήσουν παραγωγικές εξειδικεύσεις και θέσεις εργασίας στις νέες συνθήκες ανταγωνισμού.

Παρά το γεγονός ότι η κατάργηση των συνοριακών φραγμών εντείνει τη διασυνοριακή αλληλεπίδραση, οι διαχωριστικές γραμμές εξακολουθούν να είναι ευκρινείς, ακόμη και ανάμεσα σε χώρες που έχουν πετύχει υψηλό επίπεδο ολοκλήρωσης. Αυτό σημαίνει την ύπαρξη εμποδίων που πολύ δύσκολα μπορεί να γίνουν μετρήσιμα και να ενσωματωθούν σ' ένα θεωρητικό μοντέλο ανάλυσης που δίνει απάντηση στο ερώτημα για τις χωρικές δυναμικές της

ολοκλήρωσης στις συνοριακές περιφέρειες. Θα μπορούσαμε γενικότερα να ισχυριστούμε ότι όταν η διασυνοριακή αλληλεπίδραση ενθαρρύνεται, μια «μεταβατική ζώνη» αρχίζει να εμφανίζεται σαν το διπλό πρόσωπο του Ιανού, όπου τα παλιά σύνορα και οι περιορισμοί συνυπάρχουν με το νέο πλαίσιο συνεργασίας και επικοινωνίας. Με άλλα λόγια το «σύνορο-τείχος» είναι παρόν στις πρακτικές και στις αντιλήψεις μέσα από μια ιδιότυπη συνύπαρξη με το «σύνορο-γέφυρα».

Βιβλιογραφία

- Balassa, B. (1961) "The Theory of Economic Integration", Richard Irwin: New York.
- Beek, J. van, (1996), "Samenwerking? Er zijn grenzen!", Syntax Publishers: Tilburg.
- Boggs, S. W. (1940), "International Boundaries: A Study of Boundary Functions and Problems", New York: Columbia University Press.
- Brenton, P. and Vancauteran, M. (2001), "The Extent of Economic Integration in Europe: Border Effects, Technical Barriers to Trade and Home Bias in Consumption", CEPS Working Document No. 171.
- Bröcker, J. (1998), "How would an EU-membership of the Visegrad-countries affect Europe's economic geography?", *Annals of Regional Science*, Vol. 32, pp. 91-114.
- Bröcker, J (1984), "How do international trade barriers affect interregional trade?" in: Andersson AE, Isard Vv; Puu T (eds) *Regional and industrial development theories*, North-Holland, Amsterdam, pp. 219-239.
- Bruinsma, F. (1994), "De Invloed van Transportinfrastructuur op Ruimtelijke Patronen van Economische Activiteiten", *Nederlandse Geografische Studies: Utrecht/Amsterdam*.
- Brühlhart, M., Crozet, M. and Koenig P. (2004), "Enlargement and the EU Periphery: The Impact of Changing Market Potential", *Hamburg Institute of International Economics*, Discussion Paper 270.
- Cheshire, P. (1990), "Explaining the recent performance of the European Community's major urban regions", *Urban Studies*, Vol. 27, pp. 311-333.
- Clark, T. (1994), "National Boundaries, Border Zones, and Marketing Strategy: A Conceptual Framework and Theoretical Model of Secondary Boundary Effects", *Journal of Marketing*, 58, 67-80.
- Collier, W. and Vickerman, R.W. (2001), "Labour Markets in EU Border Regions: the case of Kent and Nord-Pas de Calais", *Working Paper, CERTE, University of Kent at Canterbury*.
- Corvers, F., Dankbaar, B. and Hassink, R. (1994), "Nieuwe kansen voor Bedrijven in Grensregion's: Eidrapport", *COB/SER: Den Haag*.
- Crush, J.S. (1980), "On Theorizing Frontier Underdevelopment", *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, Vol. 71(6), 343-350.
- Den Boer, E., (1996), "Personal transport and active space, Dutch German cross border networks", *ERSA, Zurich, Switzerland*.
- Di Tella, G. (1982), "The Economics of the Frontier", in C.P. Kindleberger and G. Di Tella (eds), *Economics in the Long View*, Macmillan, London.
- Dimitrov, M., Petrakos, G., Totev, S., and Tsiapa, M. (2002), "Cross-Border Cooperation in Southeastern Europe: The enterprise's Point of View", *Eastern European Economies*, Vol. 41 (5) pp: 5-25.

Galasińska A. and Galasiński D. (2003), "Discursive Strategies for Coping with Sensitive Topics of the Other", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 29 (5), pp. 849-863.

Giaoutzi, M., Suarez-Villa, L. and Stratigea, A. (1993), "Spatial information aspects communication barriers in border areas", in Ratti, R. and Reichman, S. (eds), *Theory and Practice of transborder cooperation*, Verlag Helbing & Lichtenhahn: Basel und Frankfurt am Main.

Giersch, H. (1940), "Economic Union between nations and the location of industries", *Review of Economic Studies*, Vol. 17, pp. 87-97

Gottmann, J. (1980), "Centre and Periphery", London, Sage.

Hansen, N. (1977) "The Economic Development of Border Regions", *Growth and Change*, Vol. 8, pp. 2-8.

Hansen, N. (1983), "International Co-operation in Border Regions: an Overview and Research Agenda", *International Regional Science Review*, Vol 8 (3), pp. 255-270.

Helliwell, J. (1998), "How Much do National Borders Matter", Washington: The Brookings Institution.

Hill, C., (1993), "The Capability-Expectations Gap, or Conceptualising Europe's Foreign Policy", *Journal of Common Market Studies*, vol. 31, (3).

Kamann, D.J.F. (1993), "Bottlenecks, Barriers and Networks of Actors", in: Ratti, R., en Reichman, S. (Eds.), *Theory and Practice of Transborder Cooperation*, Verlag Helbing & Lichtenhahn: Basel und Frankfurt am Main, 65-102.

Keeble, D.; Owens, P. L.; Thompson, Ch. (1982), "Regional Accessibility and Economic Potential in the European Community", *Regional Studies*, Vol. 16, No. 6, pp. 419-432.

Lösch, A. (1944/1954), "The Economics of Location", Yale University Press: New Haven.

Mackay, J.R., (1958), "The interactance hypothesis and boundaries in Canada", *Canadian Geographer*, Vol. 11, pp. 1-8.

McCallum J. (1995), "National Borders Matter: Canada-US Regional Trade Patterns", *American Economic Review*, Vol. 85 (3), pp. 615-623.

Meinhof U., Armbruster H. and Rollo C. (2003), "Border Discourse: Changing Identities, Changing Nations, Changing Stories in European Border Communities", *Periodic Progress Report*, Project No: SERD-1999-00023.

Monfort P. and Ypersele T. (2003), "Integration, Regional Agglomeration and International Trade", *Discussion Paper No. 3752*, Centre for Economic Policy Research

Niebuhr, A. and Stiler, S. (2002), "Integration effects in border regions. A survey of Economic Theory and Empirical Studies", *Discussion Paper*, no 179, Hambourg: Hamburg Institute of International Economics.

Nijkamp, P. (1993), "Towards a network of regions: The Unites States of Europe", *European Planning Studies*, Vol. 1 (2).

Panteladis, G. (2002), "Geography and Integration. The case of Greece as a "future image" for the transition countries of the Balkans", in Kotios, A.-Petrakos, G., (eds) "Restructuring and Development in Southeastern Europe", Volos: South and European Development Center, University of Thessaly Press.

Ratti, R. (1993), "Spatial and economic effects of frontiers: Overview of traditional and

new approaches and theories of border area development", in Ratti, R. and Reichman, S. (eds), *Theory and Practice of transborder cooperation*, Verlag Helbing & Lichtenhahn: Basel und Frankfurt am Main.

Rietveld, P. and Janssen, L. (1990), "Telephone Calls and Communication Barriers, The Case of the Netherlands" *The Annals of Regional Science*, Vol. 24, pp. 307-318.

Rokkan, S. and Urwin, D. (1983), *"Economy, Territory, Identity: Politics of West European Peripheries"*, Sage: London.

Rose A. (2000), "One Money, One Market? – The Effect of Common Currencies on International Trade", *Economic Policy*, Vol. 30, pp. 9-44.

Rose, A., and Wincoop, E., (2001), "National Money as a Barrier to Trade: The Real Case for Monetary Union", *American Economic Review*, Vol. 91-2, 386-390.

Rumley, D. (1991), "Society, State and Peripherality: The Case of the Thai-Malysian Border Landscape" in: Rumley, D., and Minghi, J.V., *The Geography of Border Landscapes*, Routledge: New York.

Sassen, S., (2000), "Spatialities and Temporalities of the Global: Elements for a Theorization", *Public Culture*, Vol. 12, (1), pp. 215-232.

Suarez-Villa, L., (1992), "Tentieth century U.S. Regional and Sectoral Change in Perspective", *Survey of Regional Literature*, Vol. 20, pp.32-39.

Topaloglou, L., Kallioras, D., Manetos, P. and Petrakos G. (2005), "A Border Regions Typology in the Enlarged European Union", *Journal of Borderlands Studies*, Vol. 20 (2). pp 67-89.

Van Houtum, H. (1998), "The development of cross-border economic relations, a theoretical and empirical study of the influence of the State border on the development of cross border economic relations between firms in border regions of the Netherlands and Belgium", *Tilburg, CentER*.

Van Houtum, H. and T. Van Naerssen (2002). "Bordering, Ordering, Othering", *Journal of Economic Geography*, Vol. 93, pp. 125-136.

Van Houtum, H. Van, Donkers, M., Boekema, F., Hassink, R., Convers, F. And Van den Tillaart, H. (1996), "Ondernemen over de Grens", *Tijdschrift voor Economie en Management*, XLI (4), pp. 535-560.

Wei, S.J. (1996), "Intra-National versus International Trade-How Stubborn are Nations in Global Integration?", *Working Paper No 5531, NBER Cambridge Massachusetts*.

Zielonka, J. (2001), "How new Enlarged borders will reshape the European Union", *Journal of Common Market Studies*, Vol. 39 (3), pp. 507-536.

Πετράκος, Γ. (2000), "Η νέα γεωγραφία της ανάπτυξης στην Ευρώπη και η θέση των Βαλκανίων" στο Πετράκος, Γ. (επιμ.) "Η ανάπτυξη των Βαλκανίων", Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας.

ΤΟΠΙΚΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΡΥΘΜΙΣΗΣ: ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΙΚΤΥΑ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΙΚΕΣ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ

Χωριανόπουλος Ι.

Πανεπιστήμιο Αιγαίου Τμήμα Γεωγραφίας

Περίληψη

Οι πολλαπλές προσεγγίσεις που εμφανίστηκαν σχετικά πρόσφατα στα πλαίσια της σχολής της 'ρύθμισης' αντλούν από τη διαφορετικότητα των αναδιαρθρωτικών διαδρομών που ακολούθησαν οι εθνικές οικονομίες τις τρεις τελευταίες δεκαετίες. Ταυτόχρονα, υπογραμμίζουν την αυξημένη σημασία του υπερεθνικού και του τοπικού επιπέδου ως πεδία ρύθμισης και αναπτυξιακού προσανατολισμού. Το παρών άρθρο εξετάζει την αστική διάσταση των διαδικασιών αναδιάρθρωσης και άνισης ανάπτυξης, στηριζόμενο στη μεθοδολογία των ρυθμιστών θεωρητικών της 'τρίτης γενιάς'. Το άρθρο εστιάζει στην πόλη του Ηρακλείου Κρήτης, και στις προσπάθειες του τοπικού κράτους να παρέμβει ρυθμιστικά και θεσμικά, στηρίζοντας αναπτυξιακές διαδικασίες σύμφωνα με τις κατευθύνσεις της Ευρωπαϊκής αστικής πολιτικής. Οι τρέχουσες τοπικές επιλογές, υποστηρίζεται, αντανακλούν εδραιωμένα πρότυπα αστικής πολιτικής και δεικνύουν μια πορεία αλλαγής που προκύπτει (εξαρτάται και παρελκύεται) από πρότερες αναπτυξιακές δεσμεύσεις.

Abstract

The proliferation of approaches to regulation theory is a relatively new trend, underlined by the diversity of restructuring paths followed by national economies since the 1970s, and the increased importance of the supranational and subnational spatial scales as regulatory apparatuses. This article uses a third generation regulationist approach to explore the urban dimensions of the restructuring process and current traits of uneven development in Europe. It looks at Greek cities and presents the procedures and practices of local development, drawn from case study research. The article focuses on the city of Heraklion and at local state efforts to institutionalize local development processes along EU urban policy lines. Current restructuring choices, it is argued, reflect long established patterns of urban policy in the country, indicating a path dependent and distracted process of change.

Λέξεις κλειδιά: τοπική ρύθμιση, σχεσιακά δίκτυα, διακυβέρνηση, ολοκληρωμένη αστική παρέμβαση.

Key words: relational networks, local regulation, governance, integrated urban development.

1. Εισαγωγή

Η αστική αναδιάρθρωση και ανάκαμψη προσεγγίζεται από τη βιβλιογραφία ως η χωρική έκφραση των αλλαγών στην οργάνωση της παραγωγής, και εκδηλώνεται μέσω της πληθυσμιακής επανασυγκεντροποίησης που παρατηρείται σε συγκεκριμένες Ευρωπαϊκές πόλεις (Cheshire, 1995· Camagni, 2002). Η επιλεκτικότητα της διαδικασίας αυτής έχει αποδοθεί στην αυξανόμενη σημασία και επιρροή των τοπικών κοινωνικό-πολιτισμικών και θεσμικών χαρακτηριστικών στις τοπικές αναπτυξιακές προοπτικές. Η άποψη των θεσμικών θεωρητικών για την οικονομία και την χωρική της διάσταση αναγνωρίζει την εξάρτηση των οικονομικών δραστηριοτήτων «...από πράξεις ή θεσμούς που είναι μη οικονομικοί σε περιεχόμενο, σκοπούς ή διαδικασίες» (Granovetter, 2005: 35). Οι προσεγγίσεις της 'οικονομικής κοινωνιολογίας' (Granovetter, 1985) και των 'κριτικών θεσμικών' (Hodgson, 2006), ιδιαίτερα, αναγνωρίζουν

την κοινωνική βάση της οικονομικής συμπεριφοράς, και τονίζουν τον καθοριστικό αναπτυξιακό ρόλο των δικτύων αλληλεξάρτησης που δημιουργούν οι τοπικοί παράγοντες και φορείς. Χωρικά προσδιορισμένες σχέσεις εγγύτητας και - κυρίως - συναναστροφής, υποστηρίζεται, λειτουργούν ως 'σχεσιακά πλεονεκτήματα': πραγματώνονται ως αναστοχαστικά και προσαρμοστικά επιχειρηματικά περιβάλλοντα, επιτρέποντας στις τοπικές κοινωνίες να διατηρήσουν ένα συγκριτικό πλεονέκτημα σε μελλοντικές αναπτυξιακές ευκαιρίες (Storper, 1997· Cooke και Morgan, 1998· Amin και Thrift, 2002). Όπως τονίζει ο Markey, όμως, οι τοπικοί παράγοντες και φορείς οφείλουν να παρέχουν σταθερότητα και σιγουριά στις αναπτυξιακές προσπάθειες, ένα ζητούμενο που αναδεικνύει την αναγκαιότητα της συστηματικότερης θεσμοθέτησης των αναπτυξιακών δράσεων [1]. Η έννοια της 'διακυβέρνησης' παρέχει το αναλυτικό πλαίσιο για την εξέταση των τοπικών θεσμικών αποκρίσεων στις προκλήσεις της αναδιάρθρωσης.

Ο όρος διακυβέρνηση εμφανίστηκε τις δύο τελευταίες δεκαετίες ως έννοια κλειδί στις ερευνητικές περιοχές της αστικής πολιτικής και της πολιτικής οικονομίας. Η αυξανόμενη χρήση της διακυβερνητικής προσέγγισης πηγάζει από το διάλογο που υποστηρίζει ότι οι αναπτυξιακές προοπτικές εξαρτώνται και από παράγοντες και διαδικασίες που ξεπερνούν τις τυπικές θεσμικές δυνατότητες παρέμβασης της τοπικής κυβέρνησης (Geddes, 2005). Στη βάση της λογικής αυτής, οι τοπικές αρχές εκκινούν ή συντονίζουν ευρύτερες τοπικές συνεργασίες με κύριο στόχο την μείωση της οικονομικής εξάρτησης από την κρατική χρηματοδότηση, και τη δημιουργία ενός πρόσφορου αναπτυξιακού κλίματος, (Harding κ.α., 2000). Η έννοια της 'διακυβέρνησης', με άλλα λόγια, εστιάζει την ανάλυση στην επιρροή του κράτους στη συγκρότηση των τοπικών σχεσιακών πλεονεκτημάτων: περιγράφει τις διαδικασίες μέσω των οποίων οι τυπικές και συμβατικές κυβερνητικές δομές αλληλεπιδρούν με φορείς της 'κοινωνίας των πολιτών' και του ιδιωτικού τομέα, μια αλληλεπίδραση που επιτρέπει - δυνάμει - την πρόσβαση αυτών των φορέων και συμφερόντων σε διαδικασίες προσδιορισμού των στόχων της αστικής πολιτικής (Le Galès, 2002). Η 'σχολή της ρύθμισης' δίνει τη μεθοδολογική δυνατότητα προσέγγισης των χαρακτηριστικών της τοπικής διακυβέρνησης, διαφωτίζοντας τη διαφορετικότητα των τοπικών αναδιάρθρωτικών δυναμικών.

Αντλώντας από τις θέσεις των Aglieta (1979), Lipietz (1987) και Boyer (1990), η προσέγγιση της 'ρύθμισης' επιχειρεί να κατανοήσει τις εγγενείς αντιθέσεις των οικονομικών της αγοράς, καθώς και τις δυναμικές εξέλιξής τους. Μεθοδολογικά, προσπαθεί να αναγνωρίσει τις βασικές οικονομικές ('καθεστικές συσώρευσης') και κοινωνικό-θεσμικές ('καθεστώδες ρύθμισης') διαδικασίες που σε συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους εγγυήθηκαν σχετική κοινωνικό-οικονομική συνοχή και σταθερότητα, ή οδήγησαν σε διασπάσματα ύφεσης, κρίσης και αναδιάρθρωσης. Η ανάλυση της ρύθμισης δεν 'προβλέπει' τις εξελίξεις, ούτε παραθέτει κατευθυντήριες προτάσεις προετοιμασίας για την αποφυγή κρίσεων και συγκρούσεων. Αποτελεί μια θεωρία που στοχεύει στην κατανόηση αυτών που έχουν ήδη λάβει χώρα (Peck, 2000). Σε αυτό το πλαίσιο, η αποκαλούμενη και θεωρία ρύθμισης 'πρώτης γενιάς' εξέτασε τη μεταπολεμική 'Φορδική' περίοδο των υψηλών ρυθμών ανάπτυξης και των εθνικά συγκροτημένων κοινωνικό-οικονομικών συμβιβασμών. Πιο πρόσφατα, η 'δεύτερη γενιά' της σχολής συζήτησε την - από τη δεκαετία του 1970 - τάση διεθνοποίησης της οικονομίας, αλλά και τις τοπικές εκφάνσεις αναδιάρθρωσής της (Amin, 1994· Boyer και Durant, 1997). Η προσπάθεια αυτή, όμως, δέχθηκε έντονη κριτική. Η αναλυτική έμφαση που δόθηκε στο εθνικό κράτος συγκρότησε μια προοπτική προσέγγισης της τοπικής αναδιάρθρωσης που βασίστηκε στη θεωρητικοποίηση των μεταβολών στο μακροοικονομικό πεδίο. Αυτή η στάση συσκοτίζε τον αυτοτελή ρόλο των τοπικών θεσμών, ανάγοντας τη θεωρητική αναζήτηση σε στενά περιγραφική δραστηριότητα (Sayer, 1992· Clarke, 1992· Friedman, 2000).

Η τρίτη γενιά ρυθμιστών θεωρητικών προσπάθησε να επαναπροσεγγίσει τον 'τόπο' της άনিσης ανάπτυξης. Η προσοχή στράφηκε σε πιο συγκεκριμένα επίπεδα ανάλυσης: εστίασε σε ξεχωριστούς πολιτικούς παράγοντες και διαδικασίες, και αναγνώρισε την ιδιαιτερότητα των εθνικών κοινωνικό-οικονομικών διαδρομών αλλά και των τοπικών χωρικών εκφάνσεων μεταβολής τους (Jenson, 1995· Gilly και Pecqueur, 2002). Οι προσεγγίσεις αυτές αναγνωρίζουν

τον επηρεασμό των τοπικών παραδειγμάτων ρύθμισης από τις ευρύτερες (εθνικές και διεθνείς) δομές. Οι αλλαγές στο τοπικό επίπεδο, όμως, δεν προσλαμβάνονται ως παράγωγα των αλλαγών στο μακροοικονομικό πεδίο. Το 'τοπικό' προσεγγίζεται ως ενεργό πεδίο αναδιαρθρωτικών αλλαγών, και οι σχετικοί θεσμοί ως διακριτοί φορείς ρύθμισης (MacLeod, 2001). Το άνοιγμα της αναζήτησης της σχολής της ρύθμισης σε διαφορετικά χωρικά επίπεδα ανάλυσης συνιστά αναγνώριση του ειδικού βάρους των τοπικών επιρροών σε αναδιαρθρωτικές διαδικασίες (Tickell και Peck, 1995· Markey, 2005). Η εξήγηση των παραλλαγών και της διαφορετικότητας των τοπικών παραδειγμάτων αναδιάρθρωσης ξεφεύγει από την εφαρμογή 'εθνικών φίλτρων' εξήγησης, και αναδεικνύει την πολυπλοκότητα και τις συγκρούσεις που διαδραματίζονται στο τοπικό πεδίο (Jones, 1997). Η 'χωροποίηση' της ρυθμιστικής ερευνητικής προσέγγισης ανοίγει νέους δρόμους για την κατανόηση του 'τόπου' της άνισης ανάπτυξης. Ανοίγει όμως και το κουτί της Πανδώρας των χωρικών ιδιαιτεροτήτων στις αναπτυξιακές προοπτικές.

Το άρθρο στοχεύει να διαφωτίσει τα χαρακτηριστικά της άνισης ανάπτυξης εξετάζοντας τη δυναμική των τοπικών αναδιαρθρωτικών προσπαθειών. Αντλώντας από το διάλογο των 'ιστορικών' θεσμικών υποστηρίζει ότι πρότερες επιλογές στην αστική πολιτική – και οι θεσμοθετημένες δεσμεύσεις που έχουν προκύψει από αυτές – επηρεάζουν την κατεύθυνση των σύγχρονων προσπαθειών αναδιάρθρωσης (Pierson και Skocpol, 2002). Η θεωρία της ρύθμισης χρησιμοποιείται ως η μέθοδος αυτή που μπορεί να διεισδύσει και να συλλάβει τις θεσμικές διαρθρώσεις και αναδιαρθρώσεις στην πολυεπίπεδη και σχεσιακή τους διάσταση (MacLeod, 2001). Επιπροσθέτως, η ρυθμιστική μεθοδολογία δύναται να διαφωτίσει τις συγκεκριμένες κοινωνικό-πολιτικές συνθήκες που επηρεάζουν την εξέλιξη της αστικής πολιτικής.

Το άρθρο εστιάζει αναλυτικά στο τοπικό (αστικό) [2] επίπεδο στην Ελλάδα. Οι λόγοι βρίσκονται στην υπολειπόμενη αναπτυξιακή προοπτική των ελληνικών πόλεων σε σχέση με τον Ευρωπαϊκό μέσο όρο (DATAR, 2003). Η εργασία αναγνωρίζει την ιδιαιτερότητα του Ελληνικού προτύπου αστικοποίησης και αστικής διακυβέρνησης και εξετάζει την μεταρρυθμιστική και αναπτυξιακή επίδραση των πολιτικών της Ε.Ε. στο τοπικό επίπεδο. Πιο συγκεκριμένα, το άρθρο παρουσιάζει τις προσπάθειες τοπικής αναδιάρθρωσης στην Ελλάδα μέσα από έρευνα πεδίου. Εξετάζει την πόλη του Ηρακλείου Κρήτης και τις τοπικές διακυβερνητικές διαδικασίες που εξελίχθηκαν στα πλαίσια της Κοινοτικής Πρωτοβουλίας URBAN. Οι τρέχουσες αναδιαρθρωτικές επιλογές και κατευθύνσεις, υποστηρίζεται, αντανακλούν εδραιωμένα πρότυπα αστικής πολιτικής και δείχνουν μια πορεία αλλαγής που προκύπτει (και διαμορφώνεται) από πρότερες αναπτυξιακές δεσμεύσεις (Peters, 2005). Σε ένα δεύτερο επίπεδο, το άρθρο εξετάζει την μεταρρυθμιστική και αναπτυξιακή επίδραση των πολιτικών της Ε.Ε. στο τοπικό επίπεδο. Οι παρατηρούμενες χωρικές ανισότητες στην Ε.Ε. προσδιορίζονται και από τη διαφορετικότητα των πλαισίων της τοπικής διακυβέρνησης. Το πρότυπο παρέμβασης της Ε.Ε. στο αστικό πεδίο, όμως δεν περιέχει προβλέψεις για αυτή τη διαφορετικότητα. Η ΕΕ χρηματοδοτεί προγράμματα ολοκληρωμένης αστικής παρέμβασης και παρακινεί τις εθνικές και τοπικές αρχές να προχωρήσουν σε διακυβερνητικά μοντέλα διαχείρισης τους (CEC, 2002). Η εξέταση της εμπειρίας από τη μέχρι σήμερα εφαρμογή των προγραμμάτων αυτών στην Ελλάδα είναι ιδιαίτερα επίκαιρη. Η τελευταία αναδιάρθρωση των κανονισμών των Ταμείων αποφάσισε την αναβάθμιση της Ευρωπαϊκής αστικής πολιτικής και την εισαγωγή της στα Περιφερειακά Επιχειρησιακά Προγράμματα (ΠΕΠ) της περιόδου 2007-13 (CEC, 2006). Η αναγνώριση των θετικών επιπτώσεων αλλά και των δυσκολιών που αντιμετώπισαν οι πόλεις στην Ελλάδα στην προσπάθεια τους να αξιοποιήσουν τα Ευρωπαϊκά αστικά προγράμματα απασχολεί, με άλλα λόγια, και τη συζήτηση για την ενσωμάτωση των ολοκληρωμένων αστικών παρεμβάσεων στα νέα ΠΕΠ.

Το άρθρο είναι οργανωμένο σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος παρουσιάζει περιγραφικά το πολιτικό-οικονομικό πλαίσιο μέσα από το οποίο οι ΟΤΑ στην Ελλάδα καλούνται να στηρίξουν Ευρωπαϊκές διακυβερνητικές πολιτικές, καθώς και τα προβλήματα και τις προοπτικές που η βιβλιογραφία έχει αναγνωρίσει σε αυτή τη προσπάθεια. Το δεύτερο μέρος του άρθρου εξετάζει το Ηράκλειο Κρήτης και τις διακυβερνητικές πολιτικές που προωθήθηκαν στην πόλη μέσω της

Πρωτοβουλίας URBAN, εστιάζοντας στις θεματικές της κοινωνικής πολιτικής και της οικονομικής ανάπτυξης.

2. Ευρωπαϊκές χωρικές πολιτικές στην Ελλάδα: προβλήματα και προκλήσεις

Τα βασικά χαρακτηριστικά του Ελληνικού παραδείγματος αστικοποίησης και αστικής διακυβέρνησης περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, τα εξής :

α) Συγκρατημένες εκφάνσεις προβλημάτων που σχετίζονται με διαδικασίες αποβιομηχάνισης. Ο περιορισμένος ρόλος της εκβιομηχάνισης στη μεταπολεμική αστικοποίηση της χώρας οδήγησε τις ελληνικές πόλεις σε ομαλότερες αναδιαρθρωτικές διαδρομές σε σχέση με το Ευρωπαϊκό παράδειγμα (Choriatopoulos, 2002). Η συνεχής τάση αστικής πληθυσμιακής αύξησης τις τελευταίες δεκαετίες παραπέμπει την αναζήτηση των λόγων για τη χαμηλή ανταγωνιστικότητα των Ελληνικών πόλεων στο πλαίσιο συγκρότησης των τοπικών σχεσιακών πλεονεκτημάτων (Πετράκος και Μαρδάκης, 1997).

β) Κατακερματισμένα πλαίσια ανάδειξης προβλημάτων και συγκρότησης πολιτικής. Η μεταπολεμική παρουσία συγκεντρωτικών (αλλά και απολυταρχικών) κυβερνήσεων στη χώρα, απέτρεψε την ανάδειξη κορπορατιστικών πλαισίων ρύθμισης στο τοπικό πεδίο. Μεταπολιτευτικά, η ασυγκρότητη πολιτικό-θεσμική παρουσία του τοπικού επιπέδου αποτέλεσε πεδίο προέλασης των νέων μαζικών εθνικών πολιτικών κομμάτων, οδηγώντας στην μεταφορά και κυριαρχία των εθνικών αντιπαραθέσεων στην τοπική πολιτική σκηνή (Lyberaki και Tsakalotos, 2002). Παραδείγματα αυτής της τάσης αποτελούν τόσο οι περιορισμένες διεκδικήσεις αρμοδιοτήτων από τους ΟΤΑ, όσο σχέσεις εκλογικής ευνοιοκρατίας που στρεβλώνουν τις διαδικασίες ανάδειξης τοπικά συγκροτημένων αναπτυξιακών προτάσεων [3] (Γιαννακούρου, 2004).

γ) Ανελαστική χρήση πόρων και οικονομική εξάρτηση των ΟΤΑ από την κεντρική κυβέρνηση. Πλέον του 70% των πόρων της τοπικής αυτοδιοίκησης προέρχονται από ανελαστικές πηγές χρηματοδότησης, όπως οι κρατικές επιχορηγήσεις και τα ανταποδοτικά τέλη, περιτρέφοντας τις δυνατότητες ανάληψης τοπικών αναπτυξιακών πρωτοβουλιών (Πετράκος και Ψυχάρης, 2004).

δ) Περιορισμένη εμπειρία διαχείρισης και εφαρμογής προγραμμάτων ολοκληρωμένης αστικής παρέμβασης, αλλά και συμμετοχής φορέων στη λήψη αποφάσεων. Τα μόνα παραδείγματα ολοκληρωμένων αστικών παρεμβάσεων στην Ελλάδα προέρχονται από την Κοινοτική Πρωτοβουλία URBAN (1994-99 και 2000-2006). Ο νόμος 2742/1999 που εισήγαγε στη χώρα τον θεσμό των Σχεδίων Ολοκληρωμένων Αστικών Παρεμβάσεων (ΣΟΑΠ) δεν αναφέρεται στη δυνατότητα συνεργασίας του ΟΤΑ με τον ιδιωτικό τομέα, ανακόπτοντας τη δυναμική των τοπικών συνεργασιών. Ως συνέπεια, το σύστημα των ΣΟΑΠ δεν έχει μέχρι σήμερα τύχει εφαρμογής στη πράξη (Ινστιτούτο Τοπικής Αυτοδιοίκησης, 2006).

Η εμφάνιση από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 Ευρωπαϊκών προγραμμάτων ολοκληρωμένης αστικής παρέμβασης που δεν λαμβάνουν υπόψη τους τη διαφορετικότητα των τοπικών πλαισίων διακυβέρνησης, προσεγγίστηκε κριτικά από τον Ελληνικό γεωγραφικό διάλογο. Ο Hadjímichalis (1994: 20), για παράδειγμα, υποστήριξε ότι τα Ευρωπαϊκά αστικά προγράμματα χαρακτηρίζονται από ένα «...βόρειο-κεντρικό κοινωνικό-οικονομικό προσανατολισμό προτεραιοτήτων, και αδυνατούν να εκτιμήσουν τις νότιο-ευρωπαϊκές ιδιαιτερότητες». Παρόμοια, η Leontidou (1996) τόνισε ότι η πολιτική δικτύωσης πόλεων της Ε.Ε. βασίζεται στις εμπειρίες και τις προτεραιότητες των πλέον ανεπτυγμένων Ευρωπαϊκών αστικών περιφερειών. Πιο πρόσφατα άρθρα διερεύνησαν τις δυνατότητες των τοπικών διακυβερνητικών δομών να ανταποκριθούν στην Κοινοτική Πρωτοβουλία URBAN. Ο ισχυρός παρεμβατισμός της κεντρικής διοίκησης, καθώς και η περιορισμένη παρουσία συγκροτημένων συμφερόντων στο τοπικό επίπεδο, υποστηρίχθηκε, συγκροτούν ένα πρότυπο τοπικής διακυβέρνησης που συναντά δυσκολίες να ανταποκριθεί αποδοτικά στο κάλεσμα των Ευρωπαϊκών προγραμμάτων για αποκεντρωμένη, τοπικά προσδιορισμένη και αναστοχαστική

παρέμβαση (Chorianopoulos 2002· Getimis και Grigoriadou, 2004).

Οι δομές στο τοπικό επίπεδο, όμως, δεν έμειναν ανεπηρέαστες από την πολυετή συμμετοχή της χώρας στα αναπτυξιακά προγράμματα της Ε.Ε. Οι υψηλές διαχειριστικές απαιτήσεις των Διαρθρωτικών Ταμείων προαπαιτούν την ύπαρξη ισχυρών πολιτικό-διοικητικών μονάδων στο τοπικό επίπεδο. Δύο αναδιαρθρωτικές παρεμβάσεις τη δεκαετία του 1990 επιδίωξαν να ανταποκριθούν σε αυτό το ζητούμενο. Η πρώτη αφορά το μετασχηματισμό των 54 νομαρχιών της χώρας από διοικητικές σε πολιτικές βαθμίδες διοίκησης (1994). Η δεύτερη σχετίζεται με την απόφαση για τη χωρική συνένωση Δήμων και Κοινοτήτων (1997) που μείωσε τον αριθμό των πρωτοβάθμιων τοπικών αυτοδιοικήσεων από 5992 σε 1033 (Council of Europe, 2001). Εστιάζοντας στο τοπικό επίπεδο, έμφαση στις συζητήσεις που προηγήθηκαν της αναδιάρθρωσης δόθηκε στον τρόπο με τον οποίο τα διοικητικά σύνορα αντανακλούν (και περιλαμβάνουν χωρικά) το λειτουργικό πεδίο των τοπικών κοινωνικό-οικονομικών δραστηριοτήτων. Οι συζητήσεις αυτές υποδηλώνουν ότι η χωρική αναδιοργάνωση των ΟΤΑ δεν συνιστά μια απλή προσπάθεια συγκρότησης οικονομικών κλίμακας που θα βελτίωνε τη σχέση κόστους-αποτελεσματικότητας στην παροχή υπηρεσιών. Στόχευε ταυτόχρονα στο να δημιουργήσει ευρύτερες πλατφόρμες πολιτικής συνεργασίας, ικανές να λειτουργήσουν ως κίνητρο συγκρότησης και προώθησης των τοπικών συμφερόντων. Αυτές οι αλλαγές λειτουργούν παράλληλα με την εμφάνιση των Ευρωπαϊκών αστικών προγραμμάτων (Urban Pilot Projects, URBAN, RECITE, κ.α.) εισάγοντας μία σειρά καινοφανών προοπτικών για το τοπικό επίπεδο:

- την εμφάνιση νέων πόρων για τη στήριξη των αναπτυξιακών προσπαθειών, μολονότι αυτοί είναι αποκλειστικά διαθέσιμοι στις πόλεις που καταφέρνουν να εξασφαλίσουν τη συμμετοχή τους στα Ευρωπαϊκά προγράμματα·
- την υιοθέτηση ολοκληρωμένων σχεδιαστικών παρεμβάσεων, μετριάζοντας την μέχρι σήμερα επικυριαρχία της παροχής φυσικών υποδομών στην αστική πολιτική·
- την προοπτική των μακροχρόνιων σχεδιαστικών παρεμβάσεων, παρέχοντας τη δυνατότητα διαμόρφωσης μίας εκτεταμένης αναπτυξιακής στρατηγικής·
- τον συντονισμό των επιμέρους τοπικών αναπτυξιακών δράσεων μέσα από την νέα νομαρχιακή βαθμίδα αυτοδιοίκησης·
- το κίνητρο για τη συγκρότηση ενδογενών αναπτυξιακών διαδρομών που στηρίζονται στη συμμετοχή ιδιωτικών και κοινωνικών φορέων (Paraskevoropoulos και Leonardi, 2004).

Η επίδραση των προοπτικών αυτών στο τοπικό επίπεδο εξετάζεται στη συνέχεια μέσα από την περίπτωση της συμμετοχής της πόλης του Ηρακλείου στην Κοινοτική Πρωτοβουλία URBAN. Με πληθυσμό που αγγίζει τους 150,000 κατοίκους, το Ηράκλειο είναι μία από τις τρεις μεσαίου μεγέθους πόλεις του ελληνικού συστήματος αστικών κέντρων (ESPON, 2007). Μια πρόσφατη αξιολόγηση της ικανότητας των Ελληνικών πόλεων μεσαίου μεγέθους να προσελκύσουν επενδυτικές δραστηριότητες στους τομείς της πληροφορικής και των προηγμένων υπηρεσιών, ανέδειξε το Ηράκλειο ως μια δυναμικά μεταβαλλόμενη περιοχή (Ασπρογέρακας, 2004). Άλλες δραστηριότητες ενισχύουν αυτή την εικόνα. Το Ηράκλειο, για παράδειγμα, διεκδίκησε με επιτυχία την κατ' εξαίρεση συμμετοχή του στο οργανωτικό πλαίσιο των Ολυμπιακών αγώνων της Αθήνας (2004), ενώ η διεξαγωγή αγωνισμάτων στην πόλη προσέκλυσε τμήμα των 'ολυμπιακών' κονδυλίων για επενδύσεις σε υποδομές. Ο ευρωπαϊκός προσανατολισμός αυτής της δραστηριοποίησης εμφανίζεται μέσα από το παράρτημα που άνοιξε πρόσφατα η Αναπτυξιακή Εταιρεία των Δήμων Ηρακλείου στις Βρυξέλλες. Από την άλλη πλευρά, το Ηράκλειο αποτελεί παράδειγμα της διείσδυσης πελατειακών συμφερόντων στη διαδικασία συγκρότησης πολιτικών προτεραιοτήτων. Ο αριθμός των αυθαίρετων κτισμάτων στην πόλη υπολογίζεται σε 30,000. Οι κάτοικοι τους – σε μια προσπάθεια εκ των υστέρων νομιμοποίησης των κατασκευών – στήριξαν ανεξάρτητο πολιτικό σχηματισμό που αναδείχθηκε τρίτη πολιτική δύναμη στο νομό στις δημοτικές εκλογές του 1998 (Ζαχαράκης κ.α., 2003). Ο βασικότερος λόγος προσέγγισης του Ηρακλείου στα πλαίσια της έρευνας αυτής, όμως, ήταν η συμμετοχή του στο πρόγραμμα URBAN. Ο στόχος ήταν η εξέταση της τοπικής σχεσιακής δυναμικής αλλά και της ρυθμιστικής ικανότητας του τοπικού κράτους να ανταποκριθεί στην πρόκληση της ολοκληρωμένης παρέμβασης μέσα από διακυβερνητικές διαδικασίες.

3. Το URBAN του Ηρακλείου

Το Ηράκλειο, η Κομοτηνή και το Πέραμα ήταν οι τρεις πόλεις της χώρας που συμμετείχαν στο πρόγραμμα URBAN για την περίοδο 2000-2006. Το URBAN Ηρακλείου εστίασε χωρικά στις γειτονίες της Αγ. Τριάδας των Καμινίων και του Αγ. Μηνά, μια ζώνη παρέμβασης με περίπου 20 χιλιάδες κατοίκους στο Βορειοδυτικό τμήμα της πόλης. Η οικονομική εξάρτηση της περιοχής από φθίνοντες κλάδους της λιμενο-βιομηχανικής ζώνης της πόλης οδήγησε σε δείκτες διαρθρωτικής ανεργίας που ξεπερνούσαν το 18% του τοπικού εργατικού δυναμικού, ενώ η πρόσφατη συγκέντρωση ανειδίκευτων μεταναστών στην περιοχή επέτεινε τα ήδη οξυμένα κοινωνικά προβλήματα. Το πρόγραμμα του Ηρακλείου αποτέλεσε την πρώτη προσπάθεια ολοκληρωμένης αστικής παρέμβασης σε τμήμα της πόλης και στόχευε στα εξής:

α) Επανάταξη της περιοχής στον οικονομικά ενεργό αστικό ιστό. Τα μέτρα που προωθήθηκαν μέσω του URBAN αποτέλεσαν μέρος μια ευρύτερης προσπάθειας ελέγχου της άναρχης εξάπλωσης της πόλης και περιελάμβαναν την ανάκτηση και αποκατάσταση βιομηχανικών κτιρίων και εκτάσεων, αλλά και την αναδιοργάνωση των τεχνικών και μεταφορικών υποδομών της περιοχής.

β) Ενίσχυση επιχειρηματικότητας και της απασχόλησης, μέσω της στήριξης της πρόσβασης σε χρηματοδότηση και της υιοθέτησης νέων τεχνολογιών από τις επιχειρήσεις, καθώς και μέσω της συμμετοχής των κατοίκων σε προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης προσανατολισμένα στις ευκαιρίες απασχόλησης που αναμένετε να αναπτυχθούν στην περιοχή.

γ) Αναδιοργάνωση των κοινωνικών υπηρεσιών της περιοχής, με στόχο την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού (Αρχαιακό Υλικό Πεδίου, 2004)

Στα πλαίσια της έρευνας πραγματοποιήθηκαν δύο επισκέψεις στην πόλη του Ηρακλείου, όπως και μία επίσκεψη στο Γραφείο της Αναπτυξιακής Εταιρείας του Δήμου στις Βρυξέλες. Ο στόχος της επιτόπιας έρευνας ήταν η συλλογή συναφούς αρχαιακού υλικού, αλλά και η διενέργεια ημι-δομημένων συνεντεύξεων με σχετικούς με το πρόγραμμα διοικητικούς και πολιτικούς εκπροσώπους φορέων. Το σχέδιο των ερωτήσεων που διάρθρωσε τις συνεντεύξεις, διερεύνησε:

α) Τη δυνατότητα του τοπικού κράτους να διαχειριστεί διοικητικά και να στηρίξει οικονομικά το URBAN.

β) Τις διαδικασίες ελέγχου αλλά και τα χαρακτηριστικά της συμμετοχής της εθνικής διοίκησης του προγράμματος στην τοπική διαχείριση του URBAN.

γ) Τη δυνατότητα του τοπικού κράτους να καταρτίσει ένα πρόγραμμα ολοκληρωμένης παρέμβασης που να βασίζεται στη συνέργια των τοπικών οικονομικών και κοινωνικών φορέων.

3.1 Τοπικές διακυβερνητικές αποκρίσεις

Η εμπειρική έρευνα στο Ηράκλειο ανέδειξε στοιχεία μιας ευρείας διακυβερνητικής δραστηριοποίησης με στόχο την εκμετάλλευση των αναπτυξιακών ευκαιριών που παρουσιάζονται στην Ε.Ε. Η κινητικότητα αυτή επηρέασε και τις άκαμπτες μέχρι πρόσφατα σχέσεις ανάμεσα στο εθνικό και στο τοπικό πολιτικό πεδίο, ωθώντας τις προς πιο ευέλικτα πλαίσια συνεργασίας. Η ιδιαιτερότητα του εθνικού και του τοπικού ρυθμιστικού πλαισίου, όμως, εμφανίστηκε στις τοπικές πολιτικές διαδικασίες και επηρέασε τις αναδιρθρωτικές επιλογές και προοπτικές. Παραδείγματα αυτής της επίδρασης αποτελούν η περιορισμένη συμμετοχή των ομάδων συμφερόντων στο πρόγραμμα, καθώς και η έλλειψη πολιτικών και χρηματοδοτικών εγγυήσεων για τη συνέχιση των προσπαθειών παρέμβασης μετά το πέρας του URBAN. Τρεις προγραμματικές διαδικασίες ρίχνουν φως στα παραπάνω επιχειρήματα:

- Η διαδικασία επιλογής των πόλεων για συμμετοχή στο URBAN, και οι διοικητικές δομές της Πρωτοβουλίας τόσο στο εθνικό όσο και στο τοπικό επίπεδο.

- Οι στόχοι του προγράμματος και οι προοπτικές συνέχισης της παρέμβασης.
- Τα χαρακτηριστικά της συμμετοχής των τοπικών ομάδων συμφερόντων.

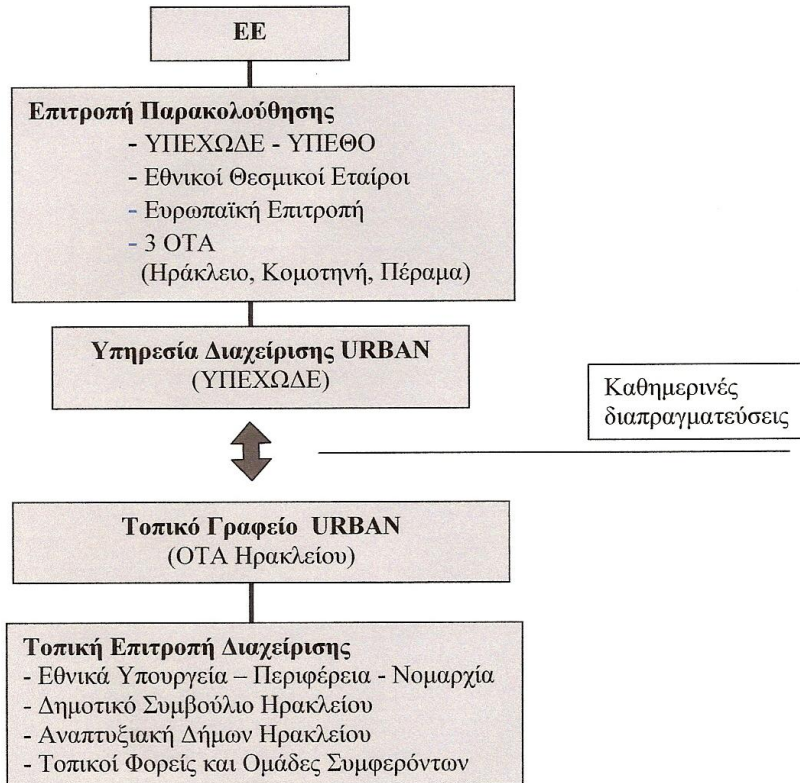
3.2 Η επιλογή των πόλεων και οι διοικητικές δομές του URBAN

Δύο κοινά κριτήρια για όλες τις χώρες-μέλη ρυθμίζουν τη συμμετοχή των πόλεων στο URBAN: α) η ύπαρξη γενικών κοινωνικό-οικονομικών χαρακτηριστικών που να στοιχειοθετούν μειονεκτούσα περιοχή· και, β) το ελάχιστο πληθυσμιακό μέγεθος των 10,000 κατοίκων της περιοχής παρέμβασης (CEC, 2002: 9). Η απόφαση για την επιλογή των διαδικασιών που θα αναδείξει τις συμμετέχουσες στο URBAN πόλεις ανήκει αποκλειστικά στις εθνικές αρχές. Οι αρμόδιες ελληνικές αρχές (ΥΠΕΧΩΔΕ και ΥΠΕΘΟ) αποφάσισαν να απευθύνουν 'ανοικτή πρόσκληση' κατάθεσης προτάσεων συμμετοχής σε όλες τις πόλεις της χώρας. Συνολικά κατατέθηκαν 40 προτάσεις και επιλέχθηκαν 3 προγράμματα στη βάση συγκεκριμένων αξιολογικών κριτηρίων (Μανώλα - Συνεντεύξεις).

Η διαδικασία της 'ανοικτής πρόσκλησης' διαφέρει ουσιαστικά από τον τρόπο επιλογής προτάσεων στην πρώτη φάση του προγράμματος. Οι έξι συμμετέχουσες πόλεις στο URBAN-I (1994-1999) κλήθηκαν επιλεκτικά από τα αρμόδια υπουργεία να υποβάλλουν προγράμματα δράσης· μια μέθοδος που απέκλεισε από τη φάση των αιτήσεων μια σειρά από δυνάμει επιλέξιμες αστικές περιοχές. Η υπεύθυνη της αξιολόγησης των προτάσεων στο ΥΠΕΧΩΔΕ αναγνωρίζει ως τον βασικότερο λόγο για τη ριζική αυτή στροφή στη δεύτερη φάση του προγράμματος «...την διοικητική εμπειρία που κερδήθηκε από τη διαχείριση του URBAN-I» (Μανώλα - Συνεντεύξεις). Οι συνεντευξιζόμενοι από το τοπικό πεδίο, όμως, τόνισαν ως λόγο και την 'πίεση' που ασκήθηκε από την ΚΕΔΚΕ στα Υπουργεία για διαφανέστερες διαδικασίες επιλογής (Υλικό συνεντεύξεων / έρευνας πεδίου). Το δεύτερο αυτό σχόλιο, σε συνδυασμό με τον αξιόλογο αριθμό αιτήσεων συμμετοχής στο URBAN-II, υποδηλώνει το αναδεικνυόμενο τοπικό ενδιαφέρον για τις αναπτυξιακές ευκαιρίες που προσφέρουν τα Ευρωπαϊκά αστικά προγράμματα.

Η προσπάθεια δημιουργίας αποτελεσματικότερων δομών διαχείρισης του προγράμματος οδήγησε σε δύο ακόμα καινοτόμες πρωτοβουλίες που αντικατέστησαν την συγκεντρωτική και ανελαστική διάρθρωση του URBAN-I (βλ. Χωριανόπουλος, 2006). Όπως φαίνεται και από το Σχήμα 1, την καθημερινή επίβλεψη και τον συντονισμό των προγραμμάτων στο εθνικό επίπεδο ανέλαβε η Μονάδα Διαχείρισης του URBAN-II, μια νέα αυτόνομη αρχή με δυνατότητες λήψης αποφάσεων. Επίσης, σε επίπεδο ΟΤΑ συγκροτήθηκε το Γραφείο URBAN, με αποκλειστικό σκοπό λειτουργίας την εκτέλεση των έργων του προγράμματος. Οι σχέσεις συνεργασίας που αναπτύχθηκαν σταδιακά ανάμεσα στις δύο αυτές μονάδες, τόνωσαν τη λειτουργικότητα του εγχειρήματος και επιτάχυναν τις διαδικασίες εφαρμογής των επιμέρους μέτρων (Γιατρομανωλάκη - Συνεντεύξεις).

Αυτό που επίσης καταγράφει με σαφήνεια το Σχήμα 1 είναι η επιβλέπουσα αρμοδιότητα της Επιτροπής Παρακολούθησης και στα τρία προγράμματα URBAN της χώρας. Η κρατική επίβλεψη αντανάκλα την κάλυψη των τοπικών συγχρηματοδοτικών υποχρεώσεων από τα συμμετέχοντα στην Επιτροπή Υπουργεία. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, η ανάμιξη του κρατικού επιπέδου διοίκησης δεν επηρέασε τη διαδικασία ανάδειξης των στόχων του προγράμματος. Θέτει όμως ερωτήματα για τη οικονομική δυνατότητα του ΟΤΑ Ηρακλείου να στηρίξει αυτόνομα και να αναπτύξει περαιτέρω τις υπηρεσίες που δημιουργήθηκαν στα πλαίσια του URBAN μετά το τέλος της προγραμματικής διαδικασίας.

Σχήμα 1. Διοικητικές δομές URBAN Ηρακλείου

3.3 Αστική πολιτική και ανταγωνιστική διακυβέρνηση

Το URBAN χρησιμοποιήθηκε ως μέσο για την προώθηση σειράς αλλαγών στους στόχους και στην οργάνωση των τοπικών υπηρεσιών παροχής κοινωνικής πρόνοιας και επαγγελματικής κατάρτισης. Ταυτόχρονα, η τοπική αρχή προσπάθησε κατά τη διάρκεια του προγράμματος να βελτιώσει τον τρόπο με τον οποίο διεκδικεί και διαχειρίζεται Ευρωπαϊκά αναπτυξιακά κονδύλια. Τα προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης που υποστηρίχθηκαν από το URBAN, για παράδειγμα, σχεδιάστηκαν με τρόπο που έλαβε υπόψη τόσο τις δεξιότητες των κατοίκων, όσο και τις τρέχουσες αναπτυξιακές παρεμβάσεις στην περιοχή. Επίσης, στα πλαίσια του στόχου της διεύρυνσης των συνεργασιών ανάμεσα σε τοπικούς αναπτυξιακούς φορείς, το Κέντρο Επαγγελματικής Κατάρτισης που συμμετείχε στο πρόγραμμα ανήκε στο Επιμελητήριο Ηρακλείου (Καθαράκης - Συνεντεύξεις). Το τυπικό αυτό παράδειγμα ολοκληρωμένης αστικής παρέμβασης διαφέρει ουσιαστικά από την προσέγγιση των σχημάτων κατάρτισης που υιοθετήθηκε στην πρώτη φάση του URBAN. Στην περίπτωση εκείνη, ο επιζητούμενος από τους Κανονισμούς των Ταμείων συντονισμός της πολιτικής των επιμέρους επιπέδων διοίκησης που διαχειρίζονται διαφορετικά Ευρωπαϊκά προγράμματα με παρόμοιους στόχους, οδήγησε στην αφομοίωση των δράσεων κατάρτισης του URBAN-I από τα επιμέρους ΠΕΠ (Επιτροπή Παρακολούθησης, 1995: 1).

Οι προνοιακές δραστηριότητες της τοπικής αυτοδιοίκησης στην Ελλάδα είναι ιδιαίτερα περιορισμένες και εστιάζουν κυρίως στην παροχή υπηρεσιών προς στους ηλικιωμένους (Chorianopoulos, 2005). Στο Ηράκλειο, το URBAN λειτούργησε ως κίνητρο για την ολική αναδιοργάνωση της δημοτικής κοινωνικής πρόνοιας (Νεονάκης - Συνεντεύξεις). Νέες κτιριακές

υποδομές - η κατασκευή των οποίων χρηματοδοτήθηκε από το πρόγραμμα - θα αποτελέσουν τον πυρήνα ενός δικτύου παροχής υπηρεσιών που θα συντονίζεται κεντρικά από τη νεοσύστατη Κοινωνική Υπηρεσία του Δήμου Ηρακλείου. Η υπηρεσίες περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων: παιδικό σταθμό, συμβουλευτικό σταθμό οικογένειας, ξενώνα αστέγων, μονάδα θεραπείας και κοινωνικής επανένταξης για άτομα εξαρτημένα από τα ναρκωτικά, καθώς και κέντρο εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας προσανατολισμένο στις ανάγκες των μειονοτικών πληθυσμών της περιοχής (Αρχιεακό Υλικό Πεδίου, 2004). Η τοπική αυτοδιοίκηση έχει δηλώσει την πρόθεση της να στηρίξει οικονομικά τη νέα αυτή δομή μετά το τέλος της προγραμματικής διαδικασίας. Η υλοποίηση της πρόθεσης αυτής, όμως, προϋποθέτει τόσο την αύξηση των τοπικών χρηματικών πόρων για κοινωνικές δράσεις, όσο και τη δυνατότητα της ευέλικτης διαχείρισης τους. Όπως, όμως, τόνισε η διευθύντρια της Κοινωνικής Υπηρεσίας του Δήμου, η αύξηση της κρατικής χρηματοδότησης, αλλά και άρση του άκαμπτου πλαισίου διαχείρισης που τη συνοδεύει, «...δεν είναι πιθανή στο άμεσο μέλλον, και γι' αυτό ο δήμος αναζητεί νέες πηγές χρηματοδότησης, εστιάζοντας στις Ευρωπαϊκές» (Κόκορη - Συνεντεύξεις).

Η ίδρυση γραφείου στις Βρυξέλλες από την Αναπτυξιακή Δήμων Ηρακλείου (2001) αποτελεί ενδεικτική κίνηση της γενικότερης στροφής των ΟΤΑ του νομού προς τις αναπτυξιακές ευκαιρίες που προσφέρει η Ε.Ε. (Γαβαλάς - Συνεντεύξεις). Το Ηράκλειο είναι, προς το παρόν, η μοναδική πόλη στην Ελλάδα με ανεξάρτητη - εκτός πλαισίου ΚΕΔΚΕ - παρουσία στις Βρυξέλλες, μια κίνηση που εκφράζει την ανάγκη απαγκίστρωσης «...από τη χρονοβόρα διαχειριστική στάση των εθνικών αρχών στα Ευρωπαϊκά προγράμματα με τοπικό ενδιαφέρον. [...] Οι βασικές δραστηριότητες του Γραφείου είναι η συλλογή πληροφοριών για νέες αναπτυξιακές ευκαιρίες και προγράμματα, καθώς και η διαπραγμάτευση της πορείας των ήδη υπαρχόντων προγραμμάτων σε άμεση συνεννόηση με τις αρμόδιες Ευρωπαϊκές αρχές» (Ισιωτάκη - Συνεντεύξεις). Στην κινητικότητα, όμως, αυτή δεν συμμετέχει το ευρύτερο φάσμα των τοπικών συμφερόντων. Το Γραφείο χρηματοδοτείται από την Αναπτυξιακή και προωθεί ζητήματα που σχετίζονται με τις τρέχουσες υποχρεώσεις και τους αναπτυξιακούς σχεδιασμούς των ΟΤΑ που αντιπροσωπεύει. Οι ομάδες συμφερόντων της πόλης καρπώνονται έμμεσα τα οφέλη της τοπικής παρουσίας στις Βρυξέλλες, κυρίως μέσω της υψηλότερης λειτουργικότητας και αποδοτικότητας των τοπικών Ευρωπαϊκών προγραμμάτων. Το επόμενο μέρος του άρθρου εξετάζει αναλυτικότερα τα χαρακτηριστικά της εταιρικής σχέσης αλλά και τον ρόλο που διαδραμάτισαν οι ομάδες συμφερόντων στο URBAN του Ηρακλείου.

3.4 Ο ρόλος των ομάδων συμφερόντων στο πρόγραμμα

Οι τοπικοί φορείς κλήθηκαν από το Γραφείο του URBAN να συμμετάσχουν στη συζήτηση που συγκρότησε το αρχικό σχέδιο δράσης του προγράμματος. Σε επόμενα στάδια, το Επιμελητήριο, το Εργατικό Κέντρο, το Πανεπιστήμιο καθώς και ο σύλλογος κατοίκων της περιοχής παρέμβασης, συμμετείχαν στις προγραμματισμένες συναντήσεις ελέγχου της εξέλιξης των έργων. Πιο χαρακτηριστικά, το Πανεπιστήμιο Κρήτης ανέλαβε την οργάνωση και εκτέλεση ενός από τα έργα-κλειδιά του προγράμματος: την μετατροπή ενός παλαιού βιομηχανικού κτιρίου στο νέο Μουσείο Φυσικής Ιστορίας της πόλης. Το πανεπιστήμιο διαχειρίστηκε αυτόνομα τα κονδύλια που αντιστοιχούσαν σε αυτή τη δράση (25,8 % του προϋπολογισμού του URBAN), ενώ κατεύθυνε τα προγράμματα κατάρτισης που στόχευαν να προετοιμάσουν τους κατοίκους για να προσληφτούν ως εργαζόμενοι στο Μουσείο.

Η προσεκτικότερη εξέταση του καταμερισμού των αρμοδιοτήτων στο πρόγραμμα, όμως, θέτει υπό αμφισβήτηση τόσο τη μορφή όσο και την ποιότητα των σχέσεων συνεργασίας που αναπτύχθηκαν ανάμεσα στους εταίρους. Το Επιμελητήριο, για παράδειγμα, συμμετείχε στα προγράμματα κατάρτισης μέσω υπεργολαβικού συμβολαίου και όχι ως εταίρος ή τελικός δικαιούχος της δράσης αυτής (Καθαράκης - Συνεντεύξεις). Παρόμοια, ο σύλλογος κατοίκων της περιοχής δεν συμμετείχε στην εκτέλεση των επιμέρους δράσεων του προγράμματος. Εξετάζοντας τους λόγους της περιορισμένης εμπλοκής του φορέα των κατοίκων στο URBAN, ο πρόεδρος του συλλόγου τόνισε την έλλειψη εμπειρίας, αλλά και «...τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι κάτοικοι στην προσπάθεια τους να παρακολουθήσουν τέτοια τεχνικά θέματα» (Κοτσιφός - Συνεντεύξεις). Η ιδιάζουσα αυτή μορφή συνεργασίας, που περιορίζει την εταιρική

σχέση στην απλή παρουσία των φορέων στα όργανα του προγράμματος, χαρακτηρίζει και τον ρόλο του Εργατικού Κέντρου (Ε.Κ.) στο URBAN. Ο εκπρόσωπος του Ε.Κ. περιέγραψε τη διαδικασία διαμεσολάβησης στην Επιτροπή Διαχείρισης ως «...τυπική, με μικρές δυνατότητες παρέμβασης, [και με]... τις θεματικές υπό συζήτηση ήδη προσδιορισμένες από το Υπουργείο, το Δήμο και το Πανεπιστήμιο» (Σκουλατάκης – Συνεντεύξεις). Το πάζλ των τοπικών ομάδων συμφερόντων συμπληρώνουν οι μετανάστες της περιοχής, οι οποίοι λόγω της ημι-νόμιμης παρουσίας τους στη χώρα (Fakiolas, 2000) δεν διεκδίκησαν την θεσμική τους αντιπροσώπευση στις δομές του προγράμματος. Οι κοινωνικές δράσεις που στόχευαν στους μετανάστες συγκροτήθηκαν στη βάση των διαπροσωπικών επαφών που έχει αναπτύξει η διευθύντρια της Κοινωνικής Υπηρεσίας του Δήμου με μέλη της μειονοτικής αυτής ομάδας (Κόκορη - Συνεντεύξεις).

Η περιορισμένη συμμετοχή των ομάδων συμφερόντων στο πρόγραμμα αναδεικνύει τις δυσκολίες αλλαγής εδραιωμένων προτύπων αστικής πολιτικής και θέτει υπό αμφισβήτηση τις δεσμεύσεις για συμμετοχικότητα και διαφάνεια. Η προσπάθεια ένταξης των τοπικών φορέων στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων του URBAN παρέμεινε επιφανειακή και ανολοκλήρωτη: ο κεντρικός ρόλος των εθνικών και των τοπικών πολιτικών αρχών στις αναπτυξιακές επιλογές της περιοχής έδωσε τη θέση του σε έναν συνασπισμό δημόσιων φορέων που περιλαμβάνει τον ΟΤΑ, την Αναπτυξιακή Εταιρεία και το Πανεπιστήμιο. Η απουσία του διακυβερνητικού «διαλογικού ορθολογισμού» από τις πολιτικές διεργασίες του URBAN μετριάξει την δυνατότητα να αποτελέσουν οι αναπτυξιακοί στόχοι αντικείμενο ευρύτερης διαπραγμάτευσης και αναστοχασμού, διακυβεύοντας τόσο αποτέλεσμα της παρέμβασης, όσο και το μέλλον της αναδιαρθρωτικής αυτής προσπάθειας (Jessor, 1998).

4. Επίλογος

Το άρθρο αυτό εξέτασε τις τυπικές / συμβατικές δομές του τοπικού κράτους ως εργαλείο άσκησης πολιτικής αλλά και ως πεδίο μέσα από το οποίο τα δρώντα υποκείμενα (άτομα και φορείς) συναγωνίζονται επιχειρώντας να επηρεάσουν τη μορφή και τις λειτουργίες της αστικής διακυβέρνησης (MacLeod, 2001). Οι θεσμοί, υποστηρίχθηκε, αποτελούν το πεδίο μέσα από το οποίο διαμεσολαβούνται σχέσεις συνεργασίας και ανταγωνισμού. Με τον τρόπο αυτό, οι θεσμοί δομούν τις πολιτικές διαδικασίες και αφήνουν το χαρακτηριστικό τους στίγμα στα πολιτικά αποτελέσματα (Thelen και Steinmo, 1992: 9).

Η εμφάνιση των Ευρωπαϊκών αστικών πρωτοβουλιών στην Ελλάδα διέκοψε μια διαδικασία εξέλιξης της αστικής πολιτικής που χαρακτηριζόταν από έλλειψη εμπειριών συμμετοχικής διακυβέρνησης, αλλά και από περιορισμένη τοπική οικονομικό-πολιτική αυτονομία. Ο διάλογος της αστικής διακυβέρνησης έχει αναγνωρίσει τη δυσκολία του εθνικού και του τοπικού επιπέδου στην Ελλάδα να υποδεχθούν και να ενσωματώσουν στις δομές τους την πρώτη φάση του URBAN. Πρόσφατες αλλαγές, όμως, που επιδίωξαν την αποκέντρωση του πλαισίου που προσδιορίζει τις σχέσεις ανάμεσα στην κρατική και την τοπική διοίκηση δημιούργησαν νέα δεδομένα. Το Ηράκλειο προσπάθησε με συντονισμένες και πολυεπίπεδες κινήσεις να αξιοποιήσει αναπτυξιακά τις νέες αυτές συνθήκες. Σε αυτό το πλαίσιο, το URBAN διεκδικήθηκε τοπικά και χρησιμοποιήθηκε για την προώθηση μιας σειράς θεσμικών αλλαγών. Οι συμμετοχικές δομές που συγκροτήθηκαν για το πρόγραμμα ήταν ιδιαίτερα καινοτόμες για το διακυβερνητικό ιστορικό της περιοχής, ενώ το URBAN λειτούργησε και ως αφορμή για την ανάληψη πρωτοβουλιών στα πεδία της κοινωνικής πολιτικής, της επαγγελματικής κατάρτισης αλλά και της ανάπτυξης των σχέσεων με την Ε.Ε. Το URBAN, με άλλα λόγια, προσέφερε την αφορμή για την ανάδειξη μια τοπικής αναπτυξιακής στρατηγικής με ευρωπαϊκές προοπτικές. Αναγνωρίζοντας τις ελλείψεις αλλά και τον δυναμισμό της διαδικασίας αυτής, το εγχείρημα αποτελεί παράδειγμα προσπάθειας τοπικής ρύθμισης (Markey, 2005). Όπως τονίζει ο Boyer (2000), όμως, ο ρόλος που διαδραματίζεται από τους θεσμούς σπάνια εξηγείται από τον αρχικό λόγο συγκρότησής τους. Το θεσμικό πολιτικό πλαίσιο στο Ηράκλειο δεν μετασχηματίστηκε ξαφνικά σε πλουραλιστικό και διαδραστικό. Οι θεσμικές αλλαγές αναδείχθηκαν ως αιτήματα και συγκροτήθηκαν μέσα από υπάρχουσες δομές και διαδικασίες. Οι προϊούσες ιεραρχίες και

εξαρτήσεις είναι αναγνωρίσιμες στο πρόγραμμα. Η συμμετοχή των εταιρών δεν οδήγησε σε συνέργιες ενώ η περιορισμένη οικονομική αυτοτέλεια του ΟΤΑ παραμένει βασικό διακυβερνητικό χαρακτηριστικό, οριοθετώντας και (από)προσανατολίζοντας το τοπικό ρυθμιστικό εγχείρημα.

Οι ιδιαιτερότητες αυτές αναγνωρίστηκαν από τους βασικούς διαχειριστές του URBAN στο εθνικό και στο τοπικό πεδίο. Κληθέντες να σχολιάσουν τις προοπτικές της ολοκληρωμένης αστικής παρέμβασης στην Ελλάδα, προσέγγισαν την ενσωμάτωση του URBAN στα Επιχειρησιακά Προγράμματα (ΕΠ) της περιόδου 2007-13 με ιδιαίτερα σκεπτικό τρόπο. Όπως, για παράδειγμα, τόνισε η υπεύθυνη διαχείρισης του URBAN στο ΥΠΕΧΩΔΕ «... τα νέα ΕΠ θα πρέπει να συζητήσουν το πώς θα εξασφαλίσουν την ενεργό συμμετοχή των κοινωνικό-πολιτικών εταιρών στα αστικά προγράμματα. Αλλιώς, η κινητικότητα που μόλις έχουμε αρχίσει να βλέπουμε στο τοπικό επίπεδο μπορεί εύκολα να πιασθεί προς γνώριμες καταστάσεις: μια αστική πολιτική με εξαρτήσεις και περιορισμένη συμμετοχικότητα» (Μανώλα - Συνεντεύξεις).

Σημειώσεις

1) Η προσοχή της εργασίας εστίασε στις θεσμικές πράξεις, και όχι στις διαδικασίες θεσμικής συγκρότησης και αλλαγής. Ο ευρύς ορισμός του Scott (1995: 33) που κατανοεί τους θεσμούς ως «...γνώστικές, κανονιστικές και ρυθμιστικές δομές και δραστηριότητες που παρέχουν σταθερότητα και νόημα στην κοινωνική συμπεριφορά » συλλαμβάνει την προσέγγιση στους θεσμούς που υιοθετεί το άρθρο.

2) Οι όροι 'τοπικό' και 'αστικό' σε αυτό το άρθρο αναφέρονται στο επίπεδο της Αστικής Λειτουργικής Περιοχής (Functional Urban Area), και ο όρος 'τοπικό κράτος' στις πρωτοβάθμιες πολιτικό-διοικητικές μονάδες αυτοδιοίκησης. Σε σχέση με το σύστημα στατιστικών εδαφικών μονάδων της Ε.Ε. (Nomenclature of Statistical Territorial Units - NUTS) το 'τοπικό' επίπεδο όπως προσδιορίζεται στο άρθρο αντιστοιχεί σε περιοχές της υποδιαίρεσης NUTS 5 (ESPON, 2007).

3) Η ετήσια έκθεση του ΑΣΕΠ (2005: 67, 73) τονίζει τα ζητήματα ευνοιοκρατίας που παρουσιάζονται στους ΟΤΑ α' βαθμού όταν διενεργούν οι ίδιοι τις διαδικασίες πρόσληψης τακτικού προσωπικού και αναθέτουν συμβάσεις έργου.

Βιβλιογραφία

- ΑΣΕΠ (2005) Ετήσια Έκθεση (http://www.asep.gr/ethsia_ek8esh.htm).
- Ασπρογέρακας, Ε. (2004) Ο τομέας των υπηρεσιών ως πεδίο αστικού ανταγωνισμού: Ο ρόλος των πόλεων μεσαίου μεγέθους. *Γεωγραφίες*, 8: 50-66.
- Γιαννακούρου, Γ. (2004) Ο σχεδιασμός των μητροπολιτικών περιοχών στην Ελλάδα: θεσμοί και πολιτικές. Στο Γ. Καυκαλάς (επιμ.) Ζητήματα χωρικής ανάπτυξης (351-372). Αθήνα: Κριτική.
- Επιτροπή Παρακολούθησης Ελλάς-URBAN (1995) *Αποφάσεις Πρώτης Συνεδρίασης*. Αθήνα.
- Ζαχαράκης, Γ. Καλλιγιαννάκης, Μ. και Μουτσοπούλου, Ε. (2003) Για τα αυθαίρετα. *Γεωγραφίες*, 6: 3-5.
- Ινστιτούτο Τοπικής Αυτοδιοίκησης (2006) Πολεοδομικός σχεδιασμός: Προβλήματα εφαρμογής και προτάσεις μεταρρύθμισης. Έκθεση Επιστημονικής Επιτροπής - Δεκέμβριος 2006.
- Πετράκος, Γ. και Μαρδάκης, Π. (1997) Οι Πρόσφατες Μεταβολές στο Ελληνικό Σύστημα Αστικών Κέντρων. *ΤΟΠΟΣ*, 12, 77-103.
- Πετράκος, Γ. και Ψυχάρης, Γ. (2004) Περιφερειακή ανάπτυξη στην Ελλάδα. Αθήνα: Κριτική.

Χωριανόπουλος, Ι. (2006) Αστική διακυβέρνηση και ανταγωνισμός: οι Ελληνικές πόλεις στις Ευρωπαϊκές πρωτοβουλίες αστικής πολιτικής. *Γεωγραφίες*, 11: 19-33.

Aglietta, M. (1979) *A Theory of capitalist regulation*. New Left Books, London.

Amin, A. (1994) Post-Fordism: models, fantasies and phantoms of transition. In A. Amin, (ed.), *Post-Fordism: a reader*, Blackwell, Oxford.

Amin, A. and N. Thrift (2002) *Cities: reimagining the urban*. Polity Press, Cambridge

Boyer, R. (1990) *The regulation school: a critical introduction*. Columbia University Press, New York.

Boyer, R. (2000) The political in the era of globalisation and finance: focus on some regulation school research. *International Journal of Urban and Regional Research* 24(2), 275-322.

Boyer, R. and J.P. Durand (1997) *After Fordism*. Macmillan, London.

Camagni, R. (2002) On the concept of territorial competitiveness: sound or misleading? *Urban Studies* 39(13), 2395-411.

CEC (2002) *The programming of the Structural Funds 2000-2006: an initial assessment of the Urban Initiative*. Brussels: COM(2002) 308 final.

CEC (2006) Regulation (EC) No 1080/2006 on the European Regional Development Fund. Official Journal of the EU, 31.7.2006.

Cheshire, P.C. (1995) A new phase of urban development in Western Europe? The evidence for the 1980s. *Urban Studies* 32(7), 1045-63.

Chorianopoulos, I. (2002) Urban restructuring and governance: North-South differences in Europe and the EU URBAN Initiative. *Urban Studies* 39.4, 705-26.

Chorianopoulos, I. (2005) *Tackling social exclusion in urban areas: a break with the past*. 3rd ECPR Conference, Budapest, 8-10 September 2005, Section 16, Panel 6.

Clarke, S. (1992) What in the f...’s name is Fordism. In N. Gilberd, R. Burrows and A. Pollert (eds.), *Fordism and Flexibility*. Macmillan, London.

Cooke, P. and K. Morgan (1998) *The associational economy: firms, regions and innovation*. Oxford University Press, Oxford.

Council of Europe (2001) *Structure and operation of local and regional democracy: Greece*. Council of Europe Publishing, Strasbourg.

DATAR (2003) *Le villes Européennes: analyse comparative*. DATAR, Montpellier.

ESPON (2007) Study on Urban Functions. Project 1.4.3 Final Report (http://www.espon.eu/mmp/online/website/content/projects/261/420/index_EN.html).

Fakiolas, R. (2000) Migration and unregistered labour in the Greek economy. In R. King, G. Lazaridis and C. Tsardanidis (eds.) *Eldorado or fortress, migration in Southern Europe*. Macmillan, London.

Friedman, A.L. (2000) Microregulation and post-Fordism: critique and development of regulation theory. *New Political Economy* 5.1, 59-76.

Geddes, M. (2005) Partnership and the limits to local governance in England: institutionalist analysis and neoliberalism. *International Journal of Urban and Regional*

Research 30.1, 76-97.

Getimis, P. and Grigoriadou, D. (2004) The Europeanisation of urban governance in Greece: a dynamic and contradictory process. *International Planning Studies* 9.1, 5-25.

Gilly, J.P. and Pecqueur, B. (2002) The local dimension of regulation. In R. Boyer and Y. Saillard (eds.) *Regulation theory: the state of the art*. Routledge, London.

Granovetter, M. (1985) Economic action and social structure: the problem of embeddedness. *American Journal of Sociology* 91, 249-66.

Granovetter, M. (2005) The impact of social structure on economic outcomes. *Journal of Economic Perspectives* 19.1, 33-50.

Hadjimichalis C. (1994) The fringes of Europe and EU integration: a view from the South. *European Urban and Regional Studies*, 1, 19-30.

Harding, A. Wilks-Heeg, S. and M. Hutchins (2000) Business, government and the business of urban governance. *Urban Studies* 37.5-6, 975-94.

Hodgson, G.M. (2006) What are institutions. *Journal of Economic Issues* 40.1, 1-25.

Jenson, J. (1995) Mapping, naming and remembering: globalisation at the end of the twentieth century. *Review of International Political Economy* 2.1, 96-116

Jessop, B. (1998) The rise of governance and the risks of failure: the case of economic development. *International Social Science Journal* 50.155, 29-45.

Jones, M.R. (1997) Spatial selectivity of the state? The regulationist enigma and local struggles over economic governance. *Environment and Planning A* 29, 831-64.

Le Galès P. (2002) *European cities: social conflicts and governance*. Oxford University Press, Oxford.

Leontidou, L. (1996) Mediterranean cities: divergent trends in a united Europe. In M. Blacksell and A.M. Williams (eds.), *The European challenge: geography and development in the European Community*. Oxford University Press, Oxford.

Lyberaki, A. and Tsakalotos, E. (2002) Reforming the economy without society: constraints to economic reform in post-1974 Greece. *New Political Economy* 7.1, 93-113.

Lipietz, A. (1987) *Mirages and miracles: the crisis of global Fordism*. Verso, London

MacLeod, G. (2001) New regionalism reconsidered: globalisation and the remaking of political economic space. *International Journal of Urban and Regional Research* 25.4, 804-29.

Markey, S. (2005) Building local development institutions in the hinterland: a regulationist perspective from British Columbia, Canada. *International Journal of Urban and Regional Research* 29.2, 358-74.

Paraskevopoulos, C. and Leonardi, R. (2004) Introduction: adaptational pressures and social learning in European regional policy – cohesion (Greece, Ireland and Portugal) vs. CEE (Hungary, Poland) countries. *Regional and Federal Studies* 14.3, 315-54.

Peck, J. (2000) Doing regulation. In G.L. Clark, M.R. Feldman and M.S. Gerlter (eds.), *The Oxford handbook of economic geography*, Oxford University Press, Oxford.

Peters, B.G. (2005) Institutional theory in political science: The new institutionalism. Continuum, London.

Pierson, P. and Skocpol, T. (2002) Historical institutionalism in contemporary political science. In I. Katznelson and H. Milner (eds.), *Political science: The state of the discipline*. W.W. Norton, NY.

Sayer, A. (1992) *Method in social science: a realist approach*. Routledge, London.

Scott, W.R. (1995) *Institutions and Organizations*. Sage, Thousand Oaks, CA.

Storper, M. (1997) *The regional world: territorial development in a global economy*. Guilford, NY.

Thelen, K. and Steinmo, S. (1992) Historical institutionalism in comparative politics. In S. Steinmo K. Thelen, and F. Longstreth (eds.), *Structuring politics: historical institutionalism in comparative perspective*. Cambridge, University Press, Cambridge.

Tickell, A. and J. Peck (1995) Social regulation after Fordism: regulation theory, neo-liberalism and the global-local nexus. *Economy and Society* 24.3, 357-86.

Συεντεύξεις

Γβαλάς, Ν. (13/07/2004) Δήμος Ηρακλείου – Γραφείο Ευρωπαϊκών Προγραμμάτων.

Γιατρομανωλάκη, Μ. (14/07/2004) Δήμος Ηρακλείου - 'Γραφείου URBAN'.

Ινιωτάκη, Ε. (01/10/2004) Αναπτυξιακή Δήμων Ηρακλείου – Γραφείο Βρυξελλών.

Καθαράκης, Μ. (12/04/2006) Επιμελητήριο Ηρακλείου – Κέντρο Επαγγελματικής Κατάρτισης.

Κόκορη, Ε. (15/07/2004) Δήμος Ηρακλείου – Τμήμα Κοινωνικής Πρόνοιας.

Κοτσιφός, Σ. (13/07/2004) Πολιτιστικός Σύλλογος Καμινίων.

Μανώλα, Κ. (16/07/2004) ΥΠΕΧΩΔΕ - Υπηρεσίας Διαχείρισης URBAN.

Νεονάκης, Α. (14/07/2004) Δήμος Ηρακλείου – Τμήμα Κοινωνικής Πρόνοιας.

Σκουλατάκης, Γ. (14/03/2006) Εργατικό Κέντρο Ηρακλείου.

ΧΩΡΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 21^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ

Αγγελίδης Μ. και Δ. – Μανουσαρίδη Β.

Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή Αρχιτεκτόνων, Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας

Περίληψη

Η εισήγηση εξετάζει κατ' αρχήν την δυναμική του αναπτυξιακού ρόλου της Αθήνας στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και των ειδικότερων αναπτυξιακών μεταβολών στην Ελλάδα. Στη συνέχεια, υποστηρίζεται, όσον αφορά στην χωρική ανάπτυξη, ότι η επιταχυνόμενη νέου τύπου τριτογενοποίηση της Αθήνας, ενισχύει κατά βάση τις περιμετρικές, κυρίως Ανατολικές, περιοχές της πόλης, ενώ το έλλειμμα ανάπτυξης που έχει δημιουργηθεί μακροχρόνια στις παλιές, κυρίως Δυτικές, βιομηχανικές περιοχές, αρχίζει να καλύπτεται από νέες αναπτύξεις δραστηριοτήτων υπηρεσιών. Έμφαση δίνεται στους χωρικούς κοινωνικούς μετασχηματισμούς, οι οποίοι εξετάζονται στη βάση του εισοδήματος, των κοινωνικο-επαγγελματικών χαρακτηριστικών του πληθυσμού, του μεγέθους της ανεργίας, του επιπέδου εκπαίδευσης, του βαθμού γήρανσης και της παρουσίας αλλοδαπών μεταναστών. Υποστηρίζεται ότι η κοινωνική χωρική πόλωση ακολουθεί τον παλαιότερο διαχωρισμό: Δυτικό/ Ανατολικό Λεκανοπέδιο, αλλά με αξιόλογες ειδικότερες χωρικές αλλαγές όπως και με ένα νέο «κοινωνικό περιεχόμενο». Συνολικά, η πόλωση και ο δυϊσμός εξακολουθούν να χαρακτηρίζουν την Πρωτεύουσα, όμως το «περιεχόμενο» και τα χωροθετικά πρότυπά τους μεταβάλλονται πολύ σημαντικά.

SPATIAL DEVELOPMENT AND SOCIAL CHANGES IN ATHENS IN THE FIRST DECADE OF THE 21ST CENTURY

Angelidis M. and D. - Manousaridi V.

*National Technical University of Athens, School of Architecture,
Department of Urban and Regional Planning*

Abstract

The study examines firstly the dynamics of the developmental role of Athens in the framework of the European integration and the specific changes of the development of Greece. It is pointed out, with regard to the spatial development, that the accelerating tertiarisation of Athens strengthens primarily the peripheral, mainly Eastern, zones of the city, while the deficit of growth that has been long-lasting created in the old, mainly Western, industrial regions, begins to be covered by new installations of service activities. Emphasis is given in the social territorial transformations, which are examined in the base of the income, the socio-professional characteristics of the population, the rate of unemployment, the level of education, the ageing degree and the rate of foreign immigrants. It is pointed out that social territorial polarisation follows the older segregation: Western/Eastern Basin, but with considerable specific territorial changes as with a new "social content". Globally, the polarisation and the dualism continue to characterize the Capital; however their "content" and their territorial patterns are greatly transformed.

Λέξεις κλειδιά: χωρική ανάπτυξη, κοινωνικές χωρικές ανισότητες, Αθήνα.

Key words: spatial development, social spatial disparities, Athens.

1. Εισαγωγή

Η εισήγηση εξετάζει τις χωρικές ανακατανομές της ανάπτυξης και της κοινωνικής δομής στο Λεκανοπέδιο της Αθήνας στις αρχές του 21^{ου} αιώνα. Στηρίζεται στα συμπεράσματα ειδικών ερευνών που εκπόνησαν οι συγγραφείς και η Γ. Κάρκα στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος: ΕΜΠ - ΠΘ 2006 όπως και σε μεταγενέστερες διερευνήσεις οι οποίες εντάχθηκαν σε υπό έκδοση εργασία των Μ. Αγγελίδη (επ. υπ.), Γ. Κάρκα και Δ. Μανουσαρίδη – βλ. στην Βιβλιογραφία.

Η δυναμική του αναπτυξιακού ρόλου της Αθήνας προσεγγίζεται κατ' αρχήν στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης και της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, σε συνάρτηση με τις ειδικότερες αναπτυξιακές μεταβολές στην Ελλάδα. Στην συνέχεια, αναλύονται οι πρόσφατες εξελίξεις στη χωροθέτηση των επιχειρήσεων στο Λεκανοπέδιο, σε επίπεδο χωρικών ενότητων μικρότερων των ΟΤΑ, τόσο συνολικά όσο και ανά τομέα/ ομάδες κλάδων, και εντοπίζονται οι περιοχές δυναμικής ανάπτυξης και, αντίστροφα, συρρίκνωσης του αναπτυξιακού δυναμικού. Έμφαση δίνεται στους κοινωνικούς μετασχηματισμούς και ιδιαίτερα στην μορφή των κοινωνικών χωρικών ανισοτήτων στην σημερινή Αθήνα.

Στις δυο τελευταίες δεκαετίες, σε διεθνές επίπεδο, διαπιστώνονται σημαντικές αλλαγές στα *χαρακτηριστικά της ανάπτυξης*. Παντού, σε όλες τις περιφέρειες και τις πόλεις, προχωρούν η αποβιομηχάνιση και η τριτογενεοποίηση. Ο τομέας των *υπηρεσιών* όχι μόνο διευρύνεται αλλά και αναδιρθώνεται. Σε ορισμένους κλάδους αυξάνονται πολύ πιο σημαντικά η δραστηριότητα και η απασχόληση. Πρόκειται κατ' αρχήν για τον «τριτογενή του δευτερογενή τομέα», τις εταιρίες παροχής υπηρεσιών προς τις επιχειρήσεις και τις υπηρεσίες που συνδέονται με την έρευνα και τεχνολογία. Όμως, διευρύνονται επίσης σημαντικά ορισμένοι κλάδοι που συχνά δεν συνδέονται άμεσα με τεχνολογικές αλλαγές, αλλά με νεώτερα καταναλωτικά πρότυπα. Αντίθετα, σε ορισμένες «παραδοσιακές» προσωπικές υπηρεσίες ή και σε άλλες «βασικές» υπηρεσίες, όπως π.χ. οι αποθηκεύσεις, η απασχόληση αυξάνεται με αρκετά χαμηλότερους ρυθμούς ή και μειώνεται (βλ. χαρακτηριστικά στα: Castells 2006, Hall – Pfeiffer 2000). Αυτές οι σε εξέλιξη τομιακές και, ταυτόχρονα, χωρικές αναδιρθώσεις συναρτώνται με τον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό στη βάση της ανάπτυξης νέων τεχνολογιών, ιδίως της πληροφορικής και τηλεπληροφορικής και του διαδικτύου, γενικότερα στη βάση της πορείας προς την «Κοινωνία της Πληροφορίας» ή την «Κοινωνία της γνώσης». Συνακόλουθα, συνδέονται στενά με τις αλλαγές στον περιφερειακό, εθνικό και διεθνή ρόλο των μητροπολιτικών περιοχών. Όπως επισημαίνει η Sassen (2002): «ένας διευρυνόμενος αριθμός πόλεων παίζει σήμερα έναν αυξανόμενης σημασίας ρόλο άμεσης σύνδεσης των εθνικών οικονομιών τους με διεθνή κυκλώματα (δραστηριοτήτων κλπ). Αυτό ... συμβάλλει στο σχηματισμό νέων γεωγραφικών κεντρικότητας, στις οποίες οι πόλεις αποτελούν τους βασικούς κόμβους (σημεία άρθρωσης)». Η λειτουργία κόμβου διεθνούς δικτύωσης που αφορά κύρια στις μητροπολιτικές περιοχές συναρτάται άμεσα με τη σύνθεση της οικονομίας τους και της απασχόλησης, ιδίως με τη δυναμική ορισμένων κατηγοριών υπηρεσιών.

Σε αυτό το πλαίσιο, προχωρούν γρήγορα σημαντικές κοινωνικο-δημογραφικές μεταβολές, όπως είναι η γήρανση του ντόπιου πληθυσμού, η αναδιάρθρωση της απασχόλησης και η εντυπωσιακή αύξηση της προσέλευσης αλλοδαπών μεταναστών στις αναπτυγμένες χώρες -και ιδιαίτερα στις μητροπολιτικές περιοχές τους, εφόσον αυτές προσφέρουν περισσότερες δυνατότητες απασχόλησης, ανωνυμία, κλπ. Όπως επισημαίνεται σε πολλές σχετικές εργασίες (ενδεικτικά: Fitoussi et al 2003, IAUURIF 2005), όλες αυτές οι εξελίξεις, σε συνάρτηση με τις σημαντικές ανακατανομές των ζωνών ανάπτυξης, συνεπάγονται αναχωροθετήσεις των κοινωνικών στρωμάτων και ένταση του κοινωνικού διαχωρισμού στις πόλεις και, ακόμη περισσότερο, στις μητροπολιτικές περιοχές. Ειδικότερα, όπως τονίζεται στο IAUURIF 2005, οι πιο πρόσφατες εξελίξεις δείχνουν ότι «η κοινωνική χωρική διαφοροποίηση εκδηλώνεται πρώτα απ' όλα με την συσπείρωση των εύπορων τάξεων. Αυτές είναι οι περισσότερο διαχωρισμένες στο χώρο». Επίσης, ο ρόλος της εκπαίδευσης και των υποδομών για την εκπαίδευση στις πόλεις

αποκτά όλο και μεγαλύτερη σημασία (Fitoussi et al 2003).

Στο παραπάνω πλαίσιο, οι μητροπολιτικές περιοχές αποτελούν σε αρκετό βαθμό ένα προνομιακό πεδίο ανίχνευσης μεταβολών οι οποίες εμφανίζονται, με κάποια χρονική υστέρηση και στις άλλες αστικές περιοχές.

Η εισήγηση αναφέρεται στην Αθήνα, η οποία, ως το πιο «αναπτυγμένο» τμήμα της Ελλάδος, παρουσιάζει ήδη με ένταση σημαντικές τέτοιου χαρακτήρα αλλαγές. Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, για να τις εξετάσουμε, χρειάζεται να αναφερθούμε όχι μόνο στο «εσωτερικό» της Αθήνας αλλά και στον ρόλο της στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο και στην Ελλάδα, ο οποίος επηρεάζει όλο και περισσότερο την «εσωτερική» εξέλιξη της.

Η Αθήνα αποτελεί μια Μητροπολιτική περιοχή, η οποία έχει επεκταθεί τις τελευταίες δεκαετίες στο σύνολο της Αττικής. Όμως, οι αναλύσεις που παρουσιάζουμε εδώ αναφέρονται στο Λεκανοπέδιο της Αθήνας, το οποίο αποτελεί το μεγαλύτερο και σημαντικότερο τμήμα της Αθήνας / Αττικής και, ειδικότερα, στο χερσαίο τμήμα της περιοχής της Ενιαίας Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης (ΕΝΑ) Αθηνών-Πειραιώς -η οποία περιλαμβάνει τις Νομαρχίες Αθηνών και Πειραιώς- και αφορά σε 55 Δήμους (βλ. παρακάτω στους Χάρτες).

Η περιοχή του Λεκανοπεδίου περιλαμβάνει ένα πολύ σημαντικό οικονομικό και ανθρώπινο δυναμικό -ενδεικτικά, ο πληθυσμός της ανερχόταν το 2001 σε 3.206.000 κατοίκους. Επομένως, η προσέγγιση της πρόσφατης χωρικής αναπτυξιακής και κοινωνικής δυναμικής της αποτελεί ένα ιδιαίτερα ευρύ και σύνθετο θέμα. Εδώ θα περιοριστούμε στην εξέταση των, κατά την άποψή μας, κύριων πλευρών αυτής της δυναμικής, παραπέμποντας για διεξοδικότερες αναλύσεις και τεκμηρίωση στις δύο παραπάνω εργασίες στις οποίες συμμετείχαν οι συγγραφείς. Σ' αυτό το πλαίσιο χρησιμοποιούμε βασικούς δείκτες / κριτήρια και δεν προχωράμε σε εκτιμήσεις των κοινωνικών και οικονομικών συμπεριφορών κλπ (βλ., μεταξύ άλλων, για τη συζήτηση αυτών των κριτηρίων στο: Charron – Aparicio 2006).

Χρειάζεται, τέλος, να επισημάνουμε ότι, όσον αφορά στην ανάλυση της χωροθέτησης των επιχειρήσεων στην Αθήνα τόσο συνολικά όσο και σε επίπεδο κάτω από αυτό του Δήμου, αποτελεί σημαντικό πρόβλημα το γεγονός ότι μετά την τελευταία απογραφή της ΕΣΥΕ του 1988 για το οικονομικό δυναμικό και την απασχόληση στον τόπο εργασίας, δεν έγιναν άλλες αντίστοιχες (πλήρως συγκρίσιμες) καθολικές απογραφές στην Ελλάδα. Για την αντιμετώπιση αυτού του προβλήματος, επιλέξαμε να χρησιμοποιήσουμε πέντε απογραφές / καταγραφές, διαφορετικών χρονολογιών και βαθμού πληρότητας ανά χωρικό επίπεδο, καθεμιά από τις οποίες συμβάλλει στην προσέγγιση ορισμένων πτυχών του ζητήματος: α. Απογραφές πληθυσμού (και Οικονομικά Ενεργού Πληθυσμού / ΟΕΠ) της ΕΣΥΕ 1991, 2001. β. Έρευνα εργατικού δυναμικού της ΕΣΥΕ 1996-2005. γ. Μητρώο επιχειρήσεων της ΕΣΥΕ. δ. Απογραφή της Αττικό Μετρό (Μελέτη Ανάπτυξης Μετρό / ΜΑΜ 1996) σε επίπεδο οικοδομικού τετραγώνου ε. Καταγραφή της χωροθέτησης όλων των επιχειρήσεων ανά τομείς και ομάδες κλάδων (π.χ. για τον δευτερογενή τομέα: βιομηχανία, κατασκευές, ενέργεια) της Αττικής και της απασχόλησης σε αυτές, με βάση τον κατάλογο επιχειρήσεων της ICAP, ο οποίος στηρίζεται σε στοιχεία των ισολογισμών των επιχειρήσεων (2004) (επεξεργαστήκαμε τα σχετικά στοιχεία σε επίπεδο Ταχυδρομικού Τομέα / κάτω του Δήμου). Σημειώνεται, ότι η τελευταία (καθολική) καταγραφή (ICAP 2005) η οποία είναι και η πιο πρόσφατη, παρουσιάζει υπερεκτίμηση των σχετικών μεγεθών όσον αφορά στις κεντρικές περιοχές, όπου υπάρχουν πολλές «έδρες επιχειρήσεων» στις οποίες καταγράφεται το σύνολο των μεγεθών τους. Βλ. Αναλυτικότερα σχετικά με αυτό και άλλα μειονεκτήματα της χρησιμοποίησης των στοιχείων ICAP στο: ΕΜΠ – ΠΘ 2006.

2. Η Αθήνα στην Ευρωπαϊκή Ένωση και στην Ελλάδα: ανάμεσα στην «ατζέντα της Λισσαβόνας» και στις «ελληνικές ιδιαιτερότητες»

Στην τελευταία δεκαετία 1991-2005, η τομεακή αναδιάρθρωση και οι κλαδικές

μεταβολές του δυναμικού και της απασχόλησης και των τριών οικονομικών τομέων (πρωτογενή, δευτερογενή, τριτογενή) στην Ελλάδα και στην Αττική –όπως και ειδικότερα στο Λεκανοπέδιο- συμβαδίζουν με αρκετές πτυχές του προτύπου οικονομικής αναδιάρθρωσης στο διεθνές και στον ευρωπαϊκό χώρο, έχουν όμως και ιδιαίτερα χαρακτηριστικά.

Οι τιμές των δεικτών / κριτηρίων της Λισσαβόνας για την Ελλάδα είναι, για όλες τις ομάδες δεικτών -πορεία προς την Κοινωνία της Πληροφορίας / ΚτΠ, ανθρώπινο δυναμικό, κοινωνικές συνθήκες- δυσμενέστερες σε σχέση με τις αντίστοιχες τιμές για όλες σχεδόν τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης των 15 / ΕΕ-15.

Η συμμετοχή του Λεκανοπεδίου (και της Αττικής) στη Χώρα τείνει να παραμένει περισσότερο αυξημένη σε ορισμένους κλάδους, ιδίως σε εκείνους που έχουν στρατηγική σημασία για την ανάπτυξη και ταυτόχρονα εθνική και διεθνή εμβέλεια, όπως είναι, χαρακτηριστικά, η Τριτοβάθμια εκπαίδευση, οι δραστηριότητες Έρευνας, ο χρηματοπιστωτικός τομέας, οι Υπηρεσίες προς τις επιχειρήσεις κλπ. Το μέσο μέγεθος του συνόλου των επιχειρήσεων υπηρεσιών στο Λεκανοπέδιο της Αθήνας, όπως και στη Χώρα, παραμένει μικρό συγκριτικά με τα δεδομένα της ΕΕ-15. Ανάλογα με τον κλάδο, οι διαφορές ως προς το μέσο μέγεθος απασχόλησης και / ή οικονομικού δυναμικού (Ενεργητικού και Κύκλου εργασιών) είναι πολύ μεγάλες. Ιδιαίτερα σε ορισμένους κλάδους, όπως το Λιανικό εμπόριο, ο αριθμός των πολύ μικρών επιχειρήσεων (σε σύγκριση με τις περισσότερο αναπτυγμένες χώρες της ΕΕ) είναι πολύ αυξημένος.

Γενικότερα, η Αθήνα, ως ο κύριος κόμβος διασύνδεσης της Ελλάδας με τις εξελίξεις στον ευρωπαϊκό χώρο παρουσιάζει καλύτερες τιμές ως προς τους δείκτες της Λισσαβόνας σε σχέση με την Ελλάδα-ιδίως όσον αφορά στην ΚτΠ, όμως και αυτές είναι δυσμενείς στο επίπεδο της ΕΕ-15.

3. Η χωρική ανάπτυξη στο Λεκανοπέδιο

Όσον αφορά στην δυναμική της ανάπτυξης στο ίδιο το Λεκανοπέδιο, παρουσιάζεται γενικά αποβιομηχάνιση και έντονη τριτογενοποίηση.

Στο διάστημα 1991-2005 (ΕΣΥΕ- Απογρ. πληθυσμού 1981-2001, ΕΣΥΕ –ΕΕΔ 1995-2006, ICAP 2006) η περιοχή του Λεκανοπεδίου της Αθήνας συμμετέχει στην απασχόληση στις υπηρεσίες στην Αττική λίγο περισσότερο σε σχέση με τον πληθυσμό της. Η αξιολογία ανάπτυξη υπηρεσιών στην Ανατολική Αττική δεν περιόρισε τους δυναμικούς ρυθμούς ανάπτυξης των Υπηρεσιών στο Λεκανοπέδιο της Αθήνας.

Θα πρέπει να διαχωρίσουμε τις μεταβολές στο Λεκανοπέδιο ως προς το οικονομικό δυναμικό από τις μεταβολές ως προς την απασχόληση. Την τελευταία δεκαετία, σε ορισμένες ομάδες κλάδων –κυρίως των Υπηρεσιών αλλά και της Μεταποίησης- αυξήθηκε σημαντικά το οικονομικό δυναμικό χωρίς αντίστοιχη αύξηση της απασχόλησης, εφόσον, λόγω του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού (σε συνάρτηση με την αξιοποίηση της Κοινωνίας της Πληροφορίας /ΚτΠ) καταργήθηκε σημαντικός αριθμός θέσεων απασχόλησης. Αυτό αφορά χαρακτηριστικά στις Τράπεζες κλπ (Ενδιάμεσοι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί) όπου το εργατικό δυναμικό αυξήθηκε περιορισμένα. Ειδικότερα ως προς την απασχόληση, όλες οι ομάδες κλάδων των Υπηρεσιών του Λεκανοπεδίου παρουσιάζουν μεγάλη αύξηση, όμως μεγαλύτερες ποσοστιαίες αυξήσεις στην απασχόληση είχαμε στις ομάδες κλάδων Διαχείρισης ακίνητης περιουσίας και «Λοιπών επιχειρηματικών δραστηριοτήτων», στην Εκπαίδευση, στα Εστιατόρια - Ξενοδοχεία, στην Υγεία και στο Οικιακό προσωπικό. Σε απόλυτα μεγέθη το εργατικό δυναμικό αυξήθηκε περισσότερο στο Χονδρικό και Λιανικό Εμπόριο. Οι αυξήσεις εντοπίζονται, δηλαδή, κυρίως σε κλάδους που συνδέονται με τα νεώτερα καταναλωτικά πρότυπα.

Προς ένα νέο πρότυπο χωροθέτησης των οικονομικών δραστηριοτήτων στην Αθήνα

Παράλληλα, στις δυο τελευταίες δεκαετίες βρίσκεται σε εξέλιξη μια πολύ σημαντική χωρική ανακατανομή των δραστηριοτήτων στο Λεκανοπέδιο της Αθήνας. Η ανακατανομή αυτή

επιταχύνθηκε από τα μέσα της δεκαετίας του '90 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 2000 - περίοδο την οποία εξετάσαμε πιο αναλυτικά. Όπως δείχνουν τα πολύ πρόσφατα στοιχεία, αυτή η ανακατανομή επιταχύνεται περαιτέρω μετά την κατασκευή των μεγάλων υποδομών της πόλης (αεροδρόμιο, μετρό, αυτοκινητόδρομοι) για τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 2004 (και όχι μόνο). Οι *τάσεις* χωρικής ανακατανομής που διαμορφώνονται, προσδιορίζουν με αρκετή σαφήνεια ως *προοπτική* για τα επόμενα χρόνια την *ολοκλήρωση ενός προτύπου χωροθέτησης του Δευτερογενή τομέα και των Υπηρεσιών ριζικά διαφορετικού από εκείνο που κυριαρχούσε μέχρι πριν από δυο δεκαετίες*.

Κατ' αρχήν, υπάρχει σχετική στασιμότητα ως προς την απασχόληση στις Υπηρεσίες στο κυρίως κέντρο της πόλης, το οποίο όμως διατηρεί σημαντικά μεγέθη απασχόλησης και τις έδρες πολλών από τις σημαντικότερες επιχειρήσεις. Η μετατόπιση δραστηριοτήτων από την κεντρική περιοχή σε συνδυασμό με την εξ ύπαρχής δημιουργία νέων μονάδων συνθέτουν μια εντυπωσιακή ανάπτυξη στις Βόρειες και Βορειοανατολικές ζώνες του Λεκανοπεδίου, κυρίως, ενώ αναπτύσσονται σημαντικά, αλλά συγκριτικά λιγότερο, οι Υπηρεσίες στις Νοτιοανατολικές και Νότιες ζώνες. Ενισχύονται εντονότερα οι ζώνες επιρροής μεγάλων οδικών αξόνων (Κηφισίας, Μεσογείων, Συγγρού κλπ) και ευρύτερα οι ζώνες των αντίστοιχων Δήμων. Η ανακατανομή αυτή αφορά στις περισσότερες από τις ομάδες κλάδων των υπηρεσιών και είναι σαφέστερη στις ομάδες κλάδων που αναπτύσσονται πολύ δυναμικά. Αντίστροφα, στις Δυτικές ζώνες του Λεκανοπεδίου και στην ευρύτερη περιοχή του Πειραιά –και λιγότερο στην περιοχή του Ελαιώνα- περιορίζεται ριζικά η Μεταποίηση και μόνο οι δραστηριότητες Αποθήκευσης – Μεταφορών διατηρούν κάποιο δυναμισμό.

Μπορεί να υποστηριχθεί συνολικά, έστω και πολύ σχηματικά, ότι η επιταχυνόμενη νέου τύπου τριτογενοποίηση της Αθήνας, ενισχύει κατά βάση τις περιμετρικές, κυρίως Ανατολικές, περιοχές της πόλης. Από την άλλη πλευρά, το έλλειμμα ανάπτυξης που έχει δημιουργηθεί μακροχρόνια στις παλιές, κυρίως Δυτικές, βιομηχανικές περιοχές, μόλις τώρα και με αργούς ρυθμούς αρχίζει να καλύπτεται από νέες αναπτύξεις δραστηριοτήτων υπηρεσιών. Όμως παραμένει σημαντικό και αποτελεί μια χωρικά εντοπισμένη «απειλή», η οποία μπορεί να αντιμετωπιστεί, με βάση τα παραπάνω, αφενός με μια συνολική στρατηγική για την ανάπτυξη του Λεκανοπεδίου που θα αποδίδει προτεραιότητα στην ανάπτυξη αυτών των περιοχών αλλά και με ολοκληρωμένες παρεμβάσεις αναβάθμισης των ζωνών εγκαταστάσεων δραστηριοτήτων, σε συνάρτηση με την κατασκευή των απαραίτητων υποδομών και με κατάλληλες θεσμικές ρυθμίσεις. Ακόμα περισσότερο, είναι απαραίτητο να συνδυαστεί η ανάπτυξη αυτών των ζωνών με την αναβάθμιση του ανθρώπινου δυναμικού των αντίστοιχων ευρύτερων περιοχών.

4. Οι γενικές κοινωνικές μεταβολές στην Αθήνα

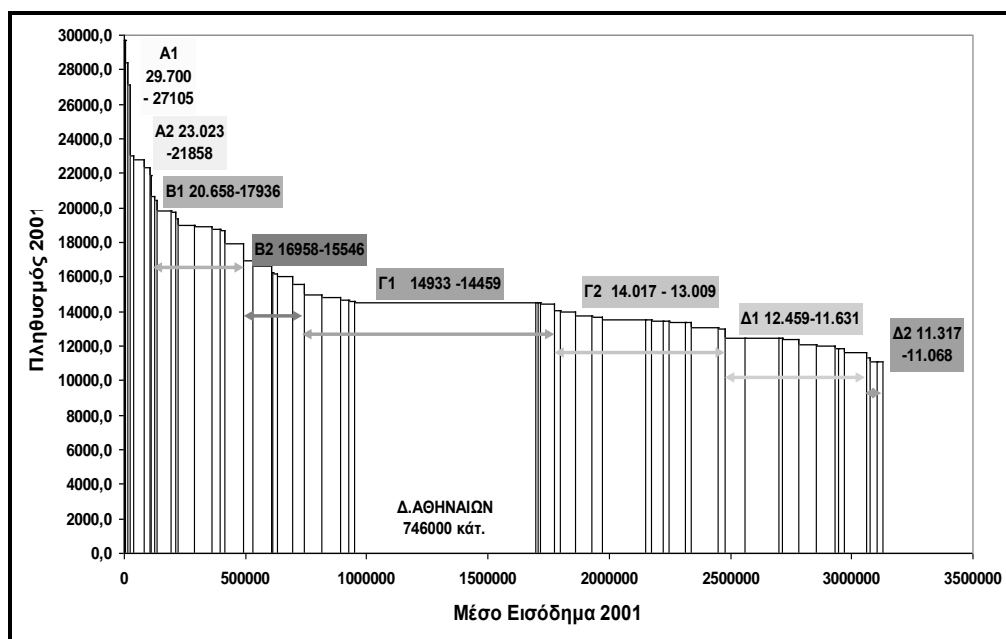
Στην τελευταία δεκαετιαία, οι κοινωνικο-δημογραφικές μεταβολές στο Λεκανοπέδιο της Αθήνας είναι πολύ έως εξαιρετικά έντονες αλλά και επιταχυνόμενες. Οι παλιές κοινωνικές δομές αναδιοργανώνονται με πιο γρήγορους ρυθμούς σε σχέση με τις τρεις προηγούμενες δεκαετίες, στη βάση νέων περιεχομένων όσον αφορά στην απασχόληση και στα εισοδήματα αλλά και στους τρόπους ζωής.

Κατ' αρχήν, είναι έντονη και επιταχυνόμενη η χωρική ανακατανομή του πληθυσμού. Ενώ είναι έντονη η μετακίνηση του πληθυσμού από το Λεκανοπέδιο της Αθήνας προς το υπόλοιπο της Αττικής (ιδίως στην Ανατολική Αττική), ο συνολικός πληθυσμός στο Λεκανοπέδιο μένει στάσιμος, αλλά με μείωση στην ευρύτερη κεντρική περιοχή της πόλης και έντονες μετατοπίσεις ιδίως προς τα Βορειοανατολικά και τα Νοτιοανατολικά τμήματα του Λεκανοπεδίου. Ο πληθυσμός του Λεκανοπεδίου είναι σήμερα συγκριτικά περισσότερο γερασμένος από εκείνον του συνόλου της Ελλάδας και του συνόλου της Αττικής. Συγκριτικά περισσότερο γερασμένος είναι ο πληθυσμός της ευρύτερης κεντρικής περιοχής της Αθήνας. Τα ποσοστά ανεργίας των γυναικών, των νέων και των κοινωνικά μειονεκτικών ομάδων, ιδιαίτερα σε συνδυασμό με το επίπεδο εκπαίδευσης κλπ παραμένουν αρκετά υψηλά. Η συνεχιζόμενη ήδη από τη δεκαετία του '90 προσέλευση αλλοδαπών μεταναστών, είναι συγκριτικά αυξημένη στην Αθήνα.

5. Η κοινωνική «χωρική πόλωση» στο Λεκανοπέδιο: ένα ουσιαστικά νέο περιεχόμενο σε ένα παλιό χωρικό σχήμα

Ως αφετηριακό στοιχείο διερεύνησης χρησιμοποιήσαμε το εισόδημα γιατί αποτελεί το κύριο κριτήριο / δείκτη κοινωνικής διαφοροποίησης, κατανομής του πληθυσμού σε διαφορετικά κοινωνικά στρώματα. Κι αυτό γιατί συνδέεται άμεσα με το επίπεδο ευημερίας, με τη δυνατότητα κάλυψης των αναγκών πρόσβασης του πληθυσμού σε υπηρεσίες: υγείας, παιδείας κλπ. Βέβαια, έχει σημασία τι ακριβώς εννοούμε κάθε φορά ως «εισόδημα» του πληθυσμού και σε τι είδους χωρικές ενότητες αντιστοιχεί αυτό το εισόδημα. Εδώ εξετάζουμε το «μέσο φορολογητέο εισόδημα φυσικών προσώπων». Τα σχετικά στοιχεία δημοσιοποιεί το Υπ. Οικονομίας και Οικονομικών ανά έτος σε επίπεδο Νομαρχιών. Ειδικότερη επεξεργασία των σχετικών στοιχείων σε επίπεδο ΟΤΑ έγινε από ερευνητική ομάδα του ΚΕΠΕ – με υπεύθυνο τον Δρα Κ. Προδρομίδη (βλ. στο: Προδρομίδης Π. - Κατή Χ. 2005), ο οποίος και μας τα παραχώρησε. Με βάση αυτά τα στοιχεία προχωρήσαμε σε ειδικές αναλύσεις της χωρικής κατανομής του εισοδήματος ανά ΟΤΑ του Λεκανοπεδίου της Αθήνας, στο πλαίσιο της προβληματικής που έχουμε αναπτύξει. Χρειάζεται κατ' αρχήν να τονίσουμε ότι χρησιμοποιείται εδώ το δηλωθέν εισόδημα, το οποίο διαφέρει προφανώς από το «πραγματικό» εισόδημα των φυσικών προσώπων. Κατά δεύτερον, δεν έχει συμπεριληφθεί στα σχετικά στοιχεία το εισόδημα των Νομικών προσώπων (επιχειρήσεων κλπ).

Με βάση τα σχετικά στοιχεία, κατασκευάσαμε το Διάγραμμα 1 μέσου εισοδήματος των ΟΤΑ του Λεκανοπεδίου με φθίνουσα σειρά (κατάταξη) ανάλογα με το ύψος του μέσου εισοδήματος του πληθυσμού τους - τιμές x . Στον άξονα X (τιμές y), ο κάθε ΟΤΑ δεν αντιστοιχίζεται με τον αριθμό της σειράς κατάταξής του ($x = 1, 2, 3 \dots$) αλλά με ένα τμήμα γραμμής που είναι ανάλογο με τον πληθυσμό του και αρχίζει από το σημείο που τελειώνει το τμήμα γραμμής του προηγούμενου ΟΤΑ κ.ο.κ. Έτσι, λαμβάνεται υπ' όψιν και ο πληθυσμός κάθε ζώνης τιμών εισοδήματος. Λαμβάνοντας πιο συγκεκριμένα υπόψη τα σημεία καμπής της σχετικής καμπύλης κατανομής των εισοδημάτων στο διάγραμμα κατατάξαμε τον πληθυσμό των ΟΤΑ του Λεκανοπεδίου της Αθήνας σε τέσσερις μεγάλες (ευρύτερες) ομάδες, οι οποίες αντιστοιχούν βέβαια σε κοινωνικά εισοδηματικά στρώματα, τα οποία χαρακτηρίζουμε ως: (α) «Ανώτερα» - Ομάδα ΟΤΑ Α στο Διάγραμμα 1, με υποδιαιρέσεις σε «Ανώτερα -1» (Α1) και «Ανώτερα -2» (Α2), αντίστοιχα: πολύ υψηλών και υψηλών εισοδημάτων. (β) «Μεσαία» - Ομάδα ΟΤΑ Β, με υποδιαιρέσεις σε «Μεσαία -1» (Β1) και «Μεσαία -2» (Β2), αντίστοιχα: μεσαίων-υψηλών και μεσαίων εισοδημάτων. (γ) «Μεσαία - Χαμηλά» - Ομάδα ΟΤΑ Γ, με υποδιαιρέσεις σε «Μεσαία Χαμηλά -1» (Γ1) και «Μεσαία - Χαμηλά -2» (Γ2), αντίστοιχα: χαμηλών - μεσαίων και χαμηλών εισοδημάτων. (δ) «Χαμηλά και Πολύ χαμηλά» - Ομάδα ΟΤΑ Δ, με υποδιαιρέσεις σε «Χαμηλά» (Δ1) και «Πολύ χαμηλά» (Δ2). Βλέπε επίσης αυτή την κατάταξη σε συνάρτηση με τις αντίστοιχες ζώνες τιμών μέσου εισοδήματος στον Χάρτη 1. Θα πρέπει να τονίσουμε ότι η σημερινή κοινωνική κατανομή / πόλωση (με βάση το εισόδημα), τόσο συνολικά στο Λεκανοπέδιο όσο και ανάμεσα σε περιοχές του, έχει ένα νέο «περιεχόμενο», εφόσον τα εισοδήματα του πληθυσμού προέρχονται από δραστηριότητα σε διαφορετικούς τομείς από ότι στο παρελθόν (π.χ. πολύ περισσότερο από δραστηριότητα στον τριτογενή τομέα και πολύ λιγότερο στον δευτερογενή κλπ).

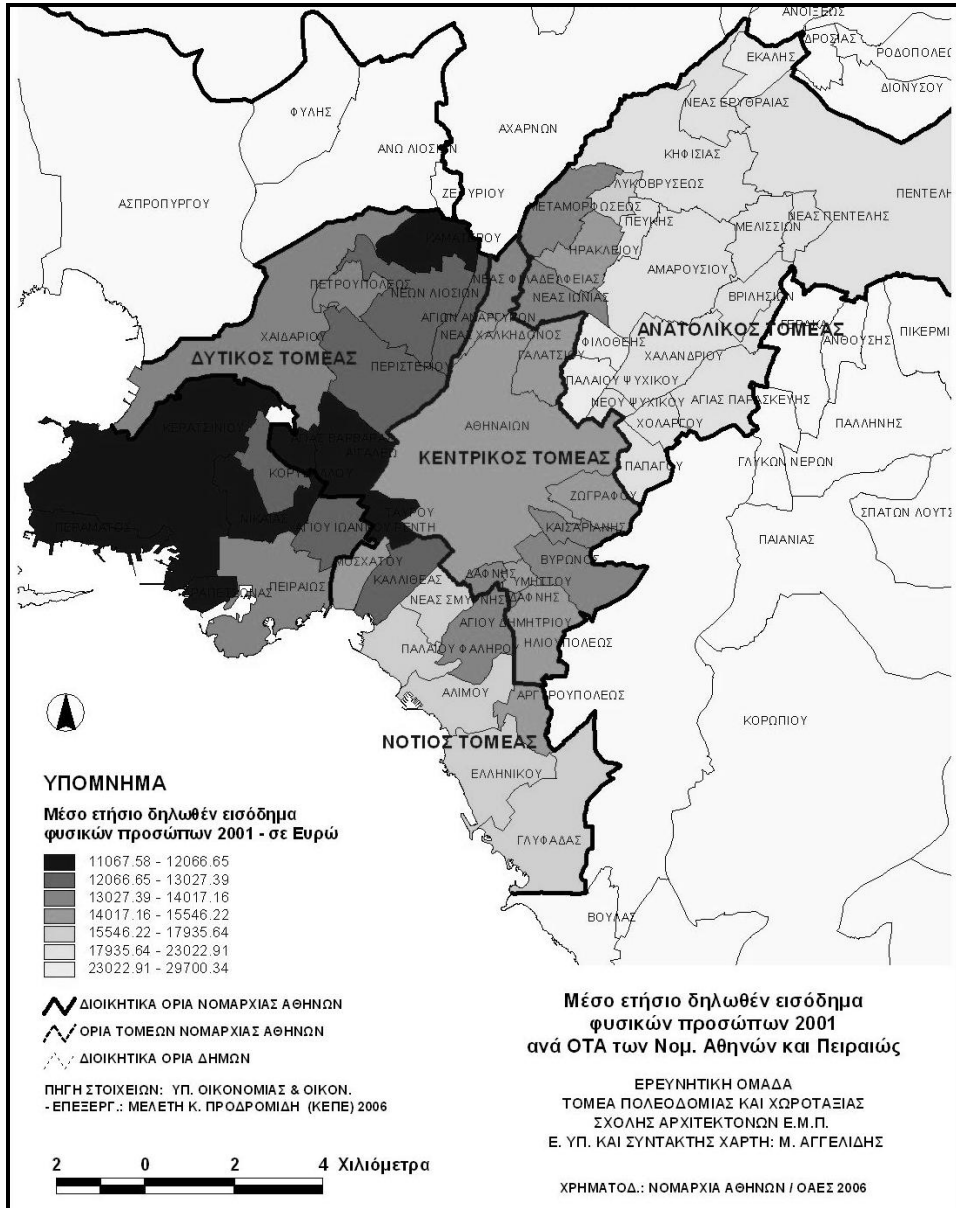

ΟΤΑ του Λεκανοπεδίου της Αθήνας 2001 - κατανομή σε κοινωνικά στρώματα

Πηγή στοιχείων: Προδρομίδης-Κατή 2005 – πρόσθετη επεξεργασία των στοιχείων και επεξεργασία του Διαγράμματος: Μ. Αγγελίδης

Το αποτέλεσμα που προκύπτει από την ανάλυσή μας επιδέχεται βέβαια πολλαπλές αναγνώσεις. Εισαγωγικά, χρειάζεται να αναφέρουμε ότι στην εποχή μας στους πληθυσμούς των αναπτυγμένων (καπιταλιστικών) χωρών (ή και περιοχών) τα μεσαία στρώματα έχουν αυξημένο εύρος συγκριτικά με παλιότερα –και σε αυτή τη βάση χρησιμοποιούμε τον όρο «κοινωνίες των 2/3». Παρόλο ότι δεν προχωρούμε εδώ σε περαιτέρω συζήτηση της χρήσης των όρων: «ανώτερα», «μεσαία», «χαμηλά» κοινωνικά εισοδηματικά στρώματα, είναι πιστεύουμε, σαφές ότι υπάρχει μια αρκετά έντονη διαφοροποίηση/πόλωση ανάμεσα σε υψηλότερου και χαμηλότερου εισοδηματικού επιπέδου κοινωνικά στρώματα στο Λεκανοπέδιο ως σύνολο. Ειδικότερα, όμως, όπως προκύπτει σαφώς από το Διάγραμμα 1, ένα πολύ μικρό τμήμα του πληθυσμού του Λεκανοπεδίου έχει πολύ αυξημένα εισοδήματα, το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού του Λεκανοπεδίου έχει μεσαία-υψηλά-και μεσαία-χαμηλά εισοδήματα, ενώ ένα συγκριτικά μικρό τμήμα του πληθυσμού έχει πολύ χαμηλά εισοδήματα. Κατά συνέπεια, ίσως το κυριότερο χαρακτηριστικό που προκύπτει είναι το σημαντικό εύρος των «μεσαίων» και «μεσαίων-χαμηλών» εισοδηματικών στρωμάτων. Περαιτέρω: το ύψος του μέσου εισοδήματος των «Πολύ χαμηλών» (1 και 2) εισοδηματικών στρωμάτων δεν διαφέρει σημαντικά από το αντίστοιχο ύψος για τα «Χαμηλά» εισοδηματικά στρώματα και το τελευταίο δεν διαφέρει, επίσης, σημαντικά από εκείνο για τα «Μεσαία – χαμηλά» εισοδηματικά στρώματα. Μπορούμε, επομένως, να υποστηρίξουμε με βεβαιότητα ότι στην Αθήνα το εύρος των μεσαίων (εισοδηματικών) στρωμάτων είναι ακόμα πιο αυξημένο από ότι στις «κοινωνίες των 2/3».

Η γεωγραφία των χωροκοινωνικών μεταβολών και ανισοτήτων στη σύγχρονη Ελληνική πόλη

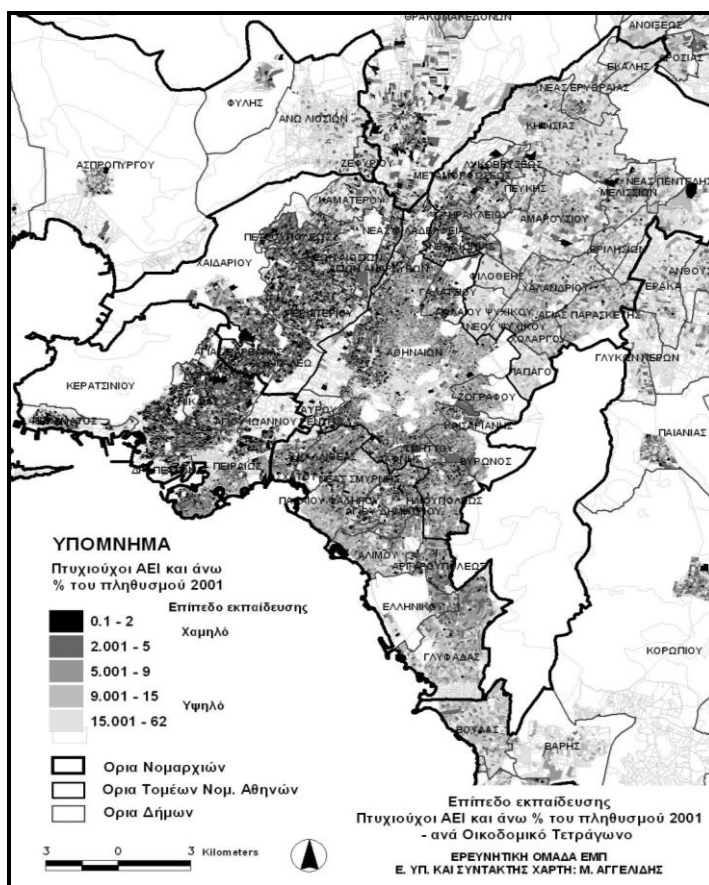

Χάρτης 1. Μέσο ετήσιο δηλωθέν εισόδημα φυσικών προσώπων 2001 -ανά ΟΤΑ του Λεκανοπεδίου της Αθήνας

Πηγή στοιχείων: Προδρομίδης - Κατή 2005 - πρόσθετη επεξεργασία των στοιχείων και επεξεργασία του Χάρτη: Μ. Αγγελίδης

Τα αποτελέσματα των επεξεργασιών στις οποίες προχωρήσαμε σε επίπεδο ΟΤΑ του Λεκανοπεδίου, δείχνουν ότι υπάρχει μια ισχυρή διαφοροποίηση / πόλωση ανάμεσα σε υψηλότερου και χαμηλότερου εισοδηματικού επιπέδου κοινωνικά στρώματα ανά περιοχές του («χωρικά»). Αυτή η διαφοροποίηση/πόλωση ακολουθεί σε μεγάλο βαθμό το αντίστοιχο παλαιότερο χωρικό σχήμα: Δυτικό/Ανατολικό Λεκανοπέδιο (βλέπε, ενδεικτικά, στα: Burgel 1976, Μαλούτας 2000), παρουσιάζει όμως και νέα χαρακτηριστικά.

Ενδεικτικά, ανά μεγάλες χωρικές ενότητες και ΟΤΑ: (α) Στο Β-ΒΑνατολικό Λεκανοπέδιο είναι συγκεντρωμένα τα «Ανώτερα -1» (Εκάλη, Ψυχικό, Φιλοθέη) και τα «Ανώτερα -2» στρώματα. Το ίδιο ισχύει και για τα «Μεσαία - 1» στρώματα. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο πλαίσιο αυτής της ευρύτερης περιοχής, τα «Ανώτερα -1» στρώματα έχουν επιλέξει ως τόπο κατοικίας, περιοχές με πολύ υψηλά οικιστικά πρότυπα για τις συνθήκες της Αθήνας (και πολύ υψηλές βέβαια τιμές κατοικίας), οι οποίες αναπτύχθηκαν εξ υπαρχής με «Σχέδιο» με χαμηλούς Συντελεστές δόμησης, με μεγάλο ποσοστό χώρων πρασίνου / ελεύθερων χώρων κλπ.

Χάρτης 2. Υποβαθμισμένες περιοχές (τμήματα Δήμων / ομάδες Οικοδομικών Τετραγώνων) με κριτήριο το επίπεδο εκπαίδευσης (Συμμετοχή (%) των πτυχιούχων ΑΕΙ ή κατόχων Μεταπτυχιακού ή Διδακτορικού στο σύνολο του Οικ. Εν. Πληθυσμού) 2001 ανά ΟΤ. Πηγή στοιχείων: ΕΣΥΕ – Επεξεργασία: Μ. Αγγελίδης

Στην Αθήνα, αυτά τα στρώματα («Ανώτερα -1») τείνουν όλο και περισσότερο να διαχωρίζονται χωρικά από τα υπόλοιπα -βλ. σχετικά και στην Εισαγωγή. (β) Τα «Μεσαία - 2» στρώματα χωροθετούνται κυρίως στο Ν-ΝΑνατολικό τμήμα του Λεκανοπεδίου (Ν. Σμύρνη, Π. Φάληρο, Άλιμος, Ελληνικό), εντάσσονται εδώ όμως και δυο Δήμοι του ΒΔυτικού λεκανοπεδίου: Λυκόβρυση και Ηράκλειο. (γ) Τα «Μεσαία-Χαμηλά -1» στρώματα κατοικούν κυρίως στην ευρύτερη κεντρική περιοχή του Λεκανοπεδίου (Δ. Αθηναίων, Ζωγράφου, Ν. Χαλκηδόνα, Υμηττός, Γαλάτσι), αλλά και στην Ηλιούπολη-Αργυρούπολη και στο Μοσχάτο. Εδώ πολύ μεγάλο είναι το βάρος του Δ. Αθηναίων-λόγω του μεγάλου πληθυσμού του. Στα «Μεσαία-Χαμηλά -2» στρώματα αντιπροσωπεύονται κυρίως ο Δ. Πειραιώς, Δήμοι της κεντρικής περιοχής (Βύρωνας, Ν. Φιλαδέλφεια, Καισαριανή), αλλά και Δήμοι της Κεντρικής-Νότιας, της Δυτικής και της Ανατολικής περιοχών του Λεκανοπεδίου. (δ) Τα «Πολύ χαμηλά - 1» στρώματα αντιστοιχούν κυρίως σε Δήμους του Δυτικού Λεκανοπεδίου, του Νότιου πρώην «βιομηχανικού» τμήματος του Λεκανοπεδίου (Ταύρος, Ρέντης) όπως και του ΒΔυτικού τμήματος του Λεκανοπεδίου (Ίλιον, Καματερό). Τέλος, τα «Πολύ χαμηλά -2» στρώματα αντιστοιχούν σε δύο παλιούς «λιμενο-βιομηχανικούς» Δήμους» (Δραπετσώνα, Πέραμα) και σε ένα Δήμο (Αγ. Βαρβάρα) με έντονη παρουσία των Ρομά.

Σε ένα δεύτερο βήμα, εξετάσαμε κατά πόσον συσχετίζεται το εισόδημα, σε επίπεδο ΟΤΑ, με άλλες κοινωνικές παραμέτρους / παράγοντες (κοινωνικοεπαγγελματικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού, επίπεδο ανεργίας, επίπεδο εκπαίδευσης κλπ). Αυτή η διερεύνηση έδειξε τα εξής: (α) Παρουσιάζεται εξαιρετικά υψηλή συσχέτιση με το «*υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης*» /ποσοστό *πτυχιούχων ΑΕΙ και άνω στο σύνολο του πληθυσμού* (δείκτης 0,975). (β) Παρουσιάζεται πολύ υψηλή συσχέτιση με το ποσοστό εργοδοτών και εργαζομένων για δικό τους λογαριασμό (0,917) και με τις συνθήκες κατοίκησης με κριτήριο τον αριθμό δωματίων ανά κατοικία (0,936). (γ) Εμφανίζεται σχετικά μικρότερος βαθμός συσχέτισης με το ποσοστό ανεργίας (-0,703) και με το ποσοστό απασχόλησης στο δευτερογενή τομέα (0,771). Η διαφορά οφείλεται σε αρκετό βαθμό στο ότι σε αρκετούς «ανερχόμενους κοινωνικά» Δήμους υπάρχουν -αλλά συρρικνώνονται- βιομηχανικές -βιοτεχνικές περιοχές χωρικά συναρτημένες με αντίστοιχες ζώνες κατοικίας. Έτσι, εξηγείται, κατά ένα μέρος, και η μη ισχυρή συσχέτιση του εισοδήματος με το «χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης» / ποσοστό αγραμμάτων και όσων δεν τελείωσαν το Δημοτικό αλλά γνωρίζουν γραφή & ανάγνωση στο σύνολο του πληθυσμού) (-0,494). (δ) Παρουσιάζεται ελάχιστη συσχέτιση -σε επίπεδο ΟΤΑ- (0,175) με την παρουσία αλλοδαπών μεταναστών (% του πληθυσμού). Εν τούτοις εμφανίζεται ισχυρή συγκέντρωση μεταναστών σε ορισμένες ζώνες των κεντρικών περιοχών της Αθήνας (λόγω υψηλής προσελασιμότητας, «ανωνυμίας» κλπ) αλλά και σε φτωχές ζώνες εργατικής προέλευσης. Βλέπε λεπτομερέστερη ανάλυση και σχετικούς χάρτες στο: Αγγελίδης κ.ά., υπό έκδοση.

Σε ένα τρίτο βήμα, εξετάσαμε τις διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό των Δήμων (σε επίπεδο Οικοδ. Τετραγώνου) με κριτήριο το «υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης», το οποίο, όπως είδαμε, συσχετίζεται σχεδόν πλήρως με το εισόδημα. Οι διαφοροποιήσεις αυτές είναι πολύ σημαντικές. Βλέπε χαρακτηριστικά στον Χάρτη 2 την διαφοροποίηση των Δυτικών τμημάτων από τα Ανατολικά τμήματα του Δήμου Αθηναίων.

Προκύπτει συνολικά ότι κυρίως τα κεντρικά-δυτικά και τα βόρεια-βορειοδυτικά τμήματα του Λεκανοπεδίου, όπως και το μεγαλύτερο τμήμα της ευρύτερης περιοχής του Πειραιά και κυρίως μεγάλες βιομηχανικές ζώνες (Ελαιώνας με προέκταση προς την ζώνη Κηφισού) αλλά και μικρότερες τέτοιες ζώνες εμπεριέχουν χωρικές ενότητες οι οποίες με σαφήνεια έχουν χαρακτηριστικά κοινωνικά μειονεκτικών περιοχών. Λαμβάνοντας υπ' όψιν και τα συμπεράσματα ως προς την Χωρική ανάπτυξη στο Λεκανοπέδιο, στις ζώνες αυτές η χωρική αναπτυξιακή δυναμική έχει δημιουργήσει μεγάλα ελλείμματα ανάπτυξης και άρα δυνατοτήτων απασχόλησης. Επομένως, η αντιμετώπιση της κοινωνικής χωρικής υποβάθμισης έως αποκλεισμού θα πρέπει να υλοποιηθεί τόσο με ευρύτερες χωρικές στρατηγικές όσο και με πιο εντοπισμένες χωρικά ολοκληρωμένες αστικές παρεμβάσεις, οι οποίες να εξασφαλίζουν την αύξηση της προσφοράς θέσεων εργασίας, αλλά και την αναβάθμιση του ανθρώπινου δυναμικού, την κοινωνική στήριξη των κατοίκων και την αναβάθμιση της ποιότητας ζωής σε αυτές τις περιοχές.

Βιβλιογραφία

Αγγελίδης Μ. (επ. υπ.), Γ. Κάρκα, Δ. Μανουσαρίδη, (υπό έκδοση): Αναπτυξιακές δυναμικές και κοινωνικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα στην πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα, ΕΜΠ.

ΕΜΠ - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας (ΠΘ), 2006, Ολοκληρωμένο Αναπτυξιακό Επιχειρησιακό Σχέδιο της Νομαρχίας Αθηνών. Βλέπε ιδίως στις ενότητες 5.1-Δημογραφική ανάλυση, 5.4 - Δευτερογενής τομέας: απασχόληση και χωροθέτηση και 5-5 - Υπηρεσίες, οι οποίες μελετήθηκαν από μέλη της ερευνητικής ομάδας ΕΜΠ: Αγγελίδης Μ., Γ. Κάρκα, Δ. Μανουσαρίδη.

ΕΣΥΕ, διάφορες χρονολογίες, Έρευνα εργατικού δυναμικού / ΕΕΔ 1995-2006.

ICAP A.E., 2006, Κατάλογος όλων των επιχειρήσεων ΑΕ και ΕΠΕ της Αττικής, (χωροθέτηση, απασχόληση, ισολογισμοί).

Μαλούτας Θ., 2000, Οι πόλεις: Κοινωνικός και Οικονομικός Άτλας της Ελλάδας, ΕΚΚΕ-Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας.

Προδρομίδης Π.-Ι., 2006, A regional analysis of declared incomes in Greece, ΚΕΠΕ / Studies 63, Αθήνα.

Προδρομίδης Π.-Ι., Χ. Κατή, 2005, Στατιστικές της περιφερειακής οικονομικής κατάστασης της Ελλάδος, Κέντρο Δεδομένων του ΚΕΠΕ, Αθήνα.

Burgel G., 1976, Αθήνα - η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας, Εξάντας, Αθήνα.

Castells M., 2003, The Internet Galaxy: Reflections on the Internet, Business, and Society, Oxford University Press.

Charron M., P. Apparicio, 2006, Les inégalités de revenu sont-elles plus prononcées au lieu de résidence qu'au lieu de travail?, INRS Urbanisation, culture et société, Montréal.

Fitoussi J.-P., Laurent E., Maurice J., 2003, Ségrégation urbaine et intégration sociale, Conseil d'Analyse Economique, La Documentation Française, Paris.

Hall P., U. Pfeiffer, 2000, Urban Future 21: A global agenda for twenty-first century cities, E & FN Spon, London.

IAURIF, 2005, Ségrégation urbaine et politiques publiques: étude comparative, Paris.

Sassen S., 2002, Global networks, linked cities, Routledge, New York - London.

«ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΚΑΙ ΣΤΕΓΑΣΤΙΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ: ΕΚΘΕΣΗ ΣΤΗΝ ΕΥΗΜΕΡΙΑ Ή ΣΤΗ ΣΤΕΡΗΣΗ;»

Αράπογλου Β.

*Τμήμα Κοινωνιολογίας Πανεπιστήμιο Κρήτης***Περίληψη**

Κεντρικό ερώτημα της εισήγησης αποτελεί το αν ο διαχωρισμός των μεταναστών στην Αθήνα συνδέεται με την εμφάνιση χωρικά εντοπισμένων αστικών μορφών στέρησης και την ανάδυση νέων χωρικών προτύπων αστικής ανισότητας. Η εισήγηση επιχειρεί να συνδέσει νέα ευρήματα για τον εντοπισμό περιοχών στεγαστικής στέρησης με το συνολικότερο πρότυπο του οικιστικού διαχωρισμού των μεταναστών όπως αποτυπώνεται σε προηγούμενες έρευνες του συγγραφέα. Διερευνάται αν οι συγκεντρώσεις των μεταναστών συμπίπτουν με τη συγκέντρωση στεγαστικής στέρησης. Παρουσιάζονται δείκτες για τις βασικές διαστάσεις του διαχωρισμού των μεταναστών και τις στεγαστικές ανισότητες σε επίπεδο απογραφικού τομέα.

Abstract

This paper explores if the segregation of immigrants is related to the spatial patterns of urban inequalities that have been taking shape in Athens since the early 1990s. New findings on concentration of housing deprivation of immigrants are discussed in the light of previous research by author and collaborators. Indices on dimensions of immigrant segregation and housing inequalities are presented at census tract level.

Λέξεις κλειδιά: Αθήνα, ανισότητες, διαχωρισμός, μετανάστευση, στέγαση.**Key words:** Athens, segregation, immigration, housing, inequalities.**1. Εισαγωγή: μετανάστευση, διαχωρισμός και «πολύχρωμη φτώχεια»**

Από την δεκαετία του 1990 είχε ξεκινήσει στις Η.Π.Α. η συζήτηση κατά πόσο το νέο κύμα μετανάστευσης μεταβάλλει τα πρότυπα διαχωρισμού και τις συνθήκες στα Γκέτο (Waldinger & Bozorgmehr 1996). Το ενδιαφέρον της έρευνας μετατοπίστηκε από τις φυλετικές στις εθνοφυλετικές μορφές διαχωρισμού και ειδικότερο ζήτημα αποτέλεσε το αν η μετανάστευση από τη Λατινική Αμερική και την Ασία αυξάνει το διαχωρισμό, διαμορφώνοντας έτσι ένα πρότυπο διαχωρισμού των λευκών από τους μη λευκούς, ή αν το νέο κύμα μετανάστευσης μειώνει το διαχωρισμό, καθώς οι νεοαφιχθέντες διασπούν τη διαχωριστική γραμμή του χρώματος (επισκόπηση στο Arapoglou 2006). Σύμφωνα με τα ευρήματα των περισσότερων ερευνών ο συνολικός διαχωρισμός έχει μειωθεί σημαντικά και οι περισσότερες μητροπόλεις των ΗΠΑ έχουν γίνει πιο μικτές από οικιστική άποψη (Glaeser 2001, Logan κ.ά. 2004). Ταυτόχρονα, η μετανάστευση συνδέεται με ευρύτερες διαδικασίες αναδιάρθρωσης που δημιουργούν διάχυτες μορφές «πολύχρωμης φτώχειας» σε περιοχές που Αφρο-αμερικανοί και ισπανόφωνοι συχνά μοιράζονται (Poulsten κ.ά. 2003, Portes 2001, Marcelli κ.ά. 2005, McConville και Ong 2003, Strait 2006, Massey & Fisher 2000).

Η κοινωνική γεωγραφία των μεγάλων πόλεων του Ευρωπαϊκού Νότου έχει προφανώς διαμορφωθεί μέσα σε τελείως διαφορετικές συνθήκες από αυτές των Βορειοαμερικανικών μητροπόλεων (Malheiros 2002, King et al 1997). Ωστόσο, οι αναφορές σε νέες θεωρητικές κατηγορίες και η χρήση των αναλυτικών εργαλείων που παρουσιάζονται στις επόμενες ενότητες διευκολύνουν την αποτύπωση του διαχωρισμού των μεταναστών και των ανισοτήτων που υφίστανται στις πόλεις του Ευρωπαϊκού Νότου.

Σε προηγούμενη μελέτη έχω παρουσιάσει τα αποτελέσματα του υπολογισμού των δεικτών που αφορούν τις βασικές διαστάσεις του διαχωρισμού των μεταναστών στην Αθήνα (Arapoglou 2006). Ειδικότερα έχει επισημανθεί ότι παρότι οι μετανάστες κατανέμονται ανισομερώς στο χώρο, η Αθήνα πρέπει να θεωρηθεί μία από τις πιο διαφοροποιημένες και πλουραλιστικές ευρωπαϊκές μητροπόλεις. Παρόλα αυτά, υπάρχουν σημαντικές διαφορές μεταξύ μεταναστών διαφορετικής εθνικότητας και προέλευσης. Οι Αλβανοί φαίνεται να μοιράζονται τον οικιστικό χώρο με τους Έλληνες και, δεδομένου ότι αποτελούν το μεγαλύτερο ποσοστό του συνολικού μεταναστευτικού πληθυσμού, η ικανότητά τους να εξαπλώνονται σε μεγάλες περιοχές της πόλης συμβάλλει στα συνολικά χαμηλά επίπεδα διαχωρισμού. Από την άλλη πλευρά, οι μετανάστες από την κεντρική και ανατολική Ευρώπη και τις λιγότερο ανεπτυγμένες ασιατικές και αφρικανικές χώρες, συνήθως συγκεντρώνονται σε μικρότερες κοινότητες.

Η χωρική κατανομή των μεταναστών διαμορφώνεται σε μεγάλο βαθμό από τη θέση τους στα χαμηλότερα επίπεδα μιας μεταβαλλόμενης επαγγελματικής δομής (Αράπογλου & Σαγιάς 2007, Kandyliis, Arapoglou, Maloutas 2007). Οι τάσεις διαχωρισμού είναι πιο εμφανείς στους κατώτερους ανειδίκευτους εργάτες του ξένου πληθυσμού. Τα εξειδικευμένα επαγγέλματα διαχωρίζονται μόνο ελαφρά από τον ελληνικό πληθυσμό, υποδεικνύοντας τη σημασία των εργασιακών και εκπαιδευτικών παραγόντων τόσο για την κοινωνική όσο και για τη χωρική ενσωμάτωση. Επίσης φαίνεται ότι τα εθνοτικά και επαγγελματικά δίκτυα εξαπλώνονται σε μεγάλες γεωγραφικές περιοχές και μάλλον συμβάλλουν στην κοινωνικο-εθνοτική ανάμιξη, παρά στο διαχωρισμό (Arapoglou 2006).

Το φαινομενικά παράδοξο είναι η μετανάστευση συνέβαλε στη μείωση του συνολικού κοινωνικού διαχωρισμού στην Αθήνα (Maloutas υπό έκδοση, Αράπογλου και Σαγιάς 2007). Αναδύεται ένα χωρικό πρότυπο διαχωρισμού των μεταναστών που αφορά νέες κεντρικότητες αλλά και αποκεντρωμένες μορφές. Παρόλο που ο αθηναϊκός χώρος εξακολουθεί να κυριαρχείται από μεγάλη συγκέντρωση εργατών παραγωγής και υπηρεσιών και στο κέντρο της πόλης, παρατηρούνται σημαντικές τάσεις προαστιοποίησης και διάχυσης. Οι μετανάστες εργάτες παραγωγής και υπηρεσιών συγκεντρώνονται στο κέντρο περισσότερο από τους Έλληνες, παρόλο που διαμορφώνονται διαφορετικά πρότυπα για διαφορετικές εθνοτικές και επαγγελματικές ομάδες. Επιπλέον, παρουσιάζονται σημαντικές κοινωνικο-εθνοτικές και δημογραφικές διαφορές μεταξύ των εσωτερικών οικιστικών προαστιακών περιοχών, όπου μαζί με τους Έλληνες επαγγελματίες κατοικούν μόνο πολίτες ανεπτυγμένων χωρών. Στις περισσότερες περιοχές συνήθως διαμένουν μετανάστες εργάτες κατασκευών σε μίξη με ποικίλα επαγγελματικά στρώματα αλλά περισσότερο με μικρούς επαγγελματίες που όλο και περισσότερο τις επιλέγουν ως τόπο εγκατάστασης.

2. Νέα ερωτήματα και μέθοδοι

Στις μελέτες που προαναφέρθηκαν έχουμε επισημάνει ότι η ποικιλομορφία δεν αποκλείει τη διερεύνηση συγκεκριμένων μορφών διαχωρισμού και κοινωνικο-οικονομικών ανισοτήτων σε αναλυτικότερη χωρική κλίμακα. Στην κατεύθυνση εντοπισμού τέτοιων ανισοτήτων κινείται η παρούσα εισήγηση στην οποία χωρική μονάδα ανάλυσης είναι ο απογραφικός τομέας. Εφόσον δεν υπάρχουν δεδομένα εισοδήματος στην Ελληνική πραγματικότητα δεν μπορούμε να μελετήσουμε τη συγκέντρωση της αστικής φτώχειας, αλλά τη συγκέντρωση άλλων αστικών ανισοτήτων και στέρησης (ανεργία, διαρροή από εκπαίδευση, ανεπαρκής στέγαση). Στην εισήγηση εστιαζόμαστε σε στεγαστικές ανισότητες. Ας σημειωθεί ότι πρόκειται για προκαταρκτική διερεύνηση. Οι υπολογισμοί βασίστηκαν στα στοιχεία απογραφής του 2001 που περιέχονται στη βάση δεδομένων του Ινστιτούτου Αστικής και Αγροτικής Κοινωνιολογίας, στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (εφεξής ΙΑΑΚ – ΕΚΚΕ).

Πρώτον, διερευνούμε ποιοι δείκτες θα μπορούσαν να αποτελέσουν αξιόπιστα μέτρα στεγαστικής στέρησης. Ως κύριο μέτρο στέρησης χρησιμοποιούμε την έλλειψη χώρου κατοικίας αλλά εξετάζουμε επίσης την παλαιότητα των κτιρίων κατοικίας και την κατανομή των μεταναστών στον ενοικιαζόμενο τομέα κατοικίας.

Δεύτερον, υπολογίζονται ορισμένοι τροποποιημένοι δείκτες που χρησιμοποιούνται ευρέως στη βόρειο αμερικανική βιβλιογραφία για να εκτιμηθούν η «έκθεση» (Massey et al 1996) επιμέρους ομάδων στη «στεγαστική στέρηση» και η χωρική συγκέντρωσή τους (Jargowsky 1997). Στην παρούσα φάση οι συγκεκριμένοι δείκτες έχουν υπολογιστεί για το σύνολο των μεταναστών. Ενδεικτικά μόνο υπολογίζονται δείκτες για μεγάλες ομάδες μεταναστών ανάλογα με τη χώρα καταγωγή τους. Βασικό ερώτημα αποτελεί το αν υπάρχουν έντονες συγκεντρώσεις στέρησης, αν οι μετανάστες «απομονώνονται» σε περιοχές στέρησης ή αν είναι εκτεθειμένοι στην ευημερία του συνολικού πληθυσμού. Η σχετική ελληνική γραμματεία άλλοτε τονίζει την απομόνωση (Ψημμένος 2004) και άλλοτε την αισιόδοξη προοπτική βελτίωσης των στεγαστικών συνθηκών τους (Λαμπριανίδης και Λυμπεράκη 2001).

Τρίτον, παρουσιάζονται χάρτες που αποτυπώνουν τη χωρική κατανομή ομάδων μεταναστών και Ελλήνων που υφίστανται μορφές στεγαστικής στέρησης στην Αττική. Κεντρικό αντικείμενο διερεύνησης είναι αν εντοπίζονται ιδιαίτερες και απομονωμένες μορφές «εθνο-πολιτισμικής» στέρησης. Σε αναλογία με την αμερικανική γραμματεία το ερώτημα εδώ είναι αν αναδύονται «πολύ-εθνοπολιτισμικές» ή «μονο-εθνοπολιτισμικές» περιοχές στέρησης στο κέντρο ή στις παρυφές της πόλης.

Για την προκαταρκτική διερεύνηση των πιο πάνω ζητημάτων επιλέξαμε τρία μέτρα στέρησης, ακολουθώντας κυρίως τα ευρήματα άλλων ερευνών. Η έλλειψη χώρου έχει επιβεβαιωθεί ότι σχετίζεται ισχυρά με το ποσοστό και τον κίνδυνο φτώχειας (Μπούζας 1990, Εμμανουήλ κ.α. 1996, Tsakloglou & Papadopoulos 2002) και με τον κοινωνικό διαχωρισμό στην πρωτεύουσα (Εμμανουήλ 2002). Ειδικότερα ο Μπούζας εκτίμησε ότι το 1981 το μέσο εμβαδόν δωματίων στα φτωχά νοικοκυριά της περιφέρειας της πρωτεύουσας ήταν 17,6 τμ και η μέση πυκνοκατοίκηση των φτωχών νοικοκυριών ήταν 0,76 δωμάτια κατ' άτομο. Ο Εμμανουήλ (2004) εκτίμησε ότι το 1999 στα 2 κατώτερα δεκατημόρια εισοδήματος η μέση επιφάνεια κατοικίας είναι 33,6 τμ. κατ' άτομο για τους ιδιοκτήτες και 27,2 τμ για τους ενοικιαστές κατοικίας. Με βάση αυτά τα δεδομένα ο ορισμός των 20τμ. κατ' άτομο πιστεύουμε ότι είναι ένα αξιόπιστο μέτρο τουλάχιστο για την προκαταρκτική διερεύνηση του ζητήματος.

Ο Εμμανουήλ (2004) επίσης εκτίμησε ότι το 1999 στα δυο κατώτερα δεκατημόρια εισοδήματος η μέση ηλικία της κατοικίας είναι 33.6 έτη μεταξύ των ιδιοκατοίκων και 22 έτη για τις νέες αγορές. Στην παρούσα διερεύνηση υιοθετήσαμε το κριτήριο των κατοικιών ηλικίας άνω των 30 ετών ως δείκτη στέρησης.

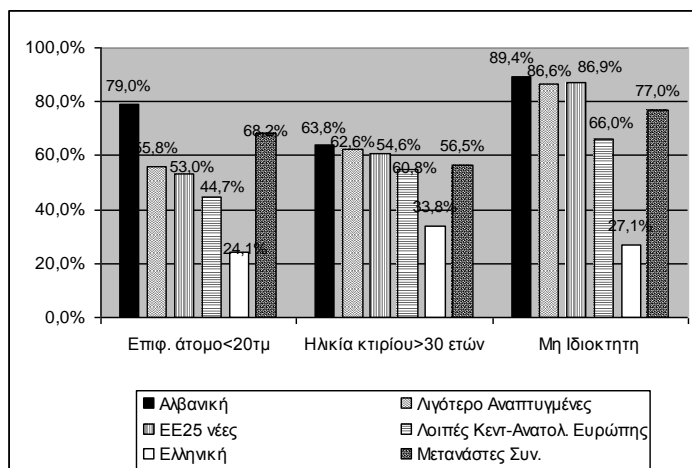
Στην μελέτη του Μπούζα (1990) δεν είχαν παρατηρηθεί σημαντικές διαφορές ως προς την ιδιοκατοίκηση ενώ και οι Εμμανουήλ, Βελίδης και Στρουσοπούλου (1996) επισημαίνουν ότι η ιδιοκατοίκηση δεν αποτελεί παράγοντα διαφοροποίησης της στεγαστικής ποιότητας μεταξύ χαμηλών και υψηλών εισοδημάτων. Παρόλα αυτά επιλέξαμε να παρουσιάσουμε τα ποσοστά ιδιοκατοίκησης για δυο λόγους. Πρώτον οι μετανάστες έχουν σαφώς δυσχερή πρόσβαση στην αγορά κατοικίας και δεύτερον σε άλλες μεγάλες πόλεις του Ευρωπαϊκού Νότου έχει διαπιστωθεί ότι εγκλωβίζονται στο παλαιό ενοικιαζόμενο απόθεμα (Arbaci 2002).

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να αναφέρουμε ότι στην προκαταρκτική φάση ανάλυσης εξακολουθούν να υπάρχουν τεχνικοί και μεθοδολογικοί προβληματισμοί. Προβληματιστήκαμε αν θα έπρεπε να εκτιμηθούν δείκτες στέρησης με αναφορά στο σύνολο του πληθυσμού ή στον ελληνικό πληθυσμό, τελικά δεν επιλέχθηκε αυτή η λύση γιατί θα αλλοιώνονταν οι δείκτες έκθεσης που ακολουθούν. Ο στατιστικός έλεγχος των κατανομών ενδεχομένως να μας οδηγήσει σε εναλλακτικά μέτρα πυκνοκατοίκησης και έλλειψης χώρου. Σημαντικό είναι επίσης να μελετηθούν οι μεταβολές στην δεκαετία 1991-2001, ενώ χρειάζεται να προστεθούν δείκτες που αφορούν σε βασικές στεγαστικές ανάσεις και εξοπλισμό.

3. Νέα ευρήματα για τη στεγαστική στέρηση και το διαχωρισμό των μεταναστών

Στο Σχήμα 1 αποτυπώνεται ότι στα μέτρα που αρχικά επιλέχθηκαν ένα σημαντικό ποσοστό του Ελληνικού πληθυσμού που κυμαίνεται από το περίπου ¼ (24,1% για την κατ' άτομο επιφάνεια κατοικίας) μέχρι περίπου 1/3 (33,8% για παλαιότητα κτιρίου άνω των 30 ετών),

συγκεντρώνεται στα κατώτερα κλιμάκια των σχετικών στατιστικών κατανομών. Είναι προφανής η στέρση των μεταναστών σε σχέση με τον Ελληνικό πληθυσμό καθώς σε όλα τα χρησιμοποιούμενα μέτρα τα ποσοστά για τους μετανάστες είναι σχεδόν τριπλάσια από τα αντίστοιχα για τον Ελληνικό πληθυσμό. Επιπλέον, αρχίζουν να διαφαίνονται και σημαντικές εθνοτικές διαφοροποιήσεις. Καταγράφεται σημαντική στέρση του Αλβανικού πληθυσμού σε σχέση με άλλες ομάδες μεταναστών. Παρά τις υψηλές τιμές λίγο καλύτεροι είναι οι συγκεκριμένοι δείκτες για τους μετανάστες από τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες και τις νέες χώρες της Ε.Ε. Τα δεδομένα αυτά παραπέμπουν σε επιμέρους διαφοροποιήσεις μεταξύ εθνοτικών ομάδων με διαφορετική ιστορία συγκρότησης στον Αθηνναϊκό χώρο και δυνατότητες κοινωνικής δικτύωσης. Αισθητά καλύτερη εικόνα παρουσιάζεται για τους μετανάστες από τις χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης. Εν μέρει αυτό οφείλεται στο ότι στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται ομογενείς, δεδομένο που παραπέμπει σε εθνο-πολιτισμικές ιεραρχίες που αναπαράγονται από την ελληνική πολιτεία (Kandyllis 2006, Λαυρεντιάδου 2006).

Σχήμα 1. Μέτρα στέρσης ομάδων μεταναστών και Ελλήνων. Πηγή: ΙΑΑΚ-ΕΚΚΕ, Απογραφικό Πανόραμα, υπολογισμοί του συγγραφέα

Στον Πίνακα 1 παρουσιάζονται οι δείκτες έκθεσης των μεταναστών σε τρεις διαστάσεις της στεγαστικής στέρσης. Οι δείκτες αποτελούν παραλλαγή των δεικτών έκθεσης στη φτώχεια (Massey, Gross & Eggers 1991, Strait 2006). Ο δείκτης έκθεσης σε μικρή επιφάνεια κατοικίας σημαίνει ότι ο «τυπικός» μετανάστης κατοικεί σε ένα τομέα όπου το 31,8% του πληθυσμού (10,5% μετανάστες και 21,3% Ελληνες) διαμένουν σε κατοικίες με επιφάνεια μικρότερη από 20 τμ το άτομο. Αντίστοιχα, ο δείκτης έκθεσης σε παλαιότητα κατοικίας σημαίνει ότι ο «τυπικός» μετανάστης κατοικεί σε ένα τομέα όπου το 40,3% του πληθυσμού (8,6% μετανάστες και 31,7% Ελληνες) διαμένουν σε κτίσματα ηλικίας άνω των 30 ετών. Ο δείκτης έκθεσης στη «μη-ιδιοκατοίκηση» σημαίνει ότι ο «τυπικός» μετανάστης κατοικεί σε ένα τομέα όπου το 38% του πληθυσμού (26% Ελληνες και 12% μετανάστες) δεν έχουν δική τους κατοικία.

Πίνακας 1. Έκθεση μεταναστών σε στεγαστική στέρση

Έκθεση μεταναστών σε....	Επιφάνεια Κατοικίας < 20τμ άτ.	Παλαιότητα Κτιρίου > 30 ετών	Μη ιδιοκατοίκηση
	31,8% = 10,5% Μετανάστες + 21,3% Ελληνες	40,3% = 8,6% Μετανάστες + 31,7% Ελληνες	38% = 12% Μετανάστες + 26% Ελληνες

Πηγή: ΙΑΑΚ-ΕΚΚΕ, Απογραφικό Πανόραμα, υπολογισμοί του συγγραφέα

Παρότι τα ποσοστά έκθεσης σε στερούμενους μετανάστες (10,5% για την επιφάνεια κατοικίας, 8,6 για την παλαιότητα κτιρίου, και 12% για τη μη-ιδιοκατοίκηση) δεν είναι χαμηλά δεν μπορούν να ερμηνευθούν ως «απομόνωση» της μεταναστευτικής στέρησης. Φαίνεται ότι η έκθεση των μεταναστών σε διαφορετικές μορφές στέρησης σε μεγάλο βαθμό αποτελεί έκθεση στη στεγαστική στέρηση του Ελληνικού πληθυσμού (αυτό ισχύει κυρίως για την παλαιότητα του κτιρίου). Το εύρημα αυτό υποδεικνύει ότι θα πρέπει να διερευνηθεί περαιτέρω η κοινωνική σύνθεση του στερούμενου Ελληνικού πληθυσμού. Ιδιαίτερη σημασία θα είχε να διερευνηθεί και η μεταβολή 1991-2001, ώστε να διαπιστωθεί αν βρίσκεται σε εξέλιξη μια διαδικασία filtering down σε αρκετές περιοχές του κέντρου.

Στον Πίνακα 2 παρουσιάζονται τα ποσοστά συγκέντρωσης μεταναστευτικής στέρησης που αποτελούν παραλλαγή του δείκτη συγκέντρωσης φτώχειας (CPR) που πρότεινε ο Jargowsky (1997). Ως περιοχή στέρησης μιας πληθυσμιακής ομάδας ορίζεται εκείνη η περιοχή όπου το 40% του πληθυσμού της συγκεκριμένης ομάδας υπερβαίνει το μέτρο στέρησης που κάθε φορά υιοθετείται (βλ. και Strait 2006).

Πίνακας 2. Ποσοστά συγκέντρωσης μεταναστευτικής στέρησης

	Επιφάνεια κατοικίας (<20τμ/άτομο)	Παλαιότητα Κτιρίου (>30 ετών)	Μη ιδιοκατοίκηση
Συγκέντρωση	18,5%	69,7%	42,1%

Πηγή: ΙΑΑΚ-ΕΚΚΕ, Απογραφικό Πανόραμα, υπολογισμοί του συγγραφέα

Στον Πίνακα 2 φαίνεται ότι το 18,5% των μεταναστών που στερούνται χώρου κατοικίας συγκεντρώνονται σε τομείς όπου περισσότερο από το 40% του μεταναστευτικού πληθυσμού διαθέτει λιγότερο από 20 τμ το άτομο. Στον ίδιο πίνακα παρατηρούμε ότι το 69,7% των μεταναστών σε κτίρια ηλικία άνω των 30 ετών συγκεντρώνονται σε τομείς όπου πλέον του 40% του πληθυσμού κατοικεί σε παλαιά κτίρια. Επίσης διαπιστώνουμε ότι το 42,1% των μεταναστών που δεν ιδιοκατοικούν είναι συγκεντρωμένο σε τομείς με περισσότερους από 40%.

Οι τρεις δείκτες μπορούν να θεωρηθούν υψηλοί και δηλώνουν σημαντική χωρική συγκέντρωση των μεταναστών κυρίως σε ότι αφορά τη μη ιδιοκατοίκηση και την παλαιότητα του κτιρίου. Οι υψηλές συγκεντρώσεις παλαιότητας και μη-ιδιοκατοίκησης παραπέμπουν κυρίως στη λειτουργία του ενοικιαζόμενου τομέα παλαιού αποθέματος, ως επί το πλείστον σε κεντρικές περιοχές. Τα δεδομένα αυτά μπορούν να εκληφθούν και ως ένδειξη χωρικής πόλωσης.

Από λεπτομερέστερη ανάλυση των στοιχείων προκύπτει ότι οι διαφορές στη συγκέντρωση μεταξύ μεταναστών και Ελλήνων που στερούνται χώρου δεν είναι μεγάλες. Ωστόσο οι συγκεντρώσεις αυτές έχουν διαφορετικές χωρικές κατανομές, οι οποίες αναδεικνύονται στα Σχήματα 1 και 2 στο Παράρτημα 1.

Στο Σχήμα 1 έχει χαρτογραφηθεί το ποσοστό των μεταναστών σε στέρηση χώρου στο σύνολο του πληθυσμού σε στέρηση χώρου σε κάθε απογραφικό τομέα στην Αττική για το 2001. Εμφανίζεται ότι η στέρηση των μεταναστών αφορά μερικές κεντρικές περιοχές (κυρίως κάτω από την Πατησίων) αλλά και αρκετούς οικισμούς στις παρυφές της πόλης, εικόνα που συνάδει με την διπλή όψη του διαχωρισμού τους (Arapoglou 2006). Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι κατά μήκος της παράκτιας ζώνης υπάρχουν χωρικά συνεχείς συγκεντρώσεις στέρησης, γεγονός που είναι συμβατό με τις συγκεντρώσεις αλλοδαπών υπαλλήλων και πωλητών που έχουμε εντοπίσει σε άλλη μελέτη (Αράπογλου και Σαγιάς 2007).

Στο Σχήμα 2 έχει χαρτογραφηθεί το ποσοστό των Ελλήνων σε στέρηση χώρου στο σύνολο του πληθυσμού σε στέρηση χώρου σε κάθε απογραφικό τομέα στην Αττική για το 2001. Στο

σχετικό χάρτη του σχήματος εμφανίζεται ότι η στέρηση των Ελλήνων συγκεντρώνεται σε παραδοσιακές εργατικές περιοχές κυρίως στη Δυτική Αττική. Φαίνεται επίσης ότι περι-αστικές περιοχές στην Ανατολική Αττική περιλαμβάνουν αρκετές περιοχές στεγαστικής στέρησης.

Πρέπει στο σημείο αυτό να τονιστεί ξανά ότι η αλληλεπίδραση Ελλήνων και μεταναστών σε στεγαστική στέρηση είναι υψηλή, παρά τη χωρική διαφοροποίηση. Η ανάγνωση των χαρτών (δεδομένου ότι τα κλιμάκια στα υπομνήματα είναι διαφορετικά) χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή. Η αλληλεπίδραση Ελλήνων και μεταναστών σε στέρηση οφείλεται κυρίως στις κοινές συγκεντρώσεις τους στο κέντρο της πόλης, βόρεια και ανατολικά της Αττικής. Ωστόσο, είναι χαρακτηριστική η χαμηλή παρουσία μεταναστών στις περισσότερες από τις παραδοσιακές εργατικές περιοχές της Δυτικής Αττικής όπου εμφανίζονται ψηλές τιμές συγκέντρωσης των Ελλήνων σε στενότητα χώρου. Αυτές είναι οι περιοχές στις οποίες ως επί το πλείστον οφείλεται η διαφοροποίηση των δεικτών που εξετάστηκαν παραπάνω. Δεδομένου ότι σε πολλές περιπτώσεις πρόκειται για απογραφικούς τομείς στις δυτικές παρυφές όπου πάνω από 90% του πληθυσμού σε στέρηση χώρου είναι Έλληνες (υπόμνημα Χάρτη 2) αξίζει να διερευνηθεί η κοινωνική και δημογραφική σύνθεση του πληθυσμού και η συσχέτιση με άλλα μέτρα στέρησης.

4. Συζήτηση: «Πολύχρωμη στέρηση» στην Αθήνα;

Από τους δείκτες που παρουσιάστηκαν συνάγεται ότι για τους μετανάστες της Αττικής υπερισχύει η έκθεση στη «στέρηση» της έκθεσης στην «ευημερία». Πρόκειται μάλλον για «κακά νέα» που συμπληρώνουν την εικόνα με τα «καλά νέα» που αναφέρονταν σε προηγούμενες μελέτες. Πρέπει ωστόσο να τονιστεί ότι η έκθεση στη στέρηση έχει πολυεθνικό χαρακτήρα, αφορά συνολικά το μεταναστευτικό πληθυσμό αντανακλώντας την εθνοτική μίξη στις περισσότερες περιοχές. Κάτι τέτοιο, δεν αποκλείει διαφοροποιήσεις εθνοτικού χαρακτήρα, που εξαρτώνται από την επιλεκτικότητα των δημόσιων πολιτικών έναντι επιμέρους κατηγοριών των μεταναστών, την ιστορία και τον τρόπο συγκρότησης επιμέρους κοινοτήτων και κοινωνικών δικτύων στην περιοχή της πρωτεύουσας.

Η ύπαρξη αριθμού χωρικά συνεχών απογραφικών τομέων όπου η συγκέντρωση των μεταναστών αποτελεί σημαντικό τμήμα του πληθυσμού σε στέρηση αποτελεί ένδειξη της αλληλεπίδρασης των μηχανισμών της αγοράς κατοικίας με τις εισοδηματικές ανισότητες. Προκύπτει όμως ότι ενώ οι Αλβανοί είναι λιγότερο διαχωρισμένοι και περισσότερο αποκεντρωμένοι η έκθεσή τους στη στέρηση είναι υψηλή σε σχέση με άλλες εθνικότητες που συσπειρώνονται χωρικά. Η πρώτη αυτή ένδειξη απαιτεί διερεύνηση όλων των βασικών εθνοτήτων του μεταναστευτικού πληθυσμού. Επίσης, παράμετροι που σχετίζονται με τον τύπο του νοικοκυριού και την απασχόληση των μεταναστευτικών ομάδων πρέπει να διερευνηθούν περαιτέρω. Ωστόσο τα ευρήματα που παρουσιάστηκαν αποτελούν ενδείξεις για το ότι ο εθνοφυλετικός διαχωρισμός δεν είναι βασική αιτία της στέρησης.

Η έκθεση στη στέρηση χωρικά είναι εντονότερη σε ορισμένες κεντρικές και σε ορισμένες περιφερειακές περιοχές. Η διπλή όψη κεντρικότητας-αποκέντρωσης αναδύεται και εδώ. Επιβεβαιώνεται δηλαδή η αρχική υπόθεση που έχουμε αλλού διατυπώσει ότι ποικιλομορφία και στέρηση συνυπάρχουν, ακριβώς επειδή μετανάστες και Έλληνες υφίστανται την έλλειψη χώρου και χρησιμοποιούν ένα στεγαστικό απόθεμα στον ενοικιαζόμενο τομέα το οποίο παλαιώνει. Οι κοινωνικές ιεραρχίες και τα δίκτυα που καθορίζουν τις ιδιαίτερες συνθήκες στέγασης επιμέρους ομάδων Ελλήνων και μεταναστών χρειάζεται να διερευνηθούν εκτενέστερα, όπως επίσης και οι γεωγραφικές κινητικότητες που συμβάλλουν στη συγκέντρωσή τους. Κλείνοντας την εισήγηση αυτή αναρωτιέμαι πως θα μπορούσαν να ονομαστούν οι συνθήκες στέρησης που σκιαγραφήθηκαν πιο πάνω. Δεν μπορούμε με βάση τα στοιχεία που αναλύουμε να μιλάμε για «πολύχρωμη φτώχεια» ή «πολύχρωμη υποτάξη» ή «πολύχρωμα γκέτο» φαίνεται όμως ότι ίσως μπορούμε να αρχίσουμε να μιλάμε για «πολύχρωμη στέρηση» αναφερόμενοι ακριβώς στην εθνοτική μίξη των πληθυσμών σε περιοχές με παλιό στεγαστικό απόθεμα και υψηλή πυκνοκατοίκηση.

Βιβλιογραφία**Ελληνική**

Αράπογλου Β, Σαγιάς Ι., 2007, «Διαδικασίες αστικής ανάπτυξης και χωρικά πρότυπα του διαχωρισμού των μεταναστών στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας», *Γεωγραφίες*, τ.17

Εμμανουήλ Δ., 2002, Κοινωνικός διαχωρισμός, πόλωση και ανισότητες στη γεωγραφία της Αθήνας: ο ρόλος των μηχανισμών της αγοράς κατοικίας και οικιστικής ανάπτυξης (1980-2000), *Γεωγραφίες*, 3: 46-70

Εμμανουήλ Δ., Βελίδης Δ., Στρουσοπούλου Ε., 1996, Η στέγαση των χαμηλών εισοδημάτων στην Ελλάδα, Αθήνα: ΔΕΠΟΣ

Λαμπριανίδης Λ., Λυμπεράκη Α., 2004, *Αλβανοί μετανάστες στη Θεσσαλονίκη: διαδρομές εημερίας και παραδρομές δημόσιας εικόνας*, Θεσσαλονίκη: εκδ. Παρατηρητής

Λαυρεντιάδου Μ., 2006, *Να φεύγεις και να ριζώνεις. Η εγκατάσταση των πρώην Ποντίων από τη Σοβιετική Ένωση στη Θράκη και στην Αθήνα*, Αθήνα: Εκδ. Παπαζήσης

Μπούζας Ν, 1990, «Φτώχεια και κατοικία» στο Καραγιωργας Σ κ.α (επιμ), *Διαστάσεις της φτώχειας στην Ελλάδα τ.Β.*, Αθήνα: ΕΚΚΕ

Ψημμένος Ι., 2004, Μετανάστες και κοινωνικός αποκλεισμός στη σύγχρονη πόλη: η περίπτωση της Αθήνας, *Γεωγραφίες*, 7: 65-82

Διεθνής

Arapoglou V.P., 2006, 'Immigration, segregation, and Urban development in Athens; the relevance of the LA debate for Southern European Metropolises', *The Greek Review of Social Research*, Special Issue, 121C: 11-38.

Arbaci S., 2002, "Patterns of ethnic and socio-spatial segregation in European cities: are welfare regimes making a difference?", in: Fonseca M. L., Malheiros J., White P., Ribas-Mateos N. and Esteves A. (Eds), *Immigration and place in Mediterranean Metropolises*, Lisbon: Luso-American Foundation, 2002.

Emmanuel, D., 2004, Socio-economic inequalities and housing in Athens. Impacts of the monetary revolution in the 1990s. *The Greek Review of Social Research*, 113A: 121-44

Glazer J, 2001, *Racial segregation in the 2000 census: promising news*, The Brookings Institution survey series.

King, R.; Black, R. (eds.). *Southern Europe and the New Immigrations*. Brighton: Sussex Academic Press.

Jargowsky P.A, 2003, *Stunning progress, hidden problems: The dramatic decline of concentrated Poverty in the 1990s*. Living Cities Census Series, Center on Urban and Metropolitan Studies. Washington D.C.: The Brookings Institution.

Jargowsky P.A., 1997, *Poverty and Place: Ghettos, Barrios and the American City*. New York: Russel Sage Foundation.

Jargowsky P.A., Yang R., 2006, "The Underclass revisited: A social problem in decline", *Journal of Urban Affairs*, 28(1):55-70.

Joassart-Marcelli, P., Wolch J., Alonso A., Sessoms N, 2005, Spatial Segregation of the Poor in Southern California: A multidimensional analysis, *Urban Geography*, 26(7):587-609.

Kandyllis G., 2006, From assimilation to national hierarchy. Changing dominant representations in the formation of the Greek city, *The Greek Review of Social Research*, 121C: 157-174.

King, R.; Fielding, A.J.; Black, R., 1997, "The international migration turnaround.

Kingsley, G., Pettit K., Pettit T., 2003, *Concentrated Poverty: A change in course*. The Neighborhood change in Urban America Series. Washington DC: Urban Institute.

Logan et al, 2004, "Segregation of minorities in the metropolis: two decades of change", *Demography*, 41: 1-22.

Malheiros J., 2002, "Ethni-cities: Residential Patterns in Northern European and Mediterranean Metropolises- Implications for Policy Design", *International Journal of Population Geography*, 8: 107-134

Maloutas T., Karadimitriou N., 2001, "Vertical social differentiation in Athens: alternative or complement to community segregation?", *International Journal of Urban and Regional Research*, 25(4): 699-716.

Maloutas T., 2004, "Segregation and residential mobility: spatial entrapped social mobility and its impact on segregation in Athens", *European Urban and Regional Studies*, 11(2): 171-187.

Maloutas T, υπό έκδοση, Segregation, social polarization and immigration in Athens during the 1990s: theoretical expectations and contextual differences, *International Journal of Urban and Regional Research*.

Massey D., Fisher M., 2000, How segregation concentrates poverty, *Ethnic and Racial Studies*, 23: 670-691.

Massey, D. et al, (1996). "The Dimensions of Segregation Revisited." *Sociological Methods and Research* 25: 172-206.

Massey, D.S., Gross A.B., Eggers M.L., 1991, The ecology of inequality: Minorities and the concentration of poverty 1970-1980. *The American Journal of Sociology* 95: 1153-1188.

McConville S, Ong P., 2003, *The Trajectory of Poor Neighborhoods in Southern California: 1970-2000*, Wasington D.C., The Brookings Institution, Living Cities: Census Series.

Mingione E., Quassili F, 1999, "The participation of immigrants in the underground economy in Italy", in King, R; Lazaridis, G.; Tsardinidis, C. (eds.). *Eldorado or Fortress? Southern Europe and Immigration*. London: Macmillan.

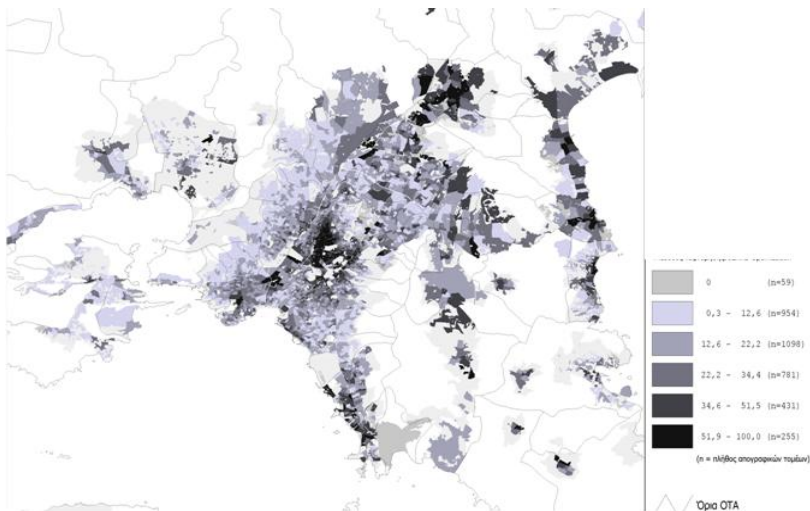
Rumbaut R., Portes A., 2001, *Ethnicities: Children of Immigrants in America*, Berkeley: University of California Press and Russell Sage Foundation.

Strait J.B., 2006, 'Poverty concentration in the prismatic metropolis: the impact of compositional and redistributive forces within Los Angeles, California, 1990-2000'. *Journal of Urban Affairs*, 28(1): 71-94.

Tsakoglou P., Papadopoulos F., Aggregate level and determining factors of social exclusion in twelve European Countries, *Journal of European Social Policy*, 12(3): 211-225.

Waldinger, R., and M. Bozorgmehr, (eds), 1996, *Ethnic Los Angeles*. New York: Russell Sage.

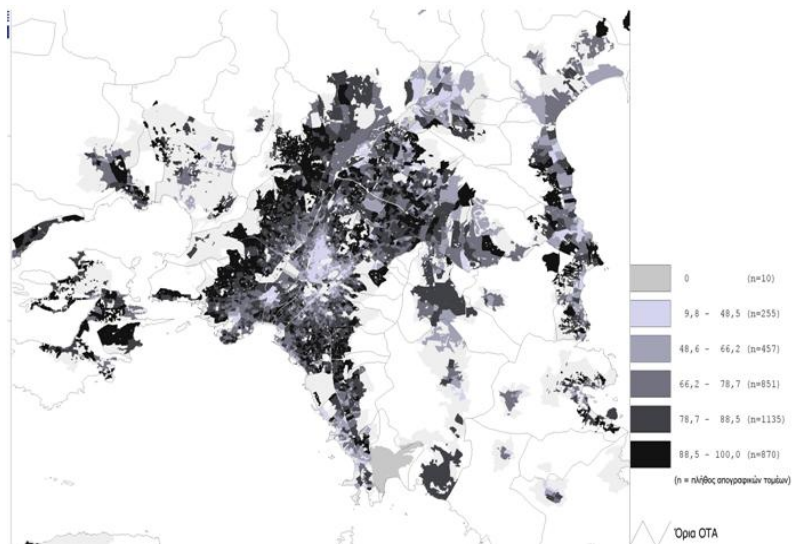
Παράρτημα 1

Σχήμα 1. Μετανάστες στερούμενοι χώρου στο σύνολο πληθυσμού στερούμενων χώρου στην Αττική 2001.

Πηγή: ΙΑΑΚ-ΕΚΚΕ, Απογραφικό Πανόραμα, Υπολογισμοί του συγγραφέα

Πηγή: ΙΑΑΚ-ΕΚΚΕ, Απογραφικό Πανόραμα, Υπολογισμοί του συγγραφέα

Σχήμα 2. Έλληνες στερούμενοι χώρου στο σύνολο πληθυσμού στερούμενων χώρου στην Αττική 2001.

Πηγή: ΙΑΑΚ-ΕΚΚΕ, Απογραφικό Πανόραμα, Υπολογισμοί του συγγραφέα

Πηγή: ΙΑΑΚ-ΕΚΚΕ, Απογραφικό Πανόραμα, Υπολογισμοί του συγγραφέα

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΚΕΝΤΡΙΚΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΔΙΚΤΥΟΥ

Ασπρογέρακας Ε.

Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή Αρχιτεκτονικής, Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας

Περίληψη

Η ανάπτυξη και λειτουργία των πόλεων ως διοικητικών και οικονομικών κέντρων υπήρξε άρρηκτα συνδεδεμένη με την ενδοχώρα τους. Και ενώ ο διοικητικός τους ρόλος ορίζεται ανάλογα με την κατανομή ρόλων για κάθε συγκροτημένη θεσμικά διοικητική ενότητα, ο οικονομικά λειτουργικός προσδιορίζεται από μηχανισμούς σχετικούς με τις κατά καιρούς προκύπτουσες αγορές αγαθών. Η εργασία αυτή έχει στόχο να διερευνήσει τη λειτουργική σημασία των διοικητικών κέντρων του ελληνικού αστικού δικτύου όπως αυτή μπορεί να εκφραστεί μέσω της επιρροής στην ενδοχώρα τους. Γίνεται αναφορά στη σχετική βιβλιογραφία και στη συνέχεια παρουσίαση έρευνας πεδίου. Η μεθοδολογία διερεύνησης αφορά στις εμπορικές σχέσεις και συγκεκριμένα στο υποπεδίο παροχής υπηρεσιών προς επιχειρήσεις για να αναχθεί το αρχικό ερώτημα σε αναζήτηση της σχέσης των επιχειρήσεων μιας χωρικής ενότητας με το διοικητικό της κέντρο και πιο συγκεκριμένα το βαθμό κάλυψης των αναγκών τους από αυτό. Σύμφωνα με τα συμπεράσματα της έρευνας, οι πρωτεύουσες των νομών αποτελούν τα πλέον αναγνωρίσιμα λειτουργικά κέντρα του αστικού δικτύου με τα μητροπολιτικά να προσφέρουν ουσιαστικές υπηρεσίες στο σύνολο της χώρας.

FUNCTIONAL CENTRALITY OF THE GREEK URBAN SYSTEM CITIES

Asprogerakas E.

*National Technical University of Athens, School of Architecture,
Department of Urban and Regional Planning*

Abstract

The development and function of cities as administrative and financial centres has always been inseparably related to their inland. While their administrative role is defined by the role distribution for each of the institutional organised administrative entities, their financial role is defined by mechanisms related to the existing markets. This paper aims at investigating the functional significance of the administrative centres of the Greek urban system as this can be expressed through the influence on their inland. Reference to the relative bibliography is made and presentation of a case study research follows. The research methodology focuses on commercial relations and more specifically on the subfield of services provision to the enterprises so that the initial question will be elevated to research, concerning the relation of the enterprises of a particular spatial entity with its administrative centre and more specifically the degree to which their needs are covered by it. According to the conclusions of the research the capitals of the prefectures are the most recognisable functional centres of the urban system and the metropolitan ones offer substantial services to the whole country.

Λέξεις κλειδιά: Αστικό Δίκτυο, Λειτουργική Ιεραρχία, Κεντρικότητα.

Key words: urban system, functional hierarchy, centrality.

1. Σχέσεις μεταξύ κέντρου και περιφέρειας επιρροής

Σε μια πιθανή προσπάθεια να προσδιορισθεί και να αναλυθεί η σχέση της πόλης με την

περιφέρεια επιρροής της θα πρέπει να εξετασθούν οι πολλαπλές περιφερειακές ζώνες που εξυπηρετούν και εξυπηρετούνται από την πόλη. Κάθε σύνολο λειτουργιών έχει μια συγκεκριμένη ζώνη επιρροής. Υπάρχουν δηλαδή λειτουργικές ζώνες χωρικά ανεξάρτητες μεταξύ τους που βρίσκονται όμως σε εξάρτηση από την πόλη – κέντρο. Κατά τον E. Jones (1966), η βασικότερη σχέση μεταξύ κέντρου και περιφέρειας είναι η παροχή διοικητικών υπηρεσιών η οποία πρακτικά επιβάλλεται σε μια συγκεκριμένη χωρική ενότητα και συνήθως αποτελεί και το θεωρητικό κριτήριο ορισμού της περιφέρειας.

Η διοικητική διαίρεση της Ελλάδας περιλαμβάνει 52 νομούς και 13 περιφέρειες. Η διαίρεση της χώρας σε περιφέρειες αποβλέπει στο «σχεδιασμό, προγραμματισμό και συντονισμό της περιφερειακής ανάπτυξης» (ΠΔ51, ΦΕΚ26Α/6.3.1987). Οι Περιφέρειες λειτουργούν ως αντιπρόσωποι της Κεντρικής Διοίκησης εποπτεύοντας και ελέγχοντας τους Δήμους. Με το νόμο 2218 του 1994 (ΦΕΚ90Α/13.6.1994) ιδρύονται οι Νομαρχιακές Αυτοδιοικήσεις που συνθέτουν το Β' βαθμό τοπικής αυτοδιοίκησης. Αποτελούν αυτοδύναμο αιρετό οργανισμό και διενεργούν σημαντικό μέρος της διοίκησης - διαχείρισης των θεμάτων που αφορούν στην έκταση του Νομού (Σαπουντζάκη, 2001). Αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον η διερεύνηση του λειτουργικού ρόλου των διοικητικών κέντρων του Ελληνικού Αστικού δικτύου, δηλαδή των πόλεων που αποτελούν πρωτεύουσα νομών και έδρα περιφέρειας. Το ερώτημα που τίθεται αφορά στο βαθμό κεντρικότητας των συγκεκριμένων πόλεων όπως προσδιορίζεται από τη δυνατότητα εξυπηρέτησης της ενδοχώρας τους.

Ο R. Dickinson (1964) αναγνωρίζει 4 κατηγορίες λειτουργικών σχέσεων κέντρου – περιφέρειας:

1. Οι εμπορικές δραστηριότητες που με τις αλληλεπικαλυπτόμενες ζώνες επιρροής τους συνθέτουν την εμπορική λειτουργική ενδοχώρα ενός κέντρου.
2. Οι κοινωνικές σχέσεις που περιλαμβάνουν εκπαιδευτικές, πολιτιστικές και ψυχαγωγικές δραστηριότητες που βρίσκουν έκφραση κυρίως στην πόλη.
3. Η ροή των καθημερινών μετακινήσεων για δουλειά, αγορές, διασκέδαση που περιλαμβάνει και εποχιακές μετακινήσεις από και προς την πόλη.
4. Η επιρροή της πόλης-κέντρου στις χρήσεις γης τόσο στην αστική όσο και στην αγροτική περιοχή.

Ο ίδιος (Dickinson 1964) αποδίδει στις εμπορικές σχέσεις τη μεγαλύτερη σημασία για την αναπτυξιακή διαδικασία καθώς αποτελούν τη γενεσιουργό αιτία πρόσθετων ροών. Οι πλουτοπαραγωγικές πηγές μιας περιοχής βρίσκουν διέξοδο στην πόλη-κέντρο της. Αποτελεί εμπορικό κέντρο για τα προϊόντα της περιοχής. Μέρος των προϊόντων αυτών καταναλώνονται από τους κατοίκους της πόλης ή εντάσσονται ως πρώτη ύλη στη διαδικασία παραγωγής, ενώ το πλεόνασμα εξάγεται. Η ευκολία στη διακίνηση των αγαθών που προσφέρουν τα σύγχρονα μέσα μεταφοράς δεν έχει αποδυναμώσει τη σχέση κέντρου-ενδοχώρας. Η πολυπλοκότητα της κοινωνικοοικονομικής δομής της παραγωγής είχε σαν αποτέλεσμα την ανάπτυξη νέων λειτουργιών διακίνησης αγαθών και υπηρεσιών για την πόλη-κέντρο.

Η πόλη, εκτός από κέντρο συγκέντρωσης και διάθεσης για την τοπική παραγωγή, αποτελεί σημείο εισαγωγής προϊόντων που διατίθενται στο σύνολο της περιοχής επιρροής της. Στην αγορά αυτή πιθανό να ανταγωνίζεται τις γειτονικές πόλεις. Οι κάτοικοι της ενδοχώρας ικανοποιούν στην πόλη καταναλωτικές ανάγκες ενώ χρησιμοποιούν τις υποδομές υπηρεσιών όπως υγεία και ψυχαγωγία και γενικότερα λειτουργίες οι οποίες δεν είναι δυνατό να διατεθούν τοπικά λόγω της μη ύπαρξης των απαραίτητων οικονομιών κλίμακας. Κατά ανάλογο τρόπο, τοποθεσίες γύρω από την πόλη είναι δυνατό να αποτελούν προορισμό αναψυχής και παραθερισμού για τους κατοίκους της.

2. Μεθοδολογία προσδιορισμού των περιοχών επιρροής.

Ο Carter (στο Οικονόμου & Μπεριάτος 1995:241) περιγράφει τρεις μεθόδους επιχειρησιακού προσδιορισμού των περιοχών επιρροής: (α) η πρώτη βασίζεται στις λειτουργίες μιας πόλης, ένα ποσοστό των οποίων εξυπηρετεί μια ευρύτερη περιοχή, (β) η δεύτερη βασίζεται στο μέγεθος της πόλης και την υπόθεση ότι υπάρχει ευθεία σχέση μεταξύ μεγέθους και αριθμού και είδους των λειτουργιών και (γ) η τρίτη βασίζεται στις πραγματικές ροές που δημιουργούνται μεταξύ της πόλης και της ευρύτερης περιοχής. Οι λειτουργικές προσεγγίσεις κυριαρχούν στο συγκεκριμένο πεδίο έρευνας για λόγους που σχετίζονται με τη διαθεσιμότητα των στοιχείων που αφορούν στις υπάρχουσες λειτουργίες και δομές. Τα στοιχεία που αφορούν ροές δίνουν τη δυνατότητα άμεσου προσδιορισμού της έντασης των σχέσεων του κέντρου με τις υπό μελέτη περιβάλλουσες ζώνες (Οικονόμου & Μπεριάτος 1995, Αγγελίδης 2000).

Επιλέγοντας ως πεδίο διερεύνησης τις εμπορικές σχέσεις αναγνωρίζονται δύο υποπεδία. Το πρώτο αφορά στο βαθμό απορρόφησης των προϊόντων της περιφέρειας από το κέντρο, είτε για κατανάλωση είτε για προώθηση σε εξωτερικές αγορές και το δεύτερο στη δυνατότητα του κέντρου να ικανοποιήσει ανάγκες συνολικά της περιφέρειας σε προϊόντα και υπηρεσίες. Στο δεύτερο ερευνητικό υποπεδίο μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει όχι η κάλυψη απλών καταναλωτικών αναγκών αλλά η παροχή υπηρεσιών προς επιχειρήσεις, οι οποίες λειτουργούν ως ενδιάμεσες ροές στην παραγωγική διαδικασία. Προκύπτει δηλαδή το ερώτημα που αφορά ποια είναι η σχέση των επιχειρήσεων μιας χωρικής ενότητας με το κέντρο της. Ένα συγκεκριμένο κέντρο έχει την ικανότητα και σε ποιο βαθμό να καλύψει τις ανάγκες ανάπτυξης και λειτουργίας μιας επιχείρησης ή παρακάμπτεται προς όφελος ενός μεγαλύτερου ιεραρχικά κέντρου; Η απάντηση είναι δυνατό να προσδιορίσει το γεωγραφικό μέγεθος της λειτουργικής ενδοχώρας των αστικών κέντρων σε αντιδιαστολή με τη διοικητική ενδοχώρα η οποία είναι ορισμένη. Η λειτουργική ενδοχώρα στην περίπτωση αυτή καθορίζεται από την αγορά και την κατανομή οικονομικών δραστηριοτήτων σε αντίθεση με τις διοικητικές υπηρεσίες οι οποίες έχουν υποχρεωτικό χαρακτήρα.

Προκειμένου να προσδιορισθεί η ποσότητα και ποιότητα των ροών αυτών οργανώθηκε πρωτογενής έρευνα πεδίου με αντικείμενο τη διάθεση προϊόντων ή υπηρεσιών από τις επιχειρήσεις του κέντρου προς την ενδοχώρα. Στην προσπάθεια αυτή εξετάστηκαν δύο μεθοδολογικές επιλογές:

- I. Επιλογή μονάδων παροχής προϊόντων ή υπηρεσιών προς επιχειρήσεις και καταγραφή του εύρους της αγοράς στην οποία απευθύνονται. Μειονέκτημα της μεθόδου αποτελεί ο περιορισμός της έρευνας σε μια μόνο υπηρεσία ή προϊόν ενώ επιχειρησιακό πρόβλημα αποτελεί η δυσκολία με την οποία οι διάφορες επιχειρήσεις διαθέτουν στοιχεία σχετικά με τους πελάτες τους.
- II. Αντιστροφή του προηγούμενου μηχανισμού οργάνωσης, δηλαδή επιλογή επιχειρήσεων και καταγραφή των προμηθευτών τους σε σχέση με τις σταθερές επενδύσεις και τις ροές λειτουργίας. Για την παρούσα έρευνα επιλέχθηκε αυτή η μέθοδος καθώς δεν παρουσιάζει τα αντικειμενικά μειονεκτήματα της προηγούμενης.

Σε δεύτερη φάση έπρεπε να γίνει επιλογή κάποιας δραστηριότητας, κατά προτίμηση του δευτερογενούς ή του τριτογενούς τομέα, της οποίας οι επιχειρήσεις θα γίνονταν αντικείμενο της έρευνας. Τα κριτήρια που τέθηκαν ήταν:

1. Δραστηριότητες του κλάδου να υπάρχουν σε όσο το δυνατόν περισσότερες, αν όχι σε όλες, τις περιοχές του Ελληνικού χώρου έτσι ώστε να υπάρχει η δυνατότητα η έρευνα να συμπεριλάβει το σύνολο του.
2. Να υπάρχουν μονάδες δραστηριοποιούμενες στον κλάδο οι οποίες να χωροθετούνται εκτός αστικών κέντρων έτσι ώστε να είναι δυνατός ο προσδιορισμός ροών από τα κέντρα προς την ενδοχώρα.
3. Η ανάπτυξη του κλάδου να συνοδεύεται από συγκεκριμένες επενδύσεις σε εγκαταστάσεις

και ανθρώπινο δυναμικό

4. Η λειτουργία των μονάδων να απαιτεί κατά το δυνατό συνεχείς, ενδιάμεσες στην παραγωγή, ροές.

Επιθυμητή κρίθηκε η επιλογή ενός κλάδου δυναμικού, με σημαντική παρουσία στην εθνική οικονομία και δυνατότητες ανάπτυξης έτσι ώστε να ενισχύεται η αξιοπιστία της έρευνας. Εναλλακτικές επιλογές στη φάση αυτή αποτέλεσαν από το δευτερογενή τομέα οι μεταποιητικές μονάδες και από τον τριτογενή το εμπόριο και ο τουρισμός. Οι δραστηριότητες του δευτερογενούς τομέα δεν πληρούν τα παραπάνω κριτήρια καθώς:

- δεν υπάρχει μεταποιητικός κλάδος με δραστηριότητες σε όλους τους νομούς της χώρας.
- η επιλογή διαφορετικών κλάδων δεν εξασφαλίζει ομοιογένεια ως προς τον τύπο των επενδύσεων και τις ενδιάμεσες ροές.
- δεν υπάρχει κάποιος παραδοσιακός κλάδος με σημαντική συμμετοχή στην ελληνική οικονομία ο οποίος να βρίσκεται σε φανερή διαδικασία ανάπτυξης.

Καταλήγοντας στις δραστηριότητες του τριτογενούς τομέα η επιλογή θα έπρεπε να γίνει ανάμεσα σε κάποια εμπορική δραστηριότητα (καταστήματα ρούχων, *super markets*) και κάποια καθαρά τουριστική (εστιατόρια, ξενοδοχεία). Οι εμπορικές επιχειρήσεις παρουσιάζουν το μειονέκτημα ότι η αγορά τους περιορίζεται κυρίως σε τοπικό επίπεδο, η χωροθέτησή τους εξαρτάται από το μέγεθος της πόλης και άρα είναι κατά βάση συγκεντρωμένες στα αστικά κέντρα. Επιπλέον, οι επενδύσεις στις εμπορικές μονάδες παρουσιάζουν μικρότερη ποικιλία ροών από ότι οι αντίστοιχες σε τουριστικές. Συμπερασματικά, οι εμπορικές δραστηριότητες προσφέρονται για έρευνες με μηχανισμό οργάνωσης της κατηγορίας I, ενώ για τη συγκεκριμένη έρευνα καταλληλότερες είναι οι τουριστικές δραστηριότητες.

Οι τουριστικές υπηρεσίες είναι δυνατό να διακριθούν σε 4 βασικές κατηγορίες (Ηγουμενάκης κ.α., 1998): μεταφορές, φιλοξενία, σίτιση, διασκέδαση. Οι υπηρεσίες σίτισης και φιλοξενίας διαθέτουν συγκεκριμένες και ποικίλες ανάγκες υποδομών και ενδιάμεσων ροών. Η παροχή υπηρεσιών σίτισης διατίθεται από εστιατόρια αλλά και ξενοδοχεία, ειδικά στις περιοχές εκείνες που αποτελούν προορισμούς μαζικού τουρισμού. Η παροχή υπηρεσιών φιλοξενίας ικανοποιείται κυρίως μέσω ξενοδοχείων, ενώ υπάρχουν και οι περιπτώσεις τουριστών που στεγάζονται σε σπίτια φίλων ή συγγενών, χρησιμοποιούν άλλα καταλύματα, ιδιότητα ή ενοικιασμένα αντίσκηνα και τροχόσπιτα. Ιδιαίτερα δημοφιλής γίνεται σταδιακά η διαμονή σε ενοικιαζόμενα δωμάτια, διαμερίσματα και σπίτια καθώς έτσι μειώνεται η εξάρτηση των επισκεπτών από ορισμένες τουριστικές υπηρεσίες. Ωστόσο, η ικανοποιητική κάλυψη των αναγκών στέγασης μέσω ξενοδοχείων θεωρείται ζωτικής σημασίας για την ανάπτυξη του διεθνούς τουρισμού σε μια περιοχή, ιδιαίτερα λόγω της ανάπτυξης του μαζικού τουρισμού και της αυξανόμενης διάθεσης τουριστικών πακέτων στην αγορά. Η ποιότητα των εγκαταστάσεων στέγασης θεωρείται ένας από τους βασικούς παράγοντες παρακίνησης πιθανών τουριστών να επισκεφτούν έναν προορισμό (Ηγουμενάκης κ.α., 1998). Αναγνωρίζοντας την αυξημένη σημασία των εγκαταστάσεων φιλοξενίας και κρίνοντας ότι η οργάνωσή τους απαιτεί μεγαλύτερη διαφοροποίηση ροών επιλέγονται ως αντικείμενο της έρευνας. Έτσι, στόχος της έρευνας γίνεται η εκτίμηση του βαθμού εξυπηρέτησης των ξενοδοχειακών επιχειρήσεων μιας περιοχής από το κέντρο της.

Ικανοποιητικός θεωρείται ο ορισμός που δίνει ο Σ. Βαρβαρέσος (1998:101) καθορίζοντας ως ξενοδοχείο «ένα εμπορικό κατάλυμα υποδοχής το οποίο προσφέρει δωμάτια ή επιπλωμένα διαμερίσματα για ενοίκιαση σε μια περαστική πελατεία ή σε μια πελατεία παραμονής. Ο χρόνος παραμονής και παράλληλα ενοικίασης μπορεί να κυμαίνεται ανά ημέρα, εβδομάδα ή και μήνα. Βασική προϋπόθεση παραμένει ωστόσο ότι αυτός ο τύπος ενοικίασης δεν αντιπροσωπεύει μια συνηθισμένη κατοικία». Το επενδυτικό κόστος μιας ξενοδοχειακής επιχείρησης αναλύεται σε επιμέρους κατηγορίες κόστους (Βαρβαρέσος, 1998): γήπεδο (οικόπεδο), κατασκευές, εξοπλισμούς, πρόσθετες εγκαταστάσεις (π.χ. πισίνες, αθλητικές εγκαταστάσεις κτλ), διάφορες δαπάνες πριν το άνοιγμα (διαφήμιση, προβολή κτλ.), έξοδα κίνησης, χρηματοδοτικά έξοδα (κατά τη διάρκεια της κατασκευής).

Η γενική έρευνα διεξήχθη σε δείγμα ξενοδοχείων από όλη την Ελλάδα. Τη γενική έρευνα συμπλήρωσε ειδική έρευνα περιορισμένη στην περιφέρεια Αν. Μακεδονίας και Θράκης με στόχο τον προσδιορισμό των ροών στο εσωτερικό της καθώς διαπιστώθηκε η ύπαρξη ιδιαίτερης δικτύωσης μεταξύ των κέντρων της. Της σύνταξης του ερωτηματολογίου προηγήθηκαν συνεντεύξεις με ιδιοκτήτες ξενοδοχειακών επιχειρήσεων έτσι ώστε να υπάρξει πληρέστερη κατανόηση της διαδικασίας κατασκευής και της λειτουργίας μιας ξενοδοχειακής μονάδας. Με βάση τα στοιχεία που προέκυψαν από τις συνεντεύξεις ετοιμάστηκαν τα πρώτα ερωτηματολόγια τα οποία χρησιμοποιήθηκαν σε πιλοτική, περιορισμένης έκτασης έρευνα. Το ερωτηματολόγιο εξελίχθηκε και προσαρμόστηκε ανάλογα σύμφωνα και με υποδείξεις σχετικής βιβλιογραφίας (Ηγουμενάκης κ.α., 1998: σελ.285-286; Κουτσόπουλος, 1990: Κεφ.6). Οι ερωτήσεις αφορούσαν στην πόλη από την οποία γίνεται η προμήθεια συγκεκριμένων υπηρεσιών / αγαθών οργανωμένων σε 5 βασικές κατηγορίες. Εκτός κατηγοριοποίησης λόγω της ιδιαιτερότητάς τους, ερευνώνται η συνεργασία με ταξιδιωτικά γραφεία και η ανάπτυξη διαδικτυακού τύπου για την ξενοδοχειακή επιχείρηση (Πίνακας 1).

3. Επεξεργασία των απαντήσεων

Αρχικά έγινε επεξεργασία του συνολικού αριθμού των απαντήσεων της έρευνας και ανά γενική κατηγορία. Ο διαχωρισμός των απαντήσεων έγινε με γνώμονα τις ανάγκες διερεύνησης της σχέσης των κέντρων περιφέρειας και κέντρων νομού με την ενδοχώρα τους (Πίνακας 1) και περιελάμβανε τις ακόλουθες επιλογές:

- ανάγκες που εξυπηρετούνται εντός του νομού,
- ανάγκες που εξυπηρετούνται εκτός του νομού αλλά εντός της περιφέρειας (και αναφέρονται ως εντός περιφέρειας),
- ανάγκες που εξυπηρετούνται από τις μητροπολιτικές περιοχές (Αθήνα, Θεσσαλονίκη),
- άλλες περιπτώσεις.

Οι υπηρεσίες που αφορούν στο σχεδιασμό και στην κατασκευή των κτιρίων εξυπηρετούνται κατά βάση εντός του νομού. Η κατασκευή, όπως θα ήταν αναμενόμενο, ανατίθεται κυρίως σε εργολήπτες εντός νομού. Οι εξαιρέσεις αφορούν σε περιπτώσεις ξενοδοχείων κυρίως σε νησιά των Κυκλάδων που αρκετά συχνά αναλαμβάνονται από εργολάβους της Αθήνας. Οι επιλογές είναι σχετικά μοιρασμένες στην περίπτωση της διακόσμησης και διαμόρφωσης χώρου για κάθε μια από τις δυο βασικές επιλογές. Το ποσοστό εξυπηρέτησης από την περιφέρεια είναι μηδενικό για το σχεδιασμό συνολικά, και χαμηλό (1,8%) στην περίπτωση της κατασκευής. Μικρό ποσοστό (3,6%) αφορά σε άλλες επιλογές. Εντοπίζοντας χωρικά τις αντιστοιχίες απαντήσεων γίνεται φανερό ότι προέρχονται κυρίως από μονάδες της Θράκης και κάποιες της Κέρκυρας. Στις τελευταίες ο εργολάβος που ανέλαβε την κατασκευή προερχόταν από τη γειτονική Ήπειρο.

Η επιλογή προμήθειας των απαραίτητων λειτουργικών εγκαταστάσεων είναι μοιρασμένη μεταξύ νομού και μητροπολιτικών κέντρων. Η προμήθεια ειδών που πρέπει να συνοδεύονται από υπηρεσίες εγκατάστασης ή συντήρησης (είδη υγιεινής, κλιματιστικά) γίνεται κυρίως εντός του νομού. Στην περίπτωση των μεγάλων ηλεκτρικών εγκαταστάσεων και του τηλεφωνικού κέντρου το ποσοστό για τα μητροπολιτικά κέντρα είναι αυξημένο. Η κατασκευή της πισίνας αναλαμβάνεται εξίσου από επαγγελματίες εντός και εκτός νομού κάτι που δε συμβαίνει στην περίπτωση των αθλητικών εγκαταστάσεων και γηπέδων που το ποσοστό για τα μητροπολιτικά κέντρα ξεπερνά το 50%. Στις περιπτώσεις προμήθειας τηλεφωνικού κέντρου και κατασκευής αθλητικών εγκαταστάσεων είναι αξιόλογο το ποσοστό εξυπηρέτησης σε επίπεδο περιφέρειας (περίπου 9%) αν και αφορά κυρίως σε επαγγελματίες στη νησιωτική περιφέρεια της Κρήτης.

Οι ανάγκες εξοπλισμού των μονάδων καλύπτονται στο σύνολό τους κυρίως από τα μητροπολιτικά κέντρα. Για τον ηλεκτρολογικό εξοπλισμό επιλέγονται επαγγελματίες εντός του νομού, πιθανότατα γιατί απαιτείται και εγκατάστασή του. Η προμήθεια ηλεκτρικών συσκευών γίνεται τόσο εντός του νομού όσο και από Αθήνα – Θεσσαλονίκη, ενώ η προμήθεια επίπλων και κλινωσκεπασμάτων κυρίως από τα μητροπολιτικά κέντρα. Οι ανάγκες σε προμήθειες

λειτουργίας καλύπτονται σε μεγάλο ποσοστό εντός του νομού (85%), με αξιοσημείωτο το υψηλό ποσοστό επιλογής των μητροπολιτικών κέντρων στην περίπτωση προμήθειας ειδών διατροφής (15%) και απορρυπαντικών (16%).

Πίνακας 1. Κατανομή προσφοράς υπηρεσιών προς τουριστικές επιχειρήσεις.

	Σύνολο δείγματος					Με έδρα εκτός νομαρχιακών κέντρων		
	Εντός νομού (%)	Αθήνα-Θεσ/νίκη (%)	Εντός Περ/είας (%)	Αλλού (%)	Τοπικά (%)	Πρωτεύουσα Νομού (%)	Αθήνα-Θεσ/νίκη (%)	Αλλού (%)
1. Σχεδιασμός / Κατασκευή								
Σχεδίαση κτιρίων	61.5	38.5	0.0	0.0	25.7	32.9	38.6	2.9
Διακόσμηση/ διαμόρφωση χώρου	50.6	49.4	0.0	0.0	27.9	20.9	51.2	0.0
Κατασκευή	82.1	12.5	1.8	3.6	54.5	27.3	12.1	6.1
2. Εγκαταστάσεις								
Είδη υγιεινής	54.0	38.0	5.0	3.0	25.5	27.1	39.5	8.0
Ηλεκτρικές συσκευές	45.4	49.5	2.1	0.0	19.4	30.6	45.2	4.8
Κλιματισμός	52.6	43.2	4.2	0.0	27.8	20.4	44.4	7.4
Τηλεφωνικό κέντρο	37.9	53.4	8.6	0.0	9.7	19.4	64.5	6.5
Κατασκευή πισίνας	48.5	48.5	2.9	0.0	13.6	27.3	54.5	4.5
Κατασκευή γηπέδων	25.0	53.1	9.4	12.5	12.5	12.5	62.5	12.5
Συνεδριακός χώρος	41.2	52.9	5.9	0.0	0.0	33.3	66.7	0.0
3. Εξοπλισμός								
Ηλεκτρολογικά	62.2	36.2	0.0	0.0	22.2	44.4	33.3	0.0
Ηλεκτρικές συσκευές	48.0	48.0	4.0	0.0	24.0	24.8	47.9	3.3
Έπιπλα	36.8	52.9	5.8	4.5	16.0	14.8	59.4	9.8
Κλινοσκεπάσματα	25.8	67.7	5.6	1.0	6.9	12.9	74.1	6.0
Η/Υ	54.6	41.0	3.3	1.1	27.5	28.4	42.2	1.8
4. Προμήθειες Λειτουργίας								
Είδη διατροφής	82.2	14.9	3.0	0.0	29.7	49.4	15.5	5.4
Αλκοολούχα ποτά	91.9	6.1	2.0	0.0	38.6	49.4	6.9	5.1
Απορρυπαντικά	82.1	16.0	1.9	0.0	35.1	36.8	24.6	3.5
5. Διάφορες Υπηρεσίες								
Συντήρηση κλ/σμού	86.0	10.5	3.5	0.0	51.0	32.7	12.2	4.1
Συντήρηση πισίνας	80.0	20.0	0.0	0.0	40.9	40.9	18.2	0.0
Συντήρηση γηπέδων	60.0	26.7	13.3	0.0	33.3	50.0	8.3	8.3
Ασφάλεια	66.7	33.3	0.0	0.0	31.4	28.6	40.0	0.0
Λογιστής	75.5	24.5	0.0	0.0	58.1	16.1	25.8	0.0
Δικηγόρος	76.3	23.7	0.0	0.0	36.0	34.0	30.0	0.0
6. Κατασκευή διαδικτυακού τόπου								
Κατασκευή διαδικτυακού τόπου	48.3	42.8	2.2	6.7	24.0	18.0	52.0	6.0

ΠΗΓΗ: ίδια έρευνα, επεξεργασία

Η συντήρηση των εγκαταστάσεων (κλιματισμού, αθλητικές, πισίνα) γίνεται κυρίως από επαγγελματίες του νομού. Το ίδιο συμβαίνει και με τις βασικές λειτουργικές υπηρεσίες (ασφάλεια, νομικές και λογιστικές υπηρεσίες) αλλά με ποσοστά αυξημένα για τα μητροπολιτικά κέντρα. Το ποσοστό εξυπηρέτησης εντός περιφέρειας (εκτός νομού) είναι σχετικά υψηλό μόνο στην περίπτωση συντήρησης των αθλητικών εγκαταστάσεων (13%).

Η κατασκευή του διαδικτυακού τόπου των επιχειρήσεων ανατίθεται σχεδόν ισοδύναμα σε εταιρείες εντός νομού και στα μητροπολιτικά κέντρα. Εξετάζοντας τις περιπτώσεις εκείνες που εξυπηρετούνται εκτός περιφέρειας και μητροπολιτικών κέντρων (περίπου 7%) γίνεται φανερό η πολυπλοκότητα των δικτύσεων της συγκεκριμένης περίπτωσης. Αξίζει να αναφερθούν οι περιπτώσεις ξενοδοχείου της Καβάλας που ανέθεσε την κατασκευή της ιστοσελίδας σε εταιρεία με έδρα τον Πύργο, ξενοδοχείου της Ύδρας σε εταιρεία στο Ηράκλειο ή ξενοδοχείου της Θάσου σε εταιρεία στη Σόφια (Βουλγαρία). Από τις επιχειρήσεις που συμμετείχαν στην έρευνα το 43,3% συνεργάζεται με ταξιδιωτικά γραφεία σε Αθήνα, Θεσσαλονίκη ενώ το 1/3 απευθείας με το εξωτερικό. Πρόκειται κυρίως για επιχειρήσεις με έδρα σε προορισμούς μαζικού τουρισμού.

Στη συνέχεια, και με σκοπό να γίνουν εμφανέστερες οι ροές εντός του νομού, έγινε επιλογή και επεξεργασία των απαντήσεων που αντιστοιχούν σε μονάδες χωροθετημένες εκτός της πρωτεύουσας του νομού. Στην περίπτωση αυτή οι κατηγορίες διαχωρισμού των απαντήσεων είναι:

- ανάγκες που εξυπηρετούνται τοπικά (εντός του δήμου που αποτελεί έδρα της επιχείρησης),
- ανάγκες που εξυπηρετούνται στην πρωτεύουσα του νομού,
- ανάγκες που εξυπηρετούνται από τα μητροπολιτικά κέντρα (Αθήνα – Θεσσαλονίκη),
- ανάγκες που εξυπηρετούνται αλλού.

Με εξαίρεση την κατασκευή που ανατίθεται τοπικά, στις υπόλοιπες υπηρεσίες της κατηγορίας σχεδιασμού / κατασκευής (σχέδιο, διακόσμηση) πρώτη επιλογή αποτελούν τα μητροπολιτικά κέντρα. Η προμήθεια - κατασκευή των βασικών εγκαταστάσεων γίνεται κατά βάση από τα μητροπολιτικά κέντρα και σε δεύτερο επίπεδο από την πρωτεύουσα του νομού. Η αγορά του νομαρχιακού κέντρου επιλέγεται περισσότερο σε σχέση με την τοπική αγορά και σε ποσοστά που κυμαίνονται από 19% και την προμήθεια τηλεφωνικού κέντρου ως 33% για τον εξοπλισμό του συνεδριακού χώρου. Ο εξοπλισμός σε μικροσυσκευές, έπιπλα και κλιννοσκεπάσματα γίνεται κυρίως από τα μητροπολιτικά κέντρα. Τα μητροπολιτικά κέντρα υπερτερούν και στις επί μέρους κατηγορίες με εξαίρεση την περίπτωση του ηλεκτρολογικού εξοπλισμού με βασικό προμηθευτή τα νομαρχιακά κέντρα. Στις υπόλοιπες κατηγορίες οι επιλογές μεταξύ τοπικής αγοράς και αγοράς νομαρχιακού κέντρου είναι μάλλον μοιρασμένες με ελαφρύ προβάδισμα για την τελευταία. Οι βασικές προμήθειες γίνονται από την πρωτεύουσα του νομού ενώ στις υποκατηγορίες η τοπική αγορά παρουσιάζει υψηλά ποσοστά. Η τοπική αγορά κυρίως εξυπηρετεί τις τουριστικές μονάδες στις υπηρεσίες λειτουργίας, συντήρησης. Τα νομαρχιακά κέντρα υπερτερούν στην προσφορά υπηρεσιών συντήρησης αθλητικών εγκαταστάσεων και παρουσιάζουν υψηλό ποσοστό στη διάθεση νομικών υπηρεσιών. Η κατασκευή του διαδικτυακού τόπου των επιχειρήσεων ανατίθεται κατά 24% τοπικά και κατά 18% σε εταιρείες στα νομαρχιακά κέντρα. Κυρίαρχη επιλογή αποτελούν τα μητροπολιτικά κέντρα με 52%.

4. Συμπεράσματα

Η επεξεργασία των αποτελεσμάτων της έρευνας αυτής παρουσιάζει το μειονέκτημα ότι δεν είχε ουσιαστικά κάποια μελέτη αναφοράς. Έρευνα πεδίου των Οικονόμου & Μπεριάτου (1995) με αντικείμενο τη ζώνη επιρροής του ΠΣ Βόλου, χρησιμοποιεί ως στοιχείο ανάλυσης τις ροές από και προς την περιφέρεια και ακολουθεί παρόμοια μεθοδολογική προσέγγιση. Στα συμπεράσματα της έρευνας, ο Βόλος παρουσιάζει συνολικά δυναμισμό, σημαντική λειτουργική αυτονομία και διακριτό υπερ-περιφερειακό ρόλο. Η οικονομική βάση της πόλης ολοκληρώνεται σε νομαρχιακό επίπεδο ενώ είναι φανερό μια σχέση εξάρτησης από την Αθήνα με ροές που αφορούν κυρίως σε σπάνιες υπηρεσίες. Ο ενδοπεριφερειακός του ρόλος σκιαάζεται από τη θέση

της Λάρισας.

Τα στοιχεία που προέκυψαν από την παρούσα έρευνα συσχετίζονται μεταξύ τους με σκοπό να γίνουν φανερές οι τάσεις χωρίς να είναι άμεσα δυνατή η αντικειμενική κριτική των απόλυτων μεγεθών. Ωστόσο είναι δυνατό να προκύψουν γενικότερα συμπεράσματα συσχέτισης μεταξύ των χωρικών επιπέδων που εξετάζονται και να δοθεί απάντηση στο αρχικό ερώτημα

Συνολικά έγινε φανερό ότι σε όλες τις κατηγορίες υπάρχουν περιπτώσεις στις οποίες το άμεσο κέντρο παρακάμπτεται και οι ανάγκες της επιχείρησης καλύπτονται από τα δύο μητροπολιτικά κέντρα. Η τοπική αγορά σχεδόν ποτέ δεν αποτελεί την κυρίαρχη επιλογή (εξαιρέση κυρίως η κατασκευή των εγκαταστάσεων και κάποιες υπηρεσίες). Τα νομαρχιακά κέντρα αποτελούν βασική επιλογή στις προμηθειές λειτουργίας και η τοπική αγορά στις υπηρεσίες συντήρησης και λειτουργίας ενώ τα μητροπολιτικά κέντρα στο σχεδιασμό, τις πάγιες εγκαταστάσεις και τις αγορές εξοπλισμού. Τα ποσοστά εξυπηρέτησης από Αθήνα - Θεσσαλονίκη αυξάνουν στις περιπτώσεις εξειδικευμένων υπηρεσιών όπως διακόσμηση - διαμόρφωση χώρου, κατασκευή - συντήρηση γηπέδων. Είναι χαρακτηριστικό ότι η Αθήνα αποτελεί επιλογή επιχειρήσεων σε όλη την Ελλάδα συμπεριλαμβανομένων απομακρυσμένων από αυτή περιοχών (Θράκη, Κρήτη). Η διάθεση υπηρεσιών από επαγγελματίες εντός της περιφέρειας αλλά εκτός του νομού είναι πολύ μικρή σε όλες τις κατηγορίες. Τα περιφερειακά κέντρα συχνότατα αγνοούνται προς όφελος των μητροπολιτικών. Βελτιωμένα ποσοστά κάλυψης των εσωτερικών αναγκών τους παρουσιάζουν μόνο τα πολύ εξειδικευμένα κέντρα (Ρόδος, Ηράκλειο).

Ειδικότερα, είναι φανερή η προσπάθεια από την πλευρά των ξενοδοχειακών μονάδων να δημιουργούν σχέσεις εξάρτησης με τους τοπικούς επαγγελματίες και προμηθευτές στις περιπτώσεις εκείνες που το προϊόν απαιτεί συντήρηση ή τακτική παρακολούθηση της λειτουργίας του. Όπως προκύπτει και από τις σχετικές συνεντεύξεις, σε πολλές περιπτώσεις οι ανάγκες της επιχείρησης είναι δυνατό να καλυφθούν και τοπικά (επίπεδο νομού τουλάχιστον), ωστόσο επιλέγεται κάποιο μητροπολιτικό κέντρο κατά βάση σε αναζήτηση καλύτερης ποιότητας ή τιμής ακόμα και για εξυπηρέτησεις που δε θεωρούνται εξειδικευμένες.

Οι επιχειρήσεις εκτός νομαρχιακών κέντρων παρουσιάζουν κατά μικρά ποσοστά αυξημένη προτίμηση στην επιλογή των μητροπολιτικών κέντρων για την εξυπηρέτησή τους. Δηλαδή, όταν μια επιχείρηση εκτός νομαρχιακού κέντρου δεν εξυπηρετείται από την τοπική αγορά η επιλογή της στρέφεται ευκολότερα προς τα μητροπολιτικά κέντρα. Το φαινόμενο είναι δυνατό να αποδοθεί στη βελτίωση των μεταφορών καθώς στην επιλογή εξυπηρέτησης εκτός τοπικής αγοράς η απόσταση τείνει να αποκτά μειωμένη σημασία.

Παρατηρούνται σε ορισμένες περιπτώσεις δικτύωσεις πόλεων της ίδιας ιεραρχικής κατηγορίας και σε συγκεκριμένες περιοχές. Για παράδειγμα, διαπιστώθηκε δικτύωση των πόλεων της Αν. Μακεδονίας και Θράκης και ιδιαίτερα μεταξύ Δράμας, Ξάνθης, Καβάλας, Κομοτηνής. Η Ρόδος έχει αναπτύξει έντονες σχέσεις με το Ηράκλειο, ενώ σε πολλές περιπτώσεις μονάδες εγκατεστημένες εκεί καλύπτουν τις ανάγκες τους με απευθείας αγορές από την Ιταλία. Αξιοσημείωτη είναι η σχέση της Κέρκυρας με τη γειτονική Ήπειρο και ιδιαίτερα με τα Ιωάννινα. Η διαπίστωση αυτή επιβεβαιώνει τα συμπεράσματα σχετικών ερευνών (Λουκάκης, 2001) ενώ υποστηρίζεται η επιχειρηματολογία και διαφαίνεται η εφικτότητα της πρότασης δικτύωσης πόλεων στην περιφέρεια ως προοπτική βελτίωσης της ανταγωνιστικότητας σε χωρικό πλαίσιο ευρύτερου του εθνικού (Αγγελίδης, 1998; 2000; Λουκάκης, 2001).

Το γεγονός ότι τα διοικητικά κέντρα μιας γεωγραφικής περιοχής δεν αποτελούν την πρώτη επιλογή για την κάλυψη των αναγκών των επιχειρήσεων ενισχύει την άποψη ότι οι βασικές αγορές τους δεν είναι τοπικές αλλά προσδιορίζονται σε ευρύτερο επίπεδο για εξειδικευμένα προϊόντα και υπηρεσίες. Συνολικά η έρευνα επιβεβαιώνει τη λειτουργική κυριαρχία των Μητροπολιτικών κέντρων και κυρίως της Αθήνας, όπως άλλωστε επισημαίνεται σε βάθος χρόνου και στη σχετική βιβλιογραφία (Αγγελίδης, 1998; Tsoulouvis, 1998; Πετράκος & Σαράτσης, 1997; Κατοχιανού & Μαρκογιαννάκη, 1989; Wassenhoven, 1980). Οι πρωτεύουσες

των νομών αποτελούν τα πλέον αναγνωρίσιμα λειτουργικά κέντρα του αστικού δικτύου, οι έδρες περιφέρειας φαίνεται να αγνοούνται ενώ τα μητροπολιτικά κέντρα προσφέρουν ουσιαστικές υπηρεσίες στο σύνολο της χώρας.

Η διατυπωμένη μεθοδολογία είναι δυνατό να αποτελέσει βάση για τη διεύρυνση των στόχων και του περιεχομένου της έρευνας. Ενδεχόμενος εμπλουτισμός του δείγματος θα επιτρέψει την τυπολόγηση συμπερασμάτων σε επίπεδο ομάδων αστικών κέντρων ή ακόμα και μεμονωμένων περιπτώσεων. Η διερεύνηση μπορεί επίσης να αφορά στην αναζήτηση ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της ενδοχώρας συγκεκριμένων αστικών κέντρων καθώς επίσης να συμπεριλάβει επιπλέον οικονομικές δραστηριότητες.

Βιβλιογραφία

Αγγελίδης Μ., 1998: Το Οικιστικό Δίκτυο στην Ελλάδα. Υπάρχουσα Κατάσταση, Πρότυπο Πολιτικής, Χωροταξική Εξειδίκευση (Γ' Φάση). Ερευνητικό Πρόγραμμα, ΕΜΠ, Αθήνα.

Αγγελίδης Μ., 2000: Χωροταξικός Σχεδιασμός και Βιώσιμη Ανάπτυξη. Συμμετρία, Αθήνα.

Βαρβαρέσος Σ., 1998: Τουρισμός, Έννοιες, Μεγέθη, Δομές, Η Ελληνική Πραγματικότητα. Εκδόσεις Προπομπός, Αθήνα.

Ηγουμενάκης Ν., Κραβαρίτης Κ., Λύτρας Π., 1998: Εισαγωγή στον Τουρισμό. Interbooks, Αθήνα.

Κατοχιανού Δ., Μαρκογιαννάκη Ε., 1989: Το Ελληνικό Σύστημα Αστικών Κέντρων. Επιστημονικές Μελέτες 29, ΚΕΠΕ, Αθήνα.

Κουτσόπουλος Κ., 1990: Γεωγραφία, Μεθοδολογία και Μέθοδοι Ανάλυσης Χώρου. Εκδόσεις Συμμετρία, Αθήνα.

Λουκάκης Π., (2001) «Οι Αστικές Συμμαχίες ως Προοπτική της Ανταγωνιστικότητας των Ελληνικών Οικισμών στο Πλαίσιο της Χωρικής Ανάπτυξης στην Ευρώπη. Η περίπτωση του Τριγώνου Δράμα - Καβάλα - Ξάνθη», Συνέδριο Νέα Πολυκεντρικότητα και Χωρική Ανάπτυξη, (πρακτικά υπό έκδοση), Διοργάνωση ΥΠΕΧΩΔΕ - ΕΜΠ - Université de Paris X, Αθήνα 14-15 Σεπτεμβρίου 2001.

Οικονόμου Δ., Μπεριάτος Η., 1995: «ΠΣ Βόλου: Γεωγραφική Επιρροή και Θέση στο Αστικό Δίκτυο», στο Μαλούτας, Θ. (επιμ.), Βόλος, Αναζήτηση της Κοινωνικής Ταυτότητας. Κεφ.9, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.

Πετράκος Γ., Σαράτσος Γ., 1997: Περιφερειακές Ανισότητες και Χωρική Εξειδίκευση στην Ελλάδα. Σειρά Ερευνητικών Εργασιών (04/97), Τμ. Μηχ. Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος.

Σαπουντζάκη Κ., 2001: «Ο ρόλος της νομαρχιακής αυτοδιοίκησης στο θεσμικό σύστημα χωρικού σχεδιασμού στην Ελλάδα: Μια πρώτη εμπειρική προσέγγιση». Τόπος, 16, σελ. 65-89

Dickinson R., 1964: City and the Region. A Geographical Interpretation. Routledge & Kegan Paul Ltd, London.

Jones E., 1966: Towns and Cities, Oxford University Press, Oxford.

Tsoulouvis L., 1998: "Planning, The Urban System and New Forms of Inequality in Greek Cities". Progress in Planning, Vol:50, Issue:1, July, pp.1-74.

Wassenhoven L., 1980: The Settlement System and Socio-Economic Formation: The Case of Greece. PhD Thesis, LSE, London.

ΧΩΡΙΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΝΑΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ ΠΑΡΑΚΤΙΩΝ ΑΣΤΙΚΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ. ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΩΝ ΑΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΒΑΘΜΙΣΗΣ ΣΤΙΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΜΒΟΥΡΓΟΥ

Asprogerakas E., Serraos K., Sofianopoulos D.

Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας

Περίληψη

Στόχος της εργασίας αυτής είναι η αξιολόγηση των πολιτικών και δράσεων ως προς την επίτευξη μιας ευρύτερης αστικής αναβάθμισης σε παράκτιες / παρόχθιες περιοχές, καθώς και ο προσδιορισμός των όρων και των προϋποθέσεων κάτω από τις οποίες κάτι τέτοιο εκτιμάται ότι μπορεί να συμβεί. Κατά τις τελευταίες δεκαετίες έχει δοθεί έμφαση στην επανάχρηση και στον εμπλουτισμό υφιστάμενων εκτάσεων με νέες αστικές λειτουργίες, με παράλληλη ευαισθητοποίηση και στον περιβαλλοντικό τομέα. Στην παρούσα εργασία διερευνάται συγκριτικά ο ανασχεδιασμός των παράκτιων αστικών ζωνών, της Αθήνας προς το Σαρωνικό κόλπο και του Αμβούργου προς τον ποταμό Έλβα με ιδιαίτερη αναφορά στους σχεδιασμούς για την Ολυμπιάδα 2004 στην Αθήνα και το σχέδιο του «Hafencity» στο Αμβούργο. Επισημαίνονται σχετικοί στόχοι και πολιτικές και διατυπώνονται συμπερασματικές επισημάνσεις σχετικά με μελλοντικές πολιτικές, με έμφαση στην περίπτωση της Αθήνας, αξιοποιώντας την αντίστοιχη εμπειρία του Αμβούργου.

SPATIAL CHANGES AND REPLANNING POLICIES FOR URBAN COASTAL AREAS. INVESTIGATION OF PROSPECTS FOR THE IMPROVEMENT OF THE URBAN ENVIRONMENT IN ATHENS AND HAMBURG

Asprogerakas E., Serraos K., Sofianopoulos D.

*National Technical University of Athens, School of Architecture,
Department of Town and Regional Planning*

Abstract

The aim of this paper is to assess the policies followed and the actions taken towards the achievement of a wide urban upgrading in coastal / riverside areas and at the same time to define the appropriate requirements and conditions under which such up-grading is estimated to take place. During the last decades much emphasis was given on the re-use and the enrichment of existing areas with new urban functions without the environmental sector being ignored. The comparative research in the present work has to do with the re-planning of the urban coastal zones of Athens towards the Saronicos gulf and of Hamburg towards the Elva river with special reference to the plans and designs concerning the 2004 Olympics in Athens and the "Hafencity" project in Hamburg. The relative goals and policies are underlined and conclusive remarks concerning future policies are made, giving emphasis on the case of Athens and making parallel use of the Hamburg experience.

Λέξεις κλειδιά: Αστικό παράκτιο μέτωπο, πολιτικές αστικού ανασχεδιασμού, αστική ανάπτυξη, μεγάλες διοργανώσεις / έργα.

Key words: Urban coastal front, urban replanning policies, urban development, mega-events / projects

1. Το ζήτημα ανασχεδιασμού και διαχείρισης παράκτιων αστικών περιοχών

1.1. Ο ευρύτερος ευρωπαϊκός προβληματισμός

Το θαλάσσιο μέτωπο αποτελεί ένα ιδιαίτερο μορφολογικό και λειτουργικό στοιχείο των πόλεων. Κατά τις πρώτες δεκαετίες της διαδικασίας αστικοποίησης που συνόδευσαν τη βιομηχανική επανάσταση οι παράκτιες ζώνες αποτέλεσαν σημαντικό υποδοχέα δραστηριοτήτων του δευτερογενή τομέα που διευκολύνονταν από την καλή προσβασιμότητα στις αγορές που προσέφερε η παρουσία λιμενικών εγκαταστάσεων. Η ανάγκη επανασχεδιασμού και αναδιαμόρφωσης των ζωνών αυτών προέκυψε από τη δεκαετία του 1960 και είχε ως αφορμή την εγκατάλειψη των παλιών λιμενικών εγκαταστάσεων. Οι λόγοι αφορούν κυρίως αλλαγές στην τεχνολογία διαχείρισης των εμπορευμάτων (αύξηση του όγκου των πραγματοποιούμενων εργασιών, μοναδοποίηση (unitisation) των φορτίων μέσω της χρήσης εμπορευματοκιβωτίων, κλπ.), που γέννησαν την ανάγκη για μεγαλύτερες επιφάνειες και βελτιωμένη σύνδεση με τα δίκτυα μεταφορών (Norcliffe et. al. 1996, Hoyle & Pinder 1981, Whittaker 1975). Στην Ευρώπη, νωρίτερα από ότι στις ΗΠΑ, αναγνωρίστηκε η ανάγκη επανάχρησης των εγκαταλελειμμένων λιμενικών ζωνών (West 1989), γεγονός που οδήγησε σε προσπάθειες ανασχεδιασμού τους και εμπλουτισμού με νέες λειτουργίες. Σταδιακά οι παρεμβάσεις επεκτάθηκαν στο σύνολο των αστικών θαλάσσιων / ποτάμιων μετώπων, καθώς και σε κάθε άλλη έκταση που έφερνε σε επαφή το υγρό στοιχείο με τον πολεοδομικό ιστό και εν γένει τις αστικές δραστηριότητες.

1.2 Βασικές κατευθύνσεις πολιτικής

Οι σχετικές προσπάθειες θα μπορούσαν να ενταχθούν σε δύο περιόδους σύμφωνα με το περιεχόμενο και τα βασικά χαρακτηριστικά τους (Vallega 2001): κατά την πρώτη, από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 ως τις αρχές του 1990, τα σχετικά προγράμματα επανασχεδιασμού και ανάπτυξης του παράκτιου μετώπου χαρακτηρίζονται από στόχους που διαμορφώνονται ενδογενώς και αφορούν την εξασφάλιση οικονομικής απόδοσης κυρίως σε σχέση με τις προσφερόμενες θέσεις εργασίας και το εισόδημα. Κατά τη δεύτερη περίοδο οι αρχές της αιεφόρου ανάπτυξης εμφανίζονται ως βασικό στοιχείο των σχετικών πολιτικών και προγραμμάτων και η αξιοποίηση του παράκτιου μετώπου εντάσσεται σε μια προσέγγιση «Ολοκληρωμένης Διαχείρισης Παράκτιων Περιοχών», όπως απαιτείται από την Τοπική Agentia 21 (κεφ. 17) (EC 1997). Η εξέλιξη αυτή ήταν απαραίτητη καθώς σταδιακά αναγνωρίζεται η στρατηγική σημασία των παράκτιων περιοχών στη γενικότερη αστική ανάπτυξη και η αυξανόμενη πίεση που δέχονται για ανάπτυξη πέρα από τη φέρουσα ικανότητα από πολλούς διαφορετικούς παράγοντες και αντικρουόμενα συμφέροντα.

Σήμερα πλέον, τα αστικά θαλάσσια / ποτάμια μέτωπα, συνεχίζουν να φιλοξενούν δραστηριότητες σχετικές με τις θαλάσσιες μεταφορές, ωστόσο μπορούν να αναπτύξουν δυναμικά και δραστηριότητες κατοικίας, αναψυχής / τουρισμού, πολιτισμού και έρευνας (Vallega 2001 σ.396). Καθώς δε η ανάγκη για επαφή με το νερό και με δραστηριότητες που αξιοποιούν την αισθητική και συμβολική αξία που πηγάζει από αυτή, αυξάνει διαρκώς, το ενδιαφέρον για τα αντίστοιχα αστικά μέτωπα θα είναι κι αυτό μεγαλύτερο, εντείνοντας και τις σχετικές πιέσεις ανάπτυξης, ιδιαιτέρως δε για δραστηριότητες περισσότερο καταναλωτικές και λιγότερο παραγωγικές (Norcliffe et. al. 1996).

1.3 Σχετικές δράσεις

Τα περισσότερα παραδείγματα παρεμβάσεων σε παράκτιες ζώνες οργανώνονται γύρω από εγκαταλελειμμένες λιμενικές εγκαταστάσεις. Οι περιοχές αυτές επιδέχονται εκτεταμένες παρεμβάσεις ανάπλασης καθώς αποτελούνται κυρίως από συνεχόμενους ανοιχτούς δημόσιους χώρους και άρα δεν αντιμετωπίζεται το πρόβλημα της πολυδιάσπασης της ιδιοκτησίας, κάτι που συχνά αποτελεί τροχοπέδη σε προσπάθειες οργανωμένων τέτοιων παρεμβάσεων ευρείας κλίμακας (Gosrodini 2001). Μια πρώτη προσπάθεια καταγράφεται κατά τη δεκαετία του 1960 στη Βαλτιμόρη (Vallega 2001), με την ανάπτυξη του παλιού λιμανιού και την ανάπτυξη χρήσεων του τριτογενή

τομέα. Πολλές Ευρωπαϊκές πόλεις ακολουθούν και ανάμεσά τους σημαντικές πρωτεύουσες.

Στο Λονδίνο η επανάχρηση της λιμενικής ζώνης στο ανατολικό άκρο της πόλης συνδέεται με σχέδιο μετακίνησης από το παραδοσιακό «city» του κέντρου υπηρεσιών σε συνδυασμό με δραστηριότητες αναψυχής και πολιτισμού. Στη Βαρκελώνη ο σχεδιασμός για την ανάπτυξη των Ολυμπιακών εγκαταστάσεων είχε ως βασικό στόχο την επανασύναψη της σχέσης της πόλης με τη θάλασσα μέσω μιας σειράς αναπλάσεων και νέων υποδομών κατά μήκος του θαλασσιού μετώπου, ενώ με παρόμοιο τρόπο λειτούργησε και ο σχεδιασμός για τη διοργάνωση της EXPO 1998 στην περίπτωση της Λισσαβόνας (Alden & Pires 1996). Ολοκληρωμένες παρεμβάσεις στο θαλάσσιο μέτωπο μιας πόλης μπορούν να επιφέρουν σημαντική βελτίωση στα χαρακτηριστικά του αστικού περιβάλλοντος, στη βελτίωση της ποιότητας ζωής των κατοίκων, καθώς επίσης και στην στήριξη των πόλεων ως προορισμών αστικού τουρισμού (Gospodini 2001). Ενδεχόμενα προβλήματα σχετίζονται μεταξύ άλλων και με τους παρακάτω τομείς (Snoeren 2003): Έλλειψη ευρύτερου οράματος και κατανόησης των ιδιαιτεροτήτων της κάθε περίπτωσης, ανεπαρκής συμμετοχή των ενδιαφερόμενων, ανεπαρκής νομοθεσία και έλλειψη διοικητικού συντονισμού, τοπικές πρωτοβουλίες που δεν υποστηρίζονται από τα υψηλότερα επίπεδα διοίκησης.

Η προσέγγιση της «Ολοκληρωμένης Διαχείρισης Παράκτιων Περιοχών» (ΟΔΠΠ) αποτελεί μια διαρκή διαδικασία σχεδιασμού, με κοινωνικούς, οικονομικούς και περιβαλλοντικούς στόχους, που επιτρέπει τη συνέργια μεταξύ σχεδίων, προγραμμάτων και δράσεων μεταξύ τομέων σε όλα τα επίπεδα του χώρου. Λειτουργεί στα πλαίσια ευρύτερων στρατηγικών σχεδιασμού και θα πρέπει να περιλαμβάνει μηχανισμούς παρακολούθησης και αξιολόγησης (YPEXODE, 2003). Οι αρχές τις ΟΔΠΠ μπορούν να συνοψιστούν ως εξής (Snoeren 2003):

Ολοκληρωμένη χωρική και θεματική θεώρηση με βάση τις τοπικές ιδιαιτερότητες.

Μακροπρόθεσμος σχεδιασμός, προσαρμοζόμενος στα κατά καιρούς νέα προβλήματα και δεδομένα.

Συμμετοχή αρμόδιων φορέων και των ενδιαφερόμενων από το δημόσιο και ιδιωτικό τομέα

Χρήση συνδυασμού εργαλείων και συνυπολογισμός των φυσικών διαδικασιών.

Αν και πολλές διαφορετικές πολιτικές έχουν προταθεί για την υλοποίηση ΟΔΠΠ, δεν έχει διαμορφωθεί ακόμη ένα γενικότερο πλαίσιο το οποίο να επιτρέπει την προώθηση μια ολοκληρωμένης διαχείρισης για τον παράκτιο χώρο. Τα βασικά προβλήματα που καταγράφονται περιλαμβάνουν γραφειοκρατική αδράνεια, δυσκολίες στη συνεργασία μεταξύ φορέων σε διάφορα επίπεδα της διοίκησης, αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα και δυσκολία αλλαγής των κατεστημένων προτύπων διαχείρισης (YPEXODE 2003). Παρόλα αυτά, αποτελεί κοινώς αποδεκτή διαπίστωση, ότι στις παράκτιες / παραποτάμιες πόλεις απαιτείται ιδιαίτερη προσοχή στην προσαρμογή του ανασχεδιασμού των μετώπων στις ανάγκες και ιδιαιτερότητες του αστικού ιστού και στη διαμόρφωση της παράκτιας / παρόχθιας ζώνης σε συσχέτιση με την ευρύτερη περιοχή.

2. Μελέτες περίπτωσης

2.1. Αθήνα: Η διαχείριση του ανασχεδιασμού του παράκτιου αστικού μετώπου προς το Σαρωνικό κόλπο

2.1.1. Κύρια χαρακτηριστικά και χωρικά προβλήματα

Ο συμπαγής αστικός ιστός της Αθήνας, έχοντας επεκταθεί με εξαιρετικά έντονους ρυθμούς τα τελευταία χρόνια έχει καταλάβει όλο το θαλάσσιο μέτωπο του Λεκανοπεδίου διαμορφώνοντας μια εκτεταμένη παράκτια αστική ζώνη μήκους σχεδόν 20 χλμ., στα μεν ανατολικά για άναρχη ανάπτυξη παραθεριστικής κατοικίας, στα δε νοτιοδυτικά για οικιστική χρήση και για όσες λειτουργίες δεν βρέθηκαν άλλες θέσεις στο Λεκανοπέδιο (μαρίνες,

αεροδρόμιο, αθλητικές εγκαταστάσεις, νυκτερινή διασκέδαση, απόθεση μπαζών, κλπ).

Σήμερα η πόλη επιδιώκει να ξανακερδίσει το θαλάσσιο μέτωπό της προς το Σαρωνικό κόλπο, όμως η κατάσταση είναι ήδη αρνητικά διαμορφωμένη και μάλιστα στα περισσότερα σημεία με μη αναστρέψιμο τρόπο. Δύο τουλάχιστον, πολύ σημαντικές πολιτικές της τελευταίας δεκαετίας, διαμόρφωσαν το σημερινό μεταβατικό status που χαρακτηρίζει την περιοχή. Η μια αφορά τη μεταφορά του αεροδρομίου από το Ελληνικό στα Σπάτα και την απελευθέρωση του αντίστοιχου χώρου και η δεύτερη την εγκατάσταση σημαντικών ολυμπιακών πόλων στην ζώνη από το ΣΕΦ ως το Ελληνικό. Είναι εύλογο πως σε ένα τέτοιο ρευστό καθεστώς ο σχεδιασμός για την παράκτια ζώνη δεν μπορεί να χαρακτηριστεί εύκολη υπόθεση, αποτελεί όμως, τόσο για τους κεντρικούς φορείς σχεδιασμού, όσο κυρίως για την Τοπική Αυτοδιοίκηση, μια μεγάλη πρόκληση που μπορεί να συμβάλει ουσιαστικά στη βελτίωση της ποιότητας ζωής στην πόλη (Σερράος, Σκορτσής 2003).

Η περιοχή παρουσιάζει αρκετά σημαντικές κατά τόπους διαφοροποιήσεις τόσο σε ότι αφορά τη γεωμορφολογία της, όσο και σε ότι αφορά άλλα λειτουργικά στοιχεία και θα μπορούσε να χωριστεί σε τρεις επιμέρους ενότητες αστικών παράκτιων μετώπων με διακριτά χαρακτηριστικά. Αυτές εντοπίζονται στις εξής περιοχές: λιμάνι του Πειραιά / Πειραιϊκή Χερσόνησος, Φαληρικός Όρμος, καθώς και λοιπή ακτή μέχρι τη Βουλιαγμένη (ΟΡΣΑ, Μελέτη για το θαλάσσιο μέτωπο του Π.Σ. Αθηνών, www.minenv.gr).

Σχήμα 1. (αριστερά) α. Άποψη των νέων ολυμπιακών εγκαταστάσεων και της ολυμπιακής μαρίνας στην περιοχή του Φαληρικού Όρμου. Η μετα-ολυμπιακή χρήση πολλών τέτοιων εγκαταστάσεων, καθώς και ο ιδανικός συνδυασμός τους με άλλες χρήσεις που θα διασφαλίζουν το δημόσιο χαρακτήρα της περιοχής, αποτελεί ένα κρίσιμο ζήτημα. (δεξιά) β: Π. Φάληρου. Άποψη της Λ. Ποσειδώνος που λειτουργεί ως σημαντικό εμπόδιο για την απρόσκοπτη πρόσβασης των αστικών περιοχών κατοικίας προς το παραλιακό μέτωπο.

Η ζώνη για Πειραιά χαρακτηρίζεται από μεταλλαγές, λόγω αναδιάρθρωσης των λιμενικών ζωνών, εγκατάλειψης παλαιών βιομηχανιών και τέλος αναζήτησης νέων αστικών δραστηριοτήτων για τους σχετικούς απελευθερούμενους χώρους. Η δεύτερη ενότητα του Φαληρικού Όρμου, είναι μια οικολογικά ευαίσθητη περιοχή (εκβολές Κηφισού, Ιλισού) στην οποία επιδιώκεται η δημιουργία ενός νέου αστικού θαλάσσιου μετώπου για την Αθήνα. Κύριο στόχο για την τελευταία χωρική ενότητα της λοιπής ακτής ως τη Βουλιαγμένη, αποτελεί η εξασφάλιση μιας λεπτής ισορροπίας μεταξύ διατήρησης / αποκατάστασης του πολύπλοκου φυσικού περιβάλλοντος της ακτής και ανάπτυξης δραστηριοτήτων αναψυχής. Όλη η ακτή χαρακτηρίζεται από ασυμβίβαστες χρήσεις και υπέρμετρη φόρτιση, υποβάθμιση του φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος και του τοπίου, σημαντικές πιέσεις οικονομικών συμφερόντων και περιορισμό του δημόσιου, ανοιχτού χαρακτήρα της (Σχήμα 1α). Επιπρόσθετο μειονέκτημα για τις περιοχές αυτές αποτελεί η προβληματική πρόσβαση των κατοίκων προς τη θάλασσα, λόγω της λεωφόρου Ποσειδώνος που συνιστά σημαντικό εμπόδιο (Σχήμα 1β). Τέλος αξίζει να επισημάνουμε την απουσία αποτελεσματικής διαχείρισης της παράκτιας ζώνης, λόγω

παράλληλης δράσης μιας πληθώρας φορέων, σε διάφορα επίπεδα και σε διάφορους τομείς, καθώς επίσης και λόγω απουσίας ενός ενιαίου συντονιστικού φορέα. (Αραβαντινός, Σερράος 2005).

2.1.2. Στόχοι, πολιτικές και σχεδιασμοί

α. Ο επίσημος καθολικός σχεδιασμός

Την κύρια ευθύνη για τη χάραξη της συνολικής πολιτικής για τη χωρική οργάνωση της Πρωτεύουσας έχει ο Οργανισμός Ρυθμιστικού Σχεδίου Αθήνας (ΟΡΣΑ). Οι βασικοί στόχοι και οι κατευθύνσεις για το σχεδιασμό τίθενται στο Ρυθμιστικό Σχέδιο της Αθήνας (ΡΣΑ 1999). Ειδική μνεία γίνεται για την ανάγκη «αναβάθμισης του φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος της ευρύτερης περιοχής της Αθήνας» και ιδίως, μεταξύ άλλων, για την «προστασία του τοπίου, των ακτών και των ειδικών περιοχών φυσικού κάλλους». Ειδικότερα, διατυπώνεται η ανάγκη προστασίας των ακτών «από την εξάπλωση της οικιστικής χρήσης και των περιφράξεων», καθώς επίσης και η ένταξή τους σε ενιαίο δίκτυο με άλλους ελεύθερους χώρους και ζώνες αναψυχής, μέσω διαμόρφωσης πεζοδρόμων και ποδηλατοδρόμων. Σ’ αυτό το πνεύμα, η παραλιακή ζώνη του Σαρωνικού προορίζεται, για ανάπτυξη «χώρων αναψυχής και πολιτιστικού εξοπλισμού».

Αντιστοίχως, τα Γενικά Πολεοδομικά Σχέδια (ΓΠΣ) των παραλιακών δήμων θέτουν βασικές κατευθύνσεις που αφορούν, μεταξύ άλλων τις χρήσεις γης και την ιεράρχηση ορισμένων απ’ αυτές (π.χ. κέντρα), καθώς επίσης και την ιεράρχηση του οδικού δικτύου. Ιδιαίτερη σημασία έχει ο δημόσιος και κοινόχρηστος χαρακτήρας των παράκτιων ζωνών που συμπληρώνουν ένα ευρύτερο πλέγμα δημόσιων χώρων και λειτουργιών στην πόλη. Οι διαπιστωμένες ήδη δυσκολίες που αντιμετωπίζει ο επίσημος σχεδιασμός, ειδικά όσον αφορά την υλοποίηση στόχων, καθώς και η ανεπάρκεια του συντονισμού μεταξύ φορέων με αλληλεπικαλυπτόμενες ή ασαφείς αρμοδιότητες, πλήττουν και τις παράκτιες αστικές περιοχές. Τα ΓΠΣ αποδεικνύονται επίσης ανεπαρκή για την αντιμετώπιση των προβλημάτων επέκτασης / σύγκρουσης χρήσεων και αλλοίωσης του δημόσιου χαρακτήρα της παραλίας. Υποστηρίζεται γι αυτό το λόγο ή ανάγκη εκπόνησης και θεσμοθέτησης εξειδικευμένων σχεδίων αστικής σύνθεσης με πολεοδομική και αρχιτεκτονική διάσταση. (ΤΕΕ, 2443: 8,9).

β. Επιλεγμένα τομεακά σχέδια

Ένα πιο συγκεκριμένο πλαίσιο σχεδιασμού χρήσεων γης και όρων δόμησης για το παράκτιο μέτωπο του Σαρωνικού διαμορφώνεται από σχετική μελέτη του ΟΡΣΑ σε εξειδίκευση των αντίστοιχων στόχων του ΡΣΑ (ΟΡΣΑ 1997), η οποία θεσμοθετήθηκε τελικά υπό μορφή Π.Δ/τος (ΦΕΚ 254Δ/04) (Σχήμα 2α).

Σχήμα 2. (αριστερά) α: Ρυθμίσεις για το παράκτιο μέτωπο της Αθήνας από το Φαληρικό Όρμο ως τον Άλιμο, για την προστασία και ανάδειξη δραστηριοτήτων πολιτισμού, αναψυχής και τουρισμού. Πηγή: ΟΡΣΑ (απόσπασμα χάρτη). (δεξιά) β: Άποψη των ολυμπιακών εγκαταστάσεων και του παλαιού Ιπποδρόμου στην δυτική περιοχή του Φαληρικού Όρμου. Πηγή: Google earth.

Μεταξύ των προβλεπόμενων κατηγοριών ζωνών χρήσεων γης, ορισμένες χαρακτηριστικές, που αφορούν το κεντρικό αστικό θαλάσσιο μέτωπο του Λεκανοπεδίου (από Μοσχάτο / Φάληρο μέχρι Βούλα, είναι και οι παρακάτω: 1α: Αποκατάσταση φυσικού τοπίου και αττικής χλωρίδας και πανίδας, 3α: Ελεύθερες ακτές κολύμβησης, 3β: Ανάπλαση οργανωμένων ακτών κολύμβησης, 4α: Περιαστικό πράσινο υπερτοπικού χαρακτήρα με διαμορφώσεις πλατειών, χώρων περιπάτου και στάθμευσης, 4β: Περιαστικό πράσινο υπερτοπικού χαρακτήρα με λειτουργίες αναψυχής, πολιτισμού και υπαίθριων αθλοπαιδιών μικρής κλίμακας, 5ε: Περιαστικό πράσινο με αθλητικές εγκαταστάσεις, 6β: Λιμένες αναψυχής (μαρίνες), 7: Ναυταθλητικές εγκαταστάσεις, 8: Αλιευτικά καταφύγια.

γ. Ειδικοί σχεδιασμοί στα πλαίσια της Ολυμπιάδας 2004

Το 2004, στο πλαίσιο και της προετοιμασίας της Ολυμπιάδας 2004, εκδόθηκε ΠΔ (ΦΕΚ 254Δ/04) για την προστασία της παράκτιας ζώνης του Λεκανοπεδίου της Αθήνας, το οποίο αποσκοπούσε στην οικολογική ανασυγκρότησή της, στη διαφύλαξη και ανάδειξη αξιόλογων στοιχείων της, στη διεύρυνση και ενίσχυση του κοινόχρηστου χαρακτήρα της, κλπ. Για τον Ολυμπιακό Πόλο Φαλήρου και τμήμα της περιοχής Αγ. Κοσμά ίσχυσαν Ειδικά Σχέδια Ολοκληρωμένης Ανάπτυξης Περιοχών (ΕΣΟΑΠ) (ΦΕΚ 23Δ/02, ΦΕΚ 138Δ/02). Με βάση τα παραπάνω υλοποιήθηκε σειρά σημαντικών ολυμπιακών έργων (Ολυμπιακός Πόλος Φαλήρου, περιοχή πρώην Αεροδρομίου Ελληνικού, μαρίνα Αγ. Κοσμά, κλπ.). Για παράδειγμα, στον Ολυμπιακό Πόλο Φαλήρου (Σχήμα 2β) κατασκευάστηκε σημαντικός αριθμός κλειστών και ανοικτών αθλητικών εγκαταστάσεων και συνοδευτικών έργων: (κλειστό γυμναστήριο ΤΑΕ KWON DO, ανοικτό γήπεδο Beach Volley, «Εσπλανάδα», ναυταθλητική μαρίνα, υπαίθριοι χώροι στάθμευσης, κλπ.).

Στα προ του 2004 σχέδια ανάπτυξης της περιοχής προβλέπονταν και άλλες παρεμβάσεις, ώστε να αξιοποιηθούν μακροπρόθεσμα οι ολυμπιακοί χώροι για την αναβάθμιση της ποιότητας ζωής τόσο στην ευρύτερη περιοχή του θαλάσσιου μετώπου, όσο και συνολικότερα στο Λεκανοπέδιο. Μεταξύ των ρυθμίσεων αυτών, που παραμένουν ακόμη σε εκκρεμότητα αξίζει να αναφερθούν: Οικολογικό πάρκο και έργα αντιπλημμυρικής προστασίας της περιοχής, έργα μεταφορικής υποδομής (μετατόπιση / υποβιβασμός της παραλιακής λεωφόρου στο Φάληρο, τοπική βύθισή της σε άλλα σημεία), ολοκλήρωση / βελτίωση ελεύθερων χώρων πρασίνου / πολιτισμού/αναψυχής, ολοκλήρωση δικτύου πεζοδρόμων, κ.α.

Μετά τη λήξη των Ολυμπιακών Αγώνων ψηφίστηκε ο Ν. 3342/2005, ο οποίος προσδιορίζει τις επιτρεπόμενες χρήσεις γης στους ολυμπιακούς χώρους και τις λοιπές απαιτούμενες ρυθμίσεις για την αξιοποίησή τους. Κατά κανόνα πέραν των αθλητικών χρήσεων επετράπησαν και άλλες ειδικές χρήσεις ανά ζώνη. Επιπλέον συστήθηκε η εταιρεία «Ολυμπιακά Ακίνητα ΑΕ» με σκοπό τη δραστηριοποίησή της για την αξιοποίηση των Ολυμπιακών εγκαταστάσεων, κάτι το οποίο έχει προφανώς και την αντίστοιχη πολιτική στήριξη.

Η συνολική εκτίμηση των σχεδιαζόμενων παρεμβάσεων και ρυθμίσεων δείχνει ότι αυτές δεν έχουν ενταχθεί ακόμα επαρκώς σε ένα ολοκληρωμένο σχέδιο ανάδειξης της περιοχής σε πόλο τουριστικών-πολιτιστικών και γενικότερα αναπτυξιακών δραστηριοτήτων μητροπολιτικής και διεθνούς εμβέλειας. Επίσης δεν διασφαλίζεται επαρκώς η υλοποίηση των απαιτούμενων έργων υποδομής και των ρυθμίσεων περιβαλλοντικής ανάδειξης, ώστε η περιοχή του ανατολικού θαλάσσιου μετώπου να συμβάλλει στην ουσιαστική αναβάθμιση της ποιότητας ζωής των πολιτών, αλλά και στην παραγωγική ανασυγκρότηση, την ενίσχυση της απασχόλησης και της κοινωνικής συνοχής της ευρύτερης περιοχής και του συνόλου της Αθήνας.

2.2. Αμβούργο: Ο ανασχεδιασμός της παραποτάμιας αστικής ζώνης του Έλβα

2.2.1. Κύρια χαρακτηριστικά και πρόσφατες μεταλλαγές

Το Αμβούργο αποτελεί μία από τις σημαντικότερες «πόλεις - κράτη» της Γερμανίας (πέρα από Δήμος είναι και αυτοτελές Ομόσπονδο Κρατίδιο), με κύριο χαρακτηριστικό τη μοναδική του

θέση στο κέντρο της βόρειας Γερμανίας και στις όχθες του πλωτού ποταμού Έλβα, γεγονός που το καθιστά σημαντικό κόμβο στο διεθνές χάρτη των μεταφορών. Το λιμάνι, που αποτελεί το μεγαλύτερο της Γερμανίας και ένα από τα σπουδαιότερα της Ευρώπης, εκτείνεται και στις δύο όχθες του ποταμού με δεκάδες δεξαμενές, σε έκταση 75 km² περίπου και κατέχει το 10% της συνολικής επιφάνειας της πόλης. Παρά την απόστασή των 100 περίπου χιλιομέτρων που χωρίζει την πόλη από τη Βόρεια Θάλασσα, το στοιχείο του νερού αποτελεί το κύριο χαρακτηριστικό της εικόνας της πόλης. Σε αυτό συνεισφέρει η παρουσία του ποταμού Έλβα, των στάσιμων υδάτων Alster, στο κέντρο της πόλης, καθώς επίσης και η παρουσία πλήθους καναλιών και γεφυριών.

Μέσω των ποτάμιων διαδρομών που αρθρώνονται γύρω από το ποταμό Έλβα και συμπληρώνονται από μια σειρά τεχνητών καναλιών (π.χ. Nord-Ostsee-Kanal, Elbe-Lübeck-Kanal), η περιφέρεια του Αμβούργου συνδέεται με την κεντρική Ευρώπη και με τις περιοχές γύρω από τη Βαλτική Θάλασσα. Επιπλέον το Αμβούργο αποτελεί σημαντικό κυκλοφοριακό και τον κυριότερο σιδηροδρομικό κόμβο της βόρειας Γερμανίας.

Χάρis στην κυκλοφοριακά ευνοϊκή θέση της, η πόλη χαρακτηρίστηκε σε όλη τη διαδρομή της ιστορίας της, από το εμπόριο, τη ναυπηγική και τη ναυσιπλοΐα. Υπήρξε δε μία από τις κυριότερες πόλεις της Χανσεατικής Ένωσης, γεγονός που της εξασφάλιζε την πρόσβαση προς τα σημαντικότερα κέντρα εμπορίου της Βόρειας και της Βαλτικής Θάλασσας. Παράλληλα με το εμπόριο ανθού και άλλες σχετικές επιχειρηματικές δραστηριότητες (π.χ. παραγωγή και μεταποίηση προϊόντων, ναυπηγική, αλλά και υπηρεσίες MME) οι οποίες εξελίσσονται σταδιακά σε ουσιαστική βάση της σημερινής οικονομικής δομής της πόλης. Σήμερα είναι αναπτυγμένοι κλάδοι όπως η μεταλλουργία, η χημική και ηλεκτροτεχνική βιομηχανία, η φαρμακοβιομηχανία, η καπνοβιομηχανία, καθώς επίσης και η αεροπορική βιομηχανία (Kropp, Niebuhr, 2006).

Το Αμβούργο είναι μετά το Βερολίνο η δεύτερη μεγαλύτερη πόλη της Γερμανίας και η έκτη μεγαλύτερη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αν και στα μέσα της δεκαετίας του 1960 το Αμβούργο είχε 1,9 εκ. κατοίκους (το μεγαλύτερο πληθυσμιακό μέγεθος στην ιστορία του), η διαδικασία της «φυγής προς την ύπαιθρο» που ακολούθησε, οδήγησε σε μείωση του πληθυσμού στα μέσα της δεκαετίας 1980 σε 1,6 εκ. Το «άνοιγμα» των πρώην ανατολικών χωρών, καθώς επίσης και η επανένωση της Γερμανίας, ανέτρεψε αυτή την τάση, αυξάνοντας δυναμικά τον πληθυσμό σε 1,75 εκ. και παρέχοντας στην πόλη σημαντικά πολιτικά και οικονομικά οφέλη (Bode/Lammers 1994). Το Αμβούργο ισχύει πλέον σήμερα ως η εντονότερα αναπτυσσόμενη γερμανική μητρόπολη, με προβλέψεις περαιτέρω ανάπτυξης μέχρι το 2020. Η πληθυσμιακή δομή βασίζεται σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία, με 15% περίπου αλλοδαπών.

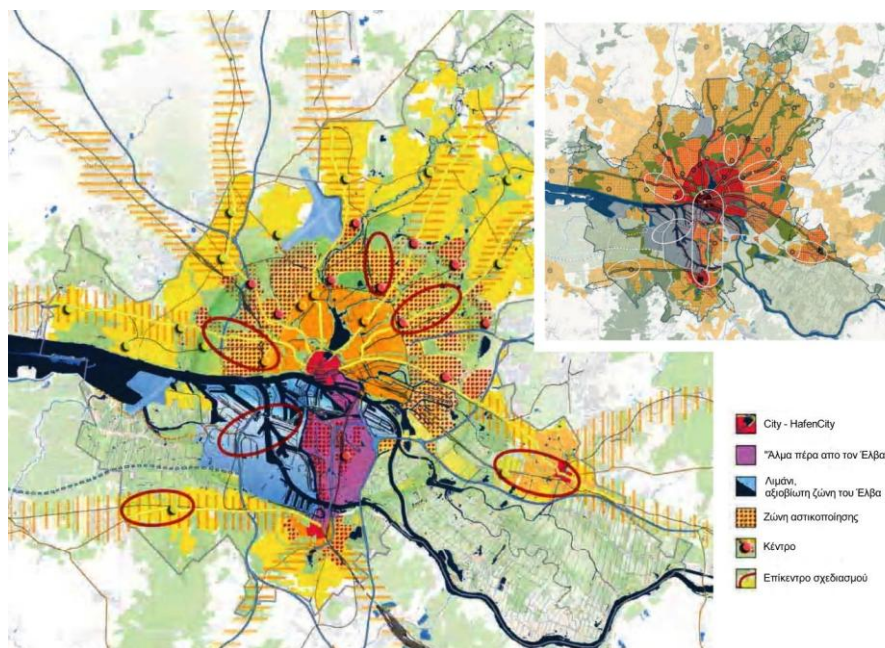
2.2.2. Στόχοι πολιτικές και σχεδιασμοί

α. Ο επίσημος καθολικός σχεδιασμός

Το 2002, η γερούσια (Senat) του Αμβούργου διατυπώνει ένα Κατευθυντήριο Σχέδιο Πολιτικής (ΚΣΠ) με τίτλο «Μητρόπολη Αμβούργο - αναπτυσσόμενη πόλη», ως ένα μακροπρόθεσμο στρατηγικό όραμα για την περαιτέρω ανάπτυξη της πόλης. Το Αμβούργο οφείλει, σύμφωνα με αυτό το όραμα, να εξελιχθεί σε μια αναπτυσσόμενη και δυναμική μητρόπολη με διεθνή ακτινοβολία. Γι αυτό θα πρέπει αφενός μεν να βελτιωθεί η διεθνής προβολή της πόλης και αφετέρου δε να αποτελέσει ελκυστικό τόπο για επιχειρήσεις και ανθρώπινο δυναμικό. Ειδικότερα διατυπώνονται οι εξής γενικοί στόχοι:

- Ανάπτυξη στον τομέα της οικονομίας και της απασχόλησης πάνω από τον μέσο όρο.
- Αύξηση του αριθμού κατοίκων.
- Βελτίωση της ελκυστικότητας σε διεθνές επίπεδο και συμπλήρωση των μητροπολιτικών λειτουργιών.
- Εξασφάλιση της ποιότητας ζωής και της βιωσιμότητας της πόλης.

Για την οικοδόμηση της μητροπολιτικής λειτουργίας και την ενίσχυση της διεθνούς ελκυστικότητας της πόλης θα πρέπει να αναπτυχθούν πολεοδομικά και αρχιτεκτονικά έργα, καθώς επίσης και αθλητικές, πολιτιστικές, επιστημονικές και πολιτικές διοργανώσεις με σημαντική ακτινοβολία. Βασικές προϋποθέσεις σε χωρικό επίπεδο, για την υλοποίηση του παραπάνω οράματος, αποτελεί η εξασφάλιση επαρκούς προσφοράς γης για κατοικία και επιχειρήσεις, η βελτίωση των κυκλοφοριακών υποδομών, καθώς επίσης και η εξασφάλιση καλής ποιότητας ζωής. Τα επίκεντρα του ΚΣΠ αποσαφηνίζονται μέσα από τη διατύπωση των παρακάτω πέντε κατευθυντήριων έργων: «Αμβούργο, μητρόπολη τη γνώσης» (έμφαση στη γνώση και στην εκπαίδευση), «Καλωσορίσατε στο Αμβούργο» (έμφαση ελκυστικότητα για ικανό ανθρώπινο δυναμικό και τις οικογένειές τους), «Πολιτιστική μητρόπολη Αμβούργο» (έμφαση σε ελκυστικά αρχιτεκτονικά/πολεοδομικά έργα, καθώς επίσης και διεθνείς διοργανώσεις), «Αμβούργο, πόλη αθλητισμού» (έμφαση στη διεκδίκηση Ολυμπιακών Αγώνων) και «Άλμα πέρα από τον Έλβα» (έμφαση στην πολεοδομική ανάπτυξη μεταξύ λιμανιού και Hafencity) (Freie und Hansestadt Hamburg, 2007).

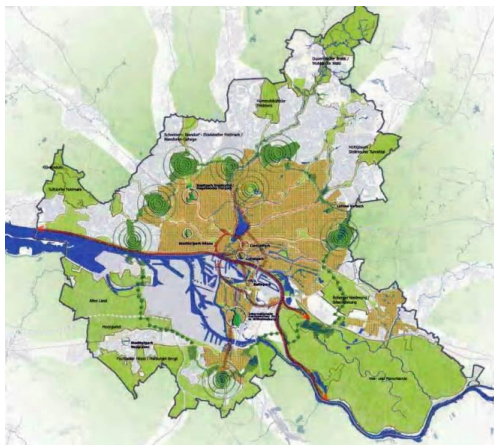

Σχήμα3. Το «Χωρικό Κατευθυντήριο Σχέδιο» για την ανάπτυξη του Αμβούργου. Ένθετος χάρτης: Δράση: «Περισσότερη πόλη μέσα στην πόλη», επίκεντρα μελλοντικής οικιστικής ανάπτυξης. Από την περιοχή της παλιάς πόλης μέχρι τον νότιο κλάδο του Έλβα εκτείνεται η περιοχή του σχεδίου «Άλμα πέρα από τον Έλβα». Πηγή: Freie und Hansestadt Hamburg, 2007.

Το πολιτικό αυτό όραμα έχει ιδιαίτερη σημασία για τον αστικό χώρο και για την ανάπτυξη των διαφόρων επιφανειών και καθιστά αναγκαία την επαναδιατύπωσή του με όρους «Χωρικού Κατευθυντηρίου Σχεδίου» (ΧΚΣ) (Leitbild). Το ΧΚΣ (Σχήμα 3) οφείλει να εξειδικεύσει και να συγκεκριμενοποιήσει, μέσα σε έναν χρονικό ορίζοντα 15 ετών, τους παραπάνω πολιτικούς στόχους. Αποτελεί ουσιαστικά ένα δεσμευτικό για τη διοίκηση πλαίσιο στόχων και ενεργεί επομένως ως τομή μεταξύ του προγραμματικού επιπέδου και του επιπέδου των δεσμευτικών πολεοδομικών σχεδίων (π.χ. του Σχεδίου Χρήσεων Γης). Εξειδικεύεται δε από πέντε Άξονες Δράσεις, που αναφέρονται στις εξής θεματικές περιοχές: «Περισσότερη πόλη μέσα στην πόλη» (έμφαση στην οικιστική αξιοποίηση αποθεμάτων γης στον ήδη δομημένο ιστό της πόλης),

Η γεωγραφία των χωροκοινωνικών μεταβολών και ανισοτήτων στη σύγχρονη Ελληνική πόλη

«Οικοδόμηση στην ποιότητα» (έμφαση στην αναβάθμιση υφιστάμενων και ανάπτυξη νέων περιοχών κατοικίας με καλή ποιότητα περιβάλλοντος και εξοπλισμού), «Αξιοποίηση δυναμικών οικονομικών» (έμφαση στη στήριξη δυναμικών οικονομικών τομέων ως 'ατμομηχανών' ανάπτυξης), «Αμβούργο, αξιοβίωτη πόλη» (έμφαση στην εικόνα της πόλης και σε δραστηριότητες στο δημόσιο χώρο) «Μητρόπολη για την πόλη και την περιφέρεια» (έμφαση στη συνεργατικότητα μεταξύ πόλης και περιφέρειας).

Σχήμα 4. Αριστερά: Πολεοδομική ανάπτυξη ως σημαντική δράση για την αναβάθμιση των παρόχθιων περιοχών και τη σύνδεσή τους με την αστική ζωή της πόλης. Σε επαφή με τον υφιστάμενο αστικό ιστό διακρίνεται η περιοχή Hafencity, ενώ από αυτή τη ζώνη και μέχρι το νότιο κλάδο του Έλβα, που διακρίνεται στο βάθος, εκτείνονται οι περιοχές οικιστικής ανάπτυξης στα πλαίσια της δράσης «Άλμα πέρα από τον Έλβα». Δεξιά: Χωρικό Κατευθυντήριο Σχέδιο για την ανάπτυξη του Αμβούργου. Σχέδιο ελεύθερων χώρων πρασίνου. Πηγή: Freie und Hansestadt Hamburg, 2007.

Ο πρώτος απ' αυτούς (περισσότερη πόλη μέσα στην πόλη) ισχύει ως κεντρικός άξονας για ολόκληρο το ΧΚΣ, με έμφαση στη δράση «Άλμα πέρα από τον Έλβα» (Σχήμα 3, 4), θέτοντας έτσι το επίκεντρο σε μια ποιοτική εσωτερική πολεοδομική ανάπτυξη στην περιοχή γύρω από τον Έλβα και τις αστικές του όχθες. Από αυτή τη δράση αναμένονται σημαντικά αναπτυξιακά αποτελέσματα για ολόκληρη την πόλη, κάτι που γίνεται ήδη ορατό από την σταδιακά αναπτυσσόμενη περιοχή Hafencity, με την οποία το Αμβούργο κερδίζει μια νέα αστική περιοχή στο κεντρικό τμήμα των αστικών όχθων του Έλβα. Πέρα από την αναπτυξιακή διάσταση που δίνεται στις παρόχθιες αστικές ζώνες του Έλβα, προωθούνται στα πλαίσια του άξονα «Αμβούργο, αξιοβίωτη πόλη» μια σειρά από επιπλέον δράσεις, με στόχο την διατήρηση και τόνωση της σημασίας αυτών των περιοχών ως χώρων ελεύθερου χρόνου, αναψυχής, πρασίνου και φυσικής ζωής (Σχήμα 4).

β. Ειδικοί σχεδιασμοί στα πλαίσια του εγχειρήματος «Hafencity»

Με τη ραγδαία αύξηση των απαιτήσεων για χερσαίες λιμενικές αποθηκευτικές επιφάνειες, ως αποτέλεσμα της επικράτησης, ήδη από τη δεκαετία του 1969, των containers ως βασικού μηχανισμού στο σύστημα μεταφοράς εμπορευμάτων, καθώς επίσης και λόγω του ολοένα αυξανόμενου βυθίσματος των σύγχρονων εμποριών σκαφών, το επίκεντρο της λιμενικής δραστηριότητας του Αμβούργου μετατοπίζεται σε νέες, σύγχρονες εγκαταστάσεις στην περιοχή του νότιου Έλβα. Σε αυτό το πλαίσιο προκύπτει στα μέσα της δεκαετίας του 1990 η μοναδική ευκαιρία, επανάκτησης των παλιών λιμενικών εγκαταστάσεων, σε επαφή με τον αστικό ιστό, για αστικές χρήσεις με παράλληλη στροφή της πόλης προς το παρόχθιο μέτωπό της.

Μετά από σχετική απόφαση του 1997 προωθείται το σχέδιο «Hafencity», με στόχο την ανάπτυξη, σε μια έκταση 155 ha, ενός νέου ζωντανού αστικού χώρου, συνολικής δόμησης 1,8 εκ. μ² με ανάμεικτες χρήσεις κατοικίας (5.500 κατοικίες για 12.000 κατοίκους) γραφείων, τουρισμού / αναψυχής, εκπαίδευσης, λιανεμπορίου και πολιτισμού (40.000 εργαζόμενοι) (Σχήμα 5). Επιπροσθέτως, μεγάλη βαρύτητα δίνεται τόσο στην διατήρηση και ανάδειξη ιστορικών κτιρίων, όσο και στη διαμόρφωση του δημόσιου χώρου (πάρκων, πλατειών και προβλητών) (Σχήμα 6). Σημαντικές καινοτομίες του όλου προγράμματος εντοπίζονται, τόσο στην επιλογή της θέσης, όσο, μεταξύ άλλων, και στην αρχιτεκτονική έκφραση, στην τόνωση της κατοικίας, στην έντονη επαφή με το νερό, στην πρωτοπόρο ενεργειακής διαχείρισης, καθώς επίσης και σε πρότυπες διαδικασίες υλοποίησης, μέσα από συστήματα σύμπραξης του Δήμου και ιδιωτών.

Η όλη περιοχή Hafencity (μελέτη: Kees Christiaanse/ASTOC) οργανώνεται σε επιμέρους τομείς, ανάλογα με τα χαρακτηριστικά και το συνδυασμό των χρήσεων, την κτιριακή πυκνότητα, το δημόσιο ή ιδιωτικό χαρακτήρα των πολεοδομικών συστημάτων, την εικόνα του χώρου, κ.ο.κ. Σε αυτό το πλαίσιο, ο δημόσιος χώρος αποκτά μια ιδιαίτερη σημασία ως συνδετήριο στοιχείο αυτών των επιμέρους πολεοδομικών ενότητων, καθώς επίσης και ως στοιχείο διαμόρφωσης μιας ενιαίας ταυτότητας για ολόκληρη τη Hafencity.

Σχήμα 5. Σχεδιαστική αναπαράσταση της περιοχής Hafencity και των διαμορφώσεων των παράχθιων ζωνών του Έλβα, σε άμεση επαφή με την παλιά πόλη του Αμβούργου. Πηγή: <http://www.hafencity.com>.

Σχήμα 6. Αποψη του νέου δημόσιου χώρου «Marco-Polo-Terrassen». Ολοκλήρωση έργων: Σεπτέμβριος 2007. Πηγή: <http://www.hafencity.com>.

3. Συμπεράσματα

Η συζήτηση γύρω από τη διαχείριση και διαμόρφωση των παράκτιων αστικών μετώπων είναι εξαιρετικά επίκαιρη και παρουσιάζει ιδιαίτερο επιστημονικό ενδιαφέρον στα πλαίσια του σύγχρονου πολεοδομικού σχεδιασμού. Οι παράκτιες αστικές ζώνες διακρίνονται για μια σειρά από ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και εκτός από υποδοχείς συχνά πολύ βασικών αστικών λειτουργιών παίζουν και ένα καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας και της εικόνας των πόλεων. Έτσι σ' αυτές τις περιοχές παρατηρείται έντονος ανταγωνισμός και μίξη χρήσεων, ενώ σε πολλές περιπτώσεις δεσπόζουν, επί χρόνια, λειτουργίες που βρίσκονται σε φάση μετάβασης ή μετεξέλιξης, έχουν αφήσει έντονα αποτυπώματα στα κελύφη και στη φυσιογνωμία τους, ενώ ο σχεδιασμός καλείται σήμερα να παρέμβει προτείνοντας καινούριες και ελκυστικές πολιτικές αναδιαμόρφωσής τους (και εδώ εντοπίζεται το ζήτημα του ανασχεδιασμού). Στο πλαίσιο αυτό ακόμα και σε περιπτώσεις που μοιάζουν να έχουν πολύ λίγα κοινά σημεία αναφοράς (π.χ. Αθήνα - Αμβούργο), προερχόμενες μάλιστα από τελείως διαφορετικές «κουλτούρες» σχεδιασμού (planning cultures), φαίνεται πως ανακύπτουν αρκετά κοινά σημεία αναφοράς και παραλληλίες, ιδίως στο επίπεδο των προβληματισμών γύρω από τους τρόπους αντιμετώπισης ζητημάτων που αφορούν τα παράκτια / παρόχθια μέτωπά τους.

Ο σχεδιασμός για την παρόχθια αστική περιοχή του Έλβα, στην περίπτωση του Αμβούργου συνδέεται με μια ευρύτερη θραυράλη πολιτική με κύρια έμφαση στον αναπτυξιακό τομέα (οικιστική ανάπτυξη σε μια ευρύτερη περιοχή, προσέλκυση νέων επιχειρήσεων, κλπ.). Σε αυτό το πλαίσιο αναπτύχθηκε ένας συνεπής και ιεραρχικά δομημένος σχεδιασμός κατευθύνσεων πολιτικής, καθώς και η εξειδίκευση τους στο χωρικό επίπεδο, μέσα από την ανάπτυξη, συγκεκριμένων στόχων, εξειδικευμένων αξόνων δράσης και επιμέρους παρεμβάσεων. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται παράλληλα στην ολοκληρωμένη διαχείριση και στην περιβαλλοντική αναβάθμιση της περιοχής, σε συνάρτηση με την εξασφάλιση υψηλής ποιότητας τεχνικών και κοινωνικών υποδομών.

Στην περίπτωση της Αθήνας, αν και έχουν γίνει τις τελευταίες δεκαετίες ήδη πολλά θετικά βήματα προς την κατεύθυνση ενός ολοκληρωμένου σχεδιασμού, η ανάπτυξη ενός πολυεπίπεδου και πολυθεματικού πλέγματος αλληλοσυμπληρούμενων κατευθύνσεων, αξόνων δράσης και επιμέρους παρεμβάσεων / έργων, θα αποτελούσε ακόμη μια καινοτόμο προσέγγιση και θα είχε πολλά να προσφέρει προς την κατεύθυνση ενός βιώσιμου, από οικονομική, κοινωνική και περιβαλλοντική σκοπιά, αλλά και πολιτικά εφικτού σχεδιασμού για το παράκτιο μέτωπο του Σαρωνικού.

Σε αυτό το πλαίσιο, ένα ολοκληρωμένο σύνολο παρεμβάσεων, στη βάση μιας ενιαίας και συνεπούς στρατηγικής, θα μπορούσε να έχει και εξειδικεύσεις, π.χ. για μια δυτική ενότητα (από το Πέραμα έως τον Πειραιά), με έμφαση στην οικονομική ανασυγκρότηση στην αναβάθμιση του λιμενο-βιομηχανικού συμπλέγματος και στη βελτίωση της κοινωνικής συνοχής, και για μια ανατολική (από το Φάληρο μέχρι τη Βούλα), με έμφαση στην περιβαλλοντική αναβάθμιση, στην ανάπτυξη καινοτόμων δραστηριοτήτων τουρισμού, πολιτισμού, αθλητισμού και αναψυχής, καθώς επίσης και στην ανάπτυξη νέων δυναμικών κλάδων και καινοτόμων δραστηριοτήτων. Ως ειδικότεροι άξονες δράσεις θα μπορούσαν να διατυπωθούν οι εξής:

- Προστασία και ανάδειξη φυσικού περιβάλλοντος και πολιτιστικών χαρακτηριστικών.
- Επανάκτηση του δημόσιου χώρου και χρήση του από τους πολίτες.
- Συμπλήρωση των απαιτούμενων τεχνικών και κοινωνικών υποδομών (μεταξύ αυτών αντιπλημμυρική προστασία των αστικών περιοχών).

Εφαρμογή καινοτόμων προσεγγίσεων και μεταξύ άλλων: επανάκτηση των ακτών κολύμβησης, σύνδεση της παράκτιας ζώνης με τον παρακείμενο αστικό ιστό με κατάλληλη διαχείριση του παραλιακού δρόμου, ενεργειακή αυτάρκεια μέσω αξιοποίησης ΑΠΕ, αυτάρκης διαχείριση υδάτων για άρδευση, βιώσιμη διαχείριση απορριμμάτων, ηλεκτρονική

πληροφόρηση/ενημέρωση/εκπαίδευση, κλπ.

Μεγιστοποίηση των θετικών επιπτώσεων στο παραγωγικό περιβάλλον και στο ανθρώπινο δυναμικό της ευρύτερης περιοχής και ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής.

Συγκρότηση ενός αποτελεσματικού σχήματος αστικής διακυβέρνησης στην περιοχή, με βάση τη συνεργασία τοπικής αυτοδιοίκησης, ενδιαφερόμενων τοπικών φορέων και πανεπιστημιακών ιδρυμάτων, που θα προωθεί και την συμμετοχή των πολιτών.

Βιβλιογραφία

Αραβαντινός Α., Σερράος Κ., 2005, Εισηγητική Έκθεση για την εκπόνηση ερευνητικού προγράμματος αναγνώρισης και χάραξης κατευθύνσεων για την πολεοδομική – περιβαλλοντική και κυκλοφοριακή ανάπτυξη της παραλιακής ζώνης Π. Φαλήρου, Αλίμου, Ελληνικού και Γλυφάδας, ΕΜΠ, Αθήνα.

Alden J., Pires A., 1996: "Lisbon, strategic planning for a capital city", *Cities*, Vol. 13, No 1, pp 25-36.

Bode E.; Lammers K., 1994, *Die Wirtschaft im nördlichen Hamburger Umland. Wirtschaftsstruktur, Wirtschaftsentwicklung und Verflechtungen mit Hamburg. Gutachten im Auftrag der Wirtschaftsbehörde der Freien und Hansestadt Hamburg, Institut für Weltwirtschaft der Universität Kiel*.

European Commission (EC) DG XI 1997, Agenda 21, the first five years. Implementation of Agenda 21 in the European Community.

Freie und Hansestadt Hamburg, Behörde für Stadtentwicklung und Umwelt, 2007, *Räumliches Leitbild, Entwurf, Hamburg*.

Gospodini A., 2001: "Urban Waterfront Redevelopment in Greek Cities. A framework for Redesigning Space", in *Cities*, Vol.18, No.5, pp. 285-295.

Hoyle B. & Pinder D. (eds), 1981: *Cityport Industrialisation and Regional Development: Spatial Analysis and Planning Strategies*, Wiley, Chichester.

Kropp P, Niebuhr A., 2006, *Vergleichende Analyse von Länderarbeitsmärkten. Hamburg und die Metropolregion*, IAB regional, Berichte und Analysen IAB Nord Nr. 01/2006.

Norcliffe G., Bassett K., Hoare T., 1996: "The emergence of postmodernism on the urban waterfront", *Journal of Transport Geography*, Vol. 4, No 2, pp 123-134.

Snoeren B., 2003: "EU ICZM in progress", in *Coastal areas and cities in Europe Conference*, Ministry of the Environment, Physical Planning & Public Works, 29-30 May, Heraklion.

ΟΡΣΑ 1997, Θαλάσσιο μέτωπο πολεοδομικού συγκροτήματος Αθήνας. Ακτές Σαρωνικού, Ενιαία μελέτη προστασίας και ανάπτυξης δραστηριοτήτων αναψυχής, τουρισμού, πολιτισμού. Καθορισμός χρήσεων γης, όρων και περιορισμών δόμησης στην παραλιακή ζώνη από Φάληρο μέχρι Αγία Μαρίνα Κρωπίας, Αθήνα.

Σερράος Κ., Σκορτσής Μ., 2003, Πολεοδομικός σχεδιασμός παρακτίων αστικών ζωνών και σχετικά προβλήματα. Η περίπτωση του Αλίμου (Αττική), Διεθνές συνέδριο για τις «πανάκτιες περιοχές και πόλεις στην Ευρώπη», Χερσόνησος - Ηράκλειο Κρήτης, 29 έως 31 Μαΐου 2003.

Vallega A., 2001: Urban waterfront facing integrated coastal management, in *Ocean & Coastal Management*, Vol.44, pp 379-410.

West N., 1989: "Urban -waterfront developments: a geographic problem in search of a model", in *Geoforum*, Vol.20, No4, pp 459-468.

Whittaker J. R., 1975: *Containerisation*, Wiley, London.

ΥΡΕΧΟΔΕ, 2003: International Conference on Coastal areas and cities in Europe: Conclusions, Ministry of the Environment, Physical Planning & Public Works, 29-31 May, Crete.

Για την περίπτωση του Αμβούργου, βλ. επίσης μεταξύ άλλων και τις παρακάτω ιστοσελίδες:

«Ελεύθερη και Χανσεατική Πόλη» Αμβούργου: <http://www.hamburg.de/>

Μητροπολιτική Περιφέρεια Αμβούργου: <http://www.metropolregion.hamburg.de>

Πρωτοβουλία «Metropole Hamburg – Wachsende Stadt» (μητρόπολη Αμβούργο – αναπτυσσόμενη πόλη: <http://www.wachsendestadt.hamburg.de>

Δικτυακής εγκυκλοπαίδεια Wikipedia: <http://de.wikipedia.org/wiki/hamburg>

Η παρούσα εργασία έγινε στα πλαίσια του κοινού ελληνο-γερμανικού ερευνητικού προγράμματος ΙΚΥΔΑ 2007 «Επιπτώσεις μεγάλων διοργανώσεων στη χωρική δομή και στην οργάνωση μητροπολιτικών περιοχών. Η περίπτωση της Αθήνας και του Αμβούργου», που χρηματοδοτείται από το ΙΚΥ και το DAAD. Ελληνική ομάδα ΕΜΠ: Κων. Σερράος (επιστ. υπεύθυνος), Ε. Ασπρογέρακας, Β. Ιωάννου, Τ. Μιχαηλίδης, Δ. Σοφιανόπουλος. Γερμανική ομάδα HCU Hamburg: Jörg Knieling (επιστ. υπεύθυνος), A. Matern, S. von Löwis, A. Παπαϊωάννου, F. Othengrafen.

ΠΡΟΣΕΓΓΙΖΟΝΤΑΣ ΤΟΥΣ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥΣ ΣΤΟΝ ΑΣΤΙΚΟ ΧΩΡΟ...

Βαλεριάνου Κ., Παναγιωτάτου Ε.

*Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας***Περίληψη**

Η εισήγηση αφορά στη διερεύνηση μετασχηματισμών στον αστικό χώρο σε σχέση με το χαρακτήρα και τη δυναμική των δραστηριοτήτων-κυρίως των παραγωγικών-και τη διάρθρωση σημαντικών κοινωνικο-οικονομικών και χωρικών δικτύων. Ο χρόνος παίζει ένα σημαντικό ρόλο στις εξελίξεις αυτές. Οι αλλαγές στην παραγωγική διαδικασία, όπως αυτές διαμορφώνονται από τις διαφορετικές φάσεις ανάπτυξης των σημαντικών για τον αστικό χώρο οικονομικών κλάδων, διαδραματίζουν κύριο ρόλο σ' αυτήν τη διαδρομή. Παρατηρούμε εδώ ότι, η κινητικότητα των επιχειρήσεων προς νέες μορφές οργάνωσης από μία φάση εξέλιξης σ' άλλη ή η «μετακύλιση» στις αρχικές, διαγράφουν μία πολύπλοκη χωρο-κοινωνική δυναμική. Οι διαφορετικές αυτές διαδρομές και ταχύτητες ανάπτυξης έχουν ένα ισχυρό κοινωνικό περιεχόμενο καθώς οι κοινωνικο-επαγγελματικές ομάδες ανταποκρίνονται με διαφοροποιημένες πρακτικές αξιοποίησης των νέων συνθηκών και οικειοποίησης του χώρου. Τα παραπάνω ζητήματα είναι κρίσιμα τόσο για την ερμηνεία της εξέλιξης του σύγχρονου αστικού χώρου όσο και για το σχεδιασμό. Απαιτούν συνεχή παρατήρηση και αξιολόγηση. Για το λόγο αυτό σχεδιάσαμε ένα «πλέγμα» δεικτών παρακολούθησης με εφαρμογή σε περιοχές του Πειραιά και στόχο την πιλοτική λειτουργία Αστικού Παρατηρητηρίου. Η διαχρονική υιοθέτηση αυτής της διαδικασίας παρακολούθησης, ερμηνείας και αξιολόγησης από τους αρμόδιους φορείς, πιστεύουμε ότι θα δώσει τη δυνατότητα να στηριχθούν κοινωνικά ευαίσθητες πολιτικές και θα θέσει τις βάσεις για μακροχρόνιο στρατηγικό σχεδιασμό στην περιοχή.

APPROACHING THE TRANSFORMATIONS IN THE URBAN SPACE...

Valerianou K., Panayotatos E.

*National Technical University of Athens, School of Architecture,
Department of Urban and Regional Planning***Abstract**

The paper focuses on transformations in urban areas with regard to the dynamics of productive activities –and the structure of important socio-economic and territorial networks. Changes in the productive process, as they are shaped by the different phases of growth of keys-sectors play a crucial role in this process. That is, evolution of enterprises to new organisational forms and transfer from one phase of development to another or the declining back to initial stages outline complicated spatial and social dynamics. These different evolutionary stages have powerful social effects as the social-professional teams involved correspond with differentiated practices in order to explore new conditions in urban area. These issues are crucial for the interpretation of development of modern urban areas as well as for planning methodologies. They require observation and evaluation. For this reason we designed a matrix of follow-up indicators appropriate for the region of Piraeus connected with the pilot operation of an observatory. Enforcing this practice will contribute to the formulation of socially sensible development policies and to long-lasting strategic planning for the region.

Λέξεις κλειδιά: αναπτυξιακή χαρτογράφηση, τομέας/κλάδος-κλειδί, διαδικασίες/φάσεις εξέλιξης παραγωγικής βάσης, αλληλεπιδράσεις με γεωγραφικό χώρο, δείκτες παρακολούθησης.

Key words: charting of the development process, key-sector, development processes/phases of productive base, interactions with geographic space, follow-up indicators.

1. Εισαγωγή: Το κεντρικό ζήτημα

Τα σύγχρονα δεδομένα δίνουν αναπτυξιακή διέξοδο σε «παραδοσιακές» αλλά και σε «σύγχρονες» παραγωγικές δραστηριότητες, με αποτέλεσμα η συνύπαρξη και οι πολύπλοκες διαδικασίες μετασχηματισμού² οι οποίες τις διέπουν, να αποτελούν σημαντικό παράγοντα της εξέλιξης του αστικού χώρου. Η δυναμική των πολυεπίπεδων διεργασιών σε συνδυασμό με τις τοπικές ιδιαιτερότητες επηρεάζονται αλλά και υπαγορεύουν τις μεταβολές και εξελίξεις στην παραγωγή και την πολυπλοκότητα της συνεπακόλουθης χωρικής διάρθρωσης. Με αυτό το πρίσμα η διερεύνηση εστιάζεται στην ερμηνεία της διαμόρφωσης του αστικού χώρου στον Πειραιά, όπως αυτή καθορίζεται από τις διαφορετικές φάσεις ανάπτυξης στις οποίες βρίσκονται οι σημαντικοί οικονομικοί κλάδοι, οι «κλάδοι- κλειδί»³ οι οποίοι συνθέτουν την τοπική παραγωγική βάση. Έντονες ενδοκλαδικές και διακλαδικές διαφοροποιήσεις, χαρακτηρίζουν τις ιδιαιτερότητες των φάσεων εξέλιξης που καθορίζουν διαχρονικά την αναπτυξιακή διαδρομή των σημαντικών αυτών, για την περιοχή, κλάδων. Έτσι η ανάδειξη των διαδικασιών εξέλιξης της παραγωγικής βάσης, οι διαφορετικές φάσεις και τα χαρακτηριστικά τους, οι χωρικές αλλαγές καθώς και οι πρακτικές ανταπόκρισης των επαγγελματικών ομάδων σ' αυτές, στοιχειοθετούν, σύμφωνα με τη διερεύνηση, τις κύριες παραμέτρους των αλλαγών. Η έρευνα έδειξε ότι η παραγωγική διαδικασία δεν εξελίσσεται ομοιόμορφα και γραμμικά. Αποτελεί μια διαδικασία «ανοικτή» ως προς το χρόνο και τις συνθήκες υλοποίησής της και προκαλεί ταυτόχρονα μια πληθώρα από διαφορετικές επιπτώσεις, κρίσιμες για την εξέλιξη του αστικού χώρου.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα διερεύνησης και εφαρμογής των παραπάνω ζητημάτων αποτελεί ο Πειραιάς και ιδιαίτερα η περιοχή του Αγίου Διονυσίου, η ιστορική παραγωγική του «πιάτσα». Οι διαχρονικές συνθήκες διαμόρφωσης της περιοχής καθορίστηκαν από την ύπαρξη του λιμένα και των δραστηριοτήτων του. Οι συναφείς με το λιμάνι «παραδοσιακές» δραστηριότητες έχουν λειτουργήσει ως «τομέας -κλειδί» για την ανάπτυξη της τοπικής οικονομίας του Πειραιά και το πλαίσιο διασύνδεσης πολλών κοινωνικο -επαγγελματικών ομάδων. Σήμερα, σ' αυτόν, τον ιδιαίτερα νευραλγικό αστικό χώρο, λαμβάνουν χώρα σημαντικές αλλαγές στη σύνθεση και λειτουργία της παραγωγικής βάσης, αλλαγές οι οποίες σχετίζονται αφενός με τη σταδιακή απαξίωση των «παραδοσιακών» δραστηριοτήτων και αφετέρου με τον εκσυγχρονισμό άλλων. Οι εξελίξεις αυτές επιφέρουν πολυεπίπεδες χωροκοινωνικές επιπτώσεις όπως: αλλαγές στις χρήσεις γης, ως αποτέλεσμα της «τριτογεννοποίησης»⁴ δραστηριοτήτων και των διαφοροποιήσεων στα παραγωγικά δίκτυα, υποβάθμιση του περιβάλλοντος, ενώ, σε μερικές περιοχές, παρατηρείται παράλληλη αναβάθμιση, ανεργία σε σημαντικούς κλάδους για την τοπική οικονομία, διαφοροποίηση στη σύνθεση της απασχόλησης (βαθμός εξειδίκευσης, θέση στην παραγωγική διαδικασία, κ.λπ.), διαφοροποίηση στα κοινωνικά χαρακτηριστικά των τοπικών νοικοκυριών (επιπτώσεις στις ομάδες πληθυσμού χαμηλού ή μεσαίου εισοδήματος, μετεγκατάσταση νέων ηλικιακών ομάδων, κ.λπ.). Η συρρίκνωση των «παραδοσιακών» και η ανάπτυξη «σύγχρονων» δραστηριοτήτων καθώς και η επιρροή τους στην κοινωνία και τον χώρο της περιοχής είναι κρίσιμα ζητήματα, τα οποία χρειάζονται διαπίστωση αλλά και συνεχή παρατήρηση⁵.

2. Μεθοδολογικές επιλογές

Το έργο⁶ στοιχειοθετεί μεθοδολογική προσέγγιση και διαρθρώνει αναπτυξιακή χαρτογράφηση ολόκληρου του Πειραιά με στόχο να επιλέξει τελικά την καταλληλότερη περιοχή για μελέτη. Η μεθοδολογική προσέγγιση -η οποία περιλαμβάνει τη σύνθεση και υποστήριξη υποθέσεων εργασίας, τη διερεύνηση συναφών θεωρητικών ζητημάτων, τη μελέτη και ερμηνεία δευτερογενών στοιχείων, το σχεδιασμό και την υλοποίηση έρευνας πεδίου καθώς και την κατάρτιση πλέγματος Δεικτών Παρακολούθησης- αναδεικνύει και συνθέτει τα παραπάνω κρίσιμα ζητήματα προσδίδοντας έτσι νέες δυνατότητες και διαστάσεις στην αναπτυξιακή

χαρτογράφηση.

Η χαρτογράφηση της φυσιογνωμίας του Πειραιά βασίστηκε στην επεξεργασία των πληθυσμιακών και δημογραφικών δεδομένων, στην ερμηνεία της πολεοδομικής εικόνας και στη διερεύνηση των οικονομικών δραστηριοτήτων του Δήμου, έχοντας ως χωρικό επίπεδο ανάλυσης το Δημοτικό Διαμέρισμα. Η διερεύνηση των κρίσιμων θεμάτων ανά Δημοτικό Διαμέρισμα οδήγησε στην επιλογή της περιοχής του Αγίου Διονυσίου, της ιστορικής παραγωγικής πιάτσας του Πειραιά στο 5^ο Διαμέρισμα, ως μελέτη περίπτωσης. Σημαντικός άξονας διερεύνησης αποτελεί η χωρική και κλαδική ανάλυση της περιοχής μελέτης, η ανάδειξη των «τομών- κλειδι» και της δυναμικής τους, καθώς και των σχετικών χωρικών εξελίξεων. Το στάδιο αυτό περιλαμβάνει:

- την αναζήτηση – με κριτήρια το πλήθος των καταστημάτων και τη χωρική συγκέντρωση (μετά από επεξεργασία της διάρθρωσης των κλάδων ανά οικοδομικό τετράγωνο) των σημερινών (2004) «δυναμικών» κλάδων στην περιοχή, δηλαδή των διψήφια⁷ κλάδων οικονομικής δραστηριότητας που είναι σήμερα σημαντικοί για την περιοχή. Η καταγραφή της επωνυμίας και του αντικειμένου των επιχειρήσεων έγινε επί του πεδίου με τη συμπλήρωση ειδικά σχεδιασμένων απογραφικών καρτελών. Στην αναζήτηση των σημερινών δυναμικών κλάδων υλοποιήθηκαν και οι συνεντεύξεις «αιχμής» με τοπικούς παραγωγικούς φορείς, έτσι ώστε να αναδειχθούν οι τάσεις και οι «πυρήνες» των σύγχρονων παραγωγικών διασυνδέσεων/ αλληλεξαρτήσεων στην περιοχή,
- την αναδρομή στο παρελθόν και τη διερεύνηση της διαχρονικότητας των σημερινών δυναμικών κλάδων και την ανάδειξη των «κλάδων-κλειδι» της δεκαετίας 1978-1988. Πρόκειται για τους τετραψήφιους υποκλάδους των σημερινών δυναμικών κλάδων που ήταν και τότε σημαντικοί για την περιοχή, με την έννοια ότι περιελάμβαναν μεγάλο αριθμό καταστημάτων ανά οικοδομικό τετράγωνο ή/ και απασχολούσαν μεγάλο αριθμό ατόμων ανά κατάστημα,
- την αναζήτηση των σημερινών (2004) «κλάδων-κλειδι». Πρόκειται για τετραψήφιους κλάδους-κλειδι της δεκαετίας 1978-1988 που εξακολουθούν να είναι σημαντικοί για την περιοχή, αλλά και για καινούργιους τετραψήφιους κλάδους που αναπτύχθηκαν τα τελευταία χρόνια και κρίνονται σήμερα σημαντικοί. Η αναζήτηση βασίστηκε στα αποτελέσματα που προέκυψαν από την έρευνα πεδίου, και συγκεκριμένα, από τις κύριες συνεντεύξεις, που διεξήχθησαν με παραγωγικούς φορείς-επιχειρηματίες,
- τη χωρική κατανομή των σημερινών «κλάδων-κλειδι» και την ανάδειξη των θυλάκων διασύνδεσης/ αλληλεξάρτησής τους, υπό το πρίσμα της καταγραφής των δραστηριοτήτων, της στρωματοποίησης των καταστημάτων- σε σχέση με το μέγεθος τους- και των πορισμάτων των κύριων συνεντεύξεων -σε σχέση με τις παραγωγικές διασυνδέσεις των κλάδων.

Η διαδικασία, που παραπάνω περιγράφεται, αναδεικνύει και τεκμηριώνει τους σημερινούς «κλάδους-κλειδι» στην περιοχή και διαρθρώνει το υπόβαθρο με βάση το οποίο προχωρήσαμε περαιτέρω σε διερεύνηση εις βάθος. Εδώ η έρευνα πεδίου διεξήχθη με κατάλληλα δομημένο ερωτηματολόγιο σε σχεδιασμένο δείγμα επιχειρηματιών και εργαζομένων στα καταστήματα των «κλάδων-κλειδι»⁸. Η διερεύνηση αυτή εστιάζει περαιτέρω στις διαδικασίες εξέλιξης της τοπικής παραγωγικής βάσης, στις φάσεις ανάπτυξης των «κλάδων-κλειδι», στις πρακτικές ανταπόκρισης των επαγγελματιών ομάδων και στις αλληλεξαρτήσεις με το γεωγραφικό χώρο. Κρίσιμη είναι η κατάρτιση, από το έργο, τυπολογίας κλαδικών στρωμάτων. Τα στρώματα κατατάσσονται σε τύπους «ευάλπτους», «δυναμικούς» και «ανοδικούς» και περιγράφονται οι διαδικασίες εξέλιξής τους.

3. Οι φάσεις ανάπτυξης: Η παραγωγική διαδικασία, τα χαρακτηριστικά της απασχόλησης και οι πρακτικές ανταπόκρισης των επαγγελματικών ομάδων

Με βάση την έρευνα πεδίου γίνεται σύνθεση των πορισμάτων ως προς τις φάσεις ανάπτυξης των επιχειρήσεων των «κλάδων – κλειδί» και την κινητικότητα «μετακύλιση» τους από μία φάση ανάπτυξης σε άλλη, τις πρακτικές ανταπόκρισης των επαγγελματικών ομάδων και την ανάπτυξη του αστικού χώρου, ζητήματα, τα οποία συνοπτικά παρουσιάζονται παρακάτω⁹:

Α' φάση: Συρρίκνωση παραγωγής και σταδιακό κλείσιμο μονάδων ή ενδοκλαδικές και διακλαδικές συμπράξεις, συνεταιρισμοί και συγχωνεύσεις:

Η φάση αυτή οριοθετείται χρονικά από το τέλος της δεκαετίας του '70 μέχρι και σήμερα και αποτελεί ουσιαστικά την έναρξη της εξελικτικής διαδικασίας και την πρώτη κρίσιμη αναπτυξιακή περίοδο. Σήμερα, στη φάση αυτή βρίσκονται τα ευάλωτα στρώματα των επιχειρήσεων και ορισμένες ανοδικές και δυναμικές επιχειρήσεις οι οποίες βρίσκονταν σε πιο εξελιγμένες φάσεις ανάπτυξης και την τελευταία δεκαετία μετακίνησαν εδώ. Η συρρίκνωση της παραγωγής και ο προσανατολισμός σε βοηθητικές -χαμηλής προστιθέμενης αξίας- παραγωγικές δραστηριότητες είναι τα κύρια χαρακτηριστικά των επιχειρήσεων. Σημαντική διαπίστωση είναι ότι, σε αυτή τη φάση εμφανίζονται επιχειρήσεις δύο «ταχυτήτων»: επιχειρήσεις, οι οποίες φθίνουν σταδιακά και κλείνουν, και επιχειρήσεις, οι οποίες επιβιώνουν με τη βοήθεια ενδοκλαδικών και, κυρίως, διακλαδικών συμπράξεων, συνεταιρισμών ή συγχωνεύσεων.

Στη φάση συρρίκνωσης της παραγωγής, οι στρατηγικές που υιοθετούν οι επιχειρηματίες, αφορούν κυρίως στη μείωση του κόστους παραγωγής, στη μείωση του αριθμού απασχολούμενων, στην πρόσληψη εποχιακού ανειδίκευτου προσωπικού, στην περαιτέρω προσωπική απασχόληση, στην αλλαγή του τύπου εγκατάστασης της επιχείρησης εκτός περιοχής Αγίου Διονυσίου και Πειραιά, κ.λπ.

Οι πρακτικές ανταπόκρισης των εργαζομένων σχετίζονται κυρίως με την κατανάλωση αποδοχή αλλαγής θέσης και αντικειμένου στην παραγωγική διαδικασία, χωρίς παράλληλη εξειδίκευση, την αποδοχή πρακτικών εποχιακής απασχόλησης στην επιχείρηση με αναγκαστική επέκταση του εργασιακού τους ωραρίου, την ανεύρεση συμπληρωματικής -εκτός κύριας επιχείρησης- απασχόλησης, κ.λπ.

Β' φάση: Διεύρυνση ή διαφοροποίηση αντικειμένου παραγωγής με εφαρμογή νέων τεχνολογιών και σύγχρονων οργανωτικών σχημάτων:

Η φάση αυτή χρονικά οριοθετείται από το τέλος της δεκαετίας του '80 μέχρι και σήμερα. Συναντάμε, εδώ, κυρίως, ανοδικές επιχειρήσεις, αλλά και ορισμένες ευάλωτες επιχειρήσεις, οι οποίες εξελίχθηκαν και βρίσκονται σήμερα εδώ, καθώς και ορισμένες δυναμικές επιχειρήσεις, οι οποίες μετακίνησαν από πιο εξελιγμένες φάσεις ανάπτυξης σ' αυτήν τη φάση. Τα τελευταία χρόνια η υιοθέτηση νέων τεχνολογιών οδήγησε τις περισσότερες από τις παραπάνω επιχειρήσεις, στη διεύρυνση του αντικειμένου παραγωγής με δραστηριότητες δευτερεύουσες, οι οποίες εναλλάσσονται με την κύρια. Αυτή η ευελιξία στην παραγωγική διαδικασία και ο σχετικά μεγάλος αριθμός διαφορετικών προϊόντων που διασφαλίζει, δημιουργεί και το κατάλληλο πλαίσιο για τη σύναψη υπεργολαβικών σχέσεων με δυναμικές επιχειρήσεις εκτός Πειραιά. Σημαντική διαπίστωση είναι ότι και εδώ εμφανίζονται επιχειρήσεις δύο «ταχυτήτων»: επιχειρήσεις, οι οποίες οριακά αντεπεξέρχονται στις αλλαγές που υιοθέτησαν στο πλαίσιο σύναψης υπεργολαβικών σχέσεων, καθώς και μικρός αριθμός επιχειρήσεων, οι οποίες στη διάρκεια του χρόνου εντάσσονται πλήρως -μέσω των υπεργολαβικών σχέσεων- στη λειτουργία ισχυρότερων, εκτός περιοχής μελέτης, επιχειρήσεων. Η έρευνα δείχνει ότι στη φάση αυτή οι παραδοσιακές θέσεις εργασίας μειώνονται, ενώ παράλληλα δημιουργούνται θέσεις σε σύγχρονες ειδικότητες διοίκησης και προώθησης του προϊόντος. Σταδιακά αρχίζουν να εμφανίζονται ευέλικτα σχήματα εργασιακών σχέσεων και να ενισχύονται επίσης οι ανειδίκευτες θέσεις εργασίας.

Στη φάση διεύρυνσης ή διαφοροποίησης αντικειμένου παραγωγής, οι στρατηγικές, που υιοθετούν οι επιχειρηματίες -στρατηγικές οι οποίες συχνά προσδιορίζονται από τις εκάστοτε σχέσεις υπερβολαβίας- αφορούν, κυρίως: στην ενίσχυση των παραγωγικών δικτύων σε τοπικό επίπεδο Δήμου Πειραιά, στην αλλαγή του τόπου εγκατάστασης επιχειρήσεων εκτός περιοχής μελέτης αλλά εντός Δήμου Πειραιά, στη σταδιακή υιοθέτηση τεχνολογιών και λογισμικών προγραμμάτων στα τμήματα διοίκησης, στην εφαρμογή συστημάτων εκπαίδευσης και κατάρτισης παράλληλα με τη συμμετοχή τους στην παραγωγική διαδικασία, κ.λπ.

Οι πρακτικές ανταπόκρισης των εργαζομένων σχετίζονται, κυρίως, με τη συνεχή εξειδίκευση και αναβάθμιση των δεξιοτήτων τους, την ανάληψη πρωτοβουλιών για κατάρτιση σε τεχνολογίες, σε συστήματα παραγωγής και διοίκησης, καθώς και σε συστήματα προώθησης του τελικού προϊόντος, την επέκταση του εργασιακού ωραρίου και, ανάλογα με την ομάδα ειδικότητας των εργαζομένων, την υιοθέτηση πρακτικών ανεύρεσης συμπληρωματικής εργασίας, κ.λπ.

Γ' φάση: Μεικτή παραγωγική δραστηριότητα με σταδιακή εξειδίκευση αντικειμένου παραγωγής και διασύνδεση με τριτογενείς δραστηριότητες και κυρίως με τις δραστηριότητες του χονδρεμπορίου:

Η φάση αυτή χρονικά οριοθετείται από τα μέσα της δεκαετίας του '90 μέχρι και σήμερα. Η μεικτή παραγωγική δραστηριότητα, την οποία υιοθετεί σημαντικός αριθμός των επιχειρήσεων των δυναμικών κλαδικών στρωμάτων ή των ανοδικών επιχειρήσεων που εξελίχθηκαν περαιτέρω, αφορά στην παραγωγή εξειδικευμένων προϊόντων και στην παράλληλη παροχή τεχνικής και εμπορικής υποστήριξης σ' αυτά. Στην εξέλιξη αυτή συμβάλλουν οι δυναμικές διασυνδέσεις με τοπικά και υπερτοπικά καταστήματα του χονδρεμπορίου. Η διαφοροποίηση του αντικειμένου παραγωγής ξεκινάει ως δευτερεύουσα δραστηριότητα, κυρίως στον τομέα της ναυπηγοεπισκευής, για να εξελιχθεί στη διάρκεια του χρόνου σε κύρια. Στη φάση αυτή, και όσο αφορά στην απασχόληση, παρατηρούμε μεταβολή του αριθμού απασχολούμενων, εξειδίκευση εργαζομένων με παραδοσιακές ειδικότητες, ενίσχυση θέσεων εργασίας- κυρίως στα νέα τμήματα διοίκησης, διακίνησης ή προώθησης του προϊόντος- αύξηση μόνιμων ανειδίκευτων θέσεων εργασίας, καθιέρωση ευέλικτων εργασιακών σχημάτων.

Στη φάση της μεικτής παραγωγικής δραστηριότητας οι στρατηγικές των επιχειρηματιών στοχεύουν στη συνεχή διαφοροποίηση και εξέλιξη του τελικού προϊόντος με την υιοθέτηση εξειδικευμένων τεχνολογικών συστημάτων, στη συνεχή ανανέωση και αναβάθμιση του μηχανολογικού και τεχνολογικού εξοπλισμού, στην υιοθέτηση νέων μοντέλων διοίκησης μέσω των συνεργασιών ειδικευμένων ή εξωτερικών συνεργατών και στην αναβάθμιση των κτιριακών εγκαταστάσεων της επιχείρησης, κ.λπ.

Οι πρακτικές ανταπόκρισης του μεγαλύτερου αριθμού των εργαζομένων σχετίζονται, κυρίως, με την αναγκαστική αλλαγή θέσης στην παραγωγική διαδικασία, την αλλαγή ειδικότητας μέσα από συνεχείς διαδικασίες εκπαίδευσης/κατάρτισης, την αναγκαστική αποδοχή πρακτικών εποχιακής απασχόλησης, την υποχρεωτική επέκταση/αλλαγή ωραρίου, την υιοθέτηση -ανάλογα με την ειδικότητα του εργαζομένου- πρακτικών ανεύρεσης συμπληρωματικής εργασίας, κ.λπ.

Δ' φάση: Συρρικνωση παραγωγικών δραστηριοτήτων και τμημάτων της επιχείρησης, περαιτέρω ενίσχυση των τμημάτων παροχής τεχνικών και εμπορικών υπηρεσιών (ολική «τριτογενιοποίηση»):

Η φάση αυτή έχει χρονική αφετηρία το τέλος της δεκαετίας του '90. Εδώ, μικρός αριθμός των δυναμικών επιχειρήσεων διαφοροποίησε πλήρως το αντικείμενό του. Συγκεκριμένα, από μονάδες μεικτής δραστηριότητας, μετατρέπονται σε αμιγείς επιχειρήσεις υπηρεσιών. Οι επιχειρήσεις αυτές συρρικνώνουν την παραγωγή τους και τα αντίστοιχα τμήματα και προσανατολίζονται, κυρίως, σε αποκλειστικές εισαγωγές (αντιπροσωπίες), δραστηριότητες τις οποίες ενισχύουν με υποστηρικτικές υπηρεσίες επισκευής και συντήρησης. Σταδιακά, με την

ολική συρρίκνωση των τμημάτων παραγωγής ατονεί και η ζήτηση για εργαζόμενους με παραδοσιακές ειδικότητες. Η έρευνα πεδίου έδειξε ότι, οι ειδικότητες που, κυρίως, είναι σε ζήτηση είναι αυτές της διοίκησης και της διακίνησης ή προώθησης του προϊόντος, με διευρυμένες απαιτήσεις δεξιοτήτων. Τα ευέλικτα εργασιακά σχήματα περιορίζονται και εμφανίζονται, κυρίως, μόνιμες θέσεις εργασίας.

Στη φάση της ολικής «τριτογενοποίησης» οι στρατηγικές που υιοθετούν οι επιχειρηματίες σχετίζονται, κυρίως, με το «κλείσιμο» των τμημάτων παραγωγής της επιχείρησης, την απομάκρυνση του παραδοσιακού εργατικού δυναμικού, τη συνεχή βελτίωση των οργανωτικών σχημάτων- με συνεργασίες ειδικευμένων ή εξωτερικών συνεργατών- την υιοθέτηση διευρυμένων ωραρίων εργασίας, τη μείωση της ζήτησης εργαζομένων από την τοπική αγορά εργασίας, την αναδιάρθρωση των εργασιακών χώρων της επιχείρησης, καθώς και τη συνεχή αναβάθμιση των κτιριακών της εγκαταστάσεων, κ.λπ.

Οι δράσεις ανταπόκρισης του μεγαλύτερου μέρους των εργαζομένων στα τμήματα διοίκησης και προώθησης του προϊόντος, σχετίζονται, κυρίως, με τις συνεχείς διαδικασίες εκπαίδευσης/κατάρτισης τόσο σε τεχνικές υπηρεσίες υποστήριξης της μεγάλης «γκάμας» προϊόντων, όσο και σε τεχνικές πωλήσεων και προώθησης τους, την αποδοχή αλλαγής του ωραρίου εργασίας, κ.λπ.

Η διερεύνηση των διαδικασιών και των επιμέρους παραμέτρων που αφορούν τις παραπάνω φάσεις ανάπτυξης ανέδειξε ότι την τελευταία τριακονταετία υπήρξε μεγάλη κινητικότητα - «μετακύλιση»- επιχειρήσεων από τη μία φάση στην άλλη. Η «μετακύλιση» στηρίζεται, κυρίως, στη δυνατότητα των επιχειρήσεων να διευρύνουν έως και να διαφοροποιήσουν το αντικείμενο της παραγωγής και να συνάψουν παραγωγικές συνεργασίες, κυρίως, με τριτογενείς δραστηριότητες, με αποτέλεσμα την εκκίνηση συνεργειών σε ενδοκλαδικό και διακλαδικό επίπεδο. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η διαπίστωση ότι μία επιχείρηση επιβιώνει ή και αναπτύσσεται περαιτέρω αναβαθμίζοντας, «μετακυλώντας», μεμονωμένα τμήματα της παραγωγής, ενώ άλλα παραμένουν στην παραδοσιακή κατάσταση και λειτουργία. Ή ότι υπάρχουν επιχειρήσεις που περνούν μεν το «φράγμα» των πρώτων φάσεων, αλλά τελικά δεν καταφέρνουν να επιβιώσουν σ' αυτές και επιστρέφουν στους τρόπους λειτουργίας των φάσεων εκκίνησης.

Η έρευνα, λοιπόν, έδειξε ότι οι διαφορετικοί «τύποι» των επιχειρήσεων είναι πρωταγωνιστές στους μετασχηματισμούς στην παραγωγική βάση, ακολουθώντας διαφορετικές «ταχύτητες», διαφορετικές διαδρομές και τελικά επιφέροντας αλλαγές στα χαρακτηριστικά της απασχόλησης, στις ανάγκες, στις απαιτήσεις και πρακτικές προσαρμογής επιχειρηματιών και εργαζομένων.

4. Η παραγωγική διαδικασία και οι συνεργείες με το γεωγραφικό χώρο

Σήμερα συνυπάρχουν στην περιοχή «θύλακες» υποβάθμισης παράλληλα με αναβαθμισμένες περιοχές. Σ' αυτό συμβάλεει η ιστορική διαμόρφωση της περιοχής, η διαχρονικά οργάνωσή της και η αναπτυξιακή της διαδρομή καθώς και η αλληλεπίδραση των φάσεων εξέλιξης της παραγωγικής διαδικασίας. Η έρευνα για την ιστορική φυσιογνωμία της περιοχής και για την εξέλιξή της, έδειξε κυρίως δύο χωρο- χρονικά «στρώματα», που καθορίζουν το υπόβαθρο, στο οποίο λαβαίνουν χώρα οι σημερινές αλλαγές: Το πρώτο «στρώμα» ξεκινάει από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, αρχές του 20^{ου} αιώνα, μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '60 και χαρακτηρίζεται κυρίως από παραδοσιακή οργάνωση της περιοχής με μικρούς βιοτεχνικούς χώρους, χαμηλών προδιαγραφών και κατ' επέκταση παραδοσιακές συνθήκες βιοτεχνικής εργασίας με περιορισμένες δυνατότητες εξέλιξης. Το δεύτερο «στρώμα», το οποίο εμφανίζεται από τα μέσα της δεκαετίας του '60 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '80, και ουσιαστικά συνυπάρχει με το πρώτο αναπροσαρμόζοντας την μέχρι τότε κατάσταση, χαρακτηρίζεται από την περαιτέρω εγκατάσταση δραστηριοτήτων χονδρεμπορίου και την ανοικοδόμηση νέων κτιρίων, κυρίως στο παραλιακό μέτωπο, τα οποία φιλοξενούν για πρώτη φορά δραστηριότητες υπηρεσιών - ναυτιλιακά γραφεία, εκτελωνιστικά γραφεία, κ.λπ. Σε αυτήν την κατάσταση, η φάση της

συρρίκνωσης, η οποία ξεκινάει τη δεκαετία του '80 με το σταδιακό κλείσιμο αρκετών επιχειρήσεων, συνοδεύεται μέχρι και σήμερα με στοιχεία περαιτέρω υποβάθμισης. Στα μέσα της δεκαετίας του '90, και σ' αυτό το υποβαθμισμένο περιβάλλον η δ' φάση της ολικής «τριτογενοποίησης» βρίσκει πεδίο εξέλιξης και ανάπτυξης. Σήμερα, λοιπόν, στο τρίτο χωρο-χρονικό «στρώμα», το οποίο αρχίζει να διακρίνεται από τα μέσα της δεκαετίας '90, η αλληλεπίδραση του γεωγραφικού χώρου με τις εξελίξεις στην τοπική παραγωγική βάση, μεταλλάσσει την αστική περιοχή με αποτέλεσμα την ενίσχυση των γεωγραφικών αντιθέσεων. Έτσι, στην περιοχή σήμερα:

Η φάση της συρρίκνωσης της παραγωγής, εμφανίζεται στο χώρο με στοιχεία, κυρίως, υποβάθμισης, όπως ύπαρξη κενών και εγκαταλειμμένων καταστημάτων, χαμηλή ποιότητα βιοτεχνικών χώρων-οι οποίοι συνεπάγονται και χαμηλών προδιαγραφών συνθήκες εργασίας-έλλειψη κατάλληλων υποδομών για τη λειτουργία των καταστημάτων, τα οποία συνήθως καταφεύγουν στη χρήση δημόσιων χώρων με αποτέλεσμα τη συνολική υποβάθμιση της περιοχής.

Οι φάσεις τόσο της διεύρυνσης/διαφοροποίησης στο αντικείμενο της παραγωγής, όσο και της μεικτής παραγωγικής δραστηριότητας, συνοδεύονται με στοιχεία αναβάθμισης στο αστικό περιβάλλον. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι επενδύσεις για τον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό συνοδεύονται συνήθως και με επενδύσεις για βελτίωση του εργασιακού περιβάλλοντος και των κτιριακών υποδομών, με βελτιωμένες συνθήκες εργασίας και με διαφοροποιήσεις στις εργονομικές συνθήκες των εργαζομένων.

Η φάση της ολικής «τριτογενοποίησης», φάση κρίσιμη στη διαμόρφωση του χώρου της περιοχής, εμφανίζεται με «αναβαθμισμένους» μικρο-θύλακες, οι οποίοι συγκεντρώνουν δυναμικές τριτογενείς δραστηριότητες. Οι δραστηριότητες αυτές σχετίζονται με τον εκσυγχρονισμό βιοτεχνικών καταστημάτων και την «τριτογενοποίηση» της παραγωγής (δραστηριότητες χονδρεμπορίου-αποθηκείσεων δραστηριότητες της ναυτιλίας, άλλων υπηρεσιών, κ.λπ.). Στη φάση αυτή έχει περαιτέρω διαφοροποιηθεί ο χαρακτήρας της περιοχής, η οποία μετασχηματίζεται σε περιοχή, κυρίως, τριτογενών δραστηριοτήτων.

Η έρευνα έδειξε ότι οι εξελίξεις στην περιοχή και οι επιπτώσεις τους στην οργάνωση και λειτουργία του αστικού χώρου είναι αποτέλεσμα αλλαγών/μετασχηματισμών στα παραγωγικά δίκτυα, αλλαγές που σχετίζονται, κυρίως, με τη «μετακύλιση» των επιχειρήσεων από μία φάση εξέλιξης σε άλλη και οι οποίες συνέτιναι στο μετασχηματισμό της περιοχής σε «πιάτσα» τριτογενών δραστηριοτήτων. Η αλληλοεπίδραση των μετασχηματισμού στην παραγωγική βάση με τον ήδη ιστορικά διαμορφωμένο γεωγραφικό χώρο, έχει σαν αποτέλεσμα ανομοιογενή αστική ανάπτυξη. Η αναπτυξιακή αυτή διαδικασία χαρακτηρίζεται διαχρονικά από «ασυνέχειες» δίνοντας διέξοδο, σήμερα, σε θύλακες υποβάθμισης σε γεωγραφική γειτνίαση με τις νέες «αναβαθμισμένες» περιοχές.

5. Συμπεράσματα: Ενδεικτικοί δείκτες παρακολούθησης. Γιατί χρειάζονται;

Η σύνθεση της αναπτυξιακής χαρτογράφησης, η διαπίστωση των παραπάνω ζητημάτων και η ανάγκη παρακολούθησής τους οδηγεί, στην κατάρτιση δεικτών παρακολούθησης εκ των οποίων τέσσερις¹⁰ επιλέχθηκαν και εφαρμόστηκαν σε κάθε οικοδομικό τετράγωνο στην περιοχή¹¹. Η υιοθέτηση και εφαρμογή του πλέγματος δεικτών παρακολούθησης υποστηρίζει τη διαχρονική αξιολόγηση/ιεράρχηση και τεκμηρίωση των πολυθεματικών αναπτυξιακών παραμέτρων, που περιγράφηκαν παραπάνω και συνθέτουν τη φυσιογνωμία του σύγχρονου Πειραιά, παρέχοντας ολοκληρωμένη πληροφόρηση, η οποία επιτρέπει:

- τη συνεπή παρατήρηση και αξιολόγηση των χωρο-κοινωνικών τάσεων και προοπτικών και την επιλογή εύστοχων αναπτυξιακών κατευθύνσεων,
- τη συστηματική παρακολούθηση της υλοποίησης και της αποδοτικότητας των μέτρων

πολιτικής και των εφαρμοσμένων αναπτυξιακών δράσεων, και

- τη συστηματική ενημέρωση της τοπικής κοινωνίας για την πορεία και την αποτελεσματικότητα των αναπτυξιακών πολιτικών που υιοθετούνται.

Ειδικότερα, με τη διαχρονική εφαρμογή των δεικτών παρακολούθησης η Δημοτική Αρχή, που αποτελεί το φορέα υλοποίησης του συστήματος, μπορεί:

- να υιοθετήσει και να προωθήσει πολιτικές χρήσεων γης, όπως, παραδείγματος χάρη, πολιτικές για τη λειτουργική εξυπηρέτηση της κατοικίας σε συνδυασμό με τη διευκόλυνση ορθολογικής ανάπτυξης των σημαντικών οικονομικών δραστηριοτήτων για τις επιμέρους γειτονιές, και δράσεις για την αναβάθμιση του κτισμένου περιβάλλοντος που συνυπάρχουν παραγωγικές δραστηριότητες και δραστηριότητες κατοικίας,
- να ενσωματώσει εξειδικευμένες πολιτικές στα προγράμματα ανάπτυξης, όπως κλαδικές πολιτικές απασχόλησης που προωθούν την αντιμετώπιση της ανεργίας- η οποία συνοδεύει τις «μετακυλίσεις» των επιχειρήσεων από μία φάση εξέλιξης σε άλλη- με την αξιοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού, πολιτικές συνεχούς επαγγελματικής κατάρτισης και εξειδίκευσης ανέργων, πολιτικές εφαρμογής νέων τεχνολογιών, - σημαντική παράμετρος της εξελικτικής διαδρομής των επιχειρήσεων-με συνεργασία τοπικών επαγγελματικών συλλόγων,
- να χρησιμοποιήσει σύγχρονα κοινωνικο-οικονομικά επιχειρησιακά εργαλεία και να εφαρμόσει παρεμβατικές κοινωνικές πολιτικές, όπως, παραδείγματος χάρη, εφαρμογή προγραμμάτων εξεύρεσης κατοικίας για τα ασθενέστερα τοπικά νοικοκυριά και επαγγελματικής στέγης για τις τοπικές επιχειρήσεις που ανήκουν στους «κλάδους-κλειδί» με πιλοτική δημιουργία δημοτικών αποθεμάτων γης, σχεδιασμό και υλοποίηση προγραμμάτων σε συνεργασία με τους τοπικούς φορείς (τράπεζες, Ο.Α.Ε.Δ., επιμελητήρια, κ.λπ.) για την υιοθέτηση και την εγκατάσταση τεχνολογικού εξοπλισμού ή την ανανέωσή του, την αποκατάσταση ή επέκταση κτιριακής υποδομής των επιχειρήσεων, και
- να αξιοποιήσει τα υπάρχοντα πολεοδομικά εργαλεία που παρέχονται από την ισχύουσα νομοθεσία, ή να προωθήσει νέα για την ανασυγκρότηση περιοχών, πραγματοποιώντας επενδύσεις, αφού καταγραφούν οι ανάγκες σε στέγη ή υποδομές¹².

Αυτό το ίδιο σύστημα δεικτών, σε συνδυασμό με ειδικά σχεδιασμένες βάσεις δεδομένων, μπορεί να καταγράφει και να αξιολογεί χωρικά προσδιορισμένες αναπτυξιακές παραμέτρους και να αποτελέσει την υποδομή για να συστήσει ο Δήμος ένα Αστικό Παρατηρητήριο, το οποίο διαχρονικά θα στηρίζει τις αναπτυξιακές επιλογές με στόχο τη βελτίωση της ποιότητας ζωής για το σύνολο των πολιτών. Το Αστικό Παρατηρητήριο δεν υποκαθιστά τις κοινωνικές δυναμικές που αναπτύσσονται ούτε τη συμβολή όσων εμπλέκονται σε θέματα αναπτυξιακού σχεδιασμού. Στηρίζει τις διαδικασίες αυτές στοιχειοθετώντας ένα μητρώο τεκμηρίωσης και αξιολόγησης κοινωνικών και χωρικών δεδομένων, η διαχείριση του οποίου θα αποτελέσει άλλη μια σημαντική δυναμική κοινωνική πρακτική στον Πειραιά.

Παράρτημα 1

¹ Η εισήγηση στηρίζεται στο ερευνητικό έργο *Αναπτυξιακή Χαρτογράφηση Κρίσιμων Κοινωνικών Παραμέτρων για το Δήμο Πειραιά*. Ε.Μ.Π., Εργαστήριο Σχεδιαστικής Μεθοδολογίας και Ρύθμισης του Χώρου, (Κ. Βαλεριάνου, Ε. Κλαμπασέα, Ι. Σαγιάς, Επιστημονική Υπεύθυνη Ε. Παναγιωτάτου), Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών - Δήμος Πειραιά, Φάσεις Α', Β', Γ', 2005 και στη Διδακτορική Διατριβή *Μετασχηματισμοί στο σύγχρονο αστικό χώρο. Μελέτη περίπτωσης Δήμος Πειραιά*, Κ. Βαλεριάνου, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Ε.Μ.Π., Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, 2006.

² Ο όρος «μετασχηματισμοί στο σύγχρονο αστικό χώρο», αφορά στις χωρικές εξελίξεις και αλλαγές, οι οποίες σχετίζονται με την εξέλιξη της τοπικής παραγωγικής βάσης και ειδικότερα με την εξέλιξη των σημαντικών οικονομικών κλάδων, των «κλάδων –κλειδί».

³ Βλέπε σχετικά Παναγιωτάτου, Ε. (1983, 1988). Επίσης, για σύνθετες διεργασίες ανάλυσης χωρικών δεδομένων, βλέπε ερευνητικό έργο Εργαστηρίου *Σχεδιαστικής Μεθοδολογίας και Ρύθμισης του Χώρου*, Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, ΕΜΠ.

⁴ Με τον όρο «τρίτογενοποίηση» των σημαντικών παραγωγικών δραστηριοτήτων, θεωρείται είτε η σταδιακή εξέλιξη από την αμιγή κατασκευή και παραγωγή ενός προϊόντος στην παράλληλη παροχή τεχνικών και υποστηρικτικών υπηρεσιών στο παραγόμενο προϊόν (μεικτή δραστηριότητα) είτε αποκλειστικά η επικέντρωση της παραγωγικής διαδικασίας στην παροχή τεχνικών και εμπορικών υπηρεσιών (ολική «τρίτογενοποίηση»). Κατ' επέκταση συναφείς αλλαγές επέρχονται στην οργάνωση του χώρου της περιοχής.

⁵ Η κατάρτιση ενός πλέγματος δεικτών για τη διαχρονική αξιολόγηση/ιεράρχηση και τεκμηρίωση των παραπάνω πολυθεματικών αναπτυξιακών παραμέτρων, οι οποίες συνθέτουν τη φυσιογνωμία του σύγχρονου Πειραιά, είναι ακριβώς ο στόχος των ερευνητικών έργων *Αναπτυξιακή Χαρτογράφηση Κρίσιμων Κοινωνικών Παραμέτρων για το Δήμο Πειραιά*, *op.cit.* και *Αναπτυξιακή Χαρτογράφηση Κρίσιμων Κοινωνικών Παραμέτρων για το Δήμο Πειραιά και για το 1ο, 2ο και 3ο Δημοτικό Διαμέρισμα*, Ε.Μ.Π., Εργαστήριο Σχεδιαστικής Μεθοδολογίας και Ρύθμισης του Χώρου, Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών – Δήμος Πειραιά, σε εξέλιξη.

⁶ Ibid.

⁷ Σύμφωνα με το σύστημα Στατιστικής Ταξινόμησης των Κλάδων Οικονομικής Δραστηριότητας (Σ.Τ.Α.Κ.Ο.Δ., 1980).

⁸ Βλέπε αναλυτικά Βαλεριάνου, Κ. (2006).

⁹ Ibid.

¹⁰ Η διερεύνηση των χαρακτηριστικών της απασχόλησης καθώς και της οργάνωσης και της λειτουργίας του αστικού χώρου διαμορφώνει ένα σύνολο δεικτών παρακολούθησης που μπορούν να ενταχθούν μελλοντικά στο σύστημα ανάλογα με τις αναπτυξιακές επιλογές και κατευθύνσεις.

¹¹ Οι δείκτες παρακολούθησης, οι οποίοι πιλοτικά εφαρμόστηκαν στην περιοχή είναι:

α. Δείκτης μεταβολής του αριθμού καταστημάτων σε κάθε κλάδο-κλειδί. Ορίζεται από το λόγο του αριθμού καταστημάτων των κλάδων-κλειδί προς το σύνολο των καταστημάτων στο οικοδομικό τετράγωνο. Αναδεικνύει κλαδικές μεταβολές, καθώς και ενδείξεις για δυνάμει μεταβολές στην απασχόληση.

β. Δείκτης μεταβολής των χρήσεων γης. Ορίζεται από το λόγο του αριθμού των κτιρίων κάθε χρήσης που φιλοξενείται στο οικοδομικό τετράγωνο προς το σύνολο των διακριτών χρήσεων (κτιρίων).

γ. Δείκτης ποιότητας κτισμένου περιβάλλοντος. Ο Δείκτης είναι «σύνθετος» και απαρτίζεται από επιμέρους δείκτες οι οποίοι προέκυψαν από την εμπειρική έρευνα:

- Δείκτης δραστηριοτήτων ισογείων και ορόφων, δηλαδή ο λόγος του πλήθους με το οποίο εμφανίζεται κάθε δραστηριότητα προς το σύνολο των διακριτών

δραστηριοτήτων.

- Δείκτης νέων κτιρίων, δηλαδή ο λόγος του πλήθους των νέων κτιρίων προς το σύνολο των κτιρίων.
- Δείκτης πλήθους και ποιότητας ελεύθερων/εγκαταλειμμένων χώρων, δηλαδή ο λόγος του πλήθους των ελεύθερων/εγκαταλειμμένων οικοπέδων (κενά οικόπεδα/ οικόπεδα με συγκέντρωση απορριμμάτων) προς το σύνολο των οικοπέδων του οικοδομικού τετράγνου.
- Δείκτης κατάστασης/ ποιότητας του οδικού δικτύου.
- Δείκτης κατάστασης/ ποιότητας πεζοδρομίων και πεζοδρόμων.
- Δείκτης κατάστασης/ ποιότητας φωτισμού δρόμων/ πεζοδρομίων/ πεζοδρόμων.

δ. Δείκτης μεταβολής πληθυσμού. Ορίζεται από το λόγο της διαφοράς του πληθυσμού 2001 και 1991 προς τον πληθυσμό 2001, και μπορεί να υπολογίζεται κάθε δεκαετία σύμφωνα με τα αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού που διενεργεί η Ε.Σ.Υ.Ε. Αναδεικνύει τις μεταβολές πληθυσμού και τις τάσεις μετακίνησής του.

Η παρακολούθηση των εξελίξεων στην παραγωγική διαδικασία και η κινητικότητα των επιχειρήσεων από μία φάση ανάπτυξης σε άλλη, διαμορφώνει ένα σύνολο δεικτών παρακολούθησης που μπορούν να ενταχθούν μελλοντικά στο σύστημα, όπως: ο δείκτης μεταβολής κενών καταστημάτων, ο δείκτης μεταβολής απασχόλησης, ο δείκτης εφαρμογής νέων τεχνολογιών, ο δείκτης επένδυσης για κτιριακές υποδομές, κ.λπ.

¹² Παραδείγματος χάρη, μπορεί να αξιοποιηθούν ορθολογικά οι όροι δόμησης ή να θεσπιστούν ενεργά οικοδομικά τετράγωνα για την ενοποίηση ακάλυπτων χώρων και την εξασφάλιση περαιτέρω ελεύθερων/κοινόχρηστων χώρων ή την περαιτέρω ανάπτυξη τεχνικών υποδομών, στις γειτονιές, στις οποίες το σύστημα δεικτών παρατήρησης αναδεικνύει αύξηση δραστηριοτήτων κατοικίας.

Βιβλιογραφία

Βαλεριάνου, Κ., Κλαμπασέα, Ε., Μουκούλης, Π., Σαγιάς Ι., Παναγιωτάτου, Ε. (Επιστημονική Υπεύθυνη), σε εξέλιξη: Ερευνητικό Πρόγραμμα *Αναπτυξιακή Χαρτογράφηση Κρίσιμων Κοινωνικών Παραμέτρων για το Δήμο Πειραιά και για το 1ο, 2ο και 3ο Δημοτικό Διαμέρισμα*, Ε.Μ.Π., Εργαστήριο Σχεδιαστικής Μεθοδολογίας και Ρύθμισης του Χώρου, Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών – Δήμος Πειραιά, Αθήνα.

Βαλεριάνου, Κ., 2006: *Μετασχηματισμοί στο Σύγχρονο Αστικό Χώρο. Μελέτη Περίπτωσης: Δήμος Πειραιά*, Διδακτορική Διατριβή, Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, ΕΜΠ., Αθήνα.

Βαλεριάνου, Κ., Παναγιωτάτου, Ε. (επιμ.), Κλαμπασέα, Ε., Σαγιάς Ι. (σύμβουλοι). 2006: *Παρατηρώντας τον Πειραιά...*, ΕΜΠ., Αθήνα.

Βαλεριάνου, Κ., Κλαμπασέα, Ε., Σαγιάς, Ι., Παναγιωτάτου, Ε. (Επιστημονική Υπεύθυνη). 2005: Ερευνητικό Πρόγραμμα *Αναπτυξιακή Χαρτογράφηση Κρίσιμων Κοινωνικών Παραμέτρων για το Δήμο Πειραιά*, Ε.Μ.Π., Εργαστήριο Σχεδιαστικής Μεθοδολογίας και Ρύθμισης του Χώρου, Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών – Δήμος Πειραιά, Φάσεις Α', Β', Γ', Αθήνα.

Κασιμάτη, Κ., 1998β: *Έρευνα για τα Κοινωνικά Χαρακτηριστικά της Απασχόλησης. Μελέτη ΙΙ, Η Μορφολογία της Δεύτερης Απασχόλησης*, Δεύτερη Έκδοση, ΕΚΚΕ., Αθήνα.

Κλαμπασέα, Ε., 2006: *Φθίνουσες Βιομηχανικές Περιοχές: Πλεονάζον Χώρος, Ανθρώπινο*

Δυναμικό και η Συμβολή της Γνώσης. 3^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ελληνικής Βιομηχανίας: Προς την Οικονομία της Γνώσης, Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, Αθήνα 3-5 Ιουλίου 2006.

Κλαμπατσέα, Ε., 2003: Φθίνουσες Βιομηχανικές Περιοχές της Σύγχρονης Ελλάδας- Κριτήρια Αξιολόγησης για την Επενδυτική Πολιτική και το Ανθρώπινο Δυναμικό σε Περιπτώσεις Μονοανάπτυξης, Διδακτορική Διατριβή, Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, ΕΜΠ., Αθήνα.

Κλαμπατσέα, Ε., 2001: Γεωγραφική Εξέλιξη Επενδύσεων και Απασχόλησης στη Βιομηχανία κατά την Περίοδο 1961-1998, στο Burgel, G., Δεμαθάς, Ζ. (επιμ.), Η Ελλάδα Μπροστά στην Τρίτη Χιλιετία, Χώρος, Οικονομία, Κοινωνία τα Τελευταία 40 Χρόνια, Τμήμα Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης Παντείου Πανεπιστημίου -Laboratoire de Geography Urbaine, Universite de Paris X, Αθήνα.

Λυμπεράκη, Α., Μουρίκη, Α., 1996: Η Αθόρυβη Επανάσταση: Νέες Μορφές Οργάνωσης της Παραγωγής και της Εργασίας, Gutenberg, Αθήνα.

Πελαγίδης, Θ., 1997: Η Διεθνοποίηση της Ελληνικής Βιομηχανίας: Ευελιξία και Αναδιάρθρωση, Εξάντας, Αθήνα.

Παναγιωτάτου, Ε, 1988: Συμβολή σε μία Ενιαία Θεώρηση του Χώρου και σε μία Άλλη Σχεδιαστική Πρακτική, ΕΜΠ., Αθήνα.

Παναγιωτάτου, Ε., 1983: Θέματα Ανάπτυξης του Χώρου, ΕΜΠ., Αθήνα.

Σαγιάς, Ι., 2002: Κοινωνικός και Χωρικός Καταμερισμός Εργασίας στον Αστικό Χώρο: Το Παράδειγμα των Βιομηχανικών και Βιοτεχνικών Δραστηριοτήτων στο Ν. Αττικής 1978-1988, Γεωγραφίες, τεύχος 3.

Σαγιάς, Ι., 2000 α: Κρίση και Γεωγραφική Αναδιάρθρωση της Βιομηχανικής Απασχόλησης στην Αττική, στο Μαλούτας, Θ. (επιμ.), Κοινωνικός και Οικονομικός Άτλας της Ελλάδας: Οι πόλεις, Τόμος 1, ΕΚΚΕ., Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας, Αθήνα, Βόλος.

Σαγιάς, Ι., 2000 β: Απασχόληση στον Τριτογενή Τομέα στην Αττική: Τάσεις Αποκέντρωσης, στο Μαλούτας, Θ. (επιμ.), Κοινωνικός και Οικονομικός Άτλας της Ελλάδας.: Οι πόλεις, Τόμος 1, ΕΚΚΕ., Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας, Αθήνα, Βόλος.

Amin, A., Thrift, N., 2002: Cities. Reimagining the Urban, Polity, Oxford.

Esping - Andersen, G., 1993: Post - Industrial Class Structures: an Analytical Framework, στο Changing Classes - Stratification and Mobility in Post - Industrial Societies, Sage, London.

Limb, M. & Dwyer, C. (Επίμ.), 2001: Qualitative Methodologies for Geographers, Issues and Debates, Arnold, London.

North, D., 1998: Rural Industrialization στο Ilbery, B. (Ed.), The Geography of Rural Change, Longman, Harlow, London.

Sayas, J.P., 2004: Investigating Interurban Location Patterns of Economic Activity, The Greek Review of Social Research, vol. 113.

ΕΛΑΣΤΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΑΔΑ: ΜΕΡΙΚΗ, ΠΡΟΣΩΡΙΝΗ ΚΑΙ ΑΥΤΟ-ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΣΕ ΑΣΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ

Γκιάλης Σ.

Παν. Θεσσαλίας και Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Η παρούσα εισήγηση επιχειρεί την ανάδειξη βασικών τάσεων γύρω από τη διάδοση των ελαστικών μορφών απασχόλησης στη σύγχρονη Ελλάδα. Συγκεκριμένα, εστιάζει σε τρεις βασικές συναφείς περιπτώσεις, αυτές της μερικής, της προσωρινής και της αυτο-απασχόλησης χωρίς προσωπικό. Στόχος είναι η μελέτη της εξάπλωσης αυτών των μορφωμάτων στα ελληνικά αστικά κέντρα, σε αντιδιαστολή με τις ημι-αστικές και αγροτικές περιοχές της χώρας ή τις αντίστοιχες δυναμικές σε άλλες χώρες της Ε.Ε. Η όλη ανάλυση στηρίζεται σε δεδομένα των ερευνών εργατικού δυναμικού της ΕΣΥΕ και παράλληλα αντλεί από άλλες δευτερογενείς πηγές. Ακολουθώντας πραγματοποιείται μια απόπειρα ερμηνείας των δεδομένων στηριγμένη τόσο στις ιδιομορφίες του ελληνικού προτύπου συσσώρευσης όσο και στις σύγχρονες κοινωνικές, οικονομικές και παραγωγικές αναδιαρθρώσεις. Στα πλαίσια αυτά τονίζεται η ερμηνευτική δυναμική της προσέγγισης που εστιάζει στους διαφορετικούς ρυθμούς επέκτασης ή συρρίκνωσης παραδοσιακών και σύγχρονων μορφών ελαστικής (ενίοτε δε και άτυπης) απασχόλησης, ως κομβικού στοιχείου διαμόρφωσης των μεταφορντικών αστικών συγκεντρώσεων.

ATYPICAL FORMS OF EMPLOYMENT IN CONTEMPORARY GREECE: PART-TIME, TEMPORARY AND SELF-EMPLOYMENT IN DIFFERENT TYPES OF AREAS

Gialis S.

University of Thessaly and Greek Open University

Abstract

This study is an attempt to highlight basic trends around atypical labour expansion in contemporary Greece. In these frames, the study focuses on part-time, temporary and self-employment without personnel. Its basic aim is to concentrate on atypical forms expansion in Greek major urban centers, as compared to other cities or Greek rural areas as well as other EU countries. The analysis presented draws upon both Labour Force Survey Data taken from NSSG and other secondary material. Moreover, an interpretation of the present situation, based on the peculiarities characterizing the Greek mode of accumulation as well as the modern socio-economic and productive restructurings, is offered. Finally, the study conceptualizes the divergent expansive rates that characterize atypical (or informal) labour forms, as a central factor for post-fordist urban agglomerations' reformation.

Λέξεις κλειδιά: ελαστικές μορφές απασχόλησης, μερική, προσωρινή, αυτό-απασχόληση, Ελληνικές πόλεις και περιοχές.

Key words: flexible forms of employment, part-time, temporary, self-employment, Greek cities and areas.

1. Εισαγωγή

Οι σημαντικές αλλαγές στην οικονομική γεωγραφία των παραγωγικών συστημάτων, μετά την κρίση της δεκαετίας του '70, συνοδεύτηκαν από αποσταθεροποίηση του ρόλου της μισθωτής, τυπικής εργασίας, και επέκταση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης. Εμφανίστηκαν αναλύσεις που μίλησαν για το «τέλος της εργασίας», την αυξανόμενη σημασία της άυλης παραγωγής στη «μεταβιομηχανική» κοινωνία, το «θάνατο» της χειρονακτικής εργασίας και της εργατικής τάξης. Υποστηρίχθηκε πως η νέα εποχή θα χαρακτηρίζεται όλο και περισσότερο από ευέλικτες πρακτικές σε εργασιακό και τεχνολογικό επίπεδο, ενώ σχεδόν στο σύνολο τους οι θεωρητικές προσεγγίσεις για τις αλλαγές στα πρότυπα βιομηχανικής οργάνωσης, τονίζουν τη σημασία της έννοιας «ευελιξία», ως αναλυτικό εργαλείο κατανόησης των σύγχρονων αλλαγών (Rifkin, 1994; Amin et al, 1994; Δεδουσόπουλος, 2002; Harvey, 2005).

Στο άρθρο αυτό, θα εστιάσουμε σε τρεις βασικές συναφείς περιπτώσεις, αυτές της μερικής, της προσωρινής και της αυτο-απασχόλησης χωρίς προσωπικό. Στόχος είναι η μελέτη της εξάπλωσης αυτών των μορφωμάτων στα ελληνικά αστικά κέντρα, σε αντιδιαστολή με τις ημι-αστικές και αγροτικές περιοχές της χώρας ή τις αντίστοιχες δυναμικές σε άλλες χώρες της Ε.Ε. Η όλη ανάλυση θα στηριχθεί σε δεδομένα των ερευνών εργατικού δυναμικού της ΕΣΥΕ, παράλληλα με την αξιοποίηση άλλων δευτερογενών πηγών.

Η δομή των όσων ακολουθούν είναι η εξής: αρχικά θα παρατεθούν κάποια βασικά δεδομένα για τις υπό εξέταση μορφές εργασίας την περίοδο κρίσης και αναδιάρθρωσης (*ενότητα 2*). Ακολούθως εξετάζονται ορισμένες κοινωνικοοικονομικές δραστηριότητες και ομάδες του πληθυσμού που ενέχονται σε ελαστικές/ άτυπες εργασίες, σε συνδυασμό με τα κίνητρα εμπλοκής σε αυτές (*ενότητα 3*). Τέλος η *ενότητα 4* συμπεραίνει και προτείνει περαιτέρω πεδία μελέτης.

2. Ελαστική εργασία και περίοδος κρίσης: συνεχής διεύρυνση ή αντιφατικό χαρακτήρα τάση επέκτασης;

Υποστηρίχθηκε προηγουμένα, πως κοινή διαπίστωση των ερευνητών, γύρω από τις αλλαγές στο παραγωγικό και ρυθμιστικό μοντέλο της μεταφορντικής περιόδου, αποτελεί η τάση αύξησης της εργασιακής ευελιξίας. Πράγματι η επέκταση του ειδικού της βάρους στο παραγωγικό σύστημα, καταγράφεται μέσα από μια σειρά επίσημων στατιστικών στοιχείων: στην ΕΕ παρουσιάζεται σημαντική αύξηση των ευέλικτων μορφών εργασίας, ενώ ανάλογες είναι οι τάσεις στο εσωτερικό άλλων ανεπτυγμένων χωρών (De Grip et al, 1997; ILO, 2000; Fagan & Ward, 2003). Για παράδειγμα μακροοικονομικές καταγραφές για το σύνολο των δεκαπέντε (15) χωρών-μελών, από της πρόσφατης διεύρυνσης, επιβεβαιώνουν πως ανάμεσα στον εργαζόμενο πληθυσμό, το ποσοστό αυτών με μερική απασχόληση, προσωρινή απασχόληση ή αυτο-απασχόληση υπερβαίνει το 30%, με το 19,4% και το 13,5% των απασχολούμενων να εργάζονται με μερική ή προσωρινή απασχόληση, αντίστοιχα (Romans & Hardarson, 2005). Ορισμένες τάσεις σχετικά με τις προαναφερθείσες τρεις (3) μορφές απασχόλησης, οι οποίες βρίσκονται στο επίκεντρο των περισσότερων αναλύσεων, παρατίθενται στον Πίνακα 1, τόσο για την Ελλάδα, όσο και για την ΕΕ. Τα στοιχεία που αφορούν στη χώρα μας αναλύονται σε επίπεδο Αττικής, Πολεοδομικού Συγκροτήματος Θεσσαλονίκης, Λοιπών Αστικών Περιοχών και Αγροτικών Περιοχών:

Table 1. Total employment, unemployment and atypical forms of employment, among certain EU countries and selected Greek areas/ regions, 1988 -2004

	total employment			Unemployment (%)		overtime employment ^[a]		non-agricultural self-employment ^[b]			part-time employment ^[c]			temporary employment ^[d]		
	(in thousands)			(%)		2001		(%)			(%)			(%)		
	1988	1998	2004	1998	2004	%	hours	1988	1998	2004	1988	1998	2004	1988	1998	2004
EU																
Italy	21,085	20,357	22,286	11.3	8.3	5.0	6.5	14.0	14.5	17.3	5.6	7.4	12.8	3.3	4.2	12.0
Spain	11,709	13,161	18,181	15.0	10.6	3.0	8.5	12.2	11.4	9.6	5.4	8.1	8.7	15.3	24.3	32.9
Germany	26,999	35,537	35,811	8.8	9.5	11.5	8.3	3.0	4.3	5.4	13.2	18.3	22.3	5.0	5.6	12.4
France	21,503	22,469	24,048	11.1	9.5	16.0	6.1	5.1	3.9	3.8	12.0	17.3	16.9	4.6	10.3	12.6
Netherlands	5,903	7,402	8,022	3.8	4.6	27.5	7.4	4.9	5.9	7.0	30.2	38.7	45.8	7.0	11.1	15.1
UK	25,660	26,883	27,614	6.1	4.7	30.0	8.7	8.6	8.4	9.3	21.9	24.9	25.3	5.0	5.8	6.0
Sweden	4,375	3,979	4,195	8.2	6.3	13.5	7.3	4.2	5.2	5.6	27.1	26.3	24.0	10.6	13.9	15.2
EU (15)	-	152,013	164,171	9.3	8.2	14.5	7.6	8.4	8.6	8.4	-	16	19.4	-	12	13.5
Greece																
Total Greece	3,651	4,018	4,308	10.8	10.5	4.5	10.2	21.1	18.9	16.9	5.5	5.7	4.6	15.6	10.6	10.1
Attica region (Athens)	1,121	1,255	1,412	12.4	9.2	-	-	17.5	15.1	13.6	4.3	4.4	4.0	11.5	6.5	7.5
Thessaloniki	281	341	371	12.7	11.4	-	-	18.7	17.4	15.9	4.5	3.6	3.8	17.3	6.3	6.4
Rest Urban Areas	715	938	1,084	15.1	12.1	-	-	21.7	18.3	16.1	4.3	4.9	4.4	16.8	13.4	10.9
Rural Areas	1,116	997	891	6.5	8.8	-	-	27.9	27.3	23.6	7.8	8.2	5.7	22.9	19.6	17.2

[a]. Overtime employment of salaried workers, 2001. Left column expresses the percentage of those working overtime and right column the mean hours of additional employment per week, in all possible working positions that the employee possesses, provided that he/she works for at least one (1) hour at the period of reference.

[b]. Self-employed in non-agricultural business economy as a percentage of total employment. Employers who also work themselves are excluded, as well as members of their families who assist the family business.

[c]. As a percentage of total employment. Based on the respondent's declaration, except in the Netherlands where part-time is determined if the usual hours are fewer than 35.

[d]. As a percentage of total, full-time, salaried employment. In EU temporary workers are those working on a fixed-term contract or seasonal basis, under an apprenticeship or for a temporary workers agency.

(-): Not available

Source: Composed by statistics taken from Romans & Hardarson, 2005; Houseman et al, 2003: 5, EuroStat & NSSG Labour Force Surveys.

Οι μελέτες που ασχολούνται με την εργασία στην Ελλάδα επισημαίνουν την ποικιλία των ευέλικτων εργασιακών μορφών σε επίπεδο νομού, περιοχής ή και πόλης, που συχνά παρουσιάζει εξαιρετικές αποκλίσεις από τη συνολική «επίσημη» εικόνα, και παράλληλα μια τάση επέκτασης, με σημαντικές όμως αποκλίσεις από τα «διεθνή» πρότυπα (Χατζημιχάλης & Βαίου, 1997; Π.Α.Ε.Π., 2003; Λυμπεράκη & Δενδρινός, 2004; Γκιάλης, 2005α).

Μεγάλο τμήμα της σχετικής βιβλιογραφίας υπογραμμίζει, πως ο αυξανόμενος οικονομικός ανταγωνισμός και η ρευστότητα στις διεθνείς αγορές, φέρνουν στο προσκήνιο δύο στρατηγικές αναδιάρθρωσης των επιχειρήσεων (Γεωργακοπούλου Β, 1996; Kalleberg A. and J. Reynolds, 2003): α) την ευέλικτη αλλά και την παράνομη απασχόληση, σε συνδυασμό με την ελαστικοποίηση των παραδοσιακών εργασιακών συμβάσεων και β) την υπεργολαβία. Βασική

αίτια για την εξάπλωση των ευέλικτων μορφών εργασίας, θεωρείται η αναγκαία, ελέω κρίσης, προσπάθεια μείωσης του αυξημένου εργασιακού κόστους που συνδέεται με την τυπική εργασιακή σχέση. Οι άτυπες εργασιακές μορφές χρησιμοποιούνται από τις επιχειρήσεις, άλλοτε ως «αναγκαίο κακό» και άλλοτε ως «επεξεργασμένη στρατηγική», για την επίτευξη μιας σειράς ευελιξιών στην ίδια την οργάνωση της παραγωγής όπως (παρατίθενται ενδεικτικά ορισμένα παραδείγματα):

- προσαρμογή του εργατικού δυναμικού στις διακυμάνσεις του φόρτου εργασίας (*υπερωρίες, συνολική διευθέτηση, εποχιακές προσλήψεις*)
- εξισορρόπηση της κατανομής του εργατικού δυναμικού, των επαγγελματιών και των ειδικοτήτων μεταξύ εργασιακών καθηκόντων και συνεργείων παραγωγής (*υπεργολαβίες «εσωτερικές», εσωτερικός δανεισμός*)
- επιβολή εργασιακής πειθαρχίας, κατακερματισμός ανάμεσα σε σταθερά και προσωρινά απασχολούμενους στην ίδια θέση, καταβολή χαμηλότερων μισθών για την ίδια εργασία (*περιστασιακή απασχόληση, δανεισμός*)
- επιλογή προσωπικού κατά την πρόσληψη και δυνατότητα δοκιμαστικής περιόδου (*μαθητείες, πρακτικές ασκήσεις, προσωρινή απασχόληση*)
- αναπληρώσεις προσωπικού λόγω αδειών, παραιτήσεων, απουσιών.

Όπως υποστηρίζει σειρά μελετών αλλά και όπως δείξαμε και παλιότερα στηριγμένοι σε εμπειρική διερεύνηση για την περιοχή της Θεσσαλονίκης, η αναμφισβήτητη τάση εξάπλωσης των ευέλικτων εργασιών τη μεταφορντική περίοδο, μάλλον δεν αποτελεί μια ομοιογενή, κυρίαρχη πραγματικότητα, ικανή μάλιστα να οδηγήσει σε μια θεωρητική αντίληψη περί συνεχούς διεύρυνσης των ευέλικτων εργασιακών πρακτικών σε σχέση με τις αντίστοιχες τυπικές. Στην πραγματικότητα η εξάπλωση της εργασιακής ευελιξίας διαφοροποιείται σημαντικά ανάμεσα σε τόπους, πληθυσμιακές ομάδες, επαγγέλματα, κλάδους και στρατηγικές αναδιάρθρωσης (Πελαγίδης, 1997; Williams & Windebank, 1998; Γκιάλης, 2005β). Πράγματι, όπως διαπιστώνεται από τα δεδομένα του Πίνακα 1:

- Η αυτό-απασχόληση χωρίς προσωπικό παραμένει η κυρίαρχη μορφή άτυπης απασχόλησης στη σύγχρονη Ελλάδα, παρά τις τάσεις μείωσης. Μάλιστα τα ποσοστά των σχετικά εργαζόμενων είναι περίπου τριπλάσια από τον μέσο Ευρωπαϊκό όρο. Οι αυτό-απασχολούμενοι συγκεντρώνουν μεγαλύτερα ποσοστά εξάπλωσης στις αγροτικές περιοχές της Ελλάδας (περίπου 1 στους 4 εκ του συνόλου των απασχολούμενων).
- Στον αντίποδα, η μερική απασχόληση δε φαίνεται να συγκεντρώνει αξιόλογα ποσοστά στην Ελλάδα, ειδικά δε στις αστικές περιοχές. Αποτελεί μόλις το ένα τέταρτο του μέσου όρου στην ΕΕ-15 και μάλιστα με τάσεις οριακής μείωσης, στα αστικά κέντρα, και σημαντικής μείωσης στις αγροτικές περιοχές. Η τελευταία συνδέεται, κατά πάσα πιθανότητα, με τη μείωση των αγροτικών νοικοκυριών, πολλά μέλη των οποίων αποτελούσαν 'βοηθούς οικογενειακών επιχειρήσεων' μερικής απασχόλησης.
- Η προσωρινή απασχόληση σε εθνικό επίπεδο, προσεγγίζει την επίδοση των χωρών της ΕΕ-15. Και σε αυτή την περίπτωση, τα μεγέθη φαίνονται να είναι 'δυσμενέστερα' για τις λοιπές αστικές και τις αγροτικές περιοχές της Ελλάδας.

Αντίστοιχες τάσεις αναδεικνύονται, από τη διερεύνηση των χαρακτηριστικών και της έκτασης των εν λόγω εργασιών, σε συσχέτιση με διακρίσεις φύλλου, φυλής, ηλικιακές διαφορές και άλλες κοινωνικοοικονομικές και γεωγραφικές παραμέτρους. Από το σύνολο των παραμέτρων αυτών θα εστιάσουμε, στη συνέχεια, στη σχέση ανάμεσα στην ευέλικτη εργασία, την άτυπη εργασία και τους ανέργους, τους μετανάστες, τις γυναίκες, την παραοικονομία και την πολυαπασχόληση.

3. Βασικές κοινωνικοοικονομικές διαστάσεις της ευέλικτης εργασίας

3.1 Ευέλικτη εργασία, άτυπη εργασία και ανεργία

Σε συνεχή πολιτική επικαιρότητα για μια σειρά χωρών, βρίσκεται η αντίληψη πως οι άνεργοι αποτελούν μεγάλο τμήμα του άτυπα εργαζόμενου δυναμικού. Μελέτες υποστηρίζουν, πως μεγάλο μέρος των ανέργων, κυρίως εκεί όπου υπάρχουν ισχυρά προστατευτικά κρατικά και θεσμικά περιβάλλοντα, απολαμβάνει παροχές και επιδόματα ενώ παράλληλα εμπλέκεται σε άτυπες εργασίες, αντί να επιδιώκει μια θέση στην επίσημη αγορά εργασίας. Σε μελέτη για το Διεθνές Γραφείο Εργασίας (Δ.Γ.Ε.), διαπιστώθηκε πως σημαντικό τμήμα των ανέργων έχει κάποιο βαθμό εμπλοκής σε παραοικονομικές δραστηριότητες (I.L.O., 2002).

Οι θέσεις αυτές αμφισβητήθηκαν από μεταγενέστερες, που ανέδειξαν πως οι άνεργοι είναι η λιγότερη πιθανή πληθυσμιακή ομάδα, να εμπλακεί σε άτυπες δραστηριότητες, σε ΗΠΑ και ΕΕ. Οι άνεργοι χωρίς καμία εξειδίκευση, στοιχειώδη κεφάλαια και ενσωμάτωση στο ευρύτερο οικονομικό περιβάλλον και ζώντας ταυτόχρονα σε περιθωριοποιημένες περιοχές, έχουν ελάχιστες ευκαιρίες απασχόλησης, τυπικού ή άτυπου χαρακτήρα (Clark et al, 2006).

Στα πλαίσια παρεμφερούς διερεύνησης (Goudswaard & Nanteuil, 2000) για τις χώρες της ΕΕ αναδείχτηκε μια «ενδιάμεση» θέση: οι μη έχοντες εργασία εμπλέκονται περισσότερο σε άτυπες εργασίες, σε χώρες όπου οι επίσημες παροχές προς τους ανέργους είναι μικρές ή σε περιοχές όπου οι παράνομα εργαζόμενοι είναι δύσκολα εντοπίσιμοι (με την κατασταλτική, φοροελεγκτική έννοια του όρου). Πράγματι, σε θεσμικά περιβάλλοντα με παραδοσιακά υψηλή επιδότηση των ανέργων, όπως στη Μ. Βρετανία ή τη Σουδία, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις στις οποίες ο «άνεργος» προτιμά την αδήλωτη απασχόληση σε συνδυασμό με τα κρατικά ευεργετήματα, παρά την εμπλοκή του στην επίσημη αγορά εργασίας. Το φαινόμενο αυτό τέθηκε στο στόχαστρο των ευρύτερων αναδιαρθρώσεων των κείνσιανικών προνοιακών πολιτικών και περιορίζεται σταδιακά με τη μετάβαση σε ενεργητικές πολιτικές αντιμετώπισης της ανεργίας (π.χ. επιδότηση επιχειρήσεων για πρόσληψη ανέργων).

Σε κοινωνικούς σχηματισμούς όπως ο ελληνικός, το κράτος «αναγωνρίζοντας» την αδυναμία των προστατευτικών πολιτικών του ανέχεται ή και ενθαρρύνει την εμπλοκή ανέργων σε άτυπες εργασίες. Η ύπαρξη ενός μεγάλου τμήματος του εργατικού δυναμικού σε κατάσταση αδρανοποίησης, με λίγες ή καθόλου κρατικές παροχές, παρέχει στις επιχειρήσεις τη δυνατότητα μεγάλης προσαρμοστικότητας στις διακυμάνσεις της ζήτησης. Μια πλευρά αυτής της πραγματικότητας εκφράζεται στον κλάδο των κατασκευών, όπου προσλαμβάνονται εργάτες για το ελάχιστο απαιτούμενο χρονικό διάστημα, ώστε να συμπληρώνουν τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την λήψη του επιδόματος ανεργίας, έπειτα απολύονται «επισήμως», ενώ συνεχίζουν να δουλεύουν αφανώς στον ίδιο εργοδότη (Leonard, 1998).

3.2 Ευέλικτη εργασία, άτυπη εργασία και μετανάστες

Αυξημένη βαρύτητα για τον προσδιορισμό των εμπλεκόμενων σε σχετικές εργασίες πληθυσμιακών ομάδων έχουν οι μετανάστες. Παραδοσιακά η ευρεία μετακίνηση μεταναστευτικών ομάδων, είτε αυτές εισέρχονταν σε μια χώρα νόμιμα είτε παράνομα, τροφοδοτούσε τις εθνικές αγορές εργασίας με ένα μεγάλο απόθεμα εργατικού δυναμικού, συχνά εκτεθειμένο σε κακοπληρωμένες και εντατικές εργασίες. Όπως επιβεβαιώνουν τα στοιχεία, η παράνομη απασχόληση στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες καλύπτεται κυρίως από μετανάστες εργαζόμενους. Πολλές μικρομεσαίες επιχειρήσεις και επιχειρηματίες, επιβιώνουν ή κερδίζουν, χάρη στις ασυνήθιστα ευέλικτες θέσεις εργασίας που αποδέχονται οι μετανάστες.

Η Ελλάδα, στη δεκαετία του '90 έγινε χώρα μαζικής υποδοχής λαθρομεταναστών, ανατρέποντας τον παραδοσιακό της χαρακτήρα, ως μια χώρα αποστολής φτηνού εργατικού δυναμικού σε αγορές του εξωτερικού. Η σχέση των άτυπων εργασιών, με τα σύγχρονα ρεύματα μετανάστευσης, έχει απασχολήσει σε μεγάλο βαθμό ξένους και Έλληνες μελετητές. Αναλύεται το πώς η παρουσία του μεταναστευτικού πληθυσμού ευνοεί την πολυδραστηριότητα των

γηγενών κατοίκων στον αγροτικό τομέα, αλλά και τη φτηνή παραγωγή εργασιών επισκευής, συντήρησης και καλλωπισμού για τα νοικοκυριά της πόλης. Αναφορικά με την κοινωνική και θεσμική διάσταση του προβλήματος, τονίζεται πως το δίπολο της παράνομης εισόδου μεταναστών σε μια χώρα και της κρατικής πολιτικής μη- νομιμοποίησης της παραμονής τους, ευθύνεται για τη συνεχή εμπλοκή των μεταναστών σε παράνομες/ανασφάλιστες εργασίες (Kesteloot,1999; Ψημμένος,2001; Hatziprokopiou,2004).

Σχετική έρευνα για την Ελλάδα της δεκαετίας του '90 εστιάζει στο πως υψηλά ειδικευμένοι αλβανοί μετανάστες καταλήγουν να απασχολούνται σε ανειδίκευτες, χειρωνακτικές εργασίες της ελληνικής υπαίθρου και των αστικών κέντρων (Anthias et al,1999; King et al,1999). Υπογραμμίζεται πως οι σύγχρονοι «είλωτες της νέας χιλιετίας», προτιμώνται από τους εργοδότες γιατί συγκεντρώνουν τα εξής συγκριτικά πλεονεκτήματα:

- Αποτελούν εξαιρετικά ευέλικτο εργατικό δυναμικό, τόσο ώστε συχνά να προσλαμβάνονται μόνο όταν υπάρχουν δουλειές για να γίνουν
- Οι μετανάστες απολαμβάνουν εξαιρετικών ατυπιών ή παραβιάσεων της εργασιακής νομοθεσίας, τόσο στο επίπεδο της μισθολογικής ευελιξίας όσο και στο επίπεδο της ευελιξίας του χρόνου εργασίας
- Εξασφαλίζουν οικονομίες στη χρήση κεφαλαίου, περιορίζοντας την ανάγκη για εκσυγχρονισμό με μηχανολογικό εξοπλισμό εξοικονόμησης εργασίας

Την εικόνα αυτή έρχεται να συμπληρώσουν νεότερες εργασίες (Λαμπριανίδης & Λυμπεράκη,2001; Hatziprokopiou,2004) όπου διαπιστώνουν πως η μαζική χρήση φτηνής εργασίας των μεταναστών και η φυγή των ελληνικών επιχειρήσεων στην Βαλκανική, αποτελούν «τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος». Παράλληλα επισημαίνουν πως τόσο οι ελαστικές όσο και οι άτυπες μορφές εργασίας, όντας τμήμα μιας γενικότερης στρατηγικής επιβίωσης, δεν οδηγούν αποκλειστικά σε περιθωριοποίηση των μεταναστών αλλά συχνά τροφοδοτούν «διαδωρόμες ευημερίας» προς συνηθέστερες ή τυπικές μορφές απασχόλησης.

3.3 Ευέλικτη εργασία, άτυπη εργασία και γυναίκες

Οι γυναίκες αποτελούν εκείνο το τμήμα του πληθυσμού που είναι περισσότερο ευάλωτο, σε σχέση με τους άντρες, σε κάποιες ελαστικές ή άτυπες μορφές εργασίας. Η Hoyman (1987), έπειτα από σύννομη σχετικών μελετών, υποστηρίζει πως το μερίδιο των γυναικών στην άτυπη εργασία είναι κατά πολύ μεγαλύτερο του αντιστοίχου των αντρών. Στις κεντρικές χώρες μεταπολεμικά, υπήρξε ένας σαφής διαχωρισμός ανάμεσα στην τυπική μισθωτή εργασία, που απευθυνόταν κυρίως σε άντρες, και στη γυναικεία απασχόληση στο σπίτι που περιλάμβανε τη φροντίδα του νοικοκυριού. Συχνά όμως οι οικοκυρικές δραστηριότητες επεκτείνονταν σε άτυπες παραγωγικές δραστηριότητες, ώστε η γυναίκα να αποκτήσει ένα συμπληρωματικό εισόδημα για προσωπική χρήση ή συμπλήρωση του οικογενειακού προϋπολογισμού. Παρόλο που σταδιακά οι γυναίκες εισήλθαν μαζικά στην αγορά εργασίας, εντούτοις εξακολουθούν να εργάζονται κυρίως σε χαμηλότερα αμειβόμενες και λιγότερο ειδικευμένες θέσεις εργασίας, πάντα σε σχέση με άντρες συναδέλφους αντιστοίχων προσόντων.

Η δυναμική αύξησης της ευελιξίας των παραγωγικών συστημάτων που ακολούθησε την οικονομική κρίση εμπλέκει πολύ περισσότερο τις γυναίκες σε μορφές εργασίας όπως το φασόν, η κατ'οίκον εργασία αλλά και η μερική απασχόληση. Ειδικά στη μεταποίηση η γυναικεία απασχόληση αφορά τομείς έντασης εργασίας και παραδοσιακού χαρακτήρα (Kyriazi,1998; ΠΑΕΠ,2004), ενώ παρουσιάζεται θετική συσχέτιση γυναικών και κατ'οίκον εργασίας, αφού σειρά παραγωγικών δραστηριοτήτων, όπως το ένδυμα, η υπόδηση, και η συναρμολόγηση μικροαντικειμένων στηρίζονται σε γυναικεία εργασία. Διεθνή δίκτυα (I.L.O.,2002) σε συνεργασία με το Διεθνές Γραφείο Εργασίας, αναδεικνύουν την έκταση του φαινομένου τόσο στον ανεπτυγμένο όσο και στον αναπτυσσόμενο κόσμο (π.χ. Τουρκία, Ινδία κ.α.) και προτείνουν πολιτικές αντιμετώπισης.

Δεν είναι λίγες οι προσεγγίσεις που υποστηρίζουν πως μορφές εργασίας όπως η μερική απασχόληση μπορούν να συμβάλλουν στην αρμονική σύζευξη μεταξύ εργασίας και προσωπικής ζωής-οικογενειακών υποχρεώσεων των γυναικών, αφού οι τελευταίες συχνά επιθυμούν μειωμένα ή ευέλικτα ωράρια απασχόλησης. Σε αυτά τα δυνάμει θετικά στοιχεία αθροίζονται και μια σειρά άλλα όπως: α) η δυνατότητα γυναικών, νέων και ηλικιωμένων, να μεταβούν «ομαλά» από την ανεργία στην απασχόληση και από την απασχόληση στη συνταξιοδότηση ή τη μερική συνταξιοδότηση, β) η αναδιοργάνωση του χρόνου, εργάσιμου και μη, και η πιο ισότιμη διανομή ρόλων στα πλαίσια της οικογένειας, γ) η δυνατότητα υλοποίησης της πρότασης «λιγότερη εργασία, περισσότεροι εργαζόμενοι» (Λυμπεράκη & Δενδρινός, 2004; Jenkins, 2004). Οι απόψεις αυτές δέχονται σημαντική κριτική, κυρίως για το ότι παραγνωρίζουν μια σειρά από αρνητικές διαστάσεις της μερικής απασχόλησης, με πρώτη και κυρίαρχη για χώρες όπως η Ελλάδα, αυτήν του χαμηλού ύψους των αποδοχών και της ελλιπούς εργασιακής διασφάλισης των μερικώς απασχολούμενων (Tilly, 1996).

3.4 Ευέλικτη εργασία, άτυπη εργασία και πολυαπασχόληση

Η πολυαπασχόληση αποτελεί, τόσο μια από τις ποικίλες διαστάσεις των ευέλικτων αλλά και των άτυπων δραστηριοτήτων. Αφορά ένα ετερογενές πλήθος ανθρώπων, από μάντζερ και «άσπρα κολλάρα» που αναζητούν πολλαπλό εισόδημα, μέχρι εργαζόμενους που αναγκάζονται να εμπλακούν σε δεύτερη εργασία για να συμπληρώσουν τα αναγκαία. Προωθεί δε, την ευελιξία στην αγορά εργασίας καθώς συνδέεται κατά αποκλειστικότητα με υπερβάσεις στα τυπικά ωράρια εργασίας, μερική απασχόληση και περιοδικές εννασχολήσεις.

Μια σειρά παράγοντες λειτουργούν ενισχυτικά στο να μη δηλώνεται η δεύτερη εργασία, ειδικά σε χώρες όπως η Ελλάδα. Τέτοιοι παράγοντες είναι η αποφυγή της, συχνά υψηλής, φορολογίας, η διευρυνση εισοδημάτων, οι αδύναμοι ελεγκτικοί μηχανισμοί του κράτους και η κάλυψη κενών της προνοιακής πολιτικής που οδηγεί σε αναζήτηση επιπλέον πόρων. Στην ανάπτυξη του φαινομένου συμβάλλει η ευκολία με την οποία κρύβονται απολαβές που προέρχονται από παροχή υπηρεσιών, συγκριτικά με τα εισοδήματα από ανταλλαγή αγαθών (Μηλιός, 2000).

Σε πολλές περιπτώσεις η πολυαπασχόληση οδηγεί σε κοινωνική άνοδο και υψηλά εισοδήματα, ανάμεσα στον πληθυσμό αστικών, αγροτικών ή ενδιάμεσων περιοχών. Έτσι μια σειρά επαγγελματίων όπως οι καθηγητές, οι λογιστές, οι μηχανικοί εμπλέκονται σε παράλληλες, συχνά αφανείς, εργασίες για να διευρύνουν τα εισοδήματά τους. Για παράδειγμα, δάσκαλοι και καθηγητές αποτελούν περισσότερο του 25% των πολυαπασχολούμενων της Ιταλικής και της Ελληνικής οικονομίας, ενώ εκτιμάται πως ο «μέσος πολυαπασχολούμενος» αυξάνει κατά 1/3 τις ετήσιες ώρες εργασίας του. Παράλληλα, η πολυδραστηριότητα των νοικοκυριών, σε αγροτικές και τουριστικές μονάδες, οδήγησε πολλές περιοχές του ευρωπαϊκού νότου σε έναν σημαντικό αλλά και ασταθή αναπτυξιακό δυναμισμό, τουλάχιστον έως και τα μέσα της δεκαετίας του '90 (Damianos et al, 1992; Hadjimichalis, 2006).

3.5 Ευέλικτη εργασία, άτυπη εργασία και παραοικονομία

Οι παραοικονομικές δραστηριότητες βρίσκονται σε μια σχέση στενής αλληλεξάρτησης με τις ελαστικές μορφές εργασίας καθώς στα πλαίσια της σύγχρονης περιόδου απορύθμισης των παραγωγικών συστημάτων, η αλληλοτροφοδότηση «άτυπου» και «τυπικού» τομέα διευρύνεται. Για παράδειγμα, μεγάλο τμήμα των μη νόμιμων μεταναστών βρίσκει διέξοδο απασχόλησης, σε παράνομες ή φοροδιαφεύγουσες δραστηριότητες. Αυτό συμβαίνει σε μεγαλύτερη έκταση ανάμεσα σε κοινωνικούς σχηματισμούς όπως οι νοτιοευρωπαϊκοί, στους οποίους η παραοικονομία υπήρξε παραδοσιακά ισχυρή και την τελευταία δεκαετία τροφοδοτείται δυναμικά, όπως ήδη τονίστηκε, από ισχυρά ρεύματα φτηνής μεταναστευτικής εργασίας.

Πολλές άτυπες παραγωγικές δραστηριότητες, όπως οι παράνομες επιχειρήσεις, δε μπορούν παρά να απασχολούν ανασφάλιστο εργατικό δυναμικό. Παράλληλα, νόμιμες επιχειρήσεις ενθυλακώνουν συχνά άτυπες δραστηριότητες, όπως η αγορά και πώληση αδήλωτων

προϊόντων, για τις οποίες επιστρατεύουν περιστασιακή απασχόληση. Σε άλλες περιπτώσεις όπως η «σύγχρονη» κατ' οίκον εργασία για την παραγωγή λογισμικού προς όφελος μιας μεγάλης επιχείρησης ή για άμεση διοχέτευση στην αγορά, ελαστική εργασία και άτυπη δραστηριότητα ταυτίζονται. Στις νοτιοευρωπαϊκές χώρες με τα υψηλά ποσοστά αυτοαπασχόλησης του ενεργού πληθυσμού, μεγάλο τμήμα των «ελεύθερων επαγγελματιών» μισθώνει «αφανώς» την εργατική του δύναμη σε κάποια επιχείρηση για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, έπειτα παρέχει ανεξάρτητες, συχνά αδήλωτες υπηρεσίες σε νοικοκυριά, και σε περιόδους αυξημένης ζήτησης προσλαμβάνει έναν εποχικό, συνήθως ανασφάλιστο, εργάτη.

Η σύνθετη αυτή πραγματικότητα δεν αποτελεί αποκλειστικά μια στρατηγική εκμετάλλευσης απέναντι στους εργαζόμενους, τους νέους, τις γυναίκες, τους αλλοδαπούς, παρά τη συνολική τάση μείωσης των απολαβών και της διαπραγματευτικής δύναμης όλων των παραπάνω πληθυσμιακών ομάδων (Harvey,1990). Συχνά η προσφορά άτυπης εργασίας στα πλαίσια μιας φεροδιαφεύγουσας δραστηριότητας, αποτελεί μια κοινά και συνειδητά συμφωνημένη ενέργεια μεταξύ εργοδότη και εργαζόμενου, με στόχο την εκατέρωθεν αύξηση εισοδημάτων.

Η ευρεία χρήση ελαστικών ή άτυπων εργασιών και δραστηριοτήτων και τα γεωγραφικά συγκεντρωμένα δίκτυα επιχειρήσεων, αποτελούν *sine qua non* όρο για την επιβίωση των ελληνικών μικρομεσαίων επιχειρήσεων, γεγονός που οι τοπικές αρχές στηρίζουν και αναπαράγουν. Η στήριξη αυτή περιλαμβάνει συχνά την σιωπηρή ανοχή απέναντι σε μια σειρά παρανομιών σε βάρος του εργασιακού παράγοντα και της ποιότητας ζωής στην πόλη. Οι επιχειρήσεις αξιοποιούν επικερδώς κενά του τοπικού ρυθμιστικού συστήματος καταφεύγοντας σε φοροδιαφυγή, εισφοροδιαφυγή και μη τήρηση της νομοθεσίας. (Χατζημιχάλης & Βαίου,1997). Οι άτυπες μορφές εργασίας έχουν στενή συσχέτιση με τον κατακερματισμό των χώρων κατοικίας και κατανάλωσης ανάμεσα σε εύπορα και φτωχά στρώματα. Η ύπαρξη και η αναπαραγωγή, συχνά σε διευρυμένη βάση, των πιο πλούσιων στρωμάτων και οι κοινωνικές και οικονομικές τους συνθήκες δίνουν ώθηση σε μια σειρά από άτυπες δραστηριότητες όπως παράνομη ανέγερση οικοδομών, εργασίες καθαριότητας ή φύλαξη χώρων και προσώπων (Williams,2004).

Σε μια σειρά κεντρικών χωρών όπως οι Η.Π.Α, αλλά και στον ευρωπαϊκό νότο, η συστηματική εμπλοκή σε τέτοιες δραστηριότητες μειονεκτικών στοιχείων του πληθυσμού δεν αποτελεί στρατηγική στοιχειώδους επιβίωσης, αλλά ολοκληρωμένη συνιστώσα μιας κοινωνίας οικονομικού ανταγωνισμού (Mingione et al,1995; Sassen,1998). Τα στρώματα του πληθυσμού που προσπορίζουν εισόδημα από σχετικές δραστηριότητες, συχνά καλύπτουν τους καταναλωτικές τους ανάγκες διαμέσου μικρών εμπορικών επιχειρήσεων οικογενειακής βάσης ή άτυπων ανταλλαγών, τροφοδοτώντας αλληλέγγυους κύκλους ελαστικών ή και άτυπων δραστηριοτήτων.

4. Συμπεράσματα

Βασική στόχευση του παρόντος άρθρου, ήταν η ανάδειξη μιας σειράς κρίσιμων ερευνητικών παραμέτρων, γύρω από το πολυδιάστατο φαινόμενο της ελαστικής εργασίας. Ένα πρώτο συμπέρασμα είναι πως παρά τη μεγάλη εξάπλωση του τυπικού μοντέλου απασχόλησης τη μεταπολεμική περίοδο, εργασιακή ευελιξία και άτυπη εργασία ήταν πάντα παρούσες. Στη μεταφορντική περίοδο κρίσης και αναδιάρθρωσης παρατηρείται σημαντική επέκταση της εργασιακής και της παραγωγικής ευελιξίας, στο εσωτερικό τόσο των κεντρικών όσο και των περιφερειακών χωρών.

Η εξάπλωση αυτή, μάλλον δεν αντιστοιχεί σε μια καθολική αύξηση της εργασιακής ευελιξίας, σε μια συνολική στροφή προς το ευέλικτο και σε βάρος των παραδοσιακών μορφών εργασίας, αλλά σε μια αντιφατικού χαρακτήρα τάση επέκτασης ή συρρίκνωσης ευέλικτων και άτυπων εργασιών, στο σύνολο των παραγωγικών δραστηριοτήτων. Διαφορετικοί τόποι, περιφέρειες ή βιομηχανικοί κλάδοι, καθώς ενσωματώνονται και αλληλεπιδρούν με τις διεθνείς μεταβολές, παρουσιάζουν διαφορετικούς ρυθμούς και έκταση εξάπλωσης ορισμένων ευέλικτων

ή άτυπων μορφών εργασίας. Για την Ελλάδα, αν και χρειάζεται περαιτέρω διερεύνηση, μπορεί να ειπωθεί πως κυριαρχεί σε ποσοστά διάδοσης η αυτό-απασχόληση χωρίς προσωπικό, έπεται η προσωρινή και ακολουθεί η μερική απασχόληση. Οι παραπάνω τρεις μορφές παρουσιάζουν, με βάση τις επίσημες στατιστικές α) σταθερότητα ή τάσεις μείωσης από το 1988-2004 και β) μεγαλύτερη εξάπλωση, κατά ιεραρχικά φθίνουσα πορεία, σε αστικές, λοιπές αστικές περιοχές, ΠΣΘ και Αττική.

Εν κατακλείδι, άποψη μας είναι πως κομβικό χαρακτήρα για την κριτική προσέγγιση των εφαρμοζόμενων πολιτικών στην αγορά εργασίας, κατέχουν οι προσεγγίσεις που υποστηρίζουν πως οι καπιταλιστικοί κοινωνικοοικονομικοί σχηματισμοί και οι αγορές εργασίας τους κυριαρχούνται από παραγωγικές σχέσεις ανισότητας (Aglietta, 1979; Μαυρουδέας, 1994; Martin & Morrison, 2003). Με βάση την αντίληψη αυτή, η εργασιακή ευελιξία αποτελεί δομικό στοιχείο της παραγωγικής βάσης και σε κάθε ιστορική περίοδο αποκρυσταλλώνεται ως ένα δυναμικό αποτέλεσμα της πάλης γύρω από το ρυθμιστικό πλαίσιο, των γενικότερων πολιτικών συσχετισμών και άλλων τεχνολογικών και οργανωτικών παραμέτρων. Με άλλα λόγια, η σύγχρονη τάση επέκτασης των ευέλικτων εργασιακών μορφών, οφείλει να αναλυθεί στη βάση των δυσμενών πολιτικών συσχετισμών σε βάρος των εργαζομένων, που επιτρέπουν τη μείωση του σχετικά υψηλού εργατικού κόστους της φορντικής εποχής και τον κατακερματισμό των εργατικών διεκδικήσεων.

Βιβλιογραφία

Γεωργακοπούλου Β., Ευελιξίες της επιχείρησης και της εργασίας: έννοια, βασικές διαστάσεις και επιλογές στις σύγχρονες συνθήκες, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, Αθήνα, 1996.

Κιάλης Σ., Μελέτη των ελαστικών/άτυπων μορφών απασχόλησης στην περιοχή Θεσσαλονίκης: πρώτα βήματα προς τη συγκρότηση ενός Γεωγραφικού Παρατηρητηρίου Εργασιακών Σχέσεων, Μακεδονικό Ινστιτούτο Εργασίας/ Ε.Κ.Θ., Θεσσαλονίκη, 2005α.

Κιάλης Σ., «Χωρικοί καταμερισμοί των άτυπων μορφών εργασίας στο σύγχρονο ελληνικό κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό», Αειχώρος, τόμος 4.1, σσ. 70-105, 2005β.

Δεδουσόπουλος Α., Οι αναδιρθρώσεις της παραγωγής: κρίση στην αγορά εργασίας, Τυπωθήτω, Αθήνα, 2002.

Λαμπριανίδης Λ. και Λυμπεράκη Α., Αλβανοί μετανάστες στην Θεσσαλονίκη, διαδρομές ευημερίας και παραδρομές δημόσιας εικόνας, Παρατηρητής, Αθήνα, 2001.

Λυμπεράκη Α. και Δενδρινός Γ., Ευέλικτη εργασία: νέες μορφές και ποιότητα απασχόλησης, Κέρκυρα, Αθήνα, 2004.

Μαυρουδέας Στ., Η Πολιτική Οικονομία και η κριτική της, Παν/κες σημειώσεις, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσ/νικη, 1994.

Μηλιός Γ., Ο Ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός: από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη, Εξάντας, Αθήνα, 2000.

Π.Α.Ε.Π., Ευελιξία και οργάνωση της εργασίας: εμπειρικά στοιχεία από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση, Κείμενα Εργασίας, τεύχος 9, Παρατηρητήριο Απασχόλησης Ο.Α.Ε.Δ., Αθήνα, 2003.

Π.Α.Ε.Π., Η μερική απασχόληση στην Ελλάδα την περίοδο 1996-2002, Κείμενα Εργασίας, τεύχος 15, Παρατηρητήριο Απασχόλησης Ο.Α.Ε.Δ., Αθήνα, 2004.

Πελαγίδης Θ., Η διεθνοποίηση της Ελληνικής Βιομηχανίας: ευελιξία και αναδιάρθρωση, Εξάντας, Αθήνα, 1997.

Χατζημιχάλης Κ. και Βαίου Ντ., Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους

αγρούς: Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία, Εξάντας, Αθήνα, 1997.

Ψημμένος Ι., «Νέα εργασία και ανεπίσημοι μετανάστες στη μητροπολιτική Αθήνα» στο Μαρβάκης Α., Παρσανόγλου Δ. και Παύλου Μ., επιμ., Μετανάστες στην Ελλάδα, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2001.

Aglietta M., A theory of capitalist regulation, Macmillan, London, 1979.

Amin A., ed., Post Fordism: a reader, Blackwell, London, 1994.

Anthias F., ed., Into the margins: Migration and exclusion in Southern Europe, Ashgate, UK, 1999.

Clark L. G., Robson B., Ley D. and Gregory D., Unions and Communities under Siege: American Communities and the Crisis of Organized Labor, Cambridge Human Geography, UK, 2006.

Damianos C., «The empirical dimension of multiple job-holding agriculture in Greece», Sociologia Ruralis, volume 31-2, 1992, pp. 126-36

De Grip A., J. Hoevenberg and E. Willems, «Atypical employment in the E.U.», International Labour Review, volume 136.1, 1997, pp.49-71.

Fagan C. and Ward K., «Regulatory Convergence? nonstandard work in the UK and the Netherlands» in Houseman & Osawa, eds., 2003, pp. 53-87.

Goudswaard A. and Nanteuil M., Flexibility and Working Conditions: a European Bibliographical Review, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Ireland, 2000.

Hadjimichalis C., The end of Third Italy as we knew it?, Antipode, volume 38.1, 2006, pp.82-106.

Hatziprokopiou P., Balkan immigrants in the Greek city of Thessaloniki: local processes of incorporation in an international perspective, European Urban and Regional Studies, volume 11-4, 2004, pp.321-38.

Harvey D., The condition of post- modernity, Blackwell, UK, 1990.

Harvey D., A brief history of neoliberalism, Oxford University Press, USA, 2005.

Houseman S. and Osawa M., eds., Nonstandard work in developed economies: causes and consequences, Kalamazoo, Mich.: W.E. Upjohn Institute for Employment Research, 2003.

Hoyman M., «Female participation in the Informal Economy» in Ferman S., ed., The Informal Economy, Sage, Beverly Hills, 1987.

ILO, Women and men in the informal economy: a statistical picture, International Labour Organization, Geneva, 2002.

Jenkins S., Restructuring Flexibility: Case Studies of Part-Time Female Workers in Six Workplaces, Gender, Work and Organization, volume 11.3, 2004, pp. 306-33.

Kalleberg A. and J. Reynolds, «Work attitudes and non-standard work in the USA, Japan & Europe» in Houseman and Osawa, eds., 2003.

Kesteloot C., Informal spaces: the geography of informal economic activities in Brussels, International Journal of Urban and Regional Research, volume 23:2, 1999, pp. 56-70.

King R. and Lazaridis G., eds., *Eldorado or fortress? Migration in southern Europe*, Macmillan, London, 1999.

Kyriazi N., «**Female employment and gender relationships in Greece**», *European Urban & Regional Studies*, volume 5/1,1998, pp. 27-47.

Leonard M., *Invisible work, invisible workers: the informal economy in Europe and the US*, Macmillan, USA, 1998.

Martin R. and Morrison S.P., *Geographies of Labour Market Inequality*, Routledge, London, 2003.

Mingione E., ed., *Beyond employment: household, gender and subsistence*, Blackwell, Oxford, 1995.

Rifkin J., *The end of work: the decline of global labor force and the dawn of post-market era*, Tarcher & Putnam, New York, 1994.

Romans F. and Hardarson S.O., «**Labour Market Latest Trends**», *Statistics in focus: population and social conditions*, volume 6/2005, Eurostat.

Sassen S., *Globalization and its discontents*, The New Press, New York, 1998.

Tilly C., *Half a job: Bad and good part-time jobs in a changing labour market*, Temple University Press, USA, 1996.

Williams C.C. and Windebank J., *Informal employment in advanced economies, implications for work and welfare*, Routledge, UK, 1998.

Williams C.C., *Cash-in-Hand Work: the underground sector and the hidden economy of favours*, Macmillan, UK, 2004.

ΟΙ ΠΟΛΥΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΤΟΠΙΚΟΙ Ή ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΙ ΧΩΡΟΙ;

Δέφνερ Α.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης

Περίληψη

Ο στόχος της εργασίας είναι να προσδιοριστούν, με χωροχρονικούς όρους, οι πιθανές τοπικές ιδιότητες ενός παγκόσμιου φαινομένου όπως είναι οι πολυκινηματογράφοι. Αυτή η αντίφαση τοπικός-παγκόσμιος εντοπίζεται στη δυαδικότητα του κινηματογράφου που αναφέρεται στην παραγωγική διάσταση, δηλαδή την αρχική του εμφάνιση ως ιδιαίτερη χωροχρονική τέχνη και τη σημερινή του κατάσταση ως μια από τις αποτελεσματικότερες και πλέον κερδοφόρες πολιτιστικές βιομηχανίες. Η καταναλωτική διάσταση είναι εξίσου σημαντική, και η εξέτασή της οδηγεί στην υπόθεση ότι η εμφάνιση του φαινομένου των πολυχώρων αποτελεί μια ένδειξη των αλλαγών στο κοινό του κινηματογράφου, ειδικά όπως απεικονίζεται στην πρόσφατη κυριαρχία της νεολαίας. Οι πολυκινηματογράφοι αποτελούν ταυτόχρονα ένα παγκόσμιο και ένα τοπικό φαινόμενο, και στις περισσότερες περιπτώσεις οι πολυκινηματογράφοι συμπίπτουν με τους πολυχώρους. Αυτό αποτελεί μια έκφραση της ανάγκης συνδυασμού του ελεύθερου χρόνου και των αγορών, και απεικονίζει τη σημασία της διάστασης του χρόνου. Ορισμένες από τις διαστάσεις στις οποίες η τοπικότητα μπορεί να διαδραματίσει έναν ρόλο είναι: τα βασικά κριτήρια χωροθέτησης, οι επιδράσεις στην αστική ανάπτυξη, η αρχιτεκτονική διάσταση, οι ώρες λειτουργίας, και η ταινία ως έργο/ προϊόν τέχνης. Οι προαναφερθείσες επεξεργασίες εξετάζονται στην περίπτωση της Ελλάδας, όπου υπήρξε μια καθυστερημένη εμφάνιση του φαινομένου των πολυχώρων, αλλά όπου παρουσιάζεται πρόσφατα μια ταχεία ανάπτυξη. Αυτή η ανάπτυξη δεν είναι περιορισμένη στην Αθήνα αλλά επεκτείνεται στις πόλεις Θεσσαλονίκη, Πάτρα, Λάρισα, Βόλο. Ωστόσο η Αθήνα διαδραματίζει ακόμη έναν κρίσιμο ρόλο, ειδικά μετά από τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 2004. Στην εισήγηση γίνεται προσπάθεια να αναλυθεί η επίδραση των πολυκινηματογράφων τόσο στις τέσσερις βασικές λειτουργίες της πολεοδομίας (κατοικία, εργασία, ελεύθερος χρόνος, κυκλοφορία) όσο και στη μεταβαλλόμενη σχέση πόλης-υπαίθρου.

MULTIPLEX CINEMAS IN GREECE: LOCAL OR GLOBAL SPACES?

Deffner A.

University of Thessaly, Department of Planning and Regional Development

Abstract

The aim of the paper is to identify, in spatio-temporal terms, the potential local attributes of a global phenomenon such as multiplex cinemas. This contradiction local-global is traced in the duality of cinema referring to its production aspect, i.e. its initial appearance as a peculiar spatio-temporal art and its current situation as one of the most effective and profitable cultural industries. The consumption aspect is equally important, and its examination leads to the assumption that the emergence of the multiplex phenomenon is an indication of the changes in cinema audiences, especially as reflected in the recent domination of youth. Multiplex cinemas constitute both a global and a local (urban) phenomenon, and in most cases multiplex cinemas coincide with multiplexes. This is an expression of the necessity of combining leisure and shopping and reflects the importance of the temporal aspect, since, if the legal framework allows, cinema hours affect shopping hours. Some of the aspects where

locality can play a role are the following: the key criteria of location, the impacts in urban development, the architectural dimension, the operating hours, and film as a work/product of art. The aforementioned elaborations are tested in the case of Greece, where there was a belated appearance of the multiplex phenomenon, however recently showing a fast growth. This growth is not limited in Athens but also extends to Thessaloniki, Patras, Larissa, Volos. However, Athens is still playing a crucial role, especially after the 2004 Olympics that boosted its status. In the paper there is an attempt to analyse the effect of multiplex cinemas in the four main functions of urban planning (housing, work, leisure, transport) as well as in the changing relationship of city and countryside.

Λέξεις κλειδιά: πολυκινηματογράφοι, νεολαία, ελεύθερος χρόνος, τοπικότητα, αστική διάσταση.

Key words: multiplex cinemas, youth, leisure, locality, urban dimension.

1. Εισαγωγή

Ο στόχος της εργασίας είναι η αναγνώριση, σε όρους χωροχρονικούς, των δυνητικών τοπικών ιδιοτήτων ενός παγκόσμιου φαινομένου: των πολυκινηματογράφων. Η αντίθεση τοπικού-παγκόσμιου εντοπίζεται στη δυαδικότητα του κινηματογράφου ως προς την παραγωγή του: την εμφάνισή του αρχικά ως χωρο-χρονική τέχνη και την τρέχουσα μορφή του ως πολιτιστική (δημιουργική) βιομηχανία

Η μελέτη των πολυκινηματογράφων εγείρει ποικίλα ερωτήματα, σε σχέση με ευρέως αποδεκτά ζητήματα για τις πρακτικές του ελεύθερου χρόνου. Ένα ερώτημα που εγείρεται αφορά στη σημασία της καταναλωτικής διάστασης, σε σχέση με την εμφάνιση του φαινομένου των πολυκινηματογράφων ως ένδειξη των αλλαγών στο κινηματογραφικό κοινό. Ένα δεύτερο ερώτημα αφορά στην κυρίαρχη μερίδα του κοινού και επεκτείνεται στο περιεχόμενο: τα προβλήματα (και οι απολαύσεις) αυτού του κοινού αντιμετωπίζονται ως θέματα ταινιών;

Επιπρόσθετα ερωτήματα-κλειδιά είναι τα εξής: Ποιες είναι οι παγκόσμιες διαστάσεις των πολυκινηματογράφων; Ποιες είναι οι πλευρές στις οποίες μπορούν να παίξουν ρόλο η τοπικότητα και/ή η αστικότητα; Ποια είναι η σημασία της χρονικής διάστασης; Οι πολυκινηματογράφοι ευνοούν τη λαϊκή, σε σχέση με την υψηλή, κουλτούρα; Οι πολυκινηματογράφοι προσφέρουν όντως περισσότερες επιλογές; Είναι το χωρικό πλαίσιο σημαντικότερο από την ίδια την ταινία;

Τα προαναφερθέντα ζητήματα εξετάζονται για την περίπτωση της Ελλάδας, στην οποία σημειώθηκε μια καθυστερημένη εμφάνιση του φαινομένου των πολυκινηματογράφων.

2. Η δυαδικότητα του κινηματογράφου: μια τέχνη και μια πολιτιστική βιομηχανία

Ο κινηματογράφος είναι μία *χωροχρονική τέχνη*, αν και η σημασία του χώρου περιορίζεται στη σύγχρονη τέχνη (και την αστική ζωή). Σύμφωνα με τον Deleuze στο μεταπολεμικό κινηματογράφο ο χρόνος κυριαρχεί, με την έννοια ότι ο «χρόνος-εικόνα» επικρατεί της «κίνησης-εικόνας» (1983; 1985). Ο κινηματογράφος παράγει συναισθήματα που απευθύνονται στην απόλαυση του ματιού (Elias) συνεισφέροντας στην επικράτηση του βλέμματος στο σύγχρονο κόσμο, όπου, σύμφωνα με τον Lefebvre, το μάτι και οι τέχνες της εικόνας κυριαρχούν (1974/1991: 284, 286). Είναι χαρακτηριστικό ότι η Friedberg κάνει λόγο για ένα 'κινητοποιημένο εικονικό βλέμμα' (mobilized virtual gaze) [1993: 2].

Η πλειονότητα του κοινού τείνει προς την απλοϊκότητα (Bourdieu, 1979/2002). Ωστόσο, δεν υπάρχει σαφής διάκριση ανάμεσα στον καλλιτεχνικό και το λαϊκό κινηματογράφο, καθώς 'ορισμένες από τις καλύτερες ταινίες, από κάθε άποψη, είναι ιδιαίτερα λαϊκές για όλα τα είδη του κοινού', π.χ. το γουέστερν *Shane* του George Stevens, ενώ υπάρχει μια πολλαπλότητα «κοινών», που δεν κατευθύνεται εύκολα από το μηχανισμό της δημοσιότητας (Jarvie,

1970/1986: 223-224). Ο ρόλος του κινηματογράφου είναι σημαντικός στην αναζήτηση ταυτότητας από τη στιγμή που έχει άμεση σχέση με τη γνώση. Μια κύρια αντίφαση του κινηματογράφου είναι ότι μπορεί να αποτελέσει σημαντικό εργαλείο για την ερμηνεία και τη γνώση, ενώ μπορεί με άνεση να διανείμει μύθους (Δημητρίου, 1973: 37).

Σύμφωνα με τον Pratt, το Σύστημα Παραγωγής των Πολιτιστικών Βιομηχανιών (CIPS) περιλαμβάνει τα ακόλουθα: παραγωγή (συμπεριλαμβανομένων των ταινιών), υποδομή, διανομή, κατανάλωση (1997). Επίσης, η βιομηχανία της ψυχαγωγίας αποτελεί τη μεγαλύτερη εξαγωγική βιομηχανία των ΗΠΑ και παρατηρείται μια μεταστροφή από τις πολιτιστικές βιομηχανίες στις δημιουργικές βιομηχανίες (Pratt, 2005).

3. Η εμφάνιση του φαινομένου των πολυκινηματογράφων ως ένδειξη των μεταβολών στο κινηματογραφικό κοινό

Από τα μέσα της δεκαετίας του '80 ο κινηματογραφικός κλάδος των Η.Π.Α. άλλαξε τις αντιλήψεις για την έξοδο για κινηματογράφο τόσο στο εσωτερικό της βιομηχανίας όσο και στο κοινό. Τα στούντιο, βλέποντας τα έσοδά τους να εξαρτώνται ολοένα και περισσότερο από το διεθνές κοινό και τις συνοδευτικές αγορές (τηλεόραση, βίντεο, DVD, τηλεόραση με πληρωμή), καλλιέργησαν την αντίληψη των αγαθών τους ως 'μεταλλαγμένων' διεθνών προϊόντων – και η κινηματογραφική ψυχαγωγία μεταβλήθηκε σημαντικά, όπως και ο χώρος του κινηματογράφου που συσχετίστηκε με άλλες δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου (Acland, 2003). Η ταινία μπορεί να γίνει αντιληπτή ως διαφήμιση για τα συνοδευτικά προϊόντα (Wasko, 1994).

Ο πολυκινηματογράφος (multiplex) προσδιορίστηκε σε αντίθεση με την οικιακή ψυχαγωγία και την παλιότερη κινηματογραφική κουλτούρα και σχεδιάστηκε έτσι ώστε να μεγιστοποιεί την επίδραση του κινηματογράφου στις αισθήσεις– οι επενδύσεις στην τεχνολογία δημιούργησαν τον τετρακαναλικό ήχο και την ευρεία οθόνη (Allen, 1998; Wasko, 1994). Σήμερα τα στοιχεία αυτά έχουν ενσωματωθεί στον οικιακό κινηματογράφο. Οι μεγακινηματογράφοι (megaplex) των οποίων τα κύρια χαρακτηριστικά είναι μεγάλες και πολλές αίθουσες, καταναλωτικές δραστηριότητες συμπληρωματικές στην παρακολούθηση της ταινίας καθιερώθηκαν στις ΗΠΑ το 1986, με την επιστροφή των στούντιο στον κλάδο της προώθησης των ταινιών. Ο Πίνακας 1 δείχνει ότι αν και οι μεγακινηματογράφοι αποτέλεσαν μια νέα προσθήκη και αντιπροσωπεύουν ένα σημαντικό αριθμό των συνολικών αιθουσών στις ΗΠΑ, οι συμβατικές αίθουσες και οι μικρότεροι πολυκινηματογράφοι δεν εξαφανίστηκαν (Acland, 2003).

Πίνακας 1. Κινηματογράφοι στις ΗΠΑ το 2001 ανάλογα με τον αριθμό των αιθουσών

Είδος κιν/φου	Αριθμός κιν/φων	% του συνόλου των κιν/φων
Συμβατικός 1 αίθουσα	2,280	32
Multiscreen (Cineplex): 2 – 7 αίθουσες	2,901	41
Multiplex: 8 – 15 αίθουσες	1,458	21
Megaplex: 16 ή περισσότερες αίθουσες	431	6

Πηγή: Acland, 2003: 126.

Η τρέχουσα τάση προς μία επιταχυνόμενη κινηματογραφική κουλτούρα, που εμφανίζεται να εγκαθίσταται ταυτόχρονα για όλους και παντού, έχει ως αποτέλεσμα έναν 'αισθητό διεθνισμό' της παγκοσμιοποίησης – μία 'συναισθηματική δομή' (όρος του R. Williams) που εμπλέκει τη διαπραγμάτευση και τη διάκριση των παγκόσμιων, εθνικών και αστικών πολιτισμών (Acland, 2003).

Στη Βρετανία ο κινηματογράφος είναι ο ταχύτερα αναπτυσσόμενος κλάδος (Mintel, 2000). Το 2001 έχουμε περίπου 140 εκατομμύρια εισιτήρια, 2500 αίθουσες και 400 κινηματογράφοι (συγκριτικά με περίπου 70, 1000 και 500 αντίστοιχα το 1987). Το 1985, άνοιξε ο πρώτος πολυκινηματογράφος (το Point στο Milton Keynes). Το 2002, σε 226 πολυκινηματογράφους

αντιστοιχούν τα 2/3 των συνολικών αίθουσών και τα 3/4 του συνόλου των εισιτηρίων ενώ αποτελούν μόλις το 1/3 του συνόλου των κινηματογράφων (Mintel, 2002).

Οι 'παραδοσιακοί' κεντρικοί και προαστιακοί κινηματογράφοι συμπληρώθηκαν με πολυκινηματογράφους σε θέσεις εκτός πόλης. Τα πιο επιτυχημένα κυκλώματα είναι εκείνα που έχουν επενδύσει σε περιφερειακές και εκτός κέντρου τοποθεσίες. Το 2000 ο ηγέτης στα κινηματογραφικά κυκλώματα ήταν η Odeon (η διείσδυσή της στους βρετανικούς πολυκινηματογράφους άρχισε το 1987), έχοντας αποκτήσει και την ABC με 633 αίθουσες και μερίδιο στην αγορά 26.5% – οι άλλες τρεις κυρίαρχες πολυεθνικές επιχειρήσεις είναι: η UGC, η Warner/Village και η United Cinemas International (Hubbard, 2002: 1248-1249).

Σύμφωνα με τον Hubbard (2002: 1244), υπάρχουν δυο κύριες απόψεις για την αποκέντρωση της προβολής ταινιών: α) αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της γενικότερης κίνησης για αποκέντρωση της αστικής ζωής, προκαλούμενης από την αναζήτηση ελεύθερου χρόνου (Chaney, 1994; Glennie and Thrift, 1992), και (β) αποτελεί απόπειρα για προσέλκυση συγκεκριμένου κοινού, μέσω της αποστασιοποίησης του κινηματογράφου από εκείνους τους λιγότερο «επιθυμητούς» καταναλωτές που μπορεί και να ενοχλούν την ατμόσφαιρα της «οικογενειακής κατανάλωσης» (Chatterton and Hollands, 2002; Thomas and Bromley, 2000).

Τα προβλήματα (και οι απολαύσεις) των νέων αντιμετωπίζονται ολοένα και περισσότερο ως θέματα ταινιών (Shary, 2003), κάτι που στις Η.Π.Α ξεκίνησε από τη δεκαετία του '50 (Doherty, 1988/2002). Ωστόσο, η κυριαρχία της νεολαίας στο κοινό είναι πρόσφατη. Η νεολαία της μεσαίας τάξης μοιάζει να ζει σ' ένα παράλληλο σύμπαν σε όλο τον κόσμο: φορούν Levis και Nike το πρωί, αρπάζουν τα καπελάκια, τα σακίδια και τα προσωπικά τους CD players, και ξεκινούν για το σχολείο (Klein, 2000: 118-119, όπως αναφέρεται στο Sifaki, 2003: 253) – σήμερα θα προσθέταμε: τα MP3s και τα PSPs. Η δημογραφική ανάδειξη του παγκόσμιου έφηβου 'αποτελεί μία από τις μεγαλύτερες ευκαιρίες μάρκετινγκ όλων των εποχών' (Hesmondhalgh, 2002: 244-246, όπως αναφέρεται στο Sifaki, 2003: 253).

4. Η αστική διάσταση του φαινομένου των πολυκινηματογράφων

Σύμφωνα με τον Hubbard (2003: 256), η αντίληψη της 'δυσδικής ή δύο ταχυτήτων' πόλης δεν είναι φανερό ότι επεκτείνεται και στην ψυχαγωγία. Μπορεί το κέντρο της πόλης τη νύχτα να κυριαρχείται από ενοικιαστές και κινητικούς καταναλωτές αφήνοντας στο περιθώριο τους πεζούς, τους έφηβους και τους ηλικιωμένους (Thomas and Bromley, 2000; Chatterton and Hollands, 2002) αλλά προκύπτουν ορισμένα ερωτήματα όπως η βιωσιμότητα της έννοιας '24-ωρη πόλη', καθώς και το ότι, σύμφωνα με τους Hobbs *et al.* (2000) η πόλη τη νύχτα δεν προσφέρει άσυλο στις ταξικές και φυλετικές ανισότητες της ημέρας

Στο μεγακινηματογράφο ο κινηματογράφος αποτελεί το κεντρικό, οργανωτικό στοιχείο του ψυχαγωγικού συγκροτήματος, περισσότερο απ' ότι σ' έναν πολυκινηματογράφο που αποτελεί τμήμα μιας μεγαλύτερης εκτός πόλης εγκατάστασης. Στη Βρετανία καθώς αυτή η τάση κυριάρχησε, συσχετίστηκε σε μεγάλο βαθμό με εγκαταστάσεις μέσα στην πόλη που έγιναν γνωστές με τα αρχικά UECs (Urban Entertainment Centres: Αστικά Κέντρα Ψυχαγωγίας) [Jancovich *et al.*, 2003: 241]. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι τα ακόλουθα: το Star City στο Birmingham που άνοιξε το 2000 αποτελεί παράδειγμα ενός UEC αλλά και ενός FEC (Family Entertainment Centre: Κέντρο Οικογενειακής Ψυχαγωγίας) που έχει 30 αίθουσες (Hubbard, 2002: 1239-1240), και αποτελεί 'ένα από τα πρώτα UEC σε αμερικανικό στυλ στη Βρετανία', το Cornerhouse στο Nottingham (νέο συγκρότημα ψυχαγωγίας στο κέντρο της πόλης και κινηματογράφος με πολλές αίθουσες) που άνοιξε το 2001 (Jancovich *et al.*, 2003: 241-242), το Battersea Power Station στο Λονδίνο με 32 αίθουσες (Hanson, 2000), το Light στο Leeds, και το Skydome στο Coventry (Hubbard, 2002: 1248).

Στη Βρετανία ο ρόλος των Planning Permission Guidance Notes (Οδηγιών για Άδειες Σχεδιασμού) στη χωροθέτηση των κινηματογράφων ήταν σημαντικός: η PPG 6 (Κέντρα Πόλεων και Εγκαταστάσεις Εμπορίου) ζητά από τις αρχές 'να προσδιορίσουν την εφαρμογή του

σχεδιασμού με τρόπο ώστε το κέντρο της πόλης να προηγείται από μια τοποθεσία εκτός πόλης' (Jancovich *et al.*, 2003: 242). Η Αίθουσα 'Ταινιών Τέχνης' (Arthouse) βρίσκεται σταθερά στο κέντρο της πόλης και αποτελεί συχνά αντικείμενο ανακαίνισης και προστατευτικής νομοθεσίας (Jones, 2001). Τα κύρια χαρακτηριστικά των Αιθουσών αυτών είναι ότι αποτελούν παλαιούς κινηματογράφους, ανεξάρτητες ιδιοκτησίες, περιπτώσεις αυθεντικότητας και σημάδια της ιδιαιτερότητας του τόπου (Harbord, 2002: 56). Δηλαδή με μια έννοια θα μπορούσαν να θεωρηθούν τοπόσημα.

5. Η καθυστερημένη εμφάνιση του φαινομένου των πολυκινηματογράφων στην Ελλάδα

Μια αντίφαση σε σχέση με τις πρόσφατες Ελληνικές ταινίες είναι ότι η πλειονότητά τους έχουν ελάχιστα κοινά σημεία με τον περιεχόμενο του παγκοσμιοποιημένου κινηματογραφικού προϊόντος (μόνο με τον τηλεοπτικό τρόπο κινηματογράφησης), αλλά ταυτόχρονα δεν κόβουν και πολλά εισιτήρια! Ένα θετικό στοιχείο είναι ότι οι ξένες ταινίες δεν προβάλλονται μεταγλωτισμένες (ούτε και στην τηλεόραση) με εξαίρεση τις παιδικές ταινίες που συνήθως προβάλλονται σε δύο εκδοχές (μεταγλωτισμένες και υποτιτλισμένες). Ένα αρνητικό στοιχείο είναι ότι υπάρχουν πλέον ελάχιστες Αίθουσες 'Ταινιών Τέχνης' που χωροθετούνται κυρίως στην Αθήνα. Το τελευταίο στοιχείο εξισορροπείται εν μέρει από το γεγονός ότι ορισμένες 'ταινίες τέχνης' έχουν εισαχθεί στους πολυκινηματογράφους.

Το 2001 υπήρχαν περίπου 450 κινηματογράφοι, περισσότεροι από τους μισούς είναι στην Αθήνα, περίπου 180 είναι θερινοί-οι τελευταίοι εξακολουθούν να υπάρχουν μόνο στην Ελλάδα, την Κύπρο και τη Νότια Ιταλία. Τρεις είναι σημαντικότερες μεταβολές από το 2001: η συμμετοχή, ιδιαίτερα των νέων, ανανεώθηκε, η κυριαρχία του Αμερικανικού κινηματογράφου ελαττώθηκε, εμφανίζονται χορηγοί στις ανακαινίσεις κινηματογράφων. Αναφορικά με τους πολυκινηματογράφους, ο πρώτος λειτουργήσε το 1997 από την Αυστραλιανή εταιρία Village Roadshow στο Μαρούσι, στα βόρεια προάστια της Αθήνας, με 10 αίθουσες και 2431 θέσεις. Διαθέτει επίσης καφετέρια εστιατόριο, internet καφέ και λίγα καταστήματα. Μέχρι το 2003 είχε πουλήσει περισσότερα από 8,5 εκατομμύρια εισιτήρια Από το 1997 και άλλες επιχειρήσεις έκαναν επενδύσεις στην ελληνική βιομηχανία κινηματογράφου, συγκεκριμένα η Νοτιο-Αφρικανική Ster-Kinekor, η Europlex BV, και η Alpha Odeon (Sifaki, 2003: 247-251). Το 2004 η Ster-Kinekor εξαγόρασε τους δύο πολυκινηματογράφους της Europlex στην Πάτρα και τη Λάρισα.

Το 2007 στην Ελλάδα λειτουργούν 22 πολυκινηματογράφοι (με 4 ή περισσότερες αίθουσες) και 1 μεγακινηματογράφος συνολικά με 195 αίθουσες (Πίνακας 2) με την Αθήνα να κυριαρχεί (52% του αριθμού και 59% των αιθουσών) αλλά όχι σε απόλυτο βαθμό όπως συνέβαινε τα πρώτα χρόνια. Η αύξηση των εισιτηρίων είναι εντυπωσιακή: από 6 εκατομμύρια (0,57 εισιτήρια/κάτοικο) το 1996 σε περίπου 13 εκατομμύρια (1,2-1,3 εισιτήρια/κάτοικο) και περίπου 80 εκατομμύρια εισπράξεις το 2005 (Το Βήμα, 2005: Δ12).

Πίνακας 2. Οι Πολυκινηματογράφοι στην Ελλάδα το 2007 ανά πόλη ανάλογα με τον αριθμό των αιθουσών.

Πόλη	Αριθμός πολυκιν/φων (≥4αίθ.)	Αριθμός αιθουσών
Αθήνα	12 (1 μεγακιν/φος)	115
Θεσσαλονίκη	3	41
Πάτρα	1	8
Λάρισα	2	12
Βόλος	1	4
Ιωάννινα	1	6
Ξάνθη	1	4
Κομοτηνή	1	5
Σύνολο	23	195

Πηγή: ίδια επεξεργασία

Η πρόσφατη ανάπτυξη του κινηματογράφου ως καλλιτεχνικού και οικονομικού κλάδου συνδέεται τόσο με την ανάπτυξη του ρόλου του ως πολεοδομικής λειτουργίας όσο και με τις εξελίξεις στο χώρο της αγοράς ακινήτων και δεν περιορίζεται στην Αθήνα αλλά επεκτείνεται σε Θεσσαλονίκη, Πάτρα, Λάρισα και Βόλο. Ουσιαστικά οι μόνοι καινούριοι θερινοί κινηματογράφοι που κατασκευάστηκαν βρίσκονται σε πολυκινηματογράφους. Η πολυεθνική Village Roadshow εμπλέκεται επίσης στη διανομή των ξένων ταινιών αλλά και την παραγωγή ελληνικών ταινιών με χαρακτηριστικό παράδειγμα την Πολιτική Κουζίνα, (2003) του Τάσου Μπουλμέτη, την πιο επιτυχημένη ελληνική ταινία των τελευταίων 6 χρόνων (διανεμήθηκε και σε 46 χώρες), η οποία ταυτόχρονα αποτελεί και μία από τις καλύτερες.

Οι επιπτώσεις της εμφάνισης των πολυκινηματογράφων είναι οι ακόλουθες: η γενική βελτίωση του κινηματογραφικού κλάδου, οι πιέσεις για ανακαίνιση των συμβατικών κινηματογράφων, η προβολή των ταινιών ταυτόχρονα με Η.Π.Α. και την υπόλοιπη Ευρώπη, η προσέλκυση νέων ξένων επενδύσεων στην Ελλάδα, και η συμβολή στην αστική ανάπτυξη (Λιούρης, 2003: 83-86).

Το πρώτο μεγάλο εμπορικό κέντρο στην Ελλάδα, και το μεγαλύτερο στα Βαλκάνια, εγκαινιάζεται στη Θεσσαλονίκη και είναι το Mediterranean Cosmos. Εγκαινιάστηκε τον Οκτώβριο του 2005 και έχει 250.000 τ.μ., 166 καταστήματα, 37 εστιατόρια και καφέ. Βεβαίως, δεν θα μπορούσε να λείπει και ένας πολυκινηματογράφος: το Village World με 11 αίθουσες και 2800 θέσεις, το οποίο περιλαμβάνει και μια Αίθουσα V-Max με 800 θέσεις και οθόνη των 330 τ.μ. Ένα μήνα αργότερα εγκαινιάζεται το The Mall στο Μαρούσι με μικρότερη έκταση, (185.000 τ.μ.) σχεδόν τον ίδιο αριθμό καταστημάτων (160) και λιγότερα εστιατόρια και καφέ (25), 2500 εργαζόμενους (στο Μαρούσι, που πιθανότατα θα κλείσει), Περιλαμβάνει επίσης ένα μεγαλύτερο Village World (15 αίθουσες και 3100 θέσεις) με 2 αίθουσες Cinema Europe που προβάλλουν ταινίες τέχνης, και 2 αίθουσες Gold Class (40 θέσεων). Επειδή το Mall είναι χρωματημένο κοντά στο πρώτο Village, είναι αρκετά πιθανό αυτό το Village να κλείσει.

Ο πρώτος πολυχώρος στην Κεντρική Ελλάδα είναι η «Θεσσαλία» στη Λάρισα. Περιλαμβάνει τον πολυκινηματογράφο Ster Thessalia 8 (πρώην Europlex) και, μεταξύ άλλων, εστιατόρια, καφέ, και μπόουλινγκ.

Το αποτέλεσμα μιας έρευνας πεδίου που εκπονήθηκε το 2003 είναι τα ακόλουθα: το μεγαλύτερο ποσοστό των επισκεπτών του πολυχώρου (49%) είναι κάτοικοι Λάρισας, η πλειονότητα των επισκεπτών επισκέφτηκε τον πολυκινηματογράφο (67,6%), ενώ και η πλειονότητα των ερωτηθέντων στο εστιατόριο επισκέφτηκε τον πολυκινηματογράφο (77,3%). Ο πολυκινηματογράφος προτιμάται κυρίως από την ηλικιακή ομάδα 20-29 και το 42,7% δήλωσαν μέσο χρόνο παραμονής στον πολυχώρο 3 ώρες, ενώ η πλειονότητα των ερωτηθέντων στον πολυκινηματογράφο (76,1%) τον προτιμούν για την ποικιλία των ταινιών. Η συντριπτική πλειονότητα (96,1%) πιστεύει ότι ο πολυχώρος συνεισφέρει στην ανάπτυξη της Λάρισας (Λιούρης, 2003: 62-82). Είναι ενδεικτικό ότι στην ευρύτερη περιοχή υπάρχει σοβαρή πιθανότητα για τη δημιουργία ενός μεγάλου εμπορικού κέντρου.

6. Συμπεράσματα

Οι πολυκινηματογράφοι έχουν μεταμορφώσει το τοπίο του ελεύθερου χρόνου στις πόλεις κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες (Hubbard, 2003) – όχι μόνο του βραδινού ελεύθερου χρόνου και όχι μόνο των δυτικών πόλεων. Ουσιαστικά οι πολυκινηματογράφοι αποτελούν ιδιωτικής ιδιοκτησίας δημόσιους χώρους. Στο Mall της Αθήνας, σύμφωνα με τον αρχιτέκτονα του (ραδιοφωνική εκπομπή), τις Κυριακές, που τα καταστήματα είναι κλειστά, οι οικογένειες με μικρά παιδιά αποτελούν μια σημαντική μερίδα του κοινού (εξαιτίας της έλλειψης δημόσιων 'ασφαλών', ακόμη και από αυτοκίνητα, χώρων στην περιοχή).

Ωστόσο, ο πολυκινηματογράφος πολιτισμικά μοιάζει να σχετίζεται περισσότερο με την οικιακή ψυχαγωγία: σήμερα έχει περισσότερα κοινά στοιχεία με μορφές οικιακής κατανάλωσης, όπως την περιήγηση στον Η/Υ ή την τηλεθέαση παρά με την «παραδοσιακή» κουλτούρα της

δημόσιας προβολής ταινιών (Harbord, 2002). Ο συνδυασμός ελεύθερου χρόνου και αγορών ενισχύει το ρόλο της κατανάλωσης ως κινητήριου μοχλού της σύγχρονης κοινωνικοοικονομικής αλλαγής (Featherstone, 1991; Wynne και O'Connor, 1998).

Ο πολυκινηματογράφος γυρίζει την πλάτη στην πόλη και τις φοβίες της, δημιουργώντας μία αχωρική μορφή ελεύθερου χρόνου (Sorkin, 1992; Ritzer, 1998) – το γεγονός αυτό έχει σχέση με τη συνήθως 'απόρροπη' αισθητική και αρχιτεκτονική του συγκροτήματος κτιρίων (αυτό δεν ισχύει κατ' ανάγκη και για το εσωτερικό των κινηματογράφων). Ωστόσο, όπως και σε άλλες μορφές μαζικής κατανάλωσης –παρότι η παρακολούθηση μιας ταινίας σε ένα πολυκινηματογράφο εμφανίζεται ως ατομικοποιημένη μορφή κατανάλωσης– υπάρχει διάχυτη μία ατμόσφαιρα που ασκεί έλξη σε πολλούς καταναλωτές σε διάφορες χώρες και σε ένα βάθος χρόνου (ως προς το design, τη διαρρύθμιση, τη θέση, το μάρκετινγκ και την πελατεία) [Hubbard, 2003: 269]. Η γοητεία των πολυκινηματογράφων μπορεί να κατανοηθεί και από το γεγονός ότι η έξοδος για σινεμά είναι μια εμπειρία ελεύθερου χρόνου που περιλαμβάνει τόσο την κατανάλωση του χώρου όσο και την οπτική κατανάλωση της ταινίας (Hubbard, 2002). Έτσι, η γοητεία ασκείται ταυτόχρονα με φυσικό και πνευματικό τρόπο, καθώς οι πολυκινηματογράφοι διευκολύνουν μία σειρά σωματικών ευχαριστήσεων (παρακολούθηση της ταινίας, φαγητό, οδήγηση Ι.Χ.) ενώ ελαχιστοποιούν την ανάγκη των υποκειμένων να διαπραγματευτούν τη διαφορετικότητα, αν και η διαφορετικότητα μπορεί να υφίσταται (Hubbard, 2003: 270).

Η ταινία είναι μέρος της οικονομίας των εμπειριών που χαρακτηρίζεται από αγαθά βασισμένα στο χρόνο, χρησιμοποιούμενα ταυτόχρονα σε ελάχιστο χρόνο και επεκτεινόμενα στα συνοδευτικά προϊόντα που μοιάζουν με σουβενίρ (Harbord, 2002: 48). Όσον αφορά στην αστική ταυτότητα, το αποτέλεσμα της εξάλειψης της ποικιλίας και του αυθορμητισμού της αστικής ζωής προς όφελος ενός ασφαλούς κοινού, είναι ένα τυποποιημένο πακέτο κατανάλωσης που μειώνει την ιδιαιτερότητα της αστικής ταυτότητας (Zukin, 1998). Το γεγονός αυτό έχει σχέση με την τάση των πόλεων, ή μάλλον τμημάτων των πόλεων, να λειτουργούν ως θεματικά πάρκα και η ελκυστικότητα των πολυκινηματογράφων μπορεί να συσχετιστεί με την ελκυστικότητα των θεματικών πάρκων.

Πολλοί εύποροι και ευκίνητοι καταναλωτές τείνουν να αυτοπροσδιορίζονται μέσα στη 'Ντισνείποιημένη' ατμόσφαιρα των πολυκινηματογράφων, αναζητώντας μορφές ελεύθερου χρόνου που εξασφαλίζουν την απόδραση από τη διαφορετικότητα και την επικινδυνότητα της ζωής στην πόλη ενώ προσφέρουν την 'επανάληψη του καθησυχασμού' (Hannigan, 1998: 73). Όλα αυτά υποδεικνύουν μία έμφαση στη λαϊκή κουλτούρα – ωστόσο, στην Ελλάδα οι πολυκινηματογράφοι προβάλλουν διάφορες ευρωπαϊκές 'ταινίες τέχνης'. Δεν υπάρχει άκαμπτη επιλογή ανάμεσα στο κέντρο της πόλης και την παραμονή στο σπίτι, αλλά υπάρχει ποικιλία τόπων για να ικανοποιηθούν διαφορετικά γούστα και βάλαντια καταναλωτών. Οι πολυκινηματογράφοι είναι ένας τέτοιος τόπος και, ιδιαίτερα όταν χωροθετούνται στην περιφέρεια της πόλης, προσφέρουν μία άνετη εμπειρία ελεύθερου χρόνου για όλους όσοι θεωρούν το κέντρο μέρος προς αποφυγή, ιδιαίτερα τη νύχτα.

Το εύρος των καταναλωτών στους πολυκινηματογράφους ως προς την ηλικία, την κοινωνική τάξη και την εθνότητα ενδέχεται να είναι ακόμη μεγαλύτερο από εκείνο του κέντρου της πόλης – παρά την έμφαση στις ντισνείκες 'οικογενειακές αξίες' της μεσαίας τάξης (Hubbard, 2003: 270). Υπάρχει μια πολλαπλότητα επιλογών ταινιών στους πολυκινηματογράφους: με δεδομένο ότι η ταινία είναι το επίκεντρο της εμπειρίας και ότι η επιλογή δεν είναι αναγκαστική (π.χ. εξαιτίας της έλλειψης των εισιτηρίων, αν και γενικά το σύστημα κράτησης εισιτηρίων είναι καλό)

Η ανάπτυξη των πολυκινηματογράφων σχετίζεται άμεσα με την έμφαση στη νεολαία και την οικογένεια, διότι εφόσον οι νέοι αφομοιώνουν ευκολότερα από τους γονείς τους, επηρεάζουν και την υπόλοιπη οικογένεια (Sifaki, 2003: 253). Μια επίπτωση της ανάπτυξης των πολυκινηματογράφων είναι ο επαναπροσδιορισμός της σχέσης του ατόμου με το χρόνο και το

χώρο. Ένας βασικός λόγος είναι ότι παρατηρείται μια χρονική διάζευξη: οι νέοι αρχιτεκτονικοί χώροι αποτέλεσαν 'μηχανές της αχρονικότητας, που παράγουν μία αποπραγματικοποιημένη αίσθηση του χρόνου και μία αχρονικοποιημένη αίσθηση του πραγματικού' (Friedberg, 1993: 4). Παράλληλα, Στους πολυκινηματογράφους, ειδικότερα, ο ιδιωτικός χρόνος αντικαθιστά το δημόσιο χρόνο στη διάδοση των ταινιών και τη θέαση του χρόνου, εφόσον ο πολυκινηματογράφος μοιάζει με 'ένα σετ συνεχόμενων συσκευών βίντεο' (Friedberg, 1993: 141) – σήμερα θα λέγαμε DVDs. Με αυτόν τον τρόπο ο κινηματογράφος γίνεται πεδίο για τη διαλεκτική του παρελθόντος και του παρόντος (Harbord, 2002: 47).

Ο χρόνος είναι σημαντικός και από άλλες απόψεις: στην εξοικονόμηση χρόνου για τη μεταφορά από το χώρο κατοικίας (ίσως και εργασίας) στο χώρο ψυχαγωγίας για τη στάθμευση και για την επιλογή ταινιών και/ή κινηματογράφου, καθώς και στην αναγκαιότητα του συνδυασμού ελεύθερου χρόνου και αγορών, εφόσον, αν το επιτρέπει το θεσμικό πλαίσιο, οι ώρες λειτουργίας του κινηματογράφου επιδρούν στις ώρες λειτουργίας των καταστημάτων (μέχρι στιγμής όχι στην Ελλάδα). Ανοιχτό ερώτημα αποτελεί το αν οι πολυκινηματογράφοι ενισχύουν την κυριαρχία του χρόνου επάνω στο χώρο στις σύγχρονες κοινωνίες.

Αρκετά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της Ελλάδας σχετίζονται με το γεγονός ότι αποτελεί, σύμφωνα με τη Σηφάκη, έναν εξαιρετικά δεκτικό πόλο του δυτικού τρόπου ζωής (Sifaki, 2003: 245, 251). Η Αθήνα παίζει ακόμη κρίσιμο ρόλο, ιδιαίτερα μετά τους Ολυμπιακούς του 2004 που ενίσχυσε τη θέση της, και κάθε πρωτοβουλία σχεδιασμού καλείται να συνυπολογίσει τον παράγοντα αυτό.

Η σχέση τοπικού-παγκόσμιου στην περίπτωση των πολυκινηματογράφων είναι πολυσύνθετη, εφόσον, σύμφωνα με την Harbord, η κουλτούρα των πολυκινηματογράφων προσφέρει μια σύνδεση ανάμεσα στο παγκόσμιο και το ατομικό προσπερνώντας την τοπική και εθνική ιδιαιτερότητα (2002: 55). Ωστόσο, υπάρχουν ορισμένα ζητήματα στα οποία η τοπικότητα μπορεί να παίξει ρόλο: τα βασικά κριτήρια χωροθέτησης, η ύπαρξη/ κατασκευή θερινών κινηματογράφων, η συμμετοχή των εταιρειών των πολυκινηματογράφων στην παραγωγή ταινιών, οι επιπτώσεις στο αστικό περιβάλλον, η αρχιτεκτονική (αισθητική) διάσταση, οι ώρες λειτουργίας, η ταινία ως έργο/ προϊόν τέχνης.

Αναφορικά με την επίδραση των πολυκινηματογράφων στις τέσσερις βασικές λειτουργίες της πολεοδομίας (κατοικία, εργασία, ελεύθερος χρόνος) όσο και στη μεταβαλλόμενη σχέση πόλης-υπαίθρου, μια σημαντική αρχική επιλογή είναι η συγκέντρωση ή όχι ομοειδών χώρων (clustering) φαινόμενο που στην περίπτωση των πολυκινηματογράφων έχει την ιδιαιτερότητα να αφορά ένα συγκεκριμένο χώρο από τη στιγμή που η χωρική εγγύτητα των πολυχώρων λειτουργεί μάλλον ανταγωνιστικά. Η συγκέντρωση αυτή μπορεί να διευκολύνει τις επιλογές και τις κινήσεις των πελατών αλλά υποβοηθά το zoning (διαχωρισμό των λειτουργιών). Αυτό ισχύει περισσότερο για τον αστικό χώρο, αλλά, λόγω κυρίως της μετατόπισης των δραστηριοτήτων ελεύθερου χρόνου εκτός πόλης (ιδιαίτερα σε συνδυασμό με τις εξυπηρετήσεις αγορών), η κατασκευή πολυκινηματογράφων επιδρά στον αστικό χαρακτήρα του περιαστικού χώρου, άρα και στη μεταβαλλόμενη σχέση πόλης-υπαίθρου. Το φαινόμενο αυτό εντείνεται από την πιθανή δημιουργία πόλων κατοικίας (αλλά και χώρων εργασίας, κυρίως γραφείων) κοντά στους πολυχώρους. Αναφορικά με την ένταση της κυκλοφορίας αυτή είναι δεδομένη είτε μιλάμε για τον αστικό (ιδιαίτερα εφόσον η πρόσβαση είναι προβληματική όπως στους πολυκινηματογράφους στο Μαρούσι) είτε για τον περιαστικό χώρο.

Το φαινόμενο των πολυκινηματογράφων δεν συνιστά το τέλος του κινηματογράφου, αλλά μία νέα αρχή: κάτι αντίστοιχο συνέβη με την τηλεόραση (κυρίως λόγω των προβαλλόμενων κινηματογραφικών ταινιών) και τα DVDs (πεδίο διανομής για ταινίες από πολλές χώρες, πεδίο διανομής ταινιών 'δύσκολων' για το ευρύ κοινό, δεύτερη ευκαιρία για πολλές ταινίες που πέρασαν απαρατήρητες), και συμβαίνει τη σημερινή εποχή με το «κατέβασμα» ταινιών από το ίντερνετ. Ορισμένες από τις αντιφάσεις που παρατηρούνται στη μελέτη των πολυκινηματογράφων υποδεικνύουν ότι οι πρακτικές χωροθέτησης και κατασκευής καθώς και

οι πρακτικές καθημερινές πρακτικές κατανάλωσης δείχνουν προβλήματα, τάσεις και συμπεριφορές που δεν θα μπορούσαν να έχουν προβλεφθεί στην πλειονότητά τους στη φάση του σχεδιασμού, και αυτό αποτελεί μια ιδιαίτερη πρόκληση για τους πολεοδόμους.

Βιβλιογραφία

- Βήμα Το, 2005: Πέτυχε το στοίχημα των πολυκινηματογράφων, 30 Μαρτίου 2005, Δ12.
- Bourdieu P., 1979/2002: Η Διάκριση-Κοινωνική Κριτική της Καλαισθητικής Χρήσης. Πατάκης, Αθήνα.
- Δημητρίου Σ., 1973: Κινηματογράφος, Μύθος, Σημειολογία, Κρίση της Αισθητικής. Άλμα, Αθήνα.
- Λιούρης Χ., 2003: Η επίδραση των νέου τύπου χώρων στην ανάπτυξη των πόλεων: Η περίπτωση του Europlex Thessalia 8 στη Λάρισα, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΤΜΧΠΠΑ), Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος.
- Acland C.R., 2003: Screen Traffic: Movies, Multiplexes, and Global Culture. Duke University Press, Durham.
- Allen M., 1998: From Bwana Devil to Batman Forever. Technology in contemporary Hollywood cinema. S. Neale and M. Smith (eds) Contemporary Hollywood Cinema. Routledge, London, 109-129.
- Chaney D., 1994: The Cultural Turn-Scene setting Essays in Social History, Longman, London.
- Chatterton P. and Hollands R., 2002: Theorising urban playscapes: producing, regulating and consuming youthful nightlife city spaces. Urban Studies. 39, 95-116.
- Deleuze G., 1983: Cinema 1: L'Image- Mouvement.** Minuit, Paris.
- Deleuze G., 1985: **Cinema 2: L'Image-Temps.** Minuit, Paris.
- Doherty T., 1988/2002: Teenagers and Teenpics: The Juvenalization of American Movies in the 1950s, Temple University Press, Philadelphia.
- Featherstone M., 1991: Consumer Culture and Postmodernism, Sage, London.
- Friedberg A., 1993: Window Shopping: Cinema and the Postmodern, University of California Press, Berkeley CA.
- Glennie P. and Thrift N., 1992: Modernity, urbanism and modern consumption. Environment and Planning D – Society and Space. 10, 423-444.
- Hannigan J., 1998: Fantasy City: Pleasure and Profit in the Post-modern Metropolis. Routledge, London.
- Hanson S., 2000: Spoilt for choice? Multiplexes in the 90s. R. Murphy (ed.) British Cinema of the 90s. British Film Institute, London.
- Harbord J., 2002: Film Cultures. Sage, London.
- Hesmondhalgh D., 2002: The Cultural Industries, Sage Publications, London.
- Hobbs D., Lister S., Hadfield P., Winlow S. and Hall, S. 2000: Receiving shadows: governance and liminality in the night-time economy. British Journal of Sociology, 51, 701-717.

Hubbard P., 2002: Screen-shifting: consumption, riskless risks and the changing geographies of cinema. *Environment and Planning A*. 34, 1239-1258.

Hubbard P., 2003: A good night out? Multiplex cinemas as sites of embodied leisure. *Leisure Studies*. 22, 255-272.

Jancovich M., L. Faire and S. Stubbings, 2003: *The Place of the Audience: Cultural Geographies of Film Consumption*. British Film Institute, London.

Jarvie I. C., 1970/1986: *Movies and Society*. Garland, New York.

Jones J., 2001: Finding a place at the downtown picture palace: the Tampa Theatre, Florida. M. Shiel and T. Fitzmaurice (eds) *Cinema and the City: Film and Urban Societies in a Global Context*, Blackwell, Oxford, 122-133.

Klein N., 2000: *No Logo, Flamingo*, London.

Lefebvre H., 1974/1991: *The Production of Space*. Blackwell, Oxford.

Mintel, 2000: The UK cinema market. *Leisure Intelligence Reports*, διαθέσιμο στο <http://www.mintel.co.uk>.

Mintel, 2002: The UK cinema market. *Leisure Intelligence Reports*, διαθέσιμο στο <http://www.mintel.co.uk>.

Pratt A., 1997: 'The cultural industries production system: a case study of employment change in Britain', *Environment and Planning A*. 29 (11): 1953-74.

Pratt A., 2005: Cultural industries. Lecture at London School of Economics, London, 23 March 2005.

Ritzer G., 1998: *The McDonaldization Thesis: Explorations and Extensions*, London, Sage.

Shary T., 2003: *Generation Multiplex: The Image of Youth in Contemporary American Cinema*. University of Texas Press, Austin.

Sorkin M. (ed.), 1992: *Variations on a Theme Park: The New American City and the End of Public Space*. The Noonday Press, New York.

Thomas C. J. and Bromley R. D. F., 2000: City centre revitalisation: problems of fragmentation and fear in the evening and night-time economy. *Urban Studies*. 37, 1403-1429.

Wasko J. , 1994: *Hollywood in the Information Age*, Polity Press, Cambridge.

Wynne D. and J. O' Connor, 1998: Consumption and the postmodern city, *Urban Studies*. 35, 841-856.

Zukin S., 1998: Urban lifestyles: diversity and standardisation in space of consumption, *Urban Studies*. 35, 825-839.

Η ΠΡΟΕΚΤΙΜΗΣΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΩΝ ΕΠΙΠΤΩΣΕΩΝ ΤΟΥ ΜΑΡΚΕΤΙΝΓΚ ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ: Η ΕΚΠΟΝΗΣΗ ΤΟΥ ΠΙΛΟΤΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΟΥ ΜΑΡΚΕΤΙΝΓΚ ΠΟΛΗΣ ΓΙΑ ΤΗ ΝΕΑ ΙΩΝΙΑ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

Δέφνερ Α., Μεταξάς Θ.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης

Περίληψη

Ο ρόλος του μάρκετινγκ των πόλεων είναι ολοένα και περισσότερο σημαντικός στην Ευρώπη. Σήμερα έχει γίνει μια ανάγκη όσον αφορά τις διαδικασίες του παγκόσμιου ανταγωνισμού των πόλεων, της τουριστικής έλξης, της αστικής διαχείρισης, της ιδιαίτερης ταυτότητας ('στίγματος') των πόλεων (city branding) και της αστικής διακυβέρνησης. Πολλές ευρωπαϊκές πόλεις υποστηρίζουν την ανταγωνιστικότητά τους διαμέσου της πολιτισμικής και τουριστικής ανάπτυξης. Επιπλέον, η πλειοψηφία των εφαρμοσμένων πολιτικών μάρκετινγκ πόλεων αφορά τον πολιτισμό και τον τουρισμό. Τα δεδομένα για την εισήγηση αυτή προέρχονται από το πρόγραμμα CultMark (Πολιτισμική κληρονομιά, τοπική ταυτότητα και μάρκετινγκ του τόπου για τη βιώσιμη ανάπτυξη) που ήταν σε λειτουργία, στο πλαίσιο του INTERREG IIIc, σε πέντε ευρωπαϊκούς τόπους από την αρχή του 2004 μέχρι το τέλος του 2006: Νέα Ιωνία Μαγνησίας (ηγέτης εταιρός), Τσέστερ/ Μεγάλη Βρετανία, Καϊνού/ Φιλανδία, Ροστόκ-TLM/ Γερμανία και Πάφος/ Κύπρος. Ως μελέτη περίπτωσης επιλέγεται η εκπόνηση του Πιλοτικού Σχεδίου Μάρκετινγκ Πόλης της Νέας Ιωνίας Μαγνησίας, και ο κύριος στόχος της εισήγησης είναι να προεκτιμηθούν οι κοινωνικές, οικονομικές και γεωγραφικές επιπτώσεις του μάρκετινγκ των πόλεων στην προσπάθεια να αναλυθεί ο ρόλος του τόσο σε τρεις από τις βασικές λειτουργίες της πολεοδομίας (κατοικία, εργασία, ελεύθερος χρόνος) όσο και στη μεταβαλλόμενη σχέση πόλης-υπαίθρου.

Deffner A., Metaxas T.

University of Thessaly, Department of Planning and Regional Development

Abstract

The role of city marketing has been continuously more important in Europe. Today it has become a necessity regarding the processes of world cities competition, tourist attraction, urban management, local identity and city branding, as well as urban governance. A lot of European cities support their competitiveness through the development of culture and tourism. Moreover, the majority of implemented city marketing policies concerns culture and the tourism. The data are provided by the Interreg IIIc CultMark (Cultural Heritage, Local Identity and Place Marketing for Sustainable Development) project, which has been in operation in five European places from the beginning of 2004 till the end of 2006: Nea Ionia/ Magnesia/Greece (lead partner), Chester/UK, Kainuu/Finland, Rostock-TLM/Germany and Pafos/Cyprus. The Municipality of Nea Ionia, Magnesia is used as a case study for the implementation of a City Marketing Pilot Plan. The main aim of this paper is the pre-evaluation of social-geographical impacts of city marketing in order to analyse its role on three of the main urban planning functions (housing, work and leisure) as well as in the changing relationship between the city and the countryside.

Λέξεις κλειδιά: μάρκετινγκ των πόλεων, στρατηγικός σχεδιασμός, τουρισμός-πολιτισμός, πρόγραμμα CultMark, Νέα Ιωνία Μαγνησίας

Key words: city marketing, strategic planning, tourism-culture, CultMark programme, Nea Ionia Magnesia.

1. Εισαγωγή: Το μάρκετινγκ των πόλεων ως μια στρατηγική διαδικασία στον πολιτισμό και τον τουρισμό

Το Σχέδιο Μάρκετινγκ Πόλης (ή γενικότερα του Τόπου) μπορεί να ενσωματωθεί στο Στρατηγικό και/ ή Ρυθμιστικό Σχέδιο (όπως και το Σχέδιο Χρήσης Χρόνου). αλλά μπορεί και να εκπονηθεί αυτόνομα και πριν από αυτό (με μικρότερο κόστος από το Ρυθμιστικό Σχέδιο). Προβάλλει τα στοιχεία που ήδη υπάρχουν και, με αυτήν την έννοια, για την εκπόνηση και εφαρμογή του δεν προϋποθέτει πολεοδομικές παρεμβάσεις, αλλά σίγουρα αυτές θα βοηθήσουν σε καθοριστικό βαθμό. Έχει στρατηγικό χαρακτήρα με συνήθη ορίζοντα τα 3-5 έτη (και δυνατότητα συχνών επικαιροποιήσεων). Απαραίτητη είναι η συνεργασία πολεοδόμων-οικονομολόγων, αλλά το μάρκετινγκ των πόλεων διακρίνεται από το παραδοσιακό μάρκετινγκ και η έμφαση είναι στην κοινωνική και πολιτισμική διάστασή του.

Το μάρκετινγκ των πόλεων δεν αποτελεί κάτι το καινούργιο για τη διεθνή και την ευρωπαϊκή πραγματικότητα. Απλώς η διερεύνηση του αποκτά μεγαλύτερο ενδιαφέρον στη διεθνή βιβλιογραφία την τελευταία εικοσαετία κυρίως στη Βρετανία, τις ΗΠΑ και τη Γερμανία (Bailey, 1989; Ashworth και Voogd, 1990; Kearns and Philo, 1993; Kotler *et al.* 1993, 1999; Gold and Ward, 1994; Duffy, 1995; Bramwell και Rawding, 1996; Selby and Morgan, 1996; Ward, 1998; Avraham 2000, 2004; Hope και Klemm, 2001; Murray, 2001; Urban, 2002; Konken, 2004; Kolb, 2006). Σε αυτό το διάστημα παρατηρείται η έντονη τάση των πόλεων αλλά και των περιφερειών να αποκτήσουν μια περισσότερο ανταγωνιστική θέση στο αστικό σύστημα ιεραρχίας και να διαμορφώσουν ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα έναντι άλλων ομοειδών πόλεων (Lever 1993, 1999). Το μάρκετινγκ των πόλεων αποτελεί μια στρατηγικά σχεδιασμένη διαδικασία που κρίνεται επιτυχημένη, εφόσον ικανοποιούνται δυο βασικοί στόχοι: α) η επίτευξη των αναπτυξιακών στόχων που ορίζονται από τη διαδικασία αυτή, και β) η ικανοποίηση των απαιτήσεων και των προσδοκιών των αγορών-στόχων που η εκάστοτε πόλη/τόπος επιδιώκει να προσελκύσει (επενδυτές, επισκέπτες, κάτοικοι κ.ά.). Επίσης η επιτυχία της εξαρτάται και από το βαθμό δυνατότητας της κάθε περιοχής να ικανοποιήσει τις αγορές στόχους της (Kotler *et al.*, 1999: 125; Metaxas, 2002).

Το μάρκετινγκ των πόλεων έχει αντιμετωπίσει αρκετές κριτικές και συγκεκριμένα ότι: α) υποκαθιστά τον πολεοδομικό σχεδιασμό, β) δίνει έμφαση στο κέρδος, γ) δίνει έμφαση στην προσέλκυση τουρισμού, δ) αναπαράγει τις κοινωνικο-γεωγραφικές ανισότητες. Οι απαντήσεις σε αυτές τις κριτικές θα δοθούν στα συμπεράσματα.

Τα περισσότερα παραδείγματα εφαρμογής του μάρκετινγκ των πόλεων εστιάζουν στο σχεδιασμό και την εφαρμογή πολιτικών προώθησης στους τομείς του τουρισμού και του πολιτισμού. Ο πολιτισμός και ο τουρισμός έχουν χρησιμοποιηθεί εκτενώς στην ανάπτυξη πρωτοβουλιών και δράσεων που αφορούν την αστική και την οικονομική ανασυγκρότηση (regeneration), διαμέσου του σχεδιασμού συγκεκριμένων στρατηγικών και τακτικών. Ωστόσο, η ύπαρξη μιας βιώσιμης πολιτιστικής και τουριστικής οικονομίας βασίζεται στην ικανότητα και τη γνώση των αρχών διοίκησης των πόλεων να δημιουργούν συγκεκριμένα σχέδια δράσης, αξιολογώντας ταυτόχρονα ποια πεδία εφαρμογής των δράσεων αυτών θα μπορούσαν να δημιουργήσουν ανταγωνιστικό πλεονέκτημα για τις πόλεις σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Η άποψη αυτή ενισχύεται και από τον Kneafsey (2000; 2001) που αναφέρει ότι 'η πολιτιστική οικονομία αποτελείται από στρατηγικές οι οποίες μετατρέπουν την τοπική γνώση σε πόρους που είναι διαθέσιμοι για την τοπική κοινωνία'. Στο συνδυασμό του τουρισμού με τον πολιτισμό εστιάζει και το ερευνητικό πρόγραμμα CultMark.

2. Το πρόγραμμα CultMark

Τα δεδομένα στα οποία στηρίζεται η εισήγηση προέρχονται από το διακρατικό πρόγραμμα CultMark το οποίο ξεκίνησε τον Ιανουάριο του 2004 και ολοκληρώθηκε το Δεκέμβριο του 2006. Επικεφαλής φορέας είναι η Δημοτική Επιχείρηση Μελετών, Κατασκευών και Ανάπτυξης (ΔΕΜΚΑ) του Δήμου Νέας Ιωνίας, Μαγνησίας. Εταίροι είναι τοπικοί φορείς στο Τσέστερ και

Έλσμιν Πορτ της Βρετανίας, το Καϊνού της Φιλανδίας, το Ροστόκ της Γερμανίας και την Πάφο της Κύπρου. Ο κεντρικός στόχος του CultMark είναι η εκπόνηση και υλοποίηση καινοτόμων στρατηγικών μάρκετινγκ του τόπου, αξιοποιώντας όλα τα στοιχεία της τοπικής ταυτότητας και του συνόλου του πολιτιστικού αποθέματος των περιοχών των εταιρών έτσι ώστε να συνεισφέρουν στην αειφόρο οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη.

3. Μεθοδολογία του Πιλοτικού Σχεδίου Μάρκετινγκ Πόλης(ΠΣΜΠ)

Ένα ΠΣΜΠ προσδιορίζει τις κατευθυντήριες γραμμές για την αποτελεσματική εφαρμογή του Τελικού Σχεδίου Μάρκετινγκ Πόλης (ΤΣΜΠ) και εστιάζεται στην παροχή ενός οδηγού σχεδίου μάρκετινγκ, έτσι ώστε να προωθηθεί αποτελεσματικά η εικόνα ενός τόπου ως 'τελικού παραγόμενου αγαθού.

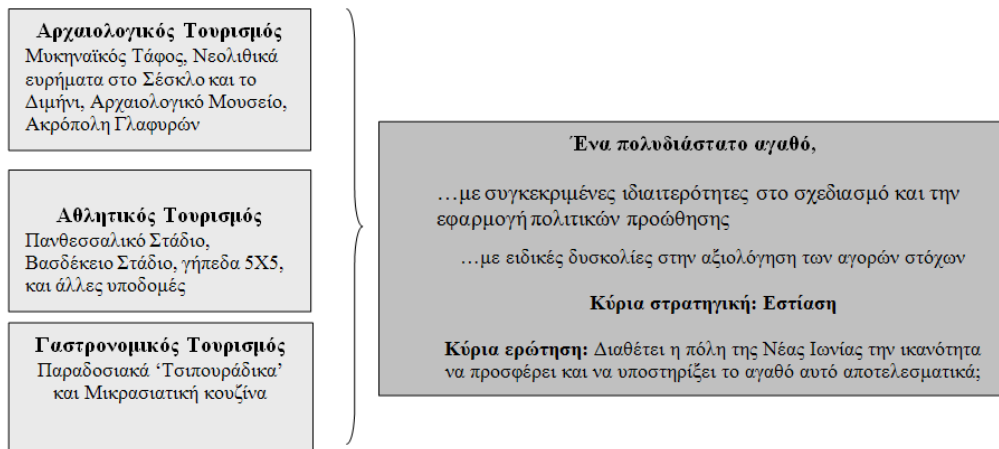
Η υλοποίηση του «πιλοτικού προγράμματος» έχει έναν ελάχιστο χρονικό ορίζοντα 360 «εργάσιμων» ημερών. Στην περίπτωση της Νέας Ιωνίας ο χρονικός ορίζοντας είναι 410 «εργάσιμες» ημέρες. Ο χαρακτήρας της «Μεθοδολογίας Προώθησης» του Πιλοτικού Προγράμματος είναι στρατηγικός και θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «έργο» ('project'), σε μια συνολική διαδικασία ενός Σχεδίου Μάρκετινγκ του Τόπου. Η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε στην έρευνα ώστε να καθοριστεί ένα συγκεκριμένο χρονικό όριο για τη μεθοδολογία προβολής βασίζεται α) στην εφαρμογή της Μεθόδου Ανάλυσης της Κρίσιμης Οδού ('Critical Path Method Analysis') [Αραβαντινός, 1984/1997: 78-79; Nokes *et al.*, 2003/2005: 247-264] και β) στην αξιολόγηση και η εφαρμογή ενός αποτελεσματικού Μοντέλου Μάρκετινγκ, που στην περίπτωση του CultMark, είναι το μοντέλο των '8ps' (Morrison, 1996/1999).

Στόχος της μεθοδολογίας αυτής είναι ο καθορισμός στρατηγικών οδηγιών προς τους πολεοδόμους, τους οικονομολόγους και τους φορείς ενός τόπου ώστε να υλοποιήσουν το ΠΣΜΠ, καθώς και να προετοιμάσουν τα κατάλληλα ζητήματα και δράσεις για το σχεδιασμό και την υλοποίηση του ΤΣΜΠ. Παράλληλα, η προτεινόμενη εφαρμογή ενός εξειδικευμένου μοντέλου μάρκετινγκ, υποστηρίζει την φάση της υλοποίησης των δράσεων που έχουν σχεδιαστεί, καθώς σε κάθε μια από τις φάσεις ανάπτυξης των '8ps', προτείνονται συγκεκριμένες κατευθύνσεις, μέσα και μέθοδοι αποτελεσματικής εφαρμογής.

4. Η περίπτωση της Νέας Ιωνίας: Το τελικό παραγόμενο αγαθό

Ο Δήμος Νέας Ιωνίας του Νομού Μαγνησίας, πληθυσμιακά δεύτερος στο Πολεοδομικό Συγκρότημα μετά το Δήμο Βόλου, καταλαμβάνει 63.314 στρέμματα, ενώ, σύμφωνα με την απογραφή του 2001 έχει πληθυσμό 31.916 κατοίκους.

Η Νέα Ιωνία με βάση τον προσδιορισμό των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της έχει επενδύσει στην ανάπτυξη συγκεκριμένων μορφών τουριστικής ανάπτυξης. Έχοντας ως άξονα τη μελέτη για την ανάπτυξη στρατηγικών (CultMark, 2004a), το 'τελικό παραγόμενο αγαθό' της Νέας Ιωνίας αποτελεί ένα συνδυασμό αρχαιολογικού, αθλητικού τουρισμού και γαστρονομικού τουρισμού (Σχήμα 1). Στην πραγματικότητα ο χαρακτήρας του 'αγαθού' αυτού διαμορφώνεται από τρεις διαφορετικές μορφές τουρισμού, οι οποίες αναπτύσσονται μέσα από διαφορετικές στρατηγικές, τακτικές και εναλλακτικά σενάρια. Η Νέα Ιωνία ακολουθεί τη στρατηγική μάρκετινγκ της 'εστίασης' (focus marketing strategy) η οποία βασίζεται στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της και στο πλεονέκτημα της Ολυμπιακής πόλης· κατά συνέπεια, προσπαθεί να ισχυροποιήσει τη θέση της στα πεδία του αθλητικού, του πολιτιστικού και του γαστρονομικού τουρισμού. Η βασική αναγκαιότητα για τη Νέα Ιωνία είναι ο σχεδιασμός και η ανάπτυξη συγκεκριμένων στρατηγικών με στόχο τη διαμόρφωση ενός ισχυρού πολιτισμικού χαρακτήρα, εστιάζοντας στο συνδυασμό μεταξύ του 'τουρισμού-πολιτισμού' και της 'βιομηχανικής-βιοτεχνικής' παραδοσιακής της ταυτότητας. Το κύριο ενδιαφέρον της Νέας Ιωνίας είναι ο σχεδιασμός και η ανάπτυξη των κατάλληλων στρατηγικών, προκειμένου να δομηθεί μια ισχυρή πολιτισμική ταυτότητα της πόλης, εστιάζοντας ειδικότερα στην ενίσχυση του συνδυασμού τουρισμός-πολιτισμός. (CultMark, 2004b; Δέφνερ και Μεταξάς, 2006).

Σχήμα 1. Το 'τελικό παραγόμενο αγαθό' της Νέας Ιωνίας
 Πηγή: CultMark, 2004b

5. Δυνητική Εφαρμογή του Πιλοτικού Σχεδίου Μάρκετινγκ Πόλης για τη Νέα Ιωνία

Στη συγκεκριμένη ενότητα παρουσιάζεται μια αξιολόγηση της σημασίας του ΠΣΜΠ της Νέας Ιωνίας, η οποία βασίζεται στις απόψεις των τοπικών ειδικών (π.χ. τοπικές αρχές, επιχειρήσεις, οργανισμοί, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας) για το Προ-σχέδιο Μάρκετινγκ Πόλης. Οι πλευρές που εξετάστηκαν αναφέρονται: α) στη σημασία της εκπόνησης του ΠΣΜΠ, β) στην επίδραση του ΠΣΜΠ τόσο στην οικονομική ανάπτυξη, όσο και στην ικανότητα του τόπου να οργανώσει και να υλοποιήσει συγκεκριμένες δράσεις, γ) στους παράγοντες που καθορίζουν την αποτελεσματικότητα του ΠΣΜΠ.

Συνολικά, γίνεται εμφανές ότι οι ειδικοί στη Νέα Ιωνία θεωρούν ότι η εφαρμογή του ΠΣΜΠ θα υποστηρίξει κυρίως την υλοποίηση των αναπτυξιακών στόχων του τόπου και τον εμπλουτισμό της ικανότητάς της να παρέχει καινοτομικές υπηρεσίες τουρισμού και τις πολιτισμού. Οι οικονομικές επιπτώσεις του θα είναι κυρίως στην αγορά εργασίας κυρίως λόγω των αυξανόμενων ευκαιριών απασχόλησης, ενώ σημαντικά θα είναι τα αποτελέσματά του στην ανταγωνιστική θέση τόσο των τοπικών επιχειρήσεων όσο και της πόλης συνολικά. Αναφορικά με τα αποτελέσματα του ΠΣΜΠ στην ικανότητα της Νέας Ιωνίας, κρίνεται ότι θα ενισχύσει τη δυνατότητα της τελευταίας να διοργανώσει επιτυχώς ειδικά γεγονότα, να εκτελέσει συγκεκριμένα έργα ανάπτυξης, και να διαμορφώσει ιδιαίτερες στρατηγικές ανάπτυξης. Αναφορικά με τους παράγοντες που ενισχύουν την ανάπτυξη ενός αποτελεσματικού ΠΣΜΠ (τόσο σε γενικούς όρους και σε σχέση με τη συγκεκριμένη πόλη), οι ειδικοί αξιολογούν σε ιδιαίτερα υψηλή θέση τη διαμόρφωση ενός σαφούς οράματος για την πόλη και την ανάπτυξη αυτής της εικόνας ως ένα 'τελικό παραγόμενο αγαθό' (CultMark, 2005).

6. Οι κοινωνικές, οικονομικές και γεωγραφικές επιπτώσεις του Πιλοτικού Σχεδίου Μάρκετινγκ Πόλης

Με βάση τόσο αυτά που προαναφέρθηκαν όσο και τη διεθνή εμπειρία μπορούμε να προβούμε στην ακόλουθη προεκτίμηση ορισμένων κοινωνικών, οικονομικών και γεωγραφικών επιπτώσεων του ΠΣΜΠ, και γενικότερα του μάρκετινγκ των πόλεων: θα ωφελήσει να υλοποιηθούν οι αναπτυξιακοί στόχοι της πόλης (στην περίπτωση της Νέας Ιωνίας: θα γίνει ανταγωνιστική σε σχέση με άλλες μικρές πόλεις, θα ενισχύσει τον επιχειρηματικό κλάδο με σκοπό την αύξηση της ανταγωνιστικότητας τόσο των τοπικών επιχειρήσεων όσο και της πόλης, θα κατασκευάσει έναν ισχυρό πολιτισμικό χαρακτήρα), θα αυξήσει τη διείσδυση σε νέες

αγορές-στόχους (επενδυτές, επισκέπτες, κατοίκους κ.ά.) με κύρια συνέπεια την αύξηση των θέσεων εργασίας, θα υποστηρίξει την πραγματοποίηση του οράματος για την πόλη (στην περίπτωση της Νέας Ιωνίας: μιας πόλης με ισόρροπη ανάπτυξη, φιλικής, με σεβασμό στο περιβάλλον και τις ιδιαιτερότητες και ανάγκες κάθε κοινωνικής ομάδας, καθώς και μιας πόλης με κοινωνικά και οικονομικά βελτιωμένη εικόνα, βασισμένης στον πολιτισμό και την κληρονομιά), θα αυξήσει την ικανότητα της πόλης να προωθεί την ταυτότητά της, δηλαδή τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της – το 'στίγμα': branding (που στην περίπτωση της Νέας Ιωνίας σχετίζονται με το πολυδιάστατο 'τελικό παραγόμενο αγαθό'), θα αυξήσει την ικανότητά της πόλης να αναπτύσσει δεσμούς και δίκτυα με άλλους τόπους και αγορές-στόχους.

Στην περίπτωση της Νέας Ιωνίας επιπρόσθετες επιπτώσεις είναι η αύξηση της ικανότητάς της να παρέχει καινοτόμες τουριστικές και πολιτιστικές υπηρεσίες, η ενίσχυση της ικανότητάς της να οργανώνει με επιτυχία ειδικά γεγονότα, η αύξηση της ικανότητάς της να δημιουργήσει μια παγκόσμια φήμη, και η αύξηση της ανταγωνιστικότητάς της ως τουριστικού προορισμού (που προϋποθέτει και τη βελτίωση των τουριστικών υποδομών π.χ. ξενοδοχειακών μονάδων). Μια δυννητική συνέπεια όλων των επιπτώσεων είναι η κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη η οποία βεβαίως πρέπει πάντοτε να λειτουργεί στην κατεύθυνση της βελτίωσης της ποιότητας ζωής και της αειφορίας.

7. Συμπεράσματα

Το μάρκετινγκ των πόλεων, και ειδικότερα το ΠΣΜΠ, αποτελεί βασικό εργαλείο αύξησης της ανταγωνιστικότητας, της προβολής, της αναγνωρισιμότητας και της προώθησης της βιώσιμης ανάπτυξης, εφόσον αποτελεί μια στρατηγική διαδικασία και, σύμφωνα με τον Lynch, 'η βιωσιμότητα είναι η διατήρηση του μέλλοντος' (1972). Το μάρκετινγκ των πόλεων θέτει την υποστήριξη της εικόνας της πόλης στα πλαίσια ενός συγκεκριμένου σχεδιασμού και όχι κάποιων τυχαίων, αποσπασματικών και βραχυπρόθεσμων δράσεων.

Η Νέα Ιωνία ανήκει σε μια ευρύτερη περιοχή με πολλά 'ιδιαίτερα' χαρακτηριστικά και η προώθηση αυτού του 'ιδιαίτερου' χαρακτήρα μπορεί να γίνει μόνο διαμέσου του μάρκετινγκ. Σε σχέση με αυτό, το 'τελικό παρεχόμενο αγαθό' της Νέας Ιωνίας έχει πολυδιάστατο χαρακτήρα και η υποστήριξη του αγαθού αυτού θα είναι επιτυχής μόνο διαμέσου του μάρκετινγκ. Η Νέα Ιωνία είναι μια μικρή πόλη και το γεγονός αυτό της προσδίδει μια ευελιξία αναφορικά με το σχεδιασμό μάρκετινγκ και την εστίαση σε συγκεκριμένους άξονες ανάπτυξης. Η Νέα Ιωνία οφείλει να εκμεταλλευτεί τις ευκαιρίες που της παρουσιάζονται (Ολυμπιακός Δήμος, άλλα ειδικά αθλητικά γεγονότα, διεθνή συνέδρια, Ευρωπαϊκά Προγράμματα κ.ά.). Όλα αυτά σηματοδοτούν μια 'ιδιαίτερη' δυναμική, η οποία μ' έναν κατάλληλο στρατηγικό σχεδιασμό μπορεί να ωφελήσει τη βιώσιμη ανάπτυξη και την ανταγωνιστικότητα της πόλης. Η Νέα Ιωνία διαθέτει μια συνολική δυναμική 'ιδιαιτερότητα', και η εμπειρία δείχνει ότι η 'ιδιαιτερότητα' αυτή μετατρέπεται σε ανταγωνιστικό πλεονέκτημα όταν υποστηρίζεται στρατηγικά.

Αναφορικά με τις κύριες κριτικές που έχουν διατυπωθεί για το μάρκετινγκ των πόλεων οι απαντήσεις είναι οι ακόλουθες: α) συμπληρώνει και δεν υποκαθιστά τον, ούτε αντιτίθεται στον, πολεοδομικό σχεδιασμό, εφόσον αποτελεί μια στρατηγική διαδικασία που, αν και μπορεί να λειτουργήσει αυτόνομα, οφαστικά συμβάλλει στον πολεοδομικό σχεδιασμό, διότι η επιτυχής λειτουργία του προϋποθέτει ορισμένες παρεμβάσεις στον αστικό χώρο, β) είναι προφανές ότι οποιαδήποτε διαδικασία μάρκετινγκ έχει ως στόχο το κέρδος, ωστόσο, η πόλη δεν αποτελεί ένα συνηθισμένο προϊόν αλλά ένα 'αγαθό' με πολύπλευρες διαστάσεις με την πολιτισμική και την κοινωνική να αποτελούν δυο από τις σημαντικότερες, γ) οι τουρίστες αποτελούν μια από τις τρεις γενικές κατηγορίες αγορών-στόχων μιας πόλης και εξίσου σημαντικοί είναι οι κάτοικοι (τόσο οι υπάρχοντες, που αποτελούν την αφετηρία οποιασδήποτε προσπάθειας, όσο και οι μελλοντικοί) καθώς και οι επενδυτές, οπότε η έμφαση εξαρτάται από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης πόλης – εξάλλου πολλές από τις παρεμβάσεις που ωφελούν τους τουρίστες ωφελούν και τους κατοίκους (π.χ. βελτίωση υποδομών), δ) ένα στρατηγικό σχέδιο ποτέ δεν συντηρεί, ή αλλάζει, από μόνο του το χώρο και την κοινωνία αλλά μπορεί να

συμβάλλει μακροπρόθεσμα στην άμβλυση των κοινωνικο-γεωγραφικών ανισοτήτων, εφόσον μια από τις βασικές προϋποθέσεις επιτυχίας του είναι η συνεργασία των διαφόρων κοινωνικών ομάδων, ενώ ένα βασικός στόχος είναι και η προβολή/ βελτίωση περιοχών που παρουσιάζουν αδύνατα σημεία.

Οι προηγούμενες παρατηρήσεις δίνουν και μια ένδειξη του ρόλου του μάρκετινγκ των πόλεων στην κατοικία, την εργασία, και τον ελεύθερο χρόνο, δηλαδή τρεις από τις βασικές λειτουργίες της πολεοδομίας (η τέταρτη είναι η κυκλοφορία). Η επίδραση στην κατοικία σχετίζεται τόσο με τις προτεινόμενες βελτιώσεις σε ορισμένες περιοχές κατοικίας όσο και με την πιθανή χωροθέτηση νέων περιοχών κατοικίας (σε σχέση και με τη μετακίνηση υπαρχόντων κατοίκων και/ή την εγκατάσταση νέων). Η επίδραση στην εργασία σχετίζεται τόσο με τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας όσο και με τις μεταβαλλόμενες τάσεις σε διάφορους τομείς της οικονομίας του σήμερα αλλά και του αύριο ως αποτέλεσμα της εφαρμογής του ΤΣΜΠ. Η επίδραση στον ελεύθερο χρόνο σχετίζεται με τον τουρισμό αναφορικά με την προσέλκυση τουριστών, τη βελτίωση των υποδομών, την πιθανή δημιουργία τουριστικών περιοχών. Τα δυο τελευταία αφορούν και τη σχέση με τον πολιτισμό, ενώ η βελτίωση των υποδομών αφορά και τον αθλητισμό. Είναι προφανές ότι από τη στιγμή που οι πολεοδομικές λειτουργίες συνδέονται μεταξύ τους, το ίδιο συμβαίνει και με το ρόλο του μάρκετινγκ των πόλεων σε αυτές. Ο τομέας στον οποίο ο ρόλος αυτός είναι καθοριστικός εξαρτάται από τον προσδιορισμό της ταυτότητας της πόλης, δηλαδή αν το όραμα είναι για μια πόλη ιδανική για κατοίκηση, ιδανική για εργασία (η οποία δεν ταυτίζεται με την επιχειρηματική πόλη), μια πόλη τουριστική, πολιτιστική, αθλητική ή για ένα συνδυασμό ορισμένων από αυτά τα χαρακτηριστικά. Αναφορικά με τη μεταβαλλόμενη σχέση πόλης-υπαίθρου, ο στόχος είναι, πάντοτε στη λογική της βιώσιμης ανάπτυξης αλλά με την έννοια της 'διατήρησης του μέλλοντος, η δυναμική τήρηση της ισορροπίας εφόσον η προβολή μιας πόλης δεν γίνεται σε βάρος των γειτονικών περιοχών αλλά συνδέεται και με την προβολή των πόρων τους.

Βιβλιογραφία

Αραβαντινός Α., 1984/1997: Πολεοδομικός Σχεδιασμός: Για Μία Βιώσιμη Ανάπτυξη του Χώρου. Συμμετρία, Αθήνα.

Δέφνερ Α. και Θ. Μεταξάς, 2006: Ταυτότητα, Εικόνα και Μάρκετινγκ των Πόλεων: Η Περίπτωση της Νέας Ιωνίας στο Νομό Μαγνησίας (μαζί με το Θεόδωρο Μεταξά). Κοκκώσης, Χ. και Φώτης, Γ. (επ.) Περιφερειακή Επιστήμη και Πολιτική: Ελλάδα και Βαλκάνια. 7ο Εθνικό Συνέδριο του Ελληνικού Τμήματος της Διεθνούς Εταιρείας Περιφερειακής Επιστήμης, Γκοβόστης, Αθήνα, 143-165.

Morrison A., 1996/1999: Τουριστικό και Ταξιδιωτικό Μάρκετινγκ. Έλλην, Αθήνα.

Nokes S., Greenwood A., Major I., Allen D. και Goodman, M., 2003/2005: Ο Απόλυτος Οδηγός Διαχείρισης Έργου. Κέρκυρα, Αθήνα.

Ashworth G. J. and H. Voogd, 1990: Selling the City: Marketing Approaches in Public Sector Urban Planning. Belhaven Press, London.

Avraham E., 2000: Cities and their news media images. Cities, 17 (5), 363-370.

Avraham E., 2004: Media strategies for improving unfavorable city image. Cities, 21 (6), 471-479.

Bailey J.T., 1989: Marketing Cities in the 1980s and beyond, American Economics Development Council. Hall T. and P. Hubbard (eds), 1998: The Entrepreneurial City. J. Wiley and Sons, Chichester.

Bramwell B. and L. Rawding, 1996: Tourism marketing images of industrial cities. Annals of Tourism Research, 23 (1), 201-221.

- CultMark, 2004a: . Strategies and Tactics of Place Marketing Development Policies, Interreg IIIc.
- CultMark, 2004b: Final Provided Good Report, Interreg IIIc.
- CultMark, 2005: City Marketing Pilot Plan of Nea Ionia, INTERREG IIIc.
- Duffy H., 1995: *Competitive Cities: Succeeding in the Global Economy*. Spon, London.
- Gold J.R. and Ward S. V. (eds), 1994: *Place Promotion: The Use of Publicity and Marketing to Sell Towns and Regions*. Wiley, Chichester.
- Hope A.C. and S.M Klemm, 2001: *Tourism in difficult areas revisited: the case of Bradford*. *Tourism Management*, 22, 35-47.
- Kearns G. and Philo C. (eds), 1993: *Selling Places: The City as Cultural, Capital, Past and Present*. Pergamon, Oxford.
- Kneafsey M., 2000: *Tourism, place identities and social relations in the European rural periphery*. *European Urban and Regional Studies*, 7 (1), 35-50.
- Kneafsey M., 2001: *Rural cultural economy: Tourism and social relations*. *Annals of Tourism Research*, 278 (3), 762-783.
- Kolb B., 2006: *Tourism Marketing for Cities and Towns: Using Branding and Events to Attract Tourists*. Elsevier, Amsterdam.
- Konken M., 2004: *Stadtmarketing: Kommunikation mit Zukunft*. Gmeiner-Verlag, Messkirch.
- Kotler P., C. Asplund, I. Rein and H.D. Haider, 1999: *Marketing Places Europe: Attracting Investments, Industries and Visitors to European Cities, Communities, Regions and Nations*. Financial Times/ Prentice Hall, Harlow.
- Kotler, P. C. I. Rein and H.D Haider, 1993: *Marketing Places: Attracting Investment, Industry and Tourism to Cities, Regions and Nations*. Macmillan, New York.
- Lever F.W., 1993: *Competition within the European urban system*. *Urban Studies*, 30 (6), 935-948.
- Lever F.W., 1999: *Competitive cities in Europe*. *Urban Studies*, 36 (5-6), 1029-1044.
- Lynch K., 1972: *What Time is This Place?* MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- Metaxas T., 2002: *Place/ City Marketing as a tool for local economic development and city's competitiveness: a comparative evaluation of Place Marketing policies in European cities*. **EURA Conference 'Urban and spatial European policies', Turin, 18-20 April 2002**.
- Murray C., 2001: *Making Sense of Place: New Approaches to Place Marketing*, Stroud/ Leicester: Comedia/ International Cultural Planning and Policy Unit.
- Selby M. and J.N. Morgan, 1996: *Reconstructing place image: A case study of its role in destination market research*. *Tourism Management*, 17 (4), 287-294.
- Urban F., 2002: *Small Town, Big Website? Cities and their Representation on the Internet*. *Cities*, 19, 49-59.
- Ward S., 1998: *Selling Places: The Marketing and Promotion of Towns and Cities 1850-2000*. E. & F. N. Spon/ Routledge, London.

ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΟΛΥΔΙΑΣΤΑΤΟΥ ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ ΦΥΣΗΣ ΠΟΛΗΣ ΥΠΑΙΘΡΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΥΝΘΕΣΗΣ ΤΟΥΣ ΣΤΗ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ

Δημόπουλος Κ.

Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή Αγρονόμων Τοπογράφων Μηχανικών

Περίληψη

Η παρούσα εργασία έχει ως σκοπό την ανάδειξη της σημασίας της ένταξης φιλοσοφικών μεθόδων στη γεωγραφική σκέψη και την επανεκκίνηση της σχετικής συζήτησης. Συγκεκριμένα ασχολείται με τη θεωρητική μελέτη των σχέσεων φύσης, πόλης, υπαίθρου, αλλά και των περιβαλλοντικών ζητημάτων ευρύτερα, ξεκινώντας από την έννοια φύση και την απόσπαση από αυτή του ανθρώπου και εν συνεχεία της πόλης, προχωρώντας σε μια σύντομη περιγραφή της πολυπλοκότητας και του κοινωνικού καθορισμού των προαναφερθέντων σχέσεων και καταλήγοντας στην διαπίστωση της σύνθεσής τους στη μητρόπολη.

Abstract

This paper has been written with the purpose of showcasing the importance of the use of philosophical methods in geography and of reigniting the relevant discourse. I theoretically approach both the relationship between nature, country, city, and environmental matters in general, beginning with the term nature, man's distancing from it and going on to examine its relation to the city. Then, the aforementioned complicated and socially influenced relationship is briefly described, before I put forth the proposition that the metropolis is the place where nature, country and city merge.

Λέξεις κλειδιά: φύση, μητρόπολη, πόλη, διαλεκτική, αντίθεση πόλης-υπαίθρου.

Key words: nature, metropolis, city, dialectics, city-country contradiction.

1. Εισαγωγή

Αναφερόμενος με τη συνήθη αγγλοσαξονική νοσταλγική διάθεση στην πάλαι ποτέ αμόλυπτη ύπαιθρο και με τη συνήθη συμπάθεια των πολυεσθίων στη μεσαιωνική πόλη, ο Mumford (1989) παρατήρησε πως «το μεσαιωνικό μυαλό εύρισκε τη γαλήνη σε ένα σύμπαν σαφών διαχωρισμών», στο οποίο η πόλη και η ύπαιθρος χωρίζονταν από το απολύτως σαφές όριο του τείχους και μπορούσαν να συναντηθούν και να συνδιαλαγούν στην πύλη του. Το τείχος ήταν το όριο μεταξύ του άμορφου ακατανόητου τρόμου της ενιαία αντιληπτής φύσης-υπαίθρου και της πόλης. Ένα σαφές και απόλυτο όριο πόλης-υπαίθρου και εν πολλοίς ένας συγκεκριμένος θεωρητικός διαχωρισμός. Από τη μεσαιωνική κοινωνία και τις πόλεις της μέχρι τη σύγχρονη ώριμη καπιταλιστική κοινωνία και τις μητροπόλεις, είναι προφανές, πως η όποια, έστω απλοϊκή ή ιδεαλιστική, σαφήνεια των σχέσεων πόλης-υπαίθρου και ακόμα περισσότερο πόλης-φύσης-υπαίθρου εξαφανίζεται, ενώ και οι πλέον φιλόδοξες προσπάθειες δημιουργίας σαφών ορίων απλώς αποτυγχάνουν.

Ταυτόχρονα, τόσο ο καθορισμός και η αποσαφήνιση των όρων, όσο και η διαλεκτική μελέτη τους στη μεταξύ τους σχέση, πέραν του προφανούς φιλοσοφικού, γεωγραφικού και εν γένει επιστημονικού ενδιαφέροντος, θεωρώ πως μπορεί να φωτίσει ορισμένες πτυχές των κρίσιμων για την ανθρωπότητα περιβαλλοντικών και οικολογικών ζητημάτων, ζητημάτων πολιτικών και κοινωνικών, εμφανώς συνδεδεμένων με την αστική (urban) φύση του καπιταλισμού, πέρα ή τουλάχιστον εμπλουτίζοντας τις όποιες τεχνοκρατικές απολιτικές λύσεις. Ο σκοπός του παρόντος κειμένου δεν είναι παρά να η εκκίνηση μιας σχετικής με την προαναφερθείσα

προσέγγιση συζήτησης.

2. Προσεγγίζοντας τη φύση και τις περί φύσης αντιλήψεις

Ο όρος φύση, ένα κοινωνικό κατασκεύασμα και μια αντίληψη διαχρονικά εξελισσόμενη, μπορεί καταρχάς να χρησιμοποιηθεί με πολλούς τρόπους, αλλάζοντας νόημα ανάλογα με τα συμφραζόμενα, παραμένοντας όμως σχεδόν πάντα κατανοητός. Υπάρχει η 'φύση του ανθρώπου', η 'φύση του λόγου', η 'φύση στη φιλοσοφία', η 'φύση στην πόλη' και λοιπά. Η συμφωνία σε έναν εύχρηστο και ακόμα περισσότερο περιεκτικό ορισμό της είναι εξαιρετικά δύσκολη, μάλλον χωρίς νόημα και πιθανότατα λάθος, εκτός φυσικά αν δεχτούμε τη φύση ως το 'όν', το σύμπαν, τα πάντα. Αντίθετα, είναι δυνατό και σαφώς ορθότερο να διατυπωθούν γενικότερες θέσεις, όπως το ότι η φύση είναι το όριο και η βάση κάθε ανθρώπινης δραστηριότητας ή να χρησιμοποιηθούν επιμέρους βολικοί ορισμοί εργασίας. Ένας συνολικός ορισμός άλλωστε θα οδηγούσε στην ομογενοποίηση της έννοιας, γεγονός ανεπιθύμητο αφού η φύση είναι έντονα εσωτερικά διαφοροποιημένη και αποτελεί πεδίο ανάπτυξης της διαφοράς. Με αντίστοιχη λογική ο D. Harvey (1996) θεωρεί πως ο ορισμός του περιβάλλοντος και ακόμα περισσότερο της φύσης δεν έχει νόημα. 'Το περιβάλλον', ισχυρίζεται, 'είναι στο τέλος-τέλος οτιδήποτε περιβάλλει ή οτιδήποτε υπάρχει στον περίγυρο κάποιου όντος, το οποίο να σχετίζεται με την κατάσταση του όντος αυτού σε συγκεκριμένο χώρο και χρόνο', ενώ και ο Βολταίρος (Voltaire, 1881) καταλήγει στο ότι η φύση είναι 'τα πάντα που υπάρχουν'.

Μια διαλεκτική υλιστική προσέγγιση της φύσης από το γενικό στο μερικό μέσα από διαδοχικές αποσπάσεις από την ολότητα της για να οριστεί σε σχέση με αυτή ο άνθρωπος και στη συνέχεια από το μερικό στο γενικό για να τοποθετηθεί στη συζήτηση και η πόλη είναι η διαδικασία που ακολουθώ στο παρόν κείμενο. Δέχομαι αρχικά ότι η φύση είναι αιώνια, αντικειμενική, αυθύπαρκτη, οντολογικά αυτόνομη, καθώς και ότι γίνεται αντιληπτή μόνο ως γίνεσθαι. Η διαλεκτική μάλιστα της φύσης δεν μπορεί να αγνοεί την πρόοδο του ανθρώπου, όπως αυτή εκφράζεται μέσα από την εργασία, την τεχνική, την επιστήμη, την παραγωγή, την κοινωνία. Ταυτόχρονα δέχομαι την άποψη ότι 'η ιδέα μιας φύσης διαλεκτικής είναι πολύ παλιότερη από τη διαλεκτική της φύσης' (Μπιτσάκης, 1978), δηλαδή το ότι οι άνθρωποι αντιλαμβάνονταν αυθόρμητα τις φυσικές διαδικασίες ως διαλεκτικές, πριν να οργανώσουν την ίδια τη διαλεκτική σε φιλοσοφικό σύστημα. Αξίζει εδώ να σημειωθεί πως με τον Ένγκελς κλείνει ο κύκλος της φιλοσοφίας της φύσης *per se* και αρχίζει η διαλεκτική-υλιστική αντίληψη της φύσης, που 'κάνει άχρηστη και περιττή κάθε φιλοσοφία της φύσης' (Ένγκελς, 1995), οπότε και αρχίζει η θεώρηση του κόσμου και των μετασχηματισμών του με άξονα την ανθρώπινη πράξη.

Η συνολική και αφηρημένη αναφορά στη φύση ως όλον, είτε διαλεκτική είτε όχι, θυμίζει έντονα τις διάφορες οικοσυστημικές-ολιστικές θεωρήσεις, οπότε και η πόλη δύσκολα ξεχωρίζεται από αυτήν. Η μητροπολιτική Νέα Υόρκη υπό το πρίσμα αυτό αντιμετωπίζεται ως 'κατασκευασμένο περιβάλλον, που τίποτα το αφύσικο δεν έχει' (Harvey, 1996). Εάν λάβουμε δε υπόψη το γεγονός πως ακόμη και τα τμήματα της γης που θεωρούμε ως 'φυσικά' έχουν έντονα επηρεαστεί από την ανθρώπινη δραστηριότητα, το ζήτημα της αντιπαράθεσης φύσης-πόλης γίνεται ακόμα πιο πολύπλοκο, ιδίως όταν η προϋπάρχουσα της ανθρώπινης ιστορίας φύση προφανώς δεν υπάρχει πια, καθώς έχει ήδη μεταμορφωθεί. Μπορούμε όμως να μιλήσουμε για την κατά Χέγκελ 'δεύτερη φύση', αυτήν η οποία ανορθώνεται από τους ανθρώπους επί της πρωταρχικής φύσης, σύμφωνα τουλάχιστον με την αντίληψη του Χέγκελ από τον Cronon (1992), αν και κατά άλλους (π.χ. Bublitz, 1998) ο Χέγκελ με τον όρο δεύτερη φύση φαίνεται να εννοεί περισσότερο την κοινωνία, την πολιτισμική παράδοση, την ανάγκη του ανθρώπου για τον άλλο, τον καθορισμό του από ήθη, θεσμούς, γλώσσα και κοινωνικότητα, που τον που οδηγούν στο ξεπέρασμα της φυσικότητάς του και στην αποστασιοποίησή του από τη φύση. Πλησιάζοντας θεωρητικά τη δεύτερη φύση, ξεκινάω με την απόσπαση του πλανήτη μας, της γης, από την υλική ενότητα της φύσης. Η γη με ενδιαφέρει ως η φύση από την οποία προήλθε, στην οποία ζει και την οποία διαμορφώνει ο άνθρωπος, σε αντίθεση με την αφηρημένη ιδεαλιστική ή υλιστική φύση. Η γη γίνεται η βάση της δεύτερης φύσης. Ο Φόουερμαχ άλλωστε στην 'Ουσία του Χριστιανισμού' γράφει για τη φύση-γη: 'Είναι η βάση πάνω στην οποία

αναπτυχθήκαμε εμείς οι άνθρωποι, προϊόντα και εμείς οι ίδιοι της φύσης' (Μπιτσάκης, 1978).

Προεκτείνοντας αυτήν την απαραίτητα ανθρωποκεντρική λογική θεωρώ πως ο άνθρωπος αποσπάται φιλοσοφικά από το ευρύτερο πλαίσιο της γης-φύσης στο βαθμό που είναι ζώο με αυτοσυνείδηση και με θέληση να αντιπαρατεθεί στο περιβάλλον του ή και να το τροποποιήσει. Για να χρησιμοποιήσω τα λόγια του Μαρξ (Μπιτσάκης, 1978): 'ο άνθρωπος είναι η φύση σε ένα τέτοιο βαθμό εξέλιξης, στον οποίο έχει συνείδηση της ύπαρξής της, αλλά και της ύπαρξης του περιβάλλοντός της'. Ο Φόουερμαχ έχει επίσης προσεγγίσει με αντίστοιχο πνεύμα τον άνθρωπο ως 'το μόνο θηλαστικό στο οποίο η φύση αποκτά συνείδηση του εαυτού της' (Ένγκελς, 2001). Αλλάζοντας οπτική ο Μαρξ διατυπώνει και τη θέση ότι 'η φύση, δηλαδή η φύση που δεν είναι η ίδια το ανθρώπινο σώμα, είναι το ανόργανο σώμα του ανθρώπου'.

Έχοντας αποσπάσει τον άνθρωπο από τη φύση, πρέπει να τονίσω πως η επιρροή του στη μεταμόρφωσή της είναι κρίσιμη, τόσο για αυτήν όσο και για τον ίδιο. Άλλωστε 'η δραστηριότητα του ανθρώπου είναι η λυδία λίθος της αιτιότητας. Ο μετασχηματισμός της φύσης από τον άνθρωπο και όχι η φύση καθαυτή είναι το πιο ουσιαστικό και το πιο άμεσο θεμέλιο της ανθρώπινης νόησης και η διάνοια του ανθρώπου μεγάλωσε, στο βαθμό που έμαθε να μεταμορφώνει την ύλη' (Μπιτσάκης, 1978). Αποτέλεσμα της εξέλιξης της ανθρώπινης διάνοιας και μάλιστα της μεταμορφωτικής της έκφρασης, είναι η κατασκευή και ρύθμιση του περιβάλλοντος στο οποίο ο άνθρωπος λειτουργεί, το οποίο μπορούμε τελικά να ονομάσουμε 'ανθρώπινο περιβάλλον', 'κατασκευασμένο περιβάλλον' και στην κορυφαία του μορφή 'πόλη'. Αντιπαράθετοντας το συνολικό δημιουργήμα πόλη με ότι το περιβάλλει, μπορούμε να μιλήσουμε πλέον για τη 'σχέση φύσης-πόλης' ή καλύτερα για τη 'σχέση φυσικού περιβάλλοντος-πόλης', με έναν σαφή τρόπο. Ταυτόχρονα, όντως αντιλαμβανόμενοι τη δραστηριότητα του ανθρώπου ως επεξηγηματική της αιτιότητας και καθοριζόμενη από την εκάστοτε κοινωνική πραγματικότητα και ιδεολογία, μπορούμε να κατανοήσουμε τη σημασία των κοινωνικών αντιλήψεων στη διαμόρφωση της σχέσης φύσης-πόλης (ή φυσικού περιβάλλοντος-πόλης). Ο άνθρωπος δεν προσαρμόζεται απλά στο περιβάλλον του. Το διαμορφώνει κοινωνικά. Δεν είναι αντικείμενο των φυσικών νόμων μα ενεργό υποκείμενο αλλαγής της φύσης βάσει πάντα των νόμων αυτής.

Η πρωτόγονη, βέβαια, αντίληψη των κοινωνιών περί φύσης την αντιλαμβανόταν σα μια δύναμη θεμελιακά ξένη και πανίσχυρη, η οποία παρήγαγε τις λεγόμενες θρησκείες της φύσης, όπου τα φυσικά στοιχεία αποκτούσαν θεϊκές ιδιότητες και υπόσταση. Αν και ακόμα και σήμερα τα απομεινάρια αυτών των αντιλήψεων εμφανίζονται σε περιγραφές της φύσης με τους όρους 'σκληρή, βίαιη' (Μπούκτσιν, 1985), η κυρίαρχη αντίληψη (τουλάχιστον στη Δυτική σκέψη) είναι η προμηθεακή, που εκφράζει τον πόθο του ανθρώπου να κυριαρχήσει επί της φύσης ή να έστω απελευθερωθεί από τα δεσμά της. Μαρξιστές και αστοί φιλόσοφοι θεωρούν την κυριαρχία επί της φύσης τόσο δυνατή όσο και επιθυμητή. Το αίτημα δε αυτό αποτέλεσε κατά το 18^ο αιώνα την απαραίτητη θεωρητική προϋπόθεση για κάθε σχέδιο προόδου.

Ενώ στην καλύτερη έκφασή της η άποψη υπέρ της κυριαρχίας πάνω στη φύση μιλάει για τη συλλογική απελευθέρωση του ανθρώπου από τα δεσμά της, στην χειρότερη και πιο ακραία μιλάει για την υποδούλωση της φύσης (και κατ' επέκταση του ανθρώπου). Σύμφωνα με την μαρξιστική αντίληψη 'η κατάκτηση της φύσης, που αρχίζει με την ανάπτυξη του χεριού [ως οργάνου και προϊόντος της εργασίας], με την εργασία, πλάτυνε με κάθε τρόπο τους ορίζοντες του ανθρώπου' (Ένγκελς, 2001). Πέρα όμως από αυτή την κατεξοχήν ανθρωπιστική θέση, που βλέπει την κατάκτηση της φύσης ως παράγοντα προόδου, ο Μαρξ και ο Ένγκελς διαπιστώνουν και τον οικολογικό-περιβαλλοντικό κίνδυνο που υποκρύπτεται με την εγκατάλειψη των ήπιων προ-βιομηχανικών μη εντατικών μορφών εκμετάλλευσης της φύσης, πιστεύοντας πως 'για πρώτη φορά στην ιστορία του, ο άνθρωπος οφείλει να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της καταστροφής του ανόργανου σώματός του' (Μπιτσάκης, 1978). Ο Μαρξ επισημαίνει παράλληλα την ανάγκη διατήρησης σταθερών σχέσεων με τη φύση, την οποία θεωρεί απαραίτητη για την επιβίωση του είδους, όπως άλλωστε και τη 'συνεργασία με τη φύση βάσει των δικών της νόμων' (Harvey, 1996).

Η επίσης προμηθεακή άποψη των αστών εκφράστηκε τόσο στην πολιτική τους αντίληψη όσο και πρακτικά, μα και συμβολικά, όπως για παράδειγμα στην Place de la Concorde, όπου η ανέγερση του μονόλιθου σχεδιάστηκε ως δημόσιο θέαμα, το οποίο θα επεδείκνυε τις δυνατότητες του ανθρώπου να κατακτήσει τη φύση, χρησιμοποιώντας τη νέα ατμομηχανή υπό την καθοδήγηση του κράτους (Boyer, 1998). Λιγότερο πρόσφατα οι δήθεν νίκες επί της φύσης εκφράστηκαν μέσω της αντίληψής της ως τοπίου, οπότε και το περιβάλλον τέθηκε υπό διαμόρφωση, για να φανεί αντάξιο των ανθρώπινων αισθητικών απαιτήσεων, αλλά κυρίως για να εκφράσει την αλαζονεία και την μεταμορφωτική δύναμη των κρατούντων μέσα από παρεμβάσεις απίστευτης έκτασης. Ενδεικτικά, οι Le Notre, Le Brun και Hardouin-Mansart έστησαν στους μήπους των Βερσαλλιών 'το μεγαλύτερο [μέχρι τότε] εργοτάξιο που στήθηκε ποτέ στην Ευρώπη για μη πολεμικούς σκοπούς, από την εποχή των Ρωμαίων' (Benevolo, 1997).

Η καπιταλιστική, συγκεκριμένα, τάση κυριαρχίας πάνω στη φύση τείνει σε μια εργαλειακή θεώρησή της, σε μια αντίληψη που βλέπει τη φύση ως κεφάλαιο προς εκμετάλλευση. Χαρακτηριστική είναι η σύγχρονη έννοια των φυσικών διαθεσίμων, σύμφωνα με την οποία: 'Φυσικά διαθέσιμα είναι το υποσύνολο των χαρακτηριστικών και λειτουργιών, που προέρχονται από τη φύση και μέχρι σήμερα γνωρίζουμε, σαν αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης φυσικών, ανθρώπινων και πολιτιστικών διεργασιών, προκειμένου να είναι και να παραμένουν χρήσιμα' (Κουτσόπουλος, 1990). Χωρίς να έχω απολύτως τίποτα ενάντια στις προσπάθειες εκτίμησης των φυσικών πόρων ως προς την χρησιμότητά τους, διαφωνώ με τη θεώρηση του φυσικού περιβάλλοντος ως ενός συνόλου παθητικού κεφαλαίου. Ο Heidegger εκτιμάει σχετικά πως μετατρέψαμε τη φύση σε ένα τεράστιο βενζινάδικο, αν και στην πραγματικότητα η σημερινή αντίληψη των κοινωνιών δεν είναι απλά προμηθεακή ή ευρύτερα εργαλειακή, αλλά αντιλαμβάνεται τη φύση ως χρήμα. Για τον Harvey (1996) μια τέτοια αντιμετώπιση είναι αναμενόμενη στα πλαίσια του καπιταλισμού για τέσσερις λόγους: Πρώτον, το χρήμα είναι κύριος τρόπος εκτίμησης από όλους μας και σε καθημερινή βάση πολλαπλών πτυχών του περιβάλλοντός μας. Δεύτερον, το χρήμα είναι η μόνη απόλυτα κατανοητή και διεθνής μονάδα αξίας που διαθέτουμε. Τρίτον, το χρήμα αποτελεί τη βάση της κοινωνικής δύναμης. Τέταρτον, η γλώσσα του χρήματος είναι η μόνη που γίνεται κατανοητή από τους κρατούντες.

Η φύση, στην περίπτωση αυτή τα φυσικά διαθέσιμα στοιχεία του οικοσυστήματος, μετατρέπονται σε εμπορεύματα και συχνά θυσιάζονται κυριολεκτικά στην καπιταλιστική ανάπτυξη, όπως για παράδειγμα τα εκατομμύρια των βισόνων και το σύνολο σχεδόν των δασικών εκτάσεων του Σικάγο, που εξαφανίστηκαν μέσα στο 19ο αιώνα μετατρέποντας σε κονσέρβες, δέρματα και ξυλεία (Cronon, 1992). Το Σικάγο του 19ου αιώνα δείχνει επίσης και την από τότε επικρατούσα περί αειφορίας αντίληψη, όπως αυτή συμπυκνώνεται στην (τελικώς ψευδή) πρόταση ντόπιου τραπεζίτη πως 'κάνεις από τη γενιά μας δεν θα δει την εξαφάνιση των πευκοδασών'. Η διατήρηση ακόμα και φυσικών διαθεσίμων για το μέλλον, άλλωστε, ωχριούσε μπροστά στην καινοτομία του Σικάγο στο γεωργικό εμπόριο, η οποία συνίστατο στην απλοποίηση / κατηγοριοποίηση της ποικιλίας του σιταριού, του καλαμποκιού και άλλων καλλιεργειών, έτσι ώστε να είναι δυνατό να πωλούνται -άμεσα- ως ομογενοποιημένες αφαιρέσεις. Παράλληλα, αν και δεν θα επεκταθώ, ο ίδιος ο βιομηχανικός τρόπος έδειξε καταστροφική αδιαφορία για τη σχέση του με το οικολογικό σύστημα, είτε μολύνοντας, είτε έμμεσα ανατρέποντας περιβαλλοντικές σχέσεις.

3. Ο αστικός χώρος στη σχέση του με την ύπαιθρο και τη φύση

Η φυσική γεωγραφία συνδυάζεται με και μεταμορφώνεται από την καπιταλιστική γεωγραφία ή καλύτερα τη γεωγραφία της καπιταλιστικής αστικής μεγέθυνσης και αστικοποίησης, στο κέντρο της οποίας βρίσκεται η καπιταλιστική πόλη. Η έννοια της πόλης γενικά, ο ορισμός της ίσως, εξελίσσεται ιστορικά παράλληλα με την ίδια, τον πιο σημαντικό χώρο έκφρασης της ανθρώπινης κοινωνικής δραστηριότητας και ταυτόχρονα ένα κοινωνικό φαινόμενο το οποίο αντανάκλα τις εκάστοτε οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις. Εκτός όμως από αντανάκλαση, σύμφωνα με καθαρά στρουκτουραλιστικές απόψεις όπως αυτή του Γ. Σαργιάννη (1979), με την οποία και σε μεγάλο βαθμό συμφωνώ, η πόλη 'αποτελεί ένα από τα εποικοδομήματα της

οικονομικής και κοινωνικής βάσης, είναι ουσιαστικά 'η έκφραση της κοινωνικοοικονομικής βάσης στο χώρο, αυτό που ονομάζουμε τεχνητό περιβάλλον'. Κάθε κοινωνικό σύστημα λοιπόν, όπως ακριβώς απέκτησε μια περί φύσης αντίληψη, γέννησε τις δικές του πόλεις, οι οποίες ανταποκρίνονταν στην δομή του, έστω και αν ανέκαθεν οι αλλαγές εκφράζονταν με καθυστέρηση στο πολεοδομικό επίπεδο. Η αγροτική οικονομία γέννησε τα χωριά και τις μικρές οχυρωμένες πόλεις, η φεουδαρχική τη μεσαιωνική πόλη, ο καπιταλισμός την μπαρόκ και βιομηχανική πόλη και στο ώριμο στάδιο του τη μητρόπολη και λοιπά.

Η διαλεκτική σχέση φύσης-πόλης, όπως ήδη αναφέρθηκε, καθορίζεται στην ουσία της από τις ανθρώπινες κοινωνικές αντιλήψεις, γεγονός που ελπίζω ότι θα καταστεί σαφές μέσα από τα παραδείγματα που ακολουθούν. Στην πραγματικότητα βέβαια η σχέση φύσης-πόλης είναι πολυδιάστατη, πολύπλοκη και σε αέναη διαλεκτική σύγκρουση-σύνθεση, κάνοντας τη διεξοδική καταγραφή και μελέτη κάθε συνιστώσας της πρακτικά αδύνατη. Ακόμα και θεωρητικές περιοχές περιορισμένες και οριοθετημένες, όπως η σχέση φύσης-μνημείων, μπορούν να αναλυθούν σε δεκάδες επιμέρους συνιστώσες, όπως π.χ. η φύση ως μνημείο στο αστικό περιβάλλον ή η 'φύση ως συντελεστής καταστροφής των αστικών μνημείων' (Ζήβας, 1997).

Εκ των απλούστερων και πλέον εύγλωπτων συνιστωσών της σχέσης πόλης-φυσικού περιβάλλοντος είναι οι ιστορικές επιλογές χωροθέτησης πόλεων πάνω στο φυσικό γεωγραφικό υπόβαθρο. Οι τυπικοί φυσικοί ντετερμινιστές ισχυρίζονται πως η ποιότητα του υποβάθρου καθορίζει και την τοποθεσία της χωροθέτησης. Στην πραγματικότητα όμως τον κρίσιμο ρόλο τον διαδραματίζει η κοινωνική αντίληψη, η οποία και καθορίζει τι η κάθε κοινωνία θεωρεί χρήσιμο. Ένα φυσικό λιμάνι για παράδειγμα δεν έχει καμιά χρησιμότητα για μια κοινωνία η οποία δεν γνωρίζει την ναυσιπλοΐα ή δεν ασχολείται με την αλιεία και το εμπόριο. Αντίστοιχα η φυσικά οχυρή περιοχή του Βυζαντίου απέκτησε αξία και μεταμορφώθηκε στην αυτοκρατορική Κωνσταντινούπολη μόνο όταν η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία επέλεξε να οργανώσει τις πόλεις της βάσει του προτύπου της 'κλειστής και άπαρτης πόλης' (Benevolo, 1997). Προφανώς μετά την επιλογή της εγκατάστασης η ίδια η πόλη μεταμορφώνει τη φύση και επεκτείνεται μέσα από ένα πολύπλοκο πλέγμα σχέσεων, φτάνοντας για παράδειγμα στη σύγχρονη μητροπολιτική και με περιβαλλοντικά προβλήματα Ιστανμπούλ. Αντίστοιχα, η σημασία των υδάτινων δρόμων για την πρωτοκαπιταλιστική πόλη εν γένει, όχι μόνο επηρέασε τη χωροθέτησή της, αλλά και δημιούργησε διώρυγες, πλωτά κανάλια και τεράστια έργα διαρρύθμισης ποταμών και λιμνών.

Στη γνωστή συλλογική έκδοση 'Πολεοδομικός Σχεδιασμός' (Αραβαντινός, 1997) επισημαίνεται η έντονη επιρροή που μπορεί να έχει το φυσικό περιβάλλον στην μορφή της πόλης, μέσω του παραδείγματος μιας υποθετικής πόλης, την οποία διασχίζει ένας εξίσου υποθετικός ποταμός. Αν από την υποθετική αυτή πόλη περάσουμε στο πραγματικό Παρίσι, θα δούμε πως η επιρροή του ποταμού όντως αποτυπώνεται στη μορφή και στην οργάνωση της πόλης, θα δούμε όμως πως και ο ίδιος ο ποταμός έχει διευθετηθεί και έχει περάσει από διάφορα στάδια έντασης της μόλυνσής του, ενώ θα παρατηρήσουμε πως η σχετική του σημασία στη λειτουργία της μητρόπολης τείνει να μειώνεται. Ήδη από τη δεκαετία του 1960 ακόμα και ο αναφερόμενος σε ζητήματα της εικόνας της πόλης K. Lynch (1960), είχε παρατηρήσει την μερική υποβάθμιση του ρόλου της φύσης, αφού η 'πυκνότητα, και κυρίως η έκταση και η τεχνολογία της μοντέρνας μητρόπολης' φαίνεται να την κρύβει.

Φυσικά και η αρχιτεκτονική, σημαντικό στοιχείο της πόλης, συσχετίζεται με τη φύση, της οποίας η συνεισφορά μπορεί να διαπιστωθεί στα υλικά οικοδομής, στην ώθηση προς τεχνικές ενίσχυσης του εδάφους της πόλης (π.χ. Άμστερνταμ -Mumford, 1989) ή ακόμα και στα 'φυσικά πρότυπα για τη μορφοποίηση της αρχιτεκτονικής μάζας' (Σταυρίδης, 1990). Ακόμα και το κλίμα ως παράγοντας διαμόρφωσης αρχιτεκτονικών/πολεοδομικών αντιλήψεων έχει ενδιαφέρον, όπως όμως και η κλιματολογική επίδραση του κάθε κτιρίου ή η κατά πόλεις διαμόρφωση μικροκλιμάτων. Προφανώς και η σχέση κλίματος αρχιτεκτονικής, ακόμα και σε ζητήματα 'τεχνικά' όπως το μέγεθος των δρόμων, υπόκειται σε κοινωνικούς νόμους. Οι φαρδείς δρόμοι της αρχαίας Tell-el-Amarna στην Αίγυπτο (Mumford, 1989) ήταν προφανώς ασύμβατοι με τη ζέστη και την υπερβολική ηλιοφάνεια, αλλά αναγκαίοι για το πολιτικοθησκευτικό σύστημα των

Φαραώ. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η λεγόμενη επαφή του ανθρώπου με τη φύση, ιδίως στην πόλη, είτε αφορά σε ζητήματα υγείας είτε αναφέρεται στην εγγύτητα μη εμφανών ανθρωποποιητών εικόνων και παραστάσεων. Η ζωή στην πόλη, περισσότερο δε στη μητρόπολη, γίνεται ευρέως αντιληπτή ως αλλοτριωμένη από τη φύση και αποπειράται να επανασυνδεθεί μαζί της με τόσο διαφορετικούς μεταξύ τους τρόπους όσο υποδεικνύουν ο ζωολογικός κήπος, το πράσινο προάστιο και ο αστικός κήπος.

Πιο κοντά στη μέση άποψη για το τι είναι 'φυσικό' αν και αποτελώντας μαζί με την πόλη μια πρακτικά ενιαία οικολογική μονάδα, βρίσκεται η ύπαιθρος, μια έννοια που σε μεγάλο βαθμό αποκτά νόημα συγκρινόμενη με την πόλη (με την οποία ιστορικά συνδιαμορφώθηκαν), έστω και αν –ορθά– κατά τον Mumford (1989) ο αγρότης επιβιώνει χωρίς τον αστό αλλά όχι το αντίστροφο. Ιμπρεσιονιστικά είναι καταρχάς εντυπωσιακή η διαφορά του τοπίου της πόλης από αυτό της υπαίθρου, όπου είναι σαφής η παρουσία δέντρων, πουλιών, της τοπογραφίας, καθώς και των γενικά 'ελκυστικών στον παρατηρητή' (Williams, 1975) μέσων της αγροτικής παραγωγής. Η ύπαιθρος ορίζεται σε σχέση με την πόλη, αλλά και με τις άγριες περιοχές της επιφανειακά ανεπηρέαστης από τον άνθρωπο φύσης, αποτελώντας εν πολλοίς την ενδιάμεση κατάσταση. Διαφοροποιείται της πόλης μέσω της έμφαση στην αγροτική παραγωγή, του τρόπου ζωής, των κρατούσων αντιλήψεων, των πολεοδομικά πρότυπων και των χαμηλών πυκνοτήτων. Περιλαμβάνει δε καλλιέργειες, οικισμούς, εργοστάσια, υποδομές και τμήματα άγριας φύσης. Ο Mumford (1989), εξηγεί ότι το ιστορικό πέρασμα από το χωριό στην πόλη είναι όντως κάτι πέρα από την αύξηση του πληθυσμού και των κτιρίων και αναγνωρίζει ως διαφοροποιά στοιχεία την κοινωνική ποικιλία και εξειδίκευση, τον τρόπο ζωής που ως στόχο του ξεπερνά την απλή επιβίωση, το ξεπέρασμα των αγροτικής προέλευσης περιορισμών και κάποια μορφή κοινωνική πολιτική εξουσία, ενώ ο Blumenfeld (1979) θεωρεί κρίσιμη στη διαφοροποίηση πόλης-υπαίθρου τη συγκέντρωση ανθρώπων και δύναμης, την ανταλλαγή εργασίας και την εμφάνιση της εξειδίκευσης στην πόλη. Οι Μαρξ και Ένγκελς αντιλαμβάνονται, μέσω της περίφημης αντίθεσης πόλης-υπαίθρου, το χωρισμό της πόλης από την υπαίθρου ως τον μεγαλύτερο (εθνικό) χωρικό καταμερισμό ανάμεσα στην υλική και διανοητική εργασία, διαπιστώνοντας παράλληλα πως αντίθετα από την υπαίθρο, η πόλη είναι 'το πραγματικό γεγονός της συγκέντρωσης του πληθυσμού, των εργαλείων παραγωγής, του κεφαλαίου, των απολαύσεων, των αναγκών' (Τριαντής, 2003). Αντίθετα, η διαφορά για τους αστούς μένει συνήθως στο ιμπρεσιονιστικό επίπεδο της ομορφιάς της φύσης που κατά τον Cronon (1992) οφείλεται στο ότι δεν φαίνεται η εργασία, της εξιδανικευμένης αγροτικής οικονομίας και κυρίως του σπιτιού-ησυχαστηρίου στην εξοχή ή καλύτερα στη δήθεν αναλλοίωτη εξοχή/ύπαιθρο. Οι λογοτεχνικές επικλήσεις της ιστορικής συνέχειας-σταθερότητας υπαίθρου είναι σύμφωνα με τον Williams (1975) κοινότητες αλλά και αρχαίες.

Πρακτικά, η σχέση πόλης-υπαίθρου είναι σχεδόν τόσο πολύπλοκη όσο και αυτή μεταξύ πόλης και φύσης. Η πόλη καταρχάς μπορεί να θεωρηθεί ιστορικό επίτευγμα της –όχι στατικής– μα κοινωνικά εξελισσόμενης– υπαίθρου, ενώ πλέον αποτελεί παράγοντα αστικοποίησης της αγροτικής ζωής τουλάχιστον όσον αφορά στα πρότυπα κατανάλωσης/παραγωγής και συμπεριφοράς, δημιουργώντας γύρω της μια καταναλωτική, πληροφοριακή και λοιπά ενδοχώρα.. Ο τρόπος ζωής της υπαίθρου, άλλωστε, μπορεί να περιλαμβάνει τόσο διαφορετικές δραστηριότητες όσο το κυνήγι, η αλιεία, η καλλιέργεια και η βιομηχανική εργασία, όσο και πρότυπα κατανάλωσης κατεξοχήν θεωρούμενα ως αστικά, μαζί με φαινόμενα όπως η αύξηση ανεργίας και παραγωγικότητας, η συγκέντρωση της γης και η ύπαρξη του μισθωτού αγροεργάτη. Η λεγόμενη βιομηχανική επανάσταση στην Αγγλία βασίστηκε στον αγροτικό καπιταλισμό και τη μανιφακτούρα/βιομηχανία της υπαίθρου –δημιουργώντας μάλιστα μια 'αστική κοινωνία με επαρχιακή λογοτεχνία' (Williams, 1975)– η οποία στη συνέχεια επέβαλε την εντατική καλλιέργεια και την εξελιγμένη καπιταλιστική παραγωγή στο σύνολο της συρρικνούμενης υπαίθρου. Παράλληλα, η ύπαιθρος λειτουργώντας ως δεξαμενή πληθυσμού και εργατικού δυναμικού, αλλά και εξαιρετικής σημασίας εμπορική ενδοχώρα, συνέβαλε στη γιγάντωση των πόλεων με συχνά ενδιαφέροντα αποτελέσματα ενδεικτικά της διαλεκτικής συσχέτισής τους. Ο Cronon (1992) περιγράφει σχετικά πως η μεγέθυνση του Σικάγο και οι αυξανόμενες απαιτήσεις του σε θέρμανση, παράλληλα με τη απομάκρυνση των καλλιεργούμενων εκτάσεων σε πρώην

δασικές περιοχές, οδήγησαν στην έλλειψη κοντινής φθηνής ξυλείας και τελικά σε ακριβότερη θέρμανση. Ακόμα και σήμερα στον Καναδά η κατάσταση διαμορφώνεται ως εξής (Moore, 2005): η έκταση των πόλεων του αυξάνεται ραγδαία (14.300 χλμ² αγροτικής γης μετατράπηκαν σε αστική το 2001) διώχνοντας τους αγρότες από εύφορες περιοχές. Η μείωση της αγροτικής γης αυτή μπορεί να οδηγήσει σε περιβαλλοντικά προβλήματα, εάν οι μετατοπισμένοι σε χειρότερη γη αγρότες αποφασίσουν να αυξήσουν τη χρήση λιπασμάτων ή να υπερκαλλιεργήσουν και να υπεραρδεύσουν τη νέα τους γη, ώστε να προσεγγίσει την αποδοτικότητα της παλιάς. Ακόμα και στην Καλιφόρνια και παρά την γεωργία των 30 δις δολαρίων, πάνω από 100.000 εκτάρια αγροτικής γης χάθηκαν τα τελευταία χρόνια (Wartzman, 2007).

4. Φύση και ύπαιθρος στη μητρόπολη

Η αστικοποιημένη ύπαιθρος και η σύνθεση υπαίθρου, φύσης και πόλης, δεν είναι πουθενά προφανέστερες από ότι στη μητρόπολη, την μεγάλη καπιταλιστική πόλη, εξέλιξη της βιομηχανικής, η οποία συνδυάζει τον παραγωγικό δυναμισμό με την ανάπτυξη του τριτογενή τομέα, βασίζεται στην έντονη εξειδίκευση της παραγωγής και της κατανάλωσης, καινοτομώντας παράλληλα συνεχώς και διαφοροποιούμενη εσωτερικά αναπτύσσοντας όμως έντονες σχέσεις μεταξύ των τμημάτων της. Η μητρόπολη όχι μόνο περιλαμβάνει τμήματα υπαίθρου (είτε αυτή νοείται ως εξοχή είτε ως αγροτική έκταση), προάστια, αστικά πάρκα και νέα πολεοδομικά μορφώματα, αλλά μέσα στα ασαφή όρια και την εκτενέστατη ενδοχώρα της συνδέει τόσο έντονα ύπαιθρο και πόλη ώστε ο διαχωρισμός τους από πολλές απόψεις να χάνει το νόημά του. Παράλληλα αντιμετωπίζει πρωτόγνωρα στην ιστορία περιβαλλοντικά προβλήματα, αναγκάζοντας τον M. Bookchin (1996) να παρατηρήσει πως η μητρόπολη, για πρώτη φορά στην ιστορία των πόλεων, ξεπέρασε τα 'φυσικά της όρια' και οδήγησε τον ανταγωνισμό πόλης – υπαίθρου σε εκρηκτικό σημείο. Χαρακτηρίζει μάλιστα το μόρφωμα αυτό, όπως άλλωστε έκανε παλιότερα και ο Mumford (1989), ως 'αντί-πόλη', 'άρνηση της πόλης' ή 'μη-πόλη' και αν και όντως καταφέρνει να δείξει εμφανικά το σύγχρονο περιβαλλοντικό πρόβλημα και τον αστικό του χαρακτήρα, θεωρώ πως πολύ σωστά ο Γ.Σαρηγιάννης (1979) διαφωνεί θεωρητικά παρατηρώντας ότι η ορολογία 'μη πόλεις' ή 'πολεοειδείς σχηματισμοί' απαιτεί το 'ότι δεχόμαστε σαν 'πόλη' [μόνο] την 'σωστά λειτουργούσα' πόλη', λογική ιδεαλιστική, που αναγκαστικά θα μας οδηγούσε και στην καθιέρωση αβάσιμων εννοιών όπως η 'μη κοινωνία' ή η 'μη οικονομία'.

Επικεντρώνοντας πάντως στη ζώνη έξω από το κλασσικό μητροπολιτικό κέντρο διαπιστώνουμε, όπως άλλωστε και οι περισσότεροι μελετητές (π.χ. Mumford, 1989, Bruegmann, 2005, Blumenfeld, 1979), ότι η ένταξη αστικών λειτουργιών στην ύπαιθρο και παραγωγικών στα προάστια αίρει σε μεγάλο βαθμό τις μεταξύ τους παλιότερα έντονες λειτουργικές διαφορές. Ύπαιθρος, φύση και αστικότητα συνδυάζονται στους ποικίλους –αλλά με ισχυρές μεταξύ τους σχέσεις– προαστιακούς σχηματισμούς της μητρόπολης που αποτελούν το μεγαλύτερο σε επιφάνεια μέρος της και παρουσιάζουν ρυθμούς πληθυσμιακής αύξησης (στις ΗΠΑ μεταξύ 1990-2000) της τάξης του 18%, δηλαδή διπλάσια επίπεδα από το ρυθμό του 9.1% του πληθυσμού των κεντρικών πόλεων και πιο κοντά σε αυτούς της υπαίθρου (Berube, 2002). Αποτελούν δε την άμεση χωρική έκφραση της μητροπολιτικής μεγέθυνσης, η έκταση της οποίας ή καλύτερα ο ρυθμός επέκτασης της οποίας, ιστορικά δημιουργούσε αισθήματα ανησυχίας και αμηχανίας, όπως μαρτυρούν οι συνεχείς και αποτυχημένες προσπάθειες περιορισμού της, ήδη από την (σαφέστατα προ-μητροπολιτική) εποχή της Ελισάβετ (Blumenfeld, 1967) ως τα πιο σύγχρονα Green Belts.

Αν και ο Blumenfeld (1979) αναρωτιέται οξυδερκέστατα κατά πόσο το ενεργειακό ή μη κόστος και η καταλαβανόμενη έκταση 100 πόλεων των 100.000 κατοίκων είναι μικρότερα από αυτά μιας μητρόπολης των 10.000.000, η σύγχρονη περί προαστίων και εξω-αστικού μητροπολιτικού χώρου συζήτηση, τουλάχιστον έτσι όπως καταγράφεται στο κύριο ρεύμα της τρέχουσας πολεοδομικής σκέψης, επικεντρώνεται στη μελέτη του λεγόμενου sprawl (αστική διάχυση), της exurbia, της suburbia και στην ανακάλυψη των παραγωγικών δραστηριοτήτων των προαστίων στις αναδυόμενες (;) edge cities. Αν και οι κατηγοριοποιήσεις αυτές, είτε οικιστικών τμημάτων (exurbia) είτε διαδικασιών (sprawl), είναι όντως ενδιαφέρουσες, δεν

θεωρώ ότι έχει νόημα η εξέτασή τους αποκομμένα από τη μητρόπολη και τις οικονομικές της διαδικασίες. Για παράδειγμα, η στερεοτυπική αμερικανική, σχεδόν καθαρά οικιστική, χαμηλών πυκνοτήτων, λευκή, μεσοαστική suburbia, όχι μόνο αποτελεί έναν από τους πολλούς προαστιακούς σχηματισμούς (κατοικίας, βιομηχανίας, εμπορίου, μικτούς κλπ), αλλά φαίνεται να γίνεται όλο και πιο πυκνή ακολουθώντας τη γενική τάση πύκνωσης των αμερικανικών μητροπόλεων (Bruegman, 2005). Παράλληλα τόσο η suburbia, όσο και τα εργατικά ή φυλετικά καθορισμένα προάστια εξαρτώνται σχεδόν συντριπτικά (π.χ. στο Λος Άντζελες) από το ενεργειακά προβληματικό και ιδεολογικά ατομιστικό ιδιωτικής χρήσης αυτοκίνητο.

Το sprawl συγκεκριμένα, όρος που χρησιμοποιείται με αρκετούς διαφορετικούς και συχνά παρεμφερείς τρόπους, συνήθως περιγράφεται ως η 'μη σχεδιασμένη, διασκορπισμένη, χαμηλής πυκνότητας, βασισμένη στο Ι.Χ. ανάπτυξη στην αστική περιφέρεια' και συνήθως χαρακτηρίζεται ως 'ακριβό και μη βιώσιμο' (Bruegman, 2005). Τα πέντε στοιχεία που κατά τους Duany, Plater-Zyberk και Speck (2001) περιλαμβάνει και τα οποία το χαρακτηρίζουν είναι: περιοχές κατοικίας, εμπορικά κέντρα, πάρκα γραφείων ή γενικά επιχειρήσεων, αυτοκινητόδρομοι, δημόσια κτήρια είτε είναι οργανωμένη κατοικία, είτε εκκλησίες, είτε δημαρχεία ή σχολεία. Πρόκειται ουσιαστικά για τη διασπαρμένη και συνεχώς επεκτεινόμενη αστικότητα η οποία διαχέεται μέσα στην ύπαιθρο, αλλάζοντας μερικώς της δραστηριότητές της και εντάσσοντάς τη στο μητροπολιτικό σύνολο. Το φαινόμενο αυτό αποτελεί μια από της νέες παραμέτρους στη σχέση φύσης-πόλης, την οποία εισάγει η αστική έκφραση του ώριμου καπιταλισμού και μπορεί προφανώς να μελετηθεί με ταξικούς όρους, αφού το sprawl που προκαλούν τα εύπορα στρώματα και σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στην 'αύξηση των εισοδημάτων τους και στα χαμηλά κόστη μετακίνησης' (Brueckner, 2000), εμφανίζει εντελώς διαφορετικά πολεοδομικά, και όχι μόνο, χαρακτηριστικά από το sprawl που δημιουργούν οι πυκνοί φτωχικοί οικισμοί, οι οποίοι στήνονται γύρω από τις μητροπόλεις. Στο παρόν κείμενο πάντως θα ασχοληθώ πολύ σύντομα με δύο μόνο από τις συνιστώσες του sprawl. Πιθανώς τις δημοφιλέστερες στο κύριο ρεύμα σκέψης.

Η exurbia, το πιο κοντινό στην εικόνα της εξοχής στοιχείο της αστικής διάχυσης, άρχισε να μελετάται στη δεκαετία του 1950, όταν, όπως αναφέρει ο Bruegman (2005), έγινε μια καταρχάς προσπάθεια να περιγραφούν οι μικρές, εξαιρετικά πλούσιες, πολύ χαμηλής πυκνότητας κοινότητες έξω από τα πλέον παραδοσιακά προάστια της Νέας Υόρκης, οι οποίες και ακολουθήθηκαν από υπερβολικές προβλέψεις 'αντι-αστικοποίησης' και 'αγροτικής αναγέννησης'. Προφανώς οι περιγραφές αυτές δεν περιλάμβαναν οργανώσεις όπως τα βιομηχανικά πάρκα, αφού άλλωστε σύμφωνα με τους Berube, Singer, Wilson και Fray (2006) η αμερικανική exurbia, αλλά και η suburbia γενικώς, περιλαμβάνει περιοχές «όχι πλήρη προάστια, ούτε εντελώς αγροτικές». Η exurbia αποτελεί δε κατοικία 10.8 εκατομμυρίων ανθρώπων, κυρίως λευκών, μέσου εισοδήματος, ιδιοκτητών των σπιτιών τους και χρηστών αυτοκινήτων. Αξιοσημείωτο και ενδεικτικό των πλασματικών εντυπώσεων που η απαιτούμενη από τις στατιστικές γενίκευση μπορεί να δημιουργήσει, είναι το γεγονός ότι το 17% των «μεσοαστών» αυτών απασχολείται στη βιομηχανία, όταν ο μητροπολιτικός μέσος όρος είναι μόλις 13%. Η διαφορά πάντως της αμερικανικής suburbia από την exurbia είναι συνήθως εμφανής και στον μη-γεωγράφο (Bruegmann, 2005): 'Από τη μία υπάρχουν τα σπίτια των προαστιακών κοινοτήτων συνήθως σε οικόπεδα του ενός εκταρίου και ολοένα μικρότερα. Από την άλλη υπάρχει ένα κολλάζ αγροτικής γης που ακόμα χρησιμοποιείται ως τέτοια, αγροτικής γης κατειλημμένης από ανθρώπους της πόλης, οι οποίοι είτε την καλλιεργούν ως χόμπι, είτε τη μισθώνουν σε αγρότες, και ένα μεγάλο ποσοστό γης το οποίο έχει μετατραπεί και φιλοξενεί αστικές χρήσεις. Τα κομμάτια γης που δεν είναι φάρμες περιλαμβάνουν μικρά οικόπεδα τα οποία ανήκουν σε οικογένειες της εργατικής τάξης κατά μήκος αυτοκινητοδρόμων, καθώς και μικρά ράντσα και κτήματα των έξι έως δέκα εκταρίων, τα οποία ανήκουν σε εύπορους ανθρώπους που τα χρησιμοποιούν τα σαββατοκύριακα'. Ας σημειωθεί ότι στο ευρύτερο τοπίο περιλαμβάνονται και μικρά χωριά, ενώ οι παρατηρούμενες πληθυσμιακές πυκνότητες είναι συνήθως κάτω από τα χίλια άτομα στο τετραγωνικό μίλι. Η επέκταση μάλιστα της exurbia –τόσο στις ΗΠΑ όσο και διεθνώς– είναι κυρίως σε έκταση και όχι σε πληθυσμό (Bruegman, 2005).

Η Edge City, τέλος, καλύτερα μεταφραζόμενη ως η 'πόλη της άκρης' παρά ως η 'ακραία πόλη', είναι ένας όρος τον οποίο εισήγαγε ο Αμερικάνος συντηρητικός δημοσιογράφος Joel Garreau (1992) με το βιβλίο του Edge City- Life on the new frontier, θεωρώντας μάλιστα ότι αυτό το -κατ' αυτόν- νέο και μάλιστα διεθνές αστικό φαινόμενο, θα καταργήσει την παραδοσιακή αμερικανική suburbia και θα απορροφήσει μεγάλο μέρος των οικονομικών δραστηριοτήτων της κεντρικής μητρόπολης. Έδωσε δε και έναν εντελώς αυθαίρετο μα κατατοπιστικό ορισμό, σύμφωνα με τον οποίο edge city είναι κάθε μέρος το οποίο έχει τουλάχιστον 5.000.000 τετραγωνικά πόδια ενοικιαζόμενου χώρου γραφείου, 600.000 τ.π. χώρου λιανικού εμπορίου, περισσότερες θέσεις εργασίας από ότι υπονομαγία, γίνεται αντιληπτό από τον πληθυσμό ως ιδιαίτερος τόπος και δεν έμοιαζε με 'πόλη' τριάντα χρόνια πριν. Ο ορισμός αυτός είναι σαφές πως δεν αντέχει σε κριτική, ενώ παράλληλα ο Garreau αντιφάσκει ισχυριζόμενος ότι edge cities αναπτύσσονται μεταξύ άλλων και γύρω από αεροδρόμια ή κατά μήκος κεντρικών αστικών αυτοκινητοδρόμων. Στους επικριτές του άλλωστε περιλαμβάνονται τόσο ο Soja (2000), ο οποίος αναφέρει ότι η edge city θυμίζει έντονα το 'urban village' του Leinberger, όσο και ο Bruegmann (2005), που ισχυρίζεται ότι στην πραγματικότητα τα edge cities δεν είναι παρά περιφερειακής εμβέλειας πολυκαταστήματα με κτίρια γραφείων γύρω τους. Οι Zhang και Sasaki (2004) ισχυρίζονται πως η edge city διαχωρίζεται κυρίως από τα παραδοσιακά προασιακά υπο-κέντρα, επειδή αποτελεί μεγάλης έκτασης και καθαρά ιδιωτική στρατηγική πρωτοβουλία, ενώ οι Ευρωπαίοι Burdack και Bontje (2005) με σαφώς πιο ενδιαφέροντα γεωγραφικά τρόπο, την θεωρούν ως 'μία πόλωση στην μητροπολιτική περιφέρεια'. Αν και ο όρος στην αρχική του μορφή όντως δεν είναι ιδιαίτερα χρήσιμος, δείχνει μέρος της οικονομική σημασίας των προαστίων, όπως ακριβώς οι 26 edge cities του Λος Άντζελες αν μη τι άλλο δείχνουν την παραγωγική δύναμη και οικονομική σημασία του ευρύτερα εξωαστικού του χώρου. Στην πραγματικότητα η edge city, τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Αμερική, είναι στην ουσία ένα είδος τεχνοπόλης με κάποια σπίτια ή οικισμούς γύρω της. Ως χαρακτηριστικά ευρωπαϊκά edge cities οι Bontje και Burdack (2005) θεωρούν τις περιοχές Massy - Saclay και την πιο 'αμερικάνικη' Val d'Europe / Eurodisney στο Παρίσι, αλλά και την περιοχή γύρω από το αεροδρόμιο του Άμστερνταμ Schiphol. Συνηθέστερα δε χαρακτηριστικά της edge city είναι η χωροθέτησή της σε περιοχές που μέχρι πρόσφατα θεωρούνταν ύπαιθρος (ακολουθώντας κάποια στρατηγικού χαρακτήρα επένδυση) και η παρουσία εταιριών υψηλής τεχνολογίας.

Αντί επιλόγου

Ανέφερα στην εισαγωγή του κειμένου αυτού πως κύριος σκοπός μου είναι η εκκίνηση μιας γεωγραφικής συζήτησης (και) με φιλοσοφικούς όρους, θεωρώντας πως οι ξεκάθαρες έννοιες και η ανάδειξη των αλληλοσυσχετισμών τους μπορούν να αποτελέσουν συμπλήρωμα -ακόμα και βάση- γεωγραφικών μελετών ή και πολεοδομικών προτάσεων. Ας αναφέρω εδώ ότι, πέρα από την παραδοσιακά επικαλούμενη ανάγκη για περαιτέρω μελέτη, απαραίτητη θεωρώ τον εμπλουτισμό της συζήτησης αυτής με πληθώρα διεθνών παραδειγμάτων, ίσως και εξαντλητικά αναλυόμενων παραδειγμάτων, τα οποία με την κατάλληλη θεωρητική υποστήριξη πιθανώς να αποκαλύψουν νέες γενικές διαλεκτικές σχέσεις που να αφορούν άμεσα στην κατανόηση των γεωγραφικών και περιβαλλοντικών πραγμάτων.

Βιβλιογραφία

Αραβαντινός Α., 1997: Πολεοδομικός Σχεδιασμός. Για μια βιώσιμη ανάπτυξη του αστικού χώρου. Συμμετρία, Αθήνα.

Benevolo L., 1997: Η πόλη στην Ευρώπη. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα .

Bookchin M., 1996: Τα Όρια της Πόλης. εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.

Ένγκελς Φ., 1995: Ο Λουδοβίκος Φόιερμαχ & το τέλος της κλασσικής γερμανικής φιλοσοφίας, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.

Ένγκελς Φ., 2001: Η διαλεκτική της φύσης. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.

- Ζήβας Δ., 1997: Τα μνημεία και η πόλη. Libro, Αθήνα.
- Κουτσόπουλος Κ., 1990: Γεωγραφία: Μεθοδολογία και μέθοδοι ανάλυσης χώρου. Συμμετρία, Αθήνα.
- Μπιστάκης Ε., 1978: Η φύση στη διαλεκτική φιλοσοφία. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- Μπούκτσιν Μ., 1985: Η ριζοσπαστικοποίηση της φύσης. Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα.
- Σαρηγιάννης Γ.Μ., 1979: Βασικές Έννοιες και Ορισμοί για την Πόλη και την Πολεοδομία. Ε.Μ.Π., Αθήνα.
- Σταυρίδης Σ., 1990: Η συμβολική σχέση με τον χώρο. Κάλβος, Αθήνα.
- Τριαντής Ν., 2003: Μαρξ-Ένγκελς. Κείμενα για: τις πόλεις, τη γη, την αρχιτεκτονική. Τυποεκδοτική, Αθήνα.
- Berube A., 2002: Gaining, but loosing ground: Population Large Cities and their Suburbs in the 1990s. Brookings Institution Center on Urban and Metropolitan Policy, Washington.
- Berube A., Singer A., Wilson J. και Fray W., 2006: Finding Exurbia: America's fast-growing communities at the Metropolitan Fringe. The Brookings Institution, brookings.edu/metro/pubs/20061017_exurbia.pdf, **τελευταία επίσκεψη: 16 Νοεμβρίου 2006.**
- Blumenfeld H., 1967: The modern metropolis. MIT Press, London.
- Blumenfeld H., 1979: **Metropolis...and Beyond.** M.I.T. Press, Cambridge, Massachusetts, London.
- Boyer M.C., 1998: The City of Collective Memory. MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London.
- Brueckner J.K., 2000: Urban Sprawl: Diagnosis and Remedies. International Regional Science Review, vol.23, no.2, 160-171.
- Bruegmann R., 2005: Sprawl: A Compact History. The University of Chicago Press, Chicago, London.
- Bublitz U., 1998: Beyond Philosophy, Reconciliation and Rejection, Three Essays on Aristotle and Hegel. Universal Texts, London.
- Burdack J. και Bontje M., 2005: Edge Cities, European Style: Examples from Paris and the Randstadt. Cities, vol.22, no.4, 317-330.
- Cronon W., 1992: Nature's Metropolis, Chicago and the Great West.** Norton & Co., New York, London.
- Duany A., Plater-Zyberk E. και Speck J., 2001: Suburban Nation: The rise of Sprawl and the Decline of the American Dream. North Point Press, New York.
- Garreau J., 1992: Edge City. Life on the new frontier. Anchor Books, New York.
- Hall P., 1996: The Future of the Metropolis and its Form. Regional Studies, vol. 31.3, 211-220.
- Harvey D., 1996: Justice, Nature & the Geography of Difference. Blackwell, Oxford.
- Lynch K., 1960: The Image of the City. MIT Press, Massachusetts.
- Moore O., **'Parking lots bad for crops'** στο theglobeandmail.com, **Ιανουάριος 2005.**
- Mumford L., 1989: The City in History: Its Origins, its transformations, and its prospects. Harcourt, San Diego, New York, London.

Soja E., 2000: Postmetropolis: Critical Studies of Cities and Regions. Blackwell, Oxford.

Voltaire, 1881: Philosophical Dictionary. J.P.Mendum, Boston.

Wartzman R., 2007: Can the City save the Farm? newamerica.net/publications/articles/2007/can_city_save_farm_5422, τελευταία επίσκεψη: 15 Ιουνίου 2007.

Williams R., 1975: The Country and the City. Paladin, London.

ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ ΑΝΑΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Κανδύλης Γ.

Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Περίληψη

Η κινητικότητα των κατοίκων των πόλεων εντός του αστικού χώρου δεν αποτελεί απλά ένα από τα χαρακτηριστικά της αστικής ζωής, αλλά συμβάλλει στην ίδια τη διαμόρφωση και τον αναπροσδιορισμό της δομής, των λειτουργιών, του νοήματος της πόλης. Οι οικονομικές λειτουργίες και οι πολιτισμικές συναλλαγές, οι θεσμικές μορφές της διοίκησης και η αντίληψη του αστικού χώρου, η πολεοδομική οργάνωση και η αρχιτεκτονική, οι βιωμένες καθημερινές σχέσεις και η ένταξη στις απρόσωπες δομές των αστικών συστημάτων, προσδιορίζονται στο πλέγμα των δικτύων μετακινήσεων που διατρέχουν τις πόλεις καθώς αναπτύσσονται στο σωτηρικό τους ή ακόμα τις συνδέουν με ό,τι βρίσκεται πέρα από αυτές.

Η παρούσα εργασία εξετάζει μία από τις χαρακτηριστικές πλευρές της κινητικότητας, αυτή της επαναλαμβανόμενης μετακίνησης από τον τόπο κατοικίας στον τόπο εργασίας, στην περίπτωση της Αθήνας. Αξιοποιώντας τα διαθέσιμα δεδομένα της απογραφής πληθυσμού του 2001, διερευνώνται τα όρια της μητροπολιτικής περιφέρειας της πρωτεύουσας, στη βάση της πυκνότητας των ημερήσιων μετακινήσεων για εργασία από τα διάφορα τμήματα του αστικού και περιαστικού ιστού προς αυτό που ορίζεται ως κέντρο.

Παράλληλα, τα ίδια δεδομένα προσφέρουν τη δυνατότητα διερεύνησης των εθνοτικών ανισοτήτων ως προς την ημερήσια κινητικότητα των κατοίκων της Αθήνας. Εάν, όπως τεκμαίρεται, οι μετανάστες μετακινούνται λιγότερο και λιγότερο μακριά, προκύπτουν ερωτήματα γύρω από τις άνισες δυνατότητες και την άνιση συνεισφορά των διαφορετικών εθνοτικών ομάδων της πόλης στη συγκρότηση της περιφέρειάς της. Μέσα από αυτή την προβληματική διατυπώνονται προτάσεις για παραπέρα ειδικότερη διερεύνηση, σε χαμηλότερη κλίμακα και λαμβάνοντας υπόψη ποιοτικές παραμέτρους της κινητικότητας.

COMMUTING AND THE REDEFINITION OF ATHENS FUNCTIONAL REGION

Kandyllis G.

National Centre for Social Research

Abstract

Mobility of people in the urban space is not merely one of the characteristics of the urban life. More than that, it contributes to the formation and the redefinition of urban structures, functions and meanings. A wide range of heterogeneous features, such as economic and cultural transactions, institutional and administrative forms, the perception of the urban space, architecture, the organization of everyday life are defined in the grid produced by mobility networks.

This paper is about one characteristic aspect of mobility, that of commuting, in the case of Athens. The boundaries of the functional regional area of the capital are outlined, by examining commuting densities between different parts of the urban and periurban tissue and what is here defined as the city-centre. The latest census data of 2001 are used.

Same data give the possibility to verify ethnic inequalities around commuting. If, as it

seems to be the case, immigrants commute less and at shorter distances, then certain questions about unequal opportunities and about the uneven contribution of different ethnic groups in the formation of their city occur. Based on these reflections more systematic research at lower scale and using qualitative criteria is proposed.

Λέξεις κλειδιά: μετακινήσεις για εργασία, μετανάστευση, λειτουργική περιφέρεια.

Key words: commuting, immigration, functional region.

1. Εισαγωγή

Η κινητικότητα των κατοίκων των σύγχρονων πόλεων, πέρα από το να αποτελεί απλώς ένα από τα χαρακτηριστικά που συνθέτουν την αστική ζωή, συμβάλλει στον διαρκή μετασχηματισμό του αστικού χώρου. Οι οικονομικές λειτουργίες και οι πολιτισμικές συναλλαγές, οι θεσμικές μορφές της διοίκησης και η αντίληψη του αστικού χώρου, η πολεοδομική οργάνωση και η αρχιτεκτονική, οι βιωμένες καθημερινές σχέσεις και η ένταξη της πόλης στις πρόσωπες δομές των αστικών συστημάτων, προσδιορίζονται στο πλέγμα των δικτύων μετακινήσεων που διατρέχουν τις πόλεις, συνδεδεμένα με το χώρο πέρα από αυτές ή αναπτύσσονται στο εσωτερικό τους, δίνοντας σχήμα στα εκάστοτε όριά τους – στα όρια των αστικών περιφερειών. Εάν σε μια βραχυχρόνια ανάλυση, θα μπορούσαμε να δούμε τις ποικίλες μετακινήσεις στον αστικό χώρο ως αποτέλεσμα της μορφής της πόλης, της γεωγραφικής κατανομής του πληθυσμού και της απασχόλησης, σε μακροχρόνιο ορίζοντα η ίδια η αστική μορφή και οι αστικές λειτουργίες είναι αποτελέσματα των μετακινήσεων (Muniz & Galindo, 2005). Η κίνηση επιφέρει αλλαγές σε εκείνους που κινούνται, αλλά ταυτόχρονα και στα σημεία αναχώρησης, διέλευσης, άφιξης (Kaufman *et al.*, 2004).

Η εργασία αυτή αφορά ένα μέρος της κινητικότητας των κατοίκων της σύγχρονης Αθήνας, αυτό της επαναλαμβανόμενης μετακίνησης από τον τόπο κατοικίας στον τόπο εργασίας. Η ελληνική πρωτεύουσα γνώρισε ταχεία πληθυσμιακή ανάπτυξη και οικιστική επέκταση σε όλη τη διάρκεια του προηγούμενου αιώνα και ιδιαίτερα κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Σήμερα εξακολουθεί να επεκτείνεται, αντιμετωπίζοντας ακόμα τα προβλήματα που επεσώρευσε στα δίκτυα των μετακινήσεων οι προηγούμενες περίοδοι ανάπτυξης. Η αποσπασματική και εν πολλοίς ασχεδιαστή ανάπτυξη της πόλης άφησε περιορισμένο χώρο στην ανάπτυξη των μεταφορικών υποδομών και ακόμα λιγότερο στο δημόσιο σύστημα μεταφορών που παρέμενε μέχρι πολύ πρόσφατα δυσλειτουργικό. Αν και οι οδικές και οι υπόλοιπες μεταφορικές υποδομές που κατασκευάστηκαν κατά τη διάρκεια των τελευταίων δέκα χρόνων τείνουν να μεταβάλλουν αυτή την κατάσταση, η Αθήνα παραμένει μια πόλη που δυσχεραίνει τις μετακινήσεις των κατοίκων της (Μαλούτας *κ.α.*, 2006; Μπαλούρδος *κ.α.*, 1999). Δεν παύει ωστόσο να καθορίζεται από αυτές.

Η ποσοτική διερεύνηση των μετακινήσεων για εργασία εντός του αστικού χώρου μπορεί να γίνει με πολλούς διαφορετικούς τρόπους. Τα ίδια τα δεδομένα των μετακινήσεων αποτελούν ένα ιδιαίτερα πλούσιο υλικό που μπορεί κανείς να αντιμετωπίσει με ένα πλήθος συσχετίσεων με άλλες μεταβλητές, όπως το φύλο, η υπηκοότητα, τα χαρακτηριστικά της απασχόλησης (επαγγέλματα, κλάδοι), η αστική πυκνότητα κλπ. Η διερεύνηση που ακολουθεί στηρίζεται αναγκαστικά σε ορισμένες επιλογές που απλοποιούν την εξαιρετικά σύνθετη πραγματικότητα. Οι επιλογές αυτές βασίζονται με τη σειρά τους σε επεξεργασίες που έχουν καταγραφεί στη διεθνή βιβλιογραφία για το ίδιο αντικείμενο. Συχνά οι ημερήσιες μετακινήσεις για εργασία έχουν χρησιμοποιηθεί ως κριτήριο προσδιορισμού του μεγέθους των ορίων της πόλης ή ακριβέστερα των ορίων επιρροής της, στη βάση του εντοπισμού των τοπικών αγορών εργασίας (σε μια παράδοση που ξεκινά από τις εργασίες των Hall, 1973 και Smart, 1974). Παρόμοια ποσοτική διερεύνηση έχει χρησιμοποιηθεί με διαφορετικές επεξεργασίες σε διαφορετικά χωρικά πλαίσια (βλ. για παράδειγμα Carmichael, 1978, Cavailhès *et al.*, 2004, για τη γαλλική «περιαστική πόλη», Sohn, 2005, ειδικά για την «αστική χωρική δομή» ως αποτέλεσμα της μετακίνησης για εργασία). Αυτό που η σύγχρονη θεωρητική συζήτηση γύρω από το παρόν και

το μέλλον της πόλης έχει καταστήσει σαφές είναι ότι είναι περισσότερο χρήσιμο να αντιμετωπίζουμε τα αστικά ζητήματα με έμφαση στις διαδικασίες μάλλον παρά στα δεδομένα αντικείμενα (Harvey, 2000, Soja 2000). Σε αυτό το πλαίσιο οι επεξεργασίες του παρόντος άρθρου δεν φιλοδοξούν να αποτυπώσουν κάποια «συγκεκριμένη» εικόνα της σημερινής αθηναϊκής μητροπολιτικής περιφέρειας αλλά να διερευνήσουν τις ημερήσιες μετακινήσεις για εργασία ως μία από τις διαδικασίες που οδηγούν στη συγκρότησή της.

2. Επιλογές για τον χειρισμό των δεδομένων.

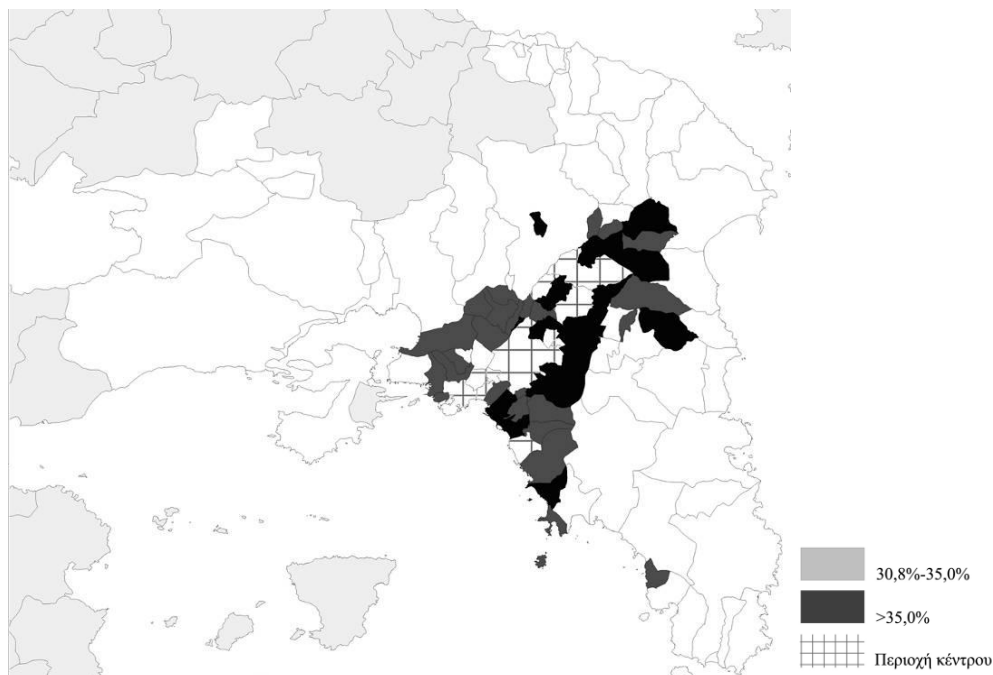
Τα δεδομένα της τελευταίας απογραφής της ΕΣΥΕ (2001) καταγράφουν τις μετακινήσεις για εργασία στο επίπεδο των Δήμων και των Κοινοτήτων. Δημιουργείται επομένως ένας πίνακας διπλής εισόδου που περιλαμβάνει τη μετακίνηση από κάθε μία από τις χωρικές ενότητες της Αττικής προς καθεμία από τις υπόλοιπες. Σε αυτόν μάλιστα μπορούμε να προσθέσουμε στατιστικά σημαντικές μετακινήσεις από και προς τους Δήμους των όμορων Νομών. Εδώ επιλέγεται καταρχήν η αναλυτική εξέταση της μετακίνησης από την περιφέρεια προς το κέντρο της μητροπολιτικής περιοχής και κατά δεύτερο λόγο αντίστροφα, αντί της μετακίνησης εντός των κεντρικών ή των περιφερειακών περιοχών. Πρόκειται για την επιλογή ενός κεντρομόλου προτύπου μετακινήσεων που αντιστοιχεί εννοιολογικά σε μια αντιδιαστολή μεταξύ αφενός των περιφερειακών περιοχών που θα «πρέπει» να χαρακτηρίζονται από την κυριαρχία της κατοικίας και αφετέρου των κεντρικών περιοχών που συγκεντρώνουν υποθετικά τις επιχειρηματικές παραγωγικές χρήσεις. Η καταλληλότητά του εν λόγω υποδείγματος για την Αθήνα της διάχυτης οικονομικής δραστηριότητας και των μικτών από παραγωγική και κοινωνική άποψη αστικών περιοχών (Μαλούτας, 1988) μπορεί να αμφισβητηθεί. Πάντως η εφαρμογή του προτύπου μπορεί να χρησιμεύσει για την εξέταση των ορίων ισχύος του, ενώ σε κάθε περίπτωση επιλέγεται εδώ μια αρκετά εκτεταμένη κεντρική περιοχή.

Η επιλογή της εξέτασης των μετακινήσεων μεταξύ κέντρου και περιφέρειας προϋποθέτει τον ορισμό του κέντρου της μητροπολιτικής περιοχής, γύρω από την οποία συγκροτείται η περιφέρειά της. Μία προφανής λύση για τον σκοπό αυτό μπορεί να είναι ο Δήμος Αθηναίων που άλλωστε συγκεντρώνει το 19,8% του πραγματικού πληθυσμού και το 20,7% των απασχολούμενων της Περιφέρειας Αττικής - και μεγαλύτερα ποσοστά σε ορισμένους κρίσιμους και τυπικούς ως προς την τάση συγκέντρωσής τους κλάδους, όπως η παράδειγμα στην πληροφορική και την έρευνα (24,8%), τις υπηρεσίες υγείας (24,3%) και τη δημόσια διοίκηση (21,2%) . Περίπου 230.000 κάτοικοι άλλων Δήμων της Αττικής και των όμορων Νομών Βοιωτίας και Κορινθίας εργάζονται εκεί. Ωστόσο κάτι τέτοιο υποτιμά την πολυκεντρικότητα της αστικής περιφέρειας. Για το σκοπό της αποτύπωσης αυτής ακριβώς της πολυκεντρικότητας επιλέχθηκε τελικά ένα ασυνεχές αστικό κέντρο που περιλαμβάνει όσους Δήμους των Νομαρχιών Αθήνας και Πειραιά (εξαιρώντας στη δεύτερη περίπτωση το νησιωτικό τμήμα) εμφανίζουν θετικό ισοζύγιο μετακινήσεων για εργασία. Πρόκειται για τους 11 Δήμους Αθηνών, Πειραιώς, Αμαρουσίου, Κηφισιάς, Μεταμόρφωσης, Ψυχικού, Νέου Ψυχικού, Ταύρου, Αγ. Ιωάννη Ρέντη, Μοσχάτου και Ελληνικού. Συνολικά κατέχουν το 30,6% του πραγματικού πληθυσμού και το 31,4% των απασχολούμενων της Αττικής, ενώ προς τα εκεί μετακινούνται για εργασία λίγο περισσότεροι από 320.000 κάτοικοι άλλων Δήμων (εξαιρώντας δηλαδή τις μεταξύ τους μετακινήσεις), ποσοστό συνολικά 30,8% επί του οικονομικά ενεργού πληθυσμού αυτών των Δήμων. Η σχετικά συνεκτική (με την εξαίρεση ίσως του Δήμου Ελληνικού) περιοχή που σχηματίζουν φαίνεται να αποτελεί ισχυρό βαρυτικό πόλο της απασχόλησης στην αστική περιφέρεια, καθώς το ποσοστό των απασχολούμενων που μένουν εργάζονται εκεί προερχόμενοι από περιφερειακούς Δήμους αντιστοιχεί στο διπλάσιο του ποσοστού της αντίστροφης περίπτωσης, εκείνων μένουν σε περιοχή του κέντρου και εργάζονται στην περιφέρεια (πίνακας 1). Η διερεύνηση περιορίζεται στα όρια της Περιφέρειας Αττικής, καθώς δεν παρατηρούνται ιδιαίτερα έντονες μετακινήσεις μεταξύ του επιλεγμένου κέντρου και Δήμων που βρίσκονται στους γειτονικούς Νομούς.

Η γεωγραφία των χωροκοινωνικών μεταβολών και ανισοτήτων στη σύγχρονη Ελληνική πόλη

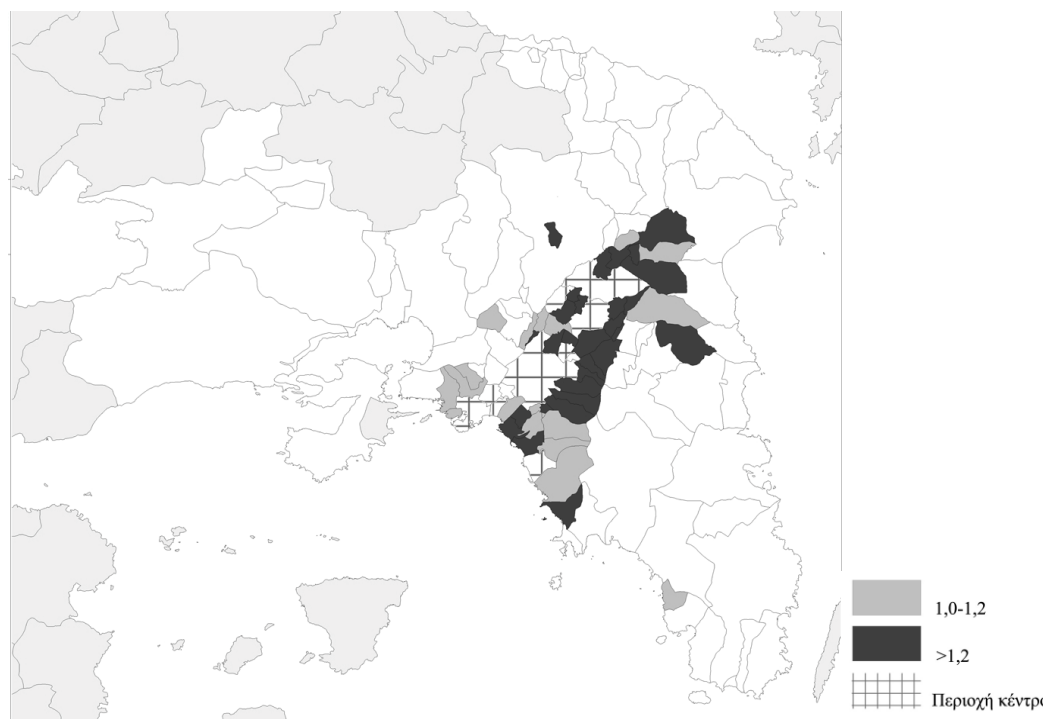
Πίνακας 1. Συνολικό σχήμα μετακινήσεων για εργασία στην Αττική.

Τόπος κατοικίας	Τόπος εργασίας		
	Στον ίδιο Δήμο	Σε άλλο Δήμο	
		στο Κέντρο	στην Περιφέρεια
Κέντρο	68,8%	15,4%	15,8%
Περιφέρεια	45,2%	30,8%	24,0%

Χάρτης 1. Ποσοστά μετακίνησης για εργασία από τους περιφερειακούς Δήμους προς το κέντρο. Πηγή: ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ, 2005.

Με δεδομένο το κέντρο και την κατεύθυνση των μετακινήσεων μπορεί να σχηματιστούν τα όρια της μητροπολιτικής περιοχής, στη βάση κάποιου ελάχιστου ποσοστού μετακίνησης από κάθε δήμο της περιφέρειας που θα οριστεί ως κριτήριο υπαγωγής. Στον Χάρτη 1 φαίνεται ότι οι Δήμοι στους οποίους η μετακίνηση για εργασία προς το κέντρο ξεπερνά τον μέσο όρο των περιφερειακών Δήμων βρίσκονται κυρίως στις εγγύς ανατολικές, βόρειες και νότιες περιοχές του λεκανοπεδίου. Το σχήμα της λειτουργικής περιφέρειας μοιάζει καταρχήν να καθορίζεται από την απόσταση από το κέντρο. Ωστόσο ο παράγοντας της απόστασης έχει διαφορετικό ειδικό βάρος σε ανατολικές και δυτικές περιοχές.

Χάρτης 2. Συντελεστής χωροθέτησης μετακίνησης για εργασία από τους περιφερειακούς Δήμους προς το κέντρο

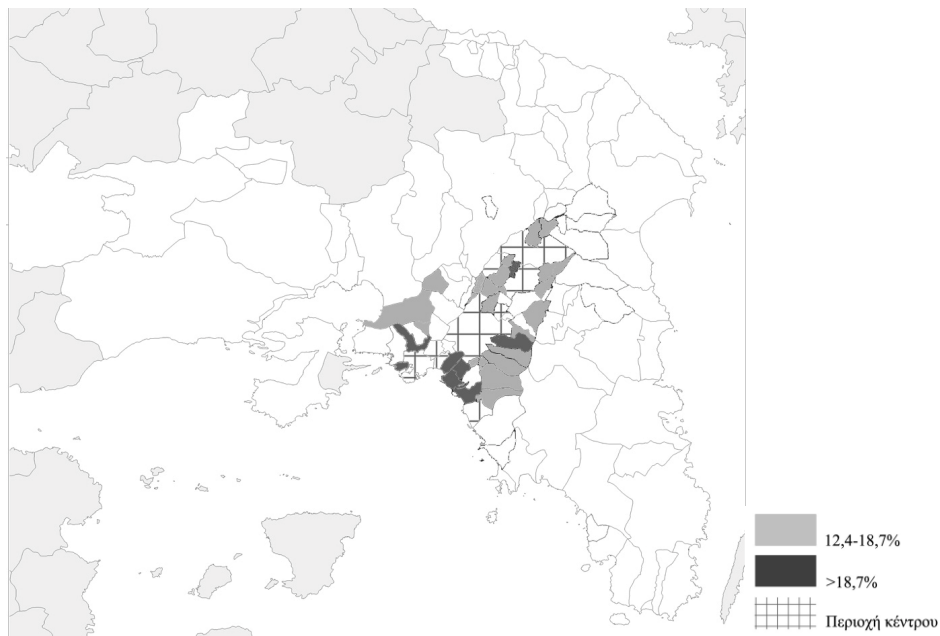
Πηγή: ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ, 2005.

Εναλλακτικά η μητροπολιτική περιοχή μπορεί να χαρτογραφηθεί με το σχετικό κριτήριο του συντελεστή χωροθέτησης της μετακίνησης, που ορίζεται ως ο λόγος της συνεισφοράς κάθε Δήμου στον μετακινούμενο πληθυσμό όλων των περιφερειακών Δήμων προς τη συνεισφορά του στον συνολικό ενεργό πληθυσμό. Στην περίπτωση αυτή η διάκριση ανατολικών και δυτικών περιοχών είναι ακόμα πιο σαφής, διαχωρισμός που αντιστοιχεί στην 'παραδοσιακή' διάκριση μεταξύ δυτικών και ανατολικών περιοχών της Αθήνας (Μαλούτας, 2000).

3. Χαρακτηριστικά του μετακινούμενου προς το κέντρο πληθυσμού

Η γενική εικόνα των συνολικών μετακινήσεων για εργασία υποκρύπτει έντονες διαφοροποιήσεις της κινητικότητας μεταξύ γηγενών και μεταναστών εργαζομένων. Αναλογικά πολύ λιγότεροι μετανάστες και μετανάστριες εργάζονται σε Δήμο διαφορετικό από εκείνον του τόπου κατοικίας τους και επιπλέον οι μεταναστευτικές μετακινήσεις φαίνονται να λαμβάνουν χώρα σε μικρότερες αποστάσεις (πίνακας 2 & χάρτης 3). Είναι χαρακτηριστικό ότι οι μετανάστες που μετακινούνται από την περιφέρεια προς το κέντρο αποτελούν το 3,4% της εν λόγω κατηγορίας του μετακινούμενου πληθυσμού, όταν η συμμετοχή τους στον ενεργό πληθυσμό της περιφέρειας ανέρχεται στο 8,7%.

Η γεωγραφία των χωροκοινωνικών μεταβολών και ανισοτήτων στη σύγχρονη Ελληνική πόλη

Χάρτης 3. Ποσοστά μετακίνησης μεταναστών για εργασία από τους περιφερειακούς Δήμους προς το κέντρο.

Πηγή: ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ, 2005.

Πίνακας 2. Ενδεικτικά ποσοστά μετακίνησης ενεργού πληθυσμού από περιφερειακούς Δήμους προς το κέντρο.

ΟΤΑ	Πληθυσμός που μετακινείται %	Μεταναστευτικός πληθυσμός που μετακινείται %	Αλβανικός πληθυσμός που μετακινείται %
Εκάλη	51,2 (μέγιστο)	14,0	16,2
Δραπετσώνα	32,0	21,2	18,7 (μέγιστο)
Αγία Παρασκευή	36,4	12,5	8,8
Γέρακας	20,1	4,6	2,9
Ραφήνα	19,1	2,9	2,5
Βάρη	18,4	3,7	2,6
Δάφνη	31,8	14,6	12,8
Αιγάλεω	23,5	13,2	11,2
Καματερό	26,4	9,8	9,2
Μάνδρα	6,5	2,3	1,5
Παλαιό Φάληρο	40,8	22,1 (μέγιστο)	12,6
Βουλιαγμένη	27,1	5,0	3,8
Μαραθώνας	8,8	0,6	1,2
Όλοι οι περιφ. Δήμοι	30,8	12,4	9,3

Πηγή: ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ, 2005.

Σε αντίθεση με ό,τι θα αναμέναμε γενικά οι γυναίκες εργαζόμενες της περιφέρειας δεν μετακινούνται λιγότερο από τους άνδρες. Οι γυναίκες αποτελούν το 39,1% του ενεργού πληθυσμών της εκτός μητροπολιτικού κέντρου Αττικής. Το ποσοστό τους όχι μόνον δεν μειώνεται αλλά παρουσιάζει μικρή αύξηση ειδικά για τον μετακινούμενο προς το μητροπολιτικό κέντρο πληθυσμό, φτάνοντας στο 40%. Το ίδιο μάλιστα εύρημα επιβεβαιώνεται και σε ό,τι αφορά ειδικά τις ημερήσιες μετακινήσεις των μεταναστών, καθώς οι μετανάστριες συνολικά μετακινούνται κατάτι περισσότερο από τους άνδρες των δικών τους εθνοτικών κατηγοριών, πράγμα που οφείλεται ιδίως στην κινητικότητα των Αλβανίδων, χωρίς πάντως και πάλι να καταγράφεται ιδιαίτερα σημαντική έμφυλη διαφοροποίηση (πίνακας 3).

Πίνακας 3. Έμφυλη κατανομή της μετακίνησης για εργασία προς το κέντρο.

Εθνοτική κατηγορία	Έμφυλη σύνθεση του ενεργού πληθυσμού της περιφέρειας		Έμφυλη σύνθεση του μετακινούμενου πληθυσμού	
	Άνδρες %	Γυναίκες %	Άνδρες %	Γυναίκες %
Έλληνες	60,9	39,1	56,0	44,0
Αλβανοί	72,6	27,4	70,7	29,3
Λοιποί μετανάστες	64,0	36,0	64,6	35,4
Σύνολο μεταναστών	69,2	30,8	67,6	32,4

Πηγή: ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ, 2005.

Η μετακίνηση από τους περιφερειακούς Δήμους προς το κέντρο διαφοροποιείται σημαντικά ανά κλάδο απασχόλησης (πίνακας 4). Εξαιρετικά χαμηλή κινητικότητα παρατηρείται στους απασχολούμενους στις κατασκευές και ακόμα περισσότερο στις οικιακές υπηρεσίες. Χαμηλότερη του μέσου όρου είναι και η κινητικότητα στους κλάδους της μεταποίησης, όπου όμως σημειώνονται επιμέρους διαφοροποιήσεις (για παράδειγμα 40,0% στην 'κατασκευή μηχανών γραφείου και ηλεκτρονικών υπολογιστών' αλλά μόνο 11,7% στην 'κατασκευή λοιπού εξοπλισμού μεταφορών'). Κοντά στον μέσο όρο βρίσκεται η κινητικότητα στους περισσότερο 'παραδοσιακούς' κλάδους των υπηρεσιών (εμπόριο, ξενοδοχεία-εστιατόρια, μεταφορές), ενώ σημαντικά υψηλότερη κινητικότητα διαπιστώνεται στη δημόσια διοίκηση, την υγεία και σε μια σειρά από άλλους κλάδους υπηρεσιών (ενδιάμεσοι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί, πληροφορική, έρευνα & ανάπτυξη κτλ). Επομένως η χαμηλότερη και η μέση κινητικότητα εμφανίζονται στους κλάδους που συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο μέρος της μεταναστευτικής απασχόλησης. Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να αποτελεί ένδειξη ότι η χαμηλότερη κινητικότητα των μεταναστών οφείλεται ακριβώς στην κλαδική σύνθεση της μεταναστευτικής απασχόλησης. Για να εξετάσουμε την υπόθεση αυτή μπορούμε να συγκρίνουμε τα ποσοστά μετακίνησης μεταναστών και γηγενών εντός των ίδιων παραγωγικών κλάδων. Βλέπουμε τότε ότι, αν και η κινητικότητα των μεταναστών παραμένει περιορισμένη σε σχέση με εκείνη των γηγενών σε όλους τους κλάδους, η «υποχώρησή» της είναι εντονότερη σε ορισμένες κατηγορίες από ό,τι σε άλλες. Ειδικά η συγκέντρωση της μεταναστευτικής απασχόλησης στις κατασκευές και στις οικιακές υπηρεσίες φαίνεται έτσι να «ερμηνεύει» ένα μέρος της χαμηλής κινητικότητάς τους.

Πίνακας 4. Ποσοστό μετακίνησης προς το κέντρο ανά κλάδο παραγωγής.

	Συνολικός ενεργός πληθυσμός	Έλληνες	Μετανάστες	Λόγος ποσοστών (μετανάστες/έλληνες)
Μεταποίηση	26,7%	27,8%	16,3%	0,59
Κατασκευές	9,2%	11,3%	3,9%	0,35
Εμπόριο	29,6%	30,0%	21,5%	0,72
Ξενοδοχεία-εστιατόρια	26,8%	28,2%	18,1%	0,64
Μεταφορές-επικοινωνίες	28,4%	29,5%	11,3%	0,38
Οικιακές υπηρεσίες	6,9%	14,2%	4,4%	0,31
Άλλες υπηρεσίες	40,3%	40,8%	24,4%	0,60

Πηγή: ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ, 2005.

Οι μετακινήσεις είναι επίσης άνισες μεταξύ διαφορετικών κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών, όπως αυτές αποτυπώνονται στο σχήμα της European Socioeconomic Classification (ESeC). Όπως είναι αναμενόμενο τα υψηλότερα ποσοστά μετακίνησης από την περιφέρεια προς το κέντρο παρατηρούνται στις υψηλότερες κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες (πίνακας 5). Εξετάζοντας και πάλι την κινητικότητα μεταναστών και γηγενών εντός των ίδιων κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών, μπορούμε να δούμε ότι η απόκλιση είναι σαφώς εντονότερη στις κατηγορίες των κατώτερων τεχνικών επαγγελμάτων και των ανειδίκευτων. Επομένως, η ένταξη των μεταναστών στις κατώτερες θέσεις της κοινωνικοεπαγγελματικής ιεραρχίας εξηγεί σε κάποιο βαθμό τον χαμηλό μεταναστευτικό δείκτη μετακίνησης.

Πίνακας 5. Ποσοστό μετακίνησης προς το κέντρο ανά κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία (ESeC).

	Συνολικός ενεργός πληθυσμός	Έλληνες	Μετανάστες	Λόγος ποσοστών (μετανάστες/έλληνες)
Μεγάλοι εργοδότες, ανώτερα διοικητικά και επιστημονικά επαγγέλματα	46,1%	46,4%	37,6%	0,81
Κατώτερα διοικητικά και επιστημονικά επαγγέλματα, ανώτερα εποπτικά και τεχνικά επαγγέλματα	35,6%	35,8%	27,2%	0,76
Ενδιάμεσα επαγγέλματα	44,5%	44,7%	36,0%	0,81
Μικροί εργοδότες και αυταπασχολούμενοι (εκτός πρωτογενούς)	18,1%	18,2%	12,2%	0,67
Μικροί εργοδότες και αυταπασχολούμενοι (πρωτογενής)	2,8%	2,9%	2,1%	0,72
Κατώτερα εποπτικά και τεχνικά επαγγέλματα	43,4%	43,8%	26,3%	0,60
Κατώτερα επαγγέλματα πωλήσεων και υπηρεσιών	34,7%	35,5%	22,7%	0,64
Κατώτεροι τεχνίτες	19,8%	22,7%	9,0%	0,40
Ανειδίκευτοι	20,5%	24,6%	8,9%	0,36

Πηγή: ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ, 2005.

Από την άλλη μεριά η χαμηλή μεταναστευτική κινητικότητα δεν μπορεί να αποδοθεί μονοσήμαντα ούτε στην κλαδική ούτε στην κοινωνικοεπαγγελματική σύνθεση του μεταναστευτικού πληθυσμού, εφόσον οι αποκλίσεις μεταξύ γηγενών και μεταναστών

υφίστανται και εντός των ίδιων κατηγοριών. Οι μετακινήσεις για εργασία φαίνονται να έχουν (και) έναν ειδικά εθνοτικό προσδιορισμό, ο οποίος χρειάζεται περαιτέρω διερεύνηση. Σε κάθε περίπτωση είναι εμφανές ότι η ένταξη των μεταναστών στην οικονομική δραστηριότητα της μητροπολιτικής περιφέρειας τείνει να δημιουργεί σχήματα περιφερειακής συγκρότησης, διαφορετικά από εκείνα που προσδιορίζονται από τη δραστηριότητα των γηγενών (πρβλ. Αράπογλου, 2005; Kandyliis *et al.*, forthcoming). Η «μεταναστευτική» λειτουργική περιφέρεια της Αθήνας είναι μικρότερη και λιγότερο κινητική από τη «συνολική».

4. Αντίστροφη μετακίνηση

Από το σύνολο του ενεργού πληθυσμού των κεντρικών Δήμων, ποσοστό της τάξης του 15,8% εξέρχεται για εργασία σε κάποιο περιφερειακό Δήμο (βλ. πίνακα 1). Η σύνθεση αυτού του εξερχόμενου πληθυσμού καταδεικνύει επίσης εθνοτικές διαφοροποιήσεις, ωστόσο αρκετά πιο περιορισμένες από εκείνες που διαπιστώνονται στην περίπτωση της μετακίνησης από την περιφέρεια προς το κέντρο (πίνακας 6). Ενώ η κινητικότητα των γηγενών από το κέντρο προς την περιφέρεια είναι χαρακτηριστικά μικρότερη από εκείνη της αντίστροφης κατεύθυνσης, η απόκλιση είναι οριακή για τους μετανάστες και μάλιστα ειδικά οι Αλβανοί μετανάστες του κέντρου μετακινούνται σε ελαφρώς μεγαλύτερη αναλογία από τους ομοεθνείς τους της περιφέρειας.

Πίνακας 6. Ποσοστιαία μετακίνηση από το κέντρο προς την περιφέρεια.

	Συνολικός πληθυσμός	Μεταναστευτικός πληθυσμός	Αλβανικός πληθυσμός
Μετακινούμενοι %	15,8	11,1	10,8

Πηγή: ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ, 2005.

Η εξέταση της ποσοστιαίας μετακίνησης από το κέντρο προς την περιφέρεια ανά κλάδο παραγωγής και ανά κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία φανερώνει μεγάλες αποκλίσεις από τα αντίστοιχα μεγέθη της μετακίνησης από την περιφέρεια προς το κέντρο ειδικά στους κλάδους και στις κατηγορίες που χαρακτηρίζονται από υψηλότερη σχετική συγκέντρωση γηγενών. Η σύγκλιση επομένως της κινητικότητας γηγενών και μεταναστών σε αυτή την περίπτωση ερμηνεύεται από κυρίως από την περιορισμένη κινητικότητα των γηγενών του κέντρου σε σχέση με εκείνη των ομοεθνών τους της περιφέρειας που βρίσκονται σε παρόμοιες θέσεις της κλαδικής διάρθρωσης και της κοινωνικοεπαγγελματικής ιεραρχίας.

5. Παρατηρήσεις για παραπέρα διερεύνηση

Η ποσοτική διερεύνηση του παρόντος άρθρου έχει ως στόχο την παρουσίαση της συνολικής εικόνας των μετακινήσεων για εργασία στην Αθήνα και των γενικών τάσεων συγκρότησης της μητροπολιτικής περιφέρειας γύρω από τη συγκεκριμένη μορφή κινητικότητας. Από τα διαθέσιμα δεδομένα της απογραφής αναδεικνύεται εμφανώς το ζήτημα της εθνοτικής διαφοροποίησης της κινητικότητας, όπως. Οι μετανάστες φαίνονται να εντάσσονται σε μία περισσότερο κλειστή και λιγότερο «κινητική» λειτουργική περιφέρεια από τους γηγενείς, ακόμα και όταν πρόκειται για γηγενείς με παρόμοια χαρακτηριστικά απασχόλησης. Από την πλευρά των ποσοτικών στοιχείων η διερεύνηση των εν λόγω ανισοτήτων μπορεί να περιλάβει περισσότερα δεδομένα (όπως οι συνθήκες κατοίκησης σε περιοχές υψηλής και χαμηλής κινητικότητας, η σύνθεση της κινητικότητας με τις τοπικές ευκαιρίες απασχόλησης, η διερεύνηση σε γεωγραφική κλίμακα χαμηλότερη από αυτή των Δήμων και οι πραγματικές διανυόμενες χρονοαποστάσεις), με σκοπό την συγκρότηση πολυπαραμετρικού ερμηνευτικού υποδείγματος.

Σε κάθε περίπτωση οι παρατηρούμενες ανισότητες δεν συνδέονται εκ των προτέρων με κάποια αξιολογική κρίση σχετικά τα πλεονεκτήματα ή τα μειονεκτήματα της μετακίνησης. Η χαμηλή κινητικότητα μπορεί να αποδίδεται σε δυσχέρειες όπως η αναζήτηση φθηνής κατοικίας σε περιοχές με μειωμένη πρόσβαση σε θέσεις εργασίας ή η μη κατοχή ιδιωτικού αυτοκινήτου. Μπορεί αντίθετα να έχει να κάνει με τη συγκρότηση τοπικών αγορών εργασίας στις οποίες προσφέρονται θέσεις ευκαιρίες απασχόλησης για τους μετανάστες. Για την κατανόηση της

σύνθετης πραγματικότητας των μετακινήσεων είναι απαραίτητη και η προσέγγιση ποιοτικών δεδομένων γύρω από τις σημασίες που αποδίδονται στη μετακίνηση από μετακινούμενους και μη. Μία ποιοτική προσέγγιση έχει ως στόχο να αναδείξει τη σχέση μεταξύ των πρακτικών της κινητικότητας και των αντιλήψεων για τον χώρο της αστικής περιφέρειας: για τα όρια, τις δυνατότητες που παρέχει ή αποστερεί και το δυναμικό οικειοποίησης ή αποξένωσης. Για αυτό τον λόγο είναι συνεπής απέναντι στη θέση ότι οι μετακινήσεις δημιουργούν μια δυναμική κατάσταση διαρκούς ανασυγκρότησης του αστικού χώρου και όχι απλά μια απεικόνιση ροών.

Βιβλιογραφία

Αράπογλου Β., 2005: Αστική ανάπτυξη, μετανάστευση, και κοινωνικές ανισότητες στην Αθήνα, στο Αργεϊτής Γ. (Επ.), *Οικονομικές αλλαγές και κοινωνικές αντιθέσεις στην Ελλάδα: Οι προκλήσεις στις αρχές του 21^{ου} αι.* Gutenberg, Αθήνα.

ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ, 2005: *Πανόραμα Απογραφικών Δεδομένων 1991-2001*. Εφαρμογή βάσης δεδομένων και θεματικής χαρτογραφίας σε πειραματική χρήση στο ΙΑΑΚ-ΕΚΚΕ.

Μαλούτας Θ., Δ. Εμμανουήλ και Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, 2006: *Αθήνα. Κοινωνικές δομές, πρακτικές και αντιλήψεις. Νέες παράμετροι και τάσεις μεταβολής, 1980-2000*. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα.

Μαλούτας, Θ., (επιμ.) 2000: Κοινωνικός και Οικονομικός Άτλας της Ελλάδας: Οι πόλεις, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών-Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Αθήνα-Βόλος.

Μαλούτας, Θ., 1988: Χωρική δομή και κοινωνική διαδικασία στην (υπ)ανάπτυξη του ελληνικού κράτους πρόνοιας στο Μαλούτας Θ. και Δ. Οικονόμου (επιμ.), Προβλήματα Ανάπτυξης του Κράτους στην Ελλάδα: χωρικές και τομεακές προσεγγίσεις, Εξάντας, Αθήνα.

Μπαλούρδος Δ., Α. Μουρίκη, Κ. Σακελλαρόπουλος, Κ. Θεοδωρόπουλος και Κ. Τσακίρης, 1999: The Prevailing Car System in the Athens Metropolitan Area. National Centre for Social Research, Athens.

Carmichael C.L., 1978: Local Labour Market Analysis. Its importance and a possible approach. *Geoforum*. 9, 127-148.

Cavallhès ; J., D. Peeters, E. Sekeris and J. F. Thisse, 2004: The periurban city. Why to live between the suburbs and the countryside. *Regional Science and Urban Economics*. 34, 681-703.

Harvey D., 2000: Possible urban worlds. 4th Megacities Lecture, The Hague, 16/11/2000. Available online: www.megacities.nl/lecture_4/possible.pdf

Kandyllis G., V. Arapoglou and T. Maloutas, forthcoming: "Immigration and the spatial (dis)equilibrium of competitiveness – cohesion in Athens", in Ache P., H.T. Andersen, T. Maloutas, M. Rako, and Tasan-Kok (eds.) *Cities Between Competitiveness and Cohesion: discourses, realities, implementation*. Springer, Dordrecht.

Kaufmann V., M. M. Bergman and D. Joye, 2004: Motility. Mobility as capital. *International Journal of Urban and Regional Research*. 28.4, 745-756.

Muniz I. and A. Galindo, 2005: Urban form and the ecological footprint of commuting. The case of Barcelona. *Ecological Economics*. 55, 419-514.

Smart M. W., 1981: Local Market Areas in Great Britain. Developments since 1961. *Geoforum*. 12, 301-318.

Sohn J., 2005: Are commuting patterns a good indicator of urban spatial structure?. *Journal of Transport Geography*. 13, 306-317.

Soja E., 2000, *Postmetropolis. Critical studies of cities and regions*, Blackwell, Oxford-Malden.

GENTRIFICATION AND THE SOCIAL DIVISION OF URBAN SPACE IN EUROPE: THE CASE OF THE GREATER LONDON

Lebreton A.

Doctor in Geography, Research Fellow in the Centre de Recherches sur les Espaces et les Sociétés (CRESO), Université de Caen, Esplanade de la paix, 14032 Caen Cedex, France.

Abstract

This paper aims to discuss and analyse the effects of new urban dynamic on the social division of space in large European cities. Special emphasis is given to the huge economical and functional restructuring of city cores, the links between globalisation and social change, and after all to the emerging of a new-middle class coming from the extent of the financial sector. The recent evolution of the social geography of the Greater London perfectly illustrates the functional regulation of the old fordist urban structure to the needs of the new global capitalism. To gauge the impact of this restructuring on the social structure of the city and residential patterns, the location of social groups has been analysed using data from the 2001 census. The result confirm the recolonization of the Inner city working-class district by the new middle class and it also reveals another feature of gentrification. Not only does the latter deteriorate the urban geographical pattern inherited from the industrial period at the agglomeration level, but it generates new forms of socio-spatial polarization as well, especially at the local level.

Key words: Social division of space, gentrification, Greater London, urban fragmentation.

1. Introduction

Gentrification firstly designs the replacement of low-income household by high-income household in a urban environment that have been initially constructed for the working-class (Glass, 1964). By extension, this term designs the “embourgeoisement” of the central run-down urban areas that occurred after the economic and social restructuring of city cores. In the Greater London, the first steps of gentrification have been observed at the beginning of the sixties (Glass, 1964). Its growth is regularly examined (Hamnett, 1973, 2003; Hamnett and Williams, 1979, 1980; Marsh, 1999; Robson and Butler, 2001; Butler and Robson, 2003) so are its consequences on the dynamic of settlement of several neighbourhoods. (noms) The multiplication of high-income household in working class district is said to banish local people, either by displacement (Lyons, 1996, Atkinson, 2000) or by replacement, taking into account that the gentrification develops faster in neighborhoods that undergo demographical decline (Hamnett, 2003). It has also been argued that gentrification could finally reverse the patterns of social segregation which prevailed in the industrial city : simultaneously to the colonization of the inner city by high-income groups, medium and low income groups would be finally evicted from city cores and a pre-industrial urban pattern would come into sight, with a urban core exclusively dominated by the wealthiest segment of the population. (Ley, 1981). In this contribution, we will try to answer to three main questions in order to highlight the effects of gentrification on the social geography of the Greater London:

1. What is the impact of gentrification on the inherited socio-spatial configuration of the industrial city ?
2. Does the Inner London become a more homogeneous space ?
3. Do gentrification lead to social mix ? what is the social division of space in a gentrified Borough ?

2. The inherited forms of the London urban structure

The greater London can be seen as a social and morphological mosaic that has been assembled during the successive rounds of urbanization. The shape of the city is, before all, the result of the urban dynamic which has been established under the long waves cycles: competitive (1850-1900), extensive (1900-1950), intensive (fordism - 1950-1975), and flexible (1975- until now). All these cycles have determined different type of distribution (population and activities) in urban space and produced what Christian Kesteloot names "urban sociospatial configuration", that is to say different types of built environment occupied by specific social group (Kesteloot, 2004). The recent study of the residential location of social groups in the Greater London put in evidence at least two level of social polarization (Petsimeris, 1995 ; Lebreton, 2004) : the first comes out from a strong social antagonism between the oriental and occidental districts of the Inner City. The West-End (see figure one) represents the ecological area of reproduction of the London aristocracy and bourgeoisie since the XVIII century. This is the place in London where the function of power and decision are concentrated, and where we can find some of the most prestigious and expensive residential areas of the whole city. In opposition, on the other side of Central Business District (City of London), the districts have experienced for more than two centuries the industrial revolution and the creation of the proletariat in the urban space. Thus, if the West-End designs the "beaux quartiers" of London, wealthy and mostly white occupied, the East-End symbolizes the working-class London, the London of Charles Dickens, with its pubs, factories, urban docks, and its poor immigrants' settlements. This opposition is the most ancient but it remains very strong : it is between these two sectors that the social inequalities are the most significant at the agglomeration level. For instance, in 2001, the proportion of unemployed was three times higher in Tower Hamlets (East End) than in Westminster (West End).

Figure 1. The administrative canvas of the Greater London

The second level of social polarization which characterizes the geography of the Greater London opposes the Inner City to the periphery of the agglomeration, (Outer City), a large urban belt close to the rural environment with small densities and individual housing. This is the classic prosperous suburbia, especially in the middle and outer suburbs, which developed subsequently to the suburban rush that took place after the Second World War. The opposition between *Inner* and *Outer London* can be made on the basis of : a – the social rank of the population who lives in these two urban rings; b – the housing morphology; c – the type of housing occupancy used by the residents. To understand the social geography of the Greater London, we have to keep in mind that the heaviest programs of construction of social housing have been accomplished within the limits of the Inner London, which has been administrated for decades and decades by the labour party, whereas these construction have remained sporadic in the Outer London which was mainly controlled by the right party, strongly refracting with social housing. Consequently, despite some large-scale developments in the east industrial suburbs, the public housing in Greater London stays strongly concentrated in the Inner London, whereas the periphery is mainly owner-occupied and constituted with individual or semi-individual houses.

3. The social reconquest of Inner London and the reversal of the social segregation pattern

To appreciate clearly the extend of gentrification in Inner London, we have to remind that a large part of the Inner London had already been entirely occupied by working-class until the sixties (Hamnett, 2003). Gentrification is a phenomenon that takes all its dimensions within the Anglo-Saxon urban form, with their run-down central areas, North American downtowns or English inner cities. In the sixties, when the suburbanization of the middle class started to reach his peak in England, the West-end represented a statistical anomaly in the social geography of the Inner London, an island of prosperity surrounded by a sea of working-class neighborhood (Hammersmith, Fulham, Islington, Lambeth). Such a massive and secular presence of blue-collars workers in the inner city has left a large and substantial housing stock that has been largely repurchased and refurbished by individuals gentrifiers during the seventies and eighties. Once again, the characteristics of the urban form remain essential in understanding the development of gentrification within the anglo-saxon urban cores inherited from the second industrial revolution. Without the massive proletarianization of these cores during the XIX and XX centuries, the potential gentrifiable housing stock would have been reduced **even more**. **Let's have a look on London's case : first confined in specific areas as** Camden and Islington during the sixties, the gentrification will really spread out in the early eighties successively to the internationalization of the economy and the functional restructuring of the London city core. The transition from an industrial to a post-industrial economy based on financial, business and creative services has led to an increasing number of professionals and managers in the social class structure of the greater London (Hamnett, 1995). Simultaneously to its growth in the social structure, this new middle class started to spread out of the traditional upper class areas of the Inner London, like Westminster and Kensington. Not only did they record a big increase in socially mixed neighborhood but they grew in long-established working-class district as well, like Tower Hamlets and Hackney (figure 2).

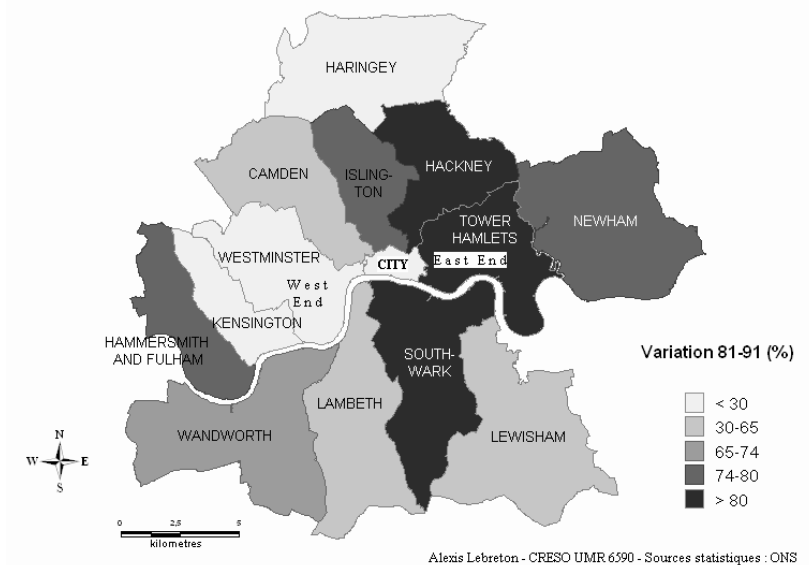

Figure 2 . Relative growth of Professionals and Managers in Inner London, 1981-1991

During the same period, the medium and lower classes have registered an important contraction in the Inner London class structure (Petsimeris and Ball, 1998). Indeed, we could easily argue that the transformations of the labour market will lead to a complete remaking of the agglomeration class structure, and that the Inner London will be soon occupied only by managers and professionals. The recent change in housing market support this hypothesis : the incessant demand of dwelling coming from the new middle class puts an incredible pressure on the housing market that has led to a fantastic increase of the real-estate values. Between 1995 and 2001, the prices of houses have increased of more than 100% in most of the inner Boroughs (figure 3). Thus, for the low and medium income households, the opportunities to acquire a roof in the Inner London are now considerably reduced, due to the fact that these households cannot compete economically with the new middle class. Even for the two-wages households of the public sector, the purchase of a house in the Inner London represents an impossible mission, and most of time they must buy their home in the periphery where the cheaper areas are now located. (Hamnett, 2003)

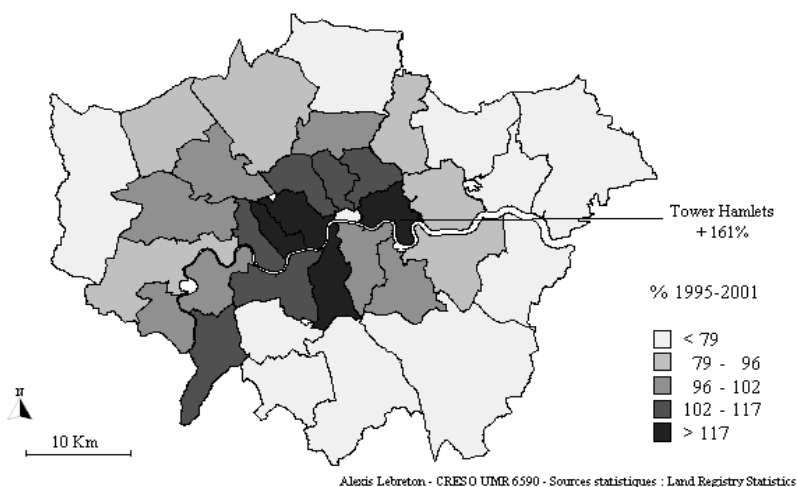

Figure 3. Relative change of the average cost of housing, Greater London, 1995-2001.

By playing the role of a social filter for the news households who attempt to reside in the Inner London, the housing market maintains lower and medium income groups outside it. The first londonian urban ring, formerly working class and rented-occupied, is submitted since the eighties to a vast social restructuring that jeopardizes this old domination of class. Nowadays, high income groups constitute the largest part of the population of the Inner boroughs. According to the 2004 census, the professional and managers represent almost 40% of the active population of London :

Managerial and professional	38
Intermediate occupation	9,1
Small employers and own account workers	7,3
Lower supervisory and technical	5,9
Semi-routine occupations	9,5
Routine occupations	6,4
Never work, unemployed, not elsewhere classified	23

Figure 4. Greater London :Socio-economic classification of working age population, 2004
Source : office for national statistics

As we can also notice it on figure 4, the economically inactive and unemployed situated at the other extremity of the social scale constitute 23% of the population of London. This proportion is still very important, and the fact is that for the last decades, these low-income groups have become increasingly concentrated in the public housing sector which gets little by little residualised (Sommerville, 1986; Forest and Murie, 1991).

4. The social fragmentation of the urban space

Thus, the Inner London has become the privileged theatre of two antagonist dynamic. The gentrification – through the reconversion of deprived rental sector and /or arising from the operations of urban regeneration – lead to a social revalorization of the old urban structure. At the same time, there is an increasing impoverishment of the public housing, especially the high-rise and high density tenements of the inner City which have been colonized by poor ethnic groups like African, Bangladeshi and Caribbean. When the same neighborhood experiences simultaneously gentrification and residualization, the level of residential segregation is very high. In the municipality of Tower Hamlets for example, the pattern of distribution show without ambiguity the effects of the gentrification on the social and ethnic division of space at the infra-communal level. In the figure 4, we can see that the statistical unit of the eastern part of the Borough are occupied in majority by managers and professionals. We also note that the proportion of homeowners is very important (it can reach more than 80% of the population in many units). Indeed, the boundaries of this area follow the perimeter of the LDDC, (London Dockland Development Corporation), the quango agency set up by the UK Government in 1981 to regenerate the depressed Docklands area of East London. Inside this sector, the majority of the residential building have been the subject of a reconversion. One finds there as follows : a – refurbished victorian terrace houses (see figure 5, photo1) ; b – refurbished council housing as closed residences (photo 2) ; c – lofts arranged in warehouses, workshops, factories and other non residential buildings whose waterfronts are well provided (photo 3).

Above the limit of the regenerated area, the environment connotes images of urban decay and social deprivation. As a matter of fact, the western and central area of Tower Hamlets is occupied for decades by a large Bangladeshi community which escaped poverty and famine in it homeland during the seventies. The Bangladeshi found in the old East End textile district jobs and accommodations, in cheap private housing (photo 5) or in medium / high-rise social housing, erected during the sixties in the gap sites from World War II bombing (photographs 5 and 4). This community grows rapidly : in wards like Whitechapel or Banglatown, the Bangladeshi constitute now until 90% of the population of certain statistical unit. The paradox lies then in the fact that in Inner London, we can find in the same district some block of private housing that have been strongly gentrified and few streets away tenements of very unattractive social housing occupied by unemployed and economically inactive residents.

5. Conclusion

For several decades, the Greater London is the theatre of a tough gentrification that upset the social geography of the entire City. The working class, formerly statistically dominant in Inner London, is now declining for years, revealing the transition from industrial to post-industrial economy and the professionalisation/deproletarianization of the London class structure. The colonization of the inner London by the new middle class settles down the old social duality that existed between the two urban belts of London: traditionally gathered in the outer suburbs, the high incomes groups have massively reinvested the Inner London through the refurbishment of old houses and large scale regeneration schemes of run-down urban areas. Simultaneously to the social reconquest of blue-collar neighborhood, the recent change of the housing market has lead to a increasing concentration of the most vulnerable populations in the most unattractive part of social housing. Due to the political choices in town planning that have been made during the XX century, this housing stock remains basically settled in Inner London, which is consequently experimenting two antagonist dynamic of settlements at the same time. Thus, the recent change of the London urban structure do not invite us to think that the social geography of a post-industrial city will be identical to the social geography of the medieval city (Ley, 1981). The fact observed rather suggest that the city remains a space characterized by a strong heterogeneity, socially and ethnically fragmented, particularly at reduced scales.

Bibliography

Atkinson R, 2000: Measuring gentrification and displacement in Greater London, *Urban Studies* 37 (1), 149-165.

Atkinson R, 2000 : Professionalisation and Displacement in Greater London, *Area*, 32, 3, 287-295.

Bailey N., Robertson D, 1997: Housing renewal, urban policy and gentrification, *Urban Studies*, 34, 4, 561-78. Butler T., Robson G, 2003 : *London Calling. The Middle Classes and the Remaking of Inner London*. Oxford : Berg.

Donzelot J, 2004 : *La ville à trois vitesses : relégation, périurbanisation, gentrification*, *Esprit*, 303, 14-39.

Forest R., Murie A, 1991 : *Selling the Welfare State*. Routledge: London. Glass R, 1964: *London : Aspects of Change*. MacGibbon and Kee, London.

Hamnett C, 1973: Improvement Grants as an indicator of gentrification in Inner London, *Area*, 5, 4, 252-261.

Hamnett C., Williams, P., 1979: gentrification in London 1961-71: An empirical and theoretical analysis of social change, Centre for Urban and Regional Studies, University of Birmingham.

Hamnett, C., Williams, P., 1980: Social Change in London: A Study of gentrification, *Urban Affairs Quarterly*, 15,4, 469-487.

Hamnett C, 2003: *Unequal City. London in the global arena*. Routledge.

Kesteloot C, 2004 : Urban socio-spatial configurations and the future of European cities. In Kazepov Y. (ed), *Cities of Europe. Changing contexts, local arrangements and the challenge to urban cohesion*. Blackwell, Oxford, 123-137.

Lebreton A, 2004 : **Formes et processus de division sociale de l'espace d'une ville globale : l'exemple du Grand Londres. Thèse de doctorat, centre de documentation, maison de la recherche en sciences humaines, Université de Caen, 363 p.**

Ley D, 1981: Inner city revitalization in Canada : a Vancouver case study. *Canadian Geographer*, 25, 124-48.

Ley D. 1996 : *The new middle class and the post industrial city*. Oxford : Oxford University Press.

Lyons M, 1996 : Gentrification, Socioeconomic Change, and the Geography of Displacement. *Journal of Urban Affairs*, 18, 1, 39-62.

Marsh G., 1999: *Residential Development in Central and Inner London in 1999*. London, London Residential Research.

Pétsimeris P., Ball, S., 2000. Greater London : entre hétérogénéité ethnique et polarisation socio-spatiale, *Cybergéo, revue européen de géographie*, 122, <http://www.cybergeo.presse.fr/culture/ball/london.htm>

Pétsimeris P., 1995 : Une méthode pour l'analyse de la division ethnique et sociale de l'espace intra métropolitain du Grand Londres. *L'Espace Géographique*, 2, 39-153.

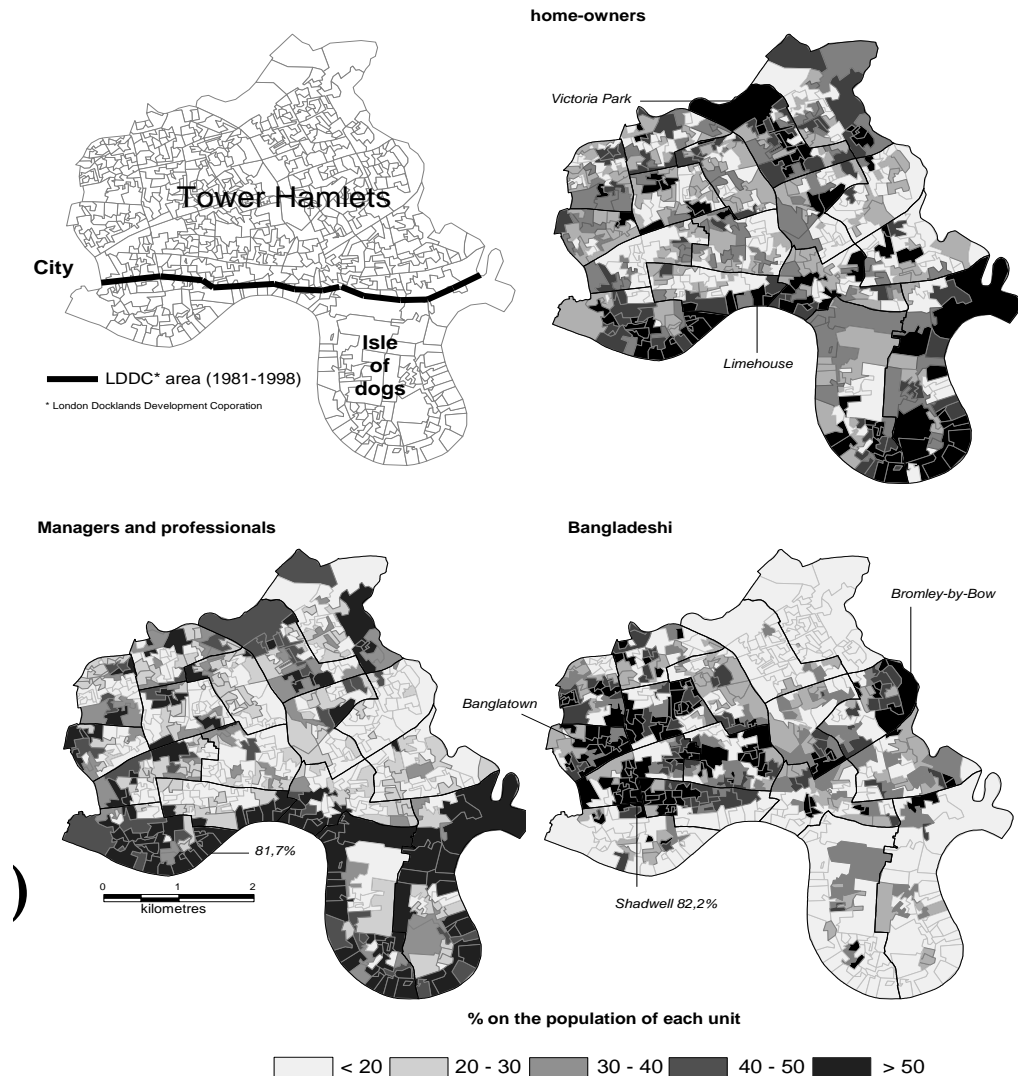
Robson G., Butler T., 2001: Coming to terms with London: middle-class communities in a global city. *International Journal of Urban and Regional Research*, 25, 1, 70-86. Sassen S., 1996. *La ville globale*. New York, Londres, Tokyo. Paris : Ed Descartes (1ere ed. 1991)

Somerville P, 1986: Housing tenure polarisation. Housing Review, 35, n. 6, 90-193.

Ανθρωπογεωγραφία

8^ο Πανελλήνιο Γεωγραφικό Συνέδριο

Η γεωγραφία των χωροκοινωνικών μεταβολών και ανισοτήτων στη σύγχρονη Ελληνική πόλη

Alexis Lebreton - Statistical sources : Office for national statistics
Crown copyright is reproduced with the permission of the controller of HMSO.

Figure 5. Social and ethnic division of urban space after two decades of gentrification. Tower Hamlets, East London, 2001.

Note :The distribution have been analysed according to the socio-economic rank, the ethnic appartenance of the population and the housing occupancy. The data used have been extracted from the 2001 census (*Office of Population Censuses and Surveys*, OPCS). The statistical units used here are the Output Areas (OAS). These spatial units were designed to have similar population sizes and be as socially homogenous as possible.

Photo 1. Converted flat. Isle of dogs, 2001.

2. Converted Flat (Council Housing). Isle of dogs, 2001..

Photo 3. Lofts, Limehouse,2001.

Photo 4. Council housing (High rise), Bromley, 1998.

Photo 5. Council housing, Shadwell, 2001.

Photo 6. Council housing, Shadwell, 2001.

Photos : Alexis Lebreton, 2001.

Figure 6. Residential typology. Tower Hamlets, East London, 2001.

ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ ΧΩΡΙΚΟΥ 'ΕΞΕΥΓΕΝΙΣΜΟΥ' ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ: ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΟΥΣ ΑΠΟΤΥΠΩΜΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1995-2001

Μαλούτας Θ.

Καθηγητής, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πολυτεχνική Σχολή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Διευθυντής ΙΑΑΚ, ΕΚΚΕ

1. Εισαγωγή

Ο 'εξευγενισμός' αστικών περιοχών (gentrification) έχει υποδειχθεί εδώ και πολλές δεκαετίες (βλ, για παράδειγμα, Glass 1989, Coing 1966, Smith & Williams 1986) ως σημαντική διαδικασία κοινωνικής και πολεοδομικής αναδιοργάνωσης στις μεγάλες μητροπόλεις της μετα-βιομηχανικής περιόδου. Αφορά την εισβολή νέων κατοίκων που ανήκουν σε υψηλές κοινωνικοεπαγγελματικές ομάδες σε κεντρικές περιοχές που είτε αποτελούσαν περιοχές κατοικίας εργατικών στρωμάτων ή/και φιλοξενούσαν παραγωγικές δραστηριότητες. Προϋπόθεση της εισβολής αυτής, εκτός από τη γενικότερη θετική επαναξιολόγηση της κεντρικότητας στον αστικό χώρο όσον αφορά την κατοικία, αποτελούν συνήθως παράγοντες όπως το αρχιτεκτονικό τοπικό μικροπεριβάλλον και η δυνατότητα παραγωγής μονάδων κατοικίας με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά (ενδιαφέρουσα θέα, ιδιότυπη εσωτερική διάταξη κλπ), αλλά και το μικτό (διαταξικό) και συχνά πολυπολιτισμικό κοινωνικό περιβάλλον.

Η σημασία και το εύρος του 'εξευγενισμού' συνδέεται με την ανάσχεση της ραγδαίας μεγέθυνσης που γνώρισαν οι μετα-βιομηχανικές μητροπόλεις σε προηγούμενες περιόδους και τη στροφή των βασικών μεταβολών που τις χαρακτηρίζουν στην εσωτερική αναδιοργάνωσή τους και την κοινωνική ανακατανομή των περιοχών κατοικίας τους και του κτηριακού τους αποθέματος.

Ιδιαίτερη άνθηση γνώρισαν οι πρακτικές 'εξευγενισμού' στις αγγλοσαξωνικές πόλεις, όπου η μετακίνηση των κοινωνικών ελίτ σε προαστιακές περιοχές κατοικίας κατά την περίοδο της βιομηχανικής ανάπτυξης δημιούργησε προϋποθέσεις μαζικής ανακατανομής των κεντρικών θέσεων που κατείχαν οι βιομηχανικές δραστηριότητες και οι εργατικές κατοικίες όταν άρχισε να φθίνει σταθερά η βιομηχανική δραστηριότητα και να αναζωογονούνται (και παράλληλα να ανατιμώνται) τα πρώην υποβαθμισμένα κέντρα των πόλεων.

Καθοριστικοί παράγοντες που τροφοδότησαν τις σχετικές διαδικασίες ήταν τόσο το επικερδές της ενασχόλησης του κατασκευαστικού και άλλου κεφαλαίου που μπορούσε να επενδυθεί σε αυτές, όσο και η ζήτηση κατοικιών στα αναβαθμιζόμενα κέντρα από κοινωνικές ομάδες και τύπους νοικοκυριών (μονομελή, μονογονεϊκά και νέα ζευγάρια) που δεν καλύπτονται από τον προαστιακό τρόπο ζωής που προσιδιάζει κυρίως σε πυρηνικές οικογένειες. Αποτελεί αντικείμενο συζήτησης το κατά πόσον το πρώτο ή το δεύτερο αποτελεί τον θεμελιακό παράγοντα ανάπτυξης των διαδικασιών 'εξευγενισμού'. Ωστόσο, και οι δύο αυτές παράμετροι είναι σημαντικές για τη μεγέθυνση του φαινομένου.

Αντικείμενο αυτού του κειμένου είναι η διερεύνηση της ύπαρξης ανάλογων διαδικασιών στην Αθήνα. Κατά καιρούς γίνεται λόγος για την ανάπτυξη του σχετικού φαινομένου με αναφορά στην Πλάκα, του Ψυρρή, το Βοτανικό, το Γκάζι κλπ. Οι αναπλάσεις πολύ περισσότερων κεντρικών κτηρίων σε σχέση με προηγούμενες δεκαετίες, οι αγγελίες που αφορούν την πώληση κατοικιών τύπου loft, και οι αλλαγές χρήσεων σε ευρείες περιοχές του κέντρου –έστω και αν δεν αφορούν πρωτίστως την κατοικία– έχουν δημιουργήσει την αίσθηση, τουλάχιστον, ότι η ελληνική πρωτεύουσα κινείται σε ρυθμούς 'εξευγενισμού' σε ότι αφορά σημαντικό μέρος των κεντρικών της περιοχών.

Ειδικότερη αναζήτηση στο πλαίσιο του παρόντος αποτελεί το κατά πόσον οι όποιες μεταβολές, που παραπέμπουν φαινομενικά ή πραγματικά σε διαδικασίες 'εξευγενισμού',

επιβεβαιώνονται και από στοιχεία τα οποία καταδεικνύουν σημαντικές διαφοροποιήσεις στην κοινωνική σύνθεση των περιοχών κατοικίας που συνδέονται με τις μεταβολές αυτές. Κεντρικό ερώτημα αποτελεί το κατά πόσον στις εν λόγω περιοχές εμφανίζεται σημαντική αύξηση των κοινωνικοεπαγγελματικών ομάδων που είναι συνήθως φορείς του 'εξευγενισμού' (καλλιτέχνες, αρχιτέκτονες και, εν συνεχεία, ευρύτερες ανώτερες κοινωνικοεπαγγελματικές ομάδες). Ανάλογης σημασίας είναι και το ερώτημα κατά πόσον στις εν λόγω περιοχές εμφανίζεται μείωση των χαμηλότερων κοινωνικών ομάδων, καθώς μέρος της συζήτησης στη διεθνή βιβλιογραφία αναφέρεται στη διάκριση μεταξύ του 'εξευγενισμού' που είναι αποτέλεσμα *αντικατάστασης* (replacement) (Hamnett 2003) σε αντίθεση με τον 'εξευγενισμό' που συνεπάγεται την αναγκαστική μετακίνηση (displacement) (Slatter 2006) των υφιστάμενων κατοίκων που ανήκουν σε χαμηλές κοινωνικές ομάδες από νέους κατοίκους που ανήκουν σε υψηλές.

Η δομή του στοιχείου που επεξεργαστήκαμε για τη διερεύνηση αυτή (αναλυτικά στοιχεία μεταστεγάσεων για την περίοδο 1995-2001 που περιλαμβάνει η Απογραφή πληθυσμού της ΕΣΥΕ του 2001) επιτρέπει τον ενοπισμό του κοινωνικού προφίλ των νέων κατοίκων ακόμη και σε πολύ μικρές χωρικές ενότητες (απογραφικοί τομείς μεμέσο πληθυσμιακό μέγεθος κάτω από 1000 κατοίκους). Συνεπώς, επιτρέπει τη διερεύνηση του πρώτου ερωτήματος, δηλαδή του κατά πόσον υπάρχει 'εισβολή' ομάδων που συνήθως ηγούνται των διαδικασιών 'εξευγενισμού'. Δεν υπάρχει, όμως, δυνατότητα εντοπισμού του κοινωνικού προφίλ εκείνων που απεχώρησαν από ανάλογο μέγεθος περιοχές κατοικίας, με αποτέλεσμα να καθίσταται δύσκολη η απάντηση στο ερώτημα αν ο πιθανολογούμενος 'εξευγενισμός' οδήγησε και στην αναγκαστική μετατόπιση προηγούμενων κατοίκων περιορισμένων οικονομικών μέσων.

2. Βασικές τάσεις κοινωνικής αναδιαμόρφωσης των περιοχών κατοικίας της Αθήνας μέσω της στεγαστικής κινητικότητας 1995-2001

Έχω επιχειρηματολογήσει στο παρελθόν (Maloutas 2004) για τη σημασία της χαμηλής στεγαστικής κινητικότητας στη διαμόρφωση και αναπαραγωγή της κοινωνικής φυσιογνωμίας των περιοχών κατοικίας της Αθήνας. Το χαρακτηριστικό αυτό δεν αφορά μόνο την Αθήνα ή τις πόλεις της νότιας Ευρώπης, αλλά τις περισσότερες αστικές περιοχές του πλανήτη σε αντίθεση κυρίως με τις πόλεις των ΗΠΑ, του Καναδά και της Αυστραλίας που παρουσιάζουν στεγαστική μετακίνηση της τάξης του 20% ετησίως (οι περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες δεν φθάνουν ούτε το μισό, ενώ οι ισπανικές και πορτογαλικές πόλεις κυμαίνονται κοντά στο 4%). Ο 'εξευγενισμός', ωστόσο, συνδέεται εξ'ορισμού με τη στεγαστική κινητικότητα, αφού αυτή αποτελεί προϋπόθεσή του με την έννοια ότι προκύπτει από τη μετακίνηση μελών υψηλών κοινωνικών ομάδων σε περιοχές όπου κυριαρχούν χαμηλές.

Έτσι, η πρώτη προσέγγιση των διαδικασιών 'εξευγενισμού' αφορά τη γενική μορφή και δυναμική των μεταβολών που επέφερε η στεγαστική κινητικότητα κατά την εν λόγω περίοδο στην Αθήνα ως πλαίσιο μέσα στο οποίο εγγράφονται και οι μετακινήσεις που ενδεχομένως τροφοδοτούν διαδικασίες 'εξευγενισμού'.

Στο διάγραμμα 1 παρουσιάζονται συγκριτικά τα ποσοστά της υψηλότερης κοινωνικοεπαγγελματικής κατηγορίας (ΚΕΚ) σε 56 τύπους περιοχών κατοικίας. Οι τύποι αυτοί προέκυψαν από την ομαδοποίηση των απογραφικών τομέων (ΑΤ) με ενεργό πληθυσμό τουλάχιστον 50 ατόμων (περίπου 3500 τέτοιοι ΑΤ στην Αττική) βάσει των σημαντικών ΚΕΚ που απαρτίζουν τον ενεργό πληθυσμό τους και τη γεωγραφική θέση τους στην Αττική σε σχέση με τα κέντρα των Δήμων Αθηναίων και Πειραιώς. Η ομαδοποίηση έγινε με χρήση μιας ιεραρχικής ταξινομικής ανάλυσης και αφορά το έτος απογραφής 2001. Τα ποσοστά σε κάθε τύπο αφορούν αφενός εκείνο της υψηλότερης ΚΕΚ κατά το 2001 και, αφετέρου, το ποσοστό της ίδιας ΚΕΚ μεταξύ εκείνων που εγκαταστάθηκαν στους ΑΤ του συγκεκριμένου τύπου κατά την περίοδο 1995-2001. Οι ΚΕΚ που χρησιμοποιήθηκαν στην ανάλυση είναι οι εννέα κατηγορίες απασχολούμενων της κοινωνικοοικονομικής ταξινόμησης European Socio-economic Classes (EseC) (πίνακας 1) που προωθούνται ως πρότυπο ταξικής κατηγοριοποίησης για την ΕΕ των 25 (Harrison, E. &

Rose2006, Leiulfsrud, H., Bison, I. & Jensberg, H. 2005, Maloutas forthcoming a).

Πίνακας 1. Οι 10 βασικές κοινωνικοοικονομικές τάξεις του προτύπου κατηγοριοποίησης ESeC (European Socio-economic Classes)

	ESeC Class
1	Μεγάλοι εργοδότες, υψηλού επιπέδου ελεύθεροι επαγγελματίες και διοικητικά στελέχη
2	Χαμηλού επιπέδου ελεύθεροι επαγγελματίες και διοικητικά στελέχη και υψηλού επιπέδου τεχνικοί και επόπτες
3	Ενδιάμεσα επαγγέλματα
4	Μικροεργοδότες και αυτοαπασχολούμενοι επαγγελματίες (εκτός αγροτών)
5	Μικροεργοδότες και αυτοαπασχολούμενοι στον πρωτογενή τομέα
6	Χαμηλού επιπέδου τεχνικοί και επόπτες
7	Χαμηλές θέσεις υπαλλήλων γραφείου, παροχής υπηρεσιών και πωλήσεων
8	Χαμηλές θέσεις τεχνιτών
9	Θέσεις ανειδίκευτης εργασίας
10	Άτομα που δεν εργάστηκαν ποτέ και μακροχρόνια άνεργοι

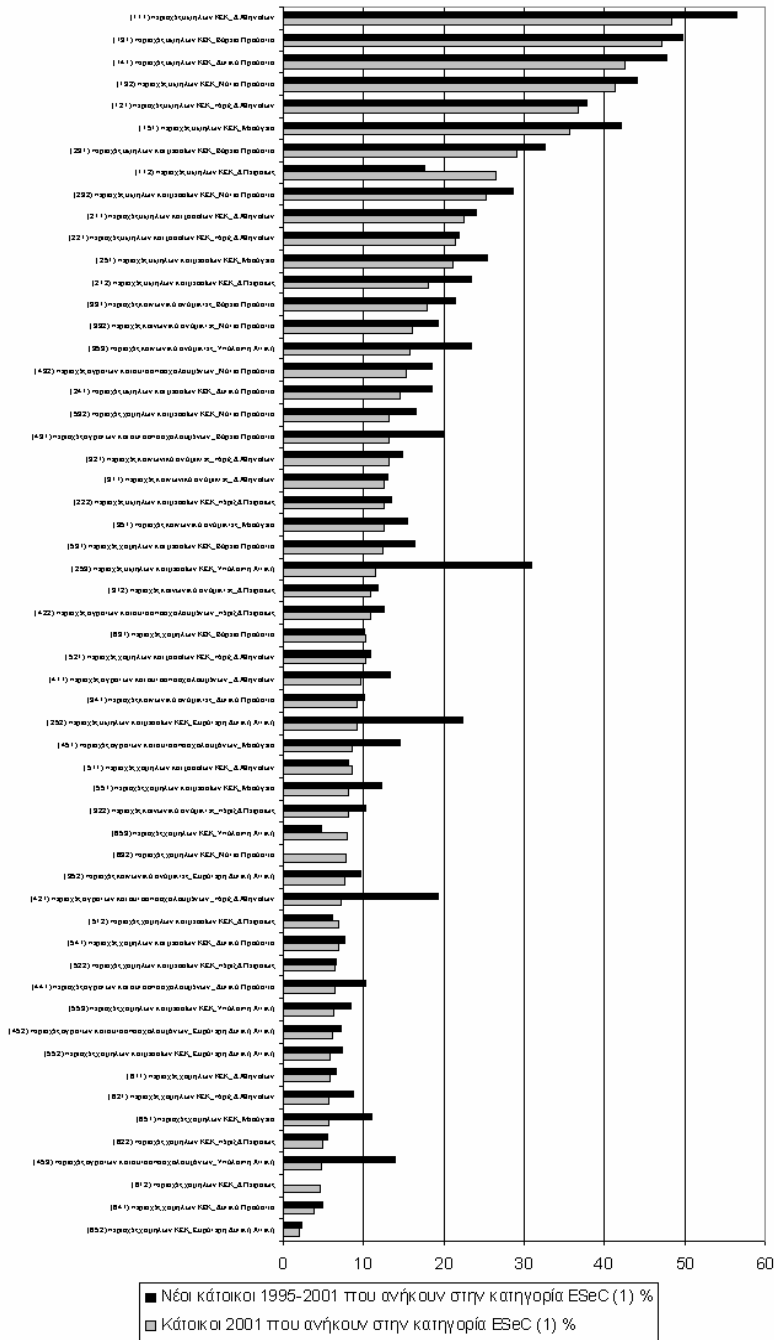
Πηγή: Harrison and Rose (2006: 5).

Από το διάγραμμα 1 προκύπτει ότι το ποσοστό των νέων κατοίκων της περιόδου 1995-2001, που ανήκουν στην υψηλότερη ΚΕΚ, υπερτερεί εκείνου του συνόλου των κατοίκων που ανήκαν στην ίδια ΚΕΚ το 2001. Αυτό οφείλεται, αφενός, στη μεγαλύτερη στεγαστική κινητικότητα των υψηλότερων επαγγελματικών κατηγοριών, και, αφετέρου, στη μεγέθυνσή τους κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Το διάγραμμα δεν επιτρέπει την εμπειριστατωμένη αξιολόγηση των επιπτώσεων της στεγαστικής κινητικότητας της συγκεκριμένης ΚΕΚ όσον αφορά το επίπεδο του στεγαστικού διαχωρισμού στην Αθήνα συνολικά. Δείχνει, ωστόσο, ότι στις περιοχές όπου το ποσοστό των υψηλότερων κοινωνικών στρωμάτων ήταν ήδη υψηλό, η τάση είναι αυτό να ενδυναμώνεται περαιτέρω από τους κατοίκους της ίδιας κατηγορίας, ενώ στον αντίποδα (δηλαδή στις περιοχές όπου το ποσοστό της κατηγορίας ήταν σχετικά χαμηλό) η μεταβολή του μοιάζει πιο περιορισμένη. Επικεντρώνοντας την προσοχή στις περιοχές όπου σημειώνεται η μεγαλύτερη ποσοσταία εισόδος νέων κατοίκων που ανήκουν στην υψηλότερη ΚΕΚ, βλέπουμε ότι αυτό συμβαίνει συστηματικά και ανεξαιρέτως σε περιοχές μακριά από το κέντρο της Αθήνας και του Πειραιά και ιδιαίτερα στις πλέον απομακρυσμένες από αυτά προαστιακές περιοχές. Αντιθέτως, παρατηρούμε ότι οι πολύ λιγότερες περιπτώσεις περιοχών όπου η υψηλότερη ΚΕΚ παρουσιάζεται με μειωμένο ποσοστό μεταξύ των νέων κατοίκων της ανήκουν στα δύο κέντρα, και ειδικότερα σε κεντρικές περιοχές όπου κυριαρχεί σχετικά η παρουσία των χαμηλών και χαμηλών-μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων.

Οι πιο πάνω παρατηρήσεις δεν παρέχουν καμία θετική ένδειξη για την ύπαρξη διαδικασιών 'εξευγενισμού', οι οποίες θα σηματοδοτούνταν από την αύξηση της υψηλότερης ΚΕΚ σε ορισμένες κεντρικές περιοχές κατοικίας, και ειδικότερα σε περιοχές όπου κυριαρχούν χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα.

Ωστόσο, οι διαπιστώσεις αυτές μπορεί να προκαλούνται από την κυριαρχία των δύο βασικών τάσεων κοινωνικής ανακατανομής των περιοχών κατοικίας στην Αθήνα, οι οποίες σχετίζονται αμέσως με τη στεγαστική κινητικότητα. Αυτές είναι, αφενός, η διαρκής, από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, μετατόπιση του κέντρου βάρους των υψηλότερων ΚΕΚ από το κέντρο προς τα προάστια (Μαλούτας, Εμμανουήλ, Παντελίδου 2006) και, αφετέρου, η ιδιότυπη επίπτωση της μαζικής εισόδου μεταναστών στο στεγαστικό διαχωρισμό, δηλαδή η μείωση των δεικτών διαχωρισμού (Arapoglou 2006, Maloutas forthcoming b) που φαίνεται ότι αποτελεί και γενικότερο χαρακτηριστικό των μεγάλων πόλεων της νότιας Ευρώπης (Arbaci forthcoming).

Διάγραμμα 1: Ποσοστό και οικίων του 2001 και νέων κατοίκων 1995-2001 που ανήκουν στην υψηλότερη ΚΕΚ ανά τύπο περιοχής κατοικίας

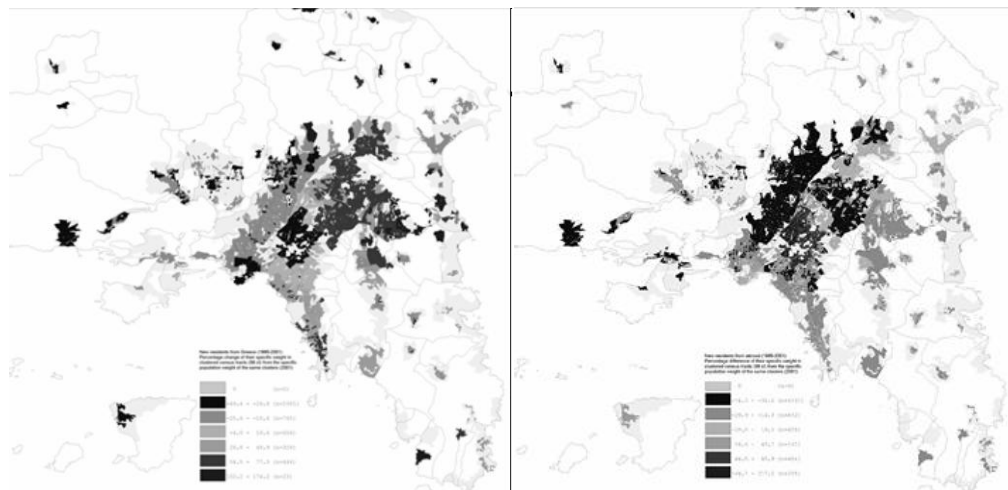
Η μείωση του στεγαστικού διαχωρισμού ως αποτέλεσμα της εισόδου των μεταναστών συνδέεται με το γεγονός ότι ο κύριος όγκος του στεγάστηκε στο πλέον προσιτό απόθεμα κατοικιών, δηλαδή στα υποβαθμισμένα και ιδιωτικά ενοικιαζόμενα μικρά διαμερίσματα του κέντρου συμβιώνοντας κυρίως με μεσαία κοινωνικά στρώματα και όχι στις περιοχές των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων όπου δεν υπάρχουν μαζί διαθέσιμες προς ενοίκιαση κατοικίες στα μέτρα των μεταναστών. Η χωρική κατανομή του διαθέσιμου και προσιτού αποθέματος κατοικιών και η προτίμηση των μεταναστών για κεντρική θέση της κατοικίας, ιδιαίτερα αφού η εργασία τους δεν είναι συνήθως εξασφαλισμένη, οδήγησαν τελικώς στη μαζική εισροή τους στις κεντρικές περιοχές της πόλης σε μια διαδικασία χωρικά αντίστροφη με τη μετατόπιση των γηγενών προς περιφερειακότερες περιοχές κατοικίας (πίνακας 2).

Πίνακας 2. Ποσοστιαία διαφορά του ποσοστού γηγενών και μεταναστών που μεταστεγάστηκαν κατά την περίοδο 1995-2001 σε διάφορους τύπους περιοχής κατοικίας από το ειδικό πληθυσμιακό βάρος της κάθε περιοχής

Κοινωνικοί και χωρικοί τύποι περιοχής κατοικίας	πληθυσμιακό ειδικό βάρος (2001) (1)	Ειδικό βάρος μεταστεγασθέντων μεταναστών/(1)	Ειδικό βάρος μεταστεγασθέντων γηγενών/(1)
(611) χαμηλές ΚΕΚ_Δήμος Αθηναίων	0.4	217.1	-44.9
(511) χαμηλές και μεσαίες ΚΕΚ_Δήμος Αθηναίων	5.4	146.7	-38.6
(311) κοινωνικά μικτές περιοχές_Δήμος Αθηναίων	7.6	85.9	-35.2
(111) υψηλές ΚΕΚ_Δήμος Αθηναίων	0.2	72.5	-26.8
(211) υψηλές και μεσαίες ΚΕΚ_Δήμος Αθηναίων	3.5	66.0	-29.7
(652) χαμηλές ΚΕΚ_απομακρυσμένη δυτική περιφέρεια	0.9	49.7	-15.0
(112) υψηλές ΚΕΚ_Δήμος Πειραιώς	0.0	38.6	-34.7
(621) χαμηλές ΚΕΚ _γύρω από το Δήμο Αθηναίων	0.2	36.9	-10.6
(512) χαμηλές και μεσαίες ΚΕΚ _ Δήμος Πειραιώς	1.6	31.6	-37.8
(353) κοινωνικά μικτές περιοχές_ λοιπή απομακρυσμένη περιφέρεια	0.1	27.3	56.1
(132) υψηλές ΚΕΚ_νότια προάστια	1.1	26.8	74.3
(651) χαμηλές ΚΕΚ _απομακρυσμένη ανατολική περιφέρεια	0.3	23.5	-22.0
(453) περιοχές αγροτών και μικροεπαγγελματιών_ λοιπή απομακρυσμένη περιφέρεια	0.9	22.2	-41.7
(622) χαμηλές ΚΕΚ _γύρω από το Δήμο Πειραιώς	0.6	16.6	-22.9
(312) κοινωνικά μικτές περιοχές_ Δήμος Πειραιώς	1.4	10.1	-41.6
(612) χαμηλές ΚΕΚ _ Δήμος Πειραιώς	0.2	9.9	-31.8
(432) περιοχές αγροτών και μικροεπαγγελματιών _ νότια προάστια	0.1	8.6	48.9
(553) χαμηλές και μεσαίες ΚΕΚ _ λοιπή απομακρυσμένη περιφέρεια	0.3	6.2	-28.7
(521) χαμηλές και μεσαίες ΚΕΚ _ γύρω από το Δήμο Αθηναίων	5.3	2.3	5.3
(131) υψηλές ΚΕΚ _βόρεια προάστια	3.9	1.9	71.3

Πηγή: ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ 2005.

Όπως προκύπτει από τον πίνακα 2, όπου περιλαμβάνονται οι τύποι περιοχής κατοικίας στην Αττική στους οποίους το ποσοστό των μεταναστών που εγκαταστάθηκε υπήρξε μεγαλύτερο από το ειδικό πληθυσμιακό βάρος τους, οι μετανάστες κατευθύνθηκαν στις κεντρικές περιοχές (και

Χάρτες 1 & 2. Τάσεις μεταστέγασης του γηγενούς και μεταναστευτικού πληθυσμού την περίοδο 1995-2001 στην Αττική

κατά πρώτο λόγο στο Δήμο Αθηναίων) και, κυρίως, στις χαμηλές έως και μικτές μεταξύ αυτών από άποψη κοινωνικής φυσιογνωμίας. Η χωρικά αντίστροφη τάση μεταστέγασης των γηγενών εμφανίζεται στον ίδιο πίνακα και στους χάρτες 1 και 2.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι οι περιοχές που είναι υποψήφιες 'εξευγενισμού' (δηλαδή κεντρικές περιοχές όπου κυριαρχούν τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα ή έστω είναι μικτές) δεν φαίνονται να προσελκύουν τις μεταστεγάσεις γηγενών (μεταξύ των οποίων υποθέτουμε ότι συμπεριλαμβάνονται και οι ομάδες-φορείς του 'εξευγενισμού') αλλά προσελκύουν, αντίθετα, τους χαμηλού επαγγελματικού προφίλ και περιορισμένων οικονομικών μέσων μετανάστες.

3. Τα χωρικά σχήματα μεταστέγασης των πιθανολογούμενων 'εξευγενιστών'

Τα δεδομένα που εξετάσαμε μέχρις εδώ δείχνουν ότι δεν υπάρχει στην Αθήνα κάποια σημαντική τάση 'εξευγενισμού' που θα γινόταν αντιληπτή από την εισροή 'εξευγενιστών' σε συγκεκριμένου τύπου περιοχές. Στην παρούσα ενότητα θα υποθέσουμε ότι οι διαδικασίες 'εξευγενισμού' είναι λιγότερο ορατές επειδή είναι ενδεχομένως σε συγκριτικά πρώιμο στάδιο και αφορούν μόνο μια μικρή μερίδα των υψηλότερων κοινωνικών κατηγοριών. Είναι γνωστό από άλλες πόλεις όπου οι σχετικές διαδικασίες έχουν αναπτυχθεί εδώ και δεκαετίες ότι υπάρχουν συγκεκριμένες επαγγελματικές ομάδες που πρωτοπορούν σε αυτές, με προεξάρχοντες τους καλλιτέχνες και τους αρχιτέκτονες. Οι ομάδες αυτές επενδύουν μετακινούμενες σε ορισμένες κεντρικές υποβαθμισμένες περιοχές. Με την επένδυσή τους τις αναδεικνύουν και ακολουθούνται από μαζικότερες επενδύσεις των υπόλοιπων υψηλών ΚΕΚ και ιδιαίτερως εκείων με τη μεγαλύτερη αγοραστική δύναμη. Στη συνέχεια διερευνούμε κατά πόσον οι συγκεκριμένες ομάδες (αφενός οι καλλιτέχνες και αρχιτέκτονες και, αφετέρου, τα διευθυντικά στελέχη, οι γιατροί, οι δικηγόροι και οι καθηγητές πανεπιστημίου) παρουσίασαν τάσεις μεταστέγασης την περίοδο 1995-2001 που να αφήνουν υπόνοιες ότι σχετίζονται με διαδικασίες εξευγενισμού.

Οι πίνακες 3 και 4 δείχνουν ότι οι χωρικοί προσανατολισμοί μεταστέγασης των

Η γεωγραφία των χωροκοινωνικών μεταβολών και ανισοτήτων στη σύγχρονη Ελληνική πόλη

συγκεκριμένων ομάδων δεν παραπέμπουν σε διαδικασίες 'εξευγενισμού'. Η βασική τάση που διαφαίνεται είναι εκείνη της ενδυνάμωσης της παρουσίας τους στις περιοχές των υψηλών και υψηλών-μεσαίων στρωμάτων, όπου το 2001 συγκεντρωνόταν το 51% των καλλιτεχνών και αρχιτεκτόνων και το 60% των άλλων υπό συζήτηση υψηλών ΚΕΚ (πίνακας 3) δηλαδή μια συγκέντρωση σχεδόν διπλάσια αυτής που αντιστοιχεί στο σύνολο του ενεργού πληθυσμού.

Πίνακας 3. Κατανομή των διευθυντικών στελεχών, γιατρών, νομικών, καθηγητών και των καλλιτεχνών, αρχιτεκτόνων σε μια αδρή κοινωνική τυπολογία περιοχών κατοικίας μεταξύ του συνόλου των κατοίκων (2001)

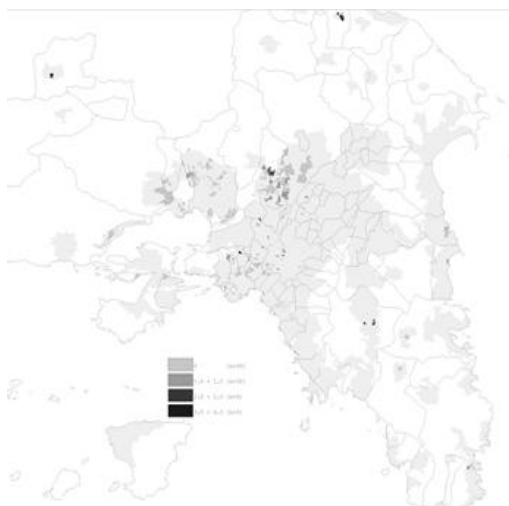
Σύνολο κατοίκων (2001)	σύνολο	%	διευθυντικά στελέχη, γιατροί, νομικοί, καθηγητές	%	αρχιτέκτονες, καλλιτέχνες	%
σύνολο	1429025	100.0	51344	100.0	23613	100.0
περιοχές υψηλών και υψηλών-μεσαίων κατηγοριών	418289	29.3	30790	60.0	12093	51.2
περιοχές κοινωνικά μικτές	453593	31.7	12176	23.7	6573	27.8
περιοχές αγροτών και μικροεπαγγελματιών	53399	3.7	857	1.7	352	1.5
περιοχές χαμηλών και χαμηλών-μεσαίων κατηγοριών	443281	31.0	7033	13.7	4275	18.1
περιοχές χαμηλών κατηγοριών	60463	4.2	488	1.0	320	1.4

Πηγή: ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ 2005.

Πίνακας 4. Κατανομή των διευθυντικών στελεχών, γιατρών, νομικών, καθηγητών και των καλλιτεχνών, αρχιτεκτόνων σε μια αδρή κοινωνική τυπολογία περιοχών κατοικίας μεταξύ των μεταστεγασθέντων σε αυτές κατά την περίοδο 1995-2001

Νέοι κάτοικοι (1995-2001)	σύνολο	%	διευθυντικά στελέχη, γιατροί, νομικοί, καθηγητές	%	αρχιτέκτονες, καλλιτέχνες	%
σύνολο	142691	100.0	6027	100.0	2379	100.0
περιοχές υψηλών και υψηλών-μεσαίων κατηγοριών	50116	35.1	4163	69.1	1364	57.3
περιοχές κοινωνικά μικτές	42683	29.9	1154	19.1	585	24.6
περιοχές αγροτών και μικροεπαγγελματιών	4256	3.0	110	1.8	43	1.8
περιοχές χαμηλών και χαμηλών-μεσαίων κατηγοριών	40352	28.3	562	9.3	335	14.1
περιοχές χαμηλών κατηγοριών	5284	3.7	38	0.6	52	2.2

Πηγή: ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ 2005.

Χάρτης 3. Διευθυντικά στελέχη, γιατροί, νομικοί, καθηγητές και των καλλιτέχνες, αρχιτέκτονες μεταστεγασθέντες κατά την περίοδο 1995-2001 σε περιοχές κατοικίας όπου κυριαρχούν οι χαμηλές κοινωνικοεπαγγελματικές ομάδες

Η τάση ενδυνάμωσης προκύπτει από το γεγονός ότι μεταξύ των μεταστεγαζομένων της περιόδου 1995-2001 που ανήκουν στις δύο αυτές ομάδες το ποσοστό που κατευθύνθηκε προς τις περιοχές των υψηλών και υψηλών-μεσαίων ΚΕΚ ήταν υψηλότερο της συγκέντρωσής τους κατά το 2001, ήτοι 57,3% και 69,1% αντιστοίχως.

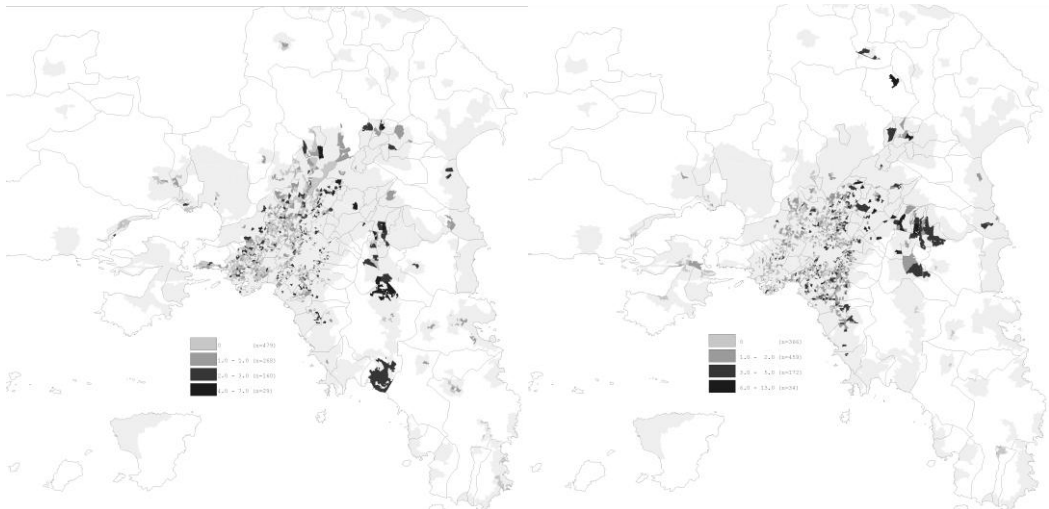
Παράλληλα, εμφανίζεται μια μικρή αύξηση του ποσοστού των δύο αυτών ομάδων μεταξύ των προσφάτως μεταστεγασθέντων στις περιοχές αγροτών και μικροεπαγγελματιών (οι οποίες όμως λόγω της θέσης τους στην περιφέρεια της πόλης δεν σχετίζονται με διαδικασίες 'εξευγενισμού'), αλλά και στις περιοχές των χαμηλών ΚΕΚ, ιδιαίτερο όσον αφορά την ομάδα των καλλιτεχνών και αρχιτεκτόνων. Η τελευταία αυτή επισήμανση θα μπορούσε να αποδοθεί σε διαδικασίες 'εξευγενισμού', αλλά το ειδικό της βάρος είναι πολύ μικρό αφού αφορά μόνο 52 άτομα / μεταστεγάσεις σε χρονικό βάθος μιας εξαετίας. Παράλληλα, η χωρική συγκέντρωση των μεταστεγάσεων αυτών είναι πολύ περιορισμένη (χάρτης 3) καθώς ένα μόνο μέρος τους αφορά κεντρικές περιοχές και κανένας απογραφικός τομέας δεν συγκεντρώνει περισσότερες από τέσσερις μεταστεγάσεις που να αφορούν αυτές τις δύο ομάδες.

Επίλογος

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι οι διαδικασίες 'εξευγενισμού' κεντρικών περιοχών στην Αθήνα δεν έχουν αφήσει κάποιο σημαντικό αποτύπωμα που να φαίνεται μέσα από την ανάδιταξη της κοινωνικής φυσιονομίας κάποιων κεντρικών περιοχών κατοικίας. Ο τρόπος με τον οποίο διερευνήσαμε την αρχική υπόθεση δεν οδηγεί, ωστόσο, στο συμπέρασμα ότι δεν υπάρχουν σχετικές διαδικασίες, αλλά ότι δεν έχουν (εφόσον υπάρχουν) την ανάλογη δομή με τα κλασικά υποδείγματα 'εξευγενισμού' (όπου εκτενείς εκτάσεις σε κεντρικές περιοχές, συνήθως προς την κατοικία, αποδίδονται μετά από σημαντικές παρεμβάσεις σε νέες χρήσεις μεταξύ των οποίων και σε κατοικία για υψηλές και μεσαίες ΚΕΚ) η οποία θα είχε οδηγήσει σε εντοπίσιμα αποτελέσματα.

Η απουσία διαδικασιών 'εξευγενισμού' κλασικού υποδείγματος δεν σημαίνει ότι στην Αθήνα δεν αναβαθμίζεται και δεν αναοριοθετείται κοινωνικά η κεντρικότητα. Οι νέες χρήσεις σε πρώην υποβαθμισμένες περιοχές του κέντρου (έστω και αν σχετίζονται σχεδόν αποκλειστικά με την αναψυχή και τον πολιτισμό) και οι μεγάλες επενδύσεις σε κυκλοφοριακές / συγκοινωνιακές υποδομές αποτελούν σημαντικές παραμέτρους αναοριοθέτησης της αξίας της κεντρικότητας, και ως προς την βιομηχανική, αποδίδονται μετά από σημαντικές παρεμβάσεις σε νέες χρήσεις και της απουσίας μεγάλης κλίμακας οικιστικών παρεμβάσεων, η 'εισβολή' των ομάδων-φορέων 'εξευγενισμού' είναι πολύ λιγότερο χωρικά συγκεντρωμένη (χάρτες 4 και 5).

Αυτό σημαίνει ότι η αναζήτηση των ισοδύναμων διαδικασιών με τις κλασικές διαδικασίες 'εξευγενισμού' στην Αθήνα πρέπει να αναζητηθούν σε μεγαλύτερη κλίμακα. Σε κλίμακα μεμονωμένων δρόμων ή ακόμη και μεμονωμένων κτηρίων, όπου η 'εισβολή' εκπροσώπων των ομάδων-φορέων 'εξευγενισμού' μπορεί να αντικαθιστά ή/και να μετατοπίζει αναγκαστικά εκπροσώπους χαμηλότερων ΚΕΚ από περιοχές που δεν ήταν κατ'ανάγκη κυριαρχούμενες από αυτά τα στρώματα.

Χάρτες 4 & 5. Διευθυντικά στελέχη, γιατροί, νομικοί, καθηγητές και των καλλιτέχνες, αρχιτέκτονες μεταστεγασθέντες κατά την περίοδο 1995-2001 α) σε περιοχές κατοικίας όπου κυριαρχούν οι χαμηλές και χαμηλές-μεσαίες κοινωνικοεπαγγελματικές ομάδες και β) σε κοινωνικά μικτές περιοχές κατοικίας

Η αναβαθμισμένη κεντρικότητα στην Αθήνα πρέπει να λειτουργεί με μοχλό τις συγκοινωνιακές και άλλες επενδύσεις στην ευρύτερη περιοχή του κέντρου και, χωρικά, να διευρύνει εκείνες τις περιοχές που ποτέ δεν έπαψαν να θεωρούνται προνομιούχες προσθέτοντας διαρκώς νέες όμορες ζώνες αλλά και πιο απομακρυσμένες νησίδες με κάποια θετικά τοπικά χαρακτηριστικά. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι διαδικασίες 'εξευγενισμού' σε αυτή τη μικροκλίμακα αφορούν μικροπεριοχές και μικροπεριβάλλοντα με ελκυστικά χαρακτηριστικά, όπου βρίσκονταν χαμηλά κοινωνικά στρώματα λόγω της σταθερότητας της ιδιοκατοίκησης και άλλων τοπικών παραγόντων, τα οποία εποφθαλμιούν πλέον και σταδιακά καταλαμβάνουν υψηλότερες. Ένα είδος φράγματος στις διαδικασίες αυτές πρέπει να αποτελεί η πολυκατοικία της αντιπαροχής η οποία έχει ήδη εξασφαλίσει την πιο προσιτή ενοικιαζόμενη κατοικία στα μικρά διαμερίσματα των χαμηλότερων ορόφων της και η οποία, ανάλογα και με τα χαρακτηριστικά της μικροπεριοχής της, μπορεί είτε να διευρύνει το φάσμα του κάθετου κοινωνικού διαχωρισμού στο εσωτερικό της (Maloutas, Karadimitriou 2001) με επενδύσεις ανακατασκευής στους υψηλότερους ορόφους, είτε να υποβαθμιστεί συνολικότερα. Σε κάθε περίπτωση πάντως, οι διαδικασίες 'εξευγενισμού', όπως υποθέτουμε ότι συμβαίνουν, δεν μοιάζουν να απειλούν άμεσα τον κοινωνικά μικτό χαρακτήρα των περισσότερων κεντρικών περιοχών της πόλης ακριβώς επειδή υπάρχει μεγάλο υπόθεμα υποβαθμισμένων και όχι εύκολα αναβαθμισιμων κατοικιών στην ευρύτερη περιοχή του κέντρου.

Βιβλιογραφία

Arapoglou, V.P. (2006) Immigration, segregation and urban development in Athens: The relevance of the LA debate for southern European metropolises. *The Greek Review of Social Research*, C 121: 11-38.

Arbaci, S. (forthcoming) (Re)Viewing Ethnic Residential Segregation in Southern European Cities: Housing and Urban Regimes as Mechanisms of Marginalisation. *Housing Studies*.

Coing, H. (1966) *Rénovation urbaine et changement social*. Paris: Les Éditions Ouvrières.

Glass, R. (1989) *Cliches of Urban Doom*. Oxford: Blackwell.

Hamnett, C. (2003) 'Gentrification and the Middle Class Remaking of Inner London 1961-2001', *Urban Studies* 40 (12): 2401-26.

Harrison, E. & Rose, D. (2006) *The European Socio-economic Classification (ESeC)*. Draft User Guide, [online] Available at <http://www.iser.essex.ac.uk/ecec/nsi/key/>.

Leiulfstrud, H., Bison, I. & Jensberg, H. (2005) *Social class in Europe*. European Social Survey 2002/3 report, [online] Available at <http://ess.nsd.no/files/2003/ESS1SocialClass.doc>.

Maloutas, T. (2004) Segregation and residential mobility. Socially entrapped social mobility and its impact on segregation in Athens. *European Urban and Regional Studies* 11/2, 171-187.

Maloutas, T. (forthcoming a) Socio-economic classification models and contextual difference. A look at the European Socio-economic Classes (ESeC) from a South European angle. *South European Society and Politics*.

Maloutas, T. (forthcoming b) Segregation, social polarisation and immigration in Athens during the 1990s: Theoretical expectations and contextual difference. *International Journal of Urban and Regional Research*.

Maloutas, T. and Karadimitriou, N. (2001) 'Vertical Social Differentiation in Athens. Alternative or Complement to Urban Segregation?', *International Journal of Urban and Regional Research* 25 (4): 699-716.

Μαλούτας, Θ., Εμμανουήλ, Δ., Παντελίδου, Μ. (2006) Αθήνα. Κοινωνικές δομές, πρακτικές και αντιλήψεις: Νέες παράμετροι και τάσεις μεταβολής 1980-2000. Αθήνα: ΕΚΚΕ (σειρά Μελέτες-Έρευνες ΕΚΚΕ, 2).

Slater, T. (2006) The eviction of critical perspectives from gentrification discourse. *International Journal of Urban and Regional Research*, 30/4, 737-757.

Smith, N. and Williams, P. (eds) (1986) *Gentrification of the city*. Boston: Allen & Unwin.

ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ (2005) Πανόραμα Απογραφικών Δεδομένων 1991-2001. Εφαρμογή βάσης δεδομένων και χαρτογραφίας.

ΚΕΝΤΡΟ VS ΠΡΟΑΣΤΙΑ. Η ΣΥΓΚΟΙΝΩΝΙΑΚΗ ΔΙΑ-ΣΤΑΣΗ ΔΥΟ ΕΙΚΟΝΩΝ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Μηλάκης Δ.

*Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή Αγρονόμων και Τοπογράφων Μηχανικών,
Τομέας Γεωγραφίας και Περιφερειακού Σχεδιασμού*

Περίληψη

Κέντρο vs Προάστια. Δύο διαφορετικές εικόνες της πόλης, δύο διαφορετικές συγκοινωνιακές εικόνες. Στην πρώτη (κέντρο) οι κάτοικοι επιλέγουν να χρησιμοποιούν κυρίως τη δημόσια συγκοινωνία (>25%) και να περπατούν (>10%). Στη δεύτερη (προάστια) το αυτοκίνητο αποτελεί την κυρίαρχη επιλογή (>70%). Επηρεάζονται οι επιλογές αυτές στις μετακινήσεις από τα φυσικά χαρακτηριστικά που περιγράφουν τις δύο αστικές ενότητες; Εάν μεταβάλλουμε τα χαρακτηριστικά τους, θα μεταβληθεί και η κυκλοφοριακή συμπεριφορά των κατοίκων; Τα ερωτήματα αυτά εξετάστηκαν στην παρούσα εργασία στην περίπτωση της Αθήνας. Συγκεκριμένα διερευνήθηκε, μέσω στατιστικής ανάλυσης, η επίδραση των φυσικών χαρακτηριστικών της αστικής δομής (πυκνότητα κατοικίας, ποικιλία χρήσεων γης κ.α.) σε χαρακτηριστικά μετακίνησης, όπως η επιλογή μέσου, το μήκος μετακίνησης και η ενεργειακή κατανάλωση για μετακινήσεις με ΙΧ. Στην ανάλυση εντάχθηκαν και κοινωνικο-οικονομικά στοιχεία των μετακινουμένων, με στόχο μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα των σχέσεων που αναπτύσσονται στο σύστημα πόλη - μεταφορές. Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι υπάρχει ισχυρή συσχέτιση μεταξύ στοιχείων των δύο συστημάτων όπως μεταξύ πυκνότητας και επιλογής μέσου, απόστασης από το κέντρο και ενεργειακής κατανάλωσης κ.α., αν και τα κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά παίζουν επίσης σημαντικό ρόλο στον καθορισμό της κυκλοφοριακής συμπεριφοράς. Συμπεραίνεται, ωστόσο, ότι πράγματι ο πολεοδομικός σχεδιασμός μπορεί να αποτελέσει ένα εργαλείο προς την κατεύθυνση της ανάπτυξης βιωσιμότερων επιλογών μετακίνησης όπως η δημόσια συγκοινωνία και το περπάτημα.

CENTRE VS SUBURBS. THE TRANSPORT DIMENSION OF TWO IMAGES OF THE CITY

Milakis D.

*National Technical University of Athens, School of Rural and Surveying Engineering,
Department of Geography and Regional Planning*

Abstract

Centre vs Suburbs. Two different images of the city, two different groups of travel choices. In the first, (centre) residents travel mainly by public transport (>25%) and on foot (>10%). In the second, they choose private car (>70%). Could these travel choices be affected by the physical characteristics that describe the above two images of the city? If we transform urban structure, will travel behaviour change too? These research questions were examined by this study for the case of Athens. More specifically statistical analysis was employed in order to investigate the effects of the physical characteristics of urban form (residential density, land use mix etc) on travel behaviour (modal choice, journey length, energy consumption by car). Socio-economic characteristics were also included aiming to a more comprehensive analysis of the relationships of land use – transport system. According to the results, a strong relationship exist between several features of the two subsystems (e.g. residential density and modal choice, distance from centre and energy consumption by car), although travel behaviour is also largely dependent on socio-economic parameters. It is concluded that land use policies could constitute

an effective tool for changing travel choices towards more sustainable patterns.

Λέξεις κλειδιά: αστική δομή, επιλογές μετακίνησης, αλληλεπίδραση χρήσεων γης – μεταφορών.

Key words: urban form, travel behaviour, land use - transport interaction.

1. Εισαγωγή

Η επίδραση των χρήσεων γης στις αστικές μεταφορές αποτελεί ένα από τα θέματα που έχουν προσελκύσει το έντονο ενδιαφέρον των ερευνητών στον τομέα του πολεοδομικού σχεδιασμού και των μεταφορών την τελευταία εικοσαετία. Το ενδιαφέρον αυτό προκλήθηκε, κυρίως, από τη διαρκώς αυξανόμενη ανησυχία σχετικά με τα προβλήματα που έχουν δημιουργηθεί σε όλον τον κόσμο, λόγω της υπερβολικής χρήσης των ιδιωτικών αυτοκινήτων και τη διάχυσης των αστικών περιοχών προς την αγροτική τους περιφέρεια. Τα προβλήματα αυτά αφορούν τόσο σε περιβαλλοντικό (κατανάλωση ενέργειας, ρύπανση), όσο και σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο. Σημαντικό ρόλο, ωστόσο, στην ανάπτυξη αυτού του πεδίου ερευνών παίζει η ευαισθητοποίηση για το περιβάλλον, πολιτών και πολιτικών, οι οποίοι ζητούν από τον ακαδημαϊκό χώρο να δώσει συγκεκριμένες λύσεις. Το ζήτημα γίνεται ακόμη πιο σοβαρό επειδή διαπιστώνεται ότι οι πολιτικές παρέμβασης στις χρήσεις γης έχουν πολύ μικρότερο πολιτικό κόστος σε σχέση με οικονομικές πολιτικές, όπως η αύξηση της φορολογίας των καυσίμων. Σύμφωνα με τον Banister (1997), οι αυξήσεις στις τιμές των καυσίμων που απαιτούνται για την ουσιαστική μείωση της χρήσης του αυτοκινήτου είναι τόσο μεγάλες που πολύ δύσκολα θα γίνουν πολιτικά αποδεκτές.

Τα μέχρι σήμερα κείμενα πολιτικής στοχεύοντας

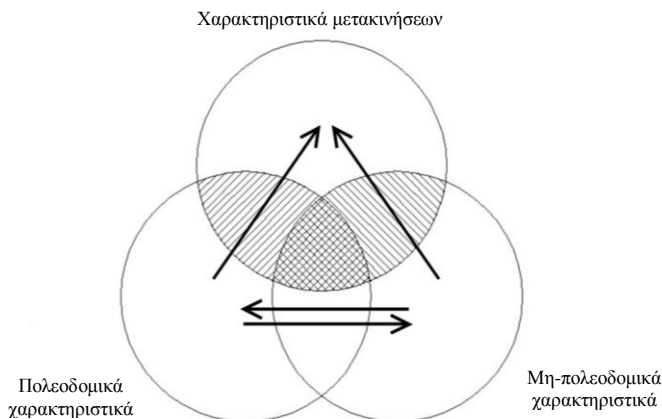
- στον περιορισμό της χρήσης του ΙΧ,
- στη μείωση του μήκους μετακίνησης με ΙΧ,
- στην προώθηση της χρήσης της ΔΣ και των μη μηχανοκίνητων μέσων (πεζή, ποδήλατο),

προτείνουν την ανάπτυξη συμπαγών αστικών δομών, με υψηλή οικιστική πυκνότητα και μικτές χρήσεις γης. Δύο χαρακτηριστικά κείμενα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής προς αυτή την κατεύθυνση είναι το 'Πράσινο βιβλίο για το αστικό περιβάλλον' (EC, 1990) και η σχετικά πρόσφατη ανακοίνωση 'Προς μια θεματική στρατηγική για το αστικό περιβάλλον' (EC, 2004). Υπάρχουν, επίσης, ανακοινώσεις της Ευρωπαϊκής επιτροπής (EC, 1997), αλλά και κείμενα της ομάδας των ειδικών της συμβούλων για το Αστικό περιβάλλον (Expert Group on the Urban Environment, 1996, 2001), στα οποία αναφέρεται σαφώς ότι η παρέμβαση στις χρήσεις γης μπορεί και πρέπει να αποτελέσει ένα εργαλείο για την επίτευξη των παραπάνω στόχων.

Στην παρούσα εργασία παρουσιάζονται τα αποτελέσματα έρευνας για την επίδραση των φυσικών χαρακτηριστικών της αστικής δομής της Αθήνας στις επιλογές μετακίνησης που κάνουν οι κάτοικοι της (επιλογή μέσου, μήκος μετακίνησης, κατανάλωση ενέργειας). Στόχος είναι να εντοπιστούν οι κρίσιμες εκείνες πολεοδομικές παράμετροι που ενδέχεται να επηρεάζουν τη συμπεριφορά των μετακινούμενων. Η ανάλυση αυτή επιτρέπει μια πιο ολοκληρωμένη θεώρηση του συστήματος πόλης και μεταφορών και καταδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο ο πολεοδομικός σχεδιασμός θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο για την προώθηση βιωσιμότερων επιλογών στις αστικές μετακινήσεις.

2. Το εννοιολογικό πλαίσιο της έρευνας

Η παρούσα έρευνα θεωρεί το σύστημα χρήσεων γης και μεταφορών ως μη αυτόνομο. Αυτό σημαίνει ότι ενδέχεται να υπάρχουν και άλλες, εξωτερικές του συστήματος παράμετροι, που επηρεάζουν τις σχέσεις που αναπτύσσονται σε αυτό. Η παραδοχή στην οποία στηρίζεται είναι ότι ο χώρος της πόλης δεν είναι κοινωνικά ισοδύναμος, ούτε ότι οι συγκοινωνιακές υποδομές προσφέρουν παντού την ίδια εξυπηρέτηση.

Σχήμα 1. Απεικόνιση των βασικών υποθέσεων της έρευνας (εννοιολογικό πρότυπο)

Για το λόγο αυτό, εκτός από τις πολεοδομικές παραμέτρους και τα χαρακτηριστικά των μετακινήσεων, εντάχθηκαν στις αναλύσεις κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά, όπως και ο βαθμός εξυπηρέτησης από τη ΔΣ. Με βάση αυτή τη θεώρηση, η έρευνα αποσκοπεί, μέσω της εμπειρικής ανάλυσης της Αθήνας, να εξετάσει τη σχέση μεταξύ πολεοδομικών παραμέτρων και χαρακτηριστικών μετακίνησης, τόσο ως προς την ένταση, όσο και ως προς την αμεσότητα των επιδράσεων. Τρία είναι τα βασικά ερευνητικά ερωτήματα (Σχήμα 1) :

- Υπάρχει συσχέτιση μεταξύ πολεοδομικών παραμέτρων και επιλογών μετακίνησης και ποιες από αυτές τις παραμέτρους εξηγεί με μεγαλύτερη αξιοπιστία τις μεταβολές των τελευταίων;
- Ποιες, οι πολεοδομικές ή οι μη-πολεοδομικές παράμετροι επηρεάζουν περισσότερο τις επιλογές μετακίνησης; Υπάρχει αλληλεπίδραση μεταξύ τους;
- Εφόσον υπάρχει αλληλεπίδραση μεταξύ κάποιων πολεοδομικών και μη-πολεοδομικών παραμέτρων, ποιες είναι εκείνες που επιδρούν άμεσα στις επιλογές μετακίνησης;

3. Τα δεδομένα της έρευνας

Η περιοχή έρευνας αποτελείται συνολικά από 82 δήμους με συνολικό πληθυσμό 3 833 400 άτομα, που συγκροτούν το πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας. Ως χωρική μονάδα ανάλυσης επιλέχθηκε να είναι ο δήμος. Ο κύριος όγκος των στοιχείων προέρχεται από τις παρακάτω απογραφές της Μελέτης Ανάπτυξης Μετρό (ΜΑΜ), που διεξήχθησαν το 1996 (ΑΜ-ΥΣΓΜ, 2000):

- Χρήσεις γης και κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικών.
- Χαρακτηριστικά μετακινήσεων.

Στην έρευνα ελήφθησαν υπόψη πέντε συνολικά πολεοδομικές παραμέτροι:

- Πυκνότητα κατοικίας
- Αναλογία θέσεων εργασίας ως προς την απασχόληση
- Βαθμός ισορροπίας χρήσεων γης
- Απόσταση χωρικής ενότητας από το κέντρο

- Επιφάνεια οδικού δικτύου/άτομο

και εξετάστηκε την επίδρασή τους:

- στην κατανομή των ταξιδιών ανά μέσο (ΙΧ, ΔΣ, πεζή),
- στο μέσο μήκος ταξιδιού με ΙΧ και στην
- κατά κεφαλήν κατανάλωση ενέργειας από τις μετακινήσεις με ΙΧ.

3.1 Οι πολεοδομικές παράμετροι

Από τις πέντε πολεοδομικές παραμέτρους που χρησιμοποιήθηκαν στην έρευνα, οι δύο (καθαρή πυκνότητα κατοικίας και επιφάνεια του οδικού δικτύου) ελήφθησαν άμεσα από τα πρωτογενή δεδομένα της ΜΑΜ, ενώ οι υπόλοιπες τρεις (δείκτης αναλογίας των θέσεων εργασίας ως προς απασχόληση - ΔΑΘΕΑ, βαθμός ισορροπίας των χρήσεων γης και απόσταση χωρικής ενότητας από το κέντρο) προέκυψαν μετά από επεξεργασία των πρωτογενών δεδομένων:

1. Αναλογία θέσεων εργασίας ως προς την απασχόληση: Ορίζεται ως το πηλίκο των θέσεων εργασίας σε ένα δήμο, προς τον αριθμό των κατοίκων του που εργάζονται (απασχολούμενοι) μέσα ή έξω από αυτόν:

$$\Delta\text{ΑΘΕΑ} = \frac{\text{αριθμός θέσεων εργασίας}}{\text{αριθμός απασχολούμενων}} \quad (1)$$

2. Βαθμός ισορροπίας των χρήσεων γης: Ορίζεται βάσει του δείκτη εντροπίας

$$\text{Εντροπία} = \sum_i \frac{P_i \ln(P_i)}{\ln(I)} \quad (2)$$

P_i : το ποσοστό της χρήσης γης I , στο σύνολο της έκτασης που καταλαμβάνουν οι εξεταζόμενες χρήσεις γης.

Η παραπάνω εξίσωση παρουσιάζει τη μέγιστη τιμή της, όταν κάθε μία από τις χρήσεις γης καταλαμβάνει ποσοστό ίσο με $1/I$ (όπου I ο αριθμός των χρήσεων γης που συμπεριλαμβάνονται στην εξίσωση). Έτσι, η τιμή της κυμαίνεται μεταξύ του 0 και του 1, με την τελευταία να ισχύει όταν υπάρχει απόλυτη ισορροπία μεταξύ των χρήσεων γης. Ο δείκτης εντροπίας έχει χρησιμοποιηθεί σε αρκετές σχετικές έρευνες στο παρελθόν (βλ. Frank and Pivo, 1994; Messenger and Ewing, 1996; Kockelman, 1997).

3. Απόσταση από το κέντρο: Ορίζεται βάσει της Ευκλείδειας απόστασης του κεντροειδούς του κάθε δήμου από το κεντροειδές του δήμου Αθηναίων. Ο δήμος Αθηναίων αποτελεί το CBD της περιοχής έρευνας, καθώς σε αυτόν συγκεντρώνεται ο μεγαλύτερος αριθμός κατοίκων (921 000), θέσεων εργασίας και το μεγαλύτερο ποσοστό χρήσεων υπερτοπικού χαρακτήρα.

3.2 Οι μη-πολεοδομικές παράμετροι

Οι μη-πολεοδομικές παράμετροι που εξετάστηκαν είναι:

τα κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά

- εισόδημα νοικοκυριού
- μέγεθος νοικοκυριού

- δείκτης ιδιοκτησίας αυτοκινήτου
- ο δείκτης συγκοινωνιακής εξυπηρέτησης με ΔΣ

3.3 Τα χαρακτηριστικά των μετακινήσεων

Στην παρούσα έρευνα στόχος ήταν να διερευνηθεί η επίδραση των πολεοδομικών και μη-πολεοδομικών παραμέτρων:

- στην κατανομή των μετακινήσεων ανά μέσο,
- στο μέσο μήκος ταξιδιού με ΙΧ,
- στην κατά κεφαλήν κατανάλωση ενέργειας για μετακινήσεις με ΙΧ.

Ως προς την κατανομή των μετακινήσεων ανά μέσο χρησιμοποιήθηκε ο μέσος αριθμός ταξιδιών/άτομο/ημέρα με ΙΧ, ΔΣ και πεζή που έχουν αφηγηρία τον κάθε δήμο και οποιονδήποτε προορισμό στην περιοχή έρευνας. Ειδικά για το περπάτημα, έχουν καταγραφεί μόνο ταξίδια που υπερβαίνουν σε μήκος τα 500 μ. Το μέσο μήκος ταξιδιού με ΙΧ (Journey Mean Length – JML) υπολογίστηκε με βάση τα μητρώα προέλευσης/προορισμού σε επίπεδο δήμου. Η εξίσωση που χρησιμοποιήθηκε για τον υπολογισμό αυτής της παραμέτρου είναι:

$$JML_i = \frac{\sum_i t_{ij} d_{ij}}{\sum_i t_{ij}} \tag{3}$$

t_{ij} : ο αριθμός των ταξιδιών με ΙΧ με προέλευση το δήμο i και προορισμό το δήμο j .

d_{ij} : η Ευκλείδεια απόσταση μεταξύ των δήμων i, j .

Τέλος, η κατά κεφαλήν κατανάλωση ενέργειας για μετακινήσεις με ΙΧ υπολογίστηκε βάσει της μέσης κατανάλωσης καυσίμου ανά χιλιόμετρο. Για το σκοπό αυτό χρησιμοποιήθηκαν οι εξισώσεις κατανάλωσης καυσίμων του προγράμματος CORINAIR - COPERT III (Ntziachristos and Samaras, 2000) και στοιχεία για τη σύνθεση του στόλου των οχημάτων στην περιοχή έρευνας.

4. Η μεθοδολογία της έρευνας

Η ανάλυση περιλαμβάνει τρία επίπεδα: Στο πρώτο επίπεδο ο στόχος ήταν να διερευνηθεί εάν οι πολεοδομικές παράμετροι επηρεάζουν τις επιλογές μετακίνησης και ποιες απ’ αυτές εξηγούν με μεγαλύτερη αξιοπιστία τη μεταβλητότητα κάθε ενός από τα πέντε χαρακτηριστικά μετακινήσεων που ελέγχθηκαν. Για το σκοπό αυτό πραγματοποιήθηκαν συνολικά πέντε πολλαπλές παλινδρόμησης με εξαρτημένες μεταβλητές τα χαρακτηριστικά των μετακινήσεων και ερμηνευτικές τις πολεοδομικές παραμέτρους. Σε κάθε πολλαπλή παλινδρόμηση το τελικό μοντέλο προσεγγίστηκε με διαδοχικά βήματα, σε κάθε ένα από τα οποία εξεταζόταν το επίπεδο αξιοπιστίας των επιμέρους παραμέτρων, καθώς και η συνολική ερμηνευτική δύναμη του μοντέλου. Το μοντέλο βάσης αποτελείται και από τις πέντε πολεοδομικές παραμέτρους. Εάν η τιμή t' και το αντίστοιχο επίπεδο αξιοπιστίας μιας παραμέτρου ήταν μικρότερο από 10%, τότε η παράμετρος αυτή εξαιρείτο από το επόμενο βήμα της παλινδρόμησης.

Στο δεύτερο επίπεδο στόχος ήταν η σύγκριση του βαθμού επίδρασης των πολεοδομικών και των μη-πολεοδομικών παραμέτρων στα χαρακτηριστικά μετακίνησης, αλλά και η διάγνωση του βαθμού αλληλεπίδρασής τους. Για το σκοπό αυτό εφαρμόστηκε η μεθοδολογία που είχε χρησιμοποιηθεί σε σχετική έρευνα από τον Stead (2001). Σύμφωνα με αυτήν, αφού εντοπιστεί η ερμηνευτική ικανότητα της ομάδας των πολεοδομικών παραμέτρων και των μη-πολεοδομικών παραμέτρων ξεχωριστά, εφαρμόζεται μια τρίτη πολλαπλή παλινδρόμηση στην οποία συμμετέχουν ως ερμηνευτικές μεταβλητές όλες οι παραπάνω παράμετροι. Ο τριπλός

αυτός υπολογισμός επιτρέπει τον εντοπισμό του βαθμού άμεσης αλλά και έμμεσης επίδρασης της κάθε ομάδας παραμέτρων στα χαρακτηριστικά μετακίνησης.

Στο τρίτο επίπεδο ο στόχος ήταν να διαπιστωθεί ποιες είναι εκείνες οι πολεοδομικές παράμετροι που επιδρούν άμεσα, δηλαδή ανεξάρτητα από τις μη-πολεοδομικές παραμέτρους στις επιλογές μετακίνησης. Αυτό είναι εφικτό ακολουθώντας την εξής μέθοδο. Κάθε μη-πολεοδομική παράμετρος χωρίστηκε σε δύο ομάδες τιμών. Η μία με τις χαμηλές και η άλλη με τις υψηλές τιμές. Για κάθε παράμετρο ελέγχου εφαρμόστηκαν τέσσερις πολλαπλές παλινδρομήσεις σε κάθε μία από τις δύο ομάδες. Ως ερμηνευτικές μεταβλητές σε κάθε παλινδρόμηση χρησιμοποιήθηκαν εκείνες οι πολεοδομικές παράμετροι που εμφάνιζαν την πιο αξιόπιστη σχέση με κάθε χαρακτηριστικό μετακίνησης, όπως αυτή βρέθηκε στο πρώτο επίπεδο της ανάλυσης. Στη συνέχεια έγινε έλεγχος για να διαπιστωθεί εάν οι πολεοδομικές παράμετροι διατηρούσαν την αξιοπιστία τους και την μορφή της σχέσης τους με την ανεξάρτητη μεταβλητή (θετική ή αρνητική). Εάν και στις δύο ομάδες μιας παραμέτρου ελέγχου μια ερμηνευτική μεταβλητή:

α) διατηρούσε την αξιοπιστία της (με κριτήριο την τιμή "t"),

β) διατηρούσε την ίδια μορφή σχέσης με αυτήν που εμφάνισε στο μοντέλο του πρώτου επιπέδου της έρευνας,

τότε θεωρείτο ότι η σχέση της με το χαρακτηριστικό μετακίνησης είναι άμεση, δηλαδή ανεξάρτητη από τις μη-πολεοδομικές παραμέτρους. Σε αυτήν την περίπτωση η μεταβολή της συγκεκριμένης πολεοδομικής παραμέτρου θα επηρέαζε τις επιλογές μετακίνησης ανεξάρτητα από τα κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά των κατοίκων, αλλά και την συγκοινωνιακή εξυπηρέτηση στην περιοχή αυτή.

5. Τα αποτελέσματα της έρευνας

Τα πιο κρίσιμα φυσικά χαρακτηριστικά της αστικής δομής, τα οποία επηρεάζουν τις επιλογές μετακίνησης των κατοίκων της Αθήνας, εντοπίστηκαν στο πρώτο επίπεδο ανάλυσης. Τα χαρακτηριστικά αυτά παρουσιάζονται στον πίνακα 1.

Το δεύτερο επίπεδο ανάλυσης της έρευνας έδωσε τη δυνατότητα να διαγνωστεί ο βαθμός επίδρασης των πολεοδομικών και μη-πολεοδομικών παραμέτρων στις επιλογές μετακίνησης και να γίνουν συγκρίσεις. Σύμφωνα, λοιπόν, με τα αποτελέσματα προκύπτει το συμπέρασμα, ότι οι πολεοδομικές παράμετροι, σε σχέση με τις μη πολεοδομικές επηρεάζουν περισσότερο:

- τη χρήση ΔΣ,
- το περπάτημα,
- το μήκος ταξιδιού με ΙΧ, και
- την κατανάλωση ενέργειας για μετακινήσεις με ΙΧ

Αντίθετα οι μη-πολεοδομικές παράμετροι επηρεάζουν περισσότερο:

- τη χρήση ΙΧ.

Οι πολεοδομικές παράμετροι εμφανίζονται να ερμηνεύουν, άμεσα ή έμμεσα, σε μεγαλύτερο ποσοστό το μήκος ταξιδιού με ΙΧ (81.0%) και στη συνέχεια ακολουθούν η κατανάλωση ενέργειας (74.6%), η χρήση ΔΣ (63.9%) η χρήση ΙΧ (46.4%) και το περπάτημα (24.9%). Οι μη-πολεοδομικές παράμετροι εμφανίζονται να ερμηνεύουν, άμεσα ή έμμεσα, σε μεγαλύτερο ποσοστό τη χρήση ΙΧ (75.6%) και στη συνέχεια ακολουθούν, η κατανάλωση ενέργειας (57.2%), η χρήση ΔΣ (37.4%) το μήκος ταξιδιού με ΙΧ (19.1%) και το περπάτημα (17.3%).

Από το τρίτο επίπεδο ανάλυσης προκύπτουν συμπεράσματα σχετικά με εκείνες τις

πολεοδομικές παραμέτρους που επιδρούν άμεσα, δηλαδή ανεξάρτητα από τις μη-πολεοδομικές στις επιλογές μετακίνησης. Σύμφωνα λοιπόν με τα αποτελέσματα, οι πολεοδομικές παράμετροι που επηρεάζουν άμεσα:

- τη χρήση ΔΣ, είναι η καθαρή πυκνότητα κατοικίας και ο ΔΑΘΕΑ.
- τη χρήση ΙΧ, είναι η καθαρή πυκνότητα κατοικίας.
- το περπάτημα, είναι η καθαρή πυκνότητα κατοικίας
- το μήκος ταξιδιού με ΙΧ, είναι η απόσταση από το κέντρο και η επιφάνεια οδικού δικτύου
- την κατανάλωση ενέργειας για μετακινήσεις με ΙΧ, είναι η απόσταση από το κέντρο και η επιφάνεια οδικού δικτύου

Το γενικό συμπέρασμα που προκύπτει από όλα τα παραπάνω αποτελέσματα είναι ότι η πυκνότητα κατοικίας είναι η σημαντικότερη πολεοδομική παράμετρος που επηρεάζει την επιλογή μέσου μετακίνησης. Η σχέση αυτή είναι σε μεγάλο βαθμό άμεση, δηλαδή ανεξάρτητη από τις κοινωνικο-οικονομικές παραμέτρους των μετακινουμένων και από το επίπεδο της συγκοινωνιακής εξυπηρέτησης από τη ΔΣ. Ωστόσο, η χρήση του ΙΧ, εκτός από την πυκνότητα κατοικίας, εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό και από μη-πολεοδομικές παραμέτρους. Υποστηρίζεται τελικά, ότι η πυκνότητα κατοικίας μπορεί να χρησιμοποιηθεί στον αστικό σχεδιασμό ως μέσο για την αύξηση της χρήσης της ΔΣ εις βάρος του ΙΧ. Η επίδραση αυτή μάλιστα αναμένεται να είναι ιδιαίτερα σημαντική έως το όριο των 200 ατ./εκτ (Σχήμα 2 & Πίνακας 2) . (βλ. αναλυτικά Milakis et al., 2005)

Ανάλογο συμπέρασμα δεν μπορεί να υποστηριχθεί και ως προς την επίδραση της πυκνότητας κατοικίας στο μέσο μήκος ταξιδιού με ΙΧ και στην κατανάλωση ενέργειας. Πράγματι, η παράμετρος αυτή δε διατήρησε την αξιοπιστία της σε όλες τις ομάδες των μη-πολεοδομικών παραμέτρων. Αντίθετα, ιδιαίτερα αξιόπιστη και ανεξάρτητη από τις μη-πολεοδομικές παραμέτρους σχέση με το μέσο μήκος ταξιδιού με ΙΧ και την κατανάλωση ενέργειας, εμφάνισε η παράμετρος απόσταση από το κέντρο.

Η αύξηση, λοιπόν, της πυκνότητας κατοικίας και η μείωση της απόστασης από το κέντρο (είτε με τη δημιουργία περιφερειακών ισχυρών κέντρων, είτε με την ανάσχεση της εξάπλωσης μιας μονοκεντρικής περιοχής, όπως π.χ. είναι η Αθήνα) μπορούν να αποτελέσουν δύο βασικά εργαλεία προς την κατεύθυνση της βιώσιμης κινητικότητας. Οι δύο αυτοί βασικοί πυλώνες μιας τέτοιας στρατηγικής θα μπορούσαν να συμπληρωθούν με επιμέρους παρεμβάσεις σε φυσικά χαρακτηριστικά της αστικής δομής. Τέτοιες παρεμβάσεις θα μπορούσαν να γίνουν στις υπόλοιπες πολεοδομικές παραμέτρους, δηλαδή στον ΔΑΘΕΑ και στην επιφάνεια οδικού δικτύου. Αυτές εμφάνισαν μικρότερο βαθμό αξιοπιστίας και επίδρασης στα χαρακτηριστικά μετακίνησης. Συγκεκριμένα:

- ο ΔΑΘΕΑ φαίνεται να επιδρά στα ταξίδια/ατ. με ΔΣ και ΙΧ, αλλά όχι και στα ταξίδια/ατ. πεζή, στο μέσο μήκος ταξιδιού με ΙΧ/άτομο και στην κατανάλωση ενέργειας.
- η παράμετρος «επιφάνεια οδικού δικτύου/ατ.» φαίνεται να επιδρά στο μέσο μήκος ταξιδιού με ΙΧ και στην κατανάλωση ενέργειας, αλλά όχι στα ταξίδια /ατ. με ΙΧ, ΔΣ ή πεζή.

Το σύνολο των αποτελεσμάτων που προέκυψαν από τα τρία επίπεδα ανάλυσης της έρευνας παρουσιάζεται στον πίνακα 1.

6. Συμπεράσματα

Η διερεύνηση της επίδρασης των πολεοδομικών παραμέτρων στις επιλογές μετακίνησης των

κατοίκων αστικών περιοχών, αποτελεί ένα βασικό βήμα προς την κατεύθυνση μιας ολοκληρωμένης θεώρησης του σχεδιασμού. Η όξυνση των προβλημάτων από την υπερβολική χρήση των ιδιωτικών αυτοκινήτων και την ταυτόχρονη εξάπλωση των πόλεων προς την περιφέρεια τους, αποτελούν τους κύριους στόχους μιας τέτοιας θεώρησης. Στην παρούσα εργασία έγινε μια προσπάθεια θεωρητικής διερεύνησης της δυνατότητας ανάπτυξης ενός ολοκληρωμένου πολεοδομικού και συγκοινωνιακού σχεδιασμού στην περίπτωση της Αθήνας. Πιο συγκεκριμένα εξετάστηκε κατά πόσον και υπό ποιες προϋποθέσεις, ο πολεοδομικός σχεδιασμός θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο για τη διαμόρφωση βιωσιμότερων επιλογών μετακίνησης. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα μια τέτοια προοπτική είναι ρεαλιστική.

Συγκεκριμένα τα αποτελέσματα της έρευνας για την Αθήνα έδειξαν ότι οι κάτοικοι των περιοχών, οι οποίες συνήθως αποκαλούνται «καλές» και διαθέτουν χαμηλή πυκνότητα κατοικίας (επί το πλείστον μονοκατοικίες ή διώροφα κτίρια), έχουν αμιγή χρήση την κατοικία (δηλ. δεν υπάρχει ισχυρό εμπορικό κέντρο ή άλλες χρήσεις όπως γραφεία, υπηρεσίες και ψυχαγωγία) και είναι απομακρυσμένες από το κέντρο της πόλης (δήμος Αθήνας) είναι αυτοί που χρησιμοποιούν περισσότερο το ΙΧ (>70%), διανύοντας τις μεγαλύτερες αποστάσεις με αυτό (περίπου 8 χλμ/μετακίνηση), καταναλώνοντας την περισσότερη ενέργεια και εκπέμποντας του περισσότερους ατμοσφαιρικούς ρύπους. Αντίθετα, οι κάτοικοι πιο κεντρικών περιοχών, υψηλής πυκνότητας και πολλαπλών χρήσεων επιλέγουν κατά κύριο λόγο τη δημόσια συγκοινωνία (>25%) και το περπάτημα (>10%). Χαρακτηριστικότερες περιοχές με μη βιώσιμες επιλογές μετακίνησης είναι η Εκάλη, η Φιλοθέη, η Ν. Πεντέλη και ο Διώνυσος (στην τελευταία οι κάτοικοι περνούν καθημερινά «εν κινήσει» στο ΙΧ τους περίπου 3 ώρες), ενώ οι κάτοικοι δήμων όπως η Καλλιθέα, η Ν. Σμύρνη, το Αιγάλεω και η Αγ. Βαρβάρα επιλέγουν βιωσιμότερα μέσα, προκαλώντας σαφώς μικρότερες περιβαλλοντικές επιπτώσεις στο αστικό συγκρότημα της Αθήνας.

Ωστόσο, η μορφή του αστικού χώρου δεν συνδέεται, ούτε επηρεάζει μονοδιάστατα τις επιλογές μετακίνησης. Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των κατοίκων αποτελούν επίσης κρίσιμο στοιχείο. Πράγματι στις «καλές» περιοχές που συνδέονται με πολύ υψηλή χρήση του ΙΧ, κατοικούν ως επί το πλείστον ανώτερα κοινωνικά στρώματα (εισόδημα, μόρφωση, ιδιοκτησία αυτοκινήτου). Τις συνέπειες, ωστόσο, των επιλογών μετακίνησης τους δεν τις υφίστανται οι ίδιοι αλλά ολόκληρο το πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας. Σε αυτό το σημείο αναδύεται μια σύγκρουση μεταξύ ατομικού και συλλογικού συμφέροντος. Σε τι πραγματικά στοχεύουμε; Στην ύπαρξη ορισμένων νησίδων υψηλής περιβαλλοντικής ποιότητας ή σε ένα καθολικά αναβαθμισμένο αστικό περιβάλλον; Το ρητορικό αυτό ερώτημα δεν υπονοεί ότι θα πρέπει να υποβαθμιστούν οι «καλές» περιοχές, αλλά αντίθετα να διαμορφωθούν πολεοδομικά κατά τρόπο που θα συμβάλλει ταυτόχρονα και σε βιωσιμότερες επιλογές μετακίνησης, όπως είναι η δημόσια συγκοινωνία, το περπάτημα ή και το ποδήλατο.

Πράγματι, σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας η αύξηση της πυκνότητας κατοικίας μιας περιοχής όπως π.χ. η Κηφισιά στα επίπεδα του Χαλανδρίου εκτιμάται ότι θα οδηγούσε σε μείωση της χρήσης του ΙΧ κατά 22% και σε αύξηση της χρήσης της δημόσιας συγκοινωνίας κατά 21%. Επίσης εάν π.χ. η Φιλοθέη αποκτούσε την ποικιλία των χρήσεων αναψυχής, εμπορίου, υπηρεσιών που διαθέτει η Αγ. Παρασκευή εκτιμάται ότι οι μετακινήσεις με τα πόδια θα μπορούσαν να αυξηθούν έως και 40%! Κρίσιμο επίσης θεωρείται και το μέγεθος ανάπτυξης της πόλης. Η έκρηξη της οικιστικής ανάπτυξης που σήμερα συντελείται στην περιοχή των Μεσογείων, αναμένεται ότι θα εντείνει την εξάρτηση από το ΙΧ και θα οδηγήσει σε περαιτέρω αύξηση του μήκους μετακίνησης και κατανάλωσης ενέργειας με αυτό.

Σε μια εποχή που το ζήτημα της ενεργειακής ανεξάρτησης από το πετρέλαιο τίθεται εντονότερα από ποτέ και η ανάγκη για βελτίωση της λειτουργικότητας και της ποιότητας ζωής στην πόλη θεωρείται επιτακτική, ο ρόλος του πολεοδομικού σχεδιασμού στην προοπτική διαμόρφωσης βιώσιμων επιλογών μετακίνησης κρίνεται ιδιαίτερα σημαντικός. Οι βασικές κατευθύνσεις για τη μελλοντική πόλη που αναδείχθηκαν από την παρούσα έρευνα είναι οι εξής:

Η γεωγραφία των χωροκοινωνικών μεταβολών και ανισοτήτων στη σύγχρονη Ελληνική πόλη

1. Περιορισμός της οικιστικής ανάπτυξης με ιδιαίτερη έμφαση στον έλεγχο της ανάπτυξης στην περιοχή των Μεσογείων.
2. Αύξηση των οικιστικών πυκνοτήτων και κατ’ επέκταση του συντελεστή δόμησης σε προστασιακές περιοχές ιδιαίτερα χαμηλών πυκνοτήτων όπως π.χ. η Εκάλη ή ο Διόνυσος.
3. Επανάχρηση, μέσω αστικών αναπλάσεων κεντρικών περιοχών της Αθήνας ιδιαίτερα για κατοικία.
4. Ισχυροποίηση των περιφερειακών πολεοδομικών κέντρων, όπως π.χ. αυτών του Αμαρουσίου και της Γλυφάδας.
5. Διαμόρφωση περιοχών με ποικιλία χρήσεων γης και όχι αμιγή χρήση την κατοικία, και τέλος
6. προσανατολισμός της οικιστικής ανάπτυξης προς τους σταθμούς βαρέων μέσων δημόσιας συγκοινωνίας (μετρό και προστασιακός) με την προσφορά πολεοδομικών και οικονομικών κινήτρων. Η χρονική συγκυρία θεωρείται ιδανική για την εφαρμογή αυτής της κατεύθυνσης, καθώς τώρα στην Αθήνα επεκτείνονται τα δίκτυα των μέσων αυτών.

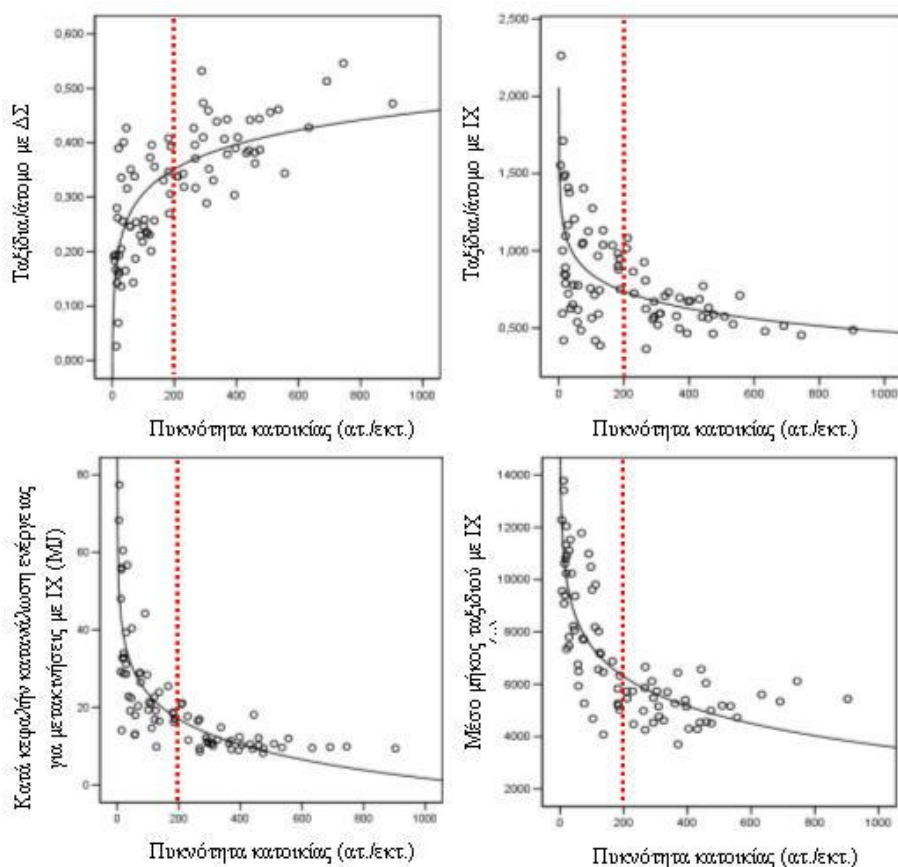
Σε μια πόλη που ο πολεοδομικός σχεδιασμός και η εφαρμογή του ήταν ιστορικά λίγες φορές ορθολογικός, σίγουρα θα είναι ιδιαίτερα δύσκολη η εφαρμογή των παραπάνω κατευθύνσεων. Ωστόσο, εάν το ζητούμενο είναι η καθολική και κοινωνικά ισόρροπη βελτίωση της ποιότητας ζωής των κατοίκων, τότε ο έγκαιρος προσανατολισμός της προς μια βιωσιμότερη μορφή και δομή αποτελεί ένα από τα βασικότερα προαπαιτούμενα.

Πίνακας 1. Σύνοψη των αποτελεσμάτων των τριών επίπέδων ανάλυσης της έρευνας2

Κρίσιμα πολεοδομικά χαρακτηριστικά και αμεσότητα επίδρασης					
	Ταξίδια με ΔΣ	Ταξίδια με ΙΧ	Ταξίδια Πεζή	Μήκος ταξιδιού με ΙΧ	Κατανάλωση ενέργειας για μετακινήσεις με ΙΧ
Πυκνότητα κατοικίας	✓ (+) →	✓ (-) →	✓ (+) →	✓ (-)	✓ (-)
ΔΑΘΕΑ	✓ (+) →	✓ (-) →			
Βαθμός ισορροπίας χρήσεων γης			✓ (+)	✓ (-)	✓ (-)
Απόσταση από το κέντρο	✓ (-)			✓ (+) →	✓ (+) →
Επιφάνεια οδικού δικτύου/άτομο				✓ (+) →	✓ (+) →
Εύρος επίδρασης					
Πολεοδομικά χαρακτηριστικά	29.0%–63.9%	0.6%–46.4%	12.9%–24.9%	63.6%–81.0%	29.2%–74.6%
Μη-πολεοδομικά χαρακτηριστικά	2.5%–37.4%	29.8%–75.6%	5.3%–17.3%	1.7%–19.1%	11.8%–57.2%
✓: Κρίσιμο πολεοδομικό χαρακτηριστικό, (+): Θετική επίδραση, (-): Αρνητική επίδραση, →: Άμεση επίδραση					

Πίνακας 2. Οι επιπτώσεις στα χαρακτηριστικά των μετακινήσεων από την αύξηση της πυκνότητας μεταξύ δύο διαφορετικών διαστημάτων τιμών. Το πρώτο κάτω από τα 200 ατ. εκτ. και το δεύτερο πάνω αυτό το όριο

Χαρακτηριστικό μετακίνησης	Επίπτωση από την αύξηση της πυκνότητας κατοικίας από 10 σε 30 ατ./εκτ	Επίπτωση από την αύξηση της πυκνότητας κατοικίας από 210 σε 230 ατ./εκτ
Χρήση ΔΣ	+ 17.2%	+ 1.4%
Χρήση ΙΧ	- 25.5%	- 2.1%
Πεζή μετακινήσεις	+ 19.1%	+ 1.6%
Μήκος ταξιδιού με ΙΧ	- 6.6%	- 0.5%
Κατανάλωση ενέργειας για μετακινήσεις με ΙΧ	- 26.8%	- 2.2%

Σχήμα 2. Γραφική αναπαράσταση της σχέσης μεταξύ πυκνότητας και χαρακτηριστικών μετακίνησης.

Βιβλιογραφία

ΑΜ-ΥΣΓΜ (ΑΤΤΙΚΟ ΜΕΤΡΟ – Υπηρεσία Σχεδιασμού & Γενικών Μελετών) 2000: Έκθεση 2: Η Υπάρχουσα Κατάσταση των Μεταφορών στο Νομό Αττικής, Αθήνα: Μελέτη Ανάπτυξης Μετρό.

Banister D., 1997. Reducing the need to travel. Environment and Planning B: Planning and Design 24 (3), 437-449.

Commission of the European Communities 1990: Green Paper on the Urban Environment [COM(90)218]. Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg.

Commission of the European Communities 1997: Towards an urban agenda in the European Union. Communication from the European Commission [COM(97)197]. Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg.

Commission of the European Communities 2004: Towards a thematic strategy on the urban environment. Communication from the European Commission [COM(2004)60]. Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg.

Frank, L.D., Pivo, G. 1994: Impacts of Mixed Use and Density on Utilization of Three Modes of Travel: Single-Occupant Vehicle, Transit, and Walking. Transportation Research Record 1466, 44-52.

Kockelman, K.M. 1997: Travel Behavior as a Function of Accessibility, Land Use Mixing, and Land Use Balance: Evidence from San Francisco Bay Area. Transportation Research Record 1607, 116-125.

Messenger, T., Ewing, R. 1996. Transit-Oriented Development in the Sun Belt. Transportation Research Record 1552, 145-153.

Milakis, D., Vlastos, Th. and Barbopoulos, N. 2005: The optimum density for the sustainable city. The case of Athens. Paper presented at the 2nd International Conference 'Sustainable Planning 2005'. Bologna, Italy.

Ntziachristos, L., Samaras, Z. 2000: COPERT III. Computer programme to calculate emissions from road transport. Methodology and emission factors [Technical Report No 49]. European Environmental Agency, Copenhagen.

Stead, D. 2001: Relationships between land use, socioeconomic factors, and travel patterns in Britain. Environment and Planning B: Planning and Design 28 (4), 499-528.

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ, ΤΟ ΚΤΗΡΙΑΚΟ ΑΠΟΘΕΜΑ ΚΑΙ ΟΙ ΟΦΕΙΣ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΣΤΗ ΣΥΧΡΟΝΗ ΑΘΗΝΑ.

Μουκούλης Π.¹, Σαγιάς Ι.²

¹Αγρονόμος Τοπογράφος, Υποψήφιος Διδάκτωρ, Τομέας Πολεοδομίας Χωροταξίας, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.

²Λέκτορας, Τομέας Γεωγραφίας και Περιφερειακού Σχεδιασμού, Σχολή Αγρονόμων και Τοπογράφων Μηχανικών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.

Περίληψη

Η αστική ανάλυση συχνά εστιάζει κατά περίπτωση στα χαρακτηριστικά που αφορούν ή την οργάνωση του χώρου της 'κατοικίας', ή την οργάνωση του χώρου της 'παραγωγής', ή στα χαρακτηριστικά του κοινωνικού διαχωρισμού. Η προσέγγισή μας δίνει έμφαση στις γεωγραφικές διαστάσεις του αστικού χώρου και εστιάζει στην «παραγωγή» του. Εξετάζοντας την «περιαστική εξάπλωση/αστικοποίηση, προαστιοποίηση», εντοπίζουμε χωρική διαφοροποίηση των χρήσεων στα κτήρια της περιοχής μελέτης, και τη χωρική διαφοροποίηση των τόπων κατοικίας των διαφόρων κοινωνικών ομάδων. Υποστηρίζουμε ότι η μορφολογία των διαφοροποιήσεων αυτών συνδέεται με διαφορετικές περιόδους/στάδια οικονομικής-οικιστικής ανάπτυξης στη χώρα και το Λεκανοπέδιο της Αττικής και τις αλλαγές που αυτές επιφέρουν στον χωρικό και κοινωνικό καταμερισμό εργασίας αλλά και με τρόπους παραγωγής του οικιστικού αποθέματος (Sayas, 2006)

Στην εργασία μας προχωρούμε στην ανάδειξη των σύνθετων αλληλεξαρτήσεων των χαρακτηριστικών της δομής και οργάνωσης των χρήσεων γης με την κοινωνικο-επαγγελματική φυσιογνωμία του πληθυσμού. Η βασική υπόθεση εργασίας που καθοδηγεί την έρευνα είναι ότι οι παράγοντες που συσχετίζονται με την 'προσφορά', η χωρική οργάνωση των κυρίαρχων χρήσεων του κτηριακού αποθέματος, συναρθρώνονται με τους παράγοντες που αφορούν τη 'ζήτηση', δηλαδή με την κοινωνικο-επαγγελματική φυσιογνωμία του πληθυσμού και παράγουν ιδιαίτερες χωρο-κοινωνικές «ημικανονικότητες». Στην εργασία αυτή εντοπίζεται το πως οι διαφορετικοί τρόποι συνάρθρωσης στις επιμέρους περιοχές της περιοχής που εξετάζεται συμβάλλουν στην παραγωγή και αναπαραγωγή του χώρου. Με άλλα λόγια τονίζεται ότι ο χωρικός καταμερισμός εργασίας και κεφαλαίου συνδιαμορφώνουν την άνιση χωρο-κοινωνική ανάπτυξη του [περι] αστικού χώρου και εγγράφουν σε αυτόν χαρακτηριστικά που με τη σειρά τους συνδιαμορφώνουν την περαιτέρω χωρο-κοινωνική αναπαραγωγή του.

SOCIO-PROFESSIONAL PROFILE, BUILDING STOCK AND FACETS OF URBAN DEVELOPMENT IN CONTEMPORARY ATHENS

Moukoulis P.¹, Sayas J.²

¹Researcher, Department of Urban and Regional Planning, National Technical University of Athens,

²Lecturer, Department of Geography and Regional Planning, National Technical University of Athens

Abstract

Urban analysis quite often focuses either on the qualitative and organizational characteristics of residential space and/or on the characteristics of 'production' space and/or social segregation. Our approach stresses the geographical dimensions of the urban structure and focuses on the production of urban space. The paper looks at "periurban sprawl" and elaborates the changing of land use structure and the emerging local socio-spatial segregation patterns.

Our main working hypothesis is that the modes of articulation of supply side factors-spatial pattern of land uses- with demand side factors –socio-professional structure of the localities-give rise to particular socio-spatial “demi-regularities”. Our paper presents the results of an investigation into the different modes of articulation and their contribution to the production and re-production of peri-urban areas of the Attiki region in the period 1991-2001.

Λέξεις κλειδιά: Περιαστικός χώρος, Χρήσεις γης, Τοπικός χωρο-κοινωνικός διαχωρισμός, χωρική ανάλυση.

Key words: Peri -urban areas, land use patterns, local socio-spatial segregation, spatial analysis.

1. Μια πρώτη προσέγγιση της Περιοχής Μελέτης

Η περιοχή μελέτης που εξετάστηκε για τις ανάγκες της εργασίας αυτής αποτελείται από τους Δήμους Ν. Μάκρης, Ραφήνας και Αρτέμιδας, όπου συγκεντρώνεται το μεγαλύτερο μέρος της οικιστικής ανάπτυξης στα Ανατολικά παράλια του Ν. Αττικής (Γκόρτσος, 2001). Οι περιοχές αυτές αποτέλεσαν ήδη από τις αρχές του 1960 τους κύριους αποδέκτες της οικιστικής ανάπτυξης με άξονα τον παραθερισμό και την αναψυχή. Η οικοδόμηση στις περιοχές που εξετάζουμε ακολούθησε το «κλασικό» μοντέλο ανάπτυξης της «αυθόρμητης αστικοποίησης» (Λεοντίδου, 2005, Μαλούτας κ.α., 2006, Εμμανουήλ, 1999, 2002) μέσα από τις διαδικασίες «κατάτμηση-οικοπεδοποίηση» αγροτικής γης και κατασκευή-συχνά ιδιοκατασκευή- αυθαιρέτων κτισμάτων (Gortsos et al, 2000). Σήμερα το μοντέλο αυτό τείνει να εκλείψει και να αντικατασταθεί από την αγορά έτοιμων κατοικιών ή την κατά παραγγελία οικοδόμηση. Σημαντική επίσης εξέλιξη στην περιοχή μελέτης αποτελεί η μετατροπή μεγάλου αριθμού παραθεριστικών κατοικιών σε κύριες κατοικίες (Sayas, 2006). Οι αλλαγές αυτές έχουν επιφέρει σημαντικές αναδιαρθρώσεις στο κτισμένο περιβάλλον, την κοινωνικο-επαγγελματική σύνθεση του πληθυσμού και κατά συνέπεια στον χωρο-κοινωνικό διαχωρισμό και επηρεάζουν την προσφορά και τη ζήτηση στην αγορά κατοικίας και σε συνδυασμό με τις αλλαγές στον χωρικό και κοινωνικό καταμερισμό εργασίας διαμορφώνουν νέες συνθήκες παραγωγής και αναπαραγωγή της χωρο-κοινωνικής μορφολογίας της περιοχής μελέτης.

Τα δεδομένα που χρησιμοποιήθηκαν στο πλαίσιο της έρευνας που παρουσιάζεται παρακάτω προέρχονται από τις Απογραφές Κτηρίων και Πληθυσμού της ΕΣΥΕ. Τα πληθυσμιακά δεδομένα έχουν αντληθεί από τη βάση Πανόραμα του Ινστιτούτου Αστικής και Αγροτικής Κοινωνιολογίας του ΕΚΚΕ και επιτρέπουν σημαντικούς συνδυασμούς επιμέρους μεταβλητών και διαφορετικών χωρικών επιπέδων ανάλυσης. Όμως για τις ανάγκες διαχρονικής ανάλυσης των δεδομένων των κτηρίων ήταν αναγκαία η χρήση κατάλληλων μεθόδων γεωεπεξεργασίας των ψηφιακών χαρτογραφικών υποβάθρων της ΕΣΥΕ και της Μελέτης Ανάπτυξης Μετρό, ώστε να αποδοθεί ενιαία γεωγραφική αναφορά, ο Απογραφικός Τομέας της ΕΣΥΕ για το 2001, στα δεδομένα και να καταστεί δυνατή η διαχρονική και συνδυαστική χωρική ανάλυσή τους.

Οι κύριες μέθοδοι ανάλυσης των δεδομένων που αξιοποιήθηκαν για την ανάδειξη Χωρικών Ομάδων Χρήσεων κτηρίων (κεφ. 3) είναι η ανάλυση αντιστοιχιών και η ιεραρχική ταξινόμηση. Επειδή όμως «η γεωγραφία έχει σημασία, δηλαδή οι χωρικές αλληλεξαρτήσεις και αλληλεπιδράσεις και εφόσον στόχος είναι να διερευνηθεί η δυναμική των χωρικών δομών (άνιση ανάπτυξη, χωρική διαφοροποίηση) υιοθετήθηκαν για την ανάλυση του κοινωνικού διαχωρισμού χωρικοί δείκτες. Οι δείκτες αυτοί επελέγησαν καθώς υποθέτουμε ότι οι παρατηρήσεις-τα (κοινωνικά) δεδομένα- που προέρχονται από γειτονικές περιοχές είναι συχνά παρόμοια, κάτι που δεν συμβαίνει εξίσου συχνά για περιοχές που δεν γειτνιάζουν, και επιπλέον όταν αναζητούνται χωρικές ιδιότητες-χαρακτηριστικά του κοινωνικού διαχωρισμού είναι απαραίτητη η χρήση χωρικών στατιστικών μεθόδων, δηλαδή μεθόδων οι οποίες ενσωματώνουν στην ανάλυση των δεδομένων τη χωρική διάσταση, τη χωρική συσχέτιση. Οι δείκτες που χρησιμοποιήθηκαν έχουν προταθεί από τον Wong και εφαρμόστηκαν με τη χρήση του ειδικού επιπρόσθετου λογισμικού στο ArcView 3.x της ESRI.

2. Κτισμένο Περιβάλλον.

Για την αποτύπωση των εξελίξεων στη δομή και την οργάνωση του κτισμένου περιβάλλοντος χρησιμοποιήθηκαν τα δεδομένα των Απογραφών Κτηρίων του 1990 και 2000, με μονάδα χωρικής αναφοράς τους 109 Απογραφικούς Τομείς του 2001. Η ανάλυση αντιστοιχιών και η ιεραρχική ταξινόμηση των χρήσεων κτηρίων για τα έτη 1990 και 2000, ανέδειξε τρεις διακριτές Χωρικές Ομάδες Χρήσεων (ΧΟΧ), των οποίων τα γενικά ποιοτικά χαρακτηριστικά είναι και στις δύο χρονικές στιγμές παρόμοια, ενώ παρατηρούνται διαφορές όσον αφορά την ποσοτική τους σύσταση (πίνακας 1)

Συγκεκριμένα το κτηριακό απόθεμα της περιοχής μελέτης ταξινομείται στις παρακάτω χωρικές ομάδες χρήσεων:

ΧΟΧ 1: Κατοικία με έντονη συνύπαρξη χρήσεων εμπορίου-υπηρεσιών και αναψυχής.

ΧΟΧ 2: Κατοικία με συνύπαρξη χρήσεων εμπορίου-υπηρεσιών, αναψυχής και παρουσία μικρών βιοτεχνικών θυλάκων.

ΧΟΧ 3: Κατοικία ως κυρίαρχη ή/και αποκλειστική χρήση.

Πίνακας 1. Μεταβολή στη Σύσταση των Χωρικών Ομάδων Χρήσεων, 1990, 2000
Μεταβολή 1990-2000, %

Χωρική ομάδα Χρήσεων	Κτήρια κατοικίας	Κτήρια Ξενοδοχείων	Κτήρια Εμπορίου	Κτήρια Βιομηχανίας-Βιοτεχνίας	Σύνολο κτηρίων	Κανονικές Κατοικίες
ΧΟΧ 1	73,39	-6,25	27,83	0,00	70,52	70,89
ΧΟΧ 2	-10,71	0,00	44,94	-25,00	-2,06	-13,23
ΧΟΧ 3	-3,69	0,00	-63,54	-33,33	-5,76	0,32
Σύνολο	7,42	-3,70	3,35	-26,09	6,81	13,33

Πηγή: Απογραφές Κτηρίων, ΕΣΥΕ 1990, 2000

Όπως φαίνεται και στους χάρτες 1, 2 και 3, η ΧΟΧ 3 που περιλαμβάνει τομείς όπου η κατοικία αποτελεί την κυρίαρχη χρήση καταλαμβάνει διαχρονικά τη μεγαλύτερη έκταση της περιοχής μελέτης, αν και μειώνεται διαχρονικά κυρίως προς όφελος της ΧΟΧ 1 (Κατοικία με έντονη συνύπαρξη χρήσεων εμπορίου-υπηρεσιών και αναψυχής). Από την άλλη πλευρά, η ΧΟΧ 2 παραμένει διαχρονικά στάσιμη τουλάχιστον όσον αφορά το πλήθος των τομέων που καταλαμβάνει.

Επιπλέον παρατηρείται σταδιακή εξάπλωση των χρήσεων που σχετίζονται με εμπόριο-υπηρεσίες και αναψυχή και η δημιουργία παράλιων μετώπων σε όλους τους Δήμους της περιοχής μελέτης.

Σημαντική εξέλιξη για το κτηριακό απόθεμα στην περιοχή μελέτης είναι η συνολική αύξηση του πλήθους των κτηρίων κατά 7% περίπου, η οποία αφορά κυρίως τα κτίρια κατοικίας (αύξηση 8%) - η οποία συνοδεύεται και από αύξηση του πλήθους των κανονικών κατοικιών κατά 15% περίπου - αλλά και τα κτίρια εμπορικών δραστηριοτήτων (αύξηση 4%). Αξιοσημείωτη είναι η σοβαρή μείωση, 21% περίπου, των κτηρίων με βιοτεχνικές χρήσεις.

Η αύξηση των κτηρίων και κατοικιών συνδυάζεται με μια πολύ σημαντική ανανέωση του κτηριακού αποθέματος. Η νέα δόμηση στο σύνολο της περιοχής μελέτης, δηλαδή τα κτήρια τα οποία κτίστηκαν από το 1990 και μετά, αντιστοιχούν στο 13% του συνόλου. Παράλληλα, τα κτήρια τα οποία είχαν κτιστεί ως το 1960 μειώνονται κατά 34% το 2001.

Όπως αποτυπώνεται στο χάρτη 4, η νέα οικοδομική δραστηριότητα είναι εστιασμένη κυρίως στις περιοχές όπου η κατοικία αποτελεί την κυρίαρχη χρήση και ιδίως στο Δήμο Αρτέμιδας, το βόρειο τμήμα της Νέας Μάκρης, το κέντρο της Ραφήνας αλλά και την Καλλιτεχνούπολη και το Νέο Βουτζά.

Παράλληλα διαπιστώνουμε ότι η οικοδομική δραστηριότητα επικεντρώνεται κυρίως σε κτίρια τα οποία έχουν έναν όροφο (αύξηση της τάξης του 50%) και στα κτίρια τα οποία έχουν δύο ορόφους (αύξηση 83% περίπου) και δευτερευόντως στα κτίρια με τρεις ως πέντε ορόφους (αύξηση που πλησιάζει το 15%).

Συμπερασματικά λοιπόν τα δεδομένα για το κτηριακό απόθεμα αποτυπώνουν σημαντικές χωρικές διαφοροποιήσεις: σημαντική αύξηση και ανανέωση του κτηριακού σε περιοχές κατοικίας, αύξηση των θυλάκων χρήσεων εμπορίου και αναψυχής σε παράκτιους τομείς. Η εξέλιξη αυτή αναδεικνύει τη σταδιακή μετατροπή των περιοχών αυτών σε περιοχές κύριες κατοικίας η οποία συνδυάζεται με αύξηση δραστηριοτήτων που έχει υποστηριχθεί και σε άλλη ευκαιρία (Sayas, 2004) σχετίζονται άμεσα με την οικιστική ανάπτυξη των περιοχών. Αφορούν δηλαδή κλάδους που συνδέονται με την οικοδομική δραστηριότητα και κλάδους που απευθύνονται κατά κύριο λόγο στην τοπική κατανάλωση.

3. Μεταβολές στην κοινωνικο-επαγγελματική σύνθεση του πληθυσμού στην περιοχή μελέτης

Για να εξετάσουμε τις αλλαγές στη σύνθεση του ενεργού πληθυσμού στην περιοχή μελέτης χρησιμοποιήθηκαν έξι (6) επαγγελματικές κατηγορίες οι οποίες βασίζονται στην κατηγοριοποίηση του Esping-Andersen (1993, 1999)

Πίνακας 2. Μεταβολές στη δομή των επαγγελματών στην Περιοχή μελέτης 1991-2001

Κοινωνικο-επαγγελματικές κατηγορίες	1991 άτομα	1991 %	2001 άτομα	2001 %	Μεταβολή 1991-2001 %
A. Διευθυντές μεγάλων επιχειρήσεων και διοικητικά στελέχη	551	5,4	510	2,9	-7,44
B. Υπάλληλοι γραφείου και πωλητές	2335	22,7	4109	23,4	75,97
C. Εργάτες παραγωγής και κατασκευών και αγροεργάτες	1953	19,0	4344	24,7	122,43
D. Μικροί επιχειρηματίες, ανεξάρτητοι τεχνίτες, γεωργοί	2969	28,9	3457	19,7	16,44
E. Επαγγελματίες επιστήμονες, τεχνολόγοι-τεχνικοί, επαγγέλματα κράτους πρόνοιας	1669	16,3	2868	16,3	71,84
F. Εργαζόμενοι σε υπηρεσίες αναψυχής, οικιακής και προσωπικής φροντίδας	793	7,7	2288	13,0	188,52
Σύνολο	10270	100,0	17576	100,0	71,14

Πηγή: ΙΑΑΚ-ΕΚΚΕ, ΕΣΥΕ Πανόραμα Απογραφών, εκτιμήσεις συγγραφέων

Η αύξηση του ενεργού πληθυσμού στην περιοχή μελέτης είναι ραγδαία και αφορά όλες σχεδόν τις κοινωνικές ομάδες, με εξαίρεση τους Διευθυντές μεγάλων επιχειρήσεων και τα υψηλόβαθμα διοικητικά στελέχη. Τις μεγαλύτερες αυξήσεις εμφανίζουν οι μισθωτοί εργάτες στις κατασκευές και οι ναυτεργάτες (ομάδα C) και οι απασχολούμενοι στα ξενοδοχεία-εστιατόρια και στην παροχή υπηρεσιών οικιακής ,προσωπικής φροντίδας και καθαρισμού κτηρίων (ομάδα F). Στις ομάδες αυτές κατατάσσονται κατά κύριο λόγο αλλοδαποί εργαζόμενοι, οι οποίοι εγκαθίστανται στην περιοχή από το 1992 και μετά. Μεγάλες αυξήσεις παρατηρούνται

επίσης και στους υπαλλήλους γραφείου και πωλητές, οι περισσότεροι εκ των οποίων απασχολούνται στο λιανικό εμπόριο, τη δημόσια διοίκηση και τις τράπεζες (ομάδα Β). Ένας σημαντικός αριθμός των μελών της ομάδας αυτής είναι γυναίκες (56%) και εγκαθίσταται στην περιοχή μετά το 1995 (45%).

Μεγάλη αύξηση παρουσιάζουν επίσης τα μέλη της ομάδας Ε (κυρίως εκπαιδευτικοί και επιστήμονες ελεύθεροι επαγγελματίες) τα οποία μάλιστα εγκαθίστανται στην περιοχή μελέτης κυρίως μετά το 1995. Ένας σημαντικός επίσης αριθμός των μελών της ομάδας αυτής είναι γυναίκες (47%).

Τέλος, σε ότι αφορά την κοινωνική ομάδα των μικρών επιχειρηματιών, ανεξάρτητων εργατών και αγροτών (ομάδα Δ), η παρατηρούμενη αύξηση αν και μικρή συγκριτικά με την αύξηση του ενεργού πληθυσμού αλλά και των άλλων ομάδων θεωρείται αξιόλογη, αν ληφθεί υπόψη ότι στο σύνολο του Λεκανοπεδίου η ομάδα αυτή παρουσιάζει μείωση κατά 14% (Αράπογλου και Σαγιάς, 2007). Τα μέλη της ομάδας αυτής δραστηριοποιούνται κυρίως στο λιανικό εμπόριο, τις κατασκευές, τα ξενοδοχεία-εστιατόρια και τις μεταφορές.

Η εκρηκτική αύξηση του ενεργού πληθυσμού σε συνδυασμό με τον πολωτικό της χαρακτήρα: μεγάλη αύξηση των χαμηλών στην ιεραρχία κοινωνικών στρωμάτων (Β, C, F) με παράλληλη αύξηση των υψηλών στρωμάτων (Ε), χωρίς εξίσου μεγάλη αύξηση των «παραδοσιακών» μικρο-μεσαίων στρωμάτων (D) έχει μεταβάλλει ριζικά το κοινωνικο-επαγγελματικό τοπίο της περιοχής. Το κατά πόσο αυτή η σημαντική μεταβολή έχει οδηγήσει σε αύξηση του κοινωνικού διαχωρισμού και εάν έχει συγκεκριμένο-διακριτό χωρικό χαρακτήρα εξετάζεται παρακάτω.

4. Αλλαγές στον Κοινωνικό διαχωρισμό

Για να εξεταστεί εάν οι τάσεις πόλωσης του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας οδηγούν και σε χωρικό διαχωρισμό και ποιες συγκεκριμένες χωρικές μορφές αποκτούν θα χρησιμοποιηθούν χωρικά μέτρα-δείκτες ανομοιότητας (spatial dissimilarity indices). Οι χωρικές ενότητες αναφοράς είναι οι 109 Απογραφικοί Τομείς της Απογραφής του 2001 της ΕΣΥΕ. Στον Πίνακα 3, παρουσιάζεται η ένταση του χωρο-κοινωνικού διαχωρισμού στο σύνολο της περιοχής μελέτης με βάση τον 'καθολικό' δείκτη χωρικής ανομοιότητας πολλαπλών ομάδων $SD_{(A,B,C,D,E,F)}$ [Global multi-group spatial dissimilarity index] που έχει προτείνει ο Wong (2001, 2003, 2004).

Πίνακας 3. Χωρο-κοινωνικός διαχωρισμός στην Περιοχή Μελέτης: 1991-2001

Καθολικός δείκτης χωρικής ανομοιότητας πολλαπλών ομάδων	Τιμή
$SD_{(A,B,C,D,E,F)}$ 1991 Σύνολο ενεργού πληθυσμού	0,1333
$SD_{(S_{A,B,C,D,E,F})}$ 2001 Σύνολο ενεργού πληθυσμού	0,1106

Πηγή: ΙΑΑΚ-ΕΚΚΕ, ΕΣΥΕ Πανόραμα Απογραφών, εκτιμήσεις συγγραφέων

Οι σχετικά χαμηλές τιμές του καθολικού δείκτη, όταν συνυπολογίζεται η παρουσία/συνύπαρξη όλων των κοινωνικών ομάδων, υποδηλώνουν ότι η κοινωνική μίξη χαρακτηρίζει την εξεταζόμενη περιοχή. Αξιοσημείωτο όμως είναι ότι η ένταση του χωρο-κοινωνικού διαχωρισμού μειώθηκε τη δεκαετία 1991-2001 κατά 17% παρά τις πολωτικές τάσεις στην επαγγελματική δομή που εντοπίστηκαν παραπάνω.

Παρά τη μείωση στον καθολικό δείκτη του χωρικο-κοινωνικού διαχωρισμού, ο οποίος συνυπολογίζει την παρουσία/συνύπαρξη όλων των κοινωνικών ομάδων της περιοχής μελέτης, η ανάλυση των δεδομένων σε ότι αφορά επιμέρους ζεύγη κοινωνικών ομάδων (Πίνακας 4), αναδεικνύει σημαντικές τάσεις διαχωρισμού-απομόνωσης των υψηλά στην ιεραρχία κοινωνικο-επαγγελματικών ομάδων αλλά και σημαντική μείωση του διαχωρισμού μεταξύ των υπολοίπων

Η γεωγραφία των χωροκοινωνικών μεταβολών και ανισοτήτων στη σύγχρονη Ελληνική πόλη

ομάδων. Επειδή όμως και στο επίπεδο των Απογραφικών Τομέων η τοπική συγκέντρωση των ομάδων δεν είναι πάντα εκτεταμένη, ο διαχωρισμός μεταξύ των ομάδων «δεν μπορεί να μετρηθεί εκτός και εάν υπολογιστούν τοπικοί δείκτες. Σε κάθε περίπτωση θα είναι πολύ δύσκολο να συσχετιστεί ο τοπικός κοινωνικός διαχωρισμός με καθολικούς (global) δείκτες κοινωνικού διαχωρισμού» (Wong, 2004).

Για να εξειδικεύσουμε λοιπόν τις χωρικές διαστάσεις των τάσεων αναδιάρθρωσης που αναδείχθηκαν στην ενότητα αυτή υπολογίζουμε τους «τοπικούς χωρικούς δείκτες κοινωνικού διαχωρισμού» (Wong, 2002)

Πίνακας 4. Χωρο-κοινωνικός διαχωρισμός των κοινωνικο-επαγγελματικών ομάδων στην Περιοχή Μελέτης, Μεταβολή 1991-2001, %

		1991					
Ομάδες		A	B	C	D	E	F
2001	A						
	B	28,76					
	C	34,55	-26,27				
	D	-0,87	-48,13	-26,36			
	E	-12,95	3,03	-11,12	-36,77		
	F	47,50	-32,14	-41,10	-42,65	-7,74	

Πηγή: ΙΑΑΚ-ΕΚΚΕ, ΕΣΥΕ Πανόραμα Απογραφών, υπολογισμοί συγγραφέων

5. Τοπικός χωρο-κοινωνικός διαχωρισμός

Για τη διαπίστωση τόσο των χωρικών διαφοροποιήσεων του κοινωνικού διαχωρισμού σε τοπικό επίπεδο, όσο και της εξέλιξής τους, εξετάσαμε την ανά ζεύγη διακύμανση των «τοπικών χωρικών δεικτών κοινωνικού διαχωρισμού» (Wong, 2002) [Local Spatial Segregation Index] . Σκοπός μας είναι ο εντοπισμός θυλάκων αύξησης, «θερμών σημείων», του χωρο-κοινωνικού διαχωρισμού καθώς και θυλάκων μείωσής του, «ψυχρών σημείων».

Για λόγους περιορισμένης έκτασης του κειμένου θα παρουσιάσουμε εδώ την εξέλιξη των τοπικών χωρικών δεικτών κοινωνικού διαχωρισμού για ορισμένες μόνο περιπτώσεις. Οι περιπτώσεις αυτές είναι οι πιο χαρακτηριστικές τόσο για τη μείωση του χωρικού διαχωρισμού όσο και για την αύξησή του, αναδεικνύοντας σημαντικές όψεις των χωρικών διαδικασιών στην περιαστική, παράκτια αυτή περιοχή της Αττικής.

5.1. Κοινωνικο-επαγγελματικές ομάδες E (Επαγγελματίες επιστήμονες, τεχνολόγοι-τεχνικοί, επαγγέλματα κράτους πρόνοιας) και C (Εργάτες παραγωγής και κατασκευών και αγροεργάτες)

Όπως φαίνεται στο Χάρτη 6 ο χωρο-κοινωνικός διαχωρισμός των ομάδων E και C που αντιπροσωπεύουν αθροιστικά το 41% του πληθυσμού το 2001, μειώνεται αισθητά στους Τομείς του Δήμου Αρτέμιδας την περίοδο 1991-2001. Η μείωση αυτή οφείλεται κατά κύριο λόγο στην εγκατάσταση εκεί μεγάλου αριθμού μελών της ομάδας C.

Αντίθετα στις περιοχές της Ραφήνας και Νέας Μάκρης παρουσιάζεται αύξηση του τοπικού χωρο-κοινωνικού διαχωρισμού, η οποία οφείλεται κυρίως στην εγκατάσταση εκεί μελών της ομάδας Ε. Από την εξέλιξη των τοπικών δεικτών κοινωνικού διαχωρισμού των δύο ομάδων Ε και Β προκύπτει ότι η σχετική μείωση του καθολικού δείκτη (πίνακας 4) οφείλεται περισσότερο στη μείωση του διαχωρισμού στην περιοχή του Δήμου Αρτέμιδας. Ο σχετικά υψηλός διαχωρισμός στις υπόλοιπες περιοχές διατηρεί την τιμή του καθολικού δείκτη υψηλή.

5.2. Κοινωνικο-επαγγελματικές ομάδες D (Μικροί επιχειρηματίες, ανεξάρτητοι τεχνίτες, γεωργοί) και F (Εργαζόμενοι σε υπηρεσίες αναψυχής, οικιακής και προσωπικής φροντίδας)

Παρόμοια πορεία με την προαναφερθείσα ακολουθεί και ο τοπικός χωρο-κοινωνικός διαχωρισμός μεταξύ των ομάδων D και F, που αντιπροσωπεύουν αθροιστικά το 33% του πληθυσμού το 2001. Στους Τομείς της Αρτέμιδας ο διαχωρισμός μειώνεται αισθητά αν και παραμένει σχετικά υψηλός σε ορισμένες περιοχές του. Η εγκατάσταση όμως εκεί σημαντικού αριθμού μελών της ομάδας F συμβάλλει στη συνολική μείωση των τοπικών δεικτών. Αξιοσημείωτη μείωση του διαχωρισμού όμως παρουσιάζεται και σε μεγάλο αριθμό Απογραφικών Τομέων των Δήμων Νέας Μάκρης και Ραφήνας. Η μείωση στις περιοχές αυτές είναι εκείνη η οποία συμβάλλει στη συνολική μείωση του διαχωρισμού.

Παράλληλα όμως ο διαχωρισμός εντείνεται σε τομείς της Ραφήνας και της Νέας Μάκρης όπως φαίνεται και στο Χάρτη 5. Στις περιοχές αυτές όπως είδαμε διαχωρίζεται και η ομάδα Ε. Διαπιστώνουμε λοιπόν τη διάμορφωση «θυλάκων» απομόνωσης των μεσίων και υψηλών-μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων από την ομάδα F που βρίσκεται πολύ χαμηλά στην κοινωνικο-επαγγελματική ιεραρχία. Οι θύλακες όμως αυτοί έχουν περιορισμένη συμβολή στη συνολική εικόνα του διαχωρισμού στην Περιοχή Μελέτης και για το λόγο αυτό η πτωτική πορεία των τιμών των καθολικών δεικτών δεν αντιστρέφεται.

5.3. Κοινωνικο-επαγγελματικές ομάδες D (Μικροί επιχειρηματίες, ανεξάρτητοι τεχνίτες, γεωργοί) και Β (Υπάλληλοι γραφείου και πωλητές)

Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η εξέλιξη του τοπικού χωρο-κοινωνικού διαχωρισμού, των εν δυνάμει «εργοδοτών» από τους «εργαζόμενους» τους. Παρατηρείται στο Χάρτη 8 ότι η μείωση του διαχωρισμού των ομάδων αυτών εντοπίζεται, όπως και στις προηγούμενες περιπτώσεις στην περιοχή της Αρτέμιδας. Η μείωση αυτή όμως σε συνδυασμό με τη μείωση που παρατηρείται σε Τομείς της Ραφήνας συμβάλλει καθοριστικά στη μείωση του καθολικού δείκτη, κατά 50% περίπου.

Ο τοπικός χωρο-κοινωνικός διαχωρισμός των δύο ομάδων παρουσιάζει σημαντική αύξηση σε δύο διακριτούς θύλακες στο κέντρο της Νέας Μάκρης και στην ευρύτερη περιοχή που εκτείνεται στους παράκτιους Τομείς στα νότια σύνορα της Νέας Μάκρης και της Ραφήνας. Και στις δύο περιπτώσεις η αύξηση οφείλεται στην αύξηση της παρουσίας της ομάδας Β. Η συμβολή των δύο θυλάκων αυτών διαχωρισμού όμως δεν αντιστρέφει τη σημαντική μείωση του χωρο-κοινωνικού διαχωρισμού των δύο πολυπληθών ομάδων αυτών (αντιπροσωπεύουν το 43% του πληθυσμού) στο σύνολο της περιοχής μελέτης που οφείλεται στη σημαντική εισροή μεγάλου αριθμού μελών της ομάδας Β.

5.4. Κοινωνικο-επαγγελματικές ομάδες D (Μικροί επιχειρηματίες, ανεξάρτητοι τεχνίτες, γεωργοί) και Ε (Επαγγελματίες επιστήμονες, τεχνολόγοι-τεχνικοί, επαγγέλματα κράτους πρόνοιας)

Τέλος παρουσιάζουμε την εξέλιξη του τοπικού χωρικο-κοινωνικού διαχωρισμού της επαγγελματικής κατηγορίας υψηλών-μεσαίων επαγγελματικών κατηγοριών και των μικροεπιχειρηματιών οι οποίες αθροιστικά αντιπροσωπεύουν το 36% του πληθυσμού.

Η σημαντική μείωση του τοπικού χωρο-κοινωνικού διαχωρισμού (Χάρτης 7) η οποία σημειώνεται σε ολόκληρη την περιοχή του Δήμου Αρτέμιδας και σε μεγάλο αριθμό Τομέων της Ραφήνας είναι ο λόγος που παρατηρήθηκε μείωση του καθολικού δείκτη χωρικής ανομοιότητας.

Οι θύλακες στους οποίους αυξάνει ο διαχωρισμός βρίσκονται κυρίως στην περιοχή της Ν. Μάκρης. Η παρατηρούμενη αύξηση οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην εισροή μελών της ομάδας Ε και τη μείωση της συγκέντρωσης των μελών της ομάδας Δ. Σε συνδυασμό με την τάση διαχωρισμού της ομάδας Ε και από την ομάδα C οι εν λόγω θύλακες αποτελούν τις περιοχές έντονης απομόνωσης της ομάδας αυτής.

Οι τιμές των καθολικών αλλά και τοπικών δεικτών υποδηλώνουν την ύπαρξη «θυλάκων» διάστικτου κοινωνικού διαχωρισμού. Για παράδειγμα, όπως φαίνεται από την εξέλιξη των τοπικών δεικτών διαχωρισμού παρατηρούμε σε αρκετούς Τομείς εισροή τόσο μελών της ομάδας Ε όσο και της C. Η σχετική δε παρουσία/απουσία τους είναι αυτή που μεταβάλλεται διαχρονικά στις περιοχές όπου μειώνεται ο διαχωρισμός υπέρ της ομάδας που στην προηγούμενη περίοδο κατείχε κυρίαρχη θέση. Τα δεδομένα δείχνουν επίσης ότι δεν υπάρχει μαζική φυγή/εκδίωξη της μιας ή της άλλης ομάδας από τις περιοχές μείωσης ή αύξησης του διαχωρισμού. Τα παραπάνω υποδηλώνουν και την ύπαρξη «διάστικτου» κοινωνικού διαχωρισμού.

Επίλογος

Τα χαρακτηριστικά που παρουσιάστηκαν αναδεικνύουν σημαντικές διαστάσεις των χωρικών αλλά και κοινωνικών τάσεων πόλωσης στην αγορά κατοικίας στον περιαστικό χώρο που συνοδεύεται από μεγέθυνση του κτηριακού αποθέματος - κυρίως των κατοικιών και δευτερευόντως του εμπορίου και της αναψυχής- σημαντική κοινωνική μίξη, αλλά και τάσεις ανάπτυξης σημαντικών τοπικών αγορών εργασίας. Θα πρέπει να τονιστεί ότι τα δεδομένα στα οποία στηρίζονται οι διαπιστώσεις αυτές αφορούν την περίοδο πριν από την ολοκλήρωση σημαντικών έργων υποδομής την ευρύτερη ζώνη της Ανατολικής Αττικής (η Αττική Οδός, ο Προαστιακός, οι αλλαγές στο Λιμάνι του Λαυρίου, το Αεροδρόμιο και η Εμπορική ζώνη του). Οι εξελίξεις αυτές πιστεύουμε ότι θα ενισχύσουν τις τάσεις αστικοποίησης και τις χωρο-κοινωνικές ανισότητες στις παράκτιες περιοχές, όπως η περιοχή που εξετάσαμε.

Στην εργασία υιοθετήθηκε μια συνθετική μέθοδος προσέγγισης των χωρο-κοινωνικών διαφοροποιήσεων που απορρέουν από τη σύγχρονη αστική ανάπτυξη. Η εργασία αναδεικνύει την αναγκαιότητα συνθετικών προσεγγίσεων της αστικής ανάπτυξης που, πολύ συχνά, απουσιάζει από την αστική ανάλυση.

Τέλος πιστεύουμε ότι η εργασία έδειξε πως οι παράγοντες που συσχετίζονται με την 'προσφορά', όπως η χωρική οργάνωση των κυρίαρχων χρήσεων του κτηριακού αποθέματος, συναρθρώνονται μέσα από διαφορετικούς τρόπους με τους παράγοντες που αφορούν τη 'ζήτηση', δηλαδή με την κοινωνικο-επαγγελματική φυσιογνωμία του πληθυσμού στις επιμέρους περιοχές που μελετήθηκαν.

Τέλος, η χρήση χωρικών μεθόδων ανάλυσης στο τοπικό επίπεδο κρίνεται επίσης αναγκαία για την ανάδειξη των σημαντικών τάσεων αναδιάρθρωσης τόσο του κτηριακού αποθέματος όσο και της κοινωνικο-επαγγελματικής φυσιογνωμίας των κατοίκων σε περιοχές του αστικού και περιαστικού χώρου.

Βιβλιογραφία

Αράπογλου, Β. και Σαγιάς, Ι., 2007, 'Διαδικασίες αστικής ανάπτυξης και χωρικά πρότυπα του διαχωρισμού των μεταναστών στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας', *Γεωγραφίες*, τ.17.

Γκόρτσος, Κ., 2001, Χωροχρονική Μελέτη Εξέλιξης και Μετεξέλιξης της Παραθεριστικής Κατοικίας, Τομέας Πολεοδομίας-Χωροταξίας, ΕΜΠ, Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία.

Εμμανουήλ, Δ., 1999, «Αστική ανάπτυξη, αγορά κατοικίας και προαστιοποίηση: Ορισμένες θεωρητικές σημειώσεις και η περίπτωση της Αθήνας», στο Οικονόμου, Δ. & Πετράκος, Γ. (επιμ.), *Η Ανάπτυξη των Ελληνικών Πόλεων. Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις Αστικής Ανάλυσης*

και Πολιτικής, Βόλος, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Gutenberg, 267-309.

Εμμανουήλ Δ., 2002, Κοινωνικός διαχωρισμός, πόλωση και ανισότητες στη γεωγραφία της Αθήνας: ο ρόλος των μηχανισμών της αγοράς κατοικίας και οικιστικής ανάπτυξης (1980-2000), *Γεωγραφίες*, 3: 46-70.

Λεοντίδου Λ., 2005, *Αγεωγράφητος χώρα: ελληνικά είδωλα στις επιστημολογίες της ευρωπαϊκής γεωγραφίας*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Μαλούτας Θ., Εμμανουήλ Δ., Παντελίδου-Μαλούτα Μ., 2006, *Αθήνα: Κοινωνικές δομές, πρακτικές και αντιλήψεις: Νέες παράμετροι και τάσεις μεταβολής 1980-2000*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Μουκούλης, Π., 2006, Σύγχρονη Κοινωνική Πραγματικότητα και Επιπτώσεις της στις Δομές, στην Οργάνωση και στη Λειτουργία του Αστικού Χώρου, Τομέας Γεωγραφίας και Περιφερειακού Σχεδιασμού, Αδημοσίευτη Διπλωματική Εργασία

Σαγιάς, 2001, Κοινωνικός και Χωρικός Καταμερισμός Εργασίας στον Αστικό Χώρο, Τομέας Πολεοδομίας-Χωροταξίας, ΕΜΠ, αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή.

Wong, D., 2001, Spatial Measures of Segregation and GIS, *Urban Geography*, 23(1): 85-92.

Gortsos, K., Kamoutsi, P., Sayas, J., Panayotatos, E., 2000, 'Second homes and Settlement Space growth: The Greek Experience', *Rivista Geografica Italiana*, Annata CVII-Fasc.3/4, σ.17-56.

Esping-Andersen, C., 1992, *Changing classes: stratification and mobility in post industrial societies*, London: Sage.

Esping-Andersen, C., 1999, *Social Foundations of Post Industrial Economies*. Oxford: Oxford University Press.

Sayas, J.P., 2006, 'Urban Sprawl in periurban coastal zones', *The Greek Review of Social Research*, 120B: 71-104.

Sayas, J.P., 2004, An exploration of the social and spatial division of labour in the Athenian Urban space, *The Greek Review of Social Research*, Special Issue: Social change and segregation trends in European cities, 113(a): 167-206.

Wong, D., 2002, "Modelling local segregation: a spatial interaction approach", *Geographical and Environmental Modelling*, 6(1):81-97.

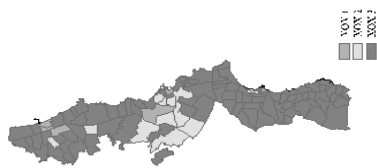
Wong D., 2003, Implementing spatial segregation measures in GIS, *Computers, Environment and Urban Systems*, 27:53-70.

Wong D., 2004, Comparing traditional and spatial segregation measures: a spatial scale perspective, *Urban Geography* 25(1): 66-82.

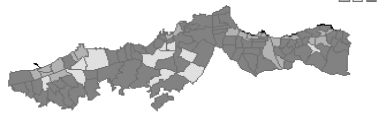
Η γεωγραφία των χωροκοινωνικών μεταβολών και ανισοτήτων στη σύγχρονη Ελληνική πόλη

Παράρτημα

Χάρτης 1: Χωρικές Ομάδες Χρήσεων για το έτος 1990

Χάρτης 2: Χωρικές Ομάδες Χρήσεων για το έτος 2000

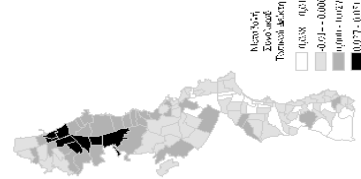
Χάρτης 3: Μεταβολή Χωρικών Ομάδων Χρήσεων την περίοδο 1990-2000

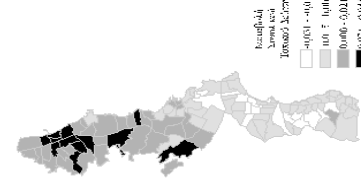
Χάρτης 4: Νέα Δόμηση

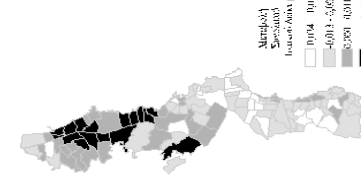
Χάρτης 5: Μεταβολή Τοπικοί Χωρικοί Κοινωνικοί

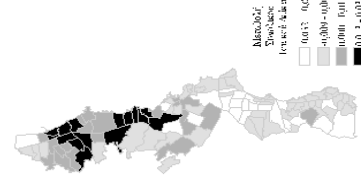
Χάρτης 6: Μεταβολή Τοπικοί Χωρικοί Κοινωνικοί

Χάρτης 7: Μεταβολή Τοπικοί Χωρικοί Κοινωνικοί

Χάρτης 8: Μεταβολή Τοπικοί Χωρικοί Κοινωνικοί

Αναχωρισμού μεταξύ των Ομάδων D και B

Αναχωρισμού μεταξύ των Ομάδων D και E

Αναχωρισμού μεταξύ των Ομάδων C και E

Αναχωρισμού μεταξύ των Ομάδων D και F

ΟΙ ΧΩΡΙΚΕΣ ΔΥΝΑΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΣΕ ΠΕΡΙΑΣΤΙΚΕΣ ΖΩΝΕΣ - ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΑΜΠΕΛΟΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑΣ ΣΤΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑ ΑΤΤΙΚΗΣ

Νικολαΐδου Σ.

Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Τμήμα Αρχιτεκτονικής, Τομέας Πολεοδομίας Χωροταξίας

Περίληψη

Η παρούσα έρευνα εξετάζει το φαινόμενο της περιαστικοποίησης και την εμφάνισή του στη μητροπολιτική περιοχή Αθηνών μέσα από τη μελέτη της εξέλιξης των χωρικών δυναμικών και της αγροτικής παραγωγής στα Μεσόγεια. Αυτή η παραδοσιακά αμπελουργική ζώνη δέχεται μια διπλή πίεση αστικοποίησης: του πολεοδομικού συγκροτήματος της Αθήνας και της παράκτιας ζώνης. Η μετατόπιση του συνεχώς εντεινόμενου οικονομικού ενδιαφέροντος προς την περιοχή (ανάπτυξη μεγάλων υποδομών, υπηρεσιών και βιομηχανιών) και η επέκταση της μόνιμης κατοικίας διαμορφώνουν τα κύρια χαρακτηριστικά του περιαστικού αγροτικού χώρου: αυξημένη αστικοποίηση εις βάρος της αγροτικής γης, αύξηση των τιμών γης, πολυτεμαχισμός του αγροτικού κλήρου, μειωμένος ρόλος του πρωτογενούς τομέα στον παραγωγικό και κοινωνικό τοπικό ιστό.

SPATIAL DYNAMICS AND THE FUTURE OF AGRICULTURE IN PERIURBAN AREAS - CASE STUDY OF VITICULTURE IN MESOGHEIA, ATTIKI

Nikolaidou S.

*National Technical University of Athens, School of Architecture,
Department of Urban and Regional Planning*

Abstract

This work addresses the current discourse on periurbanization and its appearance in the wide metropolitan area of Athens through the examination of socio-spatial changes and agricultural dynamics in the plain of Messogheia, a periurban rural area in the vicinity of Athens. This traditionally vinicultural area is undergoing a significant transition due to a double pressure, both by the expansion of the city of Athens as well as the urbanization of the nearby coastal zone. Changes of residential preferences in combination with an intensified economic interest towards this area (development of big infrastructures and delocalization of services and industries) have a transforming effect on rural agricultural land: reduction in agricultural land, land fragmentation, land-price increase, decline of primary sector.

Λέξεις κλειδιά: περιαστικοποίηση, μητροπολιτικές περιοχές, περιαστική αγροτική παραγωγή.

Key words: periurbanization, metropolitan areas, periurban agriculture.

1. Εισαγωγή – Περιαστικοποίηση: Αστικοποίηση ή «αποαγροτοποίηση» της υπαίθρου;

Η περιαστικοποίηση αποτελεί ένα σύνθετο φαινόμενο με πολλαπλές πτυχές, που χαρακτηρίζει τις αλλαγές ως προς τη συγκρότηση και τα κοινωνικό-οικονομικά χαρακτηριστικά του υπαίθρου/αγροτικού χώρου ο οποίος βρίσκεται σε γειτνίαση με σημαντικές αστικές συγκεντρώσεις. Οι αλλαγές αυτές μεταφράζονται μέσα από παράλληλες

διαδικασίες, όπως η διάχυση των οικονομικών δραστηριοτήτων δευτερογενούς και τριτογενούς τομέα στον εξωαστικό χώρο, η αύξηση του πληθυσμού σε περιφερειακές περιοχές και των καθημερινών μετακινήσεων για εργασία, η απομάκρυνση της κατοικίας από τις κεντρικές περιοχές, οι μεταβολές στο μεταναστευτικό ισοζύγιο, η μείωση των αγροτικών και δασικών εκτάσεων.

Σε αυτό το πλαίσιο μεταλλάξεων, ο περιαστικός χώρος μπορεί να χαρακτηριστεί ως ο ενδιάμεσος κοινωνικός, οικονομικός και πολιτισμικός χώρος μεταξύ πόλης και υπαίθρου, που βρίσκεται σε κατάσταση διπλής αλληλεξάρτησης: μετεξελίσσεται αφενός υπό την πίεση των αποκεντρωτικών δυνάμεων αστικοποίησης, αφετέρου διατηρώντας σημαντικές σχέσεις με την αγροτική υπαίθρο. Αντικατοπτρίζει τη διαρκή μετάβαση από την αγροτική στην αστική χρήση, ενώ αποτελεί τη μελλοντική προβολή τόσο της πόλης όσο και του παραδοσιακού αγροτικού χώρου δημιουργώντας νέες ανάγκες πολιτικής διευθέτησης και συνετό σχεδιασμό.

Στον ελληνικό χώρο, η περιαστικοποίηση αποτελεί ένα πρόσφατο φαινόμενο και παρατηρείται κυρίως γύρω από τα δύο μεγάλα πολεοδομικά συγκροτήματα των Αθηνών και Θεσσαλονίκης. Συνδέεται με την εμφάνιση και εξάπλωση των μητροπολιτικών περιοχών, την προαστιοποίηση, την αστική διάχυση, την «αποαγροτοποίηση» και «επανανακάλυψη» (réinvention) της υπαίθρου. Το φαινόμενο στην Ελλάδα (όπως και σε πολλές χώρες της νότιας Ευρώπης) παρουσιάζεται με χρονική καθυστέρηση σε σχέση με τον Ευρωπαϊκό Βορρά και διαφοροποιείται τόσο ως προς τα χαρακτηριστικά όσο και ως προς τις αιτίες που το προκαλούν.

Καθοριστικό παράγοντα για τη διαμόρφωση του ελληνικού περιαστικού χώρου αποτελεί ο υψηλός βαθμός μεταπολεμικής αστικοποίησης της δεκαετίας του '60, απόρροια της μαζικής αγροτικής εξόδου. Επιπλέον, η εκρηκτική ανάπτυξη του τουρισμού και παραθερισμού στις παραλιακές κυρίως ζώνες και η ανεξέλεγκτη επέκταση των αστικών και βιομηχανικών χρήσεων στον εξωαστικό χώρο σε συνδυασμό με την έλλειψη πολιτικής σχεδιασμού ή την αδυναμία εφαρμογής του οδήγησαν σε έναν «αυθόρμητο» και «χωρο-βόρο» τύπο ανάπτυξης του περιαστικού χώρου. Οι επιπτώσεις της αυθόρμητης διάχυσης των παραπάνω χρήσεων είχαν ως αποτέλεσμα τη μείωση ή καταστροφή γεωργικής γης υψηλής παραγωγικότητας και των δασικών εκτάσεων, την εκτεταμένη αστικοποίηση της παράκτιας ζώνης, την περιβαλλοντική υποβάθμιση και αλλοίωση των κοινωνικοοικονομικών δομών της υπαίθρου. Σε αυτό το πλαίσιο, που ο περιαστικός χώρος «τριτογενοποιείται» και η γεωργία αναγκάζεται να συρρικνωθεί, ως αποστολή της περιαστικής γεωργίας νοείται πλέον κυρίως η βιώσιμη ανάπτυξη των πόλεων («προμηθευτής» φρέσκων προϊόντων για την πόλη με την οποία γειτνιάζει, διατήρηση αγροτικού τοπίου και κληρονομιάς, ανοιχτοί χώροι πρασίνου και αναψυχής κλπ).

Στην παρούσα εργασία, η δυναμική του περιαστικού χώρου δεν αναλύεται μόνο από τη σκοπιά της εκτόνωσης των αστικών δραστηριοτήτων στον εξωαστικό χώρο, αλλά περιγράφεται κυρίως μέσω των κοινωνικό - οικονομικών μεταλλάξεων που σημειώνονται στη δομή του αγροτικού χώρου και της υπαίθρου. Η έρευνα εστιάζει το ενδιαφέρον στην κατανόηση της αγροτικής δυναμικής μιας χωρικής ενότητας (Μεσόγεια) στο πλαίσιο της περιαστικοποίησης της ευρύτερης μητροπολιτικής περιοχής Αθηνών. Πιο συγκεκριμένα, η ανάλυση εξετάζει τις κοινωνικό-χωρικές μεταλλάξεις και την εξέλιξη του αμπελο-οικικού τομέα στα Μεσόγεια, μια παραδοσιακά αμπελοαγροτική ζώνη σε γειτνίαση με την Αθήνα.

Στο πλαίσιο της έρευνας, διερευνώνται απαντήσεις σε ερωτήματα σχετικά με τη δυναμική εξέλιξη του αγροτικού τομέα στην περιοχή, με το πώς μπορεί η γεωργία να προσαρμοστεί στο νέο πλαίσιο περιαστικοποίησης και ποιος είναι ο ρόλος της για τη βιώσιμη ανάπτυξη μιας ευρύτερης μητροπολιτικής περιοχής. Υπό ποιες προϋποθέσεις μπορεί η γεωργία να αποτελέσει μέσο διατήρησης της τοπικής παραγωγής, του τοπίου ή της ιδιαίτερης ταυτότητας χωρικών ενότητων που εντάσσονται στην ευρύτερη ζώνη επιρροής μητροπολιτικών περιοχών.

2. Κοινωνικο-χωρική δυναμική και εξέλιξη του γεωργικού τομέα στα Μεσόγεια.

Η πεδιάδα των Μεσογείων (~470.700στρ.) χωρίζεται στα δυτικά της απ' το πολεοδομικό

συγκρότημα Αθηνών και τον Υμηττό, στα βόρεια από την Πεντέλη και νότια από τη Λαυρεωτική. Η περιοχή μελέτης συντίθεται από 12 καποδιστριακούς δήμους και κοινότητες με συνολικό απογεγραμμένο πληθυσμό που ανέρχεται σε 140.561 μόνιμους κατοίκους το 2001, ενώ κατά τη διάρκεια της τελευταίας τριακονταετίας έχει υπερδιπλασιαστεί (αύξηση 110%). Η ραγδαία αυτή δημογραφική αύξηση οφείλεται καταρχήν στις πρόσφατες αναπτυξιακές επεμβάσεις εθνικού και διεθνούς μητροπολιτικού χαρακτήρα στο σύστημα μεταφορικής υποδομής και σε άλλα μεγάλα έργα στην ευρύτερη περιοχή (λειτουργία του διεθνούς αεροδρομίου από το 2001, αττική οδός, προαστιακός σιδηρόδρομος και επέκταση των γραμμών του μετρό, Ολυμπιακές εγκαταστάσεις-2004).

2.1. Βασικά χαρακτηριστικά της περιαστικής ζώνης των Μεσογείων

Η «απο-αγροποίηση» της περιοχής των Μεσογείων χαρακτηρίζεται από τις παρακάτω γενικές μεταβολές :

— Μείωση των χρονοαποστάσεων (χρήση ιδιωτικού αυτοκινήτου, κυκλοφοριακές υποδομές, τεχνολογική ανάπτυξη), διευκόλυνση των καθημερινών μετακινήσεων για εργασία (31.145 απασχολούμενοι σε καθημερινή βάση μετακινούνται προς τα Μεσόγεια για να εργαστούν ενώ περίπου 16.000 κάτοικοι Μεσογείων εργάζονται στο ευρύτερο Πολεοδομικό συγκρότημα Αθηνών) και αύξηση των θέσεων εργασίας στην περιοχή.

— Η ραγδαία πληθυσμιακή αύξηση την τελευταία τριακονταετία (από 51.190 κατοίκους το 1971 σε 140.561 το 2001) έχει οδηγήσει σε αύξηση των μόνιμων κατοικιών, καθώς και σε μετατροπή ευρύτερων περιοχών παραθεριστικής κατοικίας στην παραλιακή κυρίως ζώνη (Ραφήνα, Λούτσα, Πόρτο-Ράφτη) σε τόπους μόνιμης διαμονής.

— Το χαμηλό ειδικό βάρος του αγροτικού τομέα φανερώνεται τόσο από τη συνεχή μείωση του ποσοστού συμμετοχής των οικονομικά ενεργών στον πρωτογενή τομέα παραγωγής (4% του συνολικά οικονομικά ενεργού πληθυσμού) όσο και από το υψηλό ποσοστό πολυαπασχόλησης των αγροτών, καθώς και το υψηλό ποσοστό εποχιακού εργατικού δυναμικού.

— Η μείωση της καλλιεργούμενης έκτασης και ο υψηλός βαθμός κατάτμησης της αγροτικής γης υπό την πίεση της αστικοποίησης (υψηλές αξίες γης) αναπτύσσει κερδοσκοπικές στρατηγικές των αγροτών, ενώ η αγροτική χρήση υποκύπτει σε μη αγροτικές και περισσότερο ανταγωνιστικές χρήσεις (κατοικία, εμπόριο, αναψυχή, βιομηχανία).

— Κακή ποιότητα του δομημένου χώρου (γραμμική ανάπτυξη οικιστικών και άλλων χρήσεων κατά μήκος των τοπικών οδικών συνδέσεων, αυθαίρετη δόμηση, παράνομες κατατμήσεις οικοπέδων, ασχεδιαστή αστική εξάπλωση, έλλειψη ελεύθερων χώρων) και έλλειψη κοινωνικών και τεχνικών υποδομών (ύδρευση, αποχέτευση, σχολεία, κέντρα υγείας) σε πολλούς δήμους.

— Λειτουργική εξάρτηση της πεδιάδας των Μεσογείων από την Αθήνα και σχεδιασμός της υπό το μανδύα της ευρύτερης μητροπολιτικής περιφέρειας (πρόσφατο θεσμικό πλαίσιο χωροταξικής ρύθμισης της περιοχής - Ρυθμιστικό Σχέδιο Αθηνών).

2.2. Δυναμική του γεωργικού τομέα στην πεδιάδα Μεσογείων

Η συνολικά χρησιμοποιούμενη γεωργική έκταση (ΣΧΓΕ) στην περιοχή, σύμφωνα με τα στοιχεία απογραφής του 2001, εκτιμάται σε 96.825στρ., 38 % των οποίων αποτελούνται από αμπελοκαλλιέργειες. Το 1981, η ΣΧΓΕ έφτανε περίπου τα 145.800στρ. με το 52,12% αυτής να αποτελείται από αμπέλια (75.990στρ.) και το 30,44% (44.380στρ.) από δεντροκαλλιέργειες (κυρίως ελιές). Η συνεχής αποδυνάμωση της σημασίας του πρωτογενούς τομέα στον παραγωγικό ιστό (το 1981 απασχολούσε το 14% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού και μόλις το 4% αυτού το 2001) επιβαρύνεται από τη σταδιακή μείωση των

καλλιεργήσιμων αγροτικών γαιών και την αντικατάστασή τους από τριτογενείς κυρίως δραστηριότητες και οικιστική χρήση. Κατά την περίοδο από το 1981 έως το 2001, η συνολική έκταση των αμπελουργικών εκτάσεων στην πεδιάδα συρρικνώθηκε από περίπου 59.510στρ. σε 36.914στρ. με ποσοστό μείωσης της τάξεως του 38%.

Κάποια από τα κυριότερα αρνητικά φαινόμενα που σχετίζονται με τη γεωργία στην πεδιάδα των Μεσογείων για το διάστημα 1991-2001 συνοψίζονται παρακάτω:

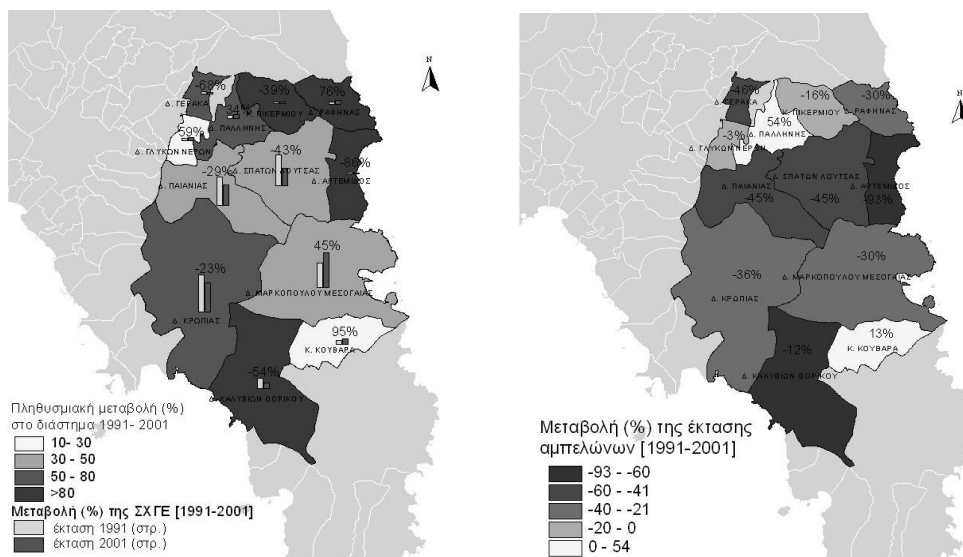
— Ραγδαία μείωση της αγροτικής γης λόγω της συνεχώς αυξανόμενης οικοδόμησης στο διάστημα 1991-2001 (μείωση στη συνολική χρησιμοποιούμενη γεωργική έκταση κατά 14,62% και μείωση περίπου κατά τα 2/5 των αμπελουργικών εκτάσεων).

— Πιο συγκεκριμένα, η αμπελοκαλλιέργεια, που αποτελεί κυρίαρχη αγροτική δραστηριότητα καλύπτοντας το 38% των καλλιεργούμενων εκτάσεων στην περιοχή μελέτης, μειώθηκε σημαντικά σε έκταση χάνοντας επιπλέον και το ειδικό της βάρος ανάμεσα στις υπόλοιπες αγροτικές δραστηριότητες.

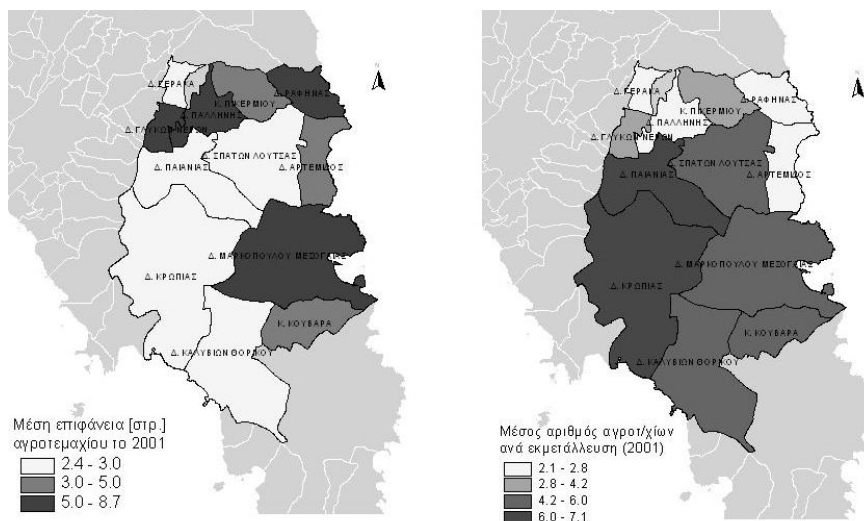
— Το μικρό μέγεθος του αγροτικού κλήρου και ο πολυτεμαχισμός της αγροτικής γης, εξαιτίας της πολυδιάσπασης της κατά την κληρονομική διαδοχή, σε συνδυασμό με τη ζήτηση για περισσότερο ανταγωνιστικές χρήσεις (αυξημένη γαιοπρόσοδο) εντείνει τα κερδοσκοπικά κίνητρα των αγροτών.

— Σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία της ΕΣΥΕ για την περίοδο 1991-2001, ο αριθμός των «αρχηγών της εκμετάλλευσης» αυξάνεται. Αυτό οφείλεται ουσιαστικά στη μεταβίβαση της αγροτικής γης (διαδοχή) προς περισσότερους του ενός δικαιούχους, εφόσον δε συνοδεύεται από αύξηση της καλλιεργήσιμης γης. Επιπλέον, οι κληρονόμοι διατηρούν την εκμετάλλευση (γη σε «αναμονή») χωρίς να εξασκούν αγροτική δραστηριότητα αποβλέποντας στη μελλοντική πώλησή της (κερδοσκοπικός παράγοντας, υψηλές τιμές γης).

— Το μικρό μέγεθος των αγροτεμαχίων τα καθιστά περισσότερο ευάλωτα στη λογική πώλησης και αστικοποίησης εξυπηρετώντας κερδοσκοπικά κυρίως κίνητρα της αγοράς.

Σχήμα 1. Μεταβολή πληθυσμού και γεωργικών εκτάσεων στα Μεσόγεια [1991-2001]

Σχήμα 2. Τεμαχισμός της γεωργικής γης στα Μεσόγεια [2001]

3. Διαγραφόμενες τάσεις στον αμπελο-οινικό τομέα μέσα από τη μελέτη περίπτωσης του Δήμου Παιανίας.

Ο Δήμος Παιανίας βρίσκεται σε απόσταση 18km από το κέντρο της Αθήνας και είναι μια περιοχή με ισχυρή αμπελουργική παράδοση, στην οποία συγκεντρώνεται σημαντικός αριθμός οινοποιείων (πατητήρια) σε επίπεδο Μεσογείων. Η ραγδαία πληθυσμιακή αύξηση (κατά 33% κατά τη διάρκεια 1991-2001) στο δήμο σε συνδυασμό με τη σημαντική μείωση της αγροτικής γης (κατά 29,4%) φανερώνουν το βαθμό επιρροής του μητροπολιτικού κέντρου της Αθήνας, που εκδηλώνεται με τη μορφή αστικοποίησης.

Παρακάτω παρουσιάζονται κάποια από τα σημαντικότερα συμπεράσματα που εξήχθησαν από την επιτόπια έρευνα στο Δ. Παιανίας και συνθέτουν το προφίλ του αμπελο-οινικού τομέα στην περιφερειακή αυτή περιοχή.

3.1. Συρρίκνωση της αγροτικής γης

Η μείωση της συνολικά καλλιεργούμενης γης στο Δ. Παιανίας (κατά περίπου 6.860στρ. ήτοι κατά 29,38%), στη δεκαετία 1991-2001, αντικατοπτρίζει την έντονη αποδυνάμωση του αγροτικού τομέα. Σε τοπικό επίπεδο, ο ρυθμός μείωσης της έκτασης των αμπελοκαλλιεργειών (-45%) εμφανίζεται μεγαλύτερος από το μέσο όρο της πεδιάδας (-38%). Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της επιτόπιας έρευνας που πραγματοποιήθηκε σε εκμεταλλεύσεις και οινοποιεία της Παιανίας, στις εκτάσεις των περισσότερων εκμεταλλεύσεων παρατηρείται μείωση την τελευταία δεκαεπενταετία (συνολική μείωση στην έκταση του δείγματος κατά 230στρ., ήτοι -11%), που οφείλεται κατά 96% σε πωλήσεις γης για οικιστική κυρίως χρήση και για υποδομές όπως αεροδρόμιο, ολυμπιακά έργα (ιππόδρομος) και οδοποιία (αττική οδός), και κατά 4% σε εκριζώσεις χωρίς επαναφύτευση.

Σημειώνεται ότι οι μικρές εκμεταλλεύσεις (με έκταση αμπελώνων έως 30στρ.) εμφανίζονται περισσότερο επιρρεπείς σε πωλήσεις, αφού διαχρονικά παρουσιάζουν τις μεγαλύτερες μειώσεις σε γη, ενώ αντίθετα, οι μεγαλύτερες εκμεταλλεύσεις (50-80στρ.) παρουσιάζουν την τάση να συγκρατούν την αγροτική γη. Επιπλέον, ο πολυτεμαχισμός της αγροτικής γης (μικρό μέγεθος, υψηλή χωρική διασπορά) σε συνδυασμό με τη δυνατότητα

άμεσης διαδοχής της εκμετάλλευσης σε πολλαπλούς κληρονόμους την καθιστά ουσιαστικά ακατάλληλη για καλλιέργεια (μειωμένη παραγωγή και βιωσιμότητα της εκμετάλλευσης, μειωμένες επενδύσεις και δυνατότητες για καινοτομία, κερδοσκοπία, αβεβαιότητα ως προς το μέλλον της εκμετάλλευσης).

Η αβεβαιότητα όσον αφορά στο μέλλον της περιαστικής αγροτικής γεωργίας παρουσιάζεται καταφανής: το 30% των αγροτών συμπεριλαμβάνουν στα μελλοντικά τους σχέδια τμηματικές πωλήσεις των αγροτεμαχίων τους για μη-αγροτική χρήση, ενώ το 14% εκφράζει ανησυχία ως προς το μέλλον της εκμετάλλευσης δηλώνοντας έτοιμοι είτε να αγοράσουν είτε να πουλήσουν αγροτική γη. Επιπλέον, το γεγονός ότι κατά μέσο όρο το 70% του εισοδήματος των νοικοκυριών προέρχεται από μη αγροτικές δραστηριότητες δηλώνει το υψηλό ποσοστό πολυαπασχόλησης (κυρίως επαγγέλματα όπως μισθωτοί του ιδιωτικού τομέα και ελεύθεροι επαγγελματίες).

Ωστόσο, παραμένει ένα 43% των αρχηγών της εκμετάλλευσης χωρίς άμεσα σχέδια για αλλαγή στο μέγεθος της εκμετάλλευσης, που δηλώνει την επιθυμία για συνέχιση της αγροτικής δραστηριότητας. Επιπλέον, η πλειονότητα των αμπελοργών που ανήκει στην παραπάνω κατηγορία έχει πραγματοποιήσει επενδύσεις την τελευταία 15ετία που συνίσταντο από αναμπελώσεις διατηρώντας την κυρίαρχη τοπική ποικιλία «σαββατιανό», από αγορά αγροτικού εξοπλισμού (παρελκόμενα) και τέλος από αγορές γης.

3.2. Ο ρόλος των οινοποιείων

Όσον αφορά στην αξιοποίηση της τοπικής οικονομίας, οι αλλαγές στην παραγωγή τα τελευταία δεκαπέντε (15) χρόνια συνίστανται ουσιαστικά σε αναμπελώσεις βελτιωμένων ποικιλιών κυρίως με «σαββατιανό», που αποτελεί την κυρίαρχη ποικιλία στα Μεσόγεια και τη βάση για την παραγωγή της ρετσίνας.

Είναι σημαντικό να σημειωθεί πως οι στρεμματικές αποδόσεις στην περιοχή είναι σχετικά χαμηλές (δεν ξεπερνούν κατά μέσο όρο τα 500 κιλά/στρ.), εξαιτίας του ότι τα αμπέλια στην πλειονότητά τους είναι εξαιρετικά γερασμένα (άνω των 30 ετών) και δεν αρδεύονται (ξερικά). Ωστόσο, τα αμπέλια που αρδεύονται είναι κυρίως αναμπελώσεις που καλλιεργούνται με το σύστημα «γραμμικών αναρριχόμενων» και μπορούν να αγγίξουν υψηλές στρεμματικές αποδόσεις (από 1 μέχρι και 2 τόνους σταφύλια το στρέμμα). Η καινοτομία αυτή ωστόσο εξαρτάται αποκλειστικά από τις επιδοτήσεις του κοινοτικού προγράμματος αναμπελώσεων. Παράλληλα, η ενσωμάτωση της τεχνολογίας παρουσιάζεται ισχνή τόσο λόγω του γερασμένου και φθίνοντος εργατικού δυναμικού και του χαμηλού επιπέδου αγροτικής κατάρτισης όσο και λόγω της αβεβαιότητας των αγροτικών επενδύσεων.

Το εισόδημα που προέρχεται από πωλήσεις σταφυλιών και κρασιού σε γενικές γραμμές παρουσιάζεται μειωμένο. Στην περίπτωση που οι αμπελοργοί δεν προχωρούν οι ίδιοι στην οινοποίηση της παραγωγής τους, το αμπελοργικό εισόδημά τους εξαρτάται αποκλειστικά από τις διακυμάνσεις της τιμής αγοράς του σταφυλιού, που καθορίζει ο Αμπελοργικός Συνεταιρισμός. Η αδυναμία αξιοποίησης της τοπικής αγροτικής παραγωγής είναι έκδηλη δεδομένου ότι το 2006 το 95% της συνολικής συγκομιδής του Συνεταιρισμού Παιανίας πουλήθηκε σε μορφή μούστου (στάδιο γλυκοποίησης) και μόνο το 5% οινοποιήθηκε (ρετσίνα). Παράλληλα, σημειώνεται πως το δίκτυο διανομών και πελατών είναι εξαιρετικά ασταθές και δεν εξασφαλίζει την πώληση της συνολικής παραγωγής οίνου.

Τα ιδιωτικά οινοποιεία, που επεξεργάζονται την παραγωγή σε κρασί, απολαμβάνουν μεγαλύτερων εισοδημάτων (περισσότερο από 90% του συνολικού αγροτικού εισοδήματος των γεωργών που είναι και οινοποιοί προέρχεται από την οινοποίηση). Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι 99% του κρασιού πωλείται σε χύμα μορφή και διατίθεται κυρίως σε τοπικές αγορές (εστιατόρια και ταβέρνες στην Αθήνα και Ανατολική Αττική). Το αυξημένο ποσοστό «απευθείας πωλήσεων» στο οινοποιείο δηλώνει τις στενές σχέσεις μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης.

Η περιορισμένη ανάπτυξη μέσω marketing από τους οινοποιούς, ο αυξημένος ανταγωνισμός της διεθνούς αλλά και εγχώριας αγοράς (αυξημένες εισαγωγές, μειωμένη πρόσβαση σε πελατειακά δίκτυα), η μειωμένη ανταγωνιστικότητα του τοπικού οίνου και των επενδύσεων καθιστούν δυσσώινη την προοπτική του αμπελο-οινικού τομέα στα Μεσόγεια.

Συμπερασματικά, η έρευνα φανερώνει μια αναντιστοιχία μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης:

Ισχνές αλλαγές στον τύπο, την ποικιλία αμπελοκαλλιεργειών, τις πρακτικές και τα προϊόντα.

Αδύναμα και ασταθή βήματα προς τη βελτίωση της ποιότητας και της «εικόνας» του παραγόμενου προϊόντος μέσω της τυποποίησης ποιοτικού / επώνυμου κρασιού (90% των οίνων πωλούνται χύμα και δεν εμφιαλώνονται).

Στην πλειοψηφία τους τα οινοποιεία είναι παραδοσιακά πατητήρια με συχνά άτυπη ή μη οργανωμένη οινοποίηση, που απευθύνονται στην τοπική αγορά.

Παρατηρείται μια διπλή εξέλιξη:

Περιστολή της βιωσιμότητας των μικρών εκμεταλλεύσεων και των παραδοσιακών μικρών μονάδων οινοποίησης (παραδοσιακά πατητήρια) με περιορισμό των εισοδημάτων, της πρόσβασης στην αγορά και της δυνατότητας ενσωμάτωσης της τεχνολογίας στην παραγωγική διαδικασία.

Αντίσταση των περισσότερο οργανωμένων οινοποιείων, που λειτουργούν σύμφωνα με ευρωπαϊκά standards και παρουσιάζουν σχετικά ικανοποιητικό τεχνολογικό επίπεδο και υψηλά κέρδη.

3.3. Μετατροπή του τοπίου

Στην πεδιάδα των Μεσογείων, γνωστή από την αρχαιότητα για την άφθονη παραγωγή κρασιού, συγκεντρώνεται το μεγαλύτερο τμήμα του αμπελώνα Αττικής. Η ισχυρή αμπελουργική παράδοση και η διάδοση της παραγωγής του λαϊκού επιτραπέζιου οίνου της «ρετσίνας Μεσογείων» απειλείται λόγω της δραματικής μείωσης των αμπελουργικών εκτάσεων την τελευταία εικοσαετία (συνολική μείωση κατά 36.910στρ. σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΣΥΕ). Η περιοχή δέχεται μια διπλή πίεση : την αστική εξάπλωση της μητροπολιτικής περιοχής Αθηνών (αστικά κέντρα και αστική περιφέρεια) προς τις άλλοτε γειτονικές αγροτικές περιοχές και την αστικοποίηση της παράκτιας ζώνης, που επιταχύνεται μέσω της μετατροπής της σε περιοχή μόνιμης κατοικίας. Οι αλλαγές των χρήσεων γης που χαρακτηρίζονται από την εξάπλωση της οικιστικής χρήσης, των οικονομικών δραστηριοτήτων και των μεγάλων υποδομών (νέο αεροδρόμιο, αττική οδός, προαστιακός σιδηρόδρομος και γραμμές μετρό) συγκροτούν το διαρκώς μεταλλασσόμενο φυσικό, κοινωνικό και οικονομικό τοπίο στην περιοχή.

Η διαχρονική μείωση των αγροτικών γαιών και των δασικών εκτάσεων οδηγεί σε σταδιακή αλλοίωση της συνολικής ταυτότητας (γεωγραφική, κοινωνική, οικονομική) του τοπίου στα Μεσόγεια, που καθορίζονταν παραδοσιακά από τους εκτεταμένους αμπελώνες και ελαιώνες. Οι ερωτηθέντες αποδίδουν τις αλλαγές αυτές του τοπίου και την αποαγροτοποίηση της υπαίθρου λόγω της αστικοποίησης, στα μεγάλα έργα (υλοποιημένα και προς υλοποίηση) στην περιοχή, καθώς και στη γενικότερη κρίση του αγροτικού τομέα.

3.4. Θεσμικό περιβάλλον

Οι αγρότες της περιοχής παρουσιάζονται ιδιαίτερα απαισιόδοχοι ως προς το μέλλον της αμπελουργικής δραστηριότητας τόσο σε κοινωνικό όσο και σε θεσμικό επίπεδο και νιώθουν εγκλωβισμένοι εξαιτίας των περιορισμών της αγοράς. Αποδίδουν την αλλοίωση του αγροτικού χαρακτήρα της περιοχής στη ραγδαία αστικοποίηση και στην έλλειψη ή/και αναποτελεσματικότητα των τοπικών, εθνικών και ευρωπαϊκών πολιτικών. Ωστόσο, το

τελευταίο επιχείρημα μπορεί να θεωρηθεί αντιφατικό δεδομένου ότι η βιωσιμότητα των εκμεταλλεύσεων τους εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από τις ευρωπαϊκές χρηματοδοτήσεις αναμπελώσεων. Το κυριότερο πρόβλημα που εντοπίζεται αφορά στο γεγονός ότι οι πολιτικές δεν είναι κατάλληλα προσαρμοσμένες στην τοπική ιδιαιτερότητα προβλέποντας ελάχιστες καινοτόμες δράσεις στον αγροτικό τομέα, ενώ παράλληλα, από τη μεριά τους οι αγρότες υποκύπτουν αθρόα στις δυνάμεις αστικοποίησης υιοθετώντας κερδοσκοπικές στρατηγικές πώλησης των αγροτικών γαιών. Επιπλέον, η χαμηλή συμμετοχή των αγροτών σε επαγγελματικές οργανώσεις ή στην τοπική διακυβέρνηση σε συνδυασμό με τις οικονομικές δυσκολίες, την αναποτελεσματικότητα των τοπικών πολιτικών, την απουσία καθαρών στόχων και την αύξηση των τιμών γης καθιστούν τη γεωργία στην περιοχή ευάλωτη, εμφανώς υποκινούμενη από αστικές πιέσεις και κερδοσκοπικά κίνητρα.

Επίλογος

Στο πλαίσιο της περιαστικοποίησης της μητροπολιτικής περιοχής Αθηνών, η διατήρηση του γεωργικού τομέα της περιοχής των Μεσογείων μπορεί να θεωρηθεί στρατηγικής σημασίας δεδομένου ότι η πεδιάδα αποτελεί το μοναδικό ελεύθερο κομμάτι γης για εκτόνωση της αστικοποίησης του πολεοδομικού συγκροτήματος Αθηνών από τη μία και της ανατολικής παραλιακής ζώνης από την άλλη. Οι πρόσφατες εξελίξεις στην περιοχή μελέτης την τελευταία δεκαετία είχαν δραματικές επιπτώσεις στον αγροτικό τομέα οδηγώντας σε χαμηλή απόδοση και κατακόρυφη μείωση των καλλιεργούμενων εκτάσεων. Η συνεχώς αυξανόμενη πληθυσμιακή πυκνότητα, καθώς και οι οικιστικές πιέσεις στην αγορά γης επηρέασαν την κοινωνική και παραγωγική δομή των αγροτικών νοικοκυριών. Ο πολυτεμαχισμός της γης, η αύξηση της πολυαπασχόλησης, η άνοδος των τιμών γης και οι κερδοσκοπικές στρατηγικές των αγροτών (τμηματικές πωλήσεις γης) οδηγούν σε σταδιακή απώλεια της παραγωγικής και οικο-τοπιακής ταυτότητας της πεδιάδας.

Όσον αφορά στη δυνατότητα προσαρμογής της γεωργικής παραγωγής στα νέα κοινωνικά και οικονομικά δεδομένα, σε γενικές γραμμές χαρακτηρίζεται από μειωμένη οικονομική βιωσιμότητα και παρουσιάζεται ισχυρά εξαρτώμενη από τις ευρωπαϊκές επιδοτήσεις (αναμπελώσεις). Η αδυναμία επιβίωσης των μικρών εκμεταλλεύσεων και οίνοποιείων (πατητήρια), που συνθέτουν σε μεγάλο βαθμό το προφίλ του αμπελο-οινικού τομέα στα Μεσόγεια, καθιστά αβέβαιη τη συνέχιση της δραστηριότητας. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθούν οι σημαντικές προσπάθειες για επιβίωση και ανάπτυξη -έστω και από περιορισμένο αριθμό οίνοποιών και αμπελουργών- μέσω της στρατηγικής αναβάθμισης της ποιότητας του κρασιού (νέες βελτιωμένες ποικιλίες, εμφιάλωση, καινοτομία, επισκέψιμα οίνοποιεία). Κατά συνέπεια, η δυνατότητα παραγωγής ποιοτικού κρασιού μπορεί να αποτελέσει μια στρατηγική «αντίσταση» του κλάδου στις αντίξοες συνθήκες εκ μέρους των δυναμικότερων παραγωγών/επιχειρηματιών και να συμβάλει στην αύξηση της τοπικά παραγόμενης προστιθέμενης αξίας.

Σε θεσμικό επίπεδο, οι κανονιστικές ρυθμίσεις για την προστασία της αγροτικής γης μέσω του ρυθμιστικού σχεδίου, των ΖΟΕ Μεσογείων και του αμπελουργικού (και ελαιοκομικού) μητρώου συμβάλλουν ως ένα βαθμό στη διατήρηση, προστασία και διαχείριση των γεωργικών γαιών, δεν οδηγούν όμως απαραίτητα σε ενθάρρυνση για εγκατάσταση νέων αγροτών. Παράλληλα, λόγω της σημαντικής στροφής του επενδυτικού ενδιαφέροντος στην περιοχή, ακόμα και υπό καθεστώς προστασίας η αγροτική γη αποκτά μια «δυναμική υπεραξία» μελλοντικής αξιοποίησης για μη αγροτικές και περισσότερο ανταγωνιστικές χρήσεις.

Θεωρείται ότι η προστασία του εμβληματικού αμπελώνα Αττικής θα μπορούσε να συμβάλει στην εξισορρόπηση μεταξύ δομημένου και αδόμητου χώρου και στη διατήρηση του τοπίου και της τοπικής παραγωγικής ταυτότητας υπό τις παρακάτω προϋποθέσεις:

—Περαιτέρω ενδυνάμωση των οργανωμένων οίνοποιείων, των Ενώσεων και Συνεταιρισμών μέσα από την ανάπτυξη στρατηγικής βελτίωσης των προϊόντων και της ποιότητας των

προσφερόμενων υπηρεσιών και κατ' επέκταση διεύρυνση του πελατειακού δικτύου.

— Διαποίκιση της αγροτικής παραγωγής και πολυδραστηριοποίηση των αγροτών, που ευνοείται από την εγγύτητα με το αστικό κέντρο (εμπλουτισμός με νέα διαφοροποιημένα προϊόντα, οργάνωση επισκέψιμων οινοποιείων, απευθείας αγορές).

— Συνδυασμός καινοτομίας και νέων τεχνικών οινοποίησης και αμπελοκαλλιέργειας.

— Προσαρμογή του θεσμικού και κανονιστικού πλαισίου στις τοπικές ανάγκες (σε επίπεδο δήμων) σε συνδυασμό με δεσμεύσεις και πολιτική βούληση. Η παροχή υπηρεσιών συμβουλευτικής και υποστηρικτικής φύσεως για τη διατήρηση και ποιοτική αναβάθμιση της παραδοσιακής στην περιοχή καλλιέργειας (σαββατιανό και ελιά).

— Ρύθμιση της πολιτικής γης και προστασία των κρίσιμων αγροτικών περιοχών στην αστική περιφέρεια, αλλά και στην ενδοχώρα, με παράλληλα κίνητρα εγκατάστασης νέων γεωργών.

— Προστασία και διατήρηση του τοπίου (ιδιαίτερη χωρική ταυτότητα) μέσα από το θεσμικό πλαίσιο χωροταξικού σχεδιασμού και την αναβίωση και διατήρηση των παραδοσιακών πρακτικών και του τοπικού παραδοσιακού οίνου (βιωσιμότητα της παραγωγής του τοπικού μεσογειακού οίνου και του κυριαρχούμενου από αμπελώνες και ελαιώνες τοπίου).

Βιβλιογραφία

Μωυσιδης et al., 1996: Περισσότερος αγροτικός χώρος. Λειτουργίες, μεταμορφώσεις, προοπτικές, Αθήνα: Εκδόσεις Αγροτικής Τράπεζα (ΑΤΕ).

ΦΕΚ 18/Α/18.2.1985. "Ρυθμιστικό Σχέδιο Αθήνας" Ν.1515/1985.

Anthopoulos Th. et Moissidis A., 2002: *La périurbanisation dans l'espace rural grec : crise ou adaptation ?* » στο *Géocarrefour Vol 77 4/2002*, σελ. 359-366.

Duvernoy I. et al., 2004: *Une agriculture multifonctionnelle dans le projet urbain : quelle reconnaissance, quelle gouvernance ?*, Proposition pour les cahiers de la multifonctionnalité, Oct. 2004.

Fleury A. Et Moustier P., 1999: *L'agriculture périurbaine, infrastructure de la ville durable*, Cahiers Agricultures 1999 ;8 :281-7.

Caruso G. (2002), Periurbanization: the situation in Europe. Technical report, DATAR. Report prepared for Groupe de Prospective Espaces Naturels et Ruraux et Société Urbanisée.

Goffette-Nagot F. Et Schmitt B., 1996 : *Les espaces ruraux entre agglomération et dispersion*, Communication to the 35th Annual Meeting of Western Regional Science Association 1996/2/26-29, Napa, California.

Jouve A.M. et Napoleone C., 2003: *Stratégies des agriculteurs et réorganisations spatiales sous contrainte de la périurbanité* » στο Elloumi M. et Jouve A.M (2003), *Bouleversements foncières en Méditerranée*, Editions Karthala (CIHEAM-IAMM), σελ. 146-169.

Pecqueur B., 2003 : *Territoire et gouvernance : quel outil pertinent pour le développement*, Institut de géographie Alpine, Université Joseph Fourier., Grenoble.

Thinon P. et al., 2003: *Analyse des espaces agricoles et naturels de l'agglomération de Montpellier – Unités paysagers, systèmes de productions agricoles, valeurs économiques et pratiques sociales*, Montpellier : UMR-Innovation, DDAF-Herault, INRA.

Vianey G., Bacconier S., Duvernoy I., 2003 : *L'aménagement communal périurbain: maintenir l'agriculture pour préserver quelle ruralité ?*

ΑΣΤΥ ΘΕΣΣΑΛΩΝ: ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΩΝ ΘΕΣΣΑΛΙΚΩΝ ΠΟΛΕΩΝ

Παυλέας Σ.¹, Αρβανιτίδης Π.^{1,2}, Πετράκος Γ.¹

¹Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης

²Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών

Περίληψη

Τις τελευταίες δεκαετίες οι ελληνικές πόλεις έχουν κληθεί να αντιμετωπίσουν μια σειρά από σημαντικές προκλήσεις, οι οποίες προέρχονται από ένα συνεχώς μεταβαλλόμενο οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό περιβάλλον. Ωστόσο οι ελληνικές πόλεις συνεχίζουν να βιώνουν πολύπλοκα προβλήματα που συσχετίζονται με την οικονομική διάρθρωση, την κοινωνική συνοχή, και την ποιότητα των υποδομών και του περιβάλλοντός τους. Σε μεγάλο βαθμό τα προβλήματα αυτά αντανακλούν την ουσιαστική έλλειψη στρατηγικού σχεδιασμού σε αστικό επίπεδο αλλά και την ανυπαρξία πληροφοριών για την οικονομική οργάνωση των πόλεων, τις παραγωγικές τους εξειδικεύσεις, το επίπεδο ανάπτυξης τους και το επίπεδο του κοινωνικού και οικονομικού τους εξοπλισμού. Σε ένα τέτοιο λοιπόν πλαίσιο, στόχος της παρούσας εργασίας είναι να αναλύσει σε βάθος την οικονομική και κοινωνική δομή των τεσσάρων αστικών κέντρων της Θεσσαλίας, και να θέσει τις απαραίτητες βάσεις πάνω στις οποίες πρέπει να χτισθεί μια ολοκληρωμένη αστική στρατηγική ισορροπης ανάπτυξης. Για να το πετύχει αυτό η εργασία χρησιμοποιεί τόσο δευτερογενή όσο και πρωτογενή στοιχεία για τα 4 θεσσαλικά αστικά κέντρα που συλλέχθηκαν μετά από επιτόπιες έρευνες στις εν λόγω πόλεις.

THE URBAN SYSTEM OF THESSALY: ECONOMIC AND SOCIAL STRUCTURE

Pavleas S.¹, Arvantidis P.^{1,2}, Petrakos G.¹

¹ University of Thessaly, Department of Planning and Regional Development

² University of Thessaly, Department of Economics

Abstract

Significant transformations at the economic, political, social and spatial levels took place worldwide have not left Greek urban centers unaffected. Yet, Greek cities continue to experience substantial problems as a result of their inability to accommodate in full these pressures for change. To a great extent, these problems reflect the absence of strategic management on the part of the cities, which in turn is partly due to the lack of information on their current economic and social structure, their productive and infrastructural capacity, their strengths and weaknesses and the full set of opportunities and threats they face. On these grounds, the present research comes to shed light on the urban system of Thessaly analysing in a holistic way the economic, social and spatial structures of the four cities, and putting forward a healthy basis upon which an overall urban strategy can be built. To achieve this, the research has collected and analysed secondary and primary data from field surveys conducted in the 4 cities under study.

Λέξεις κλειδιά: οικονομική και κοινωνική οργάνωση, ελληνικά αστικά κέντρα, Θεσσαλία.

Key words: economic and social structure, Greek urban centre, Thessaly.

1. Εισαγωγή

Οι ελληνικές πόλεις χρειάζονται σήμερα την προσοχή μας, όσο ίσως ποτέ άλλοτε. Από τη μια πλευρά αντιμετωπίζουν μια σειρά από νέες προκλήσεις, αλλά και νέες ευκαιρίες, οι οποίες προέρχονται από ένα συνεχώς μεταβαλλόμενο περιβάλλον, τη φύση του οποίου χρειάζεται να κατανοήσουν για να τις αντιμετωπίσουν με όσο το δυνατόν πιο αποτελεσματικό τρόπο. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, οι πόλεις δεν αποτελούν πλέον κλειστές πληθυσμιακές ενότητες με σχετική αυτονομία στις επιλογές παραγωγής, απασχόλησης ή ακόμη και χωροθέτησης των δραστηριοτήτων τους. Αντίθετα, αποτελούν όλο και περισσότερο μέρος ενός ευρύτερου συστήματος αστικών κέντρων με λειτουργικές διασυνδέσεις και αλληλεπιδράσεις (Οικονόμου και Πετράκος 1999). Με αυτή την έννοια, οι πόλεις υπόκεινται σε μια συνεχή διαδικασία εξέλιξης που ενσωματώνει τόσο στοιχεία δημιουργίας όσο και στοιχεία καταστροφής, τις αιτίες και τα αποτελέσματα των οποίων οι ενδιαφερόμενοι συχνά αδυνατούν να αντιληφθούν εγκαίρως (Lambooy and Moolaert 1996, Petrakos *et al.* 1999).

Από την άλλη πλευρά οι ελληνικές πόλεις έχουν στην πλειοψηφία τους συσσωρεύσει πολύπλοκα προβλήματα που συσχετίζονται με την οικονομική διάρθρωση, την πολεοδομική οργάνωση, την κοινωνική συνοχή, την ποιότητα των υποδομών και την ποιότητα του περιβάλλοντός τους, τα οποία συχνά επηρεάζουν με αρνητικό τρόπο τη ζωή και τη συμπεριφορά των κατοίκων τους. Σε κάποιο βαθμό, τα προβλήματα αυτά απλά αντανακλούν τα προβλήματα της ελληνικής οικονομίας, αποτελώντας τη χωρική έκφραση του μεταπολεμικού μοντέλου ανάπτυξης της χώρας. Σε μεγάλο όμως βαθμό αντανακλούν την ανεπάρκεια των πολιτικών που έχουν ασκηθεί καθώς και την ουσιαστική έλλειψη στρατηγικού σχεδιασμού σε αστικό επίπεδο (Economou *et al.* 2004).

Η έλλειψη συγκεκριμένης στρατηγικής οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην ανυπαρξία πληροφοριών για την οικονομική οργάνωση των πόλεων, τις παραγωγικές τους εξειδικεύσεις, το επίπεδο ανάπτυξης τους και το επίπεδο του κοινωνικού και οικονομικού τους εξοπλισμού (Πετράκος και Οικονόμου 1999, Παυλέας και Πετράκος 2005). Η αδυναμία αυτή (που μας καθιστά μοναδική εξαίρεση στην Ευρωπαϊκή Ένωση) αποτελεί σημαντικό τροχοπέδη καθώς εμποδίζει τη διαμόρφωση μιας συνολικότερης αντίληψης σχετικά με τα πραγματικά προβλήματα και τις ανάγκες των πόλεων, και δυσχεραίνει την υλοποίηση πολιτικών που να στηρίζονται στις τοπικές δυναμικές αλλά και σε ένα ευρύτερο εθνικό σχέδιο ανάπτυξης για τις πόλεις.

Η συγκεκριμένη εργασία που αφορά στις τέσσερις μεγάλες πόλεις της Περιφέρειας Θεσσαλίας Βόλο, Λάρισα, Τρίκαλα και Καρδίτσα, αποτελεί ένα κομμάτι από μια ευρύτερη έρευνα που βρίσκεται σε εξέλιξη και διερευνά την οικονομική και κοινωνική διάρθρωση του ελληνικού αστικού συστήματος. Στόχος της είναι η διερεύνηση των παραμέτρων που επιδρούν στην κοινωνικο-οικονομική αναδιάρθρωση των Θεσσαλικών πόλεων και η κατάθεση ορισμένων προβληματισμών και κατευθύνσεων σχετικά με μια σειρά από πολιτικές για την ισόρροπη οικονομική ανάπτυξη τους. Αναλυτικότερα, στο άρθρο αυτό ακολουθεί ένα κεφάλαιο που περιγράφει τις υπάρχουσες προσεγγίσεις στη διεθνή βιβλιογραφία όσον αφορά στις διαρθρωτικές μεταβολές και στη χωρική οργάνωση των πόλεων, έπειτα παρουσιάζεται ένα σύντομο προφίλ των πόλεων της Θεσσαλίας αναφέροντας βασικά δημογραφικά και οικονομικά στοιχεία. Στο επόμενο τμήμα της εργασίας γίνεται ανάλυση και παρουσίαση των εκτιμήσεων των κατοίκων των τεσσάρων πόλεων, βάση μιας πρωτογενούς έρευνας που έχει διεκπεραιωθεί και τέλος καταθέτονται ορισμένα συμπεράσματα και προβληματισμοί πολιτικής.

2. Διαρθρωτικές μεταβολές και χωρική οργάνωση των πόλεων

Τα τελευταία 20-30 χρόνια αποτελούν μια περίοδο σημαντικών αναπροσαρμογών στη δομή και οργάνωση των αστικών κέντρων. Ειδικότερα, η ανάπτυξη νέων τεχνολογιών, παγκόσμιες αλληλεπιδράσεις και αλλαγές στην οικονομική διάρθρωση και τις παραγωγικές διαδικασίες, η διεθνοποίηση της οικονομίας και η Ευρωπαϊκή ενοποίηση, καθώς και μια σειρά δημογραφικών αλλαγών και πολιτικών παραγόντων, επηρεάζουν ριζικά την οικονομική και κοινωνική

διάρθρωση των αστικών κέντρων με σοβαρές επιπτώσεις στη χωρική οργάνωση των πόλεων (Castells 1993, Hall 1993 1999, Πετράκος και Οικονόμου 1999, Arvanitidis and Petrakos 2006).

Η ανάπτυξη νέων τεχνολογιών, οι οποίες έχουν επίκεντρο την πληροφορική, αποτελεί έναν από τους πιο σημαντικούς παράγοντες οικονομικής και χωρικής αναδιάρθρωσης (Castells 1993, Hall 1993). Έτσι, για παράδειγμα, η χρήση υψηλής τεχνολογίας στη βιομηχανία συντελεί στη μείωση του εργατικού δυναμικού και κάνει τη βιομηχανική παραγωγή πιο γρήγορη, πιο φθηνή, πιο ευέλικτη και πιο αποτελεσματική. Παρόμοια, η ανάπτυξη νέων τεχνολογιών όπως το διαδίκτυο και το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο, επιτρέπουν την υιοθέτηση νέων μεθόδων επικοινωνίας και διαχείρισης προσφέροντας σχετική ελευθερία στις αποφάσεις χωροθέτησης και το χωρικό διαχωρισμό της διοίκησης από την παραγωγή.

Παράλληλες δυναμικές που ασκούν σημαντική επίδραση στις δομές και διάρθρωση των πόλεων συσχετίζονται με τη διεθνοποίηση της οικονομίας (Budd 1998, Gordon 1999), την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση (Castells 1993, Hall 1993, Cheshire 1999) και το ρόλο των ξένων επενδύσεων. Η βαθμιαία ενοποίηση των αγορών και η εξάλειψη των πολιτικών προστατευτισμού (τόσο σε ευρωπαϊκό όσο και σε διεθνές επίπεδο) σε συνδυασμό με την επέκταση των δραστηριοτήτων των πολυεθνικών επιχειρήσεων σε παγκόσμια κλίμακα, δημιουργούν μια νέα οικονομική και γεωγραφική πραγματικότητα. Αυτή χαρακτηρίζεται από ένα ευρύ δίκτυο παραγωγής και διανομής, τα κομβικά σημεία του οποίου καταλαμβάνουν οι αστικές μητροπόλεις που συγκεντρώνουν τις επιτελικές δραστηριότητες των επιχειρήσεων αυτών.

Ένα από τα βασικότερα στοιχεία της οικονομικής αναδιάρθρωσης αποτελεί η ανάπτυξη των υπηρεσιών, (υπηρεσιών προς τις επιχειρήσεις, υπηρεσιών καταναλωτή, και μη-κερδοσκοπικών υπηρεσιών όπως εκπαίδευση και υγεία), καθώς και η σχετική συρρίκνωση της βιομηχανίας (Cheshire and Hay 1989, Bailly et al. 1996). Η 'τριτογεννοποίηση' της οικονομίας σχετίζεται επίσης με μια σειρά αλλαγών στις διαδικασίες παραγωγής (Coffey and Bailly, 1996), όπου παρατηρείται μια αυξανόμενη τάση υποκατάστασης της εργασίας με υψηλή τεχνολογία ενσωματωμένη σε κεφαλαιουχικό εξοπλισμό, και μια στροφή της προσοχής σε ζητήματα ανάπτυξης νέων προϊόντων, έρευνας και τεχνολογικής ανάπτυξης, διαφήμισης και στρατηγικής.

Πολιτικοί, κοινωνικοί και δημογραφικοί παράγοντες παίζουν επίσης σημαντικό ρόλο στην οικονομική και χωρική οργάνωση των πόλεων (Cheshire and Hay 1989, Blotvogel and King 1996). Εδώ, η έρευνα εξετάζει θέματα όπως ο βαθμός συμμετοχικής δημοκρατίας, η κατανομή εξουσιών μεταξύ τοπικού και εθνικού επιπέδου, η αναδιάρθρωση της δομής των νοικοκυριών (π.χ. αύξηση χωρισμένων ζευγαριών, μοναχικών μητέρων, κτλ.), η υπογεννητικότητα και η μετανάστευση, και αναλύει τις επιπτώσεις αυτών στις αγορές εργασίας και γενικότερα στη δομή και οργάνωση των πόλεων.

Οι αλλαγές στις παραγωγικές δομές των οικονομιών αντανακλώνται σε γενικές γραμμές και σε αλλαγές στη χωρική δομή των περιοχών που τις φιλοξενούν. Μία σχετικά σαφής εικόνα παρατηρείται στην αναχωροθέτηση του δευτερογενή τομέα. Η επικράτηση των τάσεων αναδιάρθρωσης και η διάδοση πιο ευέλικτων μορφών παραγωγής συντελεί αφενός στην αποβιομηχάνιση των αστικών κέντρων που στο παρελθόν αποτέλεσαν πόλους βιομηχανικής συγκέντρωσης (παραδοσιακές βιομηχανικές πόλεις ή πόλεις-λιμάνια) με όλα τα προβλήματα που αυτό συνεπάγεται (όπως εγκαταλειμμένα κτίρια, υποβαθμισμένες περιοχές, αύξηση ανεργίας και κοινωνικών προβλημάτων), και αφετέρου στην επέκταση ή μετατόπιση της παραγωγικής δραστηριότητας σε νέους βιομηχανικούς χώρους (Rodríguez-Pose 1994, Coffey and Bailly 1996). Αυτό διευκολύνθηκε από μια σειρά παράγοντες, όπως διαφορές στο κόστος γης, τη φορολογία, την ποιότητα του φυσικού περιβάλλοντος αλλά και των κοινωνικών και πολιτιστικών υποδομών (Arvanitidis, 2008).

Η χωρική κατανομή των υπηρεσιών παρουσιάζει μια πιο σύνθετη εικόνα. Στο ενδοαστικό επίπεδο είναι φανερός ένας χωρικός διαχωρισμός των δραστηριοτήτων σε αυτές που χαρακτηρίζονται ως επιτελικές ή απαιτούν υψηλού επιπέδου προσωπική επαφή με τους

συναλλασσόμενους, οι οποίες και παραμένουν συγκεντρωμένες στα κέντρα των πόλεων, και στις δραστηριότητες ρουτίνας οι οποίες αποκεντρώνονται στην περίμετρο των πόλεων για λόγους που κυρίως αφορούν το κόστος γης (Budd 1998, Coffey and Bailly 1996, Hall 1999). Πιο πρόσφατες όμως εξελίξεις τείνουν να υποδηλώσουν ότι το παραπάνω σχήμα βρίσκεται σε εξέλιξη, καθώς σε αρκετές περιπτώσεις παρατηρείται ανάπτυξη δραστηριοτήτων παροχής υπηρεσιών κατά μήκος μεγάλων αρτηριών ή σε νέες περιστασικές σημειακές συγκεντρώσεις (Πετράκος και Οικονόμου 1999). Σε περιφερειακό επίπεδο οι υπηρεσίες παραμένουν συγκεντρωμένες στα μεγάλα μητροπολιτικά κέντρα και τους παραδοσιακούς πόλους ανάπτυξης για λόγους που κυρίως αφορούν την ύπαρξη οικονομικών αστικής κλίμακας (Petrakos and Brada 1989, Petrakos 1992).

Κλείνοντας την επισκόπηση των διαρθρωτικών μεταβολών θα ήταν χρήσιμο να επισημανθεί ότι οι ελληνικές (και μεσογειακές) πόλεις παρουσιάζουν ένα σύνολο ιδιαίτερα χαρακτηριστικών (πολυασχόληση, παραοικονομία κτλ.) που τις διαφοροποιούν από τις αντίστοιχες δυτικοευρωπαϊκές και επιβάλουν την ανάλυσή τους για την κατανόηση των τάσεων και των δυνατοτήτων αστικής οικονομικής ανάπτυξης (Economou and Petrakos, 2002; Petrakos and Economou, 2004).

3. Προφίλ των Θεσσαλικών πόλεων

Στην ενότητα αυτή, παρουσιάζονται ορισμένα βασικά πληθυσμιακά και οικονομικά χαρακτηριστικά των Θεσσαλικών πόλεων, δίνοντας μια πρώτη εικόνα για τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους. Ο Βόλος αποτελεί λιμάνι και βρίσκεται στη μέση περίπου του Παγασητικού κόλπου και στις παρυφές του βουνού Πήλιο, ενώ οι υπόλοιπες τρεις τοποθετούνται στην πεδιάδα της Θεσσαλίας, με κεντρικότερη θέση να διατηρεί η πόλη της Λάρισας. Από άποψη πληθυσμιακού μεγέθους, ο Βόλος και η Λάρισα αποτελούν δύο από τα πιο σημαντικά αστικά κέντρα, μιας και σύμφωνα με την απογραφή της ΕΣΥΕ του 2001, στην ιεραρχία του ελληνικού αστικού συστήματος, καταλαμβάνουν την 6^η και 7^η θέση αντίστοιχα. Έτσι, είναι δυνατόν να θεωρηθούν, για τα ελληνικά δεδομένα, ως πόλεις μεσαίου μεγέθους. Οι πόλεις των Τρικάλων και της Καρδίτσας είναι σημαντικά αλλά μικρότερα αστικά κέντρα, καταλαμβάνοντας στην αστική ιεραρχία της ίδιας χρονιάς τη 17^η και 27^η θέση αντίστοιχα. Σε αυτό το σημείο, πρέπει να επισημανθεί ότι ο πληθυσμός του Βόλου αναφέρεται στο Πολεοδομικό Συγκρότημα (Π.Σ.) της πόλης, περιλαμβάνοντας τους Δήμους Βόλου, Νέας Ιωνίας και Ιωλκού, καθώς και τρία Δημοτικά Διαμερίσματα, αυτά της Αγριάς, του Διμηνίου και της Άλλης Μεριάς. Σύμφωνα με τον Πίνακα 1, όλες οι πόλεις επιδεικνύουν διαχρονικά μια θετική δημογραφική πορεία, ξεχωρίζουν ωστόσο οι επιδόσεις των δύο μεγαλύτερων αστικών κέντρων, και ιδιαίτερα αυτή της Λάρισας.

Πίνακας 1. Πληθυσμιακή εξέλιξη των Θεσσαλικών πόλεων

	1971	1981	1991	2001	Μεταβολή 71-01 (%)
Π.Σ. Βόλου	88.096	107.407	115.744	124.639	41,5
Λάρισα	72.760	102.426	114.334	124.376	70,9
Τρίκαλα	38.740	45.160	46.962	51.862	33,9
Καρδίτσα	25.830	27.532	30.289	32.252	24,9

Πηγή: ΕΣΥΕ (2001)

Έχει ήδη επισημανθεί η έλλειψη στατιστικών δεδομένων για τις ελληνικές πόλεις. Αν και το ΑΕΠ αποτελεί το σημαντικότερο δείκτη αξιολόγησης μιας οικονομίας, τέτοια στοιχεία δεν υπάρχουν διαθέσιμα σε αστικό επίπεδο. Γι' αυτό το λόγο, στην παρούσα υποενότητα

παρουσιάζεται μια εκτίμηση του ΑΕΠ των Θεσσαλικών πόλεων, βασισμένη σε στοιχεία απασχόλησης και τομεακής διάρθρωσης για την περιοχή. Η μεθοδολογία που χρησιμοποιείται και τα παραγόμενα αποτελέσματα έχουν αναπτυχθεί στο Αρβανιτίδης και Πετράκος (2007). Στον Πίνακα 2 παρουσιάζεται η εκτίμηση αυτή του ΑΕΠ των τεσσάρων πόλεων μετρούμενη σε Μονάδες Αγοραστικής Δύναμης (ΜΑΔ) για τις χρονιές του 1991 και 2001. Σε αντιστοιχία με τις πληθυσμιακές μεταβολές, τις μεγαλύτερες αυξήσεις τις παρουσιάζουν οι δυο μεγαλύτερες πόλεις, του Βόλου και της Λάρισας. Από τις δύο μικρότερες, η δυναμική των Τρικάλων φαίνεται να είναι αρκετά εντονότερη.

Πίνακας 2. ΑΕΠ των Θεσσαλικών πόλεων σε ΜΑΔ

	1991	2001	Μεταβολή 91-01 (%)
Π.Σ. Βόλου	1.139.018	2.237.382	96,4
Λάρισα	1.478.970	2.536.400	71,5
Τρίκαλα	587.660	965.390	64,3
Καρδίτσα	586.120	780.220	33,1

Πηγή: ΕΣΥΕ (1991, 2001) - Ιδία Επεξεργασία

Στην γενικότερη έλλειψη στατιστικών δεδομένων ανήκουν και τα στοιχεία απασχόλησης για τις πόλεις. Για την απόδοση μιας γενικότερης αίσθησης στον συγκεκριμένο τομέα, στον Πίνακα 3 παρουσιάζεται η τομεακή διάρθρωση της απασχόλησης των Νομών Μαγνησίας, Λάρισας, Τρικάλων και Καρδίτσας σε σχέση με τη Χώρα.

Πίνακας 3. Τομεακή Διάρθρωση της απασχόλησης (2001).

Γεωγραφική Ενότητα	Πρωτογενής τομέας		Δευτερογενής τομέας				Τριτογενής τομέας					
	Ποσοστό συμμετοχής στη Χώρα	Ποσοστό συμμετοχής στην ενότητα	Ποσοστό συμμετοχής στη Χώρα	Ποσοστό συμμετοχής στην ενότητα	Ποσοστό συμμετοχής στη Χώρα	Ποσοστό συμμετοχής στην ενότητα	Ποσοστό συμμετοχής στη Χώρα	Ποσοστό συμμετοχής στην ενότητα				
Ελλάδα	100	16,56	100	24,98	100	58,46						
Μαγνησία	1,99	24	18,62	42	1,82	8	25,66	12	1,63	8	55,72	18
Λάρισα	5,21	3	31,33	23	2,35	6	21,36	21	2,18	5	47,31	31
Τρίκαλα	2,42	19	32,35	17	1,01	33	20,31	38	0,96	20	47,34	22
Καρδίτσα	2,96	11	41,17	3	0,62	44	13,01	51	0,73	28	45,82	36

Πηγή: ΕΣΥΕ (2001) - Ιδία Επεξεργασία

Πρέπει να διευκρινιστεί ότι στην πρώτη στήλη κάθε ενότητας παρουσιάζονται ποσοστά, ενώ στη δεύτερη εμφανίζεται η θέση της ιεραρχίας της εκάστοτε περιοχής στην ενότητα του πρωτογενή, δευτερογενή ή τριτογενή τομέα σε εθνικό επίπεδο. Κατά πρώτο λόγο, παρατηρείται η υπεροχή της Λάρισας στον πρωτογενή τομέα, καταλαμβάνοντας την 3^η θέση στη χώρα αλλά και το συγκριτικά με τις υπόλοιπες Θεσσαλικές περιοχές σημαντικό ποσοστό (41,17%) της Καρδίτσας στη διάρθρωση της απασχόλησης της, καταδεικνύοντας τον ιδιαίτερα αγροτικό χαρακτήρα των παραγωγικών δομών της. Στο δευτερογενή τομέα έπειτα, διαπιστώνεται το προβάδισμά των δύο μεγαλύτερων πόλεων, αλλά και το αυξημένο συγκριτικά ποσοστό της Μαγνησίας (25,66%), καταδεικνύοντας τον ακόμη σχετικά έντονο βιομηχανικό της χαρακτήρα, παρά τη κρίση στον τομέα αυτό τα τελευταία 25 χρόνια. Τέλος, αν και ο Νομός Λάρισας βρίσκεται στην 5^η θέση στην ιεραρχία των νομών της χώρας στον τριτογενή τομέα, φαίνεται ότι οι υπηρεσίες παίζουν σημαντικότερο ρόλο για το Νομό

Μαγνησίας, μιας και το ποσοστό στη διάρθρωση του τομέα φθάνει το 55,72%. Το συγκριτικά υψηλό αυτό ποσοστό μπορεί να αποδοθεί στην αυξημένη τουριστική κίνηση στην περιοχή, λόγω του Πηλίου και των νησιών των Σποράδων.

4. Το Θεσσαλικό αστικό σύστημα: οι εκτιμήσεις των κατοίκων

Όπως έχει ειπωθεί η εργασία αυτή είναι κομμάτι μιας ευρύτερης εν εξελίξει έρευνας που σκοπό έχει, αναλύοντας μια σειρά από πρωτογενή και δευτερογενή στοιχεία για τις ελληνικές πόλεις, να μελετήσει με έναν ολοκληρωμένο τρόπο τις αναπτυξιακές δυναμικές και προβλήματα που αναπτύσσονται στο σύστημα ελληνικών αστικών κέντρων. Τα αποτελέσματα που παρουσιάζονται στην συγκεκριμένη ενότητα είναι απόρροια πρωτογενούς έρευνας με τη μέθοδο του ερωτηματολογίου σε κατοίκους στις τέσσερις πρωτεύουσες Νομών της Θεσσαλίας που πραγματοποιήθηκε στα τέλη του 2006. Το ερωτηματολόγιο, που αποσκοπεί στο να καταγράψει τη στάση και τις εκτιμήσεις των κατοίκων κάθε πόλης, συμπληρώθηκε από άτομα που κατέχουν μια σημαντική θέση στις υπηρεσίες διοίκησης, σχεδιασμού ή εκπαίδευσης της εκάστοτε πόλης. Συμπληρώθηκε επίσης και από επιλεγμένους ιδιώτες εκπρόσωπους συλλόγων ή φορέων που λόγω της δραστηριότητας τους έχουν βαθιά γνώση των τεκταινόμενων στην πόλη τους: αποτελούν δηλαδή ιδιαίτερα 'πληροφορημένους πολίτες'. Το στατιστικό δείγμα αφορά στη συλλογή ορισμένου αριθμού ερωτηματολογίων από κάθε πόλη. Αναλυτικότερα, συλλέχθηκαν 50 ερωτηματολόγια από την Καρδίτσα και 50 από τα Τρίκαλα, και από 60 ερωτηματολόγια από τις μεγαλύτερες πόλεις Βόλος και Λάρισα (σύνολο 220). Για κάθε υποερώτημα στο ερωτηματολόγιο το δείγμα εκφράζει την άποψη του βαθμολογώντας από 0 (πολύ κακή) έως 10 (πολύ καλή), ενώ η ουδέτερη τοποθέτηση παίρνει το βαθμό 5.

Στον Πίνακα 4 παρουσιάζονται οι εκτιμήσεις των κατοίκων σχετικά με βασικές υποδομές και το βαθμό δικτύωσης της πόλης τους. Για τις υποδομές της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης επικρατεί μια σχετικά θετική στάση, εκτός από την πόλη των Τρικάλων που διαφοροποιείται. Αίσθηση προκαλεί η ιδιαίτερα θετική στάση των κατοίκων του Βόλου για τις υποδομές υγείας και πρόνοιας, σε αντίθεση με το γενικότερο μέσο όρο, παρότι το νέο Νομαρχιακό νοσοκομείο Μαγνησίας χτίζεται εδώ και πολλά χρόνια και δεν βρίσκεται ακόμη σε πλήρη λειτουργία. Ιδιαίτερα θετικές γνώμες εμφανίζονται για την ποιότητα των τουριστικών υποδομών, ωστόσο την εξαίρεση σε αυτή την περίπτωση αποτελεί η Λάρισα, όπου φαίνεται να έχει μεγαλύτερες προσδοκίες στον τομέα αυτό. Οι λιγότερο ικανοποιημένοι με την έκταση και την ποιότητα των χώρων πρασίνου είναι τα Τρίκαλα, ενώ τέλος περισσότερη προσπάθεια επιθυμούν οι κάτοικοι της Καρδίτσας για την αύξηση της συμμετοχής της πόλης σε δίκτυα συνεργασίας.

Πίνακας 4. Εκτιμήσεις των κατοίκων σχετικά με τις Υποδομές και τη Δικτύωση

	Βόλος	Λάρισα	Καρδίτσα	Τρίκαλα	Όλες οι πόλεις
	Μέσος όρος εκτιμήσεων				
Οι υποδομές τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ΑΕΙ, ΤΕΙ κτλ.	5,84	5,64	5,32	3,93	5,61
Οι υποδομές υγείας και πρόνοιας	7,03	4,93	4,98	4,47	4,56
Οι τουριστικές υποδομές (ξενοδοχεία, μουσεία, κτλ.)	6,13	4,80	5,64	6,33	5,72
Οι ανοικτοί χώροι και χώροι πρασίνου	5,70	5,65	5,81	4,83	5,52
Ο βαθμός συμμετοχής της πόλης σε δίκτυα συνεργασίας με άλλες πόλεις	6,11	6,27	5,09	5,60	5,81

Πηγή: Έρευνα πεδίου – Ιδία επεξεργασία

Πίνακας 5. Εκτιμήσεις των κατοίκων σχετικά με την Οικονομία και Ανάπτυξη

	Βόλος	Λάρισα	Καρδίτσα	Τρίκαλα	Όλες οι πόλεις
	Μέσος όρος εκτιμήσεων				
Οι συνθήκες για τη δημιουργία νέων επιχειρήσεων	3,86	4,91	3,44	3,74	4,02
Οι ευκαιρίες απασχόλησης	3,42	3,86	2,85	2,98	3,31
Το μορφωτικό επίπεδο του ανθρώπινου δυναμικού	5,78	5,67	5,00	5,72	5,57
Οι οικονομικές ανισότητες στην πόλη	5,02	4,80	3,91	4,57	4,61
Ο βαθμός καινοτομίας των επιχειρήσεων	3,72	4,38	3,69	3,48	3,83
Η τουριστική κίνηση της περιοχής	6,69	4,04	6,20	5,82	5,70
Ο όγκος των εισερχόμενων επενδύσεων	3,71	4,34	2,95	2,88	3,50
Επίπεδο παραοικονομίας (10 = πολύ υψηλό)	6,61	6,64	6,30	6,32	6,48

Πηγή: Έρευνα πεδίου – Ίδια επεξεργασία

Όσον αφορά στην οικονομική ανάπτυξη των Θεσσαλικών πόλεων (Πίνακας 5), οι εκτιμήσεις φαίνεται να είναι σε γενικές γραμμές απαισιόδοξες. Επικρατούν αρνητικές γνώμες για τις συνθήκες δημιουργίας νέων επιχειρήσεων (στη Λάρισα οι γνώμες είναι σχετικά ουδέτερες), για τον όγκο των εισερχόμενων επενδύσεων, τις ευκαιρίες απασχόλησης, το βαθμό καινοτομίας των επιχειρήσεων και τις οικονομικές ανισότητες στις πόλεις τους. Στις περισσότερες περιπτώσεις, η παραπάνω δυσарέσκεια είναι εντονότερη στις μικρότερες πρωτεύουσες της Θεσσαλίας, Καρδίτσα και Τρίκαλα. Στο ίδιο πνεύμα, είναι κοινώς αποδεκτό το φαινόμενο του υψηλού επιπέδου της παραοικονομίας. Παρόλα αυτά, το δείγμα δείχνει να έχει μια θετικότερη άποψη για το μορφωτικό επίπεδο του ανθρώπινου δυναμικού και την τουριστική κίνηση των πόλεων τους. Και σε αυτή την περίπτωση η κάτοικοι της Λάρισας έχουν μεγαλύτερες απαιτήσεις στον τομέα του τουρισμού.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο Πίνακας 6, μιας και εμφανίζονται εκτιμήσεις για το μέσο οικογενειακό εισόδημα και το επίπεδο ανεργίας των πόλεων. Αφού τέτοιου είδους στοιχεία δεν υπάρχουν σε αστικό επίπεδο, στις ερωτήσεις τέθηκαν ως επίπεδο σύγκρισης τα 19.000€ για το οικογενειακό εισόδημα και το 10% για την ανεργία (που αποτελούν τους μέσους εθνικούς όρους για το 2001 αντίστοιχα). Διαπιστώνεται λοιπόν ότι οι κάτοικοι των Θεσσαλικών πόλεων θεωρούν ότι το μέσο οικογενειακό τους εισόδημα είναι μικρότερο από το παραπάνω ποσό, ενώ τα Τρίκαλα και η Καρδίτσα επιδεικνύουν σημαντικά μικρότερα ποσά. Μόνο η Λάρισα, που έχει το μεγαλύτερο ΑΕΠ και έχει τη μεγαλύτερη πληθυσμιακή δυναμική, εκτιμά ότι βρίσκεται κοντά στα 19.000€. Αντίστροφα, αλλά ουσιαστικά με την ίδια λογική, μεγαλύτερα επίπεδα ανεργίας κρίνεται ότι εντοπίζονται πρώτα στην Καρδίτσα και έπειτα στα Τρίκαλα, σε αντίθεση με το Βόλο και ιδιαίτερα τη Λάρισα. Ωστόσο, σε όλες τις περιπτώσεις τα αποτελέσματα τοποθετούνται αρκετά παραπάνω από το εθνικό επίπεδο του 10%.

Πίνακας 6. Εκτιμήσεις των κατοίκων σχετικά με το Εισόδημα και την Ανεργία

	Βόλος	Λάρισα	Καρδίτσα	Τρίκαλα	Όλες οι πόλεις
	Μέσος όρος εκτιμήσεων				
Μέσο οικογενειακό εισόδημα (Ευρώ)	17.895	18.982	14.542	14.289	16.610
Επίπεδο ανεργίας	14,24%	11,96%	20,53%	17,19%	15,73%

Πηγή: Έρευνα πεδίου – Ίδια επεξεργασία

Πίνακας 7. Εκτιμήσεις των κατοίκων σχετικά με το Αστικό περιβάλλον και το Κοινωνικό Πλαίσιο

	Βόλος	Λάρισα	Καρδίτσα	Τρίκαλα	Όλες οι πόλεις
	Μέσος όρος εκτιμήσεων				
Η ποιότητα ζωής	6,82	5,82	5,37	6,17	6,24
Το αστικό (δομημένο) περιβάλλον	5,90	5,36	6,25	5,30	5,51
Η ρύπανση (ατμόσφαιρα, ηχορύπανση κτλ.)	5,05	4,68	5,64	4,94	5,05
Το επίπεδο φτώχειας	4,52	4,80	4,39	4,22	4,50
Οι συνθήκες εργασίας	5,11	5,02	4,27	4,34	4,72
Το αίσθημα ικανοποίησης από τη γειτονιά σας	6,42	5,49	6,90	6,27	6,22
Οι διαπροσωπικές σχέσεις	5,95	5,93	7,00	7,04	6,42
Ο βαθμός εγκληματικότητας	5,33	4,23	3,64	3,83	4,33
Η αισθητική εικόνα των κτιρίων (κατοικίες, δημόσια κτίρια κτλ.)	4,85	4,27	5,44	4,60	4,75

Πηγή: Έρευνα πεδίου – Ίδια επεξεργασία

Στον Πίνακα 7 παρατίθενται οι γνώμες για την κατάσταση σχετικά με το αστικό περιβάλλον και τις κοινωνικές συνθήκες. Αρχικά, είναι εμφανής μια σχετική ικανοποίηση για την ποιότητα ζωής και την ποιότητα γειτονιάς στις πόλεις, και μια θετική στάση για το αστικό περιβάλλον. Στο ίδιο επίπεδο βρίσκεται και η κατάσταση όσων αφορά στις διαπροσωπικές σχέσεις, όπου διαφαίνεται να υπάρχει ένα θετικό κλίμα στις σχέσεις των κατοίκων. Για το πρόβλημα της ρύπανσης εκφράζονται σχετικά ουδέτερες εκτιμήσεις, όπως και για την αισθητική εικόνα των κτιρίων. Ωστόσο, σε μια σειρά από κοινωνικές παραμέτρους, όπως το επίπεδο φτώχειας, οι συνθήκες εργασίας και η εγκληματικότητα, οι μέσοι όροι που προκύπτουν είναι από ουδέτεροι έως αποθαρρυντικοί· περισσότερο βέβαια για τις δύο μικρότερες πόλεις.

5. Συμπεράσματα

Η παρούσα εργασία μελετά την οικονομική και κοινωνική δομή των τεσσάρων αστικών κέντρων της Θεσσαλίας, θέτοντας τις βάσεις πάνω στις οποίες μια ολοκληρωμένη αστική στρατηγική ισόρροπης ανάπτυξης μπορεί να χτισθεί.

Βασικό κίνητρο για την εκπόνηση της συγκεκριμένης έρευνας αποτελεί το γεγονός ότι για καιρίες κατηγορίες δεδομένων, όπως η οικονομική οργάνωση, οι υποδομές και οι κοινωνικές συνθήκες, δεν υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία για τα ελληνικά αστικά κέντρα. Έτσι η εργασία προσπαθεί να προσδιορίσει κάποια από αυτά τα χαρακτηριστικά όπως εκφράζονται μέσα από τις εκτιμήσεις και απόψεις των πληροφορημένων κατοίκων των τεσσάρων πόλεων. Η έρευνα

εντοπίζει μια ποικιλία ιδιαίτερων χαρακτηριστικών που αφορούν στο κάθε αστικό κέντρο, οδηγώντας στο συμπέρασμα ότι κάθε Θεσσαλική πόλη είναι διαφορετική. Ωστόσο, διαφαίνονται και ορισμένες κοινές τάσεις. Αυτό που μπορούμε να πούμε είναι ότι γενικά επικρατεί μια έντονη ανησυχία αναφορικά με τη δυνατότητα για οικονομική ανάπτυξη των πόλεων αλλά και μια αρνητική εικόνα ως προς το ύψους του εισοδήματος και των ευκαιριών απασχόλησης στην περιοχή. Ο Βόλος και η Λάρισα, τα δύο μεγαλύτερα αστικά κέντρα της περιφέρειας, φαίνεται να είναι σε ευνοϊκότερη θέση, σε σχέση με τις πόλεις των Τρικάλων και της Καρδίτσας, όπου η δυσανεμία και η αγωνία για την αναπτυξιακή τους πορεία είναι εντονότερη, ιδιαίτερα στην περίπτωση της Καρδίτσας. Ανάλογη ανησυχία εκδηλώνεται και στη Λάρισα αναφορικά με την αναβάθμιση των υποδομών και την αύξηση της δραστηριότητας στον τουριστικό τομέα. Οι αρνητικές εκτιμήσεις που εμφανίστηκαν στο κοινωνικό πλαίσιο των πόλεων σχετίζονται και πάλι περισσότερο με ζητήματα διαβίωσης, και ιδιαίτερα με το επίπεδο φτώχειας και τις δυνατότητας απασχόλησης. Παρόλα αυτά, οι κάτοικοι δεν φαίνεται να είναι ιδιαίτερα δυσαρεστημένοι από το αστικό, φυσικό και ανθρώπινο, περιβάλλον των Θεσσαλικών πόλεων.

Ποια στρατηγική ανάπτυξης θα πρέπει να διαμορφώσουν οι Θεσσαλικές πόλεις και τι στόχους θα πρέπει να θέσουν; Καταρχήν, η στρατηγική ανάπτυξης των πόλεων θα πρέπει να είναι μια Ευρωπαϊκή στρατηγική, με την έννοια ότι θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη της την εμπειρία (επιτυχίες και αποτυχίες) και τη γνώση των άλλων Ευρωπαϊκών πόλεων. Θα πρέπει ασφαλώς να είναι μια ρεαλιστική στρατηγική η οποία να στηρίζεται σε υπαρκτά και εν δυνάμει πλεονεκτήματα της κάθε πόλης και να προσδιορίζει συγκεκριμένους στόχους και πολιτικές ανάπτυξης.

Στο επίπεδο των γενικών στόχων θα μπορούσαμε με ευκολία να συμφωνήσουμε ότι θέλουμε οι Θεσσαλικές πόλεις να είναι ανταγωνιστικές, να δημιουργούν ικανοποιητικά εισοδήματα και θέσεις εργασίας, πόλεις που να έχουν κοινωνική συνοχή, να προσφέρουν ποιότητα ζωής, καθαρό περιβάλλον, χώρους για ελεύθερο χρόνο, να διαθέτουν υψηλή αισθητική και να δίνουν την αίσθηση της ταυτότητας. Ασφαλώς όμως, δεν μπορούν να έχουν όλες οι πόλεις την ίδια στρατηγική ανάπτυξης. Η κάθε μία θα πρέπει να επιλέξει τη δική της διαδρομή, τη δική της πορεία, βασισμένη στις δικές της δυνατότητες και εμπειρίες και κάνοντας τις δικές της επιλογές: που θα επενδύσει, σε τι θα εξειδικευτεί, τι θέλει να προσελκύσει, πως ελπίζει να δημιουργήσει νέες θέσεις εργασίας και σε ποιους τομείς. Θέτοντας στόχους και επιλέγοντας δρόμους ανάπτυξης είναι μια διαδικασία η οποία απαιτεί διάλογο και κοινωνική συμμετοχή, αλλά και γνώση της εμπειρίας των άλλων πόλεων και των δεδομένων και δυναμικών που διαμορφώνουν το νέο οικονομικό περιβάλλον.

Βιβλιογραφία

Arvanitidis P. (2008) *The Economics of Urban Property Markets: An Institutional Economics Analysis*, London: Routledge (forthcoming)

Arvanitidis, P. and Petrakos, G. (2006) "Understanding Economic Change in the Cities: A Review of Evidence and Theory", *European Spatial Research and Policy*, 13(2), pp. 97-122

Bailly, A., Jensen-Butler, C. and Leontidou, L. (1996) "Changing Cities: Restructuring, Marginality and Policies in Urban Europe", *European Urban and Regional Studies*, 3(2), pp. 161-176.

Blotevogel, H. H. and King, R. (1996) "European Economic Restructuring: Demographic Responses and Feedbacks", *European Urban and Regional Studies*, 3(2), pp. 133-159.

Budd, L. (1998) "Territorial Competition and Globalisation: Scylla and Charybdis of European Cities", *Urban Studies*, 35(4), pp. 663-685.

Castells, M. (1993) "European Cities, The Information Society, and the Global Economy",

Tijdschrift Voor Economische En Sociale Geografie, 84(4), pp. 247-257.

Cheshire, P. (1999) "Cities in Competition: Articulating the Gains from Integration", *Urban Studies*, 36(5-6), pp. 843-864.

Cheshire, P. and Hay, D. (1989) *Urban Problems in Western Europe - an economic analysis*, London: Unwin Hyman.

Coffey, W. and Bailly, A. (1996) "Economic restructuring: A conceptual framework" in Lever, W. F. and Bailly, A. (eds.) *The Spatial Impact of Economic Change in Europe*, Aldershot: Avebury, pp. 13-39.

Economou D. and Petrakos G. (2002) "Spatial adjustment and urban networks in the Balkan area", in *Integration of the Greater European Spaces*, Council of Europe Publishing, pp. 107-113.

Gordon, I. (1999) "Internationalisation and Urban Competition", *Urban Studies*, 36(5-6), pp. 1001-1016.

Hall, P. (1993) "Forces Shaping Urban Europe", *Urban Studies*, 30(6), pp. 883-898.

Hall, P. (1999) "The future of cities", *Computers, Environment and Urban Systems*, 23(3), pp. 173-185.

Lambooy, J. G. (1993) "The European City: From Carrefour to Organisational nexus", *Tijdschrift Voor Economische En Sociale Geografie*, 84(4), pp. 258-268.

Lambooy, J. G. and Moulaert, F. (1996) "The Economic Organization of Cities: An institutional Perspective", *International Journal of Urban and Regional Research*, 20(2), pp. 218-237.

Petrakos G. (1992) "Urban Concentration and Agglomeration Economics: Reexamining the Relationship", *Urban Studies*, 29(8), pp. 1219-1230.

Petrakos G. and Brada (J. 1989) "Metropolitan Concentration in Developing Countries", *KYKLOS: The International Review of Social Sciences*, 42(4), pp. 556-578.

Petrakos G. and Economou D. (2004) "Spatial Asymmetries in Southeastern Europe", *Journal of Economic Asymmetries*, 2(1), pp. 127-149.

Petrakos G., Karaveli E. and Mardakis P. (1999) "Recent Developments in the Greek System of Urban Centers", *Environment and Planning: B*, 26, pp. 2-13.

Rodriguez-Pose, A. (1994) "Socioeconomic Restructuring and Regional Change: Rethinking Growth in the European Community", *Economic Geography*, 70(3), pp. 325-343.

Αρβανιτίδης, Π. και Πετράκος Γ. (2007) "Το ΑΕΠ των ελληνικών πόλεων: μια εναλλακτική μέθοδος υπολογισμού", υπό δημοσίευση στο Σειρά Ερευνητικών Εργασιών, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Οικονόμου Δ. και Πετράκος Γ. (1999) "Πολιτικές Οικιστικής Ανάπτυξης και Πολεοδομικής Οργάνωσης στην Ελλάδα" στο Οικονόμου Δ. και Πετράκος Γ. (επ.) *Η ανάπτυξη των Ελληνικών πόλεων: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις αστικής ανάπτυξης και πολιτικής*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας - Gutenberg, σελ. 413-446.

Παυλέας Σ. και Πετράκος Γ. (2005) *Το Ελληνικό Σύστημα Αστικών Κέντρων: Τάσεις Συγκέντρωσης ή Αποσυγκέντρωσης; στο Κοκκώσης Χ. και Ψυχάρης Γ. (επ.): Περιφερειακή Ανάπτυξη στην Ελλάδα: Τάσεις και Προοπτικές, Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, σελ.231-248.*

Πετράκος Γ. και Οικονόμου Δ. (1999) "Διεθνοποίηση και Διαρθρωτικές Αλλαγές στο Ευρωπαϊκό Σύστημα Αστικών Κέντρων" στο Οικονόμου Δ. και Πετράκος Γ. (επ.) Η Ανάπτυξη των Ελληνικών Πόλεων: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις αστικής ανάλυσης και πολιτικής, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας – Gutenberg, σελ.13-44.

Πετράκος Γ. και Τσουκαλάς Δ. (1999) "Μητροπολιτική συγκέντρωση στην Ελλάδα: μια εμπειρική διερεύνηση" στο Οικονόμου Δ. και Πετράκος Γ. (επ.) Η Ανάπτυξη των Ελληνικών Πόλεων: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις αστικής ανάλυσης και πολιτικής, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας – Gutenberg, σελ.247-266.

ΑΣΤΙΚΑ ΟΙΚΟΤΟΠΙΑ ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΕΣ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΙΣ: ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΜΙΑΣ ΣΧΕΣΗΣ.

Πετροπούλου Χ.¹⁻³, Ramadier T.², Καρακώστα Μ.¹, Μανίκα Σ.¹, Μπασιούκα Α.¹, Παπαχρήστου Ι.¹, Ρίστα Ε.¹

¹ Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Ανάπτυξης ΑΠΘ, cpetro@plandevol.auth.gr, freya_86@hotmail.com

² Εργαστήριο Εικόνα και Πόλη CNRS/ULP Strasbourg, ramadier@lorraine.u-strasbg.fr

³ Εργαστήριο Χωροταξίας και Ανάπτυξης, Αρχιτεκτονική, ΕΜΠ, hlios@mail.ntua.gr

Περίληψη

Η μελέτη της σχέσης των αστικών μετακινήσεων με τα αστικά οικοτοπία συνιστά ένα σχετικά νέο αντικείμενο έρευνας. Πρόκειται για μια σχέση διαρκούς αλληλεπίδρασης, η μελέτη της οποίας μπορεί να συμβάλει στην αποτελεσματική επεξεργασία των χωρικών πληροφοριών και στη λήψη αποφάσεων με στόχο μια βιώσιμη ανάπτυξη του αστικού χώρου. Η εργασία αξιοποιεί την μεθοδολογία διάκρισης των αστικών οικοτοπιών μέσω της "οικοτοπιακής προσέγγισης" για την ανάδειξη της «ταυτότητας των αστικών μετακινήσεων». Στην κατεύθυνση αυτή χρησιμοποιούνται εργαλεία και μέθοδοι της γεωγραφίας και της κοινωνικής ψυχολογίας (τηλεπισκόπηση και GIS, ερωτηματολόγια, σημειωματάρια μετακινήσεων). Η μέθοδος εφαρμόστηκε σε δείγμα ερωτηθέντων σε δύο περιοχές της Θεσσαλονίκης (μία πρώην και μία σύγχρονη περιαστική περιοχή). Ειδικότερα εξετάζεται η κινητικότητα μέσω: επιλογής δείγματος και συμπλήρωσης ερωτηματολογίων, δημιουργίας τυπολογίας οικοτοπιών και οικοτοπιακού χαρακτηρισμού των μετακινήσεων. Τα πρώτα αποτελέσματα της έρευνας που βρίσκεται σε εξέλιξη δείχνουν ότι η επιλογή της κατάλληλης για τον κάθε άνθρωπο διαδρομής έγκειται μεταξύ άλλων στον τρόπο αντίληψης, στην κοινωνική θέση, στις συνθήκες και στο περιβάλλον όπου έχει μεγαλώσει, ζει, και εργάζεται στοιχεία των οποίων συμπυκνώνονται στα λεγόμενα «βιωμένα οικοτοπία». Οι μετακινήσεις αυτές φαίνεται πώς επηρεάζονται από υπάρχοντες κοινωνικοχωρικούς και οικολογικούς διαχωρισμούς της πόλης που με τη σειρά τους, τούς ενισχύουν.

Abstract

The studying of the relation between the urban displacements and the urban eco-landscapes ("ecotopia") consist a relatively new object of research. It is a relation of mutual and permanent influence, the studying of which can contribute to the effective elaboration of the geographic information and the way of taking decisions so as to succeed the sustainable development of urban space. In order to identify the urban displacements, this study uses the methodology of landscape ecology in urban space. For this reason, tools and methods of geography and social psychology are used (GIS, questionnaires, notepads of displacements). This method was applied to a sample of habitants of all the different regions (urban and peri-urban) of Thessalonica. More specifically, it was studied the displacements by choosing samples, answering questionnaires, forming typology of eco-landscapes and finally "ecotopical labelling". The first results of this continuing research show that choosing the path depends on the way of perception, the social status, the habits and the environment in which everyone was grown, live and work. All these meanings constitute the phrase "living eco-landscapes". These displacements seem to be influenced by the present social economical and ecological urban discriminations but on the other hand they promote them.

Λέξεις κλειδιά: πόλη, αστικές μετακινήσεις, ταυτότητα μετακίνησης, οικοτοπία, κοινωνική ψυχολογία, ανθρωπογεωγραφία.

Key words: city, urban displacements, identity of displacements, eco-landscape, social psychology, human geography.

1. Εισαγωγή – Θεωρητικό πλαίσιο

Η εργασία αυτή ασχολείται με τη μελέτη της σχέσης των αστικών μετακινήσεων με τα αστικά οικοτοπία. Πρόκειται για μια σχέση διαρκούς αλληλεπίδρασης, η μελέτη της οποίας μπορεί να συμβάλει στην αποτελεσματική επεξεργασία των χωρικών πληροφοριών και στη λήψη αποφάσεων με στόχο την βιώσιμη και ισόρροπη ανάπτυξη. Η συνάρθρωση των βασικών αξόνων της (δηλαδή του οικολογικού, κοινωνικοοικονομικού και πολιτιστικού), είναι ένα ζήτημα που απασχολεί σήμερα πολλές έρευνες. Στο πλαίσιο αυτό προτείνεται μια ιδιαίτερη προσέγγιση του αστικού χώρου με τη συσχέτιση δύο εννοιών που προέρχονται από διαφορετικούς επιστημονικούς τομείς : της έννοιας του αστικού οικοτοπίου και της έννοιας της «ταυτότητας μετακίνησης».

Το «αστικό οικοτοπίο» είναι μια έννοια που προέρχεται από τον συνδυασμό ανθρωπογεωγραφικών και οικολογικών προσεγγίσεων που επιχειρείτε αξιοποιώντας τις δυνατότητες που δίνονται από την ανάπτυξη της τηλεπισκόπησης και ΓΣΠ. Ειδικότερα η "οικολογία του τοπίου" είναι μια "ολιστική" προσέγγιση χωρικής ανάλυσης που έχει πρόσφατα ασχοληθεί με θέματα χωροταξικού σχεδιασμού στα πλαίσια της βιώσιμης ανάπτυξης (Naveh, 2000). Παρουσιάζει μια πλούσια προβληματική για τον αγροτικό χώρο αλλά έχει ελάχιστα αναπτυχθεί όσον αφορά τον αστικό και περιαστικό χώρο. Η "οικο-τοπιακή προσέγγιση" (Petroπούλου, 2003 και 2004) άνοιξε ένα νέο πεδίο έρευνας στην "οικολογία του τοπίου" όσον αφορά αυτόν τον χώρο, διασυνδέοντας διαφορετικές χωρικές και χρονικές κλίμακες και χρησιμοποιώντας μια διεπιστημονική προσέγγιση. Μεταξύ άλλων πρότεινε την συνέχιση της έρευνας στην κατεύθυνση της συνάρθρωσης του οικοτοπίου (οριζόντια τομή με οικολογικά κυρίως χαρακτηριστικά) και του τοπίου που βλέπουν καθημερινά οι κάτοικοι (κάθετη ή άλλη τομή που έχει κυρίως υποκειμενικά χαρακτηριστικά). Μία τέτοια έρευνα επιχειρείται εδώ που βασίζεται στην έννοια της "ταυτότητας μετακίνησης". Η έννοια της "ταυτότητας μετακίνησης" (Ramadier, 2002) είναι μια σχετικά πρόσφατη έννοια που προέρχεται από το συνδυασμό της περιβαλλοντικής ψυχολογίας με κοινωνιολογικές και γεωγραφικές προσεγγίσεις και ιδιαίτερα της κοινωνικής ψυχολογίας.

Το τελευταίο διάστημα, έχουν προταθεί πολλές τυπολογίες σχετικά με τις διαφορές πρακτικές μετακίνησης των ανθρώπων με στόχο την αξιολόγηση της γεωγραφικής κινητικότητας τους. Μπορούμε άραγε στα πλαίσια της μελέτης της καθημερινής κινητικότητας στον αστικό χώρο να ξεπεράσουμε τις προσεγγίσεις που τείνουν να υπερτιμήσουν την μία ή την άλλη ενότητα του συστήματος χώρος/κοινωνία; Η παρούσα μελέτη φιλοδοξεί να κάνει μια τέτοια προσπάθεια.

Η κατανόηση των διαδικασιών δημιουργίας χαρακτηριστικών διαφορετικών μορφών καθημερινής κινητικότητας σύμφωνα με τις σχέσεις τους με τα βιωμένα "οικοτοπία" αποτελεί βασικό στόχο αυτής της έρευνας. Έτσι, από την μία η κινητικότητα προσεγγίζεται σαν "κατασκευή" ενώ συνήθως μελετάται σαν αντικείμενο που υπάρχει αφ'εαυτού. Από την άλλη, υποστηρίζουμε ότι μόνο μέσα από την αλληλεπίδραση χώρου και κοινωνίας και με τη συμμετοχή αντιληπτικών μέσων μας είναι δυνατό να κατανοήσουμε τις διαδικασίες που ορίζουν την καθημερινή κινητικότητα. Δίνοντας έμφαση στη σχέση που το άτομο διατηρεί με τον αστικό χώρο, ξεκινάμε από την γενικότερη υπόθεση ότι η κινητικότητα δεν είναι μια ικανότητα επανατοποθέτησης στο χώρο αλλά αντίθετα, είναι μια ικανότητα τοποθέτησης με σχετικό τρόπο (Ramadier, 2002).

Στη συνέχεια η υπόθεση εργασίας μας στηρίζεται στο γεγονός ότι υπάρχει μια ταυτότητα μετακίνησης που δομεί την αστική κινητικότητα. Έτσι το κάθε άτομο συχνάζει σε διάφορους τόπους σύμφωνα με τη διαφορετική σημασία που τους δίνει, που μπορεί να αναδεικνύει διάφορα κοινωνικά, λειτουργικά, φυσικά, γεωγραφικά, και άλλα χαρακτηριστικά. Όμως οι

διάφορες αυτές σημασίες εξαρτώνται από τις δυσκολίες που συναντά ο καθένας κατά την διαδικασία μετάθεσης στον χώρο των περιβαλλοντικών γνώσεών του, διαδικασία που ονομάζεται "κοινωνική αναγνωρισιμότητα του χώρου" σύμφωνα με προηγούμενες έρευνές μας (Ramadier et Moser, 1998).

Είναι λοιπόν με όρους σχέσεων με το χώρο που τίθεται το ερώτημα της κινητικότητας, στο βαθμό που κάθε άτομο αντιπαραβάλλεται σε ένα φυσικό περιβάλλον στο οποίο έχει αποτυπωθεί ο κάθε πολιτισμός μέσω διαφόρων κωδικών, αρχιτεκτονικών η πολεοδομικών νοημάτων, που αντιστοιχούν λίγο έως πολύ περισσότερο σε αυτά στα οποία το ίδιο, ως κοινωνικό υποκείμενο, αναγνωρίζει τον εαυτό του ή απλώς τους δίνει νόημα.

Σαν προέκταση των παραπάνω, στην παρούσα έρευνα θέτουμε την υπόθεση ότι η αντίληψη του κάθε ατόμου και η αξιολόγηση που κάνει για ένα τοπίο εξαρτάται, μεταξύ άλλων, από τις γνώσεις του καθώς και τις εικόνες αναφοράς που έχει σε άλλα τοπία. Η γεωγραφική κινητικότητα των συγκεκριμένων ατόμων (άμεση ή έμμεση) παίζει επομένως σημαντικό ρόλο σε αυτή την κατεύθυνση αφού συμβάλει στην διαμόρφωση αυτών των εικόνων. Αλλά όμως ταυτόχρονα (σαν διπλή συνεπαγωγή) η γεωγραφική κινητικότητα και κυρίως οι πρακτικές των καθημερινών μετακινήσεων εξαρτώνται από τους τρόπους που γίνεται αντιληπτός ο χώρος.

2. Πεδίο έρευνας : αστικός και περιαστικός χώρος της Θεσσαλονίκης - ένας χώρος σε διαρκή αλλαγή

Η Θεσσαλονίκη είναι μια πόλη με μεγάλη πολεοδομική ιστορία στην οποία έχουν επιδράσει συνεχείς και ποικίλες κοινωνικοπολιτικές και οικονομικές συνιστώσες με αποτέλεσμα το σταδιακό και διαρκή μετασχηματισμό του τοπίου της. Αποτελεί μια ζωντανή πόλη καθώς κάθε σημείο της παρουσιάζει με το δικό του τρόπο την ιστορία του, την παράδοσή του και την κοινωνική του διάσταση. Οι κάτοικοί της συμβάλουν στη διαμόρφωση του χαρακτήρα της πόλης μέσω των μετακινήσεων και αντιστρόφως, η ίδια η πόλη παρεμβαίνει σημαντικά στην καθημερινότητα τους με τη διάσπαρτη χωροθέτηση των διαφόρων δραστηριοτήτων. Επηρεάζονται από αυτή ως προς τις δυνατότητες που τους προσφέρει, τον τρόπο και τον τόπο επιλογής τους και αντίστροφα την επηρεάζουν μέσω της συχνότητας, της έντασης και της επιλεκτικότητας των μετακινήσεών τους.

Η μητροπολιτική περιοχή της Θεσσαλονίκης αντιμετωπίζει προβλήματα όσον αφορά στο αστικό περιβάλλον, λόγω της έντονης αστικοποίησης των τελευταίων χρόνων και των αστικών πιέσεων που δημιουργούνται. Ο χώρος που πρώτος γίνεται αποδέκτης της εκτόνωσης των αστικών εντάσεων, είναι ο περιαστικός. Ο χώρος αυτός μπορεί να καθοριστεί γεωγραφικά με δυναμικό τρόπο σε σχέση πάντα με τον αστικό, από γεωκλιματικούς, ιστορικούς και κοινωνικοοικονομικούς παράγοντες, καθώς και από το μέγεθος της πόλης και το επίπεδο ανάπτυξης της χώρας (Πετροπούλου Χ., Πάνγκας Ν., 2007).

Ειδικότερα στον περιαστικό χώρο της Θεσσαλονίκης, την τελευταία δεκαετία, παρατηρείται η συγκέντρωση αρκετών τριτογενών κυρίως δραστηριοτήτων (Καυκαλάς, 1996), που προσελκύουν κόσμο που κατοικεί όχι μόνο σε αυτόν αλλά και σε όλο το πολεοδομικό συγκρότημα της πόλης. Συγκεκριμένα ακολουθούνται όπως φαίνεται, δύο νέα πρότυπα ανάπτυξης α) γραμμική ανάπτυξη κατά μήκος των αυτοκινητόδρομων που διασχίζουν το περιαστικό χώρο και στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης, της περιφερειακής οδού και ορισμένων κάθετων αρτηριών, και β) διάσπαρτη ανάπτυξη στον περιαστικό χώρο. Οι νέοι χώροι κατανάλωσης και εργασίας, δημιουργούν νέες αστικές εικόνες και συμπεριφορές. Στον περιαστικό χώρο της Θεσσαλονίκης, παρατηρείται, τα τελευταία χρόνια κυρίως, η εμφάνιση μεγάλων εμπορικών συγκροτημάτων, όπως το εμπορικό κέντρο «Μακεδονία» και το Mediterranean Cosmos που αποτελούν «clusters» εμπορικών και ψυχαγωγικών δραστηριοτήτων. Εμφάνιση τέτοιων clusters παρατηρούνται στον ανατολικό περιαστικό χώρο, αντίθετα με το δυτικό, όπου χωροθετούνται κυρίως βιομηχανικές, όπως η περιοχή της

Σίνδου, και επιχειρηματικές δραστηριότητες. Τα clusters στον περιαστικό χώρο, ενισχύουν τη χρήση του ιδιωτικού αυτοκινήτου και μέσω αυτού απευθύνονται σε ένα καταναλωτικό κοινό που αφορά όλη την πόλη, σε αντίθεση με τα εμπορικά κέντρα που βρίσκονται μέσα στον ιστό και απευθύνονται κυρίως στους πεζούς και τους κατοίκους της άμεσης περιφέρειας. Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι στον περιαστικό χώρο, ανατολικό και δυτικό, παρατηρείται η χωροθέτηση παραρτημάτων εργοστασίων και πολυεθνικών επιχειρήσεων που λειτουργούν με τα πρότυπα της ευρωπαϊκής αγοράς. Παρατηρείται όμως έντονη διαφοροποίηση στις χρήσεις γης και τη χωροθέτηση λειτουργιών σε διαφορετικούς περιαστικούς χώρους: ο Ανατολικός φαίνεται να συγκεντρώνει κυρίως τριτογενείς δραστηριότητες ενώ ο Δυτικός διατηρεί ακόμα μεγάλες συγκεντρώσεις βιομηχανίας και χονδρεμπορίου (Γαργάλης, Καρακώστα, Μαργαριτίδου, 2007).

Οι περιοχές που επιλέχθηκαν για την εφαρμογή της οικοτοπιακής ανάλυσης είναι ο Δήμος Πεύκων και η ο Δήμος Πυλαίας (περιοχή Τούμπας). Οι δυο αυτές περιοχές παρουσιάζουν διαφορετικά χαρακτηριστικά ως προς την οργάνωσή τους, ως προς τα χαρακτηριστικά του δομημένου περιβάλλοντος τους και ως προς τις υποδομές τους.

Όσον αφορά το Δήμο Πεύκων αποτελεί έναν νέο σχετικά οικισμό, η επέκτασή του οποίου δεν σχεδιάστηκε από την αρχή. Η παλαιά κοινότητα Πεύκων λόγω της οικιστικής ανάπτυξης επεκτάθηκε και τείνει να ενωθεί με το πολεοδομικό συγκρότημα Θεσσαλονίκης. Ο οικισμός αυτός ξεκίνησε ως περιοχή παραθεριστικής κατοικίας, σαν αποτέλεσμα της ύπαρξης του Θεραπευτηρίου (πνευμονικών νοσημάτων, φυματικών) στο Ασβεστοχώρι. Ο πληθυσμός που κατοικούσε στο «Ρετζίκι» (παλιά ονομασία του Δήμου Πεύκων) στις αρχές του αιώνα ήταν έντονα εποχιακός (μεσαία και υψηλά κοινωνικά στρώματα). Στη συνέχεια η εισοδηματική σύνθεση του πληθυσμού άλλαξε. Σήμερα, ο πληθυσμός που κατοικεί στο Δήμο Πεύκων είναι μόνιμος και συγκεντρώνει κυρίως μεσαία κοινωνικά στρώματα. Τα τελευταία χρόνια η ανάπτυξη του είναι ραγδαία εξαιτίας της τάσης αποκέντρωσης του πληθυσμού από το πολεοδομικό συγκρότημα Θεσσαλονίκης. Ο δήμος Πεύκων δείχνει δυναμικές τάσεις επέκτασης, σε ισχυρό οικιστικό κέντρο εφόσον παρατηρείται σημαντική αύξηση του πληθυσμού, λόγω του ιδιαίτερου γεωγραφικού ανάγλυφου και των φυσικών στοιχείων (δάσος Σείχ – Σου, βουνό Χορτιάτη), που δημιουργούν την αίσθηση εξοχικής κατοικίας. Η ανάπτυξη του δήμου κυρίως την τελευταία πενταετία προκαλεί τη χωροθέτηση νέων δραστηριοτήτων, όπως λιανικό εμπόριο και ψυχαγωγικές δραστηριότητες (ταβέρνες, εστιατόρια). Παρόλα αυτά, η έλλειψη υπηρεσιών δημιουργεί πολύ μεγάλες εξαρτήσεις από τη Θεσσαλονίκη και τους κοντινούς δήμους. Οι υποδομές δεν επαρκούν για να καλύψουν τον συνεχώς αυξανόμενο πληθυσμό τους και η έλλειψη προγραμματισμού και σχεδιασμού δημιουργεί πολλά προβλήματα, κυρίως στο οδικό δίκτυο και στη σύνδεσή τους με το κέντρο της πόλης αλλά και τον υπόλοιπο περιαστικό χώρο.

Η άλλη περιοχή που επιλέχθηκε, ο συνοικισμός Άνω Τούμπας ανήκει στον Δήμο Πυλαίας. Η περιοχή της Άνω Τούμπας, πριν την ενσωμάτωσή της στο πολεοδομικό συγκρότημα της Θεσσαλονίκης, αποτελούσε περιαστικό χώρο όπου εγκαταστάθηκαν προσφυγικές κατοικίες μετά την ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Τουρκίας και Ελλάδας (Χαστάογλου, 2001). Στη συνέχεια η επέκτασή της πόλης της Θεσσαλονίκης προς τα ανατολικά και κυρίως προς την Άνω Τούμπα σε συνδυασμό με τις κοινωνικοπολιτικές αλλαγές που έγιναν στη χώρα, οδήγησε στην μετακίνηση πληθυσμού προς την περιοχή και στην ενσωμάτωσή των προσφύγων. Η περιοχή αυτή είναι πυκνοδομημένη και διαθέτει επαρκή υποδομές για την εξυπηρέτηση των κατοίκων. Επίσης αποτελεί αξιόλογο πυρήνα οικονομικών δραστηριοτήτων και βρίσκεται σε μικρή απόσταση από το κέντρο. Πλέον η οικιστική ανάπτυξη στις περιοχές Άνω Τούμπας και Πυλαίας έχουν σαν αποτέλεσμα τη διάχυση του αστικού ιστού της Θεσσαλονίκης και την δημιουργία τάσεων ομοιομορφίας του αστικού τοπίου.

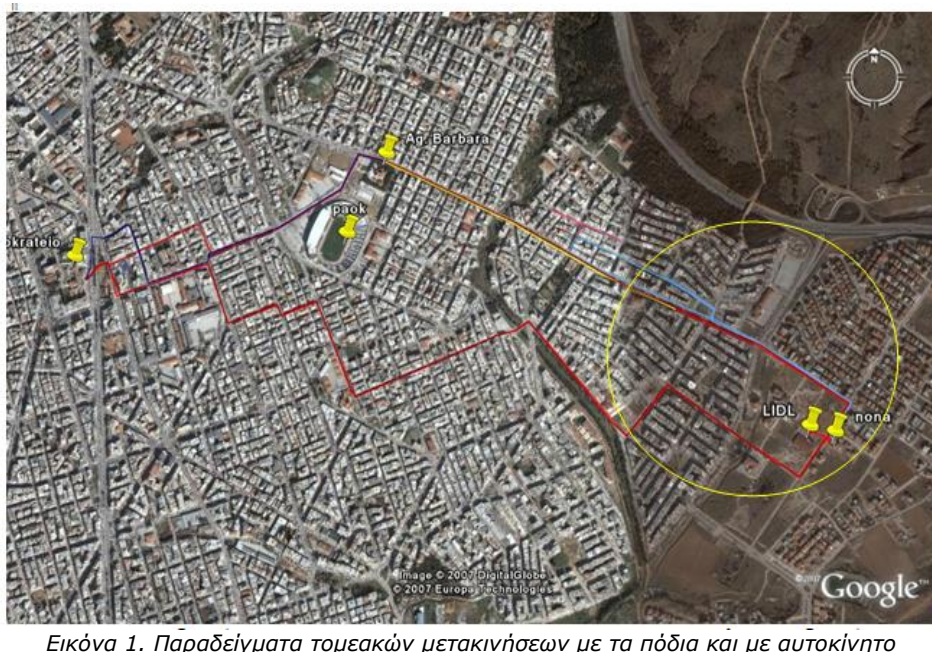
3. Μεθοδολογία

Πολλές είναι οι μέθοδοι που προσπάθησαν να περιγράψουν τον αστικό χώρο, είτε ανεξάρτητα από τα άτομα και τις κοινωνικές ομάδες (στην περίπτωση της φυσικής γεωγραφίας) είτε ανεξάρτητα από τα φυσικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά του (στην περίπτωση της αστικής κοινωνιολογίας και της περιβαλλοντικής ψυχολογίας). Η παρούσα προσέγγιση προσπαθεί να ξεπεράσει αυτό το χάσμα χρησιμοποιώντας εργαλεία που ενσωματώνουν κατά τη διάρκεια συλλογής των πληροφοριών διαστάσεις τόσο ατομικές ή σχετικές με την ανθρωπίνη συμπεριφορά όσο και φυσικές ή χωρικές. Στην πρώτη φάση της έρευνας αυτής εξετάζεται η σχέση κινητικότητα - οικотоπιών μέσω : (α) επιλογής δείγματος και συμπλήρωσης ερωτηματολογίων και «σημειωματάριου καθημερινών μετακινήσεων», (β) δημιουργίας τυπολογίας οικотоπιών και (γ) οικотоπιακού χαρακτηρισμού των μετακινήσεων. Η μέθοδος εφαρμόστηκε με επιτυχία στην πόλη του Στρασβούργου (Γαλλία) τα αποτελέσματα της οποίας παρουσιάζονται συνοπτικά στο: Ramadier, Petropoulou et al, 2007. Η επιλογή άλλων ευρωπαϊκών πόλεων με διαφορετικά χαρακτηριστικά (ιστορικά, γεωγραφικά, κοινωνικο-πολιτικά) θα μπορούσε να βοηθήσει στην εξαγωγή καλύτερων συμπερασμάτων για τις μετακινήσεις στις ευρωπαϊκές πόλεις. Στην κατεύθυνση αυτή, επιλέχτηκε η πόλη της Θεσσαλονίκης με κριτήριο την πληθώρα των οικотоπιών, την διαφορετικότητα τους σε σχέση με αυτά της Βόρειας Ευρώπης (Petropoulou, 2004) και το κοντινό πληθυσμιακό μέγεθος της.

Το δείγμα που επιλέχθηκε αφορά 10 άτομα με μεσαίο-ανώτατο επίπεδο εκπαίδευσης ηλικίας 15-65 ετών (γυναίκες και άντρες) κάτοικοι Άνω Τούμπας (πρώην περιαστικός και νυν αστικός χώρος) και 10 αντίστοιχα άτομα που κατοικούν στον Δήμο Πεύκων ή Ρετζίκι (νυν περιαστικός χώρος), περισσότερο από 2 έτη. Δεν εξετάσαμε τις ηλικίες (κάτω των 15 και άνω των 65) που παρουσιάζουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά στις μετακινήσεις τους (Pinson, Despres, Ramadier, coord., 2006) για να μην έχουμε ιδιαίτερα σημαντική εξάρτηση από αυτήν την μεταβλητή. Το ερωτηματολόγιο (διάρκειας 20') που χρησιμοποιήθηκε αποτελεί μετάφραση και προσαρμογή στα ελληνικά δεδομένα του ίδιου που χρησιμοποιήθηκε στο Στρασβούργο (Ramadier et al, 2007). Αντίθετα το «σημειωματάριο μετακινήσεων» απλοποιήθηκε ώστε να μην χρειάζεται η σημείωση πάνω στο χάρτη των μετακινήσεων παρά μόνο των διευθύνσεων ή τοποθεσιών όπου πήγε ο ερωτώμενος. Στη συνέχεια με τη βοήθεια ενός οδικού ψηφιακού χάρτη συνδεδεμένου με γεωγραφικές συντεταγμένες (GPS) οι τοποθεσίες και οι διαδρομές ορίστηκαν απευθείας στην δορυφορική εικόνα (προσωρινά χρησιμοποιήθηκαν αυτές που εμφανίζονται στο Googleearth ώστε να είναι on-line προσβάσιμες).

Η καλή γνώση του πεδίου από ορισμένους ερευνητές της ομάδας και η παράλληλη διεξαγωγή ημι-κατευθυνόμενων συνεντεύξεων βοήθησε σε αυτή την κατεύθυνση. Οι διαδρομές ψηφιοποιήθηκαν με διαφορετικά χρώματα ανάλογα με το μέσο που χρησιμοποιήθηκε και με αποχρώσεις αυτού ανάλογα με την ημέρα στην οποία αναφέρονται (1η, 2η, 3η) (εικόνα 1). Για τον καθορισμό του τύπου των μετακινήσεων και σύνταξη σχετικών ερωτήσεων λάβαμε υπόψη τη δομή του χώρου, τον χρόνο, την ελευθερία επιλογής και το είδος της μετακίνησης. Διακρίνουμε 4 τύπους μετακινήσεων : κεντρική, γραμμική, τομεακή, πολυτομεακή και διάχυτη (εικόνα 2).

Η γεωγραφία των χωροκοινωνικών μεταβολών και ανισοτήτων στη σύγχρονη Ελληνική πόλη

Εικόνα 1. Παραδείγματα τομεακών μετακινήσεων με τα πόδια και με αυτοκίνητο
Κυρίως με τα πόδια (Ανω Τούμπα, γυναίκα, ετών >35, μεσαίο – υψηλό εισόδημα)

Εικόνα 2. Τυπολογία μετακινήσεων
Κυρίως με αυτοκίνητο (Ανω Τούμπα, άνδρας, >35, μεσαίο – υψηλό εισόδημα)

Η τυπολογία των αστικών οικοτοπίων της Θεσσαλονίκης είναι ιστορικά διαφορετική από αυτήν του Στρασβούργου, είναι όμως αρκετά πιο κοντινή με αυτήν της Αθήνας ιδιαίτερα ως αναφορά τον πρώην και νυν περιαστικό της χώρο (Πετροπούλου, Παγκας, 2007). Η προτεινόμενη στο άρθρο αυτό τυπολογία απλοποιήθηκε έτσι ώστε να είναι πιο εύχρηστη για την παρούσα μελέτη (πίνακας 1).

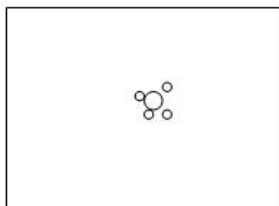
Πίνακας 1 : Τυπολογία αστικών και περιαστικών οικοτοπίων Θεσσαλονίκης (σύνοψη)
Α. Αστικές ή χτισμένες περιοχές Α.1.Κεντρικές πυκνοδομημένες (α. Ιστορικό κέντρο, β. Σύγχρονο κέντρο, γ. Περιοχές με πράσινο ή νερό, δ. Χωρίς πράσινο) Α.2. Μικτές πυκνές : βιομηχανία και κατοικία Α.3. Ζώνες αυτοκατασκευής σε μικρό οικόπεδο Α.4. Οργανωμένη δόμηση κατοικιών με κήπους Α.5. Περιφερειακές κοινότητες Α.6. Ζώνες μεγάλων κτιρίων και ειδικών κατασκευών Α.7. Λατομεία, αποθήκες, εργοτάξια, χώροι απόρριψης απορριμμάτων, γυμνό έδαφος... Α.8. Ανοιχτά στάδια και χώροι αστικού πρασίνου Α.9. Υγρές και παράκτιες ζώνες Α.10. Ζώνες νερού στο εσωτερικό του αστικού ιστού Β. Αγροτικές περιοχές Γ. Περιαστικά δάση Δ. Υγρές ζώνες - βιότοποι Ε. Ζώνες νερού

Βάση αυτής της τυπολογίας έγινε οικοτοπιακός καθορισμός των θέσεων προέλευσης και προορισμού καθώς και των διαδρομών μετάβασης των ερωτηθέντων, που έχουν ιδιαίτερη σημασία όταν αυτές γίνονταν με τα πόδια ή ήπια μέσα.

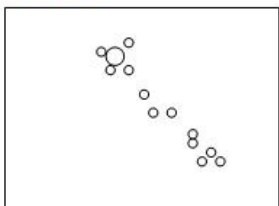
Τύποι μετακινήσεων

Παραδείγματα

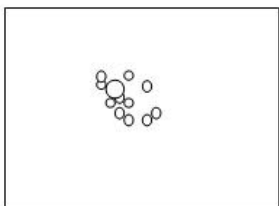
Κεντρική

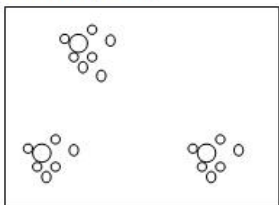
Γραμμική

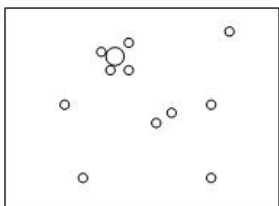
Τομεακή

Πολύ-τομεακή

Διάχυτη

(1) τομεακή, (2) γραμμική, (3) πολυτομεακή.

4. Συμπεράσματα

Τα πρώτα συμπεράσματα δείχνουν ότι η επιλογή της κατάλληλης για τον κάθε άνθρωπο διαδρομής έγκειται μεταξύ άλλων στον τρόπο αντίληψης, στις συνήθειες και στο περιβάλλον όπου έχει μεγαλώσει, ζει, και εργάζεται στοιχεία των οποίων συμπυκνώνονται στα λεγόμενα «βιωμένα οικοτοπία». Όπως ήταν αναμενόμενο οι κάτοικοι του περιαστικού χώρου διανύουν πιο μεγάλες διαδρομές από τους άλλους, όμως η συχνότητα των μετακινήσεων δεν φαίνεται να σχετίζεται με τον τόπο διαμονής αλλά περισσότερο με την ηλικία, το φύλο και την ιδιαιτερότητα του κάθε ερωτώμενου.

Ειδικότερα, το 95% των μετακινήσεων των κατοίκων περιαστικού χώρου (Ρετζίκι), σε σύνολο 220 περίπου μετακινήσεων, σχετίζεται αποκλειστικά με αστικές περιοχές όπου υπάρχει ή υπήρχε παλαιότερα πράσινο στο κέντρο και τα προάστια. Μόνο το 5% αφορά περιοχές έντονα πυκνοδομημένες και κέντρα πρώην συνοικιών λαϊκής αυτοστέγασης πράγμα που σχετίζεται με τον τόπο κατοικίας στο παρελθόν. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι ότι οι κάτοικοι αυτής της περιοχής έλκονται (εκτός από το κέντρο της πόλης όπου είναι οι πιο συχνές μετακινήσεις τους), από το Ανατολικό εν δυνάμει δεύτερο σημαντικό κέντρο της πόλης όπου συγκεντρώνονται πολλά μεγάλα πολυκαταστήματα ή εμπορικά κέντρα τύπου clusters (Γαργάλης, Καρακώστα, Μαργαριτίδου, 2007). Τέλος το 20% των ερωτηθέντων εκτός των μετακινήσεων του προς το κέντρο κατευθύνεται και σε επαρχιακές πόλεις ή κοινότητες του ευρύτερου περιαστικού χώρου. Γενικά οι μετακινήσεις των κατοίκων του Δήμου Πεύκων επιβεβαιώνουν τον δυναμικό κοινωνικό χαρακτήρα της περιοχής: από περιοχή απομακρυσμένη όπου κυριαρχούσε η β' κατοικία σε σύγχρονη μεσοαστική περιοχή κατοικίας υψηλών προδιαγραφών. Ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι η διαφορά στις μετακινήσεις των νέων σε σχέση με αυτές των μεσηλικών: οι πρώτοι φαίνεται πως έχουν πολυτομεακές μετακινήσεις που σχετίζονται κυρίως με τις σπουδές τους και την αναψυχή ενώ οι δεύτεροι έχουν γραμμικές ή τομεακές που σχετίζονται κυρίως με τον τόπο της εργασίας τους και κατανάλωσης.

Αντίστοιχα, το 90% των μετακινήσεων των κατοίκων πρώην περιαστικού και νυν αστικού χώρου (Άνω Τούμπα, περίπου 250 μετακινήσεις) αφορά πυκνοδομημένες περιοχές που σχετίζονται με την εγγύτητα στην κατοικία ή την εργασία των ερωτηθέντων (και ίσως όχι και τόσο με την επιλογή της θέσης που θα μπορούσε να περικλείει οικο-τοπιακά χαρακτηριστικά). Γενικά σπάνιες είναι οι μετακινήσεις σε διαμετρικά αντίθετες συνοικίες και ανύπαρκτες σε Δυτικές περιοχές που θεωρούνται από τους ερωτώμενους ως υποβαθμισμένες λόγω εγκατάστασης βιομηχανιών και έλξης μεταναστών. Αυτό έχει να κάνει με τα κοινωνικά χαρακτηριστικά και τον τόπο εργασίας των ερωτηθέντων (Νοσοκομείο, Πανεπιστήμιο, Δημόσιες Υπηρεσίες, γραφεία μεγάλων επιχειρήσεων) που σπάνια χωροθετούνται στις Δυτικές Συνοικίες. Παρά το κοντινό ιστορικό ορισμένων από αυτές τις συνοικίες με την διπλανή Κάτω Τούμπα: παλιοί προσφυγικοί οικισμοί με διαφορετικά όμως χαρακτηριστικά (βλέπε και Χαστάογλου, 2001) ή αλλαγή των κοινωνικο-οικονομικών χαρακτηριστικών της την τελευταία 20ετία (μεσοαστικοποίηση) παίζει ιδιαίτερο ρόλο στη διαμόρφωση της εικόνας «των άλλων». Το συμπέρασμα όμως αυτό απαιτεί περαιτέρω ανάλυση των ερωτηματολογίων και συνεντεύξεων.

Ιδιαίτερα παρατηρείται ότι οι κάτοικοι (κυρίως οι γυναίκες) που προτιμούν την πεζοπορία σε μακρινές αποστάσεις επιλέγουν διαδρομές όπου είναι έντονη η παρουσία πρασίνου ή αυτές όπου υπάρχουν καταστήματα. Τέτοιου είδους επιλογές φαίνεται να είναι πιο συχνές σε αυτούς που κατοικούν στον αστικό χώρο παρά σε αυτούς του περιαστικού χώρου που μετακινούνται πεζή μόνο στα πλαίσια του οικισμού τους. Δεν φαίνεται όμως να είναι χαρακτηριστικές όλων των κατοίκων αστικού χώρου που ερωτήθηκαν, μιας και για τις ίδιες περίπου διαδρομές άλλοι χρησιμοποιούν αποκλειστικά το ΙΧ και άλλοι τα πόδια ή το λεωφορείο. Αντίθετα η επιλογή αυτή εκτός του ότι σχετίζεται με ψυχολογικά κριτήρια (βιασύνη, αποτελεσματικότητα, υποχρέωση, στην περίπτωση της χρήσης αυτοκινήτου) έχει να κάνει και με τα λεγόμενα βιωμένα οικοτοπία στο παρελθόν αλλά και τις σύγχρονες αντιλήψεις των ερωτηθέντων σε σχέση με το περιβάλλον. Κάτι τέτοιο θα γίνει πιο κατανοητό στη δεύτερη φάση της εργασίας

κατά την οποία θα διερευνηθεί η σχέση κινητικότητας-αντιληπτικότητας του χώρου με τη βοήθεια του JRS (Παιχνίδι Ανακατασκευής του Χώρου) για την καλύτερη κατανόηση της ταυτότητας των αστικών μετακινήσεων (Ramadier, 2002).

Από τα παραπάνω είναι φανερό ότι υπάρχουν κοινωνικά και τοπικά χαρακτηριστικά που καθορίζουν τις μετακινήσεις. Οι μετακινήσεις αυτές φαίνεται πώς αλληλοτροφοδοτούνται από υπάρχοντες κοινωνικοχωρικούς και οικολογικούς διαχωρισμούς της πόλης που με τη σειρά τους τους ενισχύουν. Το παραπάνω συμπέρασμα πρέπει όμως να επανεξετασθεί διευρύνοντας το δείγμα της έρευνας με εργαζόμενους χαμηλότερου επιπέδου εκπαίδευσης και γενικά χαμηλότερων εισοδημάτων.

Βιβλιογραφία

Naveh Z., 2000: Wat is holistic landscape ecology ? A conceptual introduction. *Landscape and Urban Planning*, 50, 2000, 7-26. Elsevier Science B.V.

Pinson D., Despres C., Ramadier T. (coord.), 2006: «La non-accessibilité par l'automobilité, le cas des adolescents et des personnes âgées habitants des banlieues», Raport ACI, CNRS, 3τόμοι.

Ramadier T., Moser G., 1998: Social legibility, the cognitive map and urban behaviour, *Journal of Environmental Psychology*, vol. 3, 1998, 307-319.

Ramadier, T., 2002: Rapport au quartier, représentation de l'espace et mobilité quotidienne, *Espace et Société*, N°108-109, 111-131.

Ramadier, T., Petropoulou, C., Haniotou, H., Bronner, A-C., Enaux, C., 2007: Mobilité quotidienne et morphologie urbaine: les constantes paysagères des lieux fréquentés et représentés comme indicateurs des valeurs environnementales. In: THERIAULT M., DESROSIERS F. (dir.), *Information Géographique et Dynamiques Urbaines*, Chapitre X, Lavoisier-Hermès, 319-346.

Darques R. 2002: *Salonique au XXe siècle*, CNRS EDITIONS.

Γαργάλης, Καρακώστα, Μαργαριτίδου, 2007: Ο περιαστικός χώρος της Θεσσαλονίκης, εργασία στο μάθημα Στρατηγικός Σχεδιασμός, Μητροπολιτικών Περιοχών ΤΜΧΑ ΑΠΘ.

Καυκαλάς Γ., 1999: Θεσσαλονίκη – μείωση της μονοκεντρικότητας στο πολεοδομικό συγκρότημα και ο ρόλος του τριτογενούς τομέα, Υ.ΠΕ.ΧΩ.ΔΕ – Οργανισμός Ρυθμιστικού Σχεδίου και Προστασίας Περιβάλλοντος Θεσσαλονίκης.

Πετροπούλου Χ., 2004: Οικο-τοπική και κοινωνικο-οικονομική προσέγγιση του αστικού χώρου στη μητροπολιτική περιοχή της Αθήνας και του Μεξικού. 7ο Πανελλήνιο Γεωγραφικό Συνέδριο, ΕΓΕ, τ.2, 235-242.

Πετροπούλου Χ., Πάνγκας Ν., 2007: Χωροταξική προσέγγιση του περιαστικού χώρου με βάση την τοπιο-οικοσυστημική θεώρηση: Μια πρόταση τυπολογίας αστικών και περιαστικών οικοτοπιών για τις μεγάλες ελληνικές πόλεις, *Γεωγραφίες*, No 12/ 2007, ΕΞΑΝΤΑΣ, 71-87.

Χαστάογλου Β., 2001: Ο προσφυγικός μετασχηματισμός της Θεσσαλονίκης, στο : Λάβας Γ., Μαρμαράς Μ., Τσιλένης Σ., Χαστάογλου Β., *Η Πόλη στο καλειδοσκόπιο*, Εταιρεία Ιστορίας της Πόλης και της Πολεοδομίας, Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Εφηρμοσμένης Επικοινωνίας Πανεπιστημίου Αθηνών, 255-274.

Γοσπονδίνη Α., Μπεριάτος Η., 2006: Τα νέα αστικά τοπία και η ελληνική πόλη, *ΚΡΙΤΙΚΗ*, 27-50.

Η ΣΧΕΣΗ ΠΟΛΗΣ–ΥΠΑΙΘΡΟΥ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΤΟΠΙΚΑ ΑΝΕΠΙΘΥΜΗΤΩΝ ΧΡΗΣΕΩΝ ΓΗΣ

Σαμαρτζής Π.

Ε.Μ.Π., Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Τομέας Πολεοδομίας – Χωροταξίας, Εργαστήριο Σχεδιαστικής Μεθοδολογίας και Ρύθμισης του Χώρου, Υπ. Διδάκτορας, samartzis@gmail.com

Περίληψη

Μέσω αυτού του θεωρητικού δοκιμίου, εξετάζεται η σχέση πόλης – υπαίθρου μέσα από τις Θεωρίες της Δημοκρατίας. Προσεγγίζοντας τη σχέση πόλης – υπαίθρου, ως εισροή αλλά και ως εκροή δημόσιων πολιτικών με χωρικές εκφράσεις, αυτή αποκτά χαρακτηριστικά πολιτικής σχέσης. Σε αυτή τη βάση επιχειρείται η ανάδειξη των κυριότερων ερωτημάτων και των αντίστοιχων απαντήσεων που οι Θεωρίες της Δημοκρατίας έχουν διατυπώσει. Στόχος είναι σε ένα πρώτο στάδιο να «χαρτογραφήσουμε» τις Θεωρίες αυτές, εντός του πλαισίου που διαμορφώνουν δυο κυρίαρχες μεταβλητές εστίασης οι οποίες και τις διατρέχουν. Η μια μεταβλητή αφορά την έμφαση που αποδίδει κάθε μια από τις εξεταζόμενες Θεωρίες σε προπολιτικές ή σε πολιτικές αξίες της ιδιότητας του πολίτη, ενώ η δεύτερη στο που αποσκοπεί η κάθε Θεωρία, στην διατήρηση, στη συναίνεση ή στη σύγκρουση. Αυτή η «χαρτογράφηση» μεταφέρεται στη συνέχεια στην εξέταση της σχέσης πόλης – υπαίθρου, στην περίπτωση δημόσιων πολιτικών οι οποίες οδηγούν σε Τοπικά Ανεπιθύμητες Χρήσεις Γης. Η τελική θέση που διαμορφώνεται στην εργασία αυτή είναι ότι οι Θεωρίες της Δημοκρατίας είναι κατάλληλες να ερμηνεύσουν τη σχέση πόλης – υπαίθρου. Τα ερωτήματα μάλιστα που θέτουν και οι απαντήσεις που έχουν δοθεί, μπορούν να μας βοηθήσουν στο σχεδιασμό και στην εφαρμογή καλύτερων δημόσιων πολιτικών, εφόσον συνδυαστούν και αξιοποιηθούν για μια αυτόματη εστίαση στην περίπλοκη πραγματικότητα που συγκροτεί η σχέση πόλης – υπαίθρου. Μιας πραγματικότητας που δεν περιέχει μόνο το τι βλέπουμε αλλά και το τι επιδιώκουμε να δούμε, ώστε συνειδητά να το διαμορφώσουμε.

THE URBAN–RURAL RELATION THROUGH THE THEORIES OF DEMOCRACY. THE CASE OF LOCAL UNWANTED LAND USES

Samartzis P.

N.T.U.A., School of Architectural Engineering, Department of Urban and Regional Planning, Laboratory of Planning Methodology and Spatial Planning, Phd Candidate, samartzis@gmail.com

Abstract

In this theoretical essay is examined the urban – rural relation through the Theories of Democracy. Treating this relation as an input and an output of public policies with spatial expressions, it takes characteristics of a political relation. Based on that, we distinguish the main questions and answers, which the Theories of Democracy have offered. Our aim is to map those Theories in a framework consisted by two variables which are present in all the examined theories. These variables are the emphasis which is given on pre – political or on political values of the citizen, and the goal on which each of the examined Theory is focused: conservation, consensus, or conflict. This is transferred to the field of the under question relation, in the case of public policies which lead to Local Unwanted Land Uses. The final statement is that the Theories of Democracy are suitable to explain the urban – rural relation. The questions as also the answers which are offered by them can help us to design and implement better public policies, if they are properly used to make an auto – focus to the reality which this relation creates. A reality consisted of, not only what we see but also,

what we want to see, in order to create it.

Λέξεις κλειδιά: «πόλη, ύπαιθρος, Θεωρίες της Δημοκρατίας, δημόσιες πολιτικές, Τοπικά Ανεπιθύμητες Χρήσεις Γης».

Key words: «urban, rural, Theories of Democracy, public policies, Local Unwanted Land Uses».

1. Η σχέση πόλης – υπαίθρου ως πολιτική σχέση.

Οι έννοιες πόλη και ύπαιθρος αποτελούν ανθρώπινες νοηματοδοτήσεις του χώρου. Το περιεχόμενο που προσδίδουμε στις έννοιες αυτές αλλά και στη μεταξύ τους σχέση, έχει αποτελέσει αντικείμενο διερεύνησης από διαφορετικές επιστημονικές περιοχές. Η εξέταση της σχέσης πόλης – υπαίθρου μέσα από τις Θεωρίες της Δημοκρατίας, απορρέει από τη θέση πως οι άνθρωποι με τους θεσμούς που συγκροτούν και μέσω της εξουσίας που αυτοί οι θεσμοί παράγουν, έχουν την ευθύνη της διαμόρφωσης, επιλογής και υλοποίησης πολιτικών για τη διευθέτηση των σχέσεων τους με το χρόνο αλλά και με το χώρο. Η σχέση αυτή τροφοδοτεί αλλά και παράγεται από χωρικές εκφράσεις δημόσιων πολιτικών. Εξεταζόμενη ως τέτοια, η πολιτική επιστήμη εγείρει συγκεκριμένα ερωτήματα. Τα κυριότερα από αυτά έχουν διατυπωθεί από τον Αριστοτέλη, καθώς στην Αρχαία Αθήνα με τη μεταρρύθμιση του Κλεισθένη, πραγματοποιήθηκε για πρώτη φορά, η πολιτική θεμελίωση του χώρου (Gaeta 2004). Στα *Πολιτικά* ο Αριστοτέλης, θεωρεί δύο βασικά κριτήρια για την ταξινόμηση των πολιτευμάτων : α) ποιος έχει την εξουσία, (ένας, λίγοι ή πολλοί) και β) ποιος ο σκοπός της εξουσίας : το «κοινό συμφέρον», το συμφέρον του ενός ή των λίγων ;

Αυτά τα δύο κριτήρια - ερωτήματα αποτελούν τη βασική τυπολογία των πολιτευμάτων. Η μεταφορά των παραπάνω κριτηρίων - ερωτημάτων στη σχέση πόλης – υπαίθρου, αναδεικνύει και έναν διαφορετικό τρόπο ανάγνωσης της. Η κατανόηση της σχέσης αυτής ως πολιτικής σχέσης, οδηγεί στην ανάγκη καταρχήν σαφούς προσδιορισμού του ποιοι είναι οι συμμετέχοντες και ως προς ποια θεματική διασύνδεσης. Σε αυτό το εύλογο ζητούμενο, οι απαντήσεις δεν είναι στατικές. Πολλές φορές, αυτό που θεωρούμε ως πόλη μπορεί να περικλείει χαρακτηριστικά υπαίθρου (στην περιστασική περιοχή κυρίως), ενώ και η ύπαιθρος μπορεί να περικλείει χαρακτηριστικά πόλης, οδηγώντας στην ανάγκη διερεύνησης νέων τυπολογιών πόλης και υπαίθρου (Isserman 2005). Ταυτόχρονα γίνεται κατανοητό, ότι η σχέση αυτή παίρνει διαφοροποιημένο περιεχόμενο με διαφοροποιημένους συμμετέχοντες, ανάλογα με τη δημόσια πολιτική στην οποία εντάσσεται (Tacoli 1998). Έτσι για παράδειγμα άλλο είναι το περιεχόμενο αλλά και οι συμμετέχοντες στη σχέση πόλης - υπαίθρου όταν διερευνούμε δημόσιες πολιτικές που αφορούν το ζήτημα της παραθεριστικής κατοικίας και τελειώς διαφορετικό όταν διερευνούμε το ζήτημα της χωροθέτησης χώρων υγειονομικής ταφής απορριμμάτων. Ποιος έχει την εξουσία στην κάθε φορά παραγόμενη σχέση; Και προς το συμφέρον ποιών ασκείται η εξουσία που παράγεται; Τέτοιου είδους είναι τα ερωτήματα που ο Αριστοτέλης μας κληροδότησε και τα οποία μπορούμε να διατυπώνουμε κατά την ανάγνωση της σχέσης πόλης – υπαίθρου ως πολιτικής σχέσης.

Είναι δόκιμη η μεταφορά της εξέτασης των πολιτειακών μορφών στη σχέση πόλης - υπαίθρου; Και πάλι ο Αριστοτέλης, στο έργο του *Ηθικά Νικομάχεια*, αντιπαραβάλλει τους διαφορετικούς τύπους πολιτευμάτων με μορφές φιλίας και δικαίου μέσα στην οικογενειακή κοινότητα. Μήπως μπορούμε να αντιπαραβάλλουμε γενικότερα τις σχέσεις που διαμορφώνουμε ως απόρροια αλλά και ως γεννήτριες εξουσίας, με τις διαφοροποιημένες πολιτειακές μορφές οργάνωσης; Μήπως τελικά Δημοκρατία δεν είναι απλά και μόνο μορφή πολιτειακής οργάνωσης, αλλά πρώτα και κυρίαρχα μορφή παραγωγής σχέσεων (Barber 2007); Άρα και σχέσης πόλης – υπαίθρου;

2. Θεωρίες της Δημοκρατίας: Κυρίαρχα ερωτήματα και απαντήσεις.

Κατά την εξέταση των Θεωριών της Δημοκρατίας, έτσι όπως αυτές εξελίχθηκαν, μπορούμε

να κάνουμε μια χρονική διάκριση σε προνεωτερικές και νεωτερικές Θεωρίες της Δημοκρατίας, με χρονικό σημείο διαφοροποίησης τον 19^ο αιώνα, όπου και είχαμε την ανάδειξη πολιτικών και συνδικαλιστικών οργανώσεων.

Στις προνεωτερικές Θεωρίες της Δημοκρατίας, έχουμε δύο κυρίαρχες προσεγγίσεις. Η πρώτη, με κύριους εκφραστές τον Αριστοτέλη και τον Ρουσσώ, συγκροτείται από την ομογενοποιημένη αντίληψη κοινωνίας μικρού μεγέθους και εξ αυτού του λόγου είναι αμεσοδημοκρατική, ενώ η εξουσία θεωρείται μία, αδιαίρετη και αναπαλλοτρίωτη και επιδιώκονται συναινετικές λύσεις. Σε αυτή την προσέγγιση οι πολίτες, καθοδηγούμενοι από αξίες όπως η Αρετή, κατά τον Αριστοτέλη, ή η Εγκράτεια, κατά τον Ρουσσώ, συμμετέχουν στα κοινά για τη διαμόρφωση και επίτευξη του «κοινού συμφέροντος», κατά τον πρώτο στοχαστή και της «γενικής βούλησης» κατά τον δεύτερο, που αποτελούν και το σκοπό άσκησης της εξουσίας. Αυτό είναι το κυρίαρχο ερώτημα αλλά και η απάντηση που δόθηκε από τους Αριστοτέλη και Ρουσσώ (Schmidt, 2004).

Η δεύτερη και μεταγενέστερη προσέγγιση, με κύριους εκφραστές τους Αλέξις ντε Τοκβίλ και Τζον Στιούαρτ Μιλ, αναφέρεται στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία, η οποία πλέον μπορεί να εφαρμοσθεί σε μεγάλα κράτη. Εδώ έχουμε την μετάβαση από την αμεσοδημοκρατική θεώρηση σε αυτήν όπου υπάρχουν ενδιάμεσες οργανώσεις μεταξύ κράτους και κοινωνίας. Στην εύρυθμη και ισχυροποιημένη λειτουργία αυτών των ενδιάμεσων οργανώσεων, καθώς και στην απόδοση αριστοκρατικών χαρακτηριστικών στους ελεγκτικούς μηχανισμούς, ο Αλέξις ντε Τοκβίλ έβλεπε τη διευθέτηση του διλήμματος ελευθερία ή ισότητα. Αυτό αποτελεί και το θεμελιώδες δίλημμα της δημοκρατίας κατά τον Τοκβίλ, καθώς μπορεί να οδηγήσει στον κίνδυνο της «τυραννίας της πλειοψηφίας» και από εκεί στην ανελευθερία. Ο Μιλ από την πλευρά του, εισάγει την έννοια της πολλαπλής ψήφου με βάση τη γνώση και την εκπαίδευση, αν και εκλογικά δικαιώματα αναγνωρίζονται με μια ξεκάθαρα ατομικιστική – ιδιοκτητική αντίληψη. Σύμφωνα με τον Μιλ, για τη διαφύλαξη του κοινού συμφέροντος θα πρέπει οι αντιπαρτιθέμενες κοινωνικές τάξεις και οι εκπρόσωποί τους να οδηγηθούν σε συνεργασία και εν ανάγκη να εξαναγκαστούν σε αυτή. Η συμμετοχή και η ικανότητα των πολιτών, αποτελούν λέξεις – κλειδιά στο ιδανικό κράτος του Μιλ. Οι πολίτες καθοδηγούνται από προ-πολιτικές αξίες ικανοποίησης του προσωπικού τους συμφέροντος και αναγνώρισης ανώτερων στόχων για το άτομο και την κοινωνία γενικότερα (Schmidt, 2004).

Σε μια διαφοροποιημένη προσέγγιση, από τις προαναφερόμενες, ο Μάρξ διατυπώνει μια Θεωρία σύγκρουσης και αλλαγής όπου η δημοκρατία, σε αντίθεση με τους Τοκβίλ και Μιλ, υπερβαίνει την αστική κοινωνία. Είναι μορφή και μέσο μιας ιστορικά αναγκαίας μετάβασης σε μια ιδανική τέλεια κατάσταση. Ανάδειξη του προλεταριάτου σε κυρίαρχη τάξη είναι τώρα ο ορισμός και προορισμός της δημοκρατίας. Ο Μάρξ, ξεκινά με έμφαση στις ταξικές διαφορές, ώστε μέσω της ανατροπής των συσχετισμών των δυνάμεων παραγωγής, να επέλθει η κυριαρχία της εργατικής τάξης. Για το λόγο αυτό, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι στη θεωρία του Μάρξ, υπάρχουν δύο προσεγγίσεις. Κατά τη μετάβαση στην αταξική κοινωνία, δίνεται έμφαση στη σύγκρουση, ενώ κατά την επικράτηση της αταξικής κοινωνίας, έμφαση δίνεται στη συναίνεση που προκύπτει από την ομογενοποιημένη κοινωνία (Schmidt 2004).

Στη συνέχεια έχουμε τις νεωτερικές Θεωρίες της Δημοκρατίας, οι οποίες θα μπορούσαν να ενταχθούν σε δυο ομάδες σκέψης. Μια πρώτη ομάδα σκέψης, διαπνέεται από μια αρνητική εικόνα για την ικανότητα πολιτικής δράσης των πολιτών, οπότε έμφαση δίνεται σε συγκεκριμένους θεσμούς της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Κύριοι εκπρόσωποι της σχολής αυτής είναι οι Weber, Schumpeter, Downs. Με τις θεωρίες που ανέπτυξαν ασχολήθηκαν είτε με ζητήματα ανάδειξης και δράσης της ηγεσίας - ηγετική δημοκρατία, Weber -, είτε προσέγγισαν τη δημοκρατία ως μέθοδο λήψης αποφάσεων - Schumpeter-, όπου οι πολίτες καθοδηγούνται από την επιθυμία επίτευξης του μέγιστου δυνατού προσωπικού οφέλους με όρους αποδοτικότητας και αποτελεσματικότητας. Στη κατεύθυνση αυτή, επηρεασμένος από την εισροή της οικονομικής θεωρίας στην εξέταση πολιτικών ερωτημάτων, ο Downs έθεσε ως κεντρικά ζητήματα τις έννοιες του ανταγωνισμού, του αγώνα και της επιλογής,

βασισμένες σε ατομικό επίπεδο διαμόρφωσης και επίτευξής τους (Schmidt, 2004).

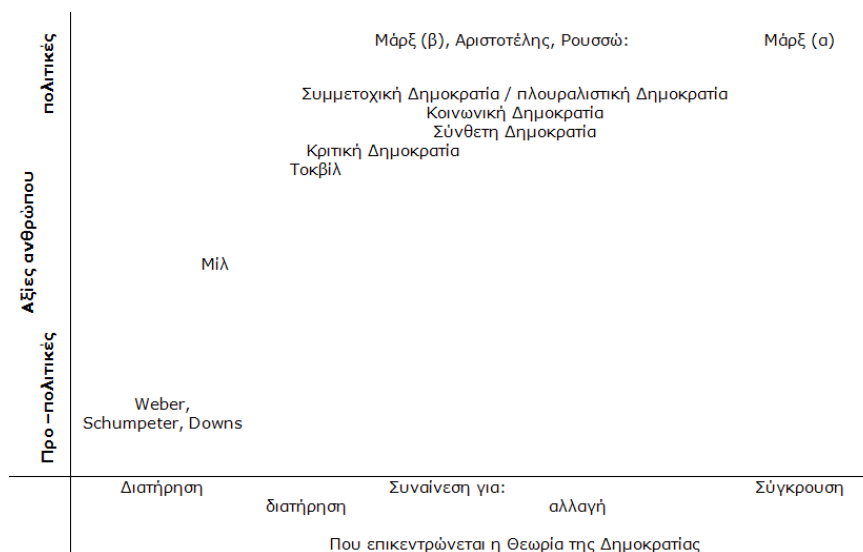
Μια δεύτερη ομάδα σκέψης παρουσιάζει πολλαπλές παραλλαγές, επιχειρώντας την αναβάθμιση της πολιτικής έναντι της οικονομικής θεώρησης της λειτουργίας των πολιτών και της κοινωνίας. Η αρχή γίνεται από την αναγνώριση της πλουραλιστικής διάρθρωσης της κοινωνίας, στην ομώνυμη Θεωρία, όπου ζητούμενο είναι το κοινωνικό κράτος δικαίου και ο έλεγχος της δημοκρατικά εκλεγμένης εκτελεστικής εξουσίας. Ο ρόλος των ενδιάμεσων θεσμών μεταξύ κράτους και κοινωνίας, είναι αρκετά σημαντικός στην προσέγγιση αυτή και το ζητούμενο είναι μια ισορροπία μεταξύ των τομέων σύγκρουσης και συναίνεσης. Με έμφαση στις εκροές της δημοκρατίας παρουσιάζεται η θεωρία της κοινωνικής δημοκρατίας. Η αξιολόγηση της δημοκρατίας γίνεται τόσο ως προς τη συμμετοχή και τον έλεγχο που ασκούν οι κυβερνώμενοι στους κυβερνώντες, όσο και ως προς τα υλικά αποτελέσματα, κυρίως για τα ασθενέστερα μέλη μιας κοινωνίας. Στη θεωρία της συμμετοχικής δημοκρατίας, τίθεται στο επίκεντρο η πολιτική συμμετοχή όσο το δυνατόν περισσότερων σε όσο το δυνατόν περισσότερα. Η δημοκρατία δεν αντιμετωπίζεται ως καθεστώς αλλά ως τρόπος ζωής. Η κυβέρνηση διευθετεί τις συγκρούσεις μέσω σύμπραξης και διαλόγου. Μια άλλη προσέγγιση, αυτή των κριτικών θεωριών της δημοκρατίας, έχει ως βασικό ερώτημα πως οι ατομικές προτιμήσεις μπορούν να μετατραπούν σε γνήσιες και ανόθευτες ομαδικές και συλλογικές αποφάσεις, όπου και πάλι οι ενδιάμεσες οργανώσεις μεταξύ κράτους και κοινωνίας, παίζουν ρυθμιστικό ρόλο τόσο στη διαμόρφωση των προς διευθέτηση ζητημάτων, όσο και ως προς το παραγόμενο κοινωνικό αποτέλεσμα. Τέλος σε αυτή την ομάδα σκέψης ανήκει και η σύνθετη θεωρία της δημοκρατίας, όπου σε καιρούς αυξανόμενης οικονομικής και πολιτικής διεθνοποίησης, η θεωρία αυτή έδωσε βάρος στη συλλογική ευημερία και στη δίκαιη κατανομή του εισοδήματος. Ζητούμενο είναι η όσο το δυνατό ευνοϊκότερη μείξη πολιτικής συμμετοχής, νομιμοποίησης και αποτελεσματικότητας για την επίλυση προβλημάτων μέσα από την πολιτική δράση. Με τον τρόπο αυτό επιχειρείται να αντιμετωπισθεί το βασικό δίλημμα της δημοκρατίας που παράγεται από το δίπολο αποτελεσματικότητα – νομιμότητα, το οποίο γίνεται όλο και εντονότερο με την αυξανόμενη «σύνθετη αλληλεξάρτηση» (Schmidt, 2004).

Από τη σύντομη παράθεση των κυριότερων Θεωριών της Δημοκρατίας, αναδεικνύονται ομοιότητες και διαφορές. Αυτό που όμως διατρέχει όλες τις προσεγγίσεις είναι ότι η Δημοκρατία είναι αρκετά απαιτητική μορφή παραγωγής εξουσίας και θέτει υψηλές απαιτήσεις για την επίτευξή της. Ο τρόπος επίτευξής της αλλά και τα αποτελέσματα που επιφέρει ποικίλουν ως συνέπεια κυρίως των ευρύτερων οπτικών που υιοθετούνται για τη φύση του ανθρώπου, ως πολιτικού όντος ή ως οικονομικού παράγοντα αλλά και για την αντίληψη περί κοινωνικών αλλαγών μέσω συναίνεσης ή μέσω σύγκρουσης. Έτσι φαίνεται πως είναι δυνατό να διαμορφωθεί ένα πλαίσιο κατανόησης των Θεωριών της Δημοκρατίας, γύρω από τους άξονες που διαμορφώνουν τα ερωτήματα : εάν υπερισχύουν οι προπολιτικές ή οι πολιτικές ιδιότητες του πολίτη, καθώς και που εστιάζει η κάθε Θεωρία, στη διατήρηση της υφιστάμενης κατάστασης, στη συναίνεση είτε για τη διαχείρισή της είτε για την αλλαγή της ή τέλος στη σύγκρουση για τη δραστική ανατροπή της; (βλέπε Σχήμα 1).

Ανεξάρτητα όμως από την αφετηρία της προσέγγισης, στην πράξη η δημοκρατία κρίνεται στο μαγικό πεντάγωνο : αποτελεσματικότητα, αποδοτικότητα, διαφάνεια, συμμετοχή, νομιμοποίηση και οι απαντήσεις που δίνονται ποτέ δεν καταλήγουν να είναι οριστικές. Οι προκλήσεις που η Δημοκρατία αντιμετωπίζει, εμπεριέχουν σπέρματα παλαιών ερωτημάτων σε νέες διαμορφούμενες συνθήκες, ενώ η ίδια η ζωή αποδεικνύεται πολυπλοκότερη ακόμη και των πιο ισχυρών και οξυδερκών Θεωρητικών προσεγγίσεων. Αυτό που επιχειρώ μέσω της παράθεσης επιλεγμένων κεντρικών σημείων, όλων των παραπάνω Θεωριών, είναι η διαμόρφωση της άποψης ότι οι Θεωρίες της Δημοκρατίας προσφέρουν τη δυνατότητα διατύπωσης ερωτημάτων και ερμηνείας των σχέσεων που παράγουν εξουσία. Στη διαδικασία αυτή, όλες οι Θεωρίες έχουν δυνατά και αδύνατα σημεία. Απομένει σε εμάς να εφεύρουμε τον κατάλληλο τρόπο αξιοποίησής τους, ώστε να επιτυγχάνουμε αυτόματη εστίαση στην πολυδιάστατη πραγματικότητα.

3. Η ανάγνωση της σχέσης πόλης–υπαίθρου μέσα από τις Θεωρίες της Δημοκρατίας. Η περίπτωση των Τοπικά Ανεπιθύμητων Χρήσεων Γης.

Θεωρώντας τη σχέση πόλης – υπαίθρου, ως εισροή και εκροή δημόσιων πολιτικών με χωρικές εκφράσεις, μέσα από τις Θεωρίες της Δημοκρατίας μπορούμε να εγείρουμε συγκεκριμένα ερωτήματα και να επιχειρήσουμε την απάντησή τους. Στη διαφαινόμενη εξέλιξη των πραγμάτων και με την προβλεπόμενη συνεχή ένταση του φαινομένου της αστικοποίησης, θα εντείνεται αλλά και θα διαφοροποιείται η σχέση μεταξύ πόλης και υπαίθρου. Όλο και πιο συχνά οι δημόσιες πολιτικές για την επίλυση ζητημάτων της πλειοψηφίας του πληθυσμού, άρα των πόλεων, θα καταλήγουν στη μορφή των Τοπικά Ανεπιθύμητων Χρήσεων Γης - Local Unwanted Land Uses ή LULUs, - (Porper, 1981), κυρίως στην ύπαιθρο, ενεργοποιώντας και την τοπική αντίδραση γνωστή ως σύνδρομο NIMBY. Θα λαμβάνουν δε αυτή τη μορφή, για λόγους που θα ποικίλουν από το ίδιο το περιεχόμενο των αποφάσεων, από τον τρόπο λήψης τους, από τον προτεινόμενο τρόπο υλοποίησής τους, ή και από τον επιδιωκόμενο σκοπό που αυτές θα υπηρετούν. Μέσω τέτοιων δημόσιων πολιτικών, η σχέση πόλης – υπαίθρου θα αξιολογείται όλο και πιο συχνά με όρους δημοκρατίας. Ανάλογα με την προσέγγιση που υιοθετούμε για τη Δημοκρατία, εγείρονται διαφοροποιημένα ερωτήματα και επιχειρούνται ξεχωριστές απαντήσεις. Αξιοποιώντας την κατάταξη των Θεωριών της Δημοκρατίας όπως αποτυπώθηκαν στο Σχήμα 1, θα μπορούσαμε να δούμε μια σειρά ερωτημάτων αλλά και απαντήσεων εξετάζοντας δημόσιες πολιτικές που οδηγούν σε Τοπικά Ανεπιθύμητες Χρήσεις Γης, μέσα από τις Θεωρίες αυτές.

Σχήμα 1. Κατάταξη των κυρίαρχων Θεωριών της Δημοκρατίας

Ξεκινώντας την ανάγνωση του Σχήματος 1 από αριστερά προς τα δεξιά, εντοπίζουμε τη δέσμη των Θεωριών που διαμορφώνουν οι Weber, Schumpeter, Downs. Τα ερωτήματα τα οποία μέσω αυτών των Θεωριών εγείρονται κατά την εξέταση τέτοιων δημόσιων πολιτικών, επικεντρώνονται σε ζητήματα ικανότητας, αποτελεσματικότητας και αποδοτικότητας της ηγεσίας. Ειδικότερα, από τον Weber τα ζητήματα αυτά συγκεκριμενοποιούνται στις θεματικές της διοίκησης που συμμετέχει στη διαμόρφωση και άσκηση αυτών των δημόσιων πολιτικών, καθώς και στον τρόπο επιλογής και λειτουργίας του πολιτικού προσωπικού που εκπροσωπεί την πόλη και την ύπαιθρο. Ερωτήματα που αφορούν την διαφοροποιημένη, χωρικά, ικανότητα λειτουργίας της διοίκησης, καθώς και του πολιτικού προσωπικού, πηγάζουν από τη Θεωρία του Weber. Από τον Schumpeter, τα ερωτήματα αφορούν και πάλι την πολιτική

ηγεσία, αναφορικά με το πώς λαμβάνουν δεσμευτικές για την κοινωνία αποφάσεις, μέσα από ανταγωνιστικές διαδικασίες προσέλευσης ψηφοφόρων. Τέλος ο Downs, μέσω της οικονομικής θεωρίας, διατυπώνει ερωτήματα σχετικά με τα ατομικά κίνητρα και την ατομική προσέγγιση του κόστους οφέλους. Σε αυτή την ομάδα Θεωριών της Δημοκρατίας, ανιχνεύεται ο υπερτονισμός του τεχνοκρατικού χαρακτήρα των λύσεων που δρομολογούνται μέσω δημόσιων πολιτικών. Εδώ ακόμη θεμελιώνεται και η σημασία που αποδίδεται στην ικανότητα των πολιτικών να πείσουν την κοινωνία (ή τους ψηφοφόρους τους) για την ορθότητα των αποφάσεων τους, κυρίως μέσω επιχειρημάτων κόστους-οφέλους σε ατομική βάση για την νομιμοποίηση της ορθότητας αυτών των αποφάσεων. Σε αυτή την ομάδα Θεωριών βασίζεται όμως και η έννοια του πολιτικού κόστους, αλλά και του πολιτικού ανταγωνισμού, που εγείρεται από τους πολιτικούς εκπροσώπους των κοινωνιών υποδοχής των Ανεπιθύμητων Χρήσεων Γης. Κύρια χαρακτηριστικά μιας τέτοιας προσέγγισης είναι ο συγκεντρωτικός της χαρακτήρας και η έμφαση στις έννοιες του ανταγωνισμού, της αποδοτικότητας και της αποτελεσματικότητας. Τα παραπάνω συνιστούν την παραδοσιακή προσέγγιση των δημόσιων πολιτικών, που οδηγούν σε Τοπικά Ανεπιθύμητες Χρήσεις Γης. Αυτές οι πολιτικές λαμβάνουν τη μορφή δράσης που συνοψίζεται στο τρίπτυχο: Αποφασίζω, Ανακοινώνω, Υπερασπίζομαι, - Decide, Announce, Defend- (Susskind, 1985). Αυτή η μορφή δράσης οδηγεί με τη σειρά της σε ενδυνάμωση του συνδρόμου NIMBY και τελικά αρκετά συχνά, σε ματαιώσεις υλοποίησης αποφάσεων ή σε «ευκαιριακές» αποκλίσεις μεταξύ σχεδιασμού και πράξης, καθώς και σε δημιουργία νέων προβλημάτων.

Μια δεύτερη δέσμη θεωριών, επικεντρώνεται στη σημασία των ενδιάμεσων κοινωνικών οργανώσεων στο πλαίσιο της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, ενώ τίθεται με διαφοροποιημένη ένταση το ζήτημα της συμμετοχής των πολιτών, της οποίας ο σκοπός ποικίλει από την διαχείριση της υφιστάμενης κατάστασης έως την επίτευξη της αλλαγής. Κύριο ζητούμενο αυτής της δέσμης θεωριών είναι η συναίνεση. Κινούμενοι προς τα δεξιά του άξονα του Σχήματος 1, συναντάμε τον Τζον Στιούαρτ Μιλ. Η «χαρτογράφηση του μορφωτικού επιπέδου» των κοινωνιών που απαρτίζουν την πόλη και την υπαίθρο, αλλά και ο τρόπος επιβολής της συνεργασίας μεταξύ εκπροσώπων κοινωνικών τάξεων με αντικρουόμενες σχέσεις είναι στο επίκεντρο των ερωτημάτων που διερευνά η Θεωρία του Μιλ εφαρμοζόμενη σε δημόσιες πολιτικές που οδηγούν σε Τοπικά Ανεπιθύμητες Χρήσεις Γης. Η συμμετοχή γίνεται αντιληπτή ως μηχανισμός μέσω του οποίου οι πολίτες μπορούν να εκφράσουν, να σταθμίσουν και να υπερασπιστούν τα προσωπικά τους συμφέροντά και ταυτόχρονα να ενισχύσουν την αποτελεσματικότητα και την ικανότητά τους στην άσκηση των πολιτικών τους υποχρεώσεων. Τα ερωτήματα που διατυπώνονται αφορούν το βαθμό επίτευξης της συμμετοχής σε αυτή την κατεύθυνση. Στη συνέχεια του σχήματος 1, συναντάμε τη θεωρία του Αλέξις ντε Τοκβίλ. Εδώ εγείρονται ζητήματα συμμετοχής της τοπικής αυτοδιοίκησης, Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων, κομμάτων και άλλων συλλογικών ενδιάμεσων φορέων μεταξύ κράτους και κοινωνίας στην παραγωγή, διαμόρφωση και υλοποίηση τέτοιων δημόσιων πολιτικών που εδώ εξετάζουμε, καθώς και ζητήματα λειτουργίας των ελεγκτικών μηχανισμών. Επίσης εδώ τίθεται για πρώτη φορά η χρονική διάσταση των προς επίλυση ζητημάτων, τα οποία οι δημόσιες πολιτικές καλούνται να διαχειριστούν, που αποτελεί ιδιαίτερα κρίσιμη παράμετρο για τις πολιτικές που εξετάζουμε. Δεξιά του Σχήματος 1 εντοπίζουμε τις κριτικές θεωρίες της δημοκρατίας. Εστιασμένες στην ύπαρξη κυμαινόμενων πλειοψηφιών, αλλά και στον τρόπο μετατροπής των ατομικών προτιμήσεων σε συλλογικά αιτήματα, μέσω αυτών των Θεωριών διατυπώνονται ερωτήματα που αφορούν στον τρόπο διαμόρφωσης της ατζέντας των δημόσιων πολιτικών, που οδηγούν σε Τοπικά Ανεπιθύμητες Χρήσεις Γης. Δηλαδή στο είδος των αιτημάτων που εισέρχονται στην ατζέντα αυτή, καθώς και στους μηχανισμούς που ενισχύουν ή αποκλείουν αιτήματα προς επίλυση. Στη συνέχεια, η σύνθετη Θεωρία της Δημοκρατίας, εστιάζοντας στο δίπολο νομιμότητα – αποτελεσματικότητα όπως αυτό εμφανίζεται σε μια όλο και εκτεινόμενη χωρική και θεματική αλληλεξάρτηση της πόλης και της υπαίθρου, εγείρει ζητήματα βαθμού και ποιότητας εκπροσώπησης της πόλης και της υπαίθρου κατά τη διαμόρφωση και υλοποίηση τέτοιων δημόσιων πολιτικών, οι οποίες εξετάζονται ως προς την ικανότητα βραχυπρόθεσμη

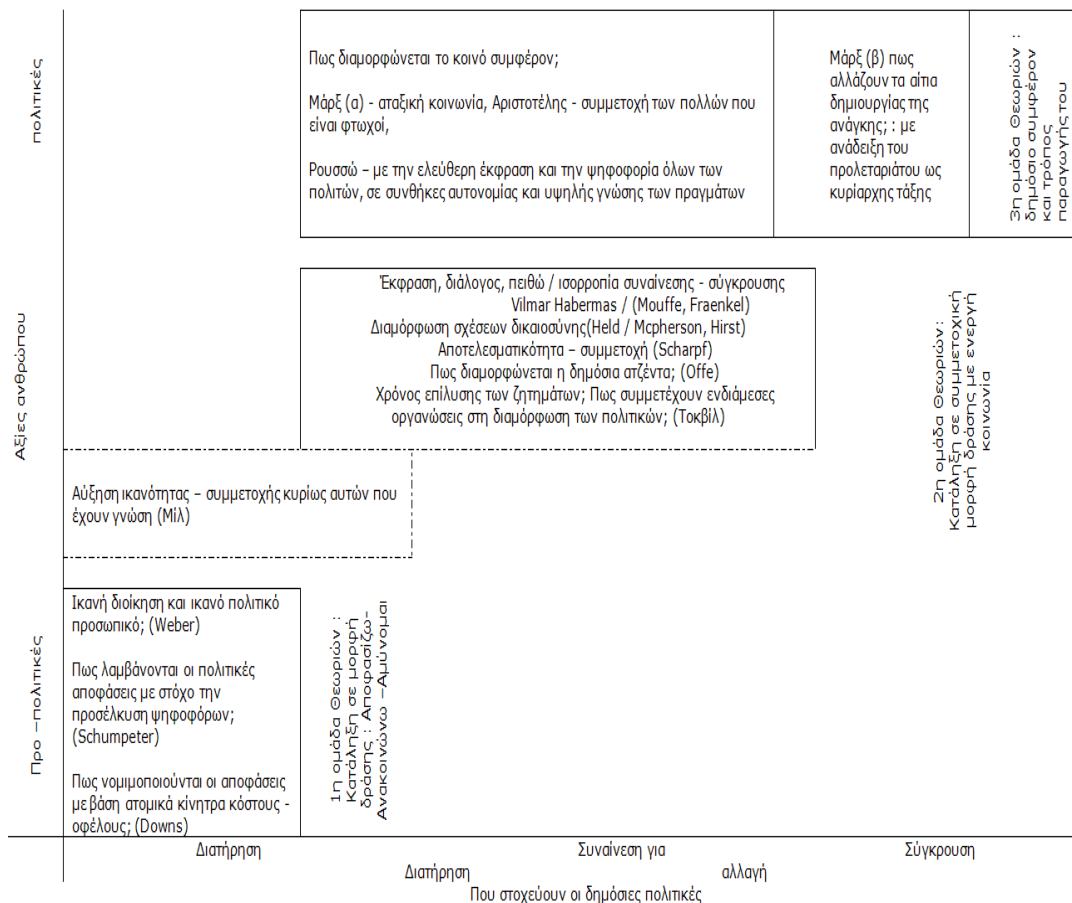
αντίδρασης καθώς και μακροπρόθεσμου σχεδιασμού. Η κοινωνική θεωρία της δημοκρατίας, έρχεται με τη σειρά της να εμπλουτίσει το είδος των ερωτημάτων αναφορικά με τις εκροές αυτών των δημόσιων πολιτικών για τη διαμόρφωση συνθηκών δικαιοσύνης μεταξύ πόλης και υπαίθρου, καθώς και εντός των αντίστοιχων κοινωνιών. Η συμμετοχική θεωρία της Δημοκρατίας, προσφέρει ερωτήματα που αφορούν τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνεται ο δημόσιος διάλογος, στο πλαίσιο αυτών των δημόσιων πολιτικών. Τι επιχειρείται μέσω της συμμετοχής και του διαλόγου; Να επιβληθεί ένα προϋπάρχον σχέδιο ή αυτό να διαμορφωθεί μέσα από διάλογο και ανταλλαγή επιχειρημάτων με σκοπό να πειστούν και τα δύο μέρη για την ορθότητα των αποφάσεων; Πως αποκτούν φωνή και έκφραση στη διαμόρφωση δημόσιων πολιτικών που οδηγούν σε Τοπικά Ανεπιθύμητες Χρήσεις Γης, γενικής φύσης συμφέροντα όπως για παράδειγμα ζητήματα προστασίας περιβάλλοντος; Και ενώ αυτά είναι κυρίαρχα ερωτήματα που προκύπτουν από τη Θεωρία της συμμετοχικής Δημοκρατίας, η πλουραλιστική θεωρία θέτει ζητήματα που αφορούν την ισορροπία μεταξύ σύγκρουσης και συναίνεσης και των μέτρων που λαμβάνονται για την ενίσχυση της πλουραλιστικής διάρθρωσης της σχέσης πόλης-υπαίθρου, στη διαμόρφωση τέτοιων δημόσιων πολιτικών. Από αυτή τη Θεωρία προκύπτουν και ερωτήματα διερεύνησης των συνθηκών επίτευξης της αγωνιστικής ισότητας μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών ομάδων που αλληλεπιδρούν, διαμορφώνουν και επηρεάζονται από τη σχέση αυτή. Εδώ ολοκληρώνεται η δεύτερη δέσμη των θεωριών της δημοκρατίας και τα ερωτήματα που μέσω αυτών διατυπώνονται κατά την ανάγνωση της σχέσης πόλης-υπαίθρου μπορούν να αξιοποιηθούν για το σχεδιασμό και την υλοποίηση δημόσιων πολιτικών που οδηγούν σε Τοπικά Ανεπιθύμητες Χρήσεις Γης. Κύριες προϋποθέσεις για την υιοθέτηση τέτοιων προσεγγίσεων είναι η ύπαρξη επαρκούς χρόνου αντιμετώπισης των ζητημάτων και έγκαιρης πληροφόρησης των εμπλεκόμενων μερών, καθώς και η εγκαθίδρυση σχέσεων εμπιστοσύνης και ειλικρίνειας. Εδώ πια δεν υπερτονίζεται ο τεχνοκρατικός χαρακτήρας των προτεινόμενων λύσεων, αλλά αναδεικνύεται η σημασία της συμμετοχής των πολιτών, υπό μορφή ενδιάμεσων συλλογικοτήτων μεταξύ κράτους και κοινωνίας, αλλά και δίνεται «βήμα» δημόσιου διαλόγου σε γενικής φύσης συμφέροντα. Οι πολιτικές δεν σχεδιάζονται και οι αποφάσεις δεν λαμβάνονται ερήμην της κοινωνίας, ή εξ ονόματος αυτής, αλλά διαμορφώνονται μαζί με την κοινωνία. Η αναγνώριση της ικανότητας της κοινωνίας να συμμετέχει σε μια τέτοια διαδικασία, ποικίλει στις παραπάνω Θεωρίες, ενώ φαίνεται ότι υπάρχουν δυο κυρίαρχες τάσεις αναφορικά με το ποιος έχει την ευθύνη για τη διαμόρφωση αυτής της κοινωνίας. Μια ευρωπαϊκή αντίληψη που δίνει έμφαση στο ρόλο του κράτους και μια αγγλο-αμερικανική εκδοχή που πιο «αισιόδοξα» προσδοκεί αυτό να είναι δυνατό να πραγματοποιηθεί, εφόσον επικρατούν συνθήκες ανταγωνισμού σε όλα τα επίπεδα, αλλά και ισότητα πρόσβασης στην πληροφόρηση και στο δικαίωμα έκφρασης γνώμης. Αυτή η προσέγγιση στη διαμόρφωση δημόσιων πολιτικών που να οδηγούν σε Τοπικά Ανεπιθύμητες Χρήσεις Γης, βασισμένη στη δεύτερη δέσμη των Θεωριών της Δημοκρατίας, μπορεί να δώσει καλύτερες διαχρονικά λύσεις, καθώς διαπιστώνεται ότι τα σημερινά προβλήματα απαιτούν την ενεργοποίηση των πολιτών για την επίλυση τους. Στην κατεύθυνση αυτή χρειάζεται επαναπροσέγγιση του ρόλου των πολιτών όχι στην υλοποίηση των προτάσεων αλλά στη διαμόρφωση και υλοποίηση τέτοιων πολιτικών.

Μια τρίτη ομάδα θεωριών, αυτές που αποκαλούμε αμεσοδημοκρατικές, διατυπώνουν την έννοια του κοινού συμφέροντος ή της γενικής βούλησης διαπλάθοντας το ως γενικό συμφέρον στο οποίο τέτοιες δημόσιες πολιτικές θα πρέπει να στοχεύουν. Πως παράγεται το κοινό συμφέρον ή η γενική βούληση για να το ικανοποιήσουν αυτές οι δημόσιες πολιτικές; Από την άμεση συμμετοχή όλων ήταν η απάντηση του Αριστοτέλη. Από εδώ προκύπτουν και τα πρώτα θεμελιώδη ερωτήματα. Συμμετέχει πώς και με ποιους όρους η πόλη και η υπαίθρος στη διαμόρφωση, αυτών των δημόσιων πολιτικών που οδηγούν σε Τοπικά Ανεπιθύμητες Χρήσεις Γης; Ποιοι συμμετέχουν, με ποια τα δικαιώματα, και πως αυτά διατυπώνονται και εκπροσωπούνται; Αυτά επιχειρήθηκαν αργότερα να απαντηθούν όπως είδαμε, αναλόγως των αντιλήψεων για τις πολιτικές ή προπολιτικές αξίες του ανθρώπου και των στοχεύσεων της πολιτικής δράσης η οποία μπορεί να κυμαίνεται από τη διατήρηση της υφιστάμενης κατάστασης έως τη σύγκρουση. Εδώ, στη σύγκρουση, εστιάζει η μαρξιστική προσέγγιση στην

Η γεωγραφία των χωροκοινωνικών μεταβολών και ανισοτήτων στη σύγχρονη Ελληνική πόλη

πρώτη της εκδοχή, προκειμένου όχι να διευθετηθούν αλλά να ανατραπούν τα αίτια που οδηγούν στην ανάγκη τέτοιων δημόσιων πολιτικών, ως καθήκον του συνειδητοποιημένου και ώριμου προλεταριάτου, ενώ στη δεύτερη εκδοχή εστιάζει στη συναίνεση για την διατήρηση των συνθηκών της επιτευχθείσας πλέον αταξικής κοινωνίας.

Αξιοποιώντας το πλαίσιο εξέτασης των Θεωριών της Δημοκρατίας, για τη διερεύνηση της σχέσης πόλης–υπαιθρου όπως γίνεται κατανοητή μέσα από δημόσιες πολιτικές που οδηγούν σε Τοπικά Ανεπιθύμητες Χρήσεις Γης, βλέπουμε πως ερωτήματα και απόπειρες απαντήσεών τους μπορούν συνδυαστικά να μας καταστήσουν πιο ικανούς στη διαμόρφωση καλύτερων δημόσιων πολιτικών.(Σχήμα 2). Το πλαίσιο εξέτασης τέτοιων δημόσιων πολιτικών που προτείνουμε, φιλοδοξεί να συμβάλλει στην ικανότητα αυτόματης εστίασης με στόχο την καλύτερη κατανόηση και διαμόρφωση της πραγματικότητας.

Σχήμα 2. Κριτική θεώρηση δημόσιων πολιτικών που οδηγούν σε Τοπικά Ανεπιθύμητες Χρήσεις Γης, μέσα από τις Θεωρίες της Δημοκρατίας

4. Συμπεράσματα – προοπτικές.

Η σχέση πόλης–υπαιθρου όπως προσεγγίστηκε στην εισήγηση αυτή ως εισροή και εκροή δημόσιων πολιτικών που οδηγούν σε Τοπικά Ανεπιθύμητες Χρήσεις Γης, μπορεί να

ερμηνευθεί αλλά και να διαμορφωθεί μέσα από τις Θεωρίες της Δημοκρατίας. Στην επιδεινούμενη σχέση πόλης-υπαίθρου, φαίνεται ότι η δέσμη των Θεωριών που δίνουν έμφαση στη συμμετοχή της κοινωνίας, με σκοπό την αλλαγή είναι καταλληλότερες για τη διαμόρφωση τέτοιων δημόσιων πολιτικών, που θα οδηγούν σε Τοπικά Ανεπιθύμητες Χρήσεις Γης. Ταυτόχρονα όμως, και σε αυτήν την κατεύθυνση, ερωτήματα που προκύπτουν ως κυρίαρχα από άλλες Θεωρίες της Δημοκρατίας, χρειάζεται να επαναδιατυπωθούν αλλά και να πάρουν νέες απαντήσεις. Έτσι ζητήματα που αφορούν τον τρόπο ανάδειξης και λειτουργίας της ηγεσίας, τον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας της διοίκησης, τον τρόπο προσέλκυσης ψηφοφόρων, τον επαναπροσδιορισμό των ατομικών κινήτρων κόστους – οφέλους, καθώς και της έννοιας του κοινού συμφέροντος αλλά και της έννοιας του πολίτη, αποτελούν θεματικές διερεύνησης, εμπλουτισμού και αναπλαισίωσης στην προτεινόμενη από την εισήγηση αυτή κατεύθυνση της συμμετοχής με σκοπό την αλλαγή.

Το προτεινόμενο πλαίσιο κατανόησης της σχέσης πόλης-υπαίθρου, μέσα από δημόσιες πολιτικές που οδηγούν σε Τοπικά Ανεπιθύμητες Χρήσεις Γης, με αξιοποίηση των Θεωριών της Δημοκρατίας, μπορεί να δοκιμασθεί και σε άλλες θεματικές πέρα από τις εξεταζόμενες στην εργασία αυτή. Ένα τέτοιο πεδίο διερεύνησης αποτελούν πιθανά οι δημόσιες επενδύσεις, αφού ο συνδυασμός της αστικοποίησης από τη μια, με την μείωση των διαθέσιμων πόρων από την άλλη, εγείρουν ερωτήματα αποτελεσματικότητας και αποδοτικότητας των δημόσιων επενδύσεων στην ύπαιθρο, με βάση την πρώτη δέσμη των Θεωριών της Δημοκρατίας, αλλά και ερωτήματα δικαιοσύνης από τη δεύτερη ομάδα των Θεωριών που εξετάσαμε (Σχήμα 2). Σε μια ύπαιθρο που διαρκώς θα αδυνατεί να αποκτά ίδιους πόρους, γεννώντας διλήμματα αυτονομίας και δημοκρατίας.

Στο σύγχρονο περιβάλλον, η δημοκρατία φαίνεται να δοκιμάζεται στη βάση της κατανόησης από τις τοπικές κοινωνίες των ευρύτερων χωρικών διασυνδέσεων που υφίστανται και στις οποίες συμμετέχουν (Alger 1999). Ένα νέο ζητούμενο που φαίνεται να εγείρεται πλέον, είναι ένα αίτημα για διαμόρφωση και επίτευξη της Ισοχωρίας. Δηλαδή της ισότητας στην έκφραση και στη διεκδίκηση των δικαιωμάτων στο χώρο, με αναγνώριση και ανάληψη των αντίστοιχων υποχρεώσεων. Σε αυτήν την κατεύθυνση και στον επιστημονικό και πολιτικό διάλογο που έχει αναπτυχθεί, φιλοδοξεί να συμβάλλει το προτεινόμενο πλαίσιο κατανόησης των της σχέσης πόλης υπαίθρου, μέσα από τις Θεωρίες της Δημοκρατίας.

Βιβλιογραφία

Barber Benjamin, 2007: *Ισχυρή Δημοκρατία*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.

Shmidt Manfred. G, 2004: *Θεωρίες της Δημοκρατίας*, Εκδόσεις Σαβάλλας, Αθήνα.

Alger F. Chadwick, 1998: The future of Democracy and global governance depends on widespread public knowledge about links to the word. Paper presented to the Convention of Japan Association of International Relations, Shimane International College, Hamada, October 17 and 18, 1998.

Gaeta Luca, 2004: Athenian Democracy and the Political Foundation of Space, *Planning Theory & Practice*, Vol. 5 No 4, 471-483.

Andrew M. Isserman M. Andrew, 2005: In the National Interest : Defining Rural and Urban Correctly in Research and Public Policy , *International Regional Science Review* 28, 4:465-499.

Popper Frank, 1981: *Sitting LULUs*, *Planning magazine*.

Susskind E. Lawrence, 1985: The sitting Puzzle. Balancing economic and environmental gains and losses, *Environ Impact Assess Rev*.

Tacoli Cecilia, 1998, Rural-urban interactions: A guide to the literature, *Environment and Urbanization* Vol. 10, No 1.:147-166.

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΝΕΩΝ ΠΟΛΩΝ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝΤΟΣ ΣΤΟΝ ΑΣΤΙΚΟ ΧΩΡΟ ΚΑΙ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΗΣ ΣΥΜΒΟΛΗΣ ΤΟΥΣ ΣΕ ΜΙΑ ΠΙΟ ΙΣΟΡΡΟΠΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΟΛΥΜΠΙΑΚΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Σερράος Κ., Ασπρογέρακας Ε., Ιωάννου Β., Μιχαηλίδης Τ.
*Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών,
Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας*

Περίληψη

Η διεξαγωγή των Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα οδήγησε με δυναμικό τρόπο στη διαμόρφωση νέων πόλων ενδιαφέροντος στο Λεκανοπέδιο της Αθήνας, καθώς επίσης και στην ευρύτερη Αττική, λόγω της κατασκευής νέων ολυμπιακών εγκαταστάσεων (αθλητικών ή άλλων), καθώς επίσης και σημαντικών έργων υποδομής (ιδίως συγκοινωνιακών), καθορίζοντας σταδιακά και νέες ισορροπίες στο μεταολυμπιακό αστικό περιβάλλον. Η παρούσα εργασία επιχειρεί καταρχήν να καταδείξει αδρομερώς τον προ-ολυμπιακό «χάρτη» των πόλων ενδιαφέροντος στο Λεκανοπέδιο της Αθήνας, με βάση διαθέσιμα στοιχεία που αφορούν τις κεντρικές και παραγωγικές δραστηριότητες, την ένταση της οικιστικής ανάπτυξης, την πληθυσμιακή πυκνότητα και την κατανομή των θέσεων εργασίας. Στη συνέχεια, εντοπίζοντας τις σημαντικότερες ολυμπιακές εγκαταστάσεις, επιχειρεί τη σύνθεση ενός μετά-ολυμπιακού «χάρτη» πόλων ενδιαφέροντος. Τέλος, η εργασία προχωρεί, μέσα από τη συγκριτική αξιολόγηση των δύο παραπάνω καταστάσεων (προ-ολυμπιακής και μετά-ολυμπιακής) στην εκτίμηση των συνεπειών στη χωρική ανάπτυξη και λειτουργία των επηρεαζόμενων αστικών περιοχών, καθώς επίσης και στις γενικότερες μεταβολές στη δομή του Πολεοδομικού Συγκροτήματος, λαμβάνοντας υπόψη, τις αποφάσεις για τη μεταολυμπιακή χρήση των εγκαταστάσεων, τις κάθε φορά ακολουθούμενες πρακτικές προσέλευσης και άλλων πολιτιστικών, εμπορικών, γραφειακών, ψυχαγωγικών, κλπ. δραστηριοτήτων, καθώς επίσης και την ύπαρξη διαφόρων υποστηρικτικών τεχνικών, κυκλοφοριακών, κλπ. υποδομών. Η εργασία καταλήγει σε συμπεράσματα σχετικά με τις διαδικασίες, τις μεταβολές και το βαθμό μετατόπισης των πόλων ενδιαφέροντος στο Λεκανοπέδιο.

FORMATION OF NEW POLES OF INTEREST IN THE URBAN SPACE AND INVESTIGATION OF THEIR CONTRIBUTION IN A MORE BALANCED DEVELOPMENT. THE CASE OF POST - OLYMPIC ATHENS

Serraos K., Asprogerakas E., Ioannou B., Michailidis T.
*National Technical University of Athens, School of Architecture,
Department of Urban and Regional Planning*

Abstract

The Olympic Games accomplishment, in the Athens Basin and the wider area of Attica, has led to the formation of several new poles of interest in a dynamic way. The construction of new Olympic venues (for sports or other activities) and of new infrastructure projects (mainly transportation) has gradually established new equilibriums in the post Olympic urban environment. The current paper firstly, attempts to indicate briefly the pre-Olympic mapping of the poles of interest in the Athens Basin, based on available data concerning the central and productive activities, the intension of the building development, the population density and the labour market distribution. Secondly, the most important Olympic installations are located in order to compose a post-Olympic map of the poles of interest. Finally, the paper advances to an evaluation of the impact of the affected urban areas on the

spatial development, the function and the general transformations of the whole conurbation structure, through the comparative evaluation of the two already mentioned conditions (the pre –and post- Olympic ones). The political decisions and the followed practices for attracting cultural, retail, office and recreational activities and the existence of various supporting techniques, transportation or other infrastructure as well, are also taken into consideration. The paper concludes with the processes, the transformations and the degree of the transition of the poles of interest in the Athens Basin.

Λέξεις κλειδιά: Λεκανοπέδιο Αθήνας, Ολυμπιακοί Αγώνες, πόλοι ενδιαφέροντος, χωρική ανάπτυξη.

Key words: Athens basin, Olympic Games, poles of interest, spatial development.

1. Εισαγωγή - στόχος της εργασίας

Η ανάπτυξη του μητροπολιτικού συγκροτήματος της Αθήνας κατά τις τελευταίες δεκαετίες ακολούθησε μια λίγο έως πολύ συγκυριακή πορεία. Είναι άλλωστε γνωστό ότι οι κατά καιρούς προσπάθειες σχεδιασμού και οργάνωσης της πρωτεύουσας σε στρατηγικό, χωροταξικό, ή και πολεοδομικό επίπεδο προσέκρουσαν σε πολλαπλά εμπόδια που σχετίζονταν τόσο με τις κάθε φορά επικρατούσες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες (π.χ. πρόσφυγες, εσωτερική μετανάστευση, δικτατορία, κλπ.), όσο και με τις κάθε φορά προωθούμενες πολιτικές (π.χ. αντιπαροχή, εντάξεις στο Σχέδιο, ανοχή στην αυθαιρεσία, κλπ.). Ακόμα και μετά τη θεσμοθέτηση του Ρυθμιστικού Σχεδίου της Αθήνας το 1985 (ΡΣΑ '85), το οποίο έθεσε αναμφίβολα, ένα γενικό μιν, αλλά σαφές πλαίσιο χωρικής ανάπτυξης, δεν έγινε κατορθωτό να υπάρξουν εκείνες οι δομικές μεταβολές, σε συνδυασμό και με τις αντίστοιχες μεγάλες παρεμβάσεις που θα μπορούσαν να αλλάξουν αισθητά προς το καλύτερο τη λειτουργία και τη δομή του πολεοδομικού συγκροτήματος της Αθήνας.

Η ανάληψη και η διεξαγωγή των Ολυμπιακών Αγώνων το 2004 -μία σημαντική εθνική ανάγκη και επιδίωξη- αποτέλεσε επίσης μια συγκυρία, η οποία, αν και δεν προήλθε από διαδικασίες του επίσημου χωρικού σχεδιασμού, παρόλα αυτά συνδέθηκε, με πρωτόγνωρες για τα δεδομένα της Αθήνας διαδικασίες λήψης αποφάσεων, σχεδιασμού του χώρου και υλοποίησης μέτρων και παρεμβάσεων και άφησε αναμφισβήτητα σημαντικές επιπτώσεις στο χωρικό επίπεδο. Οι σημαντικότερες από αυτές, προφανώς σχετίζονται με τις επιλογές για τη χωροθέτηση των ολυμπιακών έργων, οι οποίες, λόγω των πιεστικών χρονοδιαγραμμάτων, αλλά και των απαιτητικών προδιαγραφών, κατευθύνθηκαν σε σημαντικό βαθμό με γνώμονα τη διαθεσιμότητα μεγάλων εκτάσεων γης (κυρίως ιδιοκτησίας του δημοσίου) σε συνάρτηση με το σχεδιαζόμενο σύστημα μεταφορών. Η ούτως η άλλως έλλειψη μεγάλων κενών χώρων στην Αθήνα, σε συνδυασμό με άλλα νομικά και θεσμικά κωλύματα, προσδιόρισαν από την αρχή τουλάχιστον τους βασικούς πόλους των ολυμπιακών αθλημάτων, χωρίς στις περισσότερες περιπτώσεις τη δυνατότητα διατύπωσης και άλλων εναλλακτικών προτάσεων (Zifou et al., 2004).

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η διερεύνηση των μεταβολών στους «πόλους ενδιαφέροντος», στο Λεκανοπέδιο της Αθήνας, που συνέβησαν ως αποτέλεσμα των δράσεων για την προετοιμασία των ολυμπιακών αγώνων. Προφανώς η χωροθέτηση των ολυμπιακών εγκαταστάσεων εκτείνεται σε ολόκληρη την Περιφέρεια Αττικής, εμφανίζονται όμως με μεγαλύτερη πυκνότητα και ένταση στο Λεκανοπέδιο της Αθήνας, γεγονός που δικαιολογεί και την επιλογή αυτού του χώρου, ως ειδικότερης μελέτης περίπτωσης. Επιπλέον, το Λεκανοπέδιο της Αθήνας αποτελεί μια πλήρως αστικοποιημένη ζώνη, στην οποία συγκεντρώνονται με τη μεγαλύτερη ένταση και τα τυπικά για τέτοιες περιοχές προβλήματα (ΕΜΠ & ΥΠΕΧΩΔΕ, 2004: σ. 53).

2. Οι «πόλοι ενδιαφέροντος» πριν από την Ολυμπιάδα στο Λεκανοπέδιο της Αθήνας

2.1. Η δομή των πόλων των κεντρικών δραστηριοτήτων

Η προσπάθεια ανάλυσης της χωρικής δομής της Αθήνας / Αττικής αποτέλεσε και στο παρελθόν κύριο ερευνητικό αντικείμενο πολεοδομών και χωροτακτών, ενώ η δυναμική ανάπτυξη της πόλης έδινε την ευκαιρία για κάθε φορά νέες προσεγγίσεις. Το ΡΣΑ '85 (Ν.1515/85) επιμέρισε την περιοχή της Αττικής σε πέντε Χωροταξικές Υποενότητες, με το Λεκανοπέδιο να αποτελεί τη μία απ' αυτές. Με το Ν.2052/92 καθορίστηκε η ιεραρχία των κέντρων στο Λεκανοπέδιο, με βάση κυρίως την πραγματική δυναμική, αλλά και τις τάσεις που διαφαίνονταν. Σύμφωνα με αυτή τη ρύθμιση, τα μητροπολιτικά κέντρα της Αθήνας και του Πειραιά αποτελούν τα κύρια κέντρα της χωροταξικής υποενότητας, ενώ ως δευτερεύοντα κέντρα ορίστηκαν το Χαϊδάρι, το Μαρούσι, το Μενίδι και το Ελληνικό. Αν και αυτή η διάκριση δεν συνοδεύτηκε από σημαντικές παρεμβάσεις ή ρυθμίσεις που να προωθούν την πιο πάνω κατηγοριοποίηση, εξέφρασε παρόλα αυτά μιας γενικότερη εκτίμηση της δυναμικής της πολεοδομικής ενότητας. Η διασπορά των κέντρων αυτών καλύπτει το σύνολο της έκτασης του Λεκανοπεδίου, ενώ όλα βρίσκονται πλησίον σημαντικών κυκλοφοριακών αξόνων, με μόνο το Μαρούσι να συνδέεται με δίκτυο σταθερής τροχιάς. Παράλληλα το ΡΣΑ '85 όρισε ως υπερτοπικά κέντρα για τις έξι μεγάλες χωρικές ενότητες του Λεκανοπεδίου της Αθήνας τα ακόλουθα: Αγ. Ανάργυροι, Περιστερί, Αιγάλεω, Κορυδαλλός, Νίκαια, Μοσχάτο, Καλλιθέα, Ν. Σμύρνη, Γλυφάδα και Ζωγράφου.

Μια περίπου δεκαετία αργότερα, νεώτερες έρευνες (ΕΜΠ & ΥΠΕΧΩΔΕ, 2004) έδειξαν ότι η ιεραρχία των κέντρων στο Λεκανοπέδιο της Αθήνας, με βάση την ανάλυση της κτισμένης επιφάνειας κεντρικών λειτουργιών είχε μεταβληθεί ως ακολούθως (Σχήμα 1):

- Μητροπολιτικού επιπέδου: Αθήνα.
- Μητροπολιτικού/υπερτοπικού επιπέδου: Πειραιάς, Μαρούσι.
- Ενισχυμένου υπερτοπικού επιπέδου: Περιστερί, Χαλάνδρι, Καλλιθέα, Γλυφάδα.
- Υπερτοπικού επιπέδου: Αχαρνές, Αιγάλεω, Παλλήνη, Κηφισιά, Αγ. Παρασκευή, Νέα Ιωνία.

Οι πιο πάνω εξελίξεις δείχνουν ότι στο Λεκανοπέδιο της Αθήνας παρουσιάζονται σημάδια πόλωσης, εφόσον ενισχύονται σε δυναμική και λειτουργίες τα κέντρα κυρίως των βορείων προαστίων, ενώ δεν φαίνεται να υπάρχει ανάλογη τάση όσον αφορά στη σημασία των κέντρων της δυτικής Αθήνας. Η εξέλιξη αυτή μπορεί να αποδοθεί μεταξύ άλλων και στους εξής λόγους: στην αντίληψη και πρακτική του «laissez – faire», στην υιοθέτηση, σε μεγάλες επιφάνειες της πόλης, της θεσμοθετημένης χρήσης «γενική κατοικία», που ελάχιστα διαφέρει από αυτή του «πολεοδομικού κέντρου», καθώς επίσης και στην έλλειψη ειδικών κανονισμών για τον καθορισμό ή την ενθάρρυνση της ανάπτυξης συγκεκριμένων χρήσεων σε επιλεγμένα σημεία του χώρου (ΕΜΠ & ΥΠΕΧΩΔΕ, 2004). Στους ίδιους παραπάνω λόγους οφείλεται σε μεγάλο βαθμό και ένα επιπλέον φαινόμενο που εύκολα διαπιστώνει κανείς μέσα από τη μελέτη της κατανομής των σημαντικότερων κεντρικών και επιχειρηματικών λειτουργιών στο χώρο και το οποίο εντοπίζεται στη γραμμική τους ανάπτυξη κατά μήκος των βασικών οδικών αξόνων του Λεκανοπεδίου (Λ. Κηφισού σε συνδυασμό και με την περιοχή του Ελαιώνα, Λ. Συγγρού – Κηφισίας – Μεσογείων, Λ. Βουλιαγμένης – Αλίμου (Σχήμα 1)). Το φαινόμενο αυτό έχει προφανείς αρνητικές επιπτώσεις, οι οποίες αφορούν τόσο την υπέρμετρη κυκλοφοριακή επιβάρυνση των εν λόγω αξόνων, όσο και την αποδυνάμωση των «παραδοσιακών» κέντρων από τις ζωτικές τους λειτουργίες. (ΕΜΠ, ΣΠΕ, 2001)

2.2. Η δομή των πόλων ενδιαφέροντος με βάση άλλα κρίσιμα πολεοδομικά κριτήρια

Πέρα από την κατανομή των κεντρικών λειτουργιών η οποία αποτελεί ένα σημαντικότατο παράγοντα για την αξιολόγηση της δομής ενός χώρου και εν προκειμένω του Λεκανοπεδίου

της Αθήνας, θα μπορούσε για τον ίδιο σκοπό να αξιοποιηθεί και μια περαιτέρω σειρά άλλων παραγόντων/κριτηρίων. Μεταξύ αυτών θα προτείναμε για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας, την κατανομή του κτισμένου οικοδομικού όγκου, των πληθυσμιακών πυκνοτήτων και των εργαζόμενων (θέσεων εργασίας).

Η ανάλυση με βάση τον μέσο υλοποιημένο Συντελεστή Δόμησης (Σχήμα 2) εμφανίζει μια διπλή χρησιμότητα ως προς την αξιολόγηση της παρούσας δυναμικής, αλλά και των μελλοντικών προοπτικών. Εντοπίζονται οι περιοχές με αυξημένη πυκνότητα σε κτισμένες επιφάνειες που ενδεχομένως να αποτελούν περιοχές αιχμής με βάση τη υφιστάμενη κατάσταση ενώ παράλληλα εντοπίζονται οι περιοχές με μειωμένες πυκνότητες, οι οποίες κατ'επέκταση θα μπορούσαν ενδεχομένως να γίνουν μελλοντικοί αποδέκτες μιας περαιτέρω οικιστικής ανάπτυξης. Οι κεντρικές περιοχές στα μητροπολιτικά κέντρα της Αθήνας και του Πειραιά και λιγότερο του Αμαρουσίου φαίνονται να έχουν αυξημένες κτιριακές πυκνότητες και μεγαλύτερο κορεσμό ως προς την μελλοντική τους προοπτική. Αντίθετα ορισμένα κέντρα στην περιφέρεια των μητροπολιτικών κεντρικών περιοχών (Ελληνικό, Μενίδι, Γλυφάδα, Περιστέρι, κλπ) εμφανίζονται να έχουν μεγαλύτερες δυνατότητες (αλλά πιθανότατα να αντιμετωπίζουν και αντιστοίχως μεγαλύτερους κινδύνους, εάν δεν υπάρξει ένας εύστοχος σχεδιασμός) μελλοντικής ανοικοδόμησης. Μια αντίστοιχη αναπτυξιακή δυναμική μας επιφυλάσσει ενδεχομένως και το σύνολο της Δυτικής Αθήνας.

Αντίστοιχα συμπεράσματα προκύπτουν και από την κατανομή της πυκνότητας πληθυσμού (Σχήμα 3). Τα υφιστάμενα σημαντικά οικιστικά κέντρα του Λεκανοπεδίου είναι αναμενόμενο να συγκεντρώνουν και τις μεγαλύτερες πληθυσμιακές πυκνότητες, διαμορφώνοντας έναν σημαντικό πυρήνα στην πειραιϊκή χερσόνησο, καθώς επίσης και έναν δακτύλιο γύρω από το κέντρο της Αθήνας. Οι περιοχές συγκριτικά χαμηλών πυκνοτήτων εντοπίζονται σε όλες τις περιμετρικές αυτού του δακτυλίου περιοχές, καθώς επίσης και σε ολόκληρη τη δυτική Αθήνα, με εξαίρεση το νότιο τμήμα της (Νίκαια, Κορυδαλλός, Αγ. Ιωάννης Ρέντης, κλπ.), όπου παρουσιάζονται σποραδικά πολύ πυκνοδομημένες περιοχές.

Από την εξέταση της κατανομής των θέσεων εργασίας (Σχήμα 4) προκύπτουν ορισμένες αξιοσημείωτες διαφοροποιήσεις σε σχέση με τις πιο πάνω κατανομές. Αυτές εντοπίζονται στις περιοχές των κέντρων Αθήνας και Πειραιά (κάτι που είναι αναμενόμενο, λόγω της μεγάλης συγκέντρωσης κεντρικών λειτουργιών, βλ. και Σχήμα 1), καθώς επίσης και στη ζώνη του Ελαιώνα. Ειδικότερα η τελευταία, αν και εμφανίζει χαμηλή πυκνότητα πληθυσμού, κτιριακών επιφανειών, καθώς επίσης και μειωμένη κεντρική σημασία, συγκεντρώνει παρόλα αυτά μεγάλο αριθμό εργαζομένων, λόγω προφανώς της -ακόμη- μεγάλης συγκέντρωσης παραγωγικών δραστηριοτήτων (βλ. και Σχήμα 1). Κατά τα λοιπά, οι συγκεντρώσεις των θέσεων εργασίας παρόλο που διατηρούν κάποια αντιστοιχία με τις κατανομές των περιοχών μεγάλης οικιστικής έντασης, στην ουσία αναπτύσσονται σε σχέση με το αστικό δίκτυο σταθερής τροχιάς αλλά και κατά μήκος των βασικών οδικών αξόνων και ειδικότερα του δακτυλίου: Κηφισού, Ποσειδώνος, Συγγρού, Βασ. Κωνσταντίνου, Βασ. Σοφίας, Κηφισίας, Αττικής Οδού. Αυτή η διαδρομή υιοθετήθηκε, όπως είναι γνωστό κατά το σχεδιασμό για την Ολυμπιάδα του 2004, ως «Ολυμπιακός Δακτύλιος» (Committee for the Athens 2004 Candidacy, 1997). Περαιτέρω, από τη σύγκριση κατανομής θέσεων εργασίας και κατανομής πληθυσμιακών πυκνοτήτων, προκύπτει το συμπέρασμα, ότι η εργασία παρουσιάζει ανάλογες τάσεις αποκέντρωσης με τον πληθυσμό (Μαλούτας, 2000: σ.57)

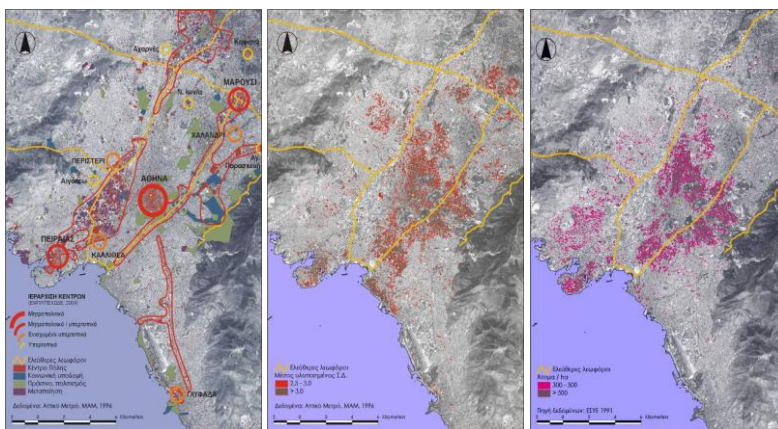
Οι πόλοι ενδιαφέροντος στο Λεκανοπέδιο της Αθήνας είναι περιοχές αναφοράς στο Πολεοδομικό Συγκρότημα Πρωτεύουσας (ΠΣΠ) που θεωρούνται κεντρικές λόγω της έντασης των δραστηριοτήτων που φιλοξενούν ή λόγω του ρόλου τους στην λειτουργία του ΠΣΠ. Όπως προσδιορίστηκαν από τις αναλύσεις των εδαφίων 2.1 και 2.2 εμφανίζουν στο σύνολό τους μια δυναμική εξέλιξη και τάσεις μεταβολών και ανακατατάξεων. Ορισμένες βασικές παράμετροι που κατευθύνουν τις μεταβολές αυτές προκύπτουν ως ακολούθως:

- ανάδυση νέων δυναμικών κέντρων μητροπολιτικής σημασίας εκτός από αυτά της

Η γεωγραφία των χωροκοινωνικών μεταβολών και ανισοτήτων στη σύγχρονη Ελληνική πόλη

Αθήνας και του Πειραιά (Μαρούσι, Ελληνικό, Γλυφάδα, Περιστερί, κλπ),

- ήδη αυξημένη ανοικοδόμηση στις περιοχές της Αθήνας και του Πειραιά και συνακόλουθος κορεσμός τους στο μέλλον,
- πιθανότητα (αλλά και δυνατότητα) προσέλκυσης νέων κατοίκων σε περιοχές στην περιφέρεια του Λεκανοπεδίου με ταυτόχρονη παγίωση των υφιστάμενων περιοχών υψηλών πυκνοτήτων,
- αυξανόμενη εξάρτηση των πόλων συγκέντρωσης θέσεων εργασίας σε σχέση με το σύστημα δημόσιων μεταφορών και τη συγκοινωνιακή οργάνωση του Λεκανοπεδίου.

Σχήμα 1 (αριστερά): Ιεράρχηση κέντρων κατά ΕΜΠ, ΥΠΕΧΩΔΕ, 2004 σε σχέση με την κατανομή επιλεγμένων κεντρικών λειτουργιών στο χώρο.

Σχήμα 2 (μέσο): Κατανομή στο χώρο των οικιστικών περιοχών με υψηλό μέσο υλοποιημένο Συντελεστή Δόμησης.

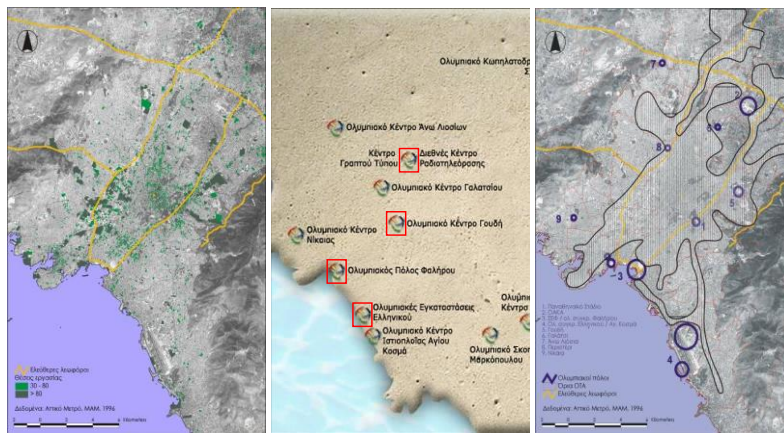
Σχήμα 3 (δεξιά): Κατανομή στο χώρο των οικιστικών περιοχών κατοικίας με υψηλή μέση πληθυσμιακή πυκνότητα.

3. Οι Ολυμπιακοί πόλοι

Οι παράμετροι που εκτέθηκαν παραπάνω συντρέχουν σήμερα σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό στις περιοχές των «Ολυμπιακών πόλων». Αν και οι αποφάσεις για τη χωροθέτησή τους δε βασίστηκαν άμεσα στην ανάλυση των κεντρικότητων στο Λεκανοπέδιο, ή στην ευρύτερη περιοχή της Αττικής, όμως παρόλα αυτά, εκτιμούμε, ότι υπάρχει μια έμμεση συσχέτιση μεταξύ των υφιστάμενων κεντρικότητων στο Λεκανοπέδιο και των αποφάσεων για τη χωροθέτηση των Ολυμπιακών εγκαταστάσεων, εφόσον υπάρχει τουλάχιστον μια σημαντική κοινή συνιστώσα και για τις δυο λειτουργίες: η προσβασιμότητα, η συσχέτιση δηλαδή με το σύστημα μεταφορών και κυκλοφορίας στην πόλη. Η ανάπτυξη των κέντρων εκ των πραγμάτων εξαρτάται και συνδέεται με το σύστημα μεταφορών και την πρόσβαση σε κυκλοφοριακούς άξονες, ενώ αυτή η ίδια παράμετρος είναι αναγκαία και για τη λειτουργική διασύνδεση των Ολυμπιακών εγκαταστάσεων και την επιτυχή διεξαγωγή των Αγώνων.

Επιπλέον, οι «Ολυμπιακοί πόλοι» χωροθετήθηκαν στο Λεκανοπέδιο της Αθήνας, ενσυνείδητα με βάση ένα μοντέλο διασποράς (scattered model), που κατά ορισμένους μειώνει την αποτελεσματικότητα της επίδρασής τους στην πόλη (Γοσποδίνη & Μπεριάτος, 2006: σ. 179), κατά γενική όμως ομολογία συμπορευόταν απόλυτα με τη διαθεσιμότητα των απαιτούμενων εκτάσεων.

Εν τούτοις, οι Αγώνες αρχικά παρουσιάστηκαν ως ο καταλύτης για μια θετική παρέμβαση στο Πολεοδομικό Συγκρότημα, εφόσον θα προωθούσαν μια στρατηγική ενός ολοκληρωμένου συστήματος μεταφορών, ενός εκσυγχρονισμένου δικτύου αστικών υποδομών και εν τέλει και μιας αναβάθμιση του αστικού περιβάλλοντος (Committee for the Athens 2004 Candidacy, 1997). Στο τέλος της προετοιμασίας και υλοποίησης των έργων δόθηκε μεγαλύτερη έμφαση στην αναβάθμιση του ρόλου της Αθήνας σε περιφερειακό επίπεδο, αλλά και εν γένει στην ιεραρχία των παγκόσμιων πόλεων (Zifou et al, 2004).

Σχήμα 4 (αριστερά): Κατανομή στο χώρο των περιοχών με την εντονότερη παρουσία θέσεων εργασίας.

Σχήμα 5 (μέσο): Οι ολυμπιακοί πόλοι που διαχειρίζεται η εταιρεία «Ελληνικά Ολυμπιακά Ακίνητα»
 Πηγή: <http://www.olympicproperties.gr> (με κόκκινο τετράγωνο σημειώνονται οι τέσσερις βασικοί ολυμπιακοί πόλοι).

Σχήμα 6 (δεξιά): Η συσχέτιση σε χωρικό επίπεδο των ολυμπιακών / μετα-ολυμπιακών πόλων με την περιοχή στην οποία εκτείνονται (αθροιστικά) οι βασικοί πόλοι κεντρικών λειτουργιών, οικιστικής πυκνότητας, πληθυσμιακής πυκνότητας και έντασης θέσεων εργασίας.

Οι «πόλοι» του Ελληνικού/Αγ. Κοσμά και Φαλήρου είχαν την μεγαλύτερη ένταση αθλητικών λειτουργιών (Σχήμα 6) ενώ το Ολυμπιακό Κέντρο Γουδή, ως περιοχή μητροπολιτικού πάρκου, μπορεί να θεωρηθεί ως ένας τέταρτος σημαντικός πόλος. Όπως προκύπτει από τις έως τώρα σχετικές αναλύσεις (Committee for the Athens 2004 Candidacy, 1997; Δεκλερής, 2003; Zifou et al., 2004; κ.ά.), οι τρεις αυτοί πόλοι πριν από την ένταξή τους στο πρόγραμμα της διοργάνωσης, είχαν τα πιο κάτω χαρακτηριστικά:

- αποτελούσαν ήδη πόλους αθλητικών δραστηριοτήτων, ενώ ένα τμήμα της αναγκαίας υποδομής ήταν ήδη διαθέσιμο.
- είχαν πρόσβαση στο υφιστάμενο Κύριο Οδικό Δίκτυο και μπορούσαν να διασυνδεθούν μεταξύ τους άμεσα μέσω του προτεινόμενου Ολυμπιακού δακτυλίου, αλλά επίσης και με τον σχεδιασμό των γραμμών σταθερής τροχιάς,
- διέθεταν μεγάλες αναξιοποίητες κενές εκτάσεις με σχετικά ξεκαθαρισμένο ιδιοκτησιακό καθεστώς και δυνατότητα διαμόρφωσης / ανοικοδόμησης, χωρίς απρόοπτα κωλύματα ή αντιδράσεις,
- ήταν χαρακτηρισμένες ως μητροπολιτικής σημασίας περιοχές, με χρήση αναψυχής, αθλητισμού ή μητροπολιτικού πάρκου, είτε από το ΡΣΑ, είτε από τον υπό

διαμόρφωση πολεοδομικό σχεδιασμό.

Για τους πιο πάνω λόγους η επιλογή τους ως βασικών πόλων χωροθέτησης αθλητικών εγκαταστάσεων αποτέλεσε, κατά την εκτίμησή μας, μια επιλογή χωρίς άλλες εναλλακτικές δυνατότητες, μιας και ήταν τα μόνα σημεία που πληρούσαν σε επαρκές βαθμό τα πιο πάνω κριτήρια. Οι ενστάσεις από την κοινωνία αφορούσαν κυρίως τη διαχείριση του ευαίσθητου περιβαλλοντικού παράκτιου μετώπου του Φαλήρου, καθώς επίσης και του προορισμένου για μητροπολιτικό πάρκου πρασίνου, χώρου του πρώην αεροδρομίου του Ελληνικού. Η βαρύτητα όμως των συγκεκριμένων πόλων για την επιτυχία της όλης διοργάνωσης, οδήγησαν τελικά στην ταχεία προώθηση και υλοποίηση των σχετικών ολυμπιακών σχεδιασμών. Συνεπώς, τουλάχιστον ως προς τις συγκεκριμένες περιοχές υπήρξε σχετική ακαμψία των επιλογών του σχεδιασμού λόγω της ήδη διαμορφωμένης υφιστάμενης κατάστασης.

Ένα επίσης άλλο σημαντικό στοιχείο που προκύπτει από τη χωροθέτηση των πόλων αφορά τη σχέση τους με τα υπερτοπικά κέντρα της Αθήνας. Με βάση τα όσα παρουσιάστηκαν πιο πάνω, φαίνεται ότι:

- ο πόλος του ΟΑΚΑ βρίσκεται σε άμεση συσχέτιση με το Μαρούσι, ένα αναπτυσσόμενο κέντρο οικονομικών δραστηριοτήτων,
- ο Φαληρικός Όρμος γειτνιάζει με τον Πειραιά και την Καλλιθέα χωρίς όμως να ενσωματώνεται λειτουργικά στα κέντρα αυτά λόγω της χάραξης των μεγάλων αξόνων που τον αποκόπτουν από την πόλη,
- η περιοχή Γουδή ανήκει στο μητροπολιτικό κέντρο των Αθηνών,
- οι εγκαταστάσεις του Ελληνικού – Αγ. Κοσμά βρίσκονται κοντά στα κέντρα του Ελληνικού και της Γλυφάδας.

Αποδεικνύεται λοιπόν ότι οι βασικοί πόλοι των ολυμπιακών εγκαταστάσεων βρίσκονται σε άμεση συσχέτιση με τα αναδυόμενα κέντρα του Λεκανοπεδίου που αναφέρθηκαν στο εδάφιο 1. Αυτό που αναμένεται να διαπιστωθεί κατά τα επόμενα χρόνια είναι το μέγεθος των επιπτώσεων των παρεμβάσεων και της μεταολυμπιακής χρήσης του κάθε πόλου στην περιοχή της άμεσης επιρροής του κέντρου.

4. Η διαμόρφωση ενός νέου «χάρτη» μεταολυμπιακών πόλων ενδιαφέροντος

Η μεταολυμπιακή χρήση των Ολυμπιακών εγκαταστάσεων ρυθμίζεται από το Ν.3342 του 2005. Τα «Ολυμπιακά Ακίνητα», ένα ΝΠΔΔ του Ελληνικού Δημοσίου έχει την ευθύνη της διαχείρισης αρκετών από τις εγκαταστάσεις στους Ολυμπιακούς πόλους (Ελληνικά Ολυμπιακά Ακίνητα, 2007). Η μεταολυμπιακή χρήση περιγράφεται από την εταιρία ως ακολούθως:

Το Διεθνές Κέντρο Ραδιοτηλεόρασης (ΔΚΡ) συγκεντρώνει το μεγαλύτερο ενδιαφέρον για τη μεταολυμπιακή του χρήση, μιας και το αθλητικό κέντρο του ΟΑΚΑ θα διατηρηθεί ως ένας πόλος αθλητισμού και αναψυχής. Το ΔΚΡ είναι το μεγαλύτερο ολυμπιακό κέντρο αυτής της λειτουργίας, που κατασκευάστηκε και λειτούργησε μέχρι σήμερα. Χρησιμοποιήθηκε επιτυχώς από την εταιρεία Athens Olympic Broadcasting για τη ραδιοτηλεοπτική κάλυψη των Ολυμπιακών Αγώνων 2004, ικανοποιώντας πλήρως τις απαιτήσεις μεγάλων τηλεοπτικών σταθμών, καθώς και ενός μεγάλου αριθμού εργαζομένων και θελοντών. Η εγκατάσταση βρίσκεται σε κομβικό σημείο της Λεωφόρου Κηφισίας, δίπλα στο κτίριο της HELEXPO και συνεχεται με το Ολυμπιακό Αθλητικό Κέντρο Αθηνών (ΟΑΚΑ). Τμήμα του ΔΡΚ θα στεγάσει το Μουσείο Ελληνικών Ολυμπιακών Αγώνων και το Διεθνές Μουσείο Κλασσικού Αθλητισμού, τα οποία θα προσελκύσουν Έλληνες και ξένους, φίλους του αθλητισμού. Για τον επιχειρηματικό κόσμο το υπολειπόμενο μέρος της εγκατάστασης έχει ήδη συγκεντρώσει το ενδιαφέρον πολυδύναμης επιχειρηματικής δραστηριότητας.

Ο Ολυμπιακός Πόλος Φαλήρου βρίσκεται σε απόσταση 6 χλμ από το κέντρο της Αθήνας και 24

χλμ από το αεροδρόμιο «Ελ. Βενιζέλος». Αξιοποιείται ως μέρος της παραλιακής ζώνης που εκτείνεται από το Στάδιο Ειρήνης και Φιλίας έως την Ολυμπιακή Μαρίνα του Αγίου Κοσμά. Η αξιοποίηση του περιλαμβάνει τη δημιουργία νέου συνεδριακού χώρου, ναυταθλητικής μαρίνας και χώρων αθλητικών δραστηριοτήτων, σε συνδυασμό με το ανοιχτό θέατρο και την πλατεία νερού. Διαθέτει άμεση πρόσβαση προς και από την Αθήνα και τον Πειραιά μέσω δρόμων ταχείας κυκλοφορίας, ενώ εξυπηρετείται και από πυκνό δίκτυο αστικών συγκοινωνιών (τραμ, μετρό, λεωφορεία).

Στο ολυμπιακό συγκρότημα στου Γουδή, διοργανώθηκαν κατά τους Ολυμπιακούς αγώνες τα αθλήματα του Μοντέρνου Πεντάθλου και της Αντιπέρησης. Η εγκατάσταση περιλαμβάνει μία κλειστή αρένα μοντέρνας αρχιτεκτονικής (Αντιπέρησης), το αναπαλαιωμένο Κέντρο Ιππασίας, καθώς και δύο ανοιχτές αρένες. Το συγκρότημα Γουδή αποτελεί ορόσημο για την προώθηση των πλέον φιλόδοξων πολιτιστικών δραστηριοτήτων της πόλης και έναν από τους σημαντικότερους πνεύμονες πρασίνου του Λεκανοπεδίου. Η εγκατάσταση είναι εύκολα προσβάσιμη από όλες τις περιοχές της Αττικής, με δυνατότητα εισόδου από τη Λ. Μεσογείων και τη Λ. Κατεχάκη. Για την πρόσβαση πεζών είναι ανοιχτός και ο πεζόδρομος της Λ. Κατεχάκη, ενώ ο χώρος διαθέτει εξωτερικές θέσεις στάθμευσης. Η εγκατάσταση είναι προσβάσιμη και με Μέσα Μαζικής Μεταφοράς.

Το συγκρότημα του Ελληνικού – Αγ. Κοσμά εκτείνεται στο παραλιακό μέτωπο της Αττικής και αποτελεί ζωτικό κομμάτι του υπό διαμόρφωση μητροπολιτικού πάρκου της πόλης, καλύπτοντας μία έκταση 783.000 τ.μ. πρασίνου. Το Ελληνικό, ένας μοναδικός πολυμορφικός χώρος, έχει τη δυνατότητα να φιλοξενηθεί εκδηλώσεις ποικίλου χαρακτήρα και να αναδείξει το νοτιοδυτικό τμήμα της Αττικής σε έναν από τους ελκυστικούς προορισμούς ψυχαγωγικού, πολιτιστικού και επαγγελματικού τουρισμού. Το συγκρότημα περιλαμβάνει συνολικά 2 κλειστές και 4 υπαίθριες εγκαταστάσεις, με τεχνολογικό εξοπλισμό των υψηλότερων προδιαγραφών. Οι εγκαταστάσεις είναι προσβάσιμες οδικά από την Λ. Βουλιαγμένης, τη Λ. Ποσειδώνος και τη Λ. Αλψίου. Η προσέγγιση γίνεται επίσης με τα Μέσα Μαζικής Μεταφοράς.

Η μαρίνα του Αγίου Κοσμά, που φιλοξένησε την εκκίνηση των ιστιοπολικών αγωνισμάτων κατά την διάρκεια των Ολυμπιακών Αγώνων 2004, αποτελείται από ένα σύνολο σύγχρονων εγκαταστάσεων, με δυνατότητα να φιλοξενηθούν πολλές και διαφορετικές εκδηλώσεις. Πρόκειται για ένα από τα πλέον φιλόδοξα έργα που πραγματοποιήθηκαν στην παραθαλάσσια ζώνη της Αθήνας και συνιστά έναν ιδιαίτερα ελκυστικό στόχο για τουριστική ανάπτυξη και εκμετάλλευση. Η πρόσβαση στο συγκρότημα γίνεται μέσω της παραλιακής Λεωφόρου Ποσειδώνος, καθώς και με Μέσα Μαζικής Μεταφοράς. Η εγκατάσταση έχει δυνατότητα ελλιμενισμού 1.000 σκαφών. Διαθέτει χώρους γραφείων, αίθουσες πολλαπλών χρήσεων, εστιατόριο, αποδυτήρια, αίθουσες ιατρείων, κλπ.

Σύμφωνα με επίσημες εκτιμήσεις (Ελληνικά Ολυμπιακά Ακίνητα, 2007), προκύπτει, ότι οι μεταολυμπιακές χρήσεις είναι συμβατές με τις επικρατούσες δραστηριότητες στον άμεσο περίγυρό τους. Στο Μαρούσι σε μια περιοχή όπου συγκεντρώνονται οι έδρες μεγάλων εταιριών εθνικής και ευρύτερης εμβέλειας θα ενταχθεί μια νέα πολυδύναμη επιχειρηματική μονάδα, ενώ στους άλλους τρεις πόλους θα εισαχθούν εγκαταστάσεις υπερτοπικής αναψυχής, συμβατές, εκ πρώτης όψεως, με την χρήση του μητροπολιτικού πάρκου. Ειδικότερα:

1. Οι μεταολυμπιακή χρήση των εγκαταστάσεων του ΟΑΚΑ ενισχύει το επιχειρηματικό κέντρο του Αμαρουσίου με το πολυδύναμο κέντρο του ΔΚΡ, ενώ παράλληλα εμπλουτίζει τις κεντρικές λειτουργίες με μεγάλες ελεύθερους χώρους και εγκαταστάσεις αθλητισμού, πολιτισμού και ψυχαγωγίας.
2. Ο ολυμπιακός πόλος του Φαλήρου, εφόσον αξιοποιηθούν οι συνδέσεις, αναμένεται ότι θα λειτουργήσει συμπληρωματικά με τους γειτονικούς Δήμους Μοσχάτου, Καλλιθέας και Φαλήρου, που ήδη εμφανίζουν υψηλές πυκνότητες.
3. Το συγκρότημα του Ελληνικού βρίσκεται σε άμεση σχέση με τα κέντρα του

Ελληνικού, του Αλίμου, της Γλυφάδα και ολόκληρης της νότιας Αθήνας.

4. Οι εγκαταστάσεις στου Γουδή, αν και σχετικά περιορισμένες, βρίσκονται στην περίμετρο του Δήμου της Αθήνας, που σήμερα υστερεί σε δυνατότητα φιλοξενίας δραστηριοτήτων όπως οι προτεινόμενες από τα Ολυμπιακά Ακίνητα.

5. Συμπεράσματα. Η μετατόπιση των πόλων ενδιαφέροντος. Οι επιπτώσεις σε χωρικό και κοινωνικοοικονομικό επίπεδο

Οι Ολυμπιακοί αγώνες αποτέλεσαν ένα γεγονός που αφορά σε δραστηριότητες αθλητισμού, ψυχαγωγίας και πολιτισμού, παρά τις τεράστιες υποστηρικτικές υπηρεσίες και δραστηριότητες που το συνοδεύουν. Παρόλα αυτά οι δραστηριότητες αυτές είναι πλέον προϊόντα αιχμής της νέας οικονομίας (Rifkin, 2001) κατ' αντιστοιχία με τις δραστηριότητες του τριτογενή τομέα που συνθέτουν την έννοια των κεντρικών λειτουργιών. Η συνεχής διείσδυση των «οικονομικών» πλέον δραστηριοτήτων αθλητισμού, ψυχαγωγίας και πολιτισμού στην ζωή της πόλης, απαιτεί και τις ανάλογες επιφάνειες για την φιλοξενία τους.

Νέες δραστηριότητες.

Οι Ολυμπιακές εγκαταστάσεις, με τις νέες δραστηριότητες που παραλαμβάνουν, αναμένεται να εξακολουθήσουν να διατηρούν σε σημαντικό βαθμό, και κατά την μετά-ολυμπιακή περίοδο, τον χαρακτήρα που είχαν κατά την κατασκευή τους, φιλοξενώντας κυρίως δραστηριότητες αθλητισμού, ψυχαγωγίας και πολιτισμού. Οι δραστηριότητες αυτές προορίζονται να συγκροτήσουν παράλληλα περιοχές νέων οικονομικών δραστηριοτήτων στο Λεκανοπέδιο, παρά το ότι η ένταξη των δραστηριοτήτων θα είναι σαφώς μικρότερη από την περίοδο των αγώνων. Παράλληλα, είναι πιθανόν να λειτουργούν ως πόλοι ενδιαφέροντος, κοινωνικής συνάθροισης και μαζικής αναψυχής, με μητροπολιτική εμβέλεια.

Επιπτώσεις στη δομή του Λεκανοπεδίου της Αθήνας.

Η κατασκευή και λειτουργία των Ολυμπιακών εγκαταστάσεων στις περιοχές που εξετάστηκαν δεν δείχνει να έχει ανατρέψει ουσιαστικά τις υφιστάμενες ισορροπίες στο Λεκανοπέδιο. Ο άξονας βορρά – νότου διατηρείται και ενισχύεται αφού πάνω σε αυτόν χωροθετούνται οι τρεις από τους τέσσερις πόλους, ενώ εκτός των σημαντικών χωροθετικών επιλογών παραμένει ο Ελαιώνας και η δυτική Αθήνα, περιοχές, που και προηγουμένως κατείχαν μειωμένη σημασία όσον αφορά την κεντρικότητα και το ρόλο τους στο Λεκανοπέδιο. Χάνεται έτσι η ευκαιρία εξισορρόπησης τις κατανομή πόλων ανάπτυξης που θα μπορούσε να επιτευχθεί με τη χωροθέτηση ενός υπερτοπικού πόλου στη Δυτική Αττική. Εξαιρέσεις αποτελούν οι ολυμπιακές εγκαταστάσεις στα Άνω Λιόσια, στο Περιστέρι και στη Νίκαια (βλ. Σχήμα 6), οι οποίες ούτος ή άλλως είναι συγκριτικά ήσσονος πολεοδομικής σημασίας.

Σχέση νέων και παλαιών πόλων ενδιαφέροντος

Οι νέοι πόλοι ενδιαφέροντος βρίσκονται σε άμεση συσχέτιση με τα αναδυόμενα και παγιωμένα κέντρα του Λεκανοπεδίου, δεν μπορεί όμως να ισχυρισθεί κάποιος ότι ταυτίζονται με αυτά. Οι υφιστάμενες κεντρικές περιοχές αποτελούσαν λίγο έως πολύ ζώνες κορεσμού, που δεν θα μπορούσαν να υποδεχθούν δραστηριότητες αυτού του τύπου. Παρατηρείται έτσι μια μετατόπιση των πόλων ενδιαφέροντος από τα παραδοσιακά κέντρα εμπορίου και υπηρεσιών στους μεγάλους χώρους ψυχαγωγίας και πολιτισμού με βάση και τις επιταγές της νέας οικονομίας αλλά και τις υπάρχουσες ανάγκες και ελλείψεις. Ο σχεδιασμός για τους Αγώνες και οι νέοι πόλοι που αναδείχθηκαν, στην περίπτωση που τελικά οι σχεδιασμοί υλοποιηθούν, έρχονται να καλύψουν τρέχουσες ανάγκες και τάσεις.

Η λογική της συμπληρωματικότητας

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η διαμόρφωση των νέων πόλων ενδιαφέροντος δεν λειτουργεί

ως στοιχείο ανατροπής ή αντικατάστασης των παλαιών, αλλά ως στοιχείο συμπληρωματικότητας προς τους υφιστάμενους. Στις περιοχές των ολυμπιακών εγκαταστάσεων κατά κανόνα δεν εντάσσονται χρήσεις εμπορίου και υπηρεσιών ανταγωνιστικές με τις κεντρικές περιοχές στις οποίες γειτνιάζουν, αλλά υποδομή αθλητισμού, αναψυχής και πολιτισμού η οποία, σύμφωνα με το αιτιολογικό των σχετικών αποφάσεων (Ελληνικά Ολυμπιακά Ακίνητα, 2007) αναμένεται να αποβεί χρήσιμη για το μητροπολιτικό συγκρότημα. Η παρούσα εργασία δεν υπεισέρχεται σε κριτική για τις μεθόδους και το ειδικό περιεχόμενο της μετά-ολυμπιακής χρήσης. Σίγουρα στο πεδίο αυτό μπορεί να υπάρξουν αξιολογικές κρίσεις, ειδικά στα ζητήματα του δημόσιου χαρακτήρα των πόλων και της προσβασιμότητας ή της χρησιμότητας ορισμένων προτεινόμενων χρήσεων από την κοινωνία εν γένει. Αυτή η οπτική αποτελεί όμως αντικείμενο μιας περισσότερο εξειδικευμένης διερεύνησης.

Η σύνδεση με το δίκτυο μεταφορών

Η σύνδεση αυτών των νέων πόλων με τα υφιστάμενα κέντρα έχει σε μεγάλο βαθμό επιτευχθεί εφόσον αυτός ήταν ένας από τους αρχικούς παράγοντες που καθόρισαν την επιλογή τους αλλά και λόγω της βελτίωσης του συστήματος μεταφορών και συγκοινωνιών στα πλαίσια των Αγώνων. Άλλωστε η επιλογή των θέσεων εν μέρει επιβλήθηκε από τη διάταξη του υπάρχοντος δικτύου οδικών αξόνων.

Επιπλέον οι νέοι πόλοι ενδιαφέροντος βρίσκονται κοντά σε περιοχές -στην περιφέρεια των μητροπολιτικών κέντρων Αθήνα και Πειραιά- που εμφανίζουν αναπτυξιακές προοπτικές και δυνατότητες για το μέλλον.

Όλα τα πιο πάνω, αλλά κυρίως το γεγονός της συμπληρωματικότητας και όχι της ανταγωνιστικότητας παλιών και νέων πόλων ενδιαφέροντος, κάνουν αρκετά πιθανή την περαιτέρω ενίσχυση των υφιστάμενων κεντρικοτήτων στο Λεκανοπέδιο από τη λειτουργία των νέων πόλων.

Εκ των πραγμάτων, τα συμπεράσματα της εργασίας συνδέονται με εκτιμήσεις της μελλοντικής εξέλιξης με βάση τα υπάρχοντα σημερινά δεδομένα και τις τάσεις που διαφαίνονται. Η καθυστέρηση στην υλοποίηση των μετά-ολυμπιακών προγραμμάτων για τις περιοχές των «ολυμπιακών πόλων» δεν αφήνει περιθώρια για ασφαλέστερες ή πιο σαφείς προβλέψεις. Τυχόν μη υλοποίηση ή αποκλίσεις από τα όσα έχουν εξαγγελθεί είναι δυνατόν να οδηγήσει σε διαφοροποιημένες εξελίξεις.

Βιβλιογραφία

Αραβαντινός Α., 1998, Πολεοδομικός Σχεδιασμός για μια βιώσιμη ανάπτυξη του αστικού χώρου, Συμμετρία: Αθήνα.

Γοσποδίνη Α., Μπεριάτος Η., 2006, Τα αναδυόμενα «διεθνο-τοπικο-ποιημένα» αστικά τοπία: Η περίπτωση της Αθήνας 2004, σ.σ. 168-182, Τα νέα αστικά τοπία και η ελληνική πόλη, στο Α. Γοσποδίνη, Η. Μπεριάτος (επιμ.), Αθήνα: Κριτική.

Δεκλερής Μ., 2003, Η Αθήνα και τα Ολυμπιακά Έργα, Αρχιτέκτονες, 39-B, 73-75.

Ελληνικά Ολυμπιακά Ακίνητα, 2007, Διαδικτυακός τόπος της εταιρείας: www.olympicproperties.gr (τελευταία πρόσβαση: 07/09/07).

ΕΜΠ & ΥΠΕΧΩΔΕ, 2004, Ερευνητικό πρόγραμμα «Στρατηγικό πλαίσιο χωρικής ανάπτυξης για την Αθήνα - Αττική», επιστημονική υπεύθυνη: Κλειτώ Γεράρδη, Αθήνα.

ΕΜΠ, ΣΠΕ, 2001, Χρήσεις γης στο Κύριο Οδικό Δίκτυο. Δράσεις για την αντιμετώπιση της γραμμικής παρόδιας δόμησης. Ερευνητικό πρόγραμμα για το ΥΠΕΧΩΔΕ, ΤΕΕ, Αθήνα.

Μάινα Α., 2006, Μελέτη των επιρροών στην μορφή και την λειτουργία της πόλης της Αθήνας με άξονα την διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων. Έμφαση στην Μετά-Ολυμπιακή χρήση με αφορμή τον Φαληρικό όρμο. Μεταπτυχιακή Εργασία στο ΔΠΜΣ «Πολοδομία – Χωροταξία» του ΕΜΠ, Αθήνα.

Μαλούτας Θ. (επίμ.), 2000, Κοινωνικός και Οικονομικός Άτλας της Ελλάδας. Τόμος Ι, Οι πόλεις, ΕΚΚΕ, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Αθήνα – Βόλος.

Νόμος 3342/2005 (ΦΕΚ 131/Α/6-6-2005), Βιώσιμη ανάπτυξη και κοινωνική αξιοποίηση των Ολυμπιακών Εγκαταστάσεων, αδειοδότηση, χρήσεις, λειτουργίες τους, Διάρθρωση, οργάνωση και λειτουργία της Γενικής Γραμματείας Ολυμπιακής Αξιοποίησης.

Rifkin J., 2001, Η νέα εποχή της πρόσβασης, Αθήνα: Λιβάνης.

Ελληνικά Ολυμπιακά Ακίνητα, 2007, Διαδικτυακός τόπος της εταιρείας: www.olympicproperties.gr (τελευταία πρόσβαση: 07/09/07).

Committee for the Athens 2004 Candidacy (1997). The Athens 2004 Candidacy File. Vol. I,II,III. Athens: Committee for the Athens 2004 Candidacy.

Zifou M., Ioannou B., Polychronopoulos D., Serrao K., Tsikli A., 2004: The 2004 Olympic Games: A non planning paradigm? AESOP (Association of European Schools of Planning) Congress «Metropolitan Planning and Environmental Issues», Grenoble, 1-4 Ιουλίου 2004.

Η παρούσα εργασία έγινε στα πλαίσια του κοινού ελληνο-γερμανικού ερευνητικού προγράμματος ΙΚΥΔΑ 2007 «Επιπτώσεις μεγάλων διοργανώσεων στη χωρική δομή και στην οργάνωση μητροπολιτικών περιοχών. Η περίπτωση της Αθήνας και του Αμβούργου», που χρηματοδοτείται από το ΙΚΥ και το DAAD. Ελληνική ομάδα ΕΜΠ: Κων. Σερράος (επιστ. υπεύθυνος), Ε. Ασπρογέρακας, Β. Ιωάννου, Τ. Μιχαηλίδης, Δ. Σοφιανόπουλος. Γερμανική ομάδα HCU Hamburg: Jörg Knieling (επιστ. υπεύθυνος), A. Matern, S. von Löwis, A. Παπαϊωάννου, F. Othengrafen.

ΘΕΣΗ ΩΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ ΤΩΝ ΑΣΤΙΚΩΝ ΑΚΙΝΗΤΩΝ

Σκούρας Δ.¹, Αρβανιτιδής Π.^{1,2}

¹ Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης

² Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών.

Περίληψη

Ένας από τους βασικότερους παράγοντες που διαμορφώνουν την αξία ενός αστικού ακινήτου είναι η θέση του στο αστικό χώρο. Ωστόσο, οι βασικότερες μέθοδοι εκτιμήσεων αξιών ακινήτων αδυνατούν να λάβουν σοβαρά υπόψη τους τον παράγοντα αυτό. Στο πλαίσιο αυτό, η παρούσα εργασία αναπτύσσει μία μεθοδολογία που προσδίδει σε κάθε θέση μέσα στον αστικό ιστό έναν συντελεστή αυξομείωσης της αξίας των ακινήτων ανάλογο της απόστασης τους από τα κέντρα πόλης. Η μεθοδολογία αυτή μπορεί να χρησιμοποιηθεί τόσο ανεξάρτητα, όσο και συμπληρωματικά με τις υπάρχουσες μεθόδους για τη βελτίωση των παραγόμενων εκτιμήσεων. Η αγορά νεόδμητων κατοικιών στην πόλη του Βόλου χρησιμοποιείται για την ανάπτυξη της μεθοδολογίας.

HOUSING VALUATION WITH RESPECT TO URBAN LOCATION

Skouras D.¹, Arvanitidis P.^{1,2}

¹ University of Thessaly, Department of Planning and Regional Development

² University of Thessaly, Department of Economics

Abstract

Conventional assessments of property value do not pay appropriate attention to the location of property in the city. The current paper comes to underline this issue and to develop a methodology which enables to attach each urban location with a value coefficient according to their distance from the city centres (CBD and subcentres). This method can be used both independently and complementarily to existing valuation methods to provide more accurate assessments and to improve the quality of existing valuations. The proposed methodology is deployed in the city of Volos examining newly constructed houses that came into the market over the last years.

Λέξεις κλειδιά: εκτιμήσεις αξιών ακινήτων, κατοικία, θέση ακινήτου, Βόλος.

Key words: property valuation, housing, location, Volos

1. Εισαγωγή

Η πορεία των τιμών των ακινήτων αποτελεί κρίσιμο ζήτημα για τη σταθερότητα και ευρωστία του οικονομικού κυκλώματος μίας χώρας. Ειδικότερα στην Ελλάδα, το συγκεκριμένο θέμα απασχολεί σχεδόν το σύνολο του πληθυσμού δεδομένου αφενός του υψηλού ποσοστού ιδιοκτησίας στη χώρα (σύμφωνα με ανεπίσημα στοιχεία ξεπερνά το 80%) και του μεγάλου πλούτου που δεσμεύεται στα ακίνητα, και αφετέρου των σημαντικών θεσμικών/φορολογικών αλλαγών που επήλθαν στην κατοικία τα τελευταία χρόνια. Μάλιστα, όσον αφορά τον πλούτο που εμπεριέχεται στα ακίνητα, υποστηρίζεται ότι η αξία των ακινήτων που κατείχαν τα νοικοκυριά το 2001 έφτανε το 574% του διαθέσιμου εισοδήματός τους, ενώ η

αντίστοιχη αξία των μετοχών τους αποτελούσε το 41% (Τράπεζα της Ελλάδος 2002).

Ο προσδιορισμός της αξίας των κατοικιών είναι ιδιαίτερα σημαντικός τόσο για τα νοικοκυριά όσο και για τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα, τα οποία αποτελούν βασικό χρηματοδότη των πρώτων για αγορά κατοικίας. Το γεγονός αυτό προκάλεσε όπως ήταν αναμενόμενο το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας, το οποίο αρχικά είχε ως αποτέλεσμα την δημιουργία εκπαιδευτικών εγχειριδίων για τον προσδιορισμό κατάλληλων μεθόδων εκτίμησης των αξιών των ακινήτων στον Ελληνικό χώρο - βλέπε π.χ. Κιόχος 2006. Όμως, στην πλειονότητά τους οι μέθοδοι αυτές αφενός χαρακτηρίζονται τόσο ως υποκειμενικές όσο και ως 'α-χωρικές', εφόσον αδυνατούν να προσδώσουν στις εκτιμήσεις τους τη δέουσα σημασία του χώρου και της θέσης ενός ακινήτου στον αστικό ιστό.

Στο πλαίσιο αυτό, η παρούσα εργασία έχει δυο στόχους. Πρώτον, να αναδείξει τη σημασία της θέσης ενός ακινήτου εντός του αστικού ιστού, κατά τη διαμόρφωση της αξίας του. Δεύτερον, να προσδιορίσει ποσοτικά το βαθμό στον οποίο ο παράγοντας θέση επηρεάζει την αξία του ακινήτου, αναπτύσσοντας παράλληλα ένα πρότυπο εκτίμησης αξιών αστικών ακινήτων το οποίο να λαμβάνει σοβαρά υπ' όψη του τον εν λόγω παράγοντα. Για την εκπλήρωση των παραπάνω στόχων η εργασία χρησιμοποιεί ως περιοχή μελέτης την αγορά κατοικίας στην πόλη του Βόλου.

Η εργασία διαρθρώνεται ως εξής. Τα θεωρητικά μοντέλα τα οποία έχουν αναπτυχθεί για να συνδέσουν την αξία των ακινήτων με τη θέση τους στον αστικό ιστό αναλύονται στην επόμενη ενότητα. Στη συνέχεια περιγράφεται η μεθοδολογία που αναπτύσσεται για τη μελέτη του ζητήματος. Το τέταρτο κομμάτι επικεντρώνεται στην ανάπτυξη και εμειρική διερεύνηση της προτεινόμενης μεθοδολογίας αναλύοντας την αγορά κατοικίας στην πόλη του Βόλου. Τέλος η εργασία παραθέτει τα συμπεράσματα που προκύπτουν.

2. Θεωρητικό πλαίσιο

Η μεταφορά στον αστικό χώρο της θεωρίας γαιοπροσόδου του Von Thunen (1826) από τους Alonso (1964), Muth (1969) και Evans (1973) αποτελεί το βασικό θεωρητικό πλαίσιο για την ανάλυση των χρήσεων και των αξιών της αστικής γης. Σύμφωνα με αυτό σε κάθε τμήμα αστικής γης χωροθετείται η οικονομική δραστηριότητα η οποία μπορεί να καταβάλει την υψηλότερη γαιοπρόσοδο για την συγκεκριμένη γη. Εντός αυτού του γενικού πλαισίου, το Κύριο Εμπορικό Κέντρο ΚΕΚ (Central Business District ή CBD) αποτελεί προνομιακή τοποθεσία δεδομένης της καλύτερης προσβασιμότητας του (ελάχιστο κόστος μεταφοράς), με αποτέλεσμα σε αυτό να εγκαθίστανται οι επιχειρήσεις, οι οποίες μπορούν και πλειοδοτούν (σε όρους γαιοπροσόδου) έναντι των νοικοκυριών, δηλαδή της χρήσης της κατοικίας. Συνεπώς στο μονοκεντρικό μοντέλο πόλης η κατοικία αναπτύσσεται γύρω από το ΚΕΚ, ενώ μεταβλητές όπως η πληθυσμιακή πυκνότητα, η πυκνότητα δόμησης καθώς και οι αξίες και τα ενοίκια της γης και των κατοικιών, μειώνονται καθώς αυξάνεται η απόσταση από το ΚΕΚ.

Νέα δεδομένα εισήχθησαν στη μελέτη του αστικού χώρου μετά το τέλος του 2^{ου} Παγκοσμίου Πολέμου, όταν λόγω κυρίως των διαρθρωτικών αλλαγών στη δομή και οργάνωσή του (βλέπε Arvanitidis and Petrakos, 2006), προκλήθηκε μια μετάβαση από το μονοκεντρικό μοντέλο σε αυτό της πολυκεντρικής πόλης. Πιο συγκεκριμένα ο αστικός πληθυσμός άρχισε να αυξάνεται και οι πόλεις να επεκτείνονται καταλαμβάνοντας μεγαλύτερη έκταση (Clark 1951 1968, Mills and Ohta 1976, Ingram and Caroll 1981, Mills and Tan 1980) ενώ παρατηρήθηκε ότι κάποιες οικονομικές δραστηριότητες εγκατέλειψαν το παραδοσιακό 'κέντρο' και χωροθετήθηκαν σε 'νέες κεντρικές' περιοχές - τα νέα υποκέντρα πόλης (subcenters) - τα οποία είναι χωρικά διαφοροποιημένα από το ΚΕΚ (Anas *et al.* 1997, Πετράκος και Οικονόμου 1999).

Ο αριθμός, η απόσταση και η σχετική θέση των κέντρων πόλης (ΚΕΚ και υποκέντρα) επιδρούν στη διαμόρφωση της χωρικής πυκνότητας του πληθυσμού και των δραστηριοτήτων καθώς και των αξιών γης και ακινήτων (Anas *et al.* 1997). Για την εκτίμηση της

προαναφερθείσας επίδρασης των κέντρων πόλης στις πληθυσμιακές πυκνότητες έχουν διαμορφωθεί τρία πλαίσια ανάλυσης (Heikkilä *et al.* 1989). Σύμφωνα με το πρώτο από αυτά, τα επιμέρους κέντρα πόλης αλληλεπιδρούν ως πλήρη υποκατάστατα μεταξύ τους, δημιουργώντας το καθένα την δική του περιοχή επιρροής, εντός της οποίας οι αξίες και τα ενοίκια των ακινήτων, η πληθυσμιακή πυκνότητα και η πυκνότητα δόμησης μειώνονται με την αύξηση της απόστασης από αυτό. Επομένως, αυτό που διαμορφώνει τις παραπάνω μεταβλητές σε οποιοδήποτε σημείο εντός της πόλης είναι αποκλειστικά η απόσταση από το κέντρο που ασκεί τη μεγαλύτερη επιρροή στο συγκεκριμένο σημείο, κατανέμοντας έτσι το χώρο σε διακριτές ζώνες επιρροής (White 1976). Συμπερασματικά, η πυκνότητα πληθυσμού D_m σε μία θέση m , εξαρτάται από την απόσταση r_{mn} από το εκάστοτε κέντρο πόλης n που ασκεί τη μεγαλύτερη επιρροή στην εν λόγω θέση και δίδεται από τη σχέση: $D_m = \text{Max}_n \{A_n \exp(-b_n r_{mn})\}$, όπου A_n είναι η πληθυσμιακή πυκνότητα στο κέντρο n , και b_n ένας συντελεστής χωρικής μεταβολής.

Σύμφωνα με τη δεύτερη προσέγγιση τα κέντρα πόλης επιδρούν αθροιστικά στη διαμόρφωση της πληθυσμιακής πυκνότητας μίας περιοχής (Gordon *et al.* 1986, Small and Song 1994), σύμφωνα με την παρακάτω σχέση:

$$D_m = A_n \sum_{n=1}^N \exp(-b_n r_{nm})$$

Τέλος, το τρίτο πλαίσιο μελέτης υποθέτει ότι τα κέντρα πόλης ενεργούν μεταξύ τους πολλαπλασιαστικά (συμπληρωματικά ή διαζευκτικά). Η πληθυσμιακή πυκνότητα μίας περιοχής της πόλης, προσδιορίζεται από την επίδραση των N κέντρων πόλης, και δίνεται από την παρακάτω σχέση:

$$D_m = A_n \prod_{n=1}^N \exp(-b_n r_{nm})$$

Σε όλα τα παραπάνω πλαίσια ανάλυσης, το μονοκεντρικό μοντέλο ανάπτυξης πόλης περιλαμβάνεται ως ειδική περίπτωση, ενώ η χρησιμοποίηση τους χαρακτηρίστηκε ως ιδιαίτερα επιτυχής κατά τον προσδιορισμό της πληθυσμιακής και οικιστικής πυκνότητας καθώς και των αξιών γης σε αρκετές περιπτώσεις, όπως στο Los Angeles και το Chicago όπου ερμήνευσαν το 50 με 75% των τιμών των προς ερμηνεία μεταβλητών (Gordon *et al.* 1986, Small and Song 1994).

3. Μεθοδολογία

Η προηγούμενη ενότητα παρουσίασε τα τρία κύρια πλαίσια ανάλυσης της επίδρασης των κέντρων πόλης στις πληθυσμιακές πυκνότητες. Στην παρούσα ενότητα θα διερευνηθεί περαιτέρω η σχέση μεταξύ της πληθυσμιακής πυκνότητας και των αξιών ακινήτων, ή διαφορετικά τη σχέση μεταξύ της πυκνότητας δόμησης (δηλαδή του αριθμού των κατοικιών που χωροθετούνται ανά περιοχή) και των αξιών ακινήτων. Για το σκοπό αυτό θα χρησιμοποιηθούν στοιχεία από τη μικροοικονομική θεωρία της επιχείρησης και συγκεκριμένα από τη διαδικασία μεγιστοποίησης του κέρδους ή ελαχιστοποίησης του κόστους. Μεταξύ των παραδοχών της ανάλυσης που ακολουθεί περιλαμβάνεται η ομοιομορφία των προτιμήσεων και η ορθολογικότητα των ενεργούντων. Στην περίπτωση της επιχείρησης αυτό σημαίνει ότι στόχος της είναι η μεγιστοποίηση της κερδοφορίας μέσω της ελαχιστοποίησης του κόστους.

Έστω λοιπόν μία κατασκευαστική επιχείρηση, η οποία κατασκευάζει κατοικίες, με συνάρτηση παραγωγής την $Q = f(R, K, L)$, όπου R είναι η απασχολούμενη ποσότητα του παραγωγικού συντελεστή γη, K είναι η απασχολούμενη ποσότητα του παραγωγικού συντελεστή κεφάλαιο και L είναι η ποσότητα του παραγωγικού συντελεστή εργασία. Αν ορίσουμε τους συντελεστές κεφάλαιο και εργασία ως 'λοιπούς παραγωγικούς συντελεστές'

(S), η συνάρτηση παραγωγής της κατασκευαστικής επιχείρησης γίνεται: $Q = f(R, S)$.

Μία καμπύλη ίσης παραγωγής δίδει το γεωμετρικό τόπο των συνδυασμών R, S για την παραγωγή μίας δεδομένης ποσότητας αγαθών (στην προκειμένη περίπτωση κατοικίας). Ο οριακός λόγος τεχνικής υποκατάστασης για κάθε σημείο της καμπύλης προσδιορίζει το βαθμό που ένας συντελεστής παραγωγής μπορεί να υποκατασταθεί από έναν άλλο ώστε να παραχθεί η ίδια ποσότητα αγαθού. Ο οριακός λόγος τεχνικής υποκατάστασης μεταξύ των παραγωγικών συντελεστών R και S, ορίζεται ως $RTS = -(dR/dS)|_{dQ=0}$, όπου Q είναι μία δεδομένη ποσότητα κατοικίας.

Παίρνοντας το ολικό διαφορικό της συνάρτησης παραγωγής $Q = f(R,S)$ λαμβάνουμε: $dQ = (\theta f/\theta R)dR + (\theta f/\theta S)dS$.

Με βάση τα παραπάνω και δεδομένου ότι κατά μήκος μίας καμπύλης ίσης παραγωγής ισχύει $dQ = 0$, προκύπτει ότι: $(dR/dS)|_{dQ=0} = -(MP_S/MP_R)$, όπου MP_S και MP_R είναι τα οριακά προϊόντα των S και R.

Επομένως σύμφωνα με τον ορισμό του οριακού λόγου τεχνικής υποκατάστασης προκύπτει ότι: $RTS = (MP_S/MP_R)$

Η εξεταζόμενη επιχείρηση θα επιλέξει τον συνδυασμό των S, R που μεγιστοποιεί το κέρδος της, δηλαδή θα λύσει το παρακάτω πρόβλημα μεγιστοποίησης: $\max \{p f(R, S) - xR - yS\}$, όπου p είναι η τιμή του αγαθού κατοικία (ανά τετραγωνικό μέτρο), x είναι το κόστος αδόμητης γης (ανά τετραγωνικό μέτρο), και y είναι το κόστος ανά μονάδα των λοιπών παραγωγικών συντελεστών.

Οι συνθήκες μεγιστοποίησης α' βαθμού είναι: $p(\theta f/\theta R) - x = 0$ και $p(\theta f/\theta S) - y = 0$, από τις οποίες προκύπτει ότι $MP_R = x/p$ και $MP_S = y/p$, και με αντικατάσταση: $RTS = x/y$

Αντίστοιχα οι συνθήκες μεγιστοποίησης β' βαθμού είναι: $\theta^2 f/\theta R^2 < 0$ και $\theta^2 f/\theta S^2 < 0$, και οριοθετούν την περιοχή στην οποία παράγει η επιχείρηση.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι ο βαθμός οριακής τεχνικής υποκατάστασης σε μία περιοχή της πόλης μεταξύ του παραγωγικού συντελεστή γη και των λοιπών παραγωγικών συντελεστών που εμπλέκονται στην παραγωγή κατοικιών είναι ανάλογος των τιμών αυτών στην εν λόγω περιοχή της πόλης.

Δεδομένου ότι τόσο το κόστος της εργασίας όσο και το κόστος των δομικών και λοιπών υλικών κατασκευής είναι κοινό για το σύνολο των περιοχών της πόλης, μπορούμε διαιρώντας το βαθμό οριακής τεχνικής υποκατάστασης μεταξύ δύο περιοχών να καταλήξουμε στη σχέση: $RTS_A/RTS_B = x_A/x_B$

Η σχέση αυτή υποδηλώνει ότι ο λόγος των βαθμών οριακής τεχνικής υποκατάστασης των παραγωγικών συντελεστών μεταξύ δύο περιοχών είναι ίσος με τον λόγο των αξιών γης στις εν λόγω περιοχές. Συνεπώς γνωρίζοντας τις τιμές γης σε μία περιοχή της πόλης και το βαθμό οριακής τεχνικής υποκατάστασης των παραγωγικών συντελεστών που απασχολούνται στην κατασκευή κατοικιών μπορούμε να έχουμε σαφείς ενδείξεις τιμών γης για όλη την πόλη.

Έτσι, το ζήτημα που τίθεται πλέον είναι ο προσδιορισμός ενός δείκτη που να αποτιμά ποσοτικά τον οριακό βαθμό υποκατάστασης παραγωγικών συντελεστών. Θεωρούμε ότι ο βαθμός αυτός υποκατάστασης του παραγωγικού συντελεστή 'γη' από τους άλλους παραγωγικούς συντελεστές σε μια συγκεκριμένη θέση, εκφράζεται από τον αριθμό ή το μέγεθος των κατοικιών που δημιουργούνται πάνω σε δεδομένη έκταση γης. Όσο αυξάνεται ο αριθμός των παραγόμενων κατοικιών, ή αντίστοιχα μειώνεται το μέγεθος των κατοικιών, σε μια οικοδομή που δημιουργείται πάνω σε ένα δεδομένο κομμάτι γης τόσο αυξάνεται η υποκατάσταση του συντελεστή γη. Αυτό συμβαίνει για δυο λόγους. Πρώτον, το κόστος κατασκευής επηρεάζεται σε μικρό βαθμό από τον αριθμό των παραγόμενων κατοικιών ανά

οικοδομή, μιας και αποτελείται κυρίως από 'πάγια' ή 'ανελαστικά' έξοδα που αφορούν την οικοδομή στο σύνολό της (π.χ. κόστος σύνδεσης δικτύων). Δεύτερον, το κόστος αυτό επιμερίζεται σε περισσότερα (ή λιγότερα) νοικοκυριά, ανάλογα με τον αριθμό/μέγεθος των παραγόμενων κατοικιών, μειώνοντας (ή αυξάνοντας) έτσι την ανά τετραγωνικό μέτρο δαπάνη για αγορά άλλων παραγωγικών συντελεστών πλην γης.

Ολοκληρώνοντας, θεωρούμε ότι ο οριακός βαθμός υποκατάστασης παραγωγικών συντελεστών αντανακλάται στο μέγεθος των παραγόμενων κατοικιών (διαμερισμάτων) ανά οικοδομή. Βάσει αυτού χρησιμοποιούμε τη Μέση Έκταση Κατοικίας ανά οικοδομή (ΜΕΚ) ως δείκτη υποκατάστασης. Όσο αυξάνει η ΜΕΚ τόσο μειώνεται η υποκατάσταση και κατά συνέπεια τόσο μειώνεται η αξία της γης.

Η κατανόηση του πως ο δείκτης ΜΕΚ αντανακλά τον οριακό βαθμό υποκατάστασης συντελεστών μπορεί να γίνει με ένα παράδειγμα. Έστω μία οικοδομή συνολικής έκτασης 1.000 τ.μ., η οποία μπορεί να κατανεμηθεί σε νοικοκυριά με δυο μόνο εναλλακτικούς τρόπους. Κατά τον πρώτο τρόπο η συνολική έκταση κατανέμεται σε 10 κατοικίες των τριών δωματίων εκτάσεως 100 τ.μ. κάθε μία. Κατά το δεύτερο τρόπο η συνολική έκταση κατανέμεται σε 10 κατοικίες των τριών δωματίων εκτάσεως 90 τ.μ. η κάθε μια και 2 κατοικίες των δύο δωματίων εκτάσεως 50 τ.μ. η κάθε μία. Είναι εμφανές ότι στη δεύτερη περίπτωση η ΜΕΚ είναι μικρότερη της πρώτης γιατί στον δεδομένο χώρο των 1.000 τ.μ., στεγάζονται 12 νοικοκυριά έναντι των 10 της πρώτης περίπτωσης. Δηλαδή, τα 10 (ίδια) νοικοκυριά κατανάλωσαν για την κάλυψη των στεγαστικών αναγκών τους στην πρώτη περίπτωση 1.000 τ.μ. ενώ στη δεύτερη μόνο 900 τ.μ.

4. Μελέτη περίπτωσης: η αγορά κατοικίας στο Βόλο

Για τη μελέτη της αγοράς κατοικίας στο Βόλο συλλέχθηκαν στοιχεία νεόδμητων οικοδομών από τη Διεύθυνση Πολεοδομίας Δήμου Βόλου. Αυτά αφορούν 561 νέες οικοδομές, με 5.266 διαμερίσματα, συνολικής εκτάσεως 399.009 τ.μ., η κατασκευή των οποίων κατανέμεται χρονικά όπως παρακάτω:

Πίνακας 1. Εξεταζόμενο Δείγμα Ακινήτων

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΚΤΙΡΙΩΝ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑΤΩΝ	ΕΚΤΑΣΗ (σε τ.μ.)
1999	56	608	48.412
2000	68	713	58.023
2001	74	859	64.585
2002	100	1055	76.290
2003	174	1202	91.796
2004	89	829	59.903
ΣΥΝΟΛΟ	561	5266	399.009

Πηγή: Διεύθυνση Πολεοδομίας Δήμου Βόλου, Ίδια Επεξεργασία.

Η προαναφερθείσα χρονική περίοδος επιλέχθηκε ως η πλέον κατάλληλη εφόσον η περίοδος 1992-1998 χαρακτηρίζεται από μία κάμψη στην οικοδομική δραστηριότητα, ενδεχομένως λόγω της στροφής τόσο των επενδυτικών κεφαλαίων όσο και της ιδιωτικής αποταμίευσης προς το χρηματιστήριο, ενώ το έτος 2005 χαρακτηρίζεται από μία ραγδαία αύξηση της οικοδομικής δραστηριότητας η οποία όμως δεν οφείλεται σε ενδογενείς

παράγοντες της αγοράς ακινήτων, αλλά στην κυβερνητική ανακοίνωση επιβολής ΦΠΑ στο νεόδομητα ακίνητα από το έτος 2006, που δημιούργησε ραγδαία αύξηση της ζήτησης ακινήτων. Η ζήτηση αυτή μπορεί να θεωρηθεί ως αποτέλεσμα 'προεξόφλησης' των σχεδιαζόμενων αγορών ακινήτων που θα πραγματοποιούνταν τα επόμενα χρόνια (δηλαδή, μεγάλο μέρος όσων σχεδίαζαν να αγοράσουν ακίνητα εντός του 2006-2008, έσπευσαν να πραγματοποιήσουν τις αγορές τους εντός του 2005 για να αποφύγουν την πρόσθετη επιβάρυνση του ΦΠΑ).

Η επιμέρους κατανομή του συνολικού αριθμού διαμερισμάτων ανά αριθμό δωματίων φαίνεται παρακάτω:

Πίνακας 2. Κατανομή Εξεταζόμενου Δείγματος Ακινήτων βάσει Μεγέθους

ΑΡΙΘΜΟΣ ΔΩΜΑΤΙΩΝ ΑΝΑ ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑ						
	1	2	3	4	5	5+
1999	163	134	112	152	44	3
2000	206	162	148	161	31	5
2001	239	196	201	177	42	4
2002	312	274	243	165	57	4
2003	331	328	263	212	63	5
2004	188	204	229	153	53	2
ΣΥΝΟΛΟ	1439	1298	1196	1020	290	23

Πηγή: Διεύθυνση Πολεοδομίας Δήμου Βόλου, Ίδια Επεξεργασία.

Από την ομαδοποίηση κατά περιοχή και εν συνεχεία επεξεργασία των παραπάνω στοιχείων προκύπτουν δευτερογενή στοιχεία που σχετίζονται με τη ΜΕΚ στις εξεταζόμενες περιοχές.

Με βάση τα παραπάνω σε κάθε περιοχή του Δήμου Βόλου υπολογίζεται ο δείκτης ΜΕΚ, καθώς και ο αντίστροφος αυτού (1/ΜΕΚ), ο οποίος αποτελεί μέτρο του βαθμού οριακής υποκατάστασης και κατ' επέκταση μέτρο των αξιών γης. Τα αποτελέσματα φαίνονται στον Πίνακα 3.

Πίνακας 3. Βαθμός Υποκατάστασης ανά Περιοχή Δήμου Βόλου

ΠΕΡΙΟΧΗ	ΜΕΚ	1/ΜΕΚ
ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ	64	0,015625
ΠΑΛΛΑΙΑ	48,9	0,02045
ΕΠΤΑ ΠΛΑΤΑΝΙΑ	61,49	0,016263
ΑΓΙΟΙ ΑΝΑΡΓΥΡΟΙ Α	65,34	0,015305
ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΩΣ	65,5	0,015267
ΑΝΑΛΗΨΗ	73,04	0,013691
ΑΓ. ΚΩΝΝΟΥ	76,44	0,013082
ΝΕΑΠΟΛΗ	60,34	0,016573
ΑΝΑΥΡΟΣ	98,23	0,01018
Ν.ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΑ	84,09	0,011892

ΤΣΙΜΠΟΥΚΗ	71,73	0,013941
ΚΑΡΑΓΑΤΣ	81,43	0,01228
ΚΑΛΛΙΘΕΑ	86,26	0,011593
ΑΓ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ	84,31	0,011861
ΧΙΛΙΑΔΟΥ	87,18	0,011471
ΑΓΙΟΙ ΑΝΑΡΓΥΡΟΙ Β	94,93	0,010534

Πηγή: Ίδια Επεξεργασία.

Για τη διερεύνηση του ενδεχόμενου μηχανισμού, ο οποίος διέπει τη χωρική διακύμανση των αξιών και επομένως του μέτρου αυτών, δηλαδή του οριακού βαθμού τεχνικής υποκατάστασης, αποδίδεται σε κάθε μία από τις περιοχές της πόλης ένα ζεύγος τιμών (Πίνακας 4) το οποίο αποτελείται αφενός από το λόγο 1/ΜΕΚ και αφετέρου από την απόσταση της εξεταζόμενης περιοχής από το πλησιέστερο από τα δύο κέντρα πόλης, του παραδοσιακού κέντρου πόλης στην περιοχή του Αγίου Νικολάου και του νεότερου στην περιοχή των Παλαιών - Επτά Πλατάνια - Αγ. Αναργύρων (Σκούρας, 2007).

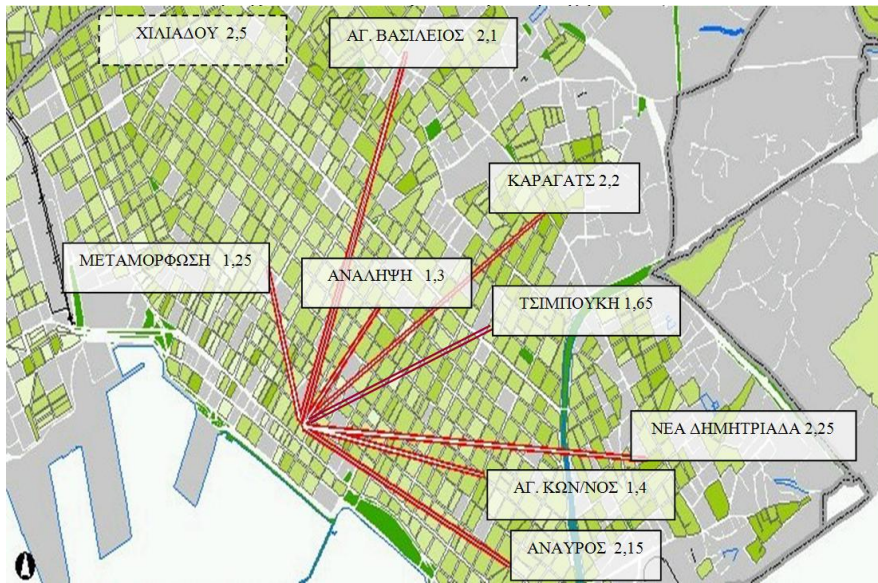
Πίνακας 4. Βαθμός Υποκατάστασης και Αποστάσεις ανά Περιοχή

ΠΕΡΙΟΧΗ	ΒΑΘΜΟΣ ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ (1/ΜΕΚ)	ΑΠΟΣΤΑΣΗ ΑΠΟ ΤΟ ΠΛΗΣΙΕΣΤΕΡΟ ΚΕΝΤΡΟ ΠΟΛΗΣ
ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ	0,015625	1
ΠΑΛΑΙΑ	0,02045	1
ΕΠΤΑ ΠΛΑΤΑΝΙΑ	0,016263	1
ΑΓΙΟΙ ΑΝΑΡΓΥΡΟΙ Α	0,015305	1,25
ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΩΣ	0,015267	1,25
ΑΝΑΛΗΨΗ	0,013691	1,3
ΑΓ. ΚΩΝΝΟΥ	0,013082	1,4
ΝΕΑΠΟΛΗ	0,016573	1,5
ΑΝΑΥΡΟΣ	0,01018	2,15
Ν.ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΑ	0,011892	2,25
ΤΣΙΜΠΟΥΚΗ	0,013941	1,65
ΚΑΡΑΓΑΤΣ	0,01228	2,2
ΚΑΛΛΙΘΕΑ	0,011593	2,4
ΑΓ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ	0,011861	2,1
ΧΙΛΙΑΔΟΥ	0,011471	2,4
ΑΓΙΟΙ ΑΝΑΡΓΥΡΟΙ Β	0,010534	2,3

Πηγή: Ίδια Επεξεργασία.

Οι ελάχιστες αποστάσεις των κέντρων των εξεταζόμενων περιοχών της πόλης από τα δύο προαναφερθέντα κέντρα πόλης φαίνονται στους Χάρτες 1 και 2. Οι εν λόγω αποστάσεις για λόγους ορθότητας της μαθηματικής και οικονομικής ερμηνείας των αποτελεσμάτων αρχίζουν να μετρώνται από την τιμή 1, δηλαδή τα κέντρα πόλης Αγ. Νικόλαος, Παλαιά, Επτά Πλατάνια λαμβάνουν ως απόσταση την τιμή 1 (αντί αυτής του 0), ενώ περιοχές που απέχουν από τα κέντρα πόλης π.χ. 300 μέτρα λαμβάνουν την τιμή 1,3 αντί 0,3.

Η γεωγραφία των χωροκοινωνικών μεταβολών και ανισοτήτων στη σύγχρονη Ελληνική πόλη

Χάρτης 1. Αποστάσεις από την Περιοχή του Αγ. Νικολάου.
Πηγή: Ϊδια Επεξεργασία

Χάρτης 2. Αποστάσεις από την Περιοχή Παλαιών – Επτά Πλατανίων.
Πηγή: Ϊδια Επεξεργασία

Για τον προσδιορισμό της πιθανής σχέσης μεταξύ του βαθμού υποκατάστασης των παραγωγικών συντελεστών και της απόστασης από τα δύο κέντρα πόλης, έγινε παλινδρόμηση των σχετικών στοιχείων με τη μέθοδο των ελαχίστων τετραγώνων, όπου εξαρτημένη μεταβλητή ήταν ο λόγος 1/ΜΕΚ, ο οποίος χαρακτηρίζεται ως 'substitution' δεδομένου ότι αποτελεί μέτρο, όπως προαναφέρθηκε του οριακού βαθμού τεχνικής υποκατάστασης ενώ ανεξάρτητη μεταβλητή είναι η απόσταση από το πλησιέστερο κέντρο πόλης. Τα αποτελέσματα φαίνονται στον Πίνακα 5. Ο σχετικά υψηλός βαθμός προσαρμογής (adj R² = 0,7) που προκύπτει, υποδηλώνει ότι η ανεξάρτητη μεταβλητή ερμηνεύει σε ικανοποιητικό βαθμό την εξαρτημένη. Η εξέταση των τιμών t-statistics αποκαλύπτει ότι τόσο ο σταθερός όρος όσο και η ανεξάρτητη μεταβλητή είναι στατιστικά σημαντικοί, ενώ οι τιμές των στατιστικών Durbin-Watson και F-statistic δηλώνουν ότι δεν υπάρχουν προβλήματα αυτοσκεδαστικότητας και ετεροσκεδαστικότητας.

Πίνακας 5. Αποτελέσματα Παλινδρόμησης Υποκατάστασης - Απόστασης.

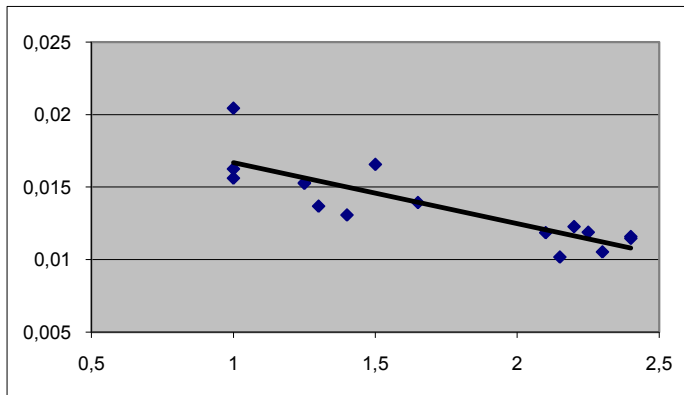
Dependent Variable: SUBSTITUTION				
Method: Least Squares				
Date: 12/28/06 Time: 10:39				
Sample: 1 16				
Included observations: 16				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	0.020906	0.001265	16.53168	0.0000
DISTANCE	-0.004217	0.000712	-5.923504	0.0000
R-squared	0.714797	Mean dependent var		0.013750
Adjusted R-squared	0.694426	S.D. dependent var		0.002708
S.E. of regression	0.001497	Akaike info criterion		-10.05424
Sum squared resid	3.14E-05	Schwarz criterion		-9.957671
Log likelihood	82.43395	F-statistic		35.08789
Durbin-Watson stat	2.556442	Prob(F-statistic)		0.000037

Πηγή: Ίδια Επεξεργασία

Η σχέση η οποία συνδέει την εξαρτημένη μεταβλητή του βαθμού υποκατάστασης S (1/ΜΕΚ) με την ανεξάρτητη μεταβλητή της απόστασης από το πλησιέστερο κέντρο πόλης D (Distance) απεικονίζεται στο Διάγραμμα 1 και είναι:

$$S = - 0,004217 D + 0,020906$$

Διάγραμμα 1. Απεικόνιση Γραμμικής Συνάρτησης Υποκατάστασης – Απόστασης.

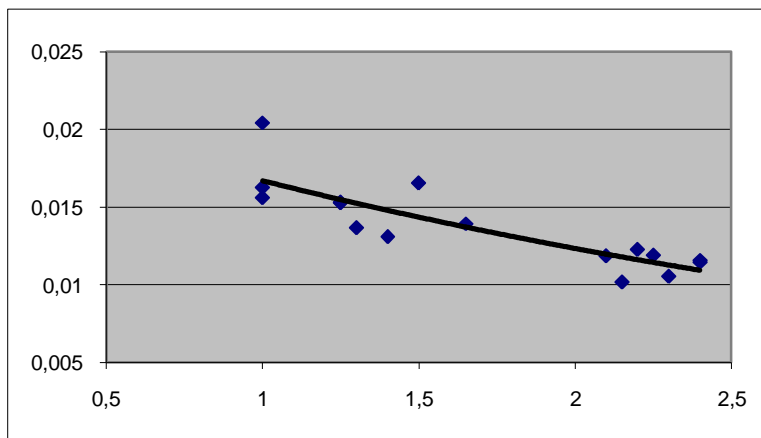

Πηγή: Ιδία Επεξεργασία

Κατά τη διερεύνηση για λοιπές μορφές συναρτήσεων οι οποίες να παρουσιάζουν καλύτερη προσαρμογή, εξετάστηκαν η υπερβολική, λογαριθμική, πολυωνυμική και εκθετική μορφή. Από αυτές επιλέχθηκε η μορφή της εκθετικής συνάρτησης, η οποία διαθέτει την καλύτερη προσαρμογή ($adj R^2 = 0.73$). Αυτή απεικονίζεται στο Διάγραμμα 2 και είναι:

$$S = 0,0226e^{-0,302D}$$

Διάγραμμα 2. Απεικόνιση Εκθετικής Συνάρτησης Υποκατάστασης – Απόστασης.

Πηγή: Ιδία Επεξεργασία

Η οικονομική ερμηνεία της παραπάνω εκθετικής συνάρτησης αναφέρεται στην μείωση του βαθμού υποκατάστασης με την αύξηση της αποστάσεως από τα κέντρα πόλης.

Κρίνεται σκόπιμο να αναφερθεί ότι σε ανάλογα συμπεράσματα κατέληξαν και οι Mills (1969) McCallum (1974), οι οποίοι διατύπωσαν την άποψη ότι η αξία της γης V_x , που βρίσκεται σε απόσταση x από το κέντρο της πόλης με αξία γης V_0 , εκφράζεται με τη συνήθως

χρησιμοποιούμενη εκθετική σχέση του Clark, η οποία εφαρμοζόμενη για τη χρονική στιγμή t μας δίνει $V_{x,t} = V_{0,t} e^{-\lambda_{ix}}$ (Ζεντέλης, 2001). Επιπρόσθετα ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαπίστωση ότι ο δείκτης βαθμού προαστιοποίησης μίας πόλης (density gradient) έχει και αυτός παρόμοια μορφή (Εμμανουήλ, 1998).

Διαθέτοντας μία εκθετική συνάρτηση η οποία συνδέει το βαθμό υποκατάστασης συντελεστών παραγωγής κατοικίας με την απόστασή της από το κέντρο(-α) της πόλης, μπορούμε να προχωρήσουμε στη δημιουργία ενός χωρικού χάρτη, ο οποίος να αποτυπώνει τον τρόπο με τον οποίο μεταβάλλονται οι τιμές γης και κατ' επέκταση των ακινήτων, εντός των ορίων μίας πόλης, κάνοντας χρήση της σχέσης $RTS_A / RTS_B = x_A / x_B$, όπως προέκυψε από την ενότητα 3 παραπάνω. Συγκεκριμένα υπολογίζεται ο οριακός βαθμός υποκατάστασης (RTS), για τις εξεταζόμενες περιοχές, όπως αυτός προκύπτει από την προαναφερθείσα εκθετική συνάρτηση και φαίνεται στον Πίνακα 6.

Πίνακας 6. RTS από Εκθετική Συνάρτηση ανά Περιοχή.

ΠΕΡΙΟΧΗ	RTS ΑΠΟ ΕΚΘΕΤΙΚΗ ΣΥΝΑΡΤΗΣΗ	ΑΠΟΣΤΑΣΗ ΑΠΟ ΤΟ ΠΛΗΣΙΣΤΕΡΟ ΚΕΝΤΡΟ ΠΟΛΗΣ
ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ	0,016696	1
ΠΑΛΑΙΑ	0,016696	1
ΕΠΤΑ ΠΛΑΤΑΝΙΑ	0,016696	1
ΑΓΙΟΙ ΑΝΑΡΓΥΡΟΙ Α	0,015478	1,25
ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΩΣ	0,015478	1,25
ΑΝΑΛΗΨΗ	0,015246	1,3
ΑΓ. ΚΩΝΝΟΥ	0,014791	1,4
ΝΕΑΠΟΛΗ	0,01435	1,5
ΑΝΑΥΡΟΣ	0,011786	2,15
Ν.ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΑ	0,011435	2,25
ΤΣΙΜΠΟΥΚΗ	0,013713	1,65
ΚΑΡΑΓΑΤΣ	0,011609	2,2
ΚΑΛΛΙΘΕΑ	0,010927	2,4
ΑΓ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ	0,011966	2,1
ΧΙΛΙΑΔΟΥ	0,010927	2,4
ΑΓΙΟΙ ΑΝΑΡΓΥΡΟΙ Β	0,011263	2,3

Πηγή: Ίδια Επεξεργασία

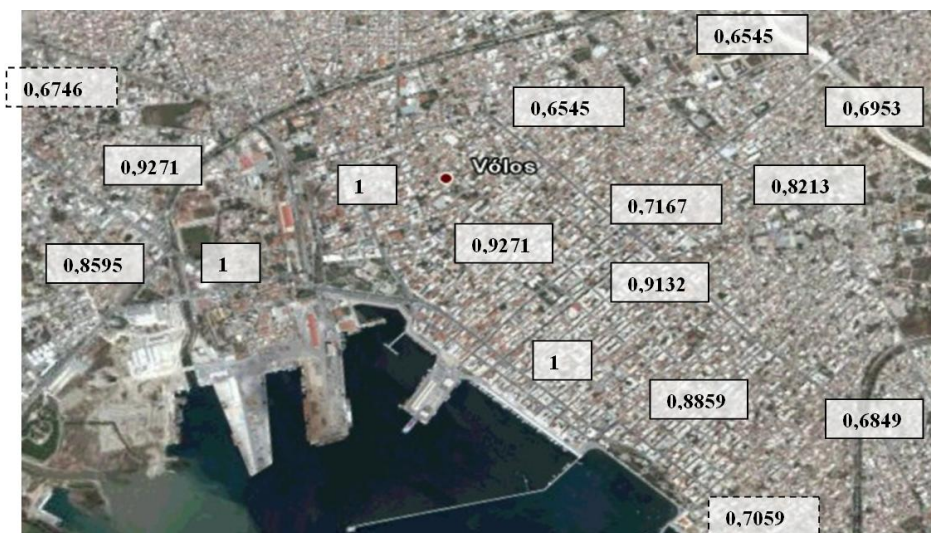
Στη συνέχεια προβαίνουμε στον υπολογισμό του λόγου RTS_A / RTS_B , διαιρώντας το RTS της εκάστοτε περιοχής με το RTS του κέντρου, λαμβάνοντας έτσι το ρυθμό χωρικής μεταβολής του οριακού βαθμού υποκατάστασης. Ο εν λόγω δείκτης (βαθμός χωρικής μεταβολής RTS) ισοδυναμεί με με το ποσοστό μεταβολής της αξίας ακινήτων ως προς την απόσταση από το κέντρο(-α) και παρουσιάζεται στον Πίνακα 7 (Χάρτης 3).

Η γεωγραφία των χωροκοινωνικών μεταβολών και ανισοτήτων στη σύγχρονη Ελληνική πόλη

Πίνακας 7. Ρυθμός Μεταβολής Αξίας Ακινήτων ανά Περιοχή.

ΠΕΡΙΟΧΗ	ΡΥΘΜΟΣ ΜΕΤΑΒΟΛΗΣ ΑΞΙΑΣ ΑΚΙΝΗΤΩΝ	ΑΠΟΣΤΑΣΗ ΑΠΟ ΤΟ ΠΛΗΣΙΕΣΤΕΡΟ ΚΕΝΤΡΟ ΠΟΛΗΣ
ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ	1	1
ΠΑΛΛΙΑ	1	1
ΕΠΤΑ ΠΛΑΤΑΝΙΑ	1	1
ΑΓΙΟΙ ΑΝΑΡΓΥΡΟΙ Α	0,9271	1,25
ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΩΣ	0,9271	1,25
ΑΝΑΛΗΨΗ	0,9132	1,3
ΑΓ. ΚΩΝΝΟΥ	0,8859	1,4
ΝΕΑΠΟΛΗ	0,8595	1,5
ΑΝΑΥΡΟΣ	0,7059	2,15
Ν.ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΑ	0,6849	2,25
ΤΣΙΜΠΟΥΚΗ	0,8213	1,65
ΚΑΡΑΓΑΤΣ	0,6953	2,2
ΚΑΛΛΙΘΕΑ	0,6545	2,4
ΑΓ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ	0,7167	2,1
ΧΙΛΙΑΔΟΥ	0,6545	2,4
ΑΓΙΟΙ ΑΝΑΡΓΥΡΟΙ Β	0,6746	2,3

Πηγή: Ίδια Επεξεργασία

Χάρτης 3. Χωρική Απεικόνιση Ρυθμού Μεταβολής Αξίας Ακινήτων ανά Περιοχή.

Πηγή: Ίδια Επεξεργασία

Ο προσδιορισμός του βαθμού χωρικής μεταβολής του οριακού λόγου τεχνικής υποκατάστασης μίας πόλης παρέχει τη δυνατότητα της άμεσης εκτίμησης ενός εύρους τιμών, εντός του οποίου κυμαίνονται οι τιμές των ακινήτων ανά περιοχή. Η εύρεση του εν λόγω εύρους τιμών, προϋποθέτει την εκτίμηση των τιμών των ακινήτων μίας και μόνο περιοχής της πόλης.

Η εφαρμογή της εν λόγω μεθοδολογίας για το σύνολο της πόλης του Βόλου εκτός των περιοχών Αναύρου και γενικότερα Παραλιακής Ζώνης και Νεάπολης (οι οποίες αποτελούν ιδιαίτερες περιπτώσεις, Σκούρας 2007) για ενδεικτικές τιμές κατοικιών 1700 έως 1900 €/τ.μ., μας παρέχει τα παρακάτω αποτελέσματα που παρουσιάζονται στον Πίνακα 8.

Πίνακας 8. Παράδειγμα Εφαρμογής Μοντέλου Εκτιμήσεων Τιμών Κατοικίας ανά Περιοχή (Τιμές Κέντρων Πόλης 1700-1900).

ΠΕΡΙΟΧΗ	ΕΥΡΟΣ ΤΙΜΩΝ ΑΝΑ ΠΕΡΙΟΧΗ (ΕΥΡΩ)	
ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ	1700	1900
ΠΑΛΑΙΑ	1700	1900
ΕΠΤΑ ΠΛΑΤΑΝΙΑ	1700	1900
ΑΓΙΟΙ ΑΝΑΡΓΥΡΟΙ Α	1576,06	1761,479
ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΩΣ	1576,06	1761,479
ΑΝΑΛΗΨΗ	1552,378	1735,011
ΑΓ. ΚΩΝΝΟΥ	1506,077	1683,263
Ν.ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΑ	1164,31	1301,287
ΤΣΙΜΠΟΥΚΗ	1396,275	1560,543
ΚΑΡΑΓΑΤΣ	1182,071	1321,139
ΚΑΛΛΙΘΕΑ	1112,61	1243,505
ΑΓ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ	1218,412	1361,754
ΧΙΛΙΑΔΟΥ	1112,61	1243,505
ΑΓΙΟΙ ΑΝΑΡΓΥΡΟΙ Β	1146,815	1281,734

Πηγή: Ίδια Επεξεργασία

5. Συμπεράσματα

Σκοπός της παρούσας εργασίας ήταν η μελέτη του μηχανισμού διαμόρφωσης αξιών των αστικών ακινήτων με έμφαση στον παράγοντα θέση ή, πιο συγκεκριμένα, απόσταση από τα κέντρα πόλης.

Χρησιμοποιώντας στοιχεία από τη μικροοικονομική θεωρία της επιχείρησης που αφορούν τη μεγιστοποίηση της κερδοφορίας μέσω της ελαχιστοποίησης του κόστους, έγινε κατανοητό ότι ο λόγος των βαθμών οριακής τεχνικής υποκατάστασης των χρησιμοποιούμενων παραγωγικών συντελεστών (γη και λοιποί συντελεστές, δηλαδή κεφάλαιο και εργασία) μεταξύ δύο περιοχών είναι ίσος με τον λόγο των τιμών γης στις εν λόγω περιοχές.

Για τη μέτρηση του βαθμού οριακής τεχνικής υποκατάστασης των παραγωγικών συντελεστών σε μία περιοχή, χρησιμοποιήθηκε η Μέση Έκταση Κατοικίας ανά οικοδομή. Ενώ εν συνεχεία προσδιορίστηκε η σχέση μεταξύ βαθμού οριακής τεχνικής υποκατάστασης συντελεστών (και συνεπώς μεταξύ τιμών γης), και απόστασης της εκάστοτε περιοχής από το πλησιέστερο κέντρο πόλης. Η παραπάνω ανάλυση είχε ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση ενός δείκτη χωρικής μεταβολής της αξίας ακινήτων σε συνάρτηση με την απόσταση από το

κέντρο(α) και την ταυτόχρονη δημιουργία ενός χωρικού χάρτη στον οποίο αποτυπώνεται ο τρόπος με τον οποίο μεταβάλλονται οι τιμές των ακινήτων εντός του αστικού ιστού της πόλης.

Η μεθοδολογία που προκύπτει από την παρούσα εργασία, μπορεί να χρησιμοποιηθεί είτε ανεξάρτητα είτε συμπληρωματικά με τις ήδη υπάρχουσες μεθόδους για την εκτίμηση των αξιών ακινήτων σε μια πόλη. Στη δεύτερη περίπτωση η προτεινόμενη μεθοδολογία δύναται να συμβάλει στη βελτίωση της ακρίβειας ή τον έλεγχο των παρεχόμενων εκτιμήσεων.

Η διαδικασία εκτίμησης αξιών ατικών ακινήτων με τη χρήση της προτεινόμενης μεθοδολογίας αναπτύσσεται σε τρία στάδια/φάσεις: η πρώτη φάση περιλαμβάνει την εκτίμηση αξιών για το παραδοσιακό κέντρο καθώς και για τα διαμορφωθέντα υποκέντρα μίας πόλης, η δεύτερη φάση αναφέρεται στον προσδιορισμό των αξιών για τις λοιπές περιοχές εκτός των κέντρων πόλης (με τη μεθοδολογία που αναπτύχθηκε), ενώ στην τελευταία φάση προβλέπεται η προσαρμογή της εκτίμησης της αξίας για κάθε ένα από τα υπό εξέταση ακίνητα με βάση τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του.

Το ουσιαστικό όφελος που προκύπτει από την εφαρμογή της εν λόγω μεθόδου απορρέει από τη δυνατότητα, αφενός της 'άμεσης' και οικονομικής παραγωγής μεγάλου όγκου αξιόπιστων πληροφοριών σχετικά με τις τιμές των ακινήτων και αφετέρου της συμπληρωματικής λειτουργίας και πλαισίωσης αλλά κυρίως του ελέγχου της ορθότητας των συμπερασμάτων των μέχρι σήμερα χρησιμοποιούμενων μεθόδων εκτίμησης.

Περαιτέρω αξιολόγηση του μεθοδολογικού πλαισίου που η εργασία προτείνει μπορεί να γίνει με μελέτη περιπτώσεων σε άλλες πόλεις, όπως η Λάρισα, η Πάτρα, το Ηράκλειο, η Καβάλα, τα Ιωάννινα κ.α..

Βιβλιογραφία

Alonso, W. (1964) *Location and land use*. Cambridge, Harvard University Press.

Anas, A., Arnott, R. and Small, K. A. (1998) "Urban Spatial Structure", *Journal of Economic Literature*, XXXVI(3), pp.1426-1464.

Arvanitidis, P. and Petrakos, G. (2006) "Understanding Economic Change in the Cities: A Review of Evidence and Theory", *European Spatial Research and Policy*, 13(2), pp. 97-122

Clark, C. (1951) "Urban Population Densities". *Journal of the Royal Statistical Society (Series A)*, 114, pp.490-496.

Clark, C. (1968) *Population Growth and Land Use*. London, Macmillan.

Evans, A. W. (1973) *The Economics of Residential Location*, London, Macmillan.

Gordon, P., Richardson, H. W. and Wong, H. L. (1986) "The distribution of population and employment in a Polycentric city: The case of Los Angeles". *Environment and Planning A*, 18, pp. 161-173.

Heikkila, E., Gordon, P., Kim, J.I., Peiser, R. B., Richardson, H.W. and Dale-Johnson, D. (1989) "What happened to the CBD - distance gradient? Land values in a Polycentric city". *Environment and Planning A*, 21, pp. 221-232.

Ingram, G. K. and Alan, C. (1981) "The spatial structure of Latin American Cities", *Journal of Urban Economics*, 9(2), pp.257-273.

Mills, E. S. (1969) "Urban density functions", *Urban Studies*, 17, pp 5-20.

Mills, E. S. and Ohta, K. (1976) "Urbanization and Urban problems" in Hugh, P. and

Henry R. (eds.) *Asia's New Giant: How the Japanese Economy Works*, Washington: Brookings Institution, pp.673-751.

Mills, E. S. and Tan, J. P. (1980) "A comparison of urban population density functions in developed and developing countries". *Urban Studies*, 17(3), pp.313-321.

Muth, R. (1969) *Cities and Housing: The Spatial Pattern of Urban Residential Land Use*, Chicago, University of Chicago Press

Sivitanidou, R. (1996) "Do office-commercial firms value access to Service Employment Centers? A hedonic Value Analysis within polycentric Los Angeles". *Journal of Urban Economics*, 40 (2), pp. 125-149.

Small, K. A. and Song, S. (1994) "Population and employment densities: Structures and Changes". *Journal of Urban Economics*, 36(3), pp. 292-313.

Von Thunen, J. (1826) *Der Isolierte Staat in Beziehung und Landwirtschaft and Nationaleconomie*. Hamburg.

White, M. J. (1976) "Firm suburbanization and urban subcenters". *Journal of Urban Economics*, 3(4), pp. 323-343.

Εμμανουήλ, Δ. (1998) "Αστική Ανάπτυξη, Αγορά Κατοικίας και Προαστιοποίηση : Ορισμένες Θεωρητικές Σημειώσεις και η Περίπτωση της Αθήνας" στο Οικονόμου Δ., Γ. Πετράκος (επ.) (επ.) Η Ανάπτυξη των Ελληνικών Πόλεων: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις αστικής ανάλυσης και πολιτικής, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας – Gutenberg, σελ. 267-309.

ΕΣΥΕ (2001) Απογραφικά Στοιχεία Ελλάδος, Αθήνα.

ΕΣΥΕ (2005) ΙΝΟΔΕ: Τριμηνιαίο Κόστος Οικοδομής, Αθήνα.

Ζεντέλης, Π. (2001) *Real estate: αξία, εκτιμήσεις, ανάπτυξη, επενδύσεις, διαχείριση* ' '. Αθήνα, Παπασωτηρίου.

Κιόχος, Π. (2006) *Μέθοδοι Αποτίμησης Αξιών Ακινήτων*. Αθήνα, Κριτική.

Πετράκος Γ. και Οικονόμου Δ. (1999) "Διεθνοποίηση και Διαρθρωτικές Αλλαγές στο Ευρωπαϊκό Σύστημα Αστικών Κέντρων" στο Οικονόμου Δ. και Πετράκος Γ. (επ.) Η Ανάπτυξη των Ελληνικών Πόλεων: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις αστικής ανάλυσης και πολιτικής, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας – Gutenberg, σελ.13-44.

Σκούρας, Δ. (2007) *Αστική Ανάπτυξη και Μεθοδολογία Εκτίμησης Αξιών Ακινήτων: Μελέτη Περίπτωσης Πόλης Βόλου*. Πτυχιακή Εργασία, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Βόλος.

Τράπεζα της Ελλάδος (2002) *Νομισματική Πολιτική, Ενδιάμεση Έκθεση, Παράρτημα Κεφ. IV*, σελ. 78-84.

ΝΕΕΣ ΑΓΟΡΕΣ ΔΙΑΣΚΕΔΑΣΗΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ: ΧΩΡΟΘΕΤΙΚΑ ΣΧΗΜΑΤΑ ΜΙΚΡΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ ΔΙΑΣΚΕΔΑΣΗΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ (1990-2005)

Σουλιώτης Ν.

*Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών,
Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης*

Περίληψη

Το σημείωμα αυτό διερευνά τη σχέση όψεων των μετασχηματισμών της κοινωνικής δομής της Αθήνας με την αγορά διασκέδασης της πόλης. Το βασικό επιχείρημα είναι ότι ένα μέρος της προσφοράς της αγοράς διασκέδασης, κυρίως αυτό που έχει νεο-παραδοσιακό ή νέο-λαϊκό χαρακτήρα (μεζεδοπωλεία, νέο-ταβέρνες, πίστες...) μπορεί να ερμηνευθεί ως μια προσπάθεια προσαρμογής των έξεων των πληθυσμών που παρουσιάζουν ανοδική κοινωνική κινητικότητα στις νέες τους κοινωνικο-πολιτισμικές προσδοκίες. Στο πρώτο μέρος εκθέτουμε τη μετακίνηση τμήματος των λαϊκών στρωμάτων από χειρωνακτικές σε χαμηλές υπαλληλικές θέσεις και τη μεγέθυνση μέρους των ανώτερων στρωμάτων. Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζουμε τους διαφορετικούς τύπους επιχειρηματιών και τις κινητικότητες στην πόλη που συνδέονται με την κατασκευή της καινοτομίας στην αγορά διασκέδασης.

NEW LEISURE MARKETS IN ATHENS: LOCALIZATION PATTERNS OF SMALL LEISURE FIRMS AND CONSUMPTION PRACTICES (1990-2005)

Souliotis N.

*University of Thessaly, Department of Architecture,
Department of Planning and Regional Development*

Abstract

This paper examines the relation of the transformation of social structure of Athens with the leisure market of the city. The main argument is that a part of the offer of the leisure market, mainly the one having a neo-traditional or neo-popular character, can be interpreted as an attempt to adapt the predispositions of people presenting an upward social mobility to their new socio-cultural expectations. In the first part, we expose the mobility of a part of popular strata from manufacture positions to lower service ones and the growth of a part of upper classes. In the second part, we present the different types of entrepreneurs and the trends of geographical mobility that are connected with the construction of innovation in the leisure market.

Λέξεις κλειδιά: κοινωνική κινητικότητα, αγορά διασκέδασης, Αθήνα.

Key words: social mobility, leisure market, Athens.

1. Εισαγωγή

Σε αυτή την εισήγηση θα επιχειρήσουμε να δείξουμε τη σχέση της αθηναϊκής αγοράς διασκέδασης με όψεις των μετασχηματισμών της κοινωνικής δομής της πόλης. Οι παρατηρήσεις μας βασίζονται σε μια εθνογραφικού τύπου έρευνα που διεξήχθη το διάστημα 1999-2001 στις περιοχές του Ψυρρή, στο ιστορικό κέντρο της πόλης, και του Μπουρναζίου, στο δυτικό προάστιο του Περιστερίου. Το υλικό περιλαμβάνει, κυρίως, συνεντεύξεις με επιχειρηματίες διασκέδασης και μια καταγραφή των επιχειρήσεων η οποία βασίστηκε σε

επιτόπια έρευνα και σε έρευνα στα αρχεία αδειών καστημάτων του ΥΠΕΧΩΔΕ και του Δήμου Περιστερίου (Souliotis, 2005).

Η βασική μας πρόταση είναι ότι οι διαδικασίες κοινωνικής κινητικότητας – είτε αφορούν τη μετακίνηση από τα λαϊκά στα μεσαία στρώματα, είτε τη μετακίνηση από τις χαμηλές βαθμίδες των τελευταίων σε υψηλότερες και στα ανώτερα στρώματα – προκαλούν μια ένταση στο επίπεδο του σχηματισμού της επιθυμίας μεταξύ, από τη μία, προηγούμενων εμπειριών και έξεων και, από την άλλη, νέων προσδοκιών. Οι αγορές διασκέδασης (κάτι που ενδεχομένως είναι αλήθεια και για άλλους κλάδους της συμβολικής οικονομίας) λειτουργεί με τέτοιο τρόπο ώστε «λύει» αυτή την ένταση, προτείνοντας συμβολικά αγαθά που προσαρμόζουν επινοητικά της παλαιές έξεις στις νέες προσδοκίες.

Η πρόταση αυτή αντλεί τη λογική της από δυο διαφορετικές κοινωνιολογικές σχολές. Η πρώτη είναι η προσέγγιση του Bourdieu ο οποίος αντιμετωπίζει το ζήτημα της επιθυμίας και της σχέσης της με την κοινωνική δομή μέσα από το σχήμα της συνάντησης των υποκειμενικών συστημάτων προδιαθέσεων με τα ευρύτερα κοινωνικά πεδία (όπου εντάσσονται και οι πολιτισμικές αγορές). Η δεύτερη είναι η προσέγγιση της αγοράς στο πλαίσιο της ευρύτερης βεμπεριανής παράδοσης με όρους συντονισμού των δρώντων της, της οποίας ίσως ο πιο συχνά αναφερόμενος σύγχρονος εκπρόσωπος είναι ο Granovetter (μεταξύ άλλων βλ. Granovetter 1985). Εδώ δεν θα μας απασχολήσει η κριτική ή σύγκριση των προσεγγίσεων αυτών (για μια αντιπαράθεσή τους από τον Bourdieu βλ. Bourdieu 2000), όσο η δημιουργική χρήση τους στην προσπάθεια απάντησης στο ερώτημα : πώς μπορούμε να συσχετίσουμε τις μεταβολές στο σχηματισμό της επιθυμίας που επιφέρουν οι αλλαγές στην κοινωνική δομή με τη λειτουργία των πολιτισμικών αγορών ; Η βασική θέση του Bourdieu είναι ότι καταναλωτές και παραγωγοί φτάνουν να προσαρμόζονται αμοιβαία διότι οι κοινωνικοί χώροι (τα «πεδία») στα οποία εντάσσονται διακρίνονται από ομόλογες δομές. Από αυτή την άποψη, μικρή σημασία έχει τι γίνεται εντός των πολιτισμικών αγορών ή, ακριβέστερα, αυτό που γίνεται τείνει να ανάγεται στις βασικές αντιθέσεις των κοινωνικών πεδίων. Αντίθετα, οι σύγχρονες βεμπεριανές προσεγγίσεις της αγοράς επικεντρώνουν σε αυτές τις εσωτερικές διαδικασίες των αγορών, οι οποίες καθορίζονται από τις καριέρες, τις διαντιδράσεις και τους «πόρους» των δρώντων (καταναλωτών και παραγωγών).

Στη δική μας περίπτωση από την εμπειρική παρατήρηση προκύπτει ότι οι αγορές διασκέδασης κατορθώνουν να «λύουν» τις αντιφάσεις που δημιουργούν στο σχηματισμό της επιθυμίας οι μεταβολές στην κοινωνική δομή χάρη, πρώτο, στην μετακίνηση ατόμων από τις τάξεις των καταναλωτών σε αυτές των επιχειρηματιών και, δεύτερο, σε μια διαρκή πρόσωπο με πρόσωπο διαντίδραση επιχειρηματιών και καταναλωτών στην αγορά ως φυσικό χώρο. Ταυτόχρονα, καίριο ρόλο συντονισμού παίζουν οι θεσμικοί λόγοι των Μ.Μ.Ε. και της αστικής πολιτικής, οι οποίοι λειτουργούν ως κοινά σημεία αναφοράς ή, σύμφωνα με μια πιο τεχνική ορολογία, ως κοινός συμβολικός πόρος.

Αυτό λοιπόν που επιτρέπει, τουλάχιστον στις αγορές διασκέδασης που εξετάζουμε, την προσαρμογή των παλαιών έξεων στις νέες προσδοκίες είναι ένας ιδιαίτερος τρόπος λειτουργίας της αγοράς, ο οποίος «διαπραγματεύεται» τους περιορισμούς που επιβάλλει η κοινωνική δομή δίνοντας περισσότερο ή λιγότερο ικανοποιητικές απαντήσεις στα διακυβεύματα που απορρέουν από αυτούς. Με λίγο πιο συγκεκριμένους όρους, οι τύποι χώρων που επινοούν οι δρώντες της αγοράς διασκέδασης (το «μεζεδοπωλείο», η «νεο-ταβέρνα», η «πίστα»...) απαντούν στις απαιτήσεις που επιβάλλονται από το ευρύτερο πλαίσιο ζωής των καταναλωτών (π.χ. στην ένταση ανάμεσα στη λαϊκή καταγωγή και το αίτημα βελτίωσης της ποιότητας ζωής). Πρόκειται όμως για απαντήσεις που δεν είναι προδιαγεγραμμένες στις δομές, όπως αφήνει να εννοηθεί το «παιχνίδι των ομολογιών» του Bourdieu. Αντίθετα, περνούν μέσα από τη δράση συγκεκριμένων κατηγοριών δρώντων (όπως οι καταναλωτές που γίνονται επιχειρηματίες), τις διαντιδράσεις στον χώρο της αγοράς και τη θεσμοποίηση (στον κρατικό και μεντιακό λόγο) ορισμένων πολιτισμικών σχημάτων. Δεν έχουν, έτσι, αναγκαίο ή αναπόφευκτο χαρακτήρα, αλλά συνιστούν μερικούς από τους

δυνατούς τρόπους συμβολισμού του κοινωνικού. Η πρόταση αυτή δικαιολογεί τη χρήση του επιθέτου «επινοητικός» για την περιγραφή του τρόπου προσαρμογής των έξω των ατόμων που ανέρχονται κοινωνικά στις νέες τους προσδοκίες.

Για την περιγραφή του μηχανισμού κατασκευής των τύπων χώρων των αγορών διασκέδασης θα προτείνουμε ένα μοντέλο εισβολής/διαδοχής των επιχειρηματιών στις τοπικές συγκεντρώσεις επιχειρήσεων διασκέδασης, όπως είναι αυτές του Ψυρρή και του Μπουρναζίου. Θα δούμε ότι κατά τη διάρκεια δημιουργίας αυτών των συγκεντρώσεων μεταβάλλονται τα χαρακτηριστικά των εισερχόμενων επιχειρηματιών: προηγείται ένας αριθμός «ερασιτεχνών», δηλαδή σχετικά εύπορων καταναλωτών που μετατρέπονται σε επιχειρηματίες, καθώς και επαγγελματίες που προέρχονται από άλλους κλάδους της συμβολικής οικονομίας (ηθοποιοί, φωτογράφοι, δισκοπώλες...). Ακολουθούν οι, λιγότερο ή περισσότερο καθιερωμένοι, επιχειρηματίες της διασκέδασης. Σε αυτή τη διαδοχή, οι καθοριστικές ιδιότητες είναι η παλαιότητα στο επάγγελμα και ο βαθμός διαφοροποίησης της κοινωνικο-επαγγελματικής διαδρομής. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, ο υψηλός βαθμός διαφοροποίησης της κοινωνικο-επαγγελματικής διαδρομής (που αντιστοιχεί στις περιπτώσεις των νεότευκτων επιχειρηματιών) τείνει να συνδέεται με την καινοτομία, και συνεπώς με την επινοητική προσαρμογή των έξω στις προσδοκίες. Η καινοτομία, δηλαδή η εισαγωγή νέων τύπων χώρων διασκέδασης στην αγορά, παίρνει συνήθως τις μορφές της δημιουργίας νέων εκδοχών «παραδοσιακών» χώρων και της «μεταφοράς» στην αθηναϊκή αγορά ευρωπαϊκών και βορειοαμερικανικών τάσεων, ή κάποιο συνδυασμό των δύο. Αντίθετα, η παλαιότητα στο επάγγελμα (οι περιπτώσεις των καθιερωμένων επιχειρηματιών) τείνει να συνδέεται με τη μιμνήση, και συνεπώς με τη διάχυση στο ευρύτερο κοινό των προϊόντων που απορρέουν από την επινοητική προσαρμογή.

Σε ό,τι αφορά στους καταναλωτές θα προτείνουμε μοντέλα κοινωνικής ανάμειξης. Θα δούμε ότι οι βασικές στρατηγικές που διαμορφώνουν τις διαφορετικές καταστάσεις ανάμειξης είναι τρεις, από τις οποίες οι δυο πρώτες αναμενόμενες, η δεύτερη μάλλον λιγότερο: πρώτο, η επιδίωξη των λαϊκών και μεσαίων στρωμάτων για συγχρωτισμό με τις ανώτερες τάξεις μέσα από την επίσκεψη των περιοχών «τους», δεύτερο, η επιδίωξη των ευπορότερων στρωμάτων για συγχρωτισμό με τους ομοίους και, τρίτο, η επιδίωξη μελών των μεσαίων ή ανώτερων τάξεων για συγχρωτισμό με τις κατώτερες τάξεις στις γειτονιές ή τους χώρους διασκέδασης τους. Η τελευταία στρατηγική μαρτυρά, για να χρησιμοποιήσουμε την έκφραση του Bourdieu (2001) μια «καταδεκτική» στάση η οποία επιβεβαιώνει εμμέσως την ανωτερότητα του κοινωνικά προνομιούχου ενώ ταυτόχρονα ικανοποιεί τις «λαϊκές» επιθυμίες του τις οποίες έχει, ενδεχομένως, παραμερίσει στο πλαίσιο της κατοχύρωσης της κοινωνικής του ανόδου.

Στις επόμενες σελίδες θα παρουσιάσουμε ένα σύντομο περίγραμμα του τρόπου με τον οποίο μεταβολές στην κοινωνική δομή προκαλούν εντάσεις στο πεδίο της επιθυμίας και, στη συνέχεια, τον μηχανισμό επεξεργασίας αυτών των εντάσεων στο πλαίσιο της αγοράς διασκέδασης.

2. Μετασχηματισμοί στην κοινωνική δομή της Αθήνας και σχηματισμός της επιθυμίας

Από τους μετασχηματισμούς στην κοινωνική δομή της Αθήνας εδώ χρειάζεται να σχολιάσουμε δυο. Πρώτο, τη μετακίνηση κατά την περίοδο 1981-1991 τμημάτων των λαϊκών στρωμάτων από τα χειρωνακτικά επαγγέλματα στις υπηρεσίες, κυρίως στις χαμηλές υπαλληλικές θέσεις. Η εξέλιξη αυτή εντάσσεται σε μια γενικότερη διεύρυνση της μισθωτής εργασίας στις υπηρεσίες, ενώ πιο πρόσφατα συνδέθηκε με τη μαζική είσοδο μεταναστών στην αγορά εργασίας, οι οποίοι κατέλαβαν τις χειρωνακτικές θέσεις. Ο Maloutas (2004) σχολιάζει ότι, ειδικά η μετακίνηση στις χαμηλές υπαλληλικές θέσεις, πρέπει ενδεχομένως να ερμηνευθεί περισσότερο σαν μια μεταβολή της γεωμετρίας των κοινωνικών στρωμάτων, παρά σαν μια διαδικασία κοινωνικής ανόδου των τμημάτων των (ελληνικών) λαϊκών στρωμάτων. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, η εξέλιξη αυτή φαίνεται να είχε καθοριστική σημασία σε ό,τι έχει να κάνει με τον σχηματισμό της επιθυμίας. Η απομάκρυνση από τη χειρωνακτική απασχόληση, ακόμη και αν δεν επιφέρει σημαντικές αλλαγές από την άποψη του εισοδήματος ή της κοινωνικής

απόστασης από τα ανώτερα στρώματα, συνιστά το πέρασμα ενός ορίου που διαχωρίζει δυο από τους βασικότερους πόλους της αγοράς εργασίας (χειρωνακτική/πνευματική εργασία), κάτι που νομιμοποιεί στις συνειδήσεις την επιδίωξη οικειοποίησης αγαθών των ανώτερων τάξεων. Τα εμπειρικά στοιχεία που διαθέτουμε σχετικά με το κατά πόσο λειτούργησε ο μηχανισμός αυτός είναι σχετικά περιορισμένα : προκύπτουν από τις εθνογραφικές συνεντεύξεις με καταναλωτές και επιχειρηματίες του Μπουρναζίου, οι οποίοι καταγόμενοι από οικογένειες χειρωνακτών άρχισαν, στα τέλη της δεκαετίας του 80 και σε ηλικία γύρω στα 20, να επισκέπτονται τις «καλές» περιοχές της Αθήνας «ξεφεύγοντας από το Περιστερί» (συνέντευξη με ιδιοκτήτη καφέ, 5/2002). Οι εξωτερικές εκφράσεις της καταναλωτικής συμπεριφοράς των νέων των λαϊκών στρωμάτων τα τελευταία 15-20 χρόνια μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι η παρατήρησή μας (η σύνδεση της μετακίνησης από χειρωνακτικές σε υπαλληλικές θέσεις με την επιδίωξη πρόσβασης σε αγαθά των ανώτερων τάξεων) έχει ευρύτερη ισχύ: πράγματι, η καθημερινή κινητικότητα νέων των λαϊκών τάξεων για λόγους διασκέδασης σε εύπορες περιοχές υπήρξε ευρεία, ενώ οι χώροι διασκέδασης που σταδιακά δημιουργήθηκαν στα ίδια τα δυτικά προάστια είναι σταθέρα προσανατολισμένα προς κάποια αναπαράσταση της «πολυτέλειας».

Ο τρόπος με τον οποίο εκφράστηκε η έλξη αυτή νέων των λαϊκών τάξεων από «πολυτελή» αγαθά δεν μπορεί να διαχωριστεί από τις συνθήκες που καθόρισαν την κοινωνική ανάμειξη στο πλαίσιο του ελεύθερου χρόνου. Ο Maloutas (2004) επεσήμανε ότι η μεταβολή στην επαγγελματική σύνθεση των λαϊκών πληθυσμών στην οποία αναφερθήκαμε δεν κατέληξε σε στεγαστική κινητικότητα όπως θα θεωρητικά θα μπορούσε. Αντίθετα, συνδυάστηκε με παραμονή στην περιοχή κατοικίας των γονέων συνιστώντας μια κατά κάποιον τρόπο «χωρικά εγκλωβισμένη» κοινωνική κινητικότητα (Maloutas, 2004). Άσχετα με τους λόγους στους οποίους οφείλεται αυτή η συμπεριφορά (ο Μαλούτας παραθέτει ορισμένες ερμηνείες, με κυριότερη την ισχύ των οικογενειακών δικτύων), από την άποψη των καταναλωτικών πρακτικών είναι καίριο ότι οι νέοι δεν μπόρεσαν να ικανοποιήσουν τις καινούργιες τους προσδοκίες μέσα από μια μετάβαση ως *κάτοικοι* στους χώρους όπου εντοπιζόνταν τα αγαθά ανώτερου προφίλ. Το γεγονός αυτό έδωσε χώρο στην ανάπτυξη μιας καθημερινής κινητικότητας στο πλαίσιο του ελεύθερου χρόνου με προορισμό περιοχές όπως η Γλυφάδα, η Κηφισιά και το Κολωνάκι.

Ο δεύτερος μετασχηματισμός της αθηναϊκής κοινωνικής δομής που μας ενδιαφέρει εδώ είναι η μεγέθυνση των ανώτερων στρωμάτων την περίοδο 1991-2001, κυρίως μέσα από την αύξηση των υψηλής στάθμης επαγγελματιών που συνδέονται με διευρυμένη πρόσβαση στους περιζήτητους κλάδους της ανώτατης εκπαίδευσης, την μικροεπιχειρηματικότητα (η οποία συνιστά την άλλη όψη της διευρύνσης της μισθωτής εργασίας στις υπηρεσίες) και τις ανώτερες δημοσιονομικές θέσεις. Είναι σημαντικό για τις επιπτώσεις της στο πεδίο της καταναλώσεως, ότι η εξέλιξη αυτή ακολούθησε τη διαδικασία της προαστιοποίησης (αν και η τελευταία πρέπει να αποδωθεί περισσότερο στην επιβάρυνση των αστικών συνθηκών στο κέντρο της πόλης και λιγότερο στους μετασχηματισμούς στην κοινωνική δομή). Το γεγονός αυτό είχε σαν συνέπεια, από τη μία, τη δημιουργία νέων συγκεντρώσεων επιχειρήσεων διασκέδασης στα προάστια (βλ. και Δέφνερ, 2002) οι οποίες καλύπτουν τη ζήτηση όπως εκφράζεται τοπικά και, από την άλλη, τη μετατροπή των περιοχών του κέντρου σε προορισμούς στο πλαίσιο της καθημερινής κινητικότητας με αφετηρία τα προάστια.

Στα τέλη της δεκαετίας του 80 η κινητικότητα αυτή των νέων των μέσων και ανώτερων στρωμάτων προς τις «καλές» περιοχές του κέντρου, κυρίως προς το Κολωνάκι, συναντήθηκε με την αντίστοιχη κινητικότητα των νέων των λαϊκών προαστίων που στρέφονταν προς τα αγαθά των ανώτερων τάξεων. Φαίνεται ότι η μεταβολή των συνθηκών κοινωνικής ανάμειξης στην περιοχή αυτή οδήγησε μέρος των παλαιών επισκεπτών του, στο πλαίσιο μιας στρατηγικής διάκρισης, σε αναζήτηση νέων προορισμών στην πόλη. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες επιχειρηματιών διασκέδασης του Ψυρρή (συνέντευξη στην Αθήνα με ιδιοκτήτη εστιατορίου, 18/4/2003), οι πελάτες των πρώτων εστιατορίων που άνοιξαν σε αυτή τη γειτονιά στις αρχές της δεκαετίας του 90 σύχναζαν προηγουμένως στο Κολωνάκι. Η δυσφορία

γκαλεριστών του Κολωνακίου (συνέντευξη με γκαλερίστα, 9/2001) απέναντι στους νέους «λαϊκούς» επισκέπτες και στην ταυτόχρονη αύξηση των εμπορικών δραστηριοτήτων σε βάρος της καλλιτεχνικής ατμόσφαιρας, καθώς και η μετακίνηση μέρους αυτών προς το ιστορικό κέντρο, συνηγορούν στην υπόθεση ότι η κάποια μεταβολή της κοινωνικής σύνθεσης των χρηστών αυτής της γειτονιάς προκάλεσε μια «οικολογικού» τύπου μετατόπιση δραστηριοτήτων και «τροχιών» καθημερινής κινητικότητας στο πλαίσιο του ελεύθερου χρόνου. Το ότι οι νέοι προορισμοί ήταν κυρίως οι γειτονιές του ιστορικού κέντρου δεν είναι καθόλου τυχαίο : η πολυετής ρητορική και θεσμική πρακτική της αστικής πολιτικής τους είχε πια προσδώσει μια ιδιαίτερα σημαντική συμβολική αξία στις αρχές της δεκαετίας του 90. Ειδικά στις περιοχές που παρέμεναν «υποβαθμισμένες», η αξία αυτή είχε έναν δυνητικό χαρακτήρα, κάτι που το καθιστούσε πιο εύκολα οικειοποιήσιμο από τις ομάδες οι οποίες επιχειρούσαν να ανανεώσουν τις καταναλωτικές τους ταυτότητες.

3. Η λογική της αγοράς διασκέδασης

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο η αγορά διασκέδασης παράγει αγαθά που λύουν τις εντάσεις που προκαλούνται από τους μετασχηματισμούς της κοινωνικής δομής, είναι το «ελληνάδικο». Το ελληνάδικο, που παρουσίασε εξαιρετική διάχυση στην Αθήνα στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 90, προκύπτει από τον συγκερασμό της ελληνικής μουσικής με το «κλαμπ», ένα δυτικοευρωπαϊκό και βορειοαμερικάνικο τύπο χώρου διασκέδασης ο οποίος είχε γίνει αντικείμενο οικειοποίησης από τα μέσα στρώματα. Είναι αξιοσημείωτο ότι η «γενεαλογία» του μας παραπέμπει στα βόρεια προάστια των αρχών της δεκαετίας του 90, όπου κλαμπ σχετικά υψηλής κοινωνικής στάθμης μετέβαλλαν μέρος του μουσικού τους προγράμματος εισάγοντας ελληνική μουσική, κυρίως των δεκαετιών 60-70. Από τα μέσα της δεκαετίας, τη σκυτάλη παραλαμβάνουν η Πειραιώς και τα δυτικά προάστια, όπου έρχουν αρχίσει να αναπτύσσονται τοπικές συγκεντρώσεις επιχειρήσεων διασκέδασης. Δημιουργούνται κλαμπ όπου ακούγεται εξ ολοκλήρου ελληνική μουσική, με σταδιακή αύξηση της προτίμησης για την λεγόμενη «λαϊκό-ποπ» μουσική, της οποίας η βιομηχανία παρουσιάζει την περίοδο αυτή μεγάλη ανάπτυξη. Πρόκειται, νομίζω, για μια διαδικασία επινοητικής προσαρμογής παλαιών έξων (σχετικών με την ακρόαση ελληνικής λαϊκής μουσικής) στην έκφραση νέων προσδοκιών (που συνήθως στην Αθήνα εκφράζονται με την επιδίωξη οικειοποίησης δυτικοευρωπαϊκών και βορειοαμερικάνικων αγαθών) η οποία οδηγεί σε καινοτομίες στον τομέα των υπηρεσιών της αγοράς διασκέδασης. Μπορούμε να ερμηνεύσουμε με παρόμοιο τρόπο την εμφάνιση μιας σειράς άλλων σύγχρονων τύπων χώρων διασκέδασης («μυξεδωπαλείο», «πίστες», «νεο-ταβέρνες»...).

Η πρόταση αυτής της εισήγησης είναι ότι ίσως ο βασικότερος μηχανισμός της αγοράς μέσα από τον οποίο επιτυγχάνεται αυτή η προσαρμογή συνίσταται σε έναν χωρικοποιημένο τρόπο συντονισμού της δράσης των επιχειρηματιών, ο οποίος μπορεί να περιγραφεί σαν μια διαδικασία εισβολής/διαδοχής στις τοπικές συγκεντρώσεις δραστηριοτήτων διασκέδασης. Σύμφωνα με αυτό το μοντέλο, οι βασικοί τύποι χώρων διασκέδασης της πόλης παράγονται στο πλαίσιο των δημοφιλέστερων τοπικών συγκεντρώσεων, κυρίως στο κέντρο και δευτερευόντως στα προάστια. Η λογική της διαντίδρασης των επιχειρηματιών μεταξύ τους και με τους καταναλωτές μετατρέπει τις συγκεντρώσεις αυτές σε ένα είδος «εργαστηρίου», που αποτελεί πρωτοπρία σε σχέση με την υπόλοιπη πόλη στην οποία διαχέονται οι καινοτομίες που παράγουν. Οι σημαντικότερες συνθήκες υπό τις οποίες πραγματοποιείται αυτή η διαδικασία είναι, κατά πρώτο, οι όροι κοινωνικής ανάμειξης των καταναλωτών για τους οποίους έγινε λόγος νωρίτερα και, δεύτερο, η λογική εισαγωγής των επιχειρηματιών στις τοπικές συγκεντρώσεις, στην οποία θα αναφερθούμε ευθύς αμέσως.

Στις δυο περιπτώσεις τοπικών συγκεντρώσεων που μελετήσαμε, στις περιοχές του Ψυρρή και του Μπουρναζίου, παρατηρήσαμε την ίδια δομή στη διαδοχή των επιχειρηματιών. Το πρώτο χαρακτηριστικό της είναι ότι οι «πρωτοπόροι», δηλαδή οι επιχειρηματίες που δημιουργούν τα πρώτα καταστήματα – τα οποία ταυτόχρονα συνιστούν καινοτομίες για την τοπική ή και την αθηναϊκή αγορά – προέρχονται από τις τάξεις των καταναλωτών. Το στοιχείο αυτό συνδέεται με τα

γενικά χαρακτηριστικά της αγοράς διασκέδασης: πρόκειται για μια αγορά που χαρακτηρίζεται από χαμηλή συγκέντρωση κεφαλαίου (παρά την επέκταση των αλυσίδων), εμπειρισμό στην επιλογή της ειδικεύσης (μπαρ, εστιατόριο, καφέ...) και, τέλος, σχετικά άτονη διάκριση διεύθυνσης/εργασίας η οποία εκφράζεται με τη συχνή συμμετοχή του εργοδότη στην κατασκευή της υπηρεσίας (μέσα από την παρουσία του στο κατάστημα, τις «δημόσιες σχέσεις» με τους πελάτες κλπ). Τα οργανωτικά αυτά χαρακτηριστικά διευκολύνουν την εισαγωγή νέων επιχειρηματιών, κάτι που από την άποψη που μας ενδιαφέρει είναι πολύ σημαντικό: είναι με αυτόν τον τρόπο που οι εντάσεις στο επίπεδο της επιθυμίας εισάγονται πρωτογενώς στους μηχανισμούς της αγοράς, από τους ίδιους τους καταναλωτές που μετατρέπονται σε επιχειρηματίες.

Οι πρωτοπόροι είναι κυρίως άγαμοι σχετικά εύποροι ελεύθεροι επαγγελματίες. Έχουν άνεση στην αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου τους και αποφασίζουν κάποια στιγμή να μετατρέψουν το χόμπι σε επιχείρηση, συνήθως σε συνεργασία με κάποιον επιχειρηματία που έχουν γνωρίσει στο πλαίσιο της διασκέδασής τους. Καινοτομούν τόσο ως προς την χωροθέτηση, όσο και ως προς το είδος του χώρου διασκέδασης που δημιουργούν, δείχνοντας μίαν αξιοσημείωτη εμπιστοσύνη στο γούστο και το «ένστικτο» τους. Σε Ψυρρή και Μπουρνάζι, ωστόσο, οι «πρωτοπόροι» παρουσιάζουν ορισμένες σημαντικές διαφορές: στο δεύτερο είναι νεαρότερης ηλικίας και με χαμηλότερο μορφωτικό επίπεδο. Τα στοιχεία αυτά αντανακλούν τη διαφορά κοινωνικής θέσης και φανερώνουν τους διαφορετικούς τρόπους σύνδεσης των εξελίξεων στην αγορά της διασκέδασης με τους μετασχηματισμούς της κοινωνικής δομής: οι νέοι του Περιστερίου είναι μέλη της πρώτης γενιάς που επισκέπτεται στον ελεύθερο χρόνο της τις εύπορες περιοχές της Αθήνας και οι εμπειρίες τους από τα «καφέ» στα οποία συχνάζουν αποτελούν το υλικό για τη δημιουργία «καινοτόμων» για τα δεδομένα των δυτικών προαστίων χώρων διασκέδασης στο Μπουρνάζι. Οι μεσήλικες του Ψυρρή είναι μέλη των μεσαίων ή ανώτερων μεσαίων στρωμάτων, τα οποία, από τη μία, είναι πλήρως εξοικειωμένα με την θετική επαναξιολόγηση των γειτονιών του ιστορικού κέντρου (κάτι που άλλωστε τους ωθεί στο να προκαταλάβουν κερδοσκοπικά την νέα τους ανάπτυξη) και, από την άλλη, λόγω ηλικίας έχουν εμπειρία των «παραδοσιακών» αθηναϊκών τρόπων διασκέδασης. Στη συγκυρία επέκτασης της «πίστας» και των «ελληνάδικων» κινητοποιούν αυτές τις δυο πηγές συμβόλων για τη δημιουργία των «μεζεδοπωλείων», χώρων δηλαδή που αντιπαράθετον, σύμφωνα με τα λεγόμενά τους, στην απρόσωπη διασκέδαση των μεγάλων χώρων διασκέδασης τη ζεστασιά της ανθρώπινης επαφής της ταβέρνας της «παλιάς Αθήνας».

Η επαγγελματική διαδρομή ενός από τους πρώτους επιχειρηματίες του Ψυρρή

Ο Φ.Μ. είναι ένας από τους τρεις ιδιοκτήτες του πρώτου, εξαιρετικά επιτυχημένου «μεζεδοπωλείου» του Ψυρρή, το οποίο άνοιξε το 1990. Στην κοινωνικο-επαγγελματική διαδρομή του Φ.Μ., του οποίου η βασική επαγγελματική απασχόληση είναι η οδοντιατρική, η δημιουργία καταστημάτων διασκέδασης παρεμβαίνει σε δύο στιγμές. Η πρώτη είναι το 1962 όταν, σε ηλικία 24 ετών, ανοίγει στην Πλάκα - σε μια εποχή που η περιοχή αυτή μετατρέπονταν σταδιακά σε πόλο δραστηριοτήτων διασκέδασης - μια ταβέρνα μαζί με δυο προσωπικές φίλες, μια ζωγράφο και μια ηθοποιό. Στη συνέχεια, αν και έχει γεννηθεί και μεγαλώσει στην Αθήνα, εγκαθίσταται το 1981-2 στο εξοχικό του σπίτι στην Κέα, όπου παραμένει για 8 χρόνια εργαζόμενος ως οδοντίατρος. Το 1989 επιστρέφει στην Αθήνα, εγκαταλείποντας πλέον οριστικά την βασική του απασχόληση. Στο πλαίσιο της επανόδου του αυτής, σημειώνει ο ίδιος, «αντί να νοικιάσει ένα σπίτι με ένα καθιστικό 150 τετραγωνικά 200, να ξαναφωνάξει τους φίλους του και τους γνωστούς» ανοίγει το «Τάκη 13» στο Ψυρρή (συνέντευξη στην Αθήνα, 18/4/2003). Συνεργάζεται με τον Χ.Σ., ιδιοκτήτη εστιατορίου στο Π. Φάληρο, και τον Σ.Β., συνταξιούχο υπάλληλο του ΟΤΕ, ο οποίος ήταν αδελφός μιας προσωπικής φίλης του. Η δημιουργία αυτού του καταστήματος παραπέμπει στα γούστα του ως πελάτη : ο Φ.Μ. αναφέρει ότι στα τέλη του 80 σύχναζε, κυρίως, σε μια λαϊκή ταβέρνα του Ψυρρή και στη γωνιά ταβέρνα το «Περιβόλι του Ουρανού» στην Πλάκα. Λίγα χρόνια αργότερα οι δυο συνεργάτες του Φ.Μ. εγκαταλείπουν το κατάστημα. Ο Σ.Β. για τον οποίο διαθέτουμε την πληροφόρηση, αποσύρεται στην Τζια όπου ασχολείται με την ενοικίαση

δωματίων. Ως το 2003, τη στιγμή πραγματοποίησης της συνέντευξης, ο Φ.Μ. ήταν ακόμη ιδιοκτήτης του «Τάκη 13», όντας ταυτόχρονα κάτοικος της περιοχής του Ψυρρή και περνώντας το μεγαλύτερο μέρος του έτους στην εξοχική του κατοικία στην Κέα.

Τους «ερασιτέχνες» αυτούς, συνοδεύουν ή ακολουθούν, κυρίως στην περιοχή του Ψυρρή, επαγγελματίες προερχόμενοι από άλλους κλάδους της πολιτισμικής οικονομίας. Έχοντας συνήθως διαμείνει για ένα διάστημα σε μεγάλες δυτικοευρωπαϊκές ή βορειοαμερικανικές μητροπόλεις, είναι αυτοί που «καινοτομούν» εισάγοντας τύπους χώρων ή αισθητικά ρεύματα του «εξωτερικού». Η εμπειρία τους αυτή είναι, επίσης, που ενισχύει την πίστη τους στην οικονομική απόδοση της επένδυσής σε «υποβαθμισμένες» περιοχές, περιμένοντας μια ανάλογη εξέλιξη με περιοχές όπως το SoHo της Νέας Υόρκης ή το κέντρο της Ρώμης.

Τις κατηγορίες αυτές ακολουθούν οι επιχειρηματίες που έχουν μια περισσότερο ή λιγότερο μακρόχρονη δραστηριοποίηση στον χώρο της διασκέδασης, σε άλλες περιοχές της Αθήνας ή στα τουριστικά νησιά. Οι επιχειρηματίες της διασκέδασης παρουσιάζουν μια τάση διαρκούς γεωγραφικής μετακίνησης των επιχειρήσεών τους κυρίως για δυο λόγους : πρώτο, λόγω της εποχιακής οργάνωσης της διασκέδασης που υπαγορεύει τη μετακίνηση μεταξύ κέντρου της πόλης και παραλίας, καθώς και μεταξύ Αθήνας και νησιών. Δεύτερο, λόγω της αναζήτησης νέων επιχειρηματικών ευκαιριών που συνδέονται με τους κύκλους της μόδας. Οι τελευταίοι καθορίζουν τη δημοφιλία ή την απαξίωση τύπων καταστημάτων και, σε μικρότερο βαθμό, ολόκληρων περιοχών μέσα στην πόλη. Κατά την εισαγωγή τους στις νέες αναπτυσσόμενες αγορές της πόλης, όπως ήταν στα μέσα της δεκαετίας του 90 αυτές του Ψυρρή και του Μπουρναζίου, οι «καθιερωμένοι» επιχειρηματίες μιμούνται και διαχέουν τους «καινοτόμους» τύπους. Ταυτόχρονα, στην προσπάθεια διεύρυνσης του κοινού τους εντάσσουν στη λειτουργία των καταστημάτων τους στοιχεία που παραπέμπουν στις πλέον κοινές έξεις (π.χ. προσθέτουν στη λειτουργία του «μεζεδοπωλείου» ηχητικές εγκαταστάσεις που παραπέμπουν στην εμπειρία της «πίστας»), κάτι που όμως οδηγεί σταδιακά στην απαξίωση του τύπου καταστήματος μέσα από την απώλεια της «ιδιαιτερότητάς» του (δηλαδή της δυνατότητας κοινωνικής διάκρισης που προσφέρει). Συνολικά, οι επιχειρηματίες αυτής της κατηγορίας επιχειρούν να ισορροπήσουν ανάμεσα στην αξιοποίηση νέων ευκαιριών και στη μείωση του ρίσκου, αντίθετα με τους πρωτοπόρους που λειτουργούν στη βάση ενός συνδυασμού μεγαλύτερου ρίσκου με μικρότερη οικονομική επένδυση. Στην περίπτωση του Μπουρναζίου πρέπει να προσθέσουμε στους «καθιερωμένους» επιχειρηματίες τις εθνικές και πολυεθνικές αλυσίδες οι οποίες (σχεδόν αποκλεισμένες άλλωστε από το «ιστορικό κέντρο» στο πλαίσιο των πολιτικών «προστασίας») βρίσκουν εκεί ένα από τα νέα πεδία επέκτασης, ενσωματώνοντας μέσω της τακτικής της δικαιόχρησης ως ένα βαθμό τους «τοπικούς» επιχειρηματίες.

Βλέπουμε, έτσι, σε αυτό το σχήμα ότι τα καθοριστικά γνωρίσματα των επιχειρηματιών, ως προς την εκδήλωση ικανότητας για την «καινοτομία» (με ό,τι και αν σημαίνει αυτή), είναι η παλαιότητα στο επάγγελμα και η διαφοροποίηση της κοινωνικο-επαγγελματικής πορείας.

Η πολύχρονη δραστηριοποίηση στον χώρο της διασκέδασης προδιαθέτει για μικρότερη ανάληψη ρίσκου λόγω των μεγαλύτερων οικονομικών επενδύσεων και της διακύβευσης της φήμης που οικοδομεί ο επιχειρηματίας μέσα από τις διαρκείς μετακινήσεις στην πόλη και τα νησιά. Με αυτή τη λογική της επιχειρηματικής δράσης συνδέεται ένα βασικό χαρακτηριστικό της τοπικής συγκέντρωσης του Μπουρναζίου : το μικρό συμβολικό όφελος που μπορούσε να προσφέρει σε επιχειρηματίες από τις «καλές» περιοχές της πόλης η δημιουργία καταστήματος στα δυτικά προάστια, τους οδήγησε στο να δείξουν περιορισμένο ενδιαφέρον για το Μπουρναζί, με αποτέλεσμα οι ευκαιρίες που δημιουργήθηκαν από την τοπική ζήτηση να αξιοποιηθούν από «τοπικούς» επιχειρηματίες (νέους «ερασιτέχνες», πρώην υπαλλήλους σε μικρά προϋπάρχοντα καταστήματα) και, στη συνέχεια, από επιχειρηματίες των γειτονικών προαστίων και του Πειραιά.

Από την άλλη, η διαφοροποίηση της κοινωνικο-επαγγελματικής πορείας πολλαπλασιάζει τους συμβολικούς «πόρους» και τα πολιτισμικά σχήματα που μπορούν να κινητοποιηθούν για την επινόηση νέων τύπων χώρων διασκέδασης, καθώς συνεπάγεται μικρότερο ρίσκο τόσο από οικονομική άποψη όσο και από την άποψη της φήμης.

4. Συμπέρασμα

Στο σημείωμα αυτό επιχειρήσαμε να δείξουμε, στο πλαίσιο μιας ευρύτερης συζήτησης για την κοινωνική δομή της Αθήνας (Maloutas 2006, Sayas and Arapoglou 2006), τη συμβολή των αγορών διασκέδασης της πόλης στις συμβολικές όψεις των διαδικασιών κοινωνικής κινητικότητας. Η πρότασή μας είναι ότι η ανοδική κινητικότητα τείνει να δημιουργεί εντάσεις στο σχηματισμό της επιθυμίας ανάμεσα στις προδιαθέσεις των ατόμων και τις νέες προσδοκίες που διαμορφώνουν. Αν αυτό είναι σωστό, τότε μπορούμε να ερμηνεύσουμε ένα σημαντικό μέρος της προσφοράς των αγορών διασκέδασης της πόλης ως προϊόντα μιας, κατά μείζονα λόγο ασύνειδης, στρατηγικής προσαρμογής των προϋπαρχουσών προδιαθέσεων στις νέες προσδοκίες. Η ανανέωση του επιχειρηματικού δυναμικού των αγορών αυτών μέσα από τις τάξεις των καταναλωτών αποτελεί τον κυριότερο μηχανισμό αυτής της προσαρμογής.

Είναι σαφές ότι το μοντέλο ερμηνείας της κατασκευής συμβολικών αγαθών που προτείνουμε, το οποίο δίνει ίση έμφαση στον ρόλο συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων και στις δομικές προδιαθέσεις καταναλωτών, δεν αφορά τις καταναλωτικές πρακτικές στο σύνολο τους, ούτε καν το σύνολο της αγοράς διασκέδασης. Έτσι, για παράδειγμα, είναι πολύ λιγότερο χρήσιμο στην κατανόηση της κατανάλωσης αγαθών (μουσική, κινηματογραφικές ταινίες) που εισάγονται από τις χώρες με τις ισχυρότερες πολιτισμικές βιομηχανίες ή για την κατανόηση πρακτικών και σχημάτων οι οποίες έχουν μακροχρόνιο χαρακτήρα και αντανακλούν σταθερότερες πολιτισμικές δομές (όπως το κύρος της κατανάλωσης «δουτικών» αγαθών).

Επιπλέον, στο σημείωμα αυτό δεν κάναμε λόγο παρά για δυο όψεις μετασχηματισμών της κοινωνικής δομής τις οποίες μπορούσαμε να αντιστοιχήσουμε με τμήματα της συμβολικής παραγωγής των αγορών διασκέδασης.

Ωστόσο, η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο οι πολιτισμικές αγορές, εν προκειμένω οι αγορές διασκέδασης, συμβάλλουν στην προσαρμογή των παιδιών έξω σε νέες προσδοκίες μπορεί να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε καλύτερα δύο διαδικασίες : Πρώτο, τους τρόπους πρόσληψης της κοινωνικής κινητικότητας από τα άτομα. Έτσι, αν από κοινωνιολογική άποψη είναι αμφίβολο το κατά πόσο η μετακίνηση από τις χειρωνακτικές στις χαμηλές υπαλληλικές θέσεις συνιστά ανοδική κινητικότητα, από την άποψη του υποκειμένου η εμπειρία της ανόδου οπωσδήποτε ενισχύεται από την η πρόσβαση σε «πολυτελέστερα» αγαθά. Δεύτερο, τον τρόπο με τον οποίο επιδρούν, με τη μεσολάβηση της πολιτισμικής οικονομίας, οι μετασχηματισμοί της κοινωνικής δομής στην οργάνωση του αστικού χώρου : Πράγματι, η ένταξη των σχημάτων της «παλιάς Αθήνας» ή του «Σόχο της Αθήνας» (έκφραση που χρησιμοποιείται για να περιγράψει περιοχές όπως του Ψυρρή ή το Γκάζι) στις πρακτικές πολιτισμικής διάκρισης ρίχνει νερό στο αυλάκι των αστικών αναπλάσεων, ενώ οι διαδοχικές μετακινήσεις των τροχών καθημερινής κινητικότητας στο πλαίσιο του ελεύθερου χρόνου προκαλούν μια ανακατανομή των αντίστοιχων δραστηριοτήτων στην πόλη.

Βιβλιογραφία

Βαρουχάκη Τ., 2005: Μαζική κουλτούρα και σύγχρονο λαϊκό τραγούδι, 1974-2000, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα.

Δέφνερ Α., 2002: Πολιτισμικοί χώροι, στο Μαλούτας Θ., (επιμ.) Κοινωνικός και Οικονομικός Άτλας της Ελλάδας: τόμος 1: Οι Πόλεις, ΕΚΚΕ -Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Αθήνα - Βόλος, 77-78.

Bourdieu P., 2000: *Les structures sociales de l'économie*, Seuil, Paris.

Bourdieu P., 2001: *Langage et pouvoir symbolique*, Seuil, Paris.

Granovetter M., 1985: Economic action and social structure, the problem of embeddedness, *American Journal of Sociology*, 91(3), 481-510.

Maloutas T., 2004: Segregation and residential mobility. Spatially entrapped social mobility and its impact on segregation in Athens, *European Urban and Regional Studies*, 11 (3), 195-211.

Maloutas T., 2006: **Mobilité sociale et ségrégation à Athènes: Formes de séparatisme social dans un contexte de mobilité spatiale réduite**, *Cahier Européen*, 3, Centre d'Etudes Européennes de Sciences Po, Paris.

Sayas S. P., Arapoglou V., 2006, Recent Trends in Social Segregation in the Wider Area of Athens. Geographical vs social mobility ?, unpublished paper, ERSA, 46th Congress of the European Regional Science Association, August 30th – September 3th University of Thessaly, Department of Planning and Regional Development, Volos-Greece.

Souliotis N., 2005: **Des quartiers à la mode. Enquête sociologique sur les mutations des marchés du divertissement et de l'art à Athènes (années 1990)**, Thèse de doctorat, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris.

ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΛΛΑΓΕΣ ΣΤΗ ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΧΩΡΟΥ ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΙΣ ΧΡΗΣΕΙΣ ΜΕ ΤΙΣ ΟΠΟΙΕΣ ΓΕΙΤΝΙΑΖΕΙ – Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΩΝ ΤΡΙΚΑΛΩΝ.

Τίγκα Κ.

Τομέας Γεωγραφίας και Περιφερειακού Σχεδιασμού, Σχολή Α.Τ.Μ., Ε.Μ.Π.

Περίληψη

Το πεδίο μελέτης της παρούσας εισήγησης είναι το παλιό εμπορικό κέντρο της πόλης των Τρικάλων. Μελετώνται εδώ οι χρήσεις που αυτό έχει φιλοξενήσει στο παρελθόν σε αντιπαραβολή με εκείνες που φιλοξενούνται σήμερα. Επιχειρείται η εξαγωγή συμπεράσματος όσον αφορά το ύψος και τη φυσιογνωμία των χρηστών και θαμώνων της περιοχής και το πώς έχουν διαφοροποιηθεί ανά τα έτη. Τέλος, μελετάται ο τρόπος σχεδιασμού του συγκεκριμένου χώρου, η κατανομή και το είδος των χρήσεων και σχολιάζεται το πώς τα στοιχεία αυτά επηρεάζουν τη λειτουργία του χώρου και την προσέλκυση επισκεπτών σήμερα.

Abstract

In this paper, the field of study is the old commercial center of the city of Trikala. Its previous land uses are presented, in collation to those one meets there today. Also, a conclusion is attempted, regarding the types of users and visitors, and whether these types have been differentiated throughout the years. Finally, there is a comment regarding the way the entire space is designed, the way the land uses are distributed through this space, and there is an attempt to understand whether this distribution is beneficiary to the space itself and its users.

Λέξεις κλειδιά: Παλιό εμπορικό κέντρο, δημόσιος χώρος, πεζόδρομος, χρήσεις γης.

Key words: Old commercial center, public space, plazas, land uses.

1. Εισαγωγή

Αφορμή για την εκπόνηση της παρούσας εισήγησης στάθηκε η διαπίστωση των διαφοροποιήσεων των τρόπων αντιμετώπισης κι αντίληψης του δημόσιου χώρου σε σχέση με τις χρήσεις με τις οποίες αυτός γειτνιάζει σε μια πόλη γενικότερα, και η επιθυμία παρατήρησης του φαινομένου αυτού σε έναν συγκεκριμένο χώρο μιας μικρής σχετικά κοινωνίας ειδικότερα, όπως είναι αυτή μιας σύγχρονης επαρχιακής πόλης. Η πόλη που επιλέχθηκε είναι η πόλη των Τρικάλων και συγκεκριμένα, το αντικείμενο της εισήγησης είναι η ανάγνωση της φυσιογνωμίας και του τρόπου χρήσης και παρουσίας στο δημόσιο χώρο σε σχέση με τις χρήσεις με τις οποίες αυτός γειτνιάζει, τόσο στο παρελθόν όσο και σήμερα, στην κεντρική περιοχή της πόλης των Τρικάλων.

Επιπλέον, η πόλη των Τρικάλων είναι μια πόλη με σχετικά μεγάλη πληθυσμιακή ομοιογένεια. Δεν παρατηρούνται δηλαδή μεγάλες διαφοροποιήσεις στους τύπους καταγωγής, στις καθημερινές συνήθειες, στην κοινωνική της οργάνωση και δομή εν γένει. Το γεγονός αυτό καθιστά την παρατήρηση των συμπεριφορών και των τρόπων διαχείρισης κι αντιμετώπισης του δημόσιου χώρου και της παράστασης σε αυτόν, ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα.

Η εισήγηση εστιάζει στο παλιό εμπορικό κέντρο της πόλης των Τρικάλων, το οποίο γειτνιάζει με την Κεντρική Πλατεία της πόλης, καθώς και με το νέο της εμπορικό κέντρο, το

οποίο εκτείνεται κατά μήκος του πεζοδρόμου της Ασκληπιού, ενός πεζοδρόμου με κίνηση και υψηλή επισκεψιμότητα και παρουσία καθ' όλο σχεδόν το 24ωρο. Το παλιό με το νέο εμπορικό κέντρο διαχωρίζονται από τον ποταμό Ληθαίο ο οποίος διασχίζει το κέντρο της πόλης.

Η περιοχή ενδιαφέροντός μας, ουσιαστικά αποτελεί συνέχεια του παραδοσιακού πλέον οικισμού της πόλης, που ονομάζεται Βαρούσι (ονομασία προερχόμενη από τη λέξη *varos* που σημαίνει πόλη).

Στις αρχές του 15ου αιώνα χτίζεται το πρώτο τζαμί στο κέντρο της πόλης, στη σημερινή πλατεία Ηρώων Πολυτεχνείου, περιμετρικά του οποίου γίνονταν το παζάρι. Στο τμήμα αυτό της πόλης, την εποχή εκείνη και για πολλά χρόνια μετά συγκεντρώνονται οι περισσότερες δραστηριότητες της καθημερινής ζωής της εποχής, από την αγορά μέχρι τα καφενεία, την διαμονή των επισκεπτών ή τις θρησκευτικές λειτουργίες. Μάλιστα, ανά τα έτη κάνουν και την εμφάνισή τους, κοντά σε αυτή την περιοχή, κάποιοι πόλοι ενδιαφέροντος, στην πλειοψηφία τους εμπορικοί, γύρω από τους οποίους εκτυλίσσεται σε μεγάλο βαθμό η ζωή και οι δραστηριότητες της πόλης.

Τόσο τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο όσο και μεταγενέστερα, το πρότυπο αυτό της συγκέντρωσης της κοινωνικής δραστηριότητας της πόλης γύρω από κάποιον πόλο, εμπορικό, θρησκευτικό κλπ, επαναλαμβάνεται συχνά, φθάνοντας ακόμα και στη σημερινή εποχή της πόλης.

2. Πολεοδομική εξέλιξη

Η μορφή της πόλης και της οργάνωσης της ζωής της, όπως περιγράφηκε παραπάνω, παρέμεινε έτσι ως την εφαρμογή του ρυμοτομικού σχεδίου του 1888. Τότε, διανοίχτηκαν οι 2 μεγάλοι οδικοί άξονες Κονδύλη – Ασκληπιού και κάθετα σ' αυτήν, η Στρ. Σαράφη – Β. Τσιτσάνη. Παράλληλα δημιουργήθηκε η Κεντρική Πλατεία, ενώ κατασκευάστηκε και η σιδερένια γέφυρα που συνδέει την Κεντρική Πλατεία με την οδό Ασκληπιού η λεγόμενη Κεντρική γέφυρα, που υφίσταται, με ελάχιστες τροποποιήσεις ως σήμερα.

Στην πλευρά του παλαιού εμπορικού κέντρου, δεδομένου ότι υπήρχε αρκετά πυκνή δόμηση ήδη, οι ιδιοκτησίες που προέκυψαν παρέμειναν μικρές σε έκταση και με σχήμα σχετικά ακανόνιστο. Στην άλλη πλευρά όμως της πόλης, κατά μήκος της οδού Ασκληπιού, τα οικοπέδα που προέκυψαν ήταν μεγάλων διαστάσεων, σε ορθογώνια σχήματα, με αποτέλεσμα να ανεγερθούν εκεί αρχικά μεγάλες και πολυτελείς κατοικίες. Ταυτόχρονα, κοντά στην Κεντρική Γέφυρα δημιουργήθηκαν μεγάλα καταστήματα, εμπορικά και καφενεία ή εστιατόρια, τα οποία μετά τις αρχές του 20ου αιώνα προσήλκυσαν μεγάλο μέρος χρηστών. Λόγω της ποιότητας και του γύρω περιβάλλοντος που σε μεγάλο βαθμό θύμιζε ακόμη εξοχή, καθώς και λόγω του μεγέθους των οικοπέδων που προέκυψαν εκεί, οι τιμές της γης ήταν ιδιαίτερα υψηλές. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι πιο ευκατάστατοι πολίτες, και άρα οι πιο υψηλά ιστάμενοι κοινωνικά, να έχουν τη δυνατότητα να διαμένουν στο κομμάτι αυτό της πόλης, δίνοντας της ένα νέο ρόλο σε σχέση με το παρελθόν.

2.1 Ανάπτυξη – το σχήμα της πόλης:

Φαίνεται επίσης από το *χάρτη Χ1* του παραρτήματος (Τα Τρίκαλα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα) ότι ο πρώτος συνοικισμός, απ' όπου ξεκίνησε η ανάπτυξη της πόλης όπως αυτή είναι σήμερα, είναι αυτός του Βαρουσίου, μιας και, κοιτώντας το χάρτη, βλέπουμε ότι εκεί, τόσο το σχήμα των οικοδομικών τετραγώνων όσο και η μορφή των δρόμων ήταν (και παραμένει ως σήμερα) εντελώς ακανόνιστη. Ωστόσο, με την εφαρμογή του πρώτου ρυμοτομικού σχεδίου της πόλης καθώς και τη συνεχή ανάπτυξη κι επέκτασή της, το σύστημα διαμόρφωσης των οικοδομικών τετραγώνων ομαλοποιείται, γίνεται στη μεγαλύτερη έκταση της πόλης ορθογώνιο, με παράλληλες σειρές οικοδομικών τετραγώνων και κάθετους και παράλληλους μεταξύ τους δρόμους που εντείνουν το ορθογώνιο αυτό σύστημα ανάπτυξης.

3. Το παλιό εμπορικό κέντρο – Μορφές - Μεταλλαγές:

Μετά από την τροποποίηση λοιπόν του σχήματος της πόλης, η περιοχή που ορίζεται ως παλιό εμπορικό κέντρο της πόλης, άρχισε να φιλοξενεί άλλες χρήσεις, αρκετά διαφορετικές από αυτές που φιλοξενούσε ως τώρα. Το εμπόριο υποχώρησε αρκετά προς τη νέα, 'πολυτελέστερη' περιοχή, δίνοντας τη θέση του σε ποικίλες χρήσεις αναψυχής.

Συγκεκριμένα, στις ταβέρνες-καφενεία που υπήρχαν εκεί από τις αρχές του προηγούμενου αιώνα μέχρι και το 1970 περίπου, υπήρχε διαβάθμιση τόσο ως προς τους επισκέπτες όσο και ως προς την ποιότητα της διασκέδασης, των υπηρεσιών κ.ά. Σε διαφορετικά μέρη δηλαδή πήγαιναν οι Ιταλοί και Γερμανοί στρατιώτες, σε άλλα οι άντρες τα μεσημέρια της Δευτέρας μετά τη λαϊκή αγορά, σε άλλα οι αστοί ή οι κάτοικοι των γύρω χωριών, ενώ υπήρχαν και μαγαζιά που συγκέντρωναν επισκέπτες από περισσότερες της μίας των παραπάνω κατηγοριών. (Κατσόγιαννος Ν. (2000)) Μετά το 1930 και ιδιαίτερα τα χρόνια της κατοχής στην περιοχή, με τα πολυάριθμα ταβερνάκια που φιλοξενούσε, τα λεγόμενα κουτούκια, αποτέλεσε την εστία από την οποία άνθισε το ρεμπέτικο τραγούδι, ενώ στην ίδια περιοχή, την ίδια εποχή περίπου, συναντώνται και οι πρώτοι οικισμοί ανοχής και η πόλη μετά από λίγα χρόνια φημιζόταν σε όλη σχεδόν τη χώρα για τη συγκεκριμένη χρήση. Την περίοδο εκείνη η περιοχή μελέτης μας ήταν γνωστή με το όνομα 'Στενά'.

Συνήθως η αναψυχή συνδυαζόταν με τους οίκους ανοχής, συνέβαινε δηλαδή τις πιο πολλές φορές να υπάρχει κάποιο κέντρο αναψυχής στο υπόγειο συνήθως ή στο ισόγειο και στον όροφο του ιδίου κτίσματος να λειτουργεί οίκος ανοχής. Οι οικισμοί ανοχής, βρισκόταν πάντα σε όροφο προκειμένου να αποφεύγονται η έκθεση και ο σχολιασμός των θαμώνων ή επισκεπτών.

Τα πρώτα χρόνια, γύρω δηλαδή και μετά τη δεκαετία του '30, η εμφάνιση πορνών στην πόλη και στη συγκεκριμένη περιοχή δεν προκαλεί ανησυχία στην κλειστή και αρκετά συντηρητική κοινωνία της πόλης, καθώς ήταν λίγες αριθμητικά και ιδιαίτερες διακριτικές. Με την πάροδο όμως των ετών η παρουσία τους κυριάρχησε, οργανώθηκαν ανά ομάδες των 4 ή 5 με κάποια υπεύθυνη, τη λεγόμενη 'μαντάμα', σε κτίρια της περιοχής, επηρεάζοντας τόσο τους ανθρώπους όσο και την ίδια τη μορφή και τη φυσιογνωμία της περιοχής γύρω τους. Χαρακτηριστικά, αναφέρεται στο βιβλίο του Η. Πετρόπουλου 'Το Μπουρδέλο' ότι η συγκεκριμένη γειτονιά αποτελούσε την πιο φημισμένη της εποχής της (1940 - 1950), μετρώντας 42 συνολικά οίκους ανοχής.

Δεν αργεί έτσι η εμφάνιση των πρώτων αναταραχών μεταξύ των θαμώνων ή των εργαζομένων εκεί με συμπλοκές και θανάσιμους ενίοτε τραυματισμούς. Τα φαινόμενα αυτά, σε συνδυασμό με την προκλητική πλέον για την εποχή συμπεριφορά κι εμφάνιση των γυναικών που δούλευαν στα 'Στενά' προκάλεσαν σύντομα αντιδράσεις από τους κατοίκους των γύρω περιοχών και οι διαμαρτυρίες τους έγιναν διαδοχικά τόσο πυκνές κι έντονες που είχαν ως αποτέλεσμα την απομάκρυνση των 'σπιτιών' αυτών από την περιοχή. Συγκεκριμένα, εκδόθηκε μια απόφαση για την απομάκρυνση των οργανωμένων σπιτιών από εκεί, το 1955, οι τελευταίες όμως πόρνες δεν απομακρύνθηκαν από την περιοχή παρά μόνο πολύ αργότερα, στις αρχές της δεκαετίας του '70. (Κατσόγιαννος, 2000)

Ταυτόχρονα, λόγω της χρήσης της αυτής, η περιοχή στο σύνολό της υποβαθμίστηκε, απέκτησε μια φήμη αρκετά αρνητική που την ακολούθησε για πολύ καιρό μετά την απομάκρυνση των πορνείων, δυσχεραίνοντας σε μεγάλο βαθμό και τις όποιες απόπειρες αναβάθμισης - ανάπλασής της έγιναν τα επόμενα χρόνια. Για τον λόγο αυτό, πέρα από κάποια, πολύ λίγα καφενεία και μικροβιοτεχνίες που έμειναν, τα επόμενα χρόνια, η κυρίαρχη χρήση ήταν αυτή της αποθήκευσης λαχανικών, φρούτων και σιτηρών, με αποτέλεσμα τη σταδιακή της ερήμωση. Λόγω των χρήσεων που φιλοξενούσε την περίοδο εκείνη, προέκυψε και η υιοθέτηση της ονομασίας με την οποία είναι και σήμερα γνωστή η περιοχή, η ονομασία Μανάβικα.

3.1 Δημοτική αντιμετώπιση:

Αν και υποβαθμισμένη, ωστόσο η περιοχή, δεν έχασε ποτέ ουσιαστικά την αίγλη και τη γοητεία της. Η ιστορία που κουβαλά, η γειννιάσή της με πολύ σημαντικές για το σύνολο της πόλης χρήσεις, η δυνατότητα εύκολης και άμεσης προσέγγισής της από όλα σχεδόν τα σημεία της πόλης αλλά και η πλούσια αρχιτεκτονική της κληρονομιά, ακόμα και τα χρόνια της παροδικής της υποβάθμισης, προβλημάτιζαν κατοίκους, ιδιοκτήτες ακινήτων στην περιοχή καθώς και τις αρμόδιες δημοτικές αρχές, ως προς το ποιά θα ήταν η πιο σωστή και αποτελεσματική αντιμετώπιση κι ανάδειξη της τελικά. Η μεγάλη ανοικοδόμηση της υπόλοιπης πόλης με το σύστημα της αντιπαροχής, για καλή της τύχη δεν άγγιξε σχεδόν καθόλου την περιοχή των Μανάβικων. Καθώς τα περισσότερα από τα πολύ αξιόλογα αρχιτεκτονικά και ιστορικά κτίσματα που υπάρχουν εκεί ανήκουν σε περισσότερους του ενός ιδιοκτητών, οι αποφάσεις του πως ακριβώς θα τα διαχειρισθούν ήταν ιδιαίτερα δύσκολες και χρονοβόρες, με αποτέλεσμα να μη λαμβάνονται ποτέ τελικά.

Γύρω στα 1975 με 1980, λήφθηκε από την τότε Δημοτική αρχή, η απόφαση, προκειμένου να επανενταχθεί στον 'εμπορικό χάρτη' της πόλης, να μεταφερθεί εκεί η λαϊκή αγορά, η οποία ως τότε, και μέχρι σήμερα, διεξάγεται κατά μήκος των δύο όπισθεν της Νομαρχίας οδών, 28^{ης} Οκτωβρίου και Ηρώων Αλβανικού Μετώπου. Η απόφαση αυτή δεν ευοδώθηκε, καθώς, συνηθισμένοι οι κάτοικοι της πόλης στο γραμμικό σχήμα της προηγούμενης αγοράς, σε μεγάλο πλάτους δρόμους και με πλούσιο φως, δεν μπόρεσαν να αποδεχθούν τις νέες συνθήκες, κατά τις οποίες διεξαγόταν η αγορά μέσα στα στενά δρομάκια των Μανάβικων. Σε μικρού δηλαδή πλάτους δρόμους, κάθετους και παράλληλους μεταξύ τους, όπου εύκολα θα μπορούσε κάποιος να χαθεί, χωρίς πλούσιο φως και με υγρασία. Επιπλέον, οι ίδιοι οι έμποροι διαμαρτύρονταν, καθώς τα ενοίκια που έπρεπε να πληρώνουν για τα καταστήματα αλλά και τους πάγκους ήταν πολύ πιο υψηλά από εκείνα που πλήρωναν στην προηγούμενη θέση τους. Έτσι γρήγορα αυτή η νέα θέση της λαϊκής αγοράς εγκαταλείφθηκε, αφήνοντας για ακόμα μια φορά τα Μανάβικα χωρίς ορατές κι άμεσες προοπτικές ανάπλασης κι επαναχρησής της.

Γύρω στις αρχές του 1990 ωστόσο, με αφορμή την ήδη πραγματοποιούμενη ανάπλαση κι επανάχρηση της περιοχής των παλιών λαδάδικων της Θεσσαλονίκης, η ιδέα δεν άργησε να φθάσει και στην πόλη των Τρικάλων. Λόγω λοιπόν της κινητικότητας που παρουσιάστηκε τότε και του ενδιαφέροντος κάποιων να εφαρμόσουν ένα παρόμοιο πλάνο ανάπτυξης και στα Μανάβικα, να στεγάσουν δηλαδή χρήσεις αναψυχής στα ήδη υπάρχοντα κελύφη του παλαιού εμπορικού κέντρου της πόλης ο Δήμος, προκειμένου να προστατευθεί όσο γινόταν η περιοχή, διέταξε την εκπόνηση μιας πολεοδομικής - μορφολογικής μελέτης για το σκοπό αυτό.

Με τη μελέτη αυτή ορίστηκαν σαφώς τα όρια της περιοχής, καθορίστηκαν αυστηροί όροι δόμησης, προσδιορίστηκε σε μεγάλο βαθμό η μορφή που θα έπρεπε να έχουν όσα κτίρια ανεγερθούν εκεί και εν γένει, λήφθηκαν αρκετά μέτρα ώστε να προστατευθεί η υφή και η φυσιογνωμία του συνόλου της περιοχής των Μανάβικων. Οι όροι που τέθηκαν με τη συγκεκριμένη μελέτη δεν πήραν ποτέ τη μορφή νομοθεσίας, ωστόσο τηρούνται από τις αρμόδιες υπηρεσίες του Δήμου και είναι πολύ δύσκολο κανείς να μην τους ακολουθήσει.

Επιπλέον, για την ενίσχυση της συχνότητας των επισκέψεων, και τη μετατροπή του χώρου σε ένα μέρος πιο 'κοινωνικό' και την αρχική προσέλκυση επισκεπτών, οι αρμόδιες αρχές μερίμνησαν, σε συνεργασία με τους καταστηματαρχες της περιοχής για τη φιλοξενία εκεί ορισμένων δραστηριοτήτων, όπως είναι κάποιες γιορτές την περίοδο των Αποκριών κ.ά.

4. Σημερινές χρήσεις και λειτουργίες:

Μέσα λοιπόν από όλες τις διαδικασίες που παρουσιάστηκαν μέχρι τώρα, ένας θύλακας ψυχαγωγίας και κοινωνικής δραστηριότητας εμφανίζεται μετά το 1995 στην περιοχή 'Μανάβικα'. Σήμερα η περιοχή λειτουργεί στο μεγαλύτερο βαθμό της ως πόλος διασκέδασης και κυρίως τις βραδινές ώρες. Η μικροκλίμακα των κτιρίων, ισόγεια ή διώροφα κτίσματα διατηρείται σε μεγάλο βαθμό και οι χρήσεις που φιλοξενούνται σε αυτά είναι ουζερί, μπαρ, εστιατόρια κ.ά.

Το κτιριακό δυναμικό της περιοχής απαρτίζουν σχεδόν εξολοκλήρου κτίρια παλιά, ηλικίας από 25 ως και 90 ετών. Πρόκειται για κτίρια νεοκλασικής αρχιτεκτονικής, με πλούσια ιστορία, η πλειοψηφία των οποίων είναι χαρακτηρισμένα ως διατηρητέα και προστατεύονται έτσι από οποιασδήποτε μορφής παράταιρες παρεμβάσεις.

Οι χρήσεις που συναντά σήμερα κανείς στην περιοχή σήμαναν την αρχή για την αναζωογόνηση της περιοχής μελέτης και ως εκ τούτου κυριάρχησαν σ' αυτήν. Τα καταστήματα που φαίνονται στην περιοχή είναι στην πλειοψηφία τους μικρά καταστήματα λιανικού εμπορίου τα οποία εξυπηρετούν πολύ περιορισμένης έκτασης ανάγκες των γύρω κατοίκων, με μοναδική εξαίρεση ένα ή δύο μεγάλα καταστήματα ρούχων. Ωστόσο τα μεγάλα αυτά καταστήματα συναντώνται στον 'εξωτερικό δακτύλιο' της περιοχής, στην εξωτερική του πλευρά δηλαδή, που περιβάλλεται από κάποιους από τους μεγαλύτερους δρόμους της πόλης.

Οι κυριάρχες στην περιοχή χρήσεις αναμειγνύονται σε ένα πολυσύνθετο δίκτυο, μεταξύ τους και με άλλες, τελείως διαφορετικές, όπως είναι οι δημόσιες υπηρεσίες, οι λίγες κατοικίες κ.ά.

Σήμερα οι επισκέπτες και οι θαμώνες της προέρχονται, ανάλογα με την ώρα και την ημέρα, απ' όλες σχεδόν τις ομάδες του πληθυσμού της πόλης. Χρησιμοποιούν διαφορετικά σημεία της αλλά η επισκεψιμότητά της παραμένει υψηλή και καλύπτει ένα ευρύ φάσμα ηλικιών και τύπων επισκεπτών. Ιδιαίτερα τις βραδινές ώρες η περιοχή δέχεται το μεγαλύτερο αριθμό επισκεπτών και οι χρήσεις της αναφυχής σε κάθε μορφή τους βρίσκουν ιδιαίτερη ανταπόκριση από τους κατοίκους της πόλης. Στο τέλος της εβδομάδας και ιδιαίτερα τα βράδια της Παρασκευής και του Σαββάτου παρατηρείται η μεγαλύτερη κινητικότητα εκεί.

Όπως είναι ίσως αναμενόμενο στην νοοτροπία των ανθρώπων και ιδιαίτερα των κατοίκων μιας μικρότερης πληθυσμιακά πόλης, όταν εγκαταστάθηκαν οι πρώτες χρήσεις αναφυχής στην περιοχή, δίνοντάς της έτσι ένα διαφορετικό ύφος, η επισκεψιμότητά της ήταν ιδιαίτερα μεγάλη. Στην περίοδο της εκείνη, στις αρχές δηλαδή της δεκαετίας του 1990, οι περισσότεροι κάτοικοι της πόλης επέλεγαν να επισκεφθούν κάποιο από τα κέντρα αναφυχής που φιλοξενούσε αυτή με αρκετά μεγάλη συχνότητα. Με την εγκατάσταση στη συνέχεια εκεί όλο και περισσότερων τέτοιων χρήσεων, το ενδιαφέρον των επισκεπτών μειώθηκε, με ταυτόχρονη επιστροφή πολλών από αυτούς στον κεντρικό πεζόδρομο της πόλης, της οδού Ασκληπιού, διαχρονικό κέντρο κοινωνικής δραστηριότητας των κατοίκων των Τρικάλων. Δεν σημαίνει βέβαια αυτό ότι και η περιοχή των Μανάβικων 'ερήμωσε' για άλλη μια φορά, απλά με τα χρόνια οι χρήσεις της αναφυχής και η συχνότητα επίσκεψης σε αυτές φαίνεται να 'ισοκατανέμονται' μεταξύ των δύο πόλων.

4.1 Προβλήματα στη χρήση της περιοχής:

Το κυριότερο πρόβλημα που αντιμετωπίζει η περιοχή σήμερα, και διαχρονικά, είναι η μορφολογία της. Πρόκειται για μια περιοχή με στενούς πεζοδρόμους, μηδενικά κενά μεταξύ των κτιρίων και χωρίς πλούσιο φως. Το γεγονός αυτό δικαιολογεί απόλυτα και την παλαιά ονομασία της περιοχής, την ονομασία 'Στενά' δηλαδή, καθώς πρόκειται ουσιαστικά για έναν τόπο κλειστό, 'εσωστρεφής', στον οποίο όταν κάποιος διεισδύει, του δίνεται η εντύπωση ότι δεν κυκλοφορεί σε έναν ανοιχτό χώρο, σε ένα δίκτυο πεζοδρόμων, αλλά σε έναν χώρο περιορισμένης προσβασιμότητας. Συναντώνται δηλαδή εκεί μικρού μήκους πεζόδρομοι που σχεδόν στο σύνολό τους καταλαμβάνονται από τις χρήσεις των κτιρίων εκατέρωθέν τους, πολύ μικρά και στενά πεζοδρόμια που μόνο ως εισοδοί στα παρόδια καταστήματα θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν, και ο χώρος ο οποίος μένει τελικά καταλαμβάνεται συνήθως από αυτοκίνητα. Δεν προσφέρεται η δυνατότητα μακροχρόνιας παραμονής στον 'ουδέτερο' δημόσιο χώρο και η οποιαδήποτε διαφορετική επομένως χρήση του, αποτρέπεται. Οι χρήσεις της αναφυχής και του εμπορίου κυριαρχούν σ' αυτούς, με αποτέλεσμα, η εγκατάσταση σε θέση γειτονική με αυτές κάποιας άλλης, διαφορετικής φύσης δραστηριότητας να είναι πρακτικά αδύνατη.

Επιπλέον, παρατηρώντας κανείς την κατανομή των χρήσεων γης στο σύνολο της περιοχής, εντοπίζει ακραίες καταστάσεις. Υπάρχουν, από τη μία πλευρά, σημεία με υπερπροσφορά όσον

αφορά την αναψυχή, όπου η απόσταση μεταξύ των καταστημάτων είναι ουσιαστικά μηδενική, όπου μπλέκονται οι ήχοι, οι θαμώνες και οι χρήσεις ουσιαστικά και το αποτέλεσμα προκαλεί συχνά δυσφορία. Μάλιστα, λόγω του κορεσμού αυτής της χρήσης, της υπερπροσφοράς και της έντασής της, δεν είναι λίγες οι φορές που καταστήματα υποχρεώθηκαν να κλείσουν. Στην άλλη άκρη, συναντώνται σημεία στην περιοχή στα οποία δεν υπάρχει καν ο στοιχειώδης φωτισμός και που κατά τις βραδινές κυρίως ώρες δεν χρησιμοποιούνται καθόλου και είναι και αμφίβολο το κατά πόσον είναι και ασφαλή. Στο μέλλον, προκειμένου να διατηρήσει η περιοχή τους χρήστες της και να τους αυξήσει ενδεχομένως, είναι ανάγκη να υπάρξει εκτόνωση της κατάστασης αυτής, με κάποιον έστω στοιχειώδη σχεδιασμό των χρήσεων σε μεγαλύτερη έκταση ή εναλλακτικά, απομάκρυνση ορισμένων από αυτές.

Υπάρχουν μάλιστα κάποια σημεία στην περιοχή μελέτης τα οποία φαίνονται στις παρακάτω φωτογραφίες (2 και 3) και μοιάζουν με πραγματικές πύλες-εισόδους στο εσωτερικό των Μανάβικων.

φωτ.1 – Στενά πεζοδρόμια και δρόμοι στην περιοχή μελέτης

φωτ.2

φωτ. 3

5. Συμπερασματικά

Βλέπουμε λοιπόν συνολικά, μία περιοχή που, χωρίς να έχει διαφοροποιηθεί αισθητά ως προς το κτιριακό της δυναμικό, το σχήμα και τη μορφολογία της, μεταλλάσσεται και αντιμετωπίζεται διαφορετικά από τους χρήστες της, τους θαμώνες και τους κατοίκους γενικότερα της πόλης. Η αναψυχή ή το εμπόριο δεν έφυγαν ποτέ από εκεί, ωστόσο το είδος της αναψυχής ή η μορφή του εμπορίου άλλαζαν ανά τους αιώνες, μαζί πάντα και με τη νοοτροπία των κατοίκων και τις αντιλήψεις τους γι' αυτήν, επιδρώντας και αλλάζοντας και τη φυσιογνωμία του χώρου στο σύνολό του.

Επιπλέον, βλέπουμε μία περιοχή που δεν έχει προσδιορίσει σαφώς τον χαρακτήρα της. Διάφορα είδη αναψυχής έχουν στεγαστεί εκεί κατά καιρούς, τελείως διαφορετικά μεταξύ τους, με αποτέλεσμα οι επισκέπτες να μπερδεύονται, να μην ξέρουν πάντα τι πρόκειται να συναντήσουν εκεί και συχνά να την αποφεύγουν, αποτέλεσμα τελείως αντίθετο από εκείνο που επιδιώκεται. Είναι μια περιοχή – πέρασμα μεταξύ παλιάς και νέας πόλης, γεγονός που επίσης είναι δυνατόν να μπερδέψει τον επισκέπτη ως προς το τί μπορεί να συναντήσει και να κάνει εκεί και τί όχι. Η παραδοσιακή πλευρά της πόλης μπλέκεται με την πιο σύγχρονη της και το αποτέλεσμα δεν είναι πάντα το επιδιωκόμενο. Εξαιτίας αυτών των αντιθέσεων και της αδυναμίας προσδιορισμού της φυσιογνωμίας της περιοχής, τα Μανάβικα έχουν κατά καιρούς 'χάσει' μεγάλο μέρος των επισκεπτών, καθώς η εικόνα που παρουσίαζε και το κλίμα που φαινόταν να διαμορφώνεται εκεί, απωθούσε αρκετούς από το να επιστρέψουν μετά την πρώτη τους επίσκεψη. Το κλίμα αυτό περιοδικά ομαλοποιείται και νέοι επισκέπτες και χρήστες προσελκύονται, ωστόσο η εικόνα δεν έχει 'ξεκαθαρίσει' ακόμα και είναι λογικό ότι σ' αυτό το σημείο θα πρέπει να δοθεί προσοχή στο μέλλον.

Η συνέχεια και η ζωή του παλιού εμπορικού κέντρου της πόλης των Τρικάλων λοιπόν, εξαρτάται εξ ολοκλήρου από την προσοχή που θα δοθεί σε αυτήν τόσο από τους ιδιοκτήτες όσο και από τις τοπικές αρμόδιες αρχές προκειμένου να μην οδηγηθεί αυτό σε συνολική υποβάθμιση όπως έχει γίνει στο παρελθόν.

Είναι αναγκαίο να δοθεί σημασία στη διαφύλαξη κι ανάδειξη των δημόσιων χώρων της, στις χρήσεις που θα εμφανιστούν εκεί στο μέλλον, στην όποια περαιτέρω ανάπτυξη της, ενώ είναι πολύ σημαντικό όποια στοιχεία βρίσκονται ακόμα εκεί και τη συνδέουν με το παρελθόν της, να μη χαθούν, χωρίς όμως να αποτελέσουν εμπόδιο στη μετατροπή της σε έναν καθ' όλα φιλικό προς τον χρήστη χώρο.

Βιβλιογραφία

Βαΐου Ντ. Μαντούβαλου Μ. Μαυρίδου Μ. (1999), 'Η μεταπολεμική ελληνική πολεοδομία μεταξύ θεωρίας και συγκυρίας' Πρακτικά του Συνεδρίου: 'Η πολεοδομία στην Ελλάδα από το 1949 ως το 1974' σ. 4-8.

Καζέρος Νίκος και Παύλος Λέφας (2003) – Χωρίς Όρια Αθήνα: futura.

Κατσόγιαννος, Ν. (1992), 'Τα Τρίκαλα και οι συνοικισμοί τους', Τρίκαλα: Εκδ: Πολιτιστικού Οργανισμού Δήμου Τρικκαίων.

Κατσόγιαννος Ν. (1995) Οδωνυμικά των Τρικάλων, Τρίκαλα: Πολιτιστικός Οργανισμός του Δήμου Τρικάλων.

Κατσόγιαννος, Ν. (2000), 'Τωρινά και περασμένα και τα παλιά στέκια των Τρικάλων'. Τόμος Β' Εκδ. Πολιτιστικού Οργανισμού Δήμου Τρικκαίων.

Μπουρνάζου, Ευγενία: Νέες Γυναίκες στο κεντρικό δημόσιο χώρο των Τρικάλων: Χρήσεις και αποκλεισμοί. Κείμενο στο περιοδικό Γεωγραφίες (No 6, 2003, σελ 118-123).

Κοσμάκη Π. – Λουκοπούλου και Δ. Λουκόπουλου (1982), 'Ο ιστός της πόλης. Θεωρίες κι

Η ΑΝΑΓΚΗ ΓΙΑ ΜΙΑ ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΓΙΑ ΤΙΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ

Τσεβρένη Ι.

*Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών,
Εργαστήριο Σχεδιαστικής Μεθοδολογίας και Ρύθμισης του Χώρου.*

Περίληψη

Τα παιδιά αποτελούν μία από τις μειονότητες που είναι αθέατες στο δημόσιο χώρο αλλά και αμέτοχες στη δημόσια ζωή και στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων στην πόλη, συγκροτώντας μία νέα γεωγραφία αποκλεισμού. Αυτή η πραγματικότητα επηρεάζει αποφασιστικά την πρόσβαση των παιδιών στις ελευθερίες μιας δημοκρατικής κοινωνίας. Η εργασία αυτή πραγματεύεται την ανάγκη προσέγγισης της γεωγραφίας αποκλεισμού των παιδιών μέσα από μία ριζοσπαστική κοινωνική έρευνα, η οποία δεν αρκείται στην ανάδειξη των κοινωνικών ανισοτήτων, όπως η παραδοσιακή κοινωνική έρευνα, αλλά συμβάλλει στην υπέρβασή τους, βοηθώντας τα παιδιά να συνειδητοποιήσουν τους παράγοντες που παράγουν και αναπαράγουν τις συνθήκες αποκλεισμού τους από το χώρο και την κοινωνία της πόλης και εκπαιδεύοντάς τα να αναλαμβάνουν δράση και να επηρεάζουν τις συνθήκες αυτές. Η μεθοδολογία έρευνας η οποία εφαρμόστηκε σε έρευνα που διεξήχθη σε Δημοτικό σχολείο της Αθήνας με θέμα την περιθωριοποίηση των παιδιών στην πόλη είναι εμπνευσμένη από την κριτική θεωρία και παιδαγωγική και συμβάλλει στην ενθάρρυνση και την ενδυνάμωση των παιδιών, ως μέσο ενεργοποίησης και υπέρβασης του αποκλεισμού από τα ίδια τα παιδιά.

THE NEED FOR A RADICAL SOCIAL RESEARCH FOR THE GEOGRAPHIES OF EXCLUSION: THE CASE OF CHILDREN

Tsevreni I.

*National Technical University of Athens, School of Architecture,
Laboratory of Planning Methodology and Spatial Planning.*

Abstract

Children form one of the minorities which are invisible in the public space and unconcerned in public life and in the decision making procedures, forming a new geography of the exclusion. This reality affects the access of children in rights and freedoms of a democratic society. Through this study, the need for a radical approach of the geography of children is raised, which aim is not only to illustrate the social inequalities, like traditional research does, but also to overstep these inequalities and assist children to become aware of the factors which produce and reproduce their social and spatial marginalisation in the city and also to educate them of how to take action and alter these conditions. The proposed methodology is inspired by critical theory and pedagogy, contributing to children's encouragement and empowerment, as a mean of activation and of overstepping marginalisation by children themselves.

Λέξεις κλειδιά: γεωγραφίες του αποκλεισμού, γεωγραφία των παιδιών, ριζοσπαστική κοινωνική έρευνα, κριτική θεωρία και παιδαγωγική, χειραφέτηση.

Key words: geographies of the exclusion, children's geography, radical social research, critical theory and pedagogy, emancipation.

1. Η γεωγραφία των παιδιών – μία νέα γεωγραφία αποκλεισμού

Σήμερα, όπως και πάντοτε, η πρόσβαση στα κέντρα λήψης αποφάσεων παραμένει αποκλειστική δυνατότητα των προνομιούχων κοινωνικών ομάδων. Η αποτύπωση των κοινωνικών ανισοτήτων στο σύγχρονο αστικό περιβάλλον παράγει και αναπαράγει χώρους αποκλεισμού για τις περιθωριοποιημένες κοινωνικές ομάδες. Διαφορετικές κοινωνικές ομάδες κατέχουν διαφορετική θέση εξουσίας και αυτονομίας στο χώρο. Οι κοινωνικές ομάδες που ενστερνίζονται τις κυρίαρχες ιδεολογίες είναι πιο πιθανόν να κατέχουν θέσεις μονοπωλιακής εξουσίας. Αντίθετα, οι κοινωνικές ομάδες που ενστερνίζονται ιδεολογίες πέρα από τις κατεστημένες βιώνουν την περιθωριοποίηση και τον αποκλεισμό. Από αυτή την άποψη, οι σχέσεις εξουσίας αποτυπώνονται στο αστικό τοπίο (Matthews, 2001:51). Δεν κατοικούν, όμως, μόνο οι περιθωριοποιημένες ομάδες σε χώρους αποκλεισμού. Οι χωρικές ανισότητες δεν παράγουν και αναπαράγουν χώρους αποκλεισμού για τους μη έχοντες, αλλά και για τους «έχοντες και κατέχοντες», υπονομεύοντας τη συγκρότηση μιας συνολικής οργάνωσης των πολιτών στο χώρο (Βρυχέα, 1998:755).

Ιστορικά, τουλάχιστον, στις ευρωπαϊκές καπιταλιστικές κοινωνίες, είναι φανερό ότι τα όρια της κοινωνίας έχουν μετακινηθεί, ενσωματώνοντας μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού (Sibley, 1997:69). Ο ταξικός διαχωρισμός δεν είναι πλέον η αποκλειστική αιτία του κοινωνικού και χωρικού αποκλεισμού στην πόλη. Η τοποθέτηση κοινωνικών ομάδων σε υπολειμματικούς χώρους βασίζεται στη φυλή, στο φύλο, στην ηλικία, στη σεξουαλική ταυτότητα, στην ψυχική και φυσική ανικανότητα. Μια νέα μορφή κοινωνικής διαστρωμάτωσης, ευρύτερη σε σχέση με την αστική και εργατική τάξη της μαρξιστικής θεωρίας, περισσότερο πολύπλοκη και νεφελώδης την ίδια στιγμή γεννιέται.

Σήμερα, έχει πλέον αναπτυχθεί μία σημαντική βιβλιογραφία που αφορά ζητήματα ανισοτήτων και περιθωριοποίησης στην πόλη, πάνω στα οποία συγκροτούνται οι γεωγραφίες του αποκλεισμού. Πυρήνας των γεωγραφιών αυτών είναι η θεώρηση ότι «σημαντικά χωροκοινωνικά ζητήματα αποτελούν οι όψεις της πραγματικότητας, τις οποίες αγνοεί κανείς, ιδιαίτερα αν είναι λευκός, ενήλικος, άνδρας, μεσοαστός, και οι οποίες συμβάλλουν στην καταπίεση και τον αποκλεισμό άλλων κοινωνικών ομάδων» (Sibley, 1997: 10).

Τα παιδιά αποτελούν μία από τις μειονότητες που είναι αθέατες στη δημόσια ζωή και αμέτοχες στη λήψη των αποφάσεων στο χώρο της πόλης, συγκροτώντας μία νέα γεωγραφία του αποκλεισμού. Το δράμα όσων ασχολούνται με το σχεδιασμό αναμφίβολα αντανακλά τις κυρίαρχες αντιλήψεις μιας κοινωνίας, στην οποία οι περιθωριοποιημένες κοινωνικές ομάδες δεν λαμβάνονται υπόψη. Τα παιδιά είναι αόρατα στο αστικό τοπίο. Στην καλύτερη περίπτωση, έχουν πρόσβαση σε κάποιον ειδικά σχεδιασμένο χώρο, κατά κύριο λόγο σε μια παιδική χαρά, διαφορετικά αναγκάζονται να ενσωματωθούν στο ξένο περιβάλλον του κόσμου των ενηλίκων (Matthews, 1995: 457), μετακινούμενα πάντα με συνοδεία από τον ένα χώρο αποκλεισμού στον άλλο.

Αυτή η πραγματικότητα επηρεάζει αποφασιστικά την πρόσβαση των παιδιών στις ελευθερίες μιας δημοκρατικής κοινότητας. Όταν τα παιδιά αποκλείονται από τη δημόσια ζωή, δεν στερούνται μόνο τα πολιτικά τους δικαιώματα. Η περιθωριοποίησή τους δεν βοηθά στην ανάπτυξή τους σε ενεργούς πολίτες οι οποίοι συμμετέχουν στη διαχείριση του περιβάλλοντός τους (Sutton and Kemp, 2002).

Αντίθετα με άλλες περιθωριοποιημένες κοινωνικές ομάδες, τα παιδιά σε πολλές δυτικές κοινωνίες δεν έχουν τη δυνατότητα να συμμετέχουν στο διάλογο για τις ανάγκες της κοινότητάς και του περιβάλλοντός τους. Υπό αυτή την έννοια, τα παιδιά βρίσκονται σε μία ιδιαίτερη θέση αποκλεισμού. Η κυρίαρχη ιδεολογία μαζί με τις πρακτικές και τις διαδικασίες περιθωριοποίησης καθιερώνουν το χωρο-κοινωνικό αποκλεισμό και την έλλειψη συμμετοχής των παιδιών στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων σε τοπικό επίπεδο - καθεστώς απαράδεκτο για μία δημοκρατική κοινωνία (Matthews, 2001:16).

2. Η κοινωνική έρευνα για τα παιδιά

Η παιδική ηλικία αποτελεί κατασκευή των δυτικών κοινωνιών (Aries, 1962). Δεν είναι όμως παντού τα παιδιά στο περιθώριο. Σε πολλές κοινωνίες εκτός δύσης, τα παιδιά, από τα δέκα τους χρόνια, παίρνουν ενεργό μέρος στην καθημερινή ζωή. Αντίθετα, στις βιομηχανικά ανεπτυγμένες κοινωνίες τα παιδιά δεν συμμετέχουν στην κοινωνική ζωή μέχρι την ενηλικίωσή τους (Hart, 1992).

Μία από τις συνέπειες της κατασκευής της παιδικής ηλικίας και της θεώρησής της όχι ως μίας αυτόνομης ηλικιακής φάσης, αλλά ως ένα στάδιο κοινωνικοποίησης που θα ολοκληρωθεί με την ενηλικίωση, είναι ότι η έρευνα για τα παιδιά δεν χαίρει εκτίμησης και προσοχής όπως άλλα πεδία. Η κοινωνική ομάδα των παιδιών υπήρξε άορατη στο παρελθόν, ακόμα και στην έρευνα που αφορούσε τη διερεύνηση των βιωμάτων τους (Holloway and Valentine, 2000: 5).

Σήμερα, οι ερευνητές αντιμετωπίζουν την απουσία των παιδιών από την κοινωνική έρευνα ως διπλή πρόκληση. Αφενός, τοποθετούν το ζήτημα της παιδικής ηλικίας στο προσκήνιο και πιστεύουν ότι η κατασκευή της και η αμφισβήτησή της αξίζουν ακαδημαϊκής προσοχής. Αφετέρου, θεωρούν τα παιδιά ενεργούς κοινωνικούς φορείς, πολίτες με δικαιώματα, και όχι ανθρωπίνα όντα σε ένα μεταβατικό στάδιο, υπόλογα στους ενήλικες (Holloway and Valentine, 2004: 5).

Χάρη στην προσπάθεια μεμονωμένων ερευνητών, έχει παραχθεί μία μικρή αλλά σημαντική βιβλιογραφία για το περιβάλλον των παιδιών, η οποία χρονολογείται από τη δεκαετία του '70 και βασίζεται στη διερεύνηση της κατανόησης του χώρου από τα παιδιά, καθώς και της πρόσβασης, της χρήσης και της οικειοποίησής τους με το χώρο (Holloway and G. Valentine, 2004:7). Στην παραγωγή της βιβλιογραφίας αυτής συμβάλλει η θεωρητική και εμπειρική έρευνα που εκπονείται σε πολλούς επιστημονικούς κλάδους - στη Γεωγραφία, την Κοινωνιολογία, την Περιβαλλοντική Ψυχολογία, την Αρχιτεκτονική, την Ανθρωπολογία, την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, κ.ά.

3. Η ανάγκη για μία ριζοσπαστική κοινωνική έρευνα

3.1 Η κριτική κοινωνική έρευνα

Οι περισσότερες εμπειρικές έρευνες με επίκεντρο το περιβάλλον των παιδιών αφορούν τη μικροκλίμακα του σπιτιού, της παιδικής χαράς, του σχολείου. Μικρότερη έμφαση δίνεται στη σχέση των παιδιών με το δημόσιο χώρο, και ακόμα λιγότερη στην αναγκαιότητα συμμετοχής τους στο σχεδιασμό του περιβάλλοντός τους (ενδεικτικά Ward, 1977, Moore, 1978, Hart 1992, 1995, 1997, Matthews, 2001, Chawla, 2002).

Ένας μεγάλος αριθμός ερευνών για τα παιδιά στηρίζεται σε έναν τύπο έρευνας «από μακριά», όπου τον έλεγχο έχουν οι ενήλικες (Hart, 1992:15). Η έρευνα, όμως, δεν πρέπει να αποτελεί μία δραστηριότητα της μειοψηφίας, αλλά το εναρκτήριο σημείο όλων των πολιτών για την κριτική διερεύνηση των συνθηκών ζωής τους, ως βάση για τη δράση τους με σκοπό την αλλαγή (Hart, 1997:91).

Υπάρχει πλέον η πεποίθηση ότι η έρευνα για τα παιδιά δεν μπορεί να στηριχθεί στην παραδοσιακή προσέγγιση των κοινωνικών επιστημών, η οποία βασίζεται στη διερεύνηση της ζωής των παιδιών και στην αναφορά των προβλημάτων στις αρχές με την ελπίδα ότι αυτά θα λυθούν. Υπάρχει ανάγκη για μία ριζοσπαστική κοινωνική έρευνα, όπου τα παιδιά θα εκπαιδεύονται στο να επηρεάζουν τις συνθήκες που ζουν, έτσι ώστε σταδιακά να αρχίζουν να αναλαμβάνουν μεγαλύτερη ευθύνη στη δημιουργία κοινοτήτων διαφορετικών αυτών που παρέλαβαν (Hart, 1995, 1997). Βασικός στόχος μιας τέτοιου είδους κοινωνικής έρευνας είναι η ενίσχυση της αυτονομίας και της χειραφέτησης των παιδιών, ώστε η άρση της περιθωριοποίησης των παιδιών στο χώρο και την κοινωνία της πόλης να λάβει χώρα από τα ίδια τα παιδιά.

Η διαδικασία αυτή παρουσιάζει σαφώς κοινά στοιχεία με τις «διαδικασίες διαφωτισμού» του Habermas (1972, 1974), με τις οποίες οι κοινωνικές ομάδες επιτυγχάνουν την αληθινή κατανόηση της κατάστασής τους στο δρόμο προς τη χειραφέτησή τους, καθώς και με τις θέσεις του Freire (1972) για τη χειραφέτηση των περιθωριοποιημένων κοινωνικών ομάδων. Για τον Freire, η απόκτηση της ελευθερίας προϋποθέτει την κριτική εξέταση της ύπαρξης του ατόμου. Για την υπέρβαση της κουλτούρας της σιωπής, δεν αρκεί μόνο η εξάλειψη των εξωτερικών παραγόντων που τη δημιουργούν. Χρειάζεται και η αγωγή των καταπιεσμένων για να αποκηρύξει ο καταπιεζόμενος το είδωλο του καταπιεζόμενου το οποίο έχει ριζωθεί μέσα του.

Μια τέτοιου είδους προσέγγιση της εκπαιδευτικής έρευνας και πράξης δεν μπορεί παρά να οδηγήσει στη χρήση της κριτικής ως μεθοδολογία έρευνας, και αυτό γιατί η προσέγγιση αυτή βρίσκεται στην υπηρεσία του χειραφετικού ενδιαφέροντος για ελευθερία και λογική αυτονομία. Η κριτική προσέγγιση της εκπαιδευτικής έρευνας και πράξης, μια και η έρευνα για τα παιδιά περνάει κυρίως μέσα από την εκπαίδευση, και κυρίως η χειραφετική της θεώρηση, δεν αρκείται στην ανάδειξη των κοινωνικών προβλημάτων και ζητημάτων και στη διαδικασία προσωπικού μετασχηματισμού μέσω της εξέτασης της πρακτικής και του αυτοστοχασμού, αλλά επιζητά την αλλαγή των δομών και τον εκδημοκρατισμό του εκπαιδευτικού συστήματος (Κατσαρού και Τσάφος, 2003:98). Συμβάλλει στο να συνειδητοποιήσουν τα άτομα και να εξαλείψουν τις συνθήκες που διαστρεβλώνουν τον κριτικό στοχασμό και την αυτοαντίληψη (Carr and Kemmis, 1997:182). Είναι, στην ουσία, μια διαδικασία ενδυνάμωσης για τους συμμετέχοντες, που τους ωθεί να αναλάβουν δράση (Κατσαρού και Τσάφος, 2003:98).

Η κριτική κοινωνική επιστήμη, ξεκινώντας από τα καθημερινά προβλήματα των περιθωριοποιημένων κοινωνικών ομάδων, με μέσο το διάλογο, σκοπεύει στην αυτοσυνείδηση και στην αυτογνωσία των υποκειμένων για τους κοινωνικούς περιορισμούς και τις δυνατότητες δράσης που διαθέτουν για να μπορέσουν να απελευθερωθούν (Comstock, 1982). Η κριτική κοινωνική επιστήμη είναι εκείνη που προχωράει πέρα από την απλή κριτική στην πολιτική πράξη. Μια μορφή πρακτικής στην οποία ο διαφωτισμός των ενεργούντων γίνεται άμεσα αντιληπτός μέσα στην ίδια την τροποποιημένη κοινωνική τους δράση. Η θεωρία και η πράξη ως σκέψη και δράση είναι ανάγκη να ενταχθούν στη διαλεκτική διαδικασία του στοχασμού, του διαφωτισμού και του πολιτικού αγώνα που διεξάγουν κάποιες κοινωνικές ομάδες για να πετύχουν τη χειραφέτησή τους (Carr and Kemmis, 1997:183).

4. Μια κοινωνική έρευνα για τα παιδιά προσανατολισμένη στη χειραφέτηση

4.1 Ένα εναλλακτικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα

Η έρευνα η οποία διεξήχθη τη σχολική χρονιά 2004-2005, στο 89^ο Πειραματικό Ολοήμερο Δημοτικό Σχολείο Αθηνών, μέσα από ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα προσανατολισμένο στη δράση αποτελεί ένα παράδειγμα κριτικής έρευνας. Η έρευνα υλοποιήθηκε μέσα από το σχεδιασμό, την υλοποίηση και την αξιολόγηση ενός εναλλακτικού προγράμματος Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης, στο οποίο συμμετείχαν 60 παιδιά 9-12 χρόνων. Η μεθοδολογία της έρευνας ήταν εμπνευσμένη από την παιδαγωγική του Freire, όπου οι καταπιεζόμενοι ενδυναμώνονται και βοηθούνται να δράσουν, όπως επίσης και από τις ιδέες του Habermas για το διαφωτισμό των κοινωνικών ομάδων.

Σκοπός του εναλλακτικού προγράμματος Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης ήταν η εμπλοκή των παιδιών στο σχεδιασμό του χώρου και στη φροντίδα του περιβάλλοντος και η ενθάρρυνση της άρσης της περιθωριοποίησης των παιδιών στο χώρο και την κοινωνία της πόλης από τα ίδια τα παιδιά. Ένα από τα ερωτήματα της έρευνας, στο πλαίσιο της κριτικής κοινωνικής έρευνας, αφορούσε τη διερεύνηση της διαδικασίας με την οποία τα παιδιά οδηγούνται στη δράση, καθώς και τις βασικές προϋποθέσεις για την ανάπτυξη ενός διαφορετικού τύπου γνώσης που έχει σχέση με τη δράση και τη χειραφέτηση.

Στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα, οι ιδέες των παιδιών τοποθετήθηκαν στο επίκεντρο. Οι μέθοδοι που χρησιμοποιήθηκαν στην έρευνα βασίστηκαν σε ένα συνδυασμό της έρευνας

δράσης με μεθόδους συμμετοχικού σχεδιασμού ειδικές για παιδιά, οι οποίες στηρίζονται σε μορφές τέχνης, και συγκεκριμένα τη συγγραφή ιστοριών, τη φωτογραφία και το περιβαλλοντικό δράμα. Τα παιδιά ενθαρρύνθηκαν να εκφράσουν και να επικοινωνήσουν τις αντιλήψεις, τα βιώματα και τα συναισθήματά τους για το αστικό περιβάλλον και μέσα από αυτή τη διαδικασία να ενεργοποιηθούν ενάντια στην περιθωριοποίησή τους (Tsevreni, 2007).

Στην αρχή του εκπαιδευτικού προγράμματος, τα παιδιά ήταν αντίθετα σε οποιαδήποτε πιθανότητα δράσης. Μέσα από την ερευνητική διαδικασία, συνειδητοποίησαν την περιθωριοποίησή τους και στη συνέχεια περνώντας από τα διάφορα στάδια του εκπαιδευτικού προγράμματος και κατακτώντας δεξιότητες που σχετίζονται με τη δράση και τη χειραφέτηση αποφάσισαν να δράσουν. Οι δράσεις οι οποίες επέλεξαν περιλάμβαναν τη δημιουργία ενός βιβλίου με τις ιδέες τους, το οποίο κατέθεσαν στο Δήμο Αθηναίων και την προετοιμασία μίας παρουσίασης της δουλειάς τους στους συμμαθητές τους, τους γονείς και τους δασκάλους (Tsevreni, 2007).

Ένα ακόμα ερωτήματα της έρευνας το οποίο αφορούσε τη μεθοδολογία της έρευνας περιλάμβανε τη διερεύνηση των διαστάσεων μίας ριζοσπαστικής κοινωνικής έρευνας η οποία συμβάλει στην εκπαίδευση των συμμετεχόντων να δρουν και να επηρεάζουν τις συνθήκες στις οποίες ζουν, καθώς και του ρόλου του ερευνητή και των υποκειμένων της έρευνας. Η έρευνα στηρίχθηκε στο διάλογο με τα παιδιά, σε μία συμμετοχική διαδικασία συνδιαμόρφωσης της έρευνας, της γνώσης και της δράσης. Αυτό επιτεύχθηκε με την παροχή «εξουσίας» στα παιδιά και με τον περιορισμό του ερευνητή στο ρόλο του συντονιστή, όπως θα δούμε αναλυτικότερα στη συνέχεια.

4.2 Τα παιδιά ως ερευνητές

Στην παραδοσιακή κοινωνική έρευνα, οι ερευνητές δεν επιτρέπουν τη συμμετοχή των υποκειμένων της έρευνας στην ερευνητική διαδικασία, εν μέρει επειδή φοβούνται ότι έτσι θα δημιουργηθεί ρήξη στις σχέσεις εξουσίας που κάνουν εφικτή την ερευνητική διαδικασία. Η συμμετοχή των πολιτών αντικαθίσταται από υποσχέσεις για τη χρησιμότητα της έρευνας στο μέλλον και την επικράτηση του μύθου ότι η επιστήμη είναι η καλύτερη εγγύηση για την πρόοδο (Schratz and Walker, 1995: 124).

Στα προγράμματα εκπαίδευσης και δράσης με προοπτική το διαφωτισμό, πηγή είναι οι συμμετέχοντες και όχι ο ερευνητής (Carr and St. Kemmis, 1997:212). Στην έρευνα που διεξήχθη, τα παιδιά συμμετείχαν ουσιαστικά σε όλα τα στάδια της, από τον καθορισμό του προβλήματος και τη συλλογή των δεδομένων μέχρι την ανάλυση των δεδομένων και τη λήψη αποφάσεων για δράση (Hart, 1997).

Τα παιδιά θεωρήθηκαν συνερευνητές στην ερευνητική διαδικασία και συνοδοιπόροι στην παραγωγή της γνώσης, αλλά και στη δράση με σκοπό την αλλαγή. Έτσι, είχαν την ευκαιρία να εξασκήσουν δεξιότητες που ξεπερνούν τα στενά «όρια» της ερευνητικής διαδικασίας και αφορούν πλέον το ρόλο τους ως ενεργά μέλη των κοινοτήτων και του περιβάλλοντός τους.

4.3 Ο ερευνητής

Τόσο στη θετικιστική όσο και στην ερμηνευτική προσέγγιση της έρευνας για τα παιδιά, ο ερευνητής βρίσκεται έξω από την κατάσταση που μελετάει και υιοθετεί μια αποστασιοποιημένη στάση, η οποία δεν περιλαμβάνει την κριτική αξιολόγηση και την αλλαγή της εκπαιδευτικής δραστηριότητας. Η πραγματικότητα περιγράφεται με ουδέτερο και αδιάφορο τρόπο (Carr and Kemmis, 1997:137). «Η κριτική κοινωνική επιστήμη προχωράει πέρα από την τάση της ερμηνευτικής κοινωνικής επιστήμης να εφησυχάζει με την ανάδειξη μάλλον παρά με την υπέρβαση των κοινωνικών προβλημάτων και ζητημάτων» (Carr and Kemmis, 1997:184).

Οι οντολογικές και επιστημολογικές πεποιθήσεις, οι οποίες και κατηύθυναν την έρευνα

αυτή συνοψίζονται στην πίστη ότι ο κόσμος δεν είναι κάπου έξω και μακριά και δεν υπάρχει η ανάγκη να μελετηθεί και να αναλυθεί. Αντίθετα, ο ερευνητής αποτελεί ισότιμο μέλος της κοινότητας στην οποία εκπονεί την έρευνα, και αλληλεπιδρά με αυτήν (McNiff and Whitehead, 2006:10, 23, Κυριαζή, 2001:44). Η αλληλεπίδραση μάλιστα αυτή, στη συγκεκριμένη έρευνα, θεωρήθηκε ότι μπορεί να μετουσιωθεί σε συνεργατική παραγωγή γνώσης αλλά και σε δράση και αλλαγή.

Σκοπός της έρευνας δεν ήταν η παρατήρηση και η καταγραφή «από μακριά» των εμπειριών, των αντιλήψεων και των προβλημάτων που έχουν τα παιδιά, αλλά η συμμετοχή σε μια δυναμική διαδικασία αλληλεπίδρασης και συσχετισμού με τα παιδιά. Η έρευνα, έτσι, δεν αποτέλεσε μία απρόσωπη καταγραφή στοιχείων, αλλά μία συμμετοχική διαδικασία ανακάλυψης και συνδιαμόρφωσης εμπειρίας, γνώσης και αλλαγής.

Η έρευνα εξελίχθηκε μέσα σε ένα κλίμα ελευθερίας, όπου τα παιδιά είχαν μεγάλα περιθώρια λήψης αποφάσεων και δράσης. Έμφαση δόθηκε στη διαμόρφωση των συνθηκών για τη διεξαγωγή μιας εκπαιδευτικής διαδικασίας ενδυνάμωσης (Hart, 1992), όπου τα παιδιά θα βοηθούνταν να συνειδητοποιήσουν την κατάσταση στην οποία βρίσκονται και να προβούν σε δράσεις με σκοπό την αλλαγή.

Κατά τη διάρκεια της έρευνας, ο ρόλος του ερευνητή περιορίστηκε σε αυτόν του συντονιστή της διαδικασίας. Ο ερευνητής, κατά τους Carr and St. Kemmis (1997:186), αποτελεί την κοινωνικοπολιτική εκδοχή του ψυχαναλυτή. Ο Habermas, άλλωστε, έχει παρομοιάσει το ρόλο της κριτικής κοινωνικής επιστήμης με το ρόλο της ψυχανάλυσης. Στη ριζοσπαστική κοινωνική έρευνα, όπως και στην ψυχανάλυση, σκοπός είναι το άτομο να μπορέσει μέσα από τη δική του τροποποιημένη αυτοαντίληψη να ερμηνεύσει τον εαυτό του ή την κατάσταση του διαφορετικά και να αλλάξει τις συνθήκες που το καταπιέζουν (Carr and Kemmis, 1997:186, 212).

4.4 Διαμορφώνοντας μία νέα γνώση για τη χειραφέτηση

Σε αυτό το πλαίσιο, οι μέθοδοι που εφαρμόστηκαν στην έρευνα ήταν ευαίσθητες στο να καταγράψουν τις εμπειρίες και τις αντιλήψεις των παιδιών. Τα παιδιά ανταποκρίθηκαν με ενθουσιασμό στις μεθόδους, κυρίως χάρη στη χρήση της τέχνης ως μέσο για κοινωνική δράση, η οποία έδωσε στα παιδιά τη δυνατότητα να εκφραστούν και να επικοινωνήσουν ανοιχτά και ελεύθερα.

Η διαδικασία έκφρασης και επικοινωνίας των ιδεών των παιδιών για το αστικό περιβάλλον βοήθησε τα παιδιά να κατανοήσουν και να θεμελιώσουν τις απόψεις τους, να συνειδητοποιήσουν την περιθωριοποίησή τους και να αναπτύξουν ένα συλλογικό πλαίσιο ιδεών. Έτσι, πέρασαν στη διαδικασία ενεργοποίησης, όπου αποκτώντας τη χαμένη αυτοπεποίθησή τους και την πίστη ότι έχει σημασία η φωνή τους και το δικαίωμά τους να λαμβάνουν μέρος στο δημόσιο διάλογο για την πόλη, και διαμορφώνοντας συγκεκριμένο όραμα για το μέλλον της πόλης, αποφάσισαν να δράσουν.

Η απόφαση των παιδιών για δράση αποτέλεσε τη μεγαλύτερη επιτυχία της ερευνητικής διαδικασίας. Η εμπειρία μιας άμεσα δημοκρατικής διαδικασίας, η οποία επέτρεψε στα παιδιά να αναπτύξουν την ικανότητά τους να στοχάζονται πάνω στα ζητήματα των κοινοτήτων τους, να αναλαμβάνουν την ευθύνη για τη διαμόρφωση του περιβάλλοντός τους, να επικοινωνούν και να συνεργάζονται για τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους, συνέβαλλε στη διαμόρφωση της γνώσης για τη χειραφέτηση.

Η γνώση αυτή είναι τελείως διαφορετική από τον παραδοσιακό τύπο γνώσης που μεταδίδεται στο σχολείο, ο οποίος συμβάλλει στην αναπαραγωγή πολιτών με αξίες και δεξιότητες κατάλληλες για τη συντήρηση των ιεραρχικών σχέσεων που υπαγορεύουν οι κατεστημένες δομές εξουσίας. Η γνώση για τη χειραφέτηση προήλθε εδώ από έναν τελείως διαφορετικό δρόμο, αυτόν της έκφρασης και επικοινωνίας των βιωμάτων, του κριτικού

στοχασμού και της δράσης, και βοήθησε τα παιδιά να αναγνωρίσουν την αξία που έχει η συμμετοχή τους στα ζητήματα που τα αφορούν. Η γνώση αυτή συνοψίζεται στα παρακάτω λόγια της Χρυσάνθης (ΣΤ Δημοτικού): «Έμαθα πως μπορώ να λέω τη γνώμη μου. Και πως μπορώ να κάνω κάτι γι' αυτό».

Αντί επιλόγου

Από τη διαμόρφωση της νέας γεωγραφίας του αποκλεισμού που αφορά την κοινωνική ομάδα των παιδιών, περνάμε σήμερα στην ανάγκη για μία ριζοσπαστική κοινωνική έρευνα, όπου τα ίδια τα παιδιά βοηθούνται να συνειδητοποιήσουν και να δράσουν ενάντια στους παράγοντες που παράγουν και αναπαράγουν τον κοινωνικό και χωρικό αποκλεισμό τους στην πόλη. Ο γεωγράφος Hart (1995) προτείνει να περάσει η έρευνα με τα παιδιά από μια πεπαλαιωμένη προσέγγιση που βασίζεται στον πλήρη «προστατευτισμό» των παιδιών σε μια προσέγγιση που στηρίζεται στην παροχή εξουσίας στα παιδιά. Πολλοί από τους παράγοντες που μειώνουν την ποιότητα ζωής των παιδιών στην πόλη πρέπει να αλλάξουν από τα ίδια τα παιδιά.

Η έρευνα με επίκεντρο τη συμμετοχή των παιδιών στο σχεδιασμό και τη διαχείριση των κοινοτήτων και του περιβάλλοντός τους έχει αρχίσει πλέον να αναπτύσσεται δυναμικά. Παρόλα αυτά, λίγες είναι οι έρευνες που τοποθετούν το ζήτημα των παιδιών στο ευρύτερο πλαίσιο της περιθωριοποίησης των κοινωνικών ομάδων στο αστικό περιβάλλον και της λειτουργίας της πόλης και το συνδέουν με μία ευρύτερη επιστημολογική και παιδαγωγική παράδοση που έχει ήδη αναπτυχθεί για το σκοπό αυτό. Οι περισσότερες εξαντλούνται στην παραγωγή τεχνικών εργαλείων για τη συμμετοχή των παιδιών στον αστικό σχεδιασμό και σε αποσπασματικές εφαρμογές τους. Το γεγονός αυτό σχετίζεται με το ότι οι ερευνητές που κάνουν το αποφασιστικό βήμα να διερευνήσουν το ζήτημα της συμμετοχής των παιδιών στο σχεδιασμό του χώρου και στη φροντίδα του περιβάλλοντος, είναι σαν να ξεκινούν την προσπάθειά τους από το μηδέν. Αναπτύσσουν και αξιολογούν νέες, εξειδικευμένες μεθόδους, χωρίς να τις συνδέουν με ένα ευρύτερο επιστημολογικό και ιδεολογικό πλαίσιο.

Η συμμετοχή όλων των πολιτών, και ιδιαίτερα των μειονοτήτων, είναι απαραίτητη προϋπόθεση για ένα δίκαιο αστικό σχεδιασμό και για την αποκατάσταση της σχέσης ανθρώπου-φύσης. Τα παιδιά θα πρέπει να ενθαρρύνονται να εκφράζουν τις ιδέες τους και να δρουν ενάντια στην περιθωριοποίησή τους στην πόλη, και μέσα από το πλαίσιο της ριζοσπαστικής κοινωνικής έρευνας. Μιας κοινωνικής έρευνας η οποία βασίζεται σε έναν ισότιμο διάλογο ερευνητή-υποκειμένων της έρευνας, σε μία πορεία συνδιαμόρφωσης της γνώσης και της δράσης.

Η έρευνα είναι αναπόφευκτα μία κοινωνική δραστηριότητα και συνεπώς εμπεριέχει την έννοια της πολιτικής δράσης (Schratz and Walker, 1995:124). Η κοινωνική έρευνα η οποία δεν αρκείται στην παρατήρηση των κοινωνικών φαινομένων, αλλά ενισχύει τη συμμετοχή των πολιτών είναι σε θέση να προκαλέσει σημαντικό ρήγμα στον αποκλεισμό και να συμβάλει ουσιαστικά στη δημιουργία αταξικών, δίκαιων και αλληλέγγυων κοινωνιών.

Βιβλιογραφία

Βρυχεία, Α. (1998). Κρίση «κατοίκησης» / χωρικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός στο Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.

Carr, W. and Kemmis, S. (1997). Για μια κριτική εκπαιδευτική διαδικασία. Εκπαίδευση, γνώση και έρευνα δράσης. Αθήνα: Κώδικας.

Κατσαρού, Ε. και Τσαφος, Β. (2003). Από την έρευνα στη διδασκαλία. Η εκπαιδευτική έρευνα δράσης. Αθήνα: Σαββάλας.

Κυριαζή, Ν. (2004). Η κοινωνιολογική έρευνα. Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Aries, P. (1962). *Centuries of Childhood. A social History of Family Life*. London: Jonathan Cape.

Comstock, D. (1982). A method for critical research. In Bredo, E. and Feinberg, W. *Knowledge and Values in Social Educational Research*. Philadelphia: Temple University Press.

Chawla, L. (2002). *Growing Up in an Urbanising World*. London: Unesco Publishing/Earthscan Publications.

Freire, P. (1972). *Pedagogy of the Oppressed*. London: Penguin Books.

Habermas, J. (1972). *Knowledge and Human Interests*. Transl. J.J. Shapiro. London: Heinemann.

Habermas, J. (1974). *Theory and Practice*. Transl. J.Viertel. London: Heinemann.

Hart, R. A. (1992). *Children's participation. From tokenism to citizenship*. Florence: Unicef.

Hart, R. A. (1995). *Children as the makers of a new Geography*. http://weg.gc.cuny.edu/che/cerg/publications/papers_and_monographs/papersmono-env_learning_index.htm.

Hart, R. A. (1997). *Children's Participation: the Theory and Practice of Involving Young Citizens in Community Development and Environmental care*. London: Unicef.

Holloway, S.L. and Valentine, G. (2000). Spatiality and the new social studies of childhood. *Sociology*, 34, 763-783.

Kemmis, St. (2006). Participatory action research and the public sphere. *Educational Action Research*, 14(4), 459-476.

Kemmis, St. & McTaggart, R. (2001). Participatory action research, in: N. Denzin & Y. Lincoln (Eds) *The Handbook of qualitative research*. CA: Thousand Oaks.

Malone, K. (2007). Environmental education researchers as environmental activists. *Environmental Education Research*, 12 (3-4), 375-389.

Matthews, H. (2001). *Children and Community Regeneration. Creating better neighbourhoods*. London: Save the Children.

Mc Niff, J. and Whitehead, J. (2006). *Action Research Living Theory*. London: Sage Publications.

Moore, R. C. (1986). *Childhood's domain: Play and Place in Child Development*. London: Croom Helm.

Schatz, M. and Walker, R. (eds) (1995). *Research as social change: new opportunities for qualitative research*. London: Routledge.

Sibley, D. (1997). *Geographies of Exclusion*. London and New York: Routledge.

Sutton, S. E. and Kemp, s. P. (2002). Children as Partners in neighborhood placemaking: lessons from intergenerational design charrettes. *Journal of Environmental Psychology* 22, 171-189.

Tsevreni, I. (2007). Children consult us about the city. A case of participatory research and planning in the urban environment. 2nd International Conference on Managing Urban Land, Stuttgart, 25-27 April 2007.

Ward (1978). *The Child in the City*. New York: Pantheon Books.

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΕΡΓΑΤΩΝ ΣΤΗ ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗΣ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΤΟΠΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ- ΜΙΑ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΣΤΑΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΠΟΨΕΩΝ ΤΩΝ ΓΕΩΡΓΩΝ-ΕΡΓΟΔΟΤΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ-ΕΡΓΑΤΩΝ.

Καζακόπουλος Λ., Γιδαράκου Ι., Κουτσούρης Α.

Τμήμα Αγροτικής Οικονομίας και Ανάπτυξης, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Περίληψη

Η ένταξη των μεταναστών στις διάφορες οικονομικές δραστηριότητες έχει άμεσο αντίκτυπο στην όλη αναπτυξιακή διαδικασία. Αναφορικά με τον αγροτικό χώρο, ένας περιορισμένος αριθμός μελετών είναι διακριτός με στόχο τη μελέτη των συνθηκών ένταξής τους και την επίλυση των συνεπειών της μετανάστευσης στον αγροτικό τομέα και χώρο γενικότερα. Οι προσεγγίσεις εθνικού-κρατικού επιπέδου στο μοντέλο ένταξης των μεταναστών έχουν αρχίσει να παραχωρούν θέση στη σημασία των διαφοροποιήσεων που παρατηρούνται σε περιφερειακό και αστικό επίπεδο, όπου οι διαφορές είναι πολλές φορές πιο χαρακτηριστικές και πιο θεάσιμες από τις εθνικές διαφορές. Στην εργασία αυτή παρουσιάζονται τα αποτελέσματα επιτόπιας έρευνας σε δύο περιοχές της χώρας, όπου ο γεωργικός τομέας κατέχει βαρύνουσα θέση στην τοπική οικονομία τους, ενώ παράλληλα χαρακτηρίζονται και από διαφορετικό βαθμό διαφοροποίησης της οικονομίας των αγροτικών νοικοκυριών τους καθώς και σύνθεσης της τοπικής μεταναστευτικής εργατικής δύναμης. Ειδικότερα, μελετώνται οι απόψεις-στάσεις των γεωργών εργοδοτών για τη συμβολή των μεταναστών στη γεωργία και την ενσωμάτωσή τους στην τοπική οικονομία και κοινωνία και διερευνώνται οι απόψεις των μεταναστών για τις υφιστάμενες δομές στήριξης και τα προβλήματα ένταξης που αντιμετωπίζουν.

THE ROLE OF MIGRANT WORKERS IN AGRICULTURE AND THE ISSUE OF THEIR INTEGRATION IN LOCAL SOCIETY-A STUDY OF ATTITUDES AND PERCEPTIONS OF FARMERS AND MIGRANT WORKERS.

Kazakopoulos, L., Gidarakou I., Koutsouris A

Department of Agricultural Economics and Rural Development, Agricultural University of Athens.

Abstract

Migrants' integration into mainstream economic activities has direct consequences to the whole development process. Regarding rural areas, a rather limited number of research works tailored to the study of the conditions of migrants' integration and the evaluation of the consequences of in-migration on the rural sector and space has emerged. Approaches focusing on migrants' integration at a national-state level are currently being re-evaluated due to the importance of the variations observed at a regional or urban level which in several cases are more distinctive and visible than the national ones. The current paper presents the findings of field research conducted in two areas of the country, in which the farming sector weighs heavily in local economy while at the same time characterized by different degrees of local economic diversification as well as ethnic composition of their migrant labor force. More specifically, the attitudes and perceptions of farmers-employers for migrants' contribution into the farming sector and their integration in the local economy and society are examined vis-à-vis the migrants' views about local support structures and the problems of integration faced by them.

Λέξεις κλειδιά: μετανάστες, γεωργοί, αγροτικός χώρος, στάσεις, ενσωμάτωση.

Key words: Migrants, farmers, rural space, attitudes, integration.

1. Εισαγωγή

Η μετακίνηση μεταναστευτικών πληθυσμών στη χώρα μας είναι ένα φαινόμενο των τελευταίων δύο δεκαετιών, πολυσύνθετο ως προς τη φύση του και με σύνδεση σε ενδογενείς και εξωγενείς παράγοντες. Η ένταξη των μεταναστών στις κοινωνίες υποδοχής συνιστά ένα περίπλοκο φαινόμενο ως προς τις απαιτήσεις του σε χρόνο για την αντιμετώπισή του και προϋποθέτει σοβαρή και σε βάθος μελέτη και ανάλυση (Baldwin-Edwards, 2005). Ειδικότερα, στην Ευρώπη αλλά και κατά ένα μέρος και σε άλλες χώρες, το μοντέλο της ένταξης (είδος, τύπος) ήταν βασικά ενιαίο στο επίπεδο του κράτους-έθνους και της εθνικής πολιτικής. Η χρησιμότητα αυτών των γενικών και μάλλον απλουστευτικών προσεγγίσεων εθνικού ή κρατικού επιπέδου άρχισε να αμφισβητείται, γιατί μεταξύ των άλλων παραβλέπονται τοπικές διαφορές ή διαφορές μεταξύ αγροτικών και αστικών περιοχών αλλά και διότι, λόγω της επερχόμενης σύγκλισης των προτύπων ένταξης των μεταναστών στην Ευρώπη, γίνεται ολοένα και πιο κατανοητό ότι σημειώνονται διαφοροποιήσεις στο περιφερειακό και το αστικό επίπεδο χαρακτηριστικότερες και πιο θεάσιμες από τις εθνικές διαφορές. (Niessen, 2000; Koff, 2002; Alexander, 2003; Μουσούρου, 1993).

Πολύτιμο εργαλείο στη διαμόρφωση και άσκηση μεταναστευτικής πολιτικής γενικότερα αλλά και ειδικότερα για τον αγροτικό χώρο αποτελεί και η πραγματοποίηση σχετικών μελετών για τις συνθήκες ένταξης και εκτίμηση των συνεπειών της μετανάστευσης στον αγροτικό τομέα. Οι σχετικές έρευνες με εστίαση στον ελλαδικό χώρο διακρίνονται (VPRC, 2006) από ένα πιο εξειδικευμένο προβληματισμό για το μεταναστευτικό φαινόμενο με στοιχείο αναφοράς είτε τον ελληνικό χώρο ως σύνολο (Βούλγαρης κ.ά., 1995) είτε μερικότερου χαρακτήρα προσεγγίσεις περιφερειακού επιπέδου (Μιχαλοπούλου και Τσάρτας, 1998) καθώς και από περιπτώσεις στόχευσης σε ειδικές πληθυσμιακές ομάδες (Psimmenos, 2001) ή ακόμη και το συνδυασμό των προηγούμενων. Αναφορικά με τον αγροτικό χώρο, ένας σχετικά περιορισμένος αριθμός μελετών είναι διακριτός κυρίως εθνογραφικού, κοινωνιολογικού ή κοινωνικού ανθρωπολογικού τύπου (Πέτρου, 2005; Κασίμης κ.ά., 2002; Αθανασοπούλου, 2002), χωρίς να απουσιάζουν και οι ποσοτικού χαρακτήρα προσεγγίσεις (Χλέτσος κ.ά., 2005). Μεταξύ των μελετών της πρώτης κατηγορίας χαρακτηριστική είναι η πρόσφατη προσέγγιση της μεταναστευτικής εισροής στον αγροτικό χώρο από τους Κασίμη κ.ά. (2002, 2003 και 2005) που αναδεικνύει, μέσα από τη μελέτη τριών παραδειγματικών περιοχών του αγροτικού χώρου, την πολλαπλή θετική συνεισφορά των μεταναστών-αγρεργατών στην αναζωογόνηση της ελληνικής γεωργίας και υπαίθρου.

Σύμφωνα με τα ερευνητικά δεδομένα των σχετικών ερευνών ευρωπαϊκού ή και ειδικότερου εθνικού προσανατολισμού, το ξενοφοβικό σύνδρομο που σε σημαντικό βαθμό χαρακτηρίζει και την ελληνική κοινωνία, θεωρητικά τουλάχιστον φαίνεται να εξυφάνεται μέσα από μια δέσμη παραγόντων που υπερβαίνει τα όρια του οικονομικού ή κοινωνικού πεδίου διεκδίκησης οικονομικών πόρων (θέσεις απασχόλησης, κοινωνικές παροχές) για να επεκταθεί και σε περιθωριακές αμυντικές χαρακτηριστικά για τη διατήρηση της εθνικής ταυτότητας μέσω των "συμβολικών συλλογικών παραδοχών" και να συμπεριλάβει και τις αλληλεπιδράσεις όλων των παραπάνω παραγόντων (VPRC, 2006). Έκφραση των ξενοφοβικών συναισθημάτων αποτυπώνεται και στην έννοια του "εθνοτικού αποκλεισμού" στην οποία εμπερικλείεται ένα ευρύ φάσμα φαινομένων αμυντικού κυρίως χαρακτήρα, μεταξύ των οποίων εντάσσονται οι "εθνικές προκαταλήψεις", οι "εθνοκεντρικές αντιλήψεις", πλευρές της "αντίστασης" και των "περιορισμών" στην πολυπολιτισμική κοινωνία, που στο σύνολό τους εκδηλώνουν τις προθέσεις μιας πλειοψηφίας, υπό μορφή προκαταλήψεων ή διακρίσεων, για τον αποκλεισμό μιας μειοψηφίας (Coenders *et al.*, 2005).

Στην παρούσα εργασία η έννοια της ένταξης των μεταναστών μελετάται με την έννοια της αποδοχής των μεταναστών στην τοπική κοινωνία και προσεγγίζεται ερευνητικά με βάση τις απόψεις και στάσεις των γεωργών-εργοδοτών και των μεταναστών-αγρεργατών. Πτυχές των εξελικτικών σταδίων που χαρακτηρίζουν την ένταξη λαμβάνονται υπόψη (Baldwin-Edwards,

2005). Πρόκειται κυρίως για θέματα σχετικά με την απασχόληση και την κοινωνική και πολιτιστική ένταξη των μεταναστών με την έννοια της ανεκτικότητας στη διαφορά εκ μέρους της κοινωνίας-δέκτη στην τελευταία περίπτωση. Ειδικότερα, στόχος της παρούσας εργασίας είναι να προσπαθήσει να δώσει απαντήσεις στα παρακάτω ερωτήματα, όπως: (α) σε ποια επίπεδα, γενικά, διαμορφώνονται και ποιος ο τυχόν βαθμός διαφοροποίησης των στάσεων και αντιλήψεων των γεωργών-εργοδοτών των περιοχών Καρδίτσας και Ιεράπετρας, Λασιθίου για τους οικονομικούς μετανάστες που τοπικά απασχολούν, σε σχέση με τους τοπικούς προσδιορισμούς παραγόντων οικονομικού και κοινωνικού χαρακτήρα; (β) Σε ποιο επίπεδο αντίστοιχα διαμορφώνονται οι αμυντικοί χαρακτήρα στάσεις και αντιλήψεις αυτών των παραγωγών για την πολυπολιτισμική κοινωνία κάτω από ορισμένες μορφές έκφρασης του εθνοτικού αποκλεισμού; και (γ) ποιες είναι αντίστοιχα ορισμένες από τις στάσεις και αντιλήψεις των μεταναστών-αγρεργατών για το τοπικό οικονομικό και κοινωνικό τους περιβάλλον και το βαθμό ένταξης στις κοινωνίες όπου ζουν και εργάζονται;

Βασική υπόθεση της εργασίας είναι ότι οι εκδηλούμενες στάσεις και απόψεις στις δύο περιοχές γενικά δεν αφήνεται αυτών του εθνικού πλαισίου, που δημοσκοπικά τουλάχιστον έχουν καταγραφεί, αλλά τοπικές διαφοροποιήσεις είναι αναμενόμενες, ανάλογα με τον χαρακτήρα της τοπικής οικονομίας και κοινωνίας καθώς και τη σύλληψη του τοπικού μεταναστευτικού δυναμικού. Η διαπίστωσή τους θα μπορούσε να αποβεί χρήσιμη κατά το σχεδιασμό σχετικών πολιτικών σε εθνικό και τοπικό επίπεδο.

2. Μεθοδολογία έρευνας

Η παρούσα εργασία στηρίζεται στη συγκέντρωση πρωτογενών στοιχείων η οποία πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο μελετών σκοπιμότητας σχετικών δράσεων προγράμματος EQUAL με τη βοήθεια δομημένου τύπου ερωτηματολογίων που απευθύνθηκαν σε γεωργούς-εργοδότες και οικονομικούς μετανάστες/στρίες-αγρεργάτες.

Μη πιθανωτικές δειγματοληπτικές διαδικασίες ακολουθήθηκαν όπως αυτή της "δειγματοληψίας χιονοστιβάδας" σε συμπληρωματική σχέση με αυτή των "ευκαιριακών δειγμάτων".

Στο πλαίσιο της σχετικής δράσης πραγματοποιήθηκαν συνεντεύξεις με 127 συνολικά παραγωγούς, 64 από την περιοχή Καρδίτσας και 63 από την περιοχή Ιεράπετρας και 123 συνολικά μετανάστες, 43 από την περιοχή Καρδίτσας (Δήμοι Κάμπου, Καρδίτσας, Σοφάδων, Πλαστήρα και Ελάνων) και 80 από την περιοχή Ιεράπετρας (Δήμοι Ιεράπετρας και Γρα Λυγιάς Ν. Λασιθίου).

3. Βασικά ευρήματα της μελέτης

3.1 Φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά των γεωργών και των περιοχών μελέτης

Η μεγάλη πλειονότητα των παραγωγών του δείγματος ήταν μέχρι 45 ετών με μέγεθος εκμεταλλεύσεων στην περιοχή Καρδίτσας συγκριτικά μεγάλο για τη μέση ελληνική γεωργική εκμετάλλευση (μ.ό. 91 στρ.), ενώ στην περίπτωση των εκμεταλλεύσεων της περιοχής Ιεράπετρας, μικρό μεν (η πλειοψηφία των παραγωγών, 76,2%, καλλιεργεί μέχρι 20 στρ.) αλλά ιδιαίτερα υψηλής έντασης κεφαλαίου και εργασίας λόγω της θερμοκηπιακής τους κατεύθυνσης.

Το σύνολο σχεδόν των εκμεταλλεύσεων του δείγματος (99%) είναι προσανατολισμένο προς τη φυτική παραγωγή. Στην Καρδίτσα το παραγωγικό σύστημα έχει πιο έντονα χαρακτηριστικά πολυκαλλιέργειας, με κύρια καλλιέργεια το βαμβάκι (81,3% των ερωτηθέντων) και ακολούθως τα σιτηρά (60,9%) και τα υπαίθρια λαχανικά/μποστανικά, τον καπνό και το αμπέλι. Στην Ιεράπετρα παρατηρείται έντονη εξάρτηση από τα λαχανικά θερμοκηπίου (85,7% των ερωτηθέντων) και δευτερευόντως συμμετέχει η ελαιοκαλλιέργεια (47,6%) και τα υπαίθρια λαχανικά, ενώ σε σχέση με την περιοχή Καρδίτσας παρατηρείται εντονότερη διαφοροποίηση της τοπικής οικονομίας με κύρια κατεύθυνση την τουριστική δραστηριότητα.

Η σχέση προσφοράς εργασίας των παραγωγών του δείγματος προς τους οικονομικούς

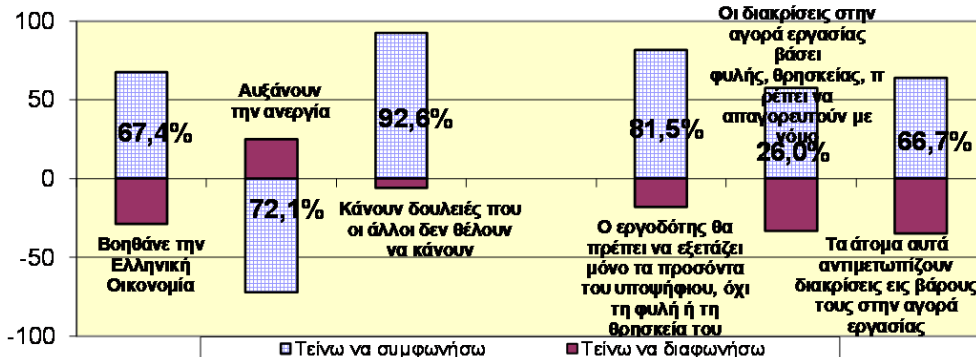
μετανάστες έχει κατά μέσο όρο διάρκεια 11 ετών. Η Ιεράπετρα εμφανίζει πιο «σταθερά» χαρακτηριστικά μισθωτής απασχόλησης (λιγότεροι σε αριθμό εργάτες ανά παραγωγό αλλά μεγαλύτερης διάρκειας απασχόλησης), όπως και συχνότερη σε σχέση με την Καρδίτσα παρουσία βουλγαρικής καταγωγής εργατών.

3.2 Η οικονομική συνιστώσα των αντιλήψεων και στάσεων των παραγωγών απέναντι στους μετανάστες αγρεργάτες

Η γενική εικόνα ως προς τους οικονομικούς παράγοντες που προσδιορίζουν τις αντιλήψεις και στάσεις των παραγωγών είναι θετική και στις δύο περιοχές. Η παρουσία μεταναστευτικής εργατικής δύναμης σύμφωνα με τους ερωτηθέντες συνέβαλε στη διατήρηση σε λειτουργία πολλών εκμεταλλεύσεων (61,9% και 70,5% των ερωτηθέντων αντίστοιχα στην Καρδίτσα και Ιεράπετρα), στη δυνατότητα μεγέθυνσης άλλων εκμεταλλεύσεων (73,0% και 54,1% αντίστοιχα σε Καρδίτσα και Ιεράπετρα), στο χαμηλό κόστος λειτουργίας τους, ιδιαίτερα κατά τα πρώτα χρόνια εισόδου των μεταναστών και στη σχετική αποδέσμευση από την απασχόληση στη γεωργία των αρχηγών αλλά και των μελών του νοικοκυριού (60,3% στην Καρδίτσα και 32,8% στην Ιεράπετρα), η οποία διευκολύνει την αναδιάρθρωση της εργασίας τους στη γεωργική παραγωγή, ενώ παράλληλα διευρύνει την ευελιξία τους για προσφυγή στην εξωγεωργική αγορά εργασίας. Με μικρότερη βέβαια συχνότητα αναφοράς δεν απουσίασε και η διατύπωση ενστάσεων από πλευράς παραγωγών κυρίως αναφορικά με ζημιές που προέκυπταν από τους μετανάστες στο ζωικό και φυτικό κεφάλαιο λόγω άγνοιας (55,7% και 54,0% αντίστοιχα στην Καρδίτσα και Ιεράπετρα) ή και ασυνέπειας και αδιαφορίας για την ποιότητα της προσφερόμενης εργασίας τους (54,1% και 19,0% αντίστοιχα σε Καρδίτσα και Ιεράπετρα).

Στις δύο περιοχές οι απόψεις ως προς τις επιπτώσεις, τόσο οι θετικές όσο και οι αρνητικές, εστιάζονται σε διαφορετικά σημεία αναφοράς σχετικά με την παραγωγική διαδικασία. Στην Καρδίτσα εκτιμάται ως σημαντικότερη θετική επίπτωση η δυνατότητα φυσικής μεγέθυνσης των εκμεταλλεύσεων ενώ στην Ιεράπετρα η δυνατότητα συνέχισης της λειτουργίας (73,0% και 70,5% αντίστοιχα).

Η στάση των παραγωγών ως προς τις συνέπειες της παρουσίας της μεταναστευτικής εργατικής δύναμης στην αγορά εργασίας διακρίνεται επίσης από ένα βαθμό αντίφασης, καθώς η θετική αποτίμηση της συμβολής των μεταναστών στην κατάληψη θέσεων εργασίας απασχιωτικών για το ελληνικής καταγωγής εργατικό δυναμικό επισκιάζεται εν μέρει από την επισήμανση των παραγωγών ότι η εργασία των μεταναστών τροφοδοτεί την ανεργία (βλ. Διάγραμμα 1). Ακόμη, η μεγάλη πλειονότητά τους (81,5%) συμφωνεί με την εφαρμογή διαδικασιών αντικειμενικής, στη βάση των προσόντων, πρόσληψης του εργατικού δυναμικού, αναγνωρίζει την ύπαρξη διακρίσεων σε βάρος των μεταναστών (66,7%) και φαίνεται αρκετά πρόθυμη στη θέσπιση μέτρων κατά των διακρίσεων (64,0% περίπου), αν και ήδη αυτά εμπεριέχονται σε ισχύοντα νόμο.

Διάγραμμα 1. Θέση και ρόλος των οικονομικών μεταναστών στην αγορά εργασίας, σύμφωνα με την άποψη των παραγωγών.

3.3 Κοινωνικές συνιστώσες των στάσεων και αντιλήψεων των παραγωγών

Η κοινωνική ενσωμάτωση των μεταναστών είναι ένα πιο σύνθετο ζήτημα από την οικονομική ενσωμάτωση. Προϋποθέτει δεκτικότητα στην διαφορετικότητα, διάθεση για εκχώρηση δικαιωμάτων, έλλειψη ξενοφοβικών συνδρόμων, θετική αξιολόγηση των κοινωνικών επιπτώσεων της παρουσίας των μεταναστών στις τοπικές κοινωνίες.

Στο πεδίο των κοινωνικών συνιστωσών που διαμορφώνουν τις απόψεις των παραγωγών στις δύο περιοχές, τα ευρήματα δείχνουν ότι, η εικόνα της αποτίμησης των κοινωνικών επιπτώσεων είναι μεν θετική σε γενικές γραμμές (65% των ερωτηθέντων), αν και 1 στους 4 παραγωγούς στην Καρδίτσα αλλά και στην Ιεράπετρα επιφυλάχθηκε να διατυπώσει την άποψή του ή δεν θεωρεί θετική την κοινωνική τους συμβολή. Φαίνεται ότι στο πεδίο αυτό οι ενστάσεις είναι ισχυρότερες και τα αισθήματα ξενοφοβίας πιο έκδηλα, υποδεικνύοντας τη δυσκολία της διαδικασίας πληρέστερης κοινωνικής ενσωμάτωσης.

Οι αποδεκτές από την πλειονότητα των παραγωγών θετικές επιπτώσεις, συνδέονται με την τόνωση του τοπικού κοινωνικού ιστού, κυρίως υπό τη μορφή της πυκνότερης παρουσίας παιδιών που η απουσία τους αποτελεί ένα από τα σοβαρότερα στοιχεία της δημογραφικής απίσχνασης των μειονεκτικών περιοχών της χώρας μας, με την ενίσχυση και διεύρυνση της τοπικής οικονομικής ζωής στα πεδία της παραγωγής και κατανάλωσης και με τη διασφάλιση της φροντίδας και μέριμνας για την Τρίτη ηλικία, υπηρεσία που σχεδόν αποκλειστικά προσφέρεται από το ξένο γυναικείο εργατικό δυναμικό. Κατά περιοχές, η σειρά σημαντικότητας των συνεπειών αυτών διαφοροποιείται, με την Καρδίτσα να εμφανίζει τις δύο πρώτες επιπτώσεις με τη σειρά που αναφέρονται προηγουμένως ενώ στην περίπτωση της Ιεράπετρας αντιστρέφεται η σειρά τους, λόγω του εντονότερου δυναμισμού της τοπικής οικονομίας προς εξωγεωργικές και ειδικότερα τουριστικές μορφές οικονομικής δραστηριότητας. Οι επιφυλακτικές ή αρνητικές τοποθετήσεις αφορούν το ένα πέμπτο των παραγωγών που είτε απέφυγε να απαντήσει στο σχετικό ερώτημα είτε θεωρεί αρνητική από κοινωνικής πλευράς την παρουσία των μεταναστών.

Μεταξύ των αρνητικών κοινωνικών επιπτώσεων επισημαίνονται στην μεν περιοχή της Καρδίτσας κυρίως το αίσθημα ανασφάλειας που βιώνουν οι κάτοικοι των τοπικών κοινωνιών (1 στους 5 περίπου παραγωγούς), στην δε περιοχή της Ιεράπετρας οι εντάσεις μεταξύ των διαφορετικής εθνοτικής καταγωγής μεταναστών (4 στους 10 παραγωγούς), όπου και η παρουσία τους είναι μεγάλη.

Εξετάζοντας τις απόψεις των παραγωγών, στο πλαίσιο της προσέγγισης του εθνικού αποκλεισμού φαίνεται ότι οι τοπικές κοινωνίες διατίθενται κατ' αρχή ενάντια, σχεδόν στη συντριπτική τους πλειονότητα (80% αδιακρίτως περιοχής), στη μορφή έκφρασης του εθνικού αποκλεισμού που σχετίζεται με τη μη παραχώρηση διευκολύνσεων σε θέματα προστασίας της υγείας και κοινωνικής ασφάλισης των μεταναστών, στοιχείο που καθιστά ιδιαίτερα άτονη την μορφή αυτή έκφρασης του εθνικού αποκλεισμού. Αντίθετα, εμφανίζονται να είναι πιο ευνοϊκά διακείμενοι σε πολιτικές επαναπατρίσμου των μεταναστών, όπως στην περίπτωση έκφρασης συναινετικής διάθεσης για την εγκατάλειψη της χώρας στην περίπτωση που παραμένουν άνεργοι για μεγάλο χρονικό διάστημα ή στην κατά πλειοψηφία συναίνεσή τους για απέλαση των μεταναστών σε περίπτωση παραβατικής συμπεριφοράς, αν και κατά την απάντησή τους υπήρξε εμφανής ο προβληματισμός τους, τονίζοντας την ανάγκη συνεκτίμησης κατά περίπτωση της βαρύτητας της παράβασης. Ιδιαίτερα επίσης επιφυλακτικοί εμφανίζονται να είναι στην εκχώρηση πολιτικών δικαιωμάτων (ψήφου) προς τους οικονομικούς μετανάστες, άποψη όπου η στάση της πλειονότητας είναι αρνητική, με μόνη παραχώρηση την υποτονική ίσως έκφραση διάθεσης για εκχώρηση του δικαιώματος στην περίπτωση της τοπικής αυτοδιοίκησης, σε ορισμένες περιπτώσεις που η σχετική συζήτηση επεκτεινόταν σε βάθος.

3.4 Αμυντικού χαρακτήρα στάσεις και αντιλήψεις των μεταναστών ως προς την πολυπολιτισμική κοινωνία

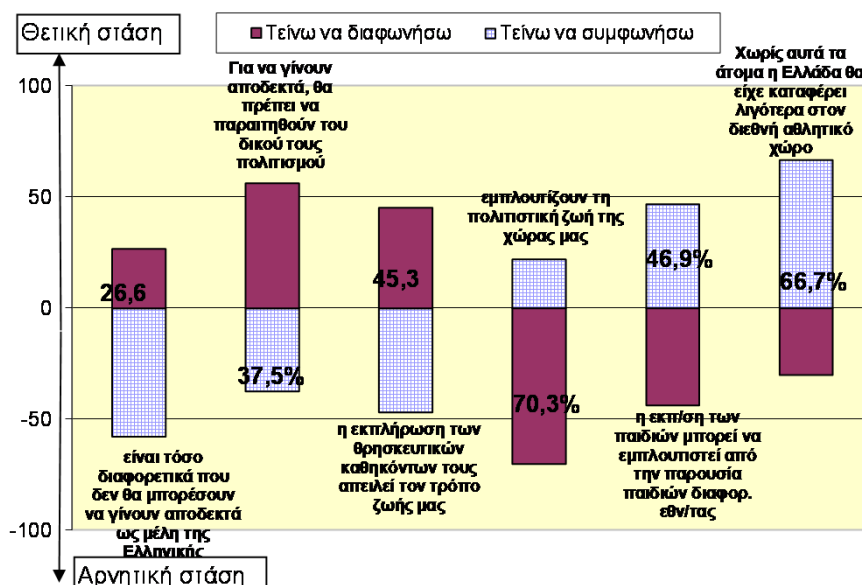
Όπως έχει ήδη σημειωθεί, οι πολιτισμικές συνιστώσες των στάσεων και αντιλήψεων των μεταναστών μπορούν να ενταχθούν κάτω από μια σειρά μορφών έκφρασης του εθνοτικού αποκλεισμού, όπως είναι η περίπτωση συνδυασμού τους με θέματα “αντίστασης” ή ακόμη και “περιορισμών” στην πολυπολιτισμική κοινωνία.

Στην πρώτη περίπτωση τονίζεται η αστάθεια που μπορεί να προκληθεί στην κουλτούρα της φιλοξενούσας κοινωνίας από την παρουσία μειονοτικών ομάδων θρησκευτικού ή πολιτισμικού χαρακτήρα. Η γενικότερη τοποθέτηση των παραγωγών ως προς αυτή τη διάσταση του εθνοτικού αποκλεισμού καταγράφεται πιο ξεκάθαρα στον αντίποδα του “Ξενοφοβικού συνδρόμου”, όπως αναλυτικότερα εκτίθεται παρακάτω, με την έννοια της δεκτικότητας και ανοχής παρά απόρριψης του μετανάστη. Αρχικά εμφανίζεται μάλλον αμφίσημη να είναι η στάση των ερωτηθέντων ως προς την προοπτική της κοινωνικής ενσωμάτωσης των μεταναστών (βλ. Διάγραμμα 2), όπου εντονότερα εκφράζεται το στοιχείο του αρνητισμού τους, κυρίως στην περιοχή της Καρδίτσας (γύρω στο 60%), ενώ στην Ιεράπετρα το αντίστοιχο ποσοστό δεν υπερβαίνει το 45%. Ο αρνητισμός τους όμως αυτός εμφανίζει σημεία χαλάρωσης, όταν διατυπώνονται οι στάσεις τους (βλ. Διάγραμμα 2) ως προς τις αναμενόμενες συνέπειες για την κοινωνία μας, από την παρουσία εθνοτικών ομάδων μεταναστών διαφορετικών θρησκειών. Στην πλειοψηφία τους οι παραγωγοί αρνήθηκαν, κυρίως δε στην Ιεράπετρα (60% περίπου) ότι ο τρόπος εκτέλεσης των θρησκευτικών τους καθηκόντων συνιστά απειλή για τη δική μας κοινωνία, ενώ στην Καρδίτσα το αντίστοιχο ποσοστό αντιπροσωπεύει κάτι λιγότερο από τους μισούς των ερωτηθέντων. Μάλιστα, οι “αντιστάσεις” τους στην πολυπολιτισμική κοινωνία σημειώνουν αισθητή ύφεση, αν συνεκτιμηθούν, οι έντονες αντιρρήσεις που εκφράστηκαν από ένα σημαντικό αριθμό παραγωγών, άνω του 60% και στις δύο περιοχές, περισσότερο δε σε αυτή της Ιεράπετρας, ως προς τη σκοπιμότητα ομογενοποίησης των ηθών και εθίμων των μεταναστών με αυτά της χώρας μας, επικαλούμενοι μάλιστα ως επιχειρήματα την ήδη υπάρχουσα αισθητή διαφοροποίηση των ηθών και εθίμων μεταξύ διαφορετικών περιοχών της χώρας μας.

Σύμφωνα με τη δεύτερη εκδοχή, ο εθνοτικός αποκλεισμός μπορεί να ιδωθεί και στο επίπεδο της επιβολής “περιορισμών” στην πολυπολιτισμική κοινωνία, ως έκφραση ανησυχίας που εστιάζεται στις αποδιοργανωτικές συνέπειες της συνεχούς μετανάστευσης (π.χ. αφαίρεση θέσεων εργασίας καλή ή κακή για την οικονομία, υπόσκαψη ή εμπλουτισμός πολιτισμικής ζωής χώρας κ.λ.π.). Στο πλαίσιο αυτό, παρά την αίσθηση περιθωρίων στην αγορά εργασίας, η πλειονότητα σχεδόν των ερωτηθέντων θεωρεί ότι το εργατικό δυναμικό που εισήλθε στη χώρα είναι ήδη μεγάλο (κάτι λιγότερο από τους μισούς παραγωγούς δεν διαβλέπουν ανάγκη εισροής επί πλέον μεταναστευτικής εργατικής δύναμης), ενώ ένα αρκετά σημαντικό ποσοστό ερωτηθέντων επισημαίνει την ανάγκη εισροής εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού, αντιλήψεις που εντονότερα εκφράζονται από τους παραγωγούς της Καρδίτσας. Τέλος, έντονος σχετικά εμφανίζεται ο εθνοτικός αποκλεισμός ως προς την «εθνοκεντρική του διάσταση» (Adorno *et al.*, 1950: Billiet *et al.*, 1996), αν ως δείκτης ληφθεί η στάση των ερωτηθέντων ως προς τη δυνατότητα εμπλουτισμού της πολιτισμικής ζωής της χώρας μας από την παρουσία των μεταναστών (βλ. Διάγραμμα 2). Στη μεγάλη τους πλειοψηφία (άνω του 70%) οι παραγωγοί και των δύο περιοχών υπήρξαν αρνητικοί αλλά αντίθετα διαφοροποιήθηκαν ως προς τη λειτουργία της σχολικής εκπαίδευσης ως δίαυλος αμοιβαίας ανταλλαγής πολιτιστικών στοιχείων μεταξύ των παιδιών αμφοτέρων των πλευρών, με την Ιεράπετρα να πιστώνει θετικά τη διαδικασία αυτή (γύρω στο 55% συμφωνούν), ενώ στην περίπτωση της Καρδίτσας η πλειοψηφία (άνω του 70%) εκφράζεται αρνητικά.

Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζει η θέση των παραγωγών ως προς μια άλλη μορφή εκφοράς του εθνοτικού αποκλεισμού, αυτή που συνιστούν οι “εθνικές προκαταλήψεις”, εκφράσεις μιας γενικευμένης αρνητικής προδιάθεσης προς μια ή περισσότερες εθνοτικές εξω-ομάδες, ενώ

στον αντίποδά της βρίσκονται και οι "εθνοκεντρικού" χαρακτήρα αντιλήψεις για την εθνοτική ενδο-ομάδα. Και οι δύο αυτές περιπτώσεις στο σύνολό τους τροφοδοτούν συνιστώσες και ανακλαστικά "αμυντικού χαρακτήρα". Στο πλαίσιο των αντιλήψεων αυτής της κατηγορίας προς τις εθνοτικές εξω-ομάδες, η πλειονότητα των παραγωγών των προτιμώσεων, στην κοινότητα που ζει, μετανάστες κυρίως ανατολικοευρωπαίους (Πολωνούς, Ρουμάνους, Βούλγαρους) ενώ ένα μικρότερο ποσοστό των ερωτηθέντων (κάτω του 10%) Αλβανούς και Ασιάτες. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η αίσθηση της χωρικής γειννιάσης και ίσως η αναζήτηση μιας κοινής ευρωπαϊκής ταυτότητας αναγνωρίζει ως κοινωνικά εγγύτερο τον βαλκάνιο και ανατολικοευρωπαϊό σε σχέση με τον Ασιάτη, ενώ η τήρηση κοινωνικής απόστασης από τον Αλβανό συνδέεται μάλλον περισσότερο με τα προβλήματα κοινωνικής συμπεριφοράς του και εργασιακής πειθαρχίας.

Διάγραμμα 2. Όψεις του εθνοτικού αποκλεισμού με τη μορφή της "αντίστασης" ή των "περιορισμών" στην πολυπολιτισμική κοινωνία

3.5 Η άλλη όψη- ο "λόγος" των μεταναστών για την οικονομική και κοινωνική ενσωμάτωσή τους.

Συγκρίνοντας τις δύο περιοχές ως προς τον τρόπο που ο μετανάστης βιώνει την οικονομική και κοινωνική ενσωμάτωσή του τοπικά, οι αιτιάσεις τους διαφοροποιούνται κατά περιοχή χωρίς όμως να αναδεικνύουν ότι βιώνουν μείζονος σημασίας προβλήματα. Στην Ιεράπετρα παρατηρούνται τα λιγότερα αλλά σε σημαντικό σχετικά ποσοστό προβλήματα από πλευράς μεταναστών στη διαδικασία εύρεσης εργασίας συγκριτικά με την Καρδίτσα (43,8% έναντι 65,1% αντίστοιχα) και επίσης τα λιγότερα προβλήματα στη σχέση μετανάστης/στρια - εργοδότης όσον αφορά το ωράριο εργασίας και ως ένα σημείο τη συμπεριφορά των εργοδοτών αρχηγών γεωργικών εκμεταλλεύσεων και τα θέματα της ασφάλισής τους. Με περιθωριακής σημασίας αναλογία (2,5-6,3% των ερωτηθέντων) σημειώνονται και στις δύο περιοχές κάποια προβλήματα που αντιμετωπίζουν με τις αποδοχές τους και την κανονικότητα λήψης οφειλών από τους εργοδότες τους και τέλος από ελάχιστους μετανάστες (1,3-3,8%) αναφέρονται φαινόμενα ξενοφοβίας και ρατσισμού αντίστοιχα κατά την αντιμετώπισή τους από τους εργοδότες τους. Ακόμη, ως προς τις συνθήκες εργασίας, σχεδόν οι 9 στους 10 ερωτηθέντες ανέφεραν ότι εργάζονται και τα Σαββατοκύριακα ή τις αργίες αλλά μόνο 1 στους 5 πληρώνεται επιπλέον για παρόμοια εργασία ή λαμβάνει δώρα εορτών, που στη πλειονότητα

τους αγνοούν τον τρόπο υπολογισμού τους.

Προβλήματα στην εκπαίδευση των παιδιών των μεταναστών/στριών όπως και στην παροχή προς αυτά υγειονομικής περίθαλψης δεν αναφέρθηκαν γενικότερα από τους μετανάστες, πλην μιας μικρής αναλογίας τους της τάξης του 16-18,5% αντίστοιχα σε κάθε περίπτωση και για τις δύο περιοχές μελέτης, με κάτι περισσότερο(38-39%) ή λιγότερο (30-34%) από το ένα τρίτο αντίστοιχα σε κάθε περίπτωση να τηρεί ουδέτερη στάση.

Αντίθετα ο "λόγος" τους εστιάζεται στο χαμηλό επίπεδο εισοδήματος που αποκομίζει η πλειονότητα των μεταναστών και την κακή ποιότητα ζωής (53,8% στην περιοχή της Ιεράπετρας και γύρω στο 80% στην περιοχή Καρδίτσας).

Ο λόγος τους αναδεικνύει επίσης ότι η πλειονότητα των μεταναστών/στριών, κυρίως στην Καρδίτσα αλλά και στην Ιεράπετρα, δεν φαίνεται να αντιμετωπίζει σοβαρά προβλήματα αποδοχής από το κοινωνικό σύνολο (λιγότεροι από το 14% των μεταναστών/στριών εξέφρασαν αντίθετη άποψη). Η αξιοπιστία αυτής της απάντησης διαπιστώνεται και από τις απαντήσεις των ερωτηθέντων σε σχετικό ερώτημα με το οποίο τους ζητήθηκε η συμφωνία ή διαφωνία τους με τα αισθήματα που τους διακατέχουν αναφορικά με την ενσωμάτωσή τους στην τοπική κοινωνία. Η πλειονότητα των μεταναστών/στριών της έρευνας αισθάνεται ότι είναι ενσωματωμένοι/ες στον κοινωνικό ιστό της τοπικής κοινωνίας (80,1% στην περιοχή Ιεράπετρας και 69,9% στην περιοχή Καρδίτσας). Μάλιστα οι λιγότερες αρνητικές απόψεις σχετικά με την ενσωμάτωση εκφράζονται από πλευράς ερωτηθέντων στην περιοχή Ιεράπετρας (14,9% των ερωτηθέντων), ενώ στην περίπτωση της Καρδίτσας σημειώνεται μια κάπως εντονότερη διαφοροποίηση (18,5% των ερωτηθέντων). Ακόμη, η αίσθηση των μεταναστών της Ιεράπετρας ως προς την ενσωμάτωση των παιδιών τους στην τοπική κοινωνία είναι για περισσότερο από τους μισούς θετική (52,6%), ενώ περίπου το ένα τρίτο των ερωτηθέντων (35%) τοποθετήθηκαν ως αδιάφοροι στην απάντηση. Στην περίπτωση της Καρδίτσας, ένα μεγάλο μέρος των ερωτηθέντων (55,8%) επέλεξε την ουδέτερη απάντηση, ενδεχομένως γιατί ήταν άγαμοι ή ζούσαν χωρίς την οικογένειά τους (παιδιά), ενώ κάτι περισσότερο από το ένα τρίτο των ερωτηθέντων (37,2%) ήταν σύμφωνοι.

Μια πολύ ικανοποιητική εικόνα προκύπτει και από τη γνώμη που οι μετανάστες έχουν διαμορφώσει για τη στάση του ελληνικού κράτους απέναντι στα ζητήματα που τους απασχολούν. Μόνο ένα μικρό ποσοστό των ερωτηθέντων, μικρότερο στην περίπτωση της Ιεράπετρας και υψηλότερο στην περίπτωση της Καρδίτσας (23,2%), έχει αντίθετη άποψη. Ένα ακόμη ενδιαφέρον στοιχείο της έρευνας είναι το υψηλό σχετικά ποσοστό επιθυμίας των μεταναστών/στριών της έρευνας για μόνιμη εγκατάσταση στην Ελλάδα. Στην περιοχή της Ιεράπετρας το ποσοστό αυτό ανέρχεται στο 58,8% των ερωτηθέντων και στην περιοχή της Καρδίτσας στο ιδιαίτερα υψηλό επίπεδο του 88,4%.

4. Συμπεράσματα

Τα ευρήματα της επιτόπιας έρευνας των εργοδοτών, γεωργών-αρχηγών εκμεταλλεύσεων και των μεταναστών-εργατών, συνιστούν μια συνοπτική επισκόπηση των πιο σημαντικών αποτελεσμάτων αναφορικά με τις στάσεις και αντιλήψεις των πρώτων προς τις μειονοτικές εθνοτικές ομάδες των οικονομικών μεταναστών και αντιστοίχως των τελευταίων ως προς τους πρώτους.

Τα αποτελέσματα της έρευνας, συνεκτιμώντας και τους μεθοδολογικούς περιορισμούς της μη πιθανοτικής δειγματοληπτικής διαδικασίας που ακολουθήθηκε αλλά και τους αντίστοιχους που συνοδεύουν την αξιόπιστη μέτρηση των στάσεων, ενδεικτική κυρίως σημασία μπορούν να έχουν. Στο πλαίσιο αυτό, λιγότερο ή περισσότερο ευδιάκριτα σημειώνονται διαφοροποιήσεις ως προς τις απόψεις και στάσεις των ερωτηθέντων μεταξύ των δύο περιοχών, πρωτίστως μεταξύ των γεωργών εργοδοτών παρά των οικονομικών μεταναστών. Αυτή η διαφοροποίηση θα μπορούσε να αποτελέσει αφετηρία αρκετά βάσιμων υποθέσεων για

τον παραπέρα συστηματικό ερευνητικό έλεγχο της, ώστε τελικά να επιτραπεί η παράλληλη αξιοποίηση των συμπερασμάτων που θα προκύπτουν τόσο κατά το σχεδιασμό της σχετικής πολιτικής (τοπικής και εθνικής) για τους μετανάστες όσο και στην προσπάθεια των τοπικών μέσων μαζικής επικοινωνίας για θετικότερη τοποθέτηση και προσέγγιση της τοπικής πλειοψηφίας προς τις τοπικές μειοψηφίες των οικονομικών μεταναστών.

Συνοψίζοντας παραπέρα τις απόψεις και στάσεις των ερωτηθέντων διαπιστώνεται ότι οι ερωτηθέντες γεωργοί εκφράστηκαν στη μεγάλη τους πλειοψηφία θετικά (70-75% από αυτούς) για την οικονομική και κοινωνική συμβολή των μεταναστών στην τοπική τους κοινωνία, χωρίς να παραλείπονται βέβαια και οι σχετικά "αμυντικές" τοποθετήσεις τους, με τις σημειωθείσες τοπικές διαφοροποιήσεις, ως προς την αποδοχή όψων κυρίως της πολυπολιτισμικής κοινωνίας αλλά και η δεκτικότητα τους ως προς ορισμένες άλλες, με κορύφωση τη σθεναρή απόρριψη της ιδέας της πολιτισμικής αφομοίωσης και την πρόταξη της πολιτισμικής ανοχής του "διαφορετικού", του "ξένου". Γίνεται επίσης αντιληπτό από τα ευρήματα της έρευνας, ότι η πλειονότητα των μεταναστών /στριών, αν παραβλεφθούν κάποιες αρνητικές τους αιτιάσεις ως προς τη σχέση τους με την αγορά εργασίας, αισθάνονται αρκετά ενσωματωμένοι στον τοπικό κοινωνικό ιστό ή τουλάχιστον τοποθετούνται κατά τρόπο ουδέτερο, με αποτέλεσμα και η επιθυμία τους για μόνιμη εγκατάστασή τους στη χώρα μας να διαμορφώνεται σε αρκετά υψηλά επίπεδα. Σημειώνεται ωστόσο ότι η αίσθηση αυτή περί ενσωμάτωσης στον ιστό της τοπικής κοινωνίας δεν υποστηρίζεται επαρκώς από τα ευρήματα καθώς ως προς την οικονομική διάσταση της ενσωμάτωσης η πλειονότητά τους αποκομίζει χαμηλά εισοδήματα αντιμετωπίζοντας παράλληλα και αρκετά σημαντικά προβλήματα στην εύρεση εργασίας και απολαμβάνει μια μη ικανοποιητικής ποιότητας ζωή, ενώ σε σχέση με την κοινωνική/πολιτισμική διάσταση διαπιστώνεται σε ένα βαθμό αμφίσημη στάση των παραγωγών και εθνοκεντρική αντίληψη απέναντι στο ενδεχόμενο της πολυπολιτισμικής τοπικής κοινωνίας. Η εικόνα συνολικά που καταγράφεται και στις δύο περιοχές, παρά τις επιμέρους αποκλίσεις που σημειώνονται ως προς τις απόψεις και στάσεις των ερωτηθέντων και βασικά των γεωργών-εργοδοτών, δεν φαίνεται να αφήνεται σημαντικά από τη γενικότερη ξενοφοβική τοποθέτηση που δημοσκοπικά τουλάχιστον χαρακτηρίζει την περίπτωση της ελληνικής κοινωνίας. Ωστόσο με βάση τα δεδομένα αυτά εμφανίζονται και φωτεινά σημεία που τοπικά το μέγεθός τους ποικίλει. Έχουμε την αίσθηση ότι η παρουσία τους προσφέρει περιθώρια για το σχεδιασμό/υλοποίηση προγραμμάτων σύσφιξης σχέσεων, προσαρμοσμένων στις τοπικές ιδιαιτερότητες και συνθήκες, που θα στοχεύουν στο μοίρασμα βιωμάτων και εμπειριών αλλά και στην ανάδειξη των προβλημάτων, των αναγκών και προσδοκιών που άπτονται αμοφτέρων των πλευρών, επιδιώκοντας παράλληλα και την προβολή και ανάδειξη των θετικών πλευρών της μετανάστευσης σε οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό επίπεδο, τοπικά και γενικότερα. Στο πλαίσιο αυτό θέματα σχετικά με την αγορά εργασίας (πρόσβαση, επίπεδα αμοιβών, ωράριο εργασίας, οι δεξιότητες, η εκπαίδευση και η επαγγελματική κατάρτιση του μετανάστη σε σχέση με τη φύση της απασχόλησής του) αλλά και την κοινωνική και πολιτιστική ένταξη των μεταναστών (σύσταση ενώσεων μεταναστών, λειτουργία πολιτιστικών κέντρων κ.λ.π.) φαίνεται ότι χρήζουν ενδελεχούς διερεύνησης προκειμένου να αποτελέσουν βάση για διαμόρφωση πολιτικών ενσωμάτωσης.

Βιβλιογραφία

Αθανασοπούλου, Α., 2002: Αρβανίτες και Αλβανοί Μετανάστες. Διαπραγμάτευση της Συλλογικής Ταυτότητας σε μια Αγροτική Κοινότητα του Νομού Αργολίδας, Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη.

Baldwin-Edwards, M., 2005: Η ένταξη των Μεταναστών στην Αθήνα: Δείκτες Ανάπτυξης και Στατιστικές Μέθοδοι Μέτρησης, Έκθεση, Παρατηρητήριο Μετανάστευσης στη Μεσόγειο UEHR, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα.

Βούλγαρης Γ., Δωδός Δ., Καφετζής Π., Λυριτζής Χ., Μιχαλοπούλου Κ., Νικολακόπουλος

H., Σπυρδαλάκης Μ., Τσουκαλάς Κ., 1995: Η πρόσληψη και η αντιμετώπιση του "άλλου" στη σημερινή Ελλάδα. Πορίσματα εμπειρικής έρευνας, Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης.

VPRC, 2006: Στάσεις και αντιλήψεις απέναντι στους μετανάστες. Επισκόπηση της Διεθνούς και εγχώριας θεωρητικής και εμπειρικής βιβλιογραφίας, Έκθεση στα πλαίσια του προγράμματος EQUAL "Ξένιος Δίας", Αθήνα.

Κασίμης, Χ. Ζακοπούλου, Ε., Παπαδόπουλος Α., 2003: Η συμβολή των μεταναστών στη σύγχρονη οικογενειακή εκμετάλλευση. Μελέτη τριών παραδειγματικών περιοχών, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τ. 11/112, σελ. 9-38.

Μιχαλοπούλου Α. και Τσάρτας Π., 1998: Μακεδονία και Βαλκάνια: Ξενοφοβία και ανάπτυξη, Αθήνα, ΕΚΚΕ.

Μουσούρου, Λ., 1993: Από τους Γκασταρμπάιτερ στο πνεύμα του Σένγκεν προβλήματα σύγχρονης μετανάστευσης στην Ευρώπη, Αθήνα: Εκδ. Gutenberg.

Πέτρου, Μ., 2005: Μετανάστες, γεωργική εργασία και παραγωγοί. Πολιτισμικές ιδιαιτερότητες και το οδοιπορικό των συμβιωτικών σχέσεων σε μια αγροτική κοινότητα, Πρακτικά Συνεδρίου στη μνήμη του Στάθη Δαμιανάκου, Αγροτική κοινωνία και Λαϊκός πολιτισμός, Αθήνα, Μάιος.

Χλέτσος Μ., Κόλλιας Χ., Συρακούλης Κ., Παλαιολόγου Σ., Θαλασσοχώρη Χ., Μπουρδούβαλη Β. και Πούλιου Α., 2005; Οικονομικές Διαστάσεις της Μετανάστευσης. Επιπτώσεις στον Αγροτικό Τομέα, Αθήνα, Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής (ΙΜΕΠΟ).

Adorno Th. W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson D.J., and Nevitt Sanford, R. (1950/1982) *The Authoritarian Personality*. New York, Norton and Company.

Alexander, M., 2003: Local policies towards migrants as an expression of Host-Stranger relations: a proposed typology, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 29/3, pp. 411-430.

Bilal, S., Grethetr, J-M., de Melo J., 2001: "Determinants of Attitudes Towards Immigration: A trade theoretic approach", Center for Economic Policy Research, Discussion Paper No 1877.

Billiet, J., Eisinga, R. and Scheepers, P., 1996: "Prejudice in the Low Countries: A Comparative Perspective", *New Community*, 22, 401-416.

Citrin J., Sides J., 2005: "Public Opinion about Immigration: The role of identities, interest and information", forthcoming *British Journal of Political Science*.

Coenders, M., Lubbers, M., and Scheepers, P., 2005: Majority population attitudes towards migrants and minorities. Report of the European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia, Ref. no. 2003/04/01

Jones, J., 1997: *Prejudice and Racism*. New York, The McGraw-Hill Companies, Inc.

Kasimis, C., Papadopoulos, A.G., Zakopoulou, E., 2003: "Migrants in Rural Greece", *Sociologia Ruralis*, 43(2): 167-184.

Kasimis, C. and Papadopoulos, A.G., 2005, "The Multifunctional Role of Migrants in the Greek Countryside: Implications for the Rural Economy and Society", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31(1): 99-127.

Koff, H., 2002: Lets Talk Dialogue Across Disciplines on Immigration and Integration Issues, Working paper 60, Center for Comparative Immigration Studies, UCSD.

Luedtke A., 2005: European Integration Public Opinion and Immigration policy: Testing the Impact of National Identity, *European Union Politics*, Vol 6 (1):83-112.

Mayda A.M., 2004: "Who is against Immigration? A Cross-Country Investigation of Individual Attitudes Towards Immigrants", *Institute for the Study of Labour (IZA)*, Discussion Paper No. 1115, Bonn Niessen, J., 2000: Diversity and Cohesion: new challenges for the integration of immigrants and minorities, Strasbourg: Council of Europe.

O'Rourke K., Sinnott R., 2004: "The Determinants of Individual Attitudes Towards Immigration", Trinity College Dublin, Department of Economics, Papers.

Verberk, G., Scheepers, P., Felling, A., 2002: "Attitudes and Behavioral intentions towards ethnic minorities: an empirical test of several theoretical explanations for the Dutch case", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 28,2, 197-219.

Psimmenos, I., 2001: "Pathways of immigration control – Organisational Culture and Identity Processes in Greece", Second Report prepared for the project: Does implementation matter?, IAPASIS.

Η ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΩΝ ΑΛΛΟΔΑΠΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ 2001*

Κοτζαμάνης Β.¹, Σταθάκης Δ.²

¹ Καθηγητής δημογραφίας στο Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης και Δ/ντης του Εργαστηρίου Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων του Παν. Θεσσαλίας.

² Post doc researcher, European Commission, Joint Research Centre, Institute for the Protection and Security of the Citizen, ISPRA, Ιταλία.

Περίληψη

Η Ελλάδα μεταβάλλεται από χώρα εξόδου σε χώρα εισόδου. Πλήθος ερευνών στην ελληνική βιβλιογραφία έχουν πραγματοποιηθεί από πολλαπλές οπτικές γωνίες τη μετάβαση αυτή, ως και τις μορφές και τις ποσοτικές διαστάσεις του νέου μεταναστευτικού ρεύματος. Από τις προσεγγίσεις αυτές συνήθως απουσιάζουν εκείνες που αναδεικνύουν σε «χαμηλά» διοικητικά επίπεδα τα σαφώς διαφοροποιημένα προφίλ των αλλοδαπών που συντείνουν στην δημιουργία ενός σύνθετου παζλ που οφείλει να ληφθεί υπόψη στην λήψη μέτρων πολιτικής, τόσο σε εθνικό όσο και σε τοπικό επίπεδο. Στο άρθρο αυτό, με βάση τα στοιχεία της τελευταίας απογραφής (2001) και λαμβάνοντας ως βάση την διοικητική διαίρεση της χώρας μας σε δήμους και κοινότητες θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε μερικώς το προαναφερθέν «παζλ», διαχωρίζοντας τους αλλοδαπούς σε 4 μεγάλες γεωπολιτικές ενότητες.

HUMAN GEOGRAPHY OF FOREIGNERS IN THE HELLENIC REPUBLIC 2001*

Kotzani V.¹, Stathakis D.²

¹ Professor of demography, Planning and Regional Dev. Dpt., LDSA Director, University of Thessaly

² Post doc researcher, European Commission, Joint Research Centre, IPSC, ISPRA, Italy.

Abstract

According to the evidence of the latest population census, Greece is transforming from an emigration country to an immigration one. A variety of research work in the Greek literature deals with the features and the consequences of this transition, as well as with the qualitative and the quantitative dimensions of the new immigration flow. However, the spatial dimension of this phenomenon is absent of all these analyses, their reference scale being the country as a whole or, in the best case, the larger administrative units of the country. In this work, utilizing the information of the latest population census, conducted in 2001, at a lower geographical level (municipality) and classified the immigrants in four major geopolitical groups of origin, we try to discover patterns of their geographical placement according to this classification.

Λέξεις κλειδιά: Αλλοδαποί, Ανθρωπογεωγραφία, Οικονομικά και Δημογραφία χαρακτηριστικά.

Key words: Foreigners, Human Geography, economic and demographic aspects.

1. Τα μεταναστευτικά ρεύματα από και προς την Ελλάδα, σύντομη ιστορική αναδρομή

Η Ελλάδα μεταβάλλεται από χώρα εξόδου σε χώρα εισόδου, και τα δεδομένα των τελευταίων απογραφών το επιβεβαιώνουν: οι απογραφέντες αλλοδαποί (άτομα με ξένη

υπηκοότητα) ανέρχονται στην απογραφή του 1981 σε 177.000 άτομα (εκ των οποίων 30% από τις χώρες της ΕΟΚ, 11% από την Κυπριακή Δημοκρατία και 13% από τις ΗΠΑ και 4% από την Ωκεανία), αποτελώντας μόλις το 2% του συνολικού πληθυσμού. Μια εικοσαετία αργότερα ο αριθμός τους υπερτετραπλασιάζεται καθώς το 2001 απογράφονται 762.000 άτομα με ξένη υπηκοότητα (7% του πληθυσμού της χώρας μας που εγγίζει τα 11 εκ.). Η κατανομή τους ανά χώρα το έτος αυτό διαφέρει ριζικά αυτής του 1981, στο βαθμό που το 75% προέρχεται πλέον από 8 πρώην ανατολικές χώρες και το 9% από το Ηνωμένο Βασίλειο, την Γερμανία, την Κύπρο και τις ΗΠΑ-Αυστραλία. Ταυτόχρονα, στους 100 απογραφέντες αλλοδαπούς ηλικίας 15-64 το 2001 οι 56 εργάζονται και το ημισυ εξ αυτών δηλώνει διάρκεια παραμονής στη χώρα μας μικρότερη των 5 ετών. Είναι προφανές ότι τα μεταναστευτικά ρεύματα προς την Ελλάδα έχουν εντατικοποιηθεί μετά το 1990, στη δε αύξηση του αριθμού των αλλοδαπών αποδίδεται σχεδόν αποκλειστικά και η αύξηση του πληθυσμού της χώρας μας ανάμεσα στο 1991 και 2001.

Έτσι, την τελευταία δεκαετία πλήθος άρθρων, μελετών, ερευνών και εκθέσεων στην ελληνική βιβλιογραφία έχουν πραγματοποιηθεί από πολλαπλές οπτικές γωνίες τα της μετάβασης της χώρας μας από παραδοσιακή χώρα εξαγωγής μεταναστών σε χώρα υποδοχής, ως και τις μορφές και τις ποσοτικές διαστάσεις του νέου μεταναστευτικού ρεύματος. Από τις προαναφερθείσες προσεγγίσεις συνήθως απουσιάζουν εκείνες που αναδεικνύουν σε «χαμηλά» διοικητικά επίπεδα τα σαφώς διαφοροποιημένα προφίλ τόσο του συνόλου των αλλοδαπών όσο και των διαφορετικών συνιστωσών τους, προφίλ που προτιθέμεθα στην ανακοίνωση αυτή να αναδείξουμε με βάση τα στοιχεία της τελευταίας απογραφής, διαχωρίζοντας τους αλλοδαπούς σε 4 μεγάλες ομάδες: τους προερχόμενους από τις ανεπτυγμένες χώρες, τα Βαλκάνια, τις πρώην «σοσιαλιστικές» χώρες (των βαλκανικών εξαιρουμένων) και τις λοιπές χώρες.

2. Η κατανομή των αλλοδαπών στον ελλαδικό χώρο

2.1 Οι χωρικές συγκεντρώσεις

Η κατανομή του μόνιμου πληθυσμού των αλλοδαπών στο ελλαδικό χώρο στην απογραφή του 2001 ελάχιστα διαφέρει από αυτή των Ελλήνων. Η άνιση κατανομή των δύο πληθυσμών είναι γνωστή (Kotzamanis and Kostaki 2007): οι απογραφέντες το 2001 αλλοδαποί κατανέμονται στον χώρο σχεδόν *au prorata* του ελληνικού πληθυσμού αν και η ανισοκατανομή τους είναι ελαφρώς μεγαλύτερη των Ελλήνων, όπως οι υπολογισμένοι σε επίπεδο δήμων δείκτες Gini δίδουν τιμές 0,84 για τους αλλοδαπούς και 0,74 για τους Έλληνες (Πίνακας 1).

Η άνιση φυσική κατανομή των αλλοδαπών στον χώρο, προσδιορίζει τόσο το ειδικό τους βάρος στον συνολικό πληθυσμό (Χάρτης 1) όσο και την σύνθεσή τους ανά μεγάλες ομάδες χωρών προέλευσης στους εξεταζόμενους Καποδιστριακούς Δήμους (Χάρτης 2). Έτσι, ειδικότερα, στους δήμους που εντάσσονται στις ενότητες 2 και 3 του χάρτη 2, οι προερχόμενοι αλλοδαποί από τις ευρωπαϊκές πρώην ανατολικές χώρες (βαλκανικές και μη) αποτελούν σχεδόν το 85% του συνόλου. Στους Δήμους της ενότητας 4 (στο 50% σχεδόν του συνόλου των ΚΔ της χώρας), οι προερχόμενοι αποκλειστικά από τις βαλκανικές χώρες κυριαρχούν απόλυτα αποτελώντας το 90% σχεδόν του συνόλου των αλλοδαπών, ενώ στην 5η ενότητα (που συγκεντρώνει το 1/6 των εξεταζόμενων ΚΔ), οι βαλκάνιοι, αν και αποτελούν τα 2/3 των αλλοδαπών, συνυπάρχουν με ένα σχετικά υψηλό ποσοστό ατόμων προερχομένων από τις πλέον ανεπτυγμένες χώρες. Τέλος, στην ενότητα 1, στην οποία εντάσσεται ένα πολύ μικρό πλήθος ΚΔ (μόλις 84), οι καταγόμενοι από τις πλέον ανεπτυγμένες χώρες αποτελούν οριακά την πλειοψηφία, ακολουθούμενοι από τους προερχόμενους από τις βαλκανικές χώρες (33%), τις λοιπές χώρες (8,5%) και τις πρώην σοσιαλιστικές-των Βαλκανικών εξαιρουμένων-χώρες (6,5%) (Kotzamanis and Kostaki 2007).

Η χαρτογράφηση των δεικτών χωροθέτησης σε επίπεδο ΚΔ αναδεικνύει σαφώς τις

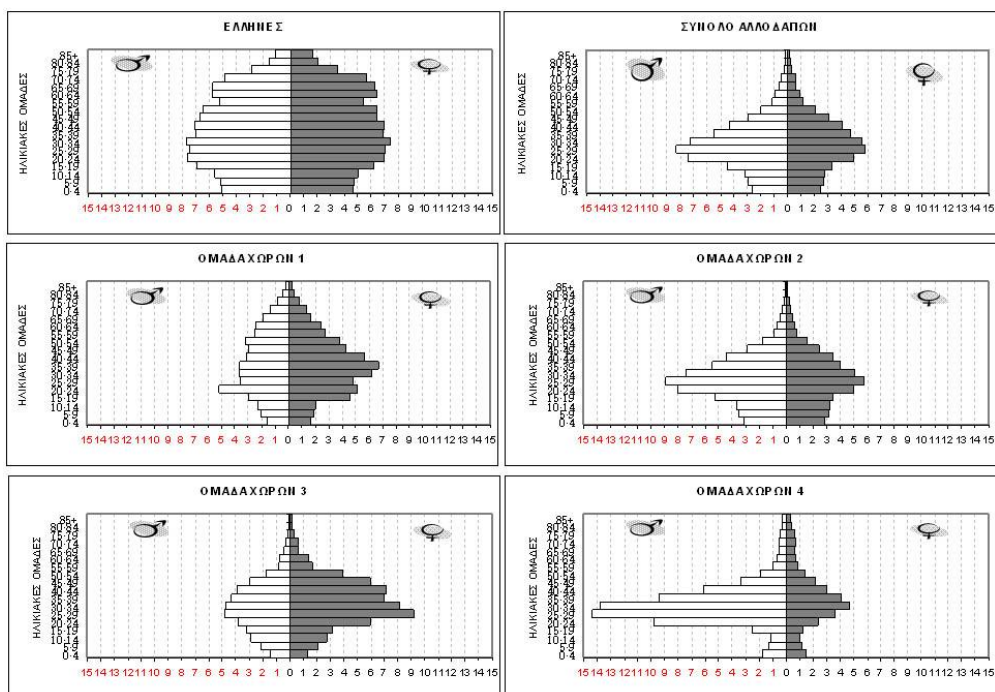
χωρικές ανισότητες στην κατανομή των αλλοδαπών. Από τη χαρτογράφηση των δεικτών διαπιστώνουμε καταρχάς ότι οι αλλοδαποί από τις βαλκανικές χώρες (Ομάδα χωρών 2) και τις πρώην σοσιαλιστικές χώρες (Ομάδα χωρών 3) βρίσκονται σχεδόν στο σύνολο των δήμων το 2001, εν αντιθέσει με τους «προερχόμενους» από τις λοιπές χώρες (Ομάδα χωρών 4) -και σε μικρότερο βαθμό από τις πλέον ανεπτυγμένες χώρες (Ομάδα χωρών 1). Διαπιστώνουμε όμως ταυτόχρονα ότι οι προερχόμενοι αφενός μεν από τις πρώην σοσιαλιστικές μη βαλκανικές χώρες αφετέρου δε τις «λοιπές χώρες» αλλοδαποί (3η και 4η ομάδα χωρών) χαρακτηρίζονται από ιδιαίτερα έντονες συγκεντρώσεις (εξ'ου και οι υψηλές τιμές των τιμών του δείκτη), σε αντίθεση με τους προερχόμενους από τις βαλκανικές χώρες (Ομάδα 2). Από τους παρατιθέμενους χάρτες αναδεικνύονται ταυτόχρονα και οι ισχυρές συγκεντρώσεις των προερχομένων από τις πρώην ανατολικές (Ομάδα χωρών 3) και τις λοιπές χώρες (Ομάδα χωρών 4) στους Δήμους της Αν. Μακεδονίας – Θράκης οι πρώτοι, στους Δήμους των νομών Βοιωτίας και Ευβοίας (ως και βορειώς του Π.Σ. Πρωτευούσης) οι δεύτεροι. Σε αντίθεση με τις δύο προαναφερθείσες ομάδες, οι προερχόμενοι από τις Βαλκανικές χώρες (η τεράστια πλειοψηφία των οποίων -σχεδόν το 85%- αποτελείται από Αλβανούς) έχουν σαφώς πλέον «ισορροπημένες» τιμές δεικτών χωροθέτησης, ενώ ταυτόχρονα το πλήθος των ΟΤΑ με υψηλούς δείκτες χωροθέτησης (>1,6) για τους προερχόμενους από τις πλέον ανεπτυγμένες χώρες είναι σχετικά περιορισμένο (226 επί 1006 συνολικά) οι δε δήμοι αυτοί (η πλειονότητα των νησιών του Αιγαίου και του Ιονίου, και δευτερευόντως η Κρήτη, η Μαγνησία, η Αργολίδα και το νοτιο-δυτικό τμήμα της Πελοποννήσου) χαρακτηρίζονται από μια έντονη τουριστική ανάπτυξη τις δύο τελευταίες δεκαετίες. Οι σαφώς διαφοροποιημένοι αυτοί δείκτες χωροθέτησης αντικατοπτρίζουν έμμεσα τόσο την θέση των αλλοδαπών στην αγορά εργασίας, όσο και τις δημογραφικές και οικογενειακές τους δομές που διαφοροποιούνται σαφώς.

2.2 Οι διαφοροποιημένες δημογραφικές δομές

Οι διαφορές αυτές αποτυπώνονται τόσο στις πληθυσμιακές δομές όσο και στην αναλογία φύλων (Kotzamanis and Kostaki, 2007). Οι διαφορές είναι προφανείς και εντονότατες (Πίνακες 2-4). Σε αντίθεση με την πυραμίδα των Ελλήνων (ώριμος με σαφείς τάσεις γήρανσης πληθυσμός, συρρίκνωση της βάσης και ισορροπημένη σχέση ανάμεσα στα δύο φύλα μέχρι τα 65 έτη), οι πυραμίδες των αλλοδαπών (με εξαίρεση αυτή των προερχομένων από τις πλέον ανεπτυγμένες χώρες που είναι και η πλέον κοντινή με αυτήν των εχόντων ελληνική υπηκοότητα) είναι εξαιρετικά νεανικές, και αυτό αποτυπώνεται και στην μέση ηλικία τους τόσο σε εθνικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο Δήμων (Διάγραμμα 1).

Η σύγκριση της αναλογίας των φύλων (αναλογών αριθμός γυναικών επί 100 ανδρών) μας επιτρέπει να αποσαφηνίσουμε κάποια σημεία. Στον πληθυσμό των Ελλήνων ο λόγος αυτός είναι ισορροπημένος, η δε ελαφρά υπεροχή των γυναικών οφείλεται αποκλειστικά σχεδόν στην διαφορετική θνησιμότητα ανάμεσα στα δύο φύλα στις μεγάλες ηλικίες. Αντιθέτως, στον πληθυσμό των αλλοδαπών η αναλογία των δύο φύλων παρουσιάζει σημαντικές διακυμάνσεις. Στην Ομάδα χωρών 4 ηχ σε 100 αλλοδαπούς συνολικά αντιστοιχούν πάνω από 69 άνδρες, οι διπλάσιοι σχεδόν αυτών που αναλογούν στην Ομάδα 3, ενώ το % των γυναικών είναι ποιο ισορροπημένο στις Ομάδες χωρών 1 και 2 (56 και 43% αντίστοιχα). Οι σημαντικές αυτές διαφορές, αφενός μεν είναι άμεσα συνυφασμένες με τις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες και τον ρόλο των δύο φύλων στις χώρες προέλευσης, αφετέρου δε με τις μεταναστευτικές στρατηγικές των εξεταζόμενων ομάδων. Σε κάθε όμως περίπτωση, η μεταβολή ή μη των υφιστάμενων ανισορροπιών στην αναλογία των φύλων -μια τέτοια μεταβολή διαφαίνεται ήδη το 2001 στην περίπτωση των Αλβανών- είναι ισχυρή ένδειξη των στόχων των αλλοδαπών όσον αφορά το βάθος χρόνου της παραμονής τους στην χώρα μας, και κατ'επέκταση των προοπτικών κοινωνικής κινητικότητας τους.

H ανθρωπογεωγραφία της μετανάστευσης και του ζητήματος της ένταξης των μεταναστών στις κοινωνίες υποδοχής

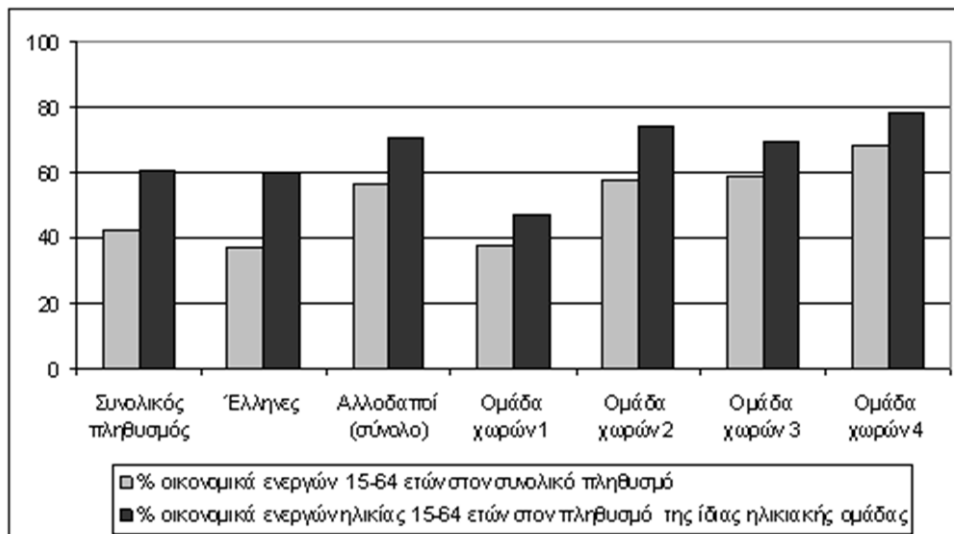
Διάγραμμα 1. Πληθυσμιακές Πυραμίδες (Απογραφή 2001, %).

Πηγή: Απογραφή Πληθυσμού 2001 – Μόνιμος Πληθυσμός, ίδια επεξεργασία

2.3 Τα διαφοροποιημένα οικονομικά χαρακτηριστικά των αλλοδαπών

Η συμμετοχή των αλλοδαπών στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό είναι προφανώς συνάρτηση αφενός μεν της μεταναστευτικής τους ιστορίας αφετέρου δε των δημογραφικών τους χαρακτηριστικών (κατανομή τους ανά φύλο, ηλικία και οικογενειακή κατάσταση), εξ' ου και οι σημαντικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στις 4 υπο-ομάδες (Πίνακας 5). Έτσι, εξετάζοντας το % των οικονομικά ενεργών ηλικίας 15-64 ετών στο συνολικό πληθυσμό της κάθε ομάδας (Διάγραμμα 2) διαπιστώνουμε εντονότερες διαφορές: στα 100 άτομα που προέρχονται από τις πλέον ανεπτυγμένες χώρες, μόνον 38 είναι οικονομικά ενεργά, έναντι 69 στην Ομάδα χωρών 4 (και τα αντίστοιχα ποσοστά των οικονομικά ενεργών στον πληθυσμό ηλικίας 15-64 ετών ανέρχονται σε 48% και 79%, αν και η ιεράρχηση των ομάδων αλλάζει σαφέστατα) (Πίνακας 5).

Από τους 732 Δήμους (επί συνόλου 1006) όπου απεγράφησαν αλλοδαποί της Ομάδας χωρών 4, σε 349 (47,7%) το ποσοστό των οικονομικά ενεργών στους 15-64 ετών υπερβαίνει το 80%. Οι δήμοι αυτοί εντοπίζονται (Χάρτης 3α) βασικά στην Κρήτη και στην ευρύτερη μητροπολιτική περιοχή της Πρωτεύουσας, και δευτερευόντως στο βορειο- βορειοανατολικό τμήμα της Πελοποννήσου και στους παράκτιους ΚΔ της Δυτικής Στερεάς Ελλάδας (ενώ ένα τμήμα τους ταυτίζεται με τους Δήμους με υψηλούς δείκτες χωροθέτησης για την ομάδα αυτή, ιδιαίτερα στην Βοιωτία και στην κεντρική Εύβοια). Εν αντιθέσει, οι Δήμοι όπου το ποσοστό των οικονομικά ενεργών αλλοδαπών 15-64 ετών που προέρχονται από τις πλέον ανεπτυγμένες χώρες υπερβαίνει το 80% είναι ελάχιστοι (μόλις 71, ήτοι το 7,7 % των Δήμων όπου απεγράφησαν στην αλλοδαποί της ομάδας αυτής) και είναι διάσπαρτοι στο χώρο (Χάρτης 3β).

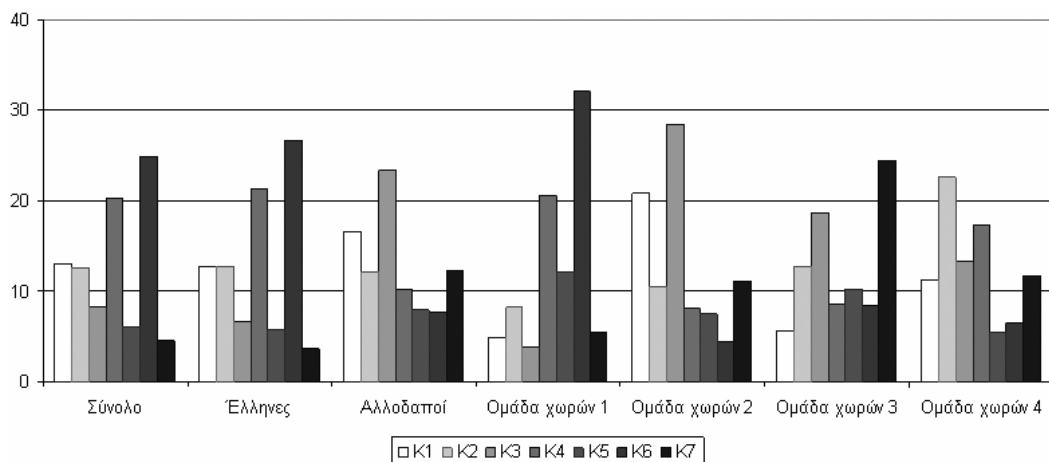

Διάγραμμα 2. Το ειδικό βάρος των οικονομικά ενεργών ηλικίας 15-64 ετών στο συνολικό πληθυσμό, των οικονομικά ενεργών Ελλήνων ηλικίας 15-64 ετών στον πληθυσμό των Ελλήνων, των οικονομικά ενεργών αλλοδαπών ηλικίας 15-64 ετών στον πληθυσμό των αλλοδαπών και το % των οικονομικά ενεργών ηλικίας 15-64 στους πληθυσμούς των αντίστοιχων ηλικιακών ομάδων

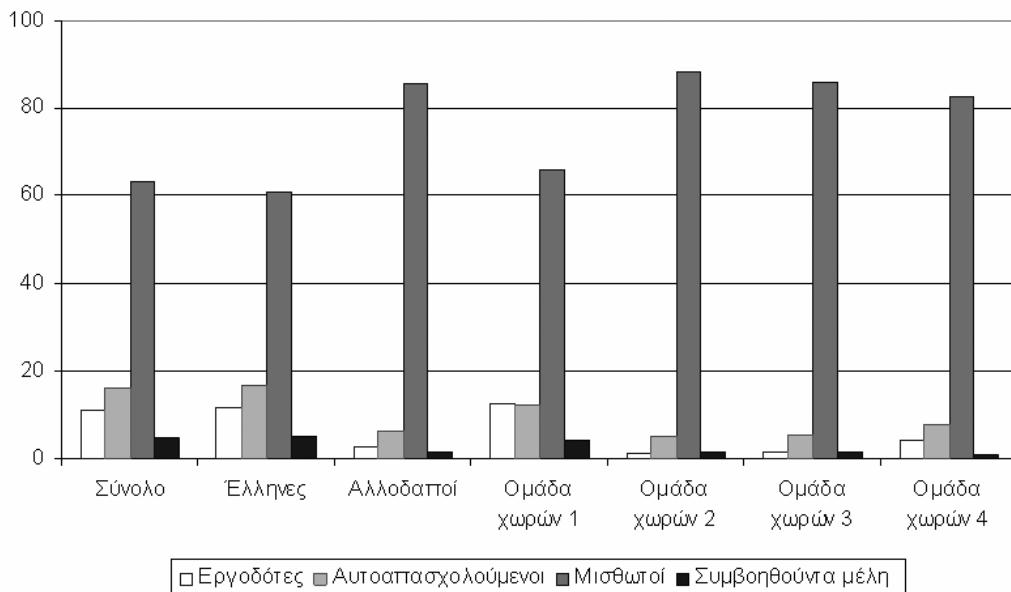
Όσον αφορά την θέση στο επάγγελμα των απογραφέντων το 2001 οικονομικά ενεργών αλλοδαπών (Πίνακας 6), οι διαφορές σε εθνικό επίπεδο είναι προφανείς (Διάγραμμα 3). Η συντριπτική πλειοψηφία των αλλοδαπών είναι μισθωτοί (σχεδόν το 86%), ενώ τα ποσοστά των αυτό-απασχολούμενων και των συμβοηθούντων μελών είναι σχεδόν 3 φορές χαμηλότερα από τα αντίστοιχα των Ελλήνων (των δε εργοδοτών 5 φορές χαμηλότερα). Οι προαναφερθέντες όμως μέσοι όροι υποκρύπτουν και εδώ σημαντικές διαφοροποιήσεις τόσο σε γεωγραφικό επίπεδο όσο και ανάμεσα στις εξεταζόμενες υπο-ομάδες. Η Ομάδα 1 (πλέον ανεπτυγμένες χώρες) ελάχιστα διαφοροποιείται σε εθνικό επίπεδο των εχόντων ελληνική υπηκοότητα (ελαφρώς υψηλότερα ποσοστά εργοδοτών και ελαφρώς χαμηλότερα ποσοστά στις άλλες θέσεις). Στον αντίποδα της ομάδας αυτής τοποθετούνται οι προερχόμενοι από τις Βαλκανικές χώρες αλλοδαποί, όπου οι εργοδότες είναι μόλις 1,4% των οικονομικά ενεργών (2,7% για το σύνολο των αλλοδαπών), οι δε μισθωτοί σχεδόν το 88,5% (έναντι μόλις 66% των οικονομικά ενεργών αλλοδαπών της Ομάδας 1).

Τέλος, όσον αφορά την κατανομή των οικονομικά ενεργών αλλοδαπών ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας (Πίνακας 7), οι διαφορές σε εθνικό επίπεδο είναι και εδώ εξαιρετικά έντονες. Τα ποσοστά των απασχολούμενων αλλοδαπών στον κλάδο Κ3 (κατασκευές) και Κ7 (παροχή υπηρεσιών ατομικού ή κοινωνικού χαρακτήρα) είναι σχεδόν 4 φορές υψηλότερα των αντίστοιχων ποσοστών στους Έλληνες, ενώ αντίθετως στον Κ4 (Χονδρικό και λιανικό εμπόριο + επισκευή οχημάτων και ειδών ατομικής και οικιακής χρήσης + Μεταφορές, αποθήκευση και επικοινωνίες) και Κ6 (Ενδιάμεσοι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί+Διαχείριση ακίνητης περιουσίας, εκμισθώσεις και επιχειρηματικές δραστηριότητες + Δημόσια διοίκηση και άμυνα, υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση+ Εκπαίδευση +Υγεία και κοινωνική μέριμνα + Ετερόδοκοι οργανισμοί και όργανα) τα ποσοστά τους είναι δυο έως τρεις φορές χαμηλότερα. Φυσικά, οι μέσοι όροι υποκρύπτουν και στην περίπτωση αυτή σημαντικές διαφοροποιήσεις (Διάγραμμα 4), ιδιαίτερα ανάμεσα στις δύο πρώτες ομάδες χωρών (πλέον ανεπτυγμένες χώρες και τις Βαλκανικές χώρες).

Η ανθρωπογεωγραφία της μετανάστευσης και του ζητήματος της ένταξης των μεταναστών στις κοινωνίες υποδοχής

Διάγραμμα 4. Η κατανομή (%) των οικονομικά ενεργών αλλοδαπών (συνόλου και ανά ομάδα χωρών) ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητα

Διάγραμμα 3. Η κατανομή (%) των οικονομικά ενεργών αλλοδαπών (συνόλου και ανά ομάδα χωρών) ανά θέση στο επάγγελμα

Στον δευτερογενή τομέα (Κ2), οι διαφορές στα ποσοστά απασχόλησης ανάμεσα στους προερχόμενους από δύο προαναφερθείσες ομάδες χωρών σε εθνικό επίπεδο διαφέρουν ελάχιστα (8 και 10,5% αντίστοιχα των οικονομικά ενεργών). Παρόλα αυτά, τα χωρικά προφίλ διαφοροποιούνται σημαντικά, όπως οι έχοντες σχετικά υψηλά ποσοστά απασχόλησης βαλκάνιοι αλλοδαποί καταγράφονται σχεδόν αποκλειστικά στους νομούς Θεσσαλονίκης και Κιλκίς και δευτερευόντως στους Δήμους της μητροπολιτικής περιοχής Πρωτευούσης, ενώ οι προερχόμενοι εκ των πλέον ανεπτυγμένων χωρών αλλοδαποί με υψηλά ποσοστά απασχόλησης στον κλάδο αυτό εντοπίζονται κυρίως στην Β. Ελλάδα, και σε μικρότερο βαθμό στο τρίγωνο Βοιωτία-Φωκίδα-Φθιώτιδα.

Οι διαφορές αντιθέτως ανάμεσα στις δύο προαναφερθείσες ομάδες αλλοδαπών στον κλάδο των κατασκευών είναι σημαντικές (4% των οικονομικά ενεργών σε εθνικό επίπεδο στους προερχόμενους από τις πλέον ανεπτυγμένες χώρες έναντι του 28,5% στους αλλοδαπούς από τις βαλκανικές χώρες). Στην ομάδα των αλλοδαπών που προέρχονται από τις πλέον ανεπτυγμένες χώρες, το % της απασχόλησης στις κατασκευές μόλις στο 30% των ΟΤΑ υπερβαίνει το 4% (σε 258 εκ των 842 ΚΔ όπου απεγράφησαν οικονομικά ενεργοί αλλοδαποί της ομάδας αυτής) ενώ ταυτόχρονα δεν παρατηρείται χωρική συγκέντρωσή τους. Αντιθέτως, στους αλλοδαπούς από τις βαλκανικές χώρες, ποσοστά απασχόλησης άνω του μέσου εθνικού τους όρου (>28,5%) καταγράφονται στο 40% των Δήμων όπου απεγράφησαν οικονομικά ενεργοί αλλοδαποί της ομάδας αυτής χωρών. Οι ΟΤΑ αυτοί εντοπίζονται κυρίως στον νησιώτικο χώρο (της βορείου Κρήτης συμπεριλαμβανομένης), ιδιαίτερα όμως στις Κυκλάδες, στην μητροπολιτική περιοχή Πρωτευούσης, την Ήπειρο, την ανατολική Θράκη και σε όλη σχεδόν την ορεινή ηπειρωτική Ελλάδα.

2.4 Η ανθρωπογεωγραφία των αλλοδαπών στην Ελλάδα, μια πρώτη προσέγγιση

Η μαζική μετανάστευση, στην μετά το 1990 περίοδο στη χώρα μας, αποτελεί ένα από τα κύρια διακυβεύματα της ελληνικής κοινωνίας, αναδεικνυόμενη ως καθοριστικός παράγοντας των συντελούμενων και επερχόμενων οικονομικών και κοινωνικών αναδιαρθρώσεων. Η διερεύνηση των ποσοτικών της χαρακτηριστικών (παρ'όλες τις ατέλειες του στατιστικού μας συστήματος) σε εθνικό ή περιφερειακό επίπεδο συγκαλύπτει κάτω από τους μέσους όρους σημαντικά διαφοροποιημένες καταστάσεις, η δε χρησιμοποίηση επιλεκτικά γεωγραφικών κλιμάκων αναφοράς αναδεικνύει (ή αντιθέτως αποκρύπτει) πραγματικά ή εικονικά «προβλήματα».

Οι αλλοδαποί δεν αποτελούν προφανώς ένα ενιαίο σύνολο και δεν είναι δυνατόν να προσεγγίζονται ως τέτοιο. Οι διαφορές τους πχ όσον αφορά το δημογραφικό και οικονομικό τους προφίλ που εξετάσαμε στην ανακοίνωση αυτή είναι εντονότερες και σε μεγάλο βαθμό προσδιορίζονται από την χώρα προέλευσής τους (το κοντινό παρελθόν της, το πρόσφατο επίπεδο οικονομικής και κοινωνικής της ανάπτυξης, τη θέση της στον διεθνή καταμερισμό της εργασίας). Οι διαφορές αυτές αποτυπώνονται σαφώς και στον χώρο, στον βαθμό που οι διαφοροποιημένες αναλόγως της ομάδα χωρών προέλευσης συγκεντρώσεις τους και το διαφοροποιημένο ειδικό τους βάρος στον πληθυσμό, οδηγούν στην δημιουργία ενός σύνθετου παζλ (και την ανάδειξη ταυτόχρονα σαφών χωρικών «μοτίβων»). Ταυτόχρονα, το αυτό ειδικό βάρος των αλλοδαπών (πχ το ίδιο % στον συνολικό πληθυσμό, η ακόμη στον ενεργό πληθυσμό) σε δυο διαφορετικές διοικητικές ενότητες είναι δυνατόν να υποκρύπτει τελείως διαφορετικά προφίλ (δημογραφικά, εκπαιδευτικά, κοινωνικά, οικονομικά), που δεν είναι δυνατόν να μην λαμβάνονται υπ'όψη στην λήψη μέτρων πολιτικής.

Έτσι, η ανθρωπογεωγραφία των αλλοδαπών παρουσιάζει όλο και μεγαλύτερο ενδιαφέρον και επιβάλλει, εκτός των άλλων, την αποτύπωση σε όλα τα επίπεδα του πλήθους, του ειδικού βάρους, της σύνθεσης και των χαρακτηριστικών των αλλοδαπών (δημογραφικών, οικονομικών, κοινωνικών, πολιτισμικών), στο βαθμό που ισόποσα «μεγέθη» έχουν (η αποκτούν) διαφορετικό ειδικό βάρος και συχνότατα διαφοροποιούνται «ποιοτικά». Ταυτόχρονα όμως, έντονο ενδιαφέρον θα παρουσιάζει από εδώ και πέρα, η αδύνατη - προς το

παρόν λόγω της έλλειψης χρονολογικών σειρών και του προσφάτου χαρακτήρα της μετανάστευσης στην χώρα μας- διαχρονική εξέταση των μεταβολών στον χώρο στο βαθμό που τα συμπεράσματά της θα δώσουν σαφείς ενδείξεις για τις τάσεις και τις προοπτικές των εμπλεκόμενων, ένθεν και ένθεν, μερών.

Στην ανακοίνωση αυτή, αξιοποιώντας τμήμα μόνον των διαθέσιμων στοιχείων της τελευταίας απογραφής, εξετάσαμε, στο πλαίσιο της πρότερης οπτικής, σε επίπεδο ΚΔ, τα βασικά δημογραφικά και οικονομικά χαρακτηριστικά των αλλοδαπών διαχωρίζοντάς τους σε 4 μεγάλες ομάδες αναλόγως της χώρας προέλευσής τους. Άνιση κατανομή, ισχυρές συγκεντρώσεις (ή ακόμη μεγάλη διασπορά) και διαφοροποιημένα δημογραφικά και οικονομικά χαρακτηριστικά ανάλογα με την ομάδα αναφοράς, συντείνουν στην δημιουργία ενός σύνθετου παζλ, που επιβεβαιώνει, ιδιαίτερα δε σε χαμηλά διοικητικά επίπεδα, τον σημαντικό ρόλο των αλλοδαπών στη διαμόρφωση του δημογραφικού και οικονομικού προφίλ της πλειοψηφίας των δήμων της χώρας μας το 2001.

Βιβλιογραφία

ΕΣΥΕ, 2003: , Απογραφή πληθυσμού 2001, Αθήνα: (www.statistics.gr)

Κακλαμάνη, Σ., και Ε. Ανδρουλάκη, 2006: Η επίδραση των αλλοδαπών και οι χωρικές της προεκτάσεις στην πληθυσμιακή δομή της Ελλάδας, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 119, 97-146.

Κοτζαμάνης, Β., 1987: *Le mouvement migratoire dans la Grèce de l'après-guerre: Antécédents migratoires, mécanismes "libérateurs" et conditions permissives au départ durant les années cinquante - soixante dix*. Thèse es Lettres et Sciences Humaines, Université paris X, 3 vol., 650p + Annexes. Paris.

Κοτζαμάνης, Β., 2006: Οι αλλοδαποί στην Ελλάδα, μια πρώτη χωρική ανάλυση των δημογραφικών τους χαρακτηριστικών και της συμβολής τους στις πληθυσμιακές μεταβολές της τελευταίας δεκαετίας (1991-2001). Ανακοίνωση στο Συνέδριο «Μετανάστευση στην Ελλάδα: εμπειρίες, πολιτικές, προοπτικές» που διοργανώθηκε από το Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής. Αθήνα.

Κοτζαμάνης, Β (επιμ.), 2008: Η δημογραφική πρόκληση, γεγονότα και διακυβεύματα, (υπό έκδοση).

Κοτζαμάνης, Β., Μ. Αγοραστάκης, Α. Πειλίδης και Δ. Σταθάκης, 2006: Οι αλλοδαποί στην απογραφή του 2001, μια πρώτη χωρική προσέγγιση. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας-ΤΜΧΠΑ ΕΔΚΑ, Βόλος. Σειρά ερευνητικών Εργασιών, no 6.

Antigone (www.antigone.gr/bibliography)

Kaklamani, S., and E. Androulaki, 2006: Immigration en provenance des Balkans et modification de la structure par sexe et par âge de la population de la Grèce et de ses départements, in Parant A. (ed.), *Migrations, Crises and Recent Conflicts in the Balkans*, Volos : Presses Universitaires de Thessalie- Demobalk.

Kotzamanis, B. and S. Avlanides, 2005: The spatial distribution of immigrants and their contribution to recent population change in Greece: 1991-2001), 1st European Conference on Population Geographies, 'Population Policies, Institutions and Changing Distributions', Population Geography Research Group (PGRG) of the RGS-IBG), School of Geography, University of Wales. Swansea, UK.

Kotzamanis, B., and A. Kostaki, 2007: A The impact of immigration on the population structure of Greece. Ανακοίνωση στην Fourth International Conference on Population Geographies, Hong-Kong.

Kotzamanis, B. and A. Pilidis, 2006: *L'immigration en provenance des Balkans et la répartition spatiale de la population en Grèce*, in Parant A. (ed), *Migrations, Crises and Recent Conflicts in the Balkans*, Volos : Presses Universitaires de Thessalie- Demobalk

Petronoti, M. and A. Triandafyllidou, 2003: *Recent immigration flows to Greece*, Working papers 2003/2, Athens: National Centre for Social Research.

ΠΙΝΑΚΕΣ

Πίνακας 1. Δείκτης Gini στις απογραφές 1991 και 2001

	1991	2001
Σύνολο	0,725292486	0,743748
Έλληνες	0,723762845	0,739247
Αλλοδαποί	0,893789503	0,842387
Αλλοδαποί ομάδα χωρών 1 (Πλέον ανεπτυγμένες χώρες)	ΜΔ	0,888617
Αλλοδαποί ομάδα χωρών 2 (Βαλκανικές χώρες)	ΜΔ	0,827007
Αλλοδαποί ομάδα χωρών 3 (Λοιπές πρώην ανατολικές χώρες)	ΜΔ	0,910515
Αλλοδαποί ομάδα χωρών 4 (άλλες χώρες)	ΜΔ	0,970719

* Στην απογραφή του 2001, υπάρχουν 430 Αλλοδαποί που προέρχονται από μη-οριζόμενες περιοχές και δεν συμμετέχουν στην ανάλυση.

Πίνακας 2. Κατανομή του συνολικού πληθυσμού, του πληθυσμού των Ελλήνων και των αλλοδαπών ανά ομάδα χωρών καταγωγής ανά φύλο (απόλυτες τιμές και %) και αναλογία φύλων στην απογραφή του 2001.

	ΣΥΝΟΛΟ	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες (%)	Γυναίκες (%)	Γ/Α *100
ΣΥΝΟΛΟ	10934097	5413426	5520671	49,51	50,49	101,98
Έλληνες	10172284	4998058	5174226	49,13	50,87	103,52
Αλλοδαποί	761813	415368	346445	54,52	45,48	83,41
Ομάδα χωρών 1	99901	43840	56061	43,88	56,12	127,88
Ομάδα χωρών 2	500226	285941	214285	57,16	42,84	74,94
Ομάδα χωρών 3	85715	32979	52736	38,48	61,52	159,91
Ομάδα χωρών 4	75541	52285	23256	69,21	30,79	44,48

Πίνακας 3. Κατανομή ανά φύλο του πληθυσμού των αλλοδαπών στην απογραφή του 2001 ανά ομάδα χωρών προέλευσης

	ΣΥΝΟΛΟ	%	Άνδρες	%	Γυναίκες	%
ΑΛΛΟΔΑΠΟΙ	761813	100,0	415368	100,0	346445	100,0
Ομάδα χωρών 1 (Ο.Χ. 1)	99901	13,1	43840	10,6	56061	16,2
Ομάδα χωρών 2 (Ο.Χ. 2)	500226	65,7	285941	68,8	214285	61,9
Ομάδα χωρών 3 (Ο.Χ. 3)	85715	11,3	32979	7,9	52736	15,2
Ομάδα χωρών 4 (Ο.Χ. 4)	75541	9,9	52285	12,6	23256	6,7

Πίνακας 4. Η κατανομή ανά μεγάλες ηλικιακές ομάδες του συνολικού πληθυσμού, του πληθυσμού των Ελλήνων και του πληθυσμού των αλλοδαπών (απόλυτες τιμές και %) στην απογραφή του 2001

	ΣΥΝΟΛΟ	Έλληνες	Αλλοδαποί	Ο.Χ 1	Ο.Χ 2	Ο.Χ 3	Ο.Χ 4
ΣΥΝΟΛΟ	10934097	10172284	761813	99901	500226	85715	75541
0-14	1660899	1534088	126811	11455	98530	10794	5990
15-64	7445965	6837640	608325	79422	390296	72437	65790
65+	1827233	1800556	26677	9024	11400	2484	3761
0-14 (%)	15,19	15,08	16,65	11,47	19,70	12,59	7,93
15-64 (%)	68,10	67,22	79,85	79,50	78,02	84,51	87,09
65+ (%)	16,71	17,70	3,50	9,03	2,28	2,90	4,98
Δείκτης γήρανσης	110,01	117,37	21,04	78,78	11,57	23,01	62,79
Μέση ηλικία	39,93	40,6	30,9	37,45	28,72	33,42	33,86

Πίνακας 5. Το ειδικό βάρος των οικοδομικά ενεργών ηλικίας 15-64 ετών στο συνολικό πληθυσμό (Έλληνες +αλλοδαποί), των οικοδομικά ενεργών Ελλήνων ηλικίας 15-64 ετών στον πληθυσμό των Ελλήνων και των οικοδομικά ενεργών αλλοδαπών ηλικίας 15-64 ετών στον πληθυσμό των αλλοδαπών (και σε κάθε ομάδα χωρών προέλευσης στο εσωτερικό τους) ως και το % των οικονομικά ενεργών ηλικίας 15-64 στους πληθυσμούς των αντίστοιχων ομάδων ηλικίας

	οικονομικά ενεργοί 15-64 ετών, % στον συνολικό πληθυσμό	Θέση	οικονομικά ενεργοί ηλικίας 15-64 ετών, % στον πληθυσμό της ίδιας ηλικιακής ομάδας	Θέση
Συνολικός πληθυσμός (Έλληνες +αλλοδαποί)	42,42		60,82	
Έλληνες	37,49		59,95	
Αλλοδαποί (σύνολο)	56,36	2	70,58	3
Ομάδα χωρών 1	37,76	1	47,50	1
Ομάδα χωρών 2	57,83	3	74,12	4
Ομάδα χωρών 3	58,71	4	69,47	2
Ομάδα χωρών 4	68,51	5	78,65	5

Πίνακας 6. Η κατανομή (%) των οικονομικά ενεργών αλλοδαπών ανά θέση στο επάγγελμα

	Εργοδότες	Αυτοαπασχολούμενοι	Μισθωτοί	Συμβοηθούντα μέλη	Νέοι άνεργοι
Σύνολο	10,77	15,89	63,14	4,86	5,35
Έλληνες	11,61	16,91	60,81	5,20	5,47
Αλλοδαποί	2,66	6,16	85,38	1,58	4,21
Ομάδα χωρών 1	12,35	12,27	66,18	4,11	5,10
Ομάδα χωρών 2	1,35	5,22	88,27	1,42	3,74
Ομάδα χωρών 3	1,48	5,40	85,77	1,45	5,9
Ομάδα χωρών 4	4,12	7,70	82,92	0,76	4,51

Πίνακας 7. Η κατανομή (%) των οικονομικά ενεργών αλλοδαπών (ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας

	Σύνολο	Έλληνες	Αλλοδαποί	Ο.Χ 1	Ο.Χ 2	Ο.Χ 3	Ο.Χ 4
<i>K1 Γεωργία, κτηνοτροφία, θήρα, δασοκομία +Αλιεία</i>	13,05	12,69	16,49	4,81	20,85	5,58	11,32
<i>K2 Ορυχεία και λατομεία +Μεταποιητικές βιομηχανίες+ Παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου και νερού</i>	12,66	12,72	12,10	8,19	10,62	12,77	22,63
<i>K3 Κατασκευές</i>	8,19	6,61	23,29	3,83	28,42	18,57	13,35
<i>K4 Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευή αυτοκινήτων οχημάτων, μοτοσικλετών και ειδών ατομικής και οικιακής χρήσης + Μεταφορές, αποθήκευση και επικοινωνίες</i>	20,19	21,22	10,27	20,48	7,99	8,45	17,30
<i>K5 Ξενοδοχεία και εστιατόρια</i>	5,95	5,75	7,94	12,17	7,43	10,30	5,42
<i>K6 Ενδιάμεσοι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί + Διαχείριση ακίνητης περιουσίας, εκμισθώσεις και επιχειρηματικές δραστηριότητες + Δημόσια διοίκηση και άμυνα, υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση + Εκπαίδευση + Υγεία και κοινωνική μέριμνα + Ετερόδοκοι οργανισμοί και όργανα</i>	24,92	26,73	7,57	32,03	4,45	8,36	6,41
<i>K7 Δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών υπέρ του κοινωνικού ή ατομικού χαρακτήρα</i>	4,48	3,67	12,25	5,44	11,10	24,52	11,74

«ΤΩΡΑ ΕΙΜΑΣΤΕ ΟΛΟΙ ΡΑΤΣΙΣΤΕΣ»: ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΑΝΙΣΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

Lawrence C.

College of Staten Island, The City University of New York

Περίληψη

Οι μετανάστες καταλαμβάνουν μια παράδοξη θέση στην ελληνική κοινωνία. Παρά το γεγονός ότι οι περισσότερες οικονομικές δραστηριότητες εξαρτώνται, άμεσα ή έμμεσα, από την εργασία των μεταναστών, οι ίδιοι οι μετανάστες είναι κοινωνικά και πολιτικά περιθωριοποιημένοι. Βασικό παράγοντα περιθωριοποίησής τους αποτελεί η κυριαρχία της ρατσιστικής συζήτησης και των πρακτικών που οδηγούν στην εμπέδωση της διαφοράς μεταξύ μεταναστών και γηγενών, γεγονός που ενδυναμώνει τον αποκλεισμό τους. Στηριζόμενος σε εθνογραφική έρευνα σε δύο γεωργικές κοινότητες της Αργολίδας, εξετάζω από τη συγκριτική και την ιστορική σκοπιά την ανάπτυξη του ρατσισμού στην ελληνική αγροτική κοινωνία. Υποστηρίζω ότι η ανάπτυξη του ρατσισμού, εκτός του ότι αποτελεί ένα ιδεολογικό πρόβλημα ή μια φυσική μορφή της «ξενοφοβίας», μπορεί να συνδεθεί με τις συγκεκριμένες πολιτικές και οικονομικές συνθήκες που συνάδουν με την ενσωμάτωση των μεταναστών στις κοινωνίες υποδοχής.

“WE ARE ALL RACISTS NOW”: LABOR AND INEQUALITY IN RURAL GREECE

Lawrence C.

College of Staten Island, The City University of New York

Abstract

Immigrants occupy a paradoxical position in Greek society. While most economic activities have come to depend on immigrant labor, directly or indirectly, immigrants themselves are socially and politically marginalized. An important factor in their marginalization is the rise of racist discourse and practices that have served to naturalize the difference between immigrants and natives and reinforce their exclusion. Drawing on ethnographic research in two agricultural communities in Argolida, I examine the development of racism in rural Greek society from a comparative and historical perspective. **I argue that, rather than an ideological problem or a natural form of “xenophobia,” the development of racism is more accurately attributed to the specific political and economic conditions surrounding the integration of immigrants into host communities.**

Λέξεις κλειδιά: ρατσισμός, ξενοφοβία, μετανάστευση, γεωργία, εργασία.

Key words: racism, xenophobia, immigration, agriculture, labor.

As in other European countries, one of the most significant social transformations in Greece over the last two decades has been the introduction of a new stream of migrant labor from Eastern Europe. This paper focuses on the emerging discourses of racism that have accompanied the economic integration of immigrant labor into rural agricultural communities. Analysis is based on ethnographic fieldwork begun in 2001 in several neighboring villages of Argolida as well as comparative-historical research. Fieldwork consisted mainly of participant-observation, extensive informal interviews and discourse analysis. In this paper I hypothesize that the emergence and spread of racist ideology and

practices is primarily a product of contemporary political-economic conditions, specifically conditions surrounding the integration of Greece into the EU, rather than a result of historical conditions (i.e., the disruption of cultural "homogeneity" or traditional ethnic animosities) or ideological factors (i.e., generalized "xenophobia" or ethnocentrism). This would imply that the future of racism in rural communities will be shaped primarily by the conditions and organization of rural production, and that educational and legal programs to promote cultural tolerance will have only limited effects.

In my fieldwork, which examined the role of migrant labor in several agricultural communities in Argolida (Lawrence 2007), I found the issue of racism was a constant practical as well as theoretical concern. Villagers are very conscious of the emerging social dynamic between natives and immigrants and avidly debate the nature of the divide that separates them. In this discussion, ideas of race have become prevalent. One villager, by way of explanation, asserted "We are all racists now. Bad, I know, but it is true." The development of an extreme form of social and political marginalization marked by racial differentiation seems paradoxical, especially within the context of increasing liberalization and "Europeanization." Villagers often explain the emergence of racist discourse as a "natural" reaction to the large numbers of foreigners in their midst. In the halls of academia, as in the villages of Greece, contemporary European racism has proven to be a contentious and often emotional issue. As with many other terms that are shared between academic and popular discourse, like "globalization," or "transnationalism," the concept of racism, by the weight of its connotative baggage, often obscures more than it illuminates about the nature of social relations and the trajectories of social change. In this paper I wish to delve more deeply into the issue of contemporary racism and the ways in which it both masks and exposes the emergence of a new political-economic order in rural Greek society.

In the villages I studied, local Greeks most often frame the "problem" of immigrants in terms of their cultural difference and perceived lack of assimilation of Greek cultural and social mores. This was often attributed to a perceived genetic or racial difference, giving rise to a widespread discourse of racial inequality. Clearly this ascription of identity benefits local Greeks by creating a category of people eligible for labor and living conditions that Greeks, for various reasons, will no longer accept. Immigrants, for their part, do make efforts to "blend in" to local society, through for example the adoption of Greek names, the baptizing of children, and the invocation of historical and cultural links. A few are successful (for example, the so-called "Northern Epirotes"), but most are rebuffed by local Greeks, who tend to look upon such efforts cynically. Despite the fact that, unlike other European countries, most immigrants come from neighboring countries with a long history of cultural and social interaction with Greece, the problems faced by immigrants largely follow a pattern common to all the most developed western countries.

One commonality that contemporary patterns of immigration seem to share across the capitalist core is the simultaneous economic inclusion and political and social exclusion of immigrants in host countries. In practical terms, this has given rise to the paradoxical situation in which Greece, like other countries, has become dependent on "illegal" immigrant labor (DeGenova 2002). Despite the fact that host countries, due to various factors such as declining birth rates and economic development, are in need of immigrant laborers, they have found it exceedingly difficult to regulate or legalize the flow of migrants. This in turn has led to the widespread perception of immigration as a social "problem" rather than an economic solution. The problem of immigration is often framed in terms of culture or race, as a problem, in other words, of cultural and social assimilation. However, framing the problem in these terms obscures the more fundamental problem of class formation (see also Brodtkin 2000). Immigrant laborers are first and foremost a class of labor, whose culture and race is imposed as a basis for their subordination and exploitation within the specific political-economic context of the host country.

There is, of course, nothing new about labor migration. Migrant labor of one sort or another has been a fundamental element of state-level societies for centuries. In varying forms, cultural constructions of difference have commonly been used to condition the integration of immigrant labor into host economies. Among the more well-known examples are the Americas, where history has been profoundly shaped by intercontinental movements of labor and the attendant constructions of racial difference. There are several important conclusions drawn from the historical analysis of race in the Americas. First and foremost is the fact that categories and concepts of race are cultural constructions, not biological categories (Smedley 1999). Racial ascriptions and identities vary over time and place. This can be seen clearly in the case of Jews, who over the last century have shifted from a **distinct racial category to being "white" (Brodkin 1998)**. It can also be seen in the contrast between racial categories in Latin America, where blackness and whiteness co-exist with intermediate categories, and North America, where intermediate categories have historically not been recognized. The second important conclusion is that racial constructions seem to vary across time and place according to specific political-economic regimes (Harrison 1995). That is, racial constructions tend to arise in response to specific historical, social and environmental conditions. Thus, in Latin America mixed or intermediate racial categories tended to form in the absence of a white European middle class of small farmers, merchants, craftsmen, etc. In North America, where Africans and Native Americans competed with poor Europeans for subsistence, racial categories became more dichotomous, becoming most strictly enforced and codified with the rise of cotton production in the U.S. south during the early 19th century.

Greece, even though it has been commonly considered to be sender of labor, has also hosted patterns of labor migration, both in the form of internal migrants and larger influxes from outside its borders. Despite the common assumption today that Greece is a relatively homogenous cultural entity, historically it can more accurately be described **as an "ethnic mosaic" (Andromedas 1976)**. Cultural and ethnic differences have often defined divisions of labor and differences in political and economic status as well as competing subsistence strategies. In addition to internal variation, Greece has also experienced periods of massive in-migration as well as extensive interaction with foreign cultures through conquest and, more recently, tourism. Therefore, the present influx of immigrants from Eastern Europe, while novel in some ways, is not wholly unprecedented. These historical points of comparison are useful in analyzing current immigration patterns.

The influx of Asia Minor refugees, who by the 1930s made up a proportion of the Greek population roughly equal to today's immigrants, in many ways provides an illuminating point of comparison. While the Asia Minor refugees did not come to Greece as laborers per se, their arrival provided the impetus for a broad transformation of the Greek economy. In urban areas, Asia Minor refugees provided an impoverished and vulnerable workforce that facilitated early industrialization (Hirshon 1989). In rural areas refugees helped to develop **unproductive land and spurred land reform (Karakasidou 1997)**. Like today's immigrants, Asia Minor refugees in Greece faced varied forms of discrimination and even what can be described as racism (Pentzopoulos 1962). Asia Minor populations, expelled from Turkey for **being "Greek" and marginalized in Greece for being "Turk" entered Greek society mostly at the bottom as an exploited and oppressed group whose racial difference was constructed in response to larger political and economic conditions both in Asia Minor and Greece**. **Assimilating into Greek identity and society was a slow and arduous process. Unlike today's immigrants, however, they enjoyed the rights of citizenship, at least on paper, and were able to form permanent, corporate communities.** These factors, together with the social dislocations produced by the German occupation and subsequent civil war, undoubtedly played a positive role in the assimilation of Asian Minor populations.

I would argue that a historical and comparative analysis of racism suggests that racial

constructions should be viewed not so much as a xenophobic reaction, or a cultural-ideological characteristic of host populations, but as a specific practice in the production of inequality. Race is a way of naturalizing or legitimizing the production of inequality under specific political-economic conditions. In stratified societies, inequality is always defined arbitrarily, and the vulnerability of labor that is necessary for its exploitation cannot be defined in economic terms alone (Miles 1987). Cultural constructions of difference define and enforce vulnerability, and because they must generally be presented as more inevitable than they actually are, difference is often defined in terms of nature, whether it be gender, race or genetics. The wide variability of how social difference is practiced, both between and with locales, suggests that while concepts of inequality may be generalized as a structural characteristic of class society, their enactment is subject to individual agency operating in a context of variable possibilities and opportunities. That is, while the Spanish and English colonizers of America shared some basic beliefs about the incompatibility of races, how racism was practiced differed significantly based on the contrasting opportunities and constrictions of their particular (historical and spatial) locations. Furthermore, I would argue that race, as **a particularly "hard" form of social difference, generally signals more extreme, and thus potentially more unstable, forms of inequality.**

From this perspective, I wish to examine the emerging tropes of racism present in rural Greek society. My examples here are based on fieldwork in two neighboring villages of Argolida, each with contrasting agricultural production strategies. One village is located in the valley of Argolida between Nauplio and Argos and subsists primarily on citrus production for export. In the other village, located in the hills above the valley, truck farming for the **farmers' markets of Athens and herding are the main occupations. The residents of the hill village are primarily "Arvanites", while the valley residents identify themselves as mainly Greek, although some consider themselves to be Arvaniti descendents.** It is also common for the residents of both villages to hold jobs in the nearby towns of Nauplio and Argos. Both villages have become dependent on immigrant labor of Eastern Europeans, mainly Albanians over the last several decades. The truck farmers of the hill village employ immigrants as day laborers, most of whom have become year-round residents. Immigrants make up between 10 and 20% of the village population, depending on how residents are counted. The valley village also contains a small number of year-round immigrant laborers, although proportionally less than the hill village. During the citrus harvest, however, the number of migrants increases significantly as immigrants harvest virtually all the fruit. These differences in production between hill and valley village contribute significantly to differences in the practice of racism between the two villages.

From stories I was able to collect from local residents describing the early years of Albanian immigration into the area (late 1980s-early1990s), residents of the two villages seemed to have similar reactions to arriving immigrants. In this early period, immigrants from Albania were met by local residents with a combination of pity and empathy. Many early arrivals were regarded as ethnically Greek (Northern Epirote), and indeed some of these early arrivals were able to assimilate into village society. Many local residents, and early immigrants who remained in the villages, have recounted stories of hospitality on the part of villagers. This was particularly true for the hill villagers who, being Arvanites who consider themselves descendents of Albanian immigrants from the 15th and 16th centuries, saw the new arrivals as ethnically similar to themselves. Many hill villagers claimed that older residents who still spoke Arvanitika were able to communicate with Albanian immigrants.

The arrival of immigrant laborers from Eastern Europe in the villages of rural Greece coincided with extensive economic and social changes in the wake of EU accession. Pressures on uncompetitive agricultural markets, rising consumption expectations, and decreasing birthrates- all tied to new forms of European liberalization- put new pressures on

rural families. Many farming families found themselves trapped between falling profits in agriculture and growing consumer needs. These pressures reinforced the tendency toward the economic diversification, or pluriactivity, of households and discouraged the exploitation of family labor in agriculture. The value of agricultural labor declined, but agricultural income remained as a substantial part of household incomes, in many cases buttressed by EU subsidies. Immigration became a means by which many of the contradictions of rural development were, at least temporarily, resolved.

A common thread in the stories local residents tell of the early period of immigration is how the immigrants betrayed their hospitality, becoming ungrateful and stealing from locals. At the same time however, local farmers acknowledge that they quickly realized the potential of immigrants to fill the labor shortage that had become increasingly acute after the 1960s. **Immigrants, in the words of one local citrus farmer, "rescued us." I would argue that this dynamic, between the "ungrateful" and "dangerous" immigrant on the one hand and the need for labor on the other, arose precisely because the condition of immigrants' incorporation into the village economies was predicated on their severe vulnerability and their inequality to Greek labor. The labor of immigrants was only useful to local farmers because of its low cost, and the low value of immigrants' labor precluded their assimilation into Greek society on an equal basis.** By the mid 1990s immigrants made up a new class of labor that was legally and socially marginalized and thus vulnerable to the levels of exploitation required by local farmers. This process happened in the valley village as well as the hill village, where by the mid 1990s most Arvanites were renouncing any social or historical connections between themselves and the new arrivals (see also Gefou-Madianou 1999). As immigrants found work in the villages, more and more arrived, fueling tensions with local residents and reinforcing social barriers.

Today there are pervasive ideological, institutional, and practical forms of exclusion in the villages that serve to isolate and marginalize immigrant laborers. Among villagers there is a pervasive sense that immigrants are different from native Greeks in a fundamental, **biological way. This includes popular ideas about "Greek genes" and beliefs that immigrants are physically different from Greeks in such things as head shapes, intelligence, and the ability to endure hard labor and lower living standards.** While it is certain that not all Greeks share these beliefs, their prevalence in popular discourse, along with the pseudo-scientific discourse of genetic determinism promoted through mass media, has legitimized the assumption that social differences can be accounted for by biological variation. In the villages I studied, I found that the discourse of racial difference fit easily into traditional concepts of ethnic and kin-group identity.

The ideology of racial difference tends to reinforce practices of inequality that have become essential to the division of labor between immigrants and natives in the villages. In agriculture, wages for immigrants are generally fixed by informal agreement among landowners at 25-30 euro per day, much less than a Greek would accept for the same work. Tasks, too, tend to be divided, especially in the valley where citrus harvesting is done almost exclusively by immigrants while Greeks will carry out pruning, planting, and fertilizing. Immigrants are also subject to discrimination in housing and a lack of access to basic services such as healthcare, police protection, etc. While this division is enforced by a lack of citizenship rights for immigrants, an ideology of racial difference serves to make such distinctions seem natural and legitimate.

While the valley and hill village I studied generally share these patterns of discrimination and exclusion, there are also significant differences between them that point to the importance that the type of production plays in conditioning relations between immigrants and natives. In general, I found that immigrants are better integrated into the hill village society. Immigrants there were more likely to have on-going social relations with natives. Immigrants and natives were much more likely to socialize together in the hill village and in

some cases establish quasi-familial, enduring bonds such as baptismal sponsorships and shared meals. Some hill residents explain this difference in terms of the Arvaniti identity, which they argue makes them more sympathetic to Albanian immigrants. However, most hill villagers reject any idea of ethnic solidarity with Albanian immigrants. I would argue that relations between the two groups in the hill village are shaped more by the nature of the labor requirements for truck farmers. Many truck farmers establish paternalistic relations **with immigrants and often claim to treat them "like family."** Such relations in fact establish a web of obligations that are much more one-sided than traditional patterns of household labor. **Immigrants are expected to be "loyal" to individual farmers and to carry out tasks** with a certain amount of independence and responsibility. However their labor is not rewarded with any of the long-term benefits that family labor once afforded subordinate members, such as inheritance. In the valley village where the bulk of immigrant labor is used seasonally, by contrast, the social exclusion of immigrants is much more strictly enforced, with immigrants confined to marginal social spaces and with far fewer opportunities to establish on-going social relations. **This division between the "soft" racism of the hill village and the "hard" racism of the valley is somewhat reminiscent of the difference between "house" slaves and "field" slaves in the U.S.**

The differences between hill and valley in terms of the social conditions faced by immigrants point to the importance of the organization of production for the future prospects of social integration. In the hill village truck farming is a dynamic form of **production that has been able to exploit improved access to the farmers' markets of Athens.** Immigrants are needed on an on-going basis and, compared to the valley, have established more enduring social bonds within the local community, mitigating some of the extreme forms of social exclusion. Over the last several years, some immigrants in the hill village have begun to rent land from local residents and farm their own crops, often hiring other immigrants as day-laborers. This has led to rising tensions between immigrants and local farmers, who feel threatened by competition for access to low-cost labor as well as water. However, immigrant farmers are at a serious disadvantage due to their precarious legal status and inability to secure vendors' licenses, **which forces them to sell produce for about a third less than Greeks.** Thus, while immigrants in the hill village enjoy certain advantages over those in the valley, there are still institutional and state practices which serve to keep immigrants in a subordinate position. In the valley village, where citrus production faces enormous market difficulties and intense competitive pressures, low profitability and the seasonal nature of labor requirements has made conditions for immigrants much worse. Except for some niches, such as skilled construction trades, immigrants are lower paid (often working for piece-rate rather than daily wages) and more transient. This more extreme condition of inequality provides a more fertile atmosphere for social conflict and the spread of racist practices and ideology.

The social and political exclusion of immigrants in both villages is a fundamental and perhaps even necessary aspect of their economic integration. To explain this paradox in **terms of a natural "xenophobia" or "cultural fundamentalism" (Stolke 1995) is insufficient,** given the long history of ethnic diversity and cultural interaction in rural Greece. Instead, I would argue that social exclusion and the rise of racist ideas and practices are better explained by the contemporary political and economic constraints faced by rural communities. Given the economic pressures on Greek agriculturalists from the deregulation of markets and growing consumption expectations as European citizens, low-cost labor plays a critical role in propping up the local economy. The exploitation of this labor is legitimized by the fact that it is specifically non-Greek, that is, with no claim on citizen or kin rights that in the past has mitigated the effects of inequality. As inequality has grown, the division **between "Albanian" and "Greek" has become more strictly enforced. This, I would argue, is why immigration has been characterized by simultaneous economic integration and social "intolerance" (Kasimis and Papdopoulos 2005).** However, there is evidence that this

development is proceeding unevenly and that the specific relations between natives and immigrants are strongly affected by different production regimes. Thus in problematic productions, like citrus, that depend heavily on seasonal labor, we can expect more extreme exclusion of immigrants and a harder boundary legitimized through racist ideas and practices. In more dynamic and expanding productions, like truck farming, that requires on-going relations between employer and employee, we can expect to see less exclusion and a correspondingly softer boundary. The future prospects for the assimilation of immigrants into Greek society are thus dependent to a large degree on the future of the Greek rural economy and the direction of its transformation and development within the political and economic constraints of the EU.

Bibliography

Andromedas, J., 1976: Maniat folk culture and the ethnic mosaic in the southeast Peloponnese. In *Regional Variation in Modern Greece and Cyprus*. M. Dimen and E. Friedl, eds. New York Academy of Sciences, New York USA.

Brodkin, K., 2000: **Global capitalism: what's race got to do with it?** *American Ethnologist*, 27, 237-256.

Brodkin, K., 1998: *How Jews became white folks and what that says about race in America*. Rutgers University Press, USA

DeGenova, N., 2002: **Migrant "illegality" and deportability in everyday life.** *Annual Review of Anthropology*, 32, 419-447.

Harrison, F., 1995: **The persistant power of "race" in the cultural and political economy of racism.** *Annual Review of Anthropology*, 24, 47-74.

Hirschon, R., 1989: *Heirs of the Greek Catastrophe: The Social Life of Asia Minor Refugees in Piraeus*. Clarendon, Oxford.

Karakasidou, A., 1997: *Fields of Wheat, Hills of Blood: Passages to Nationhood in Greek Macedonia 1870-1990*. University of Chicago Press, Chicago.

Kasimis, C. and A. Papadopoulos, 2005: *The multifunctional role of migrants in the Greek countryside: implications for the rural economy and society.* *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31, 99-127.

Lawrence, C., 2007: *Blood and Oranges: Immigrant Labor and European Markets in Rural Greece*. Berghahn Press, New York.

Miles, R., 1982: *Capitalism and Unfree Labour*. Tavistock, New York.

Pentzopoulos, D., 1962: *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact on Greece*. Mouton, Paris.

Smedley, A., 1999: **"Race" and the construction of human identity.** *American Anthropologist*, 100, 690-702.

Stolke, V., 1995: *Talking culture: new rhetorics of exclusion in Europe.* *Current Anthropology*, 36, 1-24.

ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΑΜΟΙΒΩΝ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ

Λιανός Θ.

Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Περίληψη

Οι παράγοντες που επιδρούν σημαντικά επί του ύψους των αμοιβών των μεταναστών είναι οι εξής: (α) ο χρόνος παραμονής στην Ελλάδα (β) η σταθερότητα της απασχόλησης, (γ) το εάν ο μετανάστης κάνει την ίδια εργασία στην Ελλάδα όπως στην πατρίδα του (δ) το φύλο (οι άνδρες έχουν υψηλότερες αμοιβές), (ε) το επίπεδο εκπαίδευσης αλλά μόνον για όσους έχουν μεταπτυχιακές σπουδές, (στ) η απόκτηση δεξιοτήτων στην Ελλάδα αλλά μόνον για όσους έχουν αποκτήσει «πολύ λίγες» ή «πάρα πολλές» δεξιότητες, και (ζ) το καθεστώς απασχόλησης (οι εργοδότες και ενδεχομένως οι αυτοαπασχολούμενοι έχουν μεγαλύτερη αμοιβή απ' ό,τι οι μισθωτοί).

Από την ανάλυση προκύπτει ότι είναι ενδεχόμενο μέσα στην δευτερεύουσα αγορά εργασίας των μεταναστών (σύμφωνα με τη δυϊκή αγορά εργασίας) να έχει αναπτυχθεί μια δεύτερη μορφή δυϊσμού μεταξύ των μεταναστών όπου ένα μέρος έχει ενταχθεί κατά τρόπο μόνιμο και συστηματικό με την αγορά εργασίας ενώ ένα μέρος.

ANALYSIS OF MIGRANTS' EARNINGS

Lianos T.

Economic University of Athens

Abstract

This paper presents the results of a Mincerian analysis of earnings of immigrants to Greece. According to the regression results, the factors affecting the level of earnings of immigrants are the length of time in Greece, the stability of employment, doing the same job as in the country of origin, sex, the level of education, the acquisition of skill while in Greece and the type of employment (wage earners vs self-employed). From the analysis emerges the possibility of a dual labor market among immigrants.

Λέξεις κλειδιά: Αμοιβή Μεταναστών, Δυϊκή Αγορά Εργασίας.

Key words: migrant earnings, dual labour market.

1. Εισαγωγή

Στο άρθρο αυτό εξετάζουμε τους παράγοντες που προσδιορίζουν το επίπεδο των αμοιβών των μεταναστών και παρουσιάζουμε τις οικονομετρικές εκτιμήσεις ορισμένων συναρτήσεων από τις οποίες προκύπτει ποιοι παράγοντες είναι σημαντικοί για τα δεδομένα του δείγματος που χρησιμοποιούμε.

Η βάση των στατιστικών εκτιμήσεων που παρουσιάζουμε είναι η γνωστή **συνάρτηση αμοιβών** του Mincer (1974) και αναπτύχθηκε στα πλαίσια της θεωρίας του ανθρωπίνου κεφαλαίου (Becker, 1964 και Schultz, 1961) και χρησιμοποιήθηκε με διάφορες επεκτάσεις από άλλους ερευνητές. Οι παλαιότερες μελέτες των Chiswick (1978, 1991) Chiswick και Miller (1995) και Borjas (1982, 1985, 1989) και οι πιο πρόσφατες των Bell (1997), Kee (1995), Liu, Zhag και Chong (2002) και Wilkins (2003) βασίζονται όλες στη προσέγγιση των

αμοιβών στο πλαίσιο της θεωρίας του ανθρώπινου κεφαλαίου με επεκτάσεις που είναι αναγκαίες για να συμπεριλάβουν άλλους παράγοντες που επηρεάζουν την παραγωγική ικανότητα των μεταναστών.

2. Προσδιοριστικοί Παράγοντες των Αμοιβών των Μεταναστών

Οι μηνιαίες αμοιβές είναι το γινόμενο της ημερήσιας αμοιβής επί τον αριθμό των ημερών απασχόλησης κατά τη διάρκεια του μήνα. Τα στοιχεία του δείγματος που αναλύουμε περιλαμβάνουν τις μηνιαίες αμοιβές, αλλά όχι τις ημέρες απασχόλησης, και συνεπώς αυτή η σημαντική πηγή μεταβλητικότητας των αμοιβών δεν μπορεί να εξετασθεί. Επιπλέον, η έλλειψη των στοιχείων για τις ημέρες απασχόλησης μπορεί να οδηγεί σε μεροληψία εξειδίκευσης των εκτιμήσεων ορισμένων συντελεστών. Ένας τρόπος περιορισμού αυτής της μεροληψίας είναι να εξαιρεθούν από τις οικονομετρικές εκτιμήσεις οι παρατηρήσεις με πολύ μικρές αμοιβές δεδομένου ότι κατά πάσα πιθανότητα οι αμοιβές, αυτές οφείλονται σε μικρό αριθμό ημερών απασχόλησης. Ένας άλλος τρόπος παράκαμψης του προβλήματος που προέρχεται από την έλλειψη στοιχείων για τις ημέρες απασχόλησης είναι να λάβουμε υπόψη εκείνους μόνο τους μετανάστες οι οποίοι δήλωσαν ότι έχουν σταθερή απασχόληση, και η διακύμανση των ημερών απασχόλησης μηνιαίας πρέπει να είναι μικρή. Στις εκτιμήσεις που παρουσιάζουμε παρακάτω, χρησιμοποιούμε και τους δύο αυτούς τρόπους.

Η ανάλυση των αμοιβών εξ εργασίας στο πλαίσιο της θεωρίας του ανθρώπινου κεφαλαίου βασίζεται στην εξίσωση

$$\ln Y = \ln Y_0 + \alpha_1 S + \alpha_2 T + \alpha_3 T^2 + \varepsilon$$

όπου $\ln Y$ είναι ο λογάριθμος της αμοιβής, S είναι το επίπεδο εκπαίδευσης, T είναι τα χρόνια της εμπειρίας στην αγορά εργασίας και ε είναι όρος των τυχαίων διαταραχών (Mincer 1974, Chiswick 1978). Στην εξίσωση αυτή μπορούν να προστεθούν άλλες μεταβλητές ανάλογα με την εξεταζόμενη περίπτωση. Σε σχέση με το δείγμα που εξετάζουμε πρέπει να ληφθούν και για την εφαρμογή του υποδείγματος αυτού, αλλά και για την ερμηνεία των αποτελεσμάτων τα εξής: Πρώτον, το επίπεδο εκπαίδευσης των μεταναστών που είχε συμπληρωθεί στη χώρα προέλευσης μπορεί να περιέχει σημαντικές ουσιαστικές διαφορές, δεδομένου ότι οι μετανάστες προέρχονται από πολλές και διαφορετικές μεταξύ τους χώρες. Για το λόγο αυτό είναι αναγκαίο να ληφθούν υπόψη και οι γνώσεις και δεξιότητες που οι μετανάστες απέκτησαν, κατά δήλωσή τους, στην Ελλάδα κατά την παραμονή τους εδώ. Δεύτερον, τα χρόνια της εμπειρίας των μεταναστών στη χώρα προέλευσης είναι άγνωστη και γνωρίζουμε μόνο το χρόνο παραμονής τους στην Ελλάδα που μπορεί να θεωρηθεί και ως χρόνος επαγγελματικής εμπειρίας και ως τρόπος εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας. Η γνώση της ελληνικής γλώσσας είναι σημαντική διότι, εκτός εξαιρέσεων (όπως π.χ. για μουσικούς και αθλητές), επιτρέπει τη μεταφορά επαγγελματικών γνώσεων και εμπειριών στη νέα τους απασχόληση. Για τον λόγο αυτό έχουμε χρησιμοποιήσει στις εκτιμήσεις μια ψευδομεταβλητή που δείχνει αν οι μετανάστες ασκούν στην Ελλάδα το ίδιο επάγγελμα που ασκούσαν στην πατρίδα τους και μια άλλη ψευδομεταβλητή που δείχνει με ποια συχνότητα χρησιμοποιούν την ελληνική γλώσσα. Τρίτον, η παραπάνω συνάρτηση αμοιβών αγνοεί τις βραχυχρόνιες επιδράσεις επί των αμοιβών της εργασίας που μπορεί να προέλθουν από βραχυχρόνιες μεταβολές της ζήτησης των διαφόρων επαγγελματιών ή από ταχείες μεταβολές στη διάρθρωση της οικονομίας και συνεπώς στη δομή των επαγγελματιών. Οι μετανάστες είναι πολύ πιθανόν, τουλάχιστον στην αρχή της παραμονής τους στην Ελλάδα, να επιλέγουν θέσεις απασχόλησης όχι με βάση την εκπαίδευση τους και την εμπειρία τους, αλλά με βάση την διάρθρωση των αμοιβών που αντιμετωπίζουν. Αυτή η επιλογή μπορεί να οφείλεται είτε στην άγνοια της ελληνικής γλώσσας που δεν τους επιτρέπει να ασκήσουν το επάγγελμά τους είτε σε αδυναμία απόκτησης της απαιτούμενης από τη νομοθεσία άδειας εργασίας. Για τον λόγο αυτό έχουμε χρησιμοποιήσει ψευδομεταβλητές που δείχνουν την επίδραση του κλάδου οικονομικής δραστηριότητας στις αμοιβές.

Οι μεταβλητές που χρησιμοποιήθηκαν στην ανάλυση που ακολουθεί και οι ορισμοί τους είναι οι εξής:

2.1 Επίπεδο εκπαίδευσης.

Η μεταβολή αυτή περιλαμβάνει τα εξής επτά επίπεδα: δημοτική εκπαίδευση (μέχρι και έξι χρόνια), μερικές τάξεις δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (μέχρι εννέα χρόνια), τεχνική ή επαγγελματική εκπαίδευση επιπέδου δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, λύκειο, μερικά έτη τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και μεταπτυχιακές σπουδές. Έτσι έχουμε τις ψευδομεταβλητές

ΕΚΠ1 = 1 για το πρώτο επίπεδο
= 0 διαφορετικά

⋮

ΕΚΠ7 = 1 για το έβδομο επίπεδο
= 0 διαφορετικά

Η επίδραση της εκπαίδευσης επί των αμοιβών αναμένεται να είναι θετική.

2.2 Γνώσεις αποκτηθείσες στη δουλειά.

Οι εναλλακτικές απαντήσεις είναι «καθόλου», «πολύ λίγες», «λίγες», «πολλές» και «πάρα πολλές». Επί τη βάση αυτών των απαντήσεων σχηματίστηκαν οι εξής πέντε ψευδομεταβλητές:

ΕΠΙΔΕΞ1 = 1 αν δεν απεκτήθησαν επιπλέον δεξιότητες/προσόντα
= 0 διαφορετικά

⋮

ΕΠΙΔΕΞ5 = 1 αν απέκτησαν πάρα πολλές δεξιότητες/προσόντα
= 0 διαφορετικά

Η προσδοκία είναι ότι όσο περισσότερες επιπλέον δεξιότητες και προσόντα αποκτά ένας μετανάστης τόσο περισσότερες είναι οι ευκαιρίες για βελτίωση της αμοιβής του και των πιθανοτήτων απασχόλησης.

2.3 Γνώση της Ελληνικής γλώσσας.

Στους μετανάστες του δείγματος ετέθη η ερώτηση «πόσο συχνά μιλάτε την ελληνική γλώσσα» και οι εναλλακτικές απαντήσεις ήταν «σχεδόν καθόλου», «σπάνια», «μερικές φορές», «συχνά» και «σχεδόν πάντα». Επί της βάσει των απαντήσεων σχηματίστηκαν οι εξής πέντε ψευδομεταβλητές.

ΕΛΛ1 = 1 όταν η απάντηση είναι «σχεδόν ποτέ»
= 0 διαφορετικά

⋮

ΕΛΛ5 = 1 όταν η απάντηση είναι «σχεδόν πάντα»
= 0 διαφορετικά

Αναμένεται η γνώση και χρήση της ελληνικής γλώσσας να σχετίζεται θετικά με τις

μηνιαίες αμοιβές.

2.4. Χρόνος Παραμονής στην Ελλάδα.

Είναι φανερό ότι αν η διαδικασία ενσωμάτωσης στην αγορά εργασίας απαιτεί χρόνο, τα πλεονεκτήματα της κατανέμονται ανάλογα με τη διάρκεια του χρόνου παραμονής και συνεπώς αναμένεται οι αμοιβές να είναι ανάλογες προς το χρόνο παραμονής στην Ελλάδα. Ο χρόνος παραμονής (ΧΡΟΝΠΑΡ) μετράται σε μήνες.

2.5. Σταθερότητα Απασχόλησης.

Η σταθερότητα της απασχόλησης μπορεί να συνδέεται με το ύψος των αμοιβών για δύο λόγους. Πρώτον, η σταθερότητα απασχόλησης μπορεί να σημαίνει και περισσότερες ημέρες απασχόλησης στη διάρκεια του μήνα και άρα μεγαλύτερες αμοιβές. Δεύτερον, η σταθερότητα απασχόλησης συνεπάγεται προϋπηρεσία και τα εξ' αυτής πλεονεκτήματα καθώς επίσης και καλλίτερη, αξιολόγηση των προσόντων και ικανοτήτων του εργαζόμενου από τον εργοδότη. Κατά συνέπεια, αναμένεται να υπάρχει θετική σχέση αμοιβών με τη σταθερότητα της απασχόλησης. Η σταθερότητα της απασχόλησης εκφράζεται ως ψευδομεταβλητή ΣΤΑΘ όπου

ΣΤΑΘ = 1 αν η απασχόληση είναι σταθερή

= 0 διαφορετικά

2.6 Ίδια Εργασία.

Η ετεροαπασχόληση συνεπάγεται, σε μικρό ή μεγάλο βαθμό, αδυναμία χρησιμοποίησης των δεξιοτήτων και προσόντων τα οποία κατέχουν οι μετανάστες. Συνεπώς, όσοι απασχολούνται σε ίδιες εργασίες όπως και στη χώρα προέλευσης δεν υφίστανται τις συνέπειες της ετεροαπασχόλησης και αναμένεται να έχουν υψηλότερες αμοιβές σε σύγκριση με τους ετεροαπασχολούμενους. Η ψευδομεταβλητή που χρησιμοποιούμε (ΙΔΙΑΕΡ) είναι

ΙΔΙΑΕΡ = 1 αν η απασχόληση είναι ίδια

= 0 διαφορετική

2.7 Πολλαπλή Απασχόληση.

Η απασχόληση σε δύο (ή περισσότερες) εργασίες είναι πιθανό να επηρεάζει το ύψος των μηνιαίων αμοιβών. Εν τούτοις το αποτέλεσμα δεν είναι κατ' ανάγκη θετικό. Είναι λογικό να υποθέσει κανείς ότι ένα άτομο που κάνει δύο δουλειές ταυτόχρονα θα αυξήσει τις μηνιαίες του αποδοχές. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι όποιοι κάνουν δύο δουλειές ταυτόχρονα έχουν μεγαλύτερες αμοιβές από εκείνους οι οποίοι κάνουν μια μόνο δουλειά. Είναι πιθανόν η αναζήτηση δεύτερης εργασίας να οφείλεται στο ότι η αμοιβή της μιας δεν είναι ικανοποιητική και επίσης ότι οι δουλειές αυτές (η μια ή και οι δύο) είναι πρόχειρες και προσωρινές χωρίς μεγάλες αμοιβές. Η ψευδομεταβλητή που χρησιμοποιήθηκε στις εκτιμήσεις που παρουσιάζονται παρακάτω είναι ΠΟΛΛΕΣΕΡ

ΠΟΛΛΕΣΕΡ = 1 για περισσότερες από μία δουλειές

= 0 διαφορετικά

2.8 Απασχόληση κατά Κλάδο Δραστηριότητας.

Η αμοιβή της εργασίας διαφέρει μεταξύ κλάδων οικονομικής δραστηριότητας είτε για λόγους συστηματικούς (π.χ. συνθήκες εργασίας, απαραίτητα προσόντα) ή για λόγους περιστασιακούς (π.χ. παρούσα συγκυρία). Ο κλάδος απασχόλησης είναι συνεπώς ένας παράγοντας που μπορεί να διαφοροποιεί τις αμοιβές των μεταναστών. Για τους σκοπούς της παρούσας ανάλυσης χρησιμοποιήθηκαν οκτώ ψευδομεταβλητές που διαφοροποιούν τις

αμοιβές κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας. Οι ψευδομεταβλητές αυτές είναι οι εξής:

ΓΕΩΡΓΙΑ = 1 για απασχόληση στη γεωργία, κτηνοτροφία, δασοκομία

= 0 διαφορετικά

ΒΙΟΜΗΧ = 1 για απασχόληση στη βιομηχανία

= 0 διαφορετικά

ΚΑΤΑΣΚ = 1 για απασχόληση στις κατασκευές

= 0 διαφορετικά

ΕΜΠΟΡΙΟ = 1 για απασχόληση στο χονδρικό και λιανικό εμπόριο,
επισκευές κλπ

= 0 διαφορετικά

ΞΕΝΟΔ = 1 για απασχόληση σε ξενοδοχεία και εστιατόρια

= 0 διαφορετικά

ΝΟΙΚΟΚ = 1 για απασχόληση σε ιδιωτικά νοικοκυριά

= 0 διαφορετικά

ΝΟΙΚΟΚ = 1 για απασχόληση σε υγείας και πρόνοιας

= 0 διαφορετικά

ΚΟΙΝ = 1 για απασχόληση σε δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών

υπέρ του κοινωνικού συνόλου και υπηρεσιών κοινωνικού και ατομικού χαρακτήρα

= 0 διαφορετικά

Οι άλλοι κλάδοι οικονομικής δραστηριότητας όπως π.χ. παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου και ύδατος, μεταφορές, χρηματοοικονομικές υπηρεσίες, Δημόσια Διοίκηση και Άμυνα, Εκπαίδευση κλπ, απασχολούν πολύ μικρό αριθμό μεταναστών η καθεμιά και αποτελούν τη βάση σύγκρισης

2.9 Αυτοαπασχολούμενοι και Εργοδότες.

Ο μεγαλύτερος αριθμός των μεταναστών στην Ελλάδα εργάζονται ως μισθωτοί. Ένας σημαντικός όμως αριθμός εξ αυτών είναι αυτοαπασχολούμενοι και εργοδότες, δηλ. έχουν αναπτύξει επιχειρηματική δραστηριότητα είτε εργαζόμενοι δι' ίδιο λογαριασμό ή αναλαμβάνοντας οικονομική δραστηριότητα ως εργοδότες. Στις δύο αυτές περιπτώσεις το εισόδημα περιλαμβάνει όχι μόνο την αμοιβή της εργασίας αλλά και την απόδοση του χρησιμοποιούμενου (έστω και μικρού) κεφαλαίου καθώς και την αμοιβή για την επιχειρηματική δραστηριότητα και την ανάληψη του κινδύνου. Για τον λόγο αυτό έχουμε σχηματίσει δύο ψευδομεταβλητές οι οποίες διαφοροποιούν τις αμοιβές των αυτοαπασχολούμενων και των εργοδοτών έναντι των αμοιβών των μισθωτών. Οι ψευδομεταβλητές αυτές είναι

ΑΥΤΟΑΠΑΣΧ = 1 για τους αυτοαπασχολούμενους

= 0 διαφορετικά

ΕΡΓΟΔ = 1 για τους εργοδότες

= 0 διαφορετικά

2.1 Φύλο.

Οι διαφορές αμοιβών μεταξύ ανδρών και γυναικών μπορεί να οφείλονται σε πολλούς παράγοντες. Παραδείγματος χάριν, το γεγονός ότι στις κατασκευές απασχολούνται σχεδόν αποκλειστικά άνδρες ενώ στα ιδιωτικά νοικοκυριά σχεδόν αποκλειστικά γυναίκες μπορεί να συνεπάγεται σημαντικές διαφορές στις αμοιβές τους. Επίσης ο βαθμός και η συχνότητα συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας είναι πιθανόν να είναι διαφορετικός απ' ότι των ανδρών. Ακόμη το ενδεχόμενο διακρίσεων στην αγορά εργασίας μπορεί να διαφοροποιεί τις αμοιβές εξ εργασίας. Η ψευδομεταβλητή ΦΥΛΟ που χρησιμοποιούμε ορίζεται ως εξής:

$$\begin{aligned}\text{ΦΥΛΟ} &= 1 \text{ για γυναίκες} \\ &= 0 \text{ για άνδρες}\end{aligned}$$

2.11 Οικογενειακή Κατάσταση.

Η οικογενειακή κατάσταση του ατόμου είναι πιθανόν να επηρεάζει τη θέση του στην αγορά εργασίας. Όσοι είναι έγγαμοι, κυρίως οι άνδρες, φαίνεται ότι έχουν μεγαλύτερη και μονιμότερη σύνδεση με την αγορά εργασίας, έχουν μεγαλύτερο ποσοστό συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό, μεγαλύτερο ενδιαφέρον για εκπαίδευση σε γνώσεις και δεξιότητες σχετικές με την αγορά και εντονότερα κίνητρα για βελτίωση της οικονομικής της κατάστασης. Κατά συνέπεια, οι έγγαμοι, γενικά, είναι πιθανόν να έχουν μεγαλύτερες αμοιβές. Η ψευδομεταβλητή που χρησιμοποιούμε στην οικονομετρική ανάλυση είναι:

$$\begin{aligned}\text{ΕΓΓΑΜΟΙ} &= 1 \text{ για τους έγγαμους μετανάστες} \\ &= 0 \text{ για άγαμους, διαζευγμένους και εν διαστάσει}\end{aligned}$$

2.12 Άλλες Μεταβλητές.

Για την ανάλυση των προσδιοριστικών παραγόντων των αμοιβών των μεταναστών εξετάσαμε ακόμη τις εξής μεταβλητές: το χρόνο παραμονής στο τετράγωνο, την ηλικία, τη χώρα προέλευσης (Αλβανοί έναντι των υπολοίπων) και τον τόπο εγκατάστασης (Αττική έναντι των άλλων περιοχών). Σ' όλες τις οικονομετρικές εκτιμήσεις οι μεταβλητές αυτές ήταν στατιστικά ασήμαντες και για το λόγο αυτό δεν περιλαμβάνονται στις τελικές εκτιμήσεις που παρουσιάζονται παρακάτω.

3. Τα αποτελέσματα των εκτιμήσεων

Τα αποτελέσματα των οικονομετρικών εκτιμήσεων παρουσιάζονται στον Πίνακα 1. Ο Πίνακας αυτός παρουσιάζει αποτελέσματα των εκτιμήσεων οι οποίες βασίστηκαν στο σύνολο των παρατηρήσεων όλων των μεταναστών οι οποίοι είχαν δηλώσει ότι είχαν εργασία και ότι το μηνιαίο εισόδημά τους ήταν μεγαλύτερο από πενήντα ευρώ. Όμως, είναι προφανές ότι μηνιαίο εισόδημα ύψους πενήντα, εκατό, διακοσίων ή τριακοσίων ευρώ υποδεικνύει περιστασιακή μόνο σχέση με την αγορά εργασίας, είτε λίγες μέρες τον μήνα, είτε λίγες ώρες την ημέρα, είτε και τα δύο. Για τον λόγο αυτό έχουμε περιορίσει το δείγμα να περιλαμβάνει άτομα με μηνιαίο εισόδημα άνω των 500 ευρώ.

Από την εξίσωση των αποτελεσμάτων του Πίνακα 1 φαίνεται ότι ορισμένες μεταβλητές είναι σημαντικές σε όλες τις εκτιμήσεις. Ο χρόνος παραμονής στην Ελλάδα έχει σημαντικό και θετικό αποτέλεσμα επί των αμοιβών, πράγμα το οποίο σημαίνει ότι οι παλαιότεροι μετανάστες έχουν, γενικά, υψηλότερες αμοιβές από όσους μετανάστευσαν στην Ελλάδα πιο πρόσφατα. Δεδομένου ότι η εξηρημένη μεταβλητή (μηνιαίες αμοιβές) είναι εκφρασμένη σε λογάριθμο, ο συντελεστής κάθε ανεξάρτητης μεταβλητής μετρά την ποσοστιαία μεταβολή των αμοιβών για δεδομένη μεταβολή της ανεξάρτητης. Έτσι, για κάθε αύξηση της διάρκειας παραμονής στην Ελλάδα κατά ένα μήνα, οι αμοιβές αυξάνονται κατά 0.1% ή κατά 1,2% κατ' έτος (και κατά 0.2% και 2.4% αντίστοιχα για την παλινδρόμηση (3)). Είναι λογικό να υποθέσει κανείς ότι οι

αμοιβές δεν μπορούν να αυξάνονται κατά ένα σταθερό ποσοστό και ότι μάλλον το ποσοστό αύξησης θα μειώνεται καθώς αυξάνει ο χρόνος παραμονής. Όμως, το τετράγωνο του χρόνου παραμονής που χρησιμοποιήσαμε ως ανεξάρτητη μεταβλητή στις εκτιμήσεις είχε συντελεστή αρνητικό αλλά στατιστικά ασήμαντο.

Το επίπεδο εκπαίδευσης έχει θετική και σημαντική επίδραση στις αμοιβές των μεταναστών μόνο όταν αντιστοιχεί σε μεταπτυχιακές σπουδές. Στα χαμηλότερα επίπεδα εκπαίδευσης οι αμοιβές δεν διαφέρουν σημαντικά. Είναι πιθανόν, όσοι έχουν μεταπτυχιακές σπουδές να μπορούν να επιτυγχάνουν ευκολότερα αναγνώριση των τίτλων τους για την ελληνική αγορά εργασίας έναντι των άλλων μεταναστών και έτσι να αποκτούν πρόσβαση σε καλλίτερα αμειβόμενες θέσεις εργασίας. Από τους συντελεστές παλινδρόμησης της ψευδομεταβλητής ΕΚΠ7 προκύπτει ότι ο μεταπτυχιακός τίτλος σπουδών αυξάνει τις αμοιβές κατά 59% - 69%.

Από τις ψευδομεταβλητές που εκφράζουν την απόκτηση γνώσεων και δεξιοτήτων κατά την παραμονή στην Ελλάδα, στατιστικά σημαντικές και θετικές είναι εκείνες που αντιστοιχούν σε απόκτηση «πολύ λίγων» και «πέρα πολλών»: Η απόκτηση στοιχειωδών (πολύ λίγων) γνώσεων μπορεί να είναι αναγκαία για την απασχόληση σε διάφορα επαγγέλματα και η απόκτηση πάρα πολλών γνώσεων μπορεί να είναι αναγκαίες για την άσκηση εξειδικευμένων εργασιών. Και στις δύο περιπτώσεις οι αμοιβές αυξάνονται έναντι εκείνων που δήλωσαν ότι δεν απέκτησαν πρόσθετη γνώση. Εκείνο που είναι δύσκολο να ερμηνευθεί είναι η έλλειψη σημαντικότητας των ενδιάμεσων επιπέδων απόκτησης γνώσης, δηλ. «λίγες» και «πολλές». Ίσως τα αποτελέσματα αυτά να οφείλονται στην υποκειμενικότητα των εκτιμήσεων των ατόμων.

Η ψευδομεταβλητή που εκφράζει την εργασιακή κατάσταση, αν δηλ. το άτομο είναι εργοδότης ή όχι, είναι στατιστικά σημαντική και θετική σ' όλες τις περιπτώσεις. Οι εργοδότες έχουν αμοιβές που υπερβαίνουν τις αμοιβές των μισθωτών κατά 40% περίπου. Σ' αντίθεση με τους εργοδότες, οι αυτοαπασχολούμενοι δεν φαίνεται να υπερέχουν στις αμοιβές των μισθωτών εκτός της περίπτωσης που οι αμοιβές υπερβαίνουν τα 500 ευρώ. Μέσα στην ομάδα των καλλίτερα αμειβόμενων, οι αυτοαπασχολούμενοι υπερέχουν των μισθωτών κατά 9% περίπου.

Σημαντική και θετική επίδραση επί των αμοιβών έχει η απασχόληση σε σταθερή θέση εργασίας, πιθανότατα διότι δεν υφίστανται απώλεια των ημερών απασχόλησης και του αντίστοιχου εισοδήματος. Το ίδιο ισχύει και για την ψευδομεταβλητή που εκφράζει το φύλο. Οι γυναίκες έχουν αμοιβές που είναι χαμηλότερες των ανδρών κατά 14%-18% περίπου.

Οι υπόλοιπες μεταβλητές δεν φαίνεται να έχουν συστηματική επίδραση επί των αμοιβών των συντελεστών. Αξίζει να σημειωθεί ότι η χρήση της ελληνικής γλώσσας είναι στατιστικά ασήμαντος παράγοντας σ' όλες τις περιπτώσεις πλην μιας. Αυτό, οφείλεται, κατά πάσα πιθανότητα, στη συσχέτιση μεταξύ της συχνότητας της χρήσης της ελληνικής γλώσσας και του χρόνου παραμονής στην Ελλάδα. Ο συντελεστής συσχέτισης των δύο αυτών μεταβλητών είναι $\rho = 0,46$ και σημαντικός. Οι ψευδομεταβλητές που αντιστοιχούν στους διάφορους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας είναι γενικώς στατιστικά ασήμαντοι με εξαίρεση τον κλάδο των κατασκευών (με θετικό πρόσημο) και τον κλάδο Υγείας και Πρόνοιας (με αρνητικό πρόσημο). Όμως, όταν από το δείγμα εξαιρεθούν τα άτομα που έχουν δηλώσει μηνιαίο εισόδημα κάτω των 500 ευρώ, ο κλάδος απασχόλησης δεν έχει επίδραση στο ύψος των αμοιβών. Η ψευδομεταβλητή που εκφράζει την οικογενειακή κατάσταση των μεταναστών, αν δηλ. είναι έγγαμοι ή όχι, είναι ασήμαντη σε όλες τις περιπτώσεις. Το ίδιο ισχύει και για τους μετανάστες οι οποίοι απασχολούνται σε πολλές εργασίες. Τέλος, όσοι απασχολούνται σε όμοιες εργασίες όπως στη χώρα από την οποία προέρχονται έχουν μεγαλύτερες αμοιβές.

Επιπλέον των μεταβλητών που περιλαμβάνονται στις εκτιμήσεις του Πίνακα 1 εξετάσαμε δύο ακόμη μεταβλητές, την χώρα προέλευσης και την ηλικία των μεταναστών. Ως προς τη χώρα προέλευσης εξετάσαμε το ενδεχόμενο να υπάρχει διαφορά αμοιβών μεταξύ Αλλανών μεταναστών που αποτελούν την πολυπληθέστερη ομάδα και των υπολοίπων. Η ψευδομεταβλητή που χρησιμοποιήθηκε ήταν σ' όλες τις εκτιμήσεις στατιστικά ασήμαντη. Ως

προς την ηλικία, η επίδραση της επί των αμοιβών δεν μπορεί να ανιχνευθεί διότι σχετίζεται στενά με τον χρόνο παραμονής στην Ελλάδα. Ο συντελεστής συσχέτισης μεταξύ των δύο μεταβλητών είναι 0.45%. Στις εκτιμήσεις του Πίνακα 1 παρουσιάζεται ως ανεξάρτητη μεταβλητή ο χρόνος παραμονής στην Ελλάδα διότι έχει σαφέστερη οικονομική ερμηνεία.

Πίνακας 1. Εκτιμήσεις Συναρτήσεων Αμοιβών Μεταναστών ($\ell_n Y$)

Μεταβλητές	Σύνολο $Y > 50$ (1)		$Y > 500$ (2)		Σύνολο $Y > 50$ (σταθερή εργασία) (3)	
	Συντελεστής	t	Συντελεστής	t	Συντελεστής	t
Σταθερό	5,99	31,9	6,26	33,19	6,05	30,94
ΦΥΛΟ	-0,17**	3,27	-0,14**	2,70	-0,18**	0,28
ΕΓΓΑΜΟΙ	0,04	1,03	0,07	1,73	0,07	1,74
ΧΡΟΝΠΑΡ	0,001**	4,57	0,001**	0,69	0,002**	4,76
ΣΤΑΘ	0,20**	4,29	0,10**	2,00	-	-
ΠΟΛΛΕΣΕΡ	-0,04	0,97	-0,007	0,18	-0,05	1,12
ΙΔΙΑΕΡ	0,12**	2,25	0,76**	2,95	0,06	1,09
ΕΚΠ2	-0,05	0,55	-0,02	0,23	0,02	0,28
ΕΚΠ3	-0,005	0,06	0,007	0,07	0,08	0,78
ΕΚΠ4	0,04	0,47	0,06	0,69	0,13	1,50
ΕΚΠ5	-0,01	0,13	-0,02	0,18	0,03	0,33
ΕΚΠ6	0,06	0,69	0,03	0,39	0,10	1,10
ΕΚΠ7	0,59**	4,82	0,48*	4,06	0,69**	5,40
ΓΕΩΡΓΙΑ	0,02	0,21	0,02	0,21	0,21	1,63
ΒΙΟΜΗΧ	0,01	0,13	-0,08	0,99	0,04	0,49
ΚΑΤΑΣΚ	0,15**	2,14	0,11	1,55	0,19*	2,44
ΕΜΠΟΡΙΟ	0,02	0,24	-0,006	0,08	0,08	0,96
ΞΕΝΟΔ	0,15*	1,85	0,10	1,30	0,14	1,65
ΝΟΙΚΟΚ	-0,08	0,89	-0,06	0,69	-0,01	0,14
ΥΓΕΙΑ	-0,21**	2,48	-0,13	1,39	-0,22**	2,51
ΚΟΙΝ	0,10	0,10	0,04	0,48	0,17	1,83
ΕΛΛ2	0,10	0,58	0,05	0,30	0,25	1,41
ΕΛΛ3	0,25	1,63	0,26	1,65	0,37**	2,20
ΕΛΛ4	0,24	1,62	0,14	0,92	0,29	1,78
ΕΛΛ5	0,22	1,47	0,09	0,62	0,26	1,70
ΕΠΙΔΕΞ2	0,25**	3,65	0,18**	2,79	0,18**	2,45
ΕΠΙΔΕΞ3	0,13	0,24	0,05	0,81	-0,08	1,33
ΕΠΙΔΕΞ4	0,07	1,37	0,07	1,43	0,06	0,03
ΕΠΙΔΕΞ5	0,16**	2,32	0,14**	2,13	0,15*	1,98
ΑΥΤΟΑΠΑΣΧ	0,05	1,04	0,09*	1,82	0,05	0,90
ΕΡΓΟΔ	0,41**	3,24	0,42**	3,60	0,35**	2,81
R ² adj	0,43		0,38		0,45	
Παρατηρήσεις	329		266		267	

3.1 Διΐσμός στην Αγορά Εργασίας των Μεταναστών

Στην οικονομική βιβλιογραφία της μετανάστευσης είναι γνωστή η θεωρία της «δ्वιικής αγοράς εργασίας» (dual labor market) του Michael Piore (1979). Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, στις βιομηχανικά ανεπτυγμένες κοινωνίες δημιουργούνται θέσεις εργασίας στις οποίες οι εργαζόμενοι των κοινωνιών αυτών αρνούνται να απασχοληθούν. Αυτές οι θέσεις εργασίας είναι θέσεις χαμηλής παραγωγικότητας και χαμηλής αμοιβής, ασταθείς, με χαμηλό κοινωνικό κύρος και χωρίς προοπτική οικονομικής και κοινωνικής ανόδου. Με άλλα λόγια, στις βιομηχανικές κοινωνίες δημιουργείται μια διάθρωση στη ζήτηση εργασίας για την οποία δεν υπάρχει αντίστοιχη προσφορά από τον εθνικό πληθυσμό της χώρας. Έτσι, στις βιομηχανικές ανεπτυγμένες κοινωνίες δημιουργείται μια δευτερεύουσα αγορά εργασίας με τα χαρακτηριστικά που αναφέραμε πιο πάνω και στην οποία η ζήτηση υπερβαίνει την προσφορά. Η υπερβάλλουσα ζήτηση στη δευτερεύουσα αγορά εργασίας δημιουργεί μια μόνιμη ανάγκη για μετανάστες οι οποίοι είναι πρόθυμοι να καλύψουν θέσεις εργασίας στην δευτερεύουσα αγορά. Σύμφωνα με τη θεωρία του διΐσμου της αγοράς εργασίας, η διεθνής μετανάστευση εξηγείται επί τη βάση της διάρθρωσης της ζήτησης εργασίας, στις βιομηχανικές αναπτυγμένες κοινωνίες, της άρνησης της τοπικής προσφοράς εργασίας ν' ανταποκριθεί σ' αυτή τη ζήτηση και την προθυμία των μεταναστών να καλύψουν τα κενά.

Από τα στοιχεία του δείγματος που εξετάσαμε σ' αυτή την εργασία προκύπτει το ενδεχόμενο να υπάρχει μια πρόσθετη μορφή διΐσμου μέσα στην δευτερεύουσα εργασία που καλύπτουν οι μετανάστες. Όπως είδαμε πιο πάνω, η μέση μηνιαία αμοιβή των μεταναστών είναι 808 ευρώ. Η μέση ακαθάριστη μηνιαία αμοιβή εργασίας (μισθός συν εισφορά) για το σύνολο των εργαζομένων στον ιδιωτικό τομέα για το 2006 ήταν περίπου 1500 ευρώ, σαφώς πολύ μεγαλύτερη από τη μέση αμοιβή των μεταναστών. Αλλά και μεταξύ των μεταναστών, οι διαφορές των αμοιβών είναι σημαντικές. Από τα στοιχεία του δείγματος φαίνεται ότι υπάρχει μια αναλογία μεταναστών, περίπου 22%, που έχουν μηνιαίες αποδοχές 500 ευρώ ή χαμηλότερες και μια αναλογία 10% περίπου έχει εισοδήματα κάτω των 400 ευρώ μηνιαίως. Ο πίνακας 6.2 παρουσιάζει ορισμένα μεγέθη και αναλογίες χαρακτηριστικών των μεταναστών κατά τις δύο ομάδες εισοδημάτων, δηλαδή $Y > 500$ και $Y \leq 500$ ευρώ. Από τον πίνακα αυτό φαίνεται ότι οι μετανάστες με εισόδημα ίσον προς ή κάτω των 500 ευρώ είναι κατά μεγαλύτερη αναλογία (συγκριτικά με όσους έχουν εισόδημα άνω των 500 ευρώ) γυναίκες, έχουν λιγότερο χρόνο παραμονής στην Ελλάδα, έχουν κατά μικρότερη αναλογία σταθερή εργασία, έχουν μεγαλύτερη αναλογία εκείνων που ποτέ ή σπάνια έρχονται σε επαφή με Έλληνες και μικρότερη αναλογία εκείνων που έρχονται συχνά ή σχεδόν πάντα σε επαφή με Έλληνες, έχουν μεγαλύτερη αναλογία μεταξύ εκείνων που μιλούν ελληνικά ποτέ ή σπάνια και μικρότερη μεταξύ εκείνων που μιλούν ελληνικά συχνά ή σχεδόν πάντα, έχουν μεγαλύτερη αναλογία μεταξύ εκείνων που έχουν αποκτήσει στην Ελλάδα καθόλου έως λίγες πρόσθετες γνώσεις και δεξιότητες γλώσσας και δεξιότητες και έχουν μικρότερη αναλογία μεταξύ εκείνων που έχουν αποκτήσει αρκετές ή πολλές γνώσεις και δεξιότητες. Τέλος, μεταξύ των μεταναστών με εισόδημα κάτω των 500 ευρώ, μεγαλύτερη αναλογία έχουν οι εργαζόμενοι στον κλάδο Υγείας και πρόνοιας και σε ιδιωτικά νοικοκυριά.

Τα δεδομένα του δείγματος δεν περιλαμβάνουν την σταθερότητα συμμετοχής στην αγορά εργασίας (που είναι διαφορετικό χαρακτηριστικό από την σταθερότητα απασχόλησης), δηλαδή κατά πόσον ένας μετανάστης συμμετέχει στην αγορά εργασίας σε μόνιμη βάση ή αν η συμμετοχή τους είναι μόνο περιστασιακή. Είναι πολύ πιθανόν, σχεδόν βέβαιο, ότι αν ένα άτομο δηλώνει μηνιαίο εισόδημα 200, 300 ή ακόμη και 500 ευρώ, η συμμετοχή του στην αγορά είναι περιστασιακή ή συστηματική αλλά μερική, όπως π.χ. δύο μέρες την εβδομάδα ή τέσσερις ώρες την ημέρα, κλπ. Είναι πιθανόν ότι τα χαρακτηριστικά που παρουσιάζονται στον Πίνακα 2 αποτελούν σε μεγαλύτερη αναλογία χαρακτηριστικά των μεταναστών που έχουν περιστασιακή, προσωρινή ή μερική απασχόληση. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα άτομα, των οποίων τα χαρακτηριστικά παρουσιάζονται στον Πίνακα 2, έχουν δηλώσει ότι είχαν

απασχόληση κατά την περίοδο της δειγματοληψίας. Υπάρχουν αρκετά άτομα (129) τα οποία δεν είχαν απασχόληση και συνεπώς είχαν μηδενικό εισόδημα εκείνη την περίοδο. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι τα άτομα αυτά πρέπει να θεωρηθούν ότι έχουν περιστασιακή μόνον σχέση με την αγορά εργασίας, διότι μπορεί να ήταν εκτός απασχόλησης για πολλούς άλλους λόγους, όπως π.χ. ασθένεια, αλλαγή εργοδότη, πρόσφατη είσοδο στη χώρα, προετοιμασία επιστροφής στη χώρα προέλευσης κλπ.

Πίνακας 2. Χαρακτηριστικά Μεταναστών και Διαστήματα Εισοδημάτων

Χαρακτηριστικά	Υ < 500	Υ > 500
Γυναίκες %	59	39
Έγγαμοι %	56	51
Χρόνος Παραμονής στην Ελλάδα	79 μήνες	99 μήνες
Σταθερή Εργασία %	45	65
Ίδια εργασία %	12	14
Πολλές εργασίες %	29	29
Μιλούν Ελληνικά:		
Σχεδόν ποτέ, σπάνια ή μερικές φορές %	40	28
Συχνά ή σχεδόν πάντα %	60	72
Εκπαίδευση:		
Μέχρι και δευτεροβάθμια %	69	67
Πάνω από δευτεροβάθμια %	31	33
Έχουν αποκτήσει δεξιότητες:		
Καμία, πολύ λίγες, λίγες %	60	52
Αρκετές, πολλές %	40	48
Επαγγελματική κατάσταση:		
Μισθωτός %	64	60
Αυτοαπασχολούμενος %	18	17
Εργοδότης %	2	3
Κλάδος οικονομικής δραστηριότητας:		
Γεωργία, κτηνοτροφία, αλιεία %	7	3
Βιομηχανία, ορυχεία %	0	8
Κατασκευές %	13	23
Εμπορία %	11	9
Ξενοδοχεία & Εσπιατόρια %	6	12
Υγεία, κοινωνικές υπηρεσίες %	18	4
Κοινωνικές ή ατομικές δραστηριότητες %	5	7
Ιδιωτικά νοικοκυριά %	23	12
Επαφή με Έλληνες:		
Ποτέ ή σπάνια %	27	12
Συχνά ή σχεδόν πάντα %	50	68

Βιβλιογραφία

- Becker, G. (1964). Human Capital, N.Y. National Bureau of Economic Research.
- Bell, B. D. (1997). "The Performance of Immigrants in the United Kingdom: Evidence from the GHS" *The Economic Journal* v.107, v.441, pp.333-344.
- Borjas, G.J. (1982). "The Earnings of Male Hispanic Immigrants in the United States" *Industrial and Labor Relations Review* v.35, no.3, pp 343-353.
- Borjas, G.J. (1985). "Assimilation, Changes in Cohort Quality and the Earnings of Immigrants" *Journal of Labor Economics* v.3, no.4, pp 463-489.

Borjas, G.J. (1989). "The Immigrant and Emigrant Earnings: A Longitudinal Study" *Economic Inquiry* : pp. 21-37.

Chiswick, B.R. (1991). "Speaking, Reading and Earnings among Low-Skilled Immigrants" *Journal of Labor Economics* v.9 no.2 pp.149-170.

Chiswick, B.R. and P.W. Miller (1995). "The Endogeneity between Language and Earnings : International Analysis" *Journal of Labor Economics* v.13, no.2, pp.246-288.

Chiswick, B.R., (1978). "The Effect of Americanization on the Earnings of Foreign-born Men" *Journal of Political Economy* v.86 no.5 pp.897-921.

Kee, P. (1995). "Native-Immigrant Wage Differentials in the Netherlands: Discrimination ?" *Oxford Economic Papers* v.47, no.2 pp.302-317.

Liu, P-W, J. Zhang and S-C Chong (2002). "Occupational Segregation and Wage Differentials between Natives and Immigrants : Evidence form Hong Kong" *Journal of Development Economics* v.73, pp.395-413.

Wilkins, R. (2003). "Immigrant Earnings Adjustment : The Impact of Age at Migration" *Australian Economic Papers* v.42, no.3, pp.292-315.

ΑΛΒΑΝΙΑ-ΕΛΛΑΔΑ: Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΜΙΑΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗΣ ΔΙΑΔΡΟΜΗΣ

Λυμπεράκη Α., Γεωργιάδης Θ.

Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης

Περίληψη

Η μετανάστευση από την Αλβανία αποτελεί ένα μαζικό φαινόμενο (σχεδόν το ένα πέμπτο του Αλβανικού πληθυσμού ζει στο εξωτερικό). Η Ελλάδα αποτελεί σημαντικό πόλο έλξης των μεταναστευτικών ροών. Παράλληλα, τουλάχιστον οι μισοί από τους μετανάστες που φιλοξενούνται στην Ελλάδα προέρχονται από την Αλβανία. Έχει λοιπόν αναπτυχθεί ένας ισχυρός «μεταναστευτικός δεσμός» ανάμεσα στις δύο γειτονικές χώρες. Στο άρθρο αυτό υποστηρίζουμε πως η εξέταση της εικόνας αποκλειστικά από τη μια (όποια κι αν είναι αυτή) πλευρά αδυνατεί να αναδείξει τόσο τις δυναμικές αλληλεπιδράσεις όσο και το πραγματικό ειδικό βάρος των επιμέρους πτυχών. Γι' αυτό επιχειρούμε την εξέταση της μεταναστευτικής διαδρομής ανοίγοντας ένα παράθυρο παρατήρησης με θέα και στις δύο χώρες ταυτόχρονα. Εξετάζουμε λοιπόν τη μετανάστευση σε συνάρτηση με τις βασικές παραμέτρους του οικονομικού περιβάλλοντος και ειδικότερα με τις συνθήκες στην αγορά εργασίας και με τις συνθήκες διαβίωσης στην Αλβανία. Στη συνέχεια παρακολουθούμε τη μεταναστευτική εμπειρία από τη σκοπιά των ίδιων των υποκειμένων της και καταλήγουμε στις επιπτώσεις του φαινομένου στην ελληνική οικονομία.

ALBANIA-GREECE: THE DYNAMICS OF A MIGRATION TRAJECTORY

Lyberaki A., Georgiadis T.

Panteion University, Department of Economic and Regional Development

Abstract

Outward migration from Albania has been occurring on a massive scale (more than one-fifth of the Albanian population lives abroad at any given point in time). Greece appears to be attracting a significant part of this movement. At the same time at least half of foreign-born migrants in Greece are Albanian. It appears, thus, that a strong "migration link" has emerged between the two neighbouring countries. In this paper we argue that any analysis that concentrates exclusively on either side of the picture is bound to overlook both the dynamic interactions as well as relative importance of the various constituent aspects. Hence we attempt to examine the migration track by opening a "window for analysis" offering a view on both countries simultaneously. Thus, we examine migration flows in the context of the changing economic environment in Albania, paying special attention to the labour market and living conditions. Then we examine evidence on migrants' experiences from working and living in Greece, and finally we attempt to assess the main implications for the Greek economy.

Λέξεις κλειδιά: Αλβανία, μετανάστευση, οικονομικές συνέπειες, Ελλάδα.

Key words: Albania, migration, economic effects, Greece.

1. Εισαγωγή

Η μεταναστευτική ροή ανάμεσα στην Αλβανία και στην Ελλάδα είναι πολύ μεγάλη τόσο σε απόλυτους όσο και σε σχετικούς όρους. Η Ελλάδα φαίνεται να αποτελεί το σημαντικότερο

προορισμό για τους Αλβανούς που παίρνουν το δρόμο της μετανάστευσης και οι Αλβανοί αποτελούν τη μεγαλύτερη κοινότητα μεταναστών (με μεγάλη διαφορά από τη δεύτερη) στην Ελλάδα. Το γεγονός αυτό υπογραμμίζει την μεγάλη σημασία της κατανόησης των σημαντικότερων πτυχών αυτής της μεταναστευτικής διαδρομής για τους ίδιους τους μετανάστες, για τη χώρα που τους στέλνει και για τη χώρα που τους υποδέχεται.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η παρούσα μελέτη καταπιάνεται με το θέμα της μετανάστευσης από την Αλβανία, παρουσιάζοντας τα γενικά χαρακτηριστικά του φαινομένου, τους παράγοντες που ωθούν τους ανθρώπους να μεταναστεύσουν από την Αλβανία, την επισκόπηση των πρόσφατων τάσεων του φαινομένου και την αποτύπωση του "προφίλ" των μεταναστών. Επιπλέον, επιχειρείται η αξιολόγηση των οικονομικών συνεπειών της μετανάστευσης υπό το πρίσμα των όψεων μετασχηματισμού τόσο του αλβανικού, όσο και του ελληνικού κοινωνικο-οικονομικού περιβάλλοντος.

2. Επισκόπηση του οικονομικού περιβάλλοντος και συνθηκών διαβίωσης στην Αλβανία

Η παρούσα ενότητα επιχειρεί μία σύντομη επισκόπηση του οικονομικού περιβάλλοντος και των συνθηκών διαβίωσης στην Αλβανία. Ξεκινώντας με το οικονομικό περιβάλλον, η επισκόπηση της οικονομικής μεγέθυνσης στην Αλβανία από τα χρόνια της μετάβασης και έπειτα, οδηγεί σε δύο βασικές διαπιστώσεις που δημιουργούν μεταναστευτική ώθηση: Πρώτον, οι διακυμάνσεις του ΑΕΠ στην Αλβανία στην περίοδο μετά την μετάβαση υπήρξαν έντονες, ενώ η Αλβανική οικονομία γνώρισε δύο σοβαρές κρίσεις που συνοδεύτηκαν από σημαντικές κοινωνικές αναταραχές: την πρώτη στην αρχή της μετάβασης (1990-1992) και τη δεύτερη το 1997 λόγω της κατάρρευσης των πυραμιδικών συστημάτων αποταμίευσης. Δεύτερον, παρά τη σημαντική συνολική αύξηση του ΑΕΠ κατά την περίοδο 1990-2005 (περίπου 37%) και τις εκτιμήσεις του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου που προβλέπουν ρυθμό μεγέθυνσης περίπου στο 6% για το 2007 (IMF, 2007) η Αλβανία παραμένει μία από πιο φτωχές χώρες στη Νοτιοανατολική Ευρώπη. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οι διαφορές στο κατά κεφαλή εισόδημα μεταξύ της Αλβανίας και των υπολοίπων χωρών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης παραμένουν σημαντικές (Schautzer, 2005) και συνιστούν, αναμφιβόλως, μια κρίσιμη παράμετρο για τη διερεύνηση των μεταναστευτικών τάσεων στην ευρύτερη περιοχή.

Όσον αφορά τις εξελίξεις στην αγορά εργασίας, το ποσοστό απασχόλησης στην Αλβανία παρουσίασε αξιοσημείωτη μείωση κατά τα πρώτα χρόνια της μετάβασης (από 72,8% το 1991 σε 59,3% το 1993), αντανακλώντας, σε μεγάλο βαθμό, την μείωση της απασχόλησης στο δημόσιο τομέα, ως συνέπεια των ιδιωτικοποιήσεων των δημοσίων επιχειρήσεων στην Αλβανία. Παράλληλα, παρατηρείται σχετικά υψηλό ποσοστό ανεργίας στις αστικές περιοχές και στα Τίρανα. Η ανεργία στον αστικό χώρο αποτελεί προϊόν της εσωτερικής μετανάστευσης και ταυτόχρονα λειτουργεί ως παράγων ώθησης για εξωτερική μετανάστευση. Τέλος, παρά την αυξητική τάση, το επίπεδο των μισθών παραμένει σε χαμηλότερα επίπεδα, σε σχέση με πολλές Βαλκανικές χώρες (ισοδυναμεί περίπου στο 20% του κατώτατου βιομηχανικού μισθού στην Ελλάδα), αποτελώντας μαζί με το χαμηλό επίπεδο απασχόλησης τους βασικούς προσδιοριστικούς παράγοντες της εξωτερικής μετανάστευσης.

Αναφορικά με την επισκόπηση της οικονομικής επισφάλειας στην Αλβανία εκτιμάται ότι το ένα-τέταρτο (25,4%) του πληθυσμού βρίσκεται κάτω από το όριο της απόλυτης φτώχειας [Παγκόσμια Τράπεζα (2003) & Ηνωμένα Έθνη (2004)], ενώ σύμφωνα με μία έρευνα της Παγκόσμιας Τράπεζας (2006) σχεδόν το 5% του πληθυσμού βρίσκεται κάτω από το όριο της ακραίας ένδειας. Επίσης όπως αναφέρει η Έκθεση Εθνικής Στρατηγικής για την Κοινωνική και Οικονομική Ανάπτυξη στην Αλβανία (NSSED, 2003) ένα βασικό χαρακτηριστικό της οικονομικής επισφάλειας στην Αλβανία είναι η δυσανάλογη συγκέντρωσή της στο βόρειο και βορειοανατολικό τμήμα της χώρας

Παράλληλα, η εικόνα της πρόσβασης σε βασικά αγαθά και υπηρεσίες εμφανίζεται

εξαιρετικά ανομοιογενής στην Αλβανία. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με μία μελέτη του Ινστιτούτου Στατιστικής στην Αλβανία (2005) τα Τίρανα και γενικά οι αστικές περιοχές επωφελήθηκαν σημαντικά από τη δημιουργία έργων υποδομής τα τελευταία χρόνια, με αποτέλεσμα να παρουσιάζουν σαφώς καλύτερες συνθήκες διαβίωσης και υψηλότερα ποσοστά κάλυψης βασικών αναγκών και υποδομών σε σχέση με τις αγροτικές περιοχές. Με άλλα λόγια, ενώ το σχετικά υψηλό ποσοστό ανεργίας αποτελεί ένα σημαντικό παράγοντα ώθησης, ιδιαίτερα στις αστικές περιοχές και στα Τίρανα, η οικονομική επισφάλεια συνιστά έναν εξίσου κρίσιμο παράγοντα ώθησης, ο οποίος φαίνεται να πλήττει κυρίως τις αγροτικές περιοχές της Αλβανίας (Neri, Ballini & Betti, 2005).

3. Επισκόπηση των εσωτερικών και των εξωτερικών μεταναστευτικών ροών

Οι ραγδαίες αλλαγές στο οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον της μετάβασης στην Αλβανία συνοδεύτηκαν από σημαντικές εσωτερικές, αλλά και κυρίως εξωτερικές μεταναστευτικές ροές.

Οι εσωτερικές μεταναστευτικές ροές εμφανίζουν ένα ξεκάθαρο "κυρίαρχο πρότυπο": τη συγκέντρωση προς την κεντρική και παράκτια ζώνη της χώρας (King, 2005). Ειδικότερα, σύμφωνα με μία μελέτη του Ινστιτούτου της Στατιστικής της Αλβανίας (2004) την περίοδο 1989-2001 περίπου το 91% των εσωτερικών ροών στην Αλβανία είχαν ως προορισμό το κεντρικό και παράκτιο τμήμα της χώρας, ενώ μόλις το 2% και το 7% των μεταναστευτικών ροών κατευθύνθηκαν προς τη Βορειοανατολική και τη Νοτιοανατολική ζώνη της χώρας αντίστοιχα.

Βεβαίως, η μεταναστευτική εμπειρία της Αλβανίας θεωρείται συνυφασμένη με την έννοια της εξωτερικής μετανάστευσης, καθώς οι μεταναστευτικές ροές προς το εξωτερικό αφορούν ένα σημαντικό τμήμα του αλβανικού πληθυσμού (Mai & Schwandner-Siersvers, 2003). Η συγκεκριμένη επισήμανση επιβεβαιώνεται από πρόσφατες εκτιμήσεις των King και Vullnetari (2003) που υποδεικνύουν ότι σχεδόν το ένα πέμπτο (1/5) του Αλβανικού πληθυσμού ζει στο εξωτερικό, ποσοστό το οποίο θεωρείται το υψηλότερο μεταξύ των χωρών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης.

Αναφορικά με τις χώρες προορισμού, η Ελλάδα και η Ιταλία συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο τμήμα των μεταναστευτικών ροών από την Αλβανία, εξ αιτίας της εγγύτητας, της σχετικά ευκολότερης πρόσβασης και του χαμηλότερου κόστους μετακίνησης (Gedeshi, Mara & Preni, 2003). Επιπλέον, σύμφωνα με τον Barjaba (2000), η εξωτερική μετανάστευση από την Αλβανία κατά την περίοδο 1990-1998 εμφάνιζε ως κύριο χαρακτηριστικό την υψηλή αναλογία παράνομης προς νόμιμης μετανάστευσης, τάση η οποία φαίνεται να αντιστρέφεται σταδιακά τα τελευταία χρόνια. Τέλος, τα σημαντικότερα κέντρα προέλευσης των εξωτερικών μεταναστευτικών ροών απετέλεσαν η Αυλώνα, τα Τίρανα, το Δυρράχιο και η Κορυτσά, περιοχές που βρίσκονται στην παράκτια ή στη νότια ζώνη της χώρας (Carletto et al., 2004).

4. Προσδιοριστικοί παράγοντες της μετανάστευσης και το "προφίλ" των μεταναστών

Εδώ παρουσιάζουμε τους προσδιοριστικούς παράγοντες των εσωτερικών και των εξωτερικών μεταναστευτικών ροών, επιχειρώντας παράλληλα να αποτυπώσουμε τα βασικά χαρακτηριστικά του "προφίλ" των μεταναστών.

Οι δυσμενείς οικονομικές συνθήκες, η αναποτελεσματική οικονομική πολιτική για την ενίσχυση της αγροτικής παραγωγής, η αποδυνάμωση του αγροτικού τομέα και η οικονομική επισφάλεια απετέλεσαν τους κύριους "παράγοντες ώθησης" εσωτερικών μεταναστευτικών ροών, ερμηνεύοντας σε μεγάλο βαθμό τις μετακινήσεις των ατόμων από τις αγροτικές περιοχές της χώρας προς τα αστικά κέντρα (Ηνωμένα Έθνη: Έκθεση Ανθρώπινης Ανάπτυξης για την Αλβανία, 2000). Από την άλλη πλευρά, η αναζήτηση ευκολότερης πρόσβασης σε βασικές υπηρεσίες, καθώς και η ανάγκη για καλύτερη ποιότητα αναγκαίων αγαθών

απετέλεσαν αξιοσημείωτους “παράγοντες έλξης” προς τα αστικά κέντρα.

Το προφίλ των εσωτερικών μεταναστών δείχνει άτομα εργάσιμης ηλικίας και σχετικά υψηλό ποσοστό γυναικών. Όπως θα περίμενε κανείς, η εσωτερική μετανάστευση εκτιμάται ότι σχετίζεται θετικά με το ποσοστό φτώχειας και αρνητικά με την καταναλωτική δαπάνη (Zezza κ.ά., 2005).

Εστιάζοντας στην εξωτερική μετανάστευση, η αποσταθεροποίηση του οικονομικού περιβάλλοντος και τα υψηλά ποσοστά ανεργίας στα αστικά κέντρα, συνιστούν τους κυριότερους “παράγοντες ώθησης” των εξωτερικών μεταναστευτικών ροών από την Αλβανία (Carletto et al., 2004). Παράλληλα, οι σημαντικές διαφορές στο επίπεδο του μισθού καθώς και του κατά κεφαλή εισοδήματος μεταξύ της Αλβανίας και των γειτονικών κρατών, καθώς η επιδίωξη ευνοϊκότερων προοπτικών απασχόλησης, θεωρούνται μεταξύ των πιο σημαντικών “παράγοντων έλξης” των μεταναστευτικών ροών προς την Ελλάδα και την Ιταλία.

Ωστόσο, πέραν των παραπάνω παραγόντων, η εξωτερική μετανάστευση από την Αλβανία φαίνεται να προσδιορίζεται και από το ρόλο των άτυπων δικτύων μεταξύ των μεταναστών στις χώρες υποδοχής και των εν δυνάμει μεταναστών στην Αλβανία (Hatziprokopiou, 2003). Λαμβάνοντας δε υπόψη ότι το μεταναστευτικό πρότυπο της Αλβανίας χαρακτηρίζεται από συχνές ροές από και προς την Αλβανία (Labrianidis & Lyberaki, 2004) με την έννοια ότι πολλοί από τους Αλβανούς που έχουν μεταναστεύσει, επιστρέφουν πίσω στην Αλβανία και έπειτα μεταναστεύουν και πάλι, ο ρόλος των άτυπων δικτύων αναδεικνύεται ακόμη περισσότερο ως προσδιοριστικός παράγοντας των μεταναστευτικών ροών. Επιπρόσθετα, σημαντική επίδραση τόσο στην ένταση, όσο και στην κατεύθυνση των μεταναστευτικών ροών προς το εξωτερικό αποδίδεται στα “μη- προσωπικά” δίκτυα που σχετίζονται με την ισχυρή οικονομική αλληλεξάρτηση της Αλβανίας με τις γειτονικές χώρες, όπως η Ελλάδα (Labrianidis et al., 2004). Τέλος, η οικογενειακή μετανάστευση αποτελεί μία νέα διάσταση της μετανάστευσης από την Αλβανία, καθώς αν και αποτελεί συνέπεια του προηγούμενου κυρίαρχου προτύπου “της μετανάστευσης για εργασία” εμφανίζει διαφορετικά χαρακτηριστικά τόσο ως προς τα “αίτια” της μετανάστευσης, όσο και ως προς τη σύνθεση των μεταναστευτικών ροών.

Το δημογραφικό προφίλ των μεταναστών στο εξωτερικό απεικονίζει, συγκριτικά περισσότερο, ως προς την ηλικία τους νέους /ες και ως προς το φύλο τους άνδρες (Castaldo et al., 2005a) γεγονός το οποίο επαληθεύεται και από τα ευρήματα των ερευνών πεδίου σε Αλβανούς στη Θεσσαλονίκη (Λαμπριανίδης και Λυμπεράκη, 2001) καθώς και στην Αθήνα (Lyberaki & Maroukis, 2005). Επιπλέον, τα άτομα με δευτεροβάθμια και με επαγγελματική εκπαίδευση εμφανίζουν την υψηλότερη τάση για εξωτερική μετανάστευση από την Αλβανία (Papapanagos & Sanfey, 1998). Όσον αφορά την κατάσταση απασχόλησης, η υψηλότερη τάση για εξωτερική μετανάστευση εμφανίζεται στα άνεργα άτομα, ενώ η εξωτερική μετανάστευση συνδέεται περισσότερο με τα νοικοκυριά που διαμένουν στις αστικές περιοχές της Αλβανίας. Τέλος, η οικονομική επισφάλεια στην Αλβανία φαίνεται να μειώνει την πιθανότητα εξωτερικής μετανάστευσης, με την έννοια ότι δεν είναι το φτωχότερο τμήμα του πληθυσμού αυτό που εκδηλώνει την υψηλότερη τάση για μετανάστευση στο εξωτερικό (Castaldo et al., 2005b).

5. Η επίδραση των μεταναστευτικών ροών στο οικονομικό περιβάλλον της Αλβανίας

Η εσωτερική μετανάστευση προκάλεσε σημαντική αύξηση του βαθμού αστικοποίησης, ενώ φαίνεται να σχετίζεται με αλλαγές στα χαρακτηριστικά του “αναπτυξιακού προτύπου της Αλβανίας” (Παγκόσμια Τράπεζα, 2006b), δίνοντας περισσότερο βάρος στη συμμετοχή «νέων» παραγωγικών δραστηριοτήτων, όπως οι υπηρεσίες, το εμπόριο και οι μεταφορές. Από την άλλη πλευρά, οι αρνητικές συνέπειες της εσωτερικής μετανάστευσης συνδέονται κυρίως με την αδυναμία πλήρους ενσωμάτωσης των εσωτερικών ροών στον κοινωνικό-οικονομικό ιστό των πόλεων υποδοχής, την μείωση της παραγωγικότητας του αγροτικού τομέα, καθώς και με

την όξυνση του φαινομένου της γήρανσης του πληθυσμού στις αγροτικές περιοχές.

Αναφορικά με την επίδραση της εξωτερικής μετανάστευσης, τα εμβάσματα που στέλνουν οι μετανάστες από το εξωτερικό αποτελούν κρίσιμο μέγεθος, τόσο στη διάρθρωση του εθνικού εισοδήματος της Αλβανίας, όσο και στη διάρθρωση του εισοδήματος των νοικοκυριών της χώρας, συμβάλλοντας σημαντικά στην μείωση της οικονομικής επισφάλειας και στην βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης (Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, 2006). Από την άλλη, δεν πρέπει να παραβλέπεται το γεγονός ότι η εξωτερική μετανάστευση “κοστίζει” στην Αλβανία, τόσο όσον αφορά το δημογραφικό προφίλ της χώρας, όσο και την απώλεια νέων και μορφωμένων ατόμων (Ηνωμένα Έθνη, 2002).

Σχετικά με την αξιοποίηση των εμβασμάτων από το εξωτερικό, βασική προτεραιότητα απετέλεσαν η κάλυψη των βασικών αναγκών της οικογένειας, η βελτίωση των συνθηκών στέγασης και η απόκτηση βασικών διαρκών αγαθών. Ωστόσο, η σχετικά μικρή αξιοποίηση των εμβασμάτων σε επενδυτικές δαπάνες εκτιμάται ότι περιόρισε τις δυνητικές “πολλαπλασιαστικές επιδράσεις” (Appleyard, 1989) στην Αλβανική οικονομία.

Επιπλέον, η επιστροφή των μεταναστών (αν και είναι μικρής κλίμακας προς το παρόν) συνδέεται με σημαντικά οφέλη, τα οποία σχετίζονται με την αξιοποίηση των νέων δεξιοτήτων και ιδεών που αποκτούν ως μετανάστες στο εξωτερικό, καθώς επίσης και με τη διάθεση χρηματικών κεφαλαίων από αποταμιεύσεις για τη δημιουργία ατομικών επιχειρήσεων (Nicholson, 2005, Lambrianidis & Lyberaki, 2004). Η αξιοποίηση των μεταναστευτικών εμπειριών για την ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας στην Αλβανία επιβεβαιώνεται και από τα ευρήματα εμπειρικών ερευνών στην Αλβανία (Kule κ.ά., 2002).

6. Η επίδραση της μετανάστευσης από την Αλβανία στην Ελλάδα

Σύμφωνα με τη θεωρία, οι οικονομικές συνέπειες που επιφέρει ένα κύμα οικονομικών μεταναστών στη χώρα υποδοχής, συνδέονται σε μεγάλο βαθμό, με τις ιδιαίτερες σχέσεις συμπληρωματικότητας και υποκατάστασης ανάμεσα στις διάφορες μορφές των παραγωγικών συντελεστών, καθώς επίσης και με τη συνολική επίπτωση της μετανάστευσης στην αύξηση του μεγέθους της εσωτερικής αγοράς [βλέπε: Borjas, 1994, 2000 & 2003 και Card, 2005]. Παράλληλα, εκτός από τα χαρακτηριστικά των μεταναστευτικών ροών, μία εξίσου κρίσιμη παράμετρος για τον προσδιορισμό της επίδρασης των μεταναστευτικών εισροών στην οικονομία υποδοχής, συνδέεται με το βαθμό που η ίδια η χώρα υποδοχής “αποδέχεται και ενσωματώνει” τις μεταναστευτικές ροές (Papademetriou, 2003). Με βάση τα παραπάνω, η δυνατότητα προσαρμογής των μεταναστών στις απαιτήσεις και στα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της οικονομίας υποδοχής συνιστά κρίσιμο προσδιοριστικό παράγοντα της συνολικής επίδρασης της μετανάστευσης στην χώρα υποδοχής. Η «δεκτικότητα» της χώρας υποδοχής παίζει κι αυτή με τη σειρά της σημαντικό ρόλο.

Οι απαιτήσεις στις οποίες κλήθηκαν να ανταποκριθούν οι Αλβανοί μετανάστες, απορρέουν από τα βασικά τα χαρακτηριστικά του οικονομικού περιβάλλοντος στην Ελλάδα: α) το σχετικά υψηλό ποσοστό (18%) συμμετοχής της γεωργίας στην τομεακή διάρθρωση της απασχόλησης, β) το νομικό και κανονιστικό περιβάλλον μισθωτής απασχόλησης που ευνοεί τη δημιουργία απασχόλησης στον ανεπίσημο τομέα της οικονομίας και στον τομέα των μικρών (οικογενειακών) επιχειρήσεων (Burtless, 2001), γ) την ανάγκη επέκτασης του κατασκευαστικού τομέα για την κατασκευή δημοσίων έργων και υποδομών για τους Ολυμπιακούς Αγώνες και δ) την ύπαρξη μίας “άδηλης” ζήτησης εργατικού δυναμικού, τόσο για μια σειρά δραστηριοτήτων που σχετίζονται με τις υπηρεσίες προς τα νοικοκυριά, όσο και για δουλειές χαμηλής αμοιβής και παραγωγικότητας –αλλά υψηλής ευελιξίας (Lyberaki, 2007). Με δεδομένη την ηλικιακή και εκπαιδευτική σύνθεση των Αλβανών μεταναστών στην Ελλάδα (στη συντριπτική πλειοψηφία άτομα εργάσιμη ηλικίας, με ιδιαίτερα αξιοσημείωτη συγκέντρωση στην ηλικιακή ομάδα των 15-34 ετών και με ικανοποιητικό επίπεδο δεξιοτήτων) είναι εύλογο να υποθέσει κάποιος ότι διαθέτουν υψηλή ικανότητα προσαρμογής στις νέες συνθήκες.

Σε αντίθεση με τις ηγεμονικές απόψεις και τα στερεότυπα που δίνουν έμφαση στην εικόνα περιθωριοποίησης και ακραίας ένδειας των μεταναστών, οι έρευνες πεδίου σε Αλβανούς μετανάστες στην Ελλάδα (Λαμπριανίδης & Λυμπεράκη, 2001, Lyberaki & Maroukis, 2005) αποτυπώνουν μία διαφορετική εικόνα: διαχρονικά, η συντριπτική πλειοψηφία των μεταναστών καταφέρνει να βελτιώνει το επίπεδο ευημερίας (καλύτερες συνθήκες στέγασης) και να ενσωματώνεται περισσότερο στην οικονομία υποδοχής (ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά συμμετοχής στην απασχόληση και μετατόπιση σε καλύτερες θέσεις εργασίας). Άλλωστε, τα δεδομένα της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας για την Ελλάδα (ESS 2002), φαίνεται να επαληθεύουν τις παραπάνω ενδείξεις καθώς προκύπτει ότι μόλις το 2,8% των Αλβανών δηλώνουν ότι δεν είναι ικανοποιημένοι με τη ζωή τους, σε σχέση με 8.3% για τους Έλληνες, ενώ ένα σημαντικό ποσοστό των Αλβανών 32,4% δηλώνει αρκετά ικανοποιημένο από τη ζωή στην Ελλάδα.

Παράλληλα, με βάση τα δεδομένα της έρευνας εισοδήματος και συνθηκών διαβίωσης για την Ελλάδα (EU-SILC, 2003) η συμβολή των μεταναστών στην αύξηση της ανισότητας και της σχετικής φτώχειας είναι σχεδόν ασήμαντη (εκτιμάται ότι αυξάνει το ποσοστό φτώχειας κατά 0,2% (Ζωγραφάκης και Μητράκος, 2005). Επιπλέον, ενώ πριν από τις κοινωνικές μεταβιβάσεις το μέσο εισόδημα των μεταναστών πλησιάζει στο αντίστοιχο εισόδημα των Ελλήνων (91%), μετά από τις μεταβιβάσεις το εισόδημα των μεταναστών αντιστοιχεί στο 74% του εισοδήματος των Ελλήνων, γεγονός το οποίο υποδεικνύει ότι οι μετανάστες δεν επιβαρύνουν τις δαπάνες κοινωνικής πολιτικής. Τέλος, η εισοδηματική κατάσταση των Αλβανών μεταναστών, εμφανίζεται επίσης ως σημαντικός προσδιοριστικός παράγοντας της αποστολής εμβασμάτων στην Αλβανία, καθώς σύμφωνα με τις εκτιμήσεις ενός υποδείγματος *probit* η πιθανότητα αποστολής εμβασμάτων συνδέεται θετικά με το εισόδημα των Αλβανών μεταναστών.

Ταυτόχρονα με τη θετική επίδραση στο βιοτικό επίπεδο των μεταναστών, η μετανάστευση φαίνεται να συνδέεται με μία σειρά θετικών συνεπειών και για το σύνολο της οικονομίας. Στην αγορά εργασίας, τα εμπειρικά ευρήματα μιας έρευνας πεδίου σε επιχειρήσεις στην Αθήνα που απασχολούν Αλβανούς μετανάστες (Lyberaki & Maroukis, 2004) υποδεικνύουν ότι το εργατικό δυναμικό των μεταναστών θεωρείται μάλλον συμπληρωματικό, παρά υποκατάστατο του εγχώριου εργατικού δυναμικού, γεγονός που σημαίνει ότι οι οικονομικοί μετανάστες έχουν αμελητέα επίδραση στις συνθήκες απασχόλησης των ντόπιων εργαζομένων.

Σχετικά με την επίδοση της οικονομίας, η άφιξη των μεταναστών τόνωσε την εγχώρια ζήτηση, χωρίς να οδηγήσει σε έντονες πληθωριστικές πιέσεις, ενώ το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (2006) εκτιμά ότι η συνεισφορά των μεταναστών στην αύξηση του παραγόμενου προϊόντος την περίοδο 1995-2004 κυμαίνεται μεταξύ 0.3 και 0.4 ποσοστιαίων μονάδων ετησίως. Επίσης, η προσφορά εργασίας μεταναστριών (κυρίως για οικιακή εργασία και φροντίδα ατόμων) είχε θετική επίδραση στο ποσοστό συμμετοχής των ντόπιων γυναικών στον επίσημο τομέα της αγοράς εργασίας, ενώ, η εισροή μεταναστών, αντιστάθμισε (ως κάποιιο βαθμό) την τάση εκροής των επιχειρήσεων προς γειτονικές χώρες για εξοικονόμηση κόστους εργασίας [Lyberaki, 2007]. Τέλος, οι μετανάστες φαίνεται να έχουν σαφώς σημαντική συνεισφορά στον αγροτικό τομέα, καλύπτοντας κυρίως χρόνιες ελλείψεις στην προσφορά εργατικού δυναμικού (Κασίμης, 2002) συνεισφέροντας στην μείωση του κόστους παραγωγής του αγροτικού τομέα στην Ελλάδα (ΟΟΣΑ, 2005).

7. Συμπεράσματα

Οι ραγδαίες μεταβολές στο οικονομικό περιβάλλον, στην αγορά εργασίας, καθώς επίσης και στις συνθήκες διαβίωσης στην Αλβανία μετά την μετάβαση, τροφοδότησαν σε μεγάλο βαθμό τις εσωτερικές, αλλά κυρίως και τις εξωτερικές μεταναστευτικές ροές από την χώρα. Οι μεταναστευτικές ροές (εσωτερικές και εξωτερικές) προσέλαβαν σημαντικές διαστάσεις (τόσο ως προς την κλίμακα, όσο και ως προς το χαρακτήρα), ώστε να θεωρείται βέβαιο ότι επέδρασαν με τη σειρά τους στο οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον της Αλβανίας. Επομένως, η απάντηση στο ερώτημα εάν οι μεταναστευτικές ροές είχαν ως αποτέλεσμα ένα "νέο" κοινωνικο-οικονομικό περιβάλλον στην Αλβανία, είναι θετική. Ωστόσο, θα πρέπει να

γίνουν τρεις καίριες επισημάνσεις για τη σύνδεση του φαινομένου της μετανάστευσης με την οικονομική ανάπτυξη της Αλβανίας.

Πρώτον, παρά το γεγονός ότι τα εμπόσματα αποτελούν μία σχετικά αποτελεσματική βραχυπρόθεσμη στρατηγική για την αντιμετώπιση των οικονομικών δυσχερειών στην Αλβανία, δε θα πρέπει να θεωρούνται βιώσιμη στρατηγική οικονομικής ανάπτυξης, καθώς αφ' ενός μεσοπρόθεσμα το ύψος των εμβασμάτων που θα εισρέουν στην Αλβανία αναμένεται να είναι σαφώς μικρότερο, ενώ αφ' ετέρου η διατήρηση του προτύπου αντιμετώπισης των οικονομικών δυσχερειών από εμπόσματα του εξωτερικού ενδέχεται να οδηγήσει σε έναν φαύλο κύκλο φτώχειας-μετανάστευσης.

Δεύτερον, η μετρίαση της επίδρασης των παραγόντων που οδηγούν τα μορφωμένα άτομα στο εξωτερικό και η δημιουργία συνθηκών που θα ευνοήσουν την επιστροφή των μεταναστών συνιστούν αναμφισβήτητα υψηλές προτεραιότητες στην οικονομική ατζέντα της Αλβανίας, προκειμένου να ενισχυθεί η σημασία των παραμέτρων όπως το ανθρώπινο κεφάλαιο και η επιχειρηματικότητα στο σχεδιασμό στρατηγικών οικονομικής ανάπτυξης.

Τρίτον, τα μεταναστευτικά εμπόσματα αποτελούν μια μόνο από τις πολλές όψεις της οικονομικής ολοκλήρωσης που συντελείται σταδιακά μεταξύ Ελλάδας και Αλβανίας. Άλλες όψεις αφορούν τις ξένες άμεσες επενδύσεις ελληνικών κεφαλαίων στην Αλβανία, καθώς και τη μετεγκατάσταση παραγωγικών δραστηριοτήτων που ήταν εγκατεστημένες στην Ελλάδα προς την Αλβανία. Δεν θα πρέπει να παραβλέπεται, τέλος, ο οικονομικός ρόλος των εμπορικών δικτύων που αναπτύσσονται συχνά με τρόπο άτυπο μεταξύ Ελλάδας και Αλβανίας. Άτομα με μεταναστευτική εμπειρία στην Ελλάδα αναλαμβάνουν κομβικό ρόλο σε αυτές τις διαδικασίες οικονομικής ολοκλήρωσης.

Ταυτόχρονα, η αξιολόγηση των οικονομικών συνεπειών της Αλβανικής μετανάστευσης στην Ελλάδα, καταγράφει σημαντικά οφέλη τόσο για τους ίδιους τους μετανάστες, όσο και για την χώρα υποδοχής. Με άλλα λόγια, πρόκειται για μία διαδικασία στην οποία αμφότερα μέρη βγαίνουν κερδισμένα (win-win story) [βλέπε Λυμπεράκη, 2007] καθώς οι μετανάστες συνέβαλαν σημαντικά στην κάλυψη των ελλείψεων σε θέσεων εργασίας με χαμηλή ζήτηση (π.χ. στον αγροτικό τομέα), αμβλύνοντας σε γενικές γραμμές την επίδραση των διαφόρων ανασχετικών παραγόντων στην οικονομική μεγέθυνση. Έχει μεγάλη σημασία να υπογραμμιστεί ότι σε αυτή τη διαδικασία οι μετανάστες καταφέρνουν διαχρονικά να βελτιώνουν τις συνθήκες διαβίωσης και εργασίας τους καθώς, με τον καιρό, ενσωματώνονται περισσότερο στο νέο κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον.

Βιβλιογραφία

Ζωγραφάκης ΣΤ., και Θ. Μητράκος, 2005: Κοινωνικοί δείκτες και μετανάστευση στην Ελλάδα. ΕΚΚΕ, Ερευνητικό πρόγραμμα με τίτλο Αριστεία στα ερευνητικά πεδία Φτώχεια, Αποκλεισμός και Κοινωνικές Ανισότητες.

Λαμπριανίδης Λ και Α., Λυμπεράκη, 2001: Αλβανοί μετανάστες στη Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Παρατηρητής.

Appleyard, R., 1989 Migration and Development: Myths and Reality. International Migration Review, 23, 486-499.

Arrehag L., Or. Sjoberg, and M. Sjoblom, 2005: Post-Communist Cross-Boarder Migration in South-Eastern Albania: Who Leaves? Who Stays Behind? Journal of Ethnic and Migration Studies, 32, no.3, 377-402.

Barjaba, K., 2000: Contemporary patterns in Albanian emigration. South-East Europe Review, 3, 57-64.

Borjas, G., 1994: The Economics of Immigration. Journal of Economic Literature, 32,

1667-1717.

Borjas, G., 2000: *Issues in the Economics of Immigration*, University of Chicago Press.

Borjas, G., 2003: The labor demand curve is downward sloping: reexamining the impact of immigration on the labor market. *Quarterly Journal of Economics*, 118, 1335-1374

Burtless, G., 2001: The Greek Labour Market. in Bryant, Garganas and Tavlas (eds.) **Greece's Economic Performance and Prospects**, Bank of Greece and the Brookings Institution.

Card, D., 2005: Is the new immigration really so bad? NBER Working Paper 11547, August.

Carletto C., B. Davis, M., Stampini, St., Trento and A., Zezza, 2004: Internal Mobility and International Migration in Albania. ESA Working Paper No. 04-13.

Castaldo A., J. Litchfield, and B. Reilly, 2005a: Who is more likely to migrate from Albania? Evidence from the Albania Living Standards Measurement Survey (2002). Development Research Centre on Migration, Globalisation and Poverty, Briefing No. 2, University of Sussex.

Castaldo A., J. Litchfield, and B. Reilly, 2005b: Migration and poverty in Albania: what **factors are associated with an individual's predisposition to migrate?** *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 7, 157-173.

Gedeshi, Il., H. Mara, and Xh. Preni, 2003: The encouragement of social-economic development in relation to the growth of the role of the remittances. Centre for Economic and Social Studies (CESS).

Hatziprokopiou, P., 2003: Albanian immigrants in Thessaloniki, Greece: processes of economic and social incorporation. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 29, 1033-1057.

Institute of Statistics of Albania, 2004: *Migration in Albania: Population and Housing Census 2001*. Tirana.

Institute of Statistics of Albania, 2005: *Living Condition and Inequality in Albania: Population and Housing Census 2001*. Tirana.

IMF, 2006a: Albania: Selected Issues. IMF Country Report No. 07/75

IMF, 2006b: Country Report, Greece: Selected Issues. Country report no. 06/5, January 2006.

IMF, 2007: Albania: Second Review Under the Three-Year Arrangement under the Poverty Reduction and Growth Facility, Review under Extended Arrangement, and Financing Assurances Review. IMF Country Report No. 07/75

Kasimis, Ch., 2002: What scares us saves us all: the social and economic implications of migrant labour employment in rural Greece. International Conference on Immigration and Integration in Northern versus Southern Europe, Nederlanden Institute of Athens, 27-28 November.

King R., 2005: Albania as a laboratory for the study of migration and development. *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 7, 133-155.

King, R. and J. Vullnetari, 2003: Migration and Development in Albania. Working Paper C5, Development Research Centre for Migration, Globalisation and Poverty.

Kule Dh., A. Mancellari, H. Papapanagos, St. Oirici and P. Sanfey, 2002: The causes and consequences of Albanian Emigration during transition: Evidence from micro data. *International Migration Review*, 36, 229-239.

Labrianidis L. and A., Lyberaki, 2004: Back and forth and in-between: Albanian return-migrants from Greece and Italy. *Journal of International Migration and Integration*, 5.

Labrianidis, L., A. Lyberaki, Pl. Tinios, and P. Hatziprokopiou, 2004: Inflow of Migrants and Outflow of Investment: Aspects of Interdependence between Greece and the Balkans. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 30, 1183-1208.

Lyberaki, A., 2007: The Greek Immigration Experience Revisited. *Journal of Immigrant and Refugee Studies*, forthcoming.

Lyberaki, A. and T. Maroukis, 2004: Albanian Immigrants in Athens: Some recent findings on work, living conditions and civic participation. IBEU/ELIAMEP, Working Paper 5, Athens, November 2004.

Lyberaki A., and Th. Maroukis, 2005: Albanian Immigrants in Athens: New Survey Evidence on Employment and Integration. *Southeast European and Black Sea Studies*, 5, 21-48.

Mai, N. and St. Schwandner-Siervers, 2003: Albanian migration and new transnationalisms. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 29, 939-948.

National Strategy for Socio-economic Development, 2003: Progress Report for Implementation 2002, Objectives and Long term vision of the NSSD, Priority Action Plan 2003. Republic of Albania, The Council of Ministers.

Neri L., F. Ballini and G., Betti 2005: Poverty and Inequality in Transition Countries. *Statistics in Transition*, 7, 135-157.

Nicholson B., 2005: Migrants as Agents of Development: Albanian Return Migrants and Micro-enterprise. D. Pop (ed.), *New Patterns of Labour Migration in Central and Eastern Europe*, Public Policy Centre, Cluj Napoca, 93-110.

OECD, 2005: *Economic Surveys: Greece*. Paris

Papademetriou, D., 2003: Responding to illegal immigration: the need for a comprehensive policy package. AMPI Conference, May 2003.

Papapanagos, H. and P. Sanfey, 1998: Intention to Emigrate in Transition Countries: The Case of Albania. *UKC Studies in Economics*, 98/18, Department of Economics, University of Kent at Canterbury.

Schautzer A., 2005: Albania: Country Profile and Recent Economic Developments. National Bank of Austria, Focus I /05.

United Nations, 2002: Common Country Assessment: Albania. Prepared for the United Nations System in Albania by the Albanian Center for Economic Research (ACER), Tirana

United Nations, 2002: Albanian Human Development Report, 2000. United Nations Development Programme.

United Nations, 2004: Albania National Report 2004 on progress toward achieving the Millennium Development Goals. Electronic copies available at www.mdg.org.al.

World Bank, 2002: Living Standard Measurement Survey. The World Bank Group.

World Bank 2003: Albania Poverty Assessment. Report Number 26213-AL., Washington DC.

World Bank, 2004: Albania Sustaining Growth Beyond the Transition: A World Bank Country Economic Memorandum. Report No. 29257-AL.

World Bank, 2006: Albania: Trends in Poverty and Inequality, 2002-2005. The World Bank Group.

World Bank, 2006: Albania at a glance. The World Bank Group.

Zeza, A., G. Carletto, and B. Davis, 2005: Moving away from poverty: a spatial analysis of poverty and migration in Albania. *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 7, 175-193.

ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΚΑΙ ΕΥΕΛΙΞΙΑ ΤΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΣΤΙΣ ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ ΑΓΟΡΕΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ: ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΒΕΛΟΥ (Ν. ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ) ΚΑΙ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΦΙΛΙΑΤΡΩΝ (Ν. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ)

Παπαδόπουλος Α.¹, Βάλβη Α.², Λυμπεροπούλου Φ.³

¹ Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Γεωγραφίας, ² Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων Αγροτικών Προϊόντων και Τροφίμων, ³ Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Γεωγραφίας.

Περίληψη

Η ανθρωπογεωγραφία της μετανάστευσης αποτελεί ένα σημαντικό πεδίο έρευνας στη σύγχρονη Ελλάδα. Συχνά η έμφαση δίνεται στις αστικές περιοχές όπου συγκεντρώνονται και οι μεγαλύτεροι αριθμοί μεταναστών και λιγότερο συχνά στις αγροτικές περιοχές, όπου η εργασία τους είναι ιδιαίτερα σημαντική τόσο για την αγροτική παραγωγή όσο και την επιβίωση των νοικοκυριών της υπαίθρου. Η ετερογένεια των αγροτικών περιοχών κάνει αναγκαία τη μελέτη της απασχόλησης των μεταναστών σε τοπικό επίπεδο. Η παρούσα εργασία στοχεύει στη συζήτηση των χαρακτηριστικών της προσαρμογής και της ευελιξίας της απασχόλησης των μεταναστών σε τοπικές αγορές εργασίας όπου ο αγροτικός τομέας έχει κεντρικό ρόλο. Η συζήτηση στηρίζεται στην ανάλυση πρωτογενών δεδομένων που συλλέχθηκαν με τη χρήση ερωτηματολογίου που απευθυνόταν σε μετανάστες, σε δύο παράκτιους αγροτικούς δήμους της Πελοποννήσου. Η συγκριτική ανάλυση της απασχόλησης των μεταναστών στους δύο δήμους υπογραμμίζει την πολυαπασχόληση των μεταναστών, τους συνδυασμούς των εργασιών που εκτελούν, τη διαδοχή των εργασιών που κάνουν στη διάρκεια του έτους, την εξειδίκευση κατά εθνικότητα, την εντατικοποίηση της εργασίας τους, τη σταδιακή ένταξή τους στις τοπικές αγορές εργασίας και τις διαφορές μεταξύ των δύο φύλων.

ADAPTATION AND FLEXIBILITY OF IMMIGRANT LABOUR IN RURAL LABOUR MARKETS: ANALYTICAL COMPARISON BETWEEN THE MUNICIPALITY OF VELO (KORINTHIA) AND THE MUNICIPALITY OF FILIATRA (MESSINIA)

Papadopoulos A.¹, Valvi A.², LyMBERopoulou F.³

¹ Harokopio University, Department of Geography, ² University of Ioannina, Department of Business Administration of Agricultural Products and Food, ³ Harokopio University, Department of Geography

Abstract

The geography of immigrants is a highly significant research topic in modern Greece. The emphasis is often placed on urban areas where large numbers of immigrants tend to concentrate, whereas less research work is carried out in rural areas where immigrants' employment is particularly vital for agricultural production and the survival of rural households. Due to the heterogeneity of rural areas we have opted for the study of immigrants' employment at the local level. Our paper aims at discussing the characteristics of adaptation and flexibility of immigrant employment in local labour markets where the role of the agricultural sector is central. The discussion is based on the analysis of empirical data collected by means of a questionnaire addressed to immigrants employed in two rural coastal municipalities of the Peloponnese. The comparative analysis of immigrant employment in the two municipalities stresses the pluriactivity of immigrants, the combination of tasks they undertake, the different tasks they do in the course of the year,

the specialization by nationality, the intensification of their work, their gradual integration in the local labour markets and the gender differences.

Λέξεις κλειδιά: τοπικές αγορές εργασίας, μετανάστες, ευελιξία, προσαρμογή, εντατική γεωργία.

Key words: local labour markets, immigrants, flexibility, adaptation, intensive agriculture.

1. Εισαγωγή

Η μελέτη της ανθρωπογεωγραφίας της μετανάστευσης στην περίπτωση της Ελλάδας είναι αρκετά περίπλοκη αν λάβει κανείς υπόψη του ότι η Ελλάδα από χώρα αποστολής μεταναστών μετατράπηκε σε λίγα χρόνια σε χώρα υποδοχής τους. Η μαζική εισροή οικονομικών μεταναστών προς τη χώρα συνέπεσε με το άνοιγμα των συνόρων των χωρών του υπαρκτού σοσιαλισμού και με την υιοθέτηση περιοριστικών μέτρων για τη μετανάστευση από τις αναπτυσσόμενες χώρες της Ευρώπης. Η στρατηγική γεωπολιτική θέση της χώρας ως πύλη εισόδου στην Ε.Ε., η αναπτυσσόμενη οικονομία της σε σχέση με τις όμορες χώρες της Βαλκανικής, το μεγάλο μέγεθος της άτυπης οικογενειακού χαρακτήρα και τοπικής εμβέλειας οικονομίας που στηρίζεται κυρίως στη γεωργία, τον τουρισμό και τις κατασκευές, οι εποχικές ανάγκες των τοπικών αγορών εργασίας για φθηνό και ευέλικτο εργατικό δυναμικό και τα δύσκολα να περιφρουρηθούν σύνορά της, αποτελούν ορισμένους από τους παράγοντες που ενδυνάμωσαν τις μεταναστευτικές ροές.

Ένα χαρακτηριστικό που διαφοροποιεί σε σημαντικό βαθμό τις μεταναστευτικές ροές προς την Ελλάδα και τη Νότια Ευρώπη σε σύγκριση με τη Δυτική Ευρώπη είναι το μεγάλο ποσοστό λαθρομεταναστών και η αδυναμία ελέγχου των συνόρων για την αποσόβηση των μεταναστευτικών ροών. Και οι τέσσερις χώρες της Νότιας Ευρώπης έχουν επανειλημμένα εφαρμόσει προγράμματα νομιμοποίησης των παράνομων, λαθραία εισερχόμενων μεταναστών προωθώντας διαδικασίες επιλεκτικής νομιμοποίησης (Levinson, 2005).

Τις τελευταίες δεκαετίες η διεθνής μετανάστευση αποτελεί μια νέα πραγματικότητα για την Ευρώπη, καθώς το ένα πέμπτο του συνολικού αριθμού των μεταναστών φιλοξενείται στη γηραιά ήπειρο. Εκτιμάται δε ότι η Ε.Ε. των 25 χωρών, με περίπου 460 εκατομμύρια κατοίκους στεγάζει περίπου 40 εκατομμύρια μετανάστες (8,6% του συνολικού πληθυσμού) (Münz, 2006). Παρουσιάζεται δε η ανάγκη για τις Ευρωπαϊκές χώρες να διαχειριστούν προς όφελός τους τα μεταναστευτικά ρεύματα (Katseli, 2004).

Οι μετανάστες καλύπτουν ανάγκες σε όλο το φάσμα των ειδικοτήσεων στην αγορά εργασίας. Ειδικότερα, πολλές χώρες της Βόρειας Ευρώπης αναζητούν ειδικευμένους μετανάστες για να καλύψουν τα κενά στο βιομηχανικό τομέα αλλά και στους τομείς της πληροφορικής και των τηλεπικοινωνιών. Στις χώρες της Νότιας Ευρώπης, όμως, οι μετανάστες απασχολούνται ως ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό στον αγροτικό τομέα, στον τουρισμό και στο εμπόριο, και ως ημιειδίκευμένο και ανειδίκευτο δυναμικό στον κλάδο των κατασκευών (King, 2000). Η ζήτηση ειδικευμένων μεταναστών εξαρτάται από το μίγμα των παραγωγικών τομέων σε κάθε χώρα και την ικανότητα προσέλκυσης μεταναστών (CEC 2004).

Στις αγορές εργασίας των χωρών της Νοτίου Ευρώπης οι μετανάστες συχνά «παγιδεύονται» στο καθεστώς της επισφαλούς απασχόλησης που συνήθως αντανakλά την άτυπη επαγγελματική τους θέση. Με άλλα λόγια, η απασχόληση των μεταναστών στη δευτερεύουσα αγορά εργασίας συνιστά τη διαιώνιση της κατάστασης παρανομίας ή/και ομηρίας τους, που οδηγεί στη περιθωριακή απασχόλησή τους, στην αποδοχή επιδινοούμενων συνθηκών εργασίας και στον κοινωνικό τους αποκλεισμό. Επιπρόσθετα, εξαιτίας της σταθερά αυξανόμενης επέκτασης των ελλειμμάτων στην αγορά εργασίας, θεωρείται περίπου αναπόφευκτη η συνέχιση των μεταναστευτικών ροών προς την Ευρώπη (EUC, 2005, σελ. 18; Katseli, 2004).

Η παρουσία των μεταναστών στη Νότια Ευρώπη αφορά και τις αγροτικές περιοχές και όχι

απλώς τις αστικές περιοχές όπου οι ανάγκες σε εργατικό δυναμικό είναι αυξημένες λόγω των διαθέσιμων ευκαιριών απασχόλησης. Αντίθετα με την κυριαρχούσα θεώρηση της υπαίθρου ως ενός χώρου όπου υπάρχουν μειωμένες ευκαιρίες απασχόλησης, όπου σημειώνεται αυξημένη πληθυσμιακή γήρανση και όπου οι υφιστάμενες δραστηριότητες είτε φθίνουν (γεωργία, κτηνοτροφία), είτε αποτελούν ευκαιριακό πόλο έλξης για τουρίστες ή για κατοίκηση, κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες έχουν σημειωθεί σημαντικές κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις. Αυτές οι εξελίξεις σχετίζονται με την ετερογενή ανάπτυξη της υπαίθρου και πιο συγκεκριμένα με την κατά τόπους (και κατά προϊόν) εντατικοποίηση της αγροτικής παραγωγής, την μετατροπή ορισμένων αγροτικών περιοχών σε τόπο δεύτερης κατοικίας ή/και χώρων όπου ενδείκνυται η μερική ή οριστική «επιστροφή στην ύπαιθρο», τη συγκέντρωση δραστηριοτήτων αναψυχής σε παράκτιες ή/και ορεινές περιοχές και το συνδυασμό διαφορετικών οικονομικών δραστηριοτήτων ορισμένων άλλων αγροτικών περιοχών. Παράλληλα, μεταξύ των κατοίκων των αγροτικών περιοχών, οι νεότερες ηλικίες αναζητούν βελτιωμένο επίπεδο ζωής το οποίο συνδέεται με τη μακρόχρονη εκπαίδευση και τις υψηλές κοινωνικές και οικονομικές προσδοκίες που αυτή γεννά και κατά συνέπεια οδηγεί στην απόρριψη των εργασιών χαμηλού κύρους και αποδοχών.

Στο επόμενο τμήμα γίνεται επισκόπηση της συνεισφοράς των μεταναστών σε επιλεγμένες Ευρωπαϊκές χώρες, επισημαίνεται το γεγονός ότι το μέλλον της Ευρωπαϊκής γεωργίας εξαρτάται από τη συνεχιζόμενη απασχόληση των μεταναστών και ακολουθεί σύντομη αναφορά στην παρουσία και απασχόληση των μεταναστών στην Ελληνική ύπαιθρο. Έπειτα παρατίθενται τα ευρήματα από την ανάλυση των χαρακτηριστικών της απασχόλησης των μεταναστών σε δύο δήμους της Πελοποννήσου όπου κυριαρχεί η εντατική γεωργική δραστηριότητα. Τέλος, διατυπώνονται ορισμένα βασικά συμπεράσματα από την ανάλυση που προηγήθηκε.

2. Η Αναγκαιότητα των Μεταναστών για το μέλλον της Ευρωπαϊκής Γεωργίας

Κατά την τελευταία δεκαετία η σημασία της εργασίας των μεταναστών έχει αυξηθεί σημαντικά στις αγροτικές περιοχές των χωρών της Νότιας Ευρώπης, ενώ αρκετά πρόσφατα το φαινόμενο αυτό έχει αρχίσει να επεκτείνεται ραγδαία και σε χώρες όπως το Ην. Βασίλειο. Οι μετανάστες εμφανίζονται ως οι «νέοι μισθοφόροι» της Ευρωπαϊκής γεωργίας, καθώς υπολογίζεται ότι το 2000 πάνω από 500.000 απασχολούνταν ως εποχικό εργατικό δυναμικό (Renault, 2003). Παρόλα αυτά εκτιμάται ότι ο αριθμός αυτός έχει αυξηθεί τα τελευταία χρόνια, ενώ παρατηρούνται ανακατατάξεις στις ροές εθνικοτήτων.

Η περίπτωση της Ισπανίας είναι χαρακτηριστική καθώς ήδη από τη δεκαετία του 1990 η εντατική γεωργία έχει επεκταθεί σημαντικά και το εργατικό δυναμικό που απασχολείται εποχικά με την καλλιέργεια φρούτων και λαχανικών που εξάγονται στη Δυτική Ευρώπη είναι κυρίως μετανάστες, αρχικά από το Μαρόκο και στη συνέχεια από την Ανατολική Ευρώπη και τη Λατινική Αμερική (Hoggart and Mendoza, 1999; Arango and Martin 2005). Το 14% του ξένου εργατικού δυναμικού απασχολείται στην γεωργία, αντιπροσωπεύοντας πάνω από το 9% της συνολικής απασχόλησης στον αγροτικό τομέα (Moren-Alegret and Solana, 2004, σελ. 30). Εκτιμάται ότι η γεωργία απασχολεί περίπου 100.000 μετανάστες εργάτες γης, οι οποίοι, παραδοσιακά, μετά την περίοδο συλλογής φρούτων στην Καταλονία ξεκινούσαν την πορεία τους απασχολούμενοι στους αμπελώνες της Ριόχα, συνέχιζαν στους οπωρώνες της Βαλένθια και κατέληγαν στις κηπευτικές καλλιέργειες της Αλμέρια και της Μούρθια (Arango and Martin, 2005).

Έχουν διεξαχθεί αρκετές τοπικές έρευνες που διερευνούν την παρουσία και την απασχόληση των μεταναστών στις αγροτικές περιοχές της χώρας σε διαφορετικές περιοχές (Huelva, Costal del Sol, El Ejido, Jaen) της Ανδαλουσίας, καθώς επίσης στην Εστρεμαδούρα, στη Μούρθια, στη Βαλένθια, στην Καταλονία και στην Καστίλια-Λεόν (Moren-Alegret and Solana, 2004). Στην περιοχή του El Ejido και ιδιαίτερα στη Huelva όπου κυριαρχεί η εντατική μονοκαλλιέργεια της φράουλας συρρέουν χιλιάδες μετανάστες, με αποτέλεσμα τα ημερομίσθια των μεταναστών να διατηρούνται σε πολύ χαμηλά επίπεδα, το γηγενές εργατικό δυναμικό να μετακινείται σε άλλους παραγωγικούς κλάδους (κατασκευές), ενώ ο ανταγωνισμός

και οι συγκρούσεις να εντείνονται μεταξύ των διαφορετικών εθνικοτήτων (Bell, 2004).

Πρόσφατα δημοσιεύματα στο διεθνή τύπο υπογραμμίζουν την αδήριτη ανάγκη για αδιάκοπη τροφοδότηση της Ισπανικής αγοράς εργασίας με μεταναστευτικά χέρια. Σε δημοσίευμα του περιοδικού Spiegel παρουσιάζεται ένα καινοτόμο πρόγραμμα «κυκλικής μετανάστευσης» σύμφωνα με το οποίο οι Ισπανοί καλλιεργητές φρούλας στην Cartaya πληρώνουν τα έξοδα για έκδοση προσωρινής αγροτικής βίζας σε Μαροκινές μητέρες οι οποίες ταξιδεύουν στην Ισπανία μόνο για την καλλιεργητική περίοδο και στη συνέχεια επιστρέφουν στη χώρα τους για να επαναλάβουν το ταξίδι την επόμενη χρονιά (Der Spiegel International, 11/5/2007). Η ρύθμιση αυτή είναι πολύ βολική για τους εργοδότες διότι οι μετανάστριες δεν μπορούν να αναζητήσουν άλλο εργοδότη καθώς επίσης είναι αναγκασμένες να επιστρέφουν στη χώρα τους μετά το τέλος της καλλιεργητικής περιόδου (Bell, 2004). Φέτος λόγω των γραφειοκρατικών περιορισμών αφίχθηκαν μόλις 3.000 Ρουμάνοι εργάτες, γεγονός που εξανάγκασε τους καλλιεργητές φρούλας να προσλάβουν Μαροκινούς εργάτες για να μη χαθεί η παραγωγή (International Herald Tribune, 17/2/2007).

Η Ιταλία, όπως και η Ισπανία, διατηρεί υψηλό ποσοστό μεταναστών στον αγροτικό τομέα. Εκτιμάται ότι περίπου το 38% των μη-Ευρωπαίων μεταναστών εργατών στην Ιταλία απασχολείται στη γεωργία, και οι οποίοι αποτελούν το 10% του συνόλου των εργατών γης. Το 2001, τουλάχιστον 88.000 μετανάστες απασχολούνταν στην Ιταλική γεωργία, αριθμός που εκτιμάται ότι αυξάνεται με ετήσιο ρυθμό 15%. Το μεγαλύτερο ποσοστό της αγροτικής απασχόλησης στην Ιταλία, όπως και στις άλλες χώρες της Νότιας Ευρώπης, είναι «αδήλωτο», παράνομο. Τα δύο τρίτα των μεταναστών εργατών γης προέρχεται από την Ανατολική Ευρώπη, ενώ υπάρχουν σημαντικές διαφοροποιήσεις ανάλογα με την περιοχή, το είδος της καλλιέργειας και την απαιτούμενη εξειδίκευση. Στη Λομβαρδία, Ινδοί μετανάστες εργάζονται στους στάβλους κτηνοτροφικών επιχειρήσεων. Στη Σικελία, την Απουλία, την Καλαβρία και την Καμπανία, Μαροκινοί και βορειοαφρικανοί μετανάστες δουλεύουν στα θερμοκήπια, καθώς επίσης στη συλλογή καρπούζιου, τομάτας και ελιάς. Στην Ούμπρια, Μαροκινοί ασχολούνται με την παραγωγή καπνού, ενώ στο Τρεντίνο ανατολικοευρωπαίοι απασχολούνται στην παραγωγή μελιού (Calavita, 2006).

Πρόσφατο άρθρο στον Ιταλικό τύπο με τίτλο: «Ήμουν σκλάβος στην Απουλία» (Gatti, 2006) έκανε γρήγορα το γύρο του κόσμου, ξεσήκωσε την κοινή γνώμη για τη συγγνή εκμετάλλευση των παράνομων μεταναστών που αμείβονται πεινχρά και ζουν σε άσχημες συνθήκες. Οι μετανάστες ελέγχονται από επιστάτες (gangmasters) βορειοαφρικανούς, ανατολικοευρωπαίους ή Ιταλούς και πληρώνονται €15-20 ημερησίως για τη συλλογή 4.200 κιλών τομάτας. Η απασχόληση των λαθρομεταναστών στην περιοχή της Foggia στην Απουλία, είναι αναγκαία για τη διατήρηση σχετικά ανταγωνιστικών χαμηλών τιμών στην παραγωγή τομάτας που αποτελεί σύμβολο της Ιταλικής γαστρονομίας σε παγκόσμιο επίπεδο (Lagana, 2006).

Στην περίπτωση της Ιταλίας όπως και των άλλων χωρών, η απασχόληση λαθρομεταναστών φαίνεται να «προσφέρεται» ως λύση στο πρόβλημα της εξεύρεσης αρκετών εργατικών χεριών για την κάλυψη των εποχικών αναγκών. Η ανισορροπία μεταξύ του νόμιμα απασχολούμενου μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού που προβλέπεται και εγκρίνεται μέσα από ένα σύστημα ποσοστώσεων και του μαζικά αλλά παράνομα απασχολούμενου εργατικού δυναμικού στον αγροτικό τομέα γίνεται ολοένα και περισσότερο εμφανής. Το 2006 εγκρίθηκαν για την περιοχή της Απουλίας 1.600 άδειες μεταναστών, ενώ ταυτόχρονα οι ανάγκες σε εργατικό δυναμικό στο «τρίγωνο του κόκκινου χρυσού» ήταν 7.000 άτομα (Lagana, 2006).

Η παρουσία των οικονομικών μεταναστών είναι πλέον εμφανής και στις αγροτικές περιοχές της Αγγλίας όπου ζει περίπου το ένα πέμπτο του πληθυσμού της, παρατηρείται μεγάλη συγκέντρωση ηλικιωμένων και χαμηλό ποσοστό νέων. Πρόσφατη μελέτη καταγράφει 120.000 μετανάστες εργάτες που απασχολήθηκαν στις αγροτικές περιοχές της Αγγλίας κατά την περίοδο Μάιος 2004-Σεπτέμβριος 2006 (CRC, 2007). Οι μετανάστες προέρχονται από τις

οκτώ χώρες (ονομάζονται και Α8) της Ανατολικής Ευρώπης που εντάχθηκαν στην Ε.Ε. το 2004: Πολωνία, Λιθουανία, Λετονία, Εσθονία, Ουγγαρία, Τσεχία, Σλοβενία και Σλοβακία. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 62% των μεταναστών προέρχονται από την Πολωνία, ενώ το 82% έχει ηλικία 18-34 ετών. Το 25% των μεταναστών απασχολείται στη γεωργία, το 33% στη μεταποίηση που περιλαμβάνει επιχειρήσεις συσκευασίας και μεταποίησης αγροτικών προϊόντων, και το 20% απασχολείται σε ξενοδοχεία και εμπόριο. Οι μετανάστες στις αγροτικές περιοχές συχνά είναι εποχικά απασχολούμενοι, ενώ η κορύφωση της απασχόλησής τους είναι το Σεπτέμβριο. Καταγράφεται σημαντική συγκέντρωση των μεταναστών σε ορισμένες αγροτικές περιοχές, και πιο συγκεκριμένα στο Herefordshire, το Lincolnshire, το Wash, το Yorkshire όπως και σε κάποιες περιοχές γύρω από το Cambridgeshire, το Somerset και το Devon.

Και στην αγροτική Αγγλία καταγράφεται μια προσπάθεια περαιτέρω συρρίκνωσης του εργασιακού κόστους στον αγροτικό τομέα. Εκτιμάται ότι ένας στους τρεις εργάτες γης είναι μετανάστης, ενώ οι αγρότες δεν μπορούν πλέον να φανταστούν πως μπορεί να λειτουργήσει ο αγροτικός τομέας χωρίς την εργασία τους που αφορά τη συλλογή και τη συσκευασία φρούτων και λαχανικών, καθώς επίσης τη φροντίδα και το άρμεγμα των ζώων (Farmers' Guardian, 10/11/2006). Συχνές αναφορές και άρθρα στις εφημερίδες επισημαίνουν ότι είναι αναγκαία η αύξηση του αριθμού των μεταναστών για απασχόληση στον αγροτικό τομέα λόγω του ότι οι μετανάστες από τις χώρες Α8 δεν δείχνουν πλέον ενδιαφέρον να απασχοληθούν σε αγροτικές εργασίες, αλλά διαλέγουν πιο μόνιμες θέσεις εργασίας (BBC News UK, 10/6/2007; Timesonline, 28/5/2007; Guardian, 28/5/2007). Έχουν παρατηρηθεί αρκετές περιπτώσεις όπου οι λαθρομετανάστες αποτελούν μια διέξοδο για την διατήρηση της ανταγωνιστικότητας της βρετανικής γεωργίας και του ευρύτερου αγροτροφικού τομέα (Rogaly, 2006).

Συνοπτικά, η απασχόληση των μεταναστών στον αγροτικό τομέα αποτελεί μια διέξοδο για τη διατήρηση χαμηλών τιμών στα αγροτικά προϊόντα και την επιβίωση των αγροτικών εκμεταλλεύσεων/ επιχειρήσεων στην Ευρώπη. Η εργασία των μεταναστών ωθεί στην περαιτέρω εντατικοποίηση της αγροτικής παραγωγής, ενώ παράλληλα είναι συστατικό των νέων διαφοροποιήσεων που παρατηρούνται στις αγροτικές περιοχές. Καταγράφεται μια πολυμορφία καθεστώτων και σχέσεων απασχόλησης μεταξύ εργοδοτών του αγροτικού τομέα και μεταναστών που εξαρτάται από τις ιδιαιτερότητες κάθε χώρας σε σχέση με τη μεταναστευτική πολιτική που ακολουθεί, όπως και εντός της κάθε χώρας ανάλογα με τα χαρακτηριστικά των τοπικών αγορών εργασίας (Beer and Lewis, 2006; Lagana, 2006; Rogaly, 2006; Wells, 2000).

3. Οι Μετανάστες στην Ελληνική Επικράτεια και ιδιαίτερα στην Ύπαιθρο

Το μεταναστευτικό ρεύμα προς την Ελλάδα έκανε αισθητή την παρουσία του στις αρχές της δεκαετίας του 1980 με έναν μικρό αριθμό Ασιατών, Αφρικανών και Πολωνών που έβρισκαν απασχόληση στις κατασκευές, στη γεωργία και στις οικιακές εργασίες. Σύμφωνα με τις απογραφές πληθυσμού, το 1981 καταγράφηκαν 180.595 αλλοδαποί (1,9% του πληθυσμού), από τους οποίους το ένα τρίτο είχε εθνικότητα κράτους-μέλους της Ε.Ε., ενώ το 1991 καταμετρήθηκαν 167,276 αλλοδαποί (1,6% του πληθυσμού) από τους οποίους το ένα πέμπτο είχε εθνικότητα κράτους-μέλους της Ε.Ε. (Tsimbos, 2006).

Η Απογραφή Πληθυσμού του 2001 καταγράφει 797.091 αλλοδαπούς (7,3% του πληθυσμού). Πάνω από τους μισούς αλλοδαπούς δηλώνουν ότι είναι οικονομικοί μετανάστες, 13,1% μετανάστευσαν με στόχο την οικογενειακή επανένωση, 6,8% είναι επαναπατριζόμενοι, 2,7% μετανάστευσαν με σκοπό τις σπουδές, 1,3% αιτούνται άσυλο και 0,3% είναι πρόσφυγες. Το μεγαλύτερο ποσοστό είναι Αλβανοί (57,5%), ακολουθούμενοι από τους Βούλγαρους (4,6%), τους Γεωργιανούς (3%), τους Ρουμάνους (2,9%), τους Ρώσους (2,3%), τους Ουκρανούς (1,8%) και τους Πολωνούς (1,7%). Πάνω από τους μισούς μετανάστες είναι άνδρες (54,5%), ενώ σημειώνεται σημαντική ανισορροπία μεταξύ των δύο φύλων στις διάφορες εθνικότητες. Για παράδειγμα, 56,5% των Ρουμάνων, 58,7% των Αλβανών και 95,6% των Πακιστανών είναι άνδρες, ενώ 60,5% των Βουλγάρων, 62,7% των Ρώσων και

76,4% των Φιλιπινέζων είναι γυναίκες.

Η συγκέντρωση των μεταναστών είναι υψηλή στα μεγάλα αστικά κέντρα (Αθήνα, Θεσσαλονίκη), στις περιοχές όπου κυριαρχεί η εντατική γεωργία (Ανατολική Στερεά Ελλάδα, Πελοπόννησο, Κρήτη) και στις νησιωτικές περιοχές που εξαρτώνται από τον τουρισμό (Νησιά του Αιγαίου, Ιόνια Νησιά, Κρήτη). Αν και η πλειοψηφία των μεταναστών συγκεντρώνεται στις αστικές περιοχές, το ειδικό βάρος και το ποσοστό των μεταναστών στον πληθυσμό είναι συγκριτικά μεγαλύτερο στις αγροτικές περιοχές της χώρας.

Το ένα τέταρτο των μεταναστών απασχολείται στις κατασκευές και ανάλογο ποσοστό απασχολείται σε διάφορες εργασίες στον τομέα των υπηρεσιών. Το ένα έκτο απασχολείται στον πρωτογενή τομέα και το ένα έβδομο στον τουριστικό τομέα. Εξαιτίας του αριθμού τους οι Αλβανοί κυριαρχούν σε όλους τους παραγωγικούς τομείς, αλλά απασχολούνται περισσότερο στις κατασκευές και στη γεωργία. Ο αγροτικός τομέας αποτελεί πεδίο απασχόλησης για τους Αλβανούς, τους Βούλγαρους, τους Ρουμάνους, τους Ινδούς, τους Αιγυπτίους και τους Πακιστανούς.

Σύμφωνα με τα στοιχεία του ΙΚΑ (2003), σε σύνολο 2,5 εκατομμυρίων ασφαλισμένων πάνω από το 14% είναι αλλοδαποί, οι οποίοι συνεισφέρουν το 11,4% των συνολικών ημερών εργασίας, απολαμβάνουν το 8,3% του συνόλου των αποδοχών και πληρώνουν το 11,1% του συνόλου των εισφορών. Οι μετανάστες απασχολούνται σε κλάδους όπου απαιτείται υψηλό ποσοστό ανειδίκευτης απασχόλησης και σε θέσεις εργασίας όπου οι αμοιβές είναι χαμηλές και η ασφάλεια στην εργασία είναι μειωμένη. Παράλληλα, η παρουσία των μεταναστών είναι ιδιαίτερα ενισχυμένη στις νησιωτικές περιοχές της χώρας (π.χ. Ζάκυνθο, Κεφαλονιά, Κυκλάδες, Χαλκιδική, Δωδεκάνησα, Λευκάδα), σε οικονομικά αναπτυγμένες αγροτικές περιοχές (π.χ. Κορινθία, Βοιωτία, Αργολίδα), σε περιοχές που συνδυάζουν τουριστικές και αγροτικές δραστηριότητες (π.χ. Ρέθυμνο, Χανιά, Λασιθί) αλλά και σε ορεινές περιοχές που υπάρχει έντονη έλλειψη ντόπιου εργατικού δυναμικού (π.χ. Φωκίδα, Αρκαδία) (Παπαδόπουλος, 2006).

Κατά τη δεκαετία του 1990 διενεργήθηκαν δύο μελέτες του μεταναστευτικού φαινομένου στις αγροτικές και περιφερειακές αγορές εργασίας της χώρας, που εξαρτώνταν από την εντατική αγροτική παραγωγική δραστηριότητα (Lianos *et al.*, 1996; Βαΐου, Χατζημιχάλης, 1997). Τα συμπεράσματα και των δύο μελετών συνέκλιναν στο ότι η απασχόληση των μεταναστών κάλυψε εποχικές κυρίως ανάγκες σε εργατικό δυναμικό, βοήθησε στην αύξηση της αγροτικής παραγωγής, διατήρησε τα αγροτικά ημερομίσθια σε χαμηλό επίπεδο και, ως αποτέλεσμα, ώθησε στη διατήρηση χαμηλών τιμών στα αγροτικά προϊόντα.

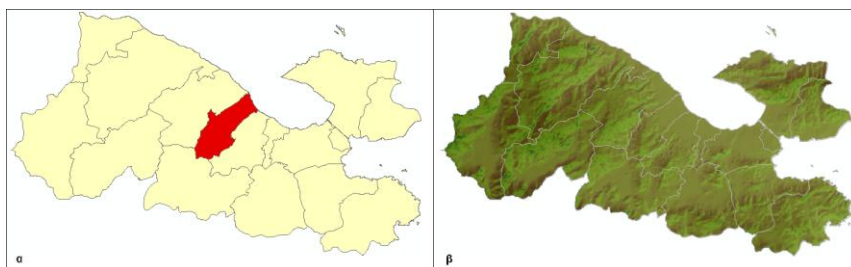
Πρόσφατη έρευνα που διενεργήθηκε με αποκλειστικό στόχο τη μελέτη της απασχόλησης των μεταναστών στην ελληνική ύπαιθρο κατέληξε ότι οι μετανάστες έχουν συνεισφέρει σημαντικά στη μείωση των ελλείψεων σε εργατικό δυναμικό και στη διαθεσιμότητα φθηνής, ευέλικτης εργασίας στοιχεία που είχαν σημαντικές θετικές επιπτώσεις στην ανταγωνιστικότητα της ελληνικής γεωργίας, προσέφεραν στις οικογενειακές αγροτικές εκμεταλλεύσεις μια σημαντική ευκαιρία να «ανασχεδιάσουν» την κατανομή της οικογενειακής εργασίας υλοποιώντας νέες στρατηγικές για την επιβίωση ή την επέκταση της εκμετάλλευσής τους, βοήθησαν στην εντατικοποίηση της αγροτικής παραγωγικής δραστηριότητας και στην περαιτέρω διαφοροποίηση των αγροτικών περιοχών αλλά και των αγροτικών εκμεταλλεύσεων (Κασίμης, Ζακοπούλου, Παπαδόπουλος, 2003; Kasimis, Papadopoulos, 2005).

4. Οι Δύο Περιοχές της Επιτόπιας Έρευνας

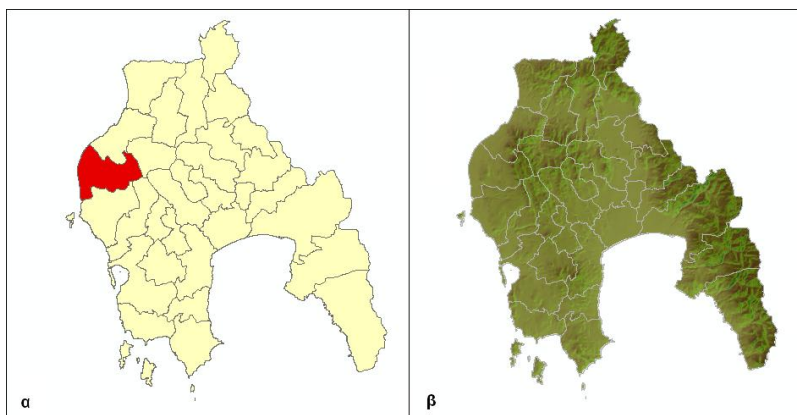
Για τη μελέτη των χαρακτηριστικών της προσαρμογής και της ευελιξίας της απασχόλησης των μεταναστών σε τοπικές αγορές εργασίας όπου ο αγροτικός τομέας έχει κεντρικό ρόλο επιλέχθηκαν παραδειγματικά δύο παράκτιοι πεδίοι δήμοι της Πελοποννήσου: α) ο Δήμος Βέλου στο Νομό Κορινθίας, και β) ο Δήμος Φιλιατρών στο Νομό Μεσσηνίας (βλέπε Χάρτη 1 και 2).

Και οι δύο δήμοι έχουν παρόμοιο πληθυσμιακό μέγεθος (7.705 ο Δήμος Βέλου και 9.098 ο Δήμος Φιλιατρών) και σχεδόν ταυτόσημο μέγεθος εργατικού δυναμικού. Το ποσοστό των ατόμων άνω των 65 ετών είναι 20% και στις δύο περιοχές, ενώ ο δείκτης γήρανσης είναι ελαφρώς μεγαλύτερος στα Φιλιατρά (1,47) σε σχέση με το Βέλο (1,35) και στις δύο περιπτώσεις πάνω από το μέσο όρο της χώρας (1,1). Η κλαδική σύνθεση της απασχόλησης στους δύο δήμους είναι εντυπωσιακά όμοια, καθώς οι απασχολούμενοι στον αγροτικό τομέα αποτελούν την πλειοψηφία (με 50% στο Βέλο και 54% στα Φιλιατρά), οι απασχολούμενοι στο δευτερογενή είναι 14% και 10% αντίστοιχα, ενώ οι απασχολούμενοι στον τριτογενή τομέα είναι 34% και στις δύο περιοχές.

Η παρουσία των μεταναστών είναι ιδιαίτερα αυξημένη και στις δύο περιοχές έρευνας αν συγκριθεί με το μέσο όρο της χώρας, με βάση την Απογραφή Πληθυσμού του 2001. Ειδικότερα, στο Δήμο Βέλου καταγράφηκαν 776 μετανάστες – τα δύο τρίτα των οποίων είναι άνδρες – που αποτελούν το 10,1% του τοπικού πληθυσμού, ενώ παράλληλα αντιπροσωπεύουν το 14,7% του ενεργού πληθυσμού της περιοχής. Οι βασικές εθνικότητες των μεταναστών στην περιοχή είναι λίγες: οι Αλβανοί που αποτελούν τη μεγάλη πλειοψηφία με 86,6%, οι Ρουμάνοι με 4,1%, οι Βούλγαροι με 1,5% και οι Ινδοί-Πακιστανοί με 1,3%. Η συντριπτική πλειοψηφία των μεταναστών απασχολείται στη γεωργία (72%), ενώ σαφώς λιγότεροι στις υπηρεσίες (13,2%) στις κατασκευές (9,4%), στη μεταποίηση (3,6%). Μεταξύ των ανδρών μεταναστών, οι περισσότεροι απασχολούνται σε συντριπτικό ποσοστό στη γεωργία (76%), με χαμηλότερη συμμετοχή στις κατασκευές (12%), τις υπηρεσίες (6%) και τη μεταποίηση (4%). Μεταξύ των μεταναστριών, η απασχόληση στη γεωργία έχει σαφώς μικρότερο βάρος αλλά κυριαρχεί (57,6%), ενώ σημαντικό ποσοστό απασχολείται στις υπηρεσίες (39,4%).

Χάρτης 1α & 1β . Η περιοχή έρευνας του Δήμου Βέλου

Χάρτης 2α & 2β . Η περιοχή έρευνας του Δήμου Φιλιατρών

Στο Δήμο Φιλιατρών καταγράφηκαν 1.617 μετανάστες – όπου μόνο το 53% είναι άνδρες – που αντιπροσωπεύουν το 17,8% του τοπικού πληθυσμού και το 27,2% του ενεργού πληθυσμού της περιοχής. Οι βασικές εθνικότητες μεταναστών στην περιοχή είναι οι Αλβανοί με 42,9%, οι Βούλγαροι με 35,1%, οι Ρουμάνοι με 12,9% και οι Ουκρανοί (αποκλειστικά γυναίκες) με 0,9%. Μεταξύ των Αλβανών και των Ρουμάνων πάνω από τους μισούς είναι άνδρες (56% και 58% αντίστοιχα), ενώ οι Βούλγαροι είναι ισο-μοιρασμένοι μεταξύ των δύο φύλων. Η μεγάλη πλειοψηφία των μεταναστών απασχολείται και εδώ στη γεωργία (63,2%), σημαντικό ποσοστό απασχολείται στις λοιπές υπηρεσίες (16,6%) και στις κατασκευές (13,7%), ενώ σαφώς λιγότεροι απασχολούνται στο εμπόριο/ξενοδοχεία/μεταφορές (4%) και στη μεταποίηση (1,2%). Μεταξύ των ανδρών μεταναστών υπάρχει υψηλή συγκέντρωση στη γεωργία (70%), με σημαντικό ποσοστό απασχολούμενων στις κατασκευές (20,4%), ενώ μικρότερα ποσοστά καταλαμβάνουν οι υπηρεσίες (7%) και η μεταποίηση (1,5%). Μεταξύ των μεταναστριών η απασχόληση στη γεωργία έχει σαφώς μειωμένη σημασία σε σχέση με τους άνδρες αλλά κυριαρχεί (52%). Επιπρόσθετα, αρκετά σημαντικό ποσοστό μεταναστριών απασχολείται στις λοιπές υπηρεσίες (39,2%), ενώ μικρό ποσοστό απασχολείται στο εμπόριο/ξενοδοχεία (3%) και στις κατασκευές (3%).

Οι Αλβανοί μετανάστες εμφανίζονται να έχουν ελαφρώς χαμηλότερη συμμετοχή στον αγροτικό τομέα σε σχέση με τους Βούλγαρους και τους Ρουμάνους (69% και 73,4%-74% αντίστοιχα), ενώ αντίθετα προηγούνται ελαφρώς στην απασχόληση στις κατασκευές (22,4% έναντι 20% και 17,4% αντίστοιχα). Παρόμοια είναι η εικόνα για τις Αλβανίδες οι οποίες έχουν σαφώς μικρότερη ενασχόληση στη γεωργία σε σχέση με τις Βουλγάρες και τις Ρουμάνες (45,8% έναντι 61,3% και 55,6% αντίστοιχα), ενώ παράλληλα η απασχόληση στις υπηρεσίες είναι σαφώς αυξημένη συγκριτικά με τις άλλες δύο εθνικότητες (49% έναντι 33,3% και 36,5% αντίστοιχα).

5. Μεθοδολογία της επιτόπιας έρευνας

Και στις δύο περιοχές εφαρμόστηκε ερωτηματολόγιο που απευθυνόταν στους μετανάστες που ζουν και απασχολούνται σε αυτές τις περιοχές (είτε νόμιμοι είτε παράνομοι) ώστε να διαπιστωθεί η δημογραφική τους κατάσταση, η κατάσταση της απασχόλησής τους, οι συνθήκες στέγασής τους και οι απόψεις τους για την κοινωνία υποδοχής καθώς και οι δυνατότητες ένταξής τους σε αυτήν. Στο Βέλο συμπληρώθηκαν 78 ερωτηματολόγια την περίοδο Μαΐου - Ιουλίου 2005 με τη μέθοδο της χιονοστιβάδας σε σημεία όπου συχνάζουν οι μετανάστες και ειδικότερα στο ΚΕΠ του Δήμου όπου οι μετανάστες επισκέπτονται για να λάβουν γενικότερες πληροφορίες, για να υποβάλλουν αίτηση με στόχο την έκδοση κάρτας εργασίας ή για να ρωτήσουν σχετικά με τις νέες εξελίξεις στο μεταναστευτικό νόμο κτλ. Οι περισσότεροι μετανάστες που ερωτήθηκαν είναι νόμιμοι αλλά όχι και οι σύζυγοί τους καθώς συχνά δεν μπορούν να εξασφαλίσουν τις προϋποθέσεις του νόμου για έκδοση κάρτας παραμονής. Βέβαια την περίοδο που έγινε η εμπειρική έρευνα δεν είχε ακόμα εφαρμοστεί η κοινοτική οδηγία για την οικογενειακή συνένωση γεγονός που δεν επέτρεπε σε πολλές συζύγους να έχουν νόμιμη άδεια παραμονής. Στα Φιλιατρά συμπληρώθηκαν 59 ερωτηματολόγια την περίοδο Φεβρουαρίου-Μαρτίου 2007 με τη μέθοδο της χιονοστιβάδας σε σημεία που συχνάζουν οι μετανάστες και ιδιαίτερα σε καφενείο, σε τράπεζα όπου πηγαίνουν για συναλλαγές και με τη μέθοδο της χιονοστιβάδας μέσω των εργοδοτών τους. Στη δεύτερη αυτή περίπτωση επιδιώχθηκε να ερωτηθούν μετανάστες που ανήκουν στις τρεις βασικές εθνικότητες στην περιοχή (Αλβανοί, Βούλγαροι και Ρουμάνοι) και μάλιστα σε αναλογία 50% άνδρες και 50% γυναίκες ανά εθνικότητα. Επιπρόσθετα, λόγω των τόπων και του έτους αναζήτησης των μεταναστών δεν ήταν όλοι οι ερωτώμενοι νόμιμοι. Τα ερωτηματολόγια και από τις δύο περιοχές κωδικοποιήθηκαν και καταχωρήθηκαν στο SPSS όπου και έγινε η επεξεργασία των στοιχείων.

6. Ερευνητικά αποτελέσματα

Στο Βέλο, η συντριπτική πλειοψηφία (9 στους 10) των ερωτώμενων είναι Αλβανοί και οι

υπόλοιπες εθνικότητες είναι Βούλγαροι, Ρουμάνοι, Πακιστανοί, Μολδαβοί και Πολωνοί. Όσον αφορά το φύλο των ερωτώμενων, οκτώ στους δέκα είναι άνδρες, ενώ δύο στους τρεις ερωτώμενοι είναι έγγαμοι. Τα τρία τέταρτα των ερωτώμενων είναι 25-45 ετών, και το 80% έχει εκπαίδευση μεγαλύτερη από την πρωτοβάθμια. Ένας στους τρεις μετανάστες εισήλθε στη χώρα την πενταετία 1990-1994, ενώ πάνω από τους μισούς εισήλθε στη χώρα την περίοδο 1995-1999. Ένα μικρό ποσοστό (14%) των μεταναστών εισήλθε στη χώρα μετά το έτος 2000. Στις περισσότερες περιπτώσεις η παραμονή των μεταναστών στη χώρα είναι συνεχής. Το επάγγελμα με το οποίο ασχολούνται οι περισσότεροι στην Ελλάδα, είναι ως εργάτες γης (80,8%). Ακολουθούν άλλα επαγγέλματα όπως εργάτες βιομηχανίας και ακολουθούν όσοι ασχολούνται ως οικοδόμοι, ως εργαζόμενοι σε εστιατόριο και όσοι ασχολούνται με τις οικιακές εργασίες.

Στα Φιλιατρά, υπήρξε από την αρχή επιμερισμός του δείγματος σε τρεις εθνικότητες: Αλβανούς, Βούλγαρους και Ρουμάνους. Το 81% των μεταναστών που ερωτήθηκαν ανήκουν στην ηλικιακές κατηγορίες 25-45 ετών, ενώ το 53% έχει δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Οι γυναίκες έχουν κατά μέσο όρο μεγαλύτερη εκπαίδευση από τους άνδρες μετανάστες. Ενδιαφέρον έχει η παρατήρηση ότι οι περισσότεροι μετανάστες που ερωτήθηκαν και βρίσκονταν στην περιοχή πριν από το έτος 2000 έχουν κατά κανόνα πρωτοβάθμια εκπαίδευση, ενώ όσοι ήλθαν τα επόμενα χρόνια (κυρίως Βούλγαροι και Ρουμάνοι) έχουν υψηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο. Το 85% των Αλβανών μεταναστών βρίσκεται στη χώρα πάνω από 10 έτη, ενώ αντίθετα, αντίστοιχο ποσοστό Βούλγαρων και Ρουμάνων διαμένει στη χώρα λιγότερο από 10 έτη. Επιπρόσθετα, το 44% των μεταναστών απασχολούνται στον πρωτογενή τομέα, το 22% απασχολείται στον τουρισμό, το εμπόριο και τις επισκευές, το 20% στις λοιπές υπηρεσίες (π.χ. καθαριότητα, οικιακές υπηρεσίες) και το υπόλοιπο 14% στις κατασκευές.

Μετά τη σύντομη παρουσίαση των γενικών χαρακτηριστικών των μεταναστών σε κάθε περιοχή αναφερόμαστε σε ορισμένα βασικά ευρήματα της επιτόπιας έρευνας:

Ένα σημαντικό εύρημα που αφορά και τις δύο περιοχές είναι ότι οι παλαιότεροι μετανάστες στις αγροτικές αγορές εργασίας αμειβονται καλύτερα σε σχέση με αυτούς που ήρθαν αργότερα στην κάθε περιοχή. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι στο Βέλο το μέσο ημερομίσθιο γι αυτούς τους μετανάστες που είχαν έρθει στην περιοχή πριν το έτος 2000 είναι υψηλότερο κατά 11% περίπου σε σχέση με αυτούς που ήρθαν μετά το 2000 (€28,3 έναντι €25,4). Βέβαια αυτό οφείλεται και στο γεγονός ότι οι παλαιότεροι μετανάστες στην περιοχή έχουν γενικά καλύτερες θέσεις εργασίας (πιο μόνιμες και σχετικά πιο ειδικευμένες) σε σχέση με τους πιο πρόσφατα αφιχθέντες στην περιοχή. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ειδικά στα Φιλιατρά η διαφορά μεταξύ «παλαιότερου» και «νεότερου» ξένου εργατικού δυναμικού εκφράζεται στα διαφορετικά επαγγέλματα που κάνουν οι διαφορετικές εθνικότητες μεταναστών (Αλβανοί σε σχέση με τους Βούλγαρους και τους Ρουμάνους). Οι μετανάστες από την Αλβανία απασχολούνται λιγότερο στις αγροτικές εργασίες και περισσότερο στις κατασκευές σε σχέση με τους μετανάστες από την Βουλγαρία και την Ρουμανία, οι οποίοι απασχολούνται με μεγαλύτερη συμμετοχή στην γεωργία. Επιπρόσθετα, οι Αλβανοί έχουν ξεκινήσει επιχειρηματική δραστηριότητα, έχοντας δικά τους καταστήματα και παίρνοντας εργολαβίες στον τομέα των κατασκευών.

Η επαγγελματική κινητικότητα ανά εθνικότητα επιβεβαιώνεται (και στις δύο περιοχές) και από τα διαθέσιμα στοιχεία της Απογραφής Πληθυσμού 2001 όπου παρατηρείται ότι οι Αλβανοί μετανάστες (και οι μετανάστριες) έχουν πιο συχνά απασχόληση εκτός αγροτικού τομέα συγκρινόμενοι με τις άλλες εθνικότητες. Οι Αλβανοί μετανάστες - οι περισσότεροι με οικογένειες - δείχνουν μια πιο γρήγορη επαγγελματική ανέλιξη εντός της γεωργίας (από εποχική σε μόνιμη) ή/και εκτός της γεωργίας (π.χ. μετακίνηση από τη γεωργία στις κατασκευές). Είναι ενδεικτικό στο Βέλο ότι η ικανοποίηση των έγγαμων μεταναστών (με παιδιά) από την απασχόλησή τους είναι πιο μεγάλη σε σχέση με αυτούς που είναι άγαμοι (45% έναντι 22% δηλώνουν πολύ ή αρκετά ικανοποιημένοι από την εργασία τους). Αντίθετα,

οι έγγαμοι μετανάστες είναι λιγότερο ικανοποιημένοι - συγκρινόμενοι πάντα με τους άγαμους - σε σχέση με το σπίτι στο οποίο κατοικούν (λόγω υψηλότερων απαιτήσεων εξαιτίας των παιδιών), αλλά και σε σχέση με τη γραφειοκρατία (λόγω των προβλημάτων νομιμοποίησης των συζύγων -μέσω οικογενειακής συνένωσης).

Αξίζει να σημειωθεί ότι η καθημερινή απασχόληση και η υπερεργασία και των δύο συζύγων είναι μόνιμο χαρακτηριστικό των οικογενειών των μεταναστών. Για παράδειγμα, στο Βέλο το 85% των ανδρών συζύγων απασχολείται πάνω από 300 ημέρες το χρόνο, ενώ το 65% αυτών αμείβεται με μεροκάματο €25. Αντίστοιχα το 93% των γυναικών συζύγων απασχολείται πάνω από 300 ημέρες το χρόνο και η πλειοψηφία τους (85%) αμείβεται με μεροκάματο €25. Επιπρόσθετα, η πολυαπασχόληση είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη στο Βέλο μεταξύ των ανδρών, καθώς ένας στους τέσσερις άνδρες πολυαπασχολείται και μόνο μία στις δέκα γυναίκες. Η πολυαπασχόληση δεν είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη στα Φιλιατρά, καθώς ένας στους δέκα μετανάστες πολυαπασχολείται, γεγονός που οφείλεται στην μειωμένη απασχόληση στη γεωργία και την διευρυμένη απασχόληση στον τομέα των υπηρεσιών. Είναι ενδεικτικό ότι το 85% των Αλβανών εργάζεται περισσότερες από 300 ημέρες κατ' έτος, ενώ η πλειοψηφία των Βούλγαρων και των Ρουμάνων απασχολείται από 150-300 ημέρες κατ' έτος.

Σημειώνεται ότι οι περισσότεροι έγγαμοι άνδρες μετανάστες είναι ασφαλισμένοι, ενώ ένα σημαντικό ποσοστό γυναικών συζύγων (οι οποίες απασχολούνται) παραμένουν ανασφάλιστες (κυρίως στα Φιλιατρά). Παρατηρείται ότι ένα σημαντικό ποσοστό μεταναστών ακόμα και όταν δεν απασχολείται στον αγροτικό τομέα αυτασφαλίζεται στον ΟΓΑ, λόγω του χαμηλού κόστους που συνεπάγεται αυτή η ασφάλιση.

Τα κυριότερα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι μετανάστες και στις δύο περιοχές είναι η γραφειοκρατία και η στέγαση. Σημαντικότερο πρόβλημα όσον αφορά τη στέγαση είναι οι υψηλές τιμές οι οποίες τους αποτρέπουν να αγοράσουν κάποιο σπίτι επειδή δεν επιθυμούν να μένουν σε σπίτι με ενοίκιο. Παρότι δηλαδή πολλοί οικογενειάρχες μετανάστες υιοθετούν το ελληνικό μοντέλο της ιδιοκατοίκησης, συχνά δεν είναι σε θέση να προχωρήσουν στο βήμα της αγοράς σπιτιού λόγω των πραγματικά υψηλών ενοικίων που κυριαρχούν στην ελληνική ύπαιθρο. Για τις γυναίκες η γραφειοκρατία και η νομιμοποίηση παρουσιάζονται πιο συχνά ως πρόβλημα, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από το μεγάλο ποσοστό ανασφάλιστων απασχολούμενων μεταναστριών. Συχνότερα, τέλος, οι γυναίκες αναγνωρίζουν ως πρόβλημα το ρατσισμό και την ανεργία.

Σχετικά με το ενδεχόμενο επιστροφής των μεταναστών στη χώρα προέλευσης, ένας μόνον ερωτώμενος στο Βέλο διατύπωσε τη θέλησή του να επιστρέψει. Ένα άλλο στοιχείο που συμπληρώνει την εικόνα της μετανάστευσης στα Φιλιατρά, είναι ότι η πλειονότητα των μεταναστών εκφράζει καθημερινά και με σταθερότητα την επιθυμία να παραμείνει για αόριστο χρονικό διάστημα στην περιοχή αλλά και τη βούληση να ενταχθεί στον κοινωνικό της ιστό. Έτσι σταδιακά κλονίζεται - τουλάχιστον για τους Αλβανούς, τους Βούλγαρους και τους Ρουμάνους - το μέχρι πρόσφατα ισχύον πρότυπο του άνδρα εργάτη, ο οποίος απλώς φιλοξενείται προσωρινά στη χώρα υποδοχής με σκοπό τη συγκέντρωση συγκεκριμένου χρηματικού ποσού και απώτερο στόχο την επιστροφή στη χώρα προέλευσής του.

7. Συμπεράσματα: Η συνέχιση της απασχόλησης των μεταναστών οδηγεί σε νέα διλήμματα

Το μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό λόγω της συχνών μεταβολών του και των εσωτερικών του διαφοροποιήσεων δεν μπορεί πλέον να αντιμετωπίζεται απλώς και μόνο από την πλευρά της ζήτησης εργατικών χεριών. Αυτό που φαίνεται να προωθείται (ρητά ή άρητα) από την πλευρά των χωρών της Ε.Ε. είναι η αποσπασματική και επιλεκτική διαχείριση των μεταναστευτικών ροών, η «ατυποποίηση» της εργασίας των μεταναστών στον αγροτικό τομέα, η αντιμετώπιση της λαθρομετανάστευσης ως ενός συμπληρώματος της επίσημης μετανάστευσης και ο περιορισμός (μέσω του ελέγχου) της εισόδου μεταναστών εκτός της Ε.Ε.

Τα ευρήματα της εμπειρικής έρευνας στις δύο περιοχές καταδεικνύουν την άνιση διαδικασία προσαρμογής των μεταναστών στις αγροτικές αγορές εργασίας. Αν και τα χαρακτηριστικά των τοπικών αγορών εργασίας αποτελούν το πλαίσιο για την προσαρμογή και την ευελιξία της απασχόλησης των μεταναστών, η δυναμική των μεταναστευτικών ρευμάτων και η αλληλεπίδραση των διαφορετικών κατηγοριών μεταναστών με τις τοπικές κοινωνίες οδηγούν σε μια διαφοροποιημένη προσαρμογή τους στις αγροτικές αγορές εργασίας. Από την ανάλυση που προηγήθηκε προκύπτει ότι οι Αλβανοί μετανάστες είναι πιο προσαρμοσμένοι στις αγροτικές αγορές εργασίας λόγω της μακράς παρουσίας τους, των οικογενειακών στρατηγικών τους και της εργασιακής ευελιξίας τους, ενώ ακολουθούν οι Βούλγαροι και οι Ρουμάνοι μετανάστες οι οποίοι διεκδικούν σταδιακά καλύτερες θέσεις απασχόλησης καθώς προηγούνται χρονικά και κοινωνικο-πολιτισμικά από άλλες μεταναστευτικές εθνικότητες.

Δεν μπορεί να αγνοηθεί το γεγονός ότι παρουσιάζεται σημαντική επαγγελματική κινητικότητα των μεταναστών ανάλογα με τα χρόνια παραμονής τους στην χώρα, τις διασυνδέσεις ή/και την αποδοχή τους από την τοπική κοινωνία, τη συστηματική προσπάθεια προσαρμογής τους στην ελληνική κοινωνία και την διαδοχή των μεταναστευτικών ρευμάτων. Η πορεία του μεταναστευτικού δυναμικού στην ελληνική ύπαιθρο είναι δυναμική, ενώ ταυτόχρονα δημιουργεί νέους κοινωνικούς διαχωρισμούς μεταξύ των μεταναστών.

Βιβλιογραφία

Βαΐου, Ν., Κ. Χατζημιχάλης, 1997: Με τη Ραπτομηχανή στην Κουζίνα και τους Πολωνούς στους Αγρούς. Αθήνα, Εξάντας.

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, 2001: Απογραφή Πληθυσμού.

Ίδρυμα Κοινωνικής Ασφάλισης (ΙΚΑ), 2003: Μηνιαία Στοιχεία Απασχόλησης ΙΚΑ – Δεκέμβριος 2003.

Κασίμης, Χ., Ε. Ζακοπούλου, Α.Γ. Παπαδόπουλος, 2003: Η Συμβολή των Μεταναστών στη Σύγχρονη Οικονομική Εκμετάλλευση: Μελέτη τριών Παραδειγματικών Περιοχών. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών. 111/112, 9-38.

Παπαδόπουλος, Α.Γ. 2006: Γυναικεία Απασχόληση και Οικονομικοί Μετανάστες στην Ελληνική Ύπαιθρο. Γεωγραφίες. 11, 51-77.

Arango, J., P. Martin, 2005: Best Practices to Manage Migration: Morocco-Spain. International Migration Review. 39, 258-269.

Beer, C., N. Lewis, 2006: Labouring in the Vineyards of Marlborough: Experiences, Meanings and Policy. Journal of Wine Research. 17, 95-106.

Bell, N. 2004: Strawberries from Huelva. European Civic Forum. (Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.forumciviqueuropeen.org/>, τελευταία πρόσβαση 15/7/2007).

Calavita, K. 2006: Italy: Immigration, Economic Flexibility, and Integration. University of California, Irvine (Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: http://www.utexas.edu/colacenters/european_studies/conferences/, τελευταία πρόσβαση 15/7/2007).

Commission for Rural Communities (CRC), 2007: A8 migrant workers in rural areas. Briefing paper. (Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.ruralcommunities.gov.uk/>, τελευταία πρόσβαση 15/7/2007).

Commission of the European Communities (CEC), 2004: Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. First Annual Report on Migration and

Integration. COM(2004) 508 final.

European Union Committee (EUC), 2005: Economic Migration to the EU. Report with Evidence, 14th Report of Session 2005-2006, House of Lords, UK, The Stationary Office Ltd.

Gatti, F. 2006: I was a slave in Puglia. *L' espresso*. 4 September (Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.espresso.repubblica.it/>, τελευταία πρόσβαση 15/7/2007).

Hoggart, K., C. Mendoza, 1999: African Immigrant Workers in Spanish Agriculture. *Sociologia Ruralis*. 37, 538-562.

Kasimis, C., A.G. Papadopoulos, 2005: The Multifunctional Role of Migrants in Greek Countryside: Implications for Rural Economy and Society, *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 31, 99-127.

Katseli, L. 2004: Immigrants and EU Labour Markets. *Migration Information Sources*. (Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.migrationinformation.org/> τελευταία πρόσβαση 15/7/2007).

King, R. 2000: Southern Europe in the Changing Global Map of Migration. King, R., G. Lazaridis and Ch. Tsardanidis (eds) *Eldorado or Fortress? Migration in Southern Europe*. Basingstoke, Macmillan Press.

Lagana, G., 2006: The EU's 'basic values' and irregular migrants: Common principles for integration or tool for exclusion? *Migrationonline* (Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.migrationonline.cz/> τελευταία πρόσβαση 15/7/2007).

Levinson, A., 2005: Why Countries Continue to Consider Regularization. *Migration Information Sources* (Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.migrationinformation.org/> τελευταία πρόσβαση 15/7/2007).

Lianos, T., A. Sarris, L. Katseli, 1996: Illegal Migration and Local Labour Markets: the Case of Northern Greece. *International Migration*. 34, 449-484.

Moren-Alegret, R., M. Solana, 2004: Foreign Immigration in Spanish Rural Areas and Small Towns: Current Situation and Perspectives. *Finisterra*. 39, 21-38.

Münz, R., 2006: Europe: Population and Migration in 2005. *Migration Information Sources*. (Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.migrationinformation.org/> τελευταία πρόσβαση 15/7/2007).

Renault, A., 2003: Migrants in European Agriculture-The new Mercenaries? *Labour Education*. 131/132, 23-28.

Rogaly, B., 2006: Intensification of Work-Place Regimes in British Agriculture: The Role of Migrant Workers. *Sussex Migration Working Paper No 36*. University of Sussex.

Tsimbos, C. 2006: The Impact of Migration on Growth and Ageing of the Population in a New Receiving Country: The Case of Greece. *International Migration*. 44, 231-254.

Wells, M.J., 2000: Politics, Locality, and Economic Restructuring: California's Central Coast Strawberry Industry in the Post-World War II Period. *Economic Geography*. 76, 28-49.

ΠΡΟΤΥΠΑ ΚΑΙ ΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΝΤΑΞΗΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ

Παπαδοπούλου Δ.

Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής

Περίληψη

Η παρούσα εισήγηση πραγματεύεται τις ευρωπαϊκές πολιτικές ένταξης των μεταναστών ως τάσεις και μοντέλα σύγχρονης πολιτικής. Ωστόσο στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στο ιστορικό και κοινωνικοπολιτικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο συστήθηκαν ανά τους αιώνες αυτές οι πολιτικές και όχι στην καταγραφή των σύγχρονων μέτρων. Η εισήγηση εστιάζει για λόγους στρατηγικής στην αντιπαράθεση μεταξύ των παραδοσιακών πολιτικών ένταξης που εφαρμόζουν η Γαλλία και η Γερμανία, αντιφατικά μοντέλα συγκρότησης εθνικών κρατών και άρα μεταναστευτικών πολιτικών, και στην αναζήτηση ενός ενιαίου προτύπου ένταξης που προβάλλει τα τελευταία χρόνια η Ευρωπαϊκή Ένωση. Η διεθνικότητα των μεταναστών αποτελεί για το σύγχρονο ευρωπαϊκό πρότυπο μία εναλλακτική πρόταση στις παραδοσιακές πολιτικές ένταξης και ενσωμάτωσης που δείχνουν σήμερα να έχουν αγγίξει τα όρια τους. Η πρόταση όμως αυτή ενιαίας ευρωπαϊκής πολιτικής ένταξης έρχεται σε αντίθεση με τις πολιτικές των μεγάλων ευρωπαϊκών εθνικών κρατών γιατί φαίνεται ότι αποδυναμώνει το θεσμικό ρόλο του εθνικού κράτους.

PATTERNS AND TRENDS OF EUROPEAN POLICIES FOR THE INCLUSION OF IMMIGRANTS

Papadopoulou D.

Panteion University, Department of Social Policy

Abstract

The paper deals with European inclusive policies for immigrants, as trends and patterns of contemporary policy. However, to a great extent, the paper is concerned with the historical and socio-political framework against which these policies were introduced over centuries, and not on the description of contemporary policy measures. For reasons of strategy, the paper focuses on the comparison between traditional policies of inclusion, namely those of France and Germany, which are characterized by different models of nation state building and different immigration policies, and on the consideration of a unified pattern of inclusion as has been initiated by the European Union during the last years. Internationality of immigrants becomes a contemporary European pattern, an alternative proposition to traditional policies of inclusion and integration that nowadays seem to have reached their limits. Nevertheless, such a proposition for a unified European policy of inclusion is against policies of inclusion that strong European states initiate, because it seems to weaken the institutional role of the nation-state.

Λέξεις κλειδιά: Μετανάστευση, Πολιτικές Ένταξης των Μεταναστών, Διεθνικότητα των μεταναστών, Ευρωπαϊκή Ένωση.

Key words: Immigration, Policy of social integration, Transnationalism of migrants, European Union.

1. Εισαγωγή

Καθ' όλη τη διάρκεια της συγκρότησης των ευρωπαϊκών εθνικών κρατών, το μεταναστευτικό φαινόμενο στηρίχθηκε πάνω σε διακρατικές συμφωνίες και συνεπώς, είχε ένα καθαρά ελεγχόμενο και νομιμοποιημένο χαρακτήρα. Επίσης ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά που εμφανίζει αυτή η μετανάστευση, είναι η μετακίνηση του εργατικού δυναμικού λόγω της μεγάλης ανάγκης εργατικής δύναμης που έχουν οι δυτικές χώρες αυτή την περίοδο. Είτε βρίσκονται πιο κοντά στον τύπο της Γαλλίας (τέλος της αποικιοκρατικής περιόδου με την ήπια των Γάλλων στην Αλγερία, με το τέλος της αγγλικής κυριαρχίας σε Ινδία, Μπαγκλαντές και Πακιστάν), είτε πιο κοντά στον τύπο της Γερμανίας (μετά το τέλος το β' Παγκοσμίου Πολέμου, αφοπλισμός και μεγάλη βιομηχανική ανάπτυξη), οι χώρες της Δύσης εισήγαγαν μεγάλο αριθμό οικονομικών μεταναστών για να καλύψουν τις ανάγκες τους και να επιταχύνουν την ανάπτυξή τους. Η μετανάστευση και η μεταναστευτική πολιτική στην ευρωπαϊκή ήπειρο ορίζεται και χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη και τη δράση ισχυρών και συγκροτημένων εθνικών κρατών με μεγάλη ιστορία τόσο ως προς τις πολυπληθείς πληθυσμιακές μετακινήσεις όσο και ως τις πολιτικές διευθετήσεις και τις πολεμικές συρράξεις και την κατασκευή ισχυρού κοινωνικού δεσμού πάνω στον εθνικό δεσμό.

Πως όμως η κάθε χώρα «επιλέγει» να εντάξει ή να μην εντάξει τους μετανάστες της; Κι αυτό που οι χώρες ονομάζουν πολιτικές ένταξης των μεταναστών αποτελούν οργανωμένη δέσμη μέτρων και πολιτικών σύμφωνα με οργανωμένα πρότυπα ένταξης; Υπάρχει πετυχημένο ευρωπαϊκό μοντέλο ένταξης του σύγχρονου μετανάστη και ποιο είναι αυτό; Η Συνθήκη της Λισαβόνας το 2000 έθεσε το θεμελιώδη λίθο στην κατασκευή ενός κοινού ευρωπαϊκού μοντέλου ένταξης των μεταναστών που έχουν εγκατασταθεί στις ευρωπαϊκές κοινωνίες υποδοχής, με βάση όμως αποκλειστικά και μόνο την ένταξη στην αγορά εργασίας. Λίγο αργότερα το πρόγραμμα της Χάγης που εγκρίθηκε από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της 4ης και 5ης Νοεμβρίου του 2004, υπογραμμίζει την αναγκαιότητα ενός μεγαλύτερου συντονισμού των εθνικών πολιτικών ένταξης και των πρωτοβουλιών της Ε.Ε στον τομέα αυτό. Το Συμβούλιο ΔΕΥ της 19ης Νοεμβρίου του 2004 ενέκρινε τις κοινές βασικές αρχές για τη στήριξη ενός συνεκτικού ευρωπαϊκού πλαισίου στον τομέα της ένταξης των υπηκόων των τρίτων χωρών. Σε μία πρώτη φάση, η Επιτροπή δημοσίευσε μία πράσινη βίβλο σχετικά με την κοινοτική προσέγγιση της διαχείρισης των οικονομικών μεταναστεύσεων, υπογραμμίζοντας ότι τα μέτρα εισδοχής πρέπει να συνοδεύονται από ισχυρές πολιτικές ένταξης (COM 2005, 389 τελικό, Βρυξέλλες 1.9.2005, Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Συμβούλιο, Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή Περιφερειών, σ.3). Για το λόγο αυτό συνέταξε μία σειρά από «κοινές βασικές αρχές», συνολικά εννέα κατανεμημένες αντίστοιχα στο εθνικό και το ευρωπαϊκό επίπεδο. Όλες προσβλέπουν σ' ένα στόχο: την ενίσχυση της ένταξης των νόμιμων μεταναστών στις κοινωνίες εγκατάστασής τους.

Τη φαινομενικά αντίθετη λογική διατρέχει η αρχή της «διεθνικότητάς» τους (transnationalism), η οποία έρχεται να δικαιολογήσει την κινητικότητα τους με γνώμονα κυρίως τις ανάγκες της αγοράς. Η αρχή της διεθνικότητας, είναι γνήσιο προϊόν των πολιτικών παγκοσμιοποίησης και γενικότερα της νέας αντίληψης που αντιλαμβάνεται τη γη ως μία ενιαία μονάδα. Στον ορισμό της «διεθνικότητας» κάποιοι βλέπουν αναπτυσσόμενο το κοινωνικό κίνημα που αυξάνει τη διεπικοινωνία μεταξύ των ανθρώπων ολόκληρου του κόσμου και τείνει να εξαφανίσει τα εθνικά σύνορα μεταξύ των χωρών. Η διεθνικότητα αναπτύχθηκε στον αντίποδα των ισχυρών εθνικών μεταναστευτικών πολιτικών και των πολιτικών ένταξης και εισάγει μία νέα λογική στις πληθυσμιακές μετακινήσεις όπου η ανθρώπινη ανταλλαγή πολιτισμών και κουλτούρας θεωρείται ως φυσιολογική διαδικασία, ενδυναμώνει την οικονομία, ενισχύει τις παγκόσμιες συναλλαγές και όχι μόνο δεν θεωρείται πρόβλημα για μία κοινωνία αλλά πρέπει να ενθαρρύνεται από τους πολιτικούς. Η διεθνικότητα είναι μία έννοια που προωθήθηκε στις αρχές τις δεκαετίας του 90 από αγγλόφωνους διανοούμενους της μετανάστευσης και σύμφωνα με τους σημαντικότερους ορισμούς αναφέρεται στην «κοινωνική

διαδικασία κατά την οποία οι μετανάστες εγκαθιστούν κοινωνικά δίκτυα διαμέσου γεωγραφικών, πολιτισμικών και πολιτικών συνόρων. Οι μετακινούμενοι προς μία χώρα μετανάστες κατανόησαν ότι πρέπει να γίνουν δια-μετανάστες όταν ανέπτυξαν και σχέσεις σε πολλαπλά επίπεδα – οικογενειακό, οικονομικό, κοινωνικό, οργανωτικό, θρησκευτικό και πολιτικό – που να διαπερνά και να μην λαμβάνει υπόψη του τα σύνορα» (Glick Schiller et al, 1992, σ. ix, Nedelcu Michaela, 2004, σ. 80). Οι μετανάστες λοιπόν μπορούν να ζουν μεταξύ πολλαπλών συνόρων αφού γνωρίζουν καλά δυο ή και περισσότερες διαφορετικές κοινωνίες στις οποίες και συμμετέχουν ενεργά (Grillo, 2003, σ. 3). Η διεθνικότητα αντιπαράκειται στην γαλλική αντίληψη περί ενσωμάτωσης και ένταξης στην εθνική κοινωνία και οπωσδήποτε αναπτύσσει τη λογική της πολλαπλής συμμετοχής προσαθώντας να δει το ποτήρι της μετανάστευσης μισογεμάτο: οι Γάλλοι διανοούμενοι της μετανάστευσης βλέπουν τη «διπλή απουσία των μεταναστών», τη στιγμή που η αγγλόφωνη βιβλιογραφία προωθεί τη «διπλή συμμετοχή».

2. Υπόθεση εργασίας

Πως ερμηνεύονται όμως αυτές οι δύο αντίθετες τάσεις πολιτικών που προσπαθούν να δώσουν απαντήσεις στο καυτό ερώτημα του καλύτερου και ταχύτερου τρόπου ένταξης των μεταναστών; Εάν η πρώτη αντικατοπτρίζει τις παραδοσιακές αντιλήψεις περί ενσωμάτωσης και αφομοίωσης, πολιτικές που προέβλεπαν τα εθνικά κράτη τις στιγμές του απόγειου τους κατά τη διάρκεια της ένδοξης τριακονταετίας, η δεύτερη ως πολιτική ένταξης μπορεί να παρουσιάσει πιο πετυχημένα αποτελέσματα θέτοντας νέους κανόνες κοινωνικής συνοχής; Υπάρχει ένταξη για έναν μετανάστη όταν ακολουθεί κατά κύριο λόγο τις ανάγκες της οικονομίας και συμμετέχει σε πολλές κοινωνίες; Στην παρακάτω ανάλυση θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε τις κυρίες τάσεις των ευρωπαϊκών πολιτικών ένταξης κάτω από το βάρος των κατευθυντήριων γραμμών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της εξέλιξης του μεταναστευτικού φαινομένου.

3. Μεθοδολογία

Το κείμενο που ακολουθεί αποτελεί προϊόν μακροχρόνιας εικοσαετούς παρατήρησης και ανάλυσης των δεδομένων που συσσωρεύονται στο χώρο της μετανάστευσης και ειδικότερα της ένταξης των οικονομικών μεταναστών τα τελευταία είκοσι χρόνια. Βασίζεται κατά κύριο λόγο σε συμπεράσματα και παρατηρήσεις που έχουν ήδη καταγραφεί σε μία εργασία της συγγραφέως (Μπάγκας και Παπαδοπούλου, 2003), όπου αναζητήθηκαν οι βασικοί άξονες και οι συνιστώσες της ευρωπαϊκής μεταναστευτικής πολιτικής μη λαμβάνοντας όμως υπόψη τις θεμελιώδεις ευρωπαϊκές παρεμβάσεις των τελευταίων χρόνων στο θέμα αυτό και τις τελευταίες προσπάθειες ρύθμισης των διαδικασιών ένταξης των μεταναστών από την πλευρά της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η ανάλυση που εδώ ακολουθείται προεκτείνει εκείνα τα συμπεράσματα λαμβάνοντας υπόψη και τρεις έρευνες πεδίου (Δημουλάς και Παπαδοπούλου, 2004; Μπάγκας, Παπαδοπούλου, Συμεωνάκη, 2007; Δημουλάς και Παπαδοπούλου, 2007;) που πραγματοποιήθηκαν στο ενδιάμεσο χρονικό διάστημα (2003-2007) πάνω στο θέμα, καθώς επίσης και τις τελευταίες οδηγίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την ένταξη των μεταναστών. Επίσης, συσχετίζει τις παλιές με τις νέες τάσεις περί παρουσίας των μεταναστών σε μία εθνική κοινωνία, αυτές που αποτελούν απομεινάρια των «σκληρών» εθνικών μεταναστευτικών πολιτικών με αυτές που παραβλέπουν σε μεγάλο βαθμό το εθνικό κράτος ως τον κύριο και μοναδικό ρυθμιστή των μεταναστευτικών πολιτικών.

Επιλέγονται να παρουσιαστούν σύντομα τα προνομιακά παραδείγματα της Γαλλίας και της Γερμανίας ως αντιπροσωπευτικοί ιδεότυποι των ευρωπαϊκών μεταναστεύσεων και ως ισχυρά παραδείγματα παραδοσιακής εθνικής μεταναστευτικής πολιτικής μέσα από τις διαφορετικές εμπειρίες που συγκρότησαν τους εθνικούς μηχανισμούς. Με τον τρόπο αυτό, η αντιπαράθεση με τα παγκόσμια πρότυπα μετανάστευσης και τη διεθνικότητα που προωθούνται ως μεταναστευτικά μοντέλα θα είναι πιο εύγλωττη.

4. Η περίπτωση των πολιτικών ένταξης στη Γαλλία

Η Γαλλία είναι μία παραδοσιακή χώρα μετανάστευσης με αποικιοκρατικό παρελθόν, πολύ ισχυρή εθνική συνείδηση και ισχυρούς εθνικούς θεσμούς. Η Γαλλία είναι η χώρα που ενσάρκωσε την εθνική ιδέα ως θεσμό, η οποία είχε γεννηθεί στην Αγγλία του 18ου αιώνα. (Schnappper, 2000). Συγκροτήθηκε σε εθνική κοινωνία με βάση την εθνική ιδέα και κάτω από μία συγκεντρωτική πανίσχυρη κεντρική εξουσία ενσωμάτωσε πολλές και διαφορετικές εθνοτικές ομάδες και λαούς (Βρετάνους, Αλσατούς, Βάσκους, κλπ.) οι οποίες μέχρι εκείνη τη στιγμή είχαν τη δική τους γλώσσα, τη δική τους πολιτισμική κληρονομία και την δική τους αυτόνομη ιστορία και ταυτότητα (Berger, 1972; Armstrong, 1983). Μαζί με την Αγγλία υπήρξαν οι δύο μεγαλύτερες αποικιοκρατικές παγκόσμιες δυνάμεις που για τουλάχιστον δύο αιώνες κυριαρχούσαν περίπου στο μισό της υφής και εκμεταλλεύονταν οικονομικά τις πηγές πλούτου που διατηρούσαν κάποιοι άλλοι απομακρυσμένοι λαοί στην άλλη άκρη της γης και δεν διέθεταν τα μέσα για προχωρήσουν οι ίδιοι στην εκμετάλλευση αυτών των πηγών (Savarése, 2000; Henry, 2001). Η Γαλλία στιγματίστηκε από το αποικιοκρατικό παρελθόν.

Η Γαλλία για πάρα πολλά χρόνια αγνοούσε την ταυτότητά της ως χώρα μετανάστευσης. Τη διαπίστωση αυτή μπορεί να κάνει κανείς εύκολα ρίχνοντας μία ματιά στην γαλλική κοινωνική επιστήμη αλλά και την επίσημη μεταναστευτική πολιτική. Οι όροι αποκοινωνικοποίηση και επανακοινωνικοποίηση, επιπολιτισμός, αφομοίωση, ενσωμάτωση και ένταξη (*désocialisation et resocialisation, acculturation, assimilation, intégration, insertion*) είναι όροι που εάν και ποιοτικά χαρακτηρίζουν με διαφορετική ένταση και περιεχόμενο την παρουσία των μεταναστών, λειτούργησαν ως σανίδες σωτηρίας για τις εκάστοτε διαφορετικές κυβερνήσεις με τον ίδιο πάντα πολιτικό στόχο: να κάνουν λίγο-πολύ «αόρατους» τους μετανάστες, «οι οποίοι έτσι και αλλιώς φαίνονται», για να διατηρήσουν την κοινωνική συνοχή μιας κοινωνίας που ακουμπούσε πάνω στην εθνική ιδέα και στις εθνικές της αξίες της δημοκρατίας και της ισότητας. Οι όροι επιπολιτισμός και αφομοίωση δέχτηκαν σκληρή κριτική από τους διανοούμενους της εποχής επειδή παρέπεμπαν στην αποικιοκρατική περίοδο και υποδήλωναν σχέσεις ακραίας κοινωνικής και πολιτισμικής ανισότητας μεταξύ γάλλων και ξένων. Σε αντικατάστασή τους προτάθηκαν οι όροι ενσωμάτωση και ένταξη, όροι που παρέπεμπαν περισσότερο στη συμμετοχή στο γαλλικό σχολείο και συνεπώς στη γλώσσα και στην αγορά εργασίας, αλλά δεν έθιγαν στοιχεία πολιτισμικά, θρησκευτικά και καθαρά ιδιωματικά του ατόμου.

Από την άλλη πλευρά, οι μετανάστες εξυπηρετούσαν τη δημογραφική πολιτική των γεννήσεων, της γαμλιότητας, και της οικονομικής ανάπτυξης και συντήρησης των μικρομεσαίων επιχειρήσεων που πλήττονταν βαριά από την ήδη παγκοσμιοποιημένη γαλλική οικονομία και άρα αποτελούσαν για τους γάλλους το «αναγκαίο κακό». Με αυτό το αποικιοκρατικό παρελθόν να πιέζει και να βαραίνει τη γαλλική κοινωνία, με την κληρονομιά του *jus soli* που φιλοδοξεί να μετατρέψει σε Γάλλους όλους τους διαμένοντες σε γαλλικό έδαφος και με εθνικούς θεσμούς να αποτυπώνουν τη γαλλική κυριαρχία, η Γαλλία αποτελεί το κατ' εξοχήν εθνικό παράδειγμα παραδοσιακής μεταναστευτικής πολιτικής με επίκεντρο την ένταξη και την ενσωμάτωση. Η ανυπαρξία ουσιαστικών θετικών μέτρων για τα παιδιά των μεταναστών (εκτός από την ιθαγένεια που αποτέλεσε ένα καθαρά τυπικό στοιχείο), δηλαδή για τα παιδιά της δεύτερης γενεάς, για εκείνα ακριβώς τα παιδιά που έλυσαν το πρόβλημα της χαμηλής γονιμότητας της γαλλικής κοινωνίας στα τέλη της δεκαετίας του '60 και αρχές της δεκαετίας του '70, μια εικοσαετία αργότερα συμμετέχουν με τα υψηλότερα ποσοστά στις κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες. Οι οικογένειες των οποίων ο αρχηγός εργαζόταν μέχρι το 1980-90 και καθ' όλη την περίοδο της βιομηχανικής ανάπτυξης, στην περίοδο της αποβιομηχάνισης μπαίνει στη μακροχρόνια ανεργία και το παιδί του βιώνει την σχολική αποτυχία και διώχνεται από το γαλλικό σχολείο. Στα τέλη της δεκαετίας του '80 και αρχές του '90 είναι οι γάλλοι στην ιθαγένεια, αλλά παιδιά της δεύτερης γενεάς που έχουν αποκοινωνικοποιηθεί από το ίδιο το γαλλικό σχολείο, που έχουν μεγαλώσει στους δρόμους

των υποβαθμισμένων προαστίων των μεγάλων αστικών κέντρων ή στα λεγόμενα «γκέτο», που δεν εργάζονται, που έχουν «διερρηγμένη» εθνική ταυτότητα και που προέρχονται από οικογένειες που είναι ήδη φτωχές λόγω της μακροχρόνιας ανεργίας. Είναι αυτοί οι ίδιοι πληθυσμοί που παρουσιάζουν υψηλούς δείκτες θνησιμότητας και εγκληματικότητας.

Οι δύο προηγούμενες δεκαετίες έδειξαν τα όρια των εθνικών πολιτικών στο χώρο της μετανάστευσης. Στην περίπτωση της Γαλλίας, όπως και στην περίπτωση της Γερμανίας που θα δούμε αμέσως μετά, οι ιστορικές κληρονομίες κράτησαν για δύο τουλάχιστον αιώνες εγκλωβισμένες τις κοινωνίες σε σχήματα και προκαταλήψεις που στον παρόντα χρόνο έχουν αποδειχθεί προβληματικά/ές. Η μετανάστευση μέχρι πρόσφατα αποτελούσε κυρίως εσωτερικό θέμα και αντιμετωπιζονταν ως τέτοιο, αφού η κάθε χώρα προέβαλε τα δικά της εθνικά συμφέροντα πάνω στην ανάλυση του φαινομένου της μετανάστευσης. Με όρους εθνικούς γίνονταν και η επεξεργασία της μεταναστευτικής πολιτικής, γεγονός που τροφοδοτούσε τρομερές αντιθέσεις στον τρόπο αντιμετώπισης της.

Η ενδυνάμωση των ευρωπαϊκών θεσμών όμως και η συνειδητοποίηση ότι παρόλες τις εθνικές διαφοροποιήσεις το μεταναστευτικό φαινόμενο έχει παγκόσμια χαρακτηριστικά και κοινές αιτίες το προκαλούν, επέτρεψαν την ανάπτυξη ενός πολιτικού λόγου περισσότερο ευρωπαϊκού και την ανάγκη θέσπισης μέτρων με γνώμονα τα ευρύτερα συμφέροντα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η σύγκλιση της γαλλικής μεταναστευτικής πολιτικής με την ευρωπαϊκή νομοθεσία αποτέλεσε ένα σοβαρό βήμα προς αυτή την κατεύθυνση. Πριν όμως δούμε αναλυτικά την ευρωπαϊκή μεταναστευτική πολιτική στο μέτρο που συστήνεται και υπάρχει, θα προσεγγίσουμε το πολύ ενδιαφέρον παράδειγμα της Γερμανίας που όπως ήδη τονίσαμε αποτελεί το δεύτερο ιδεότυπο των μεταναστευτικών πολιτικών.

5. Η περίπτωση των πολιτικών ένταξης στη Γερμανία

Η Γερμανία θεωρείται από πολλούς η κατ' εξοχήν χώρα μετανάστευσης μετά τις Ηνωμένες Πολιτείες. Χώρα εισαγωγής ξένου εργατικού δυναμικού, αποτέλεσε και αποτελεί μεγάλη οικονομική δύναμη με ισχυρό και πολύπλοκο παρελθόν διαφοροποίησης των συνόρων της. Η γερμανική κοινωνία συγκροτήθηκε πάνω σε μία εθνική ιδέα αντίθετη από αυτή που συναντήσαμε στη Γαλλία: εδώ το έθνος είναι το «Volk», δηλαδή η γερμανική «κοινότητα», ο γερμανικός λαός, με συγκεκριμένα, ομογενή και ξεκάθαρα εθνικά χαρακτηριστικά, ακόμη και εάν κάποιο μέλος αυτής της κοινότητας ζει στην άλλη άκρη της γης. Είναι η περίπτωση των Aussiedler, δηλαδή των κατιόντων των εγκατεστημένων γερμανών, ίσως εδώ και αιώνες σε μη γερμανικά εδάφη, στους οποίους όμως ο γερμανικός νόμος περί ιθαγένειας δίνει την άμεση δυνατότητα να «ενσωματωθούν» αυτόματα στη γερμανική ιθαγένεια (Schnapper, 1992, σ. 64). Είναι η περίπτωση οπωσδήποτε των πρώην ανατολικογερμανών, αλλά ισότιμα μέρους των πληθυσμών που ζουν στην Πολωνία, την Τσεχία, στην Ουγγαρία και στις άλλες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης.

Το γερμανικό δίκαιο ιθαγένειας έχει θεμελιωθεί πάνω στην ιδέα του *ius sanguinis* επειδή η αντίληψη για το γερμανικό έθνος πηγάζει από αυτό. Οι δεσμοί του αίματος παραπέμπουν σε μία και μοναδική οικογένεια ή κοινότητα, σε πρωτογενείς δεσμούς συγγένειας ή κοινής ιστορικής κληρονομιάς. Ο δεσμός που συνδέει την γερμανική κοινωνία είναι κυρίως βιολογικός και οργανικός, γλωσσικός, συνειδησιακός, κληρονομικός. Ο δεσμός αυτός δεν αποκτιέται κατά τη διάρκεια της ζωής του ατόμου, αλλά κληρονομείται, κατέχεται από τα μέλη με τη γέννησή τους στο πλαίσιο της συγκεκριμένης εθνικής ομάδας. Με την έννοια αυτή, το εθνικό δίκαιο της ιθαγένειας, ως άσκηση πολιτικής κατασκευής έθνους, αναγνωρίζει με δύσκολους και σκληρούς όρους την ιδιότητα του πολίτη σε κάποιον που δεν ανήκει εκ γενετής στη συγκεκριμένη εθνική ομάδα. Η ιδιότητα του γερμανού πολίτη πολύ δύσκολα γίνεται μεταβιβάσιμη σε όποιον δεν διαθέτει «συγγένεια» με το γερμανικό αίμα. Για το λόγο αυτό και η γερμανική κοινωνία ενθαρρύνει και σέβεται την ύπαρξη και οργάνωση των μειονοτήτων αλλά ως κάτι το πολύ διαφορετικό από τους γερμανούς πολίτες. Επιτρέπει τη λειτουργία μειονοτικών σχολείων και τη διδασκαλία των ιδιαίτερων γλωσσών ως αναγνώριση

του δικαιώματος των ιδιαίτερων ομάδων να διατηρούν τη δική τους κουλτούρα. Ο νόμος άλλαξε, μετά την ενοποίηση και μετά την αποτυχία των γερμανικών πολιτικών να διατηρήσουν ομογενοποιημένο το γερμανικό έθνος. Το 1990 με νέο νόμο αναγνωρίζεται η γερμανική ιθαγένεια πιο εύκολα στα παιδιά των μεταναστών που έχουν γεννηθεί στη Γερμανία, που ζουν τουλάχιστον οκτώ χρόνια και πηγαίνουν στο γερμανικό σχολείο τουλάχιστον τέσσερα χρόνια και επιπρόσθετα πρέπει να αποποιηθούν τη δική τους ιθαγένεια. Η ίδια ευνοϊκή ρύθμιση ισχύει για τους ξένους που ζουν τουλάχιστον δέκα πέντε χρόνια στη Γερμανία από το 1995 και έπειτα.

Η μεταναστευτική πολιτική των γερμανών όμως συνδυάζεται με ένα υψηλό επίπεδο καθημερινής ζωής τα τελευταία χρόνια, συμμετοχή και αντιπροσώπευση των μεταναστών στα εργατικά συνδικάτα, δικαίωμα να εκλέγουν και να εκλέγονται στα εργατικά σωματεία και συνδικάτα (από το 1972) και μια σειρά από κοινωνικές παροχές για τους εργαζόμενους πολύ υψηλές και πιο ολοκληρωμένες από αυτές που συναντάμε στο γαλλικό κοινωνικό σύστημα. Άλλωστε πρέπει να σημειωθεί ότι παρ' όλες τις εξαγγελίες και την ενθάρρυνση για επιστροφή στην πατρίδα, την επίσημη διακοπή των μεταναστευτικών εισροών το 1973, ιδιαίτερα με την άνοδο της ανεργίας μετά την επανένωση, (ενδεικτικά αναφέρουμε εδώ ότι ο δείκτης ανεργίας ήταν το 1999 σε εθνικό επίπεδο για τους γερμανούς 8,3% για ηλικίες 15-64 ετών, ενώ στους ξένους μετανάστες εκτός Ευρωπαϊκής Ένωσης ήταν στο 18,9% για την ίδια ηλικιακή ομάδα (Eurostat), η Γερμανία την περίοδο 1985-2000 δέχθηκε 10 περίπου φορές περισσότερους μετανάστες απ' ότι η Γαλλία, ενώ ήδη κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1980 το ποσοστό των ξένων που ήταν γεννημένοι στη Γερμανία ή ζούσαν σε αυτήν πάνω από δέκα χρόνια ήταν 70%. (Hettlage, 1986). Ενώ για παράδειγμα, το 2000, ο αριθμός των ξένων στη Γερμανία ήταν 8,9 εκατ (2,3 Ε.Ε. και 6,7 άλλες εθνικότητες).

Τα τελευταία δέκα χρόνια, επίσημα πια γίνεται λόγος, τόσο από τους πολιτικούς όσο και από τους διανοούμενους ότι η Γερμανία έχει μεταβληθεί σε μία «πολυπολιτισμική χώρα» και αυτή η ιδιότητά της είναι τόσο σημαντική όσο και η προστασία του περιβάλλοντος (Schnapper, 1992, 75-86). Επίσημα, στις 4 Μαΐου του 1983, οι «πολιτικές των Gastarbeiter» (Gastarbeiter Politik) μετατρέπονται και μετονομάζονται από τις γερμανικές αρχές σε «πολιτικές συμπολιτών» (Ausländer Politik) (Schnapper, 1992, σ. 79).

Η Γερμανία όπως και η Γαλλία αντιμετωπίζουν το δεδομένο της ευρωπαϊκής σύγκλισης των μεταναστευτικών πολιτικών με βάση τις εθνικές τους ιδιαιτερότητες και την ιστορία των μεταναστεύσεων που γνώρισαν τα τελευταία πενήντα χρόνια. Η γερμανική περίπτωση είναι σχετικά απαλλαγμένη από ένα βαρύ ιστορικό παρελθόν ως προς τους μεταναστευτικούς πληθυσμούς, αρνητική κληρονομιά για τη γαλλική περίπτωση. Η γενική καταδίκη της ιδεολογίας και των αρχών του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου θέτει τις προϋποθέσεις για την ίδια περίπου μοίρα όλων των μεταναστευτικών ομάδων, αφού ο ιστορικός ρόλος τους ήταν λίγο-πολύ ισότιμος (η ανόρθωση της γερμανικής οικονομίας), ενώ δεν ισχύει το ίδιο για τη Γαλλία, αφού οι μνήμες από τους αποικιοκρατικούς πολέμους έχουν στιγματίσει αρνητικά τις μεγαλύτερες σε πληθυσμό μεταναστευτικές ομάδες (π.χ. οι αλγερινοί).

6. Το μοντέλο ένταξης της Ευρωπαϊκής Ένωσης: Η διεθνικότητα των μεταναστών και οι συγκρούσεις με τις παραδοσιακές πολιτικών των εθνικών κρατών

Όπως είδαμε από την παραπάνω ανάλυση η κάθε χώρα έχει μία δική της παράδοση και ιστορία όσον αφορά στη μετανάστευση και στις πληθυσμιακές μετακινήσεις γενικότερα. Με έναν αποκλειστικά δικό της τρόπο, η κάθε χώρα διαχειρίζεται το δύσκολο θέμα των πληθυσμιακών μετακινήσεων και ισορροπιών, γεγονός που την καθιστά υπεύθυνη για τις συνέπειες, θετικές και αρνητικές, αυτών των αλλαγών στο εσωτερικό της. Οι πρώτοι που εισπράττουν τα αποτελέσματα μιας μεταναστευτικής κίνησης είναι οι ίδιοι οι πολίτες που παραμένουν στην κοινωνία τους, είτε ως εναπομείναντες αυτών που έφυγαν είτε ως αποδέκτες αυτών που έρχονται. Σε κάθε περίπτωση, η μετανάστευση αποτελεί συστατικό

στοιχείο των κοινωνιών μας, της κοινωνικής συνοχής και έναν από τους σπουδαιότερους παράγοντες κοινωνικής μεταβολής. Αποτελεί προνομιακό εργαλείο αλλαγών, εάν και ο ρόλος της έχει, κατά την γνώμη μας, είτε υπερτιμηθεί είτε υποτιμηθεί, ανάλογα με την περίπτωση, ποτέ δεν αξιολογήθηκε από την αρχή με τον ακριβή τρόπο. Συνήθως, οι κυβερνήσεις θεώρησαν ότι αποτελεί το πλέον πρόσφορο μέσο για να καλύψουν στην εθνική κοινωνία τα ελλείμματά της (δημογραφικό, οικονομικό, κλπ), αλλά η πραγματικότητα έδειξε ότι σε ελάχιστες περιπτώσεις αυτές οι παρεμβάσεις ήταν υπό τον πλήρη πολιτικό έλεγχο. Το μεταναστευτικό φαινόμενο απέδειξε ότι υπακούει σε δικές του λογικές, έχει μία δυναμική και μία αυτονομία στην ανάπτυξη του και σχεδόν πάντα καθορίζεται από υπερεθνικούς παράγοντες, πολύ συχνά συγκυριακούς. Όσο σημαντικές και εάν είναι αυτές οι διαφορές και οι ιδιαιτερότητες μιας χώρας για τους λόγους που προαναφέραμε, η μετανάστευση και η αλλαγή εθνικής κοινωνίας γενικότερα χαρακτηρίζεται από κάποιους κοινούς κεντρικούς άξονες οι οποίοι όμως δεν έχουν ληφθεί υπόψη από τις εθνικές μεταναστευτικές πολιτικές όσο θα έπρεπε, με αποτέλεσμα μέχρι σήμερα να μην έχουν χαραχθεί και εφαρμοστεί με σαφήνεια οι βασικοί άξονες της μεταναστευτικής πολιτικής. Είδαμε στις δύο προηγούμενες περιπτώσεις που παρουσιάσαμε ότι εάν και πρόκειται για δύο αντίθετα παραδείγματα, τα προβλήματα που προέκυψαν ήταν συγγενούς φύσης και οι λύσεις που επινοήθηκαν είχαν πάντα κοινό στόχο και κατεύθυνση.

Μελετώντας την ευρωπαϊκή νομοθεσία, βλέπουμε ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει κάνει τα τελευταία χρόνια σοβαρές προσπάθειες ρύθμισης και διαχείρισης των μεταναστευτικών εισροών, κατευθύνει, πλαισιώνει και ελέγχει ως ένα βαθμό τις επιμέρους εθνικές πολιτικές. Βέβαια, οι διατάξεις της Ένωσης πολλές φορές προσκρούουν ακόμη στις εθνικές παραδόσεις και νομοθεσίες, για το λόγο αυτό και ο βαθμός παρέμβασης από την πλευρά της Ένωσης δεν μπορεί προς το παρόν να είναι τέτοιος ώστε να καταλύει το σκληρό πυρήνα των εθνικών νομοθεσιών (π.χ. το δικαίωμα της ιθαγένειας). Οι δύο βασικές αρχές που φαίνονται να διαγράφονται ως απόλυτη προτεραιότητα, και με αυτές φαίνεται να συμφωνούν όλες οι ευρωπαϊκές χώρες, είναι η καταπολέμηση της παράνομης μετανάστευσης με παράλληλη αυστηρή αστυνόμευση των εξωτερικών συνόρων της Ένωσης και η ενσωμάτωση των ήδη εγκατεστημένων μεταναστών στις ευρωπαϊκές κοινωνίες. Ιδιαίτερα ως προς τη δεύτερη αρχή που φαίνεται να μας απασχολεί άμεσα εδώ, για να επιτευχθεί πρέπει να αναδιαρθρώνονται όλες οι εσωτερικές δομές και θεσμοί των εθνικών κοινωνιών κατά τέτοιο τρόπο ώστε να εντάσσουν στις δομές τους μετανάστες. Και ακόμη πιο σωστά, αντί να μιλάμε για ενσωμάτωση στην κοινωνία, θα έπρεπε να μιλάμε για ενσωμάτωση της ίδιας της κοινωνίας, αφού την αναγνωρίζουμε ως ένα οργανικό σύνολο (με ότι περιλαμβάνει αυτό το σύνολο) και όχι ως ένα περιγεγραμμένο μόρφωμα στο οποίο κάποιοι είναι μέσα, κάποιοι στην περιφέρεια και κάποιοι απ' έξω (Schapper, 1991 σ. 95-99).

Οπωσδήποτε αυτή η τελευταία κοινωνιολογικής προέλευσης αντίληψη της σύγχρονης κοινωνίας αποτελεί το έναυσμα για την ανάπτυξη της διεθνικότητας των μεταναστών. Εάν παρατηρήσουμε τις εννέα βασικές αρχές της βίβλου περί ένταξης στις ευρωπαϊκές κοινωνίες, θα διαπιστώσουμε ότι ειδικά τα μέτρα που αναφέρονται στο εθνικό επίπεδο αφορούν στην αναδιαμόρφωση των εγχώριων κοινωνικών θεσμών έτσι ώστε να συμπεριλάβουν και τους μετανάστες στη λειτουργία τους (COM 2005, 389 τελικό, Βρυξέλλες 1.9.2005, Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Συμβούλιο, Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή Περιφερειών, βασικές αρχές 1,2,3,4,5,6 και 9 έχουν όλες άμεσα ή έμμεσα σχέση με την ένταξη και την αναδιαμόρφωση των θεσμών της εκπαίδευσης, της αγοράς εργασίας και του συνόλου των δημοσίων και ιδιωτικών θεσμών, σ.3-11). Έτσι δίνεται προτεραιότητα στους θεσμούς της εκπαίδευσης, της αγοράς εργασίας, στη συμμετοχή στη δημοκρατική διαδικασία και στην ανάπτυξη των αστικών και πολιτικών δικαιωμάτων των μεταναστών, στην πρόσβασή τους στις υπηρεσίες, αλλά και σε μία πολιτισμική και θρησκευτική ελευθερία που να μην έρχεται σε σύγκρουση με τα χρηστά ήθη της εθνικής κοινωνίας. Θέτονται δηλαδή τα θεμέλια για τη νομιμοποίηση ενός μοντέλου ένταξης μακριά ή ανεξάρτητα από τα εθνικά πολιτισμικά πρότυπα και σε κάθε περίπτωση, η

ένταξη ως πρότυπο αποδεσμεύεται από τις παραδόσεις των οικείων εθνικών πολιτικών ενσωμάτωσης και αφομοίωσης (Γαλλία) ή της προσωρινότητας του μετανάστη (Γερμανία). Το εν λόγω μοντέλο μετακινείται προς την αναζήτηση μιας κοινωνικής συνοχής που δεν θα στηρίζεται στην ισχυρή εθνική πλειοψηφία-αδύναμη πολιτισμική ιδιαιτερότητα, αλλά στην ισχυρή διεθνική κοινότητα με κοινά συμφέροντα. Αυτά τα συμφέροντα προσδιορίζονται από ποικίλους παράγοντες που οπωσδήποτε δίνουν προτεραιότητα στη συμμετοχή στους τοπικούς θεσμούς, στην ανάπτυξη της τοπικής κοινωνίας, στη συμμετοχή στον παραγόμενο πλούτο και κυρίως στην ασφάλεια σε πολλαπλό επίπεδο (προστασία του περιβάλλοντος, εγκληματικότητα, δημόσια υγεία και τροφικές αλυσίδες, μεταλλαγμένα, κλπ.). Είναι πλέον γνωστό ότι οι χώρες που εφήρμωσαν κατά κόρον τις πολιτικές ενσωμάτωσης (πολιτική μετάλλαξη της πολιτισμικής αφομοίωσης), έχουν εγκαταλείψει οριστικά την προσπάθεια να «ενσωματώνουν» τους πληθυσμούς τους, αφού είναι δεδομένο ότι αυτό το πρότυπο ης εθνικής ενσωμάτωσης αποτελεί την κυρίαρχη ματιά των εθνικών πληθυσμών στους μετανάστες. (Dewitte, 1999, σ.8 ; Lapeyronnie, 2003, σ.95). Αφού λοιπόν πλέον οι εθνικοί πληθυσμοί δεν νομιμοποιούνται να «ενσωματώσουν», οι σχέσεις εξουσίας και ηγεμονίας των διαφορετικών κοινωνικών ομάδων πάνω στις ασθενέστερες με τις οποίες ζουν μαζί, μετατοπίζονται σε άλλους παράγοντες και μηχανισμούς, όπως είναι η γνώση και η πρόσβαση στην εκπαίδευση (τυπική και άτυπη), η ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας, η πρόσβαση στον πλούτο και στα δικαιώματα γενικότερα. Με την έννοια αυτή, η διεθνικότητα του μετανάστη τον κάνει μεν πιο ευάλωτο γιατί συμμετέχει άμεσα στις εθνικές αγορές εργασίας και άρα έχει εξ' ορισμού μειωμένη δυνατότητα πρόσβασης στα αγαθά, αλλά ταυτόχρονα του δίνει πολύ περισσότερες ευκαιρίες να προσπαθήσει να πετύχει σε περισσότερες της μίας εθνικές αγορές, να αναπτύξει νομιμοποιημένες και μόνιμες σχέσεις με την κοινωνία καταγωγής, χωρίς την ενοχή που του προσέδιδε μέχρι σήμερα η κοινωνία υποδοχής μέσα από την ιδεολογία των πολιτικών ένταξης και ενσωμάτωσης. Μπορεί να ζήσει καλά και να συμμετέχει ενεργά στην κοινωνία υποδοχής, χωρίς να είναι ενσωματωμένος πλήρως, ίσως ούτε καν ενταγμένος, αρκεί να έχει την υποστήριξη των δύο κοινωνιών (υποδοχής και καταγωγής).

Η συζήτηση πάνω στην κοινωνική ένταξη των μεταναστών θέτει στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος την πορεία των ευρωπαϊκών εθνών, τα οποία έτσι κι αλλιώς είναι οι θεμελιωτές του εθνικού θεσμού παγκοσμίως (η Αγγλία και η Γαλλία). Το επίμαχο ζητούμενο ήταν επί δύο αιώνες η κοινωνική συνοχή των λαών που αναζητούνταν, είτε μέσα από την ομοιογένεια των εθνικών κοινωνιών (όλες οι μεσογειακές χώρες), είτε μέσα από τη συγκρότηση ισχυρών κρατών (Γαλλία, Γερμανία, Βρετανία), την κατασκευή ενός ισχυρού κοινωνικού δεσμού στο πλαίσιο της εθνικής κοινωνίας και κουλτούρας. Οι μεταναστευτικές διαδικασίες θέτουν εξ' ορισμού σε αμφισβήτηση αυτό το μοντέλο και τίθεται επιτακτικά πλέον το ζήτημα της κατασκευής μιας κοινωνικής συνοχής πάνω σε διεθνείς ισορροπίες. Εάν και φαίνεται να παραμένει η εθνική κοινωνία ως το κυρίαρχο σημείο αναφοράς στις κοινωνικές ταυτότητες, όμως δεν αποτελεί πλέον τη μοναδική αναφορά. Πολλαπλοί και σύνθετοι μηχανισμοί συμμετοχής κατασκευάζουν για μεγάλες πληθυσμιακές μάζες πολλαπλές κοινωνικές ταυτότητες που συμμετέχουν σε γεωγραφικούς χώρους οι οποίοι όχι μόνο δεν συνδέονται μεταξύ τους, αλλά μπορεί να βρίσκονται σε σύγκρουση σε πολλές περιπτώσεις (π.χ. σε πολεμικές συρράξεις, η περίπτωση του Ιράκ και του ευρύτερου χώρου της Μ. Ανατολής). Οι σύγχρονες μεταναστεύσεις εκφράζουν την ανάγκη ισορροπημένης κατανομής του παγκόσμιου πλούτου και του πληθυσμού, άρα ενεργοποιούν όλους τους εθνικούς και παγκόσμιους μηχανισμούς για την επίτευξη αυτού του στόχου. Ο παραδοσιακός διάλογος γύρω από την ένταξη και την ενσωμάτωση των πληθυσμών αποτελεί ένα πανάρχαιο αίτημα που δεν αφορά μόνο τους μετανάστες αλλά το σύνολο των διαμενόντων σε μία κοινωνία. Αυτό που φαίνεται ότι διαφοροποιείται σήμερα είναι οι όροι της ενεργούς συμμετοχής σε μία κοινωνία.

7. Συμπεράσματα: Από την κοινωνική συνοχή των ισχυρών εθνικών κρατών στην κοινωνική συνοχή των διεθνικών ανταλλαγών

Υπάρχει ένα ευρωπαϊκό μοντέλο ένταξης των μεταναστών σήμερα; Πιστεύουμε ότι η απάντηση τοποθετείται ανάμεσα σε μία συμβολική συμμετοχή στην αγορά εργασίας της κοινωνίας υποδοχής και σε μία πραγματική συμμετοχή σε περισσότερες της μιας εθνικής κοινωνίας, με κύρια αναφορά στο σύνδεσμο μεταξύ κοινωνίας καταγωγής και κοινωνίας υποδοχής. Εάν παλιότερα η αναφορά στην κοινωνία καταγωγής αποτελούσε στις αναλύσεις ένα αγκάθι που έπρεπε να ξεριζωθεί, σήμερα αποτελεί μέρος της όλης διαδικασίας και αυτό δεν είναι μόνο σε συμβολικό επίπεδο αλλά και σε πραγματικό. Εάν θέλουμε κάποιος να είναι ενταγμένος σε μία κοινωνία θα πρέπει να του δώσουμε την ευκαιρία να αισθάνεται ότι ανήκει εκεί που επιλέγει. Η αναγκαστική ένταξη δεν απέδωσε ποτέ καρπούς.

Με τους όρους αυτούς δείχνει να έχει αλλάξει η συγκρότηση του κοινωνικού δεσμού. Εάν η κοινωνική συνοχή αναζητείται στις διεθνείς ανταλλαγές και ενθαρρύνεται από τους παγκόσμιους μηχανισμούς συμμετοχής (διαδίκτυο, επικοινωνίες, μεταφορές), τότε αναγκαστικά και ο εθνικός κοινωνικός δεσμός αποδυναμώνεται. Αυτή η διαπίστωση αφορά και στους εθνικούς θεσμούς οι οποίοι ανασυστήνονται κάτω από το βάρος των διεθνών επιταγών. Τρανταχτό παράδειγμα αποτελεί ο θεσμός της εθνικής εκπαίδευσης, ως προνομιακός χώρος ρύθμισης του εθνικού κράτους, ο οποίος δείχνει να επιδέχεται μεταρρυθμίσεις με γνώμονα υπερεθνικές επιταγές (π.χ. της Ευρωπαϊκής Ένωσης).

Ο χώρος των μεταναστευτικών πολιτικών έχει αποδειχθεί ένας χώρος εξαιρετικά ευάλωτος, δύσκολος και επίμαχος, τόσο για την Ευρωπαϊκή Ένωση όσο και για τα ευρωπαϊκά εθνικά κράτη. Εάν και η φύση του προβλήματος παραπέμπει σε ένα παγκόσμιο φαινόμενο, το φαινόμενο των πληθυσμιακών μετακινήσεων, που όσο αποτελεί ένα «φυσικό» φαινόμενο (ροές που υπακούουν σε νόμους των παγκόσμιων ισορροπιών), άλλο τόσο είναι ένα φαινόμενο πολιτικά κατασκευασμένο, δηλαδή ένα φαινόμενο που προέρχεται από τις πολιτικές δραστηριότητες και επιλογές και οπωσδήποτε από το τεχνητό μοίρασμα του κόσμου σε έθνη με γεωγραφικά σύνορα. Η μετανάστευση σήμερα μετριέται με εθνικούς και υπερεθνικούς δείκτες, σε κάποιες άλλες εποχές σήμαινε φυλετικές ή πολιτισμικές μετακινήσεις που αποτελούσαν απειλή για την καθαρότητα της ομάδας και της κοινότητας. Η μετανάστευση είχε πάντα ένα χαρακτήρα επιβίωσης, δηλαδή μεταναστεύαμε κάπου αλλού για να ζήσουμε «καλύτερα» από εκεί που ήμασταν εγκατεστημένοι, για μια «καλύτερη τύχη», για μια «καλύτερη ζωή», για ένα «καλύτερο αύριο». Η αλλαγή γεωγραφικού τόπου σηματοδοτούσε την ανάγκη μιας ποιοτικής αλλαγής, μιας αλλαγής δομικών αλλά και σχεσιακών συσχετισμών.

Οι σύγχρονες μεταναστευτικές πολιτικές είναι οι προσπάθειες πολιτικής και κοινωνικής ρύθμισης των σύγχρονων μεταναστευτικών φαινομένων. Ορίζονται όμως κατά κύριο λόγο σε επίπεδο εθνικό και άρα οποιαδήποτε αντιμετώπιση και επίλυση του προβλήματος είναι περιορισμένη και έχει τα όρια των πολιτικών που την ασκούν. Οι ουσιαστικές προσπάθειες παρέμβασης από υπερεθνικά επίπεδα (διεθνείς οργανισμοί, οργανώσεις, Ευρωπαϊκή Ένωση, κλπ.) προσκρούουν στις εξουσίες των εθνικών-κρατών και έχουν το μεγάλο μειονέκτημα να είναι απομακρυσμένα από τις τοπικές κοινωνίες. Οι προσπάθειες που έχουν πραγματοποιηθεί τα τελευταία χρόνια υποδηλώνουν ακριβώς την ανάγκη ξεπεράσματος αυτού του προβλήματος. Αντιμετωπίζουν όμως συγκεκριμένα προβλήματα που θα μπορούσαμε να τα συνοψίσουμε στα ακόλουθα σημεία. Άλλωστε θα πρέπει να παραδεχτούμε ότι οι προσπάθειες σύγκλισης δεν σημαίνει καθόλου ότι θα οδηγήσουν σε ταυτόσημες καταστάσεις για όλες τις ευρωπαϊκές κοινωνίες (Schnapper, 1992, σ 123). Οι ίδιες πολιτικές δίνουν εντελώς διαφορετικά αποτελέσματα σε μία κοινωνία σε σχέση με κάποια άλλη γιατί το υπόβαθρο πάνω στο οποίο εφαρμόζονται είναι διαφορετικό.

Τα προβλήματα σύγκλισης μεταναστευτικών πολιτικών μπορούν αναλυτικά να χωριστούν

σε τρεις μεγάλες κατηγορίες προβλημάτων. Στην πράξη βέβαια αυτές οι κατηγορίες αλληλοπλέκονται, διαντιδρούν και αλληλεξαρτώνται.

Α) Η πρώτη ομάδα αντιστοιχεί σε προβλήματα που πηγάζουν από την διαφορετική ιστορία των εθνών-κρατών, το εθνικό ασυνείδητο και την διαφορετική εμπειρία εφαρμογής των μεταναστευτικών πολιτικών (κατηγορία που αναφέρεται κυρίως στα μεγάλα παραδοσιακά μεταναστευτικά έθνη).

Β) Η δεύτερη ομάδα αντιστοιχεί σε προβλήματα που πηγάζουν από τη σύγκρουση και τη διαφορετική αξιολόγηση μεταξύ των διαφορετικών κοινωνικών, δημογραφικών, πολιτικών και οικονομικών δεικτών και την αξιολόγηση του διαφορετικού και αντιφατικού ρόλου της μετανάστευσης για κάθε κοινωνία (τα υπέρ και τα κατά της μετανάστευσης, η κατηγορία αυτή ισχύει λίγο πολύ για όλα τα κράτη υποδοχής μεταναστών).

Γ) Η τρίτη ομάδα αντιστοιχεί σε προβλήματα που πηγάζουν τόσο από τη συγκυριακή και αποσπασματική μεταναστευτική πολιτική από τα περισσότερα κράτη – μέλη όσο και από την ανωριμότητα και απειρία αντιμετώπισης ανάλογων καταστάσεων και φαινομένων. Η κατηγορία αυτή αναφέρεται στα νεογνά κράτη υποδοχής μεταναστών, όπως είναι αυτά της νότιας Ευρώπης. Τα παραδοσιακά μεταναστευτικά έθνη, Γαλλία, Αγγλία, Γερμανία αντιμετωπίζουν σε μικρότερο βαθμό την αποσπασματικότητα των πολιτικών τους, αλλά αντιμετωπίζουν οξυμένα τα προβλήματα της πρώτης ομάδας.

Το ερώτημα που εύλογα θέσαμε εδώ, λαμβάνοντας υπόψη τις αναλύσεις μας, είναι εάν υπάρχουν ένα ή περισσότερα μοντέλα ευρωπαϊκής μεταναστευτικής πολιτικής. Και εάν υπάρχει, ποιες μεταναστευτικές πολιτικές έχουν αποδειχτεί περισσότερο πετυχημένες; Αυτές μιας ημιτελούς ενσωμάτωσης ή ένταξης (η περίπτωση της Γαλλίας) ή αυτές μιας κατηγοριοποιημένης συμμετοχής στην αγορά εργασίας με τον τίτλο του ξένου (η περίπτωση της Γερμανίας); Αυτές με τις περισσότερες πολιτικές και ιδεολογικές ελευθερίες ή αυτές με τις περισσότερες κοινωνικές παροχές; Αυτές με ένα φιλελεύθερο μοντέλο μετακίνησης με κύριο στόχο να αποδίδει (Βρετανία) ή αυτές με ισχυρή και ελεγχόμενη ρύθμιση των μεταναστευτικών ρευμάτων (Γερμανία); Στο δύσκολο αυτό έργο επιλογών, η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει να παίξει ένα καθοριστικό, ρυθμιστικό αλλά και υποστηρικτικό ρόλο. Η Ευρωπαϊκή Ένωση φαίνεται ότι ακολουθεί ένα διαφορετικό δρόμο από αυτό των εθνικών κρατών, κυρίως στο δύσκολο ζήτημα της ένταξης και της ενσωμάτωσης. Για τους λόγους που ήδη έχουμε προαναφέρει, τα εθνικά κράτη αντιμετωπίζουν πολλά εμπόδια έτσι ώστε να ανανεώσουν από τη βάση και ριζικά τις μεταναστευτικές πολιτικές τους. Το ρόλο αυτό μπορεί να εκπληρώσει η Ευρωπαϊκή Ένωση η οποία από την καταγωγή της έχει ένα πιο ουδέτερο και διαμεσολαβητικό ρόλο τόσο ως προς τα κράτη-μέλη και τις κοινωνίες τους όσο και ως προς τους μεταναστευτικούς πληθυσμούς. Στο ρυθμιστικό επίπεδο είναι εφικτή μία τέτοια λύση. Δεν είναι εφικτή στο επίπεδο των εφαρμογών, της ρύθμισης της καθημερινής ζωής, των κοινωνικών σχέσεων και των αναπαραστάσεων. Σε αυτό το δεύτερο επίπεδο, πρέπει να αναλάβουν δράση τα εθνικά κράτη, και όλοι οι δημόσιοι και ημι-δημόσιοι φορείς, οι μη κυβερνητικές οργανώσεις και οι ιδιωτικοί φορείς, ακόμη και ο κάθε πολίτης ξεχωριστά. Χρειάζεται πολύ δουλειά για μία οριστική ρήξη με το αρνητικό μέρος του ευρωπαϊκού παρελθόντος.

Βιβλιογραφία

Δημουλάς, Κ., Παπαδοπούλου Δ., 2007, Αξιολόγηση των πολιτικών ένταξης των μεταναστών, Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ.

Δημουλάς, Κ., Παπαδοπούλου Δ., 2004, Μορφές Κοινωνικής Ένταξης των Μεταναστών στην περιφέρεια Αττικής, Αθήνα, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ.

Μπάγκαβος Χ. και Παπαδοπούλου Δ., 2006, Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία, Αθήνα, εκδ. Gutenderg.

Μπάγκαβος Χ. και Παπαδοπούλου Δ., 2003, Μεταναστευτικές Τάσεις και Ευρωπαϊκή Μεταναστευτική Πολιτική, Αθήνα, εκδόσεις ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ.

Μπάγκαβος Χ, Παπαδοπούλου Δ., Συμεωνάκη Μ, 2007, Η παροχή υπηρεσιών στους μετανάστες και πρόσφυγες, Αθήνα, εκδόσεις ΙΝΕ-ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ.

Μουσούρου Λ., 1993, Από τους Γκασταρμπαϊτέρ στο πνεύμα του Σέγκεν. Προβλήματα της σύγχρονης μετανάστευσης στην Ευρώπη, Αθήνα, Gutenberg.

Schnapper D., 2000, Η Κοινωνία των Πολιτών, Δοκίμιο πάνω στην ιδέα του έθνους, Αθήνα, Gutenberg.

Τσίπα Π., 2002, Μετανάστευση και Μεταναστευτική Πολιτική στην Ευρώπη και την Ευρωπαϊκή Ένωση, εργασία για την Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης, ΙΓ' Εκπαιδευτική Σειρά, Τμήμα Γενικής Διοίκησης.

Bastienier A., Dassetto F., 1990, Immigrations et nouveaux pluralismes, Une confrontation de sociétés, Bruxelles, éditions universitaires, ouvertures sociologiques.

Bauer T., Dietz B., Zimmermann K., Zwintz E., 2001, «German Migration: Development, Assimilation and Labor Market Effects», in K. Zimmermann (ed), European Migration, Oxford Economic Press.

Bauer T., Lofstrom M., and Zimmermann K., 2000, «Immigration Policy, Assimilation of Immigrants and Natives' Sentiments Towards Immigrants: Evidence from 12 OECD-Countries», Swedish Economic Policy Review, 7, 11-53.

Bauer T., Zimmermann K., 2000, Immigration Policy in Integrated National Economies, IZA Discussion Paper 170, IZA, Bonn.

Berger. S, 1972, «Bretons, Basques, Scots and Other European Nations», Journal of Interdisciplinary History, 3.

Boniface P., 2001, Le monde contemporain: grandes lignes de partage, Paris, Presses Universitaires de France.

Brucker H., Epstein G., McCormick B., Saint-Paul G., Venturini A., Zimmermann K., 2001, Managing Migration in the European Welfare State, Report, IMF.

Butt-Philipp A.B. 1994, «European Union immigration policy: phantom, fantasy, or fact?», in M. Baldwin-Edwards, M.A. Schain and F. Cass, The politics of immigration in Western Europe, Illford, pp. 168-191.

Dewitte Ph., (sous la direction), 1999, Immigration et Intégration, L' état des savoirs, Paris, la découverte.

Dorais L-J. 2004, "A propos des migrations transnationales: l'exemple des Canadiens d'origine vietnamienne", in Revue Européenne des Migrations Internationales, Vol. 20, Numéro 3, pp. 49-73.

Fertig M., and Schmidt C. M., 2001, «First – and Second – Generation Migrants in Germany – What do we know and what do people think» in Rotte R., (ed) Migration Policy and the Economy – International Experience, mimeo.

Hettlage R., 1986, "Recherches sur les migrations en Allemagne fédérale", REMI, nov., pp. 165-192.

Hoffmann L., 1990, Die unvollendete Republik, zwischen Einwanderungsland und

deutsche Nationalistaat, Cologne, Papyrossa Verlag.

Lapeyronnie D., 2003, « Quelle intégration ? », στο Bernard Loche et Christophe Martin (dir.), *L'Insécurité dans la ville. Changer de regard*, Paris.

Nedelcu M., (sous la direction de), 2004, *La mobilité internationale des compétences. Situations récentes, approches nouvelles*, Paris, L'Harmattan, pp.77-103.

Potot S., 2002, «Les migrants transnationaux: une nouvelle figure sociale en Roumanie », in *Revue D'Études Comparatives Est-Ouest*, vol.33, n.1, mars 2002, pp.149-178.

Riphahn R.T., 1998, *Immigrant Participation in the German Welfare Program*, Finanzarchiv, 55, 163-185.

Savarése E., 2000, *Histoire coloniale et Immigration. Une invention de l'étranger*, Paris, Séguier.

Schnapper D., 1992, *L'Europe des immigrés, essai sur les politiques d'immigration*, Paris, éditions François Bourin.

Waldinger R., 2006, "Transnationalisme" des immigrants et présence du passé", in *Revue Européenne des Migrations Internationales*, Vol. 22, Numéro 2, pp. 23-41.

ΟΙ ΤΟΠΙΚΕΣ ΑΓΟΡΕΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΩΣ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΣ ΕΝΤΑΞΗΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΥΠΑΙΘΡΟ

Παππάς Κ.

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων Αγροτικών Προϊόντων και Τροφίμων

Περίληψη

Το νέο μοντέλο αγροτικής δραστηριότητας που χαρακτηρίζεται από τη διαφοροποίηση των τοπικών οικονομιών και την πολυαπασχόληση έχει οδηγήσει στον κοινωνικοοικονομικό μετασχηματισμό της ελληνικής υπαίθρου. Οι πραγματοποιούμενες αλλαγές σταδιακά δημιουργούν μια πολυλειτουργική υπαίθρο, όπου οι τοπικές αγορές εργασίας εμφανίζουν ιδιαίτερη ποικιλία και, παράλληλα, αυξάνεται η ζήτηση για ευέλικτο εργατικό δυναμικό. Η είσοδος των μεταναστών στη χώρα και η συμμετοχή τους σε όλους τους τομείς οικονομικής δραστηριότητας στην υπαίθρο έχει επιφέρει πολλαπλές επιδράσεις στην κοινωνία και την οικονομία του ελληνικού αγροτικού χώρου. Οι επιδράσεις αυτές διαμορφώνουν ως ένα βαθμό και τις προοπτικές κοινωνικοοικονομικής ένταξης των μεταναστών.

Στη συγκεκριμένη εργασία, η οποία βασίζεται σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε σε τρεις παραδειγματικές αγροτικές περιοχές της Περιφέρειας Ηπείρου, επιχειρείται η ανάδειξη της απασχόλησης των μεταναστών ως παραμέτρου ένταξής τους σε διαφορετικούς τόπους υποδοχής. Για το λόγο αυτό χρησιμοποιήθηκαν δεδομένα από συγκριτική μελέτη που διενεργήθηκε σε διαφορετικού τύπου αγροτικές περιοχές, με τη χρήση ημι-δομημένων ερωτηματολογίων σε 214 μικρομεσαίες επιχειρήσεις και αγροτικές εκμεταλλεύσεις καθώς και επίσημα στατιστικά στοιχεία και αδημοσίευτα δευτερογενή δεδομένα, προκειμένου να διερευνηθεί το αντικείμενο, η θέση, οι συνθήκες απασχόλησης των μεταναστών και οι αμοιβές τους, σε διαφορετικές αγορές εργασίας, σε συνδυασμό με τα έτη παραμονής και τις συνθήκες διαμονής τους.

Κύριο στόχο της εργασίας αποτελεί η διαπίστωση του βαθμού κατά τον οποίο οι αγορές εργασίας στην ελληνική υπαίθρο, αφενός, αποτελούν μηχανισμό ένταξης των μεταναστών και, αφετέρου, διαμορφώνουν συμπεριφορές έναντι των μεταναστών.

THE LOCAL LABOUR MARKETS AS A MECHANISM OF IMMIGRANTS' INTEGRATION IN THE GREEK COUNTRYSIDE

Pappas C.

University of Ioannina, Department of Farm Organization and Management

Abstract

The new model of agricultural activity that is characterized by the differentiation of local economies and the multi-occupation has led to the socio-economic transformation of the Greek countryside. The achieved developments create progressively a multifunctional countryside, where the local labour markets present particular variety and, at the same time, the demand for flexible workforce has increased. The entry of immigrants into the country and their participation in all economic sectors in the countryside has had multiple impacts upon the society and the economy of rural Greece.

These effects influence the prospects of immigrants' socio-economic integration. In this paper, which is based on study taken place in three different localities in Epirus Region, attempted to enhance the employment of immigrants as a parameter of their integration in

different territories of reception. A part of data collected from a comparative study by the use of semi-constructed questionnaires in 214 small businesses and family farms, official statistical data and unpublished secondary material, has been used. The main aim is to examine immigrants' types of job, their placement in the labour markets, the work conditions and their wages, in combination with their period and conditions of stay and their socio-economic effects.

The main objective is to interpret the level of the Greek rural labour markets' contribution to immigrants' integration and, at the same time, their implications concerning the behavior of the local societies towards immigration.

Λέξεις κλειδιά: ένταξη, τοπικές αγορές εργασίας, μετανάστες, ελληνική ύπαιθρος.

Key words: integration, local labour markets, immigrants, rural Greece.

1. Εισαγωγή

Οι προσπάθειες ενσωμάτωσης της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, προκάλεσαν ριζικούς μετασχηματισμούς και επιπτώσεις στην ελληνική κοινωνία και στον αγροτικό χώρο (Ευστράτογλου και συνεργάτες, 1998). Η ανάπτυξη, μη αγροτικών, παραγωγικών δραστηριοτήτων στο δευτερογενή τομέα και τις υπηρεσίες, όπως ο τουρισμός, η οικιστική επέκταση με την κατασκευή κατοικιών, νέες καταναλωτικές συμπεριφορές, η επιστροφή κατοίκων της πόλης στον τόπο καταγωγής τους, σηματοδότησαν την έναρξη ενός, διαρκούς και με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, μετασχηματισμού του αγροτικού τομέα και της υπαίθρου, απόρροια του οποίου υπήρξαν οι ταχύτερες μεταβολές στην τομεακή ανακατανομή της οικονομίας και τη διάρθρωση της απασχόλησης.

Σε αυτή την πολυλειτουργική ύπαιθρο ο πρωτογενής τομέας εξακολουθεί να κατέχει κεντρικό ρόλο στην οικονομική και κοινωνική ζωή (Kasimis & Papadopoulos, 2005), παρόλο που σημειώνεται σημαντική μείωση της σχετικής σημασίας του και ο τομέας των υπηρεσιών φαίνεται, σήμερα, να αποτελεί βασικό πάροχο ευκαιριών απασχόλησης στις αγροτικές περιοχές.

Το ιδιαίτερο βάρος της γεωργίας στην ελληνική οικονομία και κοινωνία σε συνδυασμό με την ταχεία αύξηση της απασχόλησης μεταναστών στον τομέα αλλά και με τη σταδιακή εγκατάλειψή του από το γηγενή πληθυσμό, συντελούν ως παράγοντες ανάδειξης μιας σημαντικής όψης της μεταναστευτικής διαδικασίας στην Ελλάδα, που συνδέεται με τον αγροτικό τομέα και τις αγροτικές περιοχές. Η είσοδος των μεταναστών στη χώρα και η συμμετοχή τους σε όλους τους τομείς οικονομικής δραστηριότητας στην ύπαιθρο έχει επιφέρει πολλαπλές επιδράσεις στην κοινωνία και την οικονομία του ελληνικού αγροτικού χώρου. Οι επιδράσεις αυτές διαμορφώνουν ως ένα βαθμό και τις προοπτικές κοινωνικοοικονομικής ένταξης των μεταναστών.

2. Μεθοδολογία

Η συγκεκριμένη εργασία αντλεί από επιτόπια έρευνα που διενεργήθηκε στο πλαίσιο διδακτορικής διατριβής και αφορά στη διερεύνηση της επίδρασης των μεταναστών στην οικονομία του αγροτικού χώρου και στις περιφερειακές αγορές εργασίας. Κύριο στόχο της εργασίας αποτελεί η διαπίστωση του βαθμού κατά τον οποίο οι αγορές εργασίας και η απασχόληση, αφενός, αποτελούν μηχανισμό ένταξης των μεταναστών στην ελληνική ύπαιθρο και, αφετέρου, διαμορφώνουν συμπεριφορές έναντι των μεταναστών.

Η επιτόπια έρευνα πραγματοποιήθηκε σε τρεις παραδειγματικές αγροτικές περιοχές της Περιφέρειας Ηπείρου. Για την επιλογή των παραδειγματικών περιοχών εξετάστηκαν δείκτες για το σύνολο των Δήμων και Κοινοτήτων της Περιφέρειας Ηπείρου που βρίσκονται σε αγροτικές περιοχές. Από την παράθεση και τη σύγκριση των δεικτών αυτών προέκυψαν οι τρεις παραδειγματικές περιοχές έρευνας, τις οποίες αποτελούν στο Νομό Ιωαννίνων η

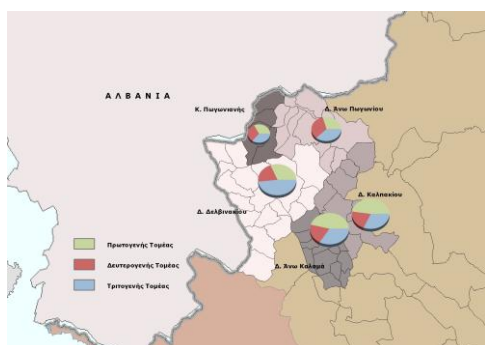
γεωγραφική ενότητα των Δήμων Άνω Πωγωνίου, Καλπακίου, Δελβινακίου και Άνω Καλαμά και η Κοινότητα Πωγωνιανής και στο Νομό Πρέβεζας ο Δήμος Φαναρίου και ο Δήμος Φιλιππιάδας. Πρόκειται για αγροτικές περιοχές με διαφορετικά μοντέλα παραγωγής και τα δικά τους ιδιαίτερα χαρακτηριστικά οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης.

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε στο διάστημα από το Μάιο έως τον Οκτώβριο του 2006. Πληθυσμό της έρευνας αποτέλεσε το σύνολο των επιχειρήσεων / εκμεταλλεύσεων σε όλους τους κλάδους της οικονομίας στις τρεις περιοχές. Δείγμα της έρευνας ήταν το σύνολο των επιχειρήσεων και των αγροτικών εκμεταλλεύσεων οι οποίες δηλώνουν ως εργοδότες μεταναστών. Συνολικά, πραγματοποιήθηκαν 214 συνεντεύξεις με εργοδότες μεταναστών. Τα ποσοτικά εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν είναι δύο (2) ερωτηματολόγια για τους κατόχους αγροτικών εκμεταλλεύσεων και τους επιχειρηματίες που απασχολούν μετανάστες καθώς και δύο (2) επιπλέον ερωτηματολόγια, με τα οποία διερευνώνται οι επιδράσεις από την απασχόληση μεταναστών σε, τυχόν, δεύτερη απασχόληση των εργοδοτών και στο νοικοκυριό. Ο σκοπός της έρευνας αναλύθηκε λεπτομερώς στους ερωτώμενους, στους οποίους υπήρξε διαβεβαίωση για πλήρη ανωνυμία και εμπιστευτικότητα.

Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας παρουσιάζονται στοιχεία που προέκυψαν από την επεξεργασία επίσημων στατιστικών στοιχείων και δευτερογενών δημοσιεύτων δεδομένων που συλλέχθηκαν από την ΕΣΥΕ, τις Νομαρχιακές Αυτοδιοικήσεις και την Περιφέρεια της Ηπείρου, καθώς και από την ανάλυση στο SPSS των απαντήσεων 76 κατόχων αγροτικών εκμεταλλεύσεων σε ό,τι αφορά στην αγροτική εκμετάλλευσή τους ως κύρια απασχόληση, για τους τέσσερις Δήμους και την Κοινότητα που αποτέλεσαν την περιοχή έρευνας στο Νομό Ιωαννίνων.

Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας παρουσιάζονται στοιχεία που προέκυψαν από την επεξεργασία επίσημων στατιστικών στοιχείων και δευτερογενών δημοσιεύτων δεδομένων που συλλέχθηκαν από την ΕΣΥΕ, τις Νομαρχιακές Αυτοδιοικήσεις και την Περιφέρεια της Ηπείρου, καθώς και από την ανάλυση στο SPSS των απαντήσεων 76 κατόχων αγροτικών εκμεταλλεύσεων σε ό,τι αφορά στην αγροτική εκμετάλλευσή τους ως κύρια απασχόληση, για τους τέσσερις Δήμους και την Κοινότητα που αποτέλεσαν την περιοχή έρευνας στο Νομό Ιωαννίνων.

Από τις 76 αγροτικές εκμεταλλεύσεις του δείγματος της έρευνας, το 43,4% αυτών εδράζονταν στο Δήμο Άνω Καλαμά, στους Δήμους Καλπακίου και Δελβινακίου το 22,4% και 21,1%, αντίστοιχα και στο Δήμο Άνω Πωγωνίου το 13,2%. Στο 67,1% των εκμεταλλεύσεων απασχολούνταν, κατά την περίοδο διενέργειας της έρευνας, εποχικοί εργάτες και στο 55,3% απασχολούνταν και μόνιμοι εργάτες.

Σχήμα 1. Τομεακή κατανομή της οικονομίας στους Δήμους της περιοχής έρευνας του Ν. Ιωαννίνων

Σχήμα 2. Οι οικισμοί όπου πραγματοποιήθηκε η έρευνα στο Ν. Ιωαννίνων

3. Χαρακτηριστικά κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης της περιοχής

Η περιοχή που οριοθετείται από τους Δήμους Άνω Πωγωνίου, Καλπακίου, Δελβινακίου και Άνω Καλαμά και την Κοινότητα Πωγωνιανής είναι περιοχή αραιοκατοικημένη (πληθυσμιακή πυκνότητα 16,65 κάτοικοι/km² το 2001), που χάνει πληθυσμό (μείωση κατά 11,89% του πραγματικού πληθυσμού μεταξύ 1991 και 2001), με δείκτη γήρανσης που μεταβάλλεται δυσμενώς σε όλους τους Δήμους της περιοχής έρευνας και είναι σημαντικά υψηλότερος από το δείκτη γήρανσης του Νομού και της Περιφέρειας ενώ, παράλληλα, και ο πληθυσμός των αλλοδαπών θεωρείται σημαντικός.

Επιπλέον, ο πρωτογενής τομέας είναι εκτεταμένος αλλά ιδιαίτερα φθίνων, ενώ σημαντικό ποσοστό του πληθυσμού της περιοχής απασχολείται στο δευτερογενή τομέα ο οποίος, επίσης, φθίνει, εκτός από το Δήμο Καλπακίου, όπου παρουσιάζεται θετική μεταβολή της απασχόλησης, αποτελώντας παράλληλα το Δήμο με το μεγαλύτερο ποσοστό απασχόλησης στον πρωτογενή τομέα. Επιπρόσθετα, φθίνουσα είναι η πορεία του τομέα των κατασκευών όπου, εν τούτοις, απασχολείται σημαντικό τμήμα του πληθυσμού τους. Συγκεντρώνουν, επίσης, από τα υψηλότερα ποσοστά απασχόλησης στον τομέα του χονδρικού εμπορίου αλλά και στον τομέα των ξενοδοχείων και εστιατορίων.

Συνολικά, στην υπό εξέταση περιοχή υπάρχουν οικογενειακές αγροτικές εκμεταλλεύσεις μικρού ή μεσαίου μεγέθους και ελάχιστες μικρές επιχειρήσεις με σημαντικά προβλήματα οργάνωσης, υποδομής, ρευστότητας και αγοράς, ενώ υφίσταται έλλειψη πληροφόρησης για τα χρηματοδοτικά εργαλεία αλλά και επιφυλακτικότητα για τη χρησιμοποίησή τους. Αξιοποίηση των εργαλείων αυτών φαίνεται να γίνεται μόλις πρόσφατα από επενδυτές εκτός της περιοχής, οι οποίοι κάνουν χρήση των ιδιαίτερων χρηματοδοτικών προνομίων που τυγχάνει μια επιχείρηση που δραστηριοποιείται στη μειονεκτική / συνωριακή ζώνη. Η περιοχή έχει εγκαταλειφθεί από τους νέους, αλλά έχουν αλλάξει και τα πρότυπα απασχόλησης όσων έχουν παραμείνει.

4. Η κατάσταση στις αγορές εργασίας της περιοχής

Στην εν λόγω μειονεκτική και απομακρυσμένη περιοχή του Νομού Ιωαννίνων μόλις το 11,6% των μεταναστών απασχολείται εκτός αγροτικού τομέα, σε επιχειρήσεις διαφόρων κλάδων και σε ιδιώτες, καθώς και ένας πολύ μικρός αριθμός ως αυτοαπασχολούμενοι. Στην πραγματικότητα οι μετανάστες απασχολούνται με οποιαδήποτε δουλειά στην περιοχή αυτή. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με επεξεργασία των αδειών εργασίας μεταναστών οι οποίες ήταν ενεργές κατά το 2006, 155 μετανάστες είχαν δηλώσει ως περιοχή εργασίας τους τη συγκεκριμένη γεωγραφική ενότητα, εκ των οποίων 133 άνδρες και 22 γυναίκες. Από αυτούς, οι 150 είναι Αλβανικής υπηκοότητας (96,8%), 3 Ρουμάνοι 1 Ουκρανός και 1 Γιουγκοσλάβος. Απασχολούνται κυρίως με αγροτικές (76 άτομα) και κτηνοτροφικές εργασίες (11) και, επίσης, ως βοσκοί (46) δασεργάτες (7), εργάτες (5), εργάτες οικοδομής (5). Σε ό,τι αφορά στους κλάδους απασχόλησής τους, 18 μετανάστες εργάζονται σε επιχειρήσεις διαφόρων κλάδων και σε ιδιώτες και οι υπόλοιποι σε 68 γεωργικές εκμεταλλεύσεις, σε μικτές (9) και κτηνοτροφικές (55) εκμεταλλεύσεις, ενώ μικρός αριθμός τους είναι ανεξαρτήτων υπηρεσιών.

Σε όλους τους Δήμους της περιοχής έρευνας είναι φανερή η δυσκολία εξασφάλισης ντόπιου εργατικού δυναμικού. Ιδιαίτερα οι νέοι, στο μεγαλύτερο ποσοστό τους, επιλέγουν να φύγουν, για λόγους που σχετίζονται με την αναζήτηση διαφορετικής μορφής απασχόλησης αλλά και με τη δυσκολία δημιουργίας οικογένειας. Η κατάσταση φαίνεται να είναι περισσότερο δύσκολη στις κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις της περιοχής Δελβινακίου και Άνω Πωγωνίου, όπου δεν υπάρχουν, πλέον, Έλληνες βοσκοί. Οι κτηνοτρόφοι, βοηθούμενοι από τη γεωμορφολογία της περιοχής και την απόσταση από την Αλβανία, που ευνοούν την παράνομη διέλευση μεταναστών, χρησιμοποιούν Αλβανούς ως βοσκούς.

Κοινή είναι η άποψη ότι δεν υφίσταται ανεργία για τους Έλληνες, καθώς υπάρχουν δουλειές, στις οποίες απλώς δεν θέλουν να δουλέψουν, ενώ είναι σύνηθες να αρνούνται

δουλειές, θεωρώντας υποτιμητικό το να εργαστούν για λογαριασμό κάποιου συντοπίτη τους.

Εν τέλει, ένας από τους κύριους παράγοντες που ωθούν στην αναζήτηση εργατών είναι η μεγάλη ηλικία σημαντικού αριθμού εργοδοτών και η, εξ' αυτής, αδυναμία τους να ανταποκριθούν στις απαιτούμενες εργασίες. Περαιτέρω, κύρια παράμετρο για την επιλογή Έλληνα ή μετανάστη εργάτη αποτελεί η έλλειψη ντόπιου ανθρώπινου δυναμικού ή/και η απροθυμία του να δουλέψει σε αυτές τις δουλειές, σε συνδυασμό με την προσφορά μεταναστών για εργασίες. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι το 42,6% των κατόχων αγροτικών εκμεταλλεύσεων που απασχόλησαν μετανάστες εποχιακούς εργάτες το 2005 θεωρούν ως πρωτεύοντα λόγο το γεγονός ότι οι Έλληνες δεν θέλουν να δουλεύουν σε τέτοιες δουλειές και το 35,2% ότι μόνο μετανάστες εργάτες βρίσκουν στην περιοχή. Ως δευτερεύοντα λόγο, σε ποσοστό 31,5% περίπου, δηλώνουν ότι παίρνουν μετανάστες εργάτες και γιατί κάνουν αγροτικές δουλειές που αποφεύγουν οι Έλληνες (σκληρές δουλειές, φυτοφάρμακα, κλπ.). Γενικά, θα προτιμήσουν αυτόν που κάνει καλά τη δουλειά του, χωρίς να εξετάζουν την εθνικότητά του. Το κόστος δεν αποτελεί σημαντικό παράγοντα επιλογής, καθώς οι αμοιβές των μεταναστών προσεγγίζουν εκείνες των Ελλήνων.

5. Μορφές απασχόλησης των μεταναστών

5.1. Γενικά στοιχεία

Το σύνολο των εποχικά απασχολούμενων και των μόνιμων εργατών στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις της περιοχής είναι μετανάστες. Βέβαια, παρουσιάζεται διαφοροποίηση στη μορφή της σχέσης απασχόλησης, καθώς στο Δήμο Καλπακίου και στο Δήμο Άνω Καλαμά απασχολούνται μετανάστες κυρίως εποχικά (στο 82,4% και το 78,8% των εκμεταλλεύσεων, αντίστοιχα, κατά το 2005) συνήθως κατά το διάστημα από το Μάιο έως τον Αύγουστο, ενώ στους Δήμους Δελβινακίου και Άνω Πωγωνίου οι μετανάστες απασχολούνται, ως επί το πλείστον, σε μόνιμη βάση. Είναι χαρακτηριστικό ότι στους Δήμους αυτούς μόνο στο 56,3% και στο 40% των εκμεταλλεύσεων, αντίστοιχα, απασχολήθηκαν εποχικοί εργάτες.

Η διαφοροποίηση έγκειται και στα αντικείμενα απασχόλησής τους σε κάθε περιοχή, καθώς οι εκμεταλλεύσεις από, ως επί το πλείστον, γεωργικές στους Δήμους Άνω Καλαμά και Καλπακίου, που απαιτούν εποχικούς εργάτες για δουλειές στις καλλιέργειες, είναι κατ' έξοχην κτηνοτροφικές στους ορεινούς Δήμους Δελβινακίου και Άνω Πωγωνίου, όπου απασχολούνται σε πιο μόνιμη βάση εργάτες ως βοσκοί.

Εντούτοις, αποτελεί συνήθη πρακτική όταν οι μετανάστες αποκτούν άδεια εργασίας και αφού έχουν ανιχνεύσει τις δυνατότητες και τις ευκαιρίες στις αγορές εργασίας της περιοχής, αλλά και ευρύτερα, να εγκαταλείπουν τον εργοδότη αλλά και την κτηνοτροφία για να απασχοληθούν σε πιο πλούσιες περιοχές, με πιο προσοδοφόρες δουλειές. Είναι χαρακτηριστικό ότι αρκετοί κτηνοτρόφοι στο Δήμο Δελβινακίου (το 46,7% αυτών) δεν ασφαλίζουν τους εργάτες τους και, γενικά, δεν προωθούν τη διαδικασία νομιμοποίησής τους, προκειμένου να τους πιάσουν να παραμείνουν στις εκμεταλλεύσεις τους.

Είναι σύνθηρες να δηλώνουν εργοδότες κάποιου τον οποίο δεν απασχολούν καθόλου, ή να απασχολούν άλλους μετανάστες που δεν εμφανίζονται οι ίδιοι ως εργοδότες τους. Το τελευταίο ερμηνεύεται λόγω της εποχικότητας της απασχόλησης των μεταναστών. Εντούτοις, στις περιπτώσεις όπου δεν απασχολούν καθόλου μετανάστη, αυτό συμβαίνει είτε γιατί θέλουν απλώς να τους βοηθήσουν, δεδομένης της υποχρέωσης των μεταναστών να δηλώνουν εργοδότη προκειμένου να αποκτήσουν άδεια εργασίας, είτε γιατί ο μετανάστης, αποκτώντας την άδεια, εγκαταλείπει τον εργοδότη ή/και την περιοχή. Περαιτέρω διερεύνησης ίσως χρήζει η αίσθηση που υπάρχει σε αρκετούς ερωτώμενους ότι κάποιοι εργοδότες το κάνουν για να προσπορίζονται χρήματα από τους μετανάστες που εξυπηρετούν.

5.2. Εποχικοί εργάτες

Η εύρεση μεταναστών εποχικών εργατών είναι ακόμη εύκολη, καθώς υπάρχει σχετική μεγάλη προσφορά εργασίας. Επιλέγουν τους μετανάστες εποχικούς εργάτες τους κυρίως από αυτούς που μένουν στην περιοχή (50%), αλλά είναι σύνηθες, επίσης, να τους βρίσκει ο ίδιος ο μετανάστης ζητώντας τους δουλειά (25%). Από τους 54 κατόχους εκμεταλλεύσεων που απασχόλησαν εποχικούς εργάτες το 2005, το 35,2% απασχόλησε και δεύτερο εποχικό εργάτη, το 24,1% τρεις και το 22,2% τέσσερις ή και περισσότερους εποχικούς εργάτες.

Το σύνολο των εποχικών εργατών που απασχολήθηκαν ήταν μετανάστες, σχεδόν όλοι Αλβανικής εθνικότητας. Οι εποχικοί εργάτες απασχολήθηκαν γενικά σε ανειδίκευτες, βαριές δουλειές, κυρίως στη συλλογή της παραγωγής, στο φόρτωμα/ξεφόρτωμα χορταριού και σε εργασίες που σχετίζονταν με την περιποίηση του κήπου, το καθάρισμα στάβλων, κλπ.

Το 48,2% των κατόχων αγροτικών εκμεταλλεύσεων αξιολογούν την ποιότητα εργασίας των εποχικά απασχολούμενων μεταναστών ως πολύ ή αρκετά υψηλή και σε ίδιο ποσοστό θεωρούν ότι είναι στο ίδιο ή υψηλότερο επίπεδο σε σχέση με την ποιότητα εργασίας των Ελλήνων, αν και το 31,5% εκτιμά ότι η ποιότητα εργασίας τους είναι χαμηλότερη εκείνης των Ελλήνων.

Οι εργοδότες δεν εκτιμούν ότι το κόστος των εποχικών μεταναστών εργατών είναι χαμηλό. Οι αμοιβές προσεγγίζουν εκείνες των Ελλήνων καθώς, συχνά, τους παρέχεται επιπλέον τροφή και κατάλυμα. Για τον υπολογισμό της αμοιβής τους, συνήθως, προβαίνουν σε ξεχωριστή συμφωνία με τον καθένα (72,2%) ανάλογα με τις ώρες δουλειάς, με το κομμάτι (αν πρόκειται για φόρτωμα – ξεφόρτωμα χορταριού ή κούρεμα προβάτων) ή κατ' αποκοπή (καθάρισμα στάβλου), ενώ το 14,8% λαμβάνει υπόψη τις τρέχουσες αμοιβές στην αγορά. Το 44,4% τους αμείβει με 25-30 ευρώ μεροκάματο, ενώ το 29,6% δήλωσαν ότι δίνουν μεροκάματα άνω των 30 και έως 50 ευρώ.

5.3. Μόνιμοι εργάτες

Το 55,3% των κατόχων αγροτικών εκμεταλλεύσεων στην περιοχή απασχολούσε, κατά το διάστημα διενέργειας της έρευνας, μόνιμους εργάτες. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι εκμεταλλεύσεις στους Δήμους Δελβινακίου και Άνω Πωγωνίου απασχολούν, σχεδόν στο σύνολό τους, μόνιμους εργάτες, όταν στους Δήμους Άνω Καλαμά και Καλπακίου αυτό συμβαίνει μόνο στο 27% και 47% των εκμεταλλεύσεων, αντίστοιχα. Έχουν καταγραφεί 67 μόνιμοι εργάτες, όλοι τους μετανάστες. Οι 62 είναι Αλβανοί και 5 βορειοηπειρώτες. Σχεδόν στο σύνολό τους είναι άντρες (94%). Το 28,4% των μεταναστών μόνιμων εργατών βρίσκονται στην Ελλάδα εδώ και 11 έως 15 χρόνια και το 19,4% 6 έως 10 χρόνια. Το 29,9% βρίσκεται στη χώρα εδώ και 1 έως 5 έτη. Το 65,7% αυτών απασχολείται στην εκμετάλλευση κατά τα τελευταία 1 έως 5 έτη και το 23,9% για 6 έως 10 έτη. Ενδεικτικό της σημαντικότητας της απασχόλησης μεταναστών ως μόνιμων εργατών είναι το γεγονός ότι το 50% των κατόχων αγροτικών εκμεταλλεύσεων απασχόλησε μετανάστες μόνιμους για περισσότερα από 11 και έως 20 χρόνια και το 21,43% από 1 έως 10 χρόνια. Μόνο το 28,6% δεν απασχόλησε άλλους μετανάστες ως μόνιμους εργάτες άλλες φορές κατά τη διάρκεια της τελευταίας 15ετίας ή από τότε που ήταν υπεύθυνος της εκμετάλλευσης.

Συνθήκες απασχόλησης

Το 70,2% των μεταναστών μόνιμων εργατών απασχολούνται 201-250 ημέρες κατ' έτος και το 16,4% 101-150 ημέρες. Το 55,2% αυτών απασχολείται 5 έως 8 ώρες ημερησίως, αλλά το 28,4% απασχολείται 9 έως 12 ώρες. Ωστόσο, παρουσιάζεται σαφής διαφοροποίηση στις ημέρες απασχόλησής τους κατ' έτος, όπως και στις ώρες απασχόλησής τους ανά ημέρα, καθώς στις εκμεταλλεύσεις των ορεινών Δήμων Δελβινακίου και Άνω Πωγωνίου απασχολούνται σε ποσοστό άνω του 80% για περισσότερες από 200 ημέρες κατ' έτος και το 52,5% για περισσότερες από 9 ώρες, όταν μόλις στο 9% περίπου των εκμεταλλεύσεων στους

πεδινούς Δήμους η απασχόλησή τους ξεπερνά τις ώρες αυτές.

Το 54,8% των εργοδοτών θεωρεί ότι οι μετανάστες απασχολούνται με τις ανειδίκευτες δουλειές (κυρίως με το άρμεγμα, το τάισμα και τη βοσκή των ζώων), το 33,3% δηλώνει ότι απασχολούνται με όλες τις δουλειές και μόνο το 11,9% ότι απασχολούνται με τις πιο εξειδικευμένες δουλειές.

Για τις αμοιβές των μόνιμων μεταναστών εργατών ισχύουν εν πολλοίς οι πρακτικές που χρησιμοποιούν οι εργοδότες για τους εποχικά εργαζόμενους. Πληρώνονται κυρίως μετρητοίς κάθε μήνα (το 58,21% των μόνιμων εργατών), αλλά το 22,4% αυτών επιλέγει να πληρώνεται κάθε φορά που πηγαίνει στη χώρα του. Αναφορικά με το ύψος των αμοιβών τους, ενδεικτικά αναφέρεται ότι οι μισθοί των μόνιμων εργατών στις κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις του Δελβινακίου και του Άνω Πωγωνίου κυμαίνονται από 300 έως 400 €.

Ποσοστό 23,8% δηλώνει ότι δεν ασφαρίζει τους μετανάστες που εργάζονται μόνιμα στην εκμετάλλευση.

Ποιότητα εργασίας. Η ποιότητα της δουλειάς των μεταναστών συναρτάται με την εθνικότητα και το αντικείμενο δουλειάς. Για παράδειγμα οι Αλβανοί δεν είναι καλοί στη βοσκή, ενώ είναι καλύτεροι απασχολούμενοι ως μάστορες στις οικοδομές. Γενικά, στις ανειδίκευτες δουλειές που κάνουν οι μετανάστες η ποιότητα δεν αποτελεί προτεραιότητα και, κατά συνέπεια, δεν είναι εύκολη η αξιολόγηση της ποιότητας εργασίας τους, αλλά ούτε και η σύγκρισή της με αυτή της δουλειάς των Ελλήνων καθώς, πλέον, δεν απασχολούνται σε παρόμοια αντικείμενα. Επιπλέον, οι εργοδότες συναρτούν την ποιότητα εργασίας με το χαρακτήρα κάθε ανθρώπου.

Πρόσθετη απασχόληση. Το 66,7% δεν απασχολεί τους μόνιμους εργάτες του σε άλλες δουλειές. Οι υπόλοιποι τους απασχολούν για φόρτωμα - ξεφόρτωμα τριφυλλιού, κοπριάς, ξύλων, ζωοτροφών κ.ά. (11,9%) και σε διάφορες δουλειές του σπιτιού, πληρώνοντάς τους, συνήθως, επιπλέον για τις δουλειές αυτές (71,4%). Το 42,9% των αρχηγών εκμεταλλεύσεων γνωρίζει ότι όλοι ή κάποιοι από τους μετανάστες που απασχολούν μόνιμα, εκτός από τη δουλειά που κάνουν στην εκμετάλλευσή τους, απασχολούνται και σε άλλον εργοδότη. Κυρίως κάνουν και μεροκάματα όπου βρουν ή απασχολούνται και σε άλλη αγροτική εκμετάλλευση.

Προηγούμενη απασχόληση μεταναστών μόνιμων εργατών

Σε ποσοστό 61,2% οι μόνιμοι μετανάστες εργάτες απασχολούνταν κάπου αλλού πριν εργαστούν στην εκμετάλλευση. Το 23,9% απασχολούνταν στην κτηνοτροφία και το 14,9% στη γεωργία, αλλά κάποιοι από αυτούς, και σε άλλες δουλειές. Οι εργοδότες για το 41,8% των μεταναστών μόνιμων εργατών τους δεν γνωρίζουν το διάστημα απασχόλησής τους στην προηγούμενη εργασία τους, το 16,4% απασχολούνταν 1 έως 5 έτη και το 9% περίπου απασχολούνταν στην προηγούμενη απασχόλησή τους για πάνω από 6 έτη. Αν και σε ποσοστό 26,8% οι εργοδότες δεν γνωρίζουν το αντικείμενο απασχόλησης των μεταναστών στην προηγούμενη εργασία τους, φαίνεται ότι ως επί το πλείστον απασχολούνταν σε ανειδίκευτες εργασίες, όπως το καθάρισμα στάβλων, συγκομιδή, φόρτωμα, ξεφόρτωμα κ.ά. και ως βοσκοί.

6. Επιπτώσεις από την απασχόληση των μεταναστών στην εκμετάλλευση

Στην περιοχή είναι συνήθης η απασχόληση μελών της οικογένειας στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις. Στο 75% περίπου των εκμεταλλεύσεων των Δήμων Δελβινακίου και Άνω Καλαμά, στο 82,5% στο Δήμο Καλπακίου και στο 100% στο Δήμο Άνω Πωγωνίου απασχολούνται μέλη της οικογένειας.

Η απασχόληση μεταναστών στην εκμετάλλευση φαίνεται να έχει επίδραση κυρίως στις συζύγους, καθώς το 27,5% αυτών σταμάτησε να εργάζεται στην εκμετάλλευση και ασχολείται με το νοικοκυριό, το 15% έχει στη διάθεσή του περισσότερο ελεύθερο χρόνο, ενώ όσες

παρέμειναν στην εκμετάλλευση ασχολούνται με λιγότερο βαριές δουλειές (25%), κάνουν και κάποια άλλη δουλειά (5%) ή ασχολούνται περισσότερο με την οργάνωση (2,5%).

Συνολικά, οι κάτοχοι εκμεταλλεύσεων αξιολογούν ως σημαντική έως πολύ σημαντική τη συμβολή της απασχόλησης των μεταναστών στις επαγγελματικές τους δραστηριότητες (75%), επηρεάζοντας θετικά (77,6%) τη λειτουργία της εκμετάλλευσης, καθώς πιστεύουν ότι δεν θα μπορούσαν να κρατήσουν αλλιώς την εκμετάλλευση (62,3% σε σχετική ερώτηση με δυνατότητα πολλαπλών απαντήσεων), μπόρεσαν να ασχοληθούν καλύτερα με την οργάνωσή της (31,2%), μπόρεσαν να μεγαλώσουν την εκμετάλλευση (18%), ενώ με συχνότητα 23% δηλώνουν ότι κουράζονται λιγότερο και τους μένει περισσότερος χρόνος που μπορούν να αξιοποιήσουν κάνοντας και άλλη δουλειά.

Το σύνολο όσων θεώρησαν ότι η επίδραση των μεταναστών ήταν αρνητική ή και αρνητική θεωρούν ότι αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι μετανάστες δεν γνωρίζουν τη δουλειά κι αυτό έχει, συνήθως, επίπτωση στην ποιότητα της παραγωγής. Συναντώνται, εργοδότες που δηλώνουν ότι τους απασχολούν γιατί τους λυπούνται ενώ δεν τους χρειάζονται, καθώς και κάποιοι που δεν θέλουν να απασχολήσουν ξανά μετανάστη, είτε λόγω του εκσυγχρονισμού της εκμετάλλευσής τους στον οποίο έχουν προβεί, είτε επειδή δεν είναι ικανοποιημένοι από τους Αλβανούς εργάτες που είχαν.

Πίνακας 1. Εκτίμηση της συμβολής της απασχόλησης των μεταναστών στις επαγγελματικές δραστηριότητες των κατόχων αγροτικών εκμεταλλεύσεων στην περιοχή έρευνας του Νομού Ιωαννίνων

	Αριθμός κατόχων αγροτικών εκμεταλλεύσεων	%
Πολύ σημαντική	19	25,0
Αρκετά σημαντική	22	28,9
Σημαντική	16	21,1
Λίγο σημαντική	12	15,8
Καθόλου σημαντική	7	9,2
Σύνολο	76	100,0

Πίνακας 2. Εκτίμηση της επίδρασης από την απασχόληση μεταναστών εργαζομένων στη λειτουργία της εκμετάλλευσης

	Αριθμός κατόχων αγροτικών εκμεταλλεύσεων	%
Θετική	59	77,6
Και θετική και αρνητική	2	2,6
Αρνητική	4	5,3
Δεν επηρέασαν τη λειτουργία της εκμετάλλευσης	11	14,5
Σύνολο	76	100,0

7. Συζήτηση - Συμπεράσματα

Η έως τώρα επεξεργασία και παρουσίαση των δεδομένων της επιτόπιας έρευνας φαίνεται να επιβεβαιώνει τη βασική υπόθεση της εν λόγω εργασίας. Η αγορά εργασίας αποτελεί κύριο μηχανισμό ένταξης των μεταναστών και, επιπρόσθετα, διαμορφώνει και συμπεριφορές έναντι της μετανάστευσης. Αν και η περιοχή αποτελεί περιοχή διέλευσης μεταναστών, εντέλει, έχουν απομείνει μικρές ομάδες μεταναστών σε κάθε χωριό, οι οποίοι έχουν κερδίσει την αποδοχή και την εμπιστοσύνη των ντόπιων. Η απασχόλησή τους, είτε ευκαιριακή είτε μόνιμη, είναι εξασφαλισμένη αλλά σε βαριές και ανειδίκευτες δουλειές (φόρτωμα – ξεφόρτωμα στα χωράφια, καθάρισμα αυλάκων, καθάρισμα στάβλων, οικοδομή, κλπ.). Η συμβολή τους αναγνωρίζεται σε σημαντικό βαθμό από τους ντόπιους, γεγονός που βοήθησε στην ένταξή τους στις τοπικές κοινωνίες.

Παράλληλα, η ύπαρξη περιορισμένων προβλημάτων συμπεριφοράς των μεταναστών προς το ντόπιο πληθυσμό βοήθησε προς την κατεύθυνση της δημιουργίας κλίματος αποδοχής τους. Είναι ήρεμοι και δεν δημιουργούν προβλήματα, γνωρίζουν ή μαθαίνουν πολύ γρήγορα τα ελληνικά, πηγαίνουν στην εκκλησία, στο καφενείο, εμφανίζονται στα πανηγύρια και τα παιδιά τους είναι, συνήθως, καλοί μαθητές.

Ως επί το πλείστον διαμένουν μόνοι τους στην περιοχή. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι το 69% των κατόχων αγροτικών εκμεταλλεύσεων δηλώνει ότι οι μετανάστες που απασχολεί μόνιμα διαμένουν μόνοι τους στην περιοχή (84% στους Δήμους Δελβινακίου και Άνω Πωγωνίου, οι οποίοι συνορεύουν με την Αλβανία) και οι υπόλοιποι ότι όλοι ή κάποιοι από αυτούς έχουν στην περιοχή και την οικογένειά τους. Οι ερωτηθέντες κάτοχοι αγροτικών εκμεταλλεύσεων γενικά θεωρούν ότι οι μετανάστες που έχουν οικογένειες διαφέρουν σε σχέση με αυτούς που είναι μόνοι τους στην περιοχή, καθώς εκτιμούν ότι οι οικογενειάρχες είναι πιο πειθαρχημένοι και εργατικοί (19,1%), πιο κοινωνικοί και ευπρόσδεκτοι (16,7%), ενώ το 7,1% εκτιμούν ότι εξαρτάται από τον άνθρωπο και όχι από την ύπαρξη της οικογένειάς του ή μη στην περιοχή. Ωστόσο, οι συνθήκες διαμονής και διαβίωσης όσων είναι μόνοι τους υπερρούν, πιθανόν γιατί κύριος στόχος τους είναι η συνεχής απασχόληση, ενώ διαφέρει και ο βαθμός αποδοχής τους από τις τοπικές κοινωνίες.

Σε γενικές γραμμές οι κάτοικοι βοήθησαν τους μετανάστες κατά την πρώτη, δύσκολη, περίοδο εγκατάστασής τους, παρέχοντάς τους καταλύματα και τροφή. Ακόμη και κατά την περίοδο της έρευνας, 15 χρόνια μετά το πρώτο κύμα μεταναστών από την Αλβανία, το 74,6% μένουν σε κατάλυμα που τους εξασφαλίζει ο εργοδότης τους. Υπολογίσιμο ποσοστό 22,4% μένουν σε νοικιασμένο σπίτι. Σήμερα, είναι συνήθης η σύναψη φιλικών σχέσεων (συχνά ανταλλάσσουν επισκέψεις, τους φιλοξενούν στην Αλβανία, κλπ.) και η παροχή βοήθειας προς τις οικογένειες των μεταναστών.

Ο βαθμός ένταξης των μεταναστών αναδεικνύεται και στις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των μεταναστών. Το 53,9% των κατόχων εκμεταλλεύσεων έχει διαπιστώσει ενέργειες των μεταναστών που έχουν περισσότερο διάστημα παραμονής στην περιοχή, προκειμένου να βοηθήσουν τους νεοφερμένους μετανάστες. Οι ενέργειες αυτές σχετίζονται με βοήθεια προκειμένου να βρουν μια δουλειά (100%), ή/και σπίτι να μείνουν (75,6%) καθώς και με βοήθεια στις σχέσεις τους με την τοπική κοινωνία (61%), κυρίως. Εντούτοις, η αλληλοβοήθεια σχεδόν εξαντλείται στις περιπτώσεις μεταναστών που κατάγονται από την ίδια περιοχή ή/και είναι συγγενείς μεταξύ τους ή εφόσον βρίσκονται στην ίδια ομάδα. Γενικά, δεν βοηθούνται όταν είναι άγνωστοι μεταξύ τους, ενώ συμβαίνει παλαιότεροι στην περιοχή μετανάστες να καταγγέλλουν στις αρμόδιες Υπηρεσίες νεοφερμένους, φοβούμενοι ότι θα τους πάρουν τις δουλειές, όταν μαθαίνουν ότι υπάρχει πρόβλημα με τις άδειές τους.

Επιχειρώντας τη σκιαγράφηση των επιδράσεων από την απασχόληση των μεταναστών στην περιοχή, προκύπτει η εκτίμηση είναι ότι η παρουσία των μεταναστών είναι επωφελής για τη γεωργία, την κτηνοτροφία και τις κατασκευές στην περιοχή. Είναι χαρακτηριστικό ότι το

35,5% των κατόχων αγροτικών εκμεταλλεύσεων θεωρούν ότι δεν ζημιώθηκε κανένας κλάδος στην περιοχή, αν και το 27,6% πιστεύει ότι ζημιώθηκαν οι εργάτες στον κατασκευαστικό τομέα και το 22,4% οι Έλληνες ανειδίκευτοι εργάτες. Γενικότερα, πιστεύουν ότι η συμβολή των μεταναστών στην τοπική κοινωνία είναι θετική, γιατί αφήνουν χρήματα (ενοίκια σπιτιών, μαγαζιά, κλπ.) και δίνουν ζωή στην περιοχή (59,2%), αυξήθηκε η παραγωγή (5,3%) και διατηρήθηκαν οι εκμεταλλεύσεις (2,6%). Ως ούτε θετική ούτε αρνητική εκτιμά τη συμβολή τους το 10,5% εστιάζοντας στο γεγονός ότι αν και προσφέρουν στις εκμεταλλεύσεις εντούτοις δεν αφήνουν χρήματα στην περιοχή ενώ 22,4%, θεωρώντας ότι το χρήμα φεύγει για επενδύσεις στη χώρα τους, εκτιμά την παρουσία τους ως αρνητική για την περιοχή.

Βιβλιογραφία

Ε.Σ.Υ.Ε., 2001: Απογραφή πληθυσμού 2001.

Ε.Σ.Υ.Ε., 2005: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού-Β' τρίμηνο 2005.

Λουλούδης, Λ. & Μαραβέγιας, Ν., 1999: Αγρότες, Κράτος και Εξουσία στην Ελλάδα (1981 - 1996) στο Ύπαιθρος Χώρα - Η ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο Τέλος του Εικοστού Αιώνα (επιμ. Κασίμης, Χ., Λουλούδης, Λ.), σσ. 217-236, Αθήνα, Εκδ. Πλέθρον.

Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Γραφείο Αλλοδαπών, 2006: Άδειες Εργασίας Αλλοδαπών (αδημοσίευτα στοιχεία).

Efstratoglou, S., Papadopoulos, A., Efstratoglou, A., Kourousi, E., 2001: National Report - Greece. Χρηματοδοτούμενο από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή πρόγραμμα με τίτλο «Dynamics of Rural Areas - DORA».

European Commission, 2005: Rural development in the EU (MEMO/05/215). Brussels, DG for Agriculture.

Kasimis, Ch., Papadopoulos, A., 2005: The Multifunctional Role of Migrants in the Greek Countryside : Implications for the Rural Economy and Society. Journal of Ethnic and Migration Studies, Vol. 31, No. 1, pp. 99-127.

ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΑΛΒΑΝΟΙ ΑΓΡΕΡΓΑΤΕΣ ΣΤΟΝ ΥΠΑΙΘΡΟ ΧΩΡΟ. ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΔΙΑΚΥΒΕΥΜΑ ΤΗΣ ΕΝΤΟΠΙΟΤΗΤΑΣ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΜΑΡΑΘΩΝΑ ΑΤΤΙΚΗΣ

Πέτρου Μ.

Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας

Περίληψη

Στην παρούσα εργασία το ερευνητικό ενδιαφέρον επικεντρώνεται στον εντοπισμό και σύγκριση σε διαχρονικό και διατοπικό επίπεδο των χαρακτηριστικών του μεταναστευτικού φαινομένου. Έμφαση δίνεται στις μεταναστευτικές εμπειρίες από διαφορετικούς μεταναστευτικούς πληθυσμούς –αλλοδαποί (Αλβανοί) και εσωτερικοί μετανάστες (Θεσσαλοί)- καθώς επίσης και στη διαχρονική πρόσληψη των μεταναστευτικών κινήσεων από την κοινωνία υποδοχής.

DOMESTIC MIGRATION AND ALBANIAN FARMWORKERS IN THE COUNTRYSIDE. SOCIAL TRANSFORMATIONS AND THE INDIGENOUSNESS STAKE. THE CASE STUDY OF MARATHONAS (ΑΤΤΙΚΗ)

Petrou M.

Panteion University, Department of Social Anthropology

Abstract

This paper focuses on the investigation and comparison in time and space level of the features of migration phenomenon. The emphasis is given to migration experiences through different in-migrant populations (foreign/ Albanian and domestic/from Thessalia) as well as the perception of migration movements by reception society.

Λέξεις κλειδιά: Εσωτερική μετανάστευση- Αλλοδαποί μετανάστες -εντοπιότητα- πρόσληψη της ετερότητας – Μαραθώνας.

Keywords: Domestic migration- foreign migrants- indigenusness - perception of otherness- Marathon

1. Περιαστικός αγροτικός χώρος. Γεωγραφικές και κοινωνικοοικονομικές ανασυνθέσεις. Η περίπτωση του Μαραθώνα.

Ο συνυπολογισμός του μεταναστευτικού φαινομένου στη μελέτη των κοινωνικών και παραγωγικών δυναμικών της υπαίθρου αποτελεί βασική προϋπόθεση για την ερμηνεία και κατανόησή τους μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο αλλαγών των μηχανισμών και ροών του μεταναστευτικού φαινομένου στην Ελλάδα και την Νότια Ευρώπη γενικότερα (Ribas-Mateos, 2004; Solé, 2004, King, 2000, Labrianidis et al, 2004). Παλαιότερα η εσωτερική μετανάστευση ως αποτέλεσμα της μεταπολεμικής αγροτικής εξόδου και πιο πρόσφατα η εισροή αλλοδαπών μεταναστών στην υπαίθρο -και στις δύο περιπτώσεις πολύτιμοι ανθρωπίνι πόροι για τη στήριξη της γεωργίας και την ανάπτυξη του αγροτικού χώρου- θέτουν τις περιοχές εγκατάστασης σε μια διαδικασία συνεχών κοινωνικοπολιτισμικών αλλαγών και παραγωγικών ανασυνθέσεων (Kasimis et al, 2003). Πράγματι, πολλές τοπικές κοινωνίες αποτελούν χώρους συνεχούς ροής μεταναστευτικού ανθρωπίνου δυναμικού, το οποίο λόγω

της πολιτισμικής και κατά περίπτωση ταξικής ή εθνοτικής ποικιλομορφίας διαταράσσει το αδιαφοροποίητο του εδραίου πληθυσμού. Πολύ περισσότερο, δε, στους περιστατικούς αγροτικούς χώρους, όπου λόγω της έντονης κοινωνικοοικονομικής δυναμικής τους λειτουργούν, κατά κανόνα, ως πόλοι έλξης εργατικού δυναμικού που βρίσκονται σε αναζήτηση εργασίας (γεωργία, κατασκευές, βιοτεχνίες, κλπ).

Ο περιστατικός αγροτικός χώρος συνιστά έναν ενδιάμεσο- μεταβατικό χώρο μεταξύ πόλης και υπαίθρου στον οποίο συναντώνται, αντιπαρατίθενται και συγκρούονται ή συνυπάρχουν διαφορετικές δραστηριότητες και λειτουργίες εξαιτίας της έντονης αλληλοδιδασίας με την πόλη. Μέσα σ' αυτό το ανταγωνιστικό περιβάλλον όπου «το αστικό» επεκτείνεται ραγδαία, η γεωργία άλλοτε συρρικνώνεται καταλαμβάνοντας υπολειμματικούς χώρους και άλλοτε αντιστέκεται και αναδιρθώνει τα παραγωγικά της συστήματα σε μια προσπάθεια προσαρμογής και επιβίωσης. Στην τελευταία αυτή περίπτωση, η περιστατική γεωργία προσανατολίζει τα παραγωγικά της συστήματα γύρω από τις καταναλωτικές ανάγκες της πόλης (ανεφοδιασμός σε φρέσκα κηπευτικά και φρούτα) αξιοποιώντας τις οικονομίες γειννίας με το αστικό κέντρο, όπως απευθείας πώληση του προϊόντος στις λαϊκές αγορές ή διάθεση σε μεγάλες αλυσίδες μεταποίησης και διανομής, μεταφορά τεχνογνωσίας από την πόλη κλπ. Στο πλαίσιο αυτό, οι στρατηγικές των αγροτικών εκμεταλλεύσεων κινούνται γύρω από εντατικά συστήματα παραγωγής, όπως κηπευτικά και ανθοκομία με ψηλό επίπεδο τεχνικότητας και αρχηγούς με αυξημένα επαγγελματικά προσόντα ή, αντίστροφα, από στρατηγικές της ποιότητας και υψηλής προστιθέμενης αξίας, όπως βιολογικά προϊόντα, ιδιότυπα προϊόντα ονομασίας προέλευσης, κλπ. Και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται για παραγωγικά συστήματα έντασης εργασίας όπου η διαθεσιμότητα μεταναστευτικού δυναμικού καλύπτει τις αυξημένες ανάγκες για αγροεργατικό δυναμικό (Anthopoulos and Moissidis, 2003).

Παράλληλα, τα τελευταία χρόνια παρατηρούμε μια στροφή των αστών προς την υπαίθρο και τις αξίες της (μονοκατοίκηση, επαφή με τη φύση, αίσθηση ελευθερίας, παραδοσιακά προϊόντα) μέσα, κυρίως, από μια ειδυλλιακή εικόνα που αναπλάθεται στον φαντασιακό τους κόσμο ή αλλιώς μια «επανεπινοήση της υπαίθρου» (re-invention). Οι περιστατικές αγροτικές ζώνες, λόγω της εγγύτητας με τα μητροπολιτικά κέντρα, έχουν τον πρώτο λόγο, ως οι περιοχές που μπορούν να απαντήσουν στις προσδοκίες αυτές των αστών. Η κίνηση του πληθυσμού από τα αστικά κέντρα προς την υπαίθρο (counterurbanization) λειτουργεί πολλαπλασιαστικά για την προσέλκυση εργατικού δυναμικού που θα καλύψει τις αυξανόμενες ανάγκες όχι μόνο στον γεωργικό αλλά και στους λοιπούς οικονομικούς τομείς και ιδιαίτερα στον κατασκευαστικό (Woods, 2005: 73-77).

Στην παρούσα εργασία, ο Δήμος Μαραθώνα αποτέλεσε το κεντρικό πεδίο επιτόπιας έρευνας στον περιστατικό αγροτικό χώρο της ανατολικής Αττικής. Εδώ και αρκετές δεκαετίες, ο Μαραθώνας αποτελεί έναν γόνιμο τόπο παραγωγής αγροτικών προϊόντων που τροφοδοτεί - κυρίως σε κηπευτικά- όλο το λεκανοπέδιο χάρη στην εγγύτητα με την Αθήνα (40 περίπου χιλιόμετρα). Παράλληλα, η οικιστική ανάπτυξη της ευρύτερης περιοχής (παραθεριστική κατοικία αλλά και εγκατάσταση μόνιμης κατοικίας αστών, τουριστικά καταλύματα, αθλητικοί χώροι και ολυμπιακά έργα) αναδεικνύει τις νέες λειτουργίες του περιστατικού αγροτικού χώρου εκτός της αμιγώς αγροπαραγωγικής δραστηριότητας. Έτσι ο περιστατικός Δήμος του Μαραθώνα -που ακόμα διατηρεί σε μεγάλο βαθμό τον αγροτικό/ τροφοδοτικό του χαρακτήρα σε φρέσκα προϊόντα αποτελεί ταυτόχρονα τόπο παραθερισμού, τουρισμού, αθλητισμού και αναψυχής. Μέσα σε αυτό το ευρύ πλέγμα των τοπικών συνεργιών διαμορφώνεται αναπόφευκτα ένας διευρυμένος χώρος με μεγάλες δυνατότητες απασχόλησης, γεγονός που συντελεί στην διαχρονική προσέλκυση όχι μόνο αλλοδαπών οικονομικών μεταναστών αλλά και εσωτερικών μεταναστών. Πράγματι, τη δεκαετία του 1970, αρκετές οικογένειες από ορεινές και μειοεκτικές περιοχές της Θεσσαλίας (Τρίκαλα και Καρδίτσα) εγκαθίστανται στην περιοχή μέσα από συγγενικά δίκτυα αλληλοβοήθειας των πρώτων εσωτερικών μεταναστών- αναζητώντας εργασία στη γεωργία είτε στις οικοδομές της γειτονικής αναπτυσσόμενης Αθήνας. Έτσι, οι μεταναστευτικές ροές που παρατηρούνται στην περιοχή αφορούν αρχικά -τη δεκαετία του

1970- σε εσωτερικές μεταναστευτικές κινήσεις από την ηπειρωτική Ελλάδα και -από τη δεκαετία του 1980- σε εισροές από την Ινδία, το Πακιστάν και την Αίγυπτο, ενώ στη συνέχεια, από τις Βαλκανικές χώρες, κυρίως Αλβανοί και Βούλγαροι που εγκαθίστανται από τη δεκαετία του 1990. Σήμερα, ο Δήμος του Μαραθώνα αποτελεί τόπο απασχόλησης και εγκατάστασης σημαντικού αριθμού αλλοδαπών εργατών, οι οποίοι εργάζονται ως αγρεργάτες στα θερμοκήπια και στα μπουστάνια είτε ως οικοδόμοι στις οικοδομές ή ως κηπουροί σε εξοχικές κατοικίες Αθηναίων παραθεριστών ή ακόμα ως σερβιτόροι σε παραθαλάσσια μαγαζιά όπως ταβέρνες και καφετέριες. Το γεγονός αυτό ενεργοποιεί το ερευνητικό ενδιαφέρον για την παρατήρηση και μελέτη των συνεπειών που αυτές οι μεταναστευτικές εξελίξεις επιφέρουν στον πολιτισμικό και κοινωνικοοικονομικό ιστό της τοπικής κοινωνίας.

2. Διαχρονικές μεταναστευτικές κινήσεις και περιαστικός αγροτικός χώρος.

Οι ερευνητικές κατευθύνσεις.

Ο Δήμος Μαραθώνα κρίνεται ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα περίπτωση για δύο σημαντικούς λόγους: i) έχει εντόπιο πληθυσμό (Αρβανίτες) που επικοινωνεί γλωσσικά με τους Αλβανούς οικονομικούς μετανάστες. Με αφορμή αυτή τη πολιτισμική συγγένεια έχει ενδιαφέρον να διερευνηθεί ο τρόπος με τον οποίο οι ντόπιοι προσλαμβάνουν στον τόπο τους την παρουσία της συγκεκριμένης μεταναστευτικής ομάδας και ii) στο βαθμό που στην συγκεκριμένη περιοχή εντοπίζονται μεταναστευτικές ροές εσωτερικών μεταναστών από την περιοχή της Καρδίτσας και των Τρικάλων, κατά τη δεκαετία του '60, έχει ενδιαφέρον να εντοπιστούν και να συγκριθούν σε διαχρονικό και διατοπικό επίπεδο τα χαρακτηριστικά του μεταναστευτικού φαινομένου.

Οι διαφορετικές μεταναστευτικές εθνοπολιτισμικές ομάδες -ως ένα τεράστιο μετακινούμενο πολιτισμικό και εργατικό δυναμικό- καλούνται όχι μόνο να ενταχθούν στις αγορές εργασίας υπερβαίνοντας τις εις βάρος τους διακρίσεις (Rydgren, 2004) αλλά και να συνδιαχειριστούν νέα πεδία συγκρότησης και οργάνωσης της κοινωνικής τους ζωής στις κοινωνίες υποδοχής (Wallerstein, 1974; Castells, 1989). Συνάμα, στο βαθμό που οι μετακινούμενοι πληθυσμοί γίνονται δέκτες των ποικιλόμορφων πολιτισμικών βιωματικών επιρροών λόγω των μετακινήσεων τους σ' ένα παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον (Beck, 1998: 171-178), σύμφυτη είναι και η διαμόρφωση αναπαραστάσεων από πολλούς και διαφορετικούς τόπους γεγονότος που επιδρά άμεσα στη διαδικασία δόμησης της ταυτότητάς τους. Κατά συνέπεια, ως φορείς διαφορετικών αρχών, αξιών και πολιτισμικών προτύπων οι μετανάστες έρχονται στις κοινωνίες υποδοχής όχι μόνο να μοιραστούν διαφορετικές πολιτισμικές συνήθειες και πρακτικές σε σχέση με τον γηγενή πληθυσμό αλλά και να διαπραγματευτούν, πολλές φορές, την ετερότητά τους στους νέους τόπους εγκατάστασης, τροφοδοτώντας, έτσι, τη δυναμική των πολιτισμικών ανασυνθέσεων και των κοινωνικοοικονομικών μετασχηματισμών στη συλλογική ζωή της κοινωνίας υποδοχής (Wallerstein, 1979). Σε αυτό το πλαίσιο, η εισήγηση θα εστιάσει στον τρόπο με τον οποίο οι τοπικοί δρώντες -μετανάστες και γηγενείς- βιώνουν την μεταναστευτική εμπειρία μέσα από το πρίσμα της καθημερινής διαπολιτισμικής τους συνάντησης, όπου αναπόφευκτα η διαμόρφωση της αυτοαντίληψης υπόκειται στην πολλαπλότητα και την πολυπλοκότητα του κοινωνικού διαλόγου μεταξύ «Εαυτού» και «Άλλου», αλλά και στις ρευστές, συγκυριακές και πάντα αλληλοτροφοδοτούμενες διαπροσωπικές βιωματικές τους εμπειρίες και επαφές (Giddens, 1991). Στο βαθμό, λοιπόν, όπου οι διαμορφούμενες σχέσεις μεταξύ των υποκειμένων αρθρώνονται κάτω από συγκεκριμένα κάθε φορά πολιτισμικά, κοινωνικά, ιστορικά, και οικονομικά συμφραζόμενα :

α) διερευνάται ο τρόπος με τον οποίο συγκροτούνται σε διαχρονικό και διατοπικό επίπεδο οι διαβαθμίσεις της κατηγορίας «ξένος» και ο τρόπος με τον οποίο προσλαμβάνεται αυτή η κατηγοριοποίηση τόσο από τους εσωτερικούς μετανάστες όσο και από τους αλλοδαπούς μετανάστες μεταγενέστερα, και β) επιδιώκεται να αναδειχθούν εκείνα τα πολιτισμικά κριτήρια και προϋποθέσεις με βάση τα οποία τα δρώντα υποκείμενα χρησιμοποιούν στρατηγικές

προκειμένου να διαπραγματευτούν και να διαχειριστούν τους όρους ένταξης και συμμετοχής σε μια «κοινωνική και συμβολική ολότητα» (Παπαταξιάρχης, 1990: 332-372), τους όρους δηλαδή συγκρότησης και εδραίωσης της εντοπιότητας.

3. Μετανάστες από την Αλβανία.

Διαπολιτισμικές αλληλεξαρτήσεις, αξιολογικές κρίσεις και αποκλεισμοί

Σε αντιδιαστολή με τους υπόλοιπους αλλοδαπούς εργάτες της περιοχής (Ινδοί, Πακιστανοί και Αιγύπτιοι), οι Αλβανοί φαίνεται να συμμετέχουν ενεργότερα στις ποικίλες εκφάνσεις της καθημερινής ζωής των ντόπιων και τους πλησιάζουν τόσο πολύ, ώστε να δημιουργούνται ευκολότερα σχέσεις οικειότητας. Εργάζονται σκληρά, εντάσσονται σε δίκτυα γνωριμιών μέσα από τα οποία βρίσκουν εργασία, εξελίσσονται σε ελεύθερους επαγγελματίες, ανοίγουν επιχειρήσεις, αγοράζουν σύγχρονα αυτοκίνητα, βρίσκουν ταίρι, παντρεύονται στην κοινότητα και κάνουν οικογένεια. Τα παιδιά τους, συνυπάρχουν στο σχολείο με τα παιδιά των γηγενών, και πολλά από αυτά αναδεικνύονται σε άριστους μαθητές. Η δυναμική διείσδυση των Αλβανών στην κοινωνία των ντόπιων διαφαιίνεται και από τις προσδοκίες τους για μόνιμη εγκατάσταση καθώς η ύπαρξη ολόκληρων σογιών από την Αλβανία στις γειτονιές του Μαραθώνα ευνοεί σε μεγάλο βαθμό μια τέτοια προοπτική. Παράλληλα, οι Αλβανοί επιδεικνύουν και μια αξιοσημείωτη προσαρμοστικότητα και μια ιδιαίτερη οικειότητα με τον χώρο και τους γηγενείς Αρβανίτες, στους οποίους αναγνωρίζουν συγγενικά πολιτισμικά στοιχεία με πιο καθοριστικό εκείνο της γλώσσας. Αναφορικά, λοιπόν, με τις τάσεις εγκατάστασης και τις σχέσεις οικειότητας που αναπτύσσουν στην τοπική κοινωνία αρκετοί Αλβανοί, όπως ο Περπερίμ, επισημαίνουν χαρακτηριστικά:

«Όλοι είναι εδώ. Δίπλα, δίπλα και βλέπουμε κάθε μέρα. Υπάρχει μια γειτονιά με όλο μου το σόι και έτσι δε μου λείπει τίποτα. Μόνο τους γονείς έχω επάνω. Δεν θέλω να γυρίσω στην Αλβανία γιατί από τότε που έχω φύγει δεν γνωρίζω κανέναν εκεί όταν πηγαίνω. Στη γιορτή που έκανα για την κόρη μου που γεννήθηκε, όλοι ήταν εδώ. Μαζευτήκανε εκατό άτομα. Για αυτό μου αρέσει εδώ, γιατί μου φαίνεται σαν να είμαι στο χωριό μου. Εδώ είναι ο τόπος μου. Εξάλλου με τους ντόπιους μοιάζουμε σε πολλά πράγματα, στη γλώσσα, στο πείσμα, στον εγωισμό, υπολογίζουμε πολύ τη μπάσα, στη δουλειά είμαστε το ίδιο σκληροί.. Ίδια φάρα είμαστε».

Και οι γηγενείς, όμως, αναγνωρίζουν στους Αλβανούς -πέρα από τη γλωσσική- και μια πολιτισμική συγγένεια επισημαίνοντας:

«Οι Αλβανοί είναι σαν και εμάς. Έχουν το ίδιο νεύρο, έχουν την ίδια νοοτροπία. Πεισματάρηδες και περήφανοι δεν θέλουν να τους θίγουν την αξιοπρέπεια. Σκληροί άνθρωποι, άμα βάλουν κάτι στο μυαλό τους θα το πετύχουν».

Οι Αλβανοί λοιπόν -συγκριτικά με τις υπόλοιπες μεταναστευτικές ομάδες- έχουν επιδείξει όλα αυτά τα χρόνια μια εντυπωσιακά ανοδική κοινωνική και οικονομική κινητικότητα ενώ, παράλληλα, λόγω της πολιτισμικής εξοικείωσης που νιώθουν, επιθυμούν να ενσωματωθούν και να διεισδύσουν βαθύτερα στην κοινωνία των γηγενών καθώς νιώθουν ίδιοι. Ωστόσο, αυτά κάθε άλλο παρά επιτεύχθηκαν εύκολα. Η αποδοχή τους από τους γηγενείς και η ενσωμάτωσή τους στην τοπική κοινωνία συνάντησε -και συναντά ακόμα και σήμερα- σημαντικά προβλήματα καθώς υπάρχουν περιπτώσεις που οι ντόπιοι θα αναφερθούν με απαξίωση για τους Αλβανούς χρησιμοποιώντας λεκτικά σχήματα των οποίων ο τρόπος έκφρασης προσδίδει στην λέξη «Αλβανός», όχι εθνοτική καταγωγή, αλλά αρνητική ιδιότητα και υποδεέστερη θέση. Αυτό ακριβώς το συμβολικό νόημα εμπεριέχουν οι υπερροπικές και ενίοτε ξενοφοβικές στάσεις των γηγενών, που αντικατοπτρίζονται σε στερεοτυπικές εκφράσεις, όπως «Αλβανός είμαι να πάω να σκάσω στα χωράφια;» ή «κλεψιά έγινε; Αλβανός την έκανε». Τα πράγματα γίνονται ακόμα πιο σοβαρά, όταν απλές καθημερινές ψυχαγωγικές δραστηριότητες -όπως ένας ποδοσφαιρικός αγώνας- καταλήγουν να εξελιχθούν σε εθνικά διακυβεύματα, με αποτέλεσμα οι ντόπιοι να αποστασιοποιηθούν ακόμα περισσότερο από τον πολιτισμικά

«κοντινό Άλλο-Αλβανό» θεωρώντας ότι «αυτός» υποκρύπτει ανθελληνικά αισθήματα. Όπως χαρακτηριστικά, λοιπόν, αρκετοί Μαραθωνίτες επισημαίνουν:

«Οι Αλβανοί είναι άνθρωποι χωρίς εμπιστοσύνη και πρέπει πάντα να είναι κανείς επιφυλακτικός με αυτούς. Είναι άτιμη φάρα. Σου κάνουν το φίλο και τον καλό, αλλά άμα βρουν την ευκαιρία θα σου την φέρουν. Όπως έγινε με το ποδόσφαιρο, που μας νίκησαν και κάπανε την ελληνική σημαία στην κερκίδα. Εκεί τους βγήκε όλο το μίσος τους για εμάς και όλος ο ανθελληνισμός τους. Δεν έχουν μπέσα και μια μέρα θα κάνουν προτεκτοράτο και θα μας κατακτήσουν. Ξένοι στον τόπο μας θα καταντήσουμε».

Οι αρνητικές κρίσεις που κατά καιρούς εκφράζουν οι Μαραθωνίτες για τους Αλβανούς δεν περνούν απαρατήρητες στους τελευταίους καθώς μέσα από τις ποικιλόμορφες συναντήσεις τους οι μετανάστες από την Αλβανία έχουν την ευκαιρία όχι μόνο να αξιολογήσουν εκ του συστάδην την συμπεριφορά των ντόπιων και να αντιληφθούν την υποβόσκουσα αρνητική στάση που εκφράζουν απέναντί τους, γνωρίζοντας πως η περαιτέρω ομαλή διαμονή και αρμονική συνύπαρξη μαζί τους εξαρτώνται άμεσα από τον τρόπο με τον οποίο οι ίδιοι θα συμπεριφερθούν. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Αντρέας:

«Η αρχή ήταν δύσκολη. Ήρθε ο Αλβανός στη γειτονιά, ήρθε ο κλέφτης. Είμαι εδώ 13 χρόνια. Έχω κάνει οικογένεια, πάντρεψα την κόρη μου, εργάζομαι σε δύο δουλειές, η γυναίκα μου εργάζεται και εκείνη, έχω αγοράσει σπίτι και γενικά έχω καλές σχέσεις με όλους εδώ αφού μας έχουν μάθει. Αλλά ρε παιδί μου ακόμα δεν αισθάνομαι άνετα. Υπάρχει ένας τοίχος. Τις προάλλες στο καφενείο είχαμε πιάσει με κουβέντα για αυτοκίνητα και μόλις πήγα να πω κάτι, άκουσα το συνηθισμένο, άσε μας ρε Αλβανέ που μάθατε και εσείς από αυτοκίνητα που μέχρι χθες οδηγούσατε μουλάρια. Εντάξει πλάκα μου κάνουν και γελάμε, αλλά εγώ το καταλαβαίνω ρε παιδί μου ότι ο άλλος θέλει να με έχει εκεί. Θέλει να με έχει μακριά. Να είμαι ξένος. Όταν έπαιξαν οι Ελλάδα με την Αλβανία πήγα και είδα τον αγώνα στη Ραφήνα με δύο φίλους μου σε μια καφετέρια. Ήξερα ότι άμα πήγαινα εδώ σε καφετέρια θα γινόταν φασαρία. Ένα υπονοούμενο να πετάξει κανείς αρκεί για να γίνει χαλασμός, όπως έγινε εκεί που σκοτώθηκε το παιδί ο Αλβανός. Έτσι και εγώ έφυγα και τον είδα σε άλλη πόλη. Έγινε για λίγο ξανά ξένος δηλαδή με το ζόρι.»».

Φαίνεται λοιπόν πως κάθε παρέκκλιση ή υπέρβαση των ορίων μέσα στα οποία νομιμοποιούνται να κινηθούν, και να εκφραστούν, οι Αλβανοί -και που η εξουσία του «γηγενή-Εαυτού» έχει επιβάλει και εγκαθιδρύσει- προβλέπεται ότι θα ενεργοποιήσει εντάσεις (Goody, 1978: 1) και εξάρσεις ρατσισμού που αναπόφευκτα θα οδηγήσουν στον παραγκωνισμό τους. Η μακροχρόνια παραμονή τους στην τοπική κοινωνία, οι υλικές και κοινωνικές τους επενδύσεις εκεί, η ένταξη τους σε συγγενικά δίκτυα -έστω και μέσω της πνευματικής συγγένειας (κουμπιριάς)- η αλλαγή των ονομάτων τους και ο συνακόλουθος ασπασμός της ορθόδοξης πίστης φαίνεται πως, τελικά, όχι μόνο δεν επαρκούν ως κριτήρια για την άρση της διαχωριστικής γραμμής ανάμεσα σε «δικούς-ντόπιους» και «άλλους-ξένους», αλλά δεν στέκονται και ικανά να εξαλείψουν τα συναισθήματα φόβου, προσωρινότητας και αβεβαιότητας που νιώθουν οι Αλβανοί. Συναισθήματα που «επιτείνονται» ακόμα περισσότερο και από την επίσημη θέση του κράτους που ουσιαστικά επέβαλε, μέσω της νομολογίας, ένα καθεστώς προσωρινότητας στον τόπο διαμονής («ούτε φτιαγμένος ούτε άφτιαχτος», όπως χαρακτηριστικά επισημαίνουν αρκετοί Αλβανοί). «επεμβαίνοντας κυριολεκτικά στην ενσώματη στάση τους» (Τσιμπιρίδου, 2004: 162, 176); Ψημμένος, 2003: 222; Γεωργούλας, 2003: 91-119; Γεωργούλας, 2001:199-226). Σε γενικές γραμμές, ο Αλβανός -σε αντίθεση με τον Ινδό, τον Πακιστανό και τον Αιγύπτιο- έχει να επιδείξει μια θεαματική κοινωνική και η οικονομική ανέλιξη, καθώς μέσα σε λίγα χρόνια μετεξελιχθηκε από ρακένδυτο, υποβαθμισμένο, και καταδικασμένο στην ανέχεια μετανάστη, σε έναν επιτυχημένο και σωστό εργαζόμενο οικογενειάρχη. Με λίγα λόγια, ο Αλβανός ανατρέπει το στερεότυπο του φτωχού μετανάστη μέσα από το οποίο ο γηγενής επιβεβαίωνε την ανωτερότητά και πολιτισμική του υπεροχή. Ανατρέπει ακόμα και το κύρος που ο ντόπιος απολάμβανε από την πρόσφατα αποκτηθείσα «ιδιότητα» του αφεντικού. Κατά συνέπεια, οι

σχέσεις των Μαραθωνιτών με τους Αλβανούς μετανάστες καταλήγουν να είναι άκρως ανταγωνιστικές, καθώς ο Αλβανός σε αντίθεση με τους υπόλοιπους μετανάστες φαίνεται να είναι ο μόνος ικανός που δύναται μελλοντικά να ανατρέψει την πρωτοκαθεδρία του γηγενή. Μια πρωτοκαθεδρία που καθώς διακυβεύεται δεν μπορεί παρά να επιφέρει αντίστοιχα συναισθήματα φόβου και στους ντόπιους. Πρέπει, λοιπόν, ο εν δυνάμει ανταγωνιστής-«άλλος» και πιθανός διεκδικητής της οποιασδήποτε εξουσίας και κυριαρχίας του ντόπιου, να εξακολουθεί να υποβαθμίζεται και να απαξιώνεται για να του γίνει κατανοητό πως δεν θα του επιτραπεί εύκολα από την κυρίαρχη κοινωνική ομάδα να ανέλθει σε επίπεδα που θα αμφισβητήσουν την πρωτοκαθεδρία της και θα εδραιώσουν δικαιώματα ιδιοποίησης του τοπικού, είτε αυτή εκφράζεται μέσω της αγοράς γης, είτε μέσω της αγοράς σπιτιών, είτε μέσω της συμμετοχής σε μια κοινωνία ίσων, όπως αυτή συμβολικά αποτυπώνεται στο καφενείο (Παπαταξιάρης, ό.π.). Και όπως πολύ χαρακτηριστικά επισημαίνει η Βάσω, Μαραθωνίτισσα, λογίστρια που κατά καιρούς βοηθάει στην συμπλήρωση των φορολογικών δηλώσεων τους:

«Εδώ οι ντόπιοι δεν τους συμπαθούν τους Αλβανούς. Εγώ νομίζω ότι αυτό γίνεται επειδή οι Αλβανοί είναι ελεύθεροι άνθρωποι. Δεν σκύβουν το κεφάλι, όπως οι Ινδοί και οι Πακιστανοί. Θα αντιδράσουν, θα παλέψουν έχουν πείσμα και δύναμη. Θα αγοράσουν σπίτι και γενικά θα ανέβουν. Δηλαδή είναι σαν και εμάς τους Μαραθωνίτες και έχουμε ζήσει τις ίδιες άσχημες συνθήκες, που ζούσαμε πριν είκοσι, τριάντα, σαράντα χρόνια αλλά προκόψαμε. Και ο Αλβανός όμως πρόκοψε. Ε, αυτό δεν αρέσει στους ντόπιους. Δεν τους αρέσει να βλέπουν τον παλιό εργάτη τους να γίνεται αφεντικό».

Για τους ντόπιους λοιπόν, «το ξένο στοιχείο που διαταράσσει είναι αυτό το ίδιο που μένει δίπλα τους ως «άλλος» μέσω του οποίου συγκροτείται η ταυτότητα του εαυτού» (Γιαννησοπούλου, 1998: 334; Γκέφου-Μαδιανού, 2003:52-53; Βεντούρα, ό.π.: 202; Barth, 1969; Barth, 1994). Όχι, όμως, ο οποιοσδήποτε «άλλος» αλλά εκείνος ο «άλλος» στον οποίο αναγνωρίζουν συγγενή πολιτισμικά χαρακτηριστικά και που φαίνεται να διεκδικεί δυναμικά την ανέλιξη του στην τοπική κλίμακα της κοινωνικοοικονομικής ιεράρχησης μέσα από την συγκρότηση μιας νέας ταυτότητας (αφεντικού) ικανής να αμφισβητήσει τον ηγεμονικό ρόλο των γηγενών.

4. Εσωτερικοί μετανάστες από την Θεσσαλία. Ετερότητες και πρακτικές εδραίωσης της εντοπιότητας.

Τα εντυπωσιακά κοινωνικά και οικονομικά επιτεύγματα των Αλβανών έρχονται να ενεργοποιήσουν στην σκέψη των ντόπιων αντίστοιχα περιστατικά με πρωταγωνιστές αυτή την φορά, εσωτερικούς μετανάστες από την Καρδίτσα και τα Τρίκαλα που τη δεκαετία του '60, μετακινήθηκαν στην περιοχή του Μαραθώνα για μια καλύτερη τύχη. Η πορεία των εσωτερικών μεταναστών από την Θεσσαλία παρουσιάζει αρκετές αντιστοιχίες με εκείνη των Αλβανών, όχι μόνο σε σχέση με την κοινωνικοοικονομική τους ανέλιξη -καθώς οι περισσότεροι από αυτούς έχουν γίνει ιδιοκτήτες γεωργικών εκμεταλλεύσεων με ιδιαίτερα εντυπωσιακά παραγωγικά και επιχειρηματικά επιτεύγματα-, αλλά και σε σχέση με τις συνθήκες μετανάστευσης και εγκατάστασης στον Μαραθώνα ολόκληρων σογιών. Ο Σπύρος, 55 χρονών σήμερα, ήρθε για πρώτη φορά στον Μαραθώνα το 1975 και στον λόγο του συνοπτικά αποτυπώνεται το κλίμα της μετανάστευσης της εποχής εκείνης:

«Από το 1969 ερχόμουν εποχιακά στην περιοχή μέχρι τα Μεσόγεια και δούλευα οικοδομή. Υπήρχε μεγάλη ανάπτυξη τότε τις οικοδομές εδώ. Στα χωριά των Τρικάλων δεν υπήρχε καμία προοπτική. Το χωραφάκι της οικογένειας ένας μόνο έπαιρνε να το κρατήσει. 8 αδέρφια ήμασταν και ήμουν ο πρώτος. Εγώ έκανα την αρχή. Ήταν δύσκολες εποχές θυμάμαι και υπήρχε πείνα. Το 1975 αποφάσισα να εγκατασταθώ μόνιμα εδώ. Πήρα τη γυναίκα μου, μαζέψαμε το νοικοκυριό μας σε ένα τσουβάλι, να σε ένα τσουβάλι το φόρτωσα σε ένα μηχανάκι ζούνταπ και ξεκινήσαμε για το ταξίδι. Θυμάμαι 9 ώρες κάναμε να έρθουμε. Όταν σταματάγαμε να ξεποστάσουμε και θέλαμε να πιούμε νερό αδειάζαμε όλο το τσουβάλι κάτω

για να βρούμε την κούπα. Όταν πρωτοήρθαμε ήμασταν τυχεροί και βρήκαμε έναν στάβλο να μείνουμε και επειδή ήμουν οικοδόμος τον έφτιαξα λίγο. Άλλοι συμπατριώτες μας μένανε κάτω από καλάμια στα χωράφια. Σιγά, σιγά ξεκινήσαμε τη νέα μας ζωή όχι σαν αφεντικά αλλά σαν εργάτες. Εγώ οικοδομή και χωράφια και η γυναίκα μου καθάριζε σε σπίτια. Νύχτα μέρα δύο δουλειές. Τα καταφέραμε όμως αγοράσαμε χωράφια, έφερα και τα αδέρφια μου και σήμερα έχουμε ο καθένας την επιχείρησή του. Και όχι μόνο τα αδέρφια μου ήρθαν αλλά ολόκληρα χωριά. Μόνο από το χωριό μου είναι 40 οικογένειες εδώ. Γίνεται μια ονομαστική γιορτή και μαζευόμαστε 200 άτομα».

Πράγματι, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει πως η από δεκαετιών δυναμική διείσδυση των συγκεκριμένων μεταναστών στην κοινωνία του Μαραθώνα αποτυπώνεται σε πολλαπλά επίπεδα που σχετίζονται, όχι μόνο με τη επιχειρηματική δράση αρκετών από αυτούς, αλλά και από συμπεριφορές που έχουν να κάνουν με την αγορά γης, το χτίσιμο σπιτιών αλλά και με συμμετοχή σε συλλογικές μορφές οργάνωσης, όπως ο αγροτικός συνεταιρισμός της περιοχής. Είναι χαρακτηριστικό πως σε σύνολο 280 ενεργών μελών, τα 260 μέλη είναι Τρικαλινοί και Καρδίτσιώτες με αποτέλεσμα τα 8 από τα 9 μέλη του διοικητικού συμβουλίου να είναι παραγωγοί με καταγωγή από τη Θεσσαλία. Με αφορμή, μάλιστα, μια διαφωνία για ένα διαχειριστικό ζήτημα του συνεταιρισμού προέκυψαν διαφωνίες και εντάσεις που στάθηκαν η αφορμή να αναδειχθούν εκατέρωθεν πολιτισμικές αξιολογικές κρίσεις και ταξινομήσεις ανάμεσα σε Μαραθωνίτες και Θεσσαλούς. Το ζήτημα αφορούσε τις αντιδράσεις των γηγενών στην απόφαση που πάρθηκε από το διοικητικό συμβούλιο για την ανακαίνιση του κτιρίου όπου στεγάζεται ο συνεταιρισμός. Ο Γιάννης Μαραθωνίτης παραγωγός εκπρόσωπος της μειοψηφίας και γιος ενός από τους παλιούς προέδρους του Συνεταιρισμού αντιδρούσε έντονα σε αυτή την προοπτική λέγοντας:

«Είναι δυνατόν να γίνουν αλλαγές σε ένα παραδοσιακό κτίριο που το έκτισαν οι παππούδες μας και οι πατεράδες μας; Να μας κάνουν κουμάντο να Τι-ρίκαλα. Δεν φτάνει που μας πήραν τη γη, έχουν το πάνω χέρι και στον συνεταιρισμό τώρα. Εκεί φτάσαμε να κάνουν κουμάντο οι ξένοι, οι εργάτες που είχαμε κάποτε στα χωράφια».

Από την άλλη οι Θεσσαλοί εκπρόσωποι της πλειοψηφίας υποστήριζαν:

«Αφού αυτή είναι η απόφαση της πλειοψηφίας πως θα γίνει; Εδώ οι περισσότεροι παραγωγοί είναι Θεσσαλοί. Ολόκληρα σόγια υπάρχουν εδώ. Και Δήμαρχο μπορούμε να βγάλουμε. Διαμαρτύρονται οι Μαραθωνίτες που έχασαν τη γη τους. Να μην τη πουλούσαν. Αλλά βλέπεις η γη εδώ στον Μαραθώνα έχει πάρει αξία. Δεν τους ενοχλεί λοιπόν που πουλάνε τη γη στους Αθηναίους και χτίζονται βίλες γιατί λένε ότι έτσι αναβαθμίζεται η περιοχή. Ενοχλούνται όμως που οι Θεσσαλοί έχουν αγοράσει γη και καλλιεργούν και έχουν γίνει επιχειρηματίες. Η γη όμως πάει στους ικανούς. Αλλά πάντα έτσι ήταν οι Μαραθωνίτες. Εγωιστές και πεισματάρηδες. Αρβανίτες κεφαλιωμένοι. Όσο τους σκύβεις το κεφάλι και τους λες ολοένα ναι, ναι και ναι, δεν υπάρχει πρόβλημα. Μόλις ο άλλος πάει να βγει λίγο παραπάνω και να πάρει κεφάλι βγάζουν τον κακό τους εαυτό και του κόβουν την καλημέρα».

Φαίνεται, λοιπόν, πως οι ντόπιοι Μαραθωνίτες βιώνουν εδώ και αρκετό καιρό μια έμπρακτη αμφισβήτηση, όχι μόνο της ταυτότητάς τους ως αφεντικά, αλλά και της πρωτοκαθεδρίας και συνεχούς παρουσίας τους στις ποικιλόμορφες εκφάνσεις του ζωτικού τους χώρου. Η μέχρι πρόσφατα εδραίωση της εντοπιότητας ήταν άμεσα συνυφασμένη με μια αίσθηση του ανήκειν σε μια συλλογικότητα και από μια αντίληψη τοπικιστικής ανωτερότητας μέσα από την κατοχή γης, την καταγωγή, την τοποθεσία, τη δημογραφική ευρωστία και την αποκλειστική θεσμική διαχείριση μορφών συλλογικής οργάνωσης,. Τα τελευταία χρόνια, όμως, αυτή η εδραίωση διεκδικείται ήδη από εκείνον τον «ξένο» που επί δεκαετίες ο Μαραθωνίτης όχι μόνο συμβίωνε μαζί του αλλά απολάμβανε και το κύρος που απέρρεε από την ιδιότητα του αφεντικού. Η μετεξέλιξη των Θεσσαλούς από υπάλληλο-αγρεργάτη σε αφεντικό - επιχειρηματία - παραγωγό στην ουσία σηματοδοτεί την συγκρότηση μιας νέας ταυτότητας, περισσότερο ανταγωνιστικής και εντέλει ικανής να συγκριθεί με εκείνη των

πρώην αφεντικών του, άρα και απειλητικής για το κοινωνικό γόητρο εκείνων. Η εμμονή απόδοσης τόσο στον αγρεργάτη Αλβανό, όσο και στους Τρικαλινούς -ακόμα και σήμερα- υποτιμητικών και απαξιωτικών ιδιοτήτων συντελούν στην ταυτοποίηση τους με την υποτέλεια και την κατωτερότητα, συντηρώντας -εν τέλει- στην αντίληψη και σκέψη του γηγενή, αυτήν ακριβώς την προγενέστερη καταθλιπτική εικόνα των προ δεκαετιών αφιχθέντα μετανάστη, του «ξένου που μέχρι πρόσφατα δεν διεκδικούσε προνόμια στον τόπο τους». Μια εικόνα με την οποία είχαν τόσα χρόνια εξοικειωθεί, ενισχύοντας ταξινομικά συστήματα κατηγοριοποίησης, στην υψηλότερη κλίμακα των οποίων, εδραιώνονταν η προνομιακή θέση υπεροχής του ντόπιου έναντι του «Άλλου» αλλοδαπού ή εσωτερικού μετανάστη, και ενδυνάμωναν κατ' επέκταση την αυτοαντίληψη ανωτερότητας του «Εαυτού-εργοδότη», έναντι του «Άλλου-Αλβανού-Θεσσαλού-αγρεργάτη». Φαίνεται λοιπόν, πως εξαιτίας της από δεκαετιών δυναμικής διείσδυσης των συγκεκριμένων εσωτερικών μεταναστών στην κοινωνία των γηγενών, οι πολιτισμικές αξιολογικές κρίσεις και ταξινομήσεις για αυτούς στις οποίες επιδίδονται οι Μαραθωνίτες- παρουσιάζουν αντιστοιχίες με αυτές των Αλβανών σήμερα. Η προκοπή και η οικονομική ανέλιξη των Θεσσαλών είχε ανατρέψει στο παρελθόν την στερεοτυπική εικόνα του ρακένδυτου εσωτερικού μετανάστη που είχε έρθει από τα «κατσάβραχα» και μέσα από την οποία ο γηγενής μέχρι τότε επιβεβαίωνε την ανωτερότητά, και την πολιτισμική του υπεροχή.

5. Συμπεράσματα

Με αφητηρίες τις διαφορετικές μεταναστευτικές ομάδες και διαφορετικούς χρόνους και τύπους μετανάστευσης και την παρακολούθηση της κοινωνικοοικονομικής πορείας των ατόμων που μετακινήθηκαν διερευνήθηκε η διαχρονική πρόσληψη των μεταναστευτικών ροών από τους τοπικούς δρώντες καθώς και ζητήματα που σχετίζονται με τις εκατέρωθεν πολιτισμικές αξιολογικές ταξινομήσεις -που εκδηλώνονται εξαιτίας της διαπολιτισμικής συνεύρεσης ντόπιων και αλλοδαπών και του ρόλου που αυτές διαδραματίζουν στη διαδικασία συγκρότησης της τερότητας.

Θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς πως διαφαίνεται μια ειδοποιός διαφορά ως προς τις δεδομένες ή συγκυριακές αλληλεξαρτήσεις και κριτήρια που χρησιμοποιούνται τόσο για την αποδοχή και ενσωμάτωση του «διαφορετικού Άλλου» στην τοπική κοινωνία όσο και για τις συνακόλουθες και επιμέρους διαβαθμίσεις της έννοιας «ξένος». Προφανώς στην περίπτωση των εσωτερικών μεταναστών ο προσδιορισμός «ο ξένος από τα κατσάβραχα που κάνει κουμάντο στη γη σήμερα» έχει να κάνει με τις μέχρι πρόσφατες ταξικές αντιθέσεις ανάμεσα σε Μαραθωνίτες και Θεσσαλούς. Στην περίπτωση του Αθηναίου που επιλέγει να χτίσει μια μεζονέτα στην περιοχή αλλάζοντας άρδην τις παραδοσιακές χρήσεις γης, μπορεί μεν να ετεροπροσδιορίζεται ως «ξένος» αλλά ως τέτοιος δεν υφίσταται κανέναν συμβολικό ή άλλο είδος αποκλεισμό στο πλαίσιο του τοπικού καθώς για αυτή του την επιλογή χρειάστηκε να καταβάλει ένα σημαντικό οικονομικό αντίτιμο. Αντίθετα, ο ετεροπροσδιορισμός «ξένος» στην περίπτωση των Αλβανών και οι όποιοι άρρητοι -έστω- αποκλεισμοί και περιορισμοί πέραν του ότι έχουν να κάνουν, επίσης, με τις ταξικές αντιθέσεις σχετίζονται άμεσα και με τα εθνικά διακυβεύματα καθώς ο Μαραθωνίτης καλείται να προσπύσει κάθε τι που ενδεχομένως θα κλονίσει, όχι μόνο την τοπικιστική του ανωτερότητά και πολιτισμική του υπεροχή, αλλά και τον εθνικό χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας. Ο Αλβανός στα μάτια του ντόπιου -όπως παλαιότερα οι Θεσσαλοί εσωτερικοί μετανάστες - φαίνεται να είναι ο μόνος ικανός που μπορεί στο μέλλον να διεκδικήσει με αξιώσεις και να επιτύχει τελικά την ανατροπή της κοινωνικοοικονομικής και πολιτισμικής πρωτοκαθεδρίας του μέσα από τον μετασχηματισμό του εξουσιαζόμενου σε εξουσιαστή, του εργάτη σε αφεντικό.

Βιβλιογραφία

Beck U., 1998: Τι είναι παγκοσμιοποίηση; Καστανιώτης, Αθήνα.

Βεντούρα Λ., 2004: «Εθνικισμός, ρατσισμός και μετανάστευση στη σύγχρονη Ελλάδα». Στο:

Παύλου Μ. και Χριστόπουλος Δ., 2004, (επιμ.): Η Ελλάδα της μετανάστευσης, Κριτική-ΚΕΜΟ, Αθήνα, σσ. 174-204.

Γεωργούλας Σ., 2003: «Το νομικό πλαίσιο της μεταναστευτικής πολιτικής στην Ελλάδα τον εικοστό αιώνα-Μια ιστορική, κριτική οπτική». Στο: Κασιμάτη Κ., (επιμ), Πολιτικές μετανάστευσης και στρατηγικές ένταξης: Gutenberg, Αθήνα, σσ. 91-119.

Γεωργούλας Σ., 2001: «Η νέα μεταναστευτική κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα και η νομιμοποίησή της». Στο: Μαρβάκης Α., Παρσάνογλου Δ., και Παύλου, Μ., (επιμ.), Μετανάστες στην Ελλάδα, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σσ.199-226.

Γιαννησοπούλου Μ., 1998: «Η ανθρωπολογική προσέγγιση. Αλμωπία: Παρελθόν, Παρόν και Μέλλον». Στο: Μιχαλοπούλου Α., Τσάρτας Π., Γιαννησοπούλου Μ., Καφετζής Π., Μανολόγλου Ε., (επιμ.): Μακεδονία και Βαλκάνια. Ξενοφοβία και Ανάπτυξη, Αλεξάνδρεια-ΕΚΚΕ, Αθήνα, σσ. 330-426.

Γκέφου-Μαδιανού Δ., 2003: «Εννοιολογήσεις του εαυτού και του "Άλλου": ζητήματα ταυτότητας στην σύγχρονη ανθρωπολογική θεωρία». Στο: Γκέφου-Μαδιανού Δ. (επιμ.), Εαυτός και "Άλλος": Εννοιολογήσεις, ταυτότητες και πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο, Gutenberg, Αθήνα, σσ. 52-53.

Γκέφου-Μαδιανού Δ., 1998: «Αναστοχασμός, Ετερότητα και Ανθρωπολογία οίκου: Διλήμματα και Αντιπαράθεσεις». Στο: Γκέφου-Μαδιανού Δ., (επιμ.), Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σσ. 384-389.

Marcus G., 1998: «Τα μετά την κριτική της Εθνογραφίας». Στο: Γκέφου-Μαδιανού Δ., (επιμ.), Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σσ. 67-108.

Μωυσίδης Α., Ζιώγα Ν. και Ντυκέν Μ.-Ν., 1996: Περιαστικός αγροτικός χώρος, ΑΤΕ, Αθήνα

Παπαταξιάρχης Ε., 1990: «Δια την σύστασιν και ωφέλειαν της κοινότητας του χωριού. Σχέσεις και σύμβολα της εντοπιότητας σε μια αιγιακή κοινωνία». Στο: Παπαταξιάρχης Ε. και Κομνηνού Μ., (επιμ.), Κοινότητα, Κοινωνία και Ιδεολογία. Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η Προβληματική των Κοινωνικών Επιστημών, Παπαζήσης, Αθήνα, σσ. 332-372.

Πετράκου Η., 2001, «Η κατασκευή της μετανάστευσης στην ελληνική κοινωνία». Στο: Μαρβάκης Α., Παρσάνογλου Δ., και Παύλου Μ., (επιμ.), Μετανάστες στην Ελλάδα, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ.31-56.

Τσιμπιρίδου Φ., 2004: «Μετανάστες και πολιτισμός. Σκέψεις για την εννοιολόγηση και χρήση των αναλυτικών εργαλείων της μετανάστευσης». Στο: Παύλου Μ. και Χριστόπουλος Δ., (επιμ.): Η Ελλάδα της μετανάστευσης, Κριτική-ΚΕΜΟ, Αθήνα, σσ. 141-173

Ψημμένος Ι., 2003: «Μεταναστευτικός έλεγχος και άτυπες διακριτικές πολιτικές: Ο ρόλος των κοινωνικών υπηρεσιών». Στο: Κασιμάτη Κ., (επιμ), Πολιτικές μετανάστευσης και στρατηγικές ένταξης, Gutenberg, Αθήνα, σσ. 195-222

Anthoroulou T. and Moissidis A., 2003: «L'espace rural périurbain: rupture ou inévitable continuité et adaptation? Le cas grec (Athènes et Corinthe)». In: Jouve A.-M. and Elloumi M., (dir), Dynamiques des espaces ruraux et réorganisation foncière, Ed. KARTHALA-CIHEAM, Paris-Montpellier.

Barth F., 1969: Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Cultural Difference, Little Brown and Co., Boston.

Barth F., 1994: «Enduring and Emerging Issues in the Analysis of Ethnicity». In:

Vermeulen H. & Covers C. (eds.), *The Anthropology of Ethnicity: Beyond 'Ethnic Groups and Boundaries'*, Het Spinhuis, Amsterdam, pp 11-32.

Castells M., 1989: *The Informational City*, Basil Blackwell, Oxford.

Giddens A., 1991: *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age* Polity Press, Cambridge.

Gefou-Madianou D., 1992: *Alcohol, Gender, and Culture*, Routledge, London.

Goody E., 1978: «Introduction», In: Goody E., (eds.), *Questions and Politeness. Strategies in Social Interaction*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 1-16.

Kasimis C., Papadopoulos G. A., Zakopoulou E., 2003: «Migrants in Rural Greece». *Sociologia Ruralis*, Vol. 43, No 2, pp. 167-184.

King R., 2000: «Southern Europe in the changing global map of migration». In: King, R., Lazaridis, G., & Tarsanidis, C. (eds.), *Eldorado or Fortress; Migration in Southern Europe*. London: Macmillan Press, pp. 1-26.

Labrianidis L., Lyberaki A., Tinios P., Hatziprokopiou P., 2004: «Inflow of migrants and outflow of investment: Aspects of interdependence between Greece and the Balkans». *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol.30, No.6, pp.1183-1208.

Ribas-Mateos N., 2004: «How Can We Understand Immigration in Southern Europe». *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol.30, No.6, pp.1045-1063.

Rydgren J., 2004: «Mechanisms of Exclusion: Ethnic Discrimination in the Swedish Labour Market». *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol.30, No.4, pp. 697-716.

Solé C., 2004: «Immigration Policies in Southern Europe». *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol.30, No.6, pp. 1209-1221.

Wallerstein I., 1974: *The Modern World System*, Academic Press, New York.

Wallerstein I., 1979: *The Capitalist World-Economy*, Cambridge University Press, Cambridge.

Woods M., 2005: *Rural Geography*, Sage Publications, London.

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΕΣ ΕΙΣΡΟΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΔΟΜΕΣ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Ζήμερας Σ.¹, Τσίμπος Κ.²

¹ Τμήμα Στατιστικής και Αναλογιστικών-Χρηματοοικονομικών Μαθηματικών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Σάμος

² Τμήμα Στατιστικής και Ασφαλιστικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Πειραιώς, Πειραιάς

Περίληψη

Τα τελευταία χρόνια, μια από τις πιο σημαντικές δημογραφικές αλλαγές του τόπου μας είναι η μετατροπή της Ελλάδας από χώρα αποστολής σε χώρα υποδοχής μεταναστών. Αυτό είναι το αποτέλεσμα σημαντικών ιστορικών γεγονότων και πολιτικο-οικονομικών αλλαγών που παρατηρήθηκαν σε παγκόσμια κλίμακα και ιδίως στην τ. ΕΣΣΔ, την Ανατολική Ευρώπη και τα Βαλκάνια. Η εργασία αυτή ασχολείται με την κατανομή των μεταναστών στην Ελλάδα σε επίπεδο νομού για επιλεγμένες υπηκοότητες με βάση τα στοιχεία της τελευταίας (2001) απογραφής πληθυσμού της Ελλάδας. Η εργασία επικεντρώνεται στις τέσσερις πολυπληθέστερες μεταναστευτικές κοινότητες της χώρας, που είναι μετανάστες από την Αλβανία, Βουλγαρία, Ρουμανία και τη Γεωργία. Για τους σκοπούς της ανάλυσης χρησιμοποιήθηκαν τεχνικές περιγραφικής στατιστικής και χωρικής ανάλυσης (δείκτης Moran, χωρική αυτοσυσχέτιση) με σκοπό τον εντοπισμό των νομών που εμφανίζουν τις σημαντικότερες περιφερειακές διαφοροποιήσεις.

MIGRATION INFLOWS AND REGIONAL STRUCTURES OF THE POPULATION OF GREECE

Zimeras S.¹, Tsimbos C.²

¹ Department of Statistics and Actuarial-Financial Mathematics, University of the Aegean, Samos

² Department of Statistics and Insurance Science, University of Piraeus, Piraeus.

Abstract

Since the early 1990's, Greece has been transformed from an emigration to an immigration country. This is an important population change with many socio-economic and demographic implications. These changes have been the result of significant historical events across the world and particularly of the former USSR and Eastern Europe. This paper focuses on the regional distribution of immigrants by prefecture in Greece. The data of the study derive from the 2001 population census of Greece. We examine the regions that appear to be more attractive, the regional migrant distribution and their destination criteria. The analysis focuses on the four major nationalities which are migrants originating from Albania, Bulgaria, Georgia and Romania. Descriptive as well as spatial statistical techniques are applied to socio-demographic data on the resident population of the country prefecture.

Λέξεις κλειδιά: Ελλάδα, μετανάστευση, περιφερειακές διαφοροποιήσεις.

Key words: Greece, migration, regional differentials.

1. Εισαγωγή

Μετανάστευση είναι η μόνιμη ή προσωρινή μεταβολή του τόπου εγκατάστασης και διαμονής ενός ατόμου, μιας ομάδας ή ενός κοινωνικού συνόλου. Ως συνεχή ροή προσώπων από και προς μια άλλη περιοχή η μετανάστευση είναι μια από τις τρεις βασικές δημογραφικές

διαδικασίες. Συγκεκριμένα, η μεταναστευτική κίνηση αποτελεί τον τρίτο, μετά τη γεννητικότητα και θνησιμότητα, παράγοντα ο οποίος καθορίζει το ρυθμό εξέλιξης του πληθυσμού και τη διάρθρωσή του κατά φύλο και ηλικία, ενώ έμμεσα επηρεάζει το μέγεθος και την αξία του παραγόμενου εθνικού προϊόντος (ΕΣΥΕ). Η μετανάστευση είναι ένα επαναλαμβανόμενο δημογραφικό φαινόμενο με πολύπλευρες οικονομικές, κοινωνικές, ψυχολογικές και περιβαλλοντικές διαστάσεις. Από καθαρά δημογραφική πλευρά, το ενδιαφέρον των ερευνητών επικεντρώνεται στο ρόλο που διαδραματίζει η μετανάστευση ως πληθυσμιακή συνιστώσα που επηρεάζει το μέγεθος, την αύξηση και τη σύνθεση του πληθυσμού. Η μετανάστευση ως φαινόμενο είναι πολύ δύσκολο να οριοθετηθεί και να μετρηθεί διότι παρουσιάζει τεράστια ευρύτητα και πολυμορφία. Απόρροια αυτού είναι ότι η στατιστική προσέγγιση της μετανάστευσης προσκρούει σε περισσότερες δυσκολίες απ' ό,τι η μελέτη των υπολοίπων δημογραφικών συνιστωσών. Η μελέτη της μετανάστευσης επικεντρώνεται σε τρία σημεία: ποια είναι τα άτομα που μεταναστεύουν και για ποιο λόγο, ποια είναι τα πρότυπα και η κατεύθυνση των πληθυσμιακών ρευμάτων, και τέλος, ποιες είναι οι επιδράσεις και οι συνέπειες της μετανάστευσης.

2. Επιπτώσεις της μετανάστευσης

Η μετανάστευση προκαλεί ένα ευρύ φάσμα οικονομικών, κοινωνικών, δημογραφικών, πολιτισμικών και πολιτικών επιπτώσεων. Οι επιπτώσεις είναι υπαρκτές και έντονες τόσο στη χώρα αποστολής όσο και στη χώρα υποδοχής των μεταναστών. Η μετανάστευση αποτελεί κομβικό σημείο στις αλλαγές που υφίστανται ως προς τη δομή και τη μορφή τους οι σύγχρονες κοινωνίες. Ο προσδιορισμός των οικονομικών επιπτώσεων της μετανάστευσης συνδέεται με την υιοθέτηση ή μη ορισμένων απλουστευτικών υποθέσεων, όπως: (α) η εισροή μεταναστών αυξάνει το εργατικό δυναμικό, ωστόσο η αύξηση του Α.Ε.Π. επηρεάζεται εκτός από την αύξηση του εργατικού δυναμικού και από την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, που οφείλεται στο γεγονός ότι οι μετανάστες εργάζονται με υποτυπώδης συνθήκες εργασίας και χαμηλότερες αμοιβές, (β) η εισαγωγή φτηνού εργατικού δυναμικού επηρεάζει την ανταγωνιστικότητα της οικονομίας στη χώρα υποδοχής, βελτιώνοντας το συγκριτικό πλεονέκτημα της χώρας σε κλάδους έντασης εργασίας, οδηγώντας σε θετικές επιπτώσεις στο εμπορικό ισοζύγιο, (γ) η εισαγωγή εργατικού δυναμικού μπορεί να δημιουργήσει επενδυτικές ευκαιρίες, αυξάνοντας τις καθαρές επενδύσεις, τη παραγωγή, αλλά και την απασχόληση των αυτοχθόνων εργαζομένων, (δ) η εργασία των αλλοδαπών, στο βαθμό που πρόκειται για νόμιμη απασχόληση, επιδρά στα δημόσια οικονομικά και αυξάνει τη μάζα των ετήσιων ασφαλιστικών εισφορών, (ε) οι μετανάστες οι οποίοι καταλαμβάνουν θέσεις ανειδίκευτου προσωπικού, αποδεχόμενοι χαμηλότερες αμοιβές, έχουν παραγωγικότητα κατά πολύ υψηλότερη από τις αποδοχές τους, οδηγώντας σε βελτίωση της εγχώριας παραγωγικότητας.

Σε ό,τι αφορά την οικονομική δραστηριότητα, η μετανάστευση ενδέχεται να επηρεάσει θετικά την απασχόληση, καθώς οι νέοι μετανάστες απασχολούνται σε θέσεις εργασίας για τις οποίες δεν υπάρχει επαρκής προσφορά εργασίας από τη πλευρά του εγχώριου εργατικού δυναμικού, με αποτέλεσμα να διατηρούνται και να αναπτύσσονται οι τομείς δραστηριότητας που απασχολούν μετανάστες και να μετατίθεται ο εγχώριος ενεργός πληθυσμός προς περισσότερο αποδοτικές δραστηριότητες ή καλύτερα αμειβόμενες θέσεις εργασίας. Στην αγορά εργασίας η διείσδυση των μεταναστών επιτρέπει σε ένα σημαντικό αριθμό ντόπιων εργαζομένων να ξεφύγουν από τη προσφορά ανειδίκευτης εργασίας και να εξελιχθούν επαγγελματικά. Οι μετανάστες πολλές φορές αντιμετωπίζουν την εχθρική στάση των ανειδίκευτων ντόπιων εργαζομένων οι οποίοι παρατηρούν ότι τα εγχώρια κατώτατα ημερομίσθια καθλώνονται, υποβαθμίζοντας την οικονομική τους θέση και θεωρούν ως αποκλειστικά υπεύθυνους για την εξέλιξη αυτή τους μετανάστες. Η ελληνική κοινωνία αντιμετωπίζει με επιφύλαξη τους οικονομικούς μετανάστες, εκτιμώντας ότι είναι ένας από τους λόγους της ύπαρξης ανεργίας. Η εκτίμηση αυτή βασίζεται στην υπόθεση ότι ο αριθμός των θέσεων εργασίας στη χώρα είναι συγκεκριμένος, σταθερός και προσδιοριζόμενος από τις εσωτερικές εξελίξεις. Η μελέτη των Lazaridis & Theotoky (1999) έδειξε ότι τα 2/3 του

ελληνικού πληθυσμού επωφελούνται από τη παρουσία των οικονομικών μεταναστών, έναντι του 1/3 που ζημιώνεται. Οι μετανάστες που απασχολούνται σε θέσεις για τις οποίες δεν υπάρχει ζήτηση αυξάνουν την παραγωγή, τη ζήτηση και τη κερδοφορία, οδηγώντας σε πολλαπλασιαστικές επιπτώσεις στο σύνολο της οικονομίας. Οι χώρες υποδοχής μεταναστών μπορούν να διακριθούν στις χώρες εκείνες οι οποίες βλέπουν τους μετανάστες ως μόνιμη λύση στο δημογραφικό τους πρόβλημα (Blanchet, 1988) και τις χώρες εκείνες οι οποίες αντιμετωπίζουν τους μετανάστες ως προσωρινή και άμεση λύση στην υπερβάλλουσα προσφορά εργασίας των επιχειρήσεων τους κατά τις περιόδους έντονης οικονομικής ανάπτυξης.

3. Χαρακτηριστικά των Μεταναστών: Απογραφή 2001

Ο μεταναστευτικός πληθυσμός στην Ελλάδα είναι ένα φαινόμενο που δύσκολα μπορεί να καταμετρηθεί σε όλες τις διαστάσεις του και - ανεξάρτητα από το πόσο αξιόπιστα τα στατιστικά στοιχεία μπορούν να είναι - μόνο ένα μέρος του μεταναστευτικού πληθυσμού είναι διαθέσιμο. Σύμφωνα με την τελευταία απογραφή του 2001, ο συνολικός αριθμός των ξένων υπηκόων στην Ελλάδα φτάνει τους 762.191 που ισοδυναμεί με ένα ποσοστό της τάξης του 7% επί του συνολικού πληθυσμού της χώρας. Ωστόσο, πολλοί αναλυτές υποστηρίζουν ότι αυτό το ποσοστό φτάνει το 10 % του συνολικού πληθυσμού της χώρας (Κασιμάτη 2003, Μπάγκαβος 2003, Lianos 2001). Το ποσοστό αυτό είναι από τα υψηλότερα μεταξύ των κρατών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπου ο μέσος όρος του πληθυσμού των ξένων υπηκόων αγγίζει περίπου το 5% του συνολικού πληθυσμού. Τα 762.191 άτομα ξένης υπηκοότητας προέρχονται από περισσότερες από 200 διαφορετικές χώρες προέλευσης. Εντούτοις, η παραπάνω διασπορά εθνικοτήτων είναι πολύ λιγότερο σημαντική απ' ό,τι τα ανωτέρω μεγέθη υπονοούν.

Σε αντίθεση με την εμπειρία άλλων νότιων ευρωπαϊκών χωρών, ο μεγαλύτερος αριθμός των ατόμων ξένης υπηκοότητας προέρχεται από τις γειτονικές χώρες. Τα μεγαλύτερα μεταναστευτικά κύματα προέρχονται κυρίως από τις πρώην κομμουνιστικές χώρες, κυρίως τα Βαλκάνια, ενώ μια χώρα, η Αλβανία, αποτελεί το 57% όλων των αλλοδαπών (Πίνακας 1). Η δεύτερη πλέον σημαντική χώρα προέλευσης είναι η Βουλγαρία, με 4,6%, που ακολουθείται από τη Γεωργία και τη Ρουμανία, με 3,0% και 2,9% αντίστοιχα. Το μερίδιο των πολιτών των 15 κρατών της Ευρωπαϊκής Ένωσης που καταγράφηκαν στην Ελλάδα περιορίζεται σε λιγότερο από 5%, σημαντικά χαμηλότερο από αυτό της Ευρωπαϊκής Ένωσης συνολικά, όπου το ένα τρίτο των μη-υπηκόων είναι πολίτες από ένα άλλο κράτος μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2003).

Πίνακας 1. Top-12 Προέλευση Αλλοδαπών

ΧΩΡΑ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ	ΣΥΝΟΛΙΚΟΣ ΞΕΝΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	% ΣΤΟΝ ΣΥΝΟΛΙΚΟ ΞΕΝΟ ΠΛΗΘΥΣΜΟ
Αλβανία	438,036	57.5
Βουλγαρία	35,104	4.6
Γεωργία	22,875	3.0
Ρουμανία	21,994	2.9
Η.Π.Α.	18,140	2.4
Ρωσική Ομοσπ.	17,535	2.3
Κύπρος	17,426	2.3
Ουκρανία	13,616	1.8
Ηνωμένο Βασίλειο	13,196	1.7
Πολωνία	12,831	1.7
Γερμανία	11,806	1.5
Πακιστάν	11,130	1.5
Άλλες χώρες	128,124	16.8
ΣΥΝΟΛΟ ΑΛΛΟΔΑΠΩΝ	761,813	100.0
ΣΥΝΟΛΟ ΧΩΡΑΣ	10,934,097	...
ΠΟΣΟΣΤΟ ΑΛΛΟΔΑΠΩΝ	7%	

Οι μετανάστες διαθέτουν μία νεανική κατά ηλικία διάρθρωση (Πίνακας 2). Έτσι, ενώ το ποσοστό του γενικού πληθυσμού ηλικίας είναι 65 ετών και άνω ανέρχεται σε 17,1%, στους μετανάστες το αντίστοιχο ποσοστό ανέρχεται σε μόλις 3,5%. Σχεδόν το 80% των μεταναστών είναι σε εργάσιμες ηλικίες.

Πίνακας 2. Κατανομή Μεταναστών κατά Ηλικία και Φύλο

ΟΜΑΔΕΣ ΗΛΙΚΙΩΝ	ΣΥΝΟΛΙΚΟΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ	% ΣΥΝΟΛΟ	ΑΝΤΡΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	% ΑΝΤΡΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΙΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	% ΓΥΝΑΙΚΕΙΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ
0-14	127,090	16.7	66,584	16.0	60,506	17.5
15-19	59,635	7.8	34,124	8.2	25,511	7.4
20-24	93,511	12.3	56,219	13.5	37,292	10.8
25-29	107,443	14.1	63,206	15.2	44,237	12.8
30-34	97,596	12.8	55,298	13.3	42,298	12.2
35-39	77,693	10.2	41,851	10.1	35,842	10.3
40-44	64,530	8.5	33,303	8.0	31,227	9.0
45-49	45,449	6.0	22,301	5.4	23,148	6.7
50-59	48,503	6.4	23,556	5.7	24,947	7.2
60+	40,741	5.3	19,110	4.6	21,631	6.2
ΣΥΝΟΛΟ	762,191	100.0	415,552	100.0	346,639	100.0

Βασικότερος λόγος μετανάστευσης στην Ελλάδα είναι η αναζήτηση εργασίας (54,2%) ενώ το ποσοστό που αναφέρει την οικογενειακή επανένωση ως λόγο μετανάστευσης ανέρχεται στο 13,1%. Ποσοστό της τάξης του 6,8% των μεταναστών δηλώνει ως λόγο μετανάστευσης τον επαναπατρισμό/παλιννόστηση. Πρόκειται κυρίως για ελληνικής καταγωγής άτομα που είχαν τα ίδια ή οι πρόγονοί τους μεταναστεύσει στο εξωτερικό στο παρελθόν και τώρα επιστρέφουν στην Ελλάδα (Πίνακας 3).

Πίνακας 3. Λόγος Προσέλευσης στην Ελλάδα

ΛΟΓΟΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ	ΣΥΝΟΛΙΚΟΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ %	ΑΝΤΡΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ %	ΓΥΝΑΙΚΕΙΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ %
ΕΡΓΑΣΙΑ	54.2	58.9	48.6
ΕΠΑΝΑΠΑΤΡΙΣΜΟΣ-ΠΑΛΙΝΟΣΤΗΣΗ	6.8	5.9	7.8
ΕΠΑΝΕΝΩΣΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ	13.1	11.5	15.0
ΣΠΟΥΔΕΣ	2.7	2.5	3.0
ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΑΣΥΛΟΥ	1.3	1.2	1.4
ΠΡΟΣΦΥΓΑΣ	0.3	0.3	0.3
ΑΛΛΟΣ ΛΟΓΟΣ	21.5	19.7	23.8

Τα στοιχεία για το μορφωτικό επίπεδο των μεταναστών παρατίθενται στον Πίνακα 4. Από τα διαθέσιμα στοιχεία προκύπτει ότι 19,4% είναι αναλφάβητοι, 21,9% έχουν τη στοιχειώδη εκπαίδευση, 48,8% είναι απόφοιτοι δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, ενώ ποσοστό 9,9% είναι πτυχιούχοι Πανεπιστημίων.

Πίνακας 4. Εκπαιδευτικό Επίπεδο Μεταναστών

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ	ΣΥΝΟΛΙΚΟΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ	% ΣΥΝΟΛΟ	ΑΝΤΡΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	% ΑΝΤΡΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΙΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	% ΓΥΝΑΙΚΕΙΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ
ΑΝΑΛΦΑΒΗΤΟΙ	147,865	19.4	81,033	19.5	67,248	19.4
ΣΤΟΙΧΕΙΩΔΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	166,920	21.9	100,979	24.3	65,861	19.0
ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	371,949	48.8	199,881	48.1	171,933	49.6
ΑΝΩΤΕΡΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	75,457	9.9	33,660	8.1	41,597	12.0
ΣΥΝΟΛΟ	762,191	100	415,552	100	346,639	100

Στον Πίνακα 5 παρατίθενται τα στοιχεία που αφορούν στην απασχόληση των αλλοδαπών. Από το συνολικό αριθμό των μεταναστών το 51% δήλωσε ότι εργάζεται (το αντίστοιχο ποσοστό για το γενικό πληθυσμό ανέρχεται σε 39,7%). Η κατά κλάδο απασχόληση παρουσιάζει τα εξής χαρακτηριστικά: το μεγαλύτερο ποσοστό του αντρικού πληθυσμού των μεταναστών, το 35,1%, απασχολείται στις κατασκευές, ενώ το μεγαλύτερο ποσοστό του γυναικείου πληθυσμού, το 74%, απασχολείται στις υπηρεσίες (προεξάρχουσα θέση κατέχει η οικιακή οικονομία).

Πίνακας 5. Τομείς Απασχόλησης Μεταναστών

ΚΛΑΔΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ	ΣΥΝΟΛΙΚΟΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ	% ΣΥΝΟΛΟ	ΑΝΤΡΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	% ΑΝΤΡΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΙΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	% ΓΥΝΑΙΚΕΙΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ
ΠΡΩΤΑΡΧΙΚΟΣ	69,330	17.7	54,349	20.1	14,981	12.4
ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΕΣ	47,122	12.0	37,520	13.9	9,602	7.9
ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ	96,003	24.5	94,935	35.1	1,068	0.9
ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ	154,212	39.4	64,799	23.8	89,413	74.0
ΔΕ ΔΗΛΩΣΑΝ Ή ΔΗΛΩΣΑΝ ΑΣΑΦΩΣ	22,724	6.4	16,952	7.1	5,772	4.8
ΣΥΝΟΛΟ	389,391	100.0	268,555	100.0	120,836	100.0

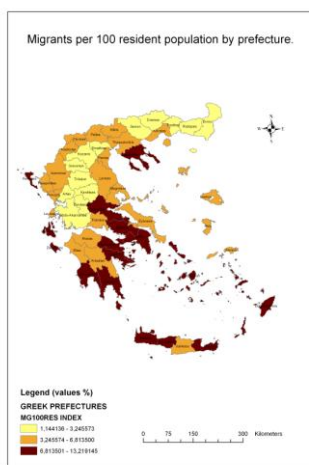
Η περιφερειακή-γεωγραφική κατανομή των μεταναστών δεν είναι ομοιόμορφη και αυτό είναι κάτι που παρατηρείται σε όλες τις χώρες υποδοχής (van der Gaag & van Wissen 2000). Η σχετική βιβλιογραφία αναφέρει ότι τόσο οι αστικές περιοχές όσο και οι παραμεθόριες περιοχές επηρεάζονται συνήθως από τις μεταναστευτικές εισροές. Τα σχέδια μετανάστευσης φαίνεται να ακολουθούν μερικούς γενικούς κανόνες, περισσότερο ή λιγότερο κοινούς, για όλες τις χώρες. Ο Πίνακας 6 παρουσιάζει την περιφερειακή κατανομή του ελληνικού και του αλλοδαπού πληθυσμού της χώρας σύμφωνα με την απογραφή του 2001.

Πίνακας 6. Κατανομή Μεταναστών Ανά Νομό Ελλάδας

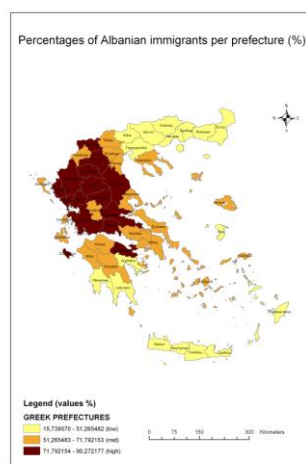
ΝΟΜΟΙ	ΣΥΝΟΛΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΗΜΕΔΑΠΟΙ	ΑΛΛΟΔΑΠΟΙ	ΣΥΝΟΛΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ %	ΗΜΕΔΑΠΟΙ %	ΑΛΛΟΔΑΠΟΙ %
ΑΤΤΙΚΗΣ	3,894,573	3,524,600	369,973	35.6	34.6	48.6
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	1,084,001	1,017,060	66,941	9.9	10.0	8.8
ΑΧΑΪΑΣ	318,928	301,383	17,545	2.9	3.0	2.3
ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ	188,506	171,255	17,251	1.7	1.7	2.3
ΗΡΑΚΛΕΪΟΥ	291,225	276,310	14,915	2.7	2.7	2.0
ΛΑΡΙΣΗΣ	282,156	268,200	13,956	2.6	2.6	1.8
ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ	144,527	130,977	13,550	1.3	1.3	1.8
ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ	166,566	153,299	13,267	1.5	1.5	1.7
ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ	169,542	156,588	12,954	1.6	1.5	1.7
ΒΟΙΩΤΙΑΣ	123,913	111,485	12,428	1.1	1.1	1.6
ΧΑΝΙΩΝ	148,450	136,049	12,401	1.4	1.3	1.6
ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ	205,005	192,746	12,259	1.9	1.9	1.6
ΕΥΒΟΙΑΣ	207,305	196,358	10,947	1.9	1.9	1.4
ΚΥΚΛΑΔΩΝ	109,956	99,102	10,854	1.0	1.0	1.4
ΗΛΕΪΑΣ	183,521	172,905	10,616	1.7	1.7	1.4
ΚΕΡΚΥΡΑΣ	111,081	101,774	9,307	1.0	1.0	1.2
ΑΡΓΟΛΙΔΟΣ	102,392	93,274	9,118	0.9	0.9	1.2
ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ	98810	90,190	8620	0.9	0.9	1.1
ΛΑΚΩΝΙΑΣ	92,811	84,699	8,112	0.8	0.8	1.1
ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	161,027	153,334	7,693	1.5	1.5	1.0
ΚΑΒΑΛΑΣ	141,499	134,071	7,428	1.3	1.3	1.0
ΑΙΤΩΛΙΑΣ & ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ	219,092	212,112	6,980	2.0	2.1	0.9
ΛΑΣΙΘΙΟΥ	75,736	68,953	6,783	0.7	0.7	0.9
ΠΕΛΛΗΣ	143,957	137,567	6,390	1.3	1.4	0.8
ΡΕΘΥΜΝΗΣ	78,957	72,643	6,314	0.7	0.7	0.8
ΠΙΕΡΙΑΣ	126,412	120,155	6,257	1.2	1.2	0.8
ΖΑΚΥΝΘΟΥ	38,883	33,743	5,140	0.4	0.3	0.7
ΛΕΣΒΟΥ	108,288	103,158	5,130	1.0	1.0	0.7
ΗΜΑΘΙΑΣ	142,471	137,847	4,624	1.3	1.4	0.6
ΣΕΡΡΩΝ	194,483	190,594	3,889	1.8	1.9	0.5
ΑΡΚΑΔΙΑΣ	91,326	87,500	3,826	0.8	0.9	0.5
ΚΟΖΑΝΗΣ	153,939	150,349	3,590	1.4	1.5	0.5
ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ	37,756	34,211	3,545	0.3	0.3	0.5
ΠΡΕΒΕΖΗΣ	58,144	54,674	3,470	0.5	0.5	0.5
ΚΙΛΚΙΣ	86,424	83,041	3,383	0.8	0.8	0.4
ΤΡΙΚΑΛΩΝ	132,689	129,445	3,244	1.2	1.3	0.4
ΔΡΑΜΑΣ	102,184	99,526	2,658	0.9	1.0	0.3
ΦΩΚΙΔΟΣ	37,866	35,286	2,580	0.3	0.3	0.3
ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ	43,601	41,058	2,543	0.4	0.4	0.3
ΚΑΡΔΙΤΣΗΣ	120,265	117,774	2,491	1.1	1.2	0.3
ΧΙΟΥ	53,106	50,736	2,370	0.5	0.5	0.3
ΣΑΜΟΥ	43,841	41,631	2,210	0.4	0.4	0.3
ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ	53,702	51,501	2,201	0.5	0.5	0.3
ΦΛΩΡΙΝΗΣ	54,109	51,956	2,153	0.5	0.5	0.3
ΑΡΤΗΣ	73,620	71,636	1,984	0.7	0.7	0.3
ΞΑΝΘΗΣ	102,959	101,196	1,763	0.9	1.0	0.2
ΕΒΡΟΥ	149,283	147,575	1,708	1.4	1.5	0.2
ΡΟΔΟΠΗΣ	111,237	109,655	1,582	1.0	1.1	0.2
ΛΕΥΚΑΔΟΣ	21,888	20,420	1,468	0.2	0.2	0.2
ΓΡΕΒΕΝΩΝ	32,567	31,649	918	0.3	0.3	0.1
ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ	19,518	19,034	484	0.2	0.2	0.1
ΣΥΝΟΛΟ	10,934,097	10,172,284	761,813	100.0	100.0	100.0

Τα σημαντικότερα συμπεράσματα αυτής της ανάλυσης μπορούν να συνοψιστούν στα ακόλουθα. (1) Το μεγαλύτερο ποσοστό των αλλοδαπών βρίσκεται στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας (48,6 %). Η διεθνής εμπειρία δείχνει ότι το μερίδιο του ξένου πληθυσμού στις αστικές περιοχές είναι πολύ υψηλότερο από το μερίδιό τους στο συνολικό πληθυσμό (van der Gaag & van Wissen 2000). (2) Τα πιο πυκνοκατοικημένα νομαρχιακά διαμερίσματα είναι η Θεσσαλονίκη και η Αχαΐα, τα οποία και προσελκύουν μεγάλο μέρος των μεταναστών (8,8 % και 2,3% αντίστοιχα). (3) Υπάρχουν ορισμένες περιοχές που προσελκύουν δυσανάλογα υψηλά ποσοστά των μεταναστών, κυρίως οι τουριστικές περιοχές όπως της Ζακύνθου, της Κεφαλονιάς, του Λασιθίου, της Χαλκιδικής, των Κυκλάδων και του Ρεθύμνου καθώς επίσης και οι αγροτικές περιοχές της Λακωνίας, της Βοιωτίας και της Αργολίδος. (4) Η αναλογία των μεταναστών είναι σημαντικά χαμηλότερη από τον αναμενόμενο στις παραμεθόριες περιοχές του Έβρου, της Ροδόπης, των Σερρών, της Κοζάνης και της Ξάνθης. (5) Τα τέσσερα νομαρχιακά διαμερίσματα συγκεντρώνουν το 60% του μεταναστευτικό πληθυσμού αλλά λιγότερο από το 50% του συνολικού πληθυσμού. (6) Σε επτά νομαρχιακά διαμερίσματα το ποσοστό των μεταναστών δεν ξεπερνά 1,4% των αλλοδαπών το στιγμή που η συγκέντρωση του πληθυσμού τους είναι περίπου 5%.

Η χωρική ανάλυση των αποτελεσμάτων ως προς την κατανομή των αλλοδαπών στην Ελληνική επικράτεια (ανά νομό) με χρήση χαρτογραφικών τεχνικών (ArcView 9) εμφανίζεται στο Σχήμα 1α. Ο δείκτης του Moran, που υπολογίζει την χωρική αυτοσυσχέτιση μεταξύ των νομών ισούται με 0.2951, αναφέροντας θετική αυτοσυσχέτιση, με μέτρια ομαδοποίηση. Η χαρτογράφηση της κατανομής των Αλβανών ανά νομό παρουσιάζεται στο Σχήμα 1β. Ο αντίστοιχος δείκτης του Moran είναι 0.464, υποδηλώνοντας θετική ισχυρή ομαδοποίηση - συγκέντρωση σε συγκεκριμένους επίμαχους νομούς όπως συνοριακούς με την Αλβανία καθώς και Κεντρική και Βόρεια Ελλάδα και τα Ιόνια νησιά (Zimeras and Tsimbos 2006).

Σχήμα 1: (α) Κατανομή αλλοδαπών ανά νομό

(β) Κατανομή Αλβανών ανά νομό

4. Συσχετίσεις

Ενδιαφέρον αποτελεί να διερευνηθεί το κατά πόσο η επιλογή του τόπου προορισμού των μεταναστών κατά υψηλότητα επηρεάζεται από το ήδη υπάρχον μεταναστευτικό απόθεμα. Μία πρώτη προσέγγιση αποτελεί η εκτίμηση της μήτρας του συντελεστή συσχέτισης του Spearman μεταξύ των Ελλήνων και των τεσσάρων υπό μελέτη μεταναστευτικών ομάδων (Πίνακας 7).

Πίνακας 7. Συντελεστές του Spearman
Πίνακας Συσχετίσεως

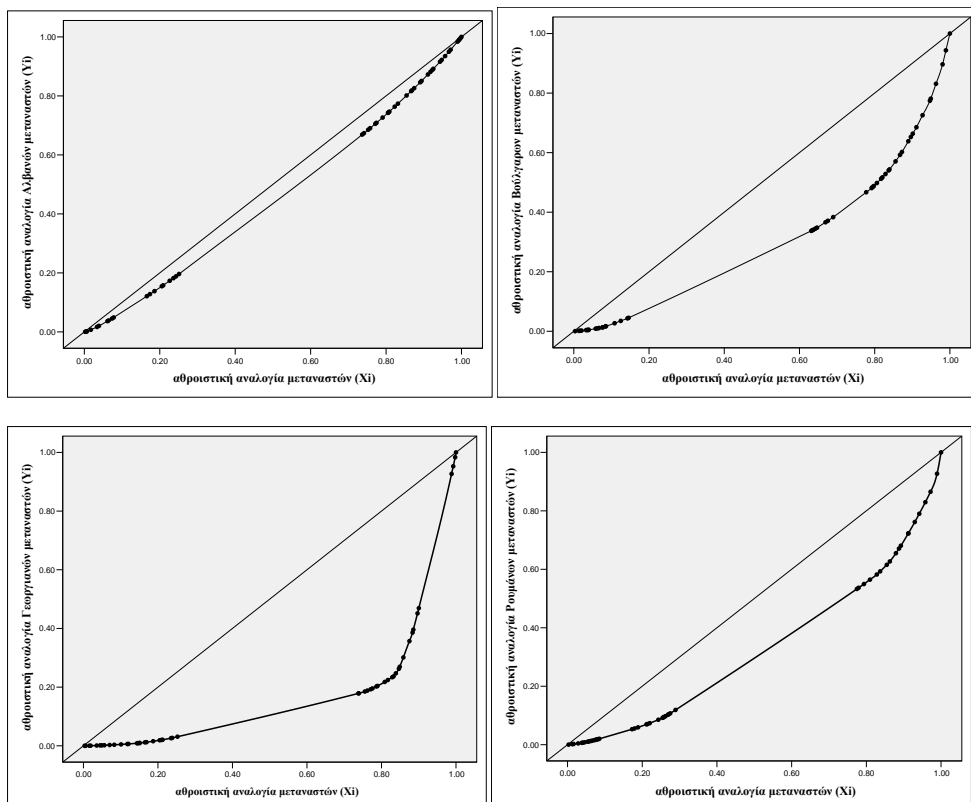
			Έλληνες	Αλβανοί	Βούλγαροι	Γεωργιανοί	Ρουμάνοι
Spearman's ρ	Έλληνες	Συντελεστής συσχ	1.000	.678 **	.565 **	.430 **	.601 **
		Σημαντικότητα	.	.000	.000	.002	.000
		N	51	51	51	51	51
Αλβανοί	Αλβανοί	Συντελεστής συσχ	.678 **	1.000	.597 **	.207	.772 **
		Σημαντικότητα	.000	.	.000	.145	.000
		N	51	51	51	51	51
Βούλγαροι	Βούλγαροι	Συντελεστής συσχ	.565 **	.597 **	1.000	.696 **	.824 **
		Σημαντικότητα	.000	.000	.	.000	.000
		N	51	51	51	51	51
Γεωργιανοί	Γεωργιανοί	Συντελεστής συσχ	.430 **	.207	.696 **	1.000	.396 **
		Σημαντικότητα	.002	.145	.000	.	.004
		N	51	51	51	51	51
Ρουμάνοι	Ρουμάνοι	Συντελεστής συσχ	.601 **	.772 **	.824 **	.396 **	1.000
		Σημαντικότητα	.000	.000	.000	.004	.
		N	51	51	51	51	51

Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι: (1) Στις περιοχές που υπάρχει υψηλή συγκέντρωση Αλβανών υπάρχει και υψηλή συγκέντρωση Ρουμάνων ($r_s = 0.772$) και αντίστροφα. (2) Οι νομοί με υψηλή συγκέντρωση Βουλγάρων έχουν και υψηλή συγκέντρωση Ρουμάνων και αντίστροφα ($r_s = 0.824$). (3) Οι Γεωργιανοί για τόπο διαμονής προτιμούν νομούς όπου παρατηρείται υψηλή συγκέντρωση Βουλγάρων ($r_s = 0.696$).

Η Καμπύλη του Lorenz και ο Δείκτης του Gini είναι μεθοδολογικά εργαλεία που αναπτύχθηκαν αρχικά με σκοπό τη μέτρηση της ανισοκατανομής του πλούτου αλλά οι τεχνικές, αυτές, με κάποιες παραλλαγές, έχουν εφαρμοστεί και στη δημογραφία με στόχο τη μέτρηση του βαθμού συγκέντρωσης (ή αντίστοιχα της διασποράς) του πληθυσμού μιας χώρας, βάσει κατάλληλων κατά περίπτωση χωρικών πληθυσμιακών δεδομένων. Με βάση τις τιμές του δείκτη του Gini προκύπτει ότι τη μεγαλύτερη περιφερειακή διασπορά παρουσιάζουν οι μετανάστες από τη Γεωργία, ακολουθούμενοι κατά σειρά από τους μετανάστες από τη Βουλγαρία, τη Ρουμανία και την Αλβανία (Πίνακας 8). Οι αντίστοιχες καμπύλες του Lorenz δίνονται στο σχήμα (Σχήμα 2).

Πίνακας 8. Συγκεντρωτικός πίνακας Συντελεστών GINI

	ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΗΣ GINI
ΑΛΒΑΝΙΑ	0.101
ΡΟΥΜΑΝΙΑ	0.343
ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ	0.398
ΓΕΩΡΓΙΑ	0.664

Σχήμα 2. Καμπύλες Lorenz. Από αριστερά προς τα δεξιά: Αλβανοί, Ρουμάνοι, Βούλγαροι, Γεωργιανοί.

5. Συμπεράσματα

Από το 1989 και μετά σημαντικά ιστορικά γεγονότα μετέτρεψαν τον μεταναστευτικό χαρακτήρα της χώρας και η Ελλάδα από χώρα αποστολής έγινε χώρα υποδοχής ξένου εργατικού δυναμικού. Οι απότομες μεταβολές στις κοινωνικές δομές συνοδεύτηκαν από μεγάλες δημογραφικές αλλαγές και την ανάπτυξη φαινομένων κοινωνικής παθογένειας, με καθυστέρηση δυο δεκαετιών σε σχέση με τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες. Η μετανάστευση εκτιμάται ότι θα αποτελέσει το βασικό παράγοντα δημογραφικών εξελίξεων στις επόμενες δεκαετίες. Το διπλό δημογραφικό πρόβλημα της Ελλάδας αλλά και των άλλων αναπτυσσόμενων χωρών συνίσταται στη χαμηλή γεννητικότητα και στην αυξημένη δημογραφική γήρανση του πληθυσμού. Η δημογραφική γήρανση των αναπτυσσόμενων χωρών και η αναζήτηση φτηνού εργατικού δυναμικού από τις επιχειρήσεις τους, διευκόλυναν την ευκολότερη και ταχύτερη αποδοχή των μεταναστών στις χώρες αποδοχής τους. Οι εκτιμήσεις για τη φυσική αύξηση του πληθυσμού της χώρας είναι δυσοίωνες, γεγονός που συνεπάγεται ότι η αποφυγή της μελλοντικής μείωσης του πληθυσμού της χώρας συνδέεται με την μεταναστευτική κίνηση των επόμενων ετών. Στο βαθμό που η χώρα επιλέξει να αξιοποιήσει τους μετανάστες για την αντιμετώπιση της πληθυσμιακής συρρίκνωσης οφείλει να εντείνει τις προσπάθειες για την κοινωνικό-οικονομική ένταξη των μεταναστών. Η σημασία της μετανάστευσης στη αγορά

εργασίας έγκειται στο γεγονός ότι ενισχύει πληθυσμιακά τις παραγωγικές ηλικίες.

Τα μεγαλύτερα μεταναστευτικά κύματα προέρχονται κυρίως από την Αλβανία (57%) ενώ η δεύτερη πλέον σημαντική χώρα προέλευσης είναι η Βουλγαρία (4,6%) που ακολουθείται από τη Γεωργία και τη Ρουμανία (με 3,0% και 2,9% αντίστοιχα). Οι νομοί που παρουσιάζουν μεγάλη πληθυσμιακή συγκέντρωση, προσελκύουν και σχετικά μεγάλο αριθμό μεταναστών. Με βάση τις τιμές του δείκτη του Gini και τις καμπύλες του Lorenz προκύπτει ότι οι Αλβανοί είναι οι μετανάστες που είναι περισσότερο ομοιόμορφα κατανομημένοι σε όλους τους νομούς της Ελλάδος και ακολουθούν οι Ρουμάνοι, οι Βούλγαροι και οι Γεωργιανοί.

Βιβλιογραφία

Lazaridis Gabriella and Poyago-Theotoky Joanna (1999): Undocumented Migrants in Greece: Issues of Regularization. *International Migration*, Vol.37 (4) 1999. Published by Blackwell Publishers Ltd. , USA.

Rovolis Ant., Tragaki Al. (2005): The Regional Dimension of Migration in Greece: Spatial Patterns and Causal Factors. 45th Congress of the European Regional Science Association, 23-27 August 2005 , Vrije Universiteit Amsterdam

Κασιμάτη Κ.(2003): Ιστορικές Αναφορές των Μεταναστευτικών Ροών, Πολιτικές Μετανάστευσης και Στρατηγικές Ένταξης, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής (ΚΕΚΜΟΚΟΠ), Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα.

Μπάγκαβος Χρ.,(2003): Δημογραφικές Διαστάσεις της Μετανάστευσης στην Ελλάδα και στην Ευρωπαϊκή Ένωση, Πολιτικές Μετανάστευσης και Στρατηγικές Ένταξης, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής (ΚΕΚΜΟΚΟΠ), Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα.

Lianos P. Theodore (2001): Illegal Migrants to Greece and their Choice of Destination. *International Migration*, Vol.39 (2). Published by Blackwell Publishers Ltd. , USA.

Van der Gaag N., L Van Wissen (2001): Determinants of the Subnational Distribution of Immigration . *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, Vol.92 , No 1, pp.27-41.

Zimeras S. and Tsimbos C.: Modeling the spatial distribution of immigrant population in Greece, *EcoMod*, International Conference on Regional and Urban Modeling, 1-3 June 2006, Free University of Brussels, Brussels.

ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ ΧΩΡΙΚΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΩΝΩΝ ΜΕΘΟΔΩΝ ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΦΑΙΝΟΜΕΝΩΝ

Καλογήρου Σ.

Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο Αθηνών

Περίληψη

Σκοπός της εργασίας αυτής είναι η εφαρμογή σύγχρονων μεθόδων χωρικής ανάλυσης και χαρτογραφίας με σκοπό τη ρεαλιστικότερη απεικόνιση δημογραφικών δεδομένων. Οι παραδοσιακοί θεματικοί χάρτες αδυνατούν να αποδώσουν την πραγματική εικόνα ενός δημογραφικού φαινομένου με έντονες χωρικές διαφοροποιήσεις όπως η μετανάστευση και η γήρανση πληθυσμού. Ωστόσο, η χαρτογράφηση των αποτελεσμάτων της χωρικής στατιστικής δημογραφικών δεδομένων καθώς και τα χαρτογράμματα μπορούν πραγματικά να δώσουν μια πιο ρεαλιστική εικόνα των φαινομένων αυτών. Η ρεαλιστικότερη απεικόνιση ενός δημογραφικού φαινομένου βοηθά στην λήψη ορθότερων συμπερασμάτων κατά τη διαδικασία της περιγραφικής ανάλυσης του.

APPLICATIONS OF SPATIAL ANALYSIS AND CONTEMPORARY METHODS OF CARTOGRAPHY IN THE PRESENTATION OF DEMOGRAPHIC PHENOMENA

Kalogirou S.

Department of Geography, Harokopio University of Athens

Abstract

The aim of this paper is the application of contemporary methods of spatial analysis and cartography in order to present demographic data more realistically than traditional thematic maps. The latter, are unable to deliver a realistic image of a demographic phenomenon such as internal migration or population ageing. However, by mapping the results of spatial statistics of demographic data as well as using cartograms it is possible to provide a better image of the latter phenomena. The more realistic presentation of a demographic phenomenon helps in deriving better conclusions during the exploratory data analysis of this phenomenon.

Key words: spatial analysis, cartogram, inequalities.

1. Εισαγωγή

Το άρθρο αυτό εστιάζεται στην εξερευνητική ανάλυση και οπτικοποίηση γεωδημογραφικών δεδομένων. Οι εφαρμογές χωρικής ανάλυσης και χαρτογράφησης γεωδημογραφικών δεδομένων ακολουθούν τη ραγδαία εξέλιξη της πληροφορικής τόσο σε υλικό όσο και σε λογισμικό. Οι σύγχρονες εφαρμογές γεωπληροφορικής επιτρέπουν την δημιουργία σύνθετων χαρτών που με τη σειρά τους βοηθούν στην κατανόηση των δημογραφικών φαινομένων. Η βελτίωση της ποιότητας και η μείωση του κόστους της έγχρωμης εκτύπωσης κάνουν πιο προσιτή τη δημοσίευση χαρτών κάθε μορφής. Έτσι, στις μέρες μας, πραγματοποιείται μεγαλύτερη διάχυση των ερευνητικών αποτελεσμάτων τόσο στην ακαδημαϊκή κοινότητα όσο και στο ευρύ κοινό.

Στην Ελλάδα, υπάρχει εκτενής βιβλιογραφία για τις κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις της εσωτερικής μετανάστευσης και της γήρανσης πληθυσμού (Κοτζαμάνης et al., 1996).

Ωστόσο, παρατηρείται έλλειψη μελέτης της γεωγραφικής διάστασης των φαινομένων αυτών. Η γεωγραφική ανάλυση και χαρτογράφηση πληθυσμιακών δεδομένων και γενικότερη η ανάλυση τους με εφαρμογή των αρχών και των μεθόδων της γεωγραφικής επιστήμης είναι περιορισμένη. Προσπάθειες γεωγραφικής προσέγγισης δημογραφικών φαινομένων την τελευταία δεκαετία αποτελούν οι εργασίες που παρουσιάστηκαν στο συνέδριο *"Οι Χωρικές Διαστάσεις των Δημογραφικών Φαινομένων"*, που πραγματοποιήθηκε στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας το 2000 (Κοτζαμάνης και Παππάς, 2001; 2005). Σημαντική είναι επίσης η συνεισφορά του ερευνητικού έργου με τίτλο *"Πανδώρα: Ψηφιακός δημογραφικός άτλαντας της Ελλάδας"* (ΕΔΚΑ, 2007), της έκδοσης *Κοινωνικός και Οικονομικός Άτλας της Ελλάδας (Μαλούτας, 2000)* και της εργασίας *"Χωρική ανάλυση και τοπικές στατιστικές για τους ηλικιωμένους στην Ελλάδα"* (Καλογήρου, 2004) στην ερευνητική αυτή περιοχή.

Το άρθρο αυτό επιχειρεί να ενισχύσει την ελληνική βιβλιογραφία με την παρουσίαση προχωρημένων μεθόδων χωρικής ανάλυσης και χαρτογραφίας και την εφαρμογή τους σε πληθυσμιακά δεδομένα. Η ανάγκη για νέες μορφές χαρτών έχει ήδη αναγνωριστεί από τους Thomas και Dorling (2004) οι οποίοι θεωρούν ότι μετά από 30 χρόνια χαρτογράφησης των δεδομένων της απογραφής πληθυσμού στο Ηνωμένο Βασίλειο, οι κλασικοί χάρτες μοιάζουν πολύ μεταξύ τους (Thomas and Dorling, 2004). Ως νέες μορφές χαρτών μπορούν να θεωρηθούν τα χαρτογράμματα.

Τα πληθυσμιακά δεδομένα που αναλύονται στο άρθρο αυτό, προέρχονται από την ΕΣΥΕ και αφορούν τα στοιχεία της απογραφής πληθυσμού της Ελλάδας το 2001. Η χωρική ανάλυση των δεδομένων αυτών, αφορά τον υπολογισμό ενός τοπικού δείκτη χωρικής αυτοσυσχέτισης. Τα αποτελέσματα της ανάλυσης αυτής, επιτρέπουν την διάγνωση της χωρικής οργάνωσης και την ανακάλυψη χωρικών προτύπων στα δεδομένα (Κανάρογλου et al., 2001). Με τη βοήθεια ειδικού λογισμικού υπολογίζονται χαρτογράμματα για τα ίδια δεδομένα. Το χαρτόγραμμα αποτελεί μια διαφορετική απεικόνιση των πολιτικά ορισμένων γεωγραφικών περιοχών της Ελλάδας. Οι περιοχές αυτές είτε υπόκεινται σε αλλαγή των γεωγραφικών τους ορίων ώστε η έκτασή τους να αντανakλά το μέγεθος του υπό εξέταση φαινομένου είτε αναπαρίστανται ως σύμβολα.

Στα επόμενα κεφάλαια παρουσιάζονται αναλυτικά τα δεδομένα και η μεθοδολογία που χρησιμοποιήθηκε στο παρόν άρθρο. Ακολουθεί η παρουσίαση και η συζήτηση των αποτελεσμάτων. Τέλος, παρουσιάζονται κάποια συμπεράσματα.

2. Δεδομένα και μεθοδολογία

Από τα δεδομένα της απογραφής πληθυσμού της Ελλάδας το 2001, δημιουργήθηκαν δύο μεταβλητές: ο δείκτης γήρανσης πληθυσμού και το ποσοστό εισερχομένων εσωτερικών μεταναστών. Ο δείκτης γήρανσης πληθυσμού είναι το ηλικίο της διαίρεσης των ατόμων ηλικίας 65 ετών και άνω δια τον αριθμό των ατόμων ηλικίας 0–14 ετών (Ταπεινός, 1993). Το ποσοστό εισερχομένων εσωτερικών μεταναστών είναι το ηλικίο του αριθμού των ατόμων που διέμεναν σε άλλο δήμο ή κοινότητα του ίδιου ή διαφορετικού νομού από αυτόν που διέμεναν κατά την απογραφή του 2001 (Μάρτιος 2001) 12 μήνες πριν από την απογραφή, δια του συνολικού αριθμού των ατόμων κατά την απογραφή του 2001. Οι παραπάνω μεταβλητές υπολογίστηκαν για κάθε νομό και για κάθε Οργανισμού Τοπικής Αυτοδιοίκησης (ΟΤΑ) μετά την εφαρμογή του νόμου «Καποδίστριας» στην Ελλάδα και αφορούν το μόνιμο πληθυσμό.

Αρχικά γίνεται η οπτικοποίηση των δεδομένων των παραπάνω μεταβλητών με τη χρήση εμπορικού λογισμικού Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών. Οι θεματικοί χάρτες που δημιουργούνται (Σχήματα 2 και 4–6) παρουσιάζουν μία γενική εικόνα των γεωγραφικών ανισοτήτων των τιμών των μεταβλητών τόσο σε επίπεδο ΟΤΑ όσο και σε επίπεδο νομού. Παράλληλα υπολογίζεται ο τοπικός δείκτης χωρικής αυτοσυσχέτισης Moran's I για κάθε μεταβλητή και δημιουργούνται οι αντίστοιχοι χάρτες προτύπων (cluster maps) όπως φαίνεται στα Σχήματα 1 και 3. Σε αυτούς τους χάρτες, είναι εμφανή χωρικά πρότυπα υψηλών ή

χαμηλών τιμών των υπό ανάλυση μεταβλητών. Τέλος υπολογίζονται δύο τύποι χαρτογραμμάτων. Ο ένας τύπος αφορά την αντικατάσταση κάθε ΟΤΑ με ένα κύκλο (circular cartograms) ενώ ο άλλος τύπος αφορά το μετασχηματισμό του γεωγραφικού σχήματος κάθε ΟΤΑ (area cartograms).

2.1. Χωρική Αυτοσυσχέτιση

Ο υπολογισμός του τοπικού δείκτη χωρικής αυτοσυσχέτισης Moran's I (Moran, 1948) εντάσσεται στο θεωρητικό πλαίσιο της Εξερευνητικής Ανάλυσης Χωρικών Δεδομένων (γνωστή και ως ESDA). Η ανάλυση αυτού του είδους, επιτρέπει την κατανόηση της χωρικής οργάνωσης μιας μεταβλητής, γεγονός που παρουσιάζει ενδιαφέρον από την πλευρά της διερεύνησης του φαινομένου που αυτή αντιπροσωπεύει (Κανάρογλου et al., 2001).

Παράλληλα με τον υπολογισμό της τιμής του δείκτη Moran's I με βάση τον μαθηματικό τύπο των Getis and Ord (1973, 1981), υπολογίζονται το διάγραμμα διασποράς και ο χάρτης χωρικών προτύπων για κάθε μεταβλητή. Για τους υπολογισμούς και την οπτικοποίηση των παραπάνω, χρησιμοποιήθηκε το λογισμικό GeoDa v.0.9.5-i που διατίθεται από το Spatial Analysis Laboratory (Department of Agriculture and Consumer Economics, University of Illinois at Urbana-Champaign). Το λογισμικό αυτό αναπτύσσεται από τον Luc Anselin και τους συνεργάτες του (Anselin et al., 2004).

2.2 Χαρτογράμματα

Σύμφωνα με το διεθνώς αναγνωρισμένο Λεξικό της Ανθρώπινης Γεωγραφίας (Johnston et al., 2000, σελ. 59), χαρτόγραμμα είναι μια πολύ προσαρμοσμένη χαρτογραφική προβολή η οποία παραμορφώνει τον χώρο ή την απόσταση είτε για να προάγει την ευαναγνωστηκότητα είτε για να αποκαλύψει πρότυπα που δεν είναι εύκολα εμφανή σε ένα πιο παραδοσιακό βασικό χάρτη. Ο όρος επινοήθηκε γύρω στο 1860 για να περιγράψει σχετικά αφηρημένους, μικρής κλίμακας χάρτες στατιστικών δεδομένων. Η λέξη χαρτόγραμμα απέκτησε τη σημασία μιας θεληματικά μη συμβατικής χαρτογραφικής προβολής την δεκαετία του 1960, μετά από την εφαρμογή από τον Waldo Tobler των μαθηματικών χαρτογραφικής προβολής ίσων εμβαδών (equal-area map projection) σε χάρτες στους οποίους το μέγεθος των χωρικών μονάδων (areal units) αναπαριστά μια μετασχηματισμένη μεταβλητή όπως ο πληθυσμός ή ο πλούτος (Snyder, 1993, σελ. 262-64).

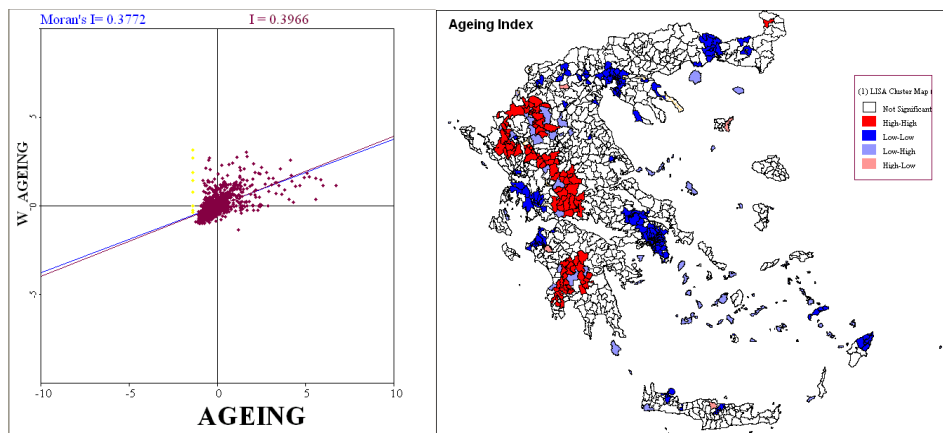
Τα χαρτογράμματα αποτελούν σημαντικά εργαλεία ρεαλιστικής απεικόνισης δημογραφικών και κοινωνικο-οικονομικών δεδομένων. Αν και έχουν εμφανιστεί από τον 19^ο αιώνα (Tobler, 2004) μόλις τα τελευταία χρόνια συναντώνται συχνά στη βιβλιογραφία. Σημαντική είναι η συνεισφορά του καθηγητή Waldo Tobler (π.χ. Tobler, 1963; 2004) στις Η.Π.Α. και του καθηγητή Danny Dorling στην Ευρώπη (π.χ. Dorling, 1996) με δεκάδες δημοσιεύσεις στο αντικείμενο. Ωστόσο, μόλις πρόσφατα, δύο φυσικοί ο Δρ. Michael Gastner και ο Δρ. Mark Newman του Πανεπιστημίου του Michigan των Η.Π.Α. (Gastner and Newman, 2004), ανέπτυξαν έναν αλγόριθμο για τη δημιουργία συνεχών χαρτογραμμάτων (area cartograms) που αποτελεί σημαντική εξέλιξη της επιστήμης της χαρτογραφίας (Dorling, 2006). Εφαρμογή του αλγορίθμου αυτού έγινε μεταξύ άλλων και σε ένα μεγάλο ερευνητικό έργο με τίτλο WorldMapper (Dorling et al., 2006; Dorling 2006; 2007, Webb, 2006). Στα πλαίσια του έργου αυτού έχουν δημιουργηθεί 366 χαρτογράμματα. Ουσιαστικά πρόκειται για παγκόσμιους χάρτες στους οποίους το μέγεθος των κρατών έχει κλιμακωθεί σε συνάρτηση με κάποια μεταβλητή ενδιαφέροντος, όπως ο πληθυσμός, το εισόδημα ή η κατανάλωση ενέργειας.

Στο παρόν άρθρο χρησιμοποιείται ο αλγόριθμος των Gastner και Newman (2004) ώστε να παραχθούν χαρτογράμματα τόσο με βάση το δείκτη γήρανσης όσο με βάση το ποσοστό εισερχομένων εσωτερικών μεταναστών (Σχήματα 5 και 6) σε κάθε νομό της Ελλάδας. Για τις ίδιες μεταβλητές, έχουν παραχθεί κυκλικά χαρτογράμματα που βασίζονται στο αλγόριθμο μη γραμμικών κυψελωτών αυτομάτων (non-linear cellular automata) του Dorling (1996). Στα

χαρτογράμματα αυτά, τα αρχικά πολύγωνα του χάρτη (γεωγραφικά όρια ΟΤΑ) έχουν αντικατασταθεί με κύκλους οι οποίοι τοποθετούνται στο χώρο μιμούμενοι τη θέση και την τοπολογία των αρχικών πολυγώνων (Anselin, 2004). Το μέγεθος του κάθε κύκλου μεταβάλλεται ανάλογα με την τιμή της υπό εξέταση μεταβλητής στο αρχικό πολύγωνα (Σχήματα 2 και 4).

3. Αποτελέσματα

Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι τα δεδομένα των μεταβλητών που αναλύθηκαν αφορούν το μόνιμο πληθυσμό. Σύμφωνα με τον ορισμό της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος, *μόνιμος είναι ο αριθμός των ατόμων που έχουν τη συνήθη διαμονή τους σε κάθε περιφέρεια, νομό, δήμο/κοινότητα, δημοτικό/κοινοτικό διαμέρισμα και αυτοτελή οικισμό* (ΕΣΥΕ, 2007, σελ. 1). Έτσι, οι χάρτες παρουσιάζουν την πραγματική χωρική διάσταση των δημογραφικών δεδομένων.

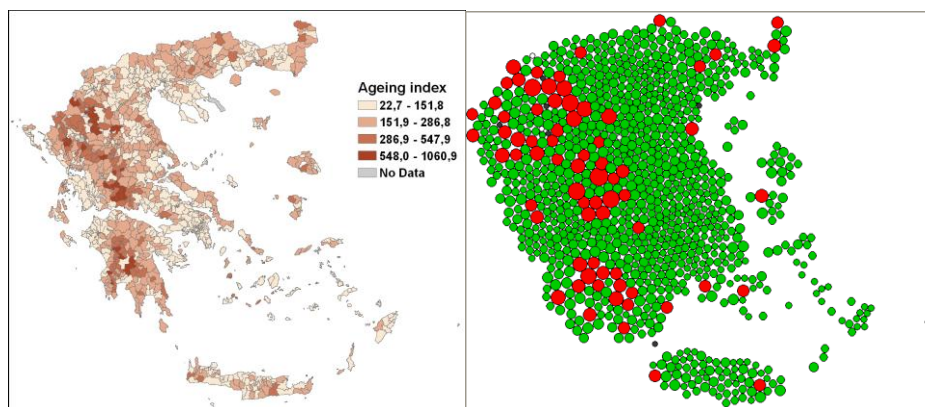
Σχήμα 1. Διάγραμμα διασποράς δείκτη Moran's I και χάρτης χωρικών προτύπων του δείκτη γήρανσης κατά ΟΤΑ το 2001

3.1 Γήρανση

Η έρευνα των τελευταίων ετών δείχνει ραγδαία αύξηση της γήρανσης του πληθυσμού στην Ελλάδα, κάτι που απεικονίζεται στον εθνικό δείκτη γήρανσης, ο οποίος αυξήθηκε από 71,1 το 1991 σε 110,1 το 2001 (Καλογήρου, 2004). Όσον αφορά τις γεωγραφικές ανισότητες στον δείκτη γήρανσης, σε επίπεδο ΟΤΑ, αυτός διακειμένεται από 22,7 (Δήμος Ζεφυρίου, Ν. Δυτ. Αττικής) ως 1.060,9 (Δήμος Κτημενίων, Ν. Ευρυτανίας). Είναι κοινός τόπος ότι το φαινόμενο είναι εντονότερο σε ορεινές, νησιωτικές και αγροτικές περιοχές της Ελλάδας λόγω της μεγάλης αστικοποίησης του πληθυσμού τα τελευταία 50 χρόνια. Ωστόσο, η χαρτογράφηση και χωρική ανάλυση της μεταβλητής μας βοηθάει να βγάλουμε καλύτερα συμπεράσματα για τα γεωγραφικά πρότυπα.

Στο Σχήμα 2 παρουσιάζεται η χωρική κατανομή του δείκτη γήρανσης κατά ΟΤΑ το 2001. Παρατηρούνται χαμηλές τιμές του δείκτη στους ΟΤΑ των περιφερειών Κεντρικής Μακεδονίας, Δυτικής Ελλάδας και Αττικής και υψηλές τιμές στους ΟΤΑ των περιφερειών Ηπείρου, Στερεάς Ελλάδας και Πελοποννήσου. Το κυκλικό χαρτόγραμμα στο Σχήμα 2, οπτικοποιεί με καλύτερο τρόπο τις τιμές του δείκτη γήρανσης. Είναι εμφανής η μεταβολή του σχήματος της Ελλάδας με διόγκωση της χώρας δυτικά της εθνικής οδού Αθήνας-Θεσσαλονίκης και συρρίκνωση της ανατολικά της οδού. Οι κόκκινοι κύκλοι δείχνουν τις υψηλές τιμές ενώ οι μαύροι κύκλοι ΟΤΑ όπου δεν μπορεί να υπολογιστεί ο δείκτης γήρανσης λόγω έλλειψης ατόμων ηλικίας 0-14 ετών (παιδιά). Για παράδειγμα, στην Κοινότητα Αντικηθύρων δεν κατοικεί κανένα άτομο ηλικίας 0-14 ετών ενώ κατοικούν μόνιμα 19 άτομα ηλικίας 65 ετών και άνω.

Τα αποτελέσματα της χωρικής ανάλυσης του δείκτη γήρανσης παρουσιάζονται στο Σχήμα 1. Υπάρχει θετική χωρική αυτοσυσχέτιση στα δεδομένα, γεγονός που σημαίνει ότι υπάρχουν περιοχές στις οποίες αρκετοί γειτονικοί ΟΤΑ έχουν σχετικά υψηλές ή χαμηλές τιμές δείκτη γήρανσης. Τα χωρικά πρότυπα επιβεβαιώνουν τις παραπάνω παρατηρήσεις, ωστόσο ο χάρτης χωρικών προτύπων του δείκτη γήρανσης του Σχήματος 1 απεικονίζει καλύτερα τα πρότυπα αυτά από το κλασικό θεματικό χάρτη του Σχήματος 2.

Σχήμα 2. Χωρική κατανομή του δείκτη γήρανσης κατά ΟΤΑ το 2001 και το αντίστοιχο ασυνεχές χαρτόγραμμα

3.2 Εσωτερική Μετανάστευση

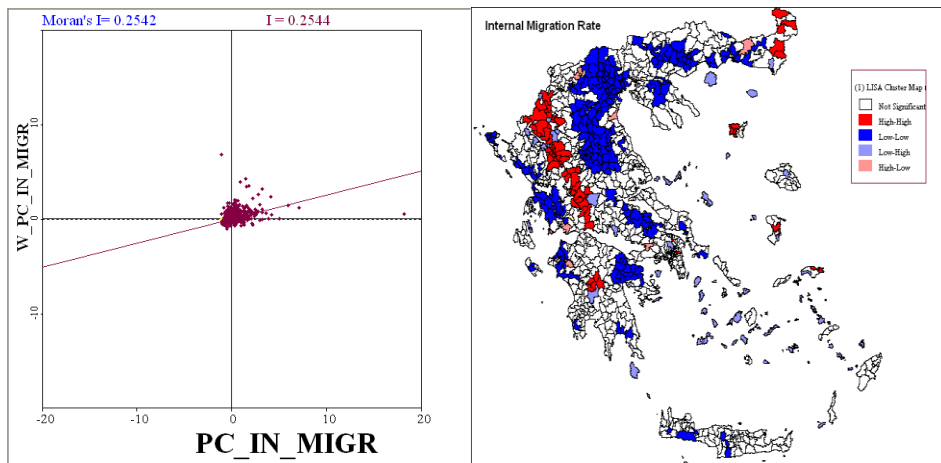
Η εσωτερική μετανάστευση δείχνει τις τάσεις μετακίνησης του πληθυσμού εντός της επικράτειας και αποτελεί σημαντική συνιστώσα της μεταβολής πληθυσμού μιας περιοχής. Στο παρόν άρθρο εξετάζουμε το ποσοστό εισερχομένων εσωτερικών μεταναστών, αυτών που 12 μήνες πριν την απογραφή ζούσαν σε κάποιον άλλο ΟΤΑ. Η μέτρηση της μεταβλητής αυτής για πρώτη φορά στην απογραφή του 2001 είναι καλύτερη σε σχέση με προηγούμενες απογραφές πληθυσμού (άλλος τόπος κατοικίας πριν 5 έτη). Υψηλό ποσοστό της μεταβλητής αυτής δείχνει ότι ο ΟΤΑ είναι δημοφιλής κατά κάποιο τρόπο, ενώ χαμηλό ποσοστό δείχνει το αντίθετο.

Το Μάρτιο του 2000, 4% του ελληνικού πληθυσμού ή 447.101 άτομα, διέμεναν σε άλλο δήμο ή κοινότητα του ίδιου ή διαφορετικού νομού από αυτόν που διέμεναν κατά την απογραφή του 2001. Σε επίπεδο ΟΤΑ, το ποσοστό αυτών των ατόμων κυμαίνεται από 0,2% ως 79,5%. Το μεγάλα ποσοστά οφείλονται στη ραγδαία μεταβολή πληθυσμού σε μικρές κοινότητες. Όπως φαίνεται στο θεματικό χάρτη του Σχήματος 4, είσοδο εσωτερικών μεταναστών σε μεγάλο ποσοστό δέχονται τόσο ορεινές (ΟΤΑ στην οροσειρά της Πίνδου, την Πελοπόννησο) και νησιωτικές περιοχές (νήσοι Ανατολικού Αιγαίου), όσο και περιαστικές περιοχές των μεγάλων πόλεων της Ελλάδας (Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Πάτρα). Επίσης, εμφανής είναι και η μετακίνηση πληθυσμού προς τους συνοριακούς ΟΤΑ της Μακεδονίας και της Θράκης. Στο χαρτόγραμμα του Σχήματος 4, είναι εμφανής ΟΤΑ με μεγάλα ποσοστά οι οποίοι είναι δυσδιάκριτοι στον κλασικό χάρτη. Αυτοί είναι η Κοινότητα Αετομλητσης, η Κοινότητα Μελισσουργών, η Κοινότητα Μυροφύλλου και ο Δήμος Μεγίστης (Καστελόριζο).

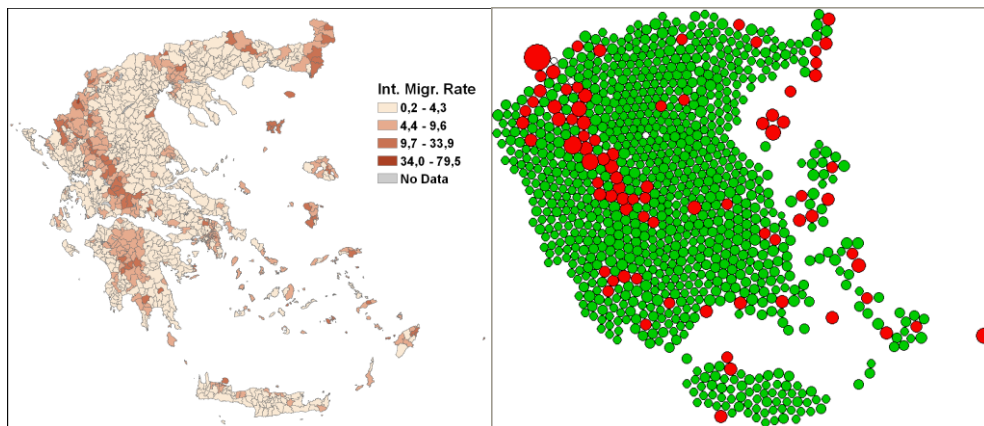
Αν και σκοπός του άρθρου αυτού δεν είναι να ερμηνεύσει τις αιτίες των τάσεων αυτών, ωστόσο θα μπορούσε να υποτεθεί ότι η αύξηση των οικονομικών δραστηριοτήτων στις περιοχές αυτές με τα κίνητρα του αναπτυξιακού νόμου και των ΠΕΠ 2000-2006 ίσως είχαν ως αποτέλεσμα την εισροή μεταναστών σε παλιότερα μη δημοφιλείς περιοχές. Για παράδειγμα, η αύξηση του χειμερινού τουρισμού, του αγροτουρισμού και του εναλλακτικού τουρισμού

καθώς και οι μεγάλε επιδοτήσεις για ίδρυση επιχειρήσεων σε συντοριακούς ΟΤΑ ίσως ώθησαν και την αύξηση του πληθυσμού στις παραπάνω ορεινές, νησιωτικές και ακριτικές περιοχές.

Στο Σχήμα 3 παρουσιάζονται το διάγραμμα διασποράς δείκτη Moran's I και ο χάρτης χωρικών προτύπων του ποσοστού εισερχομένων μεταναστών κατά ΟΤΑ. Τα δεδομένα και αυτής της μεταβλητής παρουσιάζουν θετική χωρική αυτοσυσχέτιση. Τα χωρικά πρότυπα είναι εμφανή και χαρακτηριστικά. Εστίες υψηλών ποσοστών εισερχομένων εσωτερικών μεταναστών παρατηρούνται στους ΟΤΑ στα ορεινά της δυτικής Ελλάδος, τον Έβρο, την Αρκαδία, τη Λήμνο και τη Χίο καθώς και την Ανατολική Αττική. Εστίες χαμηλών ποσοστών εισερχομένων εσωτερικών μεταναστών παρατηρούνται στους ΟΤΑ στις πεδινές περιοχές της ηπειρωτικής χώρας.

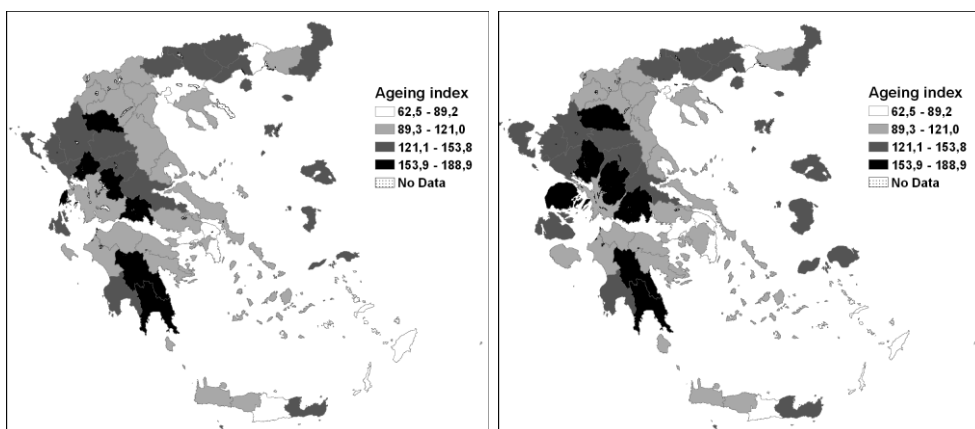
Σχήμα 3. Διάγραμμα διασποράς δείκτη Moran's I και χάρτης χωρικών προτύπων του ποσοστού εισερχομένων μεταναστών κατά ΟΤΑ την περίοδο 2000-2001.

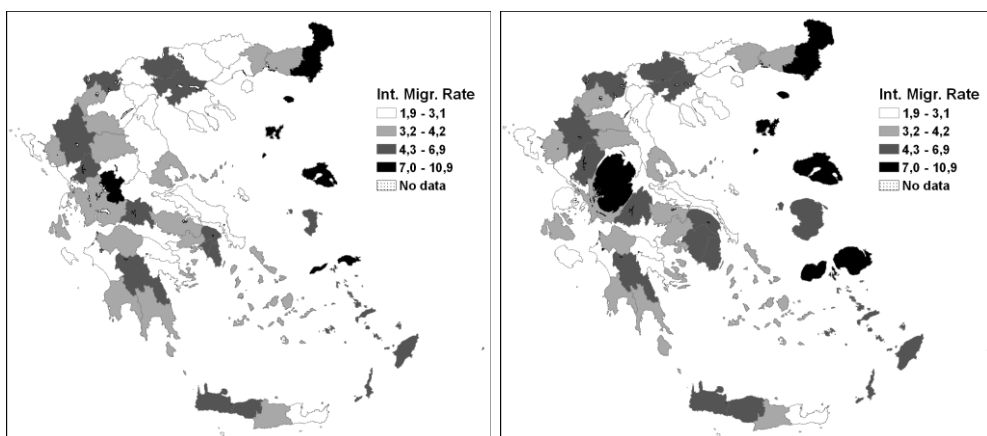
Σχήμα 4. Χωρική κατανομή του ποσοστού (%) εισερχομένων μεταναστών κατά ΟΤΑ την περίοδο 200-2001 και το αντίστοιχο ασυνεχές χαρτόγραμμα

3.3 Συνεχή Χαρτογράμματα

Σημαντικό παράγοντα στην ανακάλυψη χωρικών τάσεων και την εξαγωγή συμπερασμάτων παίζει η γεωγραφική λεπτομέρεια. Στόχος αυτού του άρθρου δεν είναι να εξετάσει το πρόβλημα αλλαγής κλίμακας (modifiable area unit problem - MAUP) (Openshaw, 1984), αλλά να παραθέσει κάποιες διαπιστώσεις της ανάλυσης σε διαφορετική κλίμακα. Εκτός από τα κυκλικά χαρτογράμματα των Σχημάτων 2 και 4, υπολογίστηκαν και χαρτογράμματα γεωγραφικών περιοχών σε επίπεδο ΟΤΑ τα οποία δεν παρουσιάζονται επειδή δεν έχουν εμφανείς διαφοροποιήσεις από τους απλούς θεματικούς χάρτες. Κατά την εξέταση όμως των παραπάνω μεταβλητών σε επίπεδο νομού, παρατηρήθηκε μια διαφοροποίηση στις χωρικές τάσεις. Τόσο το εύρος των τιμών όσο και τα χωρικά πρότυπα διαφοροποιούνται. Τα γεωγραφικά χαρτογράμματα που δημιουργήθηκαν με βάση τις τιμές των υπό εξέταση μεταβλητών, απεικονίζουν καλύτερα το φαινόμενο τόσο της γήρανσης όσο και της εσωτερικής μετανάστευσης.

Σχήμα 5. Χωρική κατανομή του δείκτη γήρανσης κατά νομό το 2001 και το αντίστοιχο συνεχές χαρτόγραμμα

Σχήμα 6. Χωρική κατανομή του ποσοστού (%) εισερχομένων μεταναστών κατά νομό το 2001 και το αντίστοιχο συνεχές χαρτόγραμμα

Τόσο στη περίπτωση του δείκτη γήρανσης όσο και του ποσοστού εισερχομένων μεταναστών, παρατηρείται διόγκωση του εμβαδού νησιωτικών νομών (Ιονίων Νήσων, Λέσβου και Χίου), ορεινών νομών με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον Ν. Ευρυτανίας και των Νομαρχιών της Αττικής. Παράλληλα παρατηρείται συρρίκνωση του εμβαδού των περισσότερων νομών στη Μακεδονία, τη Θεσσαλία, την Πελοπόννησο και τα νησιά του Αιγαίου (πλην των προαναφερθέντων).

4. Συμπεράσματα

Στο άρθρο αυτό έγινε μια παρουσίαση της εφαρμογής σύγχρονων μεθόδων χωρικής ανάλυσης και χαρτογραφίας δημογραφικών δεδομένων. Τόσο οι χάρτες προτύπων όσο και τα χαρτογράμματα, απέδωσαν με ρεαλιστικότερο τρόπο την πραγματική εικόνα των χωρικών διαφοροποιήσεων τόσο του δείκτη γήρανσης όσο και του ποσοστού εισερχομένων εσωτερικών μεταναστών. Χωρίς να υπάρχει προφανείς συσχέτιση, παρατηρείται και στις δύο μεταβλητές ένας σαφής διαχωρισμός των τάσεων μεταξύ των αστικών και των μη αστικών περιοχών. Στις αστικές περιοχές παρατηρούνται χαμηλές τιμές ενώ στις μη αστικές περιοχές, και ιδιαίτερα στα ορεινά της δυτικής Ελλάδας και των ακριτικών περιοχών, παρατηρούνται υψηλές τιμές και για τις δύο μεταβλητές. Οι ενδιαφέρουσες αυτές τάσεις θα μπορούσαν πιθανώς να συσχετιστούν με κοινωνικές, οικονομικές και περιβαλλοντικές μεταβλητές έτσι ώστε να προκύψουν κάποια συμπεράσματα για τους πιθανούς παράγοντες που επηρεάζουν τις χωρικές διαφοροποιήσεις τόσο στο δείκτη γήρανσης όσο και στο ποσοστό εισερχομένων εσωτερικών μεταναστών.

Βιβλιογραφία

Anselin, L., 2004: GeoDa 0.95i Release Notes, Spatial Analysis Laboratory (SAL), Department of Agricultural and Consumer Economics, University of Illinois, Urbana-Champaign, IL.

Anselin, L., I. Syabri and Y. Kho, 2006: GeoDa: An Introduction to Spatial Data Analysis, Geographical Analysis, 38 (1), 5-22.

Cliff, A.D. and J.K. Ord, 1973: Spatial autocorrelation, Pion: London.

Cliff, A.D. and J.K. Ord, 1981: Spatial processes: models and applications, Pion: London.

Dorling, D. 1996: Area cartograms: their use and creation, Concepts and Techniques in Modern Geography series (CATMOG) no. 59, University of East Anglia: Environmental Publications, Norwich.

Dorling, D., 2006: New Maps of the World, its people and their lives, Society of Cartographers Bulletin, 39 (1 & 2), 35-40.

Dorling, D., A. Barford and M. Newman, 2006: Worldmapper: the world as you've never seen it before, IEEE Transactions on Visualization and Computer Graphics, 12(5), 757-764.

Dorling, D., 2007: Worldmapper: The human anatomy of a small planet, PLoS Medicine, 4(1), 13-18.

ΕΔΚΑ, 2007: Ψηφιακός Δημογραφικός Άτλας, Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, <http://www.demography-lab.prd.uth.gr/DDAoG/DDAoG-gr.htm>.

ΕΣΥΕ, 2007: Έννοιες και ορισμοί: Ι. Απογραφή Πληθυσμού – Κατοικιών Έτους 2001, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Της Ελλάδος, http://www.statistics.gr/gr_tables/S1101_SAP_1_MT_DC_01_Definitions.pdf.

Gastner, M.T. and M. E. J. Newman, 2004: Diffusion-based method for producing density equalizing maps Proceedings of the National Academy of Sciences, 101, 7499-7504.

Johnston, R.J., D. Gregory, G. Pratt and M. Watts, 2000: The Dictionary of Human Geography, 4th Edition, Blackwell Publishers Ltd., Oxford.

Καλογήρου, Σ., 2004: Χωρική ανάλυση και τοπικές στατιστικές για τους ηλικιωμένους στην Ελλάδα, 7ο Πανελλήνιο Γεωγραφικό Συνέδριο της Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας, Μυτιλήνη, 14-17 Οκτώβρη 2004.

Κανάρογλου, Π., Ν. Σουλακέλλης και Δ. Μπαλούρδος, 2001: Χωρική στατιστική και οι γεωγραφικές ανισότητες της γήρανσης στην Ελλάδα, στο Β. Κοτζαμάνης και Β. Παπάς (επιμ.), Οι χωρικές διαστάσεις των δημογραφικών φαινομένων, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος, 97 – 110.

Κοτζαμάνης, Β., Λ. Μαράτου-Αλιπράντη, Α. Τεπέρογλου και Μ. Τζωρτζοπούλου, 1996: Γήρανση και κοινωνία, Εκδόσεις ΕΚΚΕ, Αθήνα

Κοτζαμάνης, Β. και Β. Παπάς, 2001: Οι χωρικές διαστάσεις των δημογραφικών φαινομένων, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος.

Κοτζαμάνης, Β. και Β. Παπάς, 2005: Πληθυσμός και χώρος, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος.

Μαλούτας, Θ., 2000: Κοινωνικός και Οικονομικός Άτλας της Ελλάδας: τόμος 1: Οι Πόλεις, Αθήνα-Βόλος, ΕΚΚΕ, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος.

Moran, P.A.P., 1948: The interpretation of statistical maps, Journal of the Royal Statistics Society, Series B

(Methodological), 10 (2), 243 – 251.

Openshaw, S., 1984: The modifiable areal unit problem, Concepts and Techniques in Modern Geography series (CATMOG) no. 38, Geo Books, Norwich.

Snyder, J.P., 1993: Flattening the Earth: Two Thousand Years of Map Projections, University of Chicago Press, Chicago.

Ταπεινός, Γ. Φ., 1993: Στοιχεία δημογραφίας: Ανάλυση, κοινωνικο-οικονομικοί παράγοντες και ιστορία πληθυσμών, μετάφραση: Ν. Βουλέλης, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.

Thomas, B. and D. Dorling, 2004: Advances in Human Cartography of the UK, The Cartographic Journal, 41(2), 109-115.

Tobler, W. R., 1963: Geographic Area and Map Projections, The Geographical Review, 53, 59-78.

Tobler, W. R., 2004: Thirty-five Years of Computer Cartograms, Annals of the Association of American Geographers, 94(1), 58-73.

Webb, R., 2006: Cartography: A popular perspective, Nature, 439, 800.

ΕΜΦΥΛΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΣΤΗΝ ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΩΓΡΑΦΙΑ: ΑΝΙΧΝΕΥΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΕΜΦΥΛΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ (ΑΣΤΙΚΟΥ) ΧΩΡΟΥ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΠΤΙΚΗ ΤΗΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ.

Λυκογιάννη Ρ.

*Διδάκτωρ ΕΜΠ, λέκτορας (ΠΔ 407/80), Τμήμα Αρχιτεκτόνων,
Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, ΕΜΠ*

Περίληψη

Η ανακοίνωση στοχεύει να εμπλέξει, θεωρητικά και εμπειρικά, την καθημερινή ζωή ως μία οπτική που αποτελεί το έδαφος για τη συγκρότηση μιας προσέγγισης που φωτίζει την έμφυλη διάσταση των διαδικασιών συγκρότησης (τμημάτων της) της πόλης. Στο πλαίσιο αυτό, η θεώρηση της πόλης μέσα από την καθημερινή ζωή θέτει σε προτεραιότητα τη διερεύνηση της ποικιλίας της αστικής εμπειρίας και συμβάλλει στην κατανόηση της αμοιβαίας σχέσης ανάμεσα στο φύλο και την πόλη.

1. Ανιχνεύοντας την έμφυλη διάσταση του (αστικού) χώρου μέσα από την οπτική της καθημερινής ζωής.

Επειδή ο χρόνος που έχω στη διάθεσή μου δεν μου επιτρέπει να αναπτύξω όλα τα ζητήματα που εμπλέκονται στην υπόσχεση που δίνει ο τίτλος της εισήγησης, θα εστιάσω, αντλώντας υλικό από έρευνα που έχω κάνει σε μια γειτονιά της Αθήνας, στο θεωρητικό – πολιτικό υπόβαθρο, σύμφωνα με το οποίο η οπτική της καθημερινής ζωής υποστηρίζει μία έμφυλη προσέγγιση του αστικού χώρου.

2. Το θεωρητικό πλαίσιο

Όχι τυχαία, αυτό το θεωρητικό υπόβαθρο αντλεί ιδέες από το έργο του Η. Lefebvre, ο οποίος, αντίθετα με τους φιλοσόφους που αγνόησαν την καθημερινή ζωή ως θέμα τετριμμένο και ασήμαντο ή «μη αυθεντικό» (βλ. π.χ. Heidegger, 1978, 1985), υποστηρίζει ότι η καθημερινή ζωή είναι «η πραγματική ζωή», το «εδώ και τώρα» και όχι μια αφηρημένη αλήθεια (Lefebvre, 1990α). Έτσι, επιστρέφοντας στο συγκεκριμένο, ο Lefebvre ανοίγει το δρόμο για την ένωση του φιλοσοφικού λόγου με την πραγματική ζωή. Την ίδια στιγμή, ανοίγει νέα πεδία προβληματισμού για την πολιτική οικονομία της πόλης, καθώς το έργο του για την καθημερινή ζωή στο σύγχρονο κόσμο, συσχετισμένο με τη νέα κοινωνία του καταναλωτικά ελεγχόμενου καπιταλισμού, αλλά και με την ανάγκη της «αστικής επανάστασης», μεταθέτει το ενδιαφέρον των μαρξιστών προς την κατεύθυνση του «ζητήματος της πόλης» και της κοινωνικής παραγωγής του χώρου.

Ωστόσο, η καθημερινή ζωή απουσιάζει από τις καθιερωμένες προσεγγίσεις του αστικού χώρου, καθώς κυριαρχεί η πεποίθηση ότι η κοινοτυπία και η ρουτίνα της καθημερινής ζωής δεν είναι άξια για θεωρητική ενασχόληση και ιδιαίτερα όταν αυτή συνδέεται με τις εμπειρίες και τις πρακτικές των γυναικών. Έτσι, οι προσεγγίσεις αυτές εστιάζουν σχεδόν αποκλειστικά σε ζητήματα που συνδέονται με τις γενικές και παγκόσμιες διαδικασίες, τις «δημόσιες» πλευρές των διαδικασιών συγκρότησης της πόλης¹. Η κατανόηση τέτοιων διαδικασιών είναι σημαντική για τη μελέτη της αστικής ανάπτυξης. Αυτό που λείπει από τις αντίστοιχες διατυπώσεις είναι η

¹ Στο πλαίσιο αυτό εξετάζονται θέματα όπως η συσσώρευση του κεφαλαίου, η βιομηχανική αναδιάρθρωση, η κατανάλωση, το κτισμένο περιβάλλον, ο ανταγωνισμός των πόλων κλπ.

προσοχή σε χωρικές κλίμακες που βρίσκονται «κάτω» από το επίπεδο του αστικού, όπως το σώματος, η κατοικία, η γειτονιά. Στο πλαίσιο αυτό αγνοούνται, οι καθημερινές δραστηριότητες και πρακτικές των πολιτών, καθώς και σημασία τους για τη συγκρότηση και την ερμηνεία της πόλης. Κυρίως όμως, αγνοούνται οι καθημερινές δραστηριότητες των γυναικών, οι οποίες γίνονται αντιληπτές ως φυσικές και δεδομένες, παρά ως σημαντικές ανθρώπινες δραστηριότητες.

Η προσέγγιση του αστικού χώρου μέσα από την οπτική της καθημερινής ζωής διαφοροποιείται από τις παραπάνω προσεγγίσεις, καθώς στρέφει την προσοχή σε όλες εκείνες τις επαναλαμβανόμενες και εξαιρετικές δραστηριότητες των πολιτών που διαμορφώνουν την πόλη ιστορικά και διαχρονικά και οι οποίες ταυτόχρονα καθορίζονται από αυτή (Βαϊού 2000). Μια τέτοια προσέγγιση μπορεί να φωτίσει εκείνες τις δραστηριότητες των γυναικών που μένουν στη σκιά των κυρίαρχων θεωρητικών μοντέλων και να συμβάλει έτσι στην κατανόηση της αμοιβαίας συγκρότησης του αστικού χώρου και των έμφυλων σχέσεων.

Για την κατανόηση αυτή πρέπει να ανατρέξουμε στις ιδέες του Lefebvre, ο οποίος υποστηρίζει πως οι καθημερινές ζωές των ανθρώπων δεν χαρακτηρίζονται μόνο από συνεχείς προσαρμογές, αλλά και από συγκρούσεις με ποικίλες δομές του χώρου και του χρόνου. Οι συγκρούσεις αυτές προκαλούνται από τις αντιθέσεις της καθημερινής ζωής, το 'αντιθετικό δίπτυχο' που συγκροτεί η μίζερια και η δύναμή της, και το οποίο συνδέεται με διαδικασίες ατομικής και συλλογικής συνειδητοποίησης και άρα με τη δυνατότητα χειραφέτησης μέσα στην ίδια την καθημερινότητα (Lefebvre 1977, 1991).

Αυτή η θεώρηση της καθημερινής ζωής παραπέμπει στην ένωση του κόσμου ενός ατόμου που ενεργεί (με όρους συναίνεσης ή αντίστασης) μέσα σε μια ολότητα εμπειριών και πρακτικών, μέσα σε ένα πλήθος σφαιρών και διασταυρούμενων χωρικών κλιμάκων, από το σώμα έως τον παγκόσμιο χώρο. Υπερασπίζεται, έτσι, την υπέρβαση των χωριστών σφαιρών (όπως π.χ. δημόσιο/ ιδιωτικό, παγκόσμιο/τοπικό, παραγωγή/αναπαραγωγή κοκ), ενώ απομακρύνεται από την ακαμψία των δυϊσμών και των αφηρημένων κατηγοριοποιήσεων στις οποίες βασίζονται όσες προσεγγίσεις υποθέτουν ότι η κοινωνική ζωή χωρίζεται σε δύο κομμάτια: τον κόσμο των κανονισμών και τον καθημερινό κόσμο (Smith 1987).

Το να απομακρυνόμαστε από τις διχοτομίες αυτές είναι διαφορετικό από το να προσθέτεις το ένα πεδίο στο άλλο. Η προσέγγιση της πόλης μέσα από την οπτική της καθημερινής ζωής συμβάλλει στην κατανόηση της αμοιβαίας συγκρότησης των περιεχομένων του κάθε πεδίου, και οδηγεί στην κατανόηση των σχέσεων εξουσίας που καθορίζουν τα περιεχόμενα αυτά. Συνεπώς, η εστίαση στην καθημερινή ζωή δεν οδηγεί αναγκαστικά σε αναλύσεις που μένουν στο μικροκοινωνικό επίπεδο. Ούτε περιορίζει την θεωρητική δουλειά σε αυτό που συχνά γίνεται κατανοητό ως «τοπικό», μια κατανόηση που 'βλέπει' τους τόπους ως σταθερές και δεδομένες οντότητες, και αγνοεί το ρόλο του ανθρώπινου παράγοντα στις διαδικασίες με τις οποίες αρθρώνονται οι δομικές τάσεις. Σύμφωνα με αυτή την οπτική, οι χώροι/τόποι είναι ενότητες εν τω γίνεσθαι και όχι σταθερές και οριοθετημένες, καθώς εξαρτώνται από την αλληλοδιαπλοκή πολλαπλών κοινωνικών, οικονομικών και πολιτισμικών σχέσεων και πρακτικών που βρίσκονται σε μια διαδικασία συνεχούς εξέλιξης, ποτέ κλειστής ή τελειωμένης (βλ. Massey 1998, 1995).

Σύμφωνα με το παραπάνω θεωρητικό πλαίσιο, η καθημερινή ζωή είναι ταυτόχρονα και ένα μεθοδολογικό ζήτημα, καθώς η οπτική της οδηγεί στην απόφαση να ασχοληθούμε τόσο με τη δράση του μεμονωμένου υποκειμένου, όσο και με τις ευρύτερες χωρο-κοινωνικές πρακτικές, και να διατυπώσουμε ρητά τη φύση της αμοιβαίας σχέσης τους. Η ίδια απόφαση υποστηρίζει την προσπάθεια συγκρότησης προσεγγίσεων του αστικού χώρου από την οπτική του φύλου, γιατί και τα δύο, το μεμονωμένο υποκείμενο και η χωρο-κοινωνική οργάνωση, είναι εξαιρετικά σημαντικά για την κατανόηση των τρόπων που λειτουργεί το φύλο και των τρόπων που επιτελούνται οι αλλαγές (βλ. Scott, 1999), καθώς και για τη συγκρότηση μιας προσέγγισης του αστικού χώρου ως χώρου που «κατοικείται και έχει φύλο» (Simonsen και

Vaiou 1996).

Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, που οι φεμινιστικές προσεγγίσεις ξεκινούν τις αναζητήσεις τους από τις καθημερινές ζωές των γυναικών. Αυτή η συνειδητή επιλογή συμβάλλει στην ανάδειξη των καθημερινών πρακτικών και εμπειριών των γυναικών και τη διερεύνηση των τρόπων με τους οποίους αυτές καθορίζονται από τις έμφυλες χωρο-κοινωνικές σχέσεις και δομές, καθώς και των τρόπων με τους οποίους (ανα)παράγουν και μετασχηματίζουν τις δομές και τις σχέσεις αυτές (Smith 1987).

3. Η περίπτωση των γυναικών στα Πετράλωνα

Είναι προφανές, προκειμένου να προσεγγιστούν τα ζητήματα αυτά, χρειάζεται εστίαση σε συγκεκριμένα γεωγραφικά και ιστορικά πλαίσια αστικής ανάπτυξης. Η συγκρότηση της δικής μου προσέγγισης ξεκίνησε από τις αφηγήσεις ζωής των γυναικών που μένουν σε μια γειτονιά της Αθήνας, τα Πετράλωνα, με αφορμή την έρευνα που έκανα στο πλαίσιο της διδακτορικής μου διατριβής.

Όπως έγινε φανερό από τις αφηγήσεις αυτές, οι γυναίκες δεν είναι παθητικά θύματα, αλλά άτομα που αγωνίζονται να υπερβούν τους περιορισμούς της καθημερινής τους ζωής και, ταυτόχρονα, να τους αλλάξουν. Προσπαθώντας να συνδυάσουν στο χώρο και το χρόνο δραστηριότητες που αφορούν στο σύνολο των σφαιρών της κοινωνικής ζωής, συγκροτούν στρατηγικές που όχι μόνο καθορίζονται από την πόλη, αλλά αποτελούν ταυτόχρονα σημαντική συνιστώσα της ανάπτυξης της (Vaiou, 2000). Η ανάλυση αυτή παραπέμπει και πάλι στον Lefebvre ο οποίος 'βλέπει' τον αστικό χώρο να τοποθετείται ανάμεσα στην 'άμεση' και 'έμμεση' τάξη πραγμάτων, ανάμεσα στις σχέσεις που αναπτύσσουν μεταξύ τους άτομα και ομάδες και τους μεγάλους και δυνατούς θεσμούς, νομικούς και ναυητικούς κώδικες.

Ας πάρουμε, για παράδειγμα, τις στρατηγικές που αναπτύσσουν προκειμένου να συνδυάσουν την ανάγκη τους για δουλειά με τις δουλειές του σπιτιού και τη φροντίδα για την οικογένεια. Οι στρατηγικές αυτές καθορίζονται από τους κατά φύλο καταμερισμούς εργασίας και εξουσίας στο σπίτι και τους χώρους δουλειάς, τη διαθεσιμότητα, το επίπεδο και την οργάνωση των κοινωνικών υποδομών και υπηρεσιών και εξυπηρετήσεων στις οποίες έχουν πρόσβαση. Έτσι, π.χ. προκειμένου να εξασφαλίσουν βοήθεια για την ανατροφή των παιδιών τους ή τις δουλειές του σπιτιού, αποφασίζουν να εγκατασταθούν ή να παραμείνουν στην περιοχή, κοντά στους γονείς ή άλλους συγγενείς τους και/ή να προσπαθούν να βρουν δουλειά κοντά στα σπίτια τους. Βέβαια, η επιλογή του τόπου κατοικίας τους δεν είναι ανεξάρτητη από παραδόσεις σχετικές με την ιδιοκατοίκηση και την απόκτηση περιουσίας, ούτε από τις αξίες αγοράς γης και ακινήτων και τον τρόπο που διαφοροποιούνται σε διαφορετικές περιοχές της πόλης. Επηρεάζει, όμως, από την πλευρά της, τους παράγοντες αυτούς, μέσα από τους τρόπους με τους οποίους οι οικογένειες αποκτούν πρόσβαση στην κατοικία και αναζητούν να διαμορφώσουν το άμεσο περιβάλλον τους σύμφωνα με τις μεταβαλλόμενες ανάγκες τους.

Η επιλογή του τόπου κατοικίας κοντά σε συγγενικά ή φιλικά δίκτυα αποτελεί ταυτόχρονα και μία από τις στρατηγικές φροντίδας, καθώς έχει να κάνει και με την εξασφάλιση της βοήθειας για παιδιά και ηλικιωμένους. Τέτοιου είδους στρατηγικές αποτελούν ταυτόχρονα προϊόν και προϋπόθεση του οικογενιοκεντρικού μοντέλου του ελληνικού κράτους πρόνοιας και της έλλειψης ανάλογων υπηρεσιών φροντίδας στην περιοχή. Η επιδοματική πολιτική αυτού του συστήματος αφήνει την ευθύνη παροχής πολλών υπηρεσιών στην οικογένεια, πρακτικά στις γυναίκες, ο συμβολή των οποίων εκλαμβάνεται ως ένδειξη αγάπης και όχι ως 'πραγματική' δουλειά. Την ίδια στιγμή, τέτοιου είδους στρατηγικές συμβάλλουν στην επιβίωση των υποστηρικτικών κοινωνικών δικτύων στην περιοχή, η παρουσία των οποίων είναι έντονη από τα πρώτα χρόνια της ανάπτυξής της, όταν οι γυναίκες μοιράστηκαν τις δυσκολίες της επιβίωσης, κυρίως λόγω της έλλειψης βασικών εξυπηρετήσεων και υπηρεσιών. Από την άλλη μεριά, αυτά τα δίκτυα περιορίζουν τη δυναμική των συλλογικών αγώνων για τη διεκδίκηση

κοινωνικών υπηρεσιών φροντίδας, η έλλειψη των οποίων είναι ιδιαίτερα έντονη στα Πετράλωνα, όπως και σε άλλες ελληνικές γειτονιές/πόλεις.

Η ίδια ανάγκη (να συνδυάσουν την ανάγκη τους για δουλειά με τις δουλειές του σπιτιού και τη φροντίδα για την οικογένεια) οδηγεί πολλές από τις γυναίκες της έρευνας να απασχοληθούν στον τομέα με άτυπες και αδήλωτες μορφές εργασίας και, κυρίως, σε δουλειές που βρίσκονται στην περιοχή. Αυτό έχει να κάνει, εν μέρει με την κυριαρχία των (πολύ) μικρών οικογενειακών επιχειρήσεων στην οικονομία της πόλης και, εν μέρει με την (ποσοτική και ποιοτική) ανεπάρκεια των δημόσιων υπηρεσιών φροντίδας που απαιτεί εργασιακές στρατηγικές ικανές να καλύψουν τις ανάγκες της οικογένειας και την παροχή υπηρεσιών. Δεν είναι τυχαίο ότι τα εργοστάσια και οι μικρές βιοτεχνίες της περιοχής που άντεξαν για καιρό στους κλυδωνισμούς της παγκόσμιας οικονομίας απασχολούσαν κυρίως γυναίκες από την περιοχή. Έτσι, βλέπουμε ότι οι εργασιακές στρατηγικές των γυναικών αποτελούν ταυτόχρονα και προϊόν και προϋπόθεση της αστικής αγοράς εργασίας. Οι στρατηγικές και οι καθημερινές πρακτικές που αναπτύσσουν οι γυναίκες δεν είναι σταθερές και μονολιθικές έννοιες. Είναι πράξεις αντίστασης ενάντια στις ηγεμονικές κατασκευές που καθορίζουν την πρόσβαση στην αμειβόμενη εργασία, τις υπηρεσίες φροντίδας, την κατοικία και τον ελεύθερο χρόνο, στην αστικότητα σε όλες της τις πλευρές.

Οι παραπάνω στρατηγικές είναι έμφυλα, γεωγραφικά και ιστορικά προσδιορισμένες, καθώς συσχετίζονται με τις έμφυλες θεσμικές πρακτικές και την έμφυλη συγκρότηση μιας συγκεκριμένης, χωροχρονικά και πολιτισμικά, δομημένης κοινωνίας. Ορισμένες στρατηγικές παραμένουν σταθερές, ακόμη και όταν μεταβάλλονται οι «αντικειμενικές» συνθήκες της ύπαρξής τους. Άλλες μετασχηματίζονται ή αντικαθίστανται από καινούργιες ακολουθώντας τις αλλαγές που συντελούνται σε ευρύτερη γεωγραφική κλίμακα, όπως αυτές που είναι άμεσα συσχετισμένες με την αναδιάρθρωση της παγκόσμιας οικονομίας, την κυριαρχία των νεοφιλελεύθερων πολιτικών και με τις διαδικασίες ανασυγκρότησης του ευρύτερου γεωγραφικού χώρου. Οι αλλαγές αυτές συμβάλλουν, ταυτόχρονα, στην αμφισβήτηση ή την αναπαραγωγή των τοπικών συστημάτων κουλτούρας, και στον επανακαθορισμό ή τη διατήρηση συγκεκριμένων θεσμικών πρακτικών που συνδέονται άμεσα με τη διαδικασία συγκρότησης της πόλης.

Στο πλαίσιο αυτής της δυναμικής της κοινωνικής διαδικασίας συγκρότησης της πόλης και των γειτονιών της, οι χωροκοινωνικές πρακτικές και τα νοήματα των γυναικών και των ανδρών αλληλοδιαπλέκονται, και αλληλεπιδρούν με ποικίλους χωρο-κοινωνικούς και χρονικούς 'κανονισμούς', που συνδέονται άμεσα με το αστικό περιβάλλον με το οποίο οι γυναίκες, όπως και οι άνδρες, εμπλέκονται στις καθημερινές τους ρουτίνες. Και είναι μέσα από αυτή τη διαδικασία που οι έμφυλες ταυτότητες επαναπροσδιορίζονται και ανασυγκροτούνται, μαζί με τον επαναπροσδιορισμό και την ανασυγκρότηση του αστικού περιβάλλοντος του οποίου αποτελούν τμήμα.

4. Συμπερασματικά

Η μελέτη της καθημερινής ζωής, αυτού του φαινομενικά δεδομένου πεδίου, των καθημερινών δραστηριοτήτων που επιτελούνται στα σπίτια, τις γειτονιές και τις πόλεις, μπορεί να αναδείξει το ρόλο τους στη διαμόρφωση των κοινωνικών, πολιτισμικών και οικονομικών αλλαγών. Συμβάλλει έτσι στην κατανόηση διαδικασιών και σχέσεων εξουσίας που παράγουν ποικίλες εμπειρίες και πρακτικές, σε μια ποικιλία αλληλένδετων χωρο-κοινωνικών κλιμάκων. Συνεπώς, η προσέγγιση του (αστικού) χώρου από την οπτική της καθημερινής ζωής μπορεί να μας βοηθήσει να δούμε το αλληλένδετο και τη διαπλοκή και του ατομικού με το κοινωνικό, του κοινωνικού με το χωρικό και του τοπικού με το παγκόσμιο, και να συγκροτήσουμε μια οπτική για την πόλη και τις μεταβολές της που εμπεριέχει και δεν αποκλείει τους/τις κατοίκους της, με την έμφυλη και ενσώματη υπόστασή τους.

Βιβλιογραφία

Βαΐου Ντ. (2000) «Πόλη και Πολίτες. Η καθημερινή ζωή και το δικαίωμα στην πόλη», στο Μ. Μοδινός, Η. Ευθυμιόπουλος (επιμ.) Βιώσιμη Πόλη. Αθήνα: Στοχαστής & ΔΙΠΕ.

Heidegger, M. (1978, 1985) Είναι και Χρόνος. Αθήνα: Δωδώνη (τ.1, τ.2).

Lefebvre H. (1977) Το Δικαίωμα στην Πόλη. Αθήνα: Παπαζήσης (α' έκδοση στα γαλλικά 1968).

Lefebvre H. (1990) Everyday Life in the Modern World. New Brunswick, New Jersey : Transaction Publishers (α' έκδοση στα γαλλικά 1968).

Lefebvre H. (1991) The Production of Space. Oxford : Blackwell (α' έκδοση στα γαλλικά 1974).

Massey, D. (1995), «Η Παγκοσμιότητα του Τοπικού», στο Νέα Οικολογία, 12/1995, 56-61 (πρώτη δημοσίευση στα αγγλικά 1991).

Massey, D. (1998) Space, Place and Gender. Oxford: Polity Press & Blackwell (α' έκδοση 1994).

Scott, J., W. (1999) Gender and the Politics of History. New York: Columbia University Press.

Simonsen, K., Vaiou D. (1996) «Women's Lives and the Making of the City - Experience from the 'North' and 'South' of Europe», στο International Journal of Urban and Regional Research, 20/3, pp. 446-465.

Smith D. (1987) The Every Day World as Problematic. Milton Keynes: Open University Press.

ΓΕΩ-ΓΡΑΦΟΝΤΑΣ ΤΑ ΣΩΜΑΤΑ: Η 'ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗ' ΤΗΣ ΕΜΦΥΛΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ

Χατζηκωνσταντίνου Κ.

*Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Αρχιτεκτόνων,
Τομέας Αρχιτεκτονικού Σχεδιασμού και Εικαστικών Τεχνών*

'Λέω: μητέρα μου και σκέφτομαι εσάς, ω Σπίτι!
(στίχος του O.V. de Milosz, Bachelard 2004: 138)

Περίληψη

Οι έννοιες του κοινωνικού φύλου (gender) και της πατρίδας ή του 'σπιτιού' (home) αποτελούν κοινωνικές κατασκευές και αναπόσπαστο τμήμα των πολιτισμικών πρακτικών και κοινωνικών διαδικασιών, σε συνδυασμό πάντα με την υλική τους υπόσταση. Η δουλειά της καλλιτέχνιδας Mona Hatoum συμφιλιώνει το ατομικό έμφυλο σώμα με το συλλογικό γεωγραφικό τόπο σε πολιτικό επίπεδο, θίγοντας τα θέματα της χωροθέτησης και διαπερατότητας των ορίων τους και της διαχρονικότητας της παράδοσης και των στερεοτύπων. Συνδέοντας ενυπόστατες και οντολογικές έννοιες με πραγματικές κοινωνικές και πολιτικές καταστάσεις, η Mona Hatoum αντιμετωπίζει το έμφυλο σώμα και την έννοια της πατρίδας, παράλληλα και συνδυαστικά, μέσα από τις έννοιες της αναστροφής, του εκτοπισμού, της κατάτμησης, και της μη αρτιότητας. Η ταυτότητα του σώματος και της πατρίδας τοποθετούνται στο περιθώριο, και είναι συνεχώς υπό εξέταση. Σε συσχετισμό με τις κοινωνικές δομές του τόπου, οι μη συμβατικές εικόνες του σώματος και της πατρίδας ως οριακές συνθήκες γίνονται στη δουλειά της Mona Hatoum ο τρόπος προσέγγισης της ταυτότητας σωμάτων - έμφυλης και γεωγραφικής.

GROUNDING BODIES: THE 'DEMARCATION' OF GENDERED IDENTITY

Chatzikonstantinou K.

*Aristotle University of Thessaloniki, Architecture Department,
Division of Architectural Design and Visual Arts*

'I say Mother. And my thoughts are of you, oh, House.'
(verse by O.V. de Milosz, Bachelard 2004: 138)

Abstract

The concept of social gender and the concept of homeland or of 'home' comprise social constructions and an inextricable part of cultural practices and social processes, always in combination with their materiality. The work of the artist Mona Hatoum reconciles the individual gendered body with the collective geographical place on a political level, bringing forward the issue of the placing and penetration of the boundaries of both, as well as the issue of time-endurance of tradition and of stereotypes. Connecting corporeal and ontological concepts with actual social and political situations, Mona Hatoum deals with the gendered body and the notion of homeland in parallel and in combination, through the concepts of inversion, displacement, fragmentation, incompleteness. The identity of the body and the identity of homeland are placed on the edge and are continuously under examination. In correlation with the social structures of place, the non-conventional images of the body and of homeland as edge conditions become in the artist's work the way of

approaching identity –gendered and geographical– of bodies.

Λέξεις κλειδιά: έμφυλη ταυτότητα, γεωγραφική ταυτότητα, αμφισβητούμενα όρια.

Key words: gendered identity, geographical identity, contested borders.

1. Εισαγωγή

Η εργασία διερευνά το ρόλο που διαδραματίζει ο χώρος και κατ' επέκταση η τοποθεσία στη δημιουργία και εξέλιξη της ταυτότητας του σώματος, με έμφαση στην πολιτική του ταυτότητα: πώς αντλούνται ταυτότητες από τη γεωγραφία και πώς εγγράφονται στη συνέχεια στο χώρο που δημιουργούμε. Το σώμα εξετάζεται μέσα από την τοποθέτησή του στο χώρο. Αυτή η τοποθέτηση δεν αναφέρεται άμεσα στο έμφυλο σώμα, όμως οι προβληματισμοί που αναπτύσσονται στην ανάλυσή του αποτελούν κεντρικά στοιχεία για τον επαν-ορισμό της υποκειμενικότητας, αφού η σωματικότητα αποτελεί κύρια ένθεση στην πραγματικότητα του έμφυλου ατόμου και σημείο εκκίνησης για την επιστημολογική πλευρά της πολιτικής του θέσης.

Ως μέσο διερεύνησης αυτών των εννοιών επιλέχθηκε η τέχνη. Οι σχέσεις ταυτότητα - υλική υπόσταση (corporeality) και σώμα - χώρος έπαιζαν πάντα ένα σημαντικό ρόλο στην ιστορία της τέχνης, χρίζοντας το σώμα ως μια αμφισβητούμενη περιοχή, που έχει χρησιμοποιηθεί κατ' επανάληψη για να επιδείξει ταυτότητα, παρά τη μεταβαλλόμενη αντίληψη των καλλιτεχνών για το σώμα κατά την εξέλιξη της αναπαράστασης του ανθρώπινου σώματος στο πέρασμα του χρόνου. Ιδιαίτερα στη μεταμοντέρνα σκέψη, κριτικοί όπως για παράδειγμα η Judith Butler και η Donna Haraway έχουν επιδιώξει να εξηγήσουν την πολιτική, κοινωνική και φορμαλιστική σημασία του έμφυλου σώματος, όπου ο ρόλος της ταυτότητας αντιμετωπίζεται ως προγραμματισμένος στα πρότυπα της κοινωνικής πειθαρχίας και εφαρμοσμένος στο άτομο μέσα από το σώμα του. Συνεπώς, το -έμφυλο- σώμα έχει κατανοηθεί αρκετά συχνά ως μια διδαχή για διαφορά αντί ως κοινός σύνδεσμος μεταξύ των ανθρώπων.

Αναγνωρίζοντας την παραπάνω πολιτικοποιημένη αντίληψη για το σώμα ως μια μορφή πολιτικής μεθόδευσης και επιθεωρώντας τον τρόπο με τον οποίο το σώμα αποκτά πολιτική ταυτότητα, γίνεται εμφανές ότι το σώμα είναι ισχυρά συνδεδεμένο με την τοποθεσία. Η ανασκόπηση επιλεγμένης δουλειάς της σύγχρονης καλλιτέχνη Mona Hatoum (1952-) προσφέρει μια εναλλακτική προσέγγιση του σώματος, αντιμετωπίζοντάς το ως μια οριακή συνθήκη (edge condition) και μια ιδιαίτερη αναλογία (particular analogy). Στη διερεύνησή της, η καλλιτέχνης μετατοπίζει το σημείο εστίασης από το ίδιο το σώμα στον τρόπο τοποθέτησής του στο χώρο, σε τοπικό αλλά και γεωγραφικό επίπεδο, εξερευνώντας έννοιες όπως η 'διαφορά', η 'διαφορετικότητα' και η 'ταυτότητα' μέσα από την αμφισβήτηση και τον επανακαθορισμό ορίων του σώματος σε διάλογο με την αμφισβήτηση και τον επανακαθορισμό ορίων του χώρου. Σε συσχέτισμό με τις κοινωνικές δομές του τόπου, οι μη συμβατικές εικόνες του σώματος και της πατρίδας ως οριακές συνθήκες γίνονται ο τρόπος προσέγγισης της ταυτότητας σωμάτων - έμφυλης και γεωγραφικής.

Τα μέσα που επιλέγει η σύγχρονη καλλιτέχνης για να αποδώσει την ταυτότητα θεωρούν το σώμα όχι ως ομοιότητα αλλά ως διαφορά. Μια τέτοια προσέγγιση κάνει νύξη στο χάρτη figure-ground στον οποίο οι διάλογοι των ανοιχτών και των κλειστών πεδίων γίνονται διάλογοι αυτού το οποίο ο Colin Rowe αποκαλεί «πολιτική αναγκαιότητα και όργανα διαπραγμάτευσης, ταυτότητας, αντίληψης». Στην περίπτωση της Mona Hatoum, η καλλιτέχνης μετατοπίζει το σημείο εστίασης από το σώμα στην αρνητική εντύπωσή του στον κόσμο επιθυμώντας να αμφισβητήσει αυτή την αρνητικότητα και περαιτέρω τα όριά της, χρησιμοποιώντας τις έννοιες της μετατόπισης, απουσίας, κατάτμησης, αντιστροφής.

Η ιστορία της Mona Hatoum ως εξόριστη είναι καιρίας σημασίας για την κατανόηση της δουλειάς της. Καθώς αναγκάστηκε να εγκαταλείψει το σπίτι της στη Βηρυτό για να ζήσει στο

Λονδίνο, φαίνεται να βιώνει την απώλεια της 'πατρίδας', ενός σταθερού τόπου αναφοράς, μια αναζήτηση που αντικατοπτρίζεται σταθερά στη δουλειά της, ως μια αναζήτηση για ταυτότητα στο χώρο, αλλά και μια ταυτότητα του χώρου. Αντίστοιχα, το κοινό της δουλειάς της ωθεί να αμφισβητήσει και να επαναξιολογήσει τη δική του ταυτότητα, την προσωπική του συνείδηση και επίγνωση μέσα από τη σωματική εμπειρία. Στα έργα που επιλέχθηκαν, η ταυτότητα βρίσκεται επί το πλείστον στη φύση των ορίων του σώματος, αλλά ταυτόχρονα γερά θεμελιωμένη στον τόπο.

2. Το σώμα ως οριακή συνθήκη: Corps Estranger [Ξένο Σώμα]

Το έργο Corps Estranger της Mona Hatoum είναι μια εγκατάσταση βίντεο που αποτελείται από δύο ψηλά, λευκά, συμμετρικά μισά κυλίνδρου, τα οποία σχηματίζουν ένα κελί-πυρήνα με δύο στενές, κάθετες εισόδους στο μέγεθος του σώματος. Προσεγγίζοντας την εγκατάσταση, βλέπει κανείς μια κυκλική προβολή να καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος του πατώματος αυτού του κελιού, ενώ όταν εισέρχεται στέκεται στο μέσο εικόνων που απεικονίζουν εναλλασσόμενα το εσωτερικό και εξωτερικό του σώματος σε παραβολική κλίμακα· ταυτόχρονα εκθέεται κανείς σε θορύβους της καρδιάς και της αναπνοής. Στην εγκατάσταση αποκτά κανείς μια εναλλακτική αντίληψη του σώματος, η οποία αντιπαράθετει την οικειότητα, την επιθυμία, τη δύναμη και την ξενικότητα.

Μέσα από την προβολή βίντεο, δίνεται στον/στην επισκέπτη πρόσβαση στο εσωτερικό του σώματος της καλλιτέχνη μέσα από εικόνες που δεν είθισται να εξισώνονται με την αντίληψη για το σώμα. Αρχικά μπερδεμένος/η και τρομαγμένος/η, ο/η επισκέπτης γρήγορα ταυτίζεται με το προβαλλόμενο σώμα, αλλά παράλληλα η κλίμακα της προβολής του/της επιτρέπει να συσχετιστεί χωρικά με τις εικόνες που προβάλλονται στο πάτωμα. Αυτή η μετατόπιση της αντίληψης γίνεται σχεδόν επιθυμητή καθώς ξεσκεπάζει ό,τι είναι κρυμμένο και άορατο πέρα από τα συμβατικά όρια του σώματος, έναν ξένο, μαγικό κόσμο προς εξερεύνηση. Το σώμα βιώνεται από την ανάποδη, επιβεβαιώνοντας τη σημασία της ίδιας του της ενσωμάτωσης.

Από την άλλη μεριά, ο κλινικός χαρακτήρας του κυλίνδρου και της κάμερας ενδοσκοπίας και κολονοσκοπίας, έρχεται σε αντίθεση με την σπλαχνική ποιότητα του εσωτερικού του σώματος και προσθέτει ευπάθεια στο σώμα. Εισβαλλόμενο από την όραση και εκτός κλίμακας, το σώμα απο-σωματοποιείται. Αυτή η αμφισημία ενός «αισθητικού αντικειμένου» και μιας «βιωμένης υποκειμενικότητας», καθιστά το προβαλλόμενο σώμα ξένο ως προς το σώμα που το κουβαλάει, και φέρνει και τις δύο αυτές σωματικές ταυτότητες σε διαπραγμάτευση. Σε μια οξύμωρη κατάσταση, η ταυτότητα γίνεται υποκείμενο μιας συνεχούς εξέτασης.

Η Mona Hatoum φαίνεται να συμφωνεί με την άποψη της Judith Butler ότι η «...αντίληψη του ίδιου μας του σώματος δεν επιτυγχάνεται (μόνο) με τη διαφοροποίηση από ένα άλλο [...], αλλά [...] η κάθε αντίληψη του σωματικού περιγράμματος, όπως προβάλλεται, γίνεται κατανοητή μέσα από μια αναγκαία αυτό-διαίρεση και αυτο-αποξένωση». Πράγματι, οι τρύπες του σώματος αντιλαμβάνονται ως ουδοί αυτής της αντίληψης, διαμορφώνοντας μία απροσδιοριστικότητα ανάμεσα στην εσωτερικότητα και την εξωτερικότητα. Αυτοί οι ουδοί είναι εκεί όπου δεν μπορούν να διαχωριστούν η αντιλήψεις για το χρώμα και το χώρο, τον εαυτό και το 'άλλο'. Δεν είναι η απόσταση που οδηγεί τον/την επισκέπτη στον αυτο-στοχασμό, αλλά ο χώρος, ο χώρος του σώματος, του δικού του/της σώματος σε αυτή την περίπτωση. Ο διάλογος ανάμεσα στο εσωτερικό και το εξωτερικό του σώματος μεταβάλλεται τελικά σε μία συζήτηση σχετικά με το που ανήκει κανείς- το να ανήκει κανείς σχετίζεται πάντα με τον τόπο.

3. Το σώμα ως διαφορά: Recollection

Στη δουλειά της 'Recollection' [Ανάμνηση] (Beguinage, Kortrijk, Belgium, 1995) η Mona Hatoum διερευνά περαιτέρω τη συνεχή αντιμετώπιση του ανθρώπου με τις συνθήκες της ύπαρξής του, αυτή τη φορά χρησιμοποιώντας απόβλητα του σώματός της: τα μαλλιά της,

αποτέλεσμα διεργασίας καθαρισμού της κατά την περίοδο έξι χρόνων. Στα σύνορα της επιθυμίας με την αηδία, η εγκατάσταση συγκροτεί σχέσεις και αναφορές οι οποίες σκιαγραφούν το σώμα «τοπικό» (racial) όπως υποστηρίζει ο Edward Casey, «γιατί είναι στο χώρο που είμαστε εκτός εαυτού», εκστατικοί. Σε σχέση με την προσωπική «μετατόπιση» της Hatoum, το έργο αναφέρεται στην ανυπαρξία τοπικότητας των Παλαιστινίων.

Τα μαλλιά χρησιμοποιούνται με τρεις τρόπους, τις μικρές, λεπτεπίλεπτες μπάλες διασκορπισμένες άτακτα στο πάτωμα, μεμονωμένες τρίχες δεμένες μαζί και κρεμασμένες από δοκάρια ώστε να χαιδεύουν το πρόσωπο, και ένα κομμάτι πλεκτού από μαλλιά στην άκρη ενός τραπέζιου, το μοναδικό έπιπλο στο δωμάτιο. Σε σύγκριση με την τυχαία κίνηση των σκόρπιων μπαλών μαλλιού, ο αργαλιός πάνω στο τραπέζι εκθέτει ένα πολύ καλά οργανωμένο και περίπλοκο σύστημα από τρίχες σε μορφή πλεκτού, το οποίο αναφέρεται σε μια πιο σταθερή τάξη των πραγμάτων μέσα στην ευάλωτη και την συμπτωματική φύση του ανθρώπου. Τα μαλλιά προκαλούν πολλούς και αντιφατικούς συνειρμούς. Επιχρισμένο αιώνιο, αλλά ακόμα πολύ εύθραυστο, αυτό το απορριμμένο κομμάτι του σώματος αποκαλύπτει τα όρια του ίδιου του σώματος, τη δύνητικότητά του να ολισθήσει πίσω στην κατάσταση του χάους από το οποίο προήλθε καθώς τα μαλλιά αντιπροσωπεύουν το απόν, διασκορπισμένο σώμα παίρνοντας το ρόλο της συλλογικής μνήμης. Συνεπώς, η ιδέα ότι το σώμα μπορεί να απεικονιστεί και ότι αυτή η απεικόνιση υπηρετεί ως η απόλυτη αναπαράσταση ενός ατόμου θέτονται υπό διαπραγμάτευση.

Ο διασκορπισμός των μαλλιών, δεν εκδίδει την εμφάνιση του σώματος, αλλά τη διαιρεμένη παρουσία του που αφορά την ανομοιότητα και τη διαφοροποίηση, αλλά επίσης και την αναγκαστική, συνεχή και όμορη μετατόπιση. Το σώμα δρα πάνω στο σώμα (στη μορφή μπάλων από μαλλιά) με το να παίρνει διαδοχικές αλλά συνεχείς θέσεις - το ίδιο το σώμα τοποθετεί αλλά και τοποθετείται ταυτόχρονα, συντελώντας σε μια αμφισημία του τόπου, θέσης και περιοχής του σώματος και της ταυτότητάς του. Η κυβευτικότητα στην κίνηση των μπαλών μαλλιού στο πάτωμα επανα-χαρτογραφεί συνεχώς τη χωρική επιφάνεια του πατώματος και τον τόπο του σώμα-εαυτός μέσα σε αυτό, συναρθρώνοντας μια νέα τάξη κάθε φορά. Απομακρυσμένες και εκτοπισμένες, οι μπάλες μαλλιού είναι κομμάτι ενός ιστού από ατομικούς εξόριστους, χωρίς επανα-προσανατολισμό και επανα-εγκατάσταση.

Στο έργο 'Recollection', η αρχική ουδέτερη κενότητα του δωματίου γεμίζει με στρώσεις από φορτισμένες αντιφατικές έννοιες, οι οποίες φέρνουν το δωμάτιο σε ένταση, ανταλλάσσοντας την αναπαράσταση του σώματος από μια θέση ομοφροσύνης με αυταρχικές αναγνώσεις σε μια θέση δυσαρμονίας. Η απεικόνιση του σώματος στις συνθήκες ορίων του συζητά την «πολύπλοκη δομή των σχέσεων δύναμης, ερωτημάτων κοινωνικού φύλου, τις συνθήκες πολιτισμικών καταστάσεων και τον τόπο όπου αυτές οι σχέσεις πραγματοποιούνται». Η Mona Hatoum τοποθετεί την ταυτότητα στην παρυφή του ανθρώπινου σώματος, σε αυτή την περίπτωση στα περιθώρια τα οποία έχουν αποκοπεί υλικά από το σώμα, αλλά συνειρμικά αποτελούν ακόμα μέρος του. Αυτή η περιθωριοποιημένη τοποθέτηση καταφέρει να προκαλέσει την περιφερειακή ποιότητα του τόπου, υπό όρους μονιμότητας και σταθερότητας, εκθέτοντας την ταυτότητα ως πολιτικό θέμα. Ο τόπος εμπεριέχεται στο σώμα.

4. Το σώμα ως ιδιαίτερη αναλογία: 'Ενεστώτας' [Present Tense]

Η αποποίηση συγκεκριμένων τμημάτων του σώματος όπως στην εγκατάσταση 'Recollection' δεν είναι η μόνη μορφή μετατόπισης και κατά συνέπεια αποπροσανατολισμού. Η μετατόπιση όπως ο χαμός μια ολόκληρης περιοχής, συνδεδεμένη με τη συλλογική μνήμη, γίνεται η αφορμή για την εγκατάσταση της Mona Hatoum με τον τίτλο 'Present Tense' [Ενεστώτας] (Jerusalem, 1996), η οποία μιλάει για τον τόπο πιο αναλυτικά. Με άφιξη το χάρτη του Παλαιστινιακού κράτους όπως προβλέπεται από τη Συμφωνία του Όσλο το 1993 η Hatoum αναπαράστα το χάρτη με κόκκινες γυάλινες χάντρες μπηγμένες στην επιφάνεια τεμαχίων σαπουνιού Nablus, τα οποία είναι ταξινομημένα σε ένα τετράγωνο στο πάτωμα. Το

σαπούνη Nablus είναι παραδοσιακό προϊόν της Παλαιστίνης και σύμβολο μιας συνέχειας της παράδοσης και μιας ανθεκτικότητας, καθώς ο τόπος και η διεργασία παραγωγής του σαπουνιού έχουν αντισταθεί τις αλλαγές στην περιοχή. Προϊόν χειροτεχνήματος μέσα από την παραγωγή του και αναπαράσταση της οικείας επαφής με το σώμα, ως μέσω αμφότερα του φυσικού και του πνευματικού καθαρισμού, το σαπούνη θεμελιώνει το σώμα σε ένα συγκεκριμένο τόπο, δημιουργώντας μια δυνατή συνάρτηση με τους κατοίκους αυτής της προβληματικής περιφέρειας που πασχίζουν για επιβίωση και ειρήνη. Παράλληλα, η μελανή παρουσία του σαπουνιού στην Εβραϊκή ιστορία επιτρέπει ενδεχομένως στο έργο να παραπέμψει σε ένα περαιτέρω καυστικό σχόλιο.

Ο τίτλος αυτού του έργου μιλάει πολύ καλά για τις προθέσεις του. Το έργο 'Present Tense' στα Ελληνικά 'Ενεστώτας' περιγράφει μια στιγμή στην μεταβαλλόμενη ιστορία της εδαφικής περιοχής της χώρας και διερευνά την 'τεταμένη' [tense] φύση της κατάστασης αμφότερων μιας 'παρουσίας' [present-ation] ένοπλων εξεγέρσεων και ενός ειρηνικού 'ενεστώτα' [present] της γης. Το περίγραμμα δείχνει την έλλειψη συνοχής και οριοθέτησης της περιοχής του Παλαιστινιακού Κράτους, αμφισβητώντας τη δημιουργία χαρτών και συνεπώς του ορισμού ορίων τα οποία δρουν παράλληλα ως μέσα ασφάλειας και ως μέσα περιοριστικού εγκλεισμού. Επιπρόσθετα, εκδίδουν τον κατακερματισμό ως την ταυτότητα ενός τόπου.

Ωστόσο, το έργο λειτουργεί ως η αντιφατική τοποθεσία της αβεβαιότητας και της ελπίδας. Η επιλογή των κομματιών σαπουνιού ως υλικό εφήμερης φύσης με την προοπτική της επαναρευστοποίησης σε ένα μεγάλο κομμάτι όπως αυτό από το οποίο αρχικά κόπηκαν υπερβαίνει τη μη προσδιορίσιμη σε σχέση με τα όρια φύση του υπάρχοντος τόπου. Εισάγει την ελπίδα για έναν τόπο μιας μοναδικής ενυπόστατης ενότητας και, σε εννοιολογικό επίπεδο, για μια διεργασία ενοποιημένης συμμετοχής (μέθεξη), όπως αναφέρει ο Dalibor Vesely. Το έργο 'Present Tense' συζητάει ανοιχτά την εξορία και την ασυνέχεια του τόπου, μια ασυνέχεια υποβολής δύναμης σε ένα διάλογο με τη συνέχεια του τόπου στην τέχνη μέσα από τη μαστοριά του σαπουνιού, «συνδέοντας τις ενυπόστατες και τις οντολογικές σημασίες με τις πραγματικές κοινωνικές και πολιτικές καταστάσεις», όπως το θέτει η Kristine Stiles. Το σαπούνη καταφέρνει να ενώσει το σώμα (καθαρισμός) και τον τόπο (βιβλική πατρίδα) σε ένα πολιτικό έδαφος: το θέμα της διάσχησης ορίων και της αχρονικότητας της παράδοσης.

5. Επίλογος: η πολιτική ταυτότητα όπως εκφράζεται στο σώμα

Τα επιλεγμένα παραδείγματα από τη δουλειά της Mona Hatoum χρησιμοποιήθηκαν ως μέσο για το σχολιασμό της ταυτότητας σε σχέση με το σώμα μέσα από τα στοιχεία της αντιστροφής, της μετατόπισης, της κατάτμησης και της έλλειψης αρτιότητας. Η ιδιαιτερότητα των συσχετισμών που γίνονται με τον τόπο, ο οποίος βιώνεται κάθε φορά με εφήμερο τρόπο, καθιστά το σώμα αναφορικό. Το σώμα και ειδικά το έμφυλο σώμα γίνεται ο τόπος στον οποίο συγκλίνουν πολλαπλά, πολύπλοκα και εν δυνάμει αντιφατικά σύνολα εμπειριών που καθορίζονται από αλληλοκαλυπτόμενες και μεταβλητές παραμέτρους. Ωστόσο, η ιστορία είναι αυτό που φέρνει το σώμα και την ταυτότητα μαζί. Καθώς το σώμα πάντα ριζώνει το ανθρώπινο ων σε συγκεκριμένες τοποθεσίες, δίνοντάς του προσανατολισμό, ο τόπος γίνεται ένας παράγοντας ζωτικής σημασίας για αυτή την εξίσωση. Καθώς το σώμα δένεται με τον τόπο και κατά τον E. Kant «η συνειδητοποίησή μας είναι εδραιωμένη στην χωρική εμπειρία», η ταυτότητα επίσης εδραιώνεται στον τόπο.

Όπως εκδηλώνεται στη δουλειά της Mona Hatoum, το 'πολιτικό', όπου εμπεριέχεται και η έμφυλη διάσταση του σώματος, γίνεται δυνατό μόνο μέσα από την τοποθέτηση του σώματος ενώ η πολιτική ταυτότητα διαμορφώνεται από αμφότερα το σώμα και τον τόπο. Το πολιτικό στοιχείο του σώματος βρίσκεται στο γεγονός ότι είναι τοποθετημένο, επομένως το σώμα αποκτά την πολιτική του ταυτότητα από την πολιτική του τόπου στο οποίο ανήκει. Για τη Hatoum, η ιδιαιτερότητα του τόπου και η έλλειψή της είναι πολύ σημαντική, οπότε είναι η έννοια της μετατόπισης αντί η έννοια της τοποθέτησης που μιλάει για πολιτική ταυτότητα. Συνεπώς τα σώματά της είναι μπλεγμένα σε ένα κόσμο που τα ερμηνεύει ως πολιτικά, γιατί

είναι εδραιωμένα σε αυτόν. Καθώς το να αποδώσει κανείς μια ταυτότητα - όπως για παράδειγμα ο κοινωνικός καθορισμός της έμφυλης ταυτότητας - είναι επίσης και μια επιβολή ορίων, σύμφωνα με τον P. Bourdieu, το σώμα αποδίδεται ως μια πολιτικά αμφισβητούμενη τοποθεσία.

Σε μια περίοδο οπότε οι ανθρώπινες σχέσεις παρουσιάζουν «σύνορα που θα επισφραγιστούν και όχι όρια που θα διασχιστούν», απομένει κανείς να διερωτάται αν η συνειδητοποίηση της πολιτικής ταυτότητας ενός τόπου, η οποία προέρχεται πρώτιστα από την κατανόηση του έμφυλου σώματος σε σχέση με αυτό, συνεισφέρει στην κατοίκηση του. Η βαρύτητα αυτού του προβληματισμού βρίσκεται στο γεγονός ότι η πρόκληση και η εγκαθίδρυση της πολιτικής ταυτότητας συνάπτεται με την απότητα του τόπου, όπως αυτή εκδηλώνεται με την τοποθέτηση των σωμάτων μέσα σε αυτήν. Στη συγκεκριμένη θεματική, αυτή η πρόκληση, παρά τις διαφορές στις αναπαραστάσεις της τοποθέτησης του σώματος, προκαλεί εντάσεις που ενσωματώνονται στο έμφυλο των και είναι απαραίτητες για την χειραφέτηση του ανθρώπου.

Βιβλιογραφία

Αθανασίου Α., 2006: Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική. Νήσος, Αθήνα.

Archer M., Brett G., Zegher C. (eds.), 2003: *Mona Hatoum*. Phaidon Press, New York, London.

Bachelard G., 2004: *La Terre et la reverie du repos*, Les Massicotés, Corti, Paris.

Bhabha H. K., 2002: *The location of culture*. Routledge, London & New York.

Bourdieu. P., 1984: *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste.*, Cambridge Mass.

Brandstetter G., Voelckers H. (eds.), 2000: *Remembering the Body: Body and Movement in the 20th Century*. Hatje Cantz Publishers, Germany.

Casey E.S., 1993: *Getting Back into Place: Toward a Renewed Understanding of the Place-World*. Indiana University Press, Bloomington & Indianapolis.

Dodds G., Tavernor R. (eds), 2002: *Body and Building: Essays on the Changing Relation of Body and Architecture*. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, England.

Heinrich C., 2004: *Mona Hatoum*. Hatje Cantz Publishers, Germany.

Jones A., Stephenson A. (eds), *Performing the Body; Performing the Text*, Routledge, London: 1999, pp.182-3

Padovan R., 1999: *Proportion: science, philosophy, architecture*. E&FN Spon, Taylor & Francis Group, London and New York .

Rowe C., Koetter F., 1978: *Collage City*. MIT Press, Boston.

Stegmann P., Seel P.C. (eds), 2004: *Migrating Images: producing...reading...transporting...translating*. Haus der Kulturen der Welt, Berlin.

Warr T., Jones A. (eds.), 2000: *The Artist's Body*. Phaidon Press Ltd, Hong Kong.

Weiss G. & Haber H.F. (eds), 1999: *Perspectives of embodiments: the intersections of Nature and Culture*. Routledge: New York & London.

ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΧΩΡΟ ΚΑΙ ΤΟ ΦΥΛΟ

Χατζησάββα Δ.

Αρχιτέκτων, Διδάσκουσα (ΠΔ 407), Αρχιτεκτονική Σχολή Α.Π.Θ., *dicha@otenet.gr*

Περίληψη

Η εισήγηση θα επιχειρήσει την εξερεύνηση του πεδίου συνάντησης των σύγχρονων θεωρήσεων για τον χώρο και το φύλο. Οι συνδέσεις ανάμεσα στις έμφυλες προσεγγίσεις του χώρου και τις τρέχουσες χωρικές προσεγγίσεις για τον σχεδιασμό της πόλης και της αρχιτεκτονικής θα αναλυθούν μέσω της οπτικής του φιλοσοφικού μεταστρουκτουραλισμού και ειδικότερα αυτής του G. Deleuze. Στην κατεύθυνση αυτή, θα εξετασθούν σύγχρονες χωρικές στρατηγικές προκειμένου να καταστούν ορατοί οι μηχανισμοί συγκρότησης του χώρου καθώς και οι δυνατότητες που εισάγουν για μια νέα προσέγγιση των έμφυλων κατασκευών:

Στρατηγική του επιτελεστικού κοντεξτουαλισμού - από το γενικό στο συγκεκριμένο

Το φύλο και ο χώρος αντιμετωπίζονται ως συγκεκριμένες, «επιτελεστικές πράξεις» οι οποίες μετασχηματίζονται στο χώρο και το χρόνο, μέσα από τις μεταβλητές που συναντούν και κάνουν εμπειρία. Οι έμφυλες προσεγγίσεις αμφισβητώντας τους γενικευτικούς όρους της κοινωνίας, τάξης, χώρου, φύλου, αναγνωρίζουν την πολλαπλότητα και τη συνθετότητα αυτών των εννοιών και τις αλληλεπιδράσεις τους σε συγκεκριμένα τοπικά και κοινωνικά συμφραζόμενα.

Διαχείριση της αστάθειας- δυναμική του χρόνου, κινητικότητα

Από τις σταθερές μορφές της πόλης και του φύλου στη διαχείριση της μετατροπής τους στον χρόνο. Η έμφυλη ταυτότητα και ο χώρος προσεγγίζονται ως ανοιχτές, δυναμικές δομές που βρίσκονται σε μόνιμη μεταβολή και εξέλιξη.

Αναπαράσταση και στρατηγική της απο-μορφοποίησης

Μετατόπιση από τη μορφή και αυτό που αναπαριστά στις πρακτικές και τις δυνάμεις που την κατασκευάζουν και της προσδίδουν σημασία. Στις εναλλακτικές αυτές προσεγγίσεις ελέγχονται οι αναπαραστατικοί μηχανισμοί του χώρου, οι έμφυλοι χωρικοί συμβολισμοί και οι αποδόσεις (αφηγήσεις, στερεότυπα) που αναπαράγουν.

Στρατηγική του διαγράμματος

Η στρατηγική του διαγράμματος επιχειρεί μια σχεδιαστική έρευνα που στοχεύει στην εξακρίβωση και διάγνωση των χωρικών, συχνά αόρατων ενεργειών, τη λανθάνουσα δυναμική του τόπου ή του φύλου. Σύνδεση πραγματισμού με τον φεμινισμό.

Στρατηγική του τοπίου - υβριδισμός φυσικού/τεχνητού

Η διάρρηξη του περιγράμματος των δομών επιτρέπει την έκθεση των δυνάμεων που τις παράγουν καθώς και διαντίδραση με τον περίγυρό τους. Αναστολή των διπολικών αντιθέσεων ανάμεσα σε φυσικό/τεχνητό, υλικό/άυλο κ.λπ. Έμφυλη σωματικότητα, χωρίς οριοθετημένο περίγραμμα, πεδίο αντιτιθέμενων ροών, ταυτόχρονα οργανικό και ανόργανο.

1. Εισαγωγή - Η σύγχρονη αστική συνθήκη

Στη σύγχρονη συνθήκη οι νέες τεχνολογικές και οικονομικές εξελίξεις μεταβάλουν

ταχύτατα το περιεχόμενο εννοιών με τις οποίες η αρχιτεκτονική και ο αστικός σχεδιασμός ήταν παραδοσιακά συνδεδεμένες.

Η απούλοποίηση της αρχιτεκτονικής συντονίζεται αδιάρρηκτα με αυτήν της νέας οικονομίας. Αστικοί σχηματισμοί μακράς διάρκειας υποκαθίστανται ταχύτατα από εφήμερες, στρατηγικής σημασίας εγκαταστάσεις. Δραστηριότητες που παραδοσιακά φιλοξενούνταν σε κτιριακά κελύφη συμπιέζονται σε μια όλο και πιο μικρή αποθηκευτική μονάδα ψηφιακών δεδομένων που είναι αποσυνδεδεμένη από τοπικούς, ή χρονικούς προσδιορισμούς. Ο χώρος δεν αποτελεί πλέον το προνομιακό επίπεδο της οικονομικής ή θεσμικής αναπαράστασης της εξουσίας. Μια διασπορά από κομβικές πόλεις οικονομικής αιχμής, 'παγκόσμιες πόλεις' θα τις έλεγε η S. Sassen (Sassen 1991), διατάσσουν μια νέα γεωγραφία, ένα δίκτυο στρατηγικών σημείων ενδιαφέροντος. Η νέα αυτή κατανομή υποκαθιστά τα παραδοσιακά οικονομικά κέντρα των εθνικών πόλεων και τις χωρικές σχέσεις που οικοδομούσαν οι άνθρωποι με όρους γειτνίασης, φυσικής εγγύτητας και συνάφειας. Η φυσική εκτατική συγκέντρωση αντικαθίσταται από την εντατική σύνδεση, το πληροφοριακό βάθος, την ευελιξία στην αναπροσαρμογή και ρύθμιση στους ευμετάβλητους κανόνες της αγοράς. Σε αυτό το ρευστό περιβάλλον διαμορφώνονται νέες τυπολογίες ελέγχου και οριοθετήσεων.

Ενώ λοιπόν οι σύγχρονες μορφές εξουσίας δεν εκδηλώνονται απαραίτητα χωρικά, ο χώρος στο βιωματικό επίπεδο εξακολουθεί να αποτελεί το υλικό πλαίσιο όπου πραγματοποιούνται οι ανθρώπινες συναντήσεις. Στον χώρο εγκαθίσταται και ρυθμίζεται η ατομική και δημόσια αναπαράσταση, ο χώρος περιορίζει, ιεραρχεί, αποτρέπει ή επιτρέπει διαχωριστικές οροθετήσεις. Αποτελεί το πλαίσιο όπου αναπτύσσονται, κατασκευάζονται και μετασχηματίζονται ταυτότητες φύλου, ταξικές, φυλετικές, θρησκευτικές. Ο χώρος εξακολουθεί να ρυθμίζει την ενσωμάτωση, την αφομοίωση ή την ανάδειξη του διαφορετικού στους κοινωνικούς σχηματισμούς.

Από την άλλη όμως, η σύνδεση του παγκόσμιου με το τοπικό είναι πλέον άμεση και η χωρική εγγύτητα δεν μεσολαβεί απαραίτητα στη συνάντηση με τον 'άλλον'. Αναδύεται μια νέα σφαίρα ταυτοποίησης, όχι πλέον μέσω της συλλογικής μνήμης, ή της άμεσης επαφής, αλλά μέσα από το μοίρασμα της ταυτόχρονης τηλε-εμπειρίας ή της κατανάλωσης της κοινής εικόνας. Οι ταυτότητες σήμερα παράγονται όλο και λιγότερο από χωρικά εντοπισμένες έννοιες, όπως η πόλη, το σπίτι, η γειτονιά και περισσότερο από μεταβλητές ένταξης όπως το επάγγελμα, η μόδα. Οι άνθρωποι στο πλαίσιο μιας εξατομικευμένης τακτικής επιβίωσης προσαρμόζουν και ποικίλουν τη συμπεριφορά τους σύμφωνα με το περιβάλλον τους, διαμορφώνοντας μια ταυτότητα ως αστικό καμουφλάζ (Leach 2003:89-100). Αυτοί οι νέοι τρόποι αντίληψης και κατοίκησης του εδάφους θέτουν σε κρίση τις παραδοσιακές κατηγορίες τόσο των χωρικών εννοιών όσο και της ίδιας της έννοιας της ταυτότητας.

Ο M. Castells (Castells (2002:99-110) αναφέρει σχετικά: «Όλες οι υλικές ανακατατάξεις στην ιστορία διέπονται από αλλαγές στον χώρο και τον χρόνο, και είναι μέσω αυτών που μεταβάλλονται οι δομές της κοινωνίας. [...] Για τους περισσότερους ανθρώπους, η εμπειρία έχει οργανωθεί ιστορικά γύρω από συγκεκριμένους τόπους, όπου το νόημα και η λειτουργία τοποθετούνται με πυρήνα τη φυσική εγγύτητα. Παρ' όλα αυτά, στον χώρο των ρωών, η λειτουργία και το νόημα είναι ασύνδετα μεταξύ τους. Έτσι, η εξουσία οργανώνεται μέσω των ρωών, ενώ η εμπειρία περιορίζεται σε τοπολογικούς προσδιορισμούς».

Είναι αναγκαίο λοιπόν να αναλυθούν οι νέες τυπολογίες κατοίκησης που αντιστοιχούν στις συνθήκες της εποχής μας όπως : η αύξηση του ορίου ηλικίας, η ανακατανομή των έμφυλων εργασιακών ρόλων, η πολυπολιτισμική συνύπαρξη, η αλλαγή στις σχέσεις ανάμεσα στο ατομικό και το συλλογικό, η ένταξη στον ιδιωτικό χώρο των παραδοσιακών κτιριολογικών τυπολογιών που αντιστοιχούσαν στις δημόσιες λειτουργίες της πόλης (τηλε- εργασία, εμπόριο, εκπαίδευση, αναψυχή, επικοινωνία κ.τλ.), η αναδιάταξη των ορίων μεταξύ του δημόσιου χώρου και της δημόσιας σφαίρας κ.α.

2. Ο χωρικός και έμφυλος νομαδισμός του G. Deleuze - έμφυλες χωρικές προσεγγίσεις

Η σύγχρονη θεωρία και πρακτική για τον σχεδιασμό του χώρου επιχειρεί να αναγνωρίσει αυτή την πολύπλοκη κατάσταση και να τη διαχειριστεί. Σε αυτή την προσπάθεια δέχεται επιρροές από τις μεταστρουκτουραλιστικές φιλοσοφικές θεωρήσεις και ειδικότερα από το έργο του γάλλου διανοητή G. Deleuze.

Για τον G. Deleuze (Deleuze 1969), οι έννοιες δεν είναι αυτόνομοι σχηματισμοί, παράγονται με συγκεκριμένους μηχανισμούς σε συγκεκριμένα ιστορικά πλαίσια, δεν αποτελούν κρυμμένες καταγωγές, ούτε εκτεθειμένες βεβαιότητες στην καθησυχαστική ασφάλεια του κοινού νού. Η σκέψη του G. Deleuze (Deleuze-Parnet 1980) υπερβαίνει τους πολιτικούς διπολισμούς για να ανοίξει μια κριτική απόσταση στις έννοιες για τη θετική έλευση νέων δυνατοτήτων στον τρόπο με τον οποίο ζούμε και τη διαχείριση των δυναμικών δομών που μας περιβάλλουν. Η σκέψη νοείται ως διαφορά (Deleuze 1968).

Ο μεταστρουκτουραλισμός θέτει υπό αμφισβήτηση τα ολοποητικά σχήματα των επιστημονικών διατάξεων και αναγνωρίζει τη διάλυση του ενιαίου υποκειμένου. Υποδέχεται θετικά την έλλειψη θεμελιών και την αποσπασματική, πολλαπλή θέαση της πραγματικότητας. Η αποσταθεροποίηση των ιεραρχικών αντιθέσεων συντονίζεται με τις κινητοποιήσεις των γυναικών για αλλαγές, που θα αμφισβητήσουν την καθεστηκία κοινωνική και πολιτική τάξη. Το φύλο ως εννοιολογικό εργαλείο επιτρέπει να γίνει αντιληπτή η ιεραρχική διάσταση των κοινωνικών σχέσεων σε όλα τα πεδία της ζωής, τις καθημερινές πρακτικές τους πολιτικούς θεσμούς κ.λπ.

Οι μελέτες που εστιάζουν στην έμφυλη οπτική για το σχεδιασμό και την εννοιολόγηση του χώρου, επιχειρούν την εισαγωγή μιας διαφοροποιητικής παραμέτρου που επανεξετάζει τις παραδοσιακές έννοιες, εργαλεία και μεθόδους των χωρικών προσεγγίσεων. Στο βαθμό μάλιστα που η γυναικεία οπτική έχει ιστορικά αποκλεισθεί από τα κυρίαρχα συστήματα αναπαράστασης, κατασκευής και εννοιολόγησης του χώρου, οι αναζητήσεις του γυναικείου ζητήματος συντονίζονται με τις τρέχουσες πειραματικές προτάσεις αρχιτεκτόνων που δέχονται επιρροές από τον φιλοσοφικό μεταδομισμό. Οι σύγχρονες προσεγγίσεις επιτρέπουν να σκεφθούμε νέους τρόπους συζήτησης για το φύλο και τον χώρο, πέρα από την οριοθέτηση της έμφυλης ταυτότητας και την αναγνωρισμένη απουσία της γυναικείας εμπειρίας από την αρχιτεκτονική δραστηριότητα, ως υποκείμενο και αντικείμενο της αρχιτεκτονικής μελέτης. Οι προσεγγίσεις αυτές δεν αρκούνται μόνο στην έκθεση και αμφισβήτηση των εγκατεστημένων από την ανδρική κυριαρχία εννοιών, αλλά επιχειρούν τη δημιουργία νέων, δυναμικών εννοιών για το φύλο και τον χώρο.

Η Jos Boys (Boys 2006) αναφέρει σχετικά : «Οι φεμινιστικές αρχιτεκτονικές πολιτικές τις δεκαετίες 1960-70-80 επικέντρωναν στο να χαρτογραφήσουν τους έμφυλους ρόλους στο φυσικό χώρο με όρους διάκρισης (γυναίκες στα σπίτια ή στα προάστια, άνδρες στη δουλειά και στο δημόσιο χώρο της πόλης). Η άρθρωση των έμφυλων διαφορών ήταν, την εποχή εκείνη, πιο ευδιάκριτη και χωρικά οριοθετημένη, από ό,τι στη σημερινή εποχή που τα όρια είναι πιο ρευστά και άμορφα, οι έμφυλες διαφορές είναι λιγότερο διακριτές στον υλικό χώρο, οι κοινωνικοί ρόλοι πιο διαστρωματωμένοι και πολλαπλοί. Οι διαφορές ωστόσο μεταξύ ανδρών και γυναικών στην χωρική εμπειρία-πολιτισμικές, κοινωνικές, προσωπικές, οικονομικές, υλικές, συνεχίζουν να παράγονται».

Η R. Braidotti (Braidotti 1998:226-235) που δέχεται επιρροές από τη σκέψη του G. Deleuze ορίζει την έμφυλη διαφορά ως ένα τρόπο επαναπροσδιορισμού της σκέψης, ως προτροπή για να σκεπτόμαστε διαφορετικά, να δομούμε διαφορετικά τη θεωρητική μας πρακτική. Σύμφωνα με την Braidotti η θεωρητική και πολιτική πρακτική της έμφυλης διαφοράς στο πλαίσιο του μεταδομισμού εγκαταλείπει τον γραμμικό τρόπο αφήγησης, περιορίζει την αυθεντία και τις οικουμενικές γενικεύσεις, ενισχύει τη διεπιστημονικότητα, την

πολιτική της θέσης- τοποθέτησης, τη θεώρηση της ενσώματης υποκειμενικότητας. Το σώμα σύμφωνα με την R. Braidotti δεν αντιμετωπίζεται ως βιολογική ή κοινωνική κατηγορία, αλλά ως ένα σημείο στο οποίο οι κατηγορίες του φυσικού, του συμβολικού και του κοινωνικού συναντιούνται και αλληλοκαλύπτονται. Αντιστοίχως στη σκέψη της η 'γυναίκα' δεν αποτελεί μια γενικευτική, οικουμενική κατηγορία, αλλά τον τόπο στον οποίο συγκλίνουν πολλαπλά, πολύπλοκα και εν δυνάμει αντιφατικά σύνολα εμπειριών που καθορίζονται από αλληλοκαλυπτόμενες και μεταβλητές παραμέτρους. Το φεμινιστικό υποκείμενο, θεωρείται ο τόπος όπου δισταυρώνονται η υποκειμενική επιθυμία και ο εμπρόθετος κοινωνικός μετασχηματισμός. Πρόκειται για ένα έκκεντρο υποκείμενο γνώσης, πολλαπλό, μεταβαλλόμενο, νομαδικό, ενσώματο, πολιτισμικό που λειτουργεί μέσα σε ένα δίκτυο αλληλοδιαπλοκών, μια σύνθετη κατασκευή και διαδικασία όπου η ταυτότητα αντιμετωπίζεται ως τόπος διαφορών. Η R. Braidotti θα προτείνει την πολιτική των γίνεσθαι, απέναντι στη γραμμική και ντετερμινιστική σκέψη, την πολιτική που ενεργοποιεί κοινωνικοσυμβολικές αλλαγές στις συνθήκες των γυναικών.

Η σκέψη του G. Deleuze παραμένει οδηγητική σε αυτές τις σύγχρονες προσεγγίσεις για τον χώρο και το φύλο. Για τον G. Deleuze και τον συνεργάτη του F. Guattari (Deleuze-Guattari, 1980) όλα τα γίνεσθαι ξεκινούν και περνούν μέσω του γίνεσθαι-γυναίκα. Στο βαθμό που ο άνδρας αποτελεί το γενικευμένο έδαφος της καλά εγκατεστημένης τάξης (λογικής), το αυτάρκες έδαφος της πολιτικής της ταυτότητας. Η γυναίκα, το αποκλεισμένο άλλο, προσφέρει το άνοιγμα σε γίνεσθαι, την αστάθεια της ταυτότητας, το άνοιγμα της δυνατότητας δηλαδή να σκεφθείς, πέρα από την υποκειμενικότητα και την ταυτότητα. Να βρεις το πεδίο μοναδικότητας που δεν υποτάσσεται σε προσδιορισμένη ταυτότητα ή σημασία. Το γυναικείο φύλο γίνεται, σύμφωνα με τους Deleuze- Guattari, ένα πέρασμα στη σχέση με τον άλλον, υποδοχή της ριζικής διαφοράς που δεν επιδιώκει την αφομοίωση. Ένα 'γίνεσθαι-γυναίκα' ως δυνατότητα για άλλα γίνεσθαι, ως έδαφος και διαδικασία μετατροπής, απεδαφικοποίησης από τους κυρίαρχους θεσμούς, που δεν ταυτίζεται απαραίτητα με το γυναικείο φύλο. Μια οντολογία της πολλαπλότητας.

Η θηλυκότητα λοιπόν, ως αναπαράσταση της διαφοράς, παράγεται ιστορικά από θέση ετερότητας, ρευστή ταυτότητα που αποκόπτεται από το υποδεικτικό κυρίαρχο σχήμα. Βλέπουμε λοιπόν ότι στις μεταδομιστικές έμφυλες προσεγγίσεις του χώρου το θηλυκό είναι το άλλο, αυτό που αποκλείστηκε από τον κυρίαρχο λόγο και την πρακτική της αρχιτεκτονικής, το μη ενεργοποιημένο δυνάμει (virtual) του χρόνου και του χώρου όπως επισημαίνει η E. Grosz (Grosz 2001). Πράγματι, για την E. Grosz, το virtual, το δυνάμει, η ουτοπία, είναι ο συνηγορισμός του άλλου, όχι απαραίτητα του θηλυκού αλλά κάθε μη ενεργοποιημένης δυνητικότητας σε παρουσία, ο ενδιάμεσος χώρος, η μοναδικότητα. Σύμφωνα με την Grosz, μόνο μέσω της αρχιτεκτονικής μπορεί η ιδέα της ενσώματης και χρονικής δυνητικότητας να γίνει ταυτόχρονα σκέψη και εμπειρία.

3. Σύγχρονες στρατηγικές για τον χώρο και το φύλο

Βλέπουμε λοιπόν ότι η οπτική του φύλου στο σχεδιασμό και την εννοιολόγηση του χώρου θέτει σε αμφισβήτηση τις κυρίαρχες χωρικές ή άλλες νόρμες.

Αντίστοιχα, θα εξετασθούν οι σύγχρονες θεωρήσεις και στρατηγικές για τον χώρο και την αρχιτεκτονική και οι προοπτικές που εισάγουν για την εννοιολόγηση, την αναπαράσταση και οριοθέτηση των έμφυλων ταυτοτήτων.

4. Αναπαράσταση και στρατηγική της απο-μορφοποίησης

Η μεταστρουκτουραλιστική σκέψη αντιλαμβάνεται τη διπολική ιεράρχηση των εννοιών ως κοινωνική και ιστορική κατασκευή, εξετάζοντας τις μικρό και μακρό - πολιτικές που την παράγει. Θεωρεί ότι δεν υπάρχει νόημα ανεξάρτητο από τις δυνάμεις που το παράγουν. Το φύλο (όπως και ο χώρος) αντιμετωπίζονται ως κατασκευές ανοιχτές σε αλλαγή, δεν έχουν

ένα πρότερο νόημα βιολογικό, κοινωνικό για να το αποδώσουν, τα νοήματά τους κατασκευάζονται μέσα από πολιτισμικές, επαναληπτικές πρακτικές και επιλογές ισχύος.

Η διαδικασία απομορφopoίησης επιδιώκει ακριβώς την έξοδο από τις προκαθορισμένες, στατικές, ιεραρχικές δομές και τους ισχύοντες κώδικές τους. Προωθείται η συνεχής παρέκκλιση από τις δεσπόζουσες δυνάμεις, τα κυρίαρχα γλωσσικά συστήματα και τις ιεραρχήσεις τους.

Στις χωρικές προσεγγίσεις το ενδιαφέρον μετατοπίζεται από την αυτόνομη μορφή (των κτιρίων ή των αστικών παρεμβάσεων) και αυτό που αναπαριστά, στις πρακτικές και τις σχέσεις που την παράγουν, της προσδίδουν σημασία και τη μετασχηματίζουν. Στις εναλλακτικές αυτές προτάσεις ελέγχονται οι αναπαραστατικοί μηχανισμοί του χώρου, οι έμφυλοι χωρικοί συμβολισμοί και οι αποδόσεις (αφηγήσεις, στερεότυπα) που αναπαράγουν. Επιδιώκεται η απροσδιοριστία και η απελευθέρωση από το δίπολο αίτιο/αποτέλεσμα, μορφή/περιεχόμενο, καθώς η έμφαση μετατοπίζεται από το τελικό προϊόν στη διαδικασία του σχεδιασμού. Προωθούνται για το λόγο αυτό, νέα εργαλεία αναπαράστασης και σύλληψης του χώρου (υπολογιστικά λογισμικά, διαγράμματα, μορφογένεση). Η μετατόπιση από το αναλογικό στο ψηφιακό μοντέλο σχεδιασμού, αναπαράστασης και εννοιολόγησης του χώρου επιτρέπει την αποσταθεροποίηση της συμβολικής σύνταξης της αρχιτεκτονικής γλώσσας και της μεθόδου σχεδιασμού του χώρου.

Η αρχιτεκτονική μορφή δεν λειτουργεί πλέον ως ένας ενοποιητικός αναπαραστατικός κώδικας ικανός να ανακαλέσει προεγκτεστημένες συμβολικές

(ιστορικές, γλωσσικές ή άλλες). Δεν ενδιαφέρει το πώς μοιάζει αλλά τι κάνει ένα κτίριο ή μια χωρική παρέμβαση σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο, οι σχέσεις και όχι τα αντικείμενα καθεαυτά.

Ειδικότερα, η έμφυλη προσέγγιση του χώρου εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο οι σχέσεις εξουσίας και τα κοινωνικά στερεότυπα εγγράφονται στο και διαμορφώνονται από το δομημένο περιβάλλον. Ενδιαφέρει ο εντοπισμός και η αποσταθεροποίηση των χώρων που αναπαράγουν και οριοθετούν έμφυλους ρόλους (δημόσιος χώρος, πάρκα, κατοικία, διαφήμιση κ.λπ.). Προωθούνται εναλλακτικές αναπαραστάσεις των γυναικών δημιουργημένες από τις ίδιες. Εξετάζονται λοιπόν, οι νέες δυνατότητες αναπαράστασης, βίωσης και σχεδίασης του χώρου και οι προοπτικές που επιφυλάσσουν για την κατασκευή και τροποποίηση της έμφυλης υποκειμενικότητας. Ελέγχονται σε αυτές τις προσεγγίσεις ταυτόχρονα οι υλικές, κειμενικές και συμβολικές διαστάσεις συγκρότησης και αποσταθεροποίησης του νοήματος για τον χώρο και το φύλο, οι προτεραιότητες που προωθεί κάθε θεωρητική προσέγγιση και οι συσχετίσεις τους με τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό. Ασκείται παράλληλα κριτική στις γενικευτικές κατηγορίες γυναίκα, χώρος κ.λπ. Η έμφυλη οπτική αντιμετωπίζεται τελικά ως κινητήρας διαφοράς πέρα από τα κυρίαρχα μοντέλα για τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό που επιτρέπει να προκύψουν άλλες εικόνες σκέψης και δράσεις για τα φύλα και τον χώρο.

5. Διαχείριση της αστάθειας - Δυναμική του χρόνου, κινητικότητα

Η χρονική διάσταση σε αυτές τις προσεγγίσεις τίθεται ως κεντρική παράμετρος για την κατανόηση της ταυτότητας, της φόρμας και των εννοιών.

Αναπτύσσονται δυναμικές δομές, πρόκειται για δομές που η σημειωτική τους λειτουργία δεν κατορθώνει να παγιωθεί, καθώς βρίσκονται σε συνεχή μετατροπή.

Οι στρατηγικές των δυναμικών δομών αναπτύσσουν μηχανισμούς χωρικής και χρονικής μετάθεσης για τον σχεδιασμό του αστικού χώρου. Οι χωρικές αυτές στρατηγικές επιχειρούν να ανταποκριθούν στις ταχύτερες χωρικές αναπροσαρμογές, λόγω αλλαγής χρήσης, λειτουργίας, ταυτότητας (αποβιομηχανοποίηση περιοχών, αλλαγή κοινωνικής σύστασης σε κεντρικές περιοχές, γκετοποιήσεις κ.α.).

Στη στρατηγική των δυναμικών, εξελικτικών δομών μια αρχιτεκτονική χειρονομία δεν σχεδιάζεται ως ολότητα-αποτέλεσμα, αλλά θέτει τις διαδικασίες που της επιτρέπουν τη συνεχή εξέλιξή της στον χρόνο, την αναπροσαρμογή. Εγκαθίστανται διαδικασίες που σταδιακά αναπτύσσουν διαφορετικές ταχύτητες, ικανές να ενθαρρύνουν τη σταδιακή ανάπτυξη στις χωρικές εμπειρίες. Στόχος της στρατηγικής είναι η αύξηση της δυναμικής, η επέκταση της συνέχειας και η διαφοροποίηση στην τάξη των λειτουργιών μιας χωρικής οργάνωσης.

Ο χρόνος σε αυτές τις προσεγγίσεις δεν εννοείται ως εξωγενής παράγων, αλλά ως δυναμική ροή και ως εσωτερικός παράγων του συστήματος. Δεν ξετυλιγεται δηλαδή αυτό που ήδη υπάρχει, αλλά λειτουργεί ως διαδραστική παράμετρος εξέλιξης και μετατροπής, ως όρος απροσδιοριστίας, ως ανοιχτό σύστημα σε μια πολλαπλότητα διαδρομών που δεν ακολουθούν μια γραμμική καθοδηγητική αφηγηματική συνέχεια. Αυτού του τύπου ο χωρικός σχεδιασμός δεν στοχεύει σε σταθερές σχηματοποιήσεις και μορφές, αλλά στη δημιουργία ικανών πεδίων που αρνούνται να παγιωθούν σε συγκεκριμένες μορφές. Η επαύξηση της δυναμικής σε συγκεκριμένες περιοχές, επιχειρεί να ανατρέψει τις κυρίαρχες δομές και τους ισχύοντες συσχετισμούς τους (ενεργοποίηση περιθωριακών περιοχών της πόλης κ.λπ.).

Οι εφήμερες, ασταθείς χωρικές δομές εξετάζονται στη δυνατότητά τους να αποσταθεροποιήσουν τις ισχύουσες έμφυλες κατασκευές, επιδιώκεται η διαχείριση της μετατροπής τους στον χρόνο. Αναδεικνύονται με αυτόν τον τρόπο οι πολλαπλοί χρόνοι που συνυπάρχουν σε ένα τόπο, η χρονική διασπορά και οι νέες χρονικές τυπολογίες την πόλης. Αυτή η χρονοποίηση του χώρου επιτρέπει το άνοιγμα, την ενεργοποίηση των εν δυνάμει, ανενεργών ιδιοτήτων του χώρου και των κοινωνικών πρακτικών. Συστήματα αυτοοργάνωσης και διαντίδρασης με το συγκεκριμένο περιβάλλον επιτρέπουν την ανάπτυξη έμφυλων μορφών χωρίς προκαθορισμένες συμπεριφορές και χαρακτηριστικά.

6. Στρατηγική του επιτελεστικού κοντεξτουαλισμού - Από το γενικό στο συγκεκριμένο

Το φύλο και ο χώρος σε αυτές τις αναζητήσεις αντιμετωπίζονται ως συγκεκριμένες, «επιτελεστικές πράξεις» οι οποίες μετασχηματίζονται στο χώρο και το χρόνο, μέσα από τις μεταβλητές που συναντούν και κάνουν εμπειρία. Οι έμφυλες προσεγγίσεις αμφισβητώντας τους γενικευτικούς όρους της κοινωνίας, τάξης, χώρου, φύλου, αναγνωρίζουν την πολλαπλότητα και τη συνθετότητα αυτών των εννοιών και τις αλληλεπιδράσεις τους σε συγκεκριμένα τοπικά και κοινωνικά συμφραζόμενα. Εστιάζουν στις διαφορετικές και προσωρινές σημασιοδοτήσεις που υποδέχονται οι έννοιες αυτές, στα εκάστοτε πλαίσια.

Η ταυτότητα, έμφυλη, φυλετική, κοινωνική όπως και ο χώρος αντιμετωπίζονται ως έννοιες που δεν είναι δεδομένες, δηλαδή δεν υπάρχουν έξω από τον τόπο και τον χρόνο της δημιουργίας τους.

Το ενδιαφέρον στρέφεται στις άμεσες, υλικές επιδράσεις, σχέσεις και χρήσεις που εισάγει η χωρική παρέμβαση στον χώρο δράσης της. Οι παρεμβάσεις αυτές αντιμετωπίζονται ως επιτελεστικές, δυναμικές δομές που συνδέονται με τις συγκεκριμένες συνθήκες και τα χωρικά συμβάντα της περιοχής όπου εξελίσσονται. Δομές δηλαδή συνδεδεμένες με συγκεκριμένες πράξεις και καταστάσεις και όχι έτοιμες και εκ των προτέρων δοσμένες. Για τις δομές αυτές δεν υπάρχει νόημα πριν από την τοπική εκμετάλλευσή τους. Αναπτύσσεται μια πραγματιστική, κονστρουκτιβιστική σχέση με το νόημα. Το νόημα δεν ανακαλείται, κατασκευάζεται.

Αυτή η λογική του συγκεκριμένου πλαισίου νοηματοδότησης, συναντάται στις έμφυλες προσεγγίσεις του φύλου και της γνώσης που εστιάζει στη συγκεκριμένη θέση και οπτική μιας προσέγγισης που αμφισβητεί την αντικειμενικότητα, την ουδετερότητα και τον επιστημονικό αυτοκαθορισμό (Situated Knowledge, Standpoint Theory) (Harding 1986,1991).

Η έκθεση των δυνάμεων παραγωγής της έμφυλης ταυτότητας συνδέεται με τη διαντίδραση με τον περίγυρο, τις πρακτικές και τους ρόλους που τη διαμορφώνουν. Η έμφυλη ταυτότητα κατασκευάζεται συσχετικά και αλλάζει ανάλογα με τα συμφραζόμενα. Η J. Butler (Butler 1993) επεξεργάζεται μια οπτική για την ταυτότητα που βασίζεται στην επιτέλεση (performance) : Είναι οι συμπεριφορές και οι επαναληπτικές πρακτικές που συνιστούν ταυτότητα και όχι οι βιολογικές ή οι έμφυλες διαφορές. Η ταυτότητα συντελείται με δράσεις, χειρονομίες, σωματικά σημεία και άλλους αφηγηματικούς τρόπους, μέσα από τη «φυσικοποίηση» πολιτισμικών πρακτικών που κυβερνώνται από την ηγεμονική επιθυμία συμμόρφωσης, οπτικής εκκοσμίκευσης και συνοχής. Η κατασκευή της ταυτότητας κάποιου επεκτείνεται πέρα από ζητήματα εμφάνισης, στους τρόπους και τις πρακτικές που ακολουθούνται και προωθούνται. Πρόκειται για μια πολιτική της ταυτότητας που ασκείται στον υλικό χώρο. Η έμφυλη ή άλλη ταυτότητα του χώρου εξαρτάται από τις πρακτικές επιτέλεσης που ασκούνται σε αυτόν, και όχι από τις φόρμες που τον διαμορφώνουν. Βλέπουμε λοιπόν ότι η παράμετρος του φύλου εισάγει την ιδιαιτερότητα στον σχεδιασμό του χώρου και την αμφισβήτηση των οικουμενικών χρήσεων και γενικευτικών πρακτικών. Ανθρωπομετρία, οικουμενικές προδιαγραφές εργονομίας, μορφολογικά και τυπολογικά δεδομένα μετατρέπονται σε σχεδιασμό για συγκεκριμένες κατηγορίες, χρήση, τόπο, περιστάσεις. Το συγκεκριμένο σε αυτές τις προτάσεις παράγεται, επιτελείται στη διαδικασία δεν προϋπάρχει ως προκαθορισμένη έμφυλη, φυλετική ταυτότητα ή σημασία.

7. Στρατηγική του διαγράμματος

Το διάγραμμα επιτρέπει τη συνεχή επεξεργασία και ενσωμάτωση διαφορών, δίνοντας έμφαση στη δυναμική, συχνά αόρατη διάσταση των οργανωτικών δομών. Πρόκειται για τα εναρκτήρια και κατευθυντικά εργαλεία μιας ανοιχτής, διαδραστικής σχεδιαστικής διαδικασίας που επιτρέπουν την προσέγγιση των σύνθετων φαινομένων. Εγχείρημα που επιχειρεί να παρακολουθήσει τη δυναμική και πολυδιάστατη δομή της ετερότητας, την ανίχνευση των πολλαπλών και συχνά αντιφατικών και μη ικανά ορατών δυνάμεων που ενοικούν τις έννοιες, φύλο, χώρος, τάξη, κ.λ.π. Η διαλεκτική διάδραση ανάμεσα σε χαρακτηριστικά που αποδίδονται σε έμφυλες και χωρικές κατασκευές και νοηματοδοτήσεις δίνει τη θέση της σε μια πολύπλοκη και δυναμική σχέση.

Η στρατηγική του διαγράμματος επιχειρεί ακριβώς, μια σχεδιαστική έρευνα που στοχεύει στην εξακρίβωση και διάγνωση των χωρικών, συχνά αόρατων ενεργειών του τόπου ή του φύλου. Αυτή η έρευνα δίνει έμφαση στα πραγματιστικά δεδομένα και παραμέτρους που διαμορφώνουν μια συνθετική πρόταση.

Τα διαγράμματα αποτελούν συνθετικά εργαλεία που εισάγουν στον χωρικό σχεδιασμό ποιότητες ασύνδετες, ετερογενείς στο βαθμό που αναπτύσσουν σχέσεις ανάμεσα σε πληροφοριακές δομές και τη ζωντανή εμπειρία. Τα διαγράμματα συμπυκνώνουν, συμπιέζουν πληροφορία, ενσωματώνουν διαφορετικά επίπεδα σημασίας και διαφορετικής τάξης δεδομένα.

Η δυνατότητα διαχείρισης και συνδυασμού ταυτόχρονα αφηρημένων και συγκεκριμένων δεδομένων και παραμέτρων για το σχεδιασμό, επιτρέπει τη σύνθετη διαχείριση στο σχεδιασμό του χώρου. Ο σχεδιασμός σε αυτήν την περίπτωση επιχειρεί όχι μόνο να συμπεριλάβει περιθωριοποιημένες πλευρές της χωρικής και κοινωνικής διαντίδρασης, αλλά και να πειραματισθεί με τη δημιουργία απρόσμενων συνδυασμών έμφυλων και χωρικών κατασκευών.

Ο διαγραμματισμός της μορφής ενδιαφέρεται για τις αφαιρετικές διαστάσεις και τους άμορφους δείκτες της πραγματικότητας (πυκνότητα, μαζική κίνηση, κώδικες). Πρόκειται για μη αφηγηματικές, 'αφηρημένες μηχανές' θα έλεγε ο G. Deleuze, μιας μη σημαίνουσας σημειωτικής που επιτρέπουν τη διαφυγή από τις κυρίαρχες σημασίες (Deleuze-Guattari 1980: 178).

Τα διαγράμματα είναι λοιπόν, συνθετικά εργαλεία που απελευθερώνουν τον σχεδιασμό από μορφολογικές αποφάσεις. Περιορίζουν την υποκειμενικότητα του δημιουργού και παρουσιάζουν την αρχιτεκτονική ως κοινωνικά παραγόμενη. Επιτρέπουν ωστόσο στο κοινωνικό και το πραγματικό να διευρύνουν τον ορίζοντά τους, να συμπεριλάβουν ετερογενείς συνδέσεις και συνδυασμούς. Προσφέρουν δηλαδή τα εργαλεία στις έμφυλες προσεγγίσεις του χώρου να κινηθούν πέρα από τους περιορισμούς του υποκειμένου και του κοινωνικού, ως οριοθετημένο πλαίσιο ανάλυσης. Αξιοποιούνται οι επιμέρους δυναμικές σε συγκεκριμένα ζητήματα, ως μια δυνατότητα εξόδου από τις επαναληπτικές έμφυλες αναπαραστάσεις στο κοινωνικό αλλά και στο συμβολικό επίπεδο. Αυτή η σύνδεση του πραγματισμού με τον φεμινισμό επιτρέπει τη συνύπαρξη δεδομένων βιωματικής εμπειρίας με δεδομένα στατιστικά, κοινωνικά, υλικά κ.α.

8. Στρατηγική του τοπίου - Υβριδισμός φυσικού/τεχνητού

Η χωρική στρατηγική του τοπίου αποτελεί μια αντίδραση στην ψηφιακή απούλοποίηση και απεδαιφικοποίηση της αρχιτεκτονικής. Η στρατηγική αυτή πριμοδοτεί τη γεωλογική, εδαφικά προσδιορισμένη αντιμετώπιση της αρχιτεκτονικής, σε σχέση με τις αντίστοιχες μορφολογικές ή τυπολογικές προσεγγίσεις. Το αναδιαμορφωμένο φυσικό ή τεχνητό έδαφος, διαπλέκεται, πτυχώνεται με το κτίριο, σε σχέσεις αμοιβαίας μόλυνσης και αμφίδρομης επίδρασης. Αποτέλεσμα αυτής της εμπλοκής είναι ένα κτιριακό συνεχές που επεκτείνεται πέρα από τα καθορισμένα, αναγνωρισμένα όρια του περιβλήματος ενός κτιρίου. Με αυτόν τον τρόπο ο σχεδιασμός των κλειστών αντικειμένων αντικαθίσταται από τον σχεδιασμό ευρύτερων επιφανειών, ικανών να συνδέσουν διάσπαρτα ετερογενή στοιχεία και να συμφιλώσουν ασύμβατα προγράμματα. Τροφοδοτείται συνεπώς η συνέχεια ανάμεσα στην αρχιτεκτονική και την πόλη, ανάμεσα σε κτίριο, υποδομή και τοπίο.

Η διάρρηξη του περιγράμματος των δομών επιτρέπει την έκθεση των δυνάμεων που τις παράγουν, καθώς και τη διαντίδραση με τον περίγυρό τους. Επιτυγχάνεται με αυτούς τους χειρισμούς η αναστολή των διπολικών αντιθέσεων ανάμεσα σε φυσικό/τεχνητό, εσωτερικό/επιφάνεια, φόντο/αντικείμενο, κτίριο/υποδομή, υλικό/άυλο κ.λπ. Το κτιριολογικό τοπίο παραλληλίζεται έτσι, με μια χωρίς όρια σωματική, υλική διάταξη. Σώμα και τοπίο νοούνται και επεξεργάζονται ως σύνθετες υλικές και πολιτισμικές διαδικασίες.

Οι σύγχρονες χωρικές και έμφυλες αναζητήσεις που κινούνται σε αυτή την κατεύθυνση αρνούνται την φυσικοποίηση της κοινωνικής κατασκευής και βλέπουν με επιφυλακτικότητα την ασυσχετίστη αντίθεση του φυσικού με το τεχνητό/πολιτισμικό. Δεν αποδέχονται τις κλειστές οριοθετημένες δομές του υποκειμένου ή της φόρμας.

Σε αυτές τις προσεγγίσεις η έμφυλη σωματικότητα είναι αντιληπτή χωρίς οριοθετημένο περίγραμμα και ουμανιστική κανονιστική, ως ένα πεδίο αντιτιθέμενων ροών και συσχετισμών. Πρόκειται για την αντίληψη ενός σώματος ανακατασκευασμένου από τη βιοτεχνολογία, υβριδικό, αποτελούμενο ταυτόχρονα από φυσικά και τεχνητά στοιχεία, οργανικά και ανόργανα, συνδυασμούς που επιτρέπουν την πρόσβαση σε άλλα τοπία της ύπαρξης και της εμπειρίας.

9. Συμπεράσματα

Προτείνεται λοιπόν από τις χωρικές και έμφυλες στρατηγικές που εξετάστηκαν ένα πλαίσιο εργασίας, που σέβεται τις υπάρχουσες συνθήκες ρευστότητας, πολυπλοκότητας και ετερογένειας. Οι στρατηγικές αυτές επιχειρούν να διαχειριστούν αυτή τη νέα συνθήκη με παρεμβάσεις που αδιαφορούν για τα όρια και την τελική μορφή. Ο R. Koolhaas (Koolhaas 1997:36-40), αναφέρει σχετικά: «Αν είναι να υπάρξει μια 'νέα πολεοδομία' αυτή δε θα βασίζεται στις δίδυμες φαντασιώσεις της τάξης και της παθοδυναμίας θα είναι το ανέβασμα της αβεβαιότητας. Δε θ' ασχολείται πια με την τακτοποίηση περισσότερο ή λιγότερο μόνιμων αντικειμένων, αλλά με την άρδευση περιοχών με δυνατότητες. Δε θα στοχεύει πια σε

σταθερές σχηματοποιήσεις, αλλά στη δημιουργία ικανών πεδίων τα οποία στεγάζουν διαδικασίες που αρνούνται να στερεοποιηθούν σε συγκεκριμένη μορφή. Δε θα'χει πια να κάνει με τον σχολαστικό ορισμό, την επιβολή ορίων, αλλά με την επέκταση των εννοιών, την άρνηση των συνόρων, όχι με το χωρισμό και την αναγνώριση οντοτήτων, αλλά με την ανακάλυψη υβριδίων χωρίς όνομα. Δε θ' ασχολείται πια έμμεσα με την πόλη, αλλά με το χειρισμό της υποδομής, με στόχο ατελείωτες εντατικοποιήσεις και διαφοροποιήσεις, συντομεύσεις και ανακατανομές ... Ορισμένη εκ νέου, η πολεοδομία δε θα'ναι μόνο, ή ως επί το πλείστον, ένα επάγγελμα, αλλά ένας τρόπος σκέψης, μια ιδεολογία, η αποδοχή αυτού που υπάρχει».

Η σύγχρονη θεώρηση του φύλου για τη μελέτη του χώρου λειτουργεί λοιπόν ως μια ανατρεπτική κριτική για τη θεωρία και τον σχεδιασμό της αρχιτεκτονικής και της πόλης. Αντίστοιχα, οι νέες θεωρήσεις και στρατηγικές για τον χώρο είναι ανοιχτές στο να αντιμετωπίσουν το πραγματικό και τις έμφυλες κατασκευές, όχι ως μια απλή καταγραφή της υπάρχουσας κατάστασης, αλλά ως αναδιάρθρωση των δομών που θα μπορούσαν να επιφέρουν αλλαγές για ευνοϊκότερες συνθήκες σε μια μερίδα περιθωριοποιημένων διατάξεων της πόλης. Και στις δύο περιπτώσεις, οι σχέσεις δύναμης αναλύονται και είναι νοητές σε χρονική μεταβολή και εξέλιξη, γεγονός που διευρύνει την αλλαγή θέσης και τις προσωρινές ταυτοποιήσεις. Χώρος και φύλο διαντιδρούν σε μια πολύπλοκη δυναμική που είναι ανοιχτή σε νέες δυνατότητες, άλλοτε απελευθερωτικές και συχνότερα εξαιρετικά αντιδραστικές. Η διαχείριση της σύγχρονης χωρικής πολυπλοκότητας δεν αποτελεί απαραίτητα ρύθμιση της κοινωνικής αδικίας. Αποτελεί ωστόσο μια προοπτική για τη σύσταση απρόβλεπτων, και ενδεχομένως πιο αλληλέγγυων σχέσεων, ικανών στο να ενεργοποιήσουν μελλοντικές οικειοποιήσεις κατοίκησης του εδάφους τόσο του φυσικού όσο και του νοητικού.

Βιβλιογραφία

Boys, J. (2006) απόσπασμα από το κείμενο της διάλεξης της με θέμα «Playing with (in)difference : Gender and Space from Matrix to muf and beyond» στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων του ΑΠΘ προσκεκλημένη από το Διατμηματικό Πρόγραμμα σε θέματα Φύλου και Ισότητας τον Απρίλιο του 2006.

Braidotti R. (1998) «On Enfleshed Memories and the Power of Repetition» pp 226-235 στο Davidson C. (ed.) (1998). *Anyhow*. Cambridge: MIT Press και Braidotti R. (1994) *Nomadic Subjects*, N. York: Columbia University Press

Butler, J. (1993). *Bodies that Matter: On the Discursive Limit of Sex*. London: Routledge και Butler, J. (1990). *Gender Trouble Feminism and Subversion of Identity* London: Routledge.

Castells M. (2002) «Η Κουλτούρα της διαδικτυωμένης κοινωνίας» στο περιοδικό *futura* 8: 99-110, μτφρ. M. Lebrun, [«The Culture of The Network Society» στο *New Media Culture in Europe, Amsterdam, 1999*], και Castells M. (1996) *The Information Age*, G.B., Blackwell.

Deleuze G. (1968), *Différence et répétition*, Paris, P.U.F./Épiméthée.

Deleuze G. (1969), *Logique de Sens*, Paris, Ed. de Minuit.

Deleuze G. - Guattari F. (1980), *Mille Plateaux*, Paris, Ed. de Minuit.

Deleuze G. - Parnet Cl. (1980), *diàlogos*, Valencia: Pre-textos.

Grosz E. (2001), «Embodied Utopias: the time of architecture», pp. 131-150 στο

Grosz El. (2001), *Architecture from the outside: Essays on Virtual and real space*. Cambridge: MIT Press.

Έμφυλες προσεγγίσεις του χώρου στην ανθρωπογεωγραφία

Harding S. (1986) *The Science Question in Feminism*. Milton Keynes: Open University Press. και *Whose Science? Whose Knowledge?* (1991) Ithaca: Cornell University Press.

Koolhaas R. (1997) «Τι απέγινε με την πολεοδομία;» στο περιοδικό *Μετάπολις*, 1:36-40, μτφρ. Γ. Αίσωπος & Δ. Φιλιππίδης, [«What ever happened to Urbanism» στο *S,M,L,XL*, Rotterdam, 010 Publishers, 1995].

Leach, N (2003), «Camouflage» pp.89-100 στο Patteeuw V.(ed.) (2003) *Considering Rem Koolhaas and the office for Metropolitan Architecture - What is OMA* ed, Nai Publishers

Sassen S. (1991), *The global city*: New York, London, Tokyo, Princeton University Press.

ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΕΣ ΑΝΑΓΝΩΣΕΙΣ ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΩΓΡΑΦΙΚΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΣΕ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΑ ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΟΥΣ ΤΟΠΟΥΣ: ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΟΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΚΑΙ ΧΩΡΟ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Χριστοδούλου Χ.

*Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών,
Τομέας Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης*

Περίληψη

Πώς και από ποιους κατοικείται η αστική περιφέρεια την τελευταία εικοσαετία; Η μακροσκοπική παρακολούθηση της εφαρμογής των πολεοδομικών μηχανισμών αστικοποίησης ή/και των αλλαγών στα κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά των κατοίκων των αστικοποιούμενων περιοχών δεν αρκούν για να αναδείξουν τις διαδικασίες της κοινωνικής και χωρικής συγκρότησης της. Διερευνήσεις των ποσοτικών και ποιοτικών ανθρωπογεωγραφικών δεδομένων που αναφέρονται στο φύλο, την ηλικία, τη φυλή, την εθνότητα ή την καταγωγή των κατοίκων 'φωτίζουν' εμφανείς και αφανείς διαστάσεις της αστικοποίησης (κοινότητες και δίκτυα υποστήριξης, διαχωρισμούς, διαιρέσεις και επικυριαρχίες, περιθωριακούς και ενσωματωμένους κόσμους, κρυφές δυναμικές και καθηλώσεις) τεκμηριώνοντας αναλυτικά τους κατοικημένους τόπους της σύγχρονης αστικής περιφέρειας. Η εισήγηση βασίζεται σε μία πολλαπλή ερευνητική μέθοδο: δευτερογενή επεξεργασία (γεωγραφικά προσδιορισμένων) απογραφικών στοιχείων από την ΕΣΥΕ που συνδυάζεται με εκτενή εμπειρικά στοιχεία από επιτόπια έρευνα σε περιφερειακές κατοικήσεις της Θεσσαλονίκης, καθώς και μετα-εμπειρικές αντανakλάσεις τους που έχουν φεμινιστικές καταβολές.

FEMINIST READINGS OF HUMAN GEOGRAPHICAL DATA OF PLACES IN URBAN PLANNING TRANSITION: URBAN PLANNING AND SOCIO- SPATIAL CONSTITUTION IN THE URBAN PERIPHERY OF THESSALONIKI

Christodoulou C.

Aristotle University of Thessaloniki, School of Architecture, Dpt of Urban and Regional Planning

Abstract

Who has been housed and in what ways in the periphery of the Greek cities in the last twenty years? Following in a macroscopic perspective the implementation of urban planning mechanisms inducing urbanization or even the changes of socio-economic attributes of the inhabitants in the urbanized areas do not suffice for an understanding of the process of its socio-spatial constitution. Investigation of the quantitative and qualitative human geographical data referring to gender, age, race, ethnicity or origin of the inhabitants shed highlight on obvious and obscure dimensions of urbanization (communities and support networks, segregation, divisions and subordinations, marginalized and integrated worlds, hidden dynamics and fixations) documenting in analytic terms the inhabited places of the contemporary urban periphery. The paper is based in a multiple research method: secondary processing of (geographically specific) census data that is combined with extensive empirical information gathered by means of site-research and interviews in peripheral neighbourhoods of Thessaloniki, as well as with post-empiric reflections of feminist origin.

Λέξεις κλειδιά : πολεοδομικός σχεδιασμός, Ελληνικές πόλεις, αστική περιφέρεια, φεμινιστικές προσεγγίσεις στην αστική γεωγραφία.

Key words: urban planning, Greek cities, urban periphery, feminist approaches in urban geography.

1. Εισαγωγή

Η αστική περιφέρεια αποτελεί τον κατεξοχήν μεταβατικά πολεοδομικό τόπο των μεγάλων ελληνικών πόλεων. Μέσα στην τελευταία τριακονταετία η φυσιογνωμία και ιδιαίτερα η χωρο-κοινωνική οργάνωση της έχει υποστεί τεράστιες μεταβολές. Οι μεταβολές αυτές αποτελούν τοπική αντανάκλαση των παγκόσμιων και διεθνικών διαδικασιών κοινωνικο-οικονομικής αναδιάρθρωσης στις τοπικές συνθήκες αστικής συγκρότησης. Στις αρχές της δεκαετίας '80 η αστική περιφέρεια των μεγάλων ελληνικών πόλεων αποτελούσε ακόμη χώρο τακτοποίησης παραγωγικών δραστηριοτήτων, βιομηχανικών και αγροτοκτηνοτροφικών εγκαταστάσεων και καλλιεργειών, αλλά και εκτενών περιοχών αυτογενούς κατοικίας του πληθυσμών της υπαίθρου που συνέρρευσαν μαζικά στην μεταπολεμική περίοδο προς την πόλη για να τις εξυπηρετήσουν - ένα χώρο στο μεγαλύτερο μέρος του αδιάβατο και ήσσονος σημασίας για την κυρίαρχη ταυτότητα της πόλης. Σήμερα η ανάπτυξη νέων δικτύων κυκλοφορίας και τα νέα πρότυπα αστικών αναπτύξεων στον περαστικό χώρο απουσία ενός αποτελεσματικού συστήματος ελέγχου, έχουν καταστήσει την αστική περιφέρεια προσβάσιμη, πόλο έλξης μεγάλου μέρους του πληθυσμού για λόγους κατανάλωσης και τόπο υψηλής έντασης ανταγωνισμού χρήσεων, ενώ θεωρείται ότι με την εφαρμογή και ολοκλήρωση του πολεοδομικού σχεδιασμού στον ακραίο αστικό χώρο έχει ολοκληρωθεί η οικιστική αποκατάσταση ευπαθών πληθυσμών και δεν τίθεται πλέον ζήτημα κατοικίας.

Αν και τα αποτελέσματα της αστικοποίησης έχουν διαμορφώσει μία φαινομενικά χαρακτηριστική και αναγνωρίσιμη εικόνα για την αστική περιφέρεια, τα στοιχεία κατανόησης των μεταβολών στην κατοίκηση και τη χωρο-κοινωνική της συγκρότηση παραμένουν σε μεγάλο βαθμό άγνωστα και καθηλωμένα σε παρωχημένα ερμηνευτικά σχήματα (λ.χ. περιοχές αυθαιρέτων, εργατικές συνοικίες, περιοχές κατοικίας υψηλών εισοδημάτων, κλπ) που βασίζονταν στην υπόθεση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης σε ομοιογενείς τάξεις. Η ανθρωπογεωγραφική έρευνα στην κλίμακα της αστικής γεωγραφίας για τις ελληνικές πόλεις είναι εξαιρετικά περιορισμένη ή αναφέρεται σε ευρύτερες χωρικές ενότητες (λ.χ. στην κλίμακα δήμων) (βλ. Μαλούτας 2000α, 2000β) όπου οι ιδιαιτερότητες χωρο-κοινωνικής συγκρότησης απορροφώνται.

Ξεπερνώντας τη μονοδιάστατη συζήτηση για μία ταξική διαστρωμάτωση και διαχωρισμό με βάση την απασχόληση που είχε δεχτεί σφοδρές κριτικές από μεταμοντέρνες και φεμινιστικές θεωρίες, σύγχρονες προσεγγίσεις της αστικής γεωγραφίας τοποθετούν τα ερευνητικά τους ενδιαφέροντα στις διαδικασίες της οικονομικο-κοινωνικής αναδιάρθρωσης δίνοντας έμφαση ειδικά σε ζητήματα κοινωνικής διαστρωμάτωσης, περιθωριοποίησης και αποκλεισμών με αφετηρία το φύλο, την ηλικία, τη φυλή, την εθνότητα κλπ. (McDowell 1997, McDowell, Sharp (eds) 1999, Ekinsmyth 2002). Στην κλίμακα της πόλης διερευνήσεις των ποσοτικών και ποιοτικών ανθρωπογεωγραφικών δεδομένων που διασταυρώνονται με προσεγγίσεις της ετερότητας στο χωρικό επίπεδο 'φωτίζουν' εμφανείς ή αφανείς διαστάσεις της διαδικασιών ενσωμάτωσης - αποκλεισμού ευάλωτων κοινωνικών ομάδων στο αστικό γίγνεσθαι (κοινότητες και δίκτυα υποστήριξης, διαχωρισμούς, διαιρέσεις και επικυριαρχίες, περιθωριακούς και ενσωματωμένους κόσμους, κρυφές δυναμικές και ανυπέβλητες καθηλώσεις).

2. Προσεγγίσεις της αστικής περιφέρειας: μέθοδοι και υλικό

Η έρευνα από την οποία αντλεί τα στοιχεία της η παρούσα εργασία βασίστηκε σε μία πολλαπλή μέθοδο διερεύνησης των πολεοδομικών και χωρο-κοινωνικών μετασχηματισμών

της αστικής περιφέρειας της Θεσσαλονίκης προκειμένου να απαντήσει στο ερώτημα του πώς και από ποιους κατοικείται η αστική της περιφέρεια την τελευταία εικοσαετία. Όμως η παρακολούθηση της εφαρμογής των πολεοδομικών μηχανισμών και η ανάλυση απογραφικών στοιχείων ανά δεκαετία για τα κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά των κατοίκων και των νοικοκυριών στο σύνολο της έκτασης της αστικής περιφέρειας δεν ήταν ικανή να μας δώσει μία ακριβή εικόνα ούτε βέβαια να περιγράψει τις διαδικασίες της κοινωνικής και χωρικής συγκρότησης της. Εντούτοις, η έρευνα επιχείρησε να συνδυάσει και να διασταυρώσει εμπειρικά στοιχεία και ευρήματα με ποσοτικά δεδομένα σε μεγάλη κλίμακα και ανάλυση αντιμετωπίζοντας τη διάσταση του χρόνου τόσο στο επίπεδο των μακρών διαστημάτων των αστικών μετασχηματισμών όσο και στο επίπεδο της εμπειρίας των υποκειμένων (Rose 1993, Massey 1999).

Η ερευνητική διαδικασία περιέλαβε τις εξής προσεγγίσεις:

- Διενήργησα εκτενή εμπειρική έρευνα με επαφές και συζητήσεις με φορείς και κατοίκους των ενοτήτων. Με την προσέγγιση αυτή αναγνώρισα την πολυμορφία της αστικής περιφέρειας παρά τη φαινομενικά χαοτική εικόνα της και εντόπισα περιπτώσεις διακεκριμένων μορφών κατοίκησης ή χωρο-κοινωνικής οργάνωσης, συγκεκριμένα συγκροτημάτων κοινωνικής κατοικίας, γειτονιών και καταυλισμών τσιγγάνων και γειτονιών ομογενών. Ζητήματα επιστημολογικά ή θεωρίας για την έρευνα πεδίου που τίθενται από φεμινιστικές προσεγγίσεις (Professional Geographer 1994, 1995, McDowell 1997, Bracken Mawdsley 2004, Vaiou 2005), η ηθική της έρευνας, η ερευνητική στάση (positionality), οι διυποκειμενικές δυναμικές, η ενσώματη εμπειρία της έρευνας πεδίου και της συλλογής στοιχείων είχαν εκ νέου τις αντανάκλασεις τους στην ίδια την έρευνα σε μία διαρκή και αυτόματη δική μου επαναδιαπραγμάτευση (reflexivity) και αμφισβήτηση που παρήγαγε νέα στοιχεία κατανόησης - «μετα-εμπειρικά» (Nielsen 1990, Kobayashi 2001, Demerit, Dyer 2002: 233-7)

- Παρακολούθησα τους πολεοδομικούς μηχανισμούς και το βαθμό ολοκλήρωσης της εφαρμογής του σχεδιασμού στην περιφέρεια (περιοχή πέρα από το όριο σχεδίου πόλης του 1979) ως κύριας μορφής αναδιανεμητικής πολιτικής που έχει επηρεάσει τη χωρο-κοινωνική συγκρότησή της - διακρίνονται περιοχές σε οριστική, μεταβατική και ασαφή πολεοδομική συνθήκη (π.σ.). Σε μία θεώρηση της αστικής ανάπτυξης ως αστικής μεγέθυνσης με προσθήκη νέων περιφερειακών περιοχών στον αστικό ιστό όλες οι ενότητες τείνουν να βρεθούν από την τρίτη στην πρώτη ομάδα, από ένα ασαφές πολεοδομικό μέλλον σε μία συνθήκη οριστικής πολεοδόμησης περνώντας από ένα ενδιάμεσο στάδιο άκρας ενδιαφέρον για τη διαδικασία συγκράτησης των παλιών ή προσέλκυσης νέων κατοίκων.

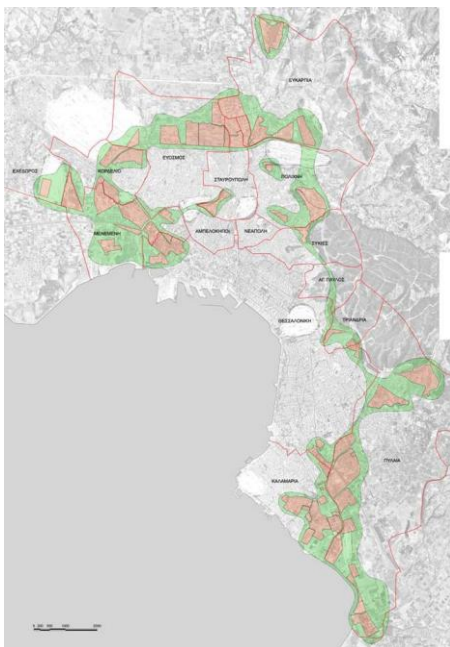
- Προσδιόρισα την κατοικημένη εντός της τελευταίας τριακονταετίας περιοχή στην περιφέρεια και εντόπισα ενότητες κατοίκησης με βάση τα ιδιαίτερα χωρικά ή κοινωνικά συγκροτησιακά τους χαρακτηριστικά συνδυάζοντας τα εμπειρικά και πολεοδομικά δεδομένα. Διερεύνησα την πολεοδομική ένταξη και στάδιο ολοκλήρωσης της εφαρμογής του σχεδιασμού στις ενότητες κατοίκησης και στοιχεία ετερότητας Έτσι, αναδείχθηκαν και διέκρινα ενότητες φυλετικά διαφοροποιημένες - με κυρίαρχο πληθυσμό τσιγγάνων, ενότητες που διαφοροποιούνται ως προς την κυρίαρχη καταγωγή των κατοίκων - με κυρίαρχο πληθυσμό ομογενών και συγκροτήματα κοινωνικής κατοικίας, έτσι ώστε να διατηρηθούν κατά την ανάλυση ενεργά στοιχεία διαμόρφωσης της εμπειρικής εικόνας.

- Παρακολούθησα την ιστορική εξέλιξη κάθε ενότητας στη μεταπολεμική περίοδο με αλληλεπίθεση χαρτών, αεροφωτογραφιών και σχεδίων πολεοδομικών ρυθμίσεων με στόχο την τεκμηρίωση της ιδιαίτερης πορείας κάθε ενότητας, απαραίτητο στοιχείο κατανόησης των μεταγενέστερων χωρο-κοινωνικών διεργασιών.

- Εξήγαγα ποσοτικά στοιχεία με δευτερογενή επεξεργασία απογραφικών στοιχείων από την ΕΣΥΕ, 1991-2001 (γεωγραφικά προσδιορισμένων) με περιγραφικές στατιστικές μεθόδους

Έμφυλες προσεγγίσεις του χώρου στην ανθρωπογεωγραφία

στις προαναφερόμενες ομάδες ενότητων, όπου έμφαση έδωσα στις κατά φύλο και ηλικιακή ομάδα διαφοροποιήσεις αλλά και στην ομάδα των οικονομικών μεταναστών. Τα στοιχεία απογραφών της ΕΣΥΕ που αξιοποιήθηκαν αναφέρονται στο σύνολο των κατοίκων και νοικοκυριών που κατοικούν στις ενότητες (στοιχεία μόνιμου πληθυσμού) και όχι σε ενδεικτικό δείγμα τους.

Διάγραμμα 1. Ζώνη μελέτης : Ενότητες κατοίκησης στην αστική περιφέρεια της Θεσσαλονίκης

Η ζώνη μελέτης αναφέρεται σε κατοικημένη έκταση περίπου 1.400 Ha κατά μήκος ολόκληρης της περιφέρειας της Θεσσαλονίκης, σε 11 δήμους του Πολεοδομικού Συγκροτήματος Θεσσαλονίκης (Ελ. Κορδελιού, Μενεμένης, Ευόσμου, Σταυρούπολης, Πολίχνης, Συκεών, Τριανδρίας, Πυλαιάς, Καλαμαριάς και Θεσσαλονίκης και στην Κοινότητα Ευκαρπίας) (Διάγραμμα 1). Αναφέρεται σε 61 ενότητες όπου το 1991 κατοικούσαν συνολικά 26.990 άτομα (3,59% του συνολικού πληθυσμού στο ΠΣΘ) σε 8.284 νοικοκυριά και το 2001 33.129 άτομα (4,17% του συνολικού πληθυσμού στο ΠΣΘ) 10.932 νοικοκυριά. Από αυτούς το 2001 δήλωσαν μετανάστες 1.804 άτομα (1,67 % του συνόλου στο ΠΣΘ) εκ των οποίων οι 1.688 (93,57%) θεωρούνται με βάση της χώρα προέλευσης - προηγούμενης εγκατάστασής τους οικονομικοί μετανάστες.

3. Μερική παρουσίαση της συγκρότησης της αστικής περιφέρειας της Θεσσαλονίκης

Η παρουσίαση στην παρούσα εργασία αναφέρεται σε επιλεκτική παρουσίαση αναλυτικών στοιχείων που αφορούν στα δημογραφικά χαρακτηριστικά των κατοίκων, στο μέγεθος των νοικοκυριών, στα κοινωνικο-επαγγελματικά χαρακτηριστικά (εκπαιδευτικό επίπεδο και απασχόληση) των υπεύθυνων των νοικοκυριών, καθώς και στην κατανομή των μεταναστών στις επί μέρους περιοχές της ζώνης μελέτης.

3.1 Δημογραφική εξέλιξη

Όσον αφορά στη δημογραφική εξέλιξη σε όλες τις περιοχές που διερευνήθηκαν με βάση την πολεοδομική μεταβολή τους ήταν σαφής η γενική τάση γήρανσης του πληθυσμού με μείωση του ποσοστού των νεαρών ηλικιών και αύξηση στις γηραιότερες ηλικίες. Αντίστοιχα αυξήθηκαν σε όλες τις περιοχές τα ποσοστά των ηλικιωμένων υπευθύνων (περίπου σε 20% του συνόλου) ιδιαίτερα δε των γυναικών. Γενική ήταν και η αύξηση των οικονομικών μεταναστών καθώς και η γεωγραφική διεύρυνση των χωρών προέλευσής τους. Υψηλότερο ποσοστό ηλικιωμένων εμφανίζεται το 2001 στις περιοχές ασαφούς π.σ. Από τις πυραμίδες ηλικιών φαίνεται ότι ο αριθμός των μικρών παιδιών και στις τρεις περιοχές συνέχισε να μειώνεται στην περίοδο 1991-1996 αλλά παρουσίασε ανάκαμψη την τελευταία πενταετία (1996-2001), καθώς προστέθηκαν νέες οικοδομές που στεγάζουν οικογένειες σε στάδιο ζωής με μικρά παιδιά σε όλες τις περιοχές. Ιδιαίτερα στις περιοχές ασαφούς π.σ. η αύξηση ήταν εντονότερη, στοιχείο που δηλώνει επανακατοίκηση της ακρότατης περιφέρειας και από νέους πληθυσμούς.

Η κατανομή των ηλικιών στα συγκροτήματα κοινωνικής κατοικίας ακολουθεί το γνωστό σύνδρομο 'απότομης γήρανσης' σε περιοχές μαζικής δόμησης που έχουν κατοικηθεί σε συρρικνωμένο χρόνο από πληθυσμό με περιορισμένο εύρος ηλικιών και ομοειδή χαρακτηριστικά νοικοκυριού. Η ηλικιακή σύνθεση των συγκροτημάτων λόγω του τρόπου μεταβίβασης των διαμερισμάτων από τον ΟΕΚ σχετίζεται με την παλαιότητα του οικιστικού αποθέματος. Στα νεότερα συγκροτήματα ο πληθυσμός είναι νεότερος, ενώ στα παλιότερα υπάρχει μεγάλος αριθμός ηλικιωμένων που μάλιστα αυξάνεται μέσα στη δεκαετία 91-01. Τα παλιότερα συγκροτήματα φαίνεται ότι έχουν γλιτώσει τη (συνήθη σε κεντρο-ευρωπαϊκές χώρες) ολική υποβάθμιση και κοινωνική κατάρρευση από την εγκατάσταση οικονομικών μεταναστών, καθώς και από τη σταδιακή ενσωμάτωσή τους στον επεκτεινόμενο ιστό της πόλης.

Στις περιοχές εδραιοποιημένων τσιγγάνων η τάση ανανέωσης του πληθυσμού παρά το γεγονός ότι περιορίστηκε μέσα στη δεκαετία 91-01 συνέχισε να είναι ισχυρή και το 2001 όταν το ένα τρίτο του πληθυσμού που κατοικούσε ήταν κάτω των 20 ετών. Συγχρόνως, το ποσοστό των ηλικιωμένων αν και αυξήθηκε παρέμεινε σχετικά περιορισμένο. Στους καταυλισμούς τσιγγάνων τόσο το 1991 όσο και το 2001 και παρά τις διαρκείς μετακινήσεις των θέσεων οι κάτοικοι ήταν εξαιρετικά νέοι. Στο μεγαλύτερο μέρος τους (60,5%) ήταν ηλικίας κάτω των 20 ετών, ενώ σπάνιζαν οι ηλικιωμένοι.

Στις ηλικίες του πληθυσμού των ομογενών το 2001 αποτυπώνονται οι συνθήκες της προσφυγικής τους μετακίνησης και εγκατάστασης στο συγκεκριμένο τόπο. Οι ηλικιωμένοι ήταν ολιγάριθμοι (7,7% το 2001) αφού πολλές οικογένειες κατά μαρτυρία τους είχαν αφήσει πίσω στους τόπους απ' όπου προήλθαν. Αντίθετα την τελευταία πενταετία - μόλις σχεδόν εγκαταστάθηκαν στη συγκεκριμένη θέση - σημειώνεται αυξημένος αριθμός γεννήσεων στις οικογένειες που βρέθηκαν σε στάδιο ζωής - αλλά και συνθήκες ασφάλειας - που επέτρεπαν μετά την προσφυγική μετακίνησή τους τη δυνατότητα να 'ριζώσουν' με την υποδοχή νέων μελών - παιδιών στις οικογένειές τους. Οι κάτοικοι των ενοτήτων το 2001 εμφανίζουν δημογραφική δυναμικότητα με υψηλό ποσοστό νέων (27,7%) και ιδιαίτερα χαμηλό ποσοστό ηλικιωμένων (7,2%).

Η κατά φύλο κατανομή του πληθυσμού ήταν ισόρροπη στις περισσότερες περιοχές τόσο το 1991 όσο και το 2001 (πίνακας 1). Αποκλίσεις από τον κανόνα εμφανίζονταν το 1991 στις ελάχιστες περιοχές οριστικής πολεοδομικής συνθήκης και στα συγκροτήματα κοινωνικής κατοικίας, όπου υπερτερούσαν οι γυναίκες λόγω της μεγαλύτερης συγκέντρωσης μεσηλικών και ηλικιωμένων γυναικών. Το 2001 μεγάλες αιρθητικές διαφορές μεταξύ αντρών και γυναικών εμφανίζονται στις περιοχές ασαφούς πολεοδόμησης όπου υπερτερούν οι άντρες αφού εκεί εντοπίζονται πολυμελή νοικοκυριά από συγκατοίκηση αντρών - οικονομικών μεταναστών, και στις περιοχές των καταυλισμών τσιγγάνων όπου οι άντρες ενήλικες τσιγγάνοι σταδιακά εξωθούνται σε παραβατικές δραστηριότητες που τους απομακρύνουν προσωρινά ή και μόνιμα από τους τόπους κατοίκησης της οικογενειών τους.

Πίνακας 1. Κατά φύλο κατανομή του πληθυσμού στη ζώνη μελέτης

περιοχές ζώνης μελέτης		1991		2001	
		A	Θ	A	Θ
3 π.σ. χωρίς περιοχές ιδιαίτερης συγκρότησης	οριστική π.σ.	47,7	52,3	49,8	50,2
	μεταβατική π.σ.	49,2	50,8	48,2	51,8
	ασαφής π.σ.	50,0	50,0	51,9	48,1
περιοχές με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά συγκρότησης	συγκροτ. κοινων. κατοικίας	47,7	52,3	48,1	51,9
	περιοχές τσιγγάνων σε καταυλισμούς	50,2	49,8	45,9	54,1
	περιοχές τσιγγάνων εδραιωμένων	49,9	50,1	50,1	49,9
	περιοχές ομογενών	-	-	50,1	49,9

3.2 Μέγεθος νοικοκυριού

Το μέγεθος των νοικοκυριών μειώθηκε σε όλες τις περιοχές, αλλά η διαφορά μεταξύ των περιοχών οριστικής - μεταβατικής π.σ. και ασαφούς π.σ. διατηρήθηκε με τις τελευταίες σταθερά με μεγαλύτερο αριθμό μελών στα νοικοκυριά. Στα συγκροτήματα κοινωνικής κατοικίας μεγαλύτερο αριθμό μελών εμφανίζουν τόσο το 1991 όσο και το 2001 τα νεότερα συγκροτήματα που συγκεντρώνουν (λόγω του τρόπου απόδοσης των μονάδων στους δικαιούχους από τον ΟΕΚ) πολυμελή νοικοκυριά σε παρόμοιο πρώιμο στάδιο ζωής με παιδιά. Τα νοικοκυριά είναι σαφώς μικρότερα στα παλαιότερα συγκροτήματα. Οι περιοχές των τσιγγάνων συγκεντρώνουν σταθερά τα πολυμελέστερα νοικοκυριά, στοιχείο που αν συνδυαστεί με τα δεδομένα της συχνής συγκατοίκησης φανερώνονται συνθήκες εξαιρετικά συνωπισμένης κατοίκησης. Στις περιοχές με κυρίαρχο πληθυσμό ομογενών υπάρχουν επίσης πολυμελή νοικοκυριά (χωρίς αυτό να αφορά σε συγκατοίκηση), δεδομένο το οποίο συνδυαζόμενο με τα δημογραφικά δεδομένα ολοκληρώνει την εικόνα νέων πολυμελών οικογενειών με μικρά παιδιά και σπανιότερα με ηλικιωμένους γονείς. (πίνακας 2)

Πίνακας 2. Μέγεθος νοικοκυριού στις περιοχές της ζώνης μελέτης

περιοχές ζώνης μελέτης		1991	2001
3 π.σ. χωρίς περιοχές ιδιαίτερης συγκρότησης	οριστική π.σ.	3	2,5-3,3
	μεταβατική π.σ.	2,8-3,7	2,7-3,1
	ασαφής π.σ.	2,3- 4,8	2,4- 3,5
περιοχές με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά συγκρότησης	συγκροτ. κοινων. κατοικίας	2,7- 4,0	2,6- 3,6
	περιοχές τσιγγάνων σε καταυλισμούς	5,2	3,9-4,5
	περιοχές τσιγγάνων εδραιωμένων	3,6-4,1	3,3-4,7
	περιοχές ομογενών	-	3,3 -4,1

3.3 Φύλο και ηλικία υπεύθυνων νοικοκυριών

Όσον αφορά στις μεταβολές στα χαρακτηριστικά των υπεύθυνων των νοικοκυριών αυτοί παρέμειναν στη μεγαλύτερη πλειοψηφία τους άντρες σε όλες τις περιοχές αν και τα ποσοστά τους περιορίστηκαν. Βέβαια, στους απόλυτους αριθμούς οι άντρες υπεύθυνοι ξεπερνούν τις γυναίκες και στην ομάδα των νέων και σε αυτή των ηλικιωμένων. Σε όλες τις περιοχές αυξήθηκαν τα ποσοστά των ηλικιωμένων υπεύθυνων ιδιαίτερα δε των γυναικών (με υψηλότερο ποσοστό στις περιοχές ασαφούς πολεοδόμησης) όπου εμφανίζονταν και το υψηλότερο ποσοστό νέων αντρών υπεύθυνων. Εν γένει στη δεκαετία 91-01 περιορίζονται οι υπεύθυνοι των νοικοκυριών στις ηλικίες των ενεργού πληθυσμού. Στην ομάδα αυτή

κυριαρχούν οι άντρες υπεύθυνοι και οι γυναίκες έχουν πολύ χαμηλότερα ποσοστά. Και στα συγκροτήματα κοινωνικής κατοικίας αυξάνονται σημαντικά αυτά που έχουν υπεύθυνο ηλικιωμένο άτομο. Παρατηρείται αύξηση των νοικοκυριών με υπεύθυνη γυναίκα που χαρακτηρίζει και την ομάδα των ηλικιωμένων. Η αύξηση των νοικοκυριών με υπεύθυνο οικονομικό μετανάστη σημειώνεται στα παλαιότερα και υποβαθμισμένα συγκροτήματα. Στις περιοχές με κυρίαρχο πληθυσμό τσιγγάνων οι υπεύθυνοι παραμένουν εξαιρετικά νέοι ενώ δεν υπάρχει ούτε ένας ηλικιωμένος-η. Παρατηρείται μία γενική αύξηση του ποσοστού των υπευθύνων γυναικών και στις δύο περιοχές. Στους καταυλισμούς αυτή ήταν τεράστια όπου περίπου ένας στους τρεις υπεύθυνους ήταν πλέον γυναίκα και συχνά πολύ νέα. Στις περιοχές εδραιοποιημένων οι μεταβολές ακολουθούν την ευρύτερη τάση για γήρανση των υπευθύνων των νοικοκυριών και για παράλληλη αύξηση του αριθμού των ηλικιωμένων υπευθύνων γυναικών. Στις γειτονίες των ομογενών υπάρχει σημαντικό ποσοστό νέων υπευθύνων - αντρών και γυναικών ισότιμα- ενώ στην ομάδα των ηλικιωμένων οι γυναίκες υπερτερούν σημαντικά των αντρών στα ποσοστά. (πίνακας 3)

Πίνακας 3. Ποσοστά υπευθύνων νοικοκυριών κατά φύλο και ηλικία

περιοχές ζώνης μελέτης		άντρες (%)		νέοι -ες έως 30 ετών (%)				ηλικιωμένοι-ες άνω των 65 ετών (%)			
				Α		Θ		Α		Θ	
		199 1	200 1	199 1	200 1	199 1	200 1	199 1	200 1	199 1	200 1
3 π.σ. χωρίς περιοχές ιδιαίτερης συγκρότησης	οριστική π.σ.	80,7	71,0	11,4	6,8	6,8	11,4	12,6	15,9	15,3	26,7
	μεταβατική π.σ.	-	-	9,9	9,6	9,4	21,0	10,6	17,9	26,9	22,9
	ασαφής π.σ.	85,7	82,9	9,6	9,4	14,2	6,8	12,0	18,8	20,6	33,0
Χ περιοχές με ιδιαίτερα χαρακτηριστικ ή συγκρότησης	συγκροτ. κοινων. κατοικίας	75,7	69,4	5,6	6,8	6,1	5,6	19,3	23,1	36,9	41,9
	περιοχές τσιγγάνων σε καταυλισμούς	84,5	77,3	38,9	35,5	50,0	66,7	3,1	3,2	0	0
	περιοχές τσιγγάνων εδραιοποιημένω ν	95,5	67,4	14,0	14,4	11,8	12,0	10,2	16,9	12,5	28,9
	περιοχές ομογενών	-	79,8	-	10,8	-	10,4	-	9,2	-	20,8

3.4 Στοιχεία εκπαίδευσης των υπευθύνων των νοικοκυριών

Η γενική εικόνα των μορφωτικού επιπέδου των κατοίκων στις περιοχές που διερευνήθηκαν κυρίως με βάση την πολεοδομική συνθήκη που τις χαρακτηρίζει, εμφανίζεται βελτιωμένη με αύξηση των ποσοστών εκπαίδευσης στις ανώτερες βαθμίδες (δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια) και μείωση του ιδιαίτερα υψηλών ποσοστών αναλφαβητισμού (3,4-7% το 1991 και 3,84% στο σύνολο των υπευθύνων σε όλες τις περιοχές το 2001). Η γενική βελτίωση του επιπέδου εκπαίδευσης τεκμηριώνεται με αύξηση των αποφοίτων ΑΕΙ, βελτίωση του επιπέδου εκπαίδευσης των γυναικών (αν και ακόμη πρωτοστατούν στον αναλφαβητισμό) και περιορισμό του αναλφαβητισμού σε χαμηλότερα ποσοστά και κυρίως στους ηλικιωμένους.

Ανάλογη πορεία βελτίωσης ακολουθούν και οι κάτοικοι στα συγκροτήματα κοινωνικής κατοικίας, γενικά όμως παρουσιάζουν χαμηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης. Όσον αφορά στο φύλο, οι γυναίκες συνέχισαν να έχουν στο σύνολό τους χαμηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης από αυτό των αντρών (με αναλφαβητισμό 21% το 1991 και 10,7% το 2001). Σε σχέση με τις ηλικίες το επίπεδο εκπαίδευσης είναι σαφώς υψηλότερο στις νεότερες ηλικίες απ' ό,τι στις μεγαλύτερες. Ο αναλφαβητισμός περιορίστηκε σε μεμονωμένες περιπτώσεις στις νεότερες ηλικίες (μέχρι 45 ετών) και κλιμακώνονταν ανάλογα με την ομάδα ηλικιών μέχρι 21,7%

στους υπερήλικες (άνω των 85 ετών).

Στις περιοχές όπου κυρίαρχος πληθυσμός είναι οι τσιγγάνοι παρατηρείται μικρή βελτίωση στο επίπεδο εκπαίδευσης των υπευθύνων των νοικοκυριών με υψηλότερα ποσοστά ολοκλήρωσης της δευτεροβάθμιας και της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Ωστόσο αν και τα ποσοστά αναλφαβητισμού συρρικνώνονται στις περιοχές εδραιωμένων εξακολουθούν να είναι ιδιαίτερα υψηλά (από 23,8 το 1991 σε 19% το 2001), ενώ στους καταυλισμούς αυξάνονται σε ακόμη πιο απίστευτα επίπεδα (από 85% σε 89,1%). Χαρακτηριστικό είναι ότι ο υψηλός αναλφαβητισμός αφορά αδιάκριτα όλες τις ηλικίες ενώ πλήττει περισσότερο τις γυναίκες (32,3% το 2001). Επίσης χαρακτηριστικό είναι ότι συνεχίστηκε να υπάρχει διάσταση στους τσιγγάνους κατοίκους καταυλισμών της δυτικής και της ανατολικής πόλης. Οι κάτοικοι των καταυλισμών ανατολικά παρά τη δεινή γενική εικόνα ως προς την εκπαίδευσή τους εμφάνιζαν γενικά καλύτερη πρόσβαση στο εκπαιδευτικό σύστημα.

Στις αυτογενείς γειτονίες των ομογενών παρατηρείται υψηλό ποσοστό αποφοίτων ανώτερης ή ανώτατης σχολής (14,9%) αλλά και αποφοίτων δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (28,2%). Το επίσης υψηλό ποσοστό αναλφαβητισμού (24,9%) σχετίζεται μάλλον μόνο με την ελληνική γλώσσα ενώ αφορά περισσότερο τις γυναίκες (37,7%) και τις-τους ηλικιωμένες-ους (πάνω από 43,5%).

3.5 Στοιχεία απασχόλησης των υπευθύνων των νοικοκυριών

Όσον αφορά στην εργασιακή κατάσταση των υπευθύνων νοικοκυριών το 1991 το καλύτερο προφίλ είχαν οι περιοχές ασαφούς π.σ., ενώ το 2001 μάλλον οι μεταβατικές και οριστικές. Γενικά μέσα στη δεκαετία, παρατηρήθηκε μείωση του εργαζόμενου πληθυσμού, αύξηση της ανεργίας (αύξηση της ανεργίας των νέων, αύξηση των απασχολούμενων στα οικιακά και σε αυτούς που δήλωσαν άλλη περίπτωση, συνταξιούχοι, εισοδηματίες ή άλλη ασχολία). Η σημαντικότερη γεωγραφική μεταβολή μέσα στη δεκαετία ήταν η επιδείνωση της θέσης των υπευθύνων των νοικοκυριών στις περιοχές ασαφούς πολεοδομησης. Με βάση τα έως τώρα στοιχεία σχετίζεται με την ανανέωση του πληθυσμού των κατοίκων εκεί όμως με την εγκατάσταση νέων πληθυσμών με δυσμενέστερα χαρακτηριστικά και πιθανόν ταυτόχρονη εγκατάλειψη από τους προηγούμενους περισσότερο ευκατάστατους κατοίκους τους (1 στους 3 ήταν εργατοτεχνίτης). Τα δυναμικότερα στρώματα φαίνεται ότι εγκαταστάθηκαν στις μεταβατικές περιοχές όπου μειώθηκε η συχνότητα της εξαρτημένης εργασίας και σταθεροποιήθηκε η μεσαία επαγγελματική ομάδα ενώ παράλληλα μειώθηκε η συχνότητα των επαγγελματιών της ομάδας των εργατοτεχνιτών (1 στους 4). Πάντως σε όλες τις περιοχές είναι γενική μία αύξηση των ποσοστών των υψηλότερων επαγγελματικών στρωμάτων. Επίσης, σε όλες τις περιοχές σαφώς δυσμενέστερη εικόνα παρουσιάζουν οι γυναίκες υπεύθυνες νοικοκυριών με υψηλότερα ποσοστά ανεργίας, μεγαλύτερη ηλικία και δυσμενέστερες θέσεις εργασίας.

Στα συγκροτήματα κοινωνικής κατοικίας τα δεινά κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά των νοικοκυριών σχετίζονται άμεσα με την παλαιότητα των συγκροτημάτων. Η ανεργία και οι χαμηλότερες κοινωνικο-επαγγελματικές ομάδες συγκεντρώνονται με μεγαλύτερα ποσοστά στα παλαιότερα συγκροτήματα. Αυτό συμβαίνει λόγω και της γήρανσης του αρχικού πληθυσμού τους που είχαν ήδη κατά την πρώτη εγκατάσταση τους ανάλογα χαρακτηριστικά, λόγω της προσέλευσης πληθυσμών με επίσης δυσμενή χαρακτηριστικά. Το 2001 σχεδόν οι μισοί από τους υπευθύνους των νοικοκυριών βρίσκονταν σε εξαρτημένη εργασία (45%). Η ανεργία εμφανίζει ακόμη υψηλότερα ποσοστά στους νέους, στις γυναίκες ενώ παρατηρήθηκε και αύξηση των συνταξιούχων και των γυναικών που ασχολούνται με οικιακά.

Οι περιοχές εδραιωμένων τσιγγάνων παρουσιάζουν στοιχεία πώλωσης σχετικά με την επαγγελματική ενασχόληση. Παρουσιάζεται αύξηση των ποσοστών στις ανώτερες επαγγελματικές ομάδες αλλά και διατήρηση δεινών στοιχείων όπως η αυξημένη ανεργία. Τα στοιχεία αυτά τεκμηριώνουν την ανάμεικτη πληθυσμιακή σύνθεση των εν λόγω περιοχών και

τις δύο ταχύτητες στο ρυθμό κοινωνικής ενσωμάτωσης. Στους καταυλισμούς πολλές νεαρές γυναίκες αναλαμβάνουν υπεύθυνες των νοικοκυριών (αυτό σχετίζεται μάλλον με την παραβατικότητα των αντρών της συγκεκριμένης ομάδας). Εντούτοις, παρατηρείται μία ανάληψη επιβαρυσμένων ρόλων από τις γυναίκες στους καταυλισμούς, που τις κάνει επαγγελματικά περισσότερο κινητικές.

Στις γειτονίες των ομογενών τα εργασιακά και επαγγελματικά χαρακτηριστικά των υπευθύνων των νοικοκυριών εμφανίζονται δυσμενέστερα ακόμη και από τα συγκροτήματα κοινωνικής κατοικίας. Πάντως η συντριπτική πλειοψηφία ήταν σε εξαρτημένη εργασία. Στην ομάδα των νεότερων του ενεργού πληθυσμού κυριαρχούσαν οι εργατοτεχνίτες, ενώ οι μεγαλύτερης ηλικίας εμφανίζονται να έχουν βρει επαγγελματικές διεξόδους και στη μεσαία εργασιακή ομάδα. Η ανεργία εμφανίζει αδιάκριτα υψηλά ποσοστά τόσο στους νέους όσο και στους γηραιότερους.

3.6 Κατανομή οικονομικών μεταναστών

Πίνακας 4. Κατανομή οικονομικών μεταναστών στις περιοχές της ζώνης μελέτης, 1991-2001

περιοχές ζώνης μελέτης	αριθμός οικονομικών μεταναστών		μεταβολή 1991-2001 (%)	ποσοστό (%) οικονομικών μεταναστών επί του συνόλου των κατοίκων	
	1991	2001		1991	2001
	σε 3 π.σ. χωρίς περιοχές ιδιαίτερης συγκρότησης				
οριστική π.σ.	5	571	11.320,0	0,5	4,7
μεταβατική π.σ.	242	163	-32,6	2,3	4,5
ασαφής π.σ.	37	182	391,9	1,1	11,7
περιοχές με ιδιαίτερα χαρα- κτηριστικά συγκρότησης					
συγκροτ. κοινων. κατοικίας	35	442	1.162,9	0,4	4,9
περιοχές τσιγγάνων	33	262	693,9	0,8	4,8
περιοχές ομογενών	(6)	36	500,0	(5,2)	2,6
<i>σύνολα στη ζώνη μελέτης</i>	<i>352</i>	<i>1.656</i>	<i>370,5</i>	<i>1,3</i>	<i>5,0</i>

Το 1991 τα υψηλότερα ποσοστά οικονομικών μεταναστών επί του συνόλου των κατοίκων εμφανίζονταν στις πολεοδομικά μεταβατικές περιοχές και σε πυρήνες στις περιοχές ασαφούς πολεοδομικής συνθήκης (χωρίς τις περιοχές ιδιαίτερης συγκρότησης). Οι οικονομικοί μετανάστες εμφάνισαν ελάχιστη δυνατότητα πρόσβασης στις συνεκτικές πολεοδομημένες περιοχές και στα συγκροτήματα κοινωνικής κατοικίας. Το 2001 οι περιοχές οριστικής και μεταβατικής πολεοδομικής συνθήκης, τα συγκροτήματα κοινωνικής κατοικίας και οι περιοχές των τσιγγάνων παρουσίαζαν ανάλογα ποσοστά συνύπαρξης (4,5-4,9%) οικονομικών μεταναστών με το λοιπό πληθυσμό. Το υψηλότερο ποσοστό (11,7%) εμφανίζεται στις ασαφείς πολεοδομικά περιοχές στην ακρότατη περιφέρεια ενώ λιγότερο φιλόξενες περιοχές για τους οικονομικούς μετανάστες ήταν οι περιοχές των ομογενών (2,6%). (πίνακας 4)

4. Συμπεράσματα

Η έκταση της παρούσας εργασίας δεν επιτρέπει την εκτενή ανάπτυξη συμπερασμάτων. Ακόμη όμως και από αυτή τη μερική παρουσίαση προκύπτει ότι μία πολλαπλή προσέγγιση πλήθους ενότητων κατοίκησης με βάση τις ιδιαίτερες, πολεοδομικές και χωρο-κοινωνικές συνθήκες συγκρότησης αναδεικνύει μία πολυμορφία από χωρικές ιδιομορφίες και κοινωνικές εντάσεις που αναφέρονται στο φύλο, την ηλικία, τη φυλή, την εθνικότητα ή την καταγωγή.

Αυτές αφενός δεν επιβεβαιώνουν την υποτιθέμενη ομοιογένεια στην οποία βασίζεται ακόμη ο πολεοδομικός σχεδιασμός, αφετέρου τεκμηριώνουν αναλυτικά σύνθετες πλευρές του φαινομένου της αστικοποίησης στην τελευταία εικοσαετία. Δείχνει επίσης ότι η συζήτηση που ξεκίνησε με τις φεμινιστικές προσεγγίσεις στη δεκαετία '70 με έντονη την πολιτική διάσταση για την ισότητα στην πόλη και την πρόσβαση σε κοινωνικές εξυπηρετήσεις έχοντας ως κέντρο ενδιαφέροντος τις γυναίκες και που έχει σε μεγάλο βαθμό ξεπεραστεί στον ακαδημαϊκό χώρο από πιο επιτηδευμένες κατανοήσεις της λειτουργίας του υποκειμένου, των πολλαπλών ταυτοτήτων, της επιτέλεσης ρόλων και σεξουαλικότητας, παραμένει ακόμη επίκαιρη.

Βιβλιογραφία

Bracken, L., Mawdsley, E., 2004: 'Muddy Glee': Rounding out the Picture of Women and Physical Geography Fieldwork. *Area*, 36.3, 280-286.

Demerit, D., Dyer, S., 2004: Dialogue, Metaphors of Dialogue and Understandings of Geography. *Area*, 34(3), 229-241.

Ekinsmyth, C., 2002: Feminist Cultural Geography στο Schurmer-Smith, P. (ed) *Doing Cultural Geography*. London: Sage, σελ. 53-65.

Kobayashi, A., 2001: Negotiating the Personal and the Political in Critical Qualitative Research στο Limb, M., Dwyer, C. (eds) 2001: *Qualitative Methodologies for Geographers. Issues and Debates*. London: Arnold, σελ. 55-70.

Massey, D., 1999: Space-time, 'Science' and the Relation between Physical Geography and Human Geography. *Trans Inst Br Geogr*, 24, 261-274.

McDowell, L., 1997: Women/ Gender/ Feminisms: Doing Feminist Geography. *Journal of Geography in Higher Education*, 21(3), 381-400.

McDowell, L., Sharp, J. (eds) 1999: *A Feminist Glossary of Human Geography*. London : Arnold.

Nielsen, J. M., 1990: *Feminist research methods: exemplary readings in the social sciences*. Boulder: Westview Press ό.α. στο Miranne, K.B., Young, A.H. (eds) 1999: *Gendering the City: Women's Boundaries and Visions of Urban Life*. New York: Rowman and Littlefield Publishers 2000.

Professional Geographer, 1994 (46) - Ειδικό τεύχος με θέμα: "Women in the Field: Critical Feminist Methodologies and Theoretical Perspectives".

Professional Geographer, 1995 (47) - Ειδικό τεύχος με θέμα: "Should Women Count? The Role of Quantitative Methodology in Feminist Research".

Rose, G., 1993: *Feminism and Geography. The Limits of Geographical Knowledge*. Cambridge: Polity Press.

Vaiou, D., 2005: (Re)constituting the urban through women's life histories. Ανακοίνωση στην Ημερίδα Διατμηματικού Προγράμματος ΑΠΘ για θέματα φύλου και ισότητας "Gender, Diversity and Urban Space", Πολυτεχνική Σχολή Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 28-1-2005.

Μαλούτας, Θ., 2000α: Κοινωνιολογία της Πόλης: Παραδοσιακά Ερμηνευτικά Σχήματα, Σύγχρονες Συζητήσεις και ο Ελληνικός Αστικός Χώρος, στο Μοδινός, Μ., Ευθυμίουπουλος, Η. (επιμ.) 2002: Παγκοσμιοποίηση και Περιβάλλον, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα / ΔΙΠΕ.

Μαλούτας, Θ. (επιμ.) 2000β: Κοινωνικός και Οικονομικός Άτλας της Ελλάδας, Τόμος 1ος: Οι Πόλεις, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Ecole Francaise d' Athens, Αθήνα - Βόλος, ΕΚΚΕ - Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας.

ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΜΙΑ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΗ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ: ΜΙΑ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΣΥΝΘΕΣΗΣ¹

Τζιφάκης Ν.¹, Φακιολάς Ε.²

¹Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Κρήτης

²Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Η έννοια της ανθρώπινης ασφάλειας έχει συμβάλει στη μετατόπιση του ερευνητικού ενδιαφέροντος από το κράτος στον άνθρωπο. Ωστόσο, είναι ένα πράγμα να δίνεται έμφαση στην ανθρώπινη διάσταση της ασφάλειας και είναι άλλο να υποστηρίζεται ότι η ανθρώπινη ασφάλεια αποτελεί μια διακριτή μορφή ασφάλειας και, έτσι, να μονοπωλεί τον άνθρωπο ως κεντρικό αντικείμενο της ασφάλειας. Μια τέτοια προσέγγιση ενέχει τον κίνδυνο της θεώρησης του κράτους ως μιας 'μη-ανθρώπινης' οντότητας, που είναι εντελώς απομονωμένη από την κοινωνία και τις κοινωνικές δυνάμεις.

Το ίδιο ισχύει και για την εθνική ασφάλεια. Σε πολλές περιπτώσεις το κράτος, ιδιαίτερα σε μη ανεπτυγμένες χώρες με μη δημοκρατικά πολιτικά καθεστώτα, είναι αδύναμο ή δεν έχει τη θέληση να κατοχυρώσει την ανθρώπινη ασφάλεια των πολιτών του. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι το κράτος, με την έμφαση που δίνει στην εθνική ασφάλεια, εξ ορισμού είναι 'μη-ανθρώπινο'.

Η εισήγηση επιδιώκει να αναστοχαστεί και να προτείνει μια εναλλακτική προβληματική της ασφάλειας, που να θεμελιώνεται σε μια διαφορετική θεώρηση της ανθρώπινης και της εθνικής ασφάλειας μέσα από την έννοια της πολιτείας. Μέχρι σήμερα, για λόγους ακαδημαϊκής ανάλυσης και σχεδιασμού πολιτικής, οι δύο αυτές μορφές ασφάλειας θεωρούνται ως διακριτές έννοιες. Ωστόσο, μέσα από την έννοια της πολιτείας, η ανθρώπινη και η εθνική ασφάλεια μπορούν να θεωρηθούν ότι είναι αλληλένδετες, δηλαδή συνιστούν επί μέρους συστατικά της σύγχρονης διακυβέρνησης.

1. Η Εθνική Ασφάλεια

Η κλασική αντίληψη της ασφάλειας θεωρεί ότι η ασφάλεια αφορά τη στρατιωτική και πολιτικό-διπλωματική προετοιμασία του κράτους για να αποφύγει ή για να εμπλακεί σε πόλεμο ή άλλες μορφές ένοπλης σύγκρουσης (Art 1991; Walt 1991). Αφορά, δηλαδή, την ικανότητα του κράτους να προστατεύει την εδαφική επικράτειά του από επίθεση και κατάκτηση, καθώς και την ευρύτερη πολιτειακή οντότητά του από κατάρρευση και θεσμική διάλυση ή αποσύνθεση. Η ικανότητα αυτή ισοδυναμεί, κυρίως, με τη δυνατότητα του κράτους να ελέγχει και να χρησιμοποιεί τη στρατιωτική ισχύ του, στη βάση των ανθρώπινων και υλικών πόρων που διαθέτει και αναπαράγει, προκειμένου να προστατεύει και να κατοχυρώνει την εθνική κυριαρχία του με όρους εδαφικής ακεραιότητας, πολιτικής ανεξαρτησίας και οικονομικής αυτονομίας.

Από αυτή την άποψη, η κλασική αντίληψη συσχετίζει την ασφάλεια μόνο με το κράτος και τη στρατιωτική δύναμη και, κατ' επέκταση, ταυτίζει την εθνική ασφάλεια με τη στρατιωτική ασφάλεια του κράτους. Η εθνική ασφάλεια είναι η επιβίωση του κράτους μέσω της χρήσης, ή

¹ Η παρούσα μελέτη πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος "Η Ανθρώπινη Ασφάλεια στη Νοτιοανατολική Ευρώπη και η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική" που συγχρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και Εθνικούς Πόρους (ΕΠΕΑΕΚ, Πυθαγόρας ΙΙ) και εκπονείται στο Τμήμα Γεωγραφίας του Χαροκόπειου Πανεπιστημίου.

της απειλής χρήσης, οργανωμένης στρατιωτικής δύναμης. Επομένως, η διασάλευση, ή η πιθανότητα διασάλευσης, της ασφάλειας του κράτους υποδηλώνει την ύπαρξη απειλών που έχουν, πρωταρχικά, στρατιωτική μορφή και προέρχονται από τα εξωτερικά εδαφικά σύνορα αυτού του κράτους, κυρίως από άλλους κρατικούς δρώντες. Στο πλαίσιο αυτό, η διασφάλιση της ασφάλειας του κράτους δύναται σε ορισμένες περιπτώσεις να επιτάσσει τη διαμόρφωση κρατικών πολιτικών που 'υπογειώσ' και 'εν δυνάμει' αποβλέπουν στην προώθηση και την ικανοποίηση 'επεκτατικών' απαιτήσεων με τη μορφή της απόκτησης νέων εδαφών, αύξησης πολιτικής επιρροής και αποκόμισης οικονομικών πλεονεκτημάτων. Λόγω αυτής της 'εγγενούς' λογικής της επέκτασης, η αναζήτηση ασφάλειας από ένα κράτος μπορεί να θεωρηθεί ως απειλητική ενέργεια από ένα άλλο κράτος, αντίληψη που οδηγεί το τελευταίο στην ανάληψη ενεργειών για ενδυνάμωση της δικής του ασφάλειας. Έτσι, παράγεται μια αλληλουχία γεγονότων, όπου το ένα κράτος αντιλαμβάνεται τις προσπάθειες του άλλου να κατοχυρώσει την ασφάλειά του ως απειλή, με αποτέλεσμα τα δύο αυτά κράτη να παγιδούνται στο λεγόμενο 'δίλημμα ασφάλειας' (Herz 1950; Jervis 1978; Snyder 1984; Posen 1993). Επομένως, η έννοια της εθνικής ασφάλειας εστιάζει στην αντιμετώπιση του αέναου διλήμματος 'πόλεμος ή ειρήνη' που διαχρονικά ταλανίζει πολλά ζεύγη διακρατικών σχέσεων.

2. Η Ανθρώπινη Ασφάλεια

Το κύριο πρόβλημα με την παραδοσιακή αντίληψη της ασφάλειας είναι ότι, εμμέσως πλην σαφώς, στηρίζεται σε μια τόσο περιορισμένη Βεμπεριανή θεώρηση του κράτους - ως οργανωμένη εξουσία, έδαφος και λαός - που αγνοεί τον καθοριστικό ρόλο που διαδραματίζει η κοινωνία με την ευρύτερη έννοια της στην κατοχύρωση της εθνικής ασφάλειας. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα η εθνική ασφάλεια να μην λαμβάνει ή να αδυνατεί να λάβει σοβαρά υπόψη τη τα παρακάτω:

- πρώτον, ότι - όπως έκδηλα δείχνει η εμπειρία της μεταψυχροπολεμικής περιόδου - οι απειλές δεν προέρχονται μόνο από το εξωτερικό αλλά και από το εσωτερικό περιβάλλον του κράτους. Οι εσωτερικές απειλές πηγάζουν, κυρίως, από την 'αδύναμη' ή 'αποτυχημένη' και 'ανεπαρκή' εσωτερική δομή του κράτους, καθώς και από κοινωνικές ομάδες ή συλλογικότητες (collectivities) που αισθάνονται 'αποκλεισμένες' ή 'περιθωριοποιημένες' λόγω ορισμένων χαρακτηριστικών γνωρισμάτων τους που έχουν σχέση με την εθνοτική ή φυλετική προέλευση, τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, τις γλωσσικές και εκπαιδευτικές ιδιαιτερότητες, την ανέχεια και το χαμηλό επίπεδο κοινωνικής αναγνώρισης. Εξάλλου, δεν είναι τυχαίο ότι μετά την κατάρρευση του διπολισμού, η συντριπτική πλειοψηφία των πολεμικών συρράξεων και συγκρούσεων που ταλανίζουν την άναρχη διεθνή κοινωνία δεν είναι διακρατικές αλλά ενδοκρατικές.
- δεύτερον, ότι - όπως υποδεικνύουν τα τρομοκρατικά χτυπήματα της 11ης Σεπτεμβρίου 2001, οι συχνές κρίσεις του διεθνούς χρηματοπιστωτικού συστήματος και η έξαρση φαινομένων κοινωνικής παθολογίας που συνδέονται με το οργανωμένο έγκλημα και τη μετανάστευση - οι απειλές κατά της ασφάλειας και ζωτικών συμφερόντων του κράτους ούτε έχουν αποκλειστικά στρατιωτική μορφή ούτε και προέρχονται μόνο από κρατικούς δρώντες. Αντιθέτως, παρατηρείται ο πολλαπλασιασμός μη-στρατιωτικών απειλών οι οποίες συνδέονται συχνά με μη κρατικούς δρώντες, που ενεργούν εντός, εκτός και διαμέσου των εθνικών συνόρων.
- τρίτον, ότι - όπως ανάγλυφα φανερώνουν οι ανθρωπιστικές κρίσεις, που εκδηλώνονται, κυρίως, σε αδύνατα κράτη με στρατιωτικά καθεστώτα ή διεφθαρμένες πολιτικές ηγεσίες και προκρίτους από λιμό, καταστροφή του περιβάλλοντος, εξάπλωση μολυσματικών ασθενειών και εκτεταμένες βίαιες συγκρούσεις - η εθνική ασφάλεια με την έννοια της επιβίωσης του κράτους δεν δύναται να κατοχυρωθεί μόνο με τη συνειδητή χρήση ή την απειλή χρήσης οργανωμένης στρατιωτικής ισχύος (Fakiolas 2001). Επίσης, η κατοχύρωση της εθνικής ασφάλειας με την έννοια της επιβίωσης του κράτους δεν είναι εφικτή, όταν η εξουσία καταπιέζει ή εξοντώνει συστηματικά, με στρατιωτικά και άλλα μέσα καταστολής,

μέρος των πολιτών. Σε αντίθετη περίπτωση, το κράτος καθίσταται ή παραμένει αδύνατο και κινδυνεύει με άμεση κατάρρευση.

- τέλος, ότι η κατοχύρωση της εθνικής ασφάλειας δεν εξαρτάται μόνο από την αποτελεσματική άμυνα των συνόρων αλλά, αν όχι πρωτίστως, και από την ικανότητα του κράτους να αντλεί από την κοινωνία και να παράγει και να κινητοποιεί με τη βοήθειά της ανθρώπινους και υλικούς πόρους για την προετοιμασία ή τη διεξαγωγή πολέμου. Η ανάγκη της συνεργασίας του κράτους με την κοινωνία του υποδηλώνει ότι η εθνική ασφάλεια δεν μπορεί παρά να περιλαμβάνει και την κατοχύρωση της επιβίωσης και τη διαφύλαξη θεμελιωδών δικαιωμάτων των συλλογικών και ατομικών οντοτήτων αυτής της κοινωνίας.

Οι παραπάνω αδυναμίες της εθνικής ασφάλειας οδήγησαν πολλούς ερευνητές στη διατύπωση εναλλακτικών διευρυμένων θεωρήσεων της ασφάλειας. Αυτές οι θεωρήσεις έχουν δύο βασικά χαρακτηριστικά. Το πρώτο είναι ότι διευρύνουν τα αντικείμενα αναφοράς που μπορούν να θεμελιώσουν το νομιμοποιημένο δικαίωμα στην επιβίωση, προχωρώντας είτε κάθετα προς τα κάτω, από τα κράτη προς τα άτομα, είτε κάθετα προς τα πάνω, από τα κράτη προς το διάστημα. Το δεύτερο χαρακτηριστικό είναι ότι επεκτείνουν την ατζέντα των θεμάτων με την προσθήκη πολιτικών, οικονομικών, κοινωνικών ή κοινωνιακών (societal) και περιβαλλοντικών ζητημάτων.

Η διευρυμένη θεώρηση της ασφάλειας δεν είναι συνεκτική και μπορεί να διακριθεί σε περισσότερο ή λιγότερο ευκρινείς επιμέρους τάσεις σε σχέση με την οντολογία ή την επιστημολογία τους (Τζιφάκης 2004).² Ωστόσο, βασική θέση και σημείο αναφοράς στη συζήτηση έχει πλέον η έννοια της ανθρώπινης ασφάλειας που εστιάζει στο επίπεδο του μεμονωμένου ανθρώπου.³ Η ιστορική και φιλοσοφική γενεαλογία της έννοιας αποδίδεται στο Διαφωτισμό, το ανθρωπιστικό δίκαιο και τις νέες αντιλήψεις περί προστασίας των ατομικών και συλλογικών δικαιωμάτων, ενώ το επιστημονικό της πεδίο εντοπίζεται στο σημείο τομής και σύζευξης των σπουδών της ανάπτυξης, των σπουδών της ειρήνης, της κριτικής σκέψης και της έρευνας του κοινωνικού φύλου (Rothschild 1995; Suhrke 1999; Axworthy 2001; Tickner 1992; Galtung 1969; Booth 1991). Ο όρος ανθρώπινη ασφάλεια εμφανίστηκε για πρώτη φορά το 1994 στην ετήσια έκθεση του ΟΗΕ για την ανθρώπινη ανάπτυξη και ορίστηκε ως ασφάλεια από χρόνιες απειλές όπως η πείνα, οι ασθένειες και η καταπίεση, καθώς και ως προστασία από ξαφνικές και επιζήμιες αλλαγές στα πρότυπα της καθημερινής ζωής (UNDP Report 1994: 23). Η έννοια υποδηλώνει μια πολυδιάστατη και ολιστική προσέγγιση στην ασφάλεια, που στηρίζεται στην πεποίθηση ότι υπάρχει διασύνδεση ανάμεσα σε τόσο ετερογενή προβλήματα όπως είναι η υπανάπτυξη, τα ανθρώπινα δικαιώματα και η ασφάλεια των πολιτών κατά τη διάρκεια ένοπλων συγκρούσεων (Mack 2004: 48).

Η ανθρώπινη ασφάλεια χαρακτηρίζεται για τον οικουμενισμό και τον ανθρωποκεντρισμό της και αποτελεί εκδήλωση του νέο-Καντιανού διεθνισμού και κοσμοπολιτισμού (Bajrai 2000: 52). Η προστασία των μεμονωμένων ανθρώπων τοποθετείται, ανεξαρτήτως του τόπου διαμονής τους, υπεράνω της διασφάλισης των συλλογικών ταυτοτήτων και της εδαφικής κυριαρχίας των κρατών, στα οποία ανήκουν (Soherwordi 2004: 104). Η έννοια χρησιμοποιεί

² Για παράδειγμα, η Σχολή της Κοπεγχάγης υιοθετεί το μεθοδολογικό κολεκτιβισμό του επιστημονικού ρεαλισμού και χρησιμοποιεί ως αντικείμενα αναφοράς της ασφάλειας μόνο μεγάλες συλλογικότητες (λόγου χάρι κράτη και εθνότητες) και διεθνείς αρχές (π.χ. η υπεράσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων).

³ Για μια πιο διεξοδική συζήτηση του περιεχομένου της έννοιας της ανθρώπινης ασφάλειας βλέπε Tzifakis 2008. Επίσης, για μια κριτική αποτίμηση της προσπάθειας εφαρμογής στην πράξη της ανθρώπινης ασφάλειας από τις κυβερνήσεις του Καναδά και της Ιαπωνίας βλέπε Τζιφάκης & Χουλιάρας 2007.

ως αντικείμενο αναφοράς το μεμονωμένο άτομο που γίνεται αντιληπτό ως μέλος της ανθρωπότητας, δηλαδή μιας ανυπέβλητης ανθρώπινης κοινότητας με παγκόσμιες κοινές ανησυχίες (Hayden 2004: 40, Dunne & Wheeler 2004: 10). Η ανθρώπινη ασφάλεια παράλληλα νοείται ως ένα αδιαίρετο αγαθό, αφού οι προσπάθειες εξασφάλισης ενός ατόμου ή μιας συλλογικότητας υποτίθεται ότι δεν μπορούν να επιχειρούνται εις βάρος της ασφάλειας άλλων ανθρώπων (Thomas 2001: 161).

Η ανθρώπινη ασφάλεια πρεσβεύει ένα διπλό αίτημα: αφενός, την ικανοποίηση των βασικών υλικών αναγκών – όπως είναι η διατροφή, η στέγη, η εκπαίδευση και η υγειονομική περίθαλψη – όλων των ανθρώπων και, αφετέρου, τη διασφάλιση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας δηλαδή, της προσωπικής αυτονομίας και της χειραφέτησης τους από κάθε μορφή καταπιεστικών δομών ισχύος. Η έννοια, επομένως, εμπεριέχει και ενισχύει το όραμα της διάχυσης της βιώσιμης ανάπτυξης και της δημοκρατίας σε κάθε σημείο του πλανήτη. Ωστόσο, η ανθρώπινη ασφάλεια δεν θα πρέπει να συγχέεται με τη νεοφιλελεύθερη θεώρηση της ατομικής ασφάλειας που αναφέρεται στο δικαίωμα στην ιδιωτική ιδιοκτησία και δραστηριότητα και τη λειτουργία των μηχανισμών της αγοράς (Thomas 2001: 161-162).

Οι οπαδοί της έννοιας υποστηρίζουν ότι η αναγωγή ενός προβλήματος σε ζήτημα ανθρώπινης ασφάλειας θα αποβεί θετική για την επίλυση του, διότι μπορεί να οδηγήσει στην καλύτερη προβολή των πτυχών του και στην πιο αποτελεσματική ενημέρωση και ευαισθητοποίηση της διεθνούς κοινότητας. Η επίκληση της ανθρώπινης ασφάλειας αναμένεται να συνεισφέρει στην ενεργοποίηση διαδικασιών επείγουσας αντιμετώπισης και τη διάθεση έκτακτων μέσων και πόρων, με αποτέλεσμα να αυξάνονται οι πιθανότητες επιτυχούς διαχείρισης ενός ζητήματος (Khong 2001: 232, McDonald 2002: 277-278). Επομένως, το έντονα κανονιστικό περιεχόμενο της έννοιας – που συνοψίζεται στην προβολή της ηθικής υποχρέωσης της διεθνούς κοινότητας να ενδιαφερθεί για την ασφάλεια κάθε ανθρώπου – υποδηλώνει ότι η ανθρώπινη ασφάλεια είναι περισσότερο μια προσπάθεια ρύθμισης και μεταβολής των παγιωμένων πρακτικών και λόγων περί της ασφάλειας (security discourses), παρά μια θεωρία με επεξηγηματικό προσανατολισμό (McDonald 2002: 278, Newman 2001: 240; Τζιφάκης 2007).

3. Η Πολιτειακή Ασφάλεια ως Σύνθεση της Εθνικής και Ανθρώπινης Ασφάλειας

Η ανθρώπινη ασφάλεια κατασκευάστηκε και αναπτύχθηκε σε αντιδιαστολή με την έννοια της εθνικής ασφάλειας και ως απάντηση στις αδυναμίες της τελευταίας, όπως αυτές αναδείχθηκαν από την ευρύτερη διευρυμένη θεώρηση της ασφάλειας. Οι οπαδοί της ανθρώπινης ασφάλειας θέτουν με βάση τα παραπάνω υπό διερεύνηση τις σχέσεις κράτους-κοινωνίας και σημειώνουν ότι η ασφάλεια του κράτους δεν είναι αυτοσκοπός αλλά μέσο για την ασφάλεια των πολιτών του (Bajrai 2000: 37). Η κρατική ασφάλεια έχει περιεχόμενο και σημασία μόνο ως παρεπόμενη έννοια της ανθρώπινης ασφάλειας.

Πράγματι, στην τρέχουσα φάση των εξελίξεων, το κράτος στις δυτικού τύπου δημοκρατίες αποτελεί την 'άνωτατη' και 'τελική' πολιτική οντότητα που υποστασιοποιεί, ως ενιαίο σύνολο, την εδαφικά οργανωμένη ανθρώπινη κοινωνία. Αντιπροσωπεύει, όπως γίνεται ευρύτερα αποδεκτό, τους θεσμούς εξουσίας που ελέγχουν και ρυθμίζουν την κοινωνική οργάνωση και συμβίωση των ανθρώπων, ως ατομικά 'υποκείμενα' και κοινωνικές ομάδες, στα όρια μιας ιστορικά διαμορφωμένης εδαφικής επικράτειας. Οι θεσμοί αυτοί εξουσίας διαρθρώνουν τρεις αλληλένδετες αλλά διακριτές μορφές κρατικής οργάνωσης: την εκτελεστική, τη νομοθετική και τη δικαστική. Με τη σειρά τους, οι τρεις αυτές εκφάνσεις της εξουσίας του κράτους ελέγχονται και ρυθμίζονται από την κοινωνία διαμέσου ενός ιστορικά αναπτυγμένου κανονιστικού πλαισίου δικαίου, ο πυρήνας του οποίου, τουλάχιστον στις σύγχρονες ανεπτυγμένες δυτικές κοινωνίες, θεμελιώνεται στις αρχές της λαϊκής κυριαρχίας, της ισονομίας, της ισότητας και της δημοκρατίας. Ουσιαστικά, η εξουσία του κράτους παράγεται και αναπαράγεται από τη δράση της ίδιας της κοινωνίας, που λαμβάνει χώρα μέσα σε μια συγκεκριμένη υλική πραγματικότητα, που στο κανονιστικό επίπεδο των ιδεών και του δικαίου

‘αντικειμενικοποιείται’, τουλάχιστον μέχρι σήμερα, από αυτές τις αρχές. Στη βάση αυτών των αρχών, εξάλλου, η εδαφικά οργανωμένη ανθρώπινη κοινωνία έχει ‘παραχωρήσει’ στην εξουσία του κράτους τρία πολιτικά και νομικά δικαιώματα, που προνομιακά και αποκλειστικά χαρακτηρίζουν το σύγχρονο κράτος:

- πρώτον, το δικαίωμα της κυριαρχίας, δηλαδή της αυτοδύναμης εξουσίας ή αυτοκυβέρνησης πάνω σε ένα συγκεκριμένο έδαφος και τον πληθυσμό του,
- δεύτερον, το δικαίωμα της νόμιμης χρήσης οργανωμένης βίας στα εσωτερικά και εξωτερικά όρια της εδαφικής επικράτειάς του, και
- τρίτον, το δικαίωμα της ιδιότητας του πρωτογενούς υποκειμένου δικαίου με πλήρη δικαιοθετική ικανότητα και αρμοδιότητα στα εσωτερικά και εξωτερικά όρια της εδαφικής επικράτειάς του. Είναι στη βάση αυτής της ικανότητας και αρμοδιότητας που η εξουσία λαμβάνει και εφαρμόζει, μέσω συγκεκριμένων μηχανισμών, αποφάσεις που ‘χαρακτηρίζουν’ και δεσμεύουν το κράτος τόσο, ειδικότερα, στην εσωτερική και τη διεθνή έννομη τάξη όσο και, γενικότερα, στην εσωτερική και τη διεθνή πολιτική.

Είναι αλήθεια ότι στη διεθνή και εσωτερική πολιτική το κράτος σήμερα θεωρείται ότι υποστασιοποιείται από την κυβέρνηση και την ευρύτερη δημόσια διοίκηση, που είναι αποκλειστικά αρμόδιοι να λαμβάνουν και να εφαρμόζουν αποφάσεις που το δεσμεύουν. Από την άποψη αυτή, το κράτος συχνά εμφανίζεται ως εντελώς διακριτή, ξεχωριστή οντότητα ή ‘αυτόνομο’ και ‘απόμακρο’, ακόμη και εχθρικό, σε σχέση με την κοινωνία. Στην πραγματικότητα, όμως, το κράτος στο δυτικό κόσμο αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της κοινωνίας, διότι αντανάκλα την εξουσία που πηγάζει και αναπαράγεται από αυτή. Εναλλακτικά, η εξουσία και η κοινωνία βρίσκονται σε μια διαλεκτική σχέση, η οποία πραγματώνεται και υποστασιοποιείται στην ‘ανώτατη’ και ‘τελική’ θεσμική, πολιτική μορφή της από το κράτος.

Επομένως, η προαγωγή της ανθρώπινης ασφάλειας δεν ταυτίζεται με κανένα αίτημα κατάλυσης ή κατάργησης του κράτους, αλλά ούτε στοχεύει στην απαξίωση της εθνικής ασφάλειας. Η τελευταία παραμένει αναντικατάστατη εκεί όπου απαιτείται η κατοχή στρατιωτικής ισχύος και η δυνατότητα χρήσης της ως έσχατο μέσο προστασίας των πολιτών (Bosold & Werthes 2005: 86). Η δυνατότητα του κράτους συνάμα να κινητοποιήσει πόρους για την αντιμετώπιση ενός προβλήματος παραμένει απαραίτητη και γι’ αυτό αποτελεί το σημαντικότερο μέσο για την προάσπιση της ασφάλειας των ανθρώπων (Hudson 2005: 165). Στο βαθμό που πολλές απειλές προς τους ανθρώπους προέρχονται από αδύναμες ή αναποτελεσματικές κρατικές δομές, η διασφάλιση της ανθρώπινης ασφάλειας συνδέεται άμεσα ακόμη και με την ενίσχυση των κρατικών θεσμών (Newman 2001: 246). Η ανθρώπινη ασφάλεια, επομένως, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως αλληλένδετη με την εθνική ασφάλεια σε μια επαναπροσδιορισμένη σχέση κοινωνίας-κράτους. Όπως το έθεσε ο Keith Krause (2004: 46), η προαγωγή της ανθρώπινης ασφάλειας είναι μια προσπάθεια προτροπής των κρατών και των κυβερνητών τους να τηρήσουν τις υποχρεώσεις τους που απορρέουν από το βασικό κοινωνικό συμβόλαιο, το οποίο διέπει τη σχέση τους με τους πολίτες: πιο συγκεκριμένα, να προστατεύσουν την ασφάλεια τους. Η ανθρώπινη ασφάλεια αναγκάζει το κράτος να αναζητήσει την εσωτερική του νομιμοποίηση στον εντοπισμό της ‘κοινότητας των συμφερόντων’ που μοιράζεται με τους πολίτες του (Owen 2004: 377, Fouinat 2004: 291). Συνεπώς, καιτοι ενταγμένη στην Καντιανή κοσμοπολιτική φιλοσοφική θεώρηση, η ανθρώπινη ασφάλεια πραγματιστικά αποδέχεται το σημαντικό ρόλο του σύγχρονου κράτους.

Με αυτή ακριβώς την έννοια, η επιβίωση της κοινωνίας είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την επιβίωση της εξουσίας και αντιστρόφως. Στις δυτικές κοινωνίες, η εξουσία που θα επιχειρήσει να καταδυναστεύσει μέρος ή το σύνολο της κοινωνίας, ασκώντας συστημική βία και παραβιάζοντας τις αρχές της λαϊκής κυριαρχίας, της ισοπολιτίας και της δημοκρατίας είναι καταδικασμένη να καταρρεύσει ή/και να οδηγήσει το κράτος σε εδαφική αποσύνθεση. Είναι

από αυτή την οπτική γωνία που, σε αυτές τις περιπτώσεις, η ασφάλεια της εξουσίας και η ασφάλεια της κοινωνίας δεν είναι απλώς αλληλένδετες, αλλά συνιστούν ως μια διαλεκτική ολότητα την ασφάλεια του κράτους που εδώ γίνεται αντιληπτή ως πολιτειακή ασφάλεια.⁴ Η πραγμάτωση της τελευταίας δεν δύναται, 'έξ ορισμού και 'εκ των πραγμάτων', παρά να θεμελιώνεται στην ασφάλεια του συνόλου των ανθρώπων που, ταυτόχρονα ως μεμονωμένα άτομα και ως ομάδες, συνθέτουν την κοινωνία. Η πολιτειακή ασφάλεια, κατ' επέκταση, συνίσταται από την εθνική και την ανθρώπινη ασφάλεια που δεν αποτελούν αλληλοαναιρούμενες έννοιες αλλά αλληλεξαρτώμενες, αμοιβαία ενισχυόμενες και εν πολλοίς επικαλυπτόμενες διαστάσεις της ίδιας ενιαίας πραγματικότητας. Για παράδειγμα, ενώ το φάσμα του πολέμου μπορεί – εκτός από το να θέσει σε κίνδυνο την στρατιωτική ασφάλεια του κράτους – επιπρόσθετα να υπονομεύσει τη μεσοπρόθεσμη δυνατότητα των πολιτών να ικανοποιήσουν βασικές υλικές ανάγκες τους, η αδυναμία ενός κράτους να πετύχει την ανθρώπινη ανάπτυξη, με τη σειρά της, αποτελεί ένδειξη τρωτότητας και αδυναμίας απέναντι σε εξωτερικές στρατιωτικές απειλές.⁵

Το κράτος, συνεπώς, ως υποστασιοποίηση της εδαφικά οργανωμένης κοινωνίας είναι σε ανεπτυγμένες ώριμες δημοκρατίες, πολιτικά και νομικά, ο σημαντικότερος φορέας παροχής ασφάλειας (security provider agent).⁶ Και ακριβώς διότι το κράτος έχει προνομιακά και αποκλειστικά τη νόμιμη ευθύνη και υποχρέωση (δηλαδή είναι συνεχώς υπόλογο απέναντι στην κοινωνία) να προστατεύει όχι μόνο την εξουσία αλλά και την ίδια την κοινωνία. Συνεπώς, η πολιτειακή ασφάλεια μπορεί να κατοχυρωθεί μόνο όταν πραγματώνεται η ασφάλεια τόσο της εξουσίας όσο και της κοινωνίας.

⁴ Η πολιτεία αναφέρεται τόσο στην εξουσία του κράτους όσο και την κοινωνία. Με άλλα λόγια, ο όρος υποδηλώνει τόσο 'το παραδοσιακό εξουσιαστικό φαινόμενο, όσο και το κοινωνικό φαινόμενο ως τις δύο βασικές εκφάνσεις του συνολικού φαινομένου της.

⁵ Για την έννοια της ανθρώπινης ανάπτυξης βλέπε Alkire 2002; Ranis, Stewart & Ramirez 2000; Anand & Sen 2000. Για τη σχέση της ανθρώπινης ανάπτυξης με την ανθρώπινη ασφάλεια και περιπτώσιολογικές μελέτες στο Κόσσοβο και τη Βοσνία βλέπε Τζιφάκης & Φακιολάς 2006; Τζιφάκης & Τσαρδανίδης 2007.

⁶ Θα πρέπει εδώ να διευκρινιστεί ότι το κράτος (και κατ' επέκταση οι διεθνείς διακυβερνητικοί οργανισμοί) δεν είναι ο μόνος φορέας παροχής ασφάλειας στο σύγχρονο διεθνές σύστημα. Ιδιαίτερη μνεία αξίζει εξίσου να δοθεί στο ρόλο που διαδραματίζουν πολλοί μη-κρατικοί παράγοντες όπως Μη-Κυβερνητικές Οργανώσεις (ΜΚΟ) και η διεθνική κοινωνία των πολιτών. Οργανώσεις όπως οι Γιατροί Χωρίς Σύνορα, ο Ερυθρός Σταυρός και η Oxfam βρίσκονται επιτόπια σε περιοχές κρίσης και συνεισφέρουν στην καταπολέμηση της πείνας, την παροχή επείγουσας ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης και την υποστήριξη προσφύγων. Το Παρατηρητήριο Ανθρώπινων Δικαιωμάτων και η Διεθνής Αμνηστία εξάλλου παρακολουθούν από κοντά τις πρακτικές κάθε κράτους για την προστασία των ατομικών και συλλογικών δικαιωμάτων και προσπαθούν μέσα από περιοδικές εκθέσεις να αναδείξουν και να καταγγείλουν τις περιπτώσεις κατάφωρων παραβιάσεων. Η διαρκώς διευρυνόμενη κοινότητα των χρηστών του διαδικτύου συμβάλλει στην επανένωση οικογενειών σε περιοχές που έχουν πληγεί από συγκρούσεις (Bruderlein 2004: 361), ενώ μη-κυβερνητικές οργανώσεις έχουν συνεισφέρει ουσιαστικά στην υιοθέτηση και μορφοποίηση βασικών διεθνών συμβάσεων όπως είναι αυτές ενάντια στα βασανιστήρια, υπέρ των δικαιωμάτων των παιδιών, ενάντια στην χρήση ναρκών κατά προσωπικού και υπέρ της δημιουργίας του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου (Dunne & Wheeler 2004: 19-21).

Η δράση των παραπάνω οργανώσεων, ωστόσο, είναι επικουρική και εξαρτώμενη από την αντίστοιχη δράση παροχής ασφάλειας των κρατών. Αυτό συμβαίνει όχι μόνο επειδή τα κράτη είναι βασική πηγή χρηματοδότησης πολλών ΜΚΟ, αλλά και επειδή η δραστηριοποίηση ΜΚΟ πραγματώνεται υπό την αίρεση της αποδοχής των κυρίαρχων κρατών.

Το πρόβλημα, βέβαια, αφορά την περίπτωση, όπως συνήθως συμβαίνει στην πράξη με επαναστατικά ή αποσχιστικά κινήματα και εμφύλιους πολέμους, όπου με δεδομένο τις ενδεχόμενες διεθνείς και εσωτερικές απειλές, το κράτος αδυνατεί να συνθέσει τη 'λογική' της ασφάλειας της εξουσίας με αυτή της ασφάλειας της κοινωνίας και, έτσι, να κατοχυρώσει την πολιτειακή ασφάλεια. Η εμπειρία των 'αδύναμων', 'ανύπαρκτων' και 'διαλυμένων' κρατών, όπου η εξουσία έχει, ακόμη και βίαια, κυριαρχήσει έναντι της κοινωνίας, δείχνει ότι ακόμη και η εθνική ασφάλεια, ως επιμέρους συνιστώσα της πολιτειακής ασφάλειας, πραγματώνεται μόνο όταν 'τελικός' κριτής είναι η κοινωνία. Και αυτό με τη σειρά του επιτυγχάνεται μόνο όταν η τελευταία, στο πλαίσιο συγκεκριμένων υλικών συνθηκών, κατορθώνει, με αφετηρία και προορισμό τις αρχές της λαϊκής κυριαρχίας, της ισοπολιτείας και της δημοκρατίας, να ελέγξει και να επιβάλλει, με ειρηνικά ή βίαια μέσα, τη βούλησή της στην εξουσία, με σκοπό την 'αποκατάσταση' της νόμιμης ευθύνης και υποχρέωσης του κράτους να συνθέτει την ασφάλεια της εξουσίας με την ασφάλεια της κοινωνίας και, άρα, να πραγματώνει την πολιτειακή ασφάλεια.

Απ' αυτή την άποψη, λοιπόν, η πολιτειακή ασφάλεια αφορά την επιβίωση τόσο του κράτους όσο και όλων των πολιτών του στο εσωτερικό και διεθνές περιβάλλον. Ουσιαστικά, η πολιτειακή ασφάλεια αντανάκλα την ελευθερία του κράτους και της συνιστώσας κοινωνίας του από εσωτερικές και διεθνείς απειλές και προκλήσεις σε πέντε κύριους τομείς: το στρατιωτικό, τον πολιτικό, τον κοινωνι(α)κό (societal), τον οικονομικό και τον περιβαλλοντικό.⁷ Οι απειλές και οι προκλήσεις προσλαμβάνουν μορφή αντίστοιχη με τον τομέα στον οποίο εκδηλώνονται και αφορούν και στρέφονται, ειδικότερα:

- στο στρατιωτικό τομέα σε βάρος, πρωτίστως, της φυσικής επιβίωσης του πληθυσμού, της εδαφικής ακεραιότητας του κράτους, της εσωτερικής δημόσιας τάξης, της αμυντικής θωράκισης και του μηχανισμού της κυβέρνησης,
- στον πολιτικό τομέα σε βάρος, πρωτίστως, των ατομικών δικαιωμάτων και της αξιοπρέπειας των πολιτών, της κυριαρχίας, της πολιτικής σταθερότητας, της νομιμότητας του πολιτικού καθεστώτος και της ιδεολογίας του, καθώς και των δομών, των διαδικασιών και του κανονιστικού πλαισίου λειτουργίας της εξουσίας, συμπεριλαμβανομένων των αρχών της λαϊκής κυριαρχίας, της ισοπολιτείας και της δημοκρατίας,
- στον κοινωνι(α)κό τομέα σε βάρος, πρωτίστως, της ταυτότητας των ατόμων και των κοινωνικών ομάδων, των συλλογικών δικαιωμάτων και της συνοχής του κοινωνικού ιστού,
- στον οικονομικό τομέα σε βάρος, πρωτίστως, της ικανοποίησης θεμελιωδών ανθρώπινων αναγκών σε τροφή, νερό, στέγη, ένδυση, υγεία και εκπαίδευση όλων των πολιτών, της ελεύθερης πρόσβασης και διαχείρισης των υλικών πόρων και της οικονομικής ανάπτυξης και ευημερίας, και
- στον περιβαλλοντικό τομέα σε βάρος, πρωτίστως, του οικοσυστήματος, των ανθρώπινων πόρων και των επιτευγμάτων του ανθρώπινου πολιτισμού.

Η πιο πάνω κατάταξη δεν είναι απόλυτη. Οι απειλές και οι προκλήσεις δύναται να προσλάβουν σύνθετη μορφή. Η κατασπατάληση ή αναποτελεσματική αξιοποίηση των πλουτοπαραγωγικών πόρων, για παράδειγμα, μπορεί να φθάσει σε βαθμό που να εξελιχθεί ταυτόχρονα σε περιβαλλοντική (καταστροφή της οικολογικής ισορροπίας) και οικονομική (μη βιώσιμη ανάπτυξη) απειλή. Επίσης, η πολιτική αστάθεια ή η αμφισβήτηση της νομιμότητας του πολιτικού καθεστώτος όταν προκαλείται με βίαια και στρατιωτικά μέσα είναι και πολιτική

⁷ Για την ιδέα της υποδιαίρεση της έννοιας της ασφάλειας για αναλυτικούς σκοπούς σε πέντε διακριτούς, ωστόσο αλληλοεξαρτώμενους, τομείς, βλέπε Buzan 1991; Buzan, Wæver, & de Wilde 1998.

και στρατιωτική απειλή. Είναι ειδικά σε τέτοιου είδους περιπτώσεις όπου αποκτά μεγάλη σημασία ο τρόπος με τον οποίο το κράτος αξιολογεί, προλαβαίνει και αντιμετωπίζει, μέσω συγκεκριμένων θεσμών συλλογής και επεξεργασίας πληροφοριών και διαδικασιών και μηχανισμών λήψης αποφάσεων, τις συνέπειες των απειλών και των προκλήσεων. Ο τρόπος αυτός υποστασιοποιεί τη στρατηγική πολιτειακής ασφάλειας, που αφορά τη διαχείριση, μέσα από τον κατάλληλο συνδυασμό μέσων και στόχων, των απειλών και των προκλήσεων κατά της εθνικής και της ανθρώπινης ασφάλειας. Από τη σκοπιά αυτή, επίσης, στο βαθμό που το κράτος χρησιμοποιεί όλα τα στρατιωτικά και μη στρατιωτικά μέσα που έχει στη διάθεσή του προκειμένου να επιτύχει την ελευθερία τόσο των θεσμών του όσο και των πολιτών του από απειλές και προκλήσεις και έτσι να προσπίσει τα μακροπρόθεσμα συμφέροντά του, η στρατηγική πολιτειακής ασφάλειας θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι ταυτίζεται με την υψηλή στρατηγική του κράτους.

4. Συμπεράσματα

Η παρούσα εισήγηση προσχωρεί στην άποψη ότι η προστασία από εξωτερικές διακρατικές στρατιωτικές απειλές δεν αρκεί για την ερμηνεία και τον περιορισμό του αισθήματος ανασφάλειας της συντριπτικής πλειονότητας της ανθρωπότητας. Το αίτημα αυτό συμπυκνώνεται στην ιδέα της ανθρώπινης ασφάλειας που αναπτύχθηκε τα τελευταία χρόνια στα πλαίσια των Ηνωμένων Εθνών.

Η επιδίωξη της ανθρώπινης ασφάλειας ως ένα πανανθρώπινο καθολικό αγαθό δεν αναιρεί τη χρησιμότητα της εθνικής ασφάλειας που αποτελεί εγγύηση ενάντια στο ξέσπασμα διακρατικών πολέμων. Ούτε άλλωστε αμφισβητείται ο κεντρικός ρόλος του οργανωμένου κράτους για την προστασία των πολιτών του.

Η ανθρώπινη και η εθνική ασφάλεια, επομένως, αποτελούν απαντήσεις σε συγκεκριμένες διαφορετικές, όχι όμως και κατ' ανάγκη διακριτές, απειλές ενάντια στην ασφάλεια των ανθρώπων. Είναι οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος, δηλαδή οι αμοιβαία ενισχυόμενες, αλληλεξαρτώμενες και εν πολλοίς επικαλυπτόμενες συνιστώσες διαστάσεις της πολιτειακής ασφάλειας. Περικλείουν, αναπαράγουν και συνθέτουν τα αγαθά και τις αξίες της ειρήνης, της ευημερίας, της βιώσιμης ανθρώπινης ανάπτυξης και της δημοκρατίας. Τα κράτη, συνεπώς, καλούνται να αναθεωρήσουν και να αναπροσαρμόσουν τη στρατηγική ασφάλειας τους και την υψηλή στρατηγική τους προκειμένου να αντεπεξέλθουν στις προκλήσεις του σύγχρονου διεθνούς συστήματος.

Βιβλιογραφία

- Alkire, S., 2002: Dimensions of Human Development. *World Development*, 30(2), 181-205.
- Anand S. & Sen, A., 2000: Human Development and Economic Sustainability. *World Development*, 28(12), 2029-2049.
- Art J. R., 1991: A Defensible Defense. *International Security*, 15(4), 5-53.
- Axworthy, L., 2001: Human Security and Global Governance: Putting People First. *Global Governance*, 7(1).
- Bajpai, K., 2000: Human Security: Concept and Measurement. Notre Dame: University of Notre Dame, Joan B. Kroc Institute Occasional Paper, 19.
- Booth, K., 1991: Security and Emancipation. *Review of International Studies*, 17(4), 313-326.
- Bosold D. & Werthes, S., 2005: Human Security in Practice: Canadian and Japanese Experiences. *Internationale Politik und Gesellschaft*, 1, 84-101.

Bruderlein, C., 2004: *People's Security as a New Measure of Global Stability*. International Review of the Red Cross, 83(842), 353-366.

Buzan, B., 1991: *People, States & Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*. 2nd edition, Hemel Hempstead, Harvester Wheatsheaf.

Buzan, B., Wæver, O. & de Wilde, J., 1998: *Security: A New Framework for Analysis*. Boulder, Lynne Rienner Publishers.

Dunne T. & Wheeler, N. J., 2004: *'We the Peoples': Contending Discourses of Security in Human Rights Theory and Practice*. International Relations, 18(1), 9-23.

Fakiolas, E., 2008: *Human and National Security: A Relation of Contradiction or Commonality?* in, Huliaras, A., Tsardanidis, C. & Tzifakis, N. (eds) *Human Security in the Balkans*, New York: Nova Publishers, forthcoming.

Fakiolas, E., 2007: *Reflecting on National Security as Human Security, Or About the Inherent Human Nature of National Security*, Paper Presented at the 4th Global Conference on War, Virtual War, and Human Security, Budapest, 2-5 May 2007.

Fakiolas, E., 2001: *Reflecting on the Relationship Between Security and Military Strategy*. Peace and Security, XXXII, 43-46

Fouinat, F., 2004: *A Comprehensive Framework for Human Security*. Conflict, Security & Development, 4(3), 289-297.

Galtung, J., 1969: *Violence, Peace and Peace Research*. Journal of Peace Research, 6(3), 167-191.

Hayden, P., 2004: *Constraining War: Human Security and the Human Right to Peace*. Human Rights Review, 6(1), 35-55.

Herz, J. H., 1950: *Idealist Internationalism and the Security Dilemma*. World Politics, 2(2), 157-180.

Hudson, H., 2005: *'Doing' Security As Though Humans Matter: A Feminist Perspective on Gender and the Politics of Human Security*. Security Dialogue, 36(2), 155-174.

Jervis, R., 1978: *Cooperation Under the Security Dilemma*. World Politics, 30(2), 167-214.

Khong, Y. F., 2001: *Human Security: A Shotgun Approach to Alleviating Human Misery?* Global Governance, 7(3), 231-236.

Krause, K., 2004: *Is Human Security 'More than Just a Good Idea?', Promoting Security: But How and For Whom?* Contributions to BICC's Ten-year Anniversary Conference. Bonn, Bonn International Center for Conversion, BICC Brief 30, 43-46.

Mack, A., 2004: *The Concept of Human Security, Promoting Security: But How and For Whom?* Contributions to BICC's Ten-year Anniversary Conference. Bonn, Bonn International Center for Conversion, BICC Brief 30, 47-50.

McDonald, M., 2002: *Human Security and the Construction of Security*. Global Society, 16(3), 277-295.

Newman, E., 2001: *Human Security and Constructivism*. International Studies Perspectives, 2(3), 239-251.

Owen, T., 2004: *Human Security – Conflict, Critique and Consensus: Colloquium Remarks and a Proposal for a Threshold-Based Definition*. Security Dialogue, 35(3), 373-387.

- Posen, B., 1993: The Security Dilemma and Ethnic Conflict. *Survival*, 35(1), 27-47.
- Ranis, G. Stewart, F. & Ramirez, A., 2000: Economic Growth and Human Development. *World Development*, 28(2), 197-219.
- Rothschild, E., 1995: What is Security? *Dædalus*, 124(3), 53-98.
- Snyder, G. H., 1984: The Security Dilemma in Alliance Politics. *World Politics*, 36(4), 461-495.
- Soherwordi, H. S., 2004: Human Security in South Asian Paradigm. *Managerial Law*, 46(6), 103-115.
- Suhrke, A., 1999: Human Security and the Interests of States. *Security Dialogue*, 30(3), 265-276.
- Tzifakis, N., 2008: Problematizing Human Security: A General/Contextual Conceptual Approach, in: Huliaras, A., Tsardanidis, C. & Tzifakis, N. (eds) *Human Security in the Balkans*, New York: Nova Publishers, forthcoming.
- Τζιφάκης, Ν., 2004: Η Κατασκευή της Ασφάλειας στις Διεθνείς Σχέσεις. *Αγορά Χωρίς Σύνορα*, 10(2), 91-104.
- Τζιφάκης, Ν., 2007: Η Ανθρώπινη Ασφάλεια ως Λόγος, Θεωρία και Πολιτική Πρακτική. *Τετράδια Πολιτικής Επιστήμης*, 5, υπό δημοσίευση.
- Τζιφάκης, Ν. & Τσαρδανίδης, Χ., 2007: Η Ανασυγκρότηση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης και η Διεθνής Κοινότητα: Από την Ανθρώπινη Ασφάλεια στην Ανθρώπινη Ανάπτυξη; στο Τζιφάκης, Ν. και Χουλιάρης, Α. (επιμ.) *Η Διεθνής Αναπτυξιακή Βοήθεια στα Βαλκάνια: Οι Αντιφάσεις της Γενναιοδωρίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 255-291.
- Τζιφάκης, Ν. & Φακιολάς, Τ. Ε., 2006: Κυριαρχία, Ανθρώπινη Ασφάλεια και Ανθρώπινη Ανάπτυξη: Μια Εναλλακτική Προβληματική για τη Διευθέτηση του Τελικού Καθεστώτος του Κοσόβου. *Αγορά Χωρίς Σύνορα*, 12(1), 3-25.
- Τζιφάκης, Ν. & Χουλιάρης, Α., 2007 : Η Ανθρώπινη Ασφάλεια στην Πράξη: Οι πολιτικές της Ιαπωνίας και του Καναδά στα Βαλκάνια. Αθήνα, Ελληνικό Κέντρο Ευρωπαϊκών Μελετών (ΕΚΕΜ), *Κείμενο Εργασίας* 8.
- Thomas, C., 2001: 'Global Governance, Development and Human Security: Exploring the Links. *Third World Quarterly*, 22(2), 159-175.
- Tickner, J. A., 1992: *Gender in International Relations: Feminist Perspectives on Achieving Global Security*. New York, Columbia University Press.
- Τσάτσος, Θ. Δ., 1985: *Συνταγματικό Δίκαιο. Θεωρητικό Θεμέλιο, Τόμος Α'.* Αθήνα, Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- United Nations Development Programme (UNDP), 1994: *Human Development Report 1994*. New York, Oxford University Press.
- Walt M. S., 1991: The Renaissance of Security Studies. *International Studies Quarterly*, 35(2), 211-239.

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΑΣΦΑΛΕΙΑ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΩΝ

Τραγάκη Α.

Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Γεωγραφίας

Περίληψη

Η αλληλεπίδραση μεταξύ πληθυσμιακών μεταβολών και ανθρώπινης ασφάλειας αποτελεί ένα νέο(;) κεφάλαιο της διεθνούς πολιτικής που συγκεντρώνει το ενδιαφέρον μελετητών και επιστημόνων που προέρχονται από διαφορετικά επιστημονικά πεδία. Αν και ο ρόλος τους ήταν για αρκετό καιρό υποβαθμισμένος, οι δημογραφικές παράμετροι φαίνεται να αποτελούν ένα σημαντικό επεξηγηματικό παράγοντα συνθηκών που επιδρούν στην ανθρώπινη ασφάλεια, όπως συγκρούσεις, φτώχεια, μετανάστευση, περιβαλλοντική επιβάρυνση. Πρόσφατες εξελίξεις σε διεθνές επίπεδο συνηγορούν με την άποψη ότι οι πληθυσμιακές εξελίξεις και μετακινήσεις έχουν σημαντικές επιπτώσεις στην ανθρώπινη ασφάλεια, ενώ παράλληλα θέτουν ένα νέο πλαίσιο διεθνών σχέσεων. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών, οι πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές στη Νοτιοανατολική Ευρώπη έχουν συνοδευτεί από σημαντικές δημογραφικές μεταβολές. Πιο συγκεκριμένα, από τη αρχή της μεταβατικής περιόδου η γονιμότητα σημειώνει παντού απότομη μείωση, η θνησιμότητα σε ορισμένες περιοχές ακολουθεί αξιοσημείωτες ή και απρόσμενες διακυμάνσεις ενώ η εκροή μεταναστών αποτελεί την πιο σημαντική δημογραφική εξέλιξη που χαρακτηρίζει την περιοχή κατά τη συγκεκριμένη περίοδο.

Στόχος της εισήγησης είναι να παρουσιάσει τις πιθανές διασυνδέσεις μεταξύ δημογραφίας και ανθρώπινης ασφάλειας, εστιάζοντας στην περίπτωση της Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Αν και σε διεθνές επίπεδο το θεωρητικό πλαίσιο είναι ακόμα υπό διαμόρφωση, η διαρκώς αυξανόμενη σχετική βιβλιογραφία αντανακλά το αυξανόμενο ενδιαφέρον σχετικά με τις πολιτικές επιδράσεις των δημογραφικών φαινομένων.

DEMOGRAPHY AND HUMAN SECURITY: THE CASE OF THE BALKANS

Tragaki A.

Harokopion University, Department of Geography

Abstract

The interactions between population dynamics and human security is a new (?) puzzle in inter-regional research receiving increasing attention. Demographic factors consist a major variable behind conflicts, poverty, environmental degradation and therefore affect human security in a region. Recent events suggest that demographic dynamics and population movements have important ramifications on human security and pose new challenges on both public policy and international relations as well. Then again natural growth rates and migratory flows are to a certain degree dictated by the level of security within a state. During the last decades, radical economic, social and political changes in Southeastern Europe changes have been followed by or interacted with major demographic developments. Since the onset of transition, fertility fell steeply while mortality has followed complex patterns. Meanwhile, migration turned into the most intense and prominent of all demographic trends in the region. The aim of this paper is to offer an overview of the possible linkages between migration and demography on one hand and human security on the other, focusing on the case of Southeastern Europe. Though the theoretical framework is

not well developed yet, the increasing relevant literature reflects the fast growing interest in political and international implications of demographic phenomena.

Λέξεις κλειδιά: Δημογραφία, Μετανάστευση, Ανθρώπινη Ασφάλεια, Βαλκάνια.

Key words: Demography, Migration, Human Security, Balkans.

1. Εισαγωγή

Η ιστορία έχει δείξει ότι οι πληθυσμιακές εξελίξεις και μετακινήσεις έχουν άμεσες και έμμεσες επιπτώσεις στην ασφάλεια καθορίζοντας σε σημαντικό βαθμό το πλαίσιο των διεθνών σχέσεων. Η εισήγηση αυτή επιχειρεί να παρουσιάσει τη σύνθετη σχέση μεταξύ δημογραφικών μεταβολών και ανθρώπινης ασφάλειας. Παρουσιάζονται και αναλύονται και οι δύο όψεις αυτής της διασύνδεσης: αφ' ενός, πώς και σε ποιο βαθμό οι δημογραφικές εξελίξεις επηρεάζουν πτυχές της ανθρώπινης ασφάλειας και υπαγορεύουν πολιτικές και αφ' ετέρου ποιες οι δημογραφικές επιπτώσεις από τη διατάραξη της ανθρώπινης ασφάλειας.

Ο προβληματισμός σχετικά με τις επιπτώσεις των δημογραφικών μεταβολών στην καθημερινότητα, το περιβάλλον, την οικονομία ή τη διακυβέρνηση κάθε άλλο παρά πρόσφατος μπορεί να θεωρηθεί. Αρχαίοι φιλόσοφοι της Κίνας και της Ελλάδας όπως ο Κομφούκιος, ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης ήταν οι πρώτοι που ανέπτυξαν θεωρίες σχετικά με τη διασύνδεση πληθυσμού, ανάπτυξης και σωστής διακυβέρνησης (Weeks, 2002: 81). Ωστόσο η πολιτική δημογραφία (political demography), έτσι όπως ορίζεται από τον Weiner (1971) ως η μελέτη του μεγέθους, της σύνθεσης και της κατανομής του πληθυσμού σε συνάρτηση με την πολιτική και τις πολιτικές, αποτελεί ένα ερευνητικό αντικείμενο που, τοποθετημένο στη τομή της δημογραφίας με τις πολιτικές επιστήμες, έμενε για χρόνια αδιερεύνητο τόσο από τους δημογράφους όσο και από τους πολιτικούς επιστήμονες. Αν και δύσκολα θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι οι δημογραφικές εξελίξεις στερούνται πολιτικών συνεπειών ή ότι δεν επηρεάζουν τις ενδο και δια-κρατικές σχέσεις, οι σχετικές μελέτες και αναλύσεις ήταν, μέχρι πρόσφατα, πολύ περιορισμένες (Krebs and Levy, 2001; Weiner and Teitelbaum, 2001). Οι αναλυτές στρέφονται προς το συγκεκριμένο αντικείμενο με το τέλος της ψυχρο-πολεμικής περιόδου, όταν ο προβληματισμός σχετικά με τις δημογραφικές εξελίξεις μετατοπίζεται από την ανησυχία για τους υψηλούς ρυθμούς αύξησης του παγκόσμιου πληθυσμού στο ενδιαφέρον σχετικά με τις δημογραφικές ισορροπίες σε τοπικό επίπεδο.

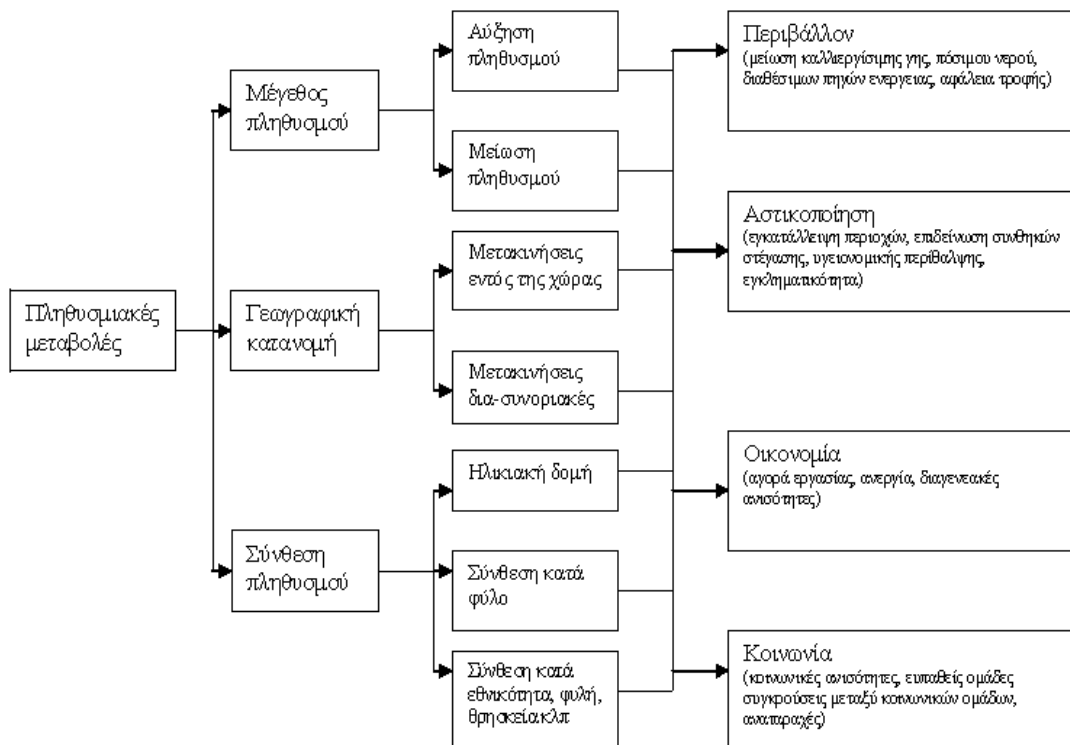
Την ίδια περίπου εποχή εμφανίζεται μια νέα διάσταση της ασφάλειας. Ευρύτερη από την παραδοσιακή έννοια της «ασφάλειας» που υποδηλώνει τη χρήση στρατιωτικής δύναμης για την προστασία ή επέκταση της εδαφικής κυριαρχίας, η «ανθρώπινη ασφάλεια» (human security), μετατοπίζει το κέντρο βάρους από το κράτος και την εθνική ασφάλεια στον άνθρωπο και την καθημερινότητά του. Στη νέα αυτή έννοια περιλαμβάνονται όλες οι πτυχές της ανθρώπινης ζωής και αξιοπρέπειας: διασφάλιση εργασίας και εισοδήματος, διασφάλιση της ποιότητας ζωής, τροφής και υγείας, διασφάλιση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας από διακρίσεις, βία, εγκληματικότητα. Μέσα σε αυτό το νέο ανθρωποκεντρικό σύστημα, η δημογραφία διεκδικεί ένα καθοριστικό ρόλο: το ενδιαφέρον σχετικά με τα πληθυσμιακά θέματα ανανεώνεται ενώ οι δημογραφικοί παράγοντες βρίσκονται σταδιακά στο επίκεντρο της συζήτησης που αφορά σε διεθνείς σχέσεις και ανθρώπινη ασφάλεια.

2. Θεωρητικό Πλαίσιο

Οι δημογραφικές μεταβολές επιδρούν στο μέγεθος, τη σύνθεση και τη γεωγραφική κατανομή του πληθυσμού, παράγοντες που με τη σειρά τους επηρεάζουν με διάφορους τρόπους την ισορροπία μιας περιοχής, είτε αυτή εξετάζεται από τη σκοπιά της οικονομικής ανάπτυξης, της κοινωνικής συνοχής ή της εθνικής ασφάλειας (Σχήμα 1). Εντούτοις, η σχέση δημογραφίας και ασφάλειας παραμένει μάλλον ασαφής σε θεωρητικό επίπεδο. Μεγάλο μέρος της σχετικής βιβλιογραφίας εκτιμά το ρόλο των δημογραφικών παραγόντων στην πιθανότητα

κοινωνικών ή πολιτικών συγκρούσεων με χρήση βίας (Nichiporuk, 2000; Goldstone, 2002; Cincotta et al., 2003; Cincotta, 2004). Οι περισσότερες από αυτές στηρίζονται σε εμπειρικές αναλύσεις και συγκεντρώνουν στατιστικές πληροφορίες σχετικά με το είδος και τη διάρκεια της σύρραξης σε συνδυασμό με το δημογραφικό προφίλ των εμπλεκόμενων πλευρών, είτε πρόκειται για εμφύλιες συρράξεις είτε για πολέμους μεταξύ κρατών. Τα αποτελέσματα που προκύπτουν παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Υψηλή πληθυσμιακή πυκνότητα (Kohli, 2002; Homer-Dixon, 1999), διαφορετικοί ρυθμοί γονιμότητας ή πληθυσμιακής αύξησης μεταξύ κρατών ή μεταξύ διαφορετικών πληθυσμιακών ομάδων (Goldstone, 2002; Fearon and Laitin, 2003), αλλαγές στην κατά ηλικία και φύλο σύνθεση ενός πληθυσμού (Staveteig, 2005; Cincotta et al., 2003; Mesquida and Wiener, 1999), μαζικές μετακινήσεις εντός ή εκτός συνόρων (Weiner, 1990; Choucri, 2002) αποτελούν σύμφωνα με τη διεθνή βιβλιογραφία παράγοντες που θα μπορούσαν να υποδαυλίσουν εντάσεις και να δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις σύρραξης.

Αν και ο βαθμός συσχέτισης μεταξύ των παραπάνω δημογραφικών παραγόντων και πολιτικής αστάθειας παραμένει ανοικτό θέμα μεταξύ των αναλυτών, υπάρχει μια γενική συναίνεση γύρω από τη διαπίστωση ότι οι δημογραφικές εξελίξεις δεν αποτελούν καθοριστικό παράγοντα για το ξέσπασμα ταραχών ή συγκρούσεων (Cincotta et al., 2003; Nichiporuk, 2000). Σύμφωνα με τα αποτελέσματα όλων των σχετικών ερευνών, οι δημογραφικοί παράγοντες ενδέχεται να επιδεινώσουν λανθάνουσες εντάσεις και να αυξήσουν τον κίνδυνο αναταραχής μόνο σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες, όπως μεταβαλλόμενες κοινωνικές δομές, οικονομική ύφεση ή πολιτικές μεταρρυθμίσεις (Urdal, 2002; Kohli, 2002). Η δημογραφία αποδεικνύεται αναγκαία όχι όμως και ικανή συνθήκη αστάθειας.

Σχήμα 1. Δημογραφία και ανθρώπινη ασφάλεια: αναζητώντας πιθανές διασυνδέσεις

Από όλα τα δημογραφικά φαινόμενα, η μετανάστευση έχει ίσως την πιο άμεση επίδραση σε θέματα ανθρώπινης ασφάλειας. Οι πληθυσμιακές μετακινήσεις μεταβάλλουν το μέγεθος, τη σύνθεση και τη γεωγραφική κατανομή του πληθυσμού επιδρώντας έτσι σε όλες τις δημογραφικές παραμέτρους που σχετίζονται θετικά ή αρνητικά με την ασφάλεια. Η επίδραση των εσωτερικών ή διασυνοριακών μετακινήσεων στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική σταθερότητα μιας περιοχής δεν είναι μονοσήμαντη. Η μετανάστευση μετριάξει τις επιπτώσεις από τους ιδιαίτερα υψηλούς ή χαμηλούς ρυθμούς πληθυσμιακής αύξησης, ρυθμίζει πλεονάσματα ή ελλείψεις στην αγορά εργασίας, αυξάνει την παραγωγικότητα στις περιοχές εισροής ενώ οι πληθυσμοί της διασποράς συμβάλλουν στη γεφύρωση των πολιτισμικών διαφορών. Από την άλλη πλευρά διατρέχεται ο κίνδυνος οι μετακινήσεις, όταν είναι μαζικές, να διαταρραξούν ισορροπίες μεταξύ εθνικών, θρησκευτικών ή άλλων ομάδων, να αλλοιώσουν την ηλικιακή δομή ενός πληθυσμού και να δημιουργήσουν ευάλωτες κοινωνικά και οικονομικά ομάδες και υποβαθμισμένες γεωγραφικές περιοχές τόσο στις χώρες εκροής όσο και στις χώρες εισροής (Weiner, 1990; Choucri, 2002). Είναι αυτονόητο ότι οι επιπτώσεις εντείνονται και γίνεται πολύ δυσκολότερη να προβλεφθούν και να αντιμετωπισθούν όταν είναι σημαντικός ο αριθμός των παράνομων και άρα μη καταγεγραμμένων μεταναστών.

Μια άλλη ιδιαίτερα σημαντική πτυχή του φαινομένου με άμεσες συνέπειες στην ανθρώπινη ασφάλεια αποτελούν οι αναγκαστικές μετακινήσεις προσφύγων και αιτούντων ασύλου σε άλλη χώρα καθώς και ατόμων που αναγκάζονται να μετακινηθούν εντός των συνόρων της χώρας τους (internally displaced persons). Παράλληλα σε διεθνές επίπεδο διαστάσεις παίρνει το φαινόμενο της διακίνησης και εμπορίας ανθρώπων, το οποίο χαρακτηρίζεται ως «η άλλη όψη της παγκοσμιοποίησης» (ILO, 2001).

Επιπλέον των παραπάνω παραμέτρων, κάποιοι δημογραφικοί δείκτες προτείνονται από αναλυτές ως πρόδρομοι δείκτες κοινωνικής και πολιτικής αναστάτωσης (Goldstone, 2002). Η αύξηση της βρεφικής θνησιμότητας και η μείωση του προσδόκιμου ζωής αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα δημογραφικών δεικτών που χρησιμοποιούνται ως δείκτες επερχόμενης αναταραχής. Κατά μέσο όρο, η βρεφική θνησιμότητα μειώνεται σταθερά ενώ αντίθετα το προσδόκιμο ζωής καταγράφει αταθερά ανοδική πορεία. Ωστόσο η τάση αυτή αν και διαχρονική δεν είναι καθολική: σε διάφορες περιοχές του πλανήτη το προσδόκιμο ζωής μειώνεται –σε ορισμένες δραματικά– ενώ παράλληλα αυξάνονται τα ποσοστά βρεφικής θνησιμότητας, κυρίως λόγω της διάδοσης του AIDS (σε χώρες της υπο-σαχάρα Αφρικής) και σε δευτερεύοντα βαθμό λόγω των ραγδαίων πολιτικών και οικονομικών αλλαγών στις χώρες της πρώην Ανατολικής Ευρώπης.

3. Η περίπτωση των Βαλκανίων

Τα Βαλκάνια αποτελούν χαρακτηριστική περίπτωση για τη μελέτη της ανθρώπινης ασφάλειας και της σχέσης μεταξύ δημογραφίας, πολιτικής αστάθειας και κοινωνικο-οικονομικής μετάβασης. Παρά τις σημαντικές διαφορές ως προς τη φύση, την ένταση και τη διάρκεια της μεταβατικής περιόδου, κατά τη διάρκεια των δύο τελευταίων δεκαετιών, οι χώρες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης που βρίσκονται νότια της Ουγγαρίας και βόρεια της Ελλάδας βίωσαν κοινές κοινωνικές και οικονομικές εμπειρίες που δεν άφησαν ανεπηρέαστη τη δημογραφική συμπεριφορά των πληθυσμών τους. Την ίδια εποχή, στην Ελλάδα αντιστρέφεται το μεταναστευτικό ισοζύγιο και καταγράφονται μαζικές εισροές μεταναστών από χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, γεγονός που αποτελεί τη σημαντικότερη ίσως κοινωνική μεταβολή της εποχής.

Οι τρέχουσες δημογραφικές τάσεις στην περιοχή– σαφώς διαφοροποιημένες από αυτές που επικρατούσαν μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980– μπορούν να συνοψισθούν στη σταδιακή μείωση των γάμων με παράλληλη αύξηση των εκτός γάμου γεννήσεων (UN/ECE, 2000; Philirou, 2002), την αύξηση της μέσης ηλικίας απόκτησης (πρώτου) παιδιού (UN/ECE, 2000), τη μείωση του μέσου αριθμού παιδιών ανά γυναίκα στα χαμηλότερα παγκοσμιακά επίπεδα (Sobotka, 2002; Philirou, 2002) ενώ σε κάποιες χώρες η θνησιμότητα ανέκοψε την

καθοδική πορεία της (Meslé, 2004). Παράλληλα, οι μεταναστευτικές κινήσεις είναι ιδιαίτερα έντονες στην περιοχή. Το αποτέλεσμα των παραπάνω συνδυασμών καταγράφεται στους αρνητικούς ή οριακά θετικούς ρυθμούς πληθυσμιακής αύξησης (Πίνακας 1).

Πίνακας 1. Βασικοί Δημογραφικοί Δείκτες στις Βαλκανικές χώρες

	Πληθυσ. (σε εκατομ)	Ρυθμός Φυσικής Αύξησης (% _ο)	15-25 ως % πληθ.	Αριθμός παιδιών ανά γυναίκα	Βρεφική Θνησιμότητα	Προσδόκιμ ο ζωής M F
Αλβανία (2004)	3,1	0,81	16,7	2,1	12,0 (2001)	71,776,4(1999)
Βοσνία (2003)	3,8	0,09	13,8	1,6	11,0 (1998)	69,775,2(1990)
Βουλγαρία (2005)	7,8	-0,54	13,9	1,26	12,3	68,975,6(2002)
Ελλάδα (2001)	11,0	-0,01	14,3	1,3	5,9	75,480,7
Κροατία (2003)	4,4	-0,19	13,5	1,33	6,3	70,577,8(2000)
ΠΓΔΜ (2003)	2,4	0,4	16,3	1,6	11,3	70,575,3(1999)
Ρουμανία (2003)	21,7	-0,3	15,9	1,27	16,7	67,474,8
Σερβία- Μαυροβούνιο (2001)	10,6	0,16	14,9	1,66	12,6	70,775,6
Σλοβενία (2003)	1,99	-0,1	14,2	1,20	4,0	73,280,7

Πηγή: Council of Europe (2004), Population Reference Bureau

Παρά τις παραπάνω κοινές τάσεις, το δημογραφικό προφίλ της περιοχής κάθε άλλο παρά ομοιόμορφο μπορεί να χαρακτηριστεί. Σε αυτό το κομμάτι της Ευρώπης καταγράφονται κάποιες από τις υψηλότερες και συγχρόνως κάποιες από τις χαμηλότερες δημογραφικές επιδόσεις. Σε Ευρωπαϊκό επίπεδο, η Αλβανία είναι η χώρα με τον υψηλότερο δείκτη γονιμότητας στην Ευρώπη, ενώ στον αντίποδα βρίσκονται η Βουλγαρία και η Σλοβενία με λιγότερο από 1,3 παιδιά ανά γυναίκα. Η Αλβανία καταγράφει τον υψηλότερο ρυθμό πληθυσμιακής αύξησης ενώ αντίθετα τους χαμηλότερους ρυθμούς καταγράφουν η Βουλγαρία και η Ρουμανία. Τα υψηλότερα επίπεδα βρεφικής θνησιμότητας στην Ευρώπη καταγράφονται στη Ρουμανία, τη Σερβία, τη Βουλγαρία και την Αλβανία ενώ αντίθετα η Σλοβενία έχει ένα από τα χαμηλότερα ποσοστά. Αλβανία, Βουλγαρία, Ρουμανία είναι χώρες με έντονα αρνητικό μεταναστευτικό ισοζύγιο, ενώ αντίθετα η Ελλάδα είναι από τις χώρες της Ευρώπης που δέχεται τα τελευταία χρόνια κύματα μεταναστών από το σύνολο των χωρών της Βαλκανικής αλλά και από όλες σχεδόν τις χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης.

Από τις παραπάνω τάσεις γίνεται σαφές ότι στα Βαλκάνια σήμερα συντρέχουν κάποιες από εκείνες οι δημογραφικές προϋποθέσεις που φαίνεται να επηρεάζουν την ανθρώπινη ασφάλεια. Οι ραγδαίες πολιτικές αλλαγές με τις τεράστιες κοινωνικές και οικονομικές συνέπειες είχαν άμεσο αντίκτυπο στη δημογραφική συμπεριφορά των εμπλεκόμενων πληθυσμών που απότυπων στις απότομες μεταβολές στην ηλικιακή δομή, τη σύνθεση κατά εθνικότητα, τη γεωγραφική κατανομή των πληθυσμών ενώ αξιοσημείωτες είναι οι διαφοροποιήσεις στα επίπεδα φυσικής αύξησης κυρίως μεταξύ πληθυσμών που ανήκουν σε διαφορετικές θρησκευτικές ομάδες.

Η περίπτωση της Γιουγκοσλαβίας

Η βίαιη διάσπαση της Γιουγκοσλαβίας αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα χώρας που κατοικούταν από μείγμα διαφορετικών εθνικών ομάδων, όπου μια ή περισσότερες από τις ομάδες αυτές είχαν έντονες εθνικιστικές διεκδικήσεις όπου μεταξύ των εθνικών ομάδων

καταγράφονταν διαφορετικοί ρυθμοί φυσικής αύξησης που άλλαξαν το συσχετισμό των δυνάμεων, ενώ παράλληλα το καταρρέων πολιτικό σύστημα αδυνατούσε να δράσει συνεκτικά. Αρχικά, το 1991, η χώρα διασπάστηκε σε τέσσερα κράτη, την Κροατία, Σλοβενία, Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία (που περιελάμβανε τις Σερβία, Μαυροβούνιο, Βοσνία και Ερζεγοβίνη) και την ΠΓΔΜ. Το 1992, ένα πέμπτο κράτος δημιουργήθηκε από την ανεξαρτησία της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, ενώ το έκτο κράτος προέκυψε από την απόσχιση του Μαυροβουνίου από τη Σερβία. Η αστάθεια παραμένει στην περιοχή με τις αποσχιστικές διεκδικήσεις στο Κόσοβο.

Οι περιπτώσεις της Βοσνίας αρχικά και του Κοσόβου αργότερα είναι ενδεικτικές της επίδρασης των δημογραφικών παραγόντων στο ξέσπασμα βίαιων συγκρούσεων, όταν η πολιτική αστάθεια, η κοινωνική ρευστότητα και η οικονομική ύφεση το επιτρέπουν. Το ποσοστό των Σέρβων στη Βοσνία άρχισε να συρρικνώνεται σταδιακά από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 περνώντας από το 42,9% (1961) στο 31,3% (1991), ενώ αντίθετα η αναλογία του Μουσουλμάνων αυξήθηκε από 25,7% στο 43,7% στο ίδιο διάστημα (Judah, 1997). Η εξέλιξη αυτή, που ήταν αποτέλεσμα πρωτίστως των διαφορετικών δεικτών γονιμότητας και σε μικρότερο βαθμό της σταδιακής εγκατάλειψης της περιοχής από τους νέους Σέρβους που αναζητούσαν καλύτερες επαγγελματικές ευκαιρίες στα μεγάλα αστικά κέντρα, οδήγησε στην αμφισβήτηση της διοικητικής κυριαρχίας των Σέρβων στη Βοσνία. Το συγκεκριμένο σκηνικό συνέβαλλε στην ανάπτυξη έντονων εθνικιστικών αντιλήψεων, που σε μεγάλο βαθμό καλλιεργήθηκε και ενισχύθηκε από τους πολιτικούς ηγέτες των Σέρβων, και αποτέλεσε κίνητρο για στρατιωτικές κινητοποιήσεις καταλήγοντας στον πόλεμο της Βοσνίας. Αντίστοιχη κατάσταση επικράτησε στο Κόσοβο. Τα υψηλά επίπεδα γονιμότητας αύξησαν δραματικά το σχετικό μερίδιο των Αλβανόφωνων στον πληθυσμό της περιοχής. Οι Σέρβοι του Κοσόβου ένιωσαν να απειλούνται από την αυξανόμενη πληθυσμιακή δύναμη των Αλβανόφωνων και την ισχυρή παρουσία τους στα διοικητικά όργανα.

Στην περίπτωση της Γιουγκοσλαβίας, οι διαφορετικοί ρυθμοί φυσικής αύξησης και η διαφαινόμενη ανατροπή της υφιστάμενης ισοροπίας, σε συνδυασμό με την εμφάνιση εθνικιστικών διεκδικήσεων αποτέλεσαν το έναυσμα των εμφύλιων συγκρούσεων. Από ανθρωπιστικής πλευράς, η κατάσταση επιδεινώθηκε όταν η διεθνής κοινότητα απεφάσισε να επέμβει και ναβάλει ένα τέλος στις βιαιότητες. Οι από αέρος επιδρομές του ΝΑΤΟ είχαν ως στόχο να προστατεύσουν το Αλβανόφωνους από τις βιαιότητες των Σέρβων οδήγησαν, όμως, στην παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων του άμαχου Σερβικού πληθυσμού.

Η περίπτωση της Βουλγαρίας

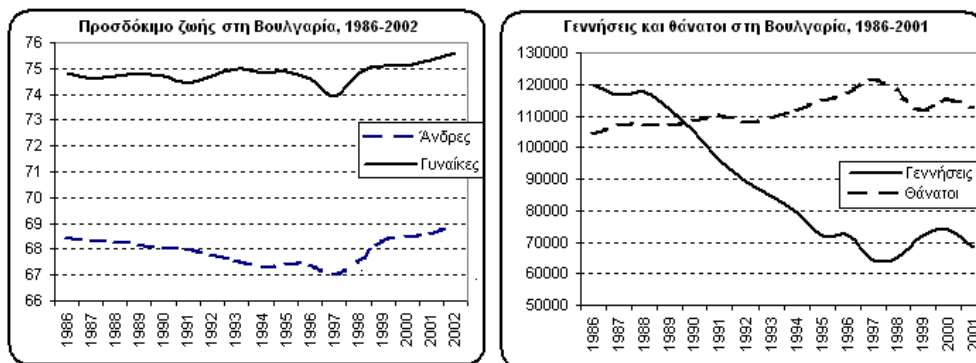
Οι δημογραφικές εξελίξεις που συντελούνται στη Βουλγαρία από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, θεωρούνται ως οι δυσμενέστερες της Ευρώπης σε περίοδο ειρήνης, και συγκρίνονται μόνο με τις δημογραφικές συνθήκες που επικρατούν στη Ρωσία. Βούλγαροι αναλυτές δε διατάζουν να χρησιμοποιήσουν όρους όπως «πληθυσμιακή αιμοραγία» ή «δημογραφική κρίση» για να περιγράψουν τη βαθμιαία και συνεχή πληθυσμιακή συρρίκνωση της χώρας. Οι σταθερά αρνητικοί ρυθμοί πληθυσμιακής αύξησης αποδίδονται στα πολύ χαμηλά επίπεδα γονιμότητας σε συνδυασμό με τα μαζικά κύματα εξόδου από τη χώρα. Η πτώση της γονιμότητας άρχισε στα μέσα της δεκαετίας του 1980, αλλά εντάθηκε μετά το 1990, την ίδια εποχή που το άνοιγμα των συνόρων επέτρεψε τις αθρόες μετακινήσεις είτε στο εσωτερικό είτε προς το εξωτερικό.

Βασικά χαρακτηριστικά της περιόδου είναι η μείωση του μέσου αριθμού παιδιών ανά γυναίκα στο 1.2 που αποτελεί το χαμηλότερο επίπεδο όλων των εποχών (lowest-low fertility), ενώ παράλληλα καταγράφεται αύξηση της μέσης ηλικίας κατά τη μητρότητα, ως αποτέλεσμα αφ' ενός της καθυστέρησης στην απόκτηση πρώτου παιδιού σε συνδυασμό με την επιμήκυνση του μεσοδιαστήματος μεταξύ διαδοχικών γεννήσεων (Sobotka, 2002). Είναι θέμα χρόνου να φανεί κατά πόσο η συγκεκριμένη δημογραφική συμπεριφορά αποτελεί μια γενικευμένη αντίδραση στην ιδιαίτερος δύσκολη και επίπονη μεταβατική περίοδο που διένυσε η χώρα από

την αλλαγή του πολιτικού καθεστώτος μέχρι την πρόσφατη ένταξη της στην ΕΕ, ή αν πρόκειται για μια βαθύτερη και μη αναστρέψιμη αλλαγή των οικογενειακών προτύπων, ίσως στα πρότυπα της «δεύτερης δημογραφικής μετάβασης». Την ίδια στιγμή, το αρνητικό μεταναστευτικό ισοζύγιο οδηγεί σε σημαντική αλλοίωση της ηλικιακής πυραμίδας και επιταχύνει την πληθυσμιακή γήρανση. Μια άλλη σοβαρή διάσταση της μετανάστευσης, με άγνωστες ακόμα επιπτώσεις στην ανάπτυξη της νέας γενιάς, είναι η απομάκρυνση από την παραδοσιακή μορφή οικογένειας. Είναι συχνό πλέον το φαινόμενο στη Βουλγαρία, τα παιδιά να μεγαλώνουν με τους παπούδες μακριά από τους γονείς που ζουν και εργάζονται στο εξωτερικό.

Ακόμα και αν αποδειχθεί πως δεν είναι αποτέλεσμα οικονομικής ύφεσης, πολιτικής αστάθειας ή κοινωνικής αναταραχής, οι ίδιες οι δημογραφικές εξελίξεις δεν είναι άμοιρες επιπτώσεων που επιδρούν αρνητικά στην ανθρώπινη ασφάλεια. Η πληθυσμιακή συρρίκνωση είτε ως αποτέλεσμα αρνητικού φυσικού ισοζυγίου είτε ως συνέπεια μαζικής εκροής μεταναστών, οδηγεί τη χώρα σε έναν φαύλο κύκλο. Με φόντο την οικονομική ύφεση και τις κοινωνικές ανισότητες, η πληθυσμιακή γήρανση στη Βουλγαρία αποκτά πιο σύνθετο χαρακτήρα και γίνεται πιο δύσκολη η αντιμετώπισή της. Οι πιέσεις στο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης, κοινές σε όλους τους γηράσκοντες πληθυσμούς, εντείνονται από τις πρόσφατες διαρθρωτικές αλλαγές στην αγορά εργασίας, την εμφάνιση της μέχρι τώρα ανύπαρκτης ανεργίας, τη δραματική μείωση της αγοραστικής δύναμης των μισθών, την ενίσχυση των ανισοτήτων και την αύξηση του πληθυσμού που ζει κάτω από τα όρια της φτώχειας. Οι ιδιωτικοποιήσεις στον τομέα της υγείας και η αποδόμηση του εθνικού συστήματος υγείας δυσχεραίνει την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη του πληθυσμού με άμεσες επιπτώσεις στους δείκτες θνησιμότητας (Sotiropoulos et al, 2003). Η κατάσταση είναι ακόμη δυσκολότερη για τα ηλικιωμένα άτομα, που βιώνουν τις αλλαγές αυτές παράλληλα με τη χαλάρωση των οικογενειακών δεσμών που επήλθε λόγω της υψηλής κινητικότητας.

Διάγραμμα 1. Διάγραμμα 2.

Η περίπτωση της Ελλάδας

Η Ελλάδα είναι μια από τις χώρες όπου οι επιπτώσεις από τις πολιτικές αλλαγές στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης υπήρξαν όχι μόνο άμεσες αλλά και ιδιαίτερα έντονες. Η σχετική απότομη και σε μεγάλο βαθμό απρόσμενη μεταστροφή της χώρας από παραδοσιακό τόπο αποστολής εργατικού δυναμικού σε χώρα υποδοχής μαζικών μεταναστευτικών ρευμάτων από μεγάλο αριθμό διαφορετικών χωρών διαμόρφωσε νέα κοινωνικά και οικονομικά δεδομένα (Rovolis and Tragaki, 2006; Labrianidis et al., 2004; Lianos, 200). Περίπου δύο δεκαετίες μετά τα πρώτα κύματα εισροής μεταναστών, η δημογραφική επίδραση της παρουσίας αλλοδαπών στη χώρα είναι ήδη εμφανής, ιδιαίτερα όσον αφορά στη γονιμότητα, όπου αν απουσίαζαν οι αλλοδαποί ο μέσος αριθμός παιδιών ανά γυναίκα θα άγγιζε το ιδιαίτερα χαμηλό

επίπεδο του 1,1 (Πίνακας 2). Η επίδραση των αλλοδαπών στην ηλικιακή πυραμίδα αποτυπώνεται στη διόγκωση των χαμηλών και μεσαίων ηλικιακών κλιμακίων. Η νεανική σύνθεση του αλλοδαπού πληθυσμού συμβάλλει στη μετρίαση του φαινομένου της πληθυσμιακής γήρανσης, όπως αποτυπώνεται από τους δείκτες οικονομικής εξάρτησης και δημογραφικής γήρανσης.

Οι αλλοδαποί αποτελούν το 7,3% του συνολικού πληθυσμού, το 7% περίπου του μαθητικού πληθυσμού, τουλάχιστον το 8,5% του εργατικού δυναμικού, το 12,3% των ασφαλισμένων του ΙΚΑ και μόλις το 2% των συνταξιούχων της χώρας (Πίνακας 3). Η αυξανόμενη συμμετοχή των αλλοδαπών σε συγκεκριμένους τομείς της κοινωνικής και οικονομικής ζωής της χώρας, ιδίως στην αγορά εργασίας και την παιδεία εγείρει σημεία προβληματισμού σχετικά με το κατά πόσο οι μετανάστες αποτελούν λύση στο δημογραφικό πρόβλημα της χώρας και ενισχύουν την ανταγωνιστικότητά της ή αντίθετα αν αλλοιώνουν την εθνική ομοιογένεια και εντείνουν την ανεργία και τις κοινωνικές ανισότητες.

Πίνακας 2. Επίδραση της μετανάστευσης σε επιλεγμένους δημογραφικούς δείκτες

	Έλληνες	Αλλοδαποί	Σύνολο πληθυσμού
Αναλογία φύλων (2001)	97	120	98
Δείκτης ηλικιακής εξάρτησης (2001)	0,328	0,202	0,319
Δείκτης οικονομικής εξάρτησης (2001)	0,648	0,389	0,627
Δείκτης δημογραφικής γήρανσης (2001)	0,818	0,143	0,765
Ηλικιακή διάμεσος (2001)	38,6	28,7	37,7
Αριθμός Γεννήσεων (2005)	89.812	17.733	107.545
Γεννήσεις /1000 κατ. (2005)	8,8	23,3	9,8
Αριθ. παιδιών/ γυναίκα (2005)	1,1	2,3	1,3
Μέση ηλικία τεκνοποίησης (2005)	30,2	27,1	29,7

Πηγή: Απογραφή (2001) και ίδιοι υπολογισμοί., ΕΣΥΕ, Στοιχεία Φυσικής Κίνησης του πληθυσμού, 2005.

Πίνακας 3. Η παρουσία των αλλοδαπών στην Ελλάδα

	Ποσοστιαία συμμετοχή	Πηγή / έτος αναφοράς
Αλλοδαποί ως % του συνολικού πληθυσμού	7,3	Απογραφή 2001
Εργαζόμενοι αλλοδαποί ως % του εργατικού δυναμικού	8,5	Απογραφή 2001
Αλλοδαποί μαθητές ως % του μαθητικού πληθυσμού	6,9	Υπ. Παιδείας, 2004-05
Αλλοδαποί ασφαλισμένοι ως % των ασφαλισμένων*	12,3	ΙΚΑ, Στατιστικό Δελτίο 2005
Αλλοδαποί συνταξιούχοι ως % των συνταξιούχων	2,1	Απογραφή 2001

*Αφορά στους εργαζομένους σε κοινές επιχειρήσεις και οικοδομικά έργα.

Πηγή: Απογραφή (2001), Στατιστικό Δελτίο ΙΚΑ (2005), Υπ. Παιδείας (πρωτογενή στοιχεία)

Ανεξάρτητα από την επίδρασή του στη βελτίωση των δημογραφικών και οικονομικών δεικτών, ο αυξανόμενος αριθμός αλλοδαπών έχει ταυτιστεί στην ελληνική κοινή γνώμη με μια σειρά παραγόντων όπως η αυξημένη εγκληματικότητα, η υποβάθμιση ορισμένων περιοχών στα μεγάλα αστικά κέντρα, η ένταση των κοινωνικών ανισοτήτων, η ενίσχυση της παραοικονομίας. Αντιλήψεις που εντείνονται και παρατείνονται αφ'ενός μεν λόγω της

απουσίας μιας ξεκάθαρης και συντονισμένης μεταναστευτικής πολιτικής και αφ'ετέρου λόγω της ανεπάρκειας επίσημων και αξιόπιστων στατιστικών στοιχείων, ενώ παράλληλα ενισχύονται από διάφορα δημοσιεύματα, που στηριζόμενα κυρίως στη «διδασκαλία» ή την προσωπική αντίληψη του συγγραφέα τους ενισχύουν την αβεβαιότητα και τρέφουν την αοριστολογία.

4. Συμπεράσματα

Δημογραφικές μεταβολές, μετακινήσεις και γεωγραφική κατανομή του πληθυσμού επηρεάζουν και επηρεάζονται από τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις, με άμεσες επιπτώσεις σε όλες τις πτυχές της ανθρώπινης ασφάλειας. Κάποιες περιοχές, όπως τα Βαλκάνια, φαίνονται πιο ευάλωτες στην αστάθεια. Οι διαφορικοί ρυθμοί φυσικής αύξησης μεταξύ διαφορετικών εθνικών ομάδων αποτέλεσαν το έναυσμα για τις βίαιες συγκρούσεις που οδήγησαν στη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας. Η επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης, η κατάρρευση του κοινωνικού κράτους και η φτώχεια ήταν οι βασικές αιτίες για τους αρνητικούς ρυθμούς πληθυσμιακής αύξησης σε Βουλγαρία και Ρουμανία. Η μαζική είσοδος αλλοδαπών επηρεάζει την καθημερινότητα των κατοίκων στην Ελλάδα ενώ εγείρει προβληματισμούς σχετικά με τη διατήρηση της ασφάλειας των Ελλήνων και ξένων πολιτών. Την ίδια στιγμή η παράνομη διακίνηση και εκμετάλλευση ανθρώπων παίρνει μεγάλες διαστάσεις. Η διαφύλαξη της ανθρώπινης ασφάλειας στη συγκεκριμένη περιοχή της Ευρώπης αναδεικνύεται σε ένα ιδιαίτερα σύνθετο θέμα.

Βιβλιογραφία

Choucri, N. 2002: Migration and Security: Some linkages. *Journal of International Affairs*, Fall 2002, Vol.56, No 1, pp. 95-122.

Cincotta, R., R. Engelman, D. Anastasion. 2003: *The Security Demographic, Population and Civil Conflict after the Cold War*, Population Action International.

Cincotta, R., 2004: *Demographic Security Comes of Age, Commentary - The Next Steps for Environment, Population, and Security*, ECSP Report, Issue 10, pp.24-29.

Fearon, J., and D. Laitin. 2003: *Ethnicity Insurgency and Civil War*. *American Political Science*, Vol 97, No1, pp.75-90.

Goldstone, J. 2002: *Population and Security: How Demographic Change Can Lead to Violent Conflict*. *Journal of International Affairs*, Fall 2002, Vol.56, No1, pp. 3-21.

Homer-Dixon, T. 1999: *Environment, scarcity, and violence*. Princeton, NJ & Oxford: Princeton University Press.

ILO. 2001: *Stopping Forced Labor. Global Report under the Follow-up to the ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work*. International Labour Office, Geneva.

Judah, T. 1997: *The Serbs: History, Myth, and the Deconstruction of Yugoslavia*. New Haven, CT, Yale University Press.

Kohl, C.H. 2002: *Demographic change, natural resources and violence*". *Journal of International Affairs* 56(1), pp. 257-282.

Krebs, R. and Levy, J.S. 2001: *Demographic Change and the Sources of International Conflict*. *Demography and National Security* M. Weiner and S. Stanton Russel (ed), Berghahn Books.

Labrianidis, L., Lyberaki, A., Tinios, P. and Hatziprokopiou, P. 2004: *Inflow of Migrants*

and Outflow of Investment: Aspects of Interdependence Between Greece and the Balkans. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 30, No 6, pp. 1183–1208.

Lianos, T. 2001: Illegal Migrants to Greece and their Choice of Destination. *International Migration*, Vol. 39, No 2, pp. 4-28.

Meslé, F. 2004: **Mortality in Central and Eastern Europe: long-term trends and recent upturns.** *Demographic Research*, Special Collection 2, Article 3.

Mesquida, C. and N. Wiener. 1999: Male Age Composition and Severity of Wars. *Politics and The Life Sciences*, 18(2), pp.181-189.

Nichiporuk, B., 2000: *The Security Dynamics of Demographic Factors*, Santa Monica, CA: RAND Corporation.

Philipov, D. 2002: Fertility in times of discontinuous societal change: the case of Central and Eastern Europe, MPIDR Working Paper, WP 2002-024, June 2002, available at: <http://www.demogr.mpg.de/papers/working/wp-2002-024.pdf>

Rovolis, A. and Tragaki, A. 2006: Ethnic Characteristics and Geographical Distribution of Immigrants in Greece. *European Urban and Regional Studies*, Vol. 13, No 2, pp. 99-111.

Sobotka, T. 2002: Ten years of rapid fertility changes in the European post-communist countries. Evidence and interpretation, WP-02-01, PRC University of Croningen, available at: <http://irs.ub.rug.nl/ppn/291421954>.

Steveteig, S. 2005: *The Young and the Restless: Population Age Structure and Civil War.* Environmental Change and Security Program Report, Issue 11, Washington D.C.: Woodrow Wilson International Center for Scholars.

Toft, M D. 2003: *The Geography of Ethnic Violence*, Princeton, NJ: Princeton University Press.

Urdal, H. 2002: The Devil in the Demographics. Paper presented to the International Studies Association 43rd Annual Convention, New Orleans, LA, 24-27 March 2002.

Urdal, H. 2005: People vs Malthus: Population pressure, environmental degradation, and armed conflict revisited. *Journal of Peace Research* 42(4), pp.417-434.

UN/ECE 2000: Fertility decline in transition economies, 1989-1998: political, economic and social factors revisited. *Economic Survey of Europe*, 2000, no1, pp.189-207.

Weeks, J., 2002: *Population An Introduction to Concepts and Issues*, 8th edition, Wadsworth.

Weiner, M., 1971: *Political Demography: An Inquiry into the Political Consequences of Population Change.* Rapid Population Growth: Consequences and Policy Implications. National Academy of Science, Office of the Foreign Secretary. Baltimore: John Hopkins University Press.

Weiner, M. 1990: *Security, Stability and International Migration.* Defense and Arms Control Studies Program, Center for International Studies, MIT.

Weiner, M. and M.S. Teitelbaum, 2001: *Political Demography*, Demographic Engineering, Berghahn Books.

ΤΑ ΠΑΡΑΔΟΞΑ ΤΗΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ ΤΗΣ ΓΕΝΝΑΙΟΔΩΡΙΑΣ: Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗ ΒΟΗΘΕΙΑ ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ (1991-2006)

Χουλιάρας Α.

Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Ελάχιστες περιοχές του πλανήτη έχουν δεχθεί τόσο μεγάλη αναπτυξιακή και ανθρωπιστική βοήθεια όσο τα Βαλκάνια στο διάστημα 1991-2006. Ένα μεγάλο μέρος της βοήθειας αυτής χρησιμοποιήθηκε αποτελεσματικά για την αποκατάσταση προσφύγων, την ανακατασκευή οδικών, σιδηροδρομικών και ενεργειακών δικτύων, την προώθηση οικονομικών μεταρρυθμίσεων και τον εκδημοκρατισμό. Ωστόσο, ένα σημαντικό μέρος της βοήθειας κατασπαταλήθηκε σε έργα βιτρίνας, σε αμφίβολης αξίας προγράμματα, σε μισθούς συμβούλων από τις χώρες-δωρητές που δεν είχαν γνώση των προβλημάτων της περιοχής, σε κτίρια που παρέμειναν ημιτελή, σε εγκαταστάσεις που δεν χρησιμοποιήθηκαν ποτέ, σε γέφυρες που δεν συνδέουν τίποτα και δεν οδηγούν πουθενά. Επίσης η γεωγραφική κατανομή της διεθνούς βοήθειας στα Βαλκάνια ανά χώρα-αποδέκτη αντανακλούσε περισσότερο τα γεωπολιτικά συμφέροντα των δωρητών παρά τις ανάγκες των χωρών της περιοχής.

Η διάλυση της Γιουγκοσλαβίας και το ξέσπασμα βίαιων συγκρούσεων αρχικά στην Κροατία (1991 και 1995), στη Βοσνία και Ερζεγοβίνη (1992-1995) και αργότερα στο Κόσοβο (1999) και την Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας (2001), είχαν ως αποτέλεσμα να διατεθούν όλα αυτά τα χρόνια εντυπωσιακά ποσά από τους διεθνείς δωρητές για τα Βαλκάνια. Ίσως στις τελευταίες δεκαετίες καμία άλλη περιοχή του κόσμου δεν έλαβε τόσο μεγάλη κατά κεφαλή βοήθεια (πάνω από 100 ευρώ ανά κάτοικο σε ετήσια βάση τα τελευταία οκτώ χρόνια). Πάνω από είκοσι κράτη, πολλοί διεθνείς οργανισμοί (ΕΕ, Ευρωπαϊκή Τράπεζα για την Ανασυγκρότηση και την Ανάπτυξη, Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων, Παγκόσμια Τράπεζα, οι οργανισμοί του συστήματος των Ηνωμένων Εθνών κ.ά.) και εκατοντάδες ιδιωτικά ιδρύματα και Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις χορήγησαν τεράστιους πόρους για την ανοικοδόμηση των βαλκανικών κρατών. Ιδιαίτερα από το 1999 και μετά, η αναπτυξιακή και ανθρωπιστική βοήθεια στα Βαλκάνια ξεπέρασε σε ετήσια βάση τα 6 δισεκατομμύρια ευρώ. Είναι χαρακτηριστικό ότι το σύνολο της ετήσιας βοήθειας στην Αφρική των 700 εκατομμυρίων κατοίκων (μια ήπειρο με πληθυσμό 14 φορές μεγαλύτερο από εκείνο των Βαλκανίων) κυμαίνεται στην ίδια περίοδο ανάμεσα στα 13-18 δισεκατομμύρια ευρώ το χρόνο.⁸ Η κατά κεφαλή βοήθεια στα Βαλκάνια στα τελευταία δεκαπέντε χρόνια είναι 7 φορές μεγαλύτερη από την αντίστοιχη στην Αφρική.

Ωστόσο η συνέχιση της βοήθειας στα Βαλκάνια στα ίδια επίπεδα έχει αρχίσει να αμφισβητείται. Πολλές Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις (ΜΚΟ) επισημαίνουν ότι υπάρχουν περιοχές του κόσμου με πολύ σοβαρότερα προβλήματα βίαιων συγκρούσεων και φτώχειας που αξίζουν μεγαλύτερη προσοχή από τον αναπτυγμένο κόσμο. Τον Οκτώβριο του 2004 ο βρετανός Υπουργός Οικονομικών Gordon Brown χαρακτήρισε την ευρωπαϊκή πολιτική αναπτυξιακής βοήθειας «ανόητη» (nonsensical) γιατί, όπως υποστήριξε, η ΕΕ δαπανά 28

⁸ 'New Partnership for Africa's Development: second consolidated report on progress in implementation and international support', Report of the Secretary-General, UN General Assembly, New York, August 2004 (<http://www.un.org/ecosocdev/geninfo/afrec/sgreport/nepad2004.pdf>).

ευρώ κατά κεφαλή στις χώρες μεσαίου-εισοδήματος των Δυτικών Βαλκανίων ενώ η Αφρική λαμβάνει μόνον 3,17 ευρώ και η Ασία, όπου ζει η πλειοψηφία των φτωχών του πλανήτη, μόλις 0,30 ευρώ κατά κεφαλή.⁹ Ήδη λοιπόν και στα Βαλκάνια έχει εμφανιστεί μια «κόπωση των δωρητών» (aid fatigue) η οποία αναμένεται από πολλούς αναλυτές να επηρεάσει μεσοπρόθεσμα το ύψος της βοήθειας που λαμβάνουν. Η βοήθεια δηλαδή στα Βαλκάνια πρόκειται να εισέλθει σε μια περίοδο κάμψης. Η πτώση αυτή είναι σε μεγάλο βαθμό δικαιολογημένη αφού έχουν επιτυχώς αντιμετωπισθεί οι επείγουσες ανθρωπιστικές ανάγκες του πληθυσμού των πρώην εμπόλεμων χωρών και περιοχών ενώ έχει σε μεγάλο βαθμό ολοκληρωθεί η ανακατασκευή (rehabilitation) των κατεστραμμένων φυσικών οικοδομών. Σε κάθε περίπτωση, το ύψος της οικονομικής βοήθειας στα Βαλκάνια, τόσο σε απόλυτα όσο και σε σχετικά μεγέθη, είναι τέτοιο που δεν θα ήταν υπερβολή να υποστηριχθεί ότι η περιοχή έχει γίνει αποδέκτης μιας ιδιαίτερης διεθνούς γενναιοδωρίας. Ωστόσο, η σημαντική υστέρηση αυτών των κρατών στην επίτευξη της ανάπτυξης είναι δυσανάλογη της βοήθειας που έχει χορηγηθεί και δικαιολογεί τη διαπίστωση αυτού του βιβλίου ότι η αναπτυξιακή βοήθεια στην περιοχή διέπεται από πολλαπλές αντιφάσεις.

Πίνακας 1.1. Βασικοί Οικονομικοί Δείκτες των Βαλκανικών Κρατών

	Αλβανία	Βοσνία και Ερζεγοβίνη	Βουλγαρία	Κροατία	ΠΓΔΜ	Ρουμανία	Σερβία/Μαυροβούνιο	Σύνολο
Έκταση (χιλ. τ.χ.)	28,8	51,1	110,9	56,5	25,7	238,4	102,2	613,6
Πληθυσμός εκατ. (2004)	3,1	3,9	7,8	4,4	2,0	21,7	8,1	51
ΑΕγχΠ σε δισ. τρεχ. \$ (2004)	7,5	8,6	24,3	34,3	5,4	75,5	24,4	180
ΑΕγχΠ Κατά κεφαλή (2004)*	2090	2050	2760	6820	2440	2950	2700	
Αύξηση ΑΕΠ (%) (2004)	5,9	6,2	5,7	3,8	4,1	8,4	8,8	
Πληθωρισμός (2004)	6	3,3	4,8	3,3	1,3	15	9,8	
Βοήθεια (2001-2005) σε εκατ. €	1647, 59	2182	4557,79	3226,81	1769,14	10478,23	5972,36 + 1459 για το Κόσοβο	30.216

* Atlas Method

Πηγές: World Bank World Development Indicators 2006. Office for South East Europe, European Commission/World Bank

⁹ Larry Elliott, 'Brown urges EU to switch aid from Balkans to world's poorest', The Guardian, October 8, 2004.

Πίνακας 1.2. Βοήθεια στα Βαλκάνια (σε εκατ. €)

	Εκταμιεύσεις				Εκτιμήσεις
	2001	2002	2003	2004	2005
Διμερείς Δωρητές και Ευρωπαϊκή Ένωση	3.9	3.7	3.3	3.3	3.0
Διεθνείς Χρηματοδοτικοί Οργανισμοί (EBRD, ΕΙΒ, Παγκόσμια Τράπεζα, κλπ.)	2.6	3.0	3.3	2.7	4.3
Σύνολο	6.5	6.7	6.6	6.0	7.3

Οι προκλήσεις που αντιμετώπισαν οι δωρητές στα Βαλκάνια είναι ίσως χωρίς προηγούμενο στην ιστορία της διεθνούς αναπτυξιακής βοήθειας. Αναμφίβολα το πολιτικοοικονομικό τοπίο στην περιοχή ποικίλλει. Στα Βαλκάνια της δεκαετίας του '90 υπάρχουν κράτη με ισχυρές γραφειοκρατικές δομές και κράτη με αδύναμους και εύθραυστους θεσμούς, χώρες με δημοκρατικά εκλεγμένες κυβερνήσεις και χώρες με αυταρχικά καθεστώτα, γεωγραφικές ζώνες με αξιολογή ή με ανύπαρκτη βιομηχανική βάση, περιοχές μεσαίου - σε παγκόσμια κλίμακα - εισοδήματος και άλλες που μοιάζουν περισσότερο με περιφέρειες του Τρίτου Κόσμου. Η Κροατία και η Αλβανία είναι από πολλές πλευρές περισσότερο ένα αντιθετικό δίδυμο παρά κράτη με κοινά χαρακτηριστικά.

Το βασικό στοιχείο που ενώνει τις χώρες των Βαλκανίων είναι το κομμουνιστικό παρελθόν τους. Ωστόσο και εδώ μπορούν να εντοπιστούν σημαντικές διαφορές στα μοντέλα ανάπτυξης που επελέγησαν την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου μεταξύ, για παράδειγμα, του αλβανικού απομονωτισμού και της μάταιης προσπάθειας για αυτάρκεια από τη μια πλευρά και του γιουγκοσλαβικού μοντέλου «μεικτής» σοσιαλιστικής οικονομίας στην οποία συνυπήρχαν στοιχεία κεντρικού σχεδιασμού και οικονομίας της αγοράς από την άλλη. Η κομμουνιστική εμπειρία δεν αποτελεί εξάλλου «κληρονομιά» μόνο των κρατών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης αλλά και ολόκληρης της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης που βρέθηκε για δεκαετίες εντός της σφαίρας επιρροής της ΕΣΣΔ. Εντούτοις, αυτό που διαφοροποιεί τα Βαλκάνια από τις δύο άλλες περιοχές είναι το σχετικά χαμηλότερο εισόδημα, η μεγαλύτερη δυσχέρεια στην υλοποίηση πολιτικο-οικονομικών μεταρρυθμίσεων και, στην περίπτωση των Δυτικών Βαλκανίων, η πρόσφατη εμπειρία των αιματηρών συγκρούσεων.

Η μεγάλη πρόκληση που αντιμετώπισαν οι δωρητές στην περιοχή δεν ήταν η ποικιλομορφία της περιοχής αλλά αυτό που θα μπορούσε να ονομαστεί ως το πρόβλημα της «τριπλής μετάβασης». Από τη μια πλευρά η μεγάλη πρόκληση ήταν (και σε κάποιο βαθμό συνεχίζει να είναι) η «διπλή μετάβαση», η μετάβαση δηλαδή στην οικονομία της αγοράς και την πολυκομματική δημοκρατία. Απ' αυτή τη πλευρά τα μετα-κομμουνιστικά Βαλκάνια αντιμετώπισαν - σε εντονότερο βαθμό - ανάλογα εμπόδια μ' εκείνα που κλήθηκαν να ξεπεράσουν οι πρώην κομμουνιστικές χώρες της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης. Από την άλλη πλευρά τα Δυτικά Βαλκάνια αντιμετώπισαν μαζί με τα κλασικά ζητήματα της μετάβασης και την πρόκληση της εγκαθίδρυσης κρατικών δομών με τη νομιμοποίηση αναδυόμενων εθνικών ταυτοτήτων τις οποίες το γιουγκοσλαβικό πείραμα είχε επιχειρήσει ανεπιτυχώς να θέσει στο περιθώριο. Στο βαθμό που καμία τέως Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία των Δυτικών Βαλκανίων δεν ήταν εθνικά ομοιογενής, η παραπάνω έξαρση του εθνικισμού οδήγησε σε εθνοτικές αντιπαραθέσεις που συχνά εξελίχθηκαν σε βίαιες συγκρούσεις. Στα

Δυτικά Βαλκάνια η μετάβαση δεν ήταν διπλή αλλά τριπλή: όχι μόνον έπρεπε να αντιμετωπιστούν τα ζητήματα της φιλελευθροποίησης των οικονομιών και του εκδημοκρατισμού των πολιτικών συστημάτων αλλά πάνω απ' όλα έπρεπε να συγκροτηθούν θεσμικά νέα κράτη και να τεθούν οι προϋποθέσεις για ειρηνική συνύπαρξη τόσο στο εσωτερικό τους όσο και μεταξύ τους. Ή όπως το έθεσε - ακολουθώντας τα δυτικά στερεότυπα - ο βρετανικός *Economist*, οι διεθνείς δωρητές κλήθηκαν να «εξημερώσουν» (tame) την περιοχή.¹⁰

Τα στατιστικά στοιχεία δείχνουν ότι η βοήθεια στα Βαλκάνια αυξήθηκε εντυπωσιακά από τη Συμφωνία του Ντέιτον (1995) και μετά. Η Βοσνία και Ερζεγοβίνη δέχθηκε μαζική βοήθεια άνω των 5 δισεκατομμυρίων ευρώ στο διάστημα 1996-2004. Η βοήθεια αυτή επέτρεψε την ανακατασκευή κατεστραμμένων υποδομών και την ανασυγκρότηση βασικών διοικητικών και κοινωνικών υπηρεσιών. Η συνολική βοήθεια στα Βαλκάνια αυξήθηκε ακόμη περισσότερο μετά την επέμβαση του ΝΑΤΟ στο Κόσοβο (1999). Η διοικούμενη από τον ΟΗΕ επαρχία έλαβε στο διάστημα 1999-2004 πάνω από 2,5 δισεκατομμύρια ευρώ.¹¹ Η βοήθεια αυτή ήταν κυρίως ανθρωπιστική (αποκατάσταση προσφύγων κ.λπ.) αλλά ένα σημαντικό της τμήμα αφορούσε και στην αποκατάσταση φυσικών υποδομών. Επίσης η προ-ενταξιακή βοήθεια της Ευρωπαϊκής Ένωσης στη Βουλγαρία και τη Ρουμανία που ξεπέρασε μετά το 2000 τα 2,4 δισεκατομμύρια δολάρια συνέβαλε στη θεαματική μεγέθυνση των ποσών που κατευθύνθηκαν στην περιοχή. Μετά την πτώση του Μιλόσεβιτς, και η Σερβία έγινε επίσης αποδέκτης σημαντικής βοήθειας.

Σε σχέση με άλλες περιοχές βίαιων συγκρούσεων τα Βαλκάνια ήταν υπό μια έννοια τυχερά. Ήταν τυχερά λόγω της γεωγραφικής τους θέσης. Υπό το φόβο της επέκτασης των βίαιων συγκρούσεων στην ευρωπαϊκή ήπειρο αλλά και υπό το φόβο μαζικών μεταναστευτικών κυμάτων, το ενδιαφέρον των κρατών της Δύσης γι' αυτά παρέμεινε έντονο στα τελευταία δεκαπέντε χρόνια. Η διάλυση της Γιουγκοσλαβίας αποτέλεσε παράλληλα ένα πρώτο πεδίο δοκιμής στη μετα-ψυχροπολεμική περίοδο της αξιοπιστίας παλαιότερων (ΝΑΤΟ) και νεότερων (Κοινή Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφάλειας της ΕΕ) συνεργατικών θεσμών της Δύσης. Επομένως, η σταθεροποίηση και η ανάπτυξη των Βαλκανίων αποτέλεσε ύψιστο διακύβευμα και πρόκληση για τον διεθνή παράγοντα, και ειδικά την ΕΕ. Ιδιαίτερα μετά την απόφαση για τη διεύρυνση της ΕΕ στην περιοχή, ήταν διάχυτος ο φόβος στις Βρυξέλλες ότι τα Δυτικά Βαλκάνια θα μπορούσαν να εξελιχθούν σ' ένα «γκέτο» ή μια «μαύρη τρύπα» που θα περιβάλλεται από κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης.¹² Η ΕΕ δεν μπορούσε να μείνει αμέτοχη.

Η εμπειρία της Δύσης από τη σε γενικές γραμμές αποτυχία της βοήθειας στη Ρωσία και άλλες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης¹³ ήταν ένας άλλος παράγοντας που έδρασε θετικά. Η αποτελεσματικότητα της βοήθειας στα Βαλκάνια βελτιώθηκε από τη συσσωρευμένη γνώση: πολλά λάθη αποφεύχθηκαν ή δεν επαναλήφθηκαν στον ίδιο τουλάχιστον βαθμό. Αλλά πάνω απ' όλα τα Βαλκάνια ήταν τυχερά, γιατί οι φιλοδοξίες τους για ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση

¹⁰ 'Taming the Balkans', *The Economist*, 23 June 2005.

¹¹ Bernard Fery, *Aid Coordination & Harmonization in the Western Balkans*, New York: United Nations Development Programme, March 2005, p. 8

¹² Lenard J. Cohen, 'The Balkans Ten Years After: From Dayton to the Edge of Democracy', *Current History*, Vol. 104 (685), November 2005, p. 368.

¹³ Για την αποτυχία της δυτικής βοήθειας στην Ανατολική Ευρώπη βλ. το βιβλίο της Janine R. Wedel, *Collision and Collusion: The Strange Case of Western Aid to Eastern Europe 1989-1998*, London: Macmillan, 1998.

όχι μόνο έδρασαν ως κίνητρο για αυξημένη παροχή βοήθειας αλλά κυρίως επέτρεψαν τη χορήγησή της υπό όρους – οι οποίοι λόγω της προοπτικής της ένταξης συχνά γίνοντουσαν σεβαστοί από τους αποδέκτες. Ωστόσο, η διστακτικότητα της ΕΕ να προχωρήσει άμεσα στην προετοιμασία των κρατών της Δυτικής Βαλκανικής για ενσωμάτωση στις δομές της έδειξε ότι η Ευρώπη αρκετές φορές δεν διέθετε μια αυτόνομη και συνεκτική στρατηγική με μια ξεκάθαρη προοπτική.¹⁴

Ίσως η αιρεσιμότητα είναι το σημαντικότερο χαρακτηριστικό της αναπτυξιακής βοήθειας στα Βαλκάνια. Η αιρεσιμότητα επιτρέπει τη χρήση της βοήθειας ως κίνητρο ή, αντίθετα, ως κύρωση για την εισαγωγή ή, αντιστοίχως, τη μη εισαγωγή πολιτικών και οικονομικών μεταρρυθμίσεων.¹⁵ Επιτρέπει στους δωρητές να αρνηθούν βοήθεια σε χώρες που δεν φιλελευθεροποιούν την οικονομία ή το πολιτικό τους σύστημα ή αντίθετα να επιβραβεύσουν κράτη που υλοποιούν μεταρρυθμίσεις. Η αιρεσιμότητα δεν έχει μόνον οπαδούς. Ορισμένοι υποστηρίζουν ότι η μόνη επιτυχία της είναι η μείωση της βοήθειας στα κράτη εκείνα που την έχουν περισσότερη ανάγκη. Κι αυτή η κριτική αφορά κυρίως την πολιτική αιρεσιμότητα. Η κριτική που ασκήθηκε στις κυρώσεις κατά της Γιουγκοσλαβίας του Μιλόσεβιτς είναι χαρακτηριστική αυτής της προσέγγισης. Τι φτάνει οι Σέρβοι πολίτες για την πολιτική Μιλόσεβιτς; είχαν διερωτηθεί ορισμένοι αναλυτές.

Πάντως σε πολλές περιπτώσεις στα Βαλκάνια ο ρόλος της πολιτικής αιρεσιμότητας αποδείχθηκε θετικός. Ένα καλό παράδειγμα αφορά στη Βοσνία.¹⁶ Το Σεπτέμβριο του 1996 στις βοσνιακές εκλογές (τις πρώτες μετά τη Συμφωνία του Ντέιτον), ο Momcilo Krajisnik, στενός συνεργάτης του καταζητούμενου για εγκλήματα πολέμου, Radovan Karadzic, εξελέγη ως εκπρόσωπος των Σερβοβόσνιων στη συλλογική τριμελή προεδρία της χώρας. Σε μια κίνηση αμφισβήτησης της ενότητας της Βοσνίας, ο Krajisnik αρνήθηκε να παραστεί στην τελετή ανάληψης καθηκόντων στο Σεράγεβο. Η απόφασή του αυτή απειλούσε την ίδια την ύπαρξη του κράτους από τα πρώτα του βήματα. Ο Ύπατος Αρμοστής της Βοσνίας Carl Bildt αντέδρασε στέλνοντας στο αρχηγείο των Σερβοβόσνιων στο Pale μια αντιπροσωπεία αποτελούμενη από το βοηθό του που ήταν αρμόδιος για θέματα οικονομικής ανασυγκρότησης καθώς και τους εκπροσώπους της Βοσνία της Παγκόσμιας Τράπεζας, της Ευρωπαϊκής Τράπεζας για την Ανασυγκρότηση και την Ανάπτυξη, και τους απεσταλμένους της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του αμερικανού προέδρου Κλίντον για την ανασυγκρότηση της χώρας. Από κοινού απείλησαν τη Σερβική Δημοκρατία της Βοσνίας ότι δεν θα ελάμβανε ούτε ένα ευρώ βοήθειας αν ο Krajisnik δεν εμφανιζόταν στην τελετή ανάληψης καθηκόντων. Η απειλή αποδείχθηκε αποτελεσματική. Τέσσερις μέρες μετά ο Σερβοβόσνιος ηγέτης βρισκόταν στο Σεράγεβο.

Αν και μια τέτοιου είδους κοινή δράση των δωρητών ήταν μάλλον η εξαίρεση παρά ο κανόνας, η πολιτική αιρεσιμότητα χρησιμοποιήθηκε εκτεταμένα στα Βαλκάνια. Για παράδειγμα, τον Ιούλιο του 2001, ο Επίτροπος για τις εξωτερικές σχέσεις της ΕΕ, Κρις Πάτεν, υποσχέθηκε στην ΠΓΔΜ 50 εκατομμύρια δολάρια «αν και μόνον αν» η σλαβομακεδονική κοινότητα αναγνώριζε την ανάγκη αντιμετώπισης των θεμιτών παραπόνων της Αλβανικής μειονότητας και προχωρούσε στην υπογραφή συμφωνίας με την τελευταία.¹⁷

¹⁴ Nikolaos Tzifakis, 'The Intentions-Declarations Gap in the EU Policies towards the Western Balkans and the Southern Mediterranean', *Journal of Political and Military Sociology*, Vol. 34 (2), Winter 2006, pp. 237-246.

¹⁵ Ridvan Peshkopia, 'The Limits of Conditionality', *Southeast European Politics*, Vol. VI (1), July 2005, pp. 44-55.

¹⁶ Αναφέρεται στο James K. Boyce, 'Aid Conditionality as a Tool for Peacebuilding: Opportunities and Constraints', *Development and Change*, Vol. 33 (5), 2002, p. 1027.

¹⁷ Ian Black, 'EU holds out a carrot to Macedonia', *The Guardian*, July 11, 2001.

Ωστόσο η πολιτική αιρεσιμότητα δεν χρησιμοποιήθηκε μόνον ως κύρωση (δηλαδή αρνητικά) αλλά και ως κίνητρο (δηλαδή θετικά). Τον Οκτώβριο του 2000, λίγες μόλις ημέρες μετά την εκλογική ήττα του Μιλόσεβιτς, ο Πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Ρομάνο Πρόντι υποσχέθηκε στο νεοεκλεγέντα Πρόεδρο της Σερβίας Βόισλαβ Κοστούνιτσα 175 εκατομμύρια δολάρια ως επείγουσα ανθρωπιστική βοήθεια. Ένας υψηλά ιστάμενος αξιωματούχος της ΕΕ δήλωσε ότι η Ένωση βιάζεται «να δείξει [στους Σέρβους] ότι η επιλογή τους στις κάλπες θα έχει άμεσα αποτελέσματα».¹⁸ Και τον Ιούνιο του 2001, λίγες ώρες μετά τη μεταφορά του Μιλόσεβιτς στο ειδικό Δικαστήριο στη Χάγη, οι δωρητές ανακοίνωσαν βοήθεια 1,28 δισεκατομμυρίων δολαρίων για την ανασυγκρότηση της σερβικής οικονομίας (ανάμεσα στους δωρητές ξεχώριζαν η ΕΕ με 445 εκατ. δολάρια, η Παγκόσμια Τράπεζα με 150 εκατ. δολάρια και οι ΗΠΑ με 181 εκατ. δολάρια).¹⁹

Ένα άλλο χαρακτηριστικό της αναπτυξιακής βοήθειας στα Βαλκάνια είναι η έντονη παρουσία πολυμερών δωρητών. Σε αντίθεση με τον ευρύτερο κανόνα όπου η αναπτυξιακή βοήθεια είναι διμερής σε ποσοστό 65% και πολυμερής σε ποσοστό 35%, στα Βαλκάνια η βοήθεια είναι πιο ισότιμα μοιρασμένη ανάμεσα σε πολυμερείς και διμερείς δωρητές. Για παράδειγμα ενώ γενικότερα η βοήθεια που δίνει η Ευρωπαϊκή Κοινότητα ανέρχεται σε σχεδόν το 1/3 της βοήθειας που δίνουν τα κράτη-μέλη της Ένωσης, στα Βαλκάνια το διάστημα 1991-1999 η βοήθεια της ΕΚ ήταν μεγαλύτερη από εκείνη των κρατών-μελών (55,3% έναντι 44,7%).²⁰ Βέβαια ο σημαντικότερος δωρητής στα Βαλκάνια είναι μακράν η Ευρωπαϊκή Ένωση (διμερώς και πολυμερώς). Για παράδειγμα, στο διάστημα 1999-2002, η ΕΕ παρείχε το 66% της βοήθειας που έλαβε το Κόσοβο και οι ΗΠΑ μόλις το 15%.²¹ Αυτό από μόνο του σημαίνει ότι η αναπτυξιακή βοήθεια στα Βαλκάνια είναι υψηλότερης ποιότητας απ' ό,τι σε άλλες περιοχές του κόσμου. Και τούτο γιατί η πολυμερής βοήθεια μειώνει τον περιττό ανταγωνισμό των δωρητών και συμβάλει σημαντικά στη θεαματική μείωση του διοικητικού κόστους.²²

Ωστόσο, πέρα από τα πολύ θετικά στοιχεία της πολιτικής αιρεσιμότητας και του υψηλού ποσοστού πολυμέρειας, η αναπτυξιακή βοήθεια στα Βαλκάνια αντιμετώπισε μερικά – πολύ γνωστά σε άλλες περιοχές του κόσμου – προβλήματα. Πρώτον, τη γεωγραφική ανισοκατανομή της βοήθειας. Η βοήθεια στα Βαλκάνια δεν κατευθύνθηκε πάντοτε στις χώρες με τις μεγαλύτερες ανάγκες. Αντίθετα οι χώρες των Ανατολικών Βαλκανίων που αναμφίβολα είχαν και υψηλότερο εισόδημα και λιγότερα προβλήματα από τα Δυτικά Βαλκάνια δέχθηκαν σημαντικούς πόρους από την ΕΕ ακριβώς επειδή βρίσκονταν πλησιέστερα στην πλήρη ένταξη (κυρίως μέσω του Προγράμματος Phare).²³ Στο διάστημα 1991-1999, η κατά κεφαλή βοήθεια της ΕΕ (ΕΚ και κράτη-μέλη) στις χώρες των Βαλκανίων διαφοροποιούνταν σημαντικά. Για παράδειγμα, η Βουλγαρία και η Ρουμανία έλαβαν πάνω από τη μισό της ευρωπαϊκής βοήθειας

¹⁸ John-Thor Dahlburg, 'EU Leaders Pledge \$ 175 Million in Aid for Yugoslavia', LA Times, October 15, 2000.

¹⁹ Ian Black, '1 bn pounds rewards Serbia', The Guardian, June 30, 2001.

²⁰ Paul J. J. Welfens, *Stabilizing and Integrating the Balkans*, Berlin: Springer, 2001, p. 66.

²¹ John R. Lampe, 'The Lessons of Bosnia and Kosovo for Iraq', *Current History*, Vol. 103 (671), March 2004, p. 115.

²² UNCTAD, *Economic Development in Africa*, New York: UNCTAD, 2006, p. 6.

²³ David Bailey and Lisa de Propriis, 'A Bridge Too Phare? EU Pre-Accession Aid and Capacity-Building in the Candidate Countries', *Journal of Common Market Studies*, Vol. 42 (1), 2004, pp. 77-98.

(9.003 σε σύνολο 16.957 εκατομμυρίων ευρώ).²⁴ Η διάκριση μεταξύ «υποψηφίων» (Κροατία, ΠΓΔΜ και Τουρκία) και «δυνητικά υποψηφίων» (Αλβανία, Βοσνία, Μαυροβούνιο και Σερβία) προς ένταξη στο χρηματοδοτικό πρόγραμμα «Μέσο για Προ-ενταξιακή Βοήθεια» (Instrument for Pre-Accession Assistance, IPA) που η ΕΕ θέσπισε για την περίοδο 2007-2013 αναμένεται να διευρύνει το χάσμα κοινωνικό-οικονομικής ανάπτυξης ανάμεσα στις δύο αυτές κατηγορίες κρατών. Αυτό θα συμβεί διότι τα δυνητικά υποψήφια κράτη αποκλείονται από τα κονδύλια των ειδικών συνιστώσων του προγράμματος για περιφερειακή ανάπτυξη, αγροτική ανάπτυξη και ανάπτυξη των ανθρωπίνων πόρων.²⁵

Δεύτερον, την έλλειψη συντονισμού των δωρητών. Η έλλειψη συντονισμού έχει πολύ μεγάλη σημασία γιατί αυξάνει το κόστος διαχείρισης της βοήθειας αλλά οδηγεί και σε ασύνδετες δράσεις χωρίς συμπληρωματικότητα και συνέχεια. Το Σύμφωνο Σταθερότητας που δημιουργήθηκε γι' αυτόν ακριβώς το σκοπό μετά από πρόταση της γερμανικής κυβέρνησης απέτυχε σε πολύ μεγάλο βαθμό να εκπληρώσει το στόχο του.²⁶ Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή θεώρησε το Σύμφωνο Σταθερότητας περισσότερο ως ανταγωνιστή παρά ως εταίρο, δημιουργώντας τη δική της «Διαδικασία Σταθεροποίησης και Σύνδεσης» με την ΕΕ.²⁷ Τελικά το Σύμφωνο, υπό τη προβληματική καθοδήγηση του γερμανού Bodo Hombach, είχε περιορισμένη επιτυχία στην κινητοποίηση των δωρητών για την προσφορά περισσότερων πόρων και απέτυχε σχεδόν πλήρως στο έργο του συντονισμού της βοήθειας.²⁸ Ο Hombach αποχώρησε το φθινόπωρο του 2001 αλληλοκατηγορούμενος με τον Επίτροπο Κρις Πάτεν. Ο τελευταίος δήλωσε σαρκαστικά: «Εύχομαι καλή τύχη σε όποιον πρόκειται να εργαστεί με τον Bodo Hombach».²⁹ Στη συνέχεια, η Ευρωπαϊκή Ένωση συζήτησε την κατάργηση του Συμφώνου Σταθερότητας, αλλά τελικά αποφάσισε να ανακατευθύνει τις αρμοδιότητές του σε συγκεκριμένα έργα διασυννοιακής συνεργασίας.³⁰ Η έλλειψη συντονισμού των δωρητών παρέμεινε ένα έντονο πρόβλημα στα Βαλκάνια για ολόκληρη τη δεκαετία 1991-2006 – παρά τις προσπάθειες της ΕΕ και της Παγκόσμιας Τράπεζας. Και οι ανταγωνισμοί και οι γραφειοκρατικές συγκρούσεις μεταξύ αλλά και στο εσωτερικό των δωρητών – όπως ο ανταγωνισμός μεταξύ της Επιτροπής στις Βρυξέλλες και του Ευρωπαϊκού Οργανισμού για την Ανασυγκρότηση με έδρα τη Θεσσαλονίκη – επηρέασαν αρνητικά την αποτελεσματικότητα της βοήθειας. Όπως είπε χαρακτηριστικά ένα έμπειρο στέλεχος διεθνούς οργανισμού, στα

²⁴ Paul J. J. Welfens, *op. cit.*

²⁵ Nikolaos Tzifakis, 'EU's Region-Building and Boundary-Drawing Policies: The European Approach to the Southern Mediterranean and the Western Balkans', *Journal of Southern Europe and the Balkans*, Vol. 9 (1), April 2007.

²⁶ Tom Gallagher, *The Balkans in the New Millennium. In the shadow of war and peace*, London: Routledge, 2005, pp. 168-169. Γενικότερα βλ. Will Bartlett & Višnja Samardžija, 'The Reconstruction of South East Europe, the Stability Pact and the Role of the EU: An Overview', *MOCT-MOST*, Vol. 10 (2), 2000, pp. 245-263.

²⁷ *Ibid.*, p. 169. Christian Pippin, 'The Rocky Road to Europe: The EU's Stabilisation and Association Process for the Western Balkans and the Principle of Conditionality', *European Foreign Affairs Review*, Vol. 9 (2), 2004, pp. 219-245. David Phinnemore, 'Stabilisation and Association Agreements: Europe Agreements for the Western Balkans?', *European Foreign Affairs Review*, Vol. 8 (1), 2003, pp. 77-103.

²⁸ Tom Gallagher, *ibid.*

²⁹ *Ibid.*, p. 170.

³⁰ *Ibid.*

Βαλκάνια «όλοι μιλούν για συντονισμό αλλά κανένας δεν είναι πρόθυμος να συντονιστεί».³¹

Τρίτον, η έλλειψη ισχυρών και αποτελεσματικών κρατικών θεσμών και η εκτεταμένη διαφθορά στις χώρες-αποδέκτες επηρέασε αρνητικά την αποτελεσματικότητα της βοήθειας στα Βαλκάνια. Το 1999, δυτικοί αξιωματούχοι στη Βοσνία υποστήριξαν ότι ίσως και 1 δισεκατομμύριο δολάρια (ή το ¼ της συνολικής βοήθειας που είχε λάβει η χώρα από το 1995) είχε γίνει αντικείμενο κατάχρησης από διεφθαρμένους πολιτικούς και των τριών εθνότητων. Μια έρευνα έδειξε ότι αμερικανική βοήθεια ύψους 11 εκατομμυρίων δολαρίων για την ανακατασκευή του δικτύου παροχής ηλεκτρικού ρεύματος στη Σερβική Δημοκρατία της Βοσνίας κατέληξε σε προσωπικούς λογαριασμούς στο εξωτερικό.³² Στις αρχές του 2007, το think tank «Tirig» δημοσίευσε τα πορίσματα έρευνάς του για τη μεταπολεμική ανασυγκρότηση οκτώ περιοχών που είχαν πληγεί από τις βίαιες συγκρούσεις – συμπεριλαμβανομένων περιοχών της Βοσνίας και του Κοσόβου – που έδειξε ότι σχεδόν 50% της βοήθειας στα Βαλκάνια τροφοδότησε τη διαφθορά και κατά συνέπεια την πολιτική αστάθεια και τη βία.³³ Στη Ρουμανία ένα μεγάλο τμήμα της βοήθειας της ΕΕ πέρασε από τα χέρια τοπικών πολιτικών αρχόντων «οι οποίοι ενδιαφέρονταν περισσότερο για τον προσωπικό τους πλουτισμό παρά για τη βελτίωση των προοπτικών μεταμόρφωσης της χώρας τους».³⁴ Αλλά επίσης ένα μεγάλο μέρος της βοήθειας στα Βαλκάνια κατασπαταλήθηκε σε έργα αμφίβολου χρησιμότητας όχι τόσο λόγω διαφθοράς αλλά λόγω κακού προγραμματισμού. Σύμφωνα με μια έκθεση του Ελεγκτικού Συνεδρίου της ΕΕ, σχεδόν η μισή προ-ενταξιακή βοήθεια των 1,9 δισεκατομμυρίων Ευρώ που δόθηκε στη Βουλγαρία και τη Ρουμανία μπορεί να θεωρηθεί προβληματική.³⁵ Χαρακτηριστικά παραδείγματα που αναφέρει η Έκθεση είναι ένα συνεδριακό κέντρο στη Ρουμανία που παρέμεινε ημιτελές όταν οι τοπικές αρχές ακύρωσαν την άδεια κατασκευής και μια γέφυρα στον ποταμό Prut στα σύνορα Ρουμανίας και Μολδαβίας που κόστισε 3,1 εκατομμύρια ευρώ και δεν μπόρεσε να χρησιμοποιηθεί γιατί δεν υπήρχε δρόμος από τη Μολδαβική πλευρά.

Τέταρτον, αρκετές φορές οι δωρητές έδωσαν υποσχέσεις τις οποίες δεν υλοποίησαν. Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα είναι η Ελλάδα η οποία το 1999 ανακοίνωσε ένα φιλόδοξο πενταετές πρόγραμμα βοήθειας για την «ανασυγκρότηση των Βαλκανίων» (ΕΣΟΑΒ) ύψους 550 εκατομμυρίων δολαρίων το οποίο δεν κατάφερε σε πολύ μεγάλο βαθμό να υλοποιηθεί. Η ύπαρξη ενός σημαντικού χάσματος μεταξύ των κονδυλίων που οι δωρητές δεσμεύονται να προσφέρουν και των ποσών που τελικά διατίθενται ασφαλώς δεν είναι ελληνικό φαινόμενο (αν και στην περίπτωση του ΕΣΟΑΒ το χάσμα αυτό έχει πρωτοφανείς διαστάσεις). Υπολογίζεται ότι δεκάδες δισεκατομμύρια δολάρια που οι διεθνείς δωρητές έχουν υποσχεθεί ανά τον κόσμο την τελευταία δεκαετία δεν δόθηκαν ποτέ, συχνά εξαιτίας της αυστηρής εφαρμογής πολιτικών αιρεσιμότητας και της χρήσης κονδυλίων της προοριζόμενης βοήθειας για διοικητικές και άλλες δαπάνες.³⁶

³¹ Προσωπική συνομιλία με τον συγγραφέα. Αθήνα 8 Απριλίου 2006.

³² David Leigh and Rob Evans, 'Fraud Office in legal battle over Balkan aid inquiry', The Guardian, February 26, 2005.

³³ Peter Beaumont, 'War zone aid 'fuels more conflicts'', The Observer, 14 January, 2007.

³⁴ Tom Gallagher, op. cit., p. 177.

³⁵ Andrew Bounds, 'Europe: Push in Balkans "leaves white elephants"', Financial Times, 21 June 2006.

³⁶ Michael Bhatia, 'Postconflict Profit: The Political Economy of Intervention', Global Governance, Vol. 11 (2), 2005, p. 209.

ΨΗΦΙΑΚΗ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΣΤΟΝ ΑΣΤΙΚΟ ΧΩΡΟ: ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΓΙΑ ΤΗ ΧΩΡΙΚΗ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ

Θωίδου Ε.¹, Φουτάκης Δ.²

¹ Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Αρχιτεκτόνων,
Ερευνητική Μονάδα Χωρικής Ανάπτυξης

² Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Σερρών και Ερευνητική Μονάδα Χωρικής Ανάπτυξης ΑΠΘ

Περίληψη

Η ψηφιακή διακυβέρνηση αναπτύσσεται ταχύτατα τα τελευταία χρόνια με την αξιοποίηση των Τεχνολογιών Πληροφορικής και Επικοινωνιών. Στον αστικό χώρο ξεκινώντας από ψηφιακές εφαρμογές για τη βελτίωση των υπηρεσιών του δημόσιου τομέα προς τους πολίτες και τις επιχειρήσεις, μπορεί να εκτείνεται στην υποστήριξη συμμετοχικών και «διαδραστικών» διαδικασιών μεταξύ των φορέων και των ατόμων που συμμετέχουν στον σχεδιασμό και στις διαδικασίες της αστικής ανάπτυξης. Η λειτουργία αυτή μπορεί να ενταχθεί στο πλαίσιο των μορφών χωρικής διακυβέρνησης που εμφανίζονται στα αστικά κέντρα ως ένας διαφοροποιημένος τρόπος ρύθμισης των προβλημάτων. Παράλληλα ο αστικός χώρος χαρακτηρίζεται από ένταση και πολυπλοκότητα των προβλημάτων περιβάλλοντος και κοινωνικής συνοχής και συχνά από κατακερματισμό των πολιτικών, ενώ ταυτόχρονα αναβαθμίζεται η σημασία του για την ανάπτυξη και την απασχόληση. Το άρθρο διερευνά τη δυνατότητα της ψηφιακής διακυβέρνησης να συμβάλει στη συνέργια των πολιτικών και τη συμμετοχή των πολιτών κατά τον σχεδιασμό και την υλοποίηση της αστικής ανάπτυξης. Ταυτόχρονα εντοπίζει τους όρους και τις προϋποθέσεις αυτής της λειτουργίας στο πλαίσιο της πρόωξης της βιωσιμότητας και της κοινωνικής συνοχής.

ELECTRONIC GOVERNANCE IN URBAN AREAS: POTENTIALITIES AND PRECONDITIONS FOR URBAN GOVERNANCE

Thoidou E.¹, Foutakis D.²

¹ Aristotle University of Thessaloniki, Department of Architecture,
Spatial Development Research Unit

² Technological Educational Institution of Serres and Spatial Development Research Unit AUTH.

Abstract

The last decades have witnessed the very rapid progress of electronic or digital governance. At the urban level especially e-governance covers a wide range of applications which range from the improvement of the services provided by the public sector to the enhancement of participatory and interactive procedures involving bodies and individuals concerned with urban planning policies and practices. Such a function might be considered in the context of the new emerging forms of urban governance which represent differentiated means of dealing with urban issues. On the other hand urban areas experience an intensification of environmental and social cohesion problems, and a fragmentation in the way in which urban policies are often exercised, while at the same time the significance of the role attributed to urban areas themselves in promoting development and employment is enhanced. This paper examines e-governance in respect of its potential to contribute to the synergy among urban policies and to the participation of citizens in the planning and implementation of these policies. Finally it correlates the terms and conditions of this function with the principles of sustainable development and in particular social cohesion.

Λέξεις κλειδιά: ψηφιακή διακυβέρνηση, χωρική διακυβέρνηση, βιώσιμη αστική ανάπτυξη.

Key words: electronic governance, spatial governance, sustainable urban development.

1. Εισαγωγή

Από τη δεκαετία του 1990 η Κοινωνία της Πληροφορίας (ΚΤΠ) που βασίζεται στις δυνατότητες και τη ραγδαία ανάπτυξη των Τεχνολογιών Πληροφορικής και Επικοινωνιών (ΤΠΕ), αποτελεί έναν γενικευμένο στόχο πολιτικής για τον δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα, με συνέπειες όχι μόνο για την οικονομία και την κοινωνία, αλλά και τον χώρο (Castels, 2000). Για τον δημόσιο τομέα η εξάπλωση της χρήσης των ΤΠΕ αναδεικνύει νέους τρόπους λειτουργίας του και επικοινωνίας με τους πολίτες και τις επιχειρήσεις μέσω της ψηφιακής (ή ηλεκτρονικής) διακυβέρνησης, μέσα σε ένα πλαίσιο επανακαθορισμού των ρόλων τους. Αν και η ψηφιακή διακυβέρνηση είναι πλέον ένας ευρύτατα διαδομένος όρος, έχει ανάγκη σαφούς προσδιορισμού με βάση τη σχέση της με τη δημόσια διοίκηση και τις νεοεμφανιζόμενες μορφές της διακυβέρνησης.

Το ίδιο διάστημα για τον αστικό χώρο διαμορφώνεται μια νέα αναπτυξιακή δυναμική στο πλαίσιο αφενός της παγκοσμιοποίησης και αφετέρου της ανάδειξης του τοπικού επιπέδου, ενώ το αίτημα για βιώσιμη αστική ανάπτυξη γίνεται επιτακτικό εξαιτίας της όξυνσης των προβλημάτων περιβάλλοντος και κοινωνικής συνοχής. Καθώς ο ρόλος του κεντρικού κράτους υποχωρεί, διαφοροποιημένες μορφές χωρικής διακυβέρνησης εμφανίζονται για τη ρύθμιση των προβλημάτων και την προώθηση της ανάπτυξης στα αστικά κέντρα. Από την πλευρά των πολιτικών αστικής ανάπτυξης και του χωρικού σχεδιασμού / προγραμματισμού ειδικότερα, η έμφαση δίνεται στον στρατηγικό χαρακτήρα, στις διαδικασίες και στο πλαίσιο του σχεδιασμού (Healey, 1997). Παράλληλα οι εφαρμογές των ΤΠΕ στον αστικό χώρο παρέχουν ένα ευρύ φάσμα δυνατοτήτων που μπορούν να συνοψιστούν με τον όρο ψηφιακή πόλη (Nunes, 2005), στις οποίες εντάσσεται και η αστική ψηφιακή διακυβέρνηση.

Στην Ελλάδα, όπου έχει ήδη ξεκινήσει η υλοποίηση προγραμμάτων για την προώθηση της ΚΤΠ κυρίως στο πλαίσιο των πολιτικών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, το βάρος δίνεται στα ζητήματα των υποδομών και της πρόσβασης για το σύνολο της χώρας, ενώ η τοπική εξειδίκευση και η προώθηση μορφών αστικής ψηφιακής διακυβέρνησης είναι ένα θέμα προς διερεύνηση.

Το άρθρο εξετάζει τη δυνατότητα της ψηφιακής διακυβέρνησης να συμβάλει στη συνέργια των πολιτικών και τη συμμετοχή των πολιτών κατά τον σχεδιασμό και την υλοποίηση της αστικής ανάπτυξης στο πλαίσιο της προώθησης της βιωσιμότητας και της κοινωνικής συνοχής. Στο δεύτερο μέρος που ακολουθεί επιχειρείται ο προσδιορισμός της ψηφιακής διακυβέρνησης ενώ το τρίτο μέρος αναφέρεται στα δύο πλαίσια στα οποία αυτή εντάσσεται, τη διακυβέρνηση και την Κοινωνία της Πληροφορίας, καθώς και στα χαρακτηριστικά της αστικής ψηφιακής διακυβέρνησης. Στο τέταρτο μέρος παρουσιάζεται το ευρωπαϊκό πλαίσιο και η ελληνική εμπειρία με βάση τις σχετικές στρατηγικές. Τέλος συνοψίζονται ορισμένες δυνατότητες και προϋποθέσεις για την αστική ψηφιακή διακυβέρνηση.

2. Ψηφιακή διακυβέρνηση: οριοθετήσεις και περιεχόμενο

Συχνά ο όρος χρησιμοποιείται για να προσδιορίσει όλες τις λειτουργίες και τις υπηρεσίες του δημόσιου τομέα οι οποίες πραγματοποιούνται με ηλεκτρονικά μέσα επικοινωνίας, ξεκινώντας από την απλή παροχή πληροφοριών έως την υποστήριξη διαδραστικών διαδικασιών και, ακόμα, της συμμετοχής των πολιτών και των τοπικών φορέων στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων (για τα στάδια ανάπτυξης *e-government*, βλ. στο EC, DG INFSO, 2005: 7). Ωστόσο, θα πρέπει να γίνει μια διάκριση μεταξύ της *ψηφιακής διοίκησης* και της *ψηφιακής διακυβέρνησης (e-government / e-governance)* που αντιστοιχεί

σε μεγάλο βαθμό στη διάκριση μεταξύ κυβέρνησης (με την έννοια της διοίκησης και πιο γενικά της εκτελεστικής εξουσίας) και διακυβέρνησης. Με την ψηφιακή διακυβέρνηση δηλαδή, ως έναν βαθμό, υποστηρίζονται διαδικασίες που εντάσσονται στο πλαίσιο της διακυβέρνησης, η οποία εκφράζει μια διαφοροποιημένη θεώρηση του ρόλου του κράτους και της κυβέρνησης.

Σύμφωνα με τα επίσημα κείμενα της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ), *e-government* είναι «η αξιοποίηση των τεχνολογιών πληροφοριών και επικοινωνιών στις δημόσιες διοικήσεις, σε συνδυασμό με οργανωτικές αλλαγές και νέες δεξιότητες, ώστε να βελτιωθούν η παροχή υπηρεσιών και οι δημοκρατικές διαδικασίες καθώς και να ενισχυθεί η υποστήριξη των πολιτικών που ασκεί το δημόσιο» (ΕΕΚ, 2003: 8). Κατά έναν άλλο ορισμό (Silcock, 2001: 88) πρόκειται για τη «χρήση της τεχνολογίας για την προώθηση της πρόσβασης σε και της παροχής των υπηρεσιών της κυβέρνησης προς τους πολίτες, τις επιχειρήσεις και τους εργαζόμενους .. Η σχέση μεταξύ τους δεν είναι πλέον ένα μονόπλευρο ζήτημα 'εμείς εναντίον αυτών'. Αφορά κυρίως τη δημιουργία μιας εταιρικής σχέσης μεταξύ των κυβερνήσεων και των πολιτών».

Η ψηφιακή διακυβέρνηση θεωρείται «ένας τρόπος για την επίτευξη περισσότερο ανοικτής, διαφανούς, περιεκτικής και παραγωγικής δημόσιας διοίκησης ... Η ενθάρρυνση της οργανωτικής καινοτομίας και η αναβάθμιση της γνώσης θα οδηγήσει σε καλύτερες και πιο αποτελεσματικές υπηρεσίες και στην ισχυροποίηση του δημοσίου υπαλλήλου και του πολίτη στο αντικείμενό του / της, υποστηρίζοντας σύνθετες διαδικασίες λήψης αποφάσεων και συνεργασία» (Thorleifsdottir *et al.*, 2004: 12). Σε σύγκριση με το *ψηφιακό εμπόριο (e-commerce)* που ξεκινά από τις επιχειρήσεις, η ψηφιακή διακυβέρνηση επικεντρώνεται, ή θα έπρεπε να επικεντρώνεται στον πολίτη, αν και η αποτελεσματικότητα και η ποιότητα των υπηρεσιών έχουν σημασία και στην περίπτωση της (Paskaleva –Shapira, 2006: 182-183).

Είναι φανερό πως η ψηφιακή διακυβέρνηση, πέρα από την πολιτική της διάσταση, εμπεριέχει τεχνικές, οικονομικές, κοινωνικές διαστάσεις, όπως και η Κοινωνία της Πληροφορίας στην οποία εντάσσεται (Martin, 2005). Σε αυτήν συνδυάζονται οι δυνατότητες των ΤΠΕ με τις αλλαγές στον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνονται οι σχέσεις δημόσιου – ιδιωτικού στις σφαίρες της οικονομίας, της κοινωνίας, της πολιτικής. Η ΚΠΠ από τη μια και η διακυβέρνηση από την άλλη θέτουν σε μεγάλο βαθμό τις παραμέτρους για την ψηφιακή διακυβέρνηση. Στις πόλεις οι μορφές αστικής διακυβέρνησης διαμορφώνουν σε μεγάλο βαθμό το πλαίσιο για την αστική ψηφιακή διακυβέρνηση, η οποία ταυτόχρονα αναπτύσσεται και σε σχέση με τις δυνατότητες που παρέχουν οι ΤΠΕ.

3. Μορφές διακυβέρνησης και η Κοινωνία της Πληροφορίας στον αστικό χώρο

Γενικά η διαφοροποίηση του παραδοσιακού ρόλου του κράτους οδηγεί στη χρήση του διαφοροποιημένου όρου της διακυβέρνησης αντί της κυβέρνησης. Σύμφωνα με τις ερμηνείες που παρουσιάζονται από τους Βασενχόβεν και Σαπουντζάκη (2005: 2), στην τελευταία κύριο ρόλο έχει το κράτος το οποίο θέτει και τους κανόνες για τη συμμετοχή των υπολοίπων φορέων και ατόμων σε ένα ιεραρχικό σύστημα σχέσεων. Για τη διακυβέρνηση θεωρείται ότι οι σχέσεις δεν είναι ιεραρχικές και οι νέοι δρώντες έχουν ισότιμη συμμετοχή «στην παραγωγή πολιτικών και κανόνων ρύθμισης της οικονομίας και της κοινωνίας» (δ.π.).

Στον αστικό χώρο ειδικότερα, καθώς συνδυάζονται οι αλλαγές στη σφαίρα της οικονομίας και των θεσμών, νέου τύπου προβλήματα, νέα δυναμική αλλά και ένας διαφοροποιημένος τρόπος αντιμετώπισής τους εμφανίζεται. Νέες μορφές πολυεπίπεδης διακυβέρνησης ασκούνται ως αποτέλεσμα της υποχώρησης των ρυθμιστικών – παρεμβατικών λειτουργιών του κράτους (Γετίμης και Καυκαλάς, 2003; Καυκαλάς, 2006). «Βασικό χαρακτηριστικό τους είναι η εμπλοκή του ιδιωτικού τομέα στις δημόσιες πολιτικές που πριν ασκούσαν αποκλειστικά από την Τοπική Αυτοδιοίκηση ή από αποκεντρωμένους θεσμούς του κράτους» (Γετίμης, 2000: 474).

Για τον χωρικό σχεδιασμό το μοντέλο του ορθολογικού, αναλυτικού - καθολικού σχεδιασμού και της ιεραρχικής από τα πάνω διαδικασίας που καταλήγει σε αποφάσεις και σχέδια «προς εκτέλεση» έχει προ καιρού αμφισβητηθεί και η βαρύτητα μετατοπίστηκε προς τη διαδικασία του σχεδιασμού (Neuman, 1999). Από τη δεκαετία του 1990 επιδιώκεται να ξεπεραστεί ο κατακερματισμός των πολιτικών και των παρεμβάσεων που επικράτησε κατά τη δεκαετία του 1980 (Healey, 1997). Ο σχεδιασμός του χώρου αποκτά στρατηγικό χαρακτήρα και αναλαμβάνει τον ρόλο του συντονισμού, της διαπραγμάτευσης και της διευκόλυνσης υλοποίησης πρωτοβουλιών διαφορετικών δρώντων. Ο συντονισμός των πολιτικών και πιο γενικά η χωρική τους ολοκλήρωση καθώς και η συνεργασία των φορέων προβάλλεται ως ένα από τα βασικά εργαλεία της βιώσιμης χωρικής ανάπτυξης (EC, 1998; 1999).

Η πρόκληση είναι η αξιοποίηση των μορφών της χωρικής διακυβέρνησης με επίγνωση των πιθανών αρνητικών συνεπειών που έχουν για τη δημοκρατική συμμετοχή αλλά και για την εξέλιξη των χωρικών και κοινωνικών ανισοτήτων (Θωΐδου, 2004). Θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι μια τέτοια κατεύθυνση δεν φαίνεται ανέφικτη, καθώς μέσα από τα σύγχρονα σχήματα της διακυβέρνησης δίνεται καταρχήν η δυνατότητα έκφρασης κοινωνικών φορέων και αυθόρμητων πρωτοβουλιών (grassroots initiatives) που δεν εντάσσονται πάντοτε στην τυποποιημένη, συγκεντρωτική διαδικασία λήψης των αποφάσεων. Στα σχήματα αυτά θα μπορούσαν να αναζητηθούν δυνατότητες ενεργοποίησης της κοινωνίας των πολιτών στη διαδικασία λήψης αποφάσεων (σχετικά βλέπε και στο Γετίμης, 2000: 478-482). Βέβαια, δεν παύουν να αντιμετωπίζονται με επιφύλαξη οι προσδοκίες αυτών των εκδοχών (Swyngedouw, 2005) καθώς και οι νέες κατευθύνσεις του χωρικού σχεδιασμού (Βασενχόβεν, 2002).

Από την πλευρά της ανάπτυξης και της απασχόλησης οι αστικές περιοχές, ιδίως οι μητροπολιτικές, έχουν αναδειχθεί σε σημαντικό παράγοντα στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης. Ωστόσο η δυναμική τους είναι πηγή πιέσεων για την κοινωνική και χωρική οργάνωση και συνοχή και το περιβάλλον, που βασική αιτία έχουν την εντατικοποίηση του ανταγωνισμού. Ως απάντηση στα προβλήματα αυτά ο στόχος για βιώσιμη αστική ανάπτυξη επιδιώκει να συνδυάσει την οικονομική ανάπτυξη με την προστασία του περιβάλλοντος και την κοινωνική συνοχή, χωρίς βέβαια να έχει την ίδια αφετηρία και το ίδιο περιεχόμενο για όλους τους εμπλεκόμενους. Οι μορφές διακυβέρνησης θεωρούνται σημαντική παράμετρος για την προώθηση της βιώσιμης αστικής ανάπτυξης (UN-HABITAT, 2002), καθώς ζητούμενο μεταξύ άλλων είναι η αύξηση της κοινωνικής συμμετοχής και της συναίνεσης κατά τις φάσεις του σχεδιασμού και της εφαρμογής των πολιτικών.

Στην κατεύθυνση αυτή η ψηφιακή διακυβέρνηση μπορεί να συμβάλει σημαντικά στην επίτευξη του στόχου της βιώσιμης ανάπτυξης αξιοποιώντας τις δυνατότητες των ΤΠΕ. Ο ρόλος των ΤΠΕ είναι πράγματι καθοριστικός και για τις τρεις παραμέτρους της βιώσιμης αστικής ανάπτυξης:

- Την οικονομία, ως παράγοντας προώθησης της οικονομίας της γνώσης.
- Το περιβάλλον, συμβάλλοντας στον έλεγχο και τη διαχείρισή του, τη βελτίωση των μεθόδων και τεχνολογιών της παραγωγής, την απούλοποίηση λειτουργιών της πόλης.
- Την κοινωνική συνοχή, με τη διευκόλυνση της πρόσβασης σε υπηρεσίες και δίκτυα, της πληροφόρησης και της συμμετοχής στη συζήτηση για τα θέματα της πόλης, της ενσωμάτωσης κοινωνικά αποκλεισμένων ή μειονεκτουςών ομάδων, με προϋπόθεση βέβαια την αποφυγή του ψηφιακού αποκλεισμού.

Η ανάπτυξη των ΤΠΕ και των εφαρμογών τους έχει τροφοδοτήσει έναν διάλογο σε παγκόσμια κλίμακα για τις συνέπειες, θετικές και αρνητικές, της εξάπλωσης και της χρήσης τους, καθώς και για τις προϋποθέσεις των θετικών συνεπειών. Οι προϋποθέσεις αφορούν τις υποδομές (δίκτυα δεδομένων, υπολογιστές και το αντίστοιχο λογισμικό) καθώς και την ικανότητα / δυνατότητα αξιοποίησής τους. Η ικανότητα αυτή αφορά τόσο τα απαραίτητα

προσόντα και τις γνώσεις καθώς και την πρόσβαση στις κατάλληλες υποδομές και τεχνικά μέσα, όσο και την θέληση και τα κίνητρα για αλλαγή των καθημερινών συνθηκών και για προσαρμογή στη νέα κατάσταση από όλα τα εμπλεκόμενα μέρη (διοίκηση, επιχειρήσεις, πολίτες). Μεταξύ αυτών των προϋποθέσεων είναι ίσως ευκολότερο να εξασφαλιστεί η πρώτη (τεχνολογική υποδομή), παρόλο που απαιτεί σημαντικούς πόρους. Πιο δύσκολη φαίνεται πως είναι η εξασφάλιση της δεύτερης, δηλαδή η πρόσβαση σε συνδυασμό με τις γνώσεις και ικανότητες, με δεδομένο ότι το ψηφιακό χάσμα είναι υπαρκτό. Η τρίτη προϋπόθεση (επιθυμία και κίνητρα για αλλαγή) σχετίζεται, ειδικά για την ψηφιακή διακυβέρνηση, τόσο με τις αλλαγές εντός της δημόσιας διοίκησης όσο και με την αναπροσαρμογή της στάσης και του τρόπου λειτουργίας των κοινωνικών δρώντων (Foutakis and Thoidou, 2006).

Το ψηφιακό χάσμα δεν αφορά μόνο τις ΤΠΕ. Συνδέεται με τα γενικότερα ζητήματα της διανομής του εισοδήματος, της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Για το ξεπέρασμά του θα πρέπει η προσπάθεια να είναι μακροχρόνια, να διατίθενται σημαντικοί χρηματικοί πόροι και να υπάρχει η πολιτική βούληση για αναπροσανατολισμό του εκπαιδευτικού συστήματος. Ειδικά για τον αστικό χώρο η αξιοποίηση της συμβολής των ΤΠΕ στις συνιστώσες της βιώσιμης αστικής ανάπτυξης προϋποθέτει διαρκείς προσπάθειες μέσα από χάραξη πολιτικών και συγκεκριμένες παρεμβάσεις για ίσες ευκαιρίες και δυνατότητες πρόσβασης όχι μόνο μεταξύ των κοινωνικών ομάδων αλλά και μεταξύ των περιοχών.

Για την Κοινωνία της Πληροφορίας στις πόλεις οι Van Der Meer and Van Winden (2003: 408-412) θεωρούν ότι εκδηλώνεται με τρεις κύριες πλευρές: *υποδομή, πρόσβαση* (που συμπεριλαμβάνει την ικανότητα χρήσης των ΤΠΕ), και *περιεχόμενο*, με πιο βασική τη δεύτερη. Ο βαθμός και ο τρόπος ανάπτυξης αυτών των πλευρών επηρεάζει τις χωρικές ανισότητες μέσα στην πόλη αλλά και την κινητοποίηση των τοπικών φορέων, καθώς αναφέρουν περιπτώσεις ακόμα και αυθόρμητων πρωτοβουλιών (*grassroots initiatives*) για την εξασφάλιση της διαθεσιμότητας ευρυζωνικών υποδομών σε συγκεκριμένες περιοχές (ό.π.).

Ειδικά για το περιεχόμενο, για ένα δεδομένο επίπεδο υποδομών και πρόσβασης σημασία έχει αν η έμφαση δίνεται στις τεχνο-οικονομικές ή τις κοινωνικές διαστάσεις. Όπως διαπιστώνει ο Martin, (2005: 5) «η κύρια ώθηση για τις εθνικές και διεθνικές κυβερνητικές πρωτοβουλίες πηγάζει από τεχνο-οικονομικά παρά κοινωνικά κίνητρα». Από την άλλη πλευρά το τοπικό επίπεδο ίσως είναι το πλέον κατάλληλο για την έμφαση στην κοινωνική διάσταση των πρωτοβουλιών και εφαρμογών της Κοινωνίας της Πληροφορίας.

Για την ψηφιακή διακυβέρνηση η εξειδίκευση στον αστικό χώρο έχει ιδιαίτερη σημασία, μια που στο τοπικό επίπεδο αποκτά περισσότερο νόημα η συμμετοχή των πολιτών και των κοινωνικών φορέων για τη ρύθμιση προβλημάτων και τον σχεδιασμό της ανάπτυξης και γενικότερα οι συνθήκες είναι περισσότερο κατάλληλες για να δοθεί έμφαση στο περιεχόμενο της. Εξάλλου στο επίπεδο αυτό κυρίως υλοποιούνται οι νέες μορφές της διακυβέρνησης (Swyngedouw, 2005: 1992-1993).

Οι μορφές διακυβέρνησης σε συνδυασμό με τις δυνατότητες των ΤΠΕ στον αστικό χώρο διαμορφώνουν σε μεγάλο βαθμό το πλαίσιο για την αστική ψηφιακή διακυβέρνηση. Σε αναλογία με την αστική διακυβέρνηση, η αξιοποίηση των μορφών ψηφιακής διακυβέρνησης στον αστικό χώρο αποτελεί πρόκληση για τους δρώντες. Θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι η δυναμική της εξέλιξής της στο τοπικό επίπεδο μπορεί να της προσδώσει ένα ιδιαίτερο περιεχόμενο ανάλογο με τη δυναμική της κάθε περιοχής, πέρα από τους περιορισμούς της αστικής διακυβέρνησης. Γενικότερα, στο πλαίσιο της βιώσιμης αστικής ανάπτυξης, η αστική ψηφιακή διακυβέρνηση:

- Προϋποθέτει την εμπλοκή των τοπικών φορέων στο σύνολό τους και τη βαρύτητα στο περιεχόμενο με έμφαση στους περιβαλλοντικούς και κοινωνικούς στόχους.
- Αξιοποιεί το διαδίκτυο για το σύνολο των αστικών λειτουργιών και όχι μόνο για την

προβολή / marketing των πόλεων.

- Εμπλέκει το σύνολο των αστικών πολιτικών και των παρεμβάσεων που πραγματοποιούνται στην πόλη, συμβάλλοντας στη χωρική τους ολοκλήρωση.
- Προωθεί την κοινωνική συμμετοχή και ενσωμάτωση μέσα από τυπικά και άτυπα, θεσμοθετημένα και μη δίκτυα.
- Αξιοποιείται ιδιαίτερα στο πλαίσιο του χωρικού σχεδιασμού για πληροφόρηση – υποστήριξη των συμμετοχικών διαδικασιών, όπως για παράδειγμα με την αξιοποίηση των Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών μέσω του διαδικτύου (Yigitcanlar, 2006).

4. Το ευρωπαϊκό πλαίσιο και η ελληνική εμπειρία

Στην Ευρωπαϊκή Ένωση η στρατηγική για την ψηφιακή διακυβέρνηση εντάσσεται σε αυτήν για την Κοινωνία της Πληροφορίας. Το σχέδιο δράσης eEurope 2002 (EEK, 2000) ήταν προσανατολισμένο κυρίως στην επέκταση των δυνατοτήτων σύνδεσης στο διαδίκτυο και χρήσης του. Στη συνέχεια το eEurope 2005 (EEK, 2002) στόχευε στην αναβάθμιση της υποδομής σε συνδυασμό με την ανάπτυξη των υπηρεσιών μεταξύ των οποίων και σύγχρονων δικτυακών δημόσιων υπηρεσιών (e-government: e-learning, e-health).

Το i2010 είναι το νέο στρατηγικό πλαίσιο για την Ευρωπαϊκή Κοινωνία της Πληροφορίας για την Ανάπτυξη και την Απασχόληση. Προτεραιότητές του είναι «η ολοκλήρωση του ενιαίου ευρωπαϊκού χώρου για την πληροφορία, ... η ενίσχυση καινοτομίας και επενδύσεων στην έρευνα ΤΠΕ, ... η ευρωπαϊκή κοινωνία της πληροφορίας χωρίς κοινωνικό αποκλεισμό ..» (EEK, 2005: 4). Το Σχέδιο δράσης για τις ηλεκτρονικές διοικητικές υπηρεσίες στο πλαίσιο της πρωτοβουλίας i2010 επικεντρώνεται στους στόχους: «Κανένας πολίτης δεν θα μείνει στο περιθώριο: προώθηση της κοινωνικής ένταξης μέσω της ηλεκτρονικής δημόσιας διοίκησης Επίτευξη απόδοσης και αποτελεσματικότητας – συμβάλλοντας σημαντικά ώστε, έως το 2010, να έχει επιτευχθεί υψηλός βαθμός ικανοποίησης των χρηστών, διαφάνεια και λογοδοσία, περιορισμός της γραφειοκρατίας και βελτίωση της αποτελεσματικότητας. Υλοποίηση νευραλγικών υπηρεσιών με μεγάλο αντίκτυπο για τους πολίτες και τις επιχειρήσεις Δημιουργία κρίσιμων καταλυτικών παραγόντων - που, από το 2010 και σε ευρωπαϊκή κλίμακα, θα παρέχουν στους πολίτες και τις επιχειρήσεις τη δυνατότητα άνετης, ασφαλούς και διαλειτουργικής ελεγχόμενης πρόσβασης σε δημόσιες υπηρεσίες. Ενίσχυση της συμμετοχής των πολιτών και ενδυνάμωση των δημοκρατικών διαδικασιών λήψης αποφάσεων - με την επίδειξη, έως το 2010, εργαλείων για αποτελεσματικό δημόσιο διάλογο και συμμετοχή σε δημοκρατικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων» (CEC, 2006: 4-5).

Από τα παραπάνω φαίνεται πως η τρέχουσα στρατηγική της ΕΕ για την ψηφιακή διακυβέρνηση δίνει βαρύτητα στον πολίτη μέσα από τους στόχους για κοινωνική ένταξη, ικανοποίηση των χρηστών, συμμετοχή, ενδυνάμωση των δημοκρατικών διαδικασιών κ.λπ.. Για τη συνολική στρατηγική της ΚτΠ, ενδιαφέρον έχει με ποιον τρόπο αντιμετωπίζει την ανάγκη για την ψηφιακή ενσωμάτωση και συνοχή σε σχέση με την επιδίωξη της συνολικής ανταγωνιστικότητας της Ένωσης στο πλαίσιο της στρατηγικής της Λισαβόνας με την οποία είναι ρητά συνδεδεμένη. Όπως υποστηρίζει ο Martin (2005: 7) για τα δύο πρώτα σχέδια δράσης (eEurope 2002 και eEurope 2005) η βαρύτητα έχει δοθεί σαφώς στις τεχνικο-οικονομικές και όχι στις κοινωνικές διαστάσεις.

Στην Ελλάδα η στρατηγική για την ψηφιακή διακυβέρνηση, στο πλαίσιο της αντίστοιχης ευρωπαϊκής σχεδιάζεται και ασκείται για την περίοδο 2000-06 στο πλαίσιο του Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης (ΚΠΣ) κυρίως με το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Κοινωνία της Πληροφορίας (ΕΠ ΚτΠ) (ΥΠΟΙΟ 2004; 2006α) και για την περίοδο 2007-13 στο πλαίσιο του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) κυρίως με το ΕΠ Ψηφιακή Σύγκλιση για τις 8 περιφέρειες της σύγκλισης (ΥΠΟΙΟ, 2007α; 2007β), αλλά και με τα ΠΕΠ των 5 περιφερειών

μεταβατικής στήριξης και τα υπόλοιπα ΕΠ. Επίσης συνδέεται με τη γενικότερη κατεύθυνση εκσυγχρονισμού της δημόσιας διοίκησης (π.χ. πρόγραμμα Πολιτεία - σχετικά βλέπε στο <http://www.gspa.gr>). Για την περίοδο 2006-13 έχει καταρτιστεί η Εθνική Ψηφιακή Στρατηγική με σκοπό να πραγματοποιηθεί ένα «ψηφιακό άλμα» (α) στην παραγωγικότητα (β) στην ποιότητα ζωής, με στόχους για την ψηφιακή διακυβέρνηση: «Παροχή ψηφιακών υπηρεσιών προς επιχειρήσεις, αναδιοργάνωση δημόσιου τομέα», και «Ανάπτυξη ψηφιακών υπηρεσιών για τον πολίτη» (ΥΠΟΙΟ, 2006β: 29).

Η επιδίωξη της ψηφιακής ενσωμάτωσης και η αντιμετώπιση του ψηφιακού αποκλεισμού σύμφωνα με το ΕΠ ΚΤΠ 2000-06 βασίζεται στις αρχές Δημοκρατία και ατομικές ελευθερίες, Ίσες ευκαιρίες και αλληλεγγύη. Ανάλογα, οι άξονες προτεραιότητας αφορούν όχι μόνο τις υποδομές αλλά και την πρόσβαση, ιδίως μέσα από δράσεις στον τομέα της παιδείας και της κατάρτισης. Για την περίοδο 2007-13 «Στοχεύεται η χωρίς διακρίσεις πρόσβαση των πολιτών στις δυνατότητες των νέων τεχνολογιών και στη γνώση, η διαθεσιμότητα ψηφιακών υπηρεσιών προς τους πολίτες καθώς και η καταπολέμηση του ψηφιακού χάσματος σε όλες του τις εκφάνσεις (γεωγραφικές, ηλικιακές, άτομα με αναπηρία κ.λπ.)» (ΥΠΟΙΟ, 2007β: 60).

Σε ό,τι αφορά τις χωρικές διαστάσεις και την τοπική εξειδίκευση, το ΕΠ ΚΤΠ 2000-06 έχει οριζόντια διάσταση, καλύπτοντας το σύνολο της χώρας χωρίς να εξειδικεύεται σε συγκεκριμένες περιοχές, πόλεις ή περιφέρειες. Σε αυτό αναφέρεται η «έντονη τοπική και περιφερειακή διάσταση» για την αποκέντρωση και την «ισότιμη συμμετοχή των περιφερειών στον παγκόσμιο χώρο» που υποστηρίζεται με τη «μεγαλύτερη εμπέδεια στην παρουσία της ίδιας της περιφέρειας στο σχεδιασμό για την ΚΤΠ, καθώς και με τη διαμόρφωση σχεδίου ανά περιφέρεια» (ΥΠΟΙΟ, 2006α: 11). Για το ΕΠ Ψηφιακή Σύγκλιση 2007-13 δηλώνεται επίσης ότι «ενσωματώνει την αναπτυξιακή και χωρική διάσταση» (ΥΠΟΙΟ, 2007β: 6). Ωστόσο, η χωρική διάσταση και στα δύο ΕΠ περιορίζεται στο επίπεδο των περιφερειών, χωρίς να προβλέπεται η ουσιαστική τοπική διάσταση με τη συμμετοχή τοπικών φορέων και ιδίως της Αυτοδιοίκησης. Αυτό δεν αποκλείει την ανάληψη σχετικών πρωτοβουλιών από τους φορείς της Αυτοδιοίκησης, όπως π.χ. η «ηλεκτρονική πολιτεία e-Τρίκαλα» (σχετικά βλέπε στο <http://www.e-trikalala.gr/>). Βέβαια δεν θα πρέπει να παραβλέπονται οι υπάρχουσες αδυναμίες των φορέων της Αυτοδιοίκησης (Παρατηρητήριο για την ΚΤΠ κ.ά., 2007).

Δυνατότητες για τη δημιουργία προϋποθέσεων ανάπτυξης – αξιοποίησης μορφών αστικής ψηφιακής διακυβέρνησης προκύπτουν κυρίως στο πλαίσιο του άξονα Εξυπηρέτηση του Πολίτη και Βελτίωση της Ποιότητας Ζωής του ΕΠ 2000-06. Για παράδειγμα, στο Μέτρο 2.4 Περιφερειακά γεωγραφικά πληροφοριακά συστήματα και καινοτομικές ενέργειες προβλέπονται Δράσεις ανάπτυξης εφαρμογών πιλοτικού και καινοτόμου χαρακτήρα με τελικούς δικαιούχους και φορείς της Τοπικής Αυτοδιοίκησης. Το ΕΠ 2007-13 μεταξύ των στόχων του έχει την «αξιοποίηση τεχνολογιών που ενισχύουν την ενεργό συμμετοχή των πολιτών στις δημοκρατικές διαδικασίες σε συνεργασία με Μ.Κ.Ο.». Σχετικές δράσεις θα μπορούσαν να ενταχθούν στον άξονα Βελτίωση της Ποιότητας Ζωής που εξειδικεύεται με τους στόχους «Βελτίωση της καθημερινής ζωής μέσω των ΤΠΕ – Ισότιμη συμμετοχή των πολιτών στην ψηφιακή Ελλάδα» και «Ανάπτυξη ψηφιακών υπηρεσιών δημόσιας διοίκησης για τον πολίτη» (ΥΠΟΙΟ, 2006α; 2007β).

5. Συμπεράσματα

Η ψηφιακή διακυβέρνηση στον αστικό χώρο εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο της αστικής διακυβέρνησης και της Κοινωνίας της Πληροφορίας που σε μεγάλο βαθμό προδιαγράφουν τις δυνατότητες και τους περιορισμούς της. Παραπέρα, η ανάπτυξη της αστικής ψηφιακής διακυβέρνησης θα μπορούσε να της προσδώσει ένα ιδιαίτερο τοπικό περιεχόμενο και δυναμική σε σχέση με τη δυναμική της κάθε περιοχής.

Σε ό,τι αφορά την αστική διακυβέρνηση, που έμμεσα μόνο συνδέεται με κατευθύνσεις πολιτικής και χρηματοδοτήσεις, η ελληνική εμπειρία είναι περιορισμένη, ενώ σε

συγκεκριμένες περιπτώσεις τα αποτελέσματα δεν ήταν ιδιαίτερα ενθαρρυντικά (σχετικά βλέπε Βασενχόβεν και Σαπουντζάκη 2005; Getimis and Grigoriadou, 2004). Γεγονός είναι ότι την κύρια αρμοδιότητα, ακόμα και την πρωτοβουλία για σημαντικά ζητήματα της πόλης, ιδίως τον στρατηγικό χωρικό σχεδιασμό, έχει η κεντρική κυβέρνηση.

Σε ό,τι αφορά την ΚτΠ, η διείσδυση της στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται από « .. χαμηλή ζήτηση και περιορισμένη υιοθέτηση των τεχνολογικών μέσων παράλληλα με περιορισμένη διαθεσιμότητα ψηφιακών υπηρεσιών ...». Το ποσοστό διείσδυσης της ευρυζωνικότητας είναι «εξαιρετικά χαμηλό» και μόνο το 24% των νοικοκυριών διαθέτει πρόσβαση στο διαδίκτυο (ΥΠΟΙΟ, 2007β: 18, 20, 27). Βέβαια, η σαφώς καλύτερη θέση των μεγάλων αστικών κέντρων (ιδίως Αθήνα και Θεσσαλονίκη) στα θέματα αυτά (Skordili, 2006) είναι ένας ευνοϊκός παράγοντας για την αστική ψηφιακή διακυβέρνηση.

Το θετικό για την ψηφιακή διακυβέρνηση είναι ότι εντάσσεται σε συγκεκριμένη στρατηγική και προγραμματισμό με ρητές κατευθύνσεις και σημαντικές χρηματοδοτήσεις από εθνικούς και κοινοτικούς πόρους που μπορεί να αξιοποιηθούν. Μέσα από αυτά βελτιώνεται σε κάποιον βαθμό το επίπεδο των υποδομών και της πρόσβασης, επηρεάζοντας έμμεσα τις δυνατότητες ανάπτυξης μορφών αστικής ψηφιακής διακυβέρνησης, και ταυτόχρονα δίνεται η άμεση δυνατότητα υλοποίησης δράσεων από την πλευρά των τοπικών φορέων για την ανάδειξη του τοπικού περιεχομένου της αστικής ψηφιακής διακυβέρνησης. Προϋπόθεση είναι το επίπεδο θεσμικής και οργανωτικής ετοιμότητας – ικανότητας των τοπικών φορέων, πέρα από αυτά που παρέχει η δημόσια διοίκηση.

Δεδομένου ότι η τοπική εξειδίκευση της εθνικής στρατηγικής για την ψηφιακή διακυβέρνηση σε περιοχές και πόλεις γίνεται εκ των υστέρων με βάση τη δυνατότητα ανταπόκρισης στις προκλήσεις για υλοποίηση επιμέρους δράσεων, εναπόκειται στους τοπικούς φορείς (φορείς της Αυτοδιοίκησης, ΜΚΟ, ενεργοί πολίτες κ.λπ.) να αναπτύξουν πρωτοβουλίες για μια στρατηγική ψηφιακής διακυβέρνησης σε τοπικό επίπεδο (μητροπολιτικής περιοχής, δήμου, άτυπης ή θεσμοθετημένης μορφής συνεργασίας μεταξύ των ΟΤΑ ενός πολεοδομικού συγκροτήματος ή μιας μητροπολιτικής περιοχής) ώστε να αξιοποιηθούν το πλαίσιο αυτό. Στον βαθμό που υπάρχουν δυνατότητες χρηματοδότησης επιμέρους δράσεων, αυτό που θα μπορούσε να συμβάλει στην αξιοποίηση της ψηφιακής διακυβέρνησης στον αστικό χώρο είναι η χάραξη μιας τοπικής ψηφιακής στρατηγικής που θα συνδέεται με την αντίστοιχη στρατηγική της αστικής ανάπτυξης.

Η εμπειρία από την αξιοποίηση της ψηφιακής διακυβέρνησης στην περίπτωση του αναπτυξιακού προγραμματισμού και ειδικά των συγχρηματοδοτούμενων από την ΕΕ προγραμμάτων σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο είναι θετική και ενδεικτική των δυνατοτήτων της ψηφιακής διακυβέρνησης για πληροφόρηση και συμμετοχή, με χαρακτηριστικά παραδείγματα (α) το Ολοκληρωμένο Πληροφοριακό Σύστημα (ΟΠΣ) (β) την ενημέρωση και δημοσιοποίηση μέσω του διαδικτύου με βάση την υποχρέωση εφαρμογής των κανόνων δημοσιότητας των Διαρθρωτικών Ταμείων της ΕΕ (Foutakis and Thoidou, 2006).

Η ψηφιακή διακυβέρνηση μπορεί να υποστηρίξει τον σχεδιασμό και την υλοποίηση της αστικής ανάπτυξης με έμφαση στη βιωσιμότητα και τη συμμετοχή των πολιτών, και γενικότερα τις μορφές αστικής διακυβέρνησης που επικεντρώνονται στο κοινωνικό και τοπικό περιεχόμενο. Πιο συγκεκριμένα μπορεί να βελτιώσει το επίπεδο των παρεχόμενων υπηρεσιών σε πολίτες και επιχειρήσεις, να συμβάλει στην προστασία του περιβάλλοντος και, τέλος αλλά όχι τελευταίο, στην πληροφόρηση - ενημέρωση των πολιτών, τη μεγαλύτερη διαφάνεια και λογοδοσία του δημόσιου τομέα, τη συμμετοχή των κοινωνικών φορέων, την ενεργοποίηση της κοινωνίας των πολιτών. Βασική προϋπόθεση είναι γενικά η πολιτική βούληση και ειδικά η συνεχής προσπάθεια αποφυγής του ψηφιακού αποκλεισμού ανάμεσα σε περιοχές και κοινωνικές ομάδες στην πόλη.

Ευχαριστίες

Το άρθρο είναι αποτέλεσμα της συμμετοχής των συγγραφέων στη έρευνα Χωρική Ολοκλήρωση των Πολιτικών για τη βιώσιμη αστική ανάπτυξη και ψηφιακή διακυβέρνηση. Εμπειρία και προοπτικές στη μητροπολιτική περιοχή της Θεσσαλονίκης, που εκπονείται στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων του ΑΠΘ με επιστημονικά υπεύθυνο τον καθηγητή Γ. Καυκαλά, στο πλαίσιο του ΕΠΕΑΕΚ/ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ ΙΙ - έργο συγχρηματοδοτούμενο από την Ευρωπαϊκή Ένωση / Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο (ΕΚΤ).

Βιβλιογραφία

Βασενχόβεν, Λ. και Σαπουντζάκη, Π., 2005: «Πρακτικές Διακυβέρνησης στο Μητροπολιτικό Σχεδιασμό της Αθήνας: Βελτιώνουν τις Προοπτικές Υλοποίησης Χωρικών Παρεμβάσεων Μεγάλης Κλίμακας;», εισήγηση που παρουσιάστηκε στο Συνέδριο Γεωγραφίες της Μητρόπολης: Όψεις του φαινομένου στον ελληνικό χώρο, Θεσσαλονίκη, 21-23/10/2005.

Βασενχόβεν, Λ., 2002: «Η δημοκρατικότητα του σχεδιασμού του χώρου και η αμφισβήτηση του ορθολογικού 'μοντέλου'», ΑΕΙΧΩΡΟΣ, κείμενα πολεοδομίας, χωροταξίας και ανάπτυξης, Βόλος, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας, 2, 30-49.

Γετίμης, Π. και Καυκαλάς, Γ., 2003: «Οι ευρωπαϊκές μητροπόλεις και το ζήτημα της πολυεπίπεδης διακυβέρνησης» στο Π. Γετίμης και Γ. Καυκαλάς (επιμ.) Μητροπολιτική Διακυβέρνηση. Διεθνής εμπειρία και ελληνική πραγματικότητα, Αθήνα, Ινστιτούτο Αστικού Περιβάλλοντος και Ανθρώπινου Δυναμικού Πάντειο Πανεπιστήμιο, 13-31.

Γετίμης, Π., 2000: «Εναλλακτικές μορφές αστικής διακυβέρνησης στην Ευρώπη» στο Ε. Ανδρικοπούλου και Γ. Καυκαλάς (επιμ.) Ο νέος Ευρωπαϊκός Χώρος. Η διεύρυνση και η γεωγραφία της ευρωπαϊκής ανάπτυξης, Αθήνα, Θεμέλιο, 468-486.

Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (ΕΕΚ), 2000: eEurope2002, Σχέδιο δράσης που κατάρτισαν το Συμβούλιο και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή για το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Feira, http://ec.europa.eu/information_society/eeurope/2002/action_plan/pdf/actionplan_el.pdf (πρόσβαση 31-08-2007).

Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (ΕΕΚ), 2002: eEurope 2005: Κοινωνία της πληροφορίας για όλους, COM(2002) 263 τελικό, Βρυξέλλες, 28.5.2002 http://ec.europa.eu/information_society/eeurope/2002/news_library/documents/eeurope2005/eeurope2005_el.pdf (πρόσβαση 31-08-2007).

Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (ΕΕΚ), 2003: Ο ρόλος της ηλεκτρονικής διακυβέρνησης για το μέλλον της Ευρώπης, COM(2003) 567 τελικό, Βρυξέλλες, 26.9.2003, http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/el/com/2003/com2003_0567el01.pdf (πρόσβαση 31-08-2007).

Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (ΕΕΚ), 2005: Η στρατηγική i2010 – Ευρωπαϊκή κοινωνία της πληροφορίας για την ανάπτυξη και την απασχόληση, COM(2005) 229 τελικό, Βρυξέλλες, 1.6.2005.

Θωίδου, Ε., 2004: «Χωρική ολοκλήρωση των πολιτικών και χωρική ανάπτυξη: ευρωπαϊκές προοπτικές και η ελληνική εμπειρία» στο Γ. Καυκαλάς, (επιμ.) Ζητήματα χωρικής ανάπτυξης: θεωρητικές προσεγγίσεις και πολιτικές, Αθήνα, Κριτική, 213-238.

Καυκαλάς, Γ., 2006: «Στρατηγικός χωρικός σχεδιασμός και μητροπολιτική διακυβέρνηση: ευρωπαϊκή εμπειρία και το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης», ΓΕΩΓΡΑΦΙΕΣ εξαμηνιαία έκδοση επιστημών του χώρου, Αθήνα, Εξάντας, 12, 11-24.

Παρατηρητήριο για την Κοινωνία της Πληροφορίας, Euroconsultants, SQuantos,

Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2007: «Η χρήση Τεχνολογιών Πληροφορικής και Επικοινωνιών στις Περιφέρειες και τους ΟΤΑ. Παραδοτέο Π2: Αναφορά για τις εφαρμογές και τα συστήματα οργανωτικής υποστήριξης (back – office) των φορέων περιφερειακής διοίκησης και τοπικής αυτοδιοίκησης», http://www.observatory.gr/files/meletes/Π2_FINAL.pdf (πρόσβαση 31-08-2007).

Υπουργείο Οικονομίας και Οικονομικών (ΥΠΟΙΟ), 2004: Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης 2000-2006 (Αναθεωρημένο-2004), <http://www.hellaskps.gr/In dex2.htm> (πρόσβαση 10-2006).

Υπουργείο Οικονομίας και Οικονομικών (ΥΠΟΙΟ), 2006α: Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Κοινωνία της Πληροφορίας». Συμπλήρωμα Προγραμματισμού, <http://www.infosoc.gr/infosoc/el-GR/epktp/> (πρόσβαση 31-08-2007).

Υπουργείο Οικονομίας και Οικονομικών (ΥΠΟΙΟ), 2007α: Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο Αναφοράς (ΕΣΠΑ) 2007-2013, http://www.hellaskps.gr/programper4/files/NSRF_VERSION_GR_SFC_260107.pdf (πρόσβαση 31-08-2007).

Υπουργείο Οικονομίας και Οικονομικών (ΥΠΟΙΟ), 2007β: Προγραμματική Περίοδος 2007-2013, Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Ψηφιακή Σύγκλιση», επίσημη υποβολή http://www.hellaskps.gr/programper4/files/YP_SXEDIA_EP/OP4.pdf (πρόσβαση 31-08-2007).

Υπουργείο Οικονομίας και Οικονομικών - Ειδική Γραμματεία Ψηφιακού Σχεδιασμού (ΥΠΟΙΟ), 2006β: Ψηφιακή Στρατηγική 2006-2013, http://www.infosoc.gr/NR/rdonlyres/A13F889F-DE92-4DCF-B64A-37351BFC69B9/3053/ktp_all.pdf (πρόσβαση 31-08-2007).

Castels, M., 2000: The rise of the network society, Oxford, Blackwell.

Commission of the European Communities (CEC), 2006: i2010 eGovernment Action Plan: Accelerating eGovernment in Europe for the Benefit of All, COM(2006) 173 final, Brussels, 25.04.2006 http://europa.eu.int/eur-lex/lex/LexUriServ/site/en/com/2006/com2006_0173en01.pdf (πρόσβαση 31-08-2007).

European Commission (EC), 1998: Sustainable Urban Development in the EU: A Framework for Action http://europa.eu.int/comm/regional_policy/sources/docoffic/official/communic/pdf/caud/caud_en.pdf (πρόσβαση 31-08-2007).

European Commission (EC), 1999: ESDP-European Spatial Development Perspective Towards Balanced and Sustainable Development of the Territory of the European Union, Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities.

European Commission / DG Information Society and Media (EC, DG INFSO), 2005: Online Availability of Public Services: How is Europe Progressing? Web based survey on electronic public services, report of the fifth measurement, October 2004, Prepared by Capgemini, http://ec.europa.eu/information_society/eeurope/2005/doc/all_about/online_5th_measurement_fv4.pdf (πρόσβαση 31-08-2007).

Foutakis, D. and Thoidou, E., 2006: «e-Governance, Metropolitan Governance and Development Programming. The case of the Thessaloniki metropolitan area», 46th Congress of the European Regional Science Association Enlargement, Southern Europe and the Mediterranean, Volos, 29/8-3/9/2006.

Getimis, P. and Grigoriadou, D., 2004: «The Europeanization of Urban Governance in

Greece: A Dynamic and Contradictory Process», *International Planning Studies*, 9, 5-25.

Healey, P., 1997: «The revival of strategic spatial planning in Europe», in Healey et al. (eds) *Making Strategic Spatial Plans*, London, UCL Press, 3-19.

Martin, B., 2005: «Information society revisited: from vision to reality», *Journal of Information Science*, 31, 4-12.

Neuman, M., 1999: «Does the Planning need the plan?», *The 1999 APA National Planning Conference Proceedings*, <http://design.asu.edu/apa/proceedings99/JAPA/NEUMAN.HTM> (πρόσβαση 31-08-2007).

Nunes, F., 2005: «Aveiro, Portugal: Making a Digital City», *Journal of Urban Technology*, 12, 49-70.

Paskaleva-Shapira, K., 2006: «Transitioning from e-Government to e-Governance in the knowledge society: the role of the legal framework for enabling the process in the European Union's countries», *Proceedings of the 2006 international conference on Digital government research*, ACM Press, New York, 181-190.

Silcock, R., 2001: «What is e-Government?», *Parliamentary Affairs*, 54, 88-101.

Skordili, S., 2006: «New forms of regional inequalities in Greece: The diffusion of the internet across Greek regions», *46th Congress of the European Regional Science Association Enlargement, Southern Europe and the Mediterranean*, Volos, 29/8-3/9/2006.

Swyngedouw, E., 2005: «Governance Innovation and the Citizen: The Janus Face of Governance-beyond-the-state», *Urban Studies*, 42, 1991-2006.

Thorleifsdottir, A., Paskaleva-Shapira, K., Forseback, L., Tzovaras, D., Christodoulou, E., Stocker, A. and Schnepf, D., 2004: *Best Practices in eGovernance. Review and Documentation*, INTELICITIES Project report, final, July 30, 2004, <http://www.intelcitiesproject.com/wcm-site/jsps/index.jsp?type=docDetails&cid=5503&lg=> (πρόσβαση 31-08-2007).

United Nations Human Settlements Programme, UN-HABITAT, 2002: *The Global Campaign on Urban Governance* <http://www.unhabitat.org/governance> (πρόσβαση 31-08-2007).

Van Der Meer, A. and Van Winden, W., 2003: «E-governance in Cities: A Comparison of Urban Information and Communication Technology policies», *Regional Studies*, 37, 4, 407-419.

Yigitcanlar, T., 2006: «Australian Local Governments' Practice and Prospects with Online Planning», *Journal of the Urban and Regional Information Systems Association*, 18.2, 7-17.

ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ, ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑ: ΑΔΥΝΑΜΟΙ ΚΕΡΔΙΣΜΕΝΟΙ ΚΑΙ ΙΣΧΥΡΟΙ ΧΑΜΕΝΟΙ

Λυμπεράκη Α.

Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης

Περίληψη

Όλες οι πτυχές της παγκοσμιοποίησης έχουν επιπτώσεις στις γυναίκες επειδή «το κοινωνικό φύλο είναι παντού». Εδώ θα εξετάσω τις αλλαγές που συντελούνται στη γεωγραφία της παραγωγής, στις αγορές εργασίας και στις ανάγκες για κοινωνική προστασία. Οι επιπτώσεις της παγκοσμιοποίησης δεν είναι συμμετρικές και γίνονται αισθητές με διαφορετικό τρόπο σε διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές. Έτσι, έχουμε κερδισμένους και χαμένους και κερδισμένες και χαμένες. Οι φεμινίστριες βρίσκονται ελαφρώς διχασμένες πάνω στο ζήτημα των επιπτώσεων της παγκοσμιοποίησης για τις γυναίκες. Στην ανακοίνωση αυτή επιχειρώ να αναδείξω τα αδρά δεδομένα μιας ρευστής εικόνας αντιφατικών αλλαγών και υποστηρίζω πως η παγκοσμιοποίηση γεννάει αδύναμους κερδισμένους και ισχυρούς χαμένους...

GLOBALISATION, WOMEN AND WORK: WEAK WINNERS AND POWERFUL LOSERS

Lyberaki A.

Panteion University, Department of Economic and Regional Development

Abstract

Starting from the premise that socio-economic processes are gendered, all aspects of globalisation can be expected to affect women. Here I deal with changes in the geography of production, in labour markets and social protection institutions. The effects of globalisation are moving in divergent directions and their influence is felt differently in poor and rich countries. There are winners and losers among men and women too. Feminists are divided on the issue of globalisation and its implications for women. This paper traces some stylized facts of the broad and multifaceted process of transformation and arrives at the conclusion that globalisation creates weak winners and powerful losers.

Λέξεις κλειδιά: Παγκοσμιοποίηση, γυναίκες, εργασία, οικογένεια, κοινωνική προστασία

Key words: Globalisation, women, employment, family, social protection.

1. Εισαγωγή

Η παγκοσμιοποίηση προκαλεί διαφορετικές και ασύμμετρες επιπτώσεις σε διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές αλλά και σε διαφορετικές κατηγορίες γυναικών. Έτσι, έχουμε κερδισμένους και χαμένους και κερδισμένες και χαμένες. Οι φεμινίστριες βρίσκονται ελαφρώς διχασμένες πάνω στο ζήτημα των επιπτώσεων της παγκοσμιοποίησης για τις γυναίκες: αποτελούν τα θύματα των αλλαγών που συντελούνται, ή μήπως μπορούν και να επωφεληθούν από νέες ευκαιρίες και μεγαλύτερο φάσμα διαθέσιμων επιλογών; Πρώτα επιχειρώ σύντομη αναδρομή στη σχετική συζήτηση ως προς τις επιπτώσεις της

παγκοσμιοποίησης στις γυναίκες των αναπτυσσόμενων οικονομιών και στη συνέχεια εξετάζω πιθανές επιπτώσεις για τις γυναίκες της Ευρωπαϊκής Μεσογείου. Η θέση που υποστηρίζω είναι η ακόλουθη: μέσα στην αντιφατική πολυπλοκότητά της, η παγκοσμιοποίηση γεννάει αδύναμους κερδοσμένους και ισχυρούς χαμένους. Αν και οι πολυπληθέστερες κατηγορίες γυναικών βρίσκονται στην πρώτη κατηγορία (των αδύναμων κερδοσμένων) δεν είναι παράξενο το γεγονός που ο δημόσιος διάλογος αλλά και η ακαδημαϊκή συζήτηση ηγεμονεύονται από τη δυνατότερη φωνή όσων έχουν κάτι να χάσουν.

2. Η νέα γεωγραφία της παραγωγής και ο διπλασιασμός του αριθμού των εργαζομένων μέσα σε μια 10ετία στη διεθνή αγορά.

Η παγκοσμιοποίηση προκαλεί κοσμογονικές αλλαγές στο εύρος της διεθνούς αγοράς. Σημειώνονται ποσοτικές και ποιοτικές αλλαγές στην παραγωγή, στις θέσεις εργασίας, στους μισθούς, στη ζήτηση και σε όλες τις οικονομικές παραμέτρους. Αλλάζουν οι πρωταγωνιστές του διεθνούς σκηνικού με την επιστροφή των γιγάντων (Κίνα και Ινδία) και την είσοδο νέων παικτών μικρότερου μεγέθους. Το μερίδιο των χτεσινών ηγεμόνων μοιραία συρρικνώνεται. Ποιες είναι οι επιπτώσεις για τις γυναίκες;

Χωρίς αμφιβολία η ταχεία μεγέθυνση στις σχετικά φτωχότερες χώρες δημιουργεί πολλές νέες θέσεις εργασίας για τις γυναίκες (και για τους άνδρες) και οι αμοιβές για την εργασία αυτή είναι καλύτερες από τις διαθέσιμες εναλλακτικές (στον άτυπο τομέα ή στη σφαίρα της απλήρωτης οικιακής εργασίας). Πληθώρα ερευνών έχει επισημάνει μια ιδιαίτερη «θετική προκατάληψη» για την πρόσληψη γυναικών εξ αιτίας των χαρακτηριστικών της γυναικείας εργασίας (πραγματικών ή ιδεολογικών) (Elson & Pearson, 1981). Η μαζική ένταξη των γυναικών των φτωχότερων χωρών στην αμειβόμενη απασχόληση δρομολογεί μια πολλαπλά απελευθερωτική διαδικασία σε πολλούς σημαντικούς τομείς ταυτόχρονα (θέση στην οικογένεια, στην υγεία, στην εκπαίδευση, στην κοινωνία) (Sen, 1999). Αυτή η άποψη δεν είναι ασφαλώς νέα, καθώς επαναδιατυπώνει τη κλασική μαρξιστική θέση περί της απελευθερωτικής λειτουργίας της εργασίας.

Οι φεμινίστριες είναι ελαφρώς διχασμένες πάνω στο θέμα αυτό. Οι δύο διαφορετικές απόψεις μπορούν να συνοψιστούν ως εξής: Από τη μια πλευρά βρίσκεται η «σκεπτικιστική άποψη» που δεν βλέπει καθόλου αυτόματη τη διασύνδεση ανάμεσα στη συμμετοχή στην απασχόληση και στην ευημερία των γυναικών, ιδιαίτερα σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης και εκμετάλλευσης. Από την άλλη, βρίσκεται η αντίληψη που υποστηρίζει ότι για να αξιολογήσει κάποιος τη διασύνδεση ανάμεσα στην εργασία και στην ευημερία των γυναικών θα πρέπει να «μπει στη θέση εκείνων για τις οποίες γίνεται η συζήτηση» και σε κάθε περίπτωση να ακούσει προσεκτικά τη δική τους φωνή. Αν το κάνει, τότε θα πρέπει να ξεχάσει ορισμένα «αυτονόητα ρητορικά σχήματα» και να κατανοήσει ότι η βελτίωση της θέσης συχνά συνεπάγεται κόσθη και απώλειες για όσους ήταν μέχρι χτες σχετικά ευνοημένοι.

Η πρώτη άποψη επικαλείται ευρήματα εμπειρικών ερευνών που δείχνουν πως οι συνθήκες εργασίας και οι αμοιβές είναι εξαιρετικά εκμεταλλευτικές για τις γυναίκες στα εξαγωγικά εργοστάσια του αναπτυσσόμενου κόσμου (Koggel, 2003; Mohanty, 1997). Η εικόνα της εκμετάλλευσης και των διακρίσεων αναδείχθηκε και στις πρώτες έρευνες για τη δραστηριότητα των πολυεθνικών επιχειρήσεων (στην ηλεκτρονική βιομηχανία της Νοτιο-Ανατολικής Ασίας -Elson & Pearson, 1981, στον κλάδο της παραγωγής δαντέλας στην Nasrapur της Νότιας Ινδίας -Mies, 1982 αλλά και σε περισσότερο πρόσφατες έρευνες για τις Maquiladoras στην Tijuana του Μεξικού -Fussell, 2000, Beneria κ.ά., 2000).³⁷

³⁷ για την περίπτωση των Maquiladoras, η Linda Lim (1990) ασκεί κριτική σε εκείνες τις αναλύσεις που βλέπουν μόνο την αρνητική εικόνα της εκμετάλλευσης και της αιχμαλωσίας των γυναικών εργαζομένων, αδυνατώντας να εντοπίσουν τις ανοδικές τάσεις στις αμοιβές και τη βελτίωση στις συνθήκες εργασίας όσο η αγορά εργασίας στενεύει και περιορίζονται τα

Ο αντίλογος στη σκεπτικιστική άποψη στηρίζεται επίσης σε εμπειρικά ευρήματα, κυρίως νεότερων ερευνών. Επανεξετάζοντας την εμπειρία της Νοτιο-Ανατολικής Ασίας, οι Dollar & Gatti (1999) καταλήγουν ότι διευκολύνθηκε η πρόσβαση των γυναικών στην απασχόληση, ότι περιορίστηκε το εκπαιδευτικό χάσμα ανάμεσα στα φύλα και ταυτόχρονα περιορίστηκε το χάσμα των αμοιβών ανδρών και γυναικών. Παράλληλα, σημειώνεται μια μετατόπιση στον «τόνο» της ανάλυσης προς οπτικές που αντιμετωπίζουν τις γυναίκες σαν υποκείμενα και όχι σαν παθητικά αντικείμενα της αναπτυξιακής διαδικασίας. Αυτός ο προβληματισμός προκάλεσε τη διατύπωση και «δεύτερων σκέψεων» από πλευράς εκπροσώπων της πρώτης άποψης.³⁸

Ίσως η σημαντικότερη ανάλυση στο πλαίσιο αυτής της θεώρησης είναι της Naila Kabeer. Στο έργο της *The Power to Choose: Bangladeshi women in Dhakka and London* (2000) υποστηρίζει πως αν κάποιος επιχειρήσει να «ακούσει τη φωνή των ίδιων των γυναικών» τότε θα αντιληφθεί πως η δυνατότητα επιλογών προσφέρει νέα δύναμη στις γυναίκες, ιδιαίτερα στις φτωχές χώρες. Η θετική αποτίμηση των δυνατοτήτων που προσφέρει η εργασία, ακόμη και μέσα σε ένα δυσμενές περιβάλλον διακρίσεων, δεν περιορίζεται μόνο στην περίπτωση των γυναικών στο Bangladesh, αλλά φαίνεται να αφορά και άλλες χώρες με εξαγωγικούς μεταποιητικούς κλάδους. Στην Τουρκία για παράδειγμα, τα ευρήματα μίας μελέτης για τις γυναίκες που εργάζονται στον κλάδο της ένδυσης δείχνουν ότι οι περισσότερες γυναίκες αντιλαμβάνονται όλο και λιγότερο την εργασία ως έναν "παροδικό ρόλο", τον οποίον θα διακόψουν μόλις παντρευτούν ή μόλις αποκτήσουν παιδιά. Αντιθέτως, η στάση απέναντι στην εργασία λαμβάνει περισσότερο το χαρακτήρα του "μόνιμου τρόπου ζωής" (Eraydin & Erendil, 1999).

3. Αγορές εργασίας σε διαδικασία επώδυνης ανασυγκρότησης.

Οι γεωγραφικές μετατοπίσεις της παραγωγικής διαδικασίας σε συνδυασμό με τα επιπτώσεις της διάχυσης της νέας τεχνολογίας φέρνουν μια νέα κατάσταση στις αγορές εργασίας παντού. Αποκεντρωμένες και ευέλικτες μορφές παραγωγής και ο φόβος της μετεγκατάστασης ασκούν αφόρητες πιέσεις με πολλούς παραλήπτες. Ούτε και στο σημείο αυτό υπάρχει συμφωνία ως προς την κατεύθυνση των επιπτώσεων.

Συμφωνία υπάρχει ως προς ένα σημείο (αλλά και πάλι με αποχρώσεις): Η κατάσταση αυτή ασκεί πίεση στο επίπεδο των μισθών στις οικονομίες υψηλού εισοδήματος, ιδιαίτερα στις αμοιβές της ανειδίκευτης εργασίας. Έτσι παρατηρείται διεύρυνση του χάσματος ανισότητας ανάμεσα στις αμοιβές των εργαζομένων με υψηλές και με χαμηλές δεξιότητες, τόσο στο εσωτερικό των χωρών όσο και μεταξύ χωρών (Wood, 1991; Standing, 1999). Συγκαταλέγονται οι γυναίκες μεταξύ των «χαμένων» αυτής της διαδικασίας; Θίγονται αναλογικά περισσότερο; Και πώς;

Η «μεγάλη εικόνα» των τάσεων στην απασχόληση και στους μισθούς δεν δείχνει να επιβεβαιώνει εκ πρώτης όψεως τον ισχυρισμό του αναλογικά μεγαλύτερου βάρους προσαρμογής για τις γυναίκες. Η γενική τάση ως προς τη συμμετοχή στην απασχόληση δείχνει συστηματική αύξηση της απασχόλησης των γυναικών και στην ΕΕ και στις ΗΠΑ, ενώ το χάσμα των αμοιβών τείνει να γίνεται μικρότερο (αλλά με αργούς ρυθμούς) (Pissarides et al, 2005). Οι γυναίκες ωστόσο δουλεύουν λιγότερες ώρες από τους άνδρες και επειδή αναλογικά περισσότερες βρίσκονται σε θέσεις μερικής απασχόλησης, αλλά και επειδή ακόμα και στις θέσεις πλήρους απασχόλησης εργάζονται λιγότερες ώρες την εβδομάδα σε σύγκριση

άφθονα αποθέματα της φθηνής και πειθηρίας ανθρωποδεξαμενής

³⁸Η Ruth Pearson, 1998, παραδέχεται ότι η δουλειά της με την Diane Elson του 1981, στην προσπάθεια να αναδείξει τις αρνητικές επιπτώσεις εκμετάλλευσης, είχε υποτιμήσει τις επιπτώσεις που η εργασία των γυναικών θα είχε στον ευρύτερο ρόλο τους και στη διαπραγματευτική θέση τους.

με τους άνδρες. Η αύξηση της εκπαίδευσης αυξάνει τη συμμετοχή στην απασχόληση, ενώ η ύπαρξη μικρών παιδιών στην οικογένεια αυξάνει την απασχόληση των ανδρών και μειώνει αισθητά την απασχόληση των γυναικών (στο ίδιο).

Η θετική γενική τάση και οι διαφορετικές ταχύτητες των μεταβολών σε διαφορετικές χώρες υποδηλώνουν ότι σε γενικούς όρους η διαδικασία της παγκοσμιοποίησης δεν φαίνεται να έχει ανακόψει την τάση εξισορρόπησης ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες τόσο ως προς τη συμμετοχή στην απασχόληση όσο και ως προς τις αμοιβές της εργασίας. Μήπως όμως οι χώρες που «προοδεύουν» με αργούς ρυθμούς τελικώς σηκώνουν μεγαλύτερο βάρος προσαρμογής λόγω παγκοσμιοποίησης; Μήπως δηλαδή οι χώρες της Μεσογειακής Ευρώπης που σημειώνουν τους βραδύτερους ρυθμούς μείωσης του χάσματος των φύλων είναι αιχμάλωτες της παγκοσμιοποίησης; Δεν φαίνεται να επιβεβαιώνεται κάτι τέτοιο από τις διαθέσιμες ενδείξεις. Αντιθέτως, οι χώρες που «αντιστέκονται» στην παγκοσμιοποίηση με τη διατήρηση υψηλών ρυθμιστικών παρεμβάσεων στην αγορά (όπως στη Νότια Ευρώπη) καθυστερούν στη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας και αποκλείουν από την απασχόληση μεγάλο αριθμό γυναικών.³⁹

Μήπως όμως άλλες πτυχές της διαδικασίας της παγκοσμιοποίησης, όπως η απελευθέρωση του εμπορίου, για παράδειγμα, προκαλούν αρνητικές επιπτώσεις στην εργασία των γυναικών; Οι εμπειρικές ενδείξεις εδώ είναι αντιφατικές. Ο Adrian Wood δεν βρίσκει αναλογικά μεγαλύτερο «άγχος» για τις γυναίκες. Άλλοι ερευνητές βρίσκουν ότι σε ορισμένους τουλάχιστον κλάδους (κλωστοϋφαντουργία, ρούχα, δέρμα και δερμάτινα είδη) έχει επηρεαστεί αρνητικά η απασχόληση κυρίως των εργατριών σε πλούσιες χώρες (Αυστραλία, Καναδάς, Ιαπωνία και Ολλανδία) (Kucera & Milberg, 2000). Η βιβλιογραφία γύρω από το νέο τοπίο της απασχόλησης είναι τόσο πλούσια όσο και αντιφατική⁴⁰. Αναμφίβολα υπάρχει ένα πανθομολογούμενο πρόβλημα με τους εργαζόμενους και τις εργαζόμενες χαμηλών δεξιοτήτων: πρόβλημα ευκαιριών απασχόλησης και πρόβλημα αμοιβών και συνθηκών εργασίας. Επίσης, φαίνεται πως οι πλέον επαπειλούμενες κατηγορίες εργαζομένων είναι εκείνες που έχουν κάτι να χάσουν (όσοι και όσες είχαν διασφαλίσει συνθήκες ασφάλειας απασχόλησης και προδιαγεγραμμένες εργασιακές διαδρομές). Παράλληλα αυξάνει ο αριθμός και το μερίδιο των ευάλωτων εργαζομένων (με ειδικό καθεστώς, προσωρινή εργασία, χαμηλές αποδοχές και αβέβαιο μέλλον). Οι γυναίκες υπεραντιπροσωπεύονται στην τελευταία αυτή κατηγορία: στο «κάτω άκρο» των δεξιοτήτων, της προσιθέμενης αξίας, της κοινωνικής αναγνώρισης και των κακών αμοιβών. Εκεί ακριβώς εντοπίζεται το πρόβλημα της εργασίας. Εκεί δημιουργείται και το μεγάλο δίλημμα: περισσότερες ή καλύτερες θέσεις εργασίας;

Σε αντίθεση με αυτό που πιστεύουν οι περισσότεροι, δεν υπάρχει στην πραγματικότητα τέτοιο δίλημμα. Υπάρχει δίλημμα αλλά διατυπώνεται ως εξής: περισσότερες (καλές και κακές) θέσεις εργασίας, ή λιγότερες και αμφίβολης βιωσιμότητας; Οι φεμινίστριες έχουν απολύτως δίκιο όταν αναδεικνύουν τη αρνητική φόρτιση που έχουν προσλάβει οι υπηρεσίες φροντίδας στις σύγχρονες κοινωνίες. Έχουν δίκιο όταν λένε ότι επειδή είναι «παραδοσιακά γυναικείες δουλειές» που τις κάνουν κατά παράδοση γυναικείες δωρεάν στο πλαίσιο της οικογένειάς τους, αυτές οι δουλειές έχουν μικρή αναγνώριση της αξίας που προσφέρουν στην οικονομία και στην κοινωνία. Αυτό όμως δεν αναιρεί την πιεστικότητα του διλήμματος. Συνηγορεί για εκτεταμένα προγράμματα αναδιανομής εισοδήματος, για επιδότηση θέσεων εργασίας, για

³⁹Οι ρυθμιστικές παρεμβάσεις στην αγορά φαίνεται ότι επενεργούν αρνητικά και στα συνολικά επίπεδα απασχόλησης, όπως προκύπτει από τα έργα των Nicoletti et al, 2001, Pissarides, 2003, Lopez-Garcia, 2003. Επιπλέον, η αρνητική τους επίδραση είναι ισχυρότερη στις γυναίκες (ανακόπτοντας τη δημιουργία νέων μικρομεσαίων επιχειρήσεων κυρίως στις υπηρεσίες, που είναι περισσότερο πιθανόν να απασχολήσουν γυναίκες).

⁴⁰Για επισκόπηση της σχετικής συζήτησης βλέπε Λυμπεράκη, 1998 και Λυμπεράκη και Δενδρινός, 2004.

ανάληψη ίσως από το κράτος μέρους της δραστηριότητας αυτής, αλλά δεν εξαφανίζει το πρόβλημα: αν οι δραστηριότητες αυτές γίνονται με αμοιβή, τότε κάποιος θα πρέπει να πληρώσει, αν πάλι όχι, τότε θα συνεχίσουν να τις κάνουν οι ίδιες «αόρατες» πρωταγωνίστριες πίσω από τις κλειστές πόρτες των σπιτιών τους. Έτσι, το φορτίο το επωμίζονται οι γυναίκες και έτσι και αλλιώς. Είτε ως νοικοκυρές (που εσωτερικεύουν το κόστος της παροχής φροντίδας) είτε ως εργαζόμενες που εργάζονται επισφαλώς και κακοπληρωμένα για τις ίδιες δουλειές. Αυτός ο προβληματισμός περί κόστους και περί της ανάγκης ανακατανομής του με τρόπο περισσότερο ισότιμο (και τελικώς δίκαιο) μας οδηγεί κατευθείαν στο τρίτο πεδίο που εξετάζω: αυτό των θεσμών (αλλά και των αξιών και των νοοτροπιών) και των πολιτικών.

4. Το σύστημα της κοινωνικής προστασίας αντιμέτωπο με παλιούς και νέους κινδύνους.

Το κοινωνικό κράτος της μεταπολεμικής ευημερίας συμπύκνωνε τα ιδεώδη και τις ιδιαίτερες προδιαγραφές της φορντικής τάξης πραγμάτων και του συμβόλου της, δηλαδή του άνδρα πλήρως και δια βίου απασχολούμενου. Στηριζόταν σε δύο κρίσιμες παραδοχές: Η πρώτη αφορούσε την οικογένεια, που υποτίθεται πως στηριζόταν σε έναν εργαζόμενο (τον άνδρα) και σε μια νοικοκυρά (τη γυναίκα) η οποία κατανάλωνε εμμέσως τον «κοινωνικό μισθό». Η δεύτερη παραδοχή αφορούσε την προβλεψιμότητα ενός άνευ εκπλήξεων κύκλου ζωής (ένταξη στην αγορά εργασίας, αδιάλειπτη απασχόληση στην ίδια ή σε παρόμοια δουλειά, συνταξιοδότηση). Στη βάση αυτών των παραδοχών, το κοινωνικό κράτος έπαιζε σημαντικό ρόλο στα πρώτα και στα τελευταία στάδια του κύκλου ζωής (σχολείο και συντάξεις) και μόνο εκτάκτως ενδιάμεσως (μικρό διάλειμμα ανεργίας ή ασθένειας) (Esping-Andersen, 1994:167).

Η σημερινή κατάσταση είναι αισθητά διαφορετική. Τόσο οι διεργασίες της παγκοσμιοποίησης όσο και η δυναμική των τεχνολογικών μετασχηματισμών οδηγούν στην περιθωριοποίηση αυτού που αποτελούσε τον “τυπικό εργάτη” της προηγούμενης φάσης. Η κυριαρχία της απασχόλησης στις υπηρεσίες, η αυτοτελής οικονομική δραστηριότητα των γυναικών, η αστάθεια και ασυνέχεια της εμπειρίας απασχόλησης ξεφεύγουν από τις προηγούμενες νόρμες και διαγράφουν «μη τυπικές τροχιές». Οι αλλαγές στην απασχόληση μαζί με τις αλλαγές στην οικογένεια δημιουργούν νέες και πειστικές ανάγκες κοινωνικής προστασίας όχι πλέον αποκλειστικά στην αρχή και στο τέλος του κύκλου ζωής αλλά σε ολόκληρη τη διάρκεια (Hewitt, 1994). Η μετάβαση από τον φορντικό κανόνα της πλήρους και δια βίου απασχόλησης (για κάποιους) προς ένα μεταφορντικό καθεστώς αβέβαιης, διακοπτόμενης και μισθολογικά άνισης εργασίας για περισσότερους (και περισσότερες) αποτελεί μια επώδυνη πραγματικότητα που διαμορφώνει την καθημερινότητα ολόένα και περισσότερων ανθρώπων, ανδρών και γυναικών. Όλα αυτά επηρεάζουν τις οικογενειακές οικονομικές διευθετήσεις και υπαγορεύουν μια (συχνά επώδυνη) μετάβαση από την οικογένεια που στηριζόταν σε ένα εισόδημα στην οικογένεια δύο εισοδημάτων. Όμως, η μετάβαση αυτή δεν είναι αυτόματη (Lewis, 2000).

Μέχρι να φτάσουμε στον ιδεότυπο της οικογένειας των δύο εισοδημάτων, θα συνεχίσει να ασκείται αφόρητη πίεση στις γυναίκες που δουλεύουν σε συνθήκες σχετικά επισφαλούς εργασίας, ώστε να συνδυάζουν αμειβόμενες και μη-αμειβόμενες δραστηριότητες ενώ κατέχουν μια σχετικά περιθωριακή θέση στον κόσμο της αγοράς εργασίας. Προκειμένου να φτάσουμε κάποτε εκεί θα πρέπει κοντά στην ανασυγκρότηση της αγοράς εργασίας να προχωρήσει παράλληλα η ανασυγκρότηση του συστήματος κοινωνικής προστασίας. Το ένα δεν μπορεί να προχωρήσει χωρίς το άλλο.

5. Συμπεράσματα

Η παγκοσμιοποίηση προκαλεί έντονους κραδασμούς στην κατάσταση πραγμάτων της οικονομίας αλλά και της κοινωνίας. Προκαλεί ποικίλες και αντιφατικές επιπτώσεις σε παραγωγούς και εμπόρους στη διεθνή οικονομία, και αναστατώνει τις κληρονομημένες ισορροπίες ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες. Με κίνδυνο γενικευτικής απλούστευσης, μπορεί

να υποστηριχθεί πως οι διεργασίες που συνήθως ονομάζουμε «παγκοσμιοποίηση» δημιουργούν περισσότερες ευκαιρίες για τις γυναίκες στον κόσμο. Δημιουργούν ευκαιρίες που με τη σειρά τους αποτελούν δυνάμει προϋποθέσεις για περισσότερη ισότητα.

Τα «αδρά δεδομένα» που παρουσιάστηκαν στο πρώτο μέρος συνηγορούν στην άποψη πως η διεύρυνση της παγκόσμιας αγοράς αυξάνει τις ευκαιρίες απασχόλησης για τις γυναίκες παντού, δημιουργεί ευκαιρίες προσπορισμού εισοδήματος εκεί που δεν υπήρχαν και αυξάνει σημαντικά το περιθώριο για περισσότερες επιλογές για τις γυναίκες. Οι αλλαγές αυτές συντελούνται μέσα σε κοινωνικό τοπίο ιδιαίτερα βεβαρυμένο από ανισότητες και διχοτομήσεις. Ανακατεύοντας την τράπουλα, δημιουργούνται έτσι «κερδισμένες» μεταξύ των αδυνάτων της προηγούμενης διευθέτησης, και «χαμένοι» μεταξύ των ισχυρότερων. Έτσι παράγονται «αδύναμοι κερδισμένοι και ισχυροί χαμένοι».

Η σημαντικότερη διαπίστωση της ανάλυσης που προηγήθηκε είναι πως συχνά οι κερδισμένες προέρχονται από τις τάξεις των «εκτός» και των αδυνάτων της προηγούμενης θεσμικής ισορροπίας. Οι μετασχηματισμοί που βρίσκονται σε εξέλιξη δεν επαρκούν ασφαλώς για να εξισορροπήσουν τις συσσωρευμένες διακρίσεις σε βάρος των γυναικών. Από πολλές απόψεις μάλλον μπορεί και να τις ενδυναμώνουν. Η επιλογή της ισότητας δεν μπορεί να εξυπηρετηθεί μέσα από τον αυτοματισμό της αγοράς: απαιτείται συντεταγμένη παρέμβαση μέσα από το σύστημα κοινωνικής προστασίας. Δεν χωράει αμφιβολία πως η επιλογή της μεγαλύτερης ισότητας συνεπάγεται σημαντικό κόστος. Όμως κόστος, κι ακόμα μεγαλύτερο, είχε και συνεχίζει να έχει η κατάσταση ανισότητας, επισφάλειας και κοινωνικού εγκλεισμού πολλών γυναικών σε δουλειές και ζωές β' κατηγορίας. Αν οι επιλογές και η δύναμη των ανθρώπων να διαλέγουν φέρνει μαζί της δαπανηρές πολιτικές, δεν πρέπει να ξεχνάμε πως η έλλειψη επιλογών κοστίζει ακόμα περισσότερο. Η δίκαιη κοινωνική διευθέτηση δεν προσκρούει στο υψηλό της κόστος, όπως πολύ παραπλανητικά συνήθως κυκλοφορεί. Προσκρούει στην απροθυμία των χτεσινών κερδισμένων να μοιραστούν τα προνόμιά τους με νέους διεκδικητές.

Βιβλιογραφία

Beneria L., M. Floro, C. Grown & M. MacDonald, 2000: Globalization and Gender. *Feminist Economics*, 6, 7-18.

Dollar D. & R. Gatti. 1999: Gender Inequality, Income and Growth: Are Good Times for Women? Washington: World Bank.

Elson D. & R. Pearson, 1981: Nimble fingers make cheap workers: An Analysis of Women's Employment in Third World Export Manufacturing. *Feminist Review*, 7, 87-107.

Eraydin A., & A. Erendil, 1999: The role of female labor in industrial restructuring: new production processes and labor market relations in the Istanbul clothing industry. *Gender, Place and Culture*, 6, 259-272.

Esping-Andersen G., 1994: Equality and work in the post-industrial life-cycle. In D. Miliband (eds.), *Re-inventing the Left*, Polity, Cambridge.

Esping-Andersen G., 1999: *Social Foundations of Postindustrial Economies*. Oxford, Oxford University Press.

Fussell E., 2000: *Recomposition of Tijuana's Maquiladora Female Labor Force*. *Feminist Economics*, 6, 59-79.

Hewitt P., 1994: *About time: the revolution in work and family life*. IPPR/Rivers Oram Press.

Kabeer N., 2000: *The Power to Choose: Bangladeshi Women and Labor Market Decisions*

in London and Dhaka. London: Verso.

Koggel C., 2003: *Globalization and women's paid work: Expanding Freedom?* *Feminist Economics*, 9, 163-184.

Lewis J., 2000: *The gender settlement and social provision: from a male breadwinner to an adult worker model.* *Cost Action Meeting*, Κολονία.

Lim L., 1990: *Women's Work in Export Factories: The Politics of a Cause.* In Irene Tinker (eds.) *Persistent Inequalities: Women and World Development.* Pp.101-121. New York: Oxford University Press.

Lopez-Garcia, 2003: *Labour Market Performance and Start-up Costs: OECD Evidence.* CESifo Working Paper, No.849, CESifo Working Paper Series.

Λυμπεράκη Α., 1998: *Το αίτημα της πλήρους απασχόλησης ανάμεσα στο χτες και στο αύριο. Εισαγωγή στο Με Στόχο Ξανά την Πλήρη Απασχόληση, Διακήρυξη Οικονομολόγων για την Άρνηση της Μονόδρομης Σκέψης, Αθήνα, Πόλις.*

Λυμπεράκη Α. & Γ. Δενδρινός, 2004: *Ευέλικτη εργασία: νέες μορφές και ποιότητα απασχόλησης.* Εκδ. Κέρκυρα.

Mies M., 1982: *The lace makers of Narsapur: Indian housewives produce for the world market.* London: Zed Books.

Nicoletti G., A. Bassanini, E. Ernst, S. Jean, P. Santiago & P. Swaim, 2001: *Product and labour market interactions in OECD countries.* Working Paper No.312, OECD Economics Department, Paris.

Pearson R., 1998: *Nimble Fingers Revised: Reflections on Women and Third World Industrialisation in the Twentieth Century.* In *Feminist Visions of Development.* London: Routledge, 171-184.

Pissarides C., 2003: *Unemployment in Britain: A European Success Story.* CEP Discussion Papers, DPO600, Centre for Economic Performance, LSE.

Pissarides C., P. Garibaldi, C. Olivetti, B. Petrongolo & E. Wasmer, 2005 : *Women in the labour force: how well is Europe doing?* In Tito Boeri, Daniela del Boca & Christopher Pissarides (eds.) *Women at Work: An Economic Perspective.* Oxford: Oxford University Press).

Sen A., 1999: *Development as Freedom.* Oxford University Press, Oxford.

Standing G., 1999: *Global Feminization through Flexible Labor: A Theme Revisited.* *World Development*, 27, 593-602.

Wood A., 1991: *North-South Trade and Female Labour in Manufacturing: An Assymetry.* *Journal of Development Studies*, 27, 168-189.

ΑΣΤΙΚΑ ΠΛΕΟΝΕΚΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΤΙΚΟΤΗΤΑ ΜΙΚΡΟΜΕΣΑΙΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΝΟΤΙΟ-ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ: ΜΙΑ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ

Μεταξάς Θ., Πετράκος Γ.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης

Περίληψη

Στόχος του άρθρου αποτελεί η διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά – πλεονεκτήματα των πόλεων και στην ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται στο εσωτερικό τους περιβάλλον. Οι επιστημονικές προσεγγίσεις των τελευταίων 15 ετών, αναδεικνύουν την σημαντικότητα μιας ποικιλίας ποιοτικών παραγόντων (επιχειρησιακό κλίμα, ποιότητα εργασίας, πολιτισμός, ποιότητα ζωής κ.α) και αναπτυξιακών πολιτικών στην ανάπτυξη και την ανταγωνιστικότητα πόλεων και επιχειρήσεων. Βασικό στην σχέση μεταξύ 'πόλης' και 'επιχείρησης', το άρθρο επιχειρεί να διερευνήσει ποια αστικά πλεονεκτήματα ή ομάδες αυτών είναι δυνατόν να συμβάλουν στην ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων σε τέσσερις πόλεις της Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Η ανάλυση χρησιμοποιεί δεδομένα πρωτογενούς έρευνας σε 310 επιχειρήσεις των πόλεων μελέτης.

URBAN ADVANTAGES AND SMEs COMPETITIVENESS IN SOUTHEASTERN EUROPE: AN EMPIRICAL INVESTIGATION

Metaxas T., Petrakos G.

University of Thessaly, Department of Planning and Regional Development

Abstract

The aim of the paper is the investigation of the relationship between urban distinctive characteristics or advantages and firms' competitiveness. Recent scientific approaches of the last 15 years award the significance of a variety of soft factors (business climate, labor quality, culture, quality of life, etc) and development policies on cities and firms competitiveness. Based on the relationship between 'city' and 'firm', the paper tends to investigate what urban advantages is possible to contribute on firms competitiveness at the four cities of Southeastern Europe. The analysis uses primary research data from 310 firms of the studied cities.

Λέξεις κλειδιά: αστικά πλεονεκτήματα, επιχειρήσεις, Νοτιοανατολική Ευρώπη.

Key words: urban assets, firms, Southeastern Europe.

1. Εισαγωγή: Ανταγωνιστικότητα Μικρομεσαίων Επιχειρήσεων και Αστικά Πλεονεκτήματα

Στο ευρέως γνωστό έργο του 'The Competitive Advantage of Nations' (1990), ο Porter επιχειρεί την σύνδεση μεταξύ των επιχειρήσεων και των ανταγωνιστικών πόλεων, υποστηρίζοντας τα εξής:

Οι διεθνοποιημένες και επιτυχημένες επιχειρήσεις καθώς και τα βιομηχανικά clusters

συχνά συγκεντρώνονται σε πόλεις ή περιφέρειες, όπου οι βάσεις για την επίτευξη ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος, βρίσκεται συχνά στα τοπικά χαρακτηριστικά...Ενώ οι εθνικές κυβερνήσεις έχουν ένα ρόλο στην ανάπτυξη της βιομηχανίας, ο ρόλος των τοπικών αυτοδιοικήσεων ή των περιφερειακών είναι εξίσου ή και περισσότερο σημαντικός...Η διαδικασία δημιουργίας τοπικών δεξιοτήτων καθώς και η ανάπτυξη ενός καινοτομικού και βελτιωμένου περιβάλλοντος, λαμβάνουν χώρα τοπικά (Porter 1990: 158,622).

Πρόσφατες επιστημονικές προσεγγίσεις υποστηρίζουν ότι η ανταγωνιστικότητα κυρίως των μικρομεσαίων επιχειρήσεων (ΜμΕ), μεταξύ άλλων, επηρεάζεται και από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ή πλεονεκτήματα του αστικού περιβάλλοντος (urban assets), όπου οι επιχειρήσεις είναι εγκατεστημένες και αναπτύσσουν τις δραστηριότητες τους (Maskell and Malmberg, 1999; Deas and Giordano, 2001). Παράγοντες όπως η διαθεσιμότητα και εξειδίκευση του εργατικού δυναμικού (Keune, 2001), οι τοπικοί φόροι (Budryte, 2005; Desai et al., 2004) οι τηλεπικοινωνίες, η πρόσβαση σε αγορές του εξωτερικού (Doeringer et al 2004; Papadaskalopoulos et al., 2005), η διαθεσιμότητα και ποιότητα υποδομών έρευνας-ανάπτυξης-εκπαίδευσης (Doutriaux, 2003; Twomey 2002), καθώς και η ύπαρξη χρηματοδοτικών/ επενδυτικών κινήτρων και η στάση των τοπικών αυτοδιοικήσεων απέναντι στις επιχειρήσεις (Leeming, 2002; Syrett, 1994) επηρεάζουν την ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων που είναι εγκατεστημένες σε μια περιοχή, ενώ λαμβάνονται υπόψη ως κριτήρια για την εγκατάσταση νέων (CEC, 1993). Επιπλέον παράγοντες μη οικονομικοί, όπως οι αστικές υποδομές, το φυσικό περιβάλλον, η ποιότητα ζωής, η οι κοινωνικές υποδομές σε ασφάλεια, υγεία και ψυχαγωγία, λαμβάνονται σοβαρά υπόψη στην εγκατάσταση των επιχειρήσεων σε δυνητικά επιλεγόμενες περιοχές (van den Berg et al, 2004:6; Boyer and Savageau, 1981).

Λαμβάνοντας υπόψη τις παραπάνω προσεγγίσεις, το άρθρο εξετάζει την σημαντικότητα που έχουν συγκεκριμένοι παράγοντες του περιβάλλοντος των πόλεων στην ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων που είναι εγκατεστημένες στις περιοχές αυτές. Η επιλογή των παραγόντων (χαρακτηριστικών) που εξετάζονται, έγινε κυρίως με βάση τις αναφορές της CEC (1993), ενώ εμπλουτίστηκε και με αναφορές σε άλλες μελέτες όπως, των D'Arcy και Keogh (1999) για τις αξίες χρήσεις γης, των Rogerson (1999) και Donald (2001), για την ποιότητα ζωής και των Craglia et al (1999) διεθνείς συνδέσεις κ.α.

2. Μεθοδολογία

Οι πόλεις που συμμετείχαν στην έρευνα επιλέχθηκαν με βάση ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά. Συγκεκριμένα: α) ανήκουν σε περιφέρειες του Στόχου 1 της ΕΕ, β) είναι μεσαίου μεγέθους (100.000- 500.000 κάτοικοι, γ) λόγω γεωγραφικής θέσης, οι τρεις εκ των τεσσάρων (Βάρνα, Μπάρι και Βόλος) είναι σημαντικά λιμάνια στις χώρες όπου ανήκουν, δ) βρίσκονται μακριά από τα κέντρα αποφάσεων της ΕΕ και ειδικά στη ζώνη Νοτιοανατολική Ευρώπη-Βαλκάνια και ε) η έρευνα χρηματοδοτήθηκε από το ερευνητικό πρόγραμμα ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ και οι πόλεις αυτές δέχτηκαν να συμμετέχουν στην έρευνα. Η επιλογή της Λάρισας έγινε για τρεις λόγους: α) έχει μια ιδιαίτερα κεντροβαρή γεωγραφική θέση στην ελληνική επικράτεια, β) βρίσκεται σε άμεση εγγύτητα με την πόλη του Βόλου (56 km απόσταση), γ) λόγω της εγγύτητας αυτής θα μπορούσαν να εξεταστούν ως ένα 'δίπολο' σε σχέση με τις πόλεις της Βάρνας και του Μπάρι, οι οποίες υπερτερούν πληθυσμιακά έναντι των δυο ελληνικών.

Η έρευνα πεδίου πραγματοποιήθηκε με την συλλογή πρωτογενών δεδομένων από 310 κυρίως τοπικές επιχειρήσεις (85%) όλων των παραγωγικών τομέων (βιομηχανία, εμπόριο, υπηρεσίες και τουρισμός) το διάστημα Μάιος 2003 έως Ιούνιος 2005 μέσω ερωτηματολογίων και προσωπικών συνεντεύξεων. Το ερωτηματολόγιο περιλάμβανε open-closed questions σε πέντε ομάδες ερωτήσεων, για τις απαντήσεις των οποίων χρησιμοποιήθηκε Likert scale (1-10) [Likert 1932; Stathakopoulos 2005:134]. Οι συνεντεύξεις έγιναν σε ανώτερα στελέχη (προϊστάμενοι, γενικοί διευθυντές, διευθύνοντες σύμβουλοι) και στους επιχειρηματίες, ενώ οι

επιχειρήσεις επιλέχθηκαν με βάση τα στοιχεία των παρείχαν τα Εμπορικά-Βιομηχανικά Επιμελητήρια Βάρνας και Μπάρι και ο Σύνδεσμος Βιομηχανιών Κεντρικής Ελλάδας. Η κατανομή των ερωτηματολογίων ανά πόλη δίνεται στον πίνακα 1.

Πίνακας 1. Στοιχεία των ερωτηματολογίων της έρευνας στις πόλεις μελέτης

Πόλεις	Ερωτηματολόγια που μοιράστηκαν	Ερωτηματολόγια που συλλέχθηκαν	Ερωτηματολόγια προς επεξεργασία
ΒΑΡΝΑ	100	90	87
ΒΑΡΙ	100	100	96
ΛΑΡΙΣΑ	80	73	70
ΒΟΛΟΣ	60	57	57
Σύνολο	340	320	310

3. Πόλεις μελέτης

Η περιφέρεια της Βάρνας βρίσκεται στο βορειοανατολικό τμήμα της Βουλγαρίας, έχει έκταση 3820km² και αποτελεί πύλη εισόδου στην Μαύρη Θάλασσα. Η πόλη της Βάρνας έχει πληθυσμό 343.000 κατοίκους και είναι η τρίτη μεγαλύτερη πόλη της Βουλγαρίας. Το παραγωγικό προφίλ της πόλης και της ευρύτερης περιφέρειας της συνθέτουν επιχειρήσεις μετάλλων και κατασκευής μηχανών, κατασκευής και επισκευής πλοίων, χημικές βιομηχανίες, θαλάσσιες μεταφορές καθώς επίσης και από βιομηχανίες τροφίμων, κλωστοϋφαντουργία και κατασκευές.

Το Μπάρι βρίσκεται στην περιφέρεια της Puglia, στην νότια ακτή της Αδριατικής Θάλασσας και είναι η δεύτερη πιο σημαντική πόλη της Νότιας Ιταλίας, μετά την Νάπολη, με πληθυσμό του περίπου 312.000 κατοίκους. Οι παραδοσιακοί παραγωγικοί τομείς αφορούν στην μεταποίηση αγροτικών και αλιευτικών προϊόντων. Επιπλέον την παραγωγική διάρθρωση της πόλης συνθέτουν ακόμα εμπορικές επιχειρήσεις, επιχειρήσεις παροχής υπηρεσιών, ελαφριάς βιομηχανίας (κλωστοϋφαντουργία, δέρματα κ.α) καθώς και αυτοκινητοβιομηχανίας. Σημαντικό ρόλο στην ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων παίζει το λιμάνι της πόλης, που συνδέει την Ιταλία με την Ελλάδα.

Η Λάρισα είναι η μεγαλύτερη, σε έκταση και πληθυσμό, πόλη της Κεντρικής Ελλάδος. Πρωτεύουσα του ομώνυμου Νομού και της Περιφέρειας Θεσσαλίας, η Λάρισα κατέχει θέση εξέχουσας οικονομικής σημασίας επί του οδικού άξονα Πατρών – Αθηνών – Θεσσαλονίκης – Ευζώνων (Π.Α.Θ.Ε.). Η πόλη είναι χωροθετημένη στο κεντρικότερο σημείο της Ελλάδος, πάνω στον βασικό οδικό και σιδηροδρομικό άξονα της χώρας που ενώνει τα δύο μεγάλα αστικά κέντρα, την Αθήνα και την Θεσσαλονίκη (βόρεια και νότια Ελλάδα). Τα παραπάνω χαρακτηριστικά την καθιστούν ως μία από τις δυναμικότερες αστικές περιοχές, λόγω της γεωγραφικής της θέσης (Στρατηγικό Σχέδιο Ανάπτυξης της Λάρισας, 2002).

Ο Βόλος ανήκει στις έξι μεγαλύτερες πόλεις του ελληνικού χώρου (5η θέση) με πληθυσμό άνω των 120.000 κατοίκων. Είναι η πρωτεύουσα του Νομού Μαγνησίας και βρίσκεται γεωγραφικά στην περιοχή της κεντρικής Ελλάδας. Αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα αστικά και βιομηχανικά κέντρα του ελληνικού αστικού συστήματος με αρκετά πλεονεκτική κεντροβαρική θέση στο δίκτυο της. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση από το κεντρικό οδικό και σιδηροδρομικό άξονα της χώρας που ενώνει τα δύο μεγάλα αστικά κέντρα, Αθήνα και Θεσσαλονίκη, ενώ δεν πρέπει να αγνοείται και η ύπαρξη του λιμανιού που παρέχει τη δυνατότητα θαλάσσιων συνδέσεων με άλλα λιμάνια και νησιά της ελληνικής επικράτειας. Σε σχέση με την Περιφέρεια Θεσσαλίας, χωροθετείται στο νοτιοανατολικό άκρο της, αποτελώντας παράλληλα και τη μοναδική θαλάσσια πύλη της (Στρατηγικό Σχέδιο Ανάπτυξης του Βόλου, 2006).

4. Προφίλ Επιχειρήσεων

Στους πίνακες 2 και 3 απεικονίζεται το προφίλ των επιχειρήσεων της έρευνας. 54,1% των επιχειρήσεων ανήκουν στο βιομηχανικό-μεταποιητικό τομέα. Αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές στο Βόλο όπου το 91,2 % των επιχειρήσεων βιομηχανικές-μεταποιητικές καθώς ο Βόλος είναι μια πόλη με έντονο βιομηχανικό παρελθόν (πίνακας 2). Επιπλέον, 85,4% των επιχειρήσεων είναι τοπικές, γεγονός που σημαίνει ότι η άποψη των επιχειρήσεων αυτών είναι ιδιαίτερα σημαντική καθώς έχουν επίγνωση του αστικού περιβάλλοντος (δυνατότητες-αδυναμίες), αλλά και των πολιτικών ανάπτυξης που ασκούνται από τους τοπικούς φορείς, τόσο προς όφελος των ίδιων των πόλεων όσο και δικό τους.

Αναφορικά με την ηλικία δημιουργήθηκαν τέσσερις χρονικές περιόδους, ενώ για το μέγεθος τρεις τάξεις. Πιο συγκεκριμένα, σε δυο χρονικές περιόδους παρατηρείται συγκέντρωση επιχειρήσεων. Η πρώτη είναι μεταξύ 1990-1999, που συμπίπτει με την πτώση του κομμουνιστικού καθεστώτος και την μετάβαση σε μια νέα κοινωνικοοικονομική και πολιτική πραγματικότητα για τις χώρες αλλά και τις πόλεις της Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Η δεύτερη περίοδος είναι αυτή από το 1979 και πριν, αλλά λόγω του εύρους της, δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί με σαφήνεια εάν υπήρξε κάποια έντονη συγκέντρωση επιχειρήσεων σε κάποια συγκεκριμένη υποπερίοδο της περιόδου αυτής. Σχετικά με τον αριθμό των εργαζομένων παρατηρείται, μια επικράτηση των μικρών επιχειρήσεων (60,5%), ενώ 32,5% αφορά μεσαίου μεγέθους επιχειρήσεις και ένα μικρό ποσοστό 6,8% αφορά σε μεγάλες. Συνεπώς αναφερόμαστε σε μικρομεσαίες επιχειρήσεις στο σύνολο τους (πίνακας 3).

Πίνακας 2. Κύρια παραγωγική δραστηριότητα

Δραστηριότητα	ΒΑΡΝΑ	%	ΜΠΑΡΙ	%	ΛΑΡΙΣΑ	%	ΒΟΛΟΣ	%	Σύνολο	%
Βιομηχ/ Μεταποίηση	35	40,2	42	43,7	39	55,7	52	91,2	168	54,1
Εμπόριο	28	32,1	17	17,7	25	35,7	3	5,3	73	23,5
Υπηρεσίες	10	11,5	23	23,9	2	2,9	2	3,5	37	11,9
Τουρισμός	14	16,0	14	14,5	4	5,7	0	0,0	32	10,3
Σύνολο	87	100,0	96	100,0	70	100,0	57	100,0	310	100,0

Πίνακας 3. Αριθμός επιχειρήσεων ανά ηλικία και μέγεθος

Περίοδοι Ηλικίας	N	% επί του συνόλου	Τάξεις αριθμού εργαζομένων		
			N	% επί του συνόλου	
2000-2005	29	9,4	0-49	188	60,5
1990-1999	112	36,1	50-249	101	32,5
1980-1989	66	21,3	≥ 250	21	6,8
1979 και πριν	103	33,2			
Σύνολο	310		Σύνολο	310	100,0

5. Αποτελέσματα

Στην ενότητα αυτή παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της περιγραφικής στατιστικής των δεδομένων της έρευνας. Ως εργαλεία στατιστικής χρησιμοποιούνται η 'μέση τιμή' (\bar{x}) και η 'τυπική απόκλιση' (S_2). Στον πίνακα 4 παρουσιάζονται ορισμένα στατιστικά στοιχεία των 26 συνολικά παραγόντων που εξετάζονται και οι οποίοι αφορούν στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά (πλεονεκτήματα) των πόλεων μελέτης. Η υψηλότερη \bar{x} (7.61) εμφανίζεται στην μεταβλητή 'Τηλεπικοινωνίες-Δίκτυα' και η χαμηλότερη \bar{x} (4.58) στην μεταβλητή 'Αποτελεσματικό δίκτυο αερογραμμών'. Αναφορικά με τις τυπικές αποκλίσεις, η μικρότερη S_2 (1.46) εμφανίζεται στην μεταβλητή 'Ποιότητα Ανώτατων Ιδρυμάτων και Ερευνητικών Κέντρων' και η

μεγαλύτερη S2 (2,91) στην μεταβλητή 'Αποτελεσματικό λιμενικό δίκτυο'. Όπως φαίνεται και από τον πίνακα όλες οι μεταβλητές είναι στατιστικά σημαντικές ($F \geq 2$, $p=0.01$) και ορισμένες που είναι οριακά σημαντικές.

Πίνακας 4. Στατιστικά στοιχεία ($n = 310$)

8	N	\bar{X}	S ²	F	Sig.
Ομάδα 1^η: ΟΙΚΟΝΟΜΙΕΣ ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΗΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΒΑΣΗΣ ΣΕ ΑΓΟΡΕΣ ΤΟΥ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ					
Πρόσβαση σε άλλες εθνικές αγορές	310	7,19	1,83	42,884	,000
Εγγύτητα σε πελάτες/ προμηθευτές	310	6,95	1,89	37,730	,000
Παρουσία ξένων (μη τοπικών επιχειρήσεων)	310	6,10	1,98	33,968	,000
Πρόσβαση στη Βόρεια και Δυτική Ευρωπαϊκή αγορά	310	6,01	1,83	16,332	,000
Πρόσβαση στη Νότια και Ανατολική Αγορά	310	6,23	1,74	5,245	,002
Διαθεσιμότητα υποστηρικτικών υπηρεσιών	310	6,32	1,61	6,662	,000
Ομάδα 2^η: ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ					
Διαθεσιμότητα ισχυρών επενδυτικών κινήτρων	310	5,33	1,77	9,548	,000
Στάση Αυτοδιοίκησης απέναντι στις επιχειρήσεις	310	5,03	1,61	17,628	,000
Χαμηλοί τοπικοί φόροι	310	4,66	1,57	18,684	,000
Ομάδα 3^η: ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ					
Διαθεσιμότητα εργατικού δυναμικού	310	6,42	2,03	13,573	,000
Ποιότητα και εξειδίκευση εργατικού δυναμικού	310	5,90	1,87	2,303	,077
Καλές εργασιακές σχέσεις και διαχείριση αυτών σε τοπικό επίπεδο	310	6,00	1,73	22,440	,000
Ήθος στην εργασία	310	6,12	1,79	26,737	,000
Ομάδα 4^η: ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΚΟΣΤΟΥΣ					
Χαμηλό κόστος γης	310	4,92	1,81	27,461	,000
Χαμηλό κόστος εργασίας	310	5,15	1,84	5,854	,001
Ομάδα 5^η: ΑΣΤΙΚΕΣ ΥΠΟΔΟΜΕΣ					
Αποτελεσματικό οδικό δίκτυο/ αυτοκινητόδρομοι, συνδέσεις	310	7,05	1,67	9,291	,000
Αποτελεσματικό δίκτυο σιδηροδρόμων	310	6,37	1,71	16,026	,000
Αποτελεσματικό λιμενικό δίκτυο	310	5,51	2,91	303,179	,000
Αποτελεσματικό δίκτυο αερογραμμών	310	4,58	2,71	298,623	,000
Τηλεπικοινωνίες-δίκτυα	310	7,61	1,55	5,401	,001
Ομάδα 6^η: ΕΡΕΥΝΑ-ΑΝΑΠΤΥΞΗ- ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ					
Διαθεσιμότητα Πανεπιστημίων και Ερευνητικών Κέντρων	310	7,02	1,60	20,701	,000
Ποιότητα ανώτατης και ανώτερης εκπαίδευσης	310	6,82	1,61	5,418	,001
Ποιότητα συνεχιζόμενης εκπαίδευσης και κατάρτισης	310	6,59	1,59	2,160	,093
Ποιότητα Ανώτατων Ιδρυμάτων και Ερευνητικών Κέντρων	310	6,06	1,54	2,655	,049
Ομάδα 7^η: ΠΟΙΟΤΗΤΑ ΖΩΗΣ - ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ					
Αισθητική εικόνα της πόλης	310	6,63	1,72	12,947	,000
Ελκυστικότητα του φυσικού περιβάλλοντος	310	7,13	1,98	72,862	,000
Σύνολο	310				

Στους πίνακες 5 και 6, παρουσιάζονται οι παράγοντες πλεονεκτήματα των τεσσάρων πόλεων (οι πέντε υψηλότερες μέσες τιμές) και αντίστοιχα παράγοντες μειονεκτήματα (οι πέντε χαμηλότερες μέσες τιμές). Παρατηρείται από τους πίνακες, ότι οι επιχειρήσεις της Βάρνας αποδίδουν υψηλή και αντίστοιχα χαμηλή σημαντικότητα σε συγκεκριμένους παράγοντες. Σε αντίθεση οι επιχειρήσεις του Μπάρι αποδίδουν την ίδια σημαντικότητα σε πολλούς διαφορετικούς παράγοντες. Το γεγονός αυτό σημαίνει ότι οι επιχειρήσεις του Μπάρι εκτιμούν ότι η πόλη διαθέτει μια ποικιλία πλεονεκτημάτων, τα οποία έως ένα βαθμό συντελούν στην ανταγωνιστικότητα της πόλης αλλά και των επιχειρήσεων. Η ίδια όμως εκτίμηση υπάρχει και για τα μειονεκτήματα της πόλης.

Πιο συγκεκριμένα οι επιχειρήσεις της Βάρνας αναδεικνύουν ως σημαντικούς παράγοντες που ανήκουν στις ομάδες των 'αστικών υποδομών', σε 'παράγοντες πρόσβασης σε πελάτες/ προμηθευτές' και στην 'ποιότητα ζωής και το περιβάλλον'. Σε αντίθεση οι επιχειρήσεις του Μπάρι, αναδεικνύουν ένα μίγμα παραγόντων από διαφορετικές ομάδες ως πολύ σημαντικούς. Σε αυτούς συγκαταλέγονται παράγοντες αστικών υποδομών, παράγοντες εργασίας, και ποιότητας ζωής και περιβάλλοντος. Τέλος παράγοντες, όπως οι τηλεπικοινωνίες, το λιμενικό δίκτυο και η ελκυστικότητα του περιβάλλοντος, εκτιμώνται ως πλεονεκτήματα από τις επιχειρήσεις και των δυο πόλεων, σε αντίθεση με τους παράγοντες πολιτικών ανάπτυξης και τους παράγοντες κόστους που θεωρούνται μειονεκτήματα.

Όσον αφορά τις ελληνικές πόλεις παρατηρούνται τα εξής: Υπάρχει μια καθολική υψηλή σημαντικότητα των επιχειρήσεων της Λάρισας σε συγκεκριμένους παράγοντες των ομάδων αστικών υποδομών (χερσαίες μεταφορές) και των παραγόντων πρόσβασης σε αγορές αλλά και σε πελάτες/ προμηθευτές. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει την ιδιαίτερη σημασία που αποδίδουν οι επιχειρήσεις της περιοχής στη γεωγραφική θέση της πόλης και το σύνολο των χαρακτηριστικών που την συνθέτουν. Σημαντικοί παράγοντες εκτιμώνται επίσης οι τηλεπικοινωνίες. Μεγαλύτερη διασπορά ομάδων πλεονεκτημάτων παρατηρείται για την πόλη του Βόλου, όπως αντίστοιχα υπάρχει και στο Μπάρι. Οι επιχειρήσεις της πόλης εκτιμούν ως κύρια πλεονεκτήματα την ομάδα των παραγόντων ποιότητα ζωής-περιβάλλον, αλλά παράλληλα αποδίδουν ιδιαίτερη σημαντικότητα στη γεωγραφική θέση της πόλης (άμεση πρόσβαση σε αγορές), στην ύπαρξη διαθέσιμου εργατικού δυναμικού, κάτι το οποίο ήταν κοινή τοποθέτηση όλων σχεδόν των βιομηχανικών κυρίως επιχειρήσεων της πόλης, αλλά και στην ύπαρξη και το ρόλο του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

Πίνακας 5. Πλεονεκτήματα σε Βάρνα, Μπάρι, Λάρισα και Βόλο
Βάρνα **Μπάρι**

Μεταβλητές	\bar{x}	S ²	Μεταβλητές	\bar{x}	S ²
Ελκυστικότητα φυσικού περιβάλλοντος	8.1	1.6	Τηλεπικοινωνίες	7.1	1.5
Τηλεπικοινωνίες	8.0	1.6	Διαθεσιμότητα εργατικού δυναμικού	6.6	1.9
Λιμενικό δίκτυο	7.7	1.8	Λιμενικό δίκτυο	6.5	1.5
Πρόσβαση σε πελάτες/ προμηθευτές	7.3	1.8	α) Ήθος στην εργασία	6.4	1.6
			β) Οδικό δίκτυο	6.4	1.6
			γ) Ελκυστικότητα φυσικού περιβάλλοντος	6.4	1.7
Δίκτυο αερογραμμών	7.2	1.8	α) Καλές εργασιακές σχέσεις	6.3	1.6
			β) Ποιότητα ανώτατης εκπαίδευσης	6.3	1.5
Λάρισα			Βόλος		
Μεταβλητές	\bar{x}	S ²	Μεταβλητές	\bar{x}	S ²
Πρόσβαση σε άλλες εθνικές αγορές	8.2	1.2	Ελκυστικότητα φυσικού περιβάλλοντος	8.8	1.1
α) Οδικό δίκτυο	7.7	1.1	Πρόσβαση σε άλλες εθνικές αγορές	8.4	1.1
β) Τηλεπικοινωνίες	7.7	1.2			
Πρόσβαση σε πελάτες/ προμηθευτές	7.5	1.6	α) Τηλεπικοινωνίες	7.4	1.4
			β) Αισθητική εικόνα της πόλης	7.4	1.4
Δίκτυο σιδηροδρόμων	7.1	1.4	α) Ποιότητα ανώτατης εκπαίδευσης	7.3	1.2
			β) Διαθεσιμότητα εργατικού δυναμικού	7.3	1.3

Στον πίνακα 6 παρουσιάζονται οι παράγοντες που εκτιμώνται από τις επιχειρήσεις ως μειονεκτήματα στις πόλεις μελέτης. Στην περίπτωση της Βάρνας, ως λιγότερο σημαντικό, εκτιμώνται παράγοντες από τις ομάδες 'κόστους', και 'πολιτικών ανάπτυξης'. Το σημαντικό είναι ότι οι παράγοντες αυτοί εκτιμώνται ως μειονεκτήματα από όλες τις επιχειρήσεις για όλες τις πόλεις.

Ειδικότερα στις ελληνικές πόλεις εμφανίζονται ως μειονεκτήματα, εκτός από τους παράγοντες κόστους και πολιτικών ανάπτυξης, οι παράγοντες της ομάδας των αστικών υποδομών. Συγκεκριμένα στην πόλη της Λάρισας η έλλειψη θαλάσσιων και αεροπορικών συνδέσεων εμφανίζεται ως μείζον παράγοντας που επιδρά αρνητικά στην ανάπτυξη της πόλης, ενώ για τις επιχειρήσεις του Βόλου, τόσο το υπάρχον σιδηροδρομικό όσο και αεροπορικό δίκτυο (αερολιμένας Νέας Αγχιάλου) κρίνονται ανεπαρκή. Αναφορικά με τις ομάδες παραγόντων που είναι κοινές σε όλες τις πόλεις, παρατηρούμε ότι αυτές είναι τρεις. Πιο συγκεκριμένα οι ομάδες των πολιτικών ανάπτυξης και κόστους είναι κοινές για όλες τις ομάδες, ενώ η ομάδα των αστικών υποδομών για τις ελληνικές πόλεις.

Προκύπτει το συμπέρασμα ότι κυρίως οι παράγοντες πολιτικών ανάπτυξης αλλά και οι παράγοντες κόστους αποτελούν σοβαρά μειονεκτήματα στις πόλεις μελέτης. Το γεγονός αυτό αντικατοπτρίζει μια έντονη δυσαρέσκεια ως προς τον ρόλο που επιτελούν οι τοπικοί και περιφερειακοί φορείς εξουσίας στις πόλεις μελέτης αλλά και στην αποτελεσματικότητα των πολιτικών ανάπτυξης η οποία συνδέεται άμεσα τόσο με το χαρακτήρα και τη φύση των τοπικών αυτοδιοικήσεων ανά περιοχή-χώρα, όσο και από την ικανότητα των εκάστοτε φορέων να σχεδιάσουν και να υλοποιήσουν αποτελεσματικές πολιτικές που να αποφέρουν όφελος στις ομάδες που δραστηριοποιούνται στο περιβάλλον των πόλεων.

Πίνακας 6. Μειονεκτήματα σε Βάρνα, Μπάρι, Λάρισα και Βόλο

Βάρνα			Μπάρι		
Μεταβλητές	\bar{x}	S^2	Μεταβλητές	\bar{x}	S^2
Διαθεσιμότητα ισχυρών επενδυτικών κινήτρων	4.6	1.8	α) Διαθεσιμότητα ισχυρών επενδυτικών κινήτρων	5.3	1.9
			β) Στάση αυτοδιοίκησης απέναντι στις επιχειρήσεις	5.3	1.8
Χαμηλό Κόστος εργασίας	4.5	2.4	Κόστος εργασίας	5.1	1.7
Στάση αυτοδιοίκησης απέναντι στις επιχειρήσεις	4.1	1.4	Πρόσβαση στη Βόρεια και Δυτική Ευρώπη	5.0	1.7
Χαμηλό Κόστος χρήσης γης	3.7	2.0	Χαμηλό Κόστος χρήσης γης	4.9	1.5
Χαμηλοί τοπικοί φόροι	3.7	1.4	α) Παρουσία ξένων (μη τοπικών) επιχειρήσεων	4.7	1.4
			β) Χαμηλοί τοπικοί φόροι	4.7	1.6
Λάρισα			Βόλος		
Μεταβλητές	\bar{x}	S^2	Μεταβλητές	\bar{x}	S^2
α) Στάση αυτοδιοίκησης απέναντι στις επιχειρήσεις	5.7	1.2	Χαμηλό Κόστος χρήσης γης	5.6	0.9
β) Κόστος εργασίας	5.7	1.3	α) Κόστος εργασίας	5.3	1.1
Ποιότητα εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού	5.6	1.5	β) Δίκτυο σιδηροδρόμων	5.3	1.3
			γ) Διαθεσιμότητα ισχυρών επενδυτικών κινήτρων	5.3	1.4
Ελκυστικότητα φυσικού περιβάλλοντος	5.4	1.3	Χαμηλοί τοπικοί φόροι	5.1	1.1
Χαμηλοί τοπικοί φόροι	5.3	1.3	Στάση αυτοδιοίκησης απέναντι στις επιχειρήσεις	4.9	1.3
α) Λιμενικό δίκτυο	1.0	0.0	Δίκτυο αερογραμμών	3.3	0.7
β) Δίκτυο αερογραμμών	1.0	0.0			

Συμπερασματικά, οι επιχειρήσεις όλων των πόλεων αναδεικνύουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και ομάδες παραγόντων, ως πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα των πόλεων, στηρίζοντας την ανταγωνιστικότητα σε αυτούς. Ειδικότερα οι επιχειρήσεις του Μπάρι, προσανατολίζονται στην ύπαρξη ενός μίγματος σημαντικών και λιγότερο σημαντικών παραγόντων, χωρίς να αποδίδουν σε κάποιο ιδιαίτερα υψηλό βαθμό σημαντικότητας. Το γεγονός αυτό εκφράζεται με συγκέντρωση μέσω τιμών σε συγκεκριμένες κλίμακες, σε αντίθεση με την ευρύτητα των εκτιμήσεων των επιχειρήσεων της Βάρνας.

6. Συμπεράσματα

Στην ανάλυση που προηγήθηκε, παρουσιάστηκαν πρωτογενή δεδομένα των επιχειρήσεων των πόλεων της Βάρνας, του Μπάρι, της Λάρισας και του Βόλου για μια σειρά από παράγοντες, που οι επιχειρήσεις εκτιμούν ότι συμβάλουν ή θεωρούνται υπεύθυνοι για την ανταγωνιστικότητα των πόλεων και των επιχειρήσεων.

Συγκεκριμένα, προέκυψε ότι οι 'Οικονομίες Συγκέντρωσης και πρόσβασης σε αγορές' και η 'Ποιότητα ζωής-Περιβάλλον', έχουν μεγάλη σημασία για το σύνολο των επιχειρήσεων. Το γεγονός αυτό έρχεται σε πλήρη ταύτιση με τις μέχρι τώρα τοποθετήσεις (Crozet et al, 2004; Blakely, 1994) αναφορικά με την ρόλο των οικονομιών συγκέντρωσης αλλά και της ανάπτυξης δικτύων πρόσβασης (Paradaskalopoulos et al, 2005) σε εγχώριες και ευρωπαϊκές αγορές, στην ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων, ενώ παράλληλα αναδεικνύει και την μεγάλη πλέον σημασία που έχουν για την ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων και παράγοντες μη παραδοσιακά οικονομικοί, οι λεγόμενοι ποιοτικοί παράγοντες (Rogerson, 1999), όπως ο παράγοντας 'ελκυστικότητα του φυσικού περιβάλλοντος'.

Από την άλλη πλευρά οι παράγοντες που φαίνεται ότι 'χάνουν' στο βαθμό της σημαντικότητας τους, είναι οι κατά κύριο λόγο οι παράγοντες 'κόστους' (εργασία, αξία χρήσης γης, τοπικοί φόροι) και οι παράγοντες 'αστικών πολιτικών'. Οι επιχειρήσεις φαίνεται να εκτιμούν ότι οι παράγοντες κόστους, αποτελούν μειονεκτήματα των πόλεων και κατά συνέπεια συνδέονται αρνητικά και με τη δική τους ανταγωνιστικότητα. Οι χαμηλές τιμές σε εργασία, χρήση γης και φόρους παρέχουν τη δυνατότητα προσέλκυσης επιχειρήσεων, οι οποίες δεν συνεισφέρουν στην οικονομική ανάπτυξη των πόλεων, δεν αποτελούν πόλους έλξης για την προσέλκυση και άλλων επενδύσεων, δεν συνεισφέρουν στη δημιουργία ανταγωνιστικού κλίματος στην περιοχή και κατά συνέπεια λειτουργούν ως ανασταλτικοί παράγοντες στην ανταγωνιστικότητα τόσο των περιοχών όσο και των επιχειρήσεων που είναι εγκατεστημένες σε αυτές. Παράλληλα οι παράγοντες 'στάση της τοπικής αυτοδιοίκησης απέναντι στις επιχειρήσεις' και η 'διαθεσιμότητα ισχυρών επενδυτικών κινήτρων', αναδεικνύονται ως μείζον μειονεκτήματα των πόλεων μελέτης.

Εν κατακλείδι μπορούμε να υποστηρίξουμε, ότι τα αποτελέσματα της μέχρι τώρα ανάλυσης αναδεικνύουν έως ένα βαθμό την σημαντικότητα ορισμένων παραγόντων – πλεονεκτημάτων στην ανταγωνιστικότητα των πόλεων και των επιχειρήσεων. Επιβεβαιώνουν το ενδιαφέρον που έχει αποδοθεί τα τελευταία χρόνια στους απατούς (soft) παράγοντες και της σημασίας που έχουν τόσο για τις πόλεις όσο και για τις επιχειρήσεις, ενώ ενισχύουν τη βαρύτητα που εξακολουθούν να έχουν οι οικονομικοί-επιχειρησιακοί παράγοντες αλλά ως ένα βαθμό και οι αστικές υποδομές και οι εργασιακοί παράγοντες, για την ανάπτυξη τόσο των πόλεων, όσο και των επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται σε αυτές.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

Σταθακόπουλος, Β. 2005: Μέθοδοι έρευνας αγοράς, Εκδ. ΣΤΑΜΟΥΛΗΣ, Αθήνα

Στρατηγικό Σχέδιο Ανάπτυξης της Λάρισας (2002), Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Εργαστήριο

Περιφερειακών Οικονομικών Αναλύσεων.

Στρατηγικό Σχέδιο Ανάπτυξης του Βόλου (2006) Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Εργαστήριο Περιφερειακών Οικονομικών Αναλύσεων

Ξένη

Atkinson R., 1999: An urban policy in Europe. Nordregio, no 4.

Blakely J.E., 1994: Planning Local Economic Development: Theory and Practice. Sage publications, 2nd edition

Boyer, R and D. Savageau, 1981: Places Rated Almanac: Your guide to finding the best places to live in America. Chicago: Rand McNally

Budryte A. 2005: Corporate income taxation in Lithuanian in the context of the EU. Research in International Business and Finance, 19, 200-228

Commission of European Community, Directorate General for Regional Policies, 1993: New location factors for mobile investment in Europe. Final report in cooperation with Ernst-Young, Brussels, Luxembourg

Craglia M., **Λ. Λεοντιδου**, G. Nuvolati and J.Schweikart, 1999: **Αξιολόγηση της ποιότητας ζωής στις ευρωπαϊκές περιφέρειες και πόλεις. Ευρωπαϊκές Κοινότητες, Βέλγιο**

Crozet M., T. Mayer and J-L Mucchielli, 2004: How do firms agglomerate?: A study of FDI in France. Regional Science and Urban Economics, 34(1), 27-54

D’Arcy E. and G. Keogh, 1999: The property market and urban competitiveness: a review. Urban Studies, 36 (5-6), 917-928

Deas I. and B.Giordano, 2001: Conceptualising and measuring urban competitiveness in major English cities: an exploratory approach. Environment and Planning A, 33, 1411-1429

Desai M., C.F. Foley and J.R. Hitnes, 2004: Economic effect of regional taxes Havens. NBER Working Paper 10806

Doeringer P., C. Evans-Klock, and D.Terkla, 2004: What attracts high performance factories? Management culture and regional advantage. Regional Science and Urban Economics, 34, 591-618

Donald B., 2001: Economic Competitiveness and Quality of life in City Regions: A review of the literature. Williams Research. Com. Inc, Canada

Doutriaux, J., 2003: University-Industry linkages and the development of knowledge clusters in Canada. Local Economy, 18 (1), 63-79

European Commission, 1996: Prospects for the development of the central and capital cities and regions. Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg

Keune M., 2001: Regions, regional institutions and regional development. SEED Working Paper, 16, International Labour Office, Geneva

Lavergne F. and P. Mollet, 1991: The international development of intermediate sized cities in Europe: strategies and networks. Ekistics, 58(350/351), 368-381

Leeming K., 2002: Community businesses-lessons from Liverpool, UK. Community Development Journal, 37 (3), 260-267

Likert R., 1932: A Technique for the measurement of Attitudes. Archives of Psychology, no. 140

Maskell P. and A. Malmberg, 1999: The competitiveness of firms and regions: 'Ubiquitification' and the importance of localized learning. European Urban and Regional Studies, 6, 9-25

Papadaskalopoulos A., A. Karaganis and M. Christofakis, 2005: The spatial impact of EU Pan-European transport axes: City clusters formation in the Balkan Area and development perspectives. Transport Policy, 12, 488-499

Porter M.E, 1990: The Competitive Advantage of Nations. Free Press, New York

Rogerson J. R, 1999: Quality of Life and city competitiveness. Urban Studies, 36 (5-6), 969-985

Syrett S., 1994: Local Power and Economic Policy: Local Authority Economic Initiatives in Portugal. Regional Studies, 28(1), 53-67

Twomey F.D., 2002: Organisational Competitiveness: Building performance and learning. Competitiveness Review, 12 (2).

van den Berg L., P. Pol, W. van Winden and P. Woets, 2004: European cities in the knowledge economy: the cases of Amsterdam, Dortmund, Eindhoven, Helsinki, Manchester, Munich, Munster, Rotterdam and Zaragoza. Euricur, Erasmus University, Rotterdam

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ: ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗ ΘΕΜΑΤΟΛΟΓΙΑ

Σκορδίλη Σ.¹, Χατζημιχάλης Κ.²

¹Λέκτορας, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο.

²Καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο.

Περίληψη

Ο όρος παγκοσμιοποίηση αποτελεί χωρίς αμφιβολία την εμβληματική λέξη της εποχής μας. Χρησιμοποιείται με μεγάλη ευκολία, συχνά αυθαίρετα και καταχρηστικά, για να εκφράσει τις τρέχουσες εξελίξεις στην κοινωνική και οικονομική ζωή του πλανήτη. Έχει γίνει πλέον φανερό ότι η παγκοσμιοποίηση, από τη φύση της, είναι ένα γεωγραφικό φαινόμενο. Σημείο εκκίνησης οποιασδήποτε συζήτησης για την παγκοσμιοποίηση δεν μπορεί να είναι άλλο από τη μελέτη των χωρικών ροών που αναπτύσσονται σε παγκόσμιο επίπεδο και τους τρόπους με τους οποίους αυτές διασυνδέονται και αλληλεπιδρούν σε συγκεκριμένους τόπους. Η εισήγηση επιχειρεί να θέσει τα βασικά ερωτήματα που απασχολούν τη θεωρητική συζήτηση που διεξάγεται στα πλαίσια της Οικονομικής Γεωγραφίας και εξετάζει τους μετασχηματισμούς στον παγκόσμιο χάρτη της οικονομικής δραστηριότητας.

Η τελευταία δεκαετία είναι περίοδος δραματικών μετασχηματισμών της παγκόσμιας οικονομίας. Η εντυπωσιακή αύξηση του όγκου και η αλλαγή της μορφής των διεθνών εμπορικών και επενδυτικών ροών, η ανάπτυξη καινοτόμων υπερεθνικών παραγωγικών δικτύων που συντονίζονται από Διεθνικές Εταιρίες, η βαθμιαία ενσωμάτωση της Κίνας και της Ινδίας στην παγκόσμια οικονομία, έχουν εντείνει τις διαδικασίες διεθνοποίησης, αστάθειας και αλληλεξάρτησης. Διαδικασίες που αποδίδονται με τον μάλλον ασαφή και συχνά παρερμηνευμένο όρο «παγκοσμιοποίηση», που αποτελεί χωρίς αμφιβολία την εμβληματική λέξη της εποχής μας. Χρησιμοποιείται με μεγάλη ευκολία, συχνά αυθαίρετα και καταχρηστικά, για να εκφράσει τις τρέχουσες εξελίξεις στην κοινωνική και οικονομική ζωή του πλανήτη. Πρόκειται για ένα σύνθετο φαινόμενο, ένα σύνδρομο αλλαγών που διαπερνούν όλες τις όψεις της κοινωνικής ζωής, την οικονομία, την πολιτική, τον πολιτισμό.

Η ενεργοποίηση των διαδικασιών παγκόσμιας ολοκλήρωσης έχει θέσει μια σειρά νέα ερωτήματα και προκλήσεις για όλο το φάσμα των κοινωνικών επιστημών. Τα Οικονομικά, η Πολιτική Επιστήμη, η Κοινωνιολογία, καλούνται να ερμηνεύσουν και να επεξηγήσουν πρωτόγνωρες διαδικασίες που ευρίσκονται σε εξέλιξη σε παγκόσμιο επίπεδο, να εντοπίσουν τις αιτίες που τις προκαλούν και να εκτιμήσουν τις επιπτώσεις τους. Περισσότερο σημαντικά όμως καλούνται να επανεκτιμήσουν την αξία των μεθόδων και πρακτικών που εφαρμόζουν. Στο πεδίο των Οικονομικών δοκιμάζεται η δυνατότητα των κρατών να ασκήσουν εθνικές πολιτικές ενεργού ζήτησης στα πλαίσια Κεϋνσιανών υποδειγμάτων. Η Πολιτική επιστήμη επανεξετάζει τα όρια της κυριαρχίας των εθνικών κρατών και τη δικαιοδοσία υπερεθνικών οργάνων διακυβέρνησης. Η Κοινωνιολογία αναθεωρεί τη συζήτηση για τη διαμόρφωση εθνικών ταυτοτήτων.

Ωστόσο, η κοινωνική επιστήμη που φάνηκε ότι θα έχει τα μεγαλύτερα προβλήματα είναι η Ανθρωπογεωγραφία αφού εκτός από τα ερωτήματα και τα θεωρητικά της εργαλεία αμφισβητήθηκε αυτό καθαυτό το αντικείμενο μελέτης της ο χώρος και η χωρική διαφοροποίηση. Οι οπαδοί ενός ισχυρού ρεύματος σκέψης, της θέσης της υπερπαγκοσμιοποίησης, σε κείμενα με σημαντική απήχηση στο χώρο των επιχειρήσεων και στην κοινή γνώμη, υποστηρίζουν ότι έχει ήδη διαμορφωθεί μια παγκόσμια οικονομία χωρίς

σύνορα. Εδράζουν την κριτική τους στις επαναστατικές εφαρμογές των νέων τεχνολογιών μεταφορών και επικοινωνιών και τη φιλελευθεροποίηση των αγορών και υποστηρίζουν ότι οι γρήγορες, πυκνές και απρόσκοπτες ροές ανθρώπων, προϊόντων και πληροφοριών, από το ένα μέρος του κόσμου στο άλλο, οδηγούν στην ισοπέδωση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών των τόπων και παράγουν ομοιογενείς τόπους. Είναι φανερό ότι οι απόψεις αυτές εξισώνουν την παγκοσμιοποίηση με μια τάση ομοιογενοποίησης. Απαξιώνουν δηλαδή αυτό καθαυτό το αντικείμενο μελέτης της Γεωγραφίας, το χώρο και τη χωρική διαφοροποίηση, υπονοώντας ότι η ομοιογενοποίηση του χώρου οδηγεί αναγκαστικά στη συρρίκνωση ή/και πλήρη αμφισβήτηση της Γεωγραφίας.

Πλησιάζοντας στο τέλος της πρώτης δεκαετίας του 21ου αιώνα έχει γίνει πλέον φανερό ότι οι απόψεις αυτές δεν μπορούν να υποστηριχτούν από εμπειρικά δεδομένα. Αν ο κόσμος συρρικνώνεται σε όρους απόστασης δεν συρρικνώνεται ομοιόμορφα για όλους τους ανθρώπους και για όλους τους τόπους. Η επιφάνεια του χωροχρόνου είναι πλαστική. Άλλοι τόποι και άνθρωποι έχουν έρθει πιο κοντά ενώ άλλοι παραμένουν απομονωμένοι. Η βελτίωση των μεταφορικών υποδομών τείνει να είναι συγκεντρωμένη γεωγραφικά. Οι μεγάλες αστικές συγκεντρώσεις σίγουρα έχουν έλθει πιο κοντά ενώ εκτεταμένες περιοχές της υπαίθρου και μικρές κωμοπόλεις απομακρύνονται. Από την άλλη πλευρά δεν έχουν όλοι οι κάτοικοι του πλανήτη πρόσβαση στις λεωφόρους της πληροφορικής ούτε όλοι/ες έχουν τη δυνατότητα να πληρώνουν το αντίτιμο των αεροπορικών εισιτηρίων. Ένας σχολιαστής της παγκοσμιοποίησης αναφέρει ότι αν «βρισκόμαστε ο ένας στην αυλή του άλλου» αυτό ισχύει γιατί μερικοί από μας ποτέ δεν έφυγαν από τη δική τους (Allen & Hamnett 1995).

Απεναντίας έχει γίνει πλέον φανερό ότι η παγκοσμιοποίηση, από τη φύση της, είναι ένα γεωγραφικό φαινόμενο. Εξ ορισμού αναφέρεται σε διαδικασίες που εκδηλώνονται στο μεγαλύτερο μέρος του πλανήτη, καθώς και στις αυξανόμενες διασυνδέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα σε διαφορετικές περιοχές. Ο τόπος και ο χώρος είναι αναπόσπαστα στοιχεία της παγκοσμιοποίησης που καθορίζουν την εσωτερική δυναμική και τις επιπτώσεις του φαινομένου. Είναι απορίας άξιο πώς μπορεί να μελετηθεί, ο κατεξοχήν φορέας της παγκοσμιοποίησης, η υπερεθνική παραγωγή, αγνοώντας τη διάσταση του χώρου. Οι Διεθνικές Εταιρίες είναι από τη φύση τους οικονομικές - γεωγραφικές οντότητες. Ο ορισμός τους και ο λόγος ύπαρξης τους βασίζεται στην ιδέα της γεωγραφικής διαφοροποίησης (Barnes & Sheppard 2000). Σημείο εκκίνησης οποιασδήποτε συζήτησης για την παγκοσμιοποίηση δεν μπορεί να είναι άλλο από τη μελέτη των χωρικών ροών που αναπτύσσονται σε παγκόσμιο επίπεδο και τους τρόπους με τους οποίους αυτές διασυνδέονται και αλληλεπιδρούν.

Στόχος της προτεινόμενης ομάδας εργασίας είναι να προκαλέσει τη συζήτηση και ανταλλαγή απόψεων ανάμεσα στα μέλη της ελληνικής κοινότητας των Οικονομικών Γεωγράφων γύρω από τη «νέα» Γεωγραφία της οικονομικής δραστηριότητας που διαμορφώνουν οι δυνάμεις της παγκοσμιοποίησης.

Οι εισηγήσεις που θα της ομάδας εργασίας εντάσσονται σε δυο βασικές κατευθύνεις έρευνας που έχουν αναπτυχθεί στην Οικονομική Γεωγραφία στα πλαίσια της συζήτησης για την παγκοσμιοποίηση.

Η πρώτη ασχολείται με τη μελέτη της αλληλεπίδρασης του τοπικού με το παγκόσμιο. Σύμφωνα με αυτήν την προσέγγιση η παγκοσμιοποίηση δεν είναι μια εξωγενής δύναμη που εφαρμόζεται σε τόπους - παθητικούς υποδοχείς. Δεν υφίσταται μια μονομερής σχέση ανάμεσα σε παγκόσμιες ροές και τοπικά παγιωμένα χαρακτηριστικά. Υπάρχει μια διαλεκτική σχέση αλληλεπίδρασης ανάμεσα στο παγκόσμιο και το τοπικό. Μια σχέση που εκδηλώνεται με πολλαπλές και ασύμμετρες αλληλεξαρτήσεις ανάμεσα στους τόπους και ευρύτερα πεδία δράσης και επιρροής. Οι εκάστοτε απειλές και ευκαιρίες προκύπτουν από τις επιδράσεις της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας και των πολιτικών και πολιτιστικών ροών που την ορίζουν με τα εγγενή τοπικά χαρακτηριστικά. Αν αυτήν την αλληλεπίδραση προκύπτουν κατά περίπτωση διαφοροποιημένες δυνατότητες, απειλές, ή ευκαιρίες (Amin & Thrift 1997). Η συζήτηση γύρω

από την αλληλεπίδραση του τοπικού με το παγκόσμιο έχει δώσει νέα πνοή και δυναμική στο πεδίο και έχει συμβάλει σημαντικά στη διαμόρφωση της «Νέας Οικονομικής Γεωγραφίας». Έχει αναδείξει τον τόπο ως ένα συστατικό στοιχείο της παγκόσμιας Πολιτικής Οικονομίας και έχει διατυπώσει μια πειστική απάντηση σε όσους υποστηρίζουν ότι η οικονομική δραστηριότητα αποχωρικοποιείται.

Η δεύτερη κατεύθυνση επικεντρώνει στη μελέτη της γεωγραφικής εξάπλωσης των οικονομικών ροών. Το ζήτημα της εκρηκτικής ανάπτυξης των Διεθνικών Εταιρών είναι αυτό που απασχολεί το μεγαλύτερο μέρος της συζήτησης για την οικονομική παγκοσμιοποίηση. Οι ΔΕ, μεταξύ άλλων, έχουν χαρακτηριστεί ως οι υποκινητές και διαμορφωτές (Dickens 2003), οι οδηγοί (Jones 2005) και οι πρωταγωνιστές (Held & McGrew 2000) της παγκοσμιοποίησης. Από τις αρχές της δεκαετίας 1980, που θεωρείται το χρονικό όριο ενεργοποίησης εντεινόμενων διαδικασιών παγκόσμιας ολοκλήρωσης των εθνικών οικονομιών, οι διεθνείς ροές των Άμεσων Ξένων Επενδύσεων (στο εξής ΑΞΕ) αυξάνονται με πολύ μεγαλύτερο ρυθμό από τις διεθνείς εμπορικές ροές. Η εξέλιξη των στατιστικών δεδομένων είναι αποκαλυπτική. Ήδη την περίοδο 1983-1990 οι ροές των ΑΞΕ αυξήθηκαν με μέσο ετήσιο ρυθμό 34% ενώ η αντίστοιχη αύξηση του διεθνούς εμπορίου ήταν μόλις 9% (Hirst & Thompson 1996). Άλλωστε, πρόσφατες εκτιμήσεις θεωρούν ότι περισσότερο από το 1/3 της αξίας του διεθνούς εμπορίου αφορά ενδο-εταιρικό εμπόριο, εξαγωγική δραστηριότητα ή ανταλλαγές μεταξύ θυγατρικών ή συνεργαζόμενων εταιριών των Διεθνικών Εταιριών (Dickens 2003a:53).

Τις τελευταίες δεκαετίες όλοι οι δείκτες δραστηριότητας των ΔΕ αυξάνονται με πρωτοφανείς ρυθμούς. Στοιχεία του τέλους της δεκαετίας 1970 εκτιμούσαν τον αριθμό τους σε 7.000. Στις αρχές της δεκαετίας 1990 είχαν φτάσει τις 38.500, το 2000 ο αριθμός τους είχε ξεπεράσει τις 60.000 ενώ, τα πλέον πρόσφατα αξιόπιστα δεδομένα (2005) εκτιμούν τον αριθμό τους σε 77.000. (Yeung & Tickell 2003, Ieto-Gillies 1997, Held & McGrew 2004, UNCTAD 2006). Πιο σημαντικά δε στον αριθμό αυτό αντιστοιχεί ένας συνεχής αυξανόμενος αριθμός θυγατρικών εταιριών που έχει πλέον ξεπεράσει τις 770.000 (UNCTAD 2006). Εκτιμάται ότι οι ΔΕ συμβάλουν με ποσοστό 25% στην παγκόσμια παραγωγή (Held & McGrew 2004). Σύμφωνα με στοιχεία του 2005 οι θυγατρικές εταιρίες των ΔΕ παράγουν προστιθέμενη αξία \$4,5 τρις., απασχολούν 62 εκατ. εργαζόμενους/ες και εξαγουν αγαθά και υπηρεσίες αξίας μεγαλύτερης από \$4 τρις. (UNCTAD 2006). Η αύξηση όλων των δεδομένων δραστηριότητας των ΔΕ συνοδεύεται από ισχυρές τάσεις συγκεντροποίησης. Ένας ολοένα μικρότερος αριθμός ΔΕ συμβάλλει με ολοένα και μεγαλύτερο ποσοστό στη διαμόρφωση της παγκόσμιας παραγωγής. Κυρίως με τρόπους έμμεσης επέκτασης, μέσω πρωτοφανών σε μέγεθος (mega-mergers) διακρατικών Εξαγορών και Συγχωνεύσεων, έχουν διαμορφωθεί γιγάντιες ΔΕ που κυριαρχούν σε πολλές αγορές προϊόντων και γεωγραφικές αγορές. Πρόκειται χωρίς αμφιβολία για τεράστιες οικονομικές δυνάμεις με οικονομικά μεγέθη αντίστοιχα αναπτυγμένων οικονομιών του πλανήτη.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο παγκόσμιος χάρτης της οικονομικής δραστηριότητας μετασχηματίζεται γοργά. Ωστόσο η θέση των οπαδών της υπερπαγκοσμιοποίησης περί άτοπων εταιριών χωρίς κράτος και χωρίς εθνική ταυτότητα δεν αντέχει σε εμπειρική επιβεβαίωση.

Τόσο η προέλευση όσο και η γεωγραφική εξάπλωση των βασικών δραστηριοτήτων των ΔΕ παραμένει εξαιρετικά πολωμένη σε λίγες χώρες εντός των ορίων βασικών περιφερειακών συνασπισμών. Μια μικρή ομάδα αναπτυγμένων χωρών εξακολουθεί να αποτελεί τις σημαντικές χώρες αποστολής ΑΞΕ. Επιπλέον, στοιχεία δραστηριότητας των μεγαλύτερων ΔΕ σε παγκόσμιο επίπεδο αποκαλύπτουν ότι η χώρα προέλευσης τους εξακολουθεί να διαδραματίζει εξαιρετικά σημαντικό ρόλο για τουλάχιστον τρεις λόγους. Πρώτον, η συντριπτική πλειοψηφία των ΔΕ εξακολουθεί να διατηρεί πολύ ισχυρό εθνικό προσανατολισμό για μια σειρά βασικές παραμέτρους της οικονομικής δραστηριότητας όπως το ενεργητικό, η απασχόληση και οι πωλήσεις. Δεύτερον, παρατηρείται ισχυρός εθνικός προσανατολισμός και στη χωροθέτηση ανώτερων διοικητικών, ερευνητικών και παραγωγικών

λειτουργιών. Τρίτον, οι ΔΕ που εκκινούν από την ίδια χώρα είναι σε μεγάλο βαθμό, φορείς του επιπέδου γνώσεων, των κοινωνικών, πολιτικών, οικονομικών και πολιτισμικών χαρακτηριστικών των χωρών-εδρών τους και χαρακτηρίζονται από παρεμφερείς εταιρικές κουλτούρες. Οι διαχρονικές μεταβολές στο σκέλος των χωρών – στόχων των ΔΕ είναι πιο εντυπωσιακές. Αντικατοπτρίζουν τις σημαντικές μεταβολές στο διεθνές ρυθμιστικό, πολιτικό και τεχνολογικό περιβάλλον των τελευταίων δεκαετιών, καθώς και τις μεταβολές στην κλαδική σύνθεση των ΑΞΕ. Η σημαντικότερη εξέλιξη εντοπίζεται στην ισχυροποίηση της Τριαδικής Οικονομίας. Τόσο οι αγορές όσο και οι χώρες –προορισμοί των ΑΞΕ εντοπίζονται στις χώρες της Τριάδας που ορίζεται από τις περιφέρειες της Βόρειας Αμερικής - Ευρωπαϊκής Ένωσης - Ανατολικής και Νοτιοανατολικής Ασίας. Οι βασικές διαδρομές των ροών ΑΞΕ έχουν αφετηρία και προορισμό αναπτυγμένες χώρες, ενώ η διείσδυση σε διεθνείς αγορές συνήθως περιορίζεται εντός του περιφερειακού μπλοκ της χώρας-έδρας της ΔΕ. Έχει ισχυροποιηθεί περαιτέρω η σχετική θέση των ΗΠΑ και της Ευρωπαϊκής Ένωσης ενώ, τις τελευταίες δεκαετίες έχει προβάλλει ένας δυναμικός τρίτος πυλώνας που περιλαμβάνει κυρίως τα Νέα Βιομηχανικά Κράτη της Ανατολικής και ΝΑ Ασίας.

Ωστόσο είναι φανερή η αδυναμία των αριθμητικών δεδομένων να αποδώσουν το εύρος και την έκταση των μεταβολών, αφού αδυνατούν να καταγράψουν τους τρόπους γεωγραφικής διείσδυσης των ΔΕ. Οι πολλαπλές εφαρμογές των ΤΠΕ και η βαθμιαία απελευθέρωση των ρυθμίσεων του διεθνούς εμπορίου έχουν προσδώσει στις ΔΕ πρωτοφανή χωροθετική ευελιξία και κινητικότητα που φαίνεται ότι την εκμεταλλεύονται με τον καλύτερο τρόπο. Η ανάπτυξη ενδο και εξω-εταιρικών δικτύων αποτελεί μια πολύ σημαντική εξέλιξη. Ο συντονισμός και ο έλεγχος παγκόσμιων παραγωγικών δικτύων, η ευρεία εκχώρηση βασικών τους λειτουργιών σε τρίτες επιχειρήσεις, η σύναψη σχέσεων συνεργασίας με ανταγωνιστικές επιχειρήσεις, αποτελούν πλέον πολύ διαδεδομένους πρακτικές των ΔΕ που μετριάζουν το κόστος και το ρίσκο της διεθνούς επέκτασης. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι ΔΕ διαπερνούν τους τόπους με μεγαλύτερη ευκολία παρά ποτέ. Μέσα σε 15 χρόνια η ΔΕ Nike μετεγκατέστησε το παραγωγικό της δίκτυο τρεις φορές από την Ιαπωνία σε ΝΒΚ πρώτης γενιάς και από εκεί σε ΝΒΚ δεύτερης γενιάς, προκειμένου να μειώσει το κόστος παραγωγής (Barff 1995).

Μια τελευταία εξίσου σημαντική διαπίστωση έχει να κάνει με την εμπέδωση των ΔΕ στους χώρες που δραστηριοποιούνται. Οι ΔΕ βαθμιαία περιορίζουν την υλική τους υπόσταση (θυγατρικές εταιρίες) και εξωπορίζουν τις λειτουργίες τους σε ανεξάρτητους παραγωγούς που ελέγχουν πλήρως και εξαρτούν από τις επιλογές τους. Με αυτόν τον τρόπο οι ΔΕ έχουν τη δυνατότητα να εκμεταλλεύονται τη γεωγραφική διαφοροποίηση στη διαθεσιμότητα και το κόστος των συντελεστών παραγωγής χωρίς να εκτίθενται στην κοινή γνώμη. Ο εξωπορισμός της παραγωγής σε ανεξάρτητες εταιρίες αποσυνδεί από τις καθιερωμένες ΔΕ την ευθύνη για τις συνθήκες παραγωγής των προϊόντων τους και τις προστατεύει από τις εκστρατείες των ισχυρών καταναλωτικών κινημάτων των αναπτυγμένων χωρών. Ωστόσο οι θέσεις περί υπερκινητικού κεφαλαίου και εξάλειψης των χωροθετικών περιορισμών της παραγωγής δεν είναι ρεαλιστικές. Κάθε συστατικό στοιχείο μιας παραγωγικής αλυσίδας εξακολουθεί να είναι ριζωμένο σε συγκεκριμένο τόπο. Πόσο βαθιές ρίζες αναπτύσσει εξαρτάται από τη σημασία χωρικά εντοπισμένων πόρων (πρώτες ύλες, ειδικευμένη εργασία, υποδομή) αλλά και από το βαθμό ενσωμάτωσης του στο κοινωνικό, οικονομικό και θεσμικό πλαίσιο που το περιβάλλει.

Η εντυπωσιακή αύξηση των όγκου των ροών ΑΞΕ και των νέων τρόπων διεθνούς επέκτασης των ΔΕ αποτελεί προφανή ένδειξη της αυξανόμενης αλληλεξάρτησης της παγκόσμιας οικονομίας. Η αστάθεια, η γεωγραφική πόλωση και οι αυξανόμενες διασυνδέσεις στα πλαίσια παγκόσμιων παραγωγικών δικτύων, συγκαταλέγονται στα βασικά χαρακτηριστικά της παγκόσμιας οικονομίας. Ο παγκόσμιος χάρτης της οικονομικής δραστηριότητας μετασχηματίζεται γοργά. Ο κόσμος εξακολουθεί να είναι ποικιλόμορφος. Ο χώρος και η χωρική διαφοροποίηση όχι μόνο δεν έχουν χάσει τη σημασία και τη σπουδαιότητα τους, αλλά δημιουργούν νέες γεωγραφικές ανισότητες και νέες προκλήσεις.

Βιβλιογραφία

Allen, J. (1995) «Crossing borders: footloose multinationals?», in J. Allen and C. Hamnett (eds.) *A Shrinking World?*, London: Oxford University Press in association with the Open University, pp. 55-102.

Amin, A. & Thrift, A. (1995) «Living in the Global» in A. Amin & N. Thrift (eds.) *Globalization, Institutions and Regional Development in Europe*, Oxford: Oxford University Press, pp.1-22.

Barff, R. (1995) «Multinational Corporations and the new International Division of Labour», in P. Taylor, M. Watts & R. J. Johnston (eds.) *Geographies of Global Change*, Oxford: Blackwell, pp. 50-62.

Barnes, T. & Sheppard, E. (2000) "Introduction: The Art of Economic Geography", in T. Barnes and E. Sheppard (eds.) *A Companion to Economic Geography*, London: Blackwell, pp.1-8.

Dicken, P. (2003a) *Global Shift: Reshaping the Global Economic Map in the 21st Century*, London: Sage, 4th edition.

Held, D. & McGrew, A. (2004) *Παγκοσμιοποίηση / Αντιπαγκοσμιοποίηση*, Αθήνα: Πολύτροπον.

Held, D. & McGrew, A. (2000) "The Great Globalization Debate: An Introduction", in D. Held & A. Mc Grew (eds.) *The Global Transformations Reader*, London: Polity, pp. 2-45.

Hirst P., Thompson, G. (1996) *Globalization in Question: The International Economy and the Possibilities of Governance*, Cambridge: Polity Press.

Jones, G. (2005) *Multinationals and Global Capitalism: from the nineteenth to the twenty-first century*, Oxford: Oxford University Press.

Ietto-Gillies, G. (1997) «Internationalization Trends», in R. John, G. Ietto -Gillies, H. Cox & N. Grimwade (eds.) *Global Business Strategies*, London: ITP, pp. 47-72.

Σκορδίλη, Σ. (2001) "Η Συμβολή της Οικονομικής Γεωγραφίας στη Συζήτηση για την Παγκοσμιοποίηση: Σχόλιο στην πρόσφατη Βιβλιογραφία", *Γεωγραφίες*, 2,

UNCTAD (United Nations Conference on Trade and Development) (2006) *World Investment Report 2006*, Geneva: UNCTD.

Yeung, H. W. & Tickell, A. (2003) "Making Global Connections: A Geographer's Perspective", in J. Peck and H. W. Yeung (eds.) *Remaking the Global Economy: Economic – Geographical Perspectives*, London: Sage Publications, pp. 3-23.

ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΑΜΕΣΩΝ ΞΕΝΩΝ ΕΠΕΝΔΥΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΚΙΝΑ

Σκορδίλη Σ., Παπαδόπουλος Π.

Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Πρόσφατα η Κίνα έχει αναδειχθεί σ' έναν από τους σημαντικότερους προορισμούς Άμεσων Ξένων Επενδύσεων (ΑΞΕ) σε παγκόσμιο επίπεδο. Η αθρόα είσοδος ΑΞΕ έχει οδηγήσει σε εντυπωσιακή βελτίωση των μακροοικονομικών μεγεθών της χώρας, παράλληλα όμως έχει εντείνει προϋπάρχουσες κοινωνικές, οικονομικές και χωρικές ανισότητες. Η εργασία σχολιάζει την επίδραση των ΑΞΕ στην εξέλιξη των περιφερειακών ανισοτήτων της χώρας. Η μεγάλη πλειοψηφία τους έχει χωροθετηθεί στις πυκνοκατοικημένες ανατολικές παράκτιες περιφέρειες που συγκεντρώνουν σημαντικά συγκριτικά πλεονεκτήματα (ευνοϊκή γεωγραφική θέση, μεγάλα αστικά κέντρα, άφθονο εργατικό δυναμικό) και έχουν επιπλέον ενισχυθεί με μια σειρά ευνοϊκές πολιτικές προσέλκυσης (παροχή αναβαθμισμένων υποδομών, φορολογικές απαλλαγές).

GEOGRAPHICAL DISTRIBUTION OF FOREIGN DIRECT INVESTMENTS IN CHINA

Skordili S., Papadopoulos P.

Department of Geography, Harokopio University

Abstract

Recently China has emerged as one of the most significant recipients of Foreign Direct Investment (FDI) at global scale. The massive penetration of FDI has led to an impressive improvement of macroeconomic indices. However, it has widened pre-existed social, economic and spatial inequalities, as well. This paper focuses on the impact of FDI in the evolution of regional inequalities in China. The great majority of FDI has been directed to the densely-populated eastern coastal regions since they are characterized by significant comparative advantages (favorable relative location, large urban centers, abundant labour) and have been further benefited by a series of specially designed FDI attraction policies (improvement of infrastructure, tax evasion).

Λέξεις κλειδιά: Άμεσες Ξένες Επενδύσεις, Γεωγραφία της Βιομηχανίας, Κίνα.

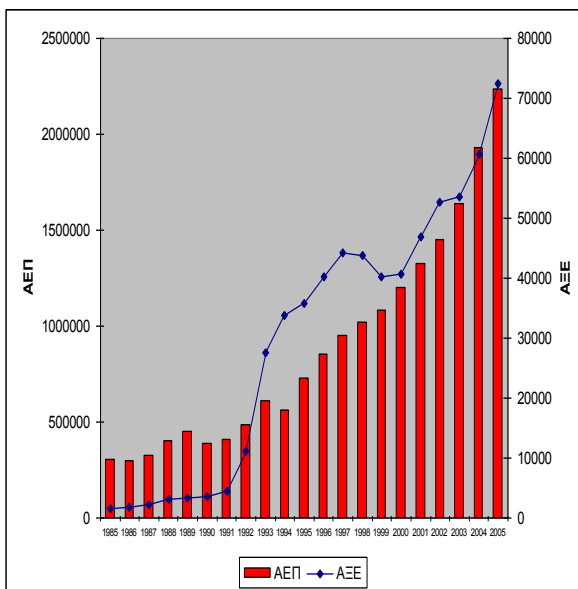
Key words: Foreign Direct Investments, Industrial Geography, China.

1.Εισαγωγή

Η Κίνα αποτελεί πλέον το αδιαμφισβήτητο περιφερειακό κέντρο των ροών Άμεσων Ξένων Επενδύσεων (ΑΞΕ) με προορισμό την Ανατολική Ασία. Το 2005 απορρόφησε ΑΞΕ ύψους \$ 110 δις. Την ίδια περίοδο συμμετείχε με ποσοστά 7% στην παγκόσμια παραγωγή μεταποιημένων προϊόντων και 7,3% στις παγκόσμιες εξαγωγές (The Economist 11/01/2007). Πλεονεκτεί στο ότι ασκεί διπλή έλξη στις Διεθνικές Εταιρίες, τόσο ως χώρα-στόχος ΑΞΕ έντασης εργασίας και προσανατολισμού εξαγωγών, όσο και ως χώρα-στόχος ΑΞΕ εκμετάλλευσης της μεγάλης εγχώριας αγοράς. Οι σημαντικότερες ΑΞΕ υλοποιήθηκαν στους γρήγορα αναπτυσσόμενους τομείς των κατασκευών (τσιμέντο, σίδηρος, χάλυβας κ.α.), της

αυτοκινητοβιομηχανίας, των ηλεκτρονικών, των υπηρεσιών παραγωγού, της μαζικής εστίασης και του λιανικού εμπορίου. Περίπου το 70% των εισερχόμενων ΑΞΕ αφορά μεταποιητικές δραστηριότητες χαμηλής ή/και μεσαίας τεχνολογίας. Αυτήν την περίοδο θεωρείται «το παγκόσμιο εργοστάσιο» (Fishman 2005).

Η ανάδειξη της Κίνας σε έναν από τους σημαντικότερους προορισμούς ΑΞΕ οφείλεται σε μια σειρά θεσμικούς, οικονομικούς, κοινωνικούς και γεωγραφικούς παράγοντες. Ήδη από το 1978 η κινεζική κυβέρνηση εφαρμόζει ένα ευρύ πλέγμα μέτρων πολιτικής και δημιουργεί τις απαραίτητες υποδομές με στόχο την προσέλκυση ΑΞΕ. Επιπλέον η χώρα διαθέτει άφθονο, φτηνό και πειθαρχημένο εργατικό δυναμικό, φτηνή γη, μεγάλη εσωτερική αγορά με προοπτική περαιτέρω ανάπτυξης, γεωγραφική εγγύτητα στα Νέα Βιομηχανικά Κράτη της Νοτιοανατολικής Ασίας.

Η συνεχής ανοδική πορεία του όγκου των ΑΞΕ είναι φανερή στο διπλανό διάγραμμα (Σχήμα 1. Εξέλιξη του ΑΕΠ και των εισερχόμενων ΑΞΕ στην Κίνα, 1984-2005, τρέχουσες τιμές σε εκ \$, πηγή: UNCTAD, 2006, SSB, 2006). Όπως φαίνεται κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 οι ΑΞΕ ακολούθησαν αργή ανοδική πορεία, ενώ κατά την δεκαετία του 1990, οπότε είχε πλέον εμπεδωθεί το φιλικό επενδυτικό περιβάλλον και η διεθνής συγκυρία ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκή, οι ΑΞΕ αυξάνονται με γρήγορους ρυθμούς, με εξαίρεση μια βραχυχρόνια κάμψη στα τέλη της δεκαετίας 1990 που αποδίδεται στην οικονομική κρίση που έπληξε την ευρύτερη περιοχή το 1997-98. Η ταχεία άνοδος διατηρείται και μετά το 2001 οπότε η χώρα γίνεται πλήρες μέλος του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου. Η ανοδική πορεία των ΑΞΕ ακολουθείται από παράλληλη αύξηση του ΑΕΠ της χώρας. Η εντυπωσιακή αύξηση του ΑΕΠ της Κίνας, στη διάρκεια της περιόδου 1980-2005 αυξήθηκε με μέσο ετήσιο ρυθμό 9% (σε σταθερές τιμές), αποδίδεται στο σταδιακό άνοιγμα της χώρας στη διεθνή αγορά και ειδικότερα στην εισροή ΑΞΕ (The Economist, 20/03/2004).

Η εντυπωσιακή ανάπτυξη της κινεζικής οικονομίας προβάλλεται από πολλούς/ες ως το επιτυχημένο παράδειγμα ένταξης μιας ως σχετικά πρόσφατα απομονωμένης χώρας στην παγκοσμιοποιημένη οικονομία (Friedman, 2005). Συχνά τα επιχειρήματα αυτής της συζήτησης προκύπτουν από την εντυπωσιακή αυξητική πορεία των μέσων τιμών επιλεγμένων

οικονομικών δεικτών που καταρτίζονται σε επίπεδο χώρας. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η σταθερή αναφορά στο δείκτη ΑΕΠ κατά κεφαλήν σ' επίπεδο χώρας προκειμένου να αξιολογηθεί το επίπεδο ανάπτυξης αλλά και η αύξηση του μεγέθους της εσωτερικής αγοράς. Ωστόσο η χρήση πιο εξειδικευμένων δεικτών, στην προκειμένη περίπτωση του Διαθέσιμου Ακαθάριστου Εισοδήματος κατά κεφαλήν, δείχνει ότι στην πραγματικότητα η αύξηση της αγοραστικής δύναμης του ντόπιου πληθυσμού είναι σαφέστατα μικρότερη.

Πρόσφατες μετρήσεις εκτιμούν ότι ενώ το ΑΕΠ κ.κ. κυμαίνεται στα \$ 1000, το Διαθέσιμο ΑΕΕ κ.κ. εκτιμάται μόλις σε \$545. Η διαφορά αυτή αποδίδεται στην υψηλή ροπή για αποταμίευση που χαρακτηρίζει τα κινεζικά νοικοκυριά. Παρά τα χαμηλά τους εισοδήματα, η μέση κινεζική οικογένεια αποταμιεύει ένα σεβαστό ποσοστό του εισοδήματος της την τελευταία εικοσαετία. Η συνεχής φιλελευθεροποίηση του καθεστώτος, σε συνδυασμό με το δραστικό περιορισμό των γεννήσεων, την αύξηση του μέσου προσδόκιμου ζωής και τη χαμηλή ηλικία συνταξιοδότησης, έχουν δημιουργήσει μεγάλη ανασφάλεια στους Κινέζους για το μέλλον τους. Εκτιμάται ότι στα νοικοκυριά ανήκουν τραπεζικές αποταμιεύσεις και ακίνητη περιουσία που αντιστοιχούν στο 140% του ΑΕΠ. Η εμπειρία από άλλες χώρες δείχνει ότι ο πληθυσμός θα συνεχίζει να αποταμιεύει και η διαδικασία ένταξης στην αγορά της πλειοψηφίας των Κινέζων θα είναι μια μακρόχρονη διαδικασία (The Economist, 20/03/2004).

Από αυτό το παράδειγμα γίνεται φανερό ότι η επικέντρωση της γενικότερης συζήτησης για την ένταξη της Κίνας στην παγκόσμια αγορά, στη πορεία μακροοικονομικών μεγεθών σε επίπεδο χώρας, μπορεί να οδηγήσει σε παρανοήσεις και διαστρέβλωση της πραγματικότητας. Υπάρχει ανάγκη για πιο εξειδικευμένες μελέτες προκειμένου να εκτιμηθούν οι επιπτώσεις των δραματικών αλλαγών που ευρίσκονται σε εξέλιξη. Ένα από τα θέματα που δεν απασχολούν συχνά τη γενικότερη συζήτηση για την ένταξη της Κίνας στην παγκόσμια αγορά έχει να κάνει με την κατεύθυνση των ΑΞΕ σε συγκεκριμένες περιοχές της χώρας. Ο μεγάλος όγκος των ΑΞΕ έχει δείξει σαφή χωροθετική προτίμηση σε ένα μικρό αριθμό περιφερειών με αποτέλεσμα την ένταξη των υφιστάμενων περιφερειακών ανισοτήτων. Αντικείμενο της εργασίας είναι η παρουσίαση και ο σχολιασμός της γεωγραφικής κατανομής των ΑΞΕ στο εσωτερικό της χώρας.

Στην δεύτερη ενότητα παρουσιάζεται η εξέλιξη της χωρικής κατανομής των ΑΞΕ στην Κίνα και τα βασικά σημεία της κρατικής πολιτικής κατεύθυνσης των επενδύσεων σε συγκεκριμένες περιοχές (1979-2005). Η ενότητα που ακολουθεί εντοπίζει τους κρίσιμους χωροθετικούς παράγοντες που προκάλεσαν τη συγκεκριμένη χωροθέτηση. Τέλος, στο καταληκτικό κεφάλαιο γίνεται αναφορά στο σοβαρό περιφερειακό πρόβλημα που αντιμετωπίζει η χώρα που έχει ενταθεί σημαντικά από την έλευση των ΑΞΕ.

2. Γεωγραφική κατανομή των ΑΞΕ στην Κίνα

Από πολύ νωρίς η κινεζική κυβέρνηση κατεύθυνε τις ΑΞΕ σε συγκεκριμένες περιοχές των ανατολικών παράκτιων επαρχιών. Ήδη από το 1979 οι ΑΞΕ κατευθύνονται σε Ειδικές Οικονομικές Ζώνες (Special Economic Zones, εφεξής ΕΟΖ), βιομηχανικές περιοχές έκτασης μεγαλύτερης των 100 τετρ.χλμ.. Η εγκατάσταση των ΑΞΕ στις περιοχές αυτές υποστηρίζεται από σειρά ειδικών επενδυτικών κινήτρων, τα οποία αφορούν κυρίως θεσμικές και φορολογικές ελαφρύνσεις και διευκολύνσεις. Η φορολογία εισοδήματος για τις επιχειρήσεις των ΕΟΖ είναι σταθερή στο 15%, πολύ χαμηλότερη από οπουδήποτε αλλού στην χώρα. Επιπλέον τα κέρδη που στέλνονται έξω από την χώρα είναι αφορολόγητα και αν η επιχείρηση πραγματοποιεί εξαγωγές, ένα ποσοστό της αξίας τους επιστρέφεται από το κράτος. Επίσης τα αγαθά που πωλούνται εντός της χώρας υπόκεινται σε χαμηλότερο ΦΠΑ, ενώ οι πρώτες ύλες και τα ενδιάμεσα προϊόντα που εισάγονται για επιτόπια επεξεργασία και επανεξαγωγή απαλλάσσονται από εισαγωγικούς δασμούς (Νικολακόπουλος, 2005:332).

Οι τέσσερις πρώτες ΕΟΖ (1979) χωροθετήθηκαν στις πόλεις Shenzhen, Zhuhai, Shantou και Xiamen. Βασικός στόχος ήταν ο άμεσος έλεγχος και ο γεωγραφικός περιορισμός τυχόν αρνητικών συνεπειών από το άνοιγμα της αγοράς. Επιπλέον οι ΕΟΖ τοποθετήθηκαν πλησίον

περιοχών έντονα βιομηχανοποιημένων και με έντονη διεθνή δραστηριότητα. Οι τρεις πρώτες δημιουργήθηκαν στην επαρχία Guangdong, πολύ κοντά στο Hong Kong και το Macao, ενώ η τέταρτη στη γειτονική επαρχία Fujian, αντίκρου από την Taiwan. Η Shenzhen μάλιστα βρίσκεται ακριβώς επάνω στην συνοριακή γραμμή με το Hong Kong από το οποίο την χωρίζει μόνο ένα ποτάμι. Στα τέλη της δεκαετίας 1970 ήταν μια μικρή αγροτική πόλη με 70.000 κατοίκους που περιβαλλόταν από ορυζώνες. Σήμερα η Shenzhen θεωρείται η «Μέκκα» του σύγχρονου κινεζικού καπιταλισμού. Η εγγύτητα με τις περιοχές αυτές προσέδιδε στις ΕΟΖ σημαντικά πλεονεκτήματα (Fishman, 2005:101).

Στο δεύτερο μισό της δεκαετίας 1980 η Κίνα «ανοίγεται» ακόμη περισσότερο προς τους ξένους επενδυτές και οι ροές ΑΞΕ αυξάνονται σημαντικά. Το 1986 η κυβέρνηση υιοθετεί στα πλαίσια του Έβδομου Πενταετούς Αναπτυξιακού Σχεδίου τον λεγόμενο «καταμερισμό της εργασίας των τριών οικονομικών ζωνών». Οι ζώνες αυτές αντιστοιχούν στις ανατολικές, κεντρικές και δυτικές επαρχίες και ορίζονται σύμφωνα με τα συγκριτικά πλεονεκτήματα της κάθε περιοχής και τον τοπικό καταμερισμό της εργασίας. Το σχέδιο αυτό προβλέπει την ειδικευση των ανατολικών επαρχιών στην εξαγωγική βιομηχανία και το διεθνές εμπόριο. Αντίστοιχα, οι κεντρικές επαρχίες ειδικεύονται στην αγροτική παραγωγή και οι δυτικές στην κτηνοτροφία και την εκμετάλλευση ορυκτών πόρων. Με τον τρόπο αυτό οι ανατολικές επαρχίες της Κίνας αναγνωρίζονται ως περιοχές χωροθέτησης των ΑΞΕ (Lee, 2002:32).

Στη διάρκεια της πενταετίας 1984 -1989 λοιπόν σημειώνεται εντυπωσιακή επέκταση των ευνοϊκών ζωνών εγκατάστασης της βιομηχανικής δραστηριότητας, πάντα εντός των ορίων των ανατολικών παράκτιων επαρχιών. Το 1984 ορίζονται νέες ζώνες ευνοϊκών κινήτρων, οι Ζώνες Οικονομικής και Τεχνολογικής Ανάπτυξης στις 14 παραθαλάσσιες πόλεις-COCs (Coastal Open Cities): Dalian, Qinhuangdao, Tianjin, Yantai, Qingdao, Lianyungang, Nantong, Shanghai, Ningbo, Wenzhou, Fuzhou, Guangzhou, Zhanjiang, Beihai (Qu&Green, 1997:58). Την αμέσως επόμενη χρονιά θεσμοθετούνται τρία επιπλέον «αναπτυξιακά τρίγωνα», οι Ανοικτές Παραθαλάσσιες Περιφέρειες-CORs (Coastal Open Regions): τα δέλτα των ποταμών Yangtze και Pearl και η περιοχή Min Nan στην επαρχία Fujian. Το 1988 το νησί Hainan καθορίζεται ως η πέμπτη και μεγαλύτερη ΕΟΖ ενώ οι COCs και οι CORs επεκτείνονται σχηματίζοντας πλέον μια συνεχή ανοικτή παραθαλάσσια ζώνη. Στη ζώνη αυτή συμπεριλαμβάνονται επιπλέον οι χερσόνησοι Liaoning και Shandong στο βορρά και τα παράκτια τμήματα των επαρχιών Guangxi και Hebei. Το 1989 ενσωματώνεται στις ΕΟΖ μια νέα οικονομική ζώνη, η περιοχή Pudong στη Shanghai με στόχο την κατεύθυνση ΑΞΕ σε αυτήν τη μητροπολιτική επαρχία. Επιπλέον το 1992 και η πρωτεύουσα Beijing απολαμβάνει τα ίδια πλεονεκτήματα με τις COCs και καθορίζονται 13 Ζώνες Ελεύθερου Εμπορίου στα σημαντικότερα λιμάνια της χώρας (Lee 2002:31-33).

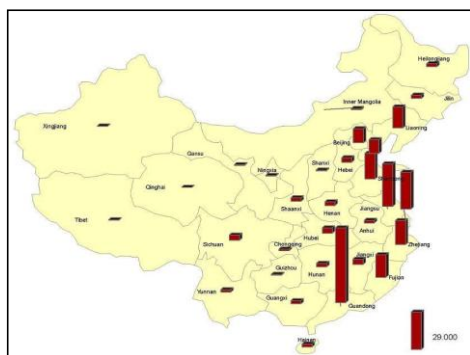
Οι εξελίξεις αυτές οδηγούν στη συγκέντρωση του μεγαλύτερου όγκου των ΑΞΕ σε ένα μικρό αριθμό ανατολικών επαρχιών. Όπως δείχνουν τα δεδομένα του πίνακα 1, ήδη το 1990, μια μόνο επαρχία η Guangdong συγκεντρώνει ποσοστό της τάξεως του 46,1% του συνόλου των ΑΞΕ. Το 1995 το ποσοστό της Guangdong υποχωρεί ενώ εισάγεται στην ομάδα των δυνατών και η επαρχία Jiangsu, η οποία επωφελομένη από την γειτνίαση με την Shanghai αναπτύσσεται σημαντικά. Την εποχή εκείνη αρχίζει να παρατηρείται μια σταδιακή μετατόπιση του ενδιαφέροντος από το δέλτα του ποταμού Pearl στην επαρχία Guangdong, προς το δέλτα του ποταμού Yangtze στην ευρύτερη περιοχή της Shanghai. Πιο πρόσφατα δεδομένα (2003) αποκαλύπτουν μείωση της σχετικής σημασίας των νοτιοανατολικών επαρχιών προς όφελος της ευρύτερης περιφέρειας της Shanghai. Η σχετική συμμετοχή της επαρχίας Guangdong μειώνεται σημαντικά (14,8%) ενώ για πρώτη φορά η Shanghai με τις γειτονικές επαρχίες Jiangsu και Zhejiang συγκεντρώνουν ποσοστό περίπου 40% των εισερχόμενων ΑΞΕ.

Πίνακας 1. Ποσοστά συμμετοχής επαρχιών στο σύνολο των εισερχόμενων ΑΞΕ, 1990, 1995, 2003

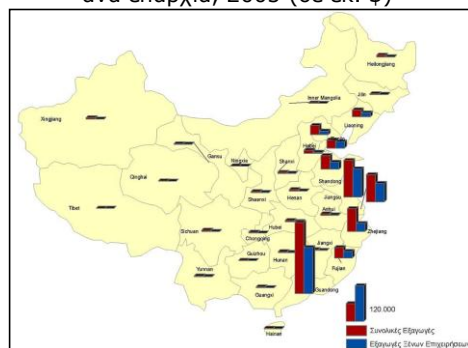
Επαρχίες	1990	1995	2003
Ανατολικές	93,1	87,7	86,5
Beijing	8,1	2,9	4,1
Tianjin	1,1	4,1	2,9
Hebei	1,3	1,5	1,8
Liaoning	7,5	3,8	5,3
Shanghai	5,1	7,8	10,3
Jiangsu	3,9	13,9	20,0
Zhejiang	1,2	3,4	9,4
Fujian	9,3	10,9	4,9
Shandong	5,4	7,2	11,4
Guandong	46,1	27,6	14,8
Guangxi	1,0	1,8	0,8
Hainan	3,0	2,9	0,8
Κεντρικές	4,0	9,2	11,2
Δυτικές	2,8	3,1	2,1

Πηγή: SSB, 2005, Wei, 2003

α. αριθμός ΑΞΕ ανά επαρχία

β. Συν. εξαγωγές & εξαγωγές ΑΞΕ ανά επαρχία, 2005 (σε εκ. \$)

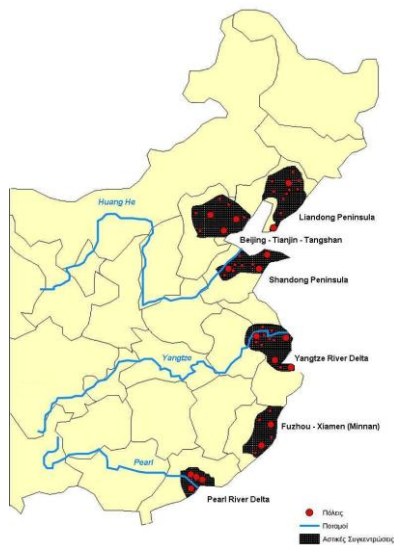

Σχήμα 2. Γεωγραφική κατανομή των ξένων επιχειρήσεων (ΞΕ) ανά επαρχία, 2005.

Πηγή: SSB, 2006.

Τα παραπάνω σχήματα αποδεικνύουν τη γεωγραφική πόλωση των ΑΞΕ και της εξαγωγικής δραστηριότητας. Η επαρχία Guangdong έχει προσελκύσει αθροιστικά το μεγαλύτερο αριθμό ΑΞΕ και ακολουθούν η επαρχίες Jiangsu, Shanghai και Shandong. Σημαντική δραστηριότητα έχουν επίσης οι επαρχίες Zhejiang, Fujian και Liaoning. Στις επαρχίες αυτές βρίσκονται οι σημαντικότερες πόλεις-λιμάνια της Κίνας (Shanghai, Guangzhou, Tianjin, Dalian, Qingdao, Ningbo), στοιχείο ιδιαίτερα σημαντικό για τις εξαγωγές και το διεθνές εμπόριο.

Εκεί επίσης βρίσκονται οι δυο πλέον βιομηχανοποιημένες περιοχές της χώρας, οι πυρήνες ανάπτυξης της σύγχρονης Κίνας. Πρόκειται για τα γνωστά δέλτα του «ποταμού των μαργαριταριών» (Pearl River Delta) στο νότο και του ποταμού Yangtze στο βορρά. Οι περιοχές αυτές αποτελούν την σημαντικότερη βιομηχανική βάση της Κίνας με σημαντικό αριθμό ξένων αλλά και εγχώριων επιχειρήσεων. Το δέλτα του ποταμού Pearl βρίσκεται στην επαρχία Guangdong και περιλαμβάνει 9 βασικές πόλεις. Τα τελευταία χρόνια γίνονται αναφορές στο «διευρυμένο δέλτα του ποταμού Pearl», το οποίο περιλαμβάνει επιπλέον το Hong Kong και το Macao. Όπως έχει αναφερθεί στα προηγούμενα η περιοχή αυτή ήταν το επίκεντρο των μεταρρυθμίσεων της δεκαετίας του 1980, καθώς από εκεί ξεκίνησε η οικονομική απελευθέρωση και η διαδικασία της ανάπτυξης. Το δέλτα του ποταμού Yangtze εκτείνεται σε μια μεγάλη περιοχή, στο κέντρο της ανατολικής ακτής που ορίζεται από το σημαντικό αστικό κέντρο της Shanghai και 14 ακόμα αστικά κέντρα. Σε γενικές γραμμές το δέλτα του ποταμού Pearl είναι κέντρο παραγωγής βιοτεχνικών προϊόντων και ελαφριάς βιομηχανίας ενώ το δέλτα του ποταμού Yangtze προσανατολίζεται περισσότερο προς την βαριά βιομηχανία και τα χημικά (Νικολακόπουλος, 2005:165).

3. Προσδιοριστικοί παράγοντες της άνισης γεωγραφίας

Οι παράκτιες ανατολικές περιφέρειες της χώρας συγκεντρώνουν μια σειρά χαρακτηριστικά που ικανοποιούν με τον καλύτερο τρόπο τις χωροθετικές απαιτήσεις των ΑΞΕ. Η χωροθέτηση σε αυτές τις περιοχές εξασφάλιζε ταυτόχρονη πρόσβαση σε μεγάλα αστικά κέντρα και σε διεθνή εμπορικά λιμάνια. Η εγγύτητα σε μεγάλα αστικά κέντρα εξασφάλιζε την εκμετάλλευση των πλεονεκτημάτων των αστικών οικονομιών συγκέντρωσης, δηλαδή πρόσβαση σε άφθονο και ειδικευμένο εργατικό δυναμικό, κυβερνητικές υπηρεσίες, αναβαθμισμένες υποδομές, μεγάλη αγορά, κ.α. Ενώ η εγγύτητα σε μεγάλα λιμάνια ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για τη μείωση τόσο του κόστους συγκέντρωσης των πρώτων υλών και ενδιάμεσων προϊόντων όσο και του κόστους μεταφοράς των τελικών προϊόντων στις διεθνείς αγορές (Marston et al. 2005).

Εκτός από τα σημαντικά χρηματοδοτικά και φορολογικά κίνητρα η χώρα έχει πραγματοποιήσει πολύ σημαντικές επενδύσεις στο τομέα της βελτίωσης των μεταφορικών υποδομών στις ανατολικές επαρχίες. Αυτήν την περίοδο ευρίσκονται σε εξέλιξη στην ανατολική ακτή της Κίνας μερικά από τα σημαντικότερα τεχνικά έργα σε παγκόσμιο επίπεδο. Η ανατολική ακτή διαθέτει τις αρτιότερες και πιο σύγχρονες μεταφορικές υποδομές. Οι επαρχίες αυτές διατρέχονται από ένα πυκνό δίκτυο ποτάμιας ναυσιπλοΐας στοιχείο ιδιαίτερα σημαντικό για την βιομηχανική ανάπτυξη. Το μεγαλύτερο κανάλι ποτάμιας ναυσιπλοΐας (Grand Canal) συνολικού μήκους 1900 χιλιομέτρων συνδέει το Beijing στο βορρά με την Fuzhou στον νότο. Ακόμη ένα πυκνό σιδηροδρομικό συνδέει τις σημαντικότερες πόλεις των ανατολικών επαρχιών, ενώ στη Shanghai υπάρχει η ταχύτερη γραμμή σιδηροδρόμου στον

κόσμο (Maglev Train). Προς το παρόν η γραμμή συνδέει το κέντρο της πόλης με το αεροδρόμιο, αλλά άμεσα θα επεκταθεί μέχρι το Beijing (BBC News, 21/11/2005). Επιπλέον πληθαίνουν διαρκώς τα παραδείγματα νέων υπερσύγχρονων γεφυρών οι οποίες κατασκευάζονται στις ανατολικές επαρχίες με σκοπό να βελτιώσουν τις χερσαίες μεταφορές. Τρεις από τις σημαντικότερες και μεγαλύτερες γέφυρες της Κίνας έχουν κατασκευαστεί στην ευρύτερη περιοχή της Shanghai γεφυρώνοντας τις όχθες του ποταμού Yangtze, ενώ ευρίσκεται σε εξέλιξη η κατασκευή της μεγαλύτερης θαλάσσιας γέφυρας στην πόλη Hangzhou, η οποία θα ελαττώσει την απόσταση μεταξύ της Shanghai και του σημαντικού λιμανιού Ningbo κατά 120 χλμ. (BBC News, 26/06/2007). Ακόμη, στη Shanghai κατασκευάζεται νέο λιμάνι, συνολικού μήκους 27,5 χλμ., το οποίο αναμένεται να ενισχύσει επιπλέον την θέση της πόλης ως διεθνές ναυτιλιακό κέντρο και σημαντικό λιμάνι (AsiaTimes online, 07/01/2006).

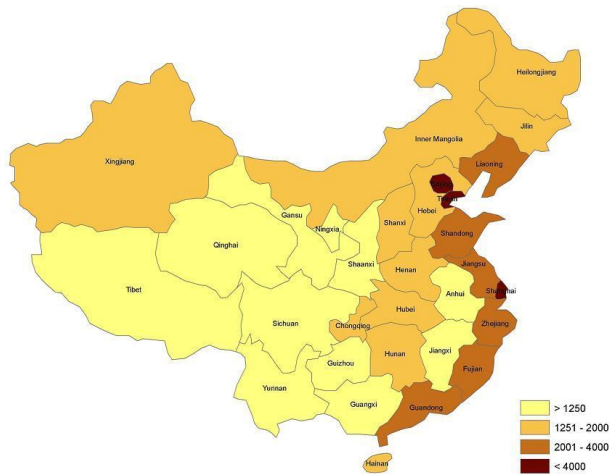
Οι ανατολικές επαρχίες επιπλέον διαθέτουν μακράν το σημαντικότερο δίκτυο αστικών κέντρων της χώρας (βλ. Σχήμα 3. Οι Σημαντικότερες Αστικές Συγκεντρώσεις στην Κίνα). Ενώ καταλαμβάνουν μόνο το 14% της συνολικής έκτασης συγκεντρώνουν το 42% του συνολικού πληθυσμού. Οι πόλεις τους δεν αποτελούν μόνο τις μεγάλες καταναλωτικές αγορές, στοιχείο ιδιαίτερα σημαντικό για τις ΑΞΕ προσανατολισμού αγοράς, αλλά και τις «δεξαμενές» άφθονου και ειδικευμένου εργατικού δυναμικού, το κέντρο των κυβερνητικών υπηρεσιών και υπηρεσιών παραγωγού (τράπεζες, εταιρίες συμβούλων, μεταφορικές εταιρίες, κ.α.), τους κόμβους των μεταφορικών υποδομών, κ.α. Στη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας οι πόλεις της ανατολικής ακτής έχουν αυξήσει εντυπωσιακά τα μεγέθη τους λόγω της εσωτερικής μετανάστευσης. Ο πληθυσμός της επαρχίας της Shanghai αγγίζει τα 17 εκατομμύρια κατοίκους ενώ το Beijing μαζί με την Tianjin τα 24 εκατομμύρια κατοίκους. Αυτήν την περίοδο ευρίσκεται σε εξέλιξη η μαζικότερη μετακίνηση πληθυσμών από τις μακρινές αγροτικές επαρχίες της ηπειρωτικής Κίνας προς τις γρήγορα αναπτυσσόμενες ανατολικές περιφέρειες προς αναζήτηση εργασίας. Η αγροτική έξοδος έχει πάρει τεράστιες διαστάσεις. Το 1990 ο αστικός πληθυσμός της Κίνας αποτελούσε το 19% του συνόλου. Το 2005 το αντίστοιχο ποσοστό άγγιξε το 43% (Fishman, 2005:17).

Εκτός από τους παραπάνω βασικούς χωροθετικούς παράγοντες, βασικό ρόλο ως προς την προσέλκυση ΑΞΕ στις ανατολικές επαρχίες έχουν διαδραματίσει η πολιτισμική και η γεωγραφική εγγύτητα με συγκεκριμένους ξένους επενδυτές. Σημαντικοί ξένοι επενδυτές προέρχονται από την πανίσχυρη κινεζική διασπορά που αποτελεί ένα διακριτό κοινωνικό και επιχειρηματικό δίκτυο καθοριστικής σημασίας για την ευρύτερη περιοχή της Νοτιοανατολικής Ασίας. Τα περισσότερα μέλη της κατάγονται από τις ανατολικές επαρχίες και επιλέγουν να κατευθύνουν τις επενδύσεις τους στους τόπους καταγωγής τους (Gao, 2005:154, Wai&Yeung, 1999:106). Ακόμη αρκετές περιοχές των ανατολικών επαρχιών διατηρούν ισχυρούς δεσμούς με συγκεκριμένες χώρες της ευρύτερης περιοχής της Ανατολικής Ασίας που έχουν αναδειχθεί σε σημαντικούς επενδυτές. Σημειώνεται ότι το Hong Kong ήταν το 2005 με ποσοστό 30% η πρώτη χώρα-προέλευσης ΑΞΕ στην Κίνα. Οι περισσότερες ΑΞΕ από το Hong Kong έχουν ως στόχο τη γειτονική επαρχία Guangdong και κυρίως την πόλη Shenzhen, που ευρίσκεται στη συνοριακή γραμμή, με την οποία υπάρχουν ιδιαίτεροι δεσμοί και ομιλείται η ίδια διάλεκτος. Για παρόμοιους λόγους ΑΞΕ από την Taiwan κατευθύνονται κυρίως προς την επαρχία Fujian και κυρίως προς την πόλη Xiamen. Ακόμη, σημαντικοί δεσμοί υπάρχουν και μεταξύ της Taiwan και της Shanghai στην οποία έχουν εγκατασταθεί πολλοί μετανάστες προερχόμενοι από το νησί (Hou, 2002:12, Fishman, 2005:37). Οι σημαντικότερες ΑΞΕ με προέλευση της Σιγκαπούρη κατευθύνονταν κυρίως στις επαρχίες Hainan, Guangdong και Fujian (Tan&Wai, 2000:438). Αντίστοιχα, σχετικά πρόσφατα ιαπωνικές εταιρίες του κλάδου των υπηρεσιών (τεχνικά γραφεία, διαφημιστικές εταιρίες, δικηγορικά γραφεία) εξωπορίζουν εργασίες ρουτίνας σε εργαζόμενους/ες στην ευρύτερη περιοχή της Dalian, όπου μεγάλο μέρος του πληθυσμού ομιλεί την ιαπωνική γλώσσα επειδή η περιοχή ήταν υπό ιαπωνική κατοχή μέχρι το Β ΠΠ (Friedman, 2005)

Πρόσφατα δεδομένα (2005) αποκαλύπτουν τάσεις κορεσμού των σημαντικών βιομηχανικών συγκεντρώσεων γύρω από τη Shanghai και τη Shenzhen. Ο μηνιαίος μισθός του βιομηχανικού εργάτη στην περιοχή της Shanghai (περιλαμβανομένων των κοινωνικών εισφορών) κυμαίνεται πλέον στα \$350 ενώ, ο αντίστοιχος μισθός στη Μανίλα είναι μικρότερος από \$200, στη Μπαγκόκ \$150 και στο Μπατάμ (Ινδονησία) λίγο περισσότερο από \$100. Οι διαφορές είναι λίγο μικρότερες αν ληφθεί υπόψη η παραγωγικότητα της εργασίας ωστόσο εξακολουθούν να είναι σημαντικές. Επιπλέον είναι δύσκολη και σχετικά ακριβή η εξεύρεση κατάλληλης γης και κατασκευής εγκαταστάσεων στις κορεσμένες ΝΑ περιφέρειες ενώ, το μεταφορικό κόστος και οι φτωχές υποδομές κάνουν ασύμφορη την εγκατάσταση στις λιγότερο αναπτυγμένες περιφέρειες στο εσωτερικό της χώρας (The Economist, 11/01/2007). Αν και υπάρχουν ενθαρρυντικά στοιχεία, οι κρατικές πολιτικές κατεύθυνσης των ΑΞΕ στις λιγότερο αναπτυγμένες επαρχίες της ενδοχώρας που εφαρμόζονται από το 2000 δεν φαίνεται να αποδίδουν (Zheng&Chen, 2007:8). Πρέπει να σημειωθεί ότι οι επιχειρήσεις που κατευθύνονται προς το εσωτερικό είναι κυρίως οι κινεζικές. Ο αριθμός των μετεγκατεστημένων στο εσωτερικό ξένων επιχειρήσεων είναι ακόμη πολύ μικρός. Μια από αυτές είναι και εταιρία λογισμικού Η/Υ Intel, η οποία το 2004 δημιούργησε ένα νέο εργοστάσιο συνολικής επένδυσης \$525 εκατομμυρίων στην πόλη Chengdu στην επαρχία Sichuan, ως συμπληρωματική μονάδα του εργοστασίου της που λειτουργεί 1600 χιλιόμετρα μακριά στην Shanghai. Ο πιο σημαντικός ανασταλτικός παράγοντας είναι το υψηλό μεταφορικό κόστος από το εσωτερικό προς τα σημαντικά λιμάνια στα ανατολικά, στοιχείο ιδιαίτερα σημαντικό για τις εξαγωγικές ΑΞΕ. Επιπλέον στις κεντρικές περιοχές δεν είναι εύκολη η εξεύρεση κατάλληλου εργατικού δυναμικού, ενώ και οι επαφές με τις κρατικές υπηρεσίες δεν είναι εύκολες (The Economist, 11/01/2007). Η σχετική αύξηση του κόστους παραγωγής στην ανατολική Κίνα έχει ήδη οδηγήσει σε ανάσχεση του ρυθμού προσέλκυσης νέων επενδύσεων στη χώρα. Οι περισσότερες ΔΕ που έχουν ήδη επενδύσει στην Κίνα επιλέγουν να επεκτείνουν την παραγωγική τους δραστηριότητα σε χώρες χαμηλότερου κόστους της ΝΑ Ασίας αντί να επιχειρήσουν νέα επένδυση στην κορεσμένη παράκτια ζώνη ή στο εσωτερικό της Κίνας (The Economist 11/01/2007).

4. Συμπεράσματα

Είναι φανερό ότι το εντυπωσιακό κύμα των ΑΞΕ στην Κίνα έχει κατευθυνθεί σε συγκεκριμένες περιοχές των που ικανοποιούν με τον καλύτερο τρόπο τις χωροθετικές τους απαιτήσεις. Οι ΑΞΕ κατευθύνθηκαν αρχικά στις νοτιοανατολικές περιφέρειες της χώρας και σταδιακά επεκτάθηκαν και στις κεντρικές και βόρειες ανατολικές επαρχίες. Η επιλεκτική τους χωροθέτηση έχει εντείνει δραματικά τις προϋπάρχουσες περιφερειακές ανισότητες. Οι σημαντικές περιφερειακές ανισότητες της χώρας δεν είναι καινούργιες αλλά τις δυο τελευταίες δεκαετίες έχουν προσλάβει πρωτόγνωρη ένταση λόγω των συγκεκριμένων χωροθετικών επιλογών των ΑΞΕ. Η αύξηση του ΑΕΠ δεν κατανεμήθηκε ισόποσα ανάμεσα στις πόλεις και τις περιφέρειες της χώρας. Δεδομένα του 2005 αποκαλύπτουν ότι το ΑΕΠ κ.κ. της πλέον αναπτυγμένης περιφέρειας της Shanghai (\$ 5.165) είναι δεκαπλάσιο της αντίστοιχης τιμής για τη λιγότερο αναπτυγμένη περιφέρεια Guinzhou (\$492) (Zheng & Chen, 2007).

Ο κινέζος καθηγητής Hu Angang παρατηρεί εύστοχα ότι «η Κίνα περικλείει τέσσερις κόσμους» (one China four worlds) όπως απεικονίζονται στο διπλανό Σχήμα (Σχήμα 4. Κατά κεφαλήν ΑΕΠ ανά επαρχία, 2005, πηγή: SSB, 2006). Ο «πρώτος κόσμος», όπου κατοικεί ποσοστό 2,2% του πληθυσμού, περιλαμβάνει τα μεγάλα μητροπολιτικά κέντρα Beijing, Shanghai και Shenzhen. Ο «δεύτερος κόσμος», όπου κατοικεί ποσοστό 22% του πληθυσμού, περιλαμβάνει τις υπόλοιπες ευνοημένες ανατολικές επαρχίες στην παράκτια ζώνη. Ο «τρίτος κόσμος», όπου κατοικεί το 26% του πληθυσμού, περιλαμβάνει τις κεντρικές επαρχίες της χώρας, ενώ ο «τέταρτος», που καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος της επιφάνειας της χώρας και κατοικεί το υπόλοιπο 50% του πληθυσμού, περιλαμβάνει τις φτωχότερες δυτικές επαρχίες. Σύμφωνα με στοιχεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Κίνας το μέσο κατά κεφαλήν περιφερειακό ΑΕΠ της χώρας το 2005 ήταν ίσο με \$1978, ενώ το μέσο κ.κ. ΑΕΠ για τις ανατολικές επαρχίες ήταν ίσο με \$3068, για τις κεντρικές \$1464 και για τις δυτικές \$1133.

Το ΑΕΠ κ.κ. (σε ΤΑΔ) των αναπτυγμένων αστικών περιοχών του «πρώτου κόσμου» προσεγγίζει τα επίπεδα των αναπτυγμένων κρατών, του «δεύτερου κόσμου» υπερβαίνει τον παγκόσμιο μέσο όρο, ενώ οι υπόλοιπες περιφέρειες της χώρας χαρακτηρίζονται από πολύ χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης, με μικρή υστέρηση των δυτικών έναντι των κεντρικών περιφερειών (Kwan 2005).

Η εντυπωσιακή οικονομική ανάπτυξη της Κίνας έχει διευρύνει τις περιφερειακές ανισότητες. Η πολιτική των «ανοικτών θυρών» που άρχισε να εφαρμόζεται στην Κίνα από το 1978 έθεσε ως προτεραιότητα τη διευκόλυνση των μηχανισμών της αγοράς και την αύξηση της αποτελεσματικότητας της οικονομίας σε βάρος της ανάπτυξης των κεντρικών και δυτικών περιφερειών. Είναι διάσημη η ρήση του τότε προέδρου Deng Xiaoping «ας αφήσουμε ορισμένους ανθρώπους και κάποιες περιφέρειες να πλουτίσουν γρηγορότερα». Πράγματι κάποιοι –λίγοι– άνθρωποι και κάποιες –λίγες– περιφέρειες πλούτισαν. Ωστόσο η πλειοψηφία των ανθρώπων και των περιφερειών όχι μόνο δεν μπόρεσε να ακολουθήσει αλλά βλέπουν να διευρύνεται εντυπωσιακά το χάσμα που τους χωρίζει από εκείνους/ες που πρόλαβαν.

Βιβλιογραφία

Νικολακόπουλος, Σ, 2005: Πώς να κάνετε μπίζνες με την Κίνα (β' έκδοση). Eurasian Link: Αθήνα.

Fishman, T, 2006: Κίνα Α.Ε. [μτφρ. Ν. Ρούσσος]. Εκδόσεις Κλειδάριθμος: Αθήνα.

Angresano, J, Zhang, B and Zhang, M, 2002: China's Rapid Transformation: the role of FDI, *Global Business and Economics Review*, 4 (2), 223-242.

AsiaTimes online, 07/01/2006: Shanghai now the world's largest cargo port. http://www.atimes.com/atimes/China_Business/HA07Cb02.html (31/07/2007).

BBC News, 21/11/2005: Siemens wins Chinese train deal, <http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/2/hi/business/4456112.stm> (04/07/2007).

BBC News, 26/06/2007: China Finishes Longest Sea Bridge, <http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/2/hi/asia-pacific/6242454.stm> (27/08/2007).

Friedman, T, 2005: *The world is flat: a brief history of the twenty-first century*, Straus and Giroux: N. York.

Gao, T, 2005: Foreign Direct Investment in China: How Big are the Roles of Culture and Geography, *Pacific Economic Review*, 10 (2), 153-166.

Hou, J.K, 2002: *China's FDI Policy and Taiwanese Direct Investment in China*, Hong Kong University of Science and Technology Centre for Economic Development, Working Paper 0206: 1.

Marston, S., Knox, P and Liverman, D, 2003: World Regions in Global Context, Pearsons: New York.

Kwan, H, 2005: Regional Disparities have gone beyond acceptable limits -The path to an all-round well-off society remains distant, Research Institute of Economy, Trade and Industry.

Ng, S, 06/09/2003: China: **Tale of two Deltas**", Asia Times Online, <http://www.atimes.com/atimes/China/EI06Ad01.html> (01/09/2007).

Lee, S.C and Lee, K.B, 2002: Inward Investment and the Transformation of Regional Economies in China, DISP Journal, 151, 30-41.

Qu, T and Green, M, 1997: Chinese Foreign Direct Investment: A subnational perspective on location. Ashgate Publishing Ltd: Aldershot.

State Statistical Bureau (SSB), 2005: China Statistical Yearbook 2005, China Statistical Publishing House.

SBB, 2006: China Statistical Yearbook 2006, China Statistical Publishing House.

Tan, C and Wai, H, 2000: The Regionalisation of Chinese Business Networks: a Study of Singaporean Firms in Hainan, China, Professional Geographer, 52 (3), 437-454.

The Economist, 20/03/2004: Behind the Mask: a Survey of Business in China.

The Economist, 11/01/2007: The Problem with Made in China, http://www.economist.com/business/displaystory.cfm?story_id=8515811, (26/06/2007).

United Nations Conference on Trade and Development, 2006: World Investment Report 2006: FDI from Developing and Transition Economies: Implications for Development. United Nations Publications: New York.

Wai, H and Yeung, C, 1999: The Internationalisation of ethnic-Chinese Business Firms from South-East Asia: Strategies, Processes and Competitive Advantage, International Journal of Urban and Regional Research, 23 (1), 88-102.

Wei, Y, 2003: Foreign Direct Investment in China, Lancaster University Management School, Working Paper 2003/02.

Zheng Yongnian and Chen Minjia, 2007: China's regional disparity and its policy responses, China Policy Institute: the University of Nottingham, Briefing Series: 25.

8^ο ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ της Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας

8TH PAN-HELLENIC GEOGRAPHICAL CONFERENCE
of the Greek Geographical Society

Περιεχόμενα

ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ	9
Αρβανιτίδης Π., Παυλέας Σ., Πετράκος Γ.	
ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΗΣ ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΑΣ ΣΤΙΣ ΝΕΕΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΕΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΤΟΥ ΒΟΡΕΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ	24
Καρδάτος Γ., Κουρλιούρος Η., Ιωσηφίδης Θ.	
ΠΟΛΥ-ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΤΗΤΑ; ΕΜΠΕΙΡΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΓΙΑ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ ΣΕ ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ	34
Κίζος Θ., Καρατσώλης Ε., Κεχαγιά Α., Μπάρτζας Α., Μπελάλη Α., Παπαϊωάννου Σ.	
ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΤΩΝ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΩΝ ΠΟΛΛΑΠΛΑΣΙΑΣΤΩΝ ΣΕ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ	48
Λαγός Δ.	
ΤΑ ΤΟΠΙΑ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ. Η ΚΛΑΣΣΙΚΗ ΠΟΛΙΣ ΚΑΙ Η ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΑΣΤΙΚΩΝ ΟΙΚΟΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ	56
Λαούπη Α.	
Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΩΝ ΣΥΝΟΡΩΝ. ΜΙΑ ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ	70
Τοπάλογλου Λ., Πετράκος Γ.	
ΤΟΠΙΚΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΡΥΘΜΙΣΗΣ: ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΙΚΤΥΑ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΙΚΕΣ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ	79
Χωριανόπουλος Ι.	

Η ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΩΝ ΧΩΡΟΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΜΕΤΑΒΟΛΩΝ ΚΑΙ ΑΝΙΣΟΤΗΤΩΝ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΗ

ΧΩΡΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 21ΟΥ ΑΙΩΝΑ	93
Αγγελίδης Μ. και Δ. – Μανουσαρίδη Β.	
«ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΚΑΙ ΣΤΕΓΑΣΤΙΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ: ΕΚΘΕΣΗ ΣΤΗΝ ΕΥΗΜΕΡΙΑ Ή ΣΤΗ ΣΤΕΡΗΣΗ;»	104
Π. Αράπογλου Β.	
ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΚΕΝΤΡΙΚΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΔΙΚΤΥΟΥ	113
Ασπρογέρακας Ε.	

ΧΩΡΙΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΝΑΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ ΠΑΡΑΚΤΙΩΝ ΑΣΤΙΚΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ. ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΩΝ ΑΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΒΑΘΜΙΣΗΣ ΣΤΙΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΜΒΟΥΡΓΟΥ	122
Asprogerakas E., Serreas K., Sofianopoulos D.	
ΠΡΟΣΕΓΓΙΖΟΝΤΑΣ ΤΟΥΣ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥΣ ΣΤΟΝ ΑΣΤΙΚΟ ΧΩΡΟ	135
Valerianou K., Panagiwotatu E.	
ΕΛΑΣΤΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΑΔΑ: ΜΕΡΙΚΗ, ΠΡΟΣΩΡΙΝΗ ΚΑΙ ΑΥΤΟ-ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΣΕ ΑΣΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	146
Gkiailis S.	
ΟΙ ΠΟΛΥΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΤΟΠΙΚΟΙ Ή ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΙ ΧΩΡΟΙ;	157
Defner A.	
Η ΠΡΟΕΚΤΙΜΗΣΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΩΝ ΕΠΙΠΤΩΣΕΩΝ ΤΟΥ ΜΑΡΚΕΤΙΝΓΚ ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ: Η ΕΚΠΟΝΗΣΗ ΤΟΥ ΠΙΛΟΤΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΟΥ ΜΑΡΚΕΤΙΝΓΚ ΠΟΛΗΣ ΓΙΑ ΤΗ ΝΕΑ ΙΩΝΙΑ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ	167
Defner A., Metaxas Th.	
ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΟΛΥΔΙΑΣΤΑΤΟΥ ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ ΦΥΣΗΣ ΠΟΛΗΣ ΥΠΑΙΘΡΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΥΝΘΕΣΗΣ ΤΟΥΣ ΣΤΗ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ	174
Dimopoulos K.	
ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ ΑΝΑΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ	185
Kandylis G.	
GENTRIFICATION AND THE SOCIAL DIVISION OF URBAN SPACE IN EUROPE: THE CASE OF THE GREATER LONDON	195
Lebreton A.	
ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ ΧΩΡΙΚΟΥ ΄ΕΞΕΥΓΕΝΙΣΜΟΥ΄ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ: ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΟΥΣ ΑΠΟΤΥΠΩΜΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1995-2001	204
Maloutas Th.	
ΚΕΝΤΡΟ VS ΠΡΟΑΣΤΙΑ. Η ΣΥΓΚΟΙΝΩΝΙΑΚΗ ΔΙΑ-ΣΤΑΣΗ ΔΥΟ ΕΙΚΟΝΩΝ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ	214
Mhlaakis D.	
Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ, ΤΟ ΚΤΗΡΙΑΚΟ ΑΠΟΘΕΜΑ ΚΑΙ ΟΙ ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΣΤΗ ΣΥΧΡΟΝΗ ΑΘΗΝΑ	225
Moukoulis P., Sagiadis I.	
ΟΙ ΧΩΡΙΚΕΣ ΔΥΝΑΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΣΕ ΠΕΡΙΑΣΤΙΚΕΣ ΖΩΝΕΣ - ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΑΜΠΕΛΟΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑΣ ΣΤΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑ ΑΤΤΙΚΗΣ ..	235
Nikolaïdou S.	
ΑΣΤΥ ΘΕΣΣΑΛΩΝ: ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΩΝ ΘΕΣΣΑΛΙΚΩΝ ΠΟΛΕΩΝ	244
Poulas S., Arvanitidis P., Petrakos G.	

8^ο Πανελλήνιο Γεωγραφικό Συνέδριο

ΑΣΤΙΚΑ ΟΙΚΟΤΟΠΙΑ ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΕΣ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΙΣ: ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΜΙΑΣ ΣΧΕΣΗΣ	255
Πετροπούλου Χ., Ramadier T., Καρακώστα Μ., Μανίκα Σ., Μπασσιούκα Α., Παπαχρήστου Ι., Ρίστα Ε.	
Η ΣΧΕΣΗ ΠΟΛΗΣ – ΥΠΑΙΘΡΟΥ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΤΟΠΙΚΑ ΑΝΕΠΙΘΥΜΗΤΩΝ ΧΡΗΣΕΩΝ ΓΗΣ	265
Σαμαρτζής Π.	
ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΝΕΩΝ ΠΟΛΩΝ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝΤΟΣ ΣΤΟΝ ΑΣΤΙΚΟ ΧΩΡΟ ΚΑΙ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΗΣ ΣΥΜΒΟΛΗΣ ΤΟΥΣ ΣΕ ΜΙΑ ΠΙΟ ΙΣΟΡΡΟΠΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΟΛΥΜΠΙΑΚΗΣ ΑΘΗΝΑΣ	274
Σερράος Κ., Ασπρογέρακας Ε., Ιωάννου Β., Μιχαηλίδης Τ.	
ΘΕΣΗ ΩΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ ΤΩΝ ΑΣΤΙΚΩΝ ΑΚΙΝΗΤΩΝ	285
Σκούρας Δ., Αρβανιτιδής Π.	
ΝΕΕΣ ΑΓΟΡΕΣ ΔΙΑΣΚΕΔΑΣΗΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ: ΧΩΡΟΘΕΤΙΚΑ ΣΧΗΜΑΤΑ ΜΙΚΡΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ ΔΙΑΣΚΕΔΑΣΗΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ (1990-2005)	300
Σουλιώτης Ν.	
ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΛΛΑΓΕΣ ΣΤΗ ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΧΩΡΟΥ ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΙΣ ΧΡΗΣΕΙΣ ΜΕ ΤΙΣ ΟΠΟΙΕΣ ΓΕΙΤΝΙΑΖΕΙ – Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΩΝ ΤΡΙΚΑΛΩΝ	309
Τίγκα Κ.	
Η ΑΝΑΓΚΗ ΓΙΑ ΜΙΑ ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΓΙΑ ΤΙΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ	317
Τσεβρένη Ι.	

ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΕΝΤΑΞΗΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΣΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΥΠΟΔΟΧΗΣ

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΕΡΓΑΤΩΝ ΣΤΗ ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗΣ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΤΟΠΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ- ΜΙΑ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΣΤΑΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΠΟΨΕΩΝ ΤΩΝ ΓΕΩΡΓΩΝ-ΕΡΓΟΔΟΤΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ-ΕΡΓΑΤΩΝ	325
Καζακόπουλος Λ., Γιδάρακου Ι., Κουτσούρης Α.	
Η ΑΘΡΩΠΟΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΩΝ ΑΛΛΟΔΑΠΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ 2001	336
Κοτζαμάνης Β., Σταθάκης Δ.	
«ΤΩΡΑ ΕΙΜΑΣΤΕ ΟΛΟΙ ΡΑΤΣΙΣΤΕΣ»: ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΑΝΙΣΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ	347
Lawrence C.	
ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΑΜΟΙΒΩΝ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ	354
Λιανός Θ.	
ΑΛΒΑΝΙΑ-ΕΛΛΑΔΑ: Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΜΙΑΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗΣ ΔΙΑΔΡΟΜΗΣ	365
Λυμπεράκη Α., Γεωργιάδης Θ.	

ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΚΑΙ ΕΥΕΛΙΞΙΑ ΤΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΣΤΙΣ ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ ΑΓΟΡΕΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ: ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΒΕΛΟΥ (Ν. ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ) ΚΑΙ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΦΙΛΙΑΤΡΩΝ (Ν. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ)	375
Παπαδόπουλος Α., Βάλβη Α., Λυμπεροπούλου Φ.	
ΠΡΟΤΥΠΑ ΚΑΙ ΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΝΤΑΞΗΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ	387
Παπαδοπούλου Δ.	
ΟΙ ΤΟΠΙΚΕΣ ΑΓΟΡΕΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΩΣ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΣ ΕΝΤΑΞΗΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΥΠΑΙΘΡΟ	399
Παππάς Κ.	
ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΑΛΒΑΝΟΙ ΑΓΡΕΡΓΑΤΕΣ ΣΤΟΝ ΥΠΑΙΘΡΟ ΧΩΡΟ. ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΔΙΑΚΥΒΕΥΜΑ ΤΗΣ ΕΝΤΟΠΙΟΤΗΤΑΣ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΜΑΡΑΘΩΝΑ ΑΤΤΙΚΗΣ	409
Πέτρου Μ.	

ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΕΣ ΕΙΣΡΟΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΔΟΜΕΣ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ	419
Ζήμερας Σ., Τσίμπος Κ.	
ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ ΧΩΡΙΚΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΩΝΩΝ ΜΕΘΟΔΩΝ ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΦΑΙΝΟΜΕΝΩΝ	429
Καλογήρου Σ.	

ΕΜΦΥΛΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΣΤΗΝ ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

ΕΜΦΥΛΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΣΤΗΝ ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΩΓΡΑΦΙΑ: ΑΝΙΧΝΕΥΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΕΜΦΥΛΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ (ΑΣΤΙΚΟΥ) ΧΩΡΟΥ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΠΤΙΚΗ ΤΗΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ	438
Λυκογιάννη Ρ.	
ΓΕΩ-ΓΡΑΦΟΝΤΑΣ ΤΑ ΣΩΜΑΤΑ: Η 'ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗ' ΤΗΣ ΕΜΦΥΛΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ	443
Χατζηκωνσταντίνου Κ.	
ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΧΩΡΟ ΚΑΙ ΤΟ ΦΥΛΟ	449
Χατζησάββα Δ.	
ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΕΣ ΑΝΑΓΝΩΣΕΙΣ ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΩΓΡΑΦΙΚΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΣΕ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΑ ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΟΥΣ ΤΟΠΟΥΣ: ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΟΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΚΑΙ ΧΩΡΟ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	459
Χριστοδούλου Χ.	

8° Πανελλήνιο Γεωγραφικό Συνέδριο

ΣΕ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ: ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΠΕΙΛΕΣ
ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ

ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΜΙΑ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΗ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ: ΜΙΑ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΣΥΝΘΕΣΗΣ	469
Τζιφάκης Ν., Φακιολάς Ε.	
ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΑΣΦΑΛΕΙΑ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΩΝ	479
Τραγάκη Α.	
ΤΑ ΠΑΡΑΔΟΞΑ ΤΗΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ ΤΗΣ ΓΕΝΝΑΙΟΔΩΡΙΑΣ: Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗ ΒΟΗΘΕΙΑ ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ (1991-2006)	489
Χουλιάρης Α.	
ΨΗΦΙΑΚΗ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΣΤΟΝ ΑΣΤΙΚΟ ΧΩΡΟ: ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΓΙΑ ΤΗ ΧΩΡΙΚΗ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ	497
Θωίδου Ε., Φουτάκης Δ.	
ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ, ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑ: ΑΔΥΝΑΜΟΙ ΚΕΡΔΙΣΜΕΝΟΙ ΚΑΙ ΙΣΧΥΡΟΙ ΧΑΜΕΝΟΙ	508
Λυμπεράκη Α.	
ΑΣΤΙΚΑ ΠΛΕΟΝΕΚΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΤΙΚΟΤΗΤΑ ΜΙΚΡΟΜΕΣΑΙΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΝΟΤΙΟ-ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ: ΜΙΑ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ	515
Μεταξάς Θ., Πετράκος Γ.	
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ: ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗ ΘΕΜΑΤΟΛΟΓΙΑ	526
Σκορδίλη Σ., Χατζημιχάλης Κ.	
ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΑΜΕΣΩΝ ΞΕΝΩΝΕΠΕΝΔΥΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΚΙΝΑ	531
Σκορδίλη Σ., Παπαδόπουλος Π.	

